В рамках гранта Главы РБ-2020
при поддержке Фонда содействия гражданскому обществу РБ

РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫНЫҢ
ФӘН ҺӘМ ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ МИНИСТРЛЫҒЫ

ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ ФЕДЕРАЛЬ ДӘҮЛӘТ
БЮДЖЕТ БЕЛЕМ БИРЕҮ УЧРЕЖДЕНИЕҺЫ
"БАШҠОРТ ДӘҮЛӘТ УНИВЕРСИТЕТЫ"

БАШҠОРТОСТАН РЕСПУБЛИКАҺЫНЫҢ ТӨНЬЯҠ-КӨНБАЙЫШ РАЙОНДАРЫ БУЙЫНСА ДИАЛЕКТОЛОГИК ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ

АҢЛАТМА ЯҘЫУ

2020 йылдың сентябренән 2021 йылдың апреленә тиклем Башҡорт дәүләт университеты ғалимдары һәм магистранттары Башҡортостан Республикаһының төньяҡ-көнбайыш районДары буйлап этнолингвомәҙәни экспедицияға сыҡтылар. Экспедиция Башҡортостан Республикаһы Башлығы гранттары сиктәрендә республикабыҙҙың Граждандлыҡ йәмғиәтенә булышлыҡ итеү фонды ярҙамында ойошторолдо.

Проект сиктәрендә Асҡын, Баҡалы, Балтас, Бөрө, Благовар, Благовещен, Борай, Бүздәк, Дүртөйлө, Илеш, Йәрмәкәй, Ҡариҙел, Краснокама, Кушнаренко, Саҡмағош, Тәтешле, Туймазы, Шаран, Яңауыл районДары буйынса диалектологик материалдар тупланды.

Тәү сиратта, атап үтелгән районДарҙың хакимиәт башлыҡтарына, уларҙың социаль мәсьәләләр буйынса урынбаҫарҙарына экспедиция ағзаларын ихлас ҡаршы алыуҙары өсөн ҙур рәхмәт һүҙҙәрен еткерәбеҙ. Милли кейемдәр кейеп, йыр-бейеү, сәк-сәктәр менән ҡаршы алып, ауылдар буйлап осрашыуҙар ойоштороуҙарын күреү күңелгә май булып яғылды. РайонДарығыҙ гөрләп алға барһын, һеҙҙең уңыштарығыҙға бергәләп ҡыуанырға булһын!

Ә инде йор һүҙле, киң мәғлүмәтле, яҡты зиһенле, тарихҡа ихтирамлы информаторҙарыбыҙға – рәхмәттәребеҙҙең иң ҙурыһы. Тел гәүһәрҙәре, халыҡ ынйылары йыйғанда урындағы халыҡ менән дә тығыҙ аралаштыҡ. Сәмсел, уңған апайҙар, ағайҙар, инәйҙәр һәм бабайҙар йәшәй был төбәктә. Йорт-ҡураларының төҙөклөгө, аш-һыуға оҫта булыуҙары шунда уҡ күҙгә ташлана. Сигелгән таҫтамалдарында һаҡланған сал тарих эҙҙәре, телдәренең шул тиклем һығылмалы булыуы беҙҙе хайран ҡалдырҙы.

Информаторҙарыбыҙға ныҡлы һаулыҡ, оҙон, бәрәкәтле ғүмерҙәр, донъяларына, ауылдарына, ғаиләләренә именлек теләп, ойоштороусыларға ҙур рәхмәттәребеҙҙе еткереп хушлаштыҡ ҡунаҡсыл төньяҡ-көнбайыш районДары вәкилдәре менән.

Мөнәжәттәр, бәйеттәр көйләүсе, беҙҙе диалектологик, тарихи һәм этнографик материалдар менән һөйөндөрөп, үҙенсәлекле диалект телендә һөйләшкән яҡты йөҙлө, йомшаҡ телле информаторҙарыбыҙҙың тел үҙенсәлектәрен нисегерәк дөрөҫ еткерергә икән, тигән уйға ла ҡалдыҡ экспедиция барышында. Бер-береһенә терәлеп кенә торған ауылдарҙа ла, хатта күрше урамдарҙа ла, унан да бигерәге – бер үк ғаилә ағзалары ла төрлөсә һөйләшәләр бит!

Алтын урталыҡты һаҡларға булдыҡ шулай ҙа: информаторҙарҙың һөйләгәнен **транскрипцияла** бирҙек. Әйтәйек, яҙыуҙа [ч] менән бирелгән өндө күпселек осраҡта [щ] аша күрһәттек, сөнки ул һөйләштә йомшағыраҡ яңғырай, ерле халыҡ был өндө ныҡ ҡаты әйтмәй. Информатор ҡаты итеп [ч] тип әйтһә, шул килеш ҡалдырыуҙы хуп күрҙек. Транскрипция ҡулланһаҡ та, ь һәм ъ өндәрен, күҙгә артыҡ бәрелеп тормаһын өсөн, бөтөнләй үк алып ташламаныҡ. Ике өндө белдергән я, ю, е, ё хәрефтәрен [йа], [йу], [йе/йэ], [йо] өндәр ҡушылмалары аша күрһәттек, иҫкәрмә рәүешендә яңғыҙлыҡ исемдәрҙә хәрефтәр яҙылышын һаҡланыҡ.

Экспедиция барышында бик күп фото, аудио- һәм видеоматериал тупланды. Улар Башҡорт дәүләт университетының диалектологик һәм фольклор фондында һаҡланасаҡ, студенттар уларҙы үҙҙәренең ғилми эшмәкәрлегендә мотлаҡ ҡулланасаҡ.

Башҡортостаныбыҙҙың 19 төньяҡ-көнбайыш районы буйынса этнолингвомәҙәни экспедиция һөҙөмтәһе булараҡ ике йыйынтыҡ донъя күрҙе: “Башҡортостан Республикаһының төньяҡ-көнбайыш районДары буйынса диалектологик экспедиция материалдары” (Өфө, 2021, 415 бит), “Төньяҡ-көнбайыш башҡорттарының фольклор текстары” (Өфө, 2021, 180 бит).

АСҠЫН РАЙОНЫ

ИҪКЕ КУСКИЛДЕ АУЫЛЫ

Әхмәҙуллин Йәмил Фәзелбәк улы, 1952 йылғы

Беззең сүләшү ул үзгәрде ул элекке сүләшүдән. Татар телен уҡыдыҡ бит мәктәпкә кергәс тә. Элек бит тарих та татар телендәйе. Башҡырт теле вообще йуғийе. Рус теле, татар теле иде. Бездә бит сүләшүдә “Нисек сәй эсәбез?” – тип башҡыртса сүләшәбез. Әзерәк ш белән ҡушып әйтәбез.

Менә минең төп йорт урам аша ғына. Шуннан мин йаңы йорт бетреп сыҡтым инте. Туҡсан икенсе йылны. Шошы аулныҡы. Минең әтәй төп шошы аулныҡы, инәйем Балтас районыныҡы, Тимкә аулынан. Ҡартәтәйемне мынта мулла итеп ебәргәнләр. Бирский өйәҙенән, волостан була инте. Шуннан килеп, әтейем белән ҡушылып йәшәп киткәнләр инте. Ҡартәтейем минең – төп Әхмәҙулла. Ҡартәтей төптән килә.

Бәләкәй саҡтағы уйыннар әкиәт кеүек инте ул. Су керергә барғанта, ҡайтҡанта тимерсыбыҡтан дискы йүгертә идек. Иске велсопетның ободогын тапҡан малай король була инте. Иске велсопетның ободогы зур бит инте. Кәрли була инте анысы.

Беренсе майға тауға сығыу бар ийе. Тау бар ийе. Кемдең туғаннары ҡайтҡан, ашарға бешерәләр, гармун тарталар. Беренсе май көне шул тауға сығалар ине. Житмештән алып сиксән икегә хәтлем.

Мин бәләкәй саҡта, мәктәптә уҡығанта да бәйрәмләргә, экскурсияға алып сығалар иде. Ана шунта табын ҡушап ултырған группалар күрә идек. Мин уҡып бөткән ваҡытлар, алтмыш туғызынцы йыл уҡып бөттем мин. Туғызынцы майға сыҡҡан булдыҡ. Унны бөткәс сыҡмадыҡ. Унны бөткәнсе генә йөрөдек. Үзебезнең йаланға китә идек.

Ҡайын суы бар. Әле лә бар анысы. Элек балта белән сабып алғаннар, хәзер өйрәнделәр. Сверла белән генә тишәләр. Беззең йәштәге кешеләрнең ҡызыҡсынғаны бар, өсәр литр алғанлары бар. Сүләгәнләре бар. Но минең ҡызыҡсынғаным йуҡ. Эстек инте, эстек.

Исем ҡушҡан кешеләр бар инте. Мына бөтә кешеләрне дә әйтәләр иде бит инте. Әхмәт аби – ул юморға бик бай кеше иде инте. Һәр бер ситуациядан выкручиваться итә торған кеше иде, шуңа аны – Әхмәт, мынысын Шайтан Әхмәт тип ҡушҡандар инте. Ғәлиә апаны да шулай әйтәләр иде: Шайтан Ғәлиә.

Анысы былай булған,ти, инте: клубта, бу бәләкий бала булған әле, инәсе клубта йуусы булғанмы, бикләп киткәс, был килеп сыҡҡан да: “Шайтан! Шайтан!” – тигәннәр дә шуннан Шайтан Ғәлиә булып киткән. Йоҡлап тороп ҡалған шунта. Инәсе дә бикләгән дә, кемдер тәрәзә шаҡып йөри, ти, инте эстән. Сығырға бикле бит инте клуб. Кеше ҡайан кергән? Керә алмаған бит инте. Шайтан мынта бар, шайтан, тип ассалар, бәләкий бала. Былай йуҡ антый нимәләр. Сталкиваться итмәгәс, ҡызыҡсынған нәрсә түгел инте.

Урмияз мәктәбе бетердем, унны. Шуннан сразы совхозда тракторист булып эшләдем. Аннан суң, житмешенсе йылны йаз армияға алындым. Германияда хезмәт иттем ике йыл. Аннан ҡайтып тағы шошы совхозда эшләдем, пенсийаға хәтлем. Совхоз беткәс, ике йыл Себердә йөрөп эшләп ҡайттым. Балалар уҡый, аҡса йуҡ. Ауыр заман булды бит. Кузнестә эшләдем совхозда. Илле йәштән пенсийаға сыҡтым. Иптәшем белән йәшәп йатабыз инте. Өс малай. Икесе – Ҡазанда, айырым йорт бетереп сыҡтылар. Икесе дә университет бетерделәр. Ҡазантағыларҙың бересе Стамбулда, мынта строительный университет бетерде Нижневартовскийда. Себердә йөрөне, ҡайтып анысы да өй бетерде. Бәләкәйе БГУ-ны бетерде, Москвада аспирантураға керде лә, хәзер в дальнейшем шунда эшләй. Но мин анта точно ҡайда эшләгәнләрен әйтә алмайым. Академия наукның библиотекасында заведующий. Анысын беләм. Ике урында эшләй. Семйасы бар, ике баласы бар. Килен тоже БГУ-ны бетереп, аспирантураны Москвада бетерде. Малай тоже Москвада бетерде. Икесе дә аспирантураны бетерделәр. Килен тел буйынса. Малай востоковедение. Ике балалары бар.

Бал ҡортом бар, умарта. Үземдең сигез баш ҡортом бар. Азбар тулы мал. Ҡуйан, кәзә, ҡаз, тауҡ. Үзебезне үзебез ҡарайбыз. Тырышабыз инте. Сөт кәзәсе. Минең иптәшнең әнисе, әбей ул йаҡҡа бик оста ине. Шәл бәйләп, балларны ҡарап үстерде, ҡызлары ла ҡул эшен, бөтөнесен беләләр инте. Әбей шәл бәйләде.

Салауат ҡартысының китапларын-фәлән, ҡулйазманы вис переводить иттеләр. Ҡызыҡтыра торған нейләр, хатлар-фәлән килеп сығыштырды ул. Аларны Салауат йуллап жыйды инте. Мин искесә, ғәрәп телен ныҡлап уҡый алмайым. Салауат та, килен дә ғәрәп телен әйбәт беләләр. Минең малай Египетҡа ла барып уҡып ҡайтты. Ғәрәп телен өйрәнде. Мында БГУ-да уҡыған ваҡытында, башта английский язык керә, башҡырт теле, шуннан ғәрәп теленә китте ул суңғы курсларында. Ғәрәп теленә күсте дә, төрөк гимназиясын бетерде, төрөк телен әйбәт белә ул. Английский телне гимназияда уҡығанда, тоже уҡыны ул. Ике телне осваивать итте. Шуннан БГУ-да уҡыған ваҡытында заочныйға күсеп, Египетҡа барып ғәрәп телен нығытты инте. Ғәрәпләр белән общаться иткәс, нығый бит инте, әйбәтләп сүләшә. Шуға ғәрәп телен әйбәт белә. Биш телдә сүләшә. Шуннан ғәрәп алфавиты белән татар нейе ҡушылған Ҡөръән бар, йазылған бар. Хәрефләр үзгәреше бар. Аларын да белә. Ҡартысының ике төрле Ҡөръәне бар, аларның икесен дә уҡый. Спокойно уҡый. Уҡып бара, переводить итеп бара. Дөрес аңлап эшләй. Мәсеттә иске китаплар барыйе. Аларны алып, эзләделәр инте алар. Шунтый иске йазмаларны (фарсы телендә йазылғаннары бар бит инте)– шуларны вис изучать итә.

Песәнде нисек тип әйтергә? Бер нәрсә дә йуҡ инте. Ҡул белән эшләдек анысын. Щалғы белән. Дружба моторы белән косилка. Минең бер туған абийның хатынының әтәләре Фрунзедә йәшәй, Киргизияда. Шул кешеләр ҡунаҡҡа ҡайттылар да шалғы белән саба, кеше саба инте. Военврач иде, рус кешесе. Суғышта булған кеше. Аулда үскән. Салғыны тапап, саба ине, олы ғына кеше иде. Мин тапарға белмәдем, молоток белән

тападым. “Йарар, мин сиңа, ҡода, косилка сатам”, – ти. “Бер метрлы косилкалар бар”, – ти. Ул миңа биш йүз сумға, элекке аҡса белән, шул косилканы сатты. Бер метрлы ул.

Безгә Узбекистаннан Дружбаның рогасын ғына, “Дружба-4” салғаннар иде. Анта утын да йуҡ, кирикмәйдә. Почему-то бездә йуҡ, утын кисә торған.Миңә дә Ташкенттан ҡайтарып бирделәр. Ташкентның үзендә магазинда утыра, ти. “Урал” бысҡысы. Мөхәммәт езнә, Тәскирә апалар ҡайтарып бирделәр.

Бында толковый олы кеше ҡалмады. Бында Фәрзәт абий инте. Сорасаң, исенә төшерә ул. Ул утызыншы йылғы. Туҡсан йәшлек. Ул ней коренной инте. Мотасим абый күп белә иде. Сүләшә башласаң, йылы белән сүләй.

Шерстяные носки – ойоҡбаш, кәпәс – түбәтәй, бүрек – бүрек, ыштан, салбар – щалбар, күлдәк – күлмәк.

(Хужәхмәтов Айнур Оскар улы менән Байбулов Илнар Ирназар улы яҙып алды).

ҠАШҠА АУЫЛЫ

Ғәлимова Рәүиҙә Әхнәф ҡыҙы, 1952 йылғы

Уҡытыучылар ғайләсендә тыуғанмын. Әтейем тарих уҡытыучысы иде. Әнейем татар теле һәм әзәбиәте уҡытыучысы иде. Ул йылдарҙа был йаҡтарҙа татар теле уҡытылды. Әнейем Башҡорт дәүләт университетының филология факультеты татар теле һәм әҙәбиәтен тамамлаған. Бер мең дә туғыз йөз житмеш икенче йылны мин Красноуфимский шәһәрендә педагогия училищесын тамамладым. Шунан соң туған ауылға уҡытырға ҡайттым. Ике йыл уҡытҡач, кердем Башҡорт дәүләт университетының тарих факультетына заочно уҡырға. Уҡыған йылларымны мин шул ҡәзәр йаҡты, шундый матур, тормошомноң иң матур мизгеле итеп искә аламын. Бер мең туғыз йөз сиксәненче йылны мин университетны тамамланым. Мине уҡытҡан уҡытучыларым профессорлар, бигерәк тә шул ҡәҙәре йөрәктәргә йаҡын йатып ҡалған Ҡолшәрипов Марат Мәхмүтович, Аҡманов Ирек Ғайсиевич, Әсфәндийаров абый алар татар-башҡортларны ҡурсалап, шундай йаҡын итеп уҡыттылар. Аннары – безнең мәктәптә тарих һәм жәмғиәт белеме дәресләре.

Мәктәп ун йыллыҡ ине безнең. Әлеге ваҡытта ла безнең мәктәп ун йыллыҡ. Балалар бар иде. Безнең мәктәп ул йылларҙа районда иң беренчеләрҙән булып бер мең туғыз йөз житмеш сигезенче йыллар башында бында башҡорт телендә уҡытыуны кертте. Бер мең туғыз йөз утызынчы йылдар башында, хөкүмәт ҡарары буйынса татар теле уҡытыу кертелгән. Шунан соң, шуны әйтәйем, татар теле мында берекмәде.

Үҙе сығышы буйынча Гәрәй башҡортлары ырыуынан булған әнейем. Мына мин үз нийемнән сығып әйтәм. Без – Гәрәй башҡортлары ырыуыннан. Гәрәй башҡортлары Минзәлә өйәзе йағында булған, Татарийада булған. Ә безнең тамыр тарихта билдәле зур шәхескә барып тоташа Илдархан Мутинға. Бәлки аны ишеткәнегез барҙыр. Әле бына Башҡортостандың йөз йыллығы булғанда, Илдархан Мутинды күтәрҙеләр.

Башҡорт теленә тартылыу шул ҡәзәр ней булды, көчлө булды. Был йаҡтағы тел татар теле түгел. Ысын татар телендә сөйләшкән кешеләр бик матур сөйләшәләр бит инде. Андый телдә сөйләшкән кешеләргә ҡарата төрлө атамалар барлыҡка килде бит инде, бынау мишәр дип. Или ботоҡ тип, бозолған телдә сөйләшә, дип.

Менә хәзер эзләнеүзәр, тикшереүзәр күбәйзе бит инде. Бына хәзер исбат ителә бит инде. Без сөйләшәбеҙ төнйаҡ-көнбайыш башҡортлар диалектында. Был диалект бар.

Үзләренә ҡушсаң балаларның, татар теленән ҡачалар балалар. Өйдә ничек сөйләшәләр, шулай йазалар ине. Гәрәй башҡортлары, без диалектта сөйләшәбез. Башҡорт йазучылары менән әнкәй элемтәгә кергән инде. Үткән йылны Балыҡчы ырыуы башҡортларының йыйыны үткәрелде. Тағы был йаҡты өйрәнеүче кешеләр инде. Университетта уҡығанда. Шунан соң Асфандийаровның китабы бар. Ул китапның презентацияһын Асҡында үткәрделәр.

Бына был йаҡтағы башҡортлар жир өсөн ныҡ торғаннар инде. Бер кемнәрне лә кертмәгәннәр инде.Менә Пермь өлкәсен сатып алганнар.Шунан соң урыслар килеп йеткәннәр инде. Атлар биргәннәр улар жир өчөн. Килешеү төзөгәндән соң, шунан руслар әйткәннәр инде, бийә (бейә) ваша, земля наша. Әмир ауылыннан Ҡызылбай тигән кеше йәшәгән. Безнең йерләр бай булған. Байғошно атасы бүлеп сығарған. Төй йерләре буш тип, хәҙер Байғошно безнең ауыл территориясенә сығарған. Әрәмәлектәрне кисеп. Анан барлыҡҡа килгән мына ошо Ҡашҡа. Документтар бар. “Безнең ауылым тарихы” китабы сыҡты. Мына аның китабында, шушы мең алты йөз ҡырҡынчы йылны нигез һалынған. Бер мең дә сигез йөз дә ун сигезенче-мең дә сигез йөз дә жигерменчемикән. Ауыл ис киткес матур урында урынлашҡан. Теге татарлар ике йул менән килгәннәр. Үлекләр жире бар. Кертмәгәннәр татарларны. Изге зыйарат бар. Был йаҡ өсөн ныҡ торғаннар. Мең жите йөз утыз бишенче-мең жите йөз ҡырҡынчы йыллар ихтилалы. Ул восстаниела Балыҡсы ырыуы ҡатнашҡан. Менә ул йырның барлыҡҡа килеүе. Тағы бер легенда. Туры йул бар. Балалар, истә ҡалдырығыз, ти. Күнгәк тигән ауылда икенчерәк халыҡ йәшәй инде, телемне бозасым килмәй. Менә шушынан. Бик күп сөңгө башлары тапҡаннар. Бында тыныч йәшәмәгәндәр. Ниндиҙер шушы тел, татар теле йоғонто йаһаны инде. Минең баш ҡалам – Ҡазан, тип уҡығандар бит минең әнкәй уҡытҡан йылларны бер мең туғыз йөз житмешенче йылны безнең мәктәптә. Абдулхаҡ Игебаев, Әнғәм Атнабаев осрашулар үткәрде. Безнең бу директорны легендарный директор тип йөрөтәбез. Менә үзе генә исән түгел. Мынан аҡлар сигенеп киткән бит инде. Мына ике тау арасында атышалар, ти инде, нисек итеп колхозлар төзөлгән, ачлыҡ ныҡ булған. Бында ла шул хәл булған инде. Бер мең дә туғыз йөз дә жигерме беренче-жигерме икенче йылның ҡышы халыҡ ныҡ үлгән, имеш, Америкала икмәк күп икән, ул легенда Балыҡчы ырыуы китабында бар. Ҡаризел йағынан, йаз көнө, март айында, бу кешеләр Байҡыбаш ауылында күпләп ҡырыла. Ауыл төрлө осорларда йәшәгән. Цивилизация йаҡынлаша, мына

шушылай. Балалар саны бик нык кәмене. Урта мәктәп саҡлана. Район, Ҡашҡалар үзләренә күрә башҡалар, ти. Фикере безнең турала. Еңеүнең етмеш биш йыллығы булды. Йәштәрнең ҡыҙыҡсынуы йуҡ.

Белгәнемне әйтәйем. Йолалар йәшәйләр. Үткәрергә тырышабыз. Ҡаз өмәсе, йылға булғас, ҡаз бар. Фольклориадаға әзерлек барышында ауылым күрсәтте йүкә суйыу йоласын. Иң әйбәте – йүкә балы. Йүкәне суйғаннар, йүкәне алып төшәләр, ҡабығын сызырғаннар. Шунан мунчала. Теге мунчаланы суйалар бит инде, киптерәләр бит инде. Ауыл мәзәниәт йортында ошо йоланы күрсәттеләр бит инде. Хәзер ауылларға был йолаларны бүлеп биргәннәр бит инде. Өйнө йуу йоласы. Анаң үзенең әйтемнәре бар. Бал балынан бал ҡойоу йоласы бар. Шифалы бит инде. Мына минең ҡартатайым ғүмер буйы ҡорт тотто. Шунан тағы йолаларҙан, искә төшһә, әйтермен.

Бер туғандарға – сеңлекәшем, абый, энекәш, туғаным (гайләдә инде), әбей (олораҡтарға), түтәй, абзый, бавай. Ҡоза, ҡозағый, ҡозача, оноҡ, оноғым, оноғымның баласы, тип дәшәбез.

Сүсинкә тибез. Башлыҡ, бүрек, түбәтәй, таҡыйа тип – сәскәнән үрелгәне.

Ведро – биҙрә, сапсаҡ (бочка кеүегерәк), черепаха – гөбөрлө баҡа, божья коровка – күсемкүс, мешок – ҡапчыҡ, воробей – турғай, бабушка – ҡартый, мама – инәй, әнкәй, шерстяные носки – ойоҡбаш.

Перчатка – бирсәткә.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Латыпова Мауза Фәйзелғаян ҡыҙы, 1948 йылғы

Урмияз ауылыныҡымын. Мин унынсы класны Урмияз мәктәбендә бөттөм дә, шунан тегеүгә Бирскийҙа әҙерәк уҡып алдым. Белемем башҡаса йуҡ. Кейәүгә мында сыҡтым. Бында килен булып төштөм житмеш бишенче йылны. Мин суңғына сыҡтым, жигерме алты йәшемдә генә. Өлгөрҙөм барына ла дип уйлайым. Биш бала да таптым, ун дүрт оноғом бар, сирле ир ҙә ҡараҙым, ҡәйнә белән ун жиде йыл йәшәҙем.

Үрмиязда тууп-үстем дийеп кенә сөйләшәбез, ә төплө Иске Кучкилденеке. Үрмияз – ул жөрөмә йаздан килеп чыҡкан. Бик пычраҡ булған анда, сас. Йөрөмә йаз, дип әйткәннәр дә. Ә Иске Күскилде – минең тыуған ауылым.Иң беренче Иске Күчкилдегә күч булып, халыҡ күчеп йөрөгән бит, шулай килеп ултырғаннар, шунан бездән бүленеп, Яңы Күчкилдегә сығып киткәннәр. Безден Балыҡсы ырыуы. Тамғабыз – балта, ҡошобоз – өкө. Мында бар Зөфәр тауы. Зөфәр тигән кеше охотаға сыҡкан да, үз мылтығына атылып үлгән. Шунан тауға анын исемен биргәннәр. Мынсы Арҡатау безнең. Ауылға арҡасы белән ултырған. Шуның өчөн Арҡатау тип ҡушҡаннар. Ауылға кергәндә лә арҡа булып ҡала. Мына тегендә бар Әхмәҙулла тауы. Шул Әхмәҙуллаға бер солдат ҡайтҡан да су төшкән ваҡытта үлгән. Аны Эйәле дип әйтәләр. Төнгөләктә күренә.

Йүкә ағасы, саған, имән, ҡайын, усаҡ, ҡарағай, терке (сосна) үсә.Тузбаш, ҡара йылан, баҡыр йылан бар. Баҡыр йылан ҡысҡа була, серыйыраҡ, йалтырап торған бәләкәйерәк кенә йылан, уны эскә керә тип әйтәләр.

Мин үзем бәләкәйзән үк санғы шыуа идем, ҡалтаҡай. Әтийем безден плотник, оста кеше иде. Ул үзе йунып, эшләп бирә иде. Элмәнән түгелме икән. Үзе эшләп, мунсада теге бөкләтеп ташларын гел эшләп бирә иде. Шуып ҡайта идем. Бөтә ҡул эшләрен үзем эшләдем. Бәләкәй ваҡыттан без бәйләдек ойоҡбашлар, бейәләйзәр. Үзебезгә бәйләп кейә идек. Мин иске әйбер бик саҡламайым. Минең костюм бар, аны мин клубҡа тектем. Һәр бересенә тегеп, чигеп. Мыныһы йапҡыс, күлмәк, йаҡа, йең, итәге. Ун икейапҡыс тектем клубҡа.

Мин шиғырзар йазам. Әле йазылғаны йуҡ. Бер йазсам, мин күп йазам. Көнөнә икешәр-өсәр шиғыр йазырға могу. Ә бер килмәсә, йуҡ инде. Житмеш биш йыллыҡка спектакль да йазған ийем. “Сүнмәгән өмөт” дигән спектакль йаздым. Үзебез ҡуйдыҡ, халыҡ бик охшатты. Йаз ҡуйдыҡ туғызынчы майда. Сюжетта ике ир кеше суғыштан ҡайта, берсенең малайы ғына туып ҡына ҡала ла, илле йәш үткәч, теге ир ҡайта.

Ҡартый белән үчкәч ун жиде йыл, ҡартый гел тыйып әйтә иде: “Ҡойаш байыған ваҡытта балалар тышта йөрөмәгез, күзегезгә күренер”. Мына шушында балалар уйнап йөрөйзәр бер, йөгөрөшөп килеп керзеләр, ҡойаш байыған инде, мына шушындый зур саламмы, нәмәме баҡсанан тәгәрәп китте, дип әйтәләр. Әллә йел фәлән, нәмә очырғандыр, күздәренә күренгәндерме энгер-менгердә, шунан башлап тышҡа сыҡманылар.

Тырнаҡты атна кис кисергә йарамай. Суббота мунса керергә йарамай, тәнен сызлаулы була, дип әйттеләр. Среда иҙән йыуырға йарамай. Йомға көн керле су түгергә йарамай. Кеше йулға сығып киткәс, эш эшләргә йарамай. Без тиз генә балаларзы озатабыз да кереп чәй эчәбез, йуллары уң булсын диеп.

Сөттән сөзмә, әйрән эшләйбез. Ҡызыл эремсек элек эшләй идек, әле йуҡ. Аңа йеләкләр ҡушып, шоморттар ҡушып итә идек.Мынһы йоҡа булды. Ансы бауырсаҡ. Икенче ауылда шишара дип атала, бәләкәйе майаш. Нәзек озон итеп бешерәләр, ансы чәк-чәк.Эсе китсә баланын, шоморт ҡайнатып эсерә идек. Сары мәтрүшкә, жиләк ҡайнатып эсерә идек, температурить итсә, мәтрүшкәсен-фәлән ҡушып, йүкә сискәсен дә.

Боярышник – энәлек, шиповник – гөлйемеш, шишка – көркә, айран – әйрән.

Нурдәүләтов Әлфит Зәкирйән улы, 1970 йылғы

Ауылда бер зур шишмә бар.Тирәсендә без бәләкәйрәк саҡта ҡарағайлар үсә иде, зур-зур. Хәзер анта бер генә ҡарағай ҡалған шикелле. Шул ҡарағайлар да төшеп шунта йуҡҡа сыға инте. Ҡырыйынта утыра да ауп йуҡҡа сығалар.

Сууның анализларын биреп ҡарағанлары бар инте. Суу тәмне тип, халыҡ алып эсә инте. Шул шишмәдән йыраҡ түгел “Зәңгәр балсыҡ” тип йөртәбез. Йылғада зәңгәр балсыҡ бар. Анысы файдалы, тиләр инте.

Суу йәй дә, ҡыш та бер төрле. Зәп-зәңгәр булып йата инте былай тыныс сағынта. Күтәрелгән ваҡытынта ҡомно була инте. Астан су күтәрелә. Видимо, берәй ҡайда тығылып йатамы.

(Хужәхмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Сәлимгәрәева Фәнизә Рахман ҡыҙы, 1952 йылғы

Без совет очырында татар теле уҡыдыҡ. Анан инде житмеш өчөнчө йылда ғына башҡорт теле өйрәнелә башлады. Мин мына мында килгән ваҡытта балалар тәү башлап башҡорт теле өйрәнә башлады. Безнең өсөн дә ауырыраҡ булды, балалар өсөн дә. Мына шуға күрә безнең һөйләшеүебез татарса тип тә әйтеп булмай, башҡортча тип тә әйтеп булмай. Без үзебезне башҡорт тип исәпләйбез. Башҡорточтан халҡы. Мында тууп үскәнбез. Әнә шул кемнең хатасы беләндер өйрәндек татар телен. Мин шиғыр за йазған ийем:

Ә бит үзебездең саф башҡорт теле бик йаҡын.

Эй күтәрелдек үргә, "Йәнтөйәк", далалар астың.

Алты районда "Йәнтөйәк" гәзите сыға. Мына шул гәзитне алып, уҡый башлағас, үзебезнең саф башҡорттан бер аз айырмалы икәнен аңлаҙыҡ. Минең балаларым барысы ла башҡорт телен өйрәнеп үстеләр. Тик урындағы сөйләшеү аларның телен ни татарса, ни башҡортса итте.

Мин ун ете йәшем тулғас та, уҡытыусы булып башлап йебәргән идем. Безнең мәктәп директоры математика уҡытыусысы иде Ҡашҡада ваҡытта. Шунан унынсы класны бөтә идек без ул ваҡытта. Университетҡа барып ҡарадым физматҡа. Ул ваҡытта ауыл баласы өсөн физмат ауыр факультет ийе. Унда кереп булмағас, ҡайтҡас, ул мине мәктәпкә эшкә саҡырҙы. Ул ваҡытта балалар бик күп иде житмеченче йылны. Анан сигез йыл мин Ҡашҡада математика уҡыттым. Анан кердем географический факультетҡа университетнын, аны бөтөрдөм заочно. Өч балам бар ийе мин факультетны бөтөргән ваҡытта. География уҡытыусысы булып пенсияға сыҡтым. Уҡытырға тура килде башҡорт мәҙәниәте дәресләрен. Математиканы ғүмерем буйы уҡыттым. Мин күңелем белән математик. Мин географияны бик үз итә алмадым. Диңгез күргәнем йуҡ, сит илләргә сыҡҡаным йуҡ. Иллә мәгәр математика минең өсөн – иң йаҡын фән. Балаларым минең йул белән китте. Мына Асҡында "Кояшҡай" балалар баҡсасында етәксе булып йөрөй өчөнчө ҡызым. Мин ҡыуанам шунысына: мына минең малайым. Мына шушында ҡурай уйнаучы йуҡ иде, шул үзе башҡорт мәҙәниәте дәресендә (әле сөйләй инде ул, мин онотоп бетергәнмен), шунда мин ҡурайны күрсәтеп, аудиозапись тыңлатҡанмын кассетадан. Әнә шуны ул балаҡайым хәтерендә ҡалдырған, ҡурайға ҡарата сөйөү барлыҡҡа килгән, хәзерге ваҡытта ул районда ҡурайсы булып йөрөй мәзәниәт йортонда. Анан сорайлар икән: "Син ҡайдан өйрәндең былай ҡурайға?" – дип. Шунан сөйләп биргән инде. Мин аны үзем уҡып белдем, "Ҡызыл таң" газетасында алар хаҡында йазып сыҡтылар. Килен белән икесе лә РДК системасында эшләйләр. Ҡыуанам аларның тормошо өсөн.

География уҡытҡанда йер-сыу атамалары бар, мына шул мине үзенә тартты. Географияны бигерәк йараттым. Без күп ваҡыт балалар белән экскурсияға йөрөй идек. Шул ваҡытта шишмәләрне тазарттыҡ, безнең шишмәләрзе күрмәй китмәгез әле. Шарлауыҡ шишмә. Бу тауҙан ағып төшә. Без аны Шарлауыҡ шишмә дидек. Ҡайын асты шишмәсе бар. Түгәрәк шишмә. Камил абый булдьозер белән асып, тазартҡас, без аңа Камил шишмәсе тип исем бирҙек. Шишмәләребез бигерәк матур.

Ҡорбан бәйрәм, Ураза ғәйете үкәрелә ауылда. Йалғыз ир-атлар күп, шуңа күрә без үткән жәйдә бер мероприятие ойоштордоҡ: "Осрашайыҡ, танышайыҡ, мөмкин булса ҡауышайыҡ". Шунан суңике-өч пар барлыҡҡа килде, но бездең ауылда ҡалманылар. Тағы ла Шәжәрә бәйрәме үткәрдек бик зур итеп, ул булды ун алтынсы йылда. Ауылның ике йөз сиксән йыллығы ине, мәктәпнеңтуксан йыллығы. Мәсетнең жигерме йыллығын мәсет йанында үткәрҙек. Ҡорбан бәйрәм ваҡыты иде. Бик шәп халыҡ жыйылды. Табында ҡырҡ бишәр кеше иде. Ике тапҡыр табынны ҡоршадыҡ.

Ауылға бәйле легендалар бик үк әйтә алмайым. Но Сарыс йылғасы ташында ғәрәп хәрефләре белән Әрәкай тип йазыу йазылған булған соҡоп. Таш соңғы йылдарда кителеп, йылға буйына төшөп киткән. Бу бит Салауат Юлаевның эзе саҡланғандыр, тип уйлайым мин. Без шуның азағына сыға алмадыҡ, таш емерелеп төшкән. Марсель – минең иптәшем, аңа алтмыш туғыз йәш: "Ул таш саҡлана иде без үскәндә", – тип әйтә. Тау ҡыуышлығы ла үрге йаҡта Пермь крайына керә булған. Анда без кереп йөрөй идек. Хәзер ике таш әкрен генә бер-берсенә килеп, без балалар белән барып ҡарадыҡ, кереүен кермәсбез тигәйнек, керерлек түгел. Тәбиғәтне ҡарарға без балалар белән бигерәк йөрөдөк география дәресләрендә. Хәзер зурлар, үзләре әтей-әней булғандар әйтәләр: "Шулай йөри идек, былай бара идек, су буйында балыҡ бешереп ашай идек", – ти. Бәрҙе балыҡ – хариус. Суртан балығы бар.

Без итне шурпада бешерәбез дә, шунын йанына бәрәңгене эре генә салабыз, кәбестәне, кишерне, шуларны бөтөнөсөн дә алып ҡуйабыз да шурпасына туҡмас салып алабыз. Мына бу табынның иң йараткан ашы. Второйлап аш бешерәбез. Кәбестәлә лә ҡаз ите тәме, бәрәңгедә дә, кишердә дә. Ҡоймаҡны барысы ла бешерәдер.

Асыҡтыны алып ҡалабыз да әпәй бешергәндә, аны холодильникҡа ҡуйып тотабыз да. Шуны изәбез дә, шулай пешерәбез инде.

Элек алйапҡыс кейгәннәр шул. Күлмәк озон булған, бауы итәкле булған. Шуңа күрә без аларны саҡлайбыз. Онотмасындар бездән ҡалған быуын нисек йәшәгәнне. Элек сабата кейгәннәр. Сабата тиз ашалып китмәсен өсөн түбәнге йағына ағас ҡаҡҡаннар. Бу ағаснын гармун ул һәтлем булған үзе белән көй сығарырға мөмкинселек булған. Шуңа күрә сабата тыпырлаған. Сабатаға дан йырлаған сымаҡ бейеү, сабатаның ниндәй

мөһим икәнен дә. Айағын да суланмай. Суғыш ваҡытында бөтөн күңел асыулар бийеү, йырлау, таҡмаҡлар беләң бөтөргән. Минең әтийем сабата эшләй иде. Сабата ҡатнау тип атала ул. Сабата ҡатнай торған ийе. Аны килеп алып китәләр ийе 5 сум белән. Ул иң кирәкле айаҡ кейем булып торҙо. Кем йөн етештерә, сарыҡ ҡарай, алар пыйма басалар ийе.

Без соҡор тип йөрөтәбез чашканы. Жәйенкә. Сәй йасай торғаны – чәйнүк, заварочныйы – белай. Табаҡ. Аш сүмесе – половник. Аш ҡалағы, сәйҡалаҡ. Ашағаныбыз тоҡмас. Үскәндә ыумас, сумар ашадыҡ. Сумар суға салғандармы инәйләр, йомырҡағамы, шунда бутағас, басалар ҙа, шуны ашҡа салып ашала иде. Эремек эшләйбез. Ҡорот йасамайбыз. Сөзмә ашайбыз. Суғым суйабыз, ансыз булмай. Ул үтмәй ҡалса, икенсе көндө булһа ла үткәрәләр. Бәлеш пешерелә. Суғым итен второйлап пешерәсең. Нисек тә күңелеңне биреп, эшләгән кешене сыйларға тырышасың.

Ауырығанда ҡулланырға богороцкая трава бар. Тимьян ползучий уның научный исеме, чабрец тип тә йөрөтәләр. Пермнан һәтле рус әбейләре килеп, мәсет йанында сәй ҡайнатып, эсеп, ҡаршыдағы тауҙан чабрецны жыйалар икән. Бер тапҡыр безнең ауылдан (мәрхүм инде) Фәнилә барған да: "Сез нәмә жыйасыз суң?". Шунан мыңа биреп ҡуйғаннар. Минең бер балалар сирләп киткәс, "Мин сиңә үлән бирәйем әле", – тип, икенче көннө балалар терелде китте. Шунан без теге үләнден исемен беләбез. Шунан бирле жыйабыз. Башҡа үләннәр йыйабыз, балтырған, ҡымызлыҡ, ҡаҡы, ҡузғалаҡ, валериан тамыры. Ҡайын йафрағы белән сабынабыз. Грузди – гөрөждә, лисички – ғәбиҙә мәшкә була.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Хәйруллин Наил Ғаян улы, 1953 йылғы

Бер мең туғыз йөз алтмыш етенсе йылны, без етенсе класта уҡыған ваҡытта, безнең география уҡытыусыһы Тәслимә Фәритйәновна иде, бездән йер-су атамаларын жыйдыра иде. Ул ваҡытта ауыл тарихына бағышланған төрлө легендаларны. Ул ваҡыт оло кешеләр күп, олатайлардан, өләсәйләрдән сорап, ауыллар буйынча йөрөп жыйа идек ине. Азаҡ бер ни ҡәдәр онотолдо. Мин етмеш дүртенсе йылны мәктәптә эшли башлагач, тыуған йаҡны өйрәнеү кружогы астым да, туризм, крайны өйрәнеү, фольклор өйрәнә башладыҡ. Шуннан бер группа балалар килделәр, "Дорогами Отечества"тигән конференция бар республика күләмендә, научно-практическая конференция. Балаларны анда жәлеп итәбез. Бер төркөм балалар менән документлар әзерләп, теге балалар менән башта районда, шунан республикала барып ҡайттыҡ, ауыл тарихын, йер-су атамаларын (шулай тематика: кемдәр Советтар Союзы Геройы була, артист булғаннар), бына шуларҙы чоҡып чығарып, барысын да эшләдек. Шуннан соң сиксән беренче йылны мин үзем Башҡорт дәүләт университетының география факультетын тамамладым. Минем етәксем – Марс Хакимов, ул элекке география факультетының деканы иде. Ул безнең ауылның кийәүе. Ул шулай тура килде инде. Ул әйтте: "Давай, энекәш, син йер-су атамалары буйынча диплом эше йаз". Шуннан соң мин район буйынса йөрөп, ауыллардан жыйып, бик тулайым ғына килеп чыҡты диплом эше. Мин аны защищать иттем. Анта камиссийа, элекке вакытта камиссийада сигез кеше иде, дер ҡалтырап ултырам. Азаҡтан, чыҡҡач инде, "Бу эшең менән син, энекәш, аспирантураға уҡырға кер", – ди. Мин: "Йуҡ, балалар менән эшлим, балалар уҡытам", дип, шулайтып йер-су атамалары жыеп, бик күп минем уҡучылар география факультеты беттеләр. Шуннан ул ваҡытта мин мәктәп директоры булып эшләп алдым ун йыл, завуч булып эшләдем.

Азат Камалов бар бит, ул да йер-су атамалары менән ҡызыҡсына торған кеше, ул Акмуллада, вечерныйда эшләде. Миннән материаллар сорый, мин бирәм материалларны, тик сез минем уҡучыларды уҡырға керетәсез, димен. Безнең шундай традиция китте, бер төркем уҡусылар, унлаған укусы, БГПУ-да башкорт теле факультетын бетте, минем ҡызым үзе Аҡмуллады бетте, башҡорт теле буйынча. Мәктәптә эшләй, ун алтынчы гимназияда, Уфада. Завуч по научным делам. Шуннан башҡорт теле беткәннәр өстәп геофак та беттеләр. Шулай итеп, минем эшне дауам итүчеләр бар. Минем ҡызым да шул уҡ темаға диплом защищать итте. Минем унлаған уҡучыларым топонимикадан сығып ороним, йер-су, ойконим, шул темаларны айырым-айырым бүлеп өйрәнеп, районның ауыллары исемләре ҡайан килеп сыҡкан, шуннан йылға исемләре ҡайан килеп сыҡкан, легендалар, мына безнең тере легендалар бар.

Бына шәжәрә төзөү буйынса республиканский конференциялар була районда. Шунда үземнең нәселемде йаҡларға тиешмен. Алдан доклад әзерләп, беззең тирә-йаҡтағы халыҡның кәсебе турасында сөйләргә тиешмен.

Ата-балалар мында йер эшкәрткәннәр. Мына минем олатайым сөйләй иде, арыш чәчәбеҙ, арпа чәчәбеҙ, дип. Аусылыҡ. Ауға йөрөгәннәр. Күп кешелә мылтыҡ булмаған. Ул ваҡытта тозаҡ булған инде. Балыҡсылыҡ менән шөғөлләнгәндәр. Умартасылыҡ тигән нәрсә безнең төбәктә булған. Алар ағачларға элгәннәр. Ауылда йәшәгән ҡортлар тотмағаннар алар. Ҡасан кергәндер инде, безнең йаҡларда йүкә ағыза башлағаннар, йүкә ағачы ағызалар да, ҡабығын батыралар да мунчала эшлиләр. Менә әле мин хәтерләгән ваҡытта мунчаланы особый күлләрдә батыралар ине. Батырып йатканы – ҡабыҡ. Ҡабыҡны батыралар. Мунчала сызыралар. Септә, атҡа йаба торған нидәрне суғалар ине. Әле лә исләйем, әниемнең ҡул станогы бар ине. Ул мунчаланан паласлар эшли иде. Без ул мунчаланы буйата идек. Ул үрә башлағас, ҡызыл мунсала етми, минем ағай уны эшләргә тиеш иде, ул әйтә торғайны: "Йуҡ, мин эшләмәдем аны, Наил эшләмәгән" дип. Хәтердә ҡалғаннары.

Гидронимнарға килгәндә, Ахмадулла кисеүе бар, элек кешеләр кисеүдән сыҡҡаннар, кемдер батҡан. Кеше исеме менән бәйле.

Йул уртасында озон, бер егерме метр озонлоҡта, ун метр киңлектә өйөм Алпамыша ҡәбере бар. Мин сорай торғайным, ниндәй ҡәбер тип. Элек шундай ҙур кешеләр булған икән.

Красноармеец урманы бар. Граждандар суғышыннан ҡайтып килгән кешеләрне красноармеецтар ебәргәнннәр урман кисәргә. Менә шул урманны кискәндәрҙер инде улар, шул урман күпмелер ҡалған, Красноармеец урманы инде.

Шунан беззең ауыл исеме. Ҡашҡа тиҙәр. Төрлөсә инде. Атның баласы. Шунан Ҡашҡа тигән исем бездә булған. Кеше исеме. Ҡашҡаның балаларын Кашкин тип йөрөткәннәр. Бер мең ете йөз етмешенсе йылның ревизионный китаплары бар, "житель из деревни Кашка Кашкин был осужден за что-то" тигәне бар.

Йылға исемнәре, шишмә исемнәре: Таллы шишмә, Баллы шишмә тигән исемнәр бар. Сыуы тәмле. Ул шишмә әле дә исән. Кешеләр аны ҡазып ҡына торалар. Ул чайникта осадок бирмәй. Ә Таллы шишмә инде тал үскәнгә атала. Шуннан күп шишмәләрнең исеме кеше исеме менән бәйле инде. Менә Сәмсекәй шишмәсе.

Таулар исеме. Тоже кеше исемнәре менән бәйле. Ағас исемнәре менән, Гөмбә тауы бар. Гөмбә тигән ауыл бар. Бездән биш километр. Гөмбә – бездә бәшмәк. Безнең ауылда гөмбә тип атайҙар. Мәшкә тип тә әйтәләр. Безнең телләрдә башҡырт, татар, венгр сүзләре дә бар.Электән венгр халҡы йәшәгән бу төбәкләрдә. Бында ла йәшәгәннәр. Тәтешле районы территориясында ла. Венгриядан килгән тарихи материаллардан ҡарадым. Менә бездә бит инде бар Кәмәшәҙе, Үршәҙе. Шәҙе, шаҙы сүзләре венгр сығышлы. Урмиязы. Язы тигән сүз йалан сүзенән килеп сыккан. Су буйындағы йалан, болон. Урмиязы булғас,Үрмәй тигән кешенең йаланы булған. Үршәҙе, Кәмәшәҙе. Кәмәшәҙе аста, шәҙе – йылға, кәмәле йылға. Үршәҙе инде, үргә урынлашҡан. Үршәҙелә минем класташым бик күп белә торған, Сәлимгәрәева, мулланың ҡатыны, минең класташым. Без анын менән бергәләп геофак бөттөк. Үҙе ғөмөр буйы математика уҡытты. Оста математик.

Шәжәрә бәйрәмендә ҡатнашырға материаллар жыйып, ҙур фанерға эшләп, сығыш йасарға исәп бар әле. Килделәр, "Наил абый, ҡунаҡларны ҡаршы алығыз әле", тип. "Яра", мин әйтәм. Тағы нәрсәләр ҡызыҡсындыра сезне?

Кисә генә бүреләр безнең ауылға төшә башладылар. Прәме теге хужасыз сарыкларны буып бәрәләр, ашамайлар. Солтәнбәк менән Ҡашҡа арасында зур айыу күрәләр. Әйтәләр инде, Усалы йағында зур йанғын булған. Учалы инде. Ҡозағый шунда, ҡозалар.

Айыулар бар. Алар халыҡҡа ташланғаннары йуҡ. Күптән түгел генә күрсәттеләр түгелме, боланнар хәзер төшә. Мышылар. Бездә күпләр улар. Имәнлек бар. Ара-тирә атыштыралар. Браконьерлар инде. Быйыл, булмаған хәл, аҡҡошлар, әллә ҡырҡлаған аҡҡош килеп төштө. Бөтен ауыл видеоға төшөрә, аҡҡошлар башта егерме ҡалдылар, унан ун ҡалдылар, унан бишәү ҡалдылар. Осоп китәләр. Үрҙәкләр күп бездә. Ҡыр үрҙәкләре. Тулы су буйы.

Үсемлек атамаларынан – ҡузғалаҡ, балтырған, ҡымызлыҡ. Йеләкләрҙән ҡайын жиләк, йер жиләге.Балан – балан инде, шоморт – шоморт инде, ҡайын – ҡайын, нарат – нарат, йүкә – йүкә. Миләш. Себерке эшләй торған зелпе. Зелпе тигән ҡыуаҡ бар. Веник эшләйләр. Ҡаты була.

Айғыр, бийә, ҡолаҡай, тай. Тай – ул йәш ат.

Урындыҡ, өстәл, сәндерә. Сәндерә – пис башында йата торған урын. Тәрилкә – тәрилкә инде, сынайаҡ, жәйенке.

Урындағы халыҡта борондан килгән балтырған ашы, ҡоймаҡ. Бауырсаҡ – майаш. Баллы майаш. Күмәс табаға һалып пешерелә. Половник, аш сала торған – аш сүмесе. Су эскәндә лә сүмес. Хлеб – икмәк, әпәй. Ололар әпәй тиләр.

Үҙегеҙҙән кесе туған – сеңлекәш. Ир туған – энекәш. Минән түбән була. Олораҡ абый була. Оло йәштәгеләр – бавай. Ҡатын-ҡыҙҙар – әбиләр инде. Туған булса ла, туған булмаса да, барыбер әби.

Рысь – селәүсен. Ә червяк – сыуалсан. Су сүзе менән бәйләнгән. Йылғаның шәп аҡҡан урыны – шарлауыҡ.

Башҡа кейә торған – бүрек, угол – посмаҡ, мешок – ҡапсыҡ, бауырһаҡ – майаш, ведро – бидрә, чайник – сәйник, заварник – сәйник, воробей – турғай, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күсмәкүс, мать, отец– инәй, әтәй, дедушка – ҡартай, бабушка – ҡартый, малина – ҡурай жиләк, шиповник – гөлйемеш.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡызы менән Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡызы яҙып алды).

ҠУБИЯҘ АУЫЛЫ

Ғарипова Фәнзиә Мәүләүи ҡыҙы, 1938 йылғы

Была хәзер сиксән өч йәшем тула март айында. Егерменче октябрь, илле сигезенче йылда медсестра булып эшкә килдем Кубиязға. Шунан бында трахум бар ине. Күз эренләй. Күз суҡырайа. Трахум лечить иттеләр. Әйбәт итеп кенә эшләдем инде. Шуннан Кубиязға килеп өч кенә ай эшләдем әле ул. Кейәүгә чыҡтым шулай. Беренче эчкесез туй үткәрдек шулай. Шулай тәрбиәләнгәнбез.

Әтәй суғышка китеп үлде. Ике балалы инәй ҡалды. Авзыйым үлде. Йоҡлабыраҡ киткәнмен. Бик илап ҡалдым инде. Авзыйым мәктәптә уҡый ийе. Икенче класта ие. Әтәйемә хат йазған инде. Инәй ҡырға китә, авзый уҡырға китә. Ул ҡызғаныч бит инде ул. Кесерткән арасына кереп ҡастым. Мине тавалманылар. Миңә ҡот ҡойалар. Эй, Мәрзийәкәйем, үгез төшә. Шунда авзыйым чирләп ҡайтты, шул хәтлем температура. Шуннан ҡырҡ өчөнчө йылны, авзыйым ул ваҡытта дүрттә уҡый ийе, йер сөрөргә китте. Шунда авзыйым чирләп ҡайтты икенче майда, ике үпкә дә шешеп. Инәйем ат йуллай. Авзыйымдың хәле ауырайды. Авзыйым йанына алып мине үрәтә инде. Сыйыр сауыудан ҡурҡма, ди, буйың етмәсә, ултырғыс ҡуй да, ди. Авзыйым үлеп китте.

Июнь айы бу. Без үлән ашамадыҡ инде. Инәйем күмәч бешереп ҡуйған ине. Алар артынан мин йүгерәм, ҡапчыҡ тотоп. Әбейләрнең хәле бөткән. Хәзер иртәгесен инәй суға барғанда сөйләгән инде. Ике солдат ҡасып йатҡаннар икән.

Мәктәптә уҡыным Ҡашҡада. Йәй көнө киттем Уфаға уҡырға. Сельхозға керҙем. Инәйем чирләп килде. Безне Уфимский районға ебәрзеләр. Сигез айлыҡ курстар медицинский. Ун бер ҡыз керҙек. Ҡайҙа ебәрәсез мине, тим. Илле сигеҙенсе йыл.

Дүрт бала анасы булдым. Туғыз оноғым бар. Туҡсан өч-туҡсан дүрт пенсияға чыҡтым. Ун йыл силсәүеттә эшләнем.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы, Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы,
Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Әхмәтйәнова Рәйсә Ғабдулла ҡыҙы, 1942 йылғы

Шушы ауылда туғанмын. Уҡытыусы булып эшләдем. Татар теле һәм әзәбиәте уҡыттым да, заманалар үзгәреү белән бергә башҡорт теле, әзәбиәтенә күстем. Башҡортостан әҙәбиәте, культурасы фәннәренән дә уҡыттым. Эштән туҡтауыма жигерме бер йыл. Өсәү минең балалар. Ун бер онығым бар, берсе правнук, икесе правнучкалар. Байлыҡ. Мәктәпкә барғанда жиде йыллыҡ мәктәп ийе. Мең туғыз йөз илле жиденчейылда, Үрмияз тигән ауыл бар ийе, шунда жиденче класҡа уҡырға бардым. Ҡаты йуллар йуҡ, шулай булса ла йөрөдөк, уҡыдыҡ. Шул чаҡларны сағынам. Анан сун мәктәпкә эшкә урынлаштым унынчы класны бөткәс. Шунан заочно уҡырға кердем бюджетҡа. Уҡып бөттөм дә, мына шунда ғүмер иттем. Туғаннарым бар. Биш туған. Мәктәпкә эшкә урынлаштым. Мәктәп сигез йыллыҡҡа әйләнеп китте, сигез йыллыҡтан туғыз йыллыҡҡа әйләнде, анан суң урта мәктәпкә әйләнде мең туғыз йөз житмеш бишенче йылда.

Балалар интернатта торалар, кистән китеп ҡуналар иде. Мин ҡунмайым, квартирала тора идем, барасым да килмәй иде, жийәү йөрөтөргә йарата идем. Кейемнәребез – сабата, пыйма. Фуфайка кейә идек, тышы сырылған. Башҡа – тула шәл. Йөн бейәләйләре иде. Тула ойоҡ суғалар иде сарыҡ йөнөнән.

Ауыл зур. Нәселдәр Исламғоловтар барлар иде. Улар ҡартайышып, бетешеп баралар шул. Шағиевтар. Атамалар йуҡтар.

Кубияздың гимны бар иде. Арйаҡта бер Фуат тигән бар иде. Ул бик күп сөйләргә йарата иде. Аны Тарих Фуат тип йөрөтәләр иде. Шунан бында тағы берсе, Фуат исемле кеше, армияда хезмәт иткән. Частан Рәхмәт хаты ебәргәннәр. Ваше воспитание даром не пропало, дигәннәр. Әтәсе белән инәсе, Фуат пропал, дип илағаннар.

Баязит йаланы тигән бер йалан бар. Ул без бала саҡта колхозда песән жыйышырға йөрөгән саҡлар бар иде, эйәреп китә инек Баязит йаланына. Бер башҡорт йөрөгән анда Баязит исемле. Йаратмағаннар аны, аны урыслар үтергәннәр. Шунан унын ҡәбере лә шунда иде. Гилмешә пруд бар. Шунда Гилмешә тигән кеше йөрөгәндер инде. Ҡошкүл тигән ауыл бар ийе.

Табағас бар. Ул пискә таба ҡуйып, ҡоймаҡ пешергәндә ҡулланыла торған тайаҡ. Тауыҡларға бәрәнге пешерә торған суйындар бар иде. Половник – сүмес. Ашны сосабыз. Майаш, бәлеш пешерәбез. Сәйҙе соҡорҙан эсәбеҙ, пиала. Жәйенкә – блюдце. Икесе бергә тустаҡ. Элекке төйөç май иза торған. Ул йуҡ инде хәзер кешеләрҙә, хәзер сепаратлар йаҡшы. Тустаҡ, чоҡор, жәйенкә. Туҡмасны – уклау белән. Суны көйәнтәләп ташыдыҡ. Ике бизрә белән. Ҡайын жиләк бездә ширпатреп.

Танау – морон да тиләр, танау да тиләр. Земляника – жир жиләге лә тиләр. Баҡсала үскән виктория, ҡырда үскәне – ҡайын жиләге. Мать – инәй. Әни лә диләр. Бабушка – ҡартый. Оныҡларым нәнәй тиләр. Үзенән кесерәк ҡатын-ҡыҙ, туған – туғаным, сеңлем. Үзеңнән өлкән ир кеше – абый, абзый. Үзеңнән өлкән ҡатын кеше – апа, түтәй. Ирләр башына түбәтәй, бүрек кейә.

Эйәк – ийәк, маңлай – маңғай, шиповник – гөлжиме, малина – ҡурай жиләге, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күсмә-күс, угол – посмаҡ, мөгөш, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – икмәк, әпи, әпәй, воробей – турғай, бабушка – ҡартый, дедушка – ҡартәтәй, мать – инәй, әни, отец – әтәй.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

КӘМӘШӘҘЕ АУЫЛЫ

Хафизов Әнғәм Хафиз улы, 1940 йылғы

Әтийем Хафиз исемле. Әтийем исемендә минең фамилиям. Әтийемден атасы Шакир булған. Әтийем йәш саҡта уҡ үлгән. Шакир ҡартның атасы – Ғаббас. Үзем Кәмәшәҙе ауылында тыуып үстем. Ауылның исеме былай булған: элек бер кешенең мында кәмәше йуғалған, ти. Кәмә шыйҙы, тигәннәр.

Мин үзем әрмиядан ҡайттым, уҡып сыҡтым тракторисҡа. Трактор-фәлән йуҡ иде. Сурашҡа йөрөп эшләргә ауыр булды. Барасын, тракторны алып киткәннәр, минең напарник була инде. Шунан ҡайтасын, берле-йуҡҡа йөрөү була. Шунан ул эшне ташладым. Ауылда бригада бар. Совхозға жәй көнө песән-фәлән эшләйбез. Күвә эшләйбез. Бер нисә күвә сүмәлә була. Сәсүҙән октябрь салам жыйғансы, өч була. Бер-ике көн булмаса, өс көн тоташ эшләйсен. Ҡайҙа кәртә тоторға ҡушалар, ҡайҙа бура бурарға ҡушалар, шулай эшләп йөрөдөк. Ҡыш көнө бер дә эш булмай, йә масзаводта эшләмәгәс. Мынан утыз километр бармы икән, участок бар иде, хәзер ул йуҡ. Шунда урман кисергә бара идек апрелға ҡәҙәр. Шулай ҡартайҙыҡ. Үзебездә лесничество ҡышҡы йаҡҡа

урман әзерләй башлады. Аларның бер тракторы бар ийе. Житмеченче йылда анда кереп китеп, лесничествола эшләдем. Ҡыш көнө урман белән, жәй көнө бура бураумы, төрлө эш. Шундай эшләрҙә эшләп ҡартайдыҡ, пенсияға сыҡтым, дүрт бала үстерҙек. Ғүмер буйына был ауылда йәшәдем.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

СОЛТАНБӘК АУЫЛЫ

Ҡаһарманова Фирүзә Мәхийән ҡыҙы, 1963 йылғы

Ошы аулта, Ҡашҡа дигән аулта тууп үскәнмен. Атайым белән әсәйемнең икенсе баласы булып торамын. Әсәйем суғыш осро баласы, әтәйем тыл хезмәткәре. Үзебезең ғәйләдән, мин төптән алып киттем инде, биш йаугир Бөйөк Ватан суғышынта ҡатнашып, шуларзың икесе генә әйләнеп ҡайтҡан. Бересе минең олатайым – Ҡазыханов Хәйрислам була. Аны украин хатыны тәрбийәләп, дауалап, бик озаҡ дауалап, ул терелеп ҡайтып керә инде. Башында зур йарасы бар, мин аны күрдем. Ҡарттайымны сүләмәйсә булдыра алмайым. Мына ошы ҡарттайым исән ҡала и бер абзыйым исән ҡала. Әтәйем суғыш осры баласы булғанлыҡтан, тыл хезмәтсәне булғанлыҡтан, бик күп сүләй инте үзенең аурлыҡ күргәндәрен, анысын сүләп тормайым. Башта уҡ аптырап, шуннан соң:– Әтәй, – тимен инте, – син председатель малайы булғансың, сиңә тормыш йеңел булғандыр, – димен. Шуннан суң: Эй, балам, – ти. Мына шулай өтөлеп торып әйткәне йөрәктә торып ҡалған.

Ә әсәйем – суғыш баласы. Улар бик хәйерсе лә булғаннар инте. Атасын ҡаршы алырға, даже сығып күрергә, атасын сығып күрергә күлмәге дә булмаған. Мына шулай күз алдығызға китерегез инте. Шунан, әсәйем менән дә маҡтана алам. Сөнки кооперацияның атҡазанған кооператив эшмәкәре ул. Россияныҡы. Мына ошондый семьяда, ғәйләдә тууп үскәнмен и ғүмер буйы эшләдем, утыз өс йыл стажым бар. Мәсәғүт педагогия училищесын бөттем. Мына ошы Ҡашҡа мәктәбендә татар теле уҡып бөткәннән суң, татар телен уҡып киткәннән суң, Мәсәғүт педагогия училищесына барып кереп уҡып киттем һәм башҡырт теленең шундый матур, йағымлы икәнен йаҡшы тойоп үстем инте. Шуннан суң, Сафура Шамсутдиновна тигән уҡытыусы уҡытты, Мигранова инте. Шуннан балта телләр тип сүгә торған ийе безде уҡытыусылар, уҡыусылар. Уҡытыусы уҡытыусыларны сүгә торған ийе. Шуннан суң, эй тикшерә башҡырт теленнән диктантны беззең, тикшерә лә ҡып-ҡыҙыл була ул беззең и бишле ҡуйа. Сөнки мин татарса бишлелек йазам инте, ә башҡыртса йаза белмәгәнмен инте, беренсе курста. Шуннан суң, башҡырт ҡызлары белән уҡыдыҡ. Шунан башҡырт ҡызлары белән уҡығас, уҡыған ваҡытта безгә ул йүгертеп миңә дүртенсе сиреккә бишле ҡуйды. Андый возможность булғандырмы, белмәйем. Но бишлесен ҡуйғаны әле хәтеремдә инте. Шуннан училищены тамамлағаннан суң, Башҡырт дәүләт университетына уҡырға индем, география факультетына. Йаратып уҡыдым үземдең факультетымда. Шуннан суң аулға эшкә ҡайттым, күрше аулға. Күрше аулта мулла апа белән эшемде дауам иттем. Утыз өс йыл стажым бар. Ике улым бар. Бересе – Айдар, Когалым тирәсендә эшләп йөри, геофизика өлөшөндә. Малайым, бәләкәсе тип әйтәйем, Башҡырт гимназиясы бөттө беренсе имени Гарипова. Эйй мечтам шундый зур ийе минем, хотяб бер баламның шунда уҡығанын теләй идем и шунда уҡып сыҡты. И бөгөнке көннө шатлыҡ зур – Нефтяной университетҡа индердек. Мына минең ҡысҡаса, озон итеп сүләдем, но ҡысҡаса тормошым шошы.

Шунан мында килгәс, өс йыл уҡытыусы Суфиярова Шамғия апа менән, мына мөнәжәттәре йата, мына сүрәте, уҡытыусы булып эшләгән ҡырҡ йыл буйына. Һәм аларда тордым. Солтанбәк халҡы менән шул ҡәдәрем матур итеп таныштырды ул. Үзе дә шундый матур уҡытыусы булған. Минең кебек география, биология уҡытҡан. Иптәше Сабир Суфиярович нейдә булған, мәктәпне төзөгән. Етмеш беренсе йылнан ҡырҡ йыл буйына ул директор булып эшләгән. Мына Сабир Суфиярович эшләгән мәктәп, үзенең аҡсасына мына шул мәктәпне төзетә башлай. Һәм чуть партбилеттан тороп ҡалмай инте. Ул Бөйөк Ватан суғышы йаугиры. Балалары төрле йаҡҡа таралған, балалары шундый күңелле, ғәйләдә алты бала и етенсесе мине ҡабул иттеләр. И менә алар йыл да ҡайта, менә күрше йортта йәшәйләр алар сунғы йылларда, и мин аларның йетенсе баласы булып торамын. Шунан мәктәбебездә бер ветеран труда Мөсәирә Валиевна и отличник просвещения РБ беззең – Альбина Хайрулловна. И бөгөнге көнне Республиканың мәғариф отличнигы – Фәнзилә Муганимовна. Ул Мәсетле районыннан, Альбина Хайрулловна – Ҡариҙел районыннан. Мөсәирә Валиевна – Солтанбәк ауылының тулы хужасы тип әйтергә килә. Менә ике мең алтынсы йылны Мортаза Ғөбәйдулла улы етәкселегендә ике ҡатлы мәктәп үсеп сыҡты. Рәхимов Мортаза Ғөбәйҙулла улы балаларға, ата-әсәләргә бүләк иткән мәктәп. Балалар шул ҡәдәрем аны йараттылар инте.

– Һеҙ атай, әсәй һүҙҙәрен ҡулландығыҙ.

– Педучилищедан торып ҡалған. Ә үзебез әтәй тип дәшәбез, инәй тип дәшәбез, ҡарттай тип дәшәбез. Шундый һүҙҙәр ҡатнаштырабыз. Башҡырт теле белән ниткәс, уҡығас, ҡатнаш, мин бөтөнләй ҡайваҡытта башҡыртса сүләшеп ебәрәмен. Шунан университетты уҡығанда ла мин төрле театрларға йөрөй идем, бигерәк тә драмтеарға. Аулдан киләләр, аулдан килгән ваҡытта миндә ҡуналар, ҡуна ҡалалар ийе, общежитиеда керетәләр ийе, әлеге кеүек шундый, ундый йуғийе анда. Килгән кеше һәр бересе миңә кереп йоҡлап ҡайтып китә и мин аларды кис разлекать итеп театрға алыпарам. Егерме икеме, утыз дүртме, уже не помню, “Ғәлиә” спектаклен ҡараным.

– Һеҙҙең ауылығыҙ Сөйәнтүз урынындамы?

– Сөйәнтүз аулының урынында түгел. Мына шул ҡаршы тау – Тулғанай тауы аша әйләнеп сыҡҡас, анда Сөйәнтүз тигән аул, шунда Сөйәнтүз булған инте. Урыны бар. Сөйәнтүз трагедиясы – бер мең сигез йөз утыз

алтынсы йылның ун туғызынсы январда булған тип испат итәбез. Имеш-мимешләрде без ишетеп үскән кешеләр инте. Бавайлар, әбейләр сүләйдәр иде аны, шунан менә Шахийән ағай, отставкадағы офицер тип әйтәйек, ғүмер буйы хезмәтен хәрби хезмәттә үткәргән, отставкаға сыҡҡас, исбат итә, Рычковның “История Оренбургская” тигән китабына тап була ул. Сөйәнтүз трагедиясы бездә булғанын испат итә ул. Сөйәнтүз трагедиясына бағышланған йыр да бар бит инте. Безнең йырға... урынға туры килә. Шул.

– Йорт-ҡаралты әйберҙәрен нисек атайһығыҙ? Һауыт-һаба һәм башҡаларҙы?

– Сауыт-сабаларны без татарсалараҡ әйтәбез инте. Тарелка, ҡалаҡ, шуннан суң кәсә, мин үзем кәсә тигән сүзнең мәғәнәсен анламый идем. Чашка беззең өсөн. Шунан ней... училищеға барғас, ҡызлар кәсә диләр. Кәсәнең нимә икәнен аңладым инте. Ҡазан тибез бит инте. Аш бешерә торған зур ҡазанны.Кашыҡ, сүмес, бидрә, көрәк.

Огород – олы баҡса, бәләкәй баҡса. Олы баҡсада бәрәнге ултыртылған, сөгөлдер ултыртылған. Бынысы инте кесе баҡса. Суған, кишер, сөгөлдер ултыртабыз. Күплек ҡушыла – балалар, китәләр. Исемнәргә – ҡызлар, йегетләр, урманнар, ҡайсы ваҡыт китә ул урмандар. Һарыҡ – сарыҡ. Ҡуй тимәйбез. Сарыҡ. Гриб – гөмбә ти идек, хәзер балаларға ийәреп бәшмәк тибез. Йылғала хариус бар, бәрде балығы, Ҡызыл китапҡа ингән.

Ыршы, нарат ағастарын, киң йапраҡлы ағастарға имән, йүкә керетәбез, ильм, вязь, урысса әйтеп ебәрзем. Ҡарама була инте, элмә. Бәләкәй йапраҡлы ағастар: ҡайын, усаҡ. Черемуха – шомырт. Балалар хәзер муйыл тиләр. Хлеб – әпәй. Магазинға барсаҡ, икмәк, ипи тибез.

Туғанлыҡ сүзләре – нәсел ебе, нәсел. Сеңлеләргә, туғаннарға, кесерәк булғаннарына – сеңлекәш. Ҡарындашны ололар ғына әйтә. Братишка – туғаным тимен. Рәшит туғаным тимен. Өлкәннәргә – ағай, ағый. Ҡатыннарға – апай, апа.

Боз өстөнә ҡалҡҡан сыу – шыйа, колодец – ҡойо. Рубашка – күлмәк. Ирләр күлмәге. Хатын-кызлар күлмәге тибез. Ҡысҡасын сарафан тибез. Шуннан куфты тибез. Быны ла куфты тибез. Ир-йегеттәрдә ыштан – салбар. Ыштан әйтәбез. Ҡайваҡытта мин салбарны ыштан тимен, триконы. Ыштанын нимә эшләп йата? Алып ҡуй, тип әйтәм. Зимняя одежда – ҡышҡы кейем. Пальто, шапка, тун, бүрек, тулуп, бийма, пийма ла тидәр, төрлесә. Ҡайбер кеше кәстрүлне мискә ти. Минең ҡарамаҡҡа ул – бочка.

Килен ирнең ата-әсәһенә – әткәй, әнкәй. Ҡайны, ҡәйнә тим әйтәм. Үзенә балаларса ҡартый тим, бер сүз дә әйтмий.

Погоданың үзгәрүен – көн бозола. Болот ҡабара. Град – боз. Боз йауа, тибез. Йәйге селлә. Эссе. Ҡырҡ градуслы. Ҡышҡы селлә тимәйбез. Салҡынлар башланды, салҡынлар китте, тибез. Йәйен селлә айы, тибез. Сарс селлә ваҡытында йылы була. Аңа күп шишмәләр ҡушыла, күп родниклар ҡушылғанға Сарс йылғаһы салҡын. Августа салҡын була, балалар су төшмәй.

Күнгәк йылғамы ул? Рафиҡовтың китабы. Йылға сүзенән алынғандыр ул. Мин уҡыған уаҡытта ихтибар итә инем, беззең территорияла йазылған микән тип, ул бит беззең территорияла йазылмаған. Көнгәк ауылы бар бит инте. Был районда. Без китәбез Солтанбәккә, көнгәктәр тейаҡҡа китә. Нефтяной промыселда айырылабыз.

Әрләгән ваҡытта– айу шикелле, сүлпән, ишәк шикелле. Бөгөн иртән генә малайым әкрен генә ҡузғала, “Ишәк шикелле, ниңә әкрен генә йөрөйсең, йөгөр”, тим.

Алпамыша тигән ҡалҡыулыҡ бар. Умырзая тауы, мына ул. Ҡаршы тау тибез, ҡаршы тау булғаны өсөн. Тулғанай – тулған ай сыҡҡанына. Минйәр ташлығы – Минйәр ташлығында Минйәр бавай йәшәгән, Ҡызылҡаш – мына беззең килеп кергән йер. Мәликә ташы.

– Үҙегеҙҙең ниндәй ырыуға ҡарағанығыҙҙы беләһегеҙме?

– Балыҡсы ырыуына. Но малайым Рами Гариповка барғас, башҡырт теле уҡытусысы “ундый ырыу булмай” тип шаҡ ҡатырған ийе малайны. Шунан ҡайтты: “Балыҡсы ырыу йуҡ ул, бездә генә балыҡсы ырыуы сүләйләр” тей. “Йарай, улым, тимен, балыҡсы ырыуы булмағас”. Малайны алып барырға тейешмен, собраниеға. Искә төшөп ҡалды безнең музейда Салауат Хамидуллинның балыҡсы ыруу туры йазғаны китабы. Тоттом да киттем инте собраниеға, собраниеда обсуждают бөтөн нимәне. Раз ҡул күтәрәм инте. Малай ҡыйынсырап ҡайтҡан. Балыҡсы ыруу бар ул, тимен. Төп ете ыру, тип һөйләйҙәр алар.

– Ҙ өнөн ҡайһы осраҡта ҡулланаһығыҙ?

– Мин ҡулланам башҡыртса уҡытҡас. Әтәйемдең телендә бар ийе. Әйтә торған ине. Ҙ килеп сыға. Хеҙмәт тигәндә. Үрҙәк. Балалар өйрәк тиҙәр. Йомшаҡ итеп д: үрдәк. Ҙ һымаҡ итеп. Д, ҙ ғәрәптә бар бит, шуңа тарта тип уйлайым мин.

Мейес – мис, миис, йорттоң түбәһ – ҡыйыҡ, мал торған урын – абзар, япраҡ – яфраҡ, ишек алды – ихата, двор – әйкәртә, шиповник – гөлйемеш, малина – ҡура йеләк, земляника – ҡайын еләге, клубника – йер еләге, черемуха – шомырт, муйыл, сосна – нарат, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күсемкүс, жаба – гөбөрлө баҡа, угол – мөйөш, мешок – ҡапсыҡ, хлеб – әпәй, икмәк, ипи, забор – кәртә, чайник – сәйнүк, заварник – пилай, ведро – бидрә, воробей – турғай, бабушка – әбей, дедушка – бавай, огород – олы баҡса, бәләкәй баҡса, медведь – айу, лось – мышы, олень – болан, кейем-һалым – кейем-салым.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы менән Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы яҙып алды).

Рәхимйәнова (Ғәлимова) Роза Ғилмулла ҡыҙы, 1948 йылғы

Шушы ауылда тыуҙым, теге оста, шунан ошо осҡа килен булып төштөм. Сигезенсе класты бөттөк тә, фермаға барзыҡ. Ҡыш бызау ҡараным, бер йыл сыйыр саузым, анан кейәүгә киттем. Бавайым белән илле

берйыл йәшәп, алты бала ҡарап үстереп, мына хәзер бер үзем ҡалдым. Ике малайым ауылда, берсе –Асҡында. Ике ҡыз, бер малай Тәтешле районында йәшәйләр. Мына шулай йәшәп йатабыз.

Бездә Сарыс йылғасы аға. Элек сары су булғанмы, шунан Сарыс атамасы килеп сыҡҡан. Сарыс йылғасы булғас, Сарыс ауылы булған. Без бәләкәй саҡта Ҡашҡаға ҡартатайға барсам, гел: “Ий, Сарыс ауылы ҡызы килгән”, – дийер булыр ине. Без бит инде Султанбек дип үскәнбез.

Мынсы Туғанай, мынсы Минтейәрҡаш тип атала. Элек сабантуйлар була иде. Таузын астында ғына Минтейәр тигән бавай йәшәй иде. Шулай атағаннар аны.

Был йаҡта Ҡаршытау инде, йулға ҡаршы торғас. Мынысы Умырзаятау тип атала, зыйаратнын теге йағы. Уны Умырзая дип атамаслар ине, анда умырзайалар сыға, зәп-зәңгәр булып.

Ара ниндәй – бер зә әйтә алмайым. Балыҡсы ырыуы. Былай минең бавайлар ҡалмыҡтар инде. Ҡалмыҡ ырыуы. Минең әтәйем дүрт йәштә булғанда сығып киткән, мин әтәйемде белмәйем тисән дә була, инде инәйемден үлгәненә утыз жиде йыл. Йәш саҡта аны сорашасынмы ни ул, ҡартайғас ҡына әзерәк мына уйлай башлайсын.

Мынау йандырылған Яу зыйаратын йәш саҡта исәпкә алған кеше йуғ ине. Ошолай уратып алынған ине, ул зыйаратты без кис клубтан йөрөп ҡайтҡанда ла өстөнән китә идек. Ҡурҡыу йуҡ. Мына хәзер мин анда көндөз дә барып кермәйем. Шунан аны күрше бавай кәртәләп алды инде. Тапалырға тейеш түгел.

Бер зә ен-пәрей күргәнебез йуҡ, үзебез ен-пәрей инде. Мунсала ла күргәнем йуҡ. Без үзебез шайтан хәзер.

Суғыштан суңғы йылларда алмаш күлмәген булса шөкөр. Ул айаҡҡа йуҡ иде. Күрше ауылға йомырҡа алып, йомырҡаны һәр маръяға кертеп, таратып, тәпешке кейеп ҡайтҡайным. Элек ни хәйерселек инде. Әпәй зә барып алдыҡ Муллаҡайҙан, онны гел шунан барып ала торғайныҡ. Анда туған-тыумасалар бар иде, алар алышып бирешәләр ийе, ул теге сит ауылдан килгән зат-кешегә бирәселәре лә килмәй ине он-фәләнде. Туғаннар алып бирешә ине. Элек ни он әз булғас, бәрәңге ҡыра инек инде, ҡулдың мынау йерзәре йыртылып бөтә иде.

Элек йер сөрәләр ийе, ашлыҡ сәсәләр ийе, фермала маллар бар ийе, бозау ҡарайлар ийе, сыйыр сауалар ийе. Мына шулай йәшәйләр ийе.

Ферма бар ийе. Мына мин сыер сауғанда жиде группа сыер иде, һәр группала егермешәр сыер ийе. Ул сыйырны сөтө күп сыҡсын тип, өс саузыралар иде. Завферма бит строгий, син уже йоҡоңнан тороп, ҡызлар фермала йоҡлай торған ине, уже син йоҡоңнан торғансы, кейенә ине ул. "Кызлар, тороң, сыйыр сауырға", – дип безгә өндәшә иде.

Шәл бәйләйләр ине элек. Мин үҙем әлегә хәтле алты-жиде шәл бәйләп йавындым. Мамығын үзебез сатып алып бәйләнек инде. Беззен оста кәзә йуҡ. Кәзә бит ул баҡсаға кереүсән. Ҡараҡ ул мына был кәзә. Мынауында килеп палисадник аша бәләкәй генә сискәң йығылып торсон, аны хәҙер элтереп алып, сузып бөтөреп йолҡотоп ашап ҡуйа ул.

Әлеге ҡыш көнө кормобаза була бит инде, ул кәртәләп алынған. Анда мал-фәлән кермәй, анығ ҡапҡаһын бикләп ҡуйалар. Шунан фуражир килгәс, ҡарай, кермәгәннәрме, бөтөн нәмә үлсәүле була торған ийе. Элек закон, коммунислар заманы. Мына хәзер син берәй нәмәңне берәй йергә итеп ҡуй, бер нәмәсе лә ҡалмай анын. Элек урлашыу йуғ ийе. Халыҡтың эске донйасы матур ийе, йөрәкләре матур ийе, хәзер йуҡ. Андый кеше бик сирәктер.

Мына безнең семьяла урлашҡан кеше йуҡ. Минең бавайым коммунист ийе. Урлашҡан бала-чағам йуҡ минен. Аллаға шөкөр, ул тикле тәртип бозоп йөрөгән кеше лә йуҡ. Хәҙер ни, һәр берһе бишәр балалы инде. Үҙләре ҡартый, ҡартатай булдылар. Урлашма, тәртип бозма, дип тәрбиәләнек. Ул бала-саға үзеңнән дә үрнәк ала ул. Үзең ничек, бала үзеңә оҡшай. Тәртипсез булсаң, тәртипсез була алар.

Элек гармун уйнайлар ийе, вечер бейейләр ийе. Скәмейәләрне мөгөшкә өйөп, круг йасап. Шунда вечерза йөрөгән була инек инде, мөлтөрәп.

Мин (сиксән икенче йылдан сиксән жиденчегә хәтле Дом быта бар ийе) приемщица, приемный пункт, куфайка тегәләр ийе, пинжәк тегәләр ийе, күлмәк тегәләр ийе, мин анда техничка булып ҡына эшләнем. Хәзер тегеүселәребез декретҡа сығып бөттөләр ҙә, миңә эш ҡалманы. Шуңа мин үзем приемщица булып киттем. Һәр атнада барам Асҡынға, әйбер алып ҡайтам, сатам, ай азағында отчет бирәм. Шунан бер Асҡынға барып, хәзер йарты йулны машина белән ҡайттым да, был йаҡны, йарты йулны жийәү ҡайтып киләм, кис бит инде хәзер. Пока ҡаранғы төшмәгән, жәй көнө озон көн бит инде, ике бүре йалт итеп килеп сыҡты ҡаршыма. Мин бер үзем, шунан ней теге бүреләр нәҡ минең йулыма сыҡтылар ҙа туҡтап торалар былай итеп. Нәмә эшләтергә быны? Шунан туҡтап, бер аз ҡарап торзолар за, тағы киттеләр, тағы киттеләр зә, тағы бер аз барғас, туҡтап ҡарайлар мине. Шунан мин ҡайтып керҙем, хәлем бөттө, бүреләрҙән ҡурҡып. Шулай итеп, ике бүре күрзем мин бер үземә.

Шунан мынауында дилянка була иде, ҡурай йеләккә мендек. Житмеш бишенче йыл. Хәзер минең оло малай икенсене бөткән, икенсесе уҡырға керергә тейеш, еще күрше малайы ла эйәргән алты йәшлек, өсөнсөсө ҡыз,дүрт йәшлек. Жыйын балаларны эйәртеп, йеләккә менеп киттем, ҡурай йеләккә. Хәзер дилянканын өскө йағынан да йул бар, аҫҡы йағынан да йул бар, тау битләүе инде. Хәзер без аҫҡы йаҡтан менгәс, дилянканын был йаҡ ситенә мендек тә, әкрен генә күренгән жиләкләрне жыйып барабыз бит инде балалар менән. Шунан бер кеше ҡысҡырған кеүек ҡысҡыра. Шунан хәзер мин дә ҡысҡырам: "Балалар ҡурҡытып, нәмәгә аҡырасын?", – дип. Шуннан хәзер был ағасларны туҡмай башлады, кеше булманы, шунан хәзер йарар, әкрен генә без өстәге йулға менеп барабыз, шунан хәзер был шаштыратып йара, ишетелә йөрөгәне, шунан хәзер был асҡа табан төшөп китеп, тауыш тынып китте. Шунан хәзер без айыу йөрөгән йаҡҡа сыҡкан ийек, сыбыҡлар эре, озон

сыбыҡлар эре, йеләкләр эре. Хәзер без бер ике литрлы-фәлән сауытлар алғанбыз бит инде, сауытларны тултырзыҡ та киттек. Шунан төшөп киттек, сәй эстек тә, йәнәсе йөгөрөргә кәрәк булса, зур малайны ғына эйәртәм. Нийә икенсе класс баласы зур буламы ни? Үзем ҡорсаҡлымын.Королоҡ йылы ийе – житмеш биш. Ана шулай айыузы ла аҡыртып йөрөдөк.

Бөрлөгән йыйа торған идек. Әлеге бөрлөгән жыйырға барғанда ла айыузы аҡыртып йөрөнөк без. Мына күрше ҡатын Тәнжидә баласы белән, мин бишәүләп киттек бөрлөгәнгә. Хәзер тау битләүенән иннәп киләбез инде, ҡайтыр йаҡҡа табан бер аз ғына килгән инек, мындай ғына ағасларны тамыры белән йығып, грань йасап төшөп киткән. Күп тә бармадыҡ, үкереп тә ебәрзе айыуыбыз. Хәзер Тәнжидә, йыуан бит инде, иң беренсе саба. Асҡа табан төшәр инек, айыу үкерзе, без йуғары таба сабабыз инде. Шулай итеп, аннан да ҡастыҡ, ҡотолдоҡ. Әлеге мынау Мәнтийәрҡашҡа килеп чыҡҡач, Тәнжидә мәрхүм әйткән: "Йуҡҡа атланып ҡайтманыҡ", – дигән була.

Сыйырларға ла тейә. Йыл да ике-өснө ала торғайны ийе. Ҡорсағын туйзырып ҡала ул. Былай кешеләргә ташланғаннары йуҡ без белгәндә. Мына без бәләкәй саҡта Әһәлетдин бавайҙы айыу тукмаған тиҙәр ине, ҡулдары ғәриверәк ине. Айыуны ушлы түгел тисеңме инде, ағас артында ҡасып та торған, тегене туҡмап та бәргән. Йарай әле исән ҡалған. Мына шулай.

– Һеҙҙең ауыл иң төпкөл ауылдарҙың береһе. Алыҫ юл үттек. Ҡыш көнө был юлдан нисек йөрөйһөгөҙ?

– Был йулға сөйөнөп йөрөйбөз. Элек ҡуна йөрөй торғайныҡ, Ҡашҡаға барсаҡ та. Элек йулйуҡ, молоковоз башында ла йөрөдөк утыз ничә градуста. Был йул әйбәт безгә.

Әле үзем генә торам. Кесе малай ҡайтып йөрөй, Себерҙә эшләй. Миңә ҡайта, бер-ике кис йоҡлай за, хатыны, балалары ҡырына китә, әле Тәтешледә. Шунан эшкә китергә булса, сумкасын бында тултыра ла, эшкә китә. Эш булса, ҡайтып урай инде.

Мына минең ҡыз Мотарыш ауылына кейәүгә барзы ла, шунан Тәтешлегә күсеп киттеләр инде. Хәзер без бында сүйләшәбез "ашарға бешерәбез" дип, минең ҡыз "ашау бешерәбез" дип сөйләшә. Мына без инәй тибез, ул йаҡта әней тиләр. Әле истә ҡалғандары йуҡ инде, шулары ғына.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Сафина Мәүзилә Әхмәтадый ҡыҙы, 1957 йылғы (фотола – уңдан бишенсе)

Бында житмеч алтынсы йылдан башлап йәшәйем. Үзем Солтанбәктеке. Кейәүгә чыҡтым. Биш бала тәрбиәләп үстерзем. Берсе лә бында йуҡ хәзергә. Өйнө бавай белән бергә эшләгән идек. Үзем генә туғыз йыл йәшәйем хәзер. Бавайым үлеп китте. Балалар ҡайтып тора. Бөгөн генә берсе, Ҡараизелдәгесе, китте. Ҡалғаннары Сверловскийза дүртесе. Өч малай, ике ҡыз үҫтердем.

Доярка булып эшләдем. Анан кейәүгә ҡалдым. Анан Сураш сельхозына йөрөп эшләдем, ун жиде йыл анда эшләдем, шунан пенсияға сыҡтым. Разнорабочий булып эшләдем. Үлән утаусы, посадка, питомник үстерзек. Ҡыш мунсала тарадыҡ, мунсаладан кисти бәйләдек. Урманна йүкәнән төшөрөләр, уны батыралар суға, шунан көзгөлөктә шуны сдирать итәбез. Әзер ҡабыҡтан мунсала була. Йүкә ағасынан эшләнгән.

Балалар мәктәпкә йөрөдөләр безнең Сурашҡа. Мында мәктәп булмады. Көнө буйы алар мәктәптә, кис ҡайталар, ҡаршы аласын. Тәрбиәләү үзебезсә инде. Балаларым бик йаҡшы итеп уҡымасалар да, тәртипле булдылар. Без ни ғәди кешеләр инек. Ирем ағас жыйыучы булып эшләде.

Айыу, бүрене үзем күргән йуҡ та, бүрене күргән бар иде лә электәнрәк, хәзер күренеп йөрөмәйләр, без урамда йөрөмәйбезме. Минең йаңы ғына бәрәнем менән сарығымды алып киткән бүре. Сыйыр бөттө. Сыйырды бөтөрөүөмә биш йыл булды. Сыйыр бозаулап, үлде лә. Шунан бүтән өргәтмәнем инде. Кәзәләр ҡарайым азбарда.

Терке басты хәзер. Терке – нарат ағасы. Ҡарағайнын баласы була инде, үсентесе тисән дә була. Электән борсаҡ, соло сәсәләр иде шунда. Көтөү көтә идек ауыл малын. Совхоз малын да китерәләр иде. Алар ҡатышмасын тиеп, тоже көтә идек. Песәнде хәзер сыртта сапмайбыз, аҡлан тирәсендә.

(Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Суфиянов Вәлинур Вәгизйән улы, 1943 йылғы

Минең ҡартатайҙар үзе йау суғышынан сун мына шунда килеп ултыралар. Йау суғышы тип Тәфтиләү суғышын әйткәннәр.Мына шунда элек жиде класс образование ине, эйме. Мына шушы Солтанбәк ауылының класларын бөтөрзөм инде. Суғышларын изучать иттек. Без үзебезнең тарихты белмәнек. Мына шул Францияның суғышына йөз йыллыҡ булып, вис үткәрзеләр инде сит мәмләкәттәрзекен. Беззен үзебезнең бер зә тейеш булмағанбыззыр.

Анан соң донйа уҡытты. Әрмейәдә өч йыл хезмәт иттем. Анда политобразование бик көчлө иде, пограничная службала булғач. Шунан сон профессиям йуҡ иде. Ауыл хужалығынын төрлө эшләрен эшләп. Профессия кирәк бит инде. Шунан ҡайту белән, ана училище бар ине Асҡында, шунда киттем инде уҡырға тракторист широкого профиля тигән. Килеп сыҡты анда с отличием.

Асҡын ауылы йерләре мында. Балыҡсылар йере. Мына Үршәзе ауылы барып саҡкан. Бер хужа беззән дә ҡатнашҡан. Берсе өйләнмәгән булып, өйләнмәгәс, мыны вожағы булмаған кеүек ҡатнаштырмайлар. Шулай йазып ҡуйалар, тарихҡа йазған анда. Мына шундай беззен Балыҡсы улусынын йерләре. Әй башҡортлары белән безнең башҡортлар элемтәдә торғаннар. Тәфкилев йауы. Шул Яндузны ҡырған чаҡны анын барлығы нәмә дип

аталғанныр. Төлкөсура дип тарихта йазылған, рапорттар бар. Төлкөсураны бик ызалағас әйтә инде. Безгә йарзамға килер тейеш булған ике мен Әй башҡортлары ла. Ана шуны сизгәс, теге ней сызып ҡала инде Тәфкилев. Шунан бавайлар сөйләй ине шуға ҡағылышлы. Иң беренсе безнең ауылдарҙы ҡамап алғандар икән, безде йуҡ итергә инде. Был ауылның вис халҡын ҡырғаннар, бөтөргәннәр, нәмә эшләткәндердер, алып та киткәндәрдерме. Шулардын кергән бер солдатлары, мишәр. Эй, улым, дигән, малларымды ғына, охотникка кергән инде ул, аусы була инде, малларымны ғына ризаландырып ҡалдырайым инде, сығар инде, тигән. Шунан теге сығарған мыны. Сыҡҡас, элгәре инде азбарзарза ҡыйыҡ башы булмаған. Тәпәш кенә булған, бесән салған да, санғысы шунда булған мынын. Ул йылны ҡар иртә төшкәнме, ҡар булған инде. Шунан бесән сығарам тип килгән дә, ҡасҡан, ә теге нейләр сыбай булғаннар мишәр солдаттары, ҡыуғаннар, мыны тота алмағаннар инде, атып өлгөрә алмағандыр инде. Охотник барып хәбәр салған Төй буйы башҡорттарына. Ҡызылбай булған. Ҡызылбай Әй буйынан йуғары күсенгән. Ҡызыл Әй халҡылары күтәрелеп шул Үрмийәз менән ике арада Тирәнҡул бар. Ағас, урман үскән. Шунын халыҡларны ҡырырға иткәнен белеп, ағастын йартысын кисеп, тау башына тиклем менгән халыҡ. Шунан был йау килеп кергәч, ауылда халыҡ булмаған, быларны эзләп килеп, шунан өчтәге ағасны вис аузарып йығып, шунда ҡырғаннар. Мишәр йауы.

Шунан Сөйәнтүзгә, Сөйәнтүз – ул беззенсә йылғаның тамағын әйтәләр бит инде, беззә түз шуны аңлата, йылға ҡушылған йер. Мәсәлән, безнең мына Унияз тигән инеш ара бар, уны түз тибез. Кәртеп тигән йер бар, Кәртептүз тибез. Мына зыйаратлар ултыра, ул Кәртепҡулы дип атала, шунын төшкән йере Кәртептүз дип атала. Сөйәнтүздә бура килтереп сығаралар, январь айында була бит инде бу. Ана шул бурада сорау алырға саҡыра торған булғаннар тирә-йаҡ ауылдарҙан. Бураның эсенә мәке төшерткәннәр. Мәкедә сорау алғаннар, тереләй кешеләрне ана шунда тығып ебәрә торғандар. Ана шулай сөйләгәйнеләр. Болала ҡатнаштынмы, йуҡмы була инде был. Мынан алда бола булған. Яйыҡнын үзе аҡҡан була, беззен Ағизелден башлары ла йаҡын. Бер тау төбәгенән әйләнеп сығаралар. Оренбург продукция халыҡтан йыйған була. Мына шул Яйыҡ белән Оренбургҡа төшөргә тейеш булған. Ә бу крепостны бу йаҡтың башҡортлары, бола күтәргән продукцияны төшөртмәс өсөн, тегеләрне ебәрмәгәндәр. Может шуңа ҡатнашылғандыр был халыҡ. Ҡыш көнө килгәндәр йау суғышы.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы менән Ҡотлоәхмәтова ЭльнараРафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Суфиянова Рәйсә Ниғәмәтйән ҡыҙы, 1947 йылғы (алдағы фотола – һулдан икенсе)

Ошо ауылда уҡып, сигез класс ҡына бөттөм мин. Доярка да булып эшләнем, пекарняда ла эшләнем. Анан сунғы йылдарда мәктәптә балалар ашаттым егерме өч йыл буйы. Биш балабыз бар: дүрт малай, ҡыз. Алар барысы ла семьялы. Дүрт малайыбыз мында ауылда йәшәйзәр, йорт бөтөрзөләр, күп балалы.

Ырыу-арабыз – минең божор эткәйем.Андыйларны минең бавай оста инде ул. Ул өйзә түгел инде, баҡсала инде. Мин үзем бик оста түгелмен, белмәйем.

Яу зыяратын белә инек. Бавайзар сөйләйзәр ине, ишетеп үстек. Йау буған. Мынсы таузан тауға төшөп тә, ансы ищо элеккеме икән ул? Йау зыйаратын шулай ҡырып киткәннәр инде. Аҡлар, ҡызылдар.

Теге бер ней ҡошағаннар, бүткә боз өстөнә. Анын асты тишек булған, теге кешене кертеп торғаннар, шул нейгә ағызып торғаннар. Шулай. Мына минең бавай бик оста инде ул андайға, андайзарзы күп сөйләй ул.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы менән Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Фаҡкарова Розалия Марат ҡыҙы, 1966 йылғы

Мин Асҡын районының Солтанбәк ауылында ун өс йыл башҡорт телен уҡытам. Шушы ауылныҡымын. Педагогия училищесын бөттөм. Анан сун Бирскийҙа уҡыным. Ауылымны бик йаратам. Үзебезнең йаҡтын патриотымын, тип уйлайым. Матур итеп донъя ҡорҙоҡ. Шушы ауылнын йегетенә кейәүгә чыҡтым, күп итеп бала таптыҡ. Бөгөнгө көндә сигез балам бар. Анын өсөсө үземнеке, бишесе приемный балаларым бар. Минең үземдең бала саҡтан этейем булманы. Үскән ваҡытта наз етмәгәндер, үгәй этәй белән үстем, белмәйем этәйем кем икәнен. Үскәс, бер йәтим баланы булса ла алып ҡарармын, тинем.

Эшемә килгәндә башҡорт теле уҡытҡан дәүердә балаларға дәрес биреүе миңә бик рәхәт, аларның йөзләрен күреүе бик рәхәт, телмәрләрен ишетеү бик рәхәт. Башҡорт теле дәресенә керәм дә балаларға: "Һаумыһығыҙ", – дип әйтеүҙән минең тәнемдән мурашкилар китә. Тағын да йаңынан ғүмер үтеп: "Кем буласын?" – тип сорасалар, тағын да уҡытыусы булыр идем барыбер. Әммә әз генә ҡыйынлыҡ бар, безнеңйерле сөйләш – диалект булғас, әҙәби телгә балаларны дәрестә генә без килтерәбез, дәрестән сыҡҡас, үз телебездә үзебезсә сөйләшәбез. Әз генә ҡыйынлыҡ бар.

Беззә өс сөйләш. Безнең сөйләш шушындый әҙәби телгә йаҡыныраҡтыр тип уйлайым. Беззә биксәненсе йылда башланды башҡорт телен уҡытыу. Күнгәк йаҡта бар, уларҙы ботоҡ тиләр. Асҡындын теге йаҡлары икенсе төрлөрәк сөйләшә. Алар "ч" белән күберәк сөйләшә. Күнгәк ауылдары ул, сөйләштәрен, кешеләрен ботоҡтар тип әйтәбез.

Ботоҡтар менән сөйләштәребеззе айырып торабыз: ни эшләйең – без нишләйсең дибез. Тағын бер сөйләш – алар Шишмә, Әүрәкәй йаҡтары. Алар "ч" белән сөйләшәләр: чәй эсәченме.

Майаш дибез без, сәк-сәк бар бит. Ҡоймаҡ пешерәм, дибез. Жәйенкә – шәшке астына ҡуйа торған. Ҡыйар, помидур, кишер. Без пыйма дибез. Без идән пысрай дибез. Буйау буйайым. Шал ҡағыу – ҡычыҡ йергә сөй ҡағып ҡуйыу.

Абый – бер туған ағай. Ирем, балалар, ҡоҙа, килен, кейәү, инәйем, ҡәйнәм, ҡайнам, сеңлем, энекәш, ҡартатай, ҡартый.

Мәктәптә шәжәрәләр төзөйбөз. Клубта килен төшөрөү йоласын да, ҡаз өмәсен дә күрсәттек. Ҡатыҡ тәмләү йоласын күрсәттек. Йаз көнө ҡатыҡ эшләйбез бит, сыйыр сауа башлаға́с та, иң беренсе, ҡаймаҡҡа сығармайсын сөттө, ул сыйыҡ була, шуның өсөн ауылда ҡатыҡ эшләп ашайбыз без. Ҡатыҡны эшләп, балалар белән алып төшөп, йырлар йырлап, ҡатыҡны сығарып, өләсәйҙәр килтереп, өләсәй зур ҡалаҡ алып килеп, балаларға ҡаптырып, шунан ҡатыҡ тәмләү йоласын күрсәттек.

Шағыян ағай Минеғәлиев тигән билдәле шәхесебез бар ине. Ул үлде. Безгә тарихи стеланы асып ҡуйҙы, йул салды. Безнең тарихты күтәреп сыҡты. Үзебездән, ауылдан сыҡҡан, Уфала йәшәде ул.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Шәрәфетдинов Фәнил Фәнғәт улы, 1962 йылғы

Мин шошы ауылның хаҡимиәт башлығы булам. Шошы ауылда сигез класны уҡып бетереп, Ҡашҡа ауылына туғызынсы класҡа барып, туғызынсы класны бөтөп, Самара өлкәсенә барып анда уҡыным, элек Куйбышев иде, шунда уҡып сыҡтым. Уҡып сыҡҡас, ҡайтып, үзебезнең Тюйский совхоз ине, башта ауыл советында Солтанбектә Сарс тигән отделение ине безнең, шунда тракторда эшләнем, бер йыл. Шунан армия сафларына киттем. Мең дә туғыз йөз сиксән-сиксән икенсе йыллар Латвияда погранвойскада хезмәт иттем. Шунан, армия сафларын тамамлап ҡайтҡас, бында ҡайтып бер йарты йыллап тракторда эшләп алдым. Шунан уҡырға киттем. Училище уҡыдым да шофер, сварщик – шуларды уҡып сыҡтым. Шуннан суң, сиксән бишенсе йыл өйләндем. Бик матур ҡыз бар ийе, бик матур, оста йырлай торған. Клуб мөдире иде. Фәридә исемле. Бик оҡшады. Икәүләп тормыш ҡордоҡ. Менә быйыл утыз биш йыл бергә йәшәүгә. Июлдең ун бишендә туйдар уздырып, сиксән бишенсе йылны Ҡазағстан йаҡларына сығып киттек. Тюмень йағына китеп бара идек, анда беззең әткәйнең апасы бар, бер туған. Аларға ҡунаҡҡа керәбез тип, эшкә торып ҡалдыҡ. Шулай итеп анда ике йыл йәшәдек. Сиксән житенсе йылға ҡәдәр, Ҡаҙағстанда шауҡымлар башланғанса. Шунан ҡайттыҡ, быйаҡҡа, Асҡын йағына. Асҡынға ҡайтып эшкә урнлаштым. Тракторда водитель булып. Шунан сиксән туғызынсы йылда Солтанбәккә ҡайтып төпләндем инте. Ошында ҡайтып аренда ойоштырып алдым, бер йыл. Шунан управляющий булып, завферма, механик. Совхоз таралғансы – туҡсан бишенсе йылға ҡәдәр шунда эшләдем. Туҡсан биштән туҡсан житегә ҡәдәр аренда ойоштырып, ашлыҡ сәстек. Ике мең гектар йеребез бар ийе. Шунан суң, туҡсан жиде-туҡсан сигез – фермерское хозяйство ойыштырдым. Ун биш йыл пилорам тотоп, ашлыҡлар үстереп ҡарадым. Шунан суң аны көскә-көскә йабалдым, бик ауырға туры килде ул. Түләргә нидәре күп, налоглары, пенсионный ҡыйбат. Шулай итеп, лесхозға мастер булып урнлаштым. Мастер булып биш йыллап эшләнем. Менә өсөнсе йыл мында, пинсийәгә генә сыҡҡан инем. Мында тағын эшкә башладым. Пенсийәгә илле алты йәштә сыҡтым инте. Өсөнсе йыл мында силсәүиттә глава булып эшләйем. Глава булып эшләү дәүрдә мин эшкә башлағанда, урамларда ут та йуғ иде. Ҡыш буйына ситтән килгән техникалар көтөп тора идек. Трактор алдыҡ. Миллион да өс йөз илле биш меңгә. Хәзерге көннә урамларыбызда утлар да бар. Йул да үзебез эшләйбез. Йулдар йамғыр нейе буйынса ғына бозолды, йаңыдан көйләп сығабыз инте, ҡышҡа ҡәдәр. Үзебездә карьер бар, песок карьеры. Гравий сығаралар, бөтөн районға ташыйлар машина белән. Шул карьерны эшләттек. Эшләсәң, эш күп.

Балта осталары күберәге бура бурайҙар. Тәрәзәләр, ишекләр эшлидәр. Наличниклар, бизәкләп. Сандыҡлар, сувенирлар. Солоҡлар ҡуйалар. Электән эшләнгәнләре дә бар. Бик йыраҡта. Бик кеше дә белмәй инте. Умарталар бар. Охотниклар бар законный. Любителе дә бар. Барсы да бар инте. Борын-бороннан ҡанта инте ул беззең. Хәзер тузаҡ ҡуйусы йуҡ, бик сирәк. Сунарға бездә айу да бар, бүре дә, төлкө, ҡабаны, косулясы – барсы ҙа бар. Сураш аулында башлана заповедник. Заповедная зонада анта охота запрещенная. Ҡыр хайваннары артты. Алты-жите йыл заповедникка күсте. Үзләренең егерлары бар. Контролерлары йөрөп торалар.

Кәртип буйы бар. Умырзая тауыбыз, Ҡаршы тауыбыз, Айсылу тигән тауыбыз. Кәтип – Себергә табан тигәнде аңлата. Кәтип. Электән башҡорт телендә шулайраҡ килеп сыҡҡан. Катуб. Ҡотоб. Шул йыл как раз ҡул буйлап Полярная звезда күренә. Катоб тип тороп ҡалған тип испатлайдар инте бездә. Айсылу түбәсе бар. Жиләкле тау түбәсе. Быйаҡҡа ҡарасаң – Тулғанай. Как раз ай шунан килеп сыға. Арйаҡ бар. Унияз тигән бар, йаз ғына аға.

Бәрде, алабуға, ажау тигән балыҡ бар. Йөмөркәй – пескарь. Серде – тоже шул пескардан бәләкәйрәк. Ҡысла бар. Ҡысла – рак. Без үскәндә йар буйы тулы иде. Биҙрә белән барасың да тултрып ҡына ала идек. Хәзер – йуҡ. Нефтяниктар бурить иттеләр дә сероводород китте микән йылғаға. Кәмеде.

– Һеҙ ҙ ҡулланаһығыҙ. Фәйрүзә апай менән һөйләшкәйнек. Ул, ҙ юҡ, тип бара.

– Бер диалект инте. Фәйрүзә апа безнең аулда тууп үсмәгән, башҡа диалект. Ҡашҡа тигән аулдан. Аул менән аул арасында ни бар. Солтанбек аулы, Сураш бар. Сураштa икенсерәк. Безне татарса уҡыттылар. Диалект саҡланған. Шулай килә инте.

Аралар бар, нәселләр. Божор, ҡамыҡ. Балыҡсы ырыуы.

Пескарь – йөмөркәй, ҡысла – рак, артлы ултырғыс – урындыҡ, артһыҙ ултырғыс – урындыҡ, скамья – сәке, переулок – аралыҡ, ауыл осо – аул осо, аул башы, иҫәр – сантый, тиле.

(Байбулов Илнар Ирназар улы яҙып алды).

СУРАШ АУЫЛЫ

Тәкиуллин Фәрзәт Фәткеласрар улы, 1952 йылғы

Пенсияға тиклем урман хужалығында эшләнем. Ҡортсолоҡ белән бер ҡырҡ йыл шөғөлләнәм. Бер арта, бер кәмей. Быйыл илле ике башҡа еткерзек. Шул утызар килограмм, ҡорт башына. Рамалар ҡуйабыз. Рамкаға балауызлар беркетелә. Бысаҡ, йаңы ней алдым – электронож. Печатләнгән нейдәрен алуу ауыр. Солоҡ ҡуйғаныбыз бар, нитмәй, булмай. Электән ҡартларның солоҡлары бар ийе. Йүкә урманнары мында, йүкә балы алабыз. Баҡса да ҡарай идем, быйыл инфаркт та үткәргәйнем бит, ауыр. Ҡарсыҡ нығыраҡ заниматься итә инте, ике малай белән. Менә күрше – бер малайым, менә – икенсе малайым. Беззең төйәк.

– Был ҡоймаларҙы үҙегеҙ эшләйһегеҙме?

– Ағайым. Себерҙә эшләп биргәйне. Вырезканы, тимердән эшләргә тип, станок алды, туҡсан меңгә. Челябинскийда.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Әхмәтгәреева Анфиса Хәбибйән ҡыҙы, 1955 йылғы
Хамматдинов Мағдан Әғзәм улы, 1954 йылғы

– Мин Сураш ауылында тыуҙым инте. Әхмәтгареева Анфиса Хәбибйән ҡызы. Илле бишенше йылғымын. Сигезне мында бөттөм. Ҡашҡада ике йыл уҡыдым, унынсы класны. Аннан Асҡын, продавецҡа уҡыдым. Аннан башланды эшләр. Пенсияға сыҡҡансы эшләдем. Садикта ла эшләдем. Леспромхозда десятник булып эшләдем, ун йыл. Ағас үлсәдем, помощник мастера.

– Саматдинов Магдан Агзамович. Сидәштә эшләнем сунғы йылларда. Илле дүртенсе йылғы. Шофер булып эшләдем ғүмер буйы. Мин күрше аулныҡы. Сиҙәш. Ғүмер үтте. Ҡырҡ нисә йыл бергә йәшәйбез. Өс малай, внуклар-внучкалар туғыз штук.

Ғүмер әйбәт үтте. Элек тормош әйбәтерәк ийе, еңелерәк, эше бар ийе. Бында күбесе ситкә йөрөп эшләйдәр. Бында бер предприниматель генә бар, ито туҡтаны шикелле. Эш йук тийәргә була инте. Пункытын йаптылар инте. Шуңа йәшләр сығып киттеләр инте. Школ ғына ҡалды инте, анысы да йабылып бөтөр инте, ҡартлар ғына ҡалыр микән? Школ туғыз йыллыҡ. Унынчы, ун берне Солтанбәккә йөрийләр, ауыр инте.

Урны матур, чип-чиста Сарс йылғасы, жәйнең жәйе чип-чиста, ап-аҡ. Балығы ла тәмле. Сураш, Күнгәк йағынан арынып аҡҡанғамы шулай аталған. Бөтә нәмәсе бар. Пункт йуҡ. Балаларға прививка йасарға. Урыны матур, йеләкләре күп. Мәшкәләре күп. Лисичкалар, груздилар. Ашыҡмасығыз мәшкә жыйып ҡайтыр инегез. Күстәнәскә алып ҡайтсағыз да була, пожалыста. Болоннары ла бар малларға.

Бер малайыбыз, оло малайыбыз, Байҡыда тора Ҡаридел районнында. Малайлар аззаҡҡы табан ситкә китә. Икенсе малайыбыз да строиться итә. Крышасын ғына йабарға бар. Төпсөк малайыбыз да китеп бара. Быйыл ғына өс семья сығып китте.

Бергә йәшәнек мына малайлар белән. Бәләкәй малайыбыз имгәнеп ҡайтты ла. Шуңа бергә йәшәдек әле. Ағас өстөнә төшкән, жыйып ҡына алдылар. Шуға олығайып, ҡартайып киттек әле. Эске белән шөғелләнгәнебез йуҡ, йәштән араҡы эсмәйбез, тәмәке тартмайбыз, аллаға шөкер, аулда беренсе булып торабыз.

Мемориалды Солтанбеккә алып киттеләр. Мына бында, кәртәләнеп алынған йердә булырға тейеш иде. Аны йыл да ҡарап торалар. Буйатып алалар. Тимер белән. Мына мында Солтанбеккә киткән йердә, ыршылыҡ бар бит, шунда. Инәйем беззең сүләй торған иде. Инәйем туҡсан биштә үлде. Беземкеләр йуллап ҡараған иде, еңеп сыға алмадылар.

Ауылның исеме электән шулай ҡушҡандар инте. Кунгәк суунан. Йылға урап-урап киткән. Таулар – Бийиктау. Тегесе Саяф тауы. Кеше исеменән – Саяф.

Аҡлар белән ҡызыллар суғышҡан. Окоплары да бар. Жиләк жыйғанда соҡырлар бар. Әбей әйтә иде, солдатлар суғышҡан ваҡытта кәрнискә, ти, ҡаса торғайныҡ. Ҡартыйым мында ҡалған инте, кәрнис арасында. Анан Сөйәнтүздә, Сиҙәштә дә йандырғандар. Верхний Суян, Нижний Суян. Верхний Суян бөтте инте, бер кеше йәшәй, шикелле. Шул ике ауыл арасында Суян булған инте. Ул ауылны йандырғаннар. Тыңлашмағанлармы, нимә булғандыр до революции.

Ике сыйыр ҡарайбыз. Ун икешәр баш ҡарай идек. Малайлар ҡайтып, бесән эшләп китәләр. Балалар ҡарап ҡына йатабыз. Ҡорт кәмене. Егерме бишкә еткәйне, әле бер генә баш ҡалды. Бер өйрәнгәс, ҡорт белән сүләшә идек. Инструмент исемнәрен русса ғына әйтәбез. Бал судырткыс. Сөкеш тибез шунда. Күрек бар.

Әле бер башҡа ҡундырып алып килде әле Асҡыннан. Рәлиф ҡундырып алып килде, бағанасына ҡунған. Внучка әйтә: “Пчелы нужны нам”. “Ҡайан алабыз? Йарай, алырбыз”. Шул баланын бәхетенән ҡунған. Асҡындан барып апҡайттыҡ. Шунан Илшатның күркәләре бар. “Нәнәй, безгә индюк кәрәк”. “Пчела, пчела” дип алдырды шу бала.

Сәй эсәйек. Пируглар пешердек.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҮРМИЯҘ АУЫЛЫ

Ғайнуллина Зөһрә Фиҙаил ҡыҙы, 1952 йылғы

Мин был районнан, житмеченсе йылда Бөрө дәүләт педагогия институтын тамамладым, химия факультетын. Шунан үзебездә эшләргә тура килмәне, Себерҙә эшләдем. Шунан сон аллергия белән сирләдем дә бында ҡайттым. Бер кем булып та эшләмәйем хәҙер, пенсиядамын. Ауылда сигез ай отдел кадровта эшләдем. Мин химия уҡыттым. Себерҙә йәшәдем. Анан ҡайттым туҡсан икенче йылда. Ничектер үзенән-үзем кереп киттем инде. Бу йаҡта хезмәт күрсәтмәдем жите йыл. Шиғырлар йаза башладым, анан жырлар да килеп чыҡты, үзебеззен йаҡлар матур, тиеп.

Балыҡсы ырыуынанмын. Арасы йуҡ бездә. Балыҡсы – бәләкәй генә ырыу, Табын ырыуына керә. Тәтешледәр менән без бик ныҡ йаҡынбыз. Балыҡсы ырыуы, без беләбез инде, ул балыҡ тотоучылар да булырға может. Мында башҡортлар бит килеп ултырған саҡта йылғаны ҡарайлар, йылға буйына ултыралар. Балыҡ тотҡаннар ул, ансын беләм. Аслыҡ ваҡытында балыҡ бик ныҡ йарзам иткән. Балыҡ тигәне – ҡәлғә тигән сүз, крепость. Шуларны төзөгәннәрме или саҡлағандармы.

Ауыл – Юрмияз. Без әле Урмияз дибез, элек мына мин бәләкәй чаҡта Юрмияз диләр иде. Шунан хәзер экспедициялар йөрөгән бит инде, беренче экспедициялағы кешеләр әйткәннәр: "Ауылығыҙ ниндәй, нәрсәнән килеп чыҡкан?" – дип. Алар әйткәннәр, китап булған ул: "Йөрөмә йаз", – дип әйткәннәр. Йуллар йуҡ иде бездә, мында батҡаҡ була торғайны. Икенче экспедиция килгән, саташып киткәннәр кешеләр: ике марый, йәнәсе, берсе Күбәй, берсе Йүрмәй, алар аласыҡ, деү буйына килеп утырып, мынан ун километр, йәнәсе, ике марый килеп утырып, алар – Йүрмей айазы, Күбәй айазы. Шунан соң хәзер китереп сығарырға тырышалар безнең ырыуны марыйҙан килеп сыҡкан дип. Асфандияров китабында ла, менә Яныш – сын Василия. Ул минең дүртенче-бишенче быуын бабам, даже алтынчы быуын бабам Вәсил. Вәсил бит ғәрәп сүзе ул. "Бер-берсен тоташтырыу" дигән сүз. Аны марый диергә бер ничек тә йуҡ. Хәмидуллин Салауат йаза инде, ул Кубияр ырыуы булған болғарларҙа. Без бит болғарға сиктәч булғанбыз. Берсе Юрмый ырыулары. Шунан килеп чыҡкан булырға может, ти. Ә мин менә уйлайым, чаҡ ҡына Хамидуллинды ла кире нитеп, ул Юрмый дигән сүз башҡортҡа сит сүз түгел. Мин үзем дә йарты башҡортмон. Мына йомортҡа ике сарылы буламы? Берсе башҡорт булса, берсе татар.

Мына хәзер “Юрмый буйы” *(йырлай)*:"Асылыҡай буйы асыл таш, Юрмый буйҡайзары йәшел таш".

Ана шуны барып ҡарар инем. Юрмияз дигән бәләкәй генә йылға булған. Элек бу документларда ла Юрмияз дийеп йазылған безнең ауыл. Ана бу Юрмый башҡортноң үзенең сүзе. Мына ничек бында башта марыйлар килеп утырсын? Улар төнйаҡ-көнбатыштараҡ булғандар. Ә мында башҡорт йерзәре. Мына дигән жиргә Төй буйына ничек алар ултырмасыннар элек-электән. Мишәрләрне кереткәннәр, удмуртларны, марыйларны. Былар беззен исконно башҡорт жирләре.

Ауыл элек йәйләүгә сығып беҙҙә алай йөрөмәгәннәр. Бездә ултырыҡ булған. Әлшәй йағындағы кебек түгел. Мин уйлайым, бездә соңыраҡ килеп утырғаннар, шуғалыр. Икенче йаҡтан да килеп утырманылармы икән, дип тә уйлайым. Мин Ҡашҡада бер абыйдан сорағайным, ҡайсы йаҡтан килеп утырдылар дип. Дуван йағынан, тиде.

Бездә Исәнтау бар. Исән хан булған Иван Грозный ваҡытында. Беззен йаҡлар аларға подчиняться иткән. Шунан Әсән тигән булманымы икән, шулай тип ҡараған идем. Тауларыбыз бына бынсы Арҡатау, бынаусы – Ҡаршытау. Арҡатау артта тора.

Йылантау. Йылан элек булғандыр, мин бер мәртәбә лә күрмәдем.

Әсәнтау. Әсән – ул кеше исеме.

Фәтхитау. Фәтхи тигән бабай йәшәгән, бик ныҡ чиста бабай булған, ҡапҡаларын, кәртәләрен ап-аҡ итеп йыуып торған.

Баяртау. Быйаҡта башҡортлар безнең Балыҡчы ырыулары иң күп баш күтәргән халыҡ булған. Батшабикәме, ҡайсысы башҡортлар арасына рус ауылдарын кереткәннәр, аларны ҡарап торсон өсөн, баш күтәрмәсеннәр, шымсылыҡҡа.

Бейәүеш ауылы бар мында. Бер кеше, бейә ваша, земля наша, ди. Бейәүеш ҡырында Зеленцов тигән алпауытҡа жирде сатҡаннар. Анастасино тигән ауыл бар иде, хәзер йуҡ ул. Ҡызы Анастасия булған, үзе Петербургта йәшәгән. Ана шул Баяртауза үтеп киткәндә тәнкәләр сибеп китәр булған.

Шудығартау. Мин үзем ишеттем. Безнең иң бейек, бездә бит инде сөзгөрәк таузар, Солтанбек йанында бигерәк, Уралтаудың итәгендәбез. Мин үзем бер тапҡыр ишеттем, ҡар ныҡ итеп гөрсөлдәп шыуып төштө.

Султанбекта Алпамыша ҡәбере бар. Мин күргәнем булмады, ишеткәнем булды. Хәзер Роберт Йулдашев килгән иде. “Апай, безнең белән барасызмы Солтанбекҡа?” – тиде. Ҡайтҡан саҡта урман аша алып ҡайттылар. Әле сез килгән йулдан түгел, Ҡартҡы ауылына сыҡтылар. Унда бик озон өч метр, йулда ғына ул. Анда таулар арасы. Нийә ул аны Алпамыша йағында йерләнеләр икән? Бик озон Алпамыша ҡәбер. Күтәрелеп тора. Аста ғына, анда йаз көнө бөтә сулар ағып төшә. Роберт Йулдашевлар белән бер ҡызыҡай килгәйне, ул күрәзәсе кеүегерәк. Ул, өстәрәк, диде. Өстә ныҡ сатыр инде. Сағызаҡ килде лә битен чаҡты, әлдә дөрөс булманы аның әйткәне. Султанбекте чығып бер ничә километр киткәс, Алпамыша ҡәбере. Аны күрзем. Мында мадъяр ырыузары йәшәгән, венгрлар. Шәде дигән сүз. Бездә вис Үршәде, Ҡәмәшәде, Мөнгөршәде. Ул венгр сүзе – шәде. Камаловтан уҡыным мин аны. Ә бу сөйән тигән сүзне Нурлы абый әйткән иде ҡулның ауызы диеп. Султанбекта теге йағына сығып, Ҡараиҙел буйында ул Сөйәнтүз. Мин аның урынын күрзем.

– Ысынлап та, бик шомло урын. Беҙ барып киткәндә күңелгә бик ауыр. Ошо йерҙәр бөтәһе лә Тәфтиләүҙең аҫтында булған. Моғайын, был ауылдарҙы ла үтеп киткәндер?

– Мына безнең ауылды йандырмағаннарзыр. Халыкта йөрөр иде. Мин бәләкәй чактан ук беләм Билгеште, Солтанбекте йандырғаннар, ул вакытта ул Сарыс тип аталған. Үршәдене йандырғаннар, бер иллеләп ауылды йандырғаннар. Анын армиясы Яуғилделә булған. Шунан партиялап-партиялап ауылнарны йандырып йөрөгән тултырып. Ике меңләп кешене, Сөйәнтүздә бер мең кешене йандырған. Йук, үлтергән, мылтык белән атып үлтергән, йөз кешене сарайға бикләп йандырғаннар.

Наиль Хайруллин дигән историк бар. Москвадан килделәр, ди, бер йылны, ышанмайлар, йәнәсе, безнең халыкны улар атмағаннар. Шул кәберне сокоп алып, карап, ысынлап та, пуля тишкәнен доказать иткәннәр. Кашкадала ла булғанныр, зыйаратның урыны.

– Ен-пәрейҙәр тураһында хәлдәр беләһегеҙме?

Гөмбә татарчанан – бәшмәк, без мәшкә тибез. Ирәкте ырыуы булғас, тәтешледәр дә мәшкә дип сөйләшәләр. Ирәктенең бер баласы балыксы бей булған. Алар Манкы бейҙән киләләр. Безнең бавайлар йыракта Алтай йактарында йөрөгәннәр, анан суң килгәннәр Инзергә, анан соң менеп киткәннәр йылғалар буйлап.

Сүзләр төрлөчә әйтелә. Земляника – кайын жиләге. Клубника – жир жиләге. Боярышникны дүнгәләк дибез. Шиповник – гөлжимеш. Малина – курай жиләге.Лягушка – бака. Самец – ата. Черепаха – ташбака. Божья коровка – күсмән-күс. Дождевой червты сөгәлйән диләр.

Угол – мөгөш. Почмак дип бик әйтмәйләр. Мешок – капчык. Токсай түгел. Хлеб – эпәй зә тибез, икмәк тә тибез. Ведро – бидрә. Воробей – сыпсык. Сабантурғайын турғай тизәр бездә. Бабушка – әтәйзен инәсе дә, инәйзең инәсе дә картый була. Картатай – картый. Ә әбей дигәне – ул чужая бабушка. Родной дедушка – картатай, чужой – бавай. Мать – инәй. Мин үзем әнкәйем димен. Атай – әтәй. Кесе кыз туған – сеңлем. Элек тетяны түтәй зә диләр ине. Кесе ир туған – энем, энекәш.Әтәйҙән өлкән кешегәоло кешеләр ағай тип өндәшәләр. Абзый ҙа диләр. Әсәйҙән өлкәненә әбей дип тә әйтәләр, түтәй зә диләр, әттәй зә диләр.

Башлык. Ирләрнеке – бүрек, хатын-кызларзыкы – башлык дибез.

Малнысарык бәпесе, бәрән, кәзә, сыйыр, бозау, тана, тибез. Жеребенок – көлкәй. Куйан, божор бар. Божор – ул глухарь. Торна бар. Лось – пошой. Кашык-калак, табак, жәйенке лә диләр блюдцены. Чайникты чәйнүк тә тибез, белай да. Хәзер белай тимәйзәр шул.

Һөрәсән йалкауы дигән бар. Бик нык йалкау кешене һөрәсән йалкауы диләр. Андрей казнасы бар.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхак кыҙы яҙып алды).

Ғилметдинов Фидаил Әхмәтдин улы, 1942 йылғы (фотола – уңдан икенсе)
Кәримова Рәвизә Нәкип кыҙы, 1952 йылғы

Ғилметдинов Фидаил Әхмәтдин улы: Мин был аулдан. Шошы аулда тыуғанмын. Шошы аулда йәшәйбез. Бу аулдан бер кайда күсмәдек, күсмәдем. Шошында туған идем, шошында үстем, шошында йәшәйем. Иң беренше мәктәпне тамамлағас, Башкырт университетына поступать иттем, география факультетына. География факультетын бөтергәс, мәктәптә эшләдем. Без башта Баракый мәктәбендә эшләдек. Сигез йыллык мәктәп иде. Суңыннан Урмиязға күстек. Урмиязда мәктәптә эшләдек. Шул арада еще бер нисә йыл клуб работнигы булып эшләп карадым. Художество-самодеятельность организовать итә торғайным, кеше йыйдым. Районный, шуннан башкирский нейләргә дә катнашып йөрөдем инте, смотрдарда. Суңыннан география укыттым инте. Урмияз урта мәктәбендә. Шуннан 1-2 йыл директор булып та алдым. Шушы мәктәпне төзергә йардам иттем. Иң беренше план разрабатывать итеп. Төзергә йардам иттем генә түгел, үзем башладым.

Суңынан Ислам институтына кердем. Тамамладым биш йыл эсендә. Ике меңенсе йылда кердем, ике мең алтыда укып бөтердем. Ике мең бишенше йылда мәсетне астык, мәсетне үзебез төзөдек инте. Аул халкы тоже йардам итте. Имам-хатиб булып тордом. Ун йыл самасы, күбрәк булмаса. Сирләп киткәнсе эшләдем, сакырып алдым: “Туктайым мин. Икенсе кешене куйайык", – тидем. Жыйылды аксакалдар. Шулай итеп, бергәләп жыйылып, посны бирдем. Имам-хатиб итеп Зөфәр хәзрәтне куйдык, ул да укып кайткан ийе. Безнең аулныкы.

Кәримова Рәвизә Нәкип кызы: Мин был аулныкы түгел. Килен булып төштем. Көнгәк аулынан. Ғәйнә ырыуыннан. Пермь өлкәсеннән сыккан ата-бабалар. Котоклар. Уфимский педучилище №1 бетердем. Дошкольний педучилище инте. Начальный класларда эшләдем. Укытыусы итеп жибәрделәр дә иң башта, укып кайтканнан соң Үршәде мәктәбенә. Укытыусы булып эшләдем, утыз жиде йыл. Иске Кускилде мәктәбендә завшколой бултым. Башкыртса егерме биш йыл укыттым мәктәптә. Минең мына напарница Кыйғы районынан килгән башкорт ийе, шунан өйрәндем инте, Ғалиядан. Башкортса укыттым. Өйрәнеп алдык.

Ике бала үстердек. Улыбыз Аскында йәшәй. Өс баласы бар. Кызыбыз Свердловск өлкәсендә йәшәй. Аның ике баласы бар.

Ауылны Иске Кушкилде тип тә атағаннар. Иске Күскилде тип тә атағанлар был аулды иң башта. Безнең аулға иң беренше мына шушы Билгеш йағыннан килгәннәр инте башкыртлар. Башкыртлар килеп төшкәнләр мына шошы туғайға, жәйелеп йаткан Төй буйындағы туғайға урнлашканлар. Шуннан аның шундый ривәйәте бар инте. Корт күсе килгән, осоп. Шул корт күсен күргәннәр дә: “Күс килде! Күс килде!” –тигәннәр. Шул Күс килде тигәннән суң безнең аулдың исеме Күскилде булып калған. Иске Күскилде булған инте. Шуннан суң, безнең Иске Күскилденән суң, теге икенше йакка тоже кешеләр урнлаша башлаған. Яңы Күскилде йағына.

Шуннан Яңы Кускилде булған. Ә теге Урмияз килеп сыҡкан инте. Ней йағынан килгәнләр, Балыксы ырыуыннан.

Урмай, Йүрмәй, бересе Ҡубаймы, нишек булған? Өс мари килеп урнлашҡан, диләр, Урмияз ауылына. Андый легенда да бар. Беззең Күскилде аулына башҡыртлар килеп урнлашып.

Төй йылғасы бар. Мәрзи тау. Мынау бейек тау Мәрзи тауы тип атала. Мәрзи – исем булғандыр инте. Мәрзи тигән апа булған, шуның исеменән алынған, ти бавай. Ҡаратәкә тауы бар.

Уртиген дигән безнең покос була торған ийе. Уртиген тигән тауда. Бик текә генә тау, шийәле. Төрле жиләк-жимешләр, үсемлекләр күп анта. Кызыл китапҡа кертелгән үсемлекләр анта барсы да бар. Бавай анта университеттағы ученыйларны алып барды, аптырайлар, ти: “Булмаған бер ниндәй үсемлек йуҡ”, – тип.

Безнең урам – Комсомол урамы. Гагарин урамы бар. Элекке исемнәре булғандыр. Тегесе – Өске урам. Әле генә бирелде. Безнең мәктәп бында башланғыс мәктәп ийе. Башта безнең мәктәп мәсет булған. Мәсет булғас, башын кисеп төшереп колхоз заманында, балаларны шунда уҡыта башлағаннар. Башта, иң башта анта Йәмәби әбейнең нейләре эшләгән, буғай, ата туған-тыумалары. Кемедер эшләгән, буғай. Ата-бабалары тейем. Безнең әнкәй анта уҡытҡан. Утыз жиде йыл. Ҡәйнәм. Тоже уҡытушы иде. Зәбирә апа уҡытушы булып эшләде Урмияз мәктәбендә. Быларнын бөтен семействосы уҡытушы иде.

Мына быларзың ырыуын рәхмәйләр диләр. Рәхмәйләр – Рәхмәтулла мулла килгән мынта иң беренсе. Шуннан киткән балалары. Ә барысы да Рәхмәй заты диләр инте. Зөлфиә апаларны исләмәйемсе. Әрҙәшләр, буғай. Рәил абыйлар? Фәрзәт абыйлар? Фәрзәт безекенә керә иш. Зөлфиә апаларның заты. Рафиҡлар-фәлән – барысы да әрҙәшләр. Тағы кемнәр бар? Әрҙәшне белмәйем инте, нәрсә аңлата. Шундый исем булғандыр. Нәрсә булғандыр. Тиргәшергә йаратҡаннардыр.

Пермь өлкәсендә Йомран тигән аул бар, әйме? Ана шул Йомран ауылына тиклем булған. Шуннан безнең Күнгәкбашта тоже шушы Урмияз территориясы, Кускилде территориясына күскән башҡыртлар йәшәгән. Ә Күнгәктә инте Пермь өлкәсенән килеп утырған ҡотоҡлар йәшәгән. Ҡотоҡ тип йөрөтәләр, просто аларның местный диалект, мин үзем шул йаҡтан, шуңа әйтәм.

Үземнең әниемне – әней тием. Әтиемне – этей тип йөреттем. Иремнекенә – әнкәй, эткәй. Ул минекенә – әбей, бавай. Без хөрмәтләберәк әйтәбез инте. Тегеләр бик хөрмәтләмәйдәр.

Бикәсләр-фәлән йуҡ, исемләре генә. Минең энекәшләрне Фидаил балдыз дип йөретә иде. Мына бездә шунысы бар: ҡыз кешегә дә балдыз, малай кешегә дә балдыз. Бик сирәккә ҡәйнеш диләр. Без чыкылдамыйбыз.

Элекке ата-бабалар, ҡартыйлар сүләшәләр ийе. Бейәләйне иләсә диләр иде. Көнгәктә ул, мынта түгел.

Сәйнүк, заварник – пилай, табаҡ – тас, зур табаҡ, сүмес – сүмес, башҡыртта – ижау, мейес – мис, миис, иҙән – иҙән, түбә – түшәм, ҡыйыҡ – ҡыйыҡ, өй түбәсе, фундамент – нигез, погреб – баз, һарай – азбар, малина – ҡурай еләге, земляника – ҡайын еләге, клубника – жир жиләге, ежевика – ҡара жиләк, смородина – ҡарағат, муйыл – шомырт, сосна – тәрке, лиственница – ҡарағас, осина – усаҡ, аҡ шыршы – пихта, елка – ҡара шыршы, подорожник – баҡа үләне, лопух – әрекмән, бәшмәк – мәшкә, ултырғыс – утырғыс, урындыҡ, скамья – кәнәпи, миндек – япраҡ, яфраҡ, двор – өйкәртә.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы менән Байбулдин Илнар Ирназар улы яҙып алды).

Исхаҡов Радик Нурулла улы, 1951 йылғы

Шушы ауылда тыуҙым, шунда үстем, шунда йәшәдем, шунда ҡартайзым. Төп Үрмияздыҡымын элек-электән. Тегендә-бында йөрөгән кеше беҙнең нейҙә йуҡ. Шушы ауылның мәктәбен бөтөрҙөм. И мәдрәсә имени Мәрйәм Солтановой. Хәҙерге ваҡытта имам-хатип булып эшләйем. Эшләй башладым Үрмияз совхозында армиянан соң. Секретарь парткома булып эшләдем. Шуннан соң озаҡ ҡына ауылда хакимиәт башлығы булып, шуннан инде, теге тыңлаған кешене жигәләр бит инде, бавай: син мулла буласың, тиде. Мин бит, бауай, коммунист кеше бит, миңә йарамай, тип әйтеп ҡарадым инде мин аны. Ун йыл ошо ауылдың имам-хатибы булып эшләйем. Шушы ауылның һәр бер кешесен, нимә кирәк, ҡайсан кирәк, йәшәйешен төптән үзем аңлайым.

Ауылдың исеме – Урмияз. Безнең ҡартый, мең сигез йөз алтмышынсы йылғы ине, әйтә ине: Улым, йүгермә йаҙ, тип. Йаз көнө. Юрмияз тигәннәр. Йаз көнө йөрөмә, тигән халыҡ. Урмияз тигән урыс ауылы булған. Элекке әбей-бавайлар Йүрмияҙ тиләр ине. Бынау ташҡа нәрсә тип йазылды икән, тип сораныҡ. Мең алты йөз илле икенче йылларза, тип ҡәбер ташына йазылған ине. Төй йылғасының исеме кеше исеме менән бәйлелер, тип уйлайбыз. Ауыл тарихы йазылған китап бар ине лә бит, Татариядан килгән кешеләргә биреп хата эшләдек. Кире ҡайтманы. Бына Ҡаршытау, Фәтхитау бар.

Көн бозола, тибез. Болотлар ҡавара, тиләр. Мунсала бар, иҙән йыуа торғаны йуғыс тиләр. Йәймә – ашамлыҡ ул. Тәрәҙә наличнигы тибез. Ҡашыға бар. Тупса бар. Баҡса, кетәк, төнәк, йүшкә. Әсәй – инәй. Оноҡ, ҡызым, улым. Ҡайным, ҡәйнәм бар. Бажа, ҡайнаға бар. Энекәш, туғаным (*кыз туганга*). Сыу өстөндәге сыу туш тип атала. Аҡ шыршы пихта була. Ҡара шыршы елка була.

Муйыл – шоморт. Имән, ҡайын, ҡарағай, миләш. Щүкә, угорь, шамбы.Түбәтәй, бишмәт, сырма, ватник, куфайка. Быйманы пима, пыйма тип әйтәбез.

Малина– ҡурай еләге.Земляника– ҡайын еләге.Черемуха – шоморт. Лягушка– баҡа.Божья коровка– күсемкүс.Черепаха– гөбөрлө баҡа.Мешок– ҡапсыҡ.Ведро– биҙрә.Чашка– шәшке.Воробей – турғай.Синица– беснәк.Бабушка– ҡартый.Дедушка– ҡартатай.Печка– пис.Крыльцо– күтәрмә. Крыша– ҡыйыҡ.

(Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Әүхәҙиева Маргарита Рауил ҡыҙы, 1977 йылғы (фотола – һулдан икенсе)

Минең инәйем Ҡыйғы районыныҡы, уның сөйләшеүе совсем икенче төрлө. Шунан, был йағы – Урмияз, теге йағы – Яңы Күскилде, суның теге йағы – Иске Күскилде. Яңы Күскилде менән Урмиязның теле айырыла. Мин ҡартый һәм ҡартатай менән үстем инде, аларның икенсерәк телләре. Хәзер әзерәк үзгәреш кичерде инде ул. Хәҙер балалар да “менән” дип сөйләшә, “белән” дигән сүз йуҡ. Башҡорт сүзләре күп ҡысылды. Айырма бар инде. Ҡартатайның, ҡартыйның теле икенче төрлөрәк иде, олораҡ кешеләрнеке. Хәзер үзгәреш булды. Урмиязларны ныҡ ҡызығ итеп тыңлайым. Эшкә бында башлағас инде, ныҡ ҡызығ итеп тыңлайдыр идем. Ҡартатайым “мынағайыш”, “мынағай” шундай сүздәр әйтә иде. Ҡартый “күрәмсең” кеүек сүзләр.Ҡартыйның инәсе Яңы Бүләктеке. Яңы Бүләктеләр дә Балыҡсы ырыуына керә бит инде. Мине ҡартый ҡарап үстергәс, миңә ҡартыйның теле нығыраҡ йаҡын инде. Ҡартый – өләсәй була. Ҡартатай – олатай инде.

Саҡай тигән ауылның, бөгөн генә уҡыдым әле, урынын тапмайбыҙ тигән. Без Саҡай дигән урында песән эшләдек, безнең песәнлек ул. Саҡай нимәнән килеп чыҡҡан, анысын белмәйем. Иске Күскилде булған башта. Минем ҡартатайымдың инәләре Иске Күскилденән был йаҡҡа сыҡҡаннар. Ҡартый әйтә иде, ул егерме дүртенче йылғы, был йаҡта бетеп урман иде, ди, без бәләкәй чакта. Күбесе Солтанбәк йағына киткән, Үршиҙе, Кәмәшиҙе, Гөмбә йағында Муллаҡай тигән ауыл бар бит инде. Шул йаҡҡа киткәндәр, минем ҡарттайымдың туғанннары шул йаҡта. Бал ҡорто, ҡорт тотор өчен шул йаҡҡа киткәннәр, тип мин беләм инде. Шундый хәлләр.

Айыткул бар. “Ҡул” – “Лог” инде. Урманнан уҡ, йыраҡтан уҡ килә. Исеме Айыткул. Икегә айырылып тора, соҡороораҡ, уйсуыраҡ йер. Шундый йерләр бар. Бүләк тигән урыннар бар безнең. Урман Бүләк дип атала инде.

Бер әби бар, безнең ауылдыҡы түгел. Килен кеше. Билгеш ауылыныҡы. Ул сөйләгән ине. Ҡараиделләр ҡызларын был йаҡҡа бирергә тырышҡаннар. Был йаҡта йер күп булған. Шуның өчөн. Ул шулайтып сөйләгән ине. Истә ҡалғаннар ғына инде. Оло кешеләрдән ишетеп ҡалғаннарды ғына беләм инде мин.

Солтан соҡоро бар. Ни эшләп килеп чыҡҡандыр, белмәйем. Урынын беләбез дә, ҡайдан килеп сыҡҡанын белмәйбез. Ҡуллар күп инде. Оло ҡул бар. Соҡорло урын. Ҡуллы урындар күп бездә. Шулайтып атайбыз инде.

Бездә урман тулы сәскә инде. Купальницаны йаратам. Купальница үсә бездә. Мин купальница тип әйтәм инде. Ишеткәнем йуҡ, безнеңсә нисек әйткәннәрен. Мәтрүшкәләр бар. Умырзая бар. Бик матур бында, үләннәр күп. Дикая герань тип әйтәбез. Ул да үсә урманда, күргәнем бар. Безнеңсә белмәйбез. Сарынаны беләм инде. Лилия бар бит. Сарына тиләр. Күп үсә.

Жир йеләге бар, ҡайын йеләге. Бездә үсә. Шул ике төрлө йеләк. Ҡурай йеләге. Боярышник бар урманда. Энәле ағач түгелме икән ул? Урманда үсә ул. Жыйған бар бит инде. Шиповник – гөлйемеш. Земляника – ҡайын йеләге. Клубника – йерйеләге. Черемуха –шымырт тибеҙ. Ы менән. Бер бавай бар ине, суҡыр бавай. Муйыл йыйабыз да муйыл йыйабыз, ди. Нимә була ул, дибез.

Лягушка – баҡа. Черепаха – ташбаҡа. Божья коровка – күсмәкүс. Воробей – турғай. Сыпсыҡ та тип әйтәләр. Угол – посмаҡ. Мөгөш тә тиләр. Посмаҡ күберәк ҡулланыла. Мешок – ҡапсыҡ. Ведро – бидрә. Хлеб – әпәй, ипикәй, икмәк тә тиләр. Бер ауыл эсендә. Ишеткәнем бар.

Инәйгә лә инәй, әней, әнкәй, бер ауыл эсендә. Әткәй, этей – ике генә вариантта. Мин үземнең ҡызымны әнийем дип әйтергә өйрәттем. Дүртөйлөгә барған идем, унда шулай дип әйтәләр, әй миңә ошады инде. Әткәй, әнкәй дә тиләр. Ҡыз туғаныма, үзеңдән кесе ҡыҙ кешегә сеңлем, туғаным тим. Сылыу тигән сүз йуҡ. Ир туғанға, үҙеңдән кесерәккә – туғаным инде. Туғаным дип сөйләшәбеҙ. Әтейдән өлкән ир кешегә туған булса да, туған булмаса да аҡбавай, бавай тибез. Тәрбиәлерәк кешеләр үзләренең туғаннарына аҡбавай диләр. Хөрмәт итеп, йаҡын күреп әйтәләр инде. Әнейдән өлкән ҡатынға – әғәвей, әвей инде. Ағәвей – туғанырак, йаҡын күргән кеше. Бабушка – ҡартый, ҡартыҡай, нәнәй. Татарлар йағынан килеүселәр нәнәй тип әйттерәләр. Дедушка – ҡартәтәй.

Вязаные шерстяные – ойоҡбаш. Йоҡбаш та тиләр. Бүрекне бүрек тибеҙ. Кәпәс тип әйтмәйләр, бүрек бүрек инде ул, башлыҡ – башлыҡ.

Боҙноң өстөнә ҡалҡҡан сыуны сары сыу сыға тибеҙ инде. Ә йылғаның шәп итеп аҡҡан урыны ағым ғына ул бездә. Өйөрөлөп киткән йерҙәрен өйөрмә тибез инде. Утраулар бар безнең.

Бездә малны тана, тибез. Башмаҡ йуҡ. Ҡышлау тибез инде. Үгеҙ бозау, тана бозау. Күрән тип әйткәннәрен беләм. Ала төс бар. Ҡара төс. Мал-тыуар ауырый бит инде. Тимерәү. Хәзер йаңы ауырыулар күп инде, лейкоз. Сарыҡ тоталар әле. Кәзә лә бар. Кәзә йөнө тип әйтәбеҙ. Кәзә йөнөнән шәл тип әйтәбеҙ. Сарыҡ йөнөнән. Валенки – пыйма.

Бөжәктәр – бал ҡорто, күсмәкүс, бөгәржә. Бөгәржә – аттың танауына кереп бетләй торған. Кигәүен бар. Бездә кигәүен, теге йаҡта – күгәүен. Муха – себен. Восход – ҡойаш сығышы. Батҡан йағы – көнбатыш.

Сапҡанды покос тибез инде, анан күбәләйбеҙ. Күбә – бәләкәй генә өйөм, сәнәк менән генә алып бәрә торған. Анан сүмәләгә салабыҙ. Ныҡ йамғырлы йылда шеш эшләйбез, эше ҡуыш була инде. Уртасына тайаҡ ҡуйасың да. Шештең эсе ҡуыш, кибергә. Кәбән ныҡ дәү була. Эскерт дәү итеп, квадрат формасында эшләнә. Элек ҡыш көнө жайланмаға салып апҡайталар иде.

Боронғо кейем-салым атамаларынанмы? Шәл, ҡартый шәлйаулыҡ ти. Сана шәле бар. Йаулыҡ. Эшләпә. Дини байрамдарға түбәтәй кейәләр. Бүрек. Күлмәк, пиджак. Жакет, жикет, жилет, уларҙы бәрхәттән эшләйләр. Бишмәт бар ийе, ҡара бәрхәттән, бишмәт озонораҡ була. Ыштан. Салбар. Галуш. Тула ойоҡ безнең заманда йуҡ инде. Ҡартый, тула ойоҡ, дип сөйли иде.

Ложка – ҡашыҡ, ҡалаҡ. Дәүе – ҡашыҡ, аш ҡашығы, бәләкәйе – ҡалаҡ, сәйғалаҡ. Балғалаҡ тип тә әйтәләр. Половник – сүмес була. Аш сүмесе. Ковш – аныһы ла сүмес. Элек өсайаҡ булған, аны мин музейға бирдем. Күмергә генә ҡуйып бауырсаҡ бешерә торған өс айаҡлы суйын сауыт. Суйын бар, суйында бешерә ашын да, второйын да. Пискә ҡуйып. Бездә пис инде. Селкәүгес бар. Уҡлау бар. Кәсәү. Суйынды ала торған нимә тип атала әле? Писне асып-йаба торған – йүшкә.

Йылҡы малының атамаларынан. Тай тиҙәр инде. Бийә. Ҡолон түгел бездә – көлөкәй, айғыр. Алаша ла бар. Алаша – ул ҡарт ат.

Милли азыҡ төрләренән – бәлеш тип уйлайым. Ит менән бәрәңге, йә дөгө, рис менән. Иттән дә, эсәктән дә була. Дәү бәлеш. Шуны пешерәләр инде. Эсәкте күберәк дөгөгә ҡушалар. Шешара бешерәләр. Шешара – дәү бауырсаҡ инде ул. Бауырсаҡ та тиләр. Майаш диләр. Чәк-чәк соңынан ғына чыкты ул, чәк-чәк дигән сүз йуҡ ине ул бездә. Пискә ҡуйып көлсә пешерәләр. Әпи ҡамырынан. Әпи ҡамырын алалар ҙа, табаны әз генә майлап. Майға салып ҡыздырғаны – табикмәк ул. Ҡоймаҡ, шәңгә бар инде безнең. Шәңгә бәрәңгенән дә, эремектән дә була. Шәңгәне асы ҡамырдан, бәрәңгене изеп, сөт, йомыртҡа ҡушып, өстөнә жәйәсең. Кемдер суған ҡуша, суған менән тәмле була. Йаратмаған кешеләр суған ҡушмай инде. Пискә йәки духовкаға ҡуйасың да пешерәсең. Өстөн ҡапламыйсың. Өстөнә сөртөп кенә. Өстөнә йомыртҡа сөртөп ҡуйасың. Йомыртҡасы таралып китмәскә, ҡатыҡ менән ботап сөртәләр.

Туҡмаслы аш пешерәбез. Умас ыуабыз. Балтырған менән тәмле, йаз көнө. Бишбармаҡ йуҡ инде безнең йаҡта. Шул бәлеш менән аш инде. Ҡарта бар. Малның ҡат-ҡат китап тибез бит, ҡырҡҡарта инде. Ҡартый гел колбаса эшли иде. Колбаса тип аталмай инде. Ҡартый эсәкне алып ҡала иде лә, эсенә итне тултырып, ҡазанға салып ҡына ала, пешереп тормай. Әйбәт булып кибә иде. Тәмле була иде. Ит ҡаҡлыйлар иде. Аны пистә лә ҡаҡлыйлар иде инде. Ҡаҡланған ҡаз-фәлән бар инде ул безнең. Нисек ҡаҡлағанны мин ишетеп кенә, ашап ҡына беләм ҡаҡланған ҡазны. Эсенә тозны тултырып, элеп кенә ҡуйырға инде. Кемдер тозны ҡайнатып, шунда тота бер аз. Элеп ҡуйа инде, тозын сеңдереп. Бүлеп ашыйбыз инде.Ныҡ тозлайлар ине бездә, әз генә салып ебәрәсең ашҡа, ныҡ тәмле була иде. Ҡорыт-фәлән йуҡ бездә. Ҡатыҡ ойотабыз. Сөзмә эшләйбез. Ҡатыҡны ойотасың да, ҡапсыҡҡа салып элеп ҡуйасың, суы ағып бөтә, шул сөзмәгә әйләнә. Ҡызыл эремек эшләйбез. Тәмле була. Тоз ғына ҡушылмай. Тағы ла сөттән нимә эшләйбез? Ҡаймаҡ, май инде. Сары май. Элек шымырт ҡушып эшлиләр ине. Шомыртты тарттырып. Буза тип аталмай бездә, кесәл тип атала. Соло кесәле. Асытмайыраҡ инде ул.

Балыҡсы инде без. Үзебезне балыҡсы ырыуы башҡортлары тибез. Нәсел-араны без өйрәнмәнек тә, өйрәтмәнеләр дә. Балыҡсы икәнебезне генә белдек.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

ҮРШИҘЕ АУЫЛЫ

Абрамова Нәсихә Фәйез ҡыҙы, 1941 йылғы

Суғышта үлгән әтей. Ун алты йәштә ҡалғанмын. Азаҡҡысы мин булғанмын. Кубияздыҡымын. Бында килен булып төшкән идем. Ир үлгәнненә егерме сигез йыл. Шунан йулда үлде. Урмияз силсәүитендә әйттем әле. Нийә, әйтсәк тә ни, йаман сүләшәм инде мин. Без йүнсез булғас, ирләр бездән ҡасып үләләр, тидем. Тиргәшергә лә ир йуҡ, тидем. Мөхтәсар йуҡҡа егерме ике йыл. Урмияз силсәүите булып торабыз икән. Шулай.

Малайны эзләп сыҡҡан инем дә бу. Мин ситке йортта торам. Алтмыш өчнөң азағындараҡ килгән инем. Илле йылға йаҡын. Пенсияда, минимальный алабыз. Не обижаемся. Малайлар йуҡ. Берсен илле йәшкә еткерттем. Хатын алдыртмай. Берсе үлде. Берсе – Сахалинда, кечесе. Инде армиянан соң, етмеш беренсе йылғы иде. Бер ҡызыбыз, Нефтекамск йағына барған ие, үлде. Ике бала ике йаҡта тигән шикелле булып. Урыс кейәү дә үлеп ҡуйды. Шунан ул саҡта ир бар ие. Әйе, уҡытабыз да, йөрөргә транспорт йуҡ. Ул булып сыҡты дорожниктағы кеше. Белмәгәщ ни. Шулай. Балалар бишәү иде. Шуннан внукның берсен ҡарадым. Берсен – бында, берсен – теге урыс кейәү, ике йәштә иде. Ул малай егерме сигез йәштә инде. Шунан әле йәй көнө саҡырҙылар. Малай башҡортса белмәй, мин русча. Инәсе үлгәндә ике йәштә ҡалған иде. Ана шулай. Мал ҡарай алмайбыз. Азбар йуҡ, әле генә сүләп ултырзым был кешегә. Аҡса биреп эшләтер иҙем.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

Әхмәдуллин Фәрсәт Ғиндулла улы, 1940 йылғы

Быйыл сиксән бергә киттем. Минең эшләмәгән эш ҡалмады инте, совхозда да эшләдем, ат беләң дә эшләдем. Фермаға эшкә бармадым, шунысы булды. Эшләмәгән эшем ҡалмағандыр. Уҡыттым да, директор да булдым озаҡ йыллар мәктәптә. Үзем ошо ауылныҡы. Туғандан башлап, ҡырғынсы йылдан башлап, ошонда йәшәйем. Мин Пермь өлкәсендә Асҡын районы өсен эшләдем. Аннан егерме километр дальше, урман төбөндә. Леспромхоз менә шунда эшләдем. Аннан суң ҡайтып киттем. Минең бында пропискам да йуҡ ийе, Башкирияда.

Эшләдем мин, күп урында эшләдем. Мәктәп директоры булып ташладым да эшемде, пенсияға сығып, Себергә сығып киттем. Нефтяной компанияда эшләдем. Мастер булып. Мастер булып эшләгәндән суң, анан уже пенсияда идем. Ҡайтып киттем, потому что йүрү ауыр була башлады, самолет йуҡ. Самолет бирмәделәр. Шунан ҡайтып киттем.

Менә – Ҡаршытау, йылғанын исеме – Сарс, шунан килдегез инте. Теге йаҡта – Мисал тау. Иң беренсе килеп урнлашҡан кеше Мөсәл булған. Мөсәлдән Мисалға әйләндергәндәр инте. Ташлы тау, Бейек тау инте.

Шишмәләр бынта күп. Сезне алып барып, ҡарасағыз, сез ул шишмәләрде ҡарап бөгөн щығып бөтәлмәйсез. Әйләнеп щығарлыҡ түгел анта. Берсе артынан берсе шишмә. Анта Туҡмаҡ шишмә. Йылғаның арйағында. Керне сәпәп, туҡмап, туҡмаҡны шунда тотҡандар. Шуға Туҡмаҡ шишмәсе тип атағандар. Мөлдөршиҙе шишмәсе. Мөлдөрәп аҡҡан. Шиҙе тигән – ул су.

Мин әтәйҙән өс йәшемдә ҡалғанмын. Ҡырҡ өсөнсе йылда киткән дә анан ҡайтмаған. Ҡатыныма инәй тиләр инте.

Безнең тел башҡыртса түгел хәзер, йартысы да башҡырт ҡалмады, щөнки бездә башҡырт булғандар бит былар. Башҡырт үзенә китап та сығара алмағас, Татарстан килгән дә басып алған. Инәйем үзен башҡырт тип санай ийе. Мин дә үземне башҡырт тип санайым да суң, башҡыртсаны мин бик ауыр сүләшәм. Балыҡсылар инте без.

Шар суғып йөрөтә торғаннар ийе элек. Туп белән, нәрсә тип атағанлардыр инте. Ул тупны сыйыр йөнөнән эшләйләр иде. Шар тигәне ул да шул, ағастан эшләйләр иде. Ҡыш көнө шаңғы, мында таулар шип-систа була торған де. Ауылда бала-саға күп, дүрт йөз-биш йөзләп кеше иде. Хәзер ике-өс кеше бармы аның кешесе. Таулардан шууп, шып-шыма, бөтөн йер шаңғы эзе. Теге йаҡ таулар да, бу таулар да, бу ғына житмәй мында төрле урман арасындағы таулар бар, анда кереп китәләр, анда шуалар. Сикертмәкләр йасап.

Үршәде– Үрге шишмә. Анта Үршәдене йазущы һәләк итеп ҡуйды инте. Потому что аулға кергән йердә үк Үршидә тора. Мында килгәс, әйттем мин аларға, ниңа алай эшләдең? Мин аны төзәтәм, тиде.

Черемуха – шоморт. Муйыл. Аулда ике варианты ла йөрөй. Ведро – ведро, силәк ҡайсаҡта. Без буталғанбыз. Бында бер километрда рус аулы. Бер километр да түгел Пермская область. Ныҡ аралашҡанбыз, татарсащын ҡайсынысын белмәйбез дә. Бидрә тип тә әйтәләр.

Минең ҡыз туғаным йуҡ. Туғаным, сеңлем, тиләр. Кесе ир туғанға – энем, туғаным. Әтәйдән өлкән ир кеше – бавай. Инәйдән өлкән ҡатыннар – әбей. Ул туған булса ла – бавай, урамда китеп барған таныш булмаған булса ла – бавай, әбей.

Без ойоҡбаш тибез. Күршеләр иләсә диләр. Менә без ултырған ул – урындыҡ. Аларҙа – букән.

Мына мындағы өйдә торғанлар алар килгән бухгалтер булып, счетовод булып. Ул өйнең кемдеке икәнлеген дә таба алмадым, йуҡ. Мына мындағысын беләм мин, Садри өйе. Сәлим бавайныҡы тейләр, Сәлим бавайныҡы – магазин урыны. Мынысы ошо бухгалтерныҡы. Бухгалтерның исемен дә белмәйбез. Минең хәтергә кереп ҡалған шул бавайлар сүләгәне.

Уыл боронғо инте. Солтанбәктәр кеүек боронғо, бер осор. Сөйәнтүздән бер генә кеше тороп ҡалған, шул килгән. Шунан йылға буйлап, икәү булғаннар инте алар. Ағалы-сеңлеле. Алар менеп киткәннәр йылға буйлап. Пермь өлкәсенә сығып ҡышлағанлар да, шуннан соң малай мында ҡайтҡан, ҡыз кейәүгә сығып тегендә торып ҡалған.

Бездә бөтөн ағаслар да үсә. Йүкә, ҡайын, шыршы, нарат, ҡара шыршы, усаҡ, шоморт, балан, шайтан ағас. Шайтан ағас ул – бузина. Ҡара шыршы – елка. Аҡ шыршы – пихта.

Электән үк халыҡ аул хужалығы белән шөғөлләнгәндәр инте. Хәзер эш йуҡ. Мал ҡараған да жирләрне корчевать итеп, тазартып ашлыҡ сәскән. Һәр бер кешенең сәсеп корчевать иткән урыны булған, шунда сәскән, шул исем белән йөрөтелә. Мына Ғәлим түбә. Ғәлим бавай корчевать иткән. Мулла төпкөлдә. Мулла корчевать иткән.

Башта арыш, соңнан бойдай сәсә башлағанлар. Тары сәскәннәр. Тары мында әйбәт уңыш биргән башта. Аны сидәм жиргә сәскәннәр, беренсе башлап сөреп.

Колокольчик – ҡыңғырау сәскә. Ромашка – ромашка. Зверобой – сары мәтрүшкә. Душица – ҡызыл мәтрүшкә. Лопух – әрекмән, дегәнәк. Жимеше сыҡҡас, дегәнәккә әйләнә инте.

Бөжәкләрне мин аларны күп жыйдым, диплом защищать иткәндә. Хәзер аларны онотҡанмын инте. Бал ҡорто да бит сары төстәгесе бар, ҡара төстәгесе. Ҡара төстәгесе жирдә генә йәшәй. Жиргә ойайасай. Аның семьясында ҡырҡлап ҡорт була. Әзерәк бал эшләйдәр инте. Ул – ҡырағай бал ҡорто. Умартала йәшәмәй. Кермәй умартаға, өйгә керә. Бал есенә керәләрдер инте. Алар бик щаҡмыйлар инте.

Латкы – сауыт, балсыҡтан эшләнә. Берҙән-бер сауытны эшләй торған кеше ҡайандыр балсыҡ алып килеп эшләгән. Мин аның исемен дә таба алмаҙым. Ҡайан балсыҡ алып килгәнен дә белмәйдәр, күрше аулда ғына ул. Анда барып мин аны сораштым. Берсе дә белмәй хәзер. Тышын бойатып бөтен төрле сөт сауытын да эшләделәр, бөтен нәрсәде лә эшләде. Сата иде ул кеше. Аулға төйәп алып килә дә, сатып алалар.

Чайник – пилай. Аҡ булғанғалыр инте. Безнең малай көлдерә торған иде, черныйды килтер әле, тип.

Бишмәт – йоҡа ғына бер кейем. Бишмәтне сарыҡ йөнөнән дә эшләйдәр иде. Суғаларыйы. Бер генә ҡат. Соңынан эс ҡуйа башладылар. Сырма – фуфайка инте. Жикет – бик ҡысҡа ғына. Тысҡан тиресенән эшләнгән инте, ҡиммәтерәк иде.

Айаҡҡа – итек, щабата. Щабатаны күп эшләдем. Валенки – пыйма.

Башҡа кейә торған – кәләпүш, шләпә. Бәләкәй генә. Йөннән дә эшләгәнләр. Байларныҡы иде. Байлар ней алар тәгәрәтеп әйбәт итеп эшләгәнләр инте. Йарлы, мескенләр, нәрсә эшләсен, үзе генә тегеп алған. Йарлы, мескенләр, нәрсә эшләсен, мәкедән йатып су эсә.

Ҡаралтыдан: матса, түшәм. Стена, ишек, ишек йаңағы. Тәрәзә йаңағы. Миш. Йүшкә. Мөржә. Кирпесне су буйында ғына суғып йатты берәү. Айағы йуғийе. Суғыштан ҡайтҡас. Шул кирпес суғып йәшәде. Анан суң мында кирпес заводлары булған.

Ҡошлар: турғай, кәкүк, сыйырсыҡ, беснәк, ҡыр үрдәкләре. Хәзер охотниклар әзәйгәс, күп инте алар. Хәзер урманта бүре дә бар, айыу да, селәүсен дә, төлке. Мына мин элек торған йердә косуля бар иде, атып алдылар. Косуля – ҡыр кәзәсе. Урманда күрзем мин аны. Мин урманда да эшләдем бит. Лось – болан. Олень – болан. Дождевой червяк – сөгөлйән. Мышь – тыщкан. Суҡыр тыщҡан бар. Бобр – ҡондыз. Элек мында күп булған. Революцияға ҡәдәр күп булған. Алар төшеп китте, тинеләр. Сарға утырып йырлап сысарып төшеп китте, тинеләр. Шунан суң булмаған. Йаңы барлыҡка килде алар. Сысарып – сыҙғырып.

Сөйәнтүз: сөйән – йүкә, йүкәнән суйып алынған, тышы йуҡ. Түз – йылғаның тоташҡан йере. Сөйәнтүз йылғасы Уфимкаға килеп тоташа. Мин анта барып етәлмәнем, потому что ваҡыт әз бирелде. Йыраҡ ҡына барырға. Йул та насар.

Өфөлә йаттым. Архивта. Башҡырт тип йазылған. Элек мынта йул булмағас, бер кем дә йазмаған. Муллалар ғына йазып барған. Ә беззең муллаларөсәү. Иң азаҡтан Әхмәр мулланы үлтертәләр. Барысынан да азаҡ сорау алып, Әхмәр мулланы үлтертә. Архивларның барысын да йандыра. Бер нәрсә дә ҡалмай. Мынта килгәс кенә йаза башлағанлар. Мәсетләрдә йаза башлағаннар. Мәсетләрдә йаза башлағас та тағын беззең бу тирәлекнең телен белгән кеше булмаған. Ә муллалар килгәннәр Турциядан, Турцияда уҡып килгәс, йазғанлар күбесенсә турецкийда. Анан ғәрәп теленә күскәс, ғәрәп теле саҡланып ҡалған, ә турецкийны уҡый алмағаннар. Иске төркине уҡый алмағаннар.

Анта бер килгәндә уҡынылар. Уҡып күрсәтте, бер битен генә. Алар тоже ашығалар иде. Аны хәзер уҡырға ла белмәйләр бит инте. Уҡырға белгән йаңылары тоже уҡымайлар. Менә щит илдә уҡып ҡайтҡанлар алар уҡыйлар. Икәү килгәннәрийе, бөтен аулдан жыйып алып киттеләр инте. Бөтен мәсеттең дә китапларын. Мин дәшмәнем. Бирергә түгел ине, конечно.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡура жиләк, земляника – жир жиләк, ҡайын жиләк, клубника – жир жиләк, черемуха – шоморт, муйыл, лягушка – баҡа, божья коровка – ҡояш ҡорто, угол – пошмаҡ, мөгөш, ултырғыс – урындыҡ, урындыҡ – сәке, мешок – ҡапщыҡ, хлеб – икмәк, әпәй, воробей – турғай, ведро – ведро, силәк, колокольчик – ҡыңғырау сәскә, зверобой – сары мәтрүшкә, душица – ҡызыл мәтрүшкә, лопух – әрекмән, дегәнәк, дождевой червяк – сөгөлйән, мышь – тыщкан, һыҙғырып – сысарып, боҙ өҫтөнә ҡалҡкан һыу – туш, саңғы – щаңғы.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

ҮТӘШ АУЫЛЫ

Ғалиуллина Фийәгөл Суфияр ҡыҙы, 1944 йылғы

Жиде класс бөтөрдөк башта Үтәш мәктәбендә. Безнең уҡыған, балаҡайым, көн үтсен, сабата тузсын. Разнорабочий булдым совхозда жәйге эштә. Әбиләр ҡарадым. Бәхет эзләп, үзбәк йағында ла йөрөп ҡайттыҡ. Балалар бишәү. Барсы ла башлы-күзле. Бавайым белән үзебез генә торабыз. Оло малайым Үрмиязда йәшәй, ҡызым Сверловнын үзендә. Шунан икесе Сысыртта. Ирем Ғүмәрҙә тракторист булды. Басыулар булды. Ферма ла булды. Ашлыҡ та сәстеләр. Фермала сыйыр да сауалар ийе. Элек күңелле иде. Жәй булса, песәндә йөрөп. Ҡул белән чапҡан чаҡтар да булды, сабылғанды өйөп йөрөгән чаҡтар да булды.

Үтәшнең исемен анысын уҡ белә алмайым мин. Элек бер әбей генә сөйләй ине. Бер әҙәм килеп, беззен йылғада шишмә булған элек, без аны ҡойо итеп кенә суын алабыз. Бик матур шишмә анда. Бер бавай ат эзләп йөрөгәндә, шул шишмәгә ҡызып, килеп шунда ултырған, Үтәш дигән бавай, дип сөйләйләр иде. Шунан ҡалған Үтәш исеме.

Ҡалҡыулыҡларның мынысын Аръяҡтау дип йөрөтәбез. Мынаусын Мәннәнкүл дип йөрөтәбез. Мында Зыяраттау, Байҡытау дип йөрөтәбез. Төй йылғасы бар.

Аш-сыуны кем нисек бешерә белә инде. Без шәнкә йаратабыз. Табаға ҡамырны жәйәсен дә, бәрәнгене эсенә, анда майын бармы, ҡаймағынмы бешереп төйәсен дә шул ҡамырға йағасын.

Сөттән эремек эшләйбез. Бездә ҡорот йуҡ. Без бавай белән генә булғас, бер малыбыз да йуҡ.Касаны ҡунысайаҡ тим мин.

Өйзө без шыршынан салабыз. Усаҡтан. Ҡай бер йаҡларда ҡайыннан да бөтөргән йаҡлар бар, дип сөйләйләр. Өй бөтөргәндә матса башына аҡсамы, тәңкәләрме ҡуйалар ине. Матса – ул түшәмнәрзе түшәп менәсен бит эчке йаҡта. Уртаға салына матса.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Локманова Рафания Хәбибрахман ҡыҙы, 1929 йылғы

Хәзер сүләйем. Мына туксан бер тула. Бында илле бищенще йылдан башлап. Кейәүгә чыҡтым. Мин татармын. Былай йөзөм минең табаҡ, башҡортҡа оҡшаған. Белемем – ун йыллыҡ академия бөттөм. Эйе, мына.

Ун йыллыҡ академия бөттөм, ун дүрт йыл детдомда эшләдем. Ун алты йыл мында мәктәптә укыттым. Ана шулай, ней, институт бөткән булсам, бу ҡәҙәр эшләмәгән дә булыр инем. Академия бөткәч, үзебез телевизор булдыҡ без, үзебез радио булдыҡ. Шул ҡәҙәр йөҙөп эшләдек менә. Уҡытҡан чаҡта, берәү институттан килде, әйме, тырнаҡларын буйаған, күзләрен буйаған, иренләрен буйаған, миңа табан ҡарамайлар балалар, ти, шәп

булдымы дәресем, ти. Бик әйбәт булды, апа, сиңа генә ҡарап ултырзылар, ҡый. Шушылай булды, тип. Шунан ҡайтып китте.

Нисәнсе йылны ҡатышҡан нәселнең шәжәрәсен үткәргәндәр ие, шунда ауыл тарихын сүләдем инде. Мең туғыз йөз илле нисәнсе йылны төзөлгән, башлап шушы тарихта шулай йазылған.

Бу ауыл башта Терәпәнде булған, мари ауылы булған бында, Кубияз – Көбөй булған, Урмияз – Урмий тигән марилар йәшәгән. Бында ней Терәпәнде булған.

Шуннан Кубиязға бер мулла килгән. Бу Терәпәнделәрҙә бер бала үлгән. Шунан шул баланың атасы теге муллаға йалынып барған. Мосолманча күмәйек әле, тип. Шуннан теге килеп мосолманча күмгән балаларын. Шуннан, кил безгә йәшәргә, тигән. Үтәш исемле булған ул мулла. Жир бирәбез, тигәннәр. Бу йаҡта жир бар, тигән Үтәш мулла. Жиде семья Татарстандан килеп, ана шулай татарға әйләнеп йәшәп киткәннәр. Шулай татар ауылына әйләнеп киткән инде. Мына шундай хәлләр.

Төрлө диалектта ойатлы ла булып беттем инде. Сүйләйемме? Бер мәктәп директоры, әбейнең танышы, әйме, квартирада Үрмиязда чәй эчерергә ҡушты. Хәтмулла ичемле иде. Шуннан, эчте дә, әйме, тиз генә тустаҡны өстәл астына йәшерде. Йоморосон өстәл астына йәшерде, ҡый, тимен. Ҡып-ҡызыл булды, әйме. Йасаманыҡ инде, йоморосон йәшергәс.

Нийә, Үрмиязда ғына бит средний школа, бер апаға су сорап кергәннәр. Әнә, балалар, тышта чоҡор, диган, эчең, тигән. Былар чығып киткәннәр, йортта чоҡор эзләгәннәр, аннан тапмағаннар. Шунан теге соҡор тотоп сыҡҡан. Нийә, баллар, йерәндегезме ни соҡоромдан, тигән. Нийә, соҡороңдо тапмайбыз, тигәндәр. Шунан килеп соҡоронан су эскәннәр инде.

(Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Минниәхмәтова Фәйзүнә Фәүестин ҡыҙы, 1960 йылғы

Билгеш ауылынан килгәнмен Үтәшкә килен булып. Мин килгән йылды ферма бар ийе. Иптәшем фермада эшләде, маллар көтөп, ҡышҡылыҡта бында фермада. Шунда мин дә әзерәк ҡысылып китеп, мына Фийәгүл апа белән разнорабочийза йөрөп ҡалдым.

Жәйгелектә йараҡкан һөнәрем – сәскә ултыртыу. Был – китайская роза, тырнаҡгөл тип атала, мына үрмәгөл, мынысы мальва, мына роза ҡызыл сәскә ата. Гөлләр йаратабыз. Йараҡкан һөнәр шул. Башмаҡ ҡына бәйләргә йаратабыз. Шунын белән ҡышлайбыз. Тапочки ла дибез.

Был атҡа тағა торған бутала. Иремнең байлығы ҡалды шул. Иптәшем үлгәнгә жиде йыл тулды. Көлкәй, тай да дибез ҡолонсаҡны.

Ышанулар бар. Күз ҡорота, дибез. Соҡланып ҡарайсың балаға, шул күз кешене үлтерә. Күп инде бездә ышаныулар.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды)

ӘМИР АУЫЛЫ

Фаузитдинова Мөнжиә Хафиз ҡыҙы, 1956 йылғы

Кейәүгә шушы ауылда сыҡтым, шушында уҡ йәшәйбез. Дүрт бала тәрбиәләп үстерзек: ике малай, ике ҡыз. Алар икесе Екатеринбург шәһәрендә. Олосо военныйда эшләй, кечесе налоговыйда эшләп йөрөй. Оло малайымда өч бала, кесесендә ике ҡыз. Бер улым Асҡын районында дорожный отделда главный инженер булып эшләй, ә бер ҡызым Өфө шәһәрендә Мостай Кәрим гимназиясында директор урынбасары булып эшләй. Без татарча уҡып үстек, балалар – башҡортча. Бер сүзде башҡортча, бер сүзде татарса. Бухгалтер-экономист булып эшләдем. Юматово техникумында уҡыным. Балалар мына шунда, Ҡашҡа мәктәбендә, уҡыны. Но ауыл беззен зур ғына. Электән алты йөзләп кеше бар ийе, хәзер өч йөз тирәсе. Йәшләр ауылда бик әз. Хәзер башланғыс мәктәпне лә йаптылар, автобус белән йөрөтәләр, элек жейәү йөрөйөк идек турадан-тураға. Тормош иптәшем тракторҙа эшләне ғүмер буйы, механизатор булып. Ҡырҡ ике йыл бергә йәшәйбез.Бер-беренде аңларға кәрәк. Иң мөһиме – хөрмәт. Хөрмәт итсән, мөхәббәте лә була.

Төй йылғасы аға бездә. Безгә Бийәүәш килеп ҡушыла, ул Бийәүәш тигән ауылдан килеп сыға. Нийә унын Бийәүәш тип аталғанын беләмен. Бийә ваша, земля наша. Анда русскийлар йәшәгән. Алар нисектер ауылды шулай тип алғандар. Элек шул ауыл безден йаҡ жире булған. Бийә биргәндәр дә алғандар ауылды.

Әхмәдулла тигән тау бар. Ҡорт күсе торғанды Ҡортбаҡса тауы тибез. Бездә тағы Ҡызылбай тигән жир бар ауылдан ситтәрәк. Ҡызылбай тигән кеше йәшәгән ана шунда. Ана шунын малайлары булған Ҡашҡа, Әмир. Берсе Әмир урынына килеп урынлашҡан. Ҡызылбай тигән урынды төндө йандырғандар. Хәзер анда ауыл йуҡ, бесәнлек кенә ҡалған. Төбәк тигән урын бар. Төптә тигән сүздән алынған. Жир жиләге күп, ҡайын жиләге. Шомортҡа, гөлйимешкә йөрөйләр.

Туған көннәр хәзер менә безден ауылда эскелексез үтә. Халыҡны саҡыралар. Обязательно Ҡөрьән уҡытыла. “Айыҡ ауыл”да ла ҡатнаштыҡ. Шунсы бик матур, күркәм эш.

Туй йоласы электән үк, элеккесә үткәрелә. Йәшләрнең әтей-инәләре белән танышҡас, сөйләшергә баралар, ниҡахны ҡасан уҡытырға сүйләшәләр, сорайлар. Әмирҙә мәсет бар. Халыҡ үҙ аҡсасы белән төзөттө.

Су йулы. Шишмә бик матур бар бездә. Үр шишмәсе бар. Осо Баҡа шишмәсе тип әйтәләр ине. Ҡышҡы салҡында ла су алалар.

Килен төшкәндә килен сәйе эсеү ауылда элек бик ҡаты ине, хәзер алай уҡ түгел. Самовар ҡуйалар чишмәнән алып ҡайтҡан су белән.

Килен ҡайна, ҡәйнәһенә төрлө кеше төрлөсә өндәшә. Берсе – әнкәй. Әгәр дә кейәү кеше үзенен әнисенә инәй дип дәшә икән, килен дә инәй тип дәшә. Әгәр ҙә ул әнкәй дип үскән икән әнисе, ул әнкәй дип өндәшә. Ир нисек дәшә, килен дә шулай дәшә. Бездә күберәк инәй итеп сөйләшәләр. Ир кеше килендең инәсе белән әтейенә – әби, бавай, ди. Кейәү килендең сеңлеһенә балдыз, ди. Килен кеше исеме менән йә сеңлекәш тип дәшә.

Әтәйнең ағасы миңә, бер туған булса икән – аҡбавай, ағәбей.

Кейәү килендең аҡбавайына,хатын аҡбавай тигәс, ул да аҡбавай тип өндәшә.

Инәйемә сиксән ике йәш мына. Ул да Әмир ауылынан. Маллар ҡарай. Әле бәрәнге алып йата, иң беренсе ауылда башлап. Үзе генә йәшәй, туғаннарым ҡайтып тора, мин иң олосо.

Ҡомалаҡ әсеткесе белән әпәй бешерәбез. Асытҡыны ҡалдырабыз без. Асытҡы алдан дрожжи салып эшләнелгән була. Аны холодильниғына тыҡмасан, асып китә. Йаңыртып алыр өсөн йаңыдан бутап алабыз, ҡабартыр өсөн. Тегеләй икмәк асы була, ашҡазанға йарамай ул. Алай матур ғына тәмле итеп ҡабара. Пироглар бешерештерәбез. Күберәк ливердан бешерәбез ирләргә. Иттән бешерәбез, повидло, творогтан бешерәм. Туҡмас ашы, бәлеш бешерәләр. Кемдер ҡунаҡ саҡырғанда салат эшләмәнесе икән, второй бешерә.

Мал тотабыз. Бесән эшләйбез. Эремек, ҡаймаҡ, сөзмә эшләйбез. Сөзмә – ҡатыҡны асытасын да, ныҡ асы булырға тейеш түгел инде. Асы булмағас, сөзмә тәмле. Сөзмәгә әзерәк щикәр, ҡаймаҡны салып ашайсын, тәмле була. Сепарат айыртабыз, тибез. Ҡаймаҡтан май эшләйбез обязательно. Аҡ май, күбек май. Күбек май ҡаймаҡны йылытыбыраҡ алдын исә, анын эсендә жидкосы күп ҡала, ул күбек май була. Сары май әле эшләнелмәй, элек эшләнек инде, элек саҡларға кәрәк бит.

Суғым суйалар. Элек жыйыла идек, хәзер йуҡ алай, хәзер суғым малын суйғансы, бәләкәй нәрсә суйып, ит белән ашарға әзерләп, ашатып ҡайтарып ебәрәсен килгән кешеләрне. Күп ваҡыт Ҡөрьән уҡытыла хәзер, мулласын саҡырып, барсын да. Ҡорбан йыл да салынила. Ауылда бик салмаған кеше әззер.

Ат тотоусылар бар. Көлкәй бер йылға ҡәдәр була. Ҡолон, ҡолонсаҡ итеп әйтмәйләр бездә. Ҡорт тоталар, элек-электән килгән. Аларның ҡорт баҡсасы бар, тизәр.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡызы яҙып алды).

АСҠЫН РАЙОНЫНЫҢ ЕРЛЕ ҺӨЙЛӘШ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕНӘ ЛИНГВИСТИК ХАРАКТЕРИСТИКА

Билдәле булыуынса, Асҡын районы башҡорттарының теле һөйләш үҙенсәлектәре буйынса башлыса төньяҡ-көнбайыш диалекттың ҡариҙел һөйләшенә ҡарай. Ҡубияҙ, Урмияҙ (Юрмияҙ), Әүәҙәй, Ҡушкүл, Солтанбәк, Сураш, Яңы Сөйөш, Ҡашҡа, Иҫке һәм Яңы Күскилде, Уршаҙы (Уршиҙе), Ҡамашиҙе һәм башҡа ауылдарҙың халҡы ошо һөйләштә аралаша.

Асҡын районы ерле һөйләшенә фонетик характеристика

Асҡын районының ерле һөйләш үҙенсәлектәре дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалекттың тел үҙенсәлектәрен сағылдыра. Был район халҡы телендә ҡариҙел һөйләше билдәләре тел материалын анализлау барышында асыҡ күҙгә ташлана. Шундай билдәләргә түбәндәгеләрҙе ҡаратырға мөмкин.

Һуҙынҡы өндәр (вокализм) системаһында һөйләш үҙенсәлектәренең сағылышы.

О – Ы. Айырым һүҙҙәрҙә әҙәби телдәге тәүге ижектәге [ы] өнө урынына [о] фонемаһы килә: бозау – быҙау; икенсе ижектә лә ошо уҡ күсештең кире варианты, йәғни әҙәби телдәге [о] өнө урынына һөйләштә [ы] өнө килеүе күҙәтелә: башҡырт – башҡорт;

А – У. Һүҙ башында әҙәби [у] өнө һөйләштә [а] менән сиратлаша: анта – унда, аннан – унан, алар – улар;

Ү – Ө. Тәүге ижектәге әҙәби ө фонемаһы һөйләштә ү өнө менән бирелә: сүлә – һөйлә;

Е – Ө. Айырым һүҙҙәрҙә сингармонизм күренеше әҙәби телдәге [ө] өнө урынына ҡариҙел һөйләшендә [е/э] фонемаһы аша бара: бөтөр – бетер;

А – Ә. Әҙәби телдәге артҡы рәт буйынса сингармонизм һөйләштә алғы рәт [ә] өнө буйынса бара: бәйрәм – байрам;

О – У. Әҙәби телдәге тәүге ижектәге [у] өнө һөйләштә [о] аша бирелә: соң – һуң.

Тартынҡы өндәр (консонантизм) системаһындағы ерле һөйләш үҙенсәлектәре.

Тартынҡылар системаһындағы төп үҙенсәлек – әҙәби телдәге [һ], [ҫ] өндәре урынына һөйләштә [с] фонемаһының килеүе. Был фонетик үҙенсәлек дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалекттың төп күрһәткестәренең береһе булып тора.

Һүҙ башындағы [с – һ] сиратлашыуы: сүз – һүҙ, сарына – һарына, сыу – һыу, сары – һары, суған – һуған; һүҙҙең башҡа позицияларындағы күсеш: арасы – араһы, ҡайсы – ҡайһы, бауырсак – бауырһаҡ.

С – Ҫ. Әҙәби телдәге [ҫ] өнө һөйләштә [с] фонемаһына күсеүенә миҫалдар: исән – иҫән, ис – иҫ, өстә – өҫтә, урыс – урыҫ, аста – аҫта, нәсел-нәсәп – нәҫел-нәсәп. Күренеүенсә, был сиратлашыу һүҙҙәрҙең төрлө позицияларында күҙәтелә.

З – Ҙ. Әҙәби телдәге [ҙ] өнө һөйләштә [з] фонемаһына күсеүе шулай уҡ киң таралған тел күренештәренең береһе булып тора. Был күсеш һүҙҙең төрлө позицияларында осрай:

– һүҙ башында: зур – ҙур;

– һүҙ уртаһында: хезмәткәр, азаҡ, хәзер, езнә;

– һүҙ аҙағында: боз, ҡыз, яз, сигез, төз, без.

Айырым һүҙҙәрҙә әҙәби [ҙ] өнөнөң һөйләштә [д] өнө менән алмаштырылыуы күҙәтелә: әдәби – әҙәби, бардыр – барҙыр, ярдам – ярҙам.

Һөйләштә [д] өнө әҙәби телдәге башҡа фонемалар урынында ла ҡулланыла: диде – тине, жирде – ерҙе, идем – инем.

Ң – Н. Башҡорт теленең үҙенсәлекле [ң] өнө урынына һөйләштә [н] фонемаһы ҡулланыла. Был өндәрҙең сиратлашыуы һүҙҙәрҙең төрлө позицияларында бара: тәнкәләр – тәңкәләр, анын – унын, безден – беҙҙең. Билдәләнгән фонетик күсеш киң таралған күренеш түгел.

Ч – С. Әҙәби телдәге [с] фонемаһы урынына һөйләштә [ч] өнөнөң ҡулланылыуы:

– һүҙ башында: чык – сыҡ;

– һүҙ уртаһында: ничек – нисек, икенче – икенсе, ҡапчыҡ – ҡапсыҡ;

– һүҙ аҙғында: ҡызғаныч – ҡыҙғаныс, күмәч – күмәс, ҡурҡыныч – ҡурҡыныс;

– ике позицияла күсеш: чүмеч – сүмес.

П – Б. Әҙәби телдәге [б] өнө урынына һөйләштә [п] өнөнөң ҡулланылыуы: печән – бесән, пыйма – быйма.

Ж – Е. Башҡорт әҙәби телендәге [е/э] фонемаһы урынына һөйләштә [ж] өнө килә: жиләк – еләк, жир – ер, жин –ен. Күренеүенсә, был өндәр күсеше күберәк һүҙ башында күҙәтелә. Һүҙ уртаһында ла был фонетик үҙенсәлекте осратырға мөмкин: гөлжимеш – гөлйемеш.

Асҡын районы ерле һөйләшенең морфологик үҙенсәлектәре

Был район ҡараған ҡариҙел һөйләшенең төп морфологик үҙенсәлектәре дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалекттың билдәләренең сағылыш табыуынан ғибәрәт. Морфология өлкәһендә күҙгә ташланып торған үҙенсәлек – күплек формаларының бирелеше. Был һөйләштә ҡылымдарҙың ғына түгел, ә исем һүҙ төркөмөнөң дә күплек мәғәнәһе -лар/-ләр ялғауы менән бирелә:

– исемдәрҙең күплек мәғәнәһе: башҡортлар, бәйрәмләр, яҡлар, кызлар, ерләр, хәлләр, йырлар, әбиләр;

– ҡылымдарҙың күплек мәғәнәһе: йырлыйлар, ҡарайлар, диләр. Был аффикстарҙан тыш, һөйләштә үткән заман ҡылымдарының билдәһеҙ формаһының күплек категорияһы -нар/-нәр күрһәткестәре менән белдерелә: ҡасып ятҡаннар, сыкканнар, киткәннәр, әйткәннәр, яндырғаннар.

Ҡылымдың билдәле үткән заман формаһы һөйләштә -ды/-де аффиксы менән белдерелә: ҡалмады, сыҡмадыҡ, бирделәр, эшләдек, бетерде, шәл бәйләде.

Исемдәрҙең төшөм һәм эйәлек килеш формалары нигеҙен һөйләштә -не/-ны элементы тәшкил итә:

– эйәлек килеш: ҡартыйларның, малның, безнең, инәйләрнең, әтейләрнең;

– төшөм килеш: ҡатыҡны, удмуртларны, марыйларны.

Асҡын районы ерле һөйләшенең лексик үҙенсәлектәре

Был өлөштә районда ҡулланылған һүҙҙәрҙең әҙәби телдәге һүҙҙәрҙән айырмаһына туҡталып үтәбеҙ. Был айырмалыҡтар һүҙҙәрҙең мәғәнәләрендә һәм уларҙың дөйөм тышҡы формаһында сағылыш табырға мөмкин.

Туғанлыҡ-кәрҙәшлек терминдары: аҡбабай, бабай – ата-әсәнән өлкән ир кеше, әғәбей, әбей, түтәй, әттәй – инәй, ҡартый, ҡартыҡай, нәнәй – өләсәй, ҡартәтәй – олатай, эткәй, этей – атай, әней, әнкәй – әсәй.

*Хайуан атамалары:*көлөкәй – ҡолон, пошой – мышы, божор – һуйыр, гөбөрлө баҡа – ташбаҡа, гөбөргәйел, күсемкүс – ҡамҡа, беснәк – ҡарабаш турғай.

*Арауыҡ атамалары:*көнбатыш – көнбайыш, ҡояш сығышы – көнсығыш, мөгөш, посмаҡ – мөйөш.

*Үҫемлек атамалары:*дүнгәләк – энәлек, нарат, терке – ҡарағай, терке – ҡарағай үҫентеһе, шомырт, шоморт – муйыл.

БАҠАЛЫ РАЙОНЫ

ГҮРДЕБАШ АУЫЛЫ

Хәзиева Вәжиһә Яҡуп ҡыҙы

Гүрдебаш ауылында тудым, шунан Туктаголга күчтем, ун бер йәшем тулганда бишенче класка укырга керергә диеп. Анда бишенче, алтынчы, жиденче класны тамамладым да. Агай, жингәй ҡулына килдем мин. Шунан жидене тутырғачтын Дөмәйгә укырга йебәрделәр мине, өч чирек укыгачтын, шунан минең тамаҡ төбөм шешеп, ангина булып, бер айга якын өйдә йатып, дүртенче чирекне укый алмадым. Укытучы белән бер директор килделәр, экзамен алырга, экзамен бирергә. "Мин булдыра алмайым, бирә алмайым, бер чирекне укый алмадым", – динем. Анан сун инде, колхоз ваҡыты, колхоз эшенә чыгып киттем инде. Анда колхозның басуларына тигән кеүек ваҡытлыча гына чыгып, безден жингәсәй завизба булып эшләй иде. Мин шул бүлмәне ҡарарга кердем, утыз сум аҡча өчөн, шуны ҡарарга кердем. Шунан шулай иттереп, бер мужик белән танышып, кийәүгә чыгып киттем. Алар мине тәрбиәләп, кийәүгә бирделәр. Менә шушы. Минәргә сиксән бишне тутырам. Биш бала булды. Беренчесе әле Стәрлетамаҡта тора, кийәүле, Аллага шөкөр, бик әйбәт йәшәйләр, икенчесе алтмыш ике йәштә уафат булды, бөгөн ун бер көн, балаҡайым, эчемдә уттар гайнай, өчөнчөсө Уфада.

Дойарка булып эшләдем. Башта ун йыл строителдә эшләдем дә, анан дойарка булып эшләдем, утыз тугыз йыл стажым булды, Ветеран труда бирделәр, анан маҡтаулы дойарка исемен алып чыҡтым, шулай пенсияга чыҡтым. Шулай иттереп, йәшәй-йәшәй, беренче ирем үлде ҡырҡ йәштә, үзем ҡырҡ дүрт йәштә ирдән ҡалдым да ҡуйдым, биш бала белән. Шунан ике йыл үтте, ул, балам, донья көткәс, нимә генә кәрәкмәй, сыйырзы бөтөрмәнем, сарыҡларды бөтөрмәнем, хәзер бер-бер кешедән, утынмы, печәне-мазар китерсән, ике йыл шушылай этләнеп йәшәдем, йәшәдем дә, икенче иргә бардым Яны Көчләккә. Анын дүрт бала, минең биш бала, икебезгә тугыҙ бала үстердек. Мына шулай иттереп, донья бара. Ирем үлгәнгә ҡырҡ йыл булып бара, мына утыҙ тугыз йыл тула. Мына шушылай булды, балам, тормош юллары бик ҡатмарлы.

Житмеч дүрт йыл тутырам Туктаголда йәшәүемә, ә Гүрдедә ун бер йыл.

Бездә мына йылганы Маты йылгасы тип атайбыз инде. Оло йылга. Шунан чишмәләр бар. Тау итәгенән чишмәләр чыга. Урталыҡтагыны Дәүле чишмәсе, Дәүләт ҡартнын, ул ҡараштырып торзо. Йуғары очноҡо Тугай чишмәсе дип атала. Безден очта тагы бер төрлө чишмә бар әле ул, Түбән оч чишмәсе дип йөрөттөк аны, әле лә шул исем белән бара. Бик тәмле чишмә ийе ул. Аны йылга арҡылы чыгардылар, торбадан ага, түбән очтагылар шунан эчәләр, без дә шунда төшкөләйбеҙ, ә Тугай белән Дәүле чишмәсенән безгә колонкага шул чишмәдән килә су, өйгә керттек.

Ҡаз өмәләре бездә була. Таныш-белешләреңде чаҡырасын да, жигерме-утыз ҡаз асырайым икән мин, йә исә үрдәк асырайым икән мин, суды ҡайнарларга ҡуям. Таныш-белеш алты-жиде ҡатын буламы ул, сигез буламы ул, шуны пешекләп, өмә ясап, шулай итеп бик матур була. Пешекче айырым була. Табын әзерләп, матур итеп. Тышта мич кеүек әзерләп, шуңа тыгып ҡына аласын, шунан жолҡасын да, анан эчен аласын. Дөрөсөн генә әйткәндә, ологайгас, теш-фәлән юҡ. Мин тәпине кешегә бирмәйем, үзем ашайым, ҡыш буйы ашайым. Эч-ҡарыннарны кирәк балалар алып китә, ул көннө пешереп булмый бит әле ул иттән башҡасын, башларын, бүтәкәләрен, бауырларын шулай. Бисмиллалы киселгән аш. Үзен кискән туҡмач бисмиллалы була. Мине әлегә хәтле теләсә ҡайза алып киттеләр, пешерергә чәк-чәкне, туйларга. Хәзер дөрөсөн генә әйтәм, йалганланмайым, көчөм житмәй. Үзебезгә әзерәк ҡурыштырам, былай кешегә йөрөй алмайым хәзер. Ныҡ яратып эшләдем. Утыз бишәр йоморҡалап.

Рис йармасы, аннары йөзөм ҡатыштырып, күрәгә ҡушып – мына шулар бик тәмле була бәлешкә. Баланнын үзенән генә пешерәбез бәлешне, бик тәмле була. Астына әзерәк май нитеп, анан песок жибәреп, анан сун чәк кенә манныймы, онномо саласын да, анын өстөнән, тагы астагы өлөштәрде саласын да, менә була.

Бөрлөгән бар. Хәзер мин бик йөрөй алмайым. Йөрөйдөр инек элек. Бөрлөгән жыйган кешегә бар.

Эшләсән, бары да тәмле, ҡыш көнө бик тәмле була. Иренмә генә жыйарга.

Үзэшчән сәнгәт түгәрәкләрендә йөрөдөк, балаҡайым, йәшермәйем, Баҡалыга ла килдек, Матага ла бардыҡ. Шунда рәхәтләнеп жырладыҡ, бейедек, хәзер генә мәкәм бәләкәй, ул яҡҡа булдырып булмай. Тауыш хәзер ҡартайзы, барыбер да арасында жырлап та, жылап та ебәрәбез шунда.

"Йүкә" йырын жырлайым. Мин мына элек, эштән ҡайтҡач, кич утырырга йөрөш ийе. Без Түбән очтан алты ҡатын кич утырырга йөрөй идерек, бөгөн миндә, иртәгә әллә кемдә, фәләндә. Шунан бик матур итеп, радиодан шушы "Йүкә"не бирәләр, хәзер мин сикереп торам да, ҡулда бәйләмме, жөн жөгөрләйемме: "Тукта китер әле ҡәләменде, язып алайым". Беренче жырлаганда ике куплетнын башын йазып ҡуям да, азагын бөтөрә алмайым. Шулай иттереп, ике куплетны яҙып ҡуйдым. Икенче утырганда өчөнчө куплетны йазып алдым. Илле сигезенче жыллардан шушы "Йүкә" йыры килде. Шушылай кич утырганда өч куплетын да йазып алдым, төшөп ҡалганнарны тутырдым. Хәзер: "Вәжиһә, теге "Йүкә"не чыгара аласынмы?" Мин рәхәтләнеп, йәш чаҡны тамаҡ иркен, ҡычҡырып йырлап ебәрәм, көлөшәләр. Бу йырды жырлай-жырлай, репетицияга үзэшчән түгәрәкләргә саҡыралар хәзер. Шушы жырны жырлатып, мине репетицийага чаҡыралар.

Косынкалар бәйләдем кәзә мамыгынан. Ҡуян мамыгынан пирчәткәләр бәйләдем, ойоҡбашлар, балтырлар (гольфы без носков). Гел бәйләм бәйләдем, жөн йөрөтмәдем, шулай иттереп шушы йыллардан килгән жыр бу. Хәзер ялгыз, кешегә ултырыу юҡ бит, томалады бит шушы чир. Бүтән чаҡта чыҡҡалайбыз. Шушы жырны жырлай-жырлай туйларда "Йүкә ҡодача" исеме алдым.

Нәбиуллалардын атасы сызғыра иде, клубтан чығып йалбырап торор ийе. Анын гәүдәләре ҡамыр күүк, алай бер кеше лә килештерә әлмәй. Бөгөн сөйөнөп ята ул. Бына без йәш чағында башта ындыр артында үзебезден йәштәр белән йырлап, биип төртмә жырлар жырлачып:

Син дә әллә кем түгел,

Мин дә әллә кем түгел.

Синен әллә кемнегеннең

.... нәмәкәй түгел.

Шунда уйынды бөтөрөп, безнең женгәсәй, завизбочитальни булып эшләйдер ийе, ул клубҡа кергәч бер почмаға, клубны ача да, ачҡычты миңә бирә лә, хәҙер клубҡа ҡайтам. Шул клубҡа ҡайтҡачтан, клуб таралғанчы, мин шул ололар белән вечор уйнайым. Минән ололар мине сүрәп-сүрәп әйләндерәләр: "Әйдә, әйдә, әйләнәбез", – тип. Ике ердә шулай йөрөдөм. Эй, дәртле чаҡлар.

Килен булып төшкәндә матча ҡашағасы чиктем дә, ситсаға челтәр бәйләп. Анан тәрәзәләргә челтәр бәйләп, килен булып төшкәндә, гел ҡул эше булды.

Без ҡода-ҡодағый тибез бит инде, ә балалар әни, әти тиләр. Бабайның исеме белән өндәшелә хәзер.

Иптәшемә бабай бик йаҡын тип өндәшсә. Мин әтий тип әйтәм. Мына безнең балалардын оло ҡызымнын кийәүенең инәсе, атасы үлгән, әни, әти, ти, бабай, ти, ҡай чаҡта әни, ҡай чаҡта әби, ти.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ ҠОРОС АУЫЛЫ

Алмиева Римма Мөҙәрис ҡыҙы, 1969 йылғы

Безнең ауыл йегерме бер урамнан тора. Бер урам ғына өш өлөштән тора. Исеме Заовражная. Урамда щоҡор. Шуға шулай исем бар. Дуслыҡ урамы бар. Ун сигез двор бар. Халыҡ исемне үзе сайлый. Тағы ла Спортивная урамы бар. Тоже мең туғыз йөз етмеш бишенсе йылда стадион төзөлә. Унда мәктәп балалары йөрөй. Ошонда урам ҡушыла. Лесная урамы бар, урманға яҡын. Лесничество булған. Центральная урамы, анда Үзәк урамы.

Балщыҡлы урамы бар. Ике версия бар. Туғыз километрда Балщыҡ ауылы бар. Икенсе версия – был урамнан балщыҡ алғанлар. Шунан да килеп щыҡҡан диләр. Башҡорт урамы бар. Мин анда торам. Типтәрләр һәм икенсе яҡта башҡортлар йәшәгән. Ике зыярат бар. Башҡорт һәм татар зыяраты.

Мәктәп урамында мәктәп бар. Мәктәп элек булған, хәзер йаңа мәктәп бар. Зданиесы бар. Йөз егерме йыллығын үткәрзеләр. Земская школа, бергә булған мәҙрәсә.

Йәшләр урамы бар. Анда комплекс бар. Умарта урамы бар. Анда умарта тоталар. Шөпшә тавы бар. Шөпшә ул оса тигәнне аңлата. Берга урам бар. Баллы, йәш ағащлар бар. Баллы урамы, диләр. Элекке мәктәп тыҡрығы бар.

Ощло тау бар – ощло булғанға. Аҡ шишмә тауы, аҡ таштар арасынан аға. Бурлы тау – известняк булғанға.

Шөпшә тауында элек шахта булған. Баҡыр алғандар. Анда бүлмәләр булған. Анда мең туғыз йөз алтмыш икенще йылда өстәлдәр булған. Шул тау эшенә ат менән кереп йөрөгәндәр. Ун йете-ун туғызынщы буатта булған. Баҡыр иреткәнләр. Бала-шаға йөрөгәщ, ата-әсәләр ҡурҡып йабалар.

Минең менән бер хәл булды. Мал-туар асрыйбыз. Төндә сыйыр бызауларға тийеш иде. Төндә әллә нәмә тәнемде ҡытыҡлый. Уйата мине ныҡлап. Щыҡсам, сыйыр бызаулаған. Шул йорт хужасы дип уйлайым.

Шишмәгә бер барып су эщтек. Эйәсе асуланмасын дип, анда лентадар алмаған идек. Йепне төйнәп шишмәнең үзенә салып ҡалдырҙыҡ. Ҡушаматлар бар. Безнең ҡушамат – Упты. Упты – ул оптом. Эшкә ла, ашарға ла шәп булғанлар.

Шуны әйтәсе килә. Башҡортларда бауырсаҡ, татарларда сәк-сәк, беҙдә төш тип атала. Шөпшә урамында Рәсимә апа шуға бик оста. Ул бәләкәй ине, хәзер зур пешерәләр. Туҡмаслы аш пешерәбез. Бәрәңге, ит бәлеше пешерәбез. Дини аштарҙа компот, бәлеш, ит шунан аш сыгарабыз.

Туйда шишмәгә барыу бар. Ҡалым бар. Йегет ҡызға бүләк бирә. Бер-бересенә ҡозалар бүләк бирә. Бирнә бар. Килен төшкәндә силәккә бойзай салалар, анан тауыҡларға сибәләр. Силәк буш килмәй. Килен бейетәбез.

Сөйләшеүҙә кейәү ҡыз йортона килә. Никахты билдәләйҙәр. Никах ҡыз йортонда, туй йегет яғында үтә. Әлеге ваҡытта бик данлыҡлы туйны әйтәсе килде. Ир узаманы Муса Харис улының улы туй үткәрде. Районда ике көн, ауылда бында ике көн үткәрделәр. Араҡысыз үткәрделәр. Шундай туйлар күбәйсен инде, тигән теләк бар.

Сынамыш. Миләш унҫа, ҡыш сыуыҡ була, диләр.

Болот ҡиблаға өщ көн аға икән, көн әйбәтләнә.

Зәңгәр күктә аҡ болотлар щыға икән, ике көннән көн бозола.

Безден ауылда шушы сүзләрде әйтәләр: мейес – мейещ, сүмес – ижау, әсә-ата – эти-әни, өләсәй – нәнәй, олатай – ҡартай, ҡәртәтәй, ағай – дуридәй, инәй – дуринәй, ҡәйнә – бианай, ҡайны – биатай, балдыҙ – ҡайынсеңле, һеңле – сылыуым, һеңлем, ҡустым – үскәнем, ағай – абзый, апый – апай, инәй, ағай – төткәй, абзыҡай, ҡалаҡ – ҡашыҡ (оло ҡалаҡ, бәләкәй ҡалаҡ бар), сәнске – щәнщке, ултырғыс – урындыҡ, һепертке – себертке, күнәк – силәк, түбә – түшәм, мөйөш – пощмаҡ, эскәмйә – скәмбийә (скамья), ишек алды – ихата, ҡурай еләге – ҡурай жиләге, кесәртке – ҡыщырткан, дегәнәк – әрекмән, муйыл – шоморт, ҡарағай – нарат,

сынаяҡ аҫты – үәлидә, каса – шәшке, уҡлау – ҡунаҡ таҡтасы, күлдәк – күлмәк, баш кейемдәре – башлыҡ, бүрек, йаулыҡ, шәл – үәл (кәзә җөнөнән).

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Нуретдинова Фрида Ғәлимйән ҡыҙы, 1964 йылғы

Ищке Ҡорош ауылы – боронғо ауыл. Өщ версия бар. Ауылның альбомы бар. Шунда легенда бар. Элек ҡарт булған. Элек жыйын булған. Ул мәргән булған. Әбүбәкир Усманов йазмаларында Ҡор сүзенән алынған тип йазылған. Ҡорош булған, үзәк булған тиҙәр. Боронғы алты тораҡ булған, тиләр. Электән үзәк булған, диләр. Район гәзитендә өщөнщө версия мәҡәлә дә бар. География уҡытыушысы Рәис Ғәлиевич Ғәлиев язған. Племена Сеңрау айыу, дигән. Ҡулйазма турасында сүз бара. Мостафа ауылының мулласы Мөжәхит Тахировта булған. Күн тышлы китап йуғала. Ул бик ҡайғыра. Шул ваҡыт мең туғыз йөз йегерме алтынсы йылда Гиззатулла Хәбибуллин менән танышып китеп, ул сөйләгәнен йазып ала. Шулай саҡлый. Мулла сөргөнгә китә. Хәбибуллин өйләнә, суғышҡа китә. Мең туғыз йөз ҡырҡ алтыншы йылда ҡайта, тағы ла төрмәгә йабалар. Улына сөйлей. Ғәйнетдин тыңлай, әммә йазмай. Телдән генә. Нәрсә ишеткәннәрен журналистҡа сөйлей. “Башҡортостан” гәзитенә йаза. Азаҡ район гәзитендә щыға. Ағиҙел менән Сөн йылғасы тоташҡан йердә бер халыҡ (ырыу) йәшей башлай. Улар башҡортлар диләр. Улар, природаға теймәс өщөн, мал асраганнар. Ҡулъязмала йете йөз-мең йыл элек улар Илеш районына Сеңрән ауылына нигез салалар, азаҡ ҡанат йәйеп, биш-алты йөз йыл элек Ҡорош ауылын барлыҡҡа килтерәләр. Мең туғыз йөз сиксән дүртенче йылда беренче информация бар: договор буйынса ошо йылғаға ҡарай. “Йек Мәргән” эпосын өйрәнгәндә, шул Ҡорош ауылына килеп шыга әбей. Шуға боронғо ауыл дип әйтергә була. Элекке зыярат бар анда. Ауыл үзәк булған. Боронғо ташлар бар. Фарсы телендә язылған.

Үзәк урамына Камай урамы, Бакалы урамы, Совхоз урамы инә. Шоссейная урамында Уфа автобустары үтә. Камай урамы – күрше урам. Анда басу булған. Клуб инде Үзәк урамда. Мәкән урамы бар. Ҡулъязмала, шундай кеше Удмуртиянан килгән, диләр. Хажия апа сөйләгән ине. Элек урыслар килгән. Басыуда эшләгәнләр. Халыҡ ҡурҡҡан. Дине, теле икенсе булғащ. Азаҡ инде улар дуслашҡанлар. Йалланып эшли башлағанлар. Мең туғыз йөз ун дүртенче йылда Гражданлар суғышында ирләр суғышҡа киткән. Ҡатынлар ғына ҡалған. Йәшәү авыр булғащ, киткәнләр. Кемеселер ҡалған. Шунан инде исем килеп сыҡҡан.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Зарипова Йәмилә Шәрифйән ҡыҙы, 1939 йылғы

Башланғыс класс уҡытыусысы булып эшләнем, сиксән ике йәш.

Шул фарсы телендә йазылған ташлар, шул ташлар ҡәбере булыуы мөмкин, диләр. Ул ишан бай булған. Мәҙрәсә булған. Ниндәй дини сораулар булған, шуға мөрәжәғәт иткәнләр. Бер ҡащан ауылның йартысы йана. Ҡорош байның Ғәйнетдиндең байлығы йана. Ике йөз умартасы, ситтә йөргән аттары ҡала. Ауыл ситендә йөргән була. Ишан Ғәйнетдингә байлығын бирә. Динде житәкләй. Эшен давам итә. Шәкертләрен шул тауларға йөрткән. Ғаиләсе белән йөргән. Йөргәндә тау тирәсенә тайаҡ белән ҡаҡҡан. Шунда шишмә бәреп щыҡҡан. Ҡиблаға ҡарап торған тауҙа шишмә аҡҡан. Бик шифалы булған. “Изге ишан шишмәсе”, “Изге шишмә” дигәннәр. Улым шунда каналда эшләй. Шул шишмәнең суын анализға бирҙем. Минераль шишмә дигәннәр анда. Азаҡ шу шишмәне төзөкләндереп, Ғәйнетдин ҡарттың бишенсе быуыны тора. Ишан хәзрәт бүләк иткән өйөндә (нигездә) тора. Өйө бер нищә ҡат төзөкләндерелгәндер ул. Ғәйнетдин ҡарттың улы Шәрипйән, уның улы Әхнәф булған. Аның улы, ҡызлары Кәүсәриә, Рима булған. Аның балалары шунда тора. Кәүсәриә тере, шунда йәшәй. Әйтә торған ие, гел бабасы илап тороп, шишмәгә килеп доға ҡыла ине, ти. Бер нәмә дә мәңгелек түгел. Изге шишмәнең ағащтан улаҡлары емерелде. Халыҡ анда йөрөй торған иде. Шишмә тығызланды, йаңынан төзөкләндереү эше башланды. Әксән улы Фәнис Ғәйнуллин ошо шишмәне төзөкләндереүгә спонсор да, эшселәрен дә тапты. Матур итеп эшләде. Өстәл бар. Самауыр ауызынан бәреп сыға. Кәүсәриә ризалығы менән эшләнде. Ҡунаҡлар килә шунда.

Өщ щакрымға сузылған ауыл – безнең элекке ауыл. Үзәк тинедәр бит инде. Ир узаманнары Булат Хәкимов, Әхметшин Фәнис бер шишмәне рәтләп, Бәхет шишмәсе тип исемләнедәр. Яңы өйләнешкән парлар щиләкләрен тотоп бара. Ауылның хызырлығы булып тора. Аларға рәхмәт әйтәбез.

Мәҙинә әбей менән Кәүсәриә әбей шул ишандың исемен тотоп тороущылар булып тора.

Низаметдин Вуший Шиһабетдин Мәрджәни белән таныш. Бер мең сигез йөз йегерме дүртенше йылда тыуған. Туғыз йәшенда әтисе ағасына уҡырға бирә Кайникамал Ғәбделвахитка. Уҡымышлы була. Тыңламай. Стәрлебашҡа йебәрер кәрәк, дип әйтә. Белемем йетмәй, ди. Анда йебәрәләр. Анда көнсығыш әзәбиәтен өйрәнә. Мең туғыз йөз ҡырҡ дүртенче йылда азаҡ Бохараға китә. Илхамин тигән исем ҡушалар. Шиғырлар йаза. Шиһабетдин Мәрджәни менән таныша. Рецензия яза ул ваҡытта. Ғәбделнасир Ҡурсави тигән. Мең туғыз йөз ҡырҡ туғыҙынщы йылда Индияға китә, анан Саудовская Аравияға китә. Анан китә Иракка. Анда мең сигез йөҙ илле йетенче йылда үлә. Шунан иптәше Мәрджәни йаза. Климат оҡшамай, бәлки шуға, уафат булған дип. Бу әгәр исән булса, зур ғалим булыр ине, ди.

Шунан Ғәлләмов Әбүб Карамович ғалим.Профессорлар бар.

Ике мең ун бишенче йылда Биксай Ҡуруш Турциянан килде. Анкарада йәшәй. Тамырларын эзләде. Зыязетдин Ҡуруш ғаиләсе, әтей һәм әнисе, дүрт бала менән илле йетенче йылда щығып киткән. Дамаскта

лицей бөтөргән, азаҡ Стамбулда. Килде бында переводчик менән. Инглизсә сөйләшә. Шәжәрәне табалманым, ди. Шушы эзләй. Ул йубилейға ҡайтам, ди иде. Русса сөйләйем, уға перевод эшләп сөйләштек.

Зәйнетдинов Радомир Иманғәлиевич Златоуста эшлий. Кандидат технических наук. Самолетлар эшли. Китаплары бар, бында музейҙа бар.

Нефтянойҙа уҡыған Абузар Карамович күптән үлгән иде.

Тахир Төхвәтович ипподромда эшли.

Йәш директор Шарафутдинов Азат Амирзакиевич эшләп киткән иде. Әле районда пожарный частен начальнигы булып эшли.

Йырсылар күп. Академия, Казан бөткән әртисләр бар.

Адик Гәрәев уҡып йөрөй. Рифат Шарафутдинов филармонияла эшләй. Илдар Нурлы – композитор, йырлар йаза. Камай ауылында үскән иде. Шунда әхирәтемнең ҡарт әтисе.

Безнең Уфа йулында Зирек күпере бар. Уны зирек ағашынан эшләгәнләр. Шул тирәдә инде ҡатындар эшләгәнләр. Шунда бәбей тапҡан. Исемен Зирек дигәннәр.

Ҡатын-ҡызлар рецептары менән бүлешә. Ярышмайлар, дус йәшейләр. Хәр урамнын аш-суы бар. Мәсәлән, миндә тәбикмәк, ҡоймаҡның зуры була. Гөлсинә Шәрифуллина шәп булсын иде, тип пешерәм. Ҡоймаҡ пешерсәм, Рәсимә шәп булсын иде, тип пешерәм. Күршемнең әнисе пешерә. Гөбәҙиә пешерәбез. Венера Мирхатиповнанан пешерергә өйрәндем. Бер-беребездән бүлешәбез, сорайбыз. Ирләр арасында кемдер вахтаға йөрөй, кемдер умарта тота, кемдер мал тота, төзөүчеләр бар. Загит менән Азат, Эльмир, Тахир, Фәнил бригадасы бар. Осталар бик. Улар ҡулы тейгән йортлар күркәм булып ултыра.

Чабата кейеп үстек без. Суғыш башланғанда миңа ике йаш иде. Суғыш уаҡытларында ашарға да булмады. Кейергә кейем дә булмады. Үлән, нимә табабыз, шуны әниләр пешерә иде. Ағайым райкомда эшләй иде. Сигезенче класта уҡый идем. Күлмәген йыуып, үтеккә күмер салып, күлмәген боздом. Шул күлмәген ҡалдырып китте. Мин кофта тектем. Ун биш йәшемдә. Тәүгә тектем. Апайымдын сарафанынан күлмәк тектем. Тәүге тапҡыр көзгө астына бастым, үземне йараттым.

Борщаҡ саптыҡ, иген игеп үстек. Ҡул менән эшкәрткән икмәк житмәне. Бик авыр дәверләр булды. Туйып ашарлыҡ икмәк булмады. Безнең халыҡ сабыр.

күлдәк яғаһы – йоҡа, көрән – ҡоба төҫ, миләүшә – көрән, мышы – пушый, әлгәнйәк – борсоҡ, йомран – әрлән, ҡамҡа – тәтәй ҡаш, иңкеш – оса, траж, турғай – щыпщыҡ.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ИҪКЕ ҠУЯН АУЫЛЫ

Ханнанова Гөлнара Рәхимйән ҡыҙы, 1958 йылғы

Мәҙәниәт йорто директоры булып эшләдем.

Ауыл тарихы ун бишенче ғаср азағына тура килә. Барлыҡҡа килеүе былай. Әнкәйҙең атасы әйтә ине. Бик зирәк ине. Сөйләй ине. Ауылға өс ғаилә күщеп килгән. Сигезенче быуыным була ҡарт. Урынлашҡандар. Хәнйәр йылғасы аға. Ҡарап торғанда, ҡуйан щабып үткән. Шунан Ҡуйан тип атағанлар. Тернәкләнгән ауыл тип билдәләнелә тарихта. Мең алты йөзөнщө йылда төзөлгән, тигән точный датасы юҡ. Нәсел туғаным Ибәтуллин Рәмил Әмир улы шәжәрә төзөнө. Төзөгән уаҡытта архив документтарын тикшерә. Историк жаллап, ауыл тарихын документально раслады. Ҡартым сөйләгән дөрөс инде. Ҡатай ауылы, шул Ҡуйан ауылы арасында Туҡбирҙе ауылы булған. Улар документально күп йерләрен сатҡанлар. Бу йерләр безнеке тип инде сатҡанлар. Ауыл элек татар ауылы булған. Аҙаҡ башҡортлар килә йәшәргә. Азаҡ инде мең сигез йөз ҡырҡ икенще йылда Ҡуйан ауылынан башҡортларға биргәннәр. Безнең исем Иҫке Ҡуйан ауылы дип ҡалған. Икенсе исеме Иске Ҡамыш ауылы. Татар ауылы булып ҡала. Азаҡ инде Типтәр тип тә йөрөтәләр. Шул абый китап бастырырға ниәте бар. Архив документтары расланған.

Колхозлашыу осоронда әткәй яғынан ҡәртәтәй ойошторюусы була. Ревизия комитеты, ҡустысы сәркәтип булған.

Иң ҙур урам Үзәк урам инде. Урман урамы, Луговоя, Нижняя – дүрт урам. Йәшләр өй салалар. Арыс басыуы бар. Ҡутыр щокоро булған – Хутор инде, урыс Миденеев төзөгән. Кирпич лапасында шул заводта энесе эшләгән. Бәләкәй щаҡта уйнай торғайныҡ ватыҡлары менән.

Басыу арты урманында шишмә бар. Хәзиә йылғасы аға. Камаға барып шунда тоташа. Бездә башлана йылға.

Хәзиә тарихын белмәйбез. Ҡатай ауылын Ҡазияр диләр. Анын шишмәсе йыраҡ. Кәртәләнгән.

Айыу жире бар. Бабайлардан ҡалған. Илеш ере бар. Урман Нәби бәрәнгесе бар. Элек шул кеше бәрәнге щәщкән.

Болон тигән жиребез бар.

Бороншоҡ урманы бар. Басыуға сығып торғанға бороншоҡ дигәнләр. Мүклекүл дигән күл бар. Элек мүк щығарғаннар. Басыу уртасында тора. Тирән, таш шоҡор бар. Анда таш шығарғаннар. Анда хәзер басыу инде. Балалар белеп үсәләр. Шәжәрәне белеп үссеннәр тибез инде.

Ҡайнатам йөз йәшендә үлде. Бийатай тибез без. Торна нәселе диләр. Хутор чоҡоронда торна булған. Аның атасы торнаны алып ҡайтҡан. Өйөнә алып ҡайтҡан. Торна бейегән. Шуға безне торна диләр. Борсаҡ ташлап бейеткәнләр урамда.

Элек кищке уйынға сыкканлар. Мин бәләкәй щакта Шәмсиә апаға аулак өйгә ингәнләр. Егеттәр тәмәке тартырға щыкканлар. Кызлар туалетка сыкканлар. Бакщаға. Шәмсиниса, егетләр күрмәсен тип, койоға төшкән. Уны йеп бәйләп шығаралар. Шамса койосо дип атағанлар. Шуға арнап йегетләр иртәнщәк такмак шығарғанлар. Әти-әнисе кайтканда ишетеп калғанлар. Элек йырларын йәшенеп йырлағанлар. Совет власе ишетеп калмасын, дип. Әле лә щигеү щигәләр.

Өй кырларына шакмаклап сығып консерва, ағастан, пыйаланан сикереп уйнай инек. Кем жиңеүше шулай. Лапта уйнай идек. Сызык уйыны шулай. Ватыклар йыйып, уйынлар уйнай идек. Өй эшләп уйнай идек. Күршеләге бер Тахир абзыйҙы кунакка сакыра идек. Балсык бутап аш, торт пешерәбез. Шулай сыйлай идек аны.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Сәмиғуллина Альбина Әнүәр кыҙы, 1977 йылғы

Бесән – башта покос була, азак күбә, анан шүмәрә койабыз. Шүмәрәне тейәп алып кайтабыз.

Аҙбар – абзар, ишек алды – ихата, бакса – бакща, солан – щолан, келәт, утынлык – утын абзары, мөгәрәп – карбаз, ултырғыс – урындык, эскәмйә – сәке, мейес – мейеш, мунса – мунща, түбә – түшәм, мөйөш – пошмак, мейш арасы – кәбәркә.

Тәрилкә – турстаған, бокал – жомро, кәсә – шәшке, кастрүл – мис, казан – казан, аш тәрилкәhе – тәрникә, половник – аш сүмеше.

Карағат – карлыған, энәлек – тамырлык, кузғалак – әсе кукы, юл япрағы – бака япрағы, дегәнәк – тигәнәк, бәпкә үләне – каҙ үләне.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Шәйдуллин Рәмис Рәмил улы, 1968 йылғы

Бездә шамбы, шүкә, карась, тастагүл, оҙон балык, табан балык, улар Хәзиә йылғасында бар.

Бер кешене Петух Жамый дип йөрөтәләр иде. Жамыйҙар кайҙа тора, дип сорай икән бер абый, әле генә щущкаға ултырып китте, дип әйтә, ди. Кешеләр өйрәнеп бөткән.

Бер балаға Анатолий дип исем кушканлар. Был бала әйтә, ди, нигә миңә Ататолий тип кушмадығыз, дип. Мин бит малай, дип әйтә ди.

Кыҙҙарға кушаматлар кушмыйлар. Илгизнең катынын Пушкин диләр, сәсләре бөҙрә. Барысы ла Пушкин.

Безнең ауылда Саткылбайан дигән кеше бар. Катыны әрләшсә, айлар буйы сөйләшмей. Сөйләшмәсән, Саткылбайанға керден мәллә, диләр.

Штирлиц бар. Үпкәләсә, өндәшмей. Бер нәмә лә белмәйең, кайҙа киткәнен дә.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

КИЛКЕАБЫҘ АУЫЛЫ

Иксәнова Өмәмә Хәсәнйән кыҙы, 1938 йылғы (фотола – һулда)
Нурисламова Фәнә Әғлә кыҙы, 1949 йылғы (фотола – уртала)
Муллағәлиева Вәзимә Абунәғим кыҙы, 1956 йылғы (фотола – уңда)

Иксәнова Өмәмә Хәсәнйән кыҙы: Без киндер күлмәк белән балык тота идек, муйынын буар идерек, жиңен бәйләй идерек, итәгенән ике кеше тотар идек, шулай бара идерек Матадан. Шунан теге күлмәкне сөйрәп кайтабыз бит, бәләкәй, жыумай, белмәй идек, күлмәк ағармаған тип тағы төшөп китәдер идек, ағартырға.

Киндер суға торғайнык, "стан" тип атала. Палас суғалар ине ундай менән. Шүресен куялар ине, ансын соса тиләр. Бүкәннәргә тимер кағылған, жарма ясар идек ансында.

Нурисламова Фәнә Әғлә кыҙы: Пошойлар күп ийе. Без шул йакта сыйыр саудык. Шунда иртән сыйыр сауғанда кардала әллә ничәсе чығып, тезелеп басып карап торалар ийе. "Пошойлар чыккан", – дигәс, барыбыз да сығып карап торар идек. Бик матур булып, бер рәт булып тезелеп торалар ийе. Айулар юктыр ул, но бүреләрдер, төлкөләрдер, куйаннардыр очрый. Кабан дунғызы бар диләр, кап-кара төстә инде ул.

Бәләкәйрәк чакта кыз бала курсак уйнайсың бит инде, үзебез чүпрәктән йасап, алары ла истә. Эченә опилкалар тултырып, курчактар тегеп бирә торған ийе. Кыш көнө санада шыуадыр идек. Ат саналары алып сығып та шыуадыр идек. Минең әле исемдә: ат чанасына ултырып шыуадыр идек. Чананы тартып алып менәдер инек. Элекке бала-чағаға гел уйнап йөрөү генә теймәне шул, күберәк эшләй идек, балам, өйдә.

Каршылы бийеү бейей идер идек. Дүрт йергә басып, икешәр кеше. Берсе барып тегесенең каршысына басып, тыпырлап, икенсесе бу йакка килеп тыпырлап. Йәшлек үзенекен итә. Картайған сыйыр сауған сакта печәнлек булған йердә кардала торзок, кис сыйыр сауып бөтөргәнсе, Килкәуыз ауылына вечорға шунда сығар идек клубка. Арыуыбызны ла сизмәгәнбез. Шунан йарты төн йеткәч, кайтабыз. Иртән биштә сыйыр сауырға кәрәк. Күңелле инде барыбер дә. Дәүеренә күрә, әле лә күңелле, элек тә күңелле ине.

Ауылда мал асырайлар. Күбесе Себергә китеп эшләйләр, хатын-кызлар күберәк өйдә торалар, бакча үстерәләр. Бал корто тоталар, бик күпләп. Ике йөзләп умарта тоткан кешеләр зә бар. Кайсы бер кешеләр бик

күп сыйырлар асрап, сөт сатып йәшәйләр. Сыйыр асраған кешеләр эремсектер, ҡатыҡ та йасайлар, саталар, алабыз, Аллаға шөкөр. Үзебез сырлар йасайдыр идек, майлар. Чәк-чәкләр пешерәбез, тайикмәкләр, бәлеш. Хәзер барсын да бешерәләр бит, балам. Йарма бәлеше, ҡабаҡ белән бик тәмле килеп чыға. Вареньелар йасайсың. Быйыл алма бик күп булды. Баҡчала бөтөнөсө лә үсә. Ҡартайғач та чәчкә үстерергә йарата башладыҡ. Чәчкәләребез дә үсә. Донйалар бик матур, матур итеп көтәләр барсы ла.

Ауылыбызда клуб, китапхана эшләп тора. Медпункыт бар, бик әйбәт. Мәктәп кенә йуҡ инде. Мәктәп Ҡатайға күсте хәзер. Күрше ауылға автобус белән йөрөй бала-чаға.

Ҡамҡа – фатима (Фатима, фатима, кейәүең килә, ҡапҡа ач та ҡач, тийер идек бәләкәй чаҡта), турғай – чыпчыҡ, һандуғас – сандуғач.

Муллағәлиева Вәзимә Абунәғим ҡыҙы: Ауыл матур инде. Тау башына менеп ҡарасаң, Чейәле тауы бар, безнең ауылны ҡарасаң, безнең ауыл бик матур булып күренеп тора инде. Безнең үзебезгә матур инде. Мына урманнарда салҡын шишмә булған инде элек, без бәләкәй чаҡта ана шул салҡын урманға барадыр идек эткәйләр белән. Чабадыр идек бит элек песәнде. Шунда салҡын шишмәнән бездең эткәй шул салҡын шишмә суын алып килеп, безгә чәй ҡайнатар иде. Үземдең дә барып, бәләкәй чағымда күргәнем бар. Суу ныҡ салҡын иде. Бу йаҡка таба ағар иде ул, өстән түбәнгә ҡәдәр төшәр иде. Аның суу ла тәмле иде, салҡын иде. Шуларны беләбез инде без.

Ҡалка тауынын чоҡоронда су булған, анда ҡамышлар булған, шуға Ҡамышлытау дигәннәр, дип сүйләйләр иде.

Клубта инде без вечер суғадыр идек. Анда без читәнледәр уйнай идек, бейейдер идек. Гармонислар күп иде вит ауылда. Хәзер гармонислар йуҡ. Бийип, жырлап, читәнлеләр уйнап, рәхәтләнеп ҡайтып китәр идек. Төрлө дәртле бийүләр бийеп. Син ҡал, мин ҡач, дип бер-беребез менән уйнар идек. Кем ҡала, шул жырлаймы, бийийме. Шундай ҙа уйындар уйнай идек.

Элекке донйа бөтөп бара. Хәзер йәштәр заманса йортлар салалар. Ауыл халҡы тырыша. Ҡай берсе мал менән, ҡай берсе үзенә күрә эш табып, йәшәргә тырыша инде. Кемдең ҡулында нәрсә бар, эшләргә, йәшәргә тырышалар. Ҡорот ҡай берзәр эшләй. Бәлеш пешергәндә саласын. Без аны эремсек салмасында, йасап бөтөрмәйбез аны. Бөтөнләй сезден йаҡтағыса эшләмәйләр аны. Сезден йаҡта икенсе төрлө. Үзеңнен өйөндә булған бөтә нәрсәне лә пешерәсен. Баҡсала безнекендә бөтә нәмә лә үсә. Ҡарағат та, балан да, ҡурай жиләге лә, алма да, чейә лә. Слива да, ҡара слива да бар. Бөтөнөсөн дә жыйып чыҡсан, варенье ҡайнатырға була. Ҡызыл ҡарағат та, аҡ ҡарағат та бар.

Элек безнең ауылыбызда ике мәсет булған, хәзер инде мәчетебез йуҡ. Мулларыбыз да йуҡ. Уҡый торған әбейләребез бар ауылда.

Ачыторма, кесеторма. Шуның эченә бал салып, сууҡ тейгәндә ашасаң, ныҡ файзалы. Бөтөн йүтәлгә, салҡын тейгәнгә лә файзасы бар.Без тарелка, ҡашыҡ, ҡалаҡ тибез. Половник – чүмеч, аш чүмече. Чашка – йоморо. Бәлүдә инде блюдцены. Чәй чайнигы тибез.

Безнең мына хәзер бер нейне сөйләйем әле. Бәләкәй чаҡта инде без абыйым белән Ҡамышлы тауына барзыҡ, жиләк жыйырға, хәзер шунда пошой килеп чыҡты. Мин бәләкәйерәк булғанмын инде, абыйым зурыраҡ булды. Без шул пошойзан ҡурҡып, абый мине ағас башына мендереп ултыртты инде. Пошой безнең ниткән йердәрде айаҡлары белән тырмады. Шуңа пошойзоң беззен йаҡта бар икәнен беләм.

Бездә инде гөмбәне жыйалар. Унда теге гөрөздә, нарат гөмбәсе, коричневый төстә бер гөмбә.

Бездә инде хәзер атлар бик асырамайзар. Бер, ике, өч кешелә генә ат. Ҡазылыҡ эшләйбез без, сыйырныҡынан да эшләп була түшенән. Рысь бар. Урман песәйе тигәндәр дә бар.

Божья коровка тигәнде жәмилә тибез. Мин балаларға ла, оноҡларға ла жәмилә тимен.

Буала балыҡ бар. Уларға май салырға кирәкми, үзенен майында жарить итәсен. Карп, щукә, ҡызылғанат, этней бар. Этней – бәләкәй балыҡ, уны төрлө ауылда төрлөчә әйтәләр.

баҡырса – чүмеч, аш чүмече, сынаяҡ – йоморо, сынаяҡ аҫты – бәлүдә, сәйгүн – чәй чайнигы, әсәй – әни, атай – эти, кесе туған – ҡайынһеңле, янағый, сысҡан – тычҡан, крыса – ҡомаҡ.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҠАМАЙ АУЫЛЫ

Ғимазетдинов Мөнәүир Мәғнәүи улы, 1957 йылғы (фотола – һулда)
Гәрәев Ғүмәр Нәзих улы, 1958 йылғы (фотола – уңда)

Безнең Ҡамай ауылы Ҡорос сельсоветына керә. Күп кенә йеллар ауылдан ситтә йәшәргә тура килде. Сигезенче кластан соң Бәләбәй педучилищесына уҡырға кердем. Педучилище бөтөрөп, ҡайтып бер йыл Ҡамайҙа укытучы булып эшләнем. Армийанан суң күрше Туҡтағол дигән ауылдағы икенче мәктәпкә күчергә туры килде (уҡытущылар етмәү щәбәпле). Анда бер ничә йыл эшләгәндән соң, директор итеп ҡуйдылар. Ун йеллап шушы вазифала эшләнем. Бөгөн дә шушы вазифала эшләйем.

Ҡамай ауылында, ҡызғаныщҡа ҡаршы, озаҡ йәшәргә туры килмәне, күберәге күрше Туҡтағол ауылында йәшәргә туры килде.

Ике меңенще йылның башларында туҡсанынышы йылның азаҡларында, Мортаза Ғөбәйдуллович Рәхимов президент булган ваҡытта, щыкты "Шәжәрә" дигән әйбер. Минең күңелгә ныҡ йатты, бәләкәй щаҡтан, моғайын, булғандыр. Минең шуның менән щын күңелдән заниматься итәсе киләдер ине. Ул уаҡытта директор

идем, кешеләрне туплап, шул ауылның тарихы, шәжәрәләре белән, архив материаллары жыйып (Уфалағы исторический архивтан, минем ҡыз институтта уҡығанда филфакта, ул миңә помогать итте) Туҡтағол һәм Ҡамай ауыллары хаҡында мәғлүмәт тупладым. Ҡызыҡлысы нәрсәдә: шул материалларны өйрәнә торғащ, минем элекке быуынлар Туҡтағолда йәшәгән булып щыкты. Мин аны ныҡлап белмәйдер инем дә, кешенән ишеткән бар, әлбәттә. Улар ун сигезенще ғасырның икенче йартысында Ҡамайға күщеп килеп ултырған. Безнең быуындың өщ йегете күщеп ултырған да Ҡамайға, беззең быуын шунан дауам итеп киткән. Анда уже эткәй-энкәйләр исән түгел, ә аларның быуынлары бар әле, эткәйнең двоюродныйлары.

Туҡтағол тарихы, бында безнең Мөдәрис Рәхимович дигән уҡытущы бар, шуның менән без бөтөн архивлардан, минеңщә инде, шаҡтый ғына материаллар туплап йазылды. Ә бына Ҡамай тарихына килгәндә инде, мин үземдең ойатыма ҡаршы дисәк тә була инде, аның менән күп шөғөлләнеп булманы, ҡызғаныщҡа ҡаршы. Попутно инде килеп сыҡҡанда, ҡызыҡсына инем. Ауыл халҡы барыбер тик торманы. Бөгөн, әлбәттә, Ҡамайда соңғы йылларда директор булып эшләгән Нуретдинов Науфар Анварович, ул аның менән заниматься итте. Анан соң ауыл йәштәре бер аз материал жыйдылар. Баҡалы районының китабында ла шушылар йазылған.

Әйтеп бөтмәгән нәмәм шул: һәр бер әйберзең башлағанда нигезе була. Бына Туҡтағол ауылының тарихын башлағанда, миңә, случайно, бер ни килеп эләкте. Минең бер элекке уҡущы ҡайтҡанда мынауындай ниләр алып килгән:

– Мөнәүир абый, сезгә мынау кирәкмийме? – ди.

– Ҡайдан алдың? – димен.

– Минем күршелә генә дачала Хажғали Яппаров йәши, – ди.

Случайно уға шулай эләккән. Хажғәли Яппаров – дөмәй шәжәрәсен йазған кеше, йазущы бит инде, “Безнең шәжәрә” дигән китап язып щыҡҡан кеше. Ҡарасам, бында “Челобитная качейка Туктагулово Петру Первому” йазылған. Шуның нийе Российский архивҡа эләккән. Унда шул ваҡытлардағы ваҡиғалар йазылған анда. Нигез ташы Туҡтағолдоҡо шул.

Ҡамайдыҡы инде: Асмондийаровтың “Западные башкиры” дигән китабы бар. Шунда Ҡамай ауылы тарихы турында бер аз материал йазылған. Западные башкиры – ул Баҡалы, Илеш, Шаран районлары. Шунда аларның сөйләшләре йазылған. Татарстан тәьсирендә үзгәреп татарлашҡан. Без таза башҡортща ғына сөйләшмәйбез. Без йарым татарща сөйләшәбез.

Үзем Туҡтағолда директор булып эшләгәндә Уфадан профессорлар килде. Безнең мәктәпкә килделәр, башҡорт ауылы булып щутлана Туҡтағол. Мин шулай тип сөйләнем дә:

– Туҡтағол – бөтөнләй башҡорт ауылы. Без шушы ауылда йәшәйбез. Үзебезне башҡорт милләте итеп тойабыз, тик без щий башҡортлар кебек түгел, аларның ғөрөф-ғәҙәтләрен икенсе төрлө саҡлағанбыҙ уже. Бына шулай йәшәп йатабыз, – тинем.

Шунан теге профессор:

– Бына синең шул “йәшәп йатабыз” дигәнең ул башҡорт инде, – ди. Тором-торомға шундай сүзләр килеп щыға.

Минең энкәй йағынан туғанлар дөмәй башҡортлары. Минең военный билетҡа ла “башҡорт” (башкирин) дип йазылған.

Хәзерге ваҡытта мине нәрсә ҡыуандыра: дин күтәрелде, мәщетләр барлыҡҡа килә, әлеге йәштәр аңа тартылалар. Мин үзем дә – дини кеше, көнөнә биш тапҡыр намаз уҡыйым. Шунысы ҡыуаныщлы: Ҡамайда мәщет салынып бөтеп бара, был безнең ауылдың бөтмәүен күрсәтә, соңғы ваҡытта йаңа өйләр дә барлыҡҡа килә.

Гел сабантуйлар үтә. Анада милли уйынлар уйнатыла: ат щабышы, әлбәттә, атсыз булмай инде бындай байрамлар, ҡапсыҡ суғыщы, көрәш.

СССР-ның соңғы йылларында Сабан йарышлары үткәрелә иде. Анда алдынғы механизаторлар ҡатнаша. Анан сун, безнең электән килгән йолаларзың бересе – ҡаз өмәләре үтә ине (инде бөтеп бара). Ауыл халҡы йыйылышып үткәрәләр: йә бер ощ йыйыла.

Ауылның структурасын әйтмәгәнмен: безнең төп Ҡамай ауылы урман йағынан Ҡорощ йағына барғащ, килеп кергән өлөшө генә Ҡамай ауылы. Анан ауылның зыйаратҡа хәтлемге өлөшө – йаңы Ҡамай. Анда ҡасандыр Ульяновск өлкәсенән мишәр татарлары күщеп килгәнләр. Уларның причинасы, моғайын, Иван Грозный ваҡытында эзәрлекләү булған бит инде. Улар бер урам булып ултырғанлар.

Ҡамай ауылы үзе басҡыщ формасында урынлашҡан: беренсеще – Иске Ҡамай, икенсещеләре – күщеп ултырған халыҡ. Бынан дүрт йөз йыллар элек Ҡорощ ауылы булмаған, элек Баҡалы да булмаған. Булған Ҡамай башҡорт ауылы, Дөмәй башҡорт ауылы, Туҡтағол башҡорт ауылы. Асмондияровтың “Западные башкиры” китабында мишәрләр турында бына нимә дип йазылған: “служилые татары” диелгән. Ҡамайның основной өлөшө – башҡортлар, Татарстандан килгән мищәрләрне улар хезмәткә алғанлар (армийа сафларына). Ҡайсы бересе йегерме биш йыл служить иткән.

Шушынан килеп щыҡҡан да инде “служилые татары”. Шундай ниләре булғащ, уже крещение килмәгән, щөнки государствоға служить иткәнләр и быларға уже тимәгәнләр. Моғайын, шуға ла улар мында күщеп ултырғанлардыр, шушында туҡтағанлардыр, дип уйлайым. Уларның затлары әле дә бар. Минең хатын да шуларның затынан. Әле лә Ҡамайның шул өлөшө – мишәр ощы дип йөрөтөлә. Шул мишәр ощо бөткәщ, Түбән ощ башлана. Улар – Туҡтағолдан күщеп килеп ултырған типтәрләр.

Типтәрләрнең татарлары ла булған, төрлө халыҡтан булғанлар. Типтәр – ул ерен йуғалтҡан ниндәйзер сәбәпләр арҡасында жире бөткән, или былай эшләп йөрөгән, или ҡайда ер бар, шул йерне арендаға алып торған

халыҡ. Был сүзнең ике мәғәнәсе бар, дип аңлата Асмондияров: “дәфтәр” дигәндән килеп щыҡҡан, йә “тибелгән” тигән сүздән. Йерең булмаса, уже йәшәп булмаған. Шул ощ – типтәрләр ощо тип йөрөтөлә. Ни өщен күскәнләр? Туҡтағолда халыҡ күбәйгән, жер үзләренә кәрәк була башлаған. Минең дә потомокларның өщ жигете шулай Ҡамайға беренсе күщеп килеп ултырған кешеләр.

Типтәрләр турында мәғлүмәт бөтен архивтарларда ла бар. Мең туғыз йөз туҡсан бишенще йылда төзелә беренще архив Башҡортостанда. Шуннан башлап, бөтен ниләр дә бар: Ҡамайның башҡортмо, татармы икәнлеге. Анан соң ауыл хужалыгы переписынан да эзләп табырға туры килде.

Безнең халыҡтың электән жирләре күп булған, десятина тип йөрөтелгән, йегермешәр, утызар гектарлы ерле кешеләр дә булған, ат тотҡанлар. Йарлылар да булған. Колхозлашыу уаҡытында бында колхоз барлыҡҡа килгән: башта ике колхоз, анан соң инде зур колхоз итеп берләштергәнләр. Ул уаҡытында районда беренще урынға щыҡҡан. Жирләр бында уңдырышлы – ҡара ерләр. Безнең колхозникларны ВДНХ-ға йебәргән булғанлар Москваға, мидалле, орденлы кешеләр күп булған.

Суғыш уаҡыты йылларында, ауыл халҡы, башҡа ауылдағы кебек, доброволец булып, суғышҡа киткәнләр. Минең ҡартатайны ғына мисал итеп алсаҡ, уны инде принудительно Чиләбегә эшкә йебәргәнләр, трактор заводында эшләгән. Шул уаҡытта суғыш башланған. Бу ҡайтҡан да, суғышҡа китәм дип, шулайтып суғышҡа киткән. 1944 йылдың февралендә үлеп ҡалған (без вестей пропал). Суғыштан исән ҡайтҡанлар тоже билгеле, шуларны барлап, уларға обелиск минең авторствода йасап ҡуйдыҡ мәктәп ихатасында. Директор школы шундый кеше инде ул: нәрсә әйтәсең шуны эшләй торған передовой кеше. Быйыл йаңыдан обелиск эшләдек мрамордан, барсы да үлеп бөтте бит инде. Мин анда килеп доғалар уҡыдым ащҡанда. Матур итеп үткәрдек, райондан кешеләр килде, телевидение.

Мәщет тә асылыу стадийасында тора, йомаларды башлап ебәрдек. Халыҡны йәлеп итәргә иде. Ауылда намаз уҡыщылар да күп: ололар да, йәшләр дә бар. Теләк теләр кәрәк, ни теләсәк – шуны алдыңа килтереп ҡуя да ҡуя. Диндең булыуы ул халыҡны ла берләштерә. Диндең көсө шул хәтлем зур, дип уйлайым үземщә.

Без башҡортща “бармайым”, “ҡайтмайым” дибез. Аның турында бер ҡызыҡлы уаҡиға да бар. Беззең Туктағол ауылынан бер ғаилә Татарстанға кущеп киттеләр, Нижнекамскиға. Балалары шундағы мәктәпкә уҡырға ингән. Татарстандағы уҡытущылар өйрәтә икән:“бармим”, “кайтмим”, “килмим”, “китмим”. Ҡайта да икән бу бала Әлфирә апаға:

– Нәнәй, синең белән үзебезщә сөйәләшәйек әле, – ди икән.

Татарстанға барғащ, кире “бармим”, “кайтмим” дип сөйләшер кәрәк. Анан теге бала:

– Ҡащан Туктағолға ҡайтабыз инде, рәхәтләнеп, “бармайым”, “ҡайтмайым” тип сөйләшер инек, – дип илый икән теге начальный класс баласы.

Ҡайһы бер кешеләр “ҙ” менән һөйләшә, андай халыҡлар бар иде, тик алар бөтеп бара. Хәзерге йәшләр алар татарща ла нащар белә. Тик безнең поколение түгел инде. Безнең поколение “ҙ” тип әйтмәй ине, щөнки безне мәктәпләрдә бөтен Татарстанда щыҡҡан татар китаплары белән уҡыттылар. Татарстан – минең туған илем, дип уҡыйдыр инек. Уҡытущылар ҡасандыр әйтеп йебәрә иде: безнең баш ҡала – Уфа, дип.

Безнең Башҡортостанда ныҡ әйбәт китап нәшриәте бар, үзе щығара бөтен китапларны. Анда библиотекаға ҡай саҡта керәм, фотолары, бөтен нәрсәләре качественный. Бер шунда ултырабыз, бер башҡорт теле уҡытущысы да бар. Мин башҡорт телен уҡытманым, но мин башҡорт телен йараттым, щөнки шәжәрәләр белән күп булыштым, башҡортлар белән дә йәшәнем. Уның белән сөйләшеп киттек тә, мин әйтәм:

– Башҡортса сөйләшкәнде тыңла да, татарща сөйләшкәнде тыңла. Шул хәтлем йағымлы бит ул башҡортноң теле, – дигәйнем, башҡорт теле уҡытущысының китте йөзләре асылып. Бәй, ул кемнең арасында йәшисең – шуның теле йаҡын була. Без бит татарлар арасында йәшәмәдек. Шуға күрә үзебезнең диалект яҡын миңа: бармайым, ҡайтмайым, килмәйем, китмәйем дибез, ә “бармим”, “кайтмим”, “килмим”, “китмим”түгел. Тағы да “йәшәп йатабыз” (“йәшибез” түгел), сөйләшәм (“сүләшәм” түгел), төшмәй (“төшми” түгел). Шулай йарым башҡортща, йарым татарща сөйләшәбез.

Миңа башҡорт халҡының иң оҡшаған нәмәсе – уның бөтөн әйбере открыто. Ҡамай халҡында башҡортноң элекке ҡаны булғащ, ҡапҡаларны, ишекләрне бикләмәй идек. Соңғы уаҡытларда ғына бикләй башладыҡ. Асҡыщны бикләсәк тә шунда ҡапҡа ҡырына элеп ҡуябыз, ә элек вообще бикләп тә тормайлар иде. Хәзер кеше үзенә бикләнә бара, бына шундай ниде юғалтмасҡа иде, дим. Күңел киңлеге – ул бит ныҡ әйбәт әйбер.

Элек суғымны суйалар да, туғанлар жыйылып, аннан кищ көнө ауылда ниндәй туғанлары бар – барысы да йыйылалар шунда. Анда табынға ҡуйалар итне дә, эщ-ҡарынларды алалар, уны да ҡуйалар. Шунда жыйылып, йырлашып ултырыу – ғөрөф-ғәдәт ана шул бит инде ул.

Бездә ошондай сүзләрде ҡулланалар:энәлек – ҡамырлыҡ, муйыл – шоморт, гөлйемеш – гөлжимеш, тәлмәрйен – баҡа, ҡурай еләге – ҡурай еләге, жиләк,ер еләге – ер еләге (*жир жиләге* тип тә әйтәләр), баҡса еләге – баҡща еләге, гөбөргәйел – ташбаҡа, ҡамҡа – тәтәй ҡашыҡ, мөйөш – пощмаҡ, тоҡ – ҡапщыҡ, икмәк – ипи, эпи, (“икмәк” тә бар – ул бер ҡапщыҡ зерно була: “икмәк ҡайта башлады”, “икмәк алырға барам” дибез), күнәк – щиләк, биҙрә, турғай – щыпщыҡ, олатай – ҡартатай.

Өләсәй – аны “ҡартый” диләр бездә, “ҡартаный” диләр тағын. Ана соңғы ваҡытта баллар уже бүтән йерзән дә ишетеп ҡайта микән, “нәнәй” ҙә диләр, безнекеләр бына “ҡартый” диләр. Минең Уфадағы внучка (почти татарща сөйләшмәй инде) ҡартыйын ҡартый ди, ҡартатай озонораҡ бит инде, этәннәде этәннәделә (интекте), шунан соң, “деда” дине лә ҡуйды.

Әсәй – әнкәй. Мин үҙем әнкәй-эткәй тимен, ҡайбер кеше әни-эти зә диләр. Бына безне үзебезне әни-эти диләр, без үзебез әнкәй-эткәй дибез, инәкәй тигәннәр бар.Кесе ҡыз туғанны сеңел, сеңлем дә диләр, сеңлем тип

әйтәләр. Ә былай теге, аның турала сүз барса "шуның сеңлесе", ә үзенә "сеңлем" тип әйтәбез.Ҡусты – энем.Атанан оло кеше – абзый, абый, ағай да диләр. Күп кеше ауылда йартысы "ағай" диләр.Әсәйҙән өлкән кеше – апа, түтәй (керәшендәрҙән килеп кергән сүз "түтәй"), түткәй дә диләр. "Ханым"ны әйтмәйдәр бездә, Татарстанда әйтәләр. Безнең халыҡҡа алай дип әйтсәң, синә аптырап ҡарап тора.

Бүрек – бүрек, эшләпә, кипке (кепка), башлыҡ, теүәтәй.

Боҙҙоң өҫтөндә һыу ҡалҡып сығыу – шәр сығыу.

Бездә урамдарға исем бик үк бирелмәй ул. Әле бирелде ул. Йуғары ощ, Түбән ощ бар инде. Мищәр ощо бар. Йылғаға ҡарап та исем бирелә. Йуғары ощ – ул йылғаның теге ощонда, йуғарыда булғанға, ә тегесе йылғаның аҫҡы ощонда.

Ул йәш сағында ныҡлы иде: малайлардың йуғары ощлар белән түбәнге ощлар сыгышы бар иде. Нәмәкәй бүлешә әлмәгәнбеззер. Мишәр ощо күщеп ултырғандар мишәрләрдән килеп щыҡҡанлар.

Ә бына Ҡорощта Шүпшә ощо бар, унда Ҡамай ощо ла бар, Башҡорт урамы бар, Алмантай урамы. Мында бит төрлө халыклар бар.

Мәсетле рйонында ике йыл эшләдем, Һөләймән ауылында башҡорт теле уҡыттым, шуннан сиксән икенсе йылда менә Ҡатай мәктәбендә башҡорт теле уҡыттым.

Мында кейәүгә сыҡҡас, Ҡатай мәктәбендә башҡорт теле уҡыта башланым. Сөнки һикһән икенсе йылдарҙа әнидә бит инде, етмеш һигеҙенсе йылдарҙа башланылар башҡорт теле. Менә Әбйәлилдән килгән иде Нурия дигән, педучилище бөтөп, ул башлап ебәргәйне, шуннан ул дүрт йыл, ул уаҡытта өс йыл иде бит инде, дүртенсе йылды башҡорт телен мин алып уҡыта башланым инде. Ошолай итеп утыз дүрт йыл, менә Ҡатайҙа ғына утыз ике йыл башҡорт теле уҡытып, ун дүртенще йылда хаҡлы йалға сыҡтым.

Заманында уҡыта башлағас та, мөнәжәтләр, таҡмаҡлар йыйырға ул уаҡытта бик ҡушалар иде бит инде, бик йөрөп ҡараныҡ инде, ул уаҡытта более-менее әби-бабайлар бар иде әле, хәзер алар үлеп беттө инде. Бер генә апа бар инде безнең, Әлфиә тигән апа, ул более-менее белә, ул библиотекада эшләде. Менә шул апа безне ойоштороп, үзе сценарийҙар йазып, тула өмәсе, ҡаз өмәсе...

Тула өмәсе – кийем басыу. Хәзер башлап йебәрделәр бит Белорет йаҡларында, менә шуны башлап йебәрҙек без, беренщеләр булып. Әлфиә апа үзе библиотекала эшләй иде, үзе сценарийҙар йаззы, безгә үзе элекке йырларны өйрәтеп, суғыш уаҡытындағы таҡмаҡны өйрәтеп, "үзем баба, үзем мужик" диеп, шулай итеп сәхнәлә йырлап, иң беренсе йолаларны башлап ебәрдек, щөнки онотола башлағайны бит инде. Шунан суң, сәхнәлә генә инде, әлбәттә. Менә ҡаз өмәселәрен ошолай итеп инде, спектаклләр ҡуйа инек менә, шулай итеп башлап йебәрдек инде. Шунан Үәрис абый тигән безнең уҡытыущы, физкультура уҡытыущысы, бар ине, Әлфиә апаларҙан, менә, мин өйҙән-өйгә йөрөп, халыҡның уйыннарын өйрәндем. Менә Әлфиә апа бигерәк тә.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

МИРЗӘИТ АУЫЛЫ

Хәзиев Садирлиман Иҙрис улы, 1932 йылғы

Төрле эштә эшләдем инде. Бәләкәй чакта, бөтөнләй өчөнчө класта укыганда, алып баралар иде чуп утарга бодай басуына. Укытыучы алып бара иде. Шуннан башланды инде эш. Шуннан соң, үсә төшкәч инде, нийгә, нәрсә дип әйтим, көлтә ташырга, печән укытында, печән ташырга эскерт янына китерергә. Малайлар инде, бәләкәй малайлар. Шулай эшләнек. Шуннан көлтәне үгезләр белән ташыдык. Ул укытта аттар чәчүдә инде. Арыш чәчәләр иде. Но ауыр иде инде бала-чагага, жиңел түгел иде. Ауыр булды.

Шуннаң соң, үсә төшкәч инде, көндөз үгезләр белән көлтә ташыйдыр идек. Төннә атлар белән көлтә ташып, көлтәләндертеп, аны кайтартып, эскерткә кысадыр идек. Кышлыкка инде, кыш көнө сугарга икмәкне. Шуннаң соң, балчыкка күмер әзерләр өчөн, урманны йулга чыгара идек, кисеп. Усак, кайын, в основном, кайын агачы әйбәт инде.

Үгезләр белән чыгарадыр идек. Шул малай килеш, ун ике-ун өч йәшлек, ун дүрт йәш булгандыр инде, булса. Шуннаң соң инде үгезләр белән сабан сөрдөк. Ике малай сөрәдер идек жәй көнө. “Черный пар” дип аталадыр иде ансы. Шуны сөрәдер идек. Беребез үгезләрне куып йөрөй, икенчебез сабан итеп йөрөйдер иде. Утызар сотый җир сөрәдер идек. Шуннан шуны, шул җирне ат белән тырмыйдыр идек. Шуннаң соң сука белән аксакаллар чәчәләр иде. Шуннан ат белән йаңыдан тырмайдыр идек теге икмәкне күмәргә. Арыш басуны инде. Шундай тырма тимердән, тимер тырма белән. Шуннан, кыш көнө опять-таки шул нитәдер идек инде. Кызлар да безнең белән көлтә ташыйлар иде, үгез белән тоже. Хатын-кызлар да безнең белән ташыйлар иде, үгез белән.

Шуннан, кызлар белән ташыганда инде, кызлар белән төйәйдер идек тә, үгезләргә йулга чыгарып куйадыр идек тә, алдан китә бит инде берәр малай үгез белән, уның артынан калган үгезләр. Ә без, кызлар янына үтеп, төйәлеп, йәш укытта, үзегез беләсез, шайарадыр идек инде. Шуннан, кайтып киткәндә, теге кызларның йөгө бәләкәй генә кала бит инде, тегендә малайлар күп булгач. Шунан бушатыр идек тә йаңыдан китәдер идек инде. Ә төннә эскерттә йөрөйдер идек ат менән.

Эскерт әнә шундый формада инде, буйы бер йегерме-утыз метр булгандыр. Бейеклеге бер, ике метр йарым-өч метр булгандыр, дүрт метрлы, может. Шундай көлтәне ыргытадыр идек, көлтәне йалгыш бирсәң, теге өстә торган кеше көлтә белән җибәрәдер иде дальше, суғыштан кайткан кешеләр инде былар. Ачуы килде исә, фурмандан җыгылып төшәсең инде, нишлисең инде. Йаңынан тағы ыргыта башлайсың. Әнә шулай.

Шуннан безнең ауылда начальный школа гына иде, Мирзәиттә. Дүртенче класка ҡәдәр генә. Шуннан, дүрт класс тутыргач, без Мустафага йөрөй башладыҡ. Туғыз километр уҡырға.

Мирзәит дип атала безнең ауыл, нәрсә итеп әйтим? Тәбиғәтнең иң матур пощмагына урыннашкан ул, Мирзәит. Урманға терәлеп тора, уның кай берләре урман кырында гел. Әй, шундай матур ауыл ул. Нийләре дә бар иде, бер-ике чишмәсе дә бар иде, әле дә бар.

Шуннан, Мустафа инде зур ауыл, бездән тугыз километр тора, читтә. Мустафаны белмим, ә Мирзәит кеше исеме белән бәйле. Мең тугыз йөз бишенче йылны Мирзәит дигән кеше үзенең семьясы белән килеп утырган шул Мирзәиткә. Шуннан аның булган иде балалары, семьясы булган. Шуннан бу Фархәбану исемле Мирзәитнең иптәше булган. Бер кызлары булган, Мәрзиә исемле. Шуннаң соң теге Фәрхәбану әбей үлгән бит инде, шуннан икенче кызга өйләнгән, Мәлфә исемне. Шуннан, ул Мәлфәдән бер кызы, өч малайы булган инде мынын. Мәлфә дигән кешенең шул Мирзәит бабайнын кызы Учсынга кейәүгә чыккан. Ә теге малайлары берсе Мөдәрис исемне иде, аңсы Тимадыга эшкә китте инде аның, икенчесе әзерәк колакка каты иде. Ул үз гүмере көтәү көттө инде ауылда. Шул фермада сыйыр көтөүе көттө. Нурислам дигәне бар иде, аңсы армийадан чирләп кайтты, теге припадки иде. Шунда ауылда караулчы булып, борчак карап-мазар, шундай эшкә кушалар иде инде. Төннәрдә куркалар иде инде, теге припадкасы да булгач, жыгыла иде дә, авызынан күбек килеп, шунда йатадыр иде.

Анда теге бүленеш дип төрлө ауылдан жыйылган халык инде. Нийдән, мына, Учсыннаң бер зур семья килгән, дүрт малайы булган аның. Муллағәли дигән исемле кеше. Шуның малайлары килгән, аннаң соң Нуратлыдан килгән ике семья. Әһәлтдин белән Ибрагим дигән. Шуннаң соң Ташыдан килгәннәр. Шуннан Җирекледән Хәйруллиннәр килгән, Басыровлар, тагын Шәнгәрәевлар килгән. Күп кеше килгән. Шуннан Чәкәннән, татар Чәкәннән килгән, Күгәрченнәң килгәннәр күп кенә семья. Күгәрсен, Шаран районынан. Шуннан нийдән килгән мына, Балыклыдан, тимәк, Балкысындан бер семья килгән, Чалпыдан килгән мулла. Мулла булып калды инде ул безнең ауылда. Мине диде, шушы ауыл халкы алып калды. Мине алып китәләр иде, дип тә сүләде инде ул. Грамотный мулла, теге, уҡыған мулла инде ул.

Ике чишмә бар иде, аларның исемнәре йук. Җылга, шул жылгараклар бар иде ауылның ике башында да. Менә хәзер алар буылганнар, берсендә даже балык та бар. Ә күлләр, бер күл бар иде, ул хәзер кипте инде. Элек шунда, нәрсә дип әйтим инде, киндер салып, киндер йөн төшөрөп, шуны талкып, бау ишәләдер иде шунардан.

Как бер семья, бер отказ итеүче да булмады, дүрт йөз гектар җирнең агачын төпләп, шуны чыгын чыгын тигер иткәннәр Мирзәит халкы. Бер ни дә булмаган, отказ-мазар. Шундай дружно эшләгәннәр. Малларын бит инде колхозга биргәннәр, бер караучы да булмаган. Ну, теге йаңа жирдә бит инде оло кешеләр беләләр: икмәк уңа, икмәк бик уңган иде мин бәләкәй уакытта.

Шундай мин бәләкәй уакытларны да сүләрмен. Ул икмәкнең утыз җиделәр-кырыгар центнер булган җирләре да булган басу буйлап. Шуннан халыкка инде, теге колхознын амбарлары халыктан жыелган булған бит инде. Шул амбарлары тулгач, халыкка, нийләр белән, бричка белән, атлар белән өй хаталарына кертеп, аудара торган булганнар утыз сигезенче йылларны.

Кемнәр бара анда, ат шуның исеме белән йөрөйләр иде. Мәсәлән, Каһир биәсе дип, Хужиәхмәт биәсе дип. Шуннан, тагы ниндәйләр аңда... Ак атлары да бар иде. Каралары да бар иде, тура атлар да бар иде. Бездән суғышка да бик күп киткән атлар. Бездә атлар шундай нийләр иде, айырылып тора торган атлар. Шундай нийләр, боевой атлар инде. Шуннаң, бер ун-ун ике ат, нийгә, суғышҡа китте, олар кире ҡайтмады инде. Пәрим биәсе дигән бар иде, менә шуның тайлары бик шәп иде. Комок биә диләр иде, аның да тайлары бик шәп иде. Менә шулар киттеләр инде суғышҡа. Шулар кире ҡайтмадылар инде.

Менә шуннан, нәрсә әйтим инде, колхоз “Чаган түбә” иде исеме колхозның. Шунда бер, урманның бер өлөшөн ҡалдырганнар, специально ҡура жиләге булган болононда. Шунда саклап, кеше кертмәгәннәр. Шуннан ҡура жиләге җитешкәч кенә, кешене кертә торган булганнар. Менә шулай.

Ну хәзер йуҡ инде, алар беттеләр. Йәшелчә бар иде бездә, бик шәп иде. Ана шул мулла шул йәшелчәнең бригадиры иде. Карлыган, кура җиләге, алма, чийә агачлары үсәдер иде. Шуннан кыйар, карбыз, кауын, суған, шалҡан, төрлө чөгөндөр, аш чөгөндөре үстерәләр иде. Ну бик уңадыр иде инде, теге йаңа жир булгач. Бик уңадыр иде. Шуны халыҡка өләшәләр иде, базарга да итеп саталар, халыкка да өләшәләр иде. Шуннан соң, умарталык та бар иде. Умарталыкта, теге, Шәйхрази дигән бер карт бар иде. Шул карт Муллакайдан оло ул, Учсыннан килгән. Бик аҡыллы ҡарт иде шундай. Бер уаҡытта да бер әшәке сүз ишетмәссең аның ауызынан. Шундай, без бәләкәй бит инде, барадыр идек айырткан көнне умарталык йанына. Ул безгә бирәдер иде, кружкага салып, бал. Бала-чага җыйыладыр иде шунда, ул бит интересно инде. Ололар да килеп шунда, рабочийлар да шунда. Ну бал күп буладыр иде, халыкка да саталар иде балны. Бик күп буладыр иде, йөз дә йегермеләп умарта, шуннан шул ҡарт үрчетте, икенче умарталык ачтылар. Ансы гел урман буйында иде, бер километр йарым жыраклыкта.

Умарталык тоткан кешеләр бар, бер биш кеше генә хәзер. Аны, ана шул теге опрыскивать итеп, шул күп бөтөрдө инде, буғай, умарталарны. Шуннан теге Средний Азиядан ҡайткан, китергән умарталарда, умарталарын талыйлар, дип сүләйләр инде. Алар да талый, видимо. Теге, аларга взятка беткәч, менә шул умарталарны тегеләр талый башлай. Кеше айыртып бетерә дә үзенең краннарын, менә шуңардан шулар тегеләрне талыйлар. Алар үзләре кара төстә, но усаллар инде.

Ну хәзер дә осыраучылар бар. Йегерме умарталы бар, но безнең үзебезнең бишәү генә, утыз өчкә җиткән иде... Үзебез карадык иптәш белән, ну иптәш үлгәнгә хәзер инде ун йыл тулып килә. Аҡыллы, сабыр, ул сабырлыҡ бөтөн хатында да булса, хатын-кызда да булса, халыҡ рәхәт йәшәр иде, дим инде. Шул хәтле

сабырлы иде, тыныч, укытыучы иде. Кырык ике йыл математика укыткан иде. Үзем дә укыттым инде. Биологияны.

Безнең йаҡта шушындай сүздәрҙе әйтәләр: һайыҫҡан – саескан, муйыл – шоморт, баҡса еләге – жиләк, ҡайын еләге – жир жиләге

Мәтрүшкә, сары мәтрүшкә, ни, обыкновенный мәтрүшкә бар бит инде. Шуннан соң... Бар үлән – дару үләне инде ул, но без куллана гына белмибез. Былар мына, шомортлар да, ҡура жиләкләр дә, карлығаннар да – барысы да дарулар бит инде алар.

Күп кеше ологайа бардылар. Урманай, Камай, Мирзәит йаңы, ни, Чарлы, Сөйөндөк. Аннаң соң, урыс ауылдары да бар иде. Сумароково, Максимовка, Рождественка, тагын, ний, Заря дигән ауыл бар иде – урыс ауылдар алар. Әзерәк кенә алдан, урыслар чувствовать итеп, видимо, киттеләр бу колхозлар кушылып атлагач.

Әле мына җитәрлек силос салып ҡуйдылар, җитәрлек сенаж салдылар, җитәрлек печән әзерләделәр. Кышка җитәрлек инде шул малга. Мына шуның өчөн минең әйтәсе килә, Мирзәит, менә шул Мирзәит кебек ауылдарга, ну кешесе әз генә, эшче кешеләре әз, шундай ауылдарга бер ун-ун ике йорт салырга кирәк. Шәхәрдәге кебек, йәшләр кайтырлар иде. Аларга бирергә кирәк утыз-утыз биш мең зарплата, менә шул уакытта кайтырлар иде алар. Ә ул йортларны шәхәрдәге кебек салырга, типовой итеп, бөтөн условиясы белән. Шуннан шуларга шул акчаны бирсәң, йортно салсаң, йәшләр кайта ул. Кайтмыйча калмай, ул акчанны бирсәң. Шуннан бер биш елдан соң гына түләй башларга кирәк инде, теге, йортлар өчен. Тегеләр ныгысын өчен.

ТУҠТАҒОЛ АУЫЛЫ

Ғәбиәтуллина Рима Нәбиулла ҡыҙы, 1958 йылғы

Әтий, әнийем – Яҡупов Нәбиулла белән Яҡупова Әнисә. Эшсе ғаиләсендә тудым. Хәзерге уаҡытта тормош иптәшемнең фамилиясы белән йәшәйем. Хәзерге уаҡытта лайыҡлы йалдамын. Мәктәптә уҡытучы булып эшләдем, анан инде бер ничә йыл директордың уҡытыу эшләре буйынча йардамчысы булып эшләргә тура килде. Коллектив әйбәт булды. Бик матур, рәхәт, хезмәт сөйә торған коллектив булды, шуға күрә күңелле булды. Хәзерге уаҡытта сағынып искә алам.

Матур шишмәләр бар. Ҡазыған ҡойо дип тә аталған чишмә бар. Бер ничә йыллар элек, йул буйында элеккеге ауыл советы депутаты, председателе булып эшләде Мансуров Айнур Шайнур улы, бик матур урында чишмә ҡазытты, матур итеп ҡоймалатты, йәшләр шунда барып, матур итеп бәйрәмнәр үткәреп, суңыдан жыйыштырып китеп, уйындар уйнап йөрөдөләр. Үзебезнең бик аҡыллы, бик белемле хәзрәтебез бар – Шайхлисламов Флюз хәзрәт. Ул үз инициативасы белән чишмә йасады, ана йардәмләштеләр инде, матур итеп чишмәбездә астыҡ, табыннар әзерләдек.

Ауыл халҡына ғына хас айырым ғына бәйрәмнәр йуҡтыр, тимен. Сөнки бөтә йердә лә шундай дини, милли бәйрәмнәрде үткәрергә тырышалар бит ул, бөтөн ауылда ла. Шул чишмә асылғанда, Чишмә бәйрәме итеп үткәрдек, оло табын әзерләп, оло кешеләр килде, хәйерләр тараттыҡ, матур итеп азаннар әйтте хәзрәт. Бик матур булды.

Анан йәшләр, йәш парлар су йулын башлағанда шунда киләләр ийе. Әлегесе уаҡытта безнең эшҡуарыбыз бар, Гареев Альберт, бик яҡшы итеп эшен алып бара, ауылға күп йардәм итә. Анын йардәме белән ул чишмә төзөкләндерелеп тора, бүтән йаҡка ла йардәме күп инде анын. Йылға арҡылы чит районға, Илеш районына, күперләрне лә башлап салыусы ул. Уға, әлбәттә, йардәмләшәләр. Ауыл халҡын матур итеп ойоштора белгән чағында кеше берсе дә ҡаршы тормай. Безнең бит әле Гильмутдинов Альберт та бар, бик күп маллар асырай, басуларда икмәкләр чәчә, ул икмәкләрне кешеләргә тарата. Сыйыр маллары, мөгөзлө эре терлектәр асырай, ҡош-ҡорт асурачылыҡ белән шөғөлләнә. Аларны суйалар, саталар. Ҡазлар, үрдәкләр, бройлерлар.

Ҡаз өмәләре үткәрелә. Без үзебез дә ишле ҡазлар асырадыҡ, әле мына быйыл ғына әзерәк чирләп, сырхаулап киткәч, ҡазлар ала алмадыҡ. Йөзәр бройлер алабыз үзебез, ҡаз йөзәрне алып, ул ҡазларның тәпиләрен, эчке әйберләрен, бүтәкәсен, йөрәген, бауырын матур ғына аҡ одноразовый тарелкаларға упаковать итеп, полиэтилен белән урап, теләгән кешеләргә хәйердән дә биргәләштердек, кучтәнәчкә лә биргәләштердек, бик йараттылар шул өләшләрне. Анан инде мин бройлерлар тәпиләренән дә, ҡаз тәпиләренән дә холодец йасайым.

Бездә тайикмәк һәм туҡмачлы аш бар. Төш тип тә атайбыз, чәк-чәк тип тә атайбыз. Өчпочмаҡ, бәлеш пешерәбез, бәрәңгеле, итле бәлешләр, жимеш-жиләктән дә пешерәбез. Ҡөрьән ашларына пешерәбез. Ҡара жимеш тә ҡушҡылаштырабыз ҡайсы бер чағында.

Муйылды шоморт тип әйтеп йөрөйбөз инде. Шоморттоң ҡызыл шоморто ла, ҡара шоморт та бар бездә, ҡызыл төстә чийәдән әз генә биләкәй. Ҡайын жиләге бар яланда, урман жиләге уаҡ ҡына. Икесен дә жыябыз, икесенән дә вареньелар ҡайнатабыз, пирогларға тәмле була, киптерәбез, ҡаҡларын йасайбыз.

Опята жыйдыҡ, ис китмәле урынға барып чыҡтыҡ. Шунан гөрөздә, этәч гөмбәсе жыйдыҡ. Шунан волнушка бар, нарат арасында рыжиклар. Иң йаратҡаным минең – опята, икрасын да йасайбыз, мариновать итеп тә ҡуйабыз. Шул ҡәдәр тәмле була.

Ул чигеүләр, челтәр бәйләүләр әле дә бар ул. Мына мин үзем чигеүләр чигәм, чәчкәләр йасайым, төрлө жипләр сатыла бит. Ул чәчкәләрне фольклорный праздниклар булған чағында алып барабыз, күргәзмәгә ҡуйабыз. Килендәшем Рәмнә лә шулай, бик күп әйберләрен алып барды. Ойоҡбашлар, бийәләйләр. Андый әйберләр, әле ҡул эшләре бездең бөтмәде, бар, чигеп кейәбез барыбер да. Чигеүле алйапҡычлар бар.

Бездә шулай әйтәләр. Ҡоҙача, ҡоҙағый, ҡартәтәй, ҡартинәй, нәнәй, оноҡ. Бәбәкәчәйем тибез инде без күберәк.

Без инде йазылғанбыз башҡортлар, рәсми рәүештә башҡортлар исәпләнәбез, шулай булса да безде̦ң жирле сөйләм – татарға йаҡын сөйләм. Ҡушымчалар (*бармай, килмәй)*, бер нисә сүзләр башҡортҡа йаҡын. Жирле диалект булса да, барыбер шул буталыбыраҡ. Бармайлар, килмәйләр. Без уҡыған чағында жирле сөйләм сөйләү телендә булса да, уҡыған дәрес татар теле уҡыдыҡ. Татар телендә бармим, килмим тип сөйләшергә тырыштыҡ дәресләрдә, өйдә икенче төрлө. Өйдә йәшәйештәге сүзләр ҡулланыла. Дәрестә ҡағиҙәгә тайаныбыраҡ сөйләшәсе̦ң. Былай татар телендә сөйләшәбез. Башҡорт телене̦ң сөйләм теленә йаҡыныраҡ, но башҡорт теле түгел инде тел. Бүленешкә килгәндә, Гильметдиндар нәселе тигән әйтеш бар инде ул.

Безне̦ң ауыл Керәшен ауылына йаҡын утырған. Шунда чаҡлы килгәннәр дә крестить итеп, безгә житеп йетә алмағандар бит инде, но жирле сөйләм ҡалған инде.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы яҙып алды).

УРМАНАЙ АУЫЛЫ

Ваһапова Мөжәһиҙә Фәүхетдин ҡыҙы, 1945 йылғы

Бодайды башта инде аны и̦ң беренче тегермәнгә алып барып тартырға кирәк, он итәргә кирәк. Анна̦ң со̦ң инде икмәктән дә бик күп әйберләр пешерергә була. Оннан инде, тартып кайткач. Чәк-чәк пешерәбез безне̦ң ауылда. Үзем дә мин чәк-чәк пешерәм. Кийаүгә китүче ҡызларға, никахларга чәк-чәкләрне гел мин пешереп бирәдер идем, күмәч пешерәдер идем. Шул оннан инде күп әйберләр пешереп була. Пәрәмәчләр, бәлешләр, тағын нәрсә, гүбәдийәләр – бөтөнөсө шул оннан эшләнә инде. Хворост – ул кош теле дип атала инде бездә. Аны инде шул теге йоморҡаға су белән, йоморҡа белән басасы̦ң да, җәйәсе̦ң дә инде, туҡмач ҡамыры кебек иттереп. Теге үзене̦ң кискече бар, шуны кисәләр дә ҡайнап торған майға салып пешерәсе̦ң. Күпереп пешә инде, шул ҡош теле тип атала бездә.

Вәлиева Сәлимә Усман ҡыҙы, 1940 йылғы

Жиденче класны бетергәч, Владимир обласына башта торф чығарырға киттем, ике йыл торф чығаруда эшләдем. Унан, торф чыгарудан ҡайтҡач, ний, Урманай ауылына килен булып төштөм, алтмыш беренче йелны. Мирзәиттән. Алтмыш беренче йелны̦ң жигерменче декабрендә килен булып төштөм, алтмыш икене̦ң ун дүртенче ноябрендә фермаға эшкә мендем.

Туҡсан бишенче йылны пенсийаға чыҡтым, сиксән беренче йылдан алып мин Башҡортостанны̦ң заслуженный животноводы. Пенсийаға чыҡҡач, әле сорағанча жардам иттем. Ике йел мин иптәш хатын белән повар булып та эшләп алдыҡ. Кеше йуҡлыҡтан безне файзаландылар. Әйбәт кенә эшләдек инде, ғүмеремдә, нийгә-түр фермаға менеп, пенсийаға киткәнче бер генә йазу: дойарка булдым мин. Дойарка булып эшләдем. “Заслуженный работник” грамоталарым бик күп. Дипломнар ҙа бар.

Сыйырларны̦ң барысыны̦ң да исемнәре бар иде. Менә инде хәзер пенсийаға чыҡҡанға егерме биш йыл, исемнәре берсе генә дә онотолмаған. Матур ҡызыл сыйыр – Невидимка. Менә анда Чәчкә дә Гүзәл, Җиләк, Шоморт. Шундый исемнәре, үзебез теләгәнчә исемнәрне ҡушабыз инде.

Сыйырны̦ң ҡайсысы чуар була, ҡайсысы ҡара точкалы, ҡайсысы ҡызыл була, ҡайсысы бик ты̦ңнаусыз да, әнә шул Невидимкасы. Эйе, шул төсләрне ҡарабырак та ҡушадыр идек инде. Чуар, ҡызгылт, ҡара чуарлар да бар иде, бар иде, төрлөсө бар иде. Әйе, тимгелде, тим, ҡара чуар тимгелде инде.

Бозаузарын без тыугачтын атап тормайдыр идек. Өч көн эчерәдер идек тә, бозау ҡараучыға бирәдер идек. Бозау ҡараучылар алып, алар ҡарайдыр иде бозауларны. Буаз сыйырларны “родительный” йаҡҡа кертеп ҡуйадыр идек. Шунда бозаулай да, шунда өч көн имезәбез дә, нийгә, бозау ҡараучыларға бирәдер идек. Бозау ҡараучылар ҡарайдыр иде.

Мөгөз, гәүдә, бүксә, койрок, айаклар, күзләр, тагы инде. Күзләре барысыны̦ң да бер төслөрәк инде. Бер төслө. Хайван – хайван инде.

Сөтне бит без шунда холодильник артына чыгарып тултырабыз да, маслозаводка йебәрәләр. Без сөт белән заниматься итмәйбез. Өйдә уны̦ң эремчеген дә йасайсы̦ң, катыгын да, сметанасын да йасайсы̦ң, сырын да. Өйдә эшләтергә бик эше күп аны̦ң. Буткаға кушасы̦ң, тәтле ҡамыр рыйзыкларына да ҡушасы̦ң, тәикмәккә, коймакка да кушасы̦ң. Эремчектән бик әйбәтләп кенә пирог пешерәсе̦ң.

Пилмән инде – пилмән просто, уак кына итеп эшлисе̦ң дә, шулпада пешереп алып, майда кыздырып та аласы̦ң.

Сауганда җырлай идек инде, хәзер җырлап онотолгандыр да инде, пожалуй. Андагылары онотолган инде. Туҡта, тамағым йуҡ бит әле! Хәзер инде бит сиксәндә, туғаным...

Үзем алмагачлар булсам,
Ал чәчәк атар идем.
Атлап түгел, йәшлегемә
Йөгереп кайтыр идем.
Атлап түгел, йәшлегемә
Йөгереп кайтыр идем.

Менә кызыкмы ул, кызганышмы, бер вакига булды. Йал көнө безнең... Без җәйаү йөрөйбез фермага. Нийдә йылға безнең, айак очонда йылга. Йаз көннө йылга туңған. Кыш көнө бәке тишелгән, хәзер су ага, караңгыда, безнеңчә, башкортча, биштә фермага китәргә кирәк. Бакчага менә төштөм дә мин, фермага китәйем дип, йылга аркылы чыкканда, теге бәкегә төштөм дә киттем йазгы суга. Менә сиңә кызык. Бер дә мин, суга баттым дип, эшне ташламадым, кабат кайтып кейендем дә фермага киттем. Менә. Шул истә калган менә, үткәне. Үзәккә үткәне, бигерәк тә.

Тош пешерәбез. Майны без йазабыз, май итәбез, аннан сары май итәбез, эретеп. Бүтән төрлөләрен эшләмәйбез без, ул уакытта бүтән төрлөләргә бүлергә безнең уакыт та булмады, эш күп булды. Эретеп теге сары майга чийә йә йөзөмнәр кушып, тутырып куйасың, нитеп, боталып. Аннан тәмне була, кышкылыкка. Кар базына куйасың. Элек бит суыткычлар да бик йук иде.

УТАР АУЫЛЫ

Полякова Елизавета Николаевна, 1948 йылғы

Иптәшем менән был ауылда йәшибез. Дүрт ир бала үстердек, барсы да армийа сафтарында йөреп кайтты. Ошо ауылда тыуып үстем. Мең туғыз йөз туксан беренче йылда "Дуслык" фольклор ансамбленың ойоштороусыһы булдым. Хәзер бу эшне Васильцова Юлия Григорьевна давам итә, ансамблде йетәкләй. Ансамблгә бу костюмнарны безнең спонсор Чернов Альберт Павлович тектерде, зур рәхмәтлебез аңа. Жырлап йөрөйбез шушы костюмнар белән, бөтән мероприятиеларда катнашып.

Утар ауылы Утар су буйынан килгән. Ауыл халкы Сөн, Мәләде жылғалары буйын сайлап, шушында урынлашкан. Элек ауыл тау башында щокор буйында булған. Мең туғыз йөз бишенче-мең туғыз йөз сигезенче йылларда Иске ауылдан шунында күскәннәр, жылға буйына урынлашканнар. Табиғатебез бик матур, урманнар бай. "Утрау сымак урынлашкан" тип әйткәндәре очен, ауылыбыз Утар дигән исем алған.

Йолаларга килгәндә "Пасха" үткәрәбез, беззен ауыл православный ауыл. Бәйрәмнәрде зурлап үткәрәбез. Йыл башында Рождество, Пасха, Троица, Язғы Миколы, Көзгө Микулы үткәрәбез. Шулау ук өч төрлө Спас: Медовый, Яблочный, Ореховый спас кеүек оло бәйрәмдәр зурлап үткәрәбез.

Көз көнө бөтөн эшләр бөткәщ, Рәт ашы булған – берсеннән берсенә йөрөп кунӑк булғаннар, ашка алыш.

Рождествонан соң бездә Нардуған бәйрәме бар. Январның жидесенән башлап ун дүртенә кадәр. Ун дүрте көннө көндөз матур итеп, төрлөщә кейенеп, өйдән-өйгә бер-беребезгә көндөз йөрөшәбез, матур теләкләр теләп, ашлыклар сибеп. Йаңы йылдағы сымак төрлөщә кийенәләр, хайуан булып та кийенәләр, танытмаска тырышалар, Кыш бабай белән Кар кызы ла була. Ололар да, балалар да йөрөп, тик хәзер сирәкләнә бара. Элеккещә үк түгел.

Сөн жылғасы аға безнең йакка, Мәләде жылгасы килә. Утар шишмәсе бар. Наратлык шишмәсе аға. Йәш сакта көйәнтә менән шунда йөрий торгайнык. Кызлар тауы бар ауыл каршысында. Элек-электән йәшләр – кызлар, йегетләр шунда менеп уйнай торған, күңел аса торган булғаннар. Әле булса да анда жиләк шәп үсә. Болон тауы бар, бала-щаға уйнарға йарата, кыш сана шыуалар.

Исемнәр бездә кушамат менән йөрей: Степан – Чтапан, Григорий – Гөргөрөй, Грешкә, Ульяна – Үкелей, Евдокия – Жаудый, Ольга – Үлге, Анастасия – Нащта, Наталья – Натый, Николай – Кәрдәй Миколай, Мығый Миколай.

Куштабак – ущтауыщ, жулпыш – он салып иләй торган сауыт, гөбә – мал яза торган сауыт, нарат – шыршы, щиләк – күнәк, күке – кәкүк, инәй – әсәй, этий – атай, өләсәй (атай яғынан) – әбий, нәнәй, олатай (атай яғынан) – бабай, өләсәй (әсәй яғынан) – жырак әбей, олатай (әсәй яғынан) – жырак бабай.

(Абдуллина Лилиә Байык кызы яҙып алды).

ҮШТЕМ АУЫЛЫ

Исламова Нәзирә Нурлығаян кыҙы, 1947 йылғы

Муллалар күп булған. Сит ауылға барып йөрөгәннәр. Нуркаев Талип бар инде. Советтар Союзы Геройы.

Нөркәй урамы, Центральный (Үзәк урам), Жылға урамы бар. Жылға урамында урам бар. Талип урамы ла бар. Йылғада балыклар күп. Ташбаш, щукә һ.б.

Кызлар тауында бала-сағa унда уйнай әле. Бөтә йакын ауылдар күренеп тора. Элек ситкә кызларны йебәрмәгәннәр. Бер-бересенә туған булып йәшәйбеҙ. Нурлығайан ағай була ине. Әкәмәт уйлап щығарып сөйләй ине.

Кушаматлар: Советтар әкиәсе, Ғәлимә әкиәсе, Нәкиә әкиәсе, Яппар әкиәсе. Бер осорҙа туғаннар.

Күрше ауылда Нәкиә әвей бар ийе. Минең балам бер сутка иланы. Өшкөргәйне, су, жирде өшкөрөп бирде. Кара кешенең күзе тейгән, ди. Бала азак бер сутка йоклады. Ул әбей үлеп китте ийе.

Мунса эйәһе малды йаратмаса, мал шыбыр суға бата. Безнең кара сыйыр бар иде. Тынғысызлана. Ул сыйырны саттык ийе. Су инәсе йук. Быуа киткәщ, балык йук ийе.

Әүер бавай сана йасай. Ул әле лә йасай. Ат жигә торған. Бәләкәй итеп эшләгән берәүне, музейға, ди.

Атлар аз: айғыр, бейә, күк, төнә, аклы-карасы.

Аш-су төрләренән чәк-чәк, тайикмәк бар. Ыумащ – шурма. Борщаҡ ашына шурма салалар иде.

Мин килен булып төшкәщ, күрше әбей щаҡыра иде. Табаҡка ике щүмешшалынған ашны күрдем. Тиз генә аша да, шыҡ, ди. Шуны онотмайым. Рәхмәт инде аларға.

Исламовлар, Ханнановлар ауылда күп. Хайруллинлар бар. Шамсутдиновлар бар.

Сары мәтрүшкә, көрән мәтрүшкә, жул япрағы, ҡарлыған йапрағы, ҡурай еләге йапрағы, ҡызыл баш – клевер йыйабыз. Бәрәнге лә үстерәбез. Баҡса да тотабыз. Борощ та үстерәбез.

Ҡорот йуҡ. Ҡатыҡ, эремчек, сөт, ҡызыл эремчек бар.

Бала чакта сәсне ҡатык белән йыуа идек. Сигез ҡыз үстек. Көл салып, су алып ҡайната идек. Селтә дип атала.

Лапсан күлдәк кейәбез. Лапсан – ул ҡаты тәбиғәтле, йомроланмай торған тукыма. Йылы нәски – жөннәски, диләр. Әле лә бәйләйбез. Биш энә менән бәйләйбез. Орсоҡ менән жөн әзерләйсең.

Атай – эткәй, әсәй – энкәй, олатай – бабыҡай, ҡарт бавай, өләсәй – әбей, энекәй, нәнәйкә, ҡәйнә – бианай, ҡайны – биатай, ейән, ейәнсәр – онуҡлар, бүлә – туран.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ШЫУҒАН АУЫЛЫ

Ғилязева Гадавия Абзал ҡыҙы, 1943 йылғы (фотола – һулдан өсөнсө)
Нәбиуллина Афида Ғәйнетдин ҡыҙы, 1928 йылғы (фотола – уңда)
Зыяҡаева Миннизифа Хөсәйен ҡыҙы, 1956 йылғы (фотола – һулдан икенсе)

Ғилязева Гадавия Абзал ҡыҙы: Уҡыдым ауылда. Өч кенә класс укыдым, йығылып, бүтән укый алманым. Бер йыл Уфала больниста йаттым айаҡ белән. Малай, килен бар. Озаҡ йылны шкулда техничка булып эшләдем, биш йыл. Шуның белән пенсийаға чыҡтым. Пенсийа шул инде, минимальный. Балаларым минеке берәү генә, өйзә икәү бергә торабыз. Малай, килен. Внук Себердә, внучка укып чыкты.

Аттар айырыла. Олорағын тай тиләр. Ат ни, барсы да бер төслө түгел инде, ағы да бар, ҡарасы да, рыжий.

Йомаҡ: пич астында бызау йеүеш – тел. Бәләкәй генә чүлмәгем, тәмле булды чүмәрем.

гөлйемеш – гөлжимеш, муйыл – шоморт, ташбаҡа – ташбаҡа, тоҡ – ҡапчыҡ, күнәк – бидрә, турғай – чыпчыҡ, боҙ өҫтөнә сыҡҡан һыу – шәре, сәтләүек – чикләвек.

Нәбиуллина Афида Ғәйнетдин ҡыҙы: Мин колхозда разнорабочий. Ике йыл ғына укыдым русча, өчөнчө белән дүртенчене ҡабатладым. Мин Саҡмағош районыныҡы, Байбулат ауылыныҡы, анда дүрт класс бөтөрөп килдем Баҡалы районына. Әтәй белән инәйләр мында күчтеләр дә, мин алар белән килдем. Мында килгәчтен өчөнчө белән дүртенчене русса ҡабатладым, анан укый алмадым, суғыш сыҡты. Утыз туғызынчы йылны килдек Шүгәнгә, анан суң суғыш чыҡкач, мин укый алмадым. Дүрт класс бөтөргән көйө ҡалдым. Анан, инәйләргә эйәреп, эш башладыҡ. Утауға эйәреп йөрөп, анар суң ҡырҡ өсөнчө йылны по вербовке киттек Ленинградский областҡа, торнға барҙым. Ҡырҡ өч-ҡырҡ дүртенче йылны анда булдым. Ҡырҡ бишенче йыл суғыш бөткәндә, мин анда ийем. Шунан беззе ҡайтарзылар отпускыға, беззең договор биш йыллыҡ ийе, ике йылдан суң ҡайттыҡ отпускыға. Ә безне бында ҡайтканчы икенче кешеләр тип, ә без ҡалдыҡ бер документсыз. Бер документым йуҡ анда эшләгәнгә. Шуны эзләйбез әле. Кешеләргә медаль бирделәр, ә миңә медаль йуҡ, что мин эшләмәгәнмен колхозда. Шунан ҡайтҡач, инде нейзә, колхозда, анан ҡырҡ сигезенче йылны бабай белән өйләнештек, анан суң дүрт балам булды, шунан разнорабочий. Ике ҡызым, ике малайым бар. Ике ҡызым Уфада, икесе дә пенсийада хәзер, берсе Михайловкада учитель булып эшләй шкулда, берсе үзем белән йәшәй.

Зыяҡаева Миннизифа Хөсәйен ҡыҙы: Ҡартәтәй – олатай, ҡартинәй – өләсәй, энем – ҡустым, баҡа – баҡа, почмаҡ – мөйөш, сынаяҡ – жоморо, бәлүдә, ужау – баҡырса, аш сүмесе.

Минең ике ҡызым: берсе Себердә, Нефтеюганскийдә, берсе мында Баҡалыда. Өч внугым бар.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ҠАТАЙ АУЫЛЫ

Шәмсутдинова Гөлсинә Әнис ҡыҙы, 1966 йылғы

Жиргә кеше тыуа, эти-әни йанында үсә. Анан үзе ғаилә ҡора. Уаҡыт щаба. Шулай быуынлар алмашына. Безнең бурыщыбыз үткәннәрде барлап, киләщәк быуынға тапшырырға.

Район үзәге Бакалыдан сигез щаҡрым йыраҡлыкта тәбиғәтнең иң матур төбәгендә урнлашҡан Ҡатай ауылының дә матур үткәне бар. Ауылдың үткәне – ул ата-бабаларыбызның йәшәйеше, ололар ҡатнашҡан уаҡиғалар, уларның тормош йулы.

Һәр йылны сабантуй үткәрелә.

Хәдерге уаҡыттағы сайлаулар зур бәйрәм итеп үткәрелә, концерт программалары белән. Шунан соң, Өлкәннәр көнө һәр йылны үткәрелә. Быйыл беренще октябрзә була. Сигезенще март бәйрәме ауыл хатын-ҡызларын жыйып үткәрелә. Былар бит бар жирдә лә бар әйбер түгел бит.

Жиренә житкереп туйлар үткәрелә. Туй йоласы элеккещә кеүек булмаса да инде, никах матур итеп ҡыз йағында укытыла. Ауылда ике мәщет бар. Никахтан соң йәшләр обязательно мәщеткә баралар. Азаҡтан инде

туй сразу була. Сразу булмаса да жигет ҡызны алырға килә. Шулай уйын-көлкө белән ҡыз сатыу була. Шишмәгә су йулы күрсәтеүләр бар киленгә. Ул йолалар саҡлана әле ауылыбызда.

Элек Ҡатайда мийещ щығарущылар күп булған. Алар барсы да ана шул Күчүм нәселенән булған. Уларның барсы да мәрхүм, Кучүмов Мөстәким абый исән. Мийещ щығарып бөткән дә, ул оста байанщы, түбәгә менеп, байанда уйнап, жырлап ултыра торған ғәдәте булған. Әле саман да аны Ҡатайлар сағынып искә алалар инде.

Атамаларға килгәндә, Бащыу шишмәсе бар инде. Халыҡ шул шишмәгә суға барған. Басыу уртасындағы шишмә, бик матур итеп уратып алынған, анда оло самауыр ҡуйылған, "Бащыу сисмәсе" дип йазып ҡуйылған. Бюджет работниклары постоянно барып щистартабыз.

Ҡирәмәт тауы бар. Аны марилар табыныу урыны, изге урын дип атағанлар. Пионер уыҡытында һәр йылны 19 майда пионерлар кищтән щығып, костер яндырыр булған. Ул ғәдәтне йәшләр әле лә дауам итә. Тирә-йаҡтан ҡунаҡ-фәлән килсә инде, без шул тауға алып менәбез. Унан бөтөн Ҡатай ущ төбөндәгеләй генә күренә. На самом деле Ҡатай бик матур ауыл ул, гел урман арасында.

Балыҡлар бар. Уфалардан, щиттән киләләр. Ауыл халҡының аға уаҡыты йуҡ. Без унда бер дә су керергә уаҡыт таба алмайбыз, эш күп. Шул жиләккә барғанда айаҡ жууып сыҡсаҡ ҡына.

Тағы "Бикләнде" дигән атама бар бит инде.

Туҡмаҡлы шишмәсе, Салҡын шишмә бар.

Безнең урам Щейәле ҡул дип атала. Элек анда щейәлек булған.

Назыулат щоҡоро бар. Историясын бер дә белмәймен. Өлкәнләрдән сорап ҡарадым.

Элек, мин килгәндә, күберәк "ç", "ҙ" хәрефтәрен ҡушып сөйләшәләр ине – "Ҙәлифә", "Ҙәңгәр", "Çыйыр" тип сөйләшәләр ине. Хәзер алай дип сөйләшеүсе йуҡ. Хәзер балалар тик русща сөйләшә. Мин аларға викториналар үткәрәм, алар миңа русща отвечать итәләр.

Мин узем Татарстан йағынныкы. Аҡтаныш ҡызымын. Минең ата-бабалар башта Борай районына килеп ултырғанлар, шунан малайзары батып үлә лә Ағизел буйында, күсеп китәләр. Щуҡындырыузан ҡащып килгәнләр. Ауылның шул йағы үзенщәлекле: син башҡорт, син татар дигән кеше йуҡ. Ауыл бик дус йаший. Бездә ике тел уҡытыла: татар теле, башҡорт теле.

Йәнлектәргә килгәндә, төлке күп бездә, бүре. Айыу күренмәй бик, техниканан ҡурҡалыр, ҡасышып бөткәннәр. Пышыйлар йыш осрай.

Сынаяҡ – йомро, сынаяҡ аçты – бәлүдә, чәщке асты, әрләй – тиргәй, насар – әщәке, баҡырса – сүмещ, тәйикмәк – ҡоймаҡ, сәк-сәк – төш, сәк-сәк, бәлеш – бәрәңге тәкәсе, әсәй, атай – әни (инәй), эти; эткәй, энкәй, инәкәй, өләсәй, ҡартатай – ҡызның әни-этисе – әби, бабай, этидекен – ҡартый, ҡартатай, атайҙан оло кеше – зуринәй, зуратай, зүрнәй, зүрәтей, абзатай, абзинәй, әсәйҙән оло кеше – щибәр апа (йәшерәген), туған апа (иң олосо), иркә апа, туған апа.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды)

Баҡалы районының ерле һөйләш үҙенсәлектәре

Баҡалы районы үҙенең һөйләш үҙенсәлектәре буйынса төньяҡ-көнбайыш диалекттың түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә ҡарай. Баҡалы районы ерлегендә һөйләштең түбәндәге тел үҙенсәлектәрен билдәләп үтергә мөмкин.

Фонетика өлкәһендә. Был бүлектә һүҙ составындағы телмәр өндәренең әҙәби тел менән айырмалы яҡтары күрһәтелеп үтелә.

Һуҙынҡы фонемалар системаһында ерле һөйләш үҙенсәлектәре ҙур сағылыш тапмаған. Бында О – Ы күсешен күрһәтергә мөмкин: *бозау – быҙау.* Айырым һүҙҙәрҙә *ж* тартынҡыһынан һуң әҙәби *е* өнө урынына *и* һуҙынҡыһы ҡулланыла: *жиде – ете, жингәй – енгәй, җир – ер, жигерме – егерме.*

Тартынҡы өндәр системаһында һөйләш үҙенсәлектәре киң таралған. Бында башҡорт теленең үҙенсәкле *һ* өнө һөйләштә *с* фонемаһына күсеүе төп диалект билдәләренең береһе булып тора: *сандуғач – һандуғас,сандыҡ – һандыҡ,сыйыр саудыҡ – һыйыр һауҙыҡ, сук – һуҡ,сөт – һөт, су – һыу.* Миçалдарҙан күренеүенсә, бында һүҙ башындағы күсеш бирелгән. Шулай уҡ *с – һ* өндәренең сиратлашыуы һүҙ нигеҙенә 3-сө зат эйәлек категорияһы аффиксы ҡушылғанда ла күҙәтелә. Мәçәлән, *һыу инәсе – һыу инәһе, апасы – апаһы,уртасы – уртаһы, шишмәсе – шишмәһе, уртасы – уртаһы.* Ошо уҡ фонетик күренеш ҡылым һөйкәлештәре яһалышында осрай: *ҡалмасын – ҡалмаһын, кубәйсен – кубәйһен* (бойороҡ һөйкәлеше), *әрләшсә – әрләшһә, кутәрелсә – кутәрелһә, еңмәсәң – еңмәһәң* (шарт һөйкәлеше), *төшәсен – төшәһең, курсәтә – курһәтә* (хәбәр һөйкәлеше).

Күп кенә һүҙҙәрҙә башҡорт әҙәби телендәге *ҙ* өнө һөйләштә *з* фонемаһына күсә: *зур – ҙур, хезмәт – хеҙмәт, беззең – беҙҙең, намаз – намаҙ, үзем – үҙем, хәзер – хәҙер, аз – аҙ.*

Башҡорт теленең үҙенә генә хас *ç* өнө түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшендә *с* фонемаһына күсә: *өстәл – өçтәл, дуçлыҡ – дуслыҡ, басыу – баçыу, асрайбыз – аçрайбыҙ, палас – балаç.*

Һүҙҙәрҙең төрлө позицияларында әҙәби *с* өнө һөйләштә *ч* фонемаһы менән сиратлаша: *чүпрәк – сепрәк, эче – эсе, печән – бесән, бакча – баҡса, ничек – нисек.* Шул *с* өнө Иçке Ҡорош ауылы халҡының йәнле һөйләшендә *щ* фонемаһына күсә: *щыгарып – сыгарып, иртәнщәк – иртәнсәк, щокор – соҡор, щәщкән – сәскән, щак – саҡ, балщыҡ – балсыҡ.*

Айырым һүҙҙәрҙә *й* өнө урынына һөйләштә *ж* фонемаһы килә. Миçалдар: *жөн – йөн, жырлап – йырлап, жәнлек – йәнлек, жыйыл – йыйыл, жул – йул (юл).*

Баҡалы районыны йәнле һөйләшенең лексик үҙенсәлектәре. Телдең лексик ҡатламын тәшкил иткән тел берәмектәренең мәғәнәләре һөйләштә икенсе төрлө һүҙ йәки фонематик төҙөлөшө менән бер аҙ үҙгәртелгән берәмектәр аша белдерелә.

Бындай һөйләш үҙенсәлектәренә түбәндәге берәмектәрҙе ҡаратырға мөмкин:

ҡартәтәй – олатай, ҡартинәй – оләсәй, энем – ҡустым, әсәй – әни, әти – атай, биянай – ҡәйнә, биятай – ҡайны, сылыуым – һеңлем, ихата – ишек алды, ҡышыртҡан – кесәрткән, әрекмән – дегәнәк, пушый – мышы, әрлән – йомран, ҡамҡа – тәтәй ҡаш, турғай – шыпшык, туп – бүксә, ҡарағат – ҡарлыған, ҡузғалаҡ – әсе ҡуҡы, юл япрағы – баҡа япрағы, өләсәй (атайҙың әсәһе) – әбий, нәнәй, олатай (атай яғынан) – бабай, өләсәй (әсәй яғынан) – жыраҡ әбей, олатай (әсәй яғынан) – жыраҡ бабай, энәлек – ҡамырлыҡ.

БАЛТАС РАЙОНЫ

ИҪКЕ ИЛЕКӘЙ АУЫЛЫ

Мостафин Әнғәм Әхмәҙей улы, 1934 йылғы

Әтийем, әнийем колхозчылар иде. Әтийем озаҡ йыллар буйы колхозда эшләне, һуңынан белемем йуҡ тип киткән. Әнкәйем дин йуулы буйынча китте. Мәзин ҡыҙы ул, Сыпчык дигән ауылда биш йыл уҡытҡан. Аҡбабайым пленда булып ҡайтҡан Австрияла ун йыл. Сыпчак ауылында хәҙрәт булған, өйләнгән. Әнкәйем, Мөхәмәтғәли аҡбабай, абыҙәбий өчөсө уҡытҡандар. Сыпчыҡ зур ауыл булмаса да, дини йаҡтан көслө ауыл булған.Улар утызынчы йылға хәтлем уҡытҡандар, Аҡбабайны утызынчы йылны раскулачивать иткәннәр, алтын приискаға эшкә ебәргәннәр. Себерҙә ике балалары тыуған. Аҡбабай һуңынан илленче йылда реабилитацияланған. Ғәйләһе Ҡараиҙел районына төпләнде.

Үҙем армияға киткәнче ошо ауылда эшләнем. Авиационный училищела уҡыным: дүрт йыллыҡ програманны бер йыл эсендә бирҙеләр. Мин һәм тағы ике кеше училищены “отлично”ға бөтөрҙөк. Армияла йыш ҡына минең “носовое кровотечение” була торғайны, хатта мине “демобилизацияларға” уйлағандары бар ине. Коллектив әйткән “Ни в коем случае! Он наш Салават-вожак” дигән. Мине училищела “Салават-вожак” дип йөрөтәләр иде. Уҡып бөткәч миңә әйттеләр: “Германияға алтмыш дүрт кеше континет-войска ебәрәбеҙ, ризасыңмы Германияға китәргә”. Мин унда барманым, Белоруссияны һайланым. Белоруссияла старший механик булып хеҙмәт иттем.

Армиядан ҡайтҡач, лесотех училищеһында белем алдым. Уҡып чыҡҡас, Ҡараиҙел районына ебәрҙеләр направление биреп. Ике йыл эшләгәс, кире ҡайтырға тура килде, әткәйем үтенече белән. Ҡайткач, өйләндем, балаларыбыҙ тыуҙы: ике ул, бер ҡыҙ. Әле улар Балтачта йәшәп йаталар. Ейәнсәрҙәрем Өфөлә.

Илекәй – беренсе төплө (оседлой) ауыл. Башҡортостанда иң ҙур житмеш биш ауылдарынан булып ул иң беренсе төпләнгән ауыл. Бу башта стоянка булған. Май айында мал менән чығып киткән булғаннар, һәм тик ҡышын ғына әйләнеп ҡайтҡаннар. Бында ҡыш көнө атлар болан кеүек йәшәгәннәр: печән әҙерләнмәгәс, йерҙән үлән соҡоп ашағаннар. Ат артынан сарыҡны сығарғаннар. Ауылда йылғаларҙан Ҡарыш, Ар, Танып бар. Урал тауының чатҡылары ғына күренә, беззә таулар йуҡ.

Илекәйҙең беренче исеме – Иске ауыл (Старая деревня). Әлеге ваҡытта бында илленән артыҡ өй, меңдән артыҡ кеше бар. Йәштәр Балтачка күсә күбеһенсә. Иң беренче ауылдарҙың берсе ул. Һуңынан Танып булған (Танып тигән кеше исеменән алынған).

Ауылда ысынбарлыҡҡа йаҡын легенда бар. Йәнәсе Илекәй Исметов һәм Ҡолой Балтачев көрәшәләр икән. Башта Ҡолой йеңә, суңынан Илекәй Ҡолойҙы йеңеп ҡуйа, һәм ошо йерҙәр уныҡы булып ҡала. Илекәй үҙе Сырчык дигән ауылдан сығырға дийеш. Ул йөз кешелек отрядының сотниғы була, мең жите йөз житмешенче йыллар өчөн ул бик влиятельный кеше булған. Ул марый кешесе булған.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы, Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән
Фәхретдинова Юлия Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ БАЛТАС АУЫЛЫ

Гатина Зәлфирә Әмир ҡыҙы, 1949 йылғы(фотола – һулда)

Кушнаренко районынан бында килен булып төштөм. Иптәшем Ғәбделсамат – юморист, инженер. Ике балаларыбыз бар, бер внук. СПТУ-да эшләдем. Педагогмын, филологмын. Сәхнәне йаратам. Сценарийлар йазам, газеталарға мәкәләләр йазам. Ижади эшләрдән рухи йаҡтан йаңырам. СПТУ-да эшләгәндә малайлар менән фольклор йыйдыҡ. Шиғырләр дә йазам.

Самауырны ҡуйабыз да,
Ҡайната күмер.
Ашау-эчеү,
Бер утырыу – бер ғүмер.
Бийек тауның башларында
Мәтрүшкә үсмәй ул,
Их, дусларым,
Йат фәрештә булмай ул.
Ал чәчәкләр, гөл чәчәкләр
Ҡалған жирләрдә,
Ой, рәхәт, бик рәхәт
Туған үскән йерләрдә.

Тушҡыр дигән ауыл, аның йылғасы да бар, тушҡыр, туш ҡыры, су чыҡҡан туш Ҡыры. Бик күп чишмәләр, жиде чишмә бар шул Тушҡырда. Изге суы белән данлыҡлы, ул Тушҡыр йаҡын нигә дә, азанчыға да.

Балтач ул нидән алынған, бал тасы дигәннән, диләр. Әбий батша белән сату иткәннәр бына шул әлеге дә байағы Тушҡыр ҡырында бал белән. Шунансын әбий батша серебряным тазиком наградила. Безнең Балтач йағынан әбий батшаға бал жибәрелгән и в награду они получили серебряный тазик. Менә шуңардан, бал тасы сүзенән безнең Балтач йаҡлары.

(Вәкилова Диана Тимерйән ҡыҙы яҙып алды).

Дәүләтгәрәев Нәзиф Кәшфилбаян улы, 1952 йылғы

Борай районы Йәлдәк дигән ауылда туғанмын. Яңа Йәлдәк дип атала. Шул ваҡыттағы крепослар бар бит, Йәлдәк, ана шунда, крепослар булған жирдә мин туғанмын инде. Житмеш өчтән башлап мында йәшәйем. Ҡырҡ алты булған, ҡырҡ алты йыл йәшәйем бында. Һөнәрем буйынча агроном. Эшләҙем, райкомда ҙа эшләҙем ун биш йыл, аннан кире начальство булып дигән кеүек инде колхозда ҙа эшләҙем. Земельный комитетларҙа ҙа эшләҙем. Барсында ҙа эшләҙем. Ҡырҡ бер йыл эш стажы.

Партия беткәнче мин партияҙа эшләҙем. Ун биш йыл партияҙа эшләҙем. Уразайда мин парторг идем, Уразайда клуб ачабыз. Клуб эшләттек тә. Менә, дибез, министрны да күрергә насип булды бит, дибез. Беренче мәртәбә министр килде клуб ачырға, министр культуры. Ғорурланып киттек, министр килгәч. Хәзер килеп торалар инде. Ә элек бит, министрлар килсә... нәмә генә эшләмәйләр ийе. Мәж килеп йата ийек.

Донйа үзе тарих инде хәзер. Балтач сүзенең килеп чығышы хаҡында төрлөсә ней бара. Конкретный тарихы йуҡ ул. Бал тасы дигәннән, диләр берсе. Патша заманында патшаға бал жибәргәннәр, әйме, шул балны ун алты кило тирәсендә була, тасҡа салып жибәргәннәр балны. Бал тасы. Тасҡа салғаннар. Жиз тас. Бал сауыты. Бездә тас дип йөртәләр ич. Шуңардан киткән дип тә сөйләйләр аны.

Ҡолой Балтачев булған бит инде мында. Ҡолой Балтачев халыҡҡа ҡаршыраҡ булған инде, старшина, начальство былғач, бер кем дә йаратмаған аны. Ҡолой кантон дисәң дә була. Теге Ҡолой кантон жыры аңарға сығарған жыр түгел, ул Ҡолой кантон көнйаҡта ул Башкирияның. Ҡолой Балтачның даже ҡәберен дә ҡайҙа икәнен белмәйләр. Халыҡны бик ныҡ изгән инде ул.

Салауат районнары нейләре, Балтач районы дейҙенисәң, алар беҙгә ҡаршылар. Нейә, Салауатны тотоп биргән ич инде. Ул тотоп биргән дә, судҡа ул барған. Представительный кеше былсын, дип обвинениеға Ҡолой Балтачев барған. Ну ул Салауатны хурлап сүләмәгән. Шунда йазылған ул, хурлап сүләмәгән ул аны. Мына алама дип, тегеләй дип сүләмәгән. Ничек бар, шулай сүләгән. Өстәмәгән үзенән. Но Ҡолой Балтачев Балтас сүзе белән бәйле түгел.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы менән Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Дәүләтгәрәева Әлиә Ниғмәтйән ҡыҙы, 1952 йылғы

Мин үзем төп Балтачныҡымын. Алтмыш сигез йәш миңә. Һөнәрем буйынча ғөмөр буйы бухгалтер булып эшләнем. Өлкән бухгалтер булып эшләнем, утыз биш йыл. Хәзер инде өйдә йал итәбез, хаҡлы йалдабыз. Йал дип, йырлап, бейеп йөрөргә йаратабыз, Аллаға шөкөр. Былай быса, бик күңелле йәшәүе. Менә безнең үзебезнең ище был ансамблдән тыш мөнәжәтчеләр төркөмөнөң хужасымын мин, алып барыучысымын. Мөнәжәтләр дә әйтәбез без. Электәнге килгән мөнәжәтләр инде ул, теге үзебез чығарғаннар бик йуҡ. Безнең йаҡтағыларны белмим инде, ниндий бар шундыйны йырлыйбыз без. Ниндейне ишетәбез. Үзебезнең чығарған әле генә бер мөнәжәт, Гөлмир Хадиның сүзләренә бик матур бер мөнәжәт өрәндек.

Балтач дип атала бит инде бу жерләр. Ошо Ҡолой Балтачев тигән кеше элеккеге замандағы, императрица Катерина заманындағы бик күренекле шәхес бар, былған, Балтачев Ҡолой дип атала. Әле мына беззең муллабыз Рәфис хәзрәт аның турында, Ҡолой Балтачев турында йазып, китабы чыҡты. Салават Юлаевлар заманындағы кеше инде ул. Ныҡ тарихи урын ул. Мына Илекәйҙә, төп Илекәйҙә иң беренче былған, аннан кире балаларына ниндиҙер ауылларҙа өйләр төзөгән, шулар һәр берсе ныҡ күренекле, әллә ничә тел белгән кеше ул. Мына шундый кеше былған инде ул. Шәһес шундый.

Салаватҡа бәйле атамалар бар. Нөркәләр күберәк белә инде аны. Без ишетеп беләбез. Аларның шул: “Мына мында Салават йатҡан, аның таулары, нәмәләре...” дип... Без анда жиләкләр жыйабыз, Лагер дигән жирләре бар, Лағыр дибез, жирләре бар шунда.

Күп йолалар, Бәбәй туйлары күрсәтәбез, Самауыр бәйрәмнәре үткәрәбез без, бик матур үтә, шуннан әйткәннәргә өстәп тағы, үзебезгә ниндий күңелле мажара бар, электәнгеләрне күтәреп чығаралар, шундый матур нейләр инде... Ашлыҡ сәсеү алдынан Йомортҡа бәйрәме үткәрәләр.

Самауыр бәйрәмендә зур самауырлар ҡуйып, шушы Дворецҡа жыйылып бөтөн кеше, өстәл сайын самауыр, һәр кем үзенең ниндий эш белән шөғөлләнгәнен, үзенең ниндий һөнәре буйынчамы, үзенең матур эшләгән эшләрен күрсәтә, үзенең талантын да сығарып күрсәтә. Йырлайлар, бейейләр, бала-чаға, бөтөн семьялар белән эшләнелә торған Самауыр бәйрәме дип атала. Бик матур инде ул. Чәй эчәбез жыйылышып. Үзебезнең пешкән әйберләрне алып килеп. Төрлө-төрлө анда конкурслар үткәрәләр.

Бәбәй туйында инде күпселек ЗАГС бюрола үткәрәләр. Бүлмәсенә бәбәйләрне алып килеп, бишекләргә салып, жырлап, бейеп... Матур сүзләр әйтәләр. Анда инде безнең дини кешеләр дә ҡатнаша. Исем ҡушҡаннарында бик матур итеп ҡушалар. Мулла өйгә дә килә, ҡай саҡта мулла ҡырына үзебез дә барабыз без. Бик матур итеп ул сүләй вәғәзне, бу донйалағы бала безгә бүләк, дип, Ходай Тәғәләнең бүләге бу безгә бала, дийеп. Һәр бер бала үзенең бәхете белән туа, үз ризығы белән туа. Аңа исем дә ҡушылырға тейеш. Мосолманча

матур исем ҡушайыҡ, дип әйтеп. Шунан баланы салабыз бик матур иттереп аҡ мендәрләргә, мулла укый, азан әйтә, шуннан без тыңлап торабыз, аның ҡолағына исемен әйтә. Әкрен генә әйтә, ҡолағына ғына, пышы-пышы ғына иттереп. Шуннан кире без ата-инәләренә, балаға бүләкләр биреп, ата-инәләрен ҡотлап, шулай ойошторабыз инде.

Әнейем Мәрхәбә Мөхәмәтталип ҡызы йаза ийе мөнәжәтләр. Ул Яҡшыйныҡы. Балтас районы Яҡшыйныҡы. Шушы уҡ районда туып, шушы районда үсеп, шушы районда үлде инде. Ул бик йаратадыр иҙе үзе шушы мөнәжәтләрне әйтергә, ҡөрьәнне укыйҙыр ийе бик әйбәт итеп, йасиннарны йаттан беләҙер ийе.

Бар мөнәжәтләрем, бигерәк күп. Аларны әнкәй туплаған, барсын да түгел, үзебез дә туплайбыз инде хәзер. Аңардан башлап киттем мин аны, иң беренче анығыларны өйрәндек, аннан кире инде төрлө-төрлө көйләр ишетеп, төрлө-төрлө жирләрдән ишетеп ҡай чаҡта, шулай өйрәнә башладыҡ инде. Һәр бер бәйрәмгә, ҡорбан ғәйетләренә, мәүлитләргә, барсына да шулай йөрөйбөз, әйтәбез. Мәчетләрдә ойошторалар шушындый бәйрәмнәр. Үзебезнең төркөмдә безнең ун кеше, ун мөнәжәтчебез бар. Безне башлап төркөмгә жыйған Гөлнара ханым бар ийе, вафат булды, Алланың рәхмәтендә йатсын, безгә Ҡөрьән дәресләре биреп, безгә ғәрәп хәрефләрен өйрәтте, Аллаға шөкөр. Үзе бик уҡымышлы, бик дини хатын ийе ... йәп-йәш кенә китеп барҙы. Менә без аның нейен үтәп барабыз инде, ташламайбыз, Аллаға шөкөр. Хәзер бөтөн бына шушы төркөмдәге хатыннар, минең белән бергә мөнәжәт әйтеп йөрөгәннәр, ғәрәпчә укыйлар, Ҡөрьән укыйлар.

Ул мөнәжәтләрнең көйө төрлөсө бар. Бездә, туҡсанны узған инде, Мазгаров Әхмәт абый бар, ул шиғырлар йаза, аның китаплары бар күп чыҡҡан, без аңа ҡай чаҡта: Әхнәф абый, безгә дә бер шиғыр йазып бир әле, дисәк, йазып бирә. Азаҡҡы менә анығы берәү бар. Мәүлит айына әйтеп бирде. Көйөн үзебез салдыҡ. Менә шулай үзебезгә ошаған нейләргә көйләр салабыз ҡайчаҡта шушындый. Гөлмир Хадиныҡы да бик матур шиғырлары бар, ул да безгә йазыштыра ҡайчаҡта. Көйгә туры килсә, йазабыз, салабыз инде. Салауатлар күп әйтәбез. Инде күптәннән жырлаған йуҡ, тауыш әле генә чыға башлады, азаҡҡа.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡызы менән Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡызы яҙып алды).

Хаматнурова Роза Хәмзә ҡыҙы, 1950 йылғы (фотола –уңдан алтынсы)

Без башҡортлар. Сәйтәк ауылынанмын. Танып ырыуынан без. Шәжәрә бар. Хаматнуровтар без.

Танып йылғасы бар. Ҡыйғазы йылғасы аға. Хәҙер кипте инде. Тәрән ине. Тирмә һыуы бар ине. Мәктәп бар. Дүрт йөз бала ине элек. Хәзер йөз бала ғына бар. Ауыл таулы түгел. Бында торманым инде. 17 йәштән инде йуҡ хәзер. Әнкәйләр йуҡ инде. Әткәй колхоз председателе булды. Үгәй әнкәйгә бармайым инде. Заманы ла шулай. Хәҙер төҫсөзләнде ауыл. Клуб гөрләп торҙо. Мин укытыуҫы. Легендалар ул тиклем йуҡ. Ташйорттар булған. Кирбещ заводы бар ине. Муллалар булған. Мәхәллә булған. Хәзер улар йуҡ.

Ҡушаматлар улар күп инде. Һәр кешенең ҡушаматы бар. Эт ҡышҡыры тигәне лә бар. Беҙ апырлар. Апара тигәнләр инде. Шышҡандар бар. Бер мәзәк бар. Бер ағай минең ағайға сөйәк йыйған да, посылка салған. Ҡушаматы Көщөк булғас. Нурихан ағайға. Эш урынына килтереп ҡуйған шуны кире. Ауылға сөйәкләр менән килгән.

Мин уҡытыуҫы булдым. Сельсоветта эшләнем. Пенсияға киттем. Территориальный советта йөрөйөм. Быйыл 70 йәшем тулды.

Щынайаҡ ватыҡлары йыйа инек бала щаҡта. Шуларны эшләй инек. Өй уйнатып уйнай инек. Хәпәләк, мөгөш уйыны бар иде. Дүрт апайым булды, шулар менән йөрөнөм. Ғүмер буйы балалар ҡараным. Суфлер булдым инде. Бала щаҡта тик бала ҡараным. Бер шул истә ҡалған.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Шартдинова Фәриҙә Мәснәүи ҡыҙы, 1964 йылғы

Районға нигез салыусы батыр Балтач булған. Өс батыр бәхәсләшкән: Балтач, Дауд, Еникәй. Җирне бүлешергә теләйдәр. Барысы да көнләшә. Бай җирләр булғач. Барысы да көрәштә хәл ителә. Өч тапҡыр рәттән җиңсә, ул бу җирләргә ийә була. Бәхәстә Еникей җиңә. Үлем алдынан Еникәй серен ача. Балтачҡа ҡаршы көрәштә хәйлә ҡуллана. Йылға артында җирләнгән. Йылғадың икенче йарында кумәләр. Үзе шулый хәл итә, чөнки мин лайыҡ дүгел дип. Анда Бөйек Ватан суғышына ҡадәр булған, соңыннан барысы да онытылған. Урынны әле беләбез, күрсәтә алабыз.

Шуннан соң Балтач безнең Балтач ауылына нигез сала. Риуайәт буйынча, Ҡолой Балтач – ул аның улы. Старшина булған. Риуайәт буйынча, ул Салават Юлаев житәкчелегендә крестьян суғышын бастыруда ҡатнаша. Аларның бәхәсләре суғышҡа ҡадәр булған. Салават Юлаевның әтисе Юлай Азналин безнең җиргә килүе, җирләре ошауы, союздашларны эзли башлауы турында сөйләделәр. Бу Балтачҡа ошамай. Суғышта осрашалар. Балтач җиңә, сөнки аңа йардам итәләр.

Ул бик ҡаты булған. Шулай уҡ ауыл халҡы һәм Крестьян суғышында ҡатнашучылар белән дә ҡаты мөғәмәләдә булған. Кечкенә бунттар булған. Бәләкәй балаларны һәм сабыйларны Танып йылғасы буйлап ағызып йебәргән. Анда Никеево ауылы була. Ауылларға да нигез салына, диләр. Район газетасында старшинаның ҡатылығы һәм насар эшләре турасында мәҡәлә чыға, димәк, фактлар раслана.

Старшинанан суң балалары бу жирләргә хужа булалармы, тарих буйынча информация йуҡ. Риуайәт буйынча күберәк белергә була. Риуайәт буйынча, ике улы була. Хөсәйен белән тағы бер улы. Никеево ауылы тирәсендә барлыҡ ваҡиғалар була. Тирмән булған. Аның хужасы купец булған. Уллары әтиләре кебек идара итә

алмый. Суфийар бай барысын да сатып ала. Тартып ала инде. Хезмәтчеләрен документларны урларға мәжбүр итә һәм барысын да тартып ала. Анда су тирмәне Суфийар байныкы дип йазылған табличка булған. Безнең Рәфис абый мулла китап чығарды, Балтачның онуғы белән йазыша һәм сөйли. Ул чит илдә йәший.

Ҡолой Балтач бик көчлө була. Аңа күп булышалар. Риуайәт буйынча, җирле халыҡ аны хупламый. Негатив күренеш саҡланып ҡалған. Ҡырыс кеше булған. Бар тенденция, күп йаҡшы эшләр башҡарған дип тә. Риуайәтләрне бик аз беләбез. Чығанаҡлар табу ҡыйын. Тазлар, танып, ғәйнәнең нәселләре алай уҡ күп түгел. Балыҡчылар да бар. Унлар да бар. Бу жир халыҡлары – Танып һәм Балыҡчылар.

"Танып" сүзенең килеп чығышын исбатлый алмыйм, тағын риуайәт буйынча ғына. Үзем уҡыным, Еникей белән Балтачҡа ҡадәр, Ахийар ҡарт тип аталған. Алар бу нәселдән килгәнләр. Жир йаҡшы үсеш алған. Ахийар бабайҙың балалары күп булған. Аның уллары жирлеккә нигез салалар һәм алар нәселе буйынча исем ала. Бу Танып йылғасы ҡушылдығы булып чыға.

Безнең музейда көнкүреш әйберләре саҡланған. Туҡу станогы. Бездә халыҡлар күп йәший. Барлыҡ орнаментлар да бар. Туҡыма басҡанда, әзерләгәндә, башҡа халыҡларның орнаментлары элементларын да ҡулланалар. Мари костюмы бар. Татар костюмы. Ҡул чигүе дә бар. Бер әбий күлмәкне үзе теккән. Милли кийем. Туҡу бик алға киткән. Жөн тарату өчен дә тармаҡ бар. Ҡул тирмәне бар. Туззан эшләнгән әйберләр бар.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Шәйхәйҙәров Рәфис Муллағәттәр улы, 1954 йылғы (фотола – уртала)

Төп сөнәрем буйынча мин күмәк хужалыҡта эшләдем, озаҡ йыллар буйы малчылыҡта, ферма мөдире булып та эшләдем, көтөү дә көттөм, баш зоотехник булып та озаҡ йыллар эшләдем. Аннары инде дингә рөхсәт булыу белән, нәселдән бер кеше барырға тейеш иде динде тотарға, уҡырға, нәселдән инде мине этәреп чығардылар.

Мин ҡысҡа ғына һеззе музей белән таныштырып үтәм. Музей ун сигезенче ғасырның мәғрифәтчесе Ғабдулла Ғалиев Батырша хәзрәтләренә бағышланған. Бөтөн экспозициялар, экспонатлар аңа бәйле. Батырша хәзрәтләре Ҡарышбаш ауылында Көзгәнбаш волосында Бөрө өйәзе Оренбург губернасында донйаға килә. Башланғыч белемне әтисенән ала, әтисе мәғлүмәтле кеше, абызлардан була, чөнки инде ул ауыл безнең Уфаны саҡлар өчөн күсерелеп ултыртылған мишәр ауылы, алар инде ғәскәри хезмәттә булалар. Алар бер нидә эшләмиче хөкүмәт исәбендә йәшәгәннәр. Хлебный жалованиеға ҡадарле булған, икмәк тә бүлеп бирелгән, суғыдан инде әкрен-әкрен генә ауыллар барлыҡҡа килтереп, жирләр бүлеп, ауыл хужалығы менән шөғөлләнә башлағаннар, мал асрап, иген үстереп.

Батырша хәзрәтләре башланғыч белемне әтисенән ала, әтисе Мөғәллим исемле була. Был инде Ҡарышбач ауылының килеп чығышы, йәки инде урындағы башҡортлар белән, ҡыр уннар, түбән танып волосы башҡортлары белән алтынчы июлдә мең атлы йөз туксан өчөнчө йылда төзөлгән договор. Был күчермәче бирелә.

Мында инде, Балтачта урынлачҡан музей, Балтач турында бер ни ҡәдәр мәғлүмәт бирелгән. Гравюралар, Иван Георгий гравюралары. Бында инде бигерәк тә бәләкий балаларға сөләйбез инде, мына, мәсәлән, башҡортлар турында гравюра, ниндәй булғаннар, ғәскәри хезмәткә ниндәй ҡорал белән барғаннар, кийем ниндәй булған, ризыҡ ниндәй булған – шулар турында мәғлүмәт бирәбез. Мына башҡортлар кардонда. Мәсәлән, башҡорт, татар, мишәр хатын ҡызы кийеме ничек булған, бүтен йере йабыулы.

Шуннан Батырша Тайсуған мәдрәсәсенә йуллана, унда Ғабдрахман Бикчурин дигән хәзрәт уҡыта аны. Анда ул уҡый. Элекке уҡыу тәртипләре инде, башланғыч синыфларны өстәге синыфтағы шәкерләр уҡыта торған була. Ул уҡый дигәч, уҡый да эшлий дә, тимәк. Тыумыштан ис китерлек зирәк бала була, хәм инде ошо Тайсуған мәдрәсәсен тамамлағаннан соң, Тачкичү мәдрәсәсенә күчә. Тайсуған мәдрәсәсе бөгөнгө көндә Әлмәт районына керә, Татарстан Республикасы Тайсуған ауылы, ә инде Тачкичү мәдрәсәсе бөгөнгө көндә Татарстанның Арча районына керә, Казан артында. Ғабдрахман Бикчуринда уҡып чыҡҡаннан соң Ғабделсәләм Ураевҡа күчә, алар икече бер туған, берсе Тайсуған мәдрәсәсендә, берсе Тачкичү мәдрәсәсендә ғилем бирәләр, хәм ғилем ала да. Соңғы мәғлүмәтләргә ҡарағанда, тарихсылардың әйтеүенә ҡарағанда, утыз йылдан артыҡ белем алған. Ул инде ис киткеч күп ваҡыт, ул ваҡытта, күрәсез инде, хәлле ғаиләдән булған.

Бында инде Батырша хәзрәтнең тормош йулы, бездә инде мәғлүмәтләр башҡорт телендә дә бар, татар телендә дә, рус телендә дә, иске славян, ғәрәп телендә дә, фарсыда да бар.

Мына инде бу район хакимиәтенең,музей асылған ваҡытта, ул ваҡытта Рахимов президент булғанда килгән иде музейны ачарға, бу район хакимиәтенең музейға биргән бүләге. Күрәсез, беренче сафта Батырша үзе, аның күрәсез, уҡытыучыға жидди тәвәкәл ҡарашы, ғилемгә ынтылыч, күрәбез башҡа шәкертләргә ҡарағанда аның күлмәк тә чаҡмаҡлы, түбәтәй дә бизәклерәк, хәлле ғаиләдән икәнлеге күренеп тора инде.

Бу сүрәт турында инде бигерәк тә бәләкәй синыф балаларына күберәк сөйләргә мөмкин, чәғәтләр буйына сөйләргә мөмкин. Бу сүрәт бөтөн нәрсәгә бәйле, уҡыу-уҡытыуға да, әхләккә дә, йәшәйешкә дә. Иң ҡәдерле әйбер ул ваҡытта инде – китап. Интернет йуҡ, телевизор йуҡ, ул ваҡытта ҡулйазма китаплар йә ғалимнарда булған, йә инде шәкертләрдә конспектлар, күчереп йазылған китаплар. Ғилем алған китаплар ғына булған, китаплар ифрат дәрәжәдә ҡиммәт баһада булғаннар.

Инде күрәбез тәрәзә, ниндәй йаҡтылыҡ төшкән. Йаҡтылыҡ житмий бачласа, чыра белән йаҡтыртылған, аннары лампа белән. Күрәбез инде рәссам мейечне дә сүрәтләгән. Бу инде ҡором чистарта торған, кирпеченә ҡазәре билдәләгән. Ҡором нәрсә ул, дип балалар ах итә инде. Ҡором нәрсә була ул, ҡайан барлыҡҡа килә, нийә

чистарталар аны печне, чөнки инде ҡайын уты йаҡкач, бигерәк тә инде смола барлыҡка килә, дегет барлыҡка килә. Дегет барлыҡка килгәндән соң ҡором утыра, ҡором утырғандан соң, печ тартмый башлый, йәки инде төтөн тычҡа чыҡмый, киресенчә өйгә чыға торған була. Рәсемнең был йаҡ мөйөшөндә без сундук күрәбез, сундукта инде – борон-бороннан жир алыу договорлары. Хөкүмәт жир бүлеп биргән, хәр бер ауылға жир бүлеп бирелә торған булған земномерлар тарафынан. Шуннары инде метрический книгалар шушында саҡланған. Бу метрика книгаларын сез барығыз да беләсез инде, шул йүнәлештә уҡығач. Шул метрика китапларында иң беренче туу турында, аннары никахлар, аннан айырышыулар, аннары үлем турында – дүрт мәғлүмәт бирелә торған була. Хәр бер ауылның, хәр бер йылның метрик книгалары Үзәк динийә назаратына хисап белән бирелә торған булған, имамның ҡултамғасы белән. Ә мында инде өстә иң йуғарыда – сөлгө. Бу – мосолман халҡының чисталыҡ вә пөхтәлек билдәсе. Бөтөн халыҡлардың да символы. Башҡорт халыҡлардың да символы, башҡа мосолман халыҡларның да символы, чисталыҡ, пөхтәлек символы – сөлгө. Ул йуғары эленгән хәрбер йердә. Хәзер дә өйләребезгә керсәк, сөлгө турында сүз бара. Ә инде соңғы чирләр ваҡытында бигерәк тә ҡулларны йыуыу мосолман йәшәү рәүешенә йаҡын алып бара, чөнки инде мочолман кешесе биш тапҡыр тәхәрәт ала, ҡулларны, айаҡларны, битләрне йуа торған була.

Бу Ғабрахман хәзрәт Бикчурин шәжәрәсе. Бу шәжәрә – бик данлыҡлы шәжәрә. Бу шәжәрәдән бик күп ғалимнәр, күренекле мәғрифәтчеләр чыҡҡан.

Мына безнең “Батырша халыҡ күңелендә” экспозициясында Мөфтий хәзрәтләре тора иң беренче, әнисе дә шушы нәселдән. Бездән йаҡын ғына Тәтешле районы, беззең мәғрифәтче Ғәли Чоҡрый бар, аның жәмәғәте дә шушы шәжәрәдән. Ғәли Чоҡрыйдың бик матур шиғырлары бар, шушы Тайсуған ауылына бағышланған.

Батырша хәзрәтләренең бөгөнгө көндә донйалыҡта саҡланған өч әйбере бар. Икесе Мәскәүдең архив древних актовта саҡланыла. Аның иң беренчесе – Ғарызнамасе, икенчесе – Башҡорт халҡына йазылған күтәрелешкә өндәмәсе. Икесе дә архив древних актовта. Өчөнчө әйбере бездә саҡлана, аның нәселе тарафынан саҡланған Батырша хәзрәтнең китапханасы, мына сез ҡараған китаплар.

Мәрйәм Солтанова мәдрәсәсендә Уфала Әлиаскар университетының ике уҡытыучысы уҡыта договор нигезендә, анда инде алар ике йыл эшләйләр дә ҡайтып китәләр. Алар хәр ҡайсысы мында киләләр, бер-берсенә әйтәләр дә, шушы китапхананы күрергә киләләр. Шул уҡытыучылар килә, уҡый хәм инде ғәжәпләнә: шушы, дей, төпкөл ауылда, дей, Балтач районында шушы дәрәжәдә ғалимнар булғанмы, шушы китапны уҡырлыҡ. Сорау бирәләр үзләре үзләренә хәм инде әйтәләр: бөгөнгө көндә лә Әлиаскар университетының ғалимнар әзерләү бүлегенең махсус нейендә генә уҡыла был китаплар, дип. Китаплар инде төрлөчә йазылған, мәсәлән, ғалим донйаға килгән төп тексны биргән, поляларға инде ғалим донйанан узған, китап башҡа кешегә күчкән, анан поляларға шушы мәсәлә буйынча ниндәйдер аңлатмалар, йаңалыҡлар, башҡа китаплардан күчермә булырға мөмкин өстәлгән. Полялар тулғаннан соң вкладышлар йасағаннар, күрәсез инде ҡай бер битләрдә бишәр төрлө почерк. Мында инде ҡайсы телдә дигән сорау тыуарға мөмкин. Бу төрөкләр дә, фарсылар да, ғәрәпләр дә ауыр уҡый, бу боронғо ғосманның теле, беззең башҡорт халҡының да, татар халҡының да, ҡазаҡ халҡының да, таджикныҡы ла, азербаджанныҡы да, бәлки, кергәндер, ғөмүми тел ғосман теле, шушы телдә йазылған китаплар, иске төрки теле.

Тәлғәт хәзрәт Тажетдин килгән сайын китапларны тотоп, энергиялары ис китәрлек көчлө, минарга ике-өс айлыҡ аккумуляторымды тутырдым дип, зарядка алып китә.

Эстәлеге, йөкмәткече төрлөчә. Бар дини китаплар, Ҡөрьәнгә комментариялар. Айырым битләрне уҡыучылар бар. Табипчылыҡ буйынча китаплар бик күп, рецеплар да бар, чирнең ниндей икәне турасында йазылышлар бар. Унда ис китәрлек гипноз көчө булған, чөнки инде соңғы чәғәтендә дә ул гипноз көчөн ҡулланған. Аңарда нәселдә дә гипнозсылар булған, аңардан соң да әле.

Ҡарышбаш ауылында менә, ул ике мәхәлләнән тора, йылға төйәге, йылға был йағы, икесендә лә нәсел имамалары. Шунда йылға төйәгендә су башнясы тора, водонапорная башня. Шушында инде колхозның көчлө чағында иң беренче бит инде күмәк хужалыҡҡа бечән әзерлисең, бечән әзерләргә рөхсәт йуҡ айырым хужалыҡҡа. Ә инде тапҡырыраҡ кешеләр төннә ташый торған булғаннар бечәнне. Атҡа бечәнне күберәк салғаннар, ат сейәлмичи йафалана торған булған. Шушы башня буйына алып килеп ике мәртәбә әйләндереү белән ат терелеп китә торған булған. Бөгөнгө көндә лә теш сызлаған кешеләр шушы башня буйына барып теш сызлауларын басҡаннар, дип әйткән кешеләр бар. Ни өчөн ул башня урыны дауалый, чөнки мәчет урыны.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы менән
Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Әхмәтйәнова Гүзәлиә Зөфәр ҡыҙы, 1975 йылғы

Мында тыуҙым, мында үстем, шунда йәшийем, шунда эшлийем. Бухгалтер һөнәрен үзләштерзем. Повышение курсларда булдым. Анан шушы культурала эшлийем. Мында секретарь вазифаһында эшләйем. Бөтөн булған мероприятиеларда ҡатнашып, ниндәй генә мероприятие булмасын, сәхнәгә чыҡҡанда жырмы, бийеүме, скетчлар, бөтөн йаҡта ла ҡатнашып. Уҡыдым төп ун беренче класҡа хәтлем Балтачта, үзебездең Балтач мәктәбендә. Анан инде Уфала, Благовещинскийда уҡыдым училищела. Анан кейәүгә чыҡтым, бәпәй таптым. Балаларым өчәү. Ҡызлар эшләй, зурлар. Бәләкәй улым бишенче класта уҡый. Ҡызларым Фармлендта эшлийләр, Уфаладар икесе лә, фармацевтлар.

Йырлар инде, үзебез йазған йырлар түгел, артистларның йырларын үзләштереп жырлайбыз. Ә шиғырларны Әнғәм Атнабаевныҡын уҡыйым, үзебездең директордың шиғырларын сөйләйбез.

Балтач – Ҡолой Балтачтан. Историясын тулы әйтә алмайым инде. Беззең төп апалар беләләр инде, олораҡтар. Шишмәләр бар ауылларда. Шишмә ачтыҡ, шишмә бәйрәмдәре эшләп. Тутағачта бар таулар. Түшебай тигән ауылда бар инде.

Туй йолалары үткәреләә. Әле коронавирус ваҡыты булғач, загс бинасына бик керитмиләр. Рөхсәт килен белән кийәүгә, аталары-әнкәләренә рөхсәт. Килгән ҡунаҡлар тышта көтөп торалар инде. Теләкләре булған хәлдә площадка бар шушы йерзә, бик матур организовать итеп, аркалар ҡуйып. Килен төшөрөү йоласын үткәрәбез. Килен төшкән йортҡа барып, матур кийемнәр белән жырлап, сүйләп, ҡаршы алабыз, загсҡа килгәндә шулай матур ҡаршы алабыз.

Бәпес ҡайтҡач, жырлап, аның да үзенең матур йолалары бар. Сүзләре, жырлары бар. Шулар белән башҡарып сығабыз.

Балтач районына хас булған балан ҡатығы бар. Аны арыш оно белән эшләнелә, бик тәмле килеп чыға. Читтән килгән ҡунаҡларды гел балан ҡатығы белән ҡаршы алабыз.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ МӘНӘГӘЗ АУЫЛЫ

Фәтхетдинов Рәдиф Ҡорбан улы, 1939 йылғы
Фәтхетдинова Нәсимә Сәфиулла ҡыҙы, 1937 йылғы

Башҡортлар башта булған, диләр дә соң. Оло кешеләр әйтеүе буйынча, менә шушы типтәрләр килгән. Менә Ғәбжәлил нәселе. Алар балта осталары, ныҡ оста кешеләр булғаннар. Матур-матур мәчетләр салғаннар безнең ауылда. Безнең башҡортларның теле шул татарға киткән, дип әйтәләр иде инде. Оло кешеләр әйтә иде. Зүрәнәйләрем, зүрәтәйләрем әйтә иде инде элек.

Безнең заманда инде иң беренче китаплар, “Ҡазан китап нәшриәте”ндә чыҡҡан китаплар белән уҡыдыҡ. Ни өчөндер безгә башҡорт телендәге китаплар нитмәде бит инде ул. Менә бу йаҡны шулай татар теле белән оснащать иттеләр бит. Татар телендә китаплар белән. Безнең поколение татар булды инде ул.

Балыҡны без, как обычно, Таныпта бит инде бөтөн сортлы рыба бар. Сортный дип атала. Балтачларныҡыса менә чүкә, әйме? Головель, аҗау, шунан йәс опто, чабак, шунан алабуға, ней, окунь – алабуға. Шунан ёрж – ҡаты сырт дип йөртәбез. Ташбаш – пескарь, ташбаш. Шунан нindий балыҡлар? Җәйен – сом, җәйен.

Табан бездә йуҡ ул Таныпта. Табанға без күлгә йөрибез нейгә, анда нейгә инде, Начар, Зиләзекҡул. Шунда йөрибез. Алар күл исемнәре. Бездә ҡармаҡ ҡороғо дибез инде. Леска, лесканы, как обычно, ҡыл жеп дип йөртәбез. Ҡармаҡ, крючок ҡармаҡ инде. Ящигы белән утыра әнә ишек алдында. Гел балыҡ... Чирткеч, чирткече бар... Поплавок чирткеч дип йөртәбез инде. Шунан нindий нәрсә... Мурза белән элек бабайлар йөри иде. Хәзер йөрөүче йуҡ. Сеть белән вообше рөхсәт йуҡ.

Уха пешерәбез алабуғадан, чүкәдән. Ә пирукка барсы да бара инде. Пирук была ул бөтен килеш салып төйөп пешерәсең. Ҡамыр белән. Төче ҡамыр белән. Аңа специясын салып эшләйсең. Әйберләрен салғач, йомшаҡ была ул. Ҡаты былмай. Ҡаты сырттан уха. Алабуғадан уха инде. Уха шулпа инде. Аны әйбәт итеп пешерсәң, тәмле була ул. Бетереп ашайлар аны. Балығын ашаған кеше, йараткан кеше ашай. Йаратмағаны йуҡ инде. Теш йуҡ, ғәйепләмәң инде. Сүләшеп тә былмай.

Суға бәйле дәү ҡызыҡлы ваҡиға булмады. Минем дәүеремдә. Суға төшөү булды. Боз ватылып. Бер йегетне менә, күрше генә йегетне алып ҡалдыҡ. Исән-сау былай. Түшкәр йегете бар иде. Икәү идек. Турыға килде дә ул, чығарға уйлады. Без ҡычҡырабыз: "Кермә, кермә, кермә". Ул барыбер прёт, керә инде. И төштө дә китте. Кереп тә китте. Мин оло кеше булғач, йар башында тороп ҡалдым. Теге иптәшем, йәш кеше, йөгөреп тә төште. Тегеңә чыбыҡ биреп. Выручать иттек. Сразы машинаға утырттыҡ та, алып ҡайтып, ҡотҡарып ҡалдыҡ.

Ауыл – Мәнәгәс. Иске Мәнәгәс. Яңы Мәнәгәс Тәтешле районында, безнең ауылдан күчкән ул да. Ныҡ итеп әйткәндә, ҡайдан кем обосновать иткән точно әйтәлмәйем.

Без йәш ваҡытта колхоз ваҡытында бригадаға бүленеш бар иде. Потому что ике бригада иде шушы ауылда. Без керә идек беренче бригадаға, менә без, половина деревни, нәҡ половина.Теге йаҡ уже икенче половина иде. Мин йәш ваҡытта бу. Ә нәсел буйынча бүленеш былмады-былмады. Оло кешеләр вис китеп беткән. Иң олосы менә без ҡалдыҡ инде. Мин сиксән өчтә. Миннән олораҡ бар икән әле. Бер әбей бар әле. Сәғдәт. Бар икән әле, бар. Ололар әле бишәү әле.

Таулар йуҡ. Бездә в основном мына мында бәләкәй генә ҡалҡыу бар. Тушҡар белән ике арада. Имәнлек дип йөрөттеләр. Анда элек безнең ауылның җире иде. Имәнлек дип йөрөттек инде менә мында ҡалҡыулыҡ. Шуннан бу йаҡта, усаҡ йағында, Яңа Балтач йағында, Ҡызығыч басыуы дип йөрөттек инде. Нейгә, басыуға чыҡҡанда... Ҡара, исемен әйтәлмәй торам. Әлсир йағындағы. Ике аралыҡ! Воо, искә төште. Ике аралыҡ дип йөрөттөләр. Менә бригадирлар эшкә барғанда, Ике аралыҡтан барасың, Ҡызығычҡа эшкә, Имәнлеккә менәбез. Салам йандырырға, ашлыҡ сукканда. Бригадир әйтә и китәсең атҡа. Ат җигеп. Шундый хәлләр. Шунан, армиядан соң уже ней, училищены укыдым да, тракторда йөрөдем, эшләдем. Сабан сөрдөк...

Печән чаптыҡ. Покос чүмәләгә әйләнә. Чүмәлә – кәбәнгә. Кәбәнде ике өчне ҡуштың дисә, эскерткә әйләнә. Чалғы, тырма белән инде ручной эш ваҡытында. Сәнәк. Ағач сәнәкләр белән. Эшләй идек үзебез сәнәкне. Өч, дүрт тармаҡлы. Бишле былмай иде инде. Озонлоғы өч метр, иногда дүрт. Кәбәнне очларға кирәк. Кәбән очо,

дибез, уртада чишта дигән ағач была иде. Озон ағач инде ул. Печән аумасын өчөн. Ә төптә ней инде, таған. Өч. Өч ағач. Таған, әпәт ныҡлыҡ өчөн. Печән тотар өчөн бергә. Кәбәнне ҡыйғатмасҡа. И черемәс өчөн. Мында уртасына ҡыуыш ҡуйабыз. Как обычно, жирек. Ольха. Күпчелек жирек ҡулландыҡ.Ней, чистада жирек. Ҡайын потому что тиз нитә, бирешә дымға, черей. Ат белән алып ҡайтабыз. Безнең заманада ат. Хәзер инде трактор.

Чабынлык, печәнлек, дибез. Анда элегерәк, конечно, ни иде инде, жибәләй дип йөрттек, шул үсә иде. Жибәләй дип йөртә идек. Чичкәсе мының буйлы, ҡызларның үрмәгән башы кебек. Мал аны бик йаратып ашамай.Шунан ней инде, йылан теле дип йөртә идек. Аны чалғы белән дә чабылмай. Ни хәлдә, дип тора да ҡала башын эйеп. Былай селтәгәндә. Ну клевер эләксә, аҡ клевер. Почти бетте. Үзенән үзе бетә. Безнең болонда әзәйде. Ҡаты хәлдә әзәйде. Ҡызыл клевер тоже, мал йаратып ашады инде. Азайды-азайды хәзер. Күпчелек только ҡалды җибәләй. Мал да бик йаратып ашамай аны. Хәзер мал тотмайбыз инде. Пенсияны әйбәт бирә хөкөмәт. Ҡартайдыҡ...

Атай-бабайлар безнең болонны үзләре чистарткан, ағачлыҡ былған. Һәр бер туғайға исемне биргән. Менә беренчесе ней инде, Аҡкош күле дип йөрөтәбез. Аны Мухлисулла бабай ниткән, чистартҡан. Шунан дальше китәбез, Хәсбәт туғайы. Ул бабайлар йуҡ инде берсе дә. Хәсбәт бабай тазартҡан. Шунан, әзрәк барып, Нур күле дип йөртәбез. Нурмөхәммәт микән. Әйе, Наилләрнең әтәләре. Нурмөхәммәт булды микән. Нур дип кенә йөрттөләр инде. Анан соң безнең печәнлек. Зур әтәйнең. Фәтхетдинов шарламағы дип йөртәләр әле дә. Шарламаҡ – йылғаның сай урыны. Танып йылғасы бит инде. Сайраҡ шәб аға, шуңа шарламаҡ дигәннәр. Дальше анда китә, Нуриханның әтәсе, Ғәрифулламы... Гарипов инде ул. Гарипов, әйе. Шул йалан. Шунан Зыкрыйа йаланы. Гел кеше исемнәре. Потому что алар үзләре тазартканнар, урманны кисеп, йандырып, печәнлек йасағаннар. Шуңа вис ней инде. Нурлығайан ҡарт йаланы бар анда. Исемнәре күп аларның. Әллә туксан хозяйство былған. Ауылда кеше күп былған, барсы да суғышҡа китеп үлеп бөткәннәр. Суғышта ғына түгел... вообше инде.

Озаҡ йәшәгән кеше булсаҡ та, йыр, бейеү, ул турыда мин надан настоящий. Мының да көйө йуҡ, минеке дә йуҡ. Без йырламай, бейемәй йәшәйбез. Ну ҡулға килгән эшне эшләйбез. Шәл бәйләдек. Жимпр бәйләдек. Мал ҡарағанда, ойоҡбаш бәйләй-бәйләй барсына да бирәбез бәйләп. Җөн алабыз. Пыйма бастыҡ, бәләкәй улыбыз бар иде. Ағиделдә тора. Пыйма бастыҡ, бүрек тектек. Андатрадан. Йылғада тоталар иде. Кешеләр китереп бирсә, тегә идек. Нутрия. Су тычканы. Үзебез иләйбез инде. Китереп бирәләр чи көйөнә. Үзем йөрөмәдем. Йаратмадым браконьерствоны. Тозлап ҡуйабыз. Сутка-ике сутка. Йөнө чыҡканын ҡарап торасың. Анан мизрить итәсең. Салоны снимать итәсен. Тиресе үзе генә ҡала инде. Аңардан соң нитәсең инде, или соло апрасы белән быйап, әпәт йылғаға тығасың, или же кислота. Кислота сөртөп, берсенә-берсе, тиргә-тир салып ҡуйасың. Әпәт выдергиваеш. Җөнө чыҡса, тире өлгөргән була. Аннан йуабыз алып. Киптерәсең. Шампун белән йуа идек. Шунан тирене киптерәбез, анан үреп тегәбез. Выкройка белән. Үзебез ҡыйыштырабыз инде. Башың житкәнчә. Тырышасың, кирәк былғач. Ҡайдадыр саҡланған бүрек бар әле, бар.

Тула ойоҡ эшләйләр еще. Аны кийәсең, чабата кийәсең өстенән. Элек кийәләр иде инде. Борон бар иде ул. Чолгол эшләйләр иде ул. Чолгол. Чабата кийәргә. Без чабата кийеп үстек. Озон ҡунычлы пыйма. Озон ҡунычлы была. Әйе, ә тегесе гәлүш пыйма. Часынка. Пыйма өстеннән гәлүш кидерәсең дә.

Сарыҡ җөнөнән палас суғалар иде. Паласны идәнгә җәйергә эшләйсең инде. Үреп тә эшләп была, киндер итеп суғалар. Кейезек былды дисә, йабынып йатасың. Йылы была. Мендәрләр... Мендәрне сарыҡ җөнөннән эшләмәдек. Ҡаз җөнө кирәк аңа. Иренмәй ҡарарға кирәк аның барсын да. Иренсәң, берсе дә йуҡ. Шундай хәлләр.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы менән Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

ҠОМЪЯҘЫ АУЫЛЫ

Мирсаева Роза Фәтих ҡыҙы, 1968 йылғы (фотола – уңда)

Безнең йылға бар. Анда ауыл, йылғаның исеме булмаған. Йер бүлешкәндә, бер бала ҡомға йазып ултырған. Шул ваҡыт йылғаны Ҡомғайаза дип атағанлар. Азаҡ ҡысҡартҡанлар. Через дефис йазғанлар. Ҡомға-йаза. Урыслар ул сүзне белмәгәч, Кумьязы дип атағанлар.

Тағы ла Ар йылғасы бар. Мишкә районы Әребаш ауылынан башлана. Шунан Арбаш – Ар ҡалған. Таныпҡа аға. Щейә тауы бар – щейә үсә. Сарысаз – чыҡҡан сыуы сары булған. Шуға шулай атағанлар. Ҡайынлыҡ тауы бар. Кем шишмәне тапкан, шуның исемен ҡушҡанлар.

Атайҙан оло кешене бабай диләр. Әбей диләр. Туған булса да. Аҡ бабай, аҡ әбей бар. Улар аз ҡалған. Элек әйткәнләр.

Бүрек – ҡышҡы баш кейеме. Йылға шәп аҡҡан урынын шарлауыҡ диләр.

Бәшмәк – гөмбә диләр. Әтәч гөмбәсе – лисички. Гөрәждә – груздь. Мухомор – чебен гөмбәсе. Гастриттан помогает.

Сыйыр, сарыҡ асрыйлар. Ҡуйан ҡарайлар. Көлкәй – жеребенок. Годовалый – тай. Күкат – аҡ ат. Жирән ат бар.Лось – мышый. Бурундук – йомран. Бобер – ҡондоз. Быҙау, тана, башмаҡ, сыйыр.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Солтанова Гөлнара Ғүмәр ҡыҙы, 1969 йылғы

Ауылның төзөлөүенең аныҡ датасы йуҡ. Шул бер мең сигез йөзөнчө йылларда. Ауыл шул өч тапкыр күчкән. Кумиязы дип атала инде. Уразай нәселе бар. Иң зур нәсел – Әббас нәселе. Ҡачҡын нәселе. Себеш нәселе. Илеш нәселе бар. Элек татарлар ҡачып килгән. Уларны ауылға индермәгәнләр. Илеш нәселе инде.

Баурсак пешерәбез. Уртаса баурсаҡ бездә. Чишкә – хворост пешерәләр, сәскә инде. Ваҡ бәлеш пешерәләр. Татлы бәлеш бар – курага, ристан. Итле бәлеш, бер ничә төр белән. Эчәк бәлеше пешерәләр. Сөсө ҡамырҙан пешә.Эремчек, ҡатыҡ, айран бар. Ҡорот йуҡ. Май эшләйләр. Ҡызыл сөгөлдөр ҡатығы эшләйләр. Бал эремчеге, ҡызыл эремчек эшләйләр. Өспочмаҡ – бәрәңге, ит белән.

Боярышник – айыу ҡамыры. Шиповник – гөлжимеш. Малина – ҡура жиләк. Земляника – жир йеләге. Черемуха – муйыл, шоморт. Муйыл – ағач, шоморт – жимеше. Божья коровка – кучмәкүз. Угол – бочмаҡ. Мешок – ҡашыҡ. Хлеб – әпей, икмәк. Мама – әней, әнкәй ҙә бар. Папа – әткәй, әтей. Бабушка – зур әней. Дедушка – зур әтей. Брат – абыйым. Братишка, сестренка – энекәш, апайым. Түтәй тигән сүз бар. Ололарға әйтәләр инде. Хәзер улай димәйбез. Ҡәйнәм, ҡайнатам – килен әйтә.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы менән Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

КӨНТҮГЕШ АУЫЛЫ

Ғәлина Любина Валентиновна, 1957 йылғы

Милләтем – мари, Күрше Йәнтимер ауылынан, Йәнтимер ауылы – мари ауылы. Башланғыч класлар уҡытыучысы. Хәзер эшләмәйем. Мәктәп тә йуҡ, уҡыучылар да йуҡ барыбер.

Йәнтимернең тарихын әйтәлмәйем. Тарихын белмәйем. Ә Көнтүгеш көннөң туышынан алынған. Бер мең жиде йөз илленче йылларны, ун сигезенче ғасырда, Көнтүеш бабай килеп урнашҡан. Көнтүеш бабайның балалары Бүрес булған, Ҡамач, Ҡачҡын булғандар. Ҡамач ауылы – бына күрше ауылда, Ҡачҡын дигәне булған, менә Бүрес – әтейләрнең, ҡайнатамнарның бүрес нәселе. Бүрес нәселенән менә шул ауылда төпләнеп ҡалғаннар, шул ауылда йәшәйбез. Нәселебез бик көчлө, бик талантлы, Алсу Галина – безнең племянница, Ғафарова, менә музыкальные төрлө йаҡлап, ҡулларынан килмәгәне йуҡ. Менә шушы ансамблдә лә йөрөйбез бит инде хәзер, Башҡортостан буйлап төрлө районнарда булырға туры килде, Нефтекамский, Янаулларда, Ауырғазы районында булдыҡ, ВДНХ-да булдыҡ, Конгресс-холда булдыҡ, бына шушы ансамбль белән йөрөдөк инде, шулай йөрөргә туры килде. Мөнәжәтләр әйтәбез, төрлө фольклор бейеүләр, шундый күренешләр күрсәтәбез инде. Безнең житәкчебез Асия Минислам ҡызы бик матур эшләп килә. Ауылыбызда ҡартлар ғына тороп ҡалды, йәшләр йуҡ, әммә ләкин ауылны сүндерәсе килмәй, Аллаға шөкөр, әле йул асфальт та булырға тейеш, бәлки газы да килеп керсә, йәшәрбез әле, дибез.

Мөнәжәтләрне күпчелек үзебез дә йазабыз, менә Асия үзе йаза, шунан йардам кирәк булғанда без дә. Нәрсә эшләйбез дип безгә сорай бит иде, бергәләшеп уйлайбыз, кемдә ниндәй бер йул килеп чыҡса, икенчесендә тағын икенсе йул килеп чыға, шуннан бергәләшеп сценарийлар төзөйбөз.

Бына “Балан бүкәннәү”, республикада бер жирдә йуҡ андый “Балан бүкәннәү” дигән фольклор күренеше, күргәнебез йуҡ. Нөркәдә күрсәттеләрме? Республикада бездән башланды ул, безнең ансамбль, менә шулай йаңы булсын әле, дийеп жибәргән идек, шунан бездән китте ул...

Бездә “Саумысыз, ауылдашлар!” бик матур үтте, шушы Асия йөрөп. Самауыр бәйрәмендә ҡатнаштыҡ үзебенең ғайлә белән. Ул электән йуҡ иҙе андый байрам. Өчөнчө йыл Самауыр бәйрәме үткәрделәр, без ҡатнаштыҡ. Тергезеп тик шул безнең буза, шул балан, “Йәйләүҙә” күренешләрен күрсәтәбез. Электән жәйләүҙә жыйылғаннар, печән чапҡаннар.

“Йәйләүдә” дигән үзебез менә уйлап, беребез бер төрлө күренеш кертсә, икенчесе – икенче төрлө күренеш, шундый менә бердәм, бергәләшеп эшләп киләбез. “Йәйләүдә” күренешендә жыйылышып ҡызлар, жегетләр печәнгә барабыз. Печән әзерләргә. Печән әзерләргә барған жирдән сөйләшеп китеп, йал итәбез, йеңгәләр килеп чыға, йеңгәләрне бийетәбез, печән чабабыз, йал итәбез. Ашарға әзерләйбез. Шундый күренеш күрсәткән идек инде. Һыйлап, азаҡта тағы ла бергәләшеп ҡайтып китәбез. Шундый.

Үзебезнең ауылда ғына чыҡҡан, үзебезнең ансамблдә чыҡҡан күренешләр инде, “Күл буйында”, “Йәйләүдә”. Тик үзебезнеке. “Кәкүк сәйе”. Быны инде ҡайдадыр ишетеп, үзебезчә ҡуйған инде.

Буза ҡойоу – йаңы шундый күренеш күрсәттек. Элек-электән килгән ул. Солодан кисел дә эшләгәннәр. Ҡымыз эшләмәгәннәр.

Баланнан бәлеш бешерәбез, шунан балан ҡатығы эшләйбез. Балан ҡатығы. Баланны жыйабыз. Баланны чистартабыз, йуабыз. Шунан балан ҡатығын пичкә он белән ҡуйабыз. Бигерәк тә арыш оно белән тәмне була ул. Арыш оно белән болғатабыз, ҡайнар су салабыз, шикәр ҡомо өстәйбез, пичкә ҡуйабыз. Пичтә өс-дүрт сәғәт утырса, бигерәк тә тәмле була эреп тора торған балан ҡатығы. Безнең тик Балтач районына хас ғынаҙыр инде ул, бренд дибез инде. Сөтнөң бер ҡысылышы да йуҡ. Ойой ул. Кисел формасында ойой. Шуңарға балан ҡатығы дип атала.

Балан һуты да йасыйлар. Баланны төйәбез, сиробын ғына аласың бит инде. Һутын ғына алабыз. Шунан шикәр белән әз генә ҡайнатып аласың. Он өстәйсең, арыш оно бигерәк тә файҙалы, аҡ оннан да эшләйбез хәзер, арыш оно да сатыла бит хәзер. Әз генә ҡушып жибәрәсең, шундый тәмне була инде ул. Без үзебез йаратабыз инде. Ул йаратмаған кеше дә бар бит инде, уф, балан исе сығарып жибәрдегез, ди. Ә без йаратабыз инде. Бигерәк файҙалы, бигерәк файҙалы ул. Бигерәк татлы, тәмле... Балан үзе файҙалы, арыш үзе файҙалы. Хәзер морс диләр бит инде, баланны изәләр дә, ҡайнаған су ҡойасың да, шикәр саласың да, морс эчәбез, дейләр. Ә бу

морс ҡына булмай, бигерәк тәмле була. Хәтта зур байрамдар үткәргәндә дә, шул байрам өстәлләренә ҡуйалар. Балан һуты бигерәк тәмне була. Иң беренче ошо балан һуты бөтәбездә. Башҡа районнарда йуҡтыр ул, бик ишетелгәне йуғ ул.

Чишмәләрнең исемнәре бар, ҡарайлар, кәртәләгән, шундый матур. Бездә өч чишмә бар, өчөсө дә шундый исемнәре белән: Тау чишмәсе, Шамил чишмәсе, Көйөк чишмәсе. Чисталығы буйынча бик әйбәт диләр инде, экспертизаға алып китеп торалар. Ауылыбыз бик матур. Буабыз бар, тирәләй урман, тәбиғәтебез дә бик бай, ишшеү дә байый башлады, айулар йуҡ.

Борон-боронғодан килә ҡортсолоҡ. Оло йәштәге кешеләр тороп ҡалдыҡ ауылда. Йәшләр йуҡ. Йәшәргә кирәк. Аллаға шөкөр, күңелле йәшәргә тырышабыз үзебезчә. Бына шулай көн дә, ваҡытыбыз булғанда, Асия булса, хәзер жыйылабыз, кемдә нindий, кемдә нindий бәйләм, кем нindий йаңылыҡ ишеткән бешерергә. Ҡатын-ҡыз жыйылса бит инде... иң оло йеңгәбез бар безнең ансамблдә.

Безнең йаҡҡа хас булған шәңгәләр йасыйбыз инде. Балан бәлешләре йасыйбыз. Шоморт пироглары йасыйбыз. Талҡаннар йасыйбыз. Самауыр бәйрәменә без үзебезнең ғайлә белән талҡан бешергән идек. Бодайны бешереп, киптереп, тарттырып. Элек-электән бит инде әбей-бабайлар ураза тотҡанда шул талҡанны ашағаннар. Талҡан эшләр алдынан бодайны бешереп, бүрттереп алабыз ҡазанға салып, бодайны йыуып. Бешереп. Бүртә ул, бешә. Бешкәч, аны киптерәбез. Киптергәннән соң тегермәннән тарттырасың. Сөттә дә ҡайнатып була ул талҡанны. Суда да була. Бешермәй эшләсәң, алай ҡатыраҡ була. Бешергәс, йомшаҡ була. Бешереп эшләнгәс, бешкән була бит инде. Бешергәч, киптерәбез.

Шоморттан бешерәбез, түңәрәкләп кисеп ҡамырны, уртасына шоморт салып. Ике йаҡтан да ачыҡ була. Ҡара шоморттан бигерәк тәмне була. Элек бара идек, урманға барып, берәр биҙрә жыйып, ҡайтып киптереп, аны тегермәндән тарттырып. Хәзер тоже шулай эшләйбез, тик сирәк. Тарттырғаннан соң үзен генә. Ҡайнаған сыу ҡойоп, шикәр саласың, бигерәк тәмле, татлы була. Әле хәтта исләре искә төштө.

Ҡаҡ ҡойабыз. Ҡаҡ дибез. Ул безнең йаҡта ғына түгел. Тәбиғәтебез бигерәк матур, бигерәк бай, ул урманында ниләре генә йуҡ, ул гөмбәсе, хәтта аҡ гөмбәләр дә бар, килеп чыға. Шул хәтлем иркен, киң бында. Тик йәш ҡайыннар үсеп ултыра элекке басуларда безнең. Үзләре үсә. Бөтөн басу иде менә, бер чәчмәгән жир дә йуҡ иде. Хәзер чәчмәйләр. Үзенән-үзе чыҡҡан ағачлар.

Безнең районға хас булған мөнәжәтебез бар. Әгәр дә ишетәсегез килсә, без йырлап ишеттерербез. Ауырғазы районына барған идек, менә шул үзебезнең мөнәжәтне башҡардыҡ.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Ғәлина Адуса Ихсан ҡыҙы, 1945 йылғы (фотола – һулдан дүртенсе)
Хәйруллина Фидаия Мәсғүт ҡыҙы, 1963 йылғы (фотола – һулдан алтынсы)
Ғәләүетдинова Рәзинә Гакрам ҡыҙы, 1952 йылғы (фотола – уңдан икенсе)

Ауылыбыз – бороңғо ауыл. Бер мең жите йөзөнчө йылдарҙа төҙөлгән. Татар, мишәр, башҡорт. Көнтыуыш – йаңы көн тыуа тип аңлатыла. Көнтүгеш хәҙер ауыл исеме. Татарлар таралып ултырған. Ун ике ғаилә булған иң алда. Су буйы дип ултырғанлар инде. Мата йылғасы аға. Баштан төшкән. Ар йылғасы. Рәскәле йаланы бар. Ун ике кеше таралып торғанлар. Йәшәгәнләр. Бездә ҡушаматлар йуҡ. Ауыл бик тыныс.

Сынамышлар бар. Урман чәтләүеге күп булса, ҡыш сыуыҡ була. Миләш күп булса, ашлыҡ уңа, диләр.

Баҡа үләне – подорожник, мәтрүшкә бар.Ҡортчолоҡ бар. Барысы да ҡорт ҡарай. Чәчәк балы, йүкә балы бар.Ауылда быуа бар. Балыҡтар бар. Табан балыҡ, шуртан, алабуға, шамбы.Туҡмас кисәбез. Ит бәлеше пешерәбез. Чашка – йомро, аҫты – чынайаҡ була. Аш ҡалағы, бал ҡалағы. Кастрюль – мискә. Ҡазан, ҡуштабаҡ бар.Ҡайын йеләге, шоморт, ҡыҙыл шоморт, ҡара шоморт, миләш, балан үсә. Гөмбә күп. Саңғы шыуа инек. Божья коровка – ҡатҡан тун. Шмель – дөңгәш. Воробей – шыпшыҡ. Сорока – сайыскан. Һарытүш – безнәк. Ҡарщыға, тилегән.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Ғәлиәкбәрова Гөлфиә Рафаэль ҡыҙы, 1967 йылғы

Балтач районынан Юғары Ҡарыш ауылынанмын. Мин Ҡарыш мәктәбен тамамлағандан суң Әлшәй районы Асҡын ауылы хужалығында зоотехнияны бөтөрзөм, анан суң ҡайтып Ҡарышта икенче зоотехник булып эшләдем, шунан суң тормошҡа чыҡтым, ә хәзер мин почтальон булып эшләйем. Өч ауылда йөрөйөм. Балаларым бар. Ҡызым ғаиләсе белән Уфада тора, улым Архангельский областа, ғаиләле, Алла бирсә, бәбей көтәбез. Ҡызымның ике ҡызы бар. Берсе бишенче класта уҡый, берсе әле өч йәшлек кенә.

Мин килгән чаҡта мында мәктәп бар ийе, но хәзер безнең ауылда балалар бөткәчтен, мәктәп бөттө. Ауыл ҡарт, мында пенсионерлар күберәк, йәшләр йуҡ. Бездең клубта ана шул пенсионерлар йөрөйләр. Алар йәнәшәсендә мин дә йөрөйөм. В основном, алар мал ҡарыйлар, эшләгәндәре лә бар.

Ауыл Көнтүгеш тип аталған, ул Ҡолой Балтач бездең, аның өч малайы булған. Ул малайлары үскәч, шушында малайларын жибәргән: "Урынлашығыз үрге йаҡҡа, ҡойаш чыҡҡан йаҡҡа булсын", – тип. Шунан киткән бездең Көнтүгеш ауылы.

Чишмәбез бар бездең, Көйөк чишмәсе. Аның сыуы бик шифалы. Шунан суң Шамил, Талип чишмәсе, Хәйретдин чишмәсе бар.

Безнең йаратып ашағаныбыз – ҡыстыбый, бәлеш. Без балан бәлеше йаратабыз. Мишәр ашы диләр дә, но бөтөнөсө лә ашай. Алма бәлеше, ҡоймаҡ, белендәр бешереп, әпий инде бездә. Үзебез пешерәбез, бездең печ, әле газ кермәгән. Шәһәрдәр ҡайталар: "Үзебезнең ауыл әпийен бир. Безгә бер ниндәй дә күчтәнәч тә кирәкми, только ауыл әпийен генә бир", – тип. Шәңгә. Уны әче ҡамырдан да эшләп була, чөчө ҡамырдан да эшләп була. Ҡамыр өстөнә бәрәңге баламығы йағасың да, шунан суң аның өстөнә йомортҡа сытып, тағы майлап ҡуйасың. Ана шул ун биш-жегерме минут эчендә пешеп житә инде. Шуны йаратып ашыйзар. Баурсаҡ пешерәбез. Минең иптәшем бик йаратып еткерми, үзем бик йаратам. Печеньелар пешерәбез, үзебез пряниктар, кұмәчтәр, булочкалар эшлибез.

Сөттән бездең, в основном, эремчек эшлибез, эремчектән рулет кебек эшләргә йаратам мин, аны бик йаратып ашыйлар. Разный фигуралар йасап ҡуйам да. Аның белән пончики тәмле була ул.

Бездең йаҡта йоморо диләр, чәшке, блюдце диләр инде бездә. Бездә ҡалай тәрилкә, бындай тәрилкә дип сөйләшәләр Ҡарыш йағында, ә мында килгәч, күбәтә дип сөйлийләр икән тимер тәрилкәне. Безнең йаҡта ун биш литрлы бидрәне бадийа диләр. Хәзер мында тормошҡа чыҡтым да иптәшемә, тағы бер бадийа булсын ине, димен, иптәшем күзен генә тутырып ҡарый да, өндәшми. Хәзер эшкә бардым, мин килгәч тә мында фермада эшләдем әле, шунан суң миңәргә әйткән кеше йуҡ инде, мин: "Бадийаға тотонмағыз", – димен. Көләләр зә көләләр. Нәрсә булды икән, тим, аңламыйм. Ә ул, оказывается, мында ун биш ҡадаҡлы, тип сөйләшәләр икән. Алар күтәрмә диләр, ә без болдор тибез Ҡарыш йағында. Өйгә кергәндә ступенькилар бар бит, без шуны болдор тибез. Шушындай разницалар бар.

Ултырғыс – урындыҡ. Бында бауырсаҡ диләр, бездең йаҡта майаш дип сөйләшәбез. Ул майда пешә торған ризыҡ. Шуның өчөн майаш дибез без аны. Һәр ауыл һайын да разницасы зур. Ҡашыҡ – ул ағач ҡашыҡ. Ҡалаҡ дибез. Половник – аш чүмече. Без Ҡарыш йағында ашны сосабыз дибез. "Нийә сосасың ул безгә? Син безгә ашны сал ғына", – диләр. Мында ашны салырға кирәк. Шулай итеп, ҡызыҡ ҡына булған чаҡлар күп булды инде ул мында. Чәйне йасыйбыз. Ҡызыма әтәсе өстәлне йыйды ла: "Күбәтәне йыуып ҡуй инде", – ти. "Ҡайа суң ул түбәтәй? Түбәтәй йуҡ бит инде ул, әтәй," – ти. "Күрсәт, мин ансын да йыуам", – ти. "Мына шушы тәрилкә инде", – ти әтәсе.

Бәшмәк – бездә гөмбә. Бездә лисички бар. Шунан суң рыжики жыйабыз без. Ҡайын гөмбәсе бар. Әле опятаға уже барып булмый, айулар йөрөгәч, без урманға бара алмайбыз. Гөмбәгә йөрөдөк тә, но бездең йаҡта айу күп. Безде айулар басты. Туҡсан алтынчы-туҡсан жетенче жылдамы мынанда питомник бар ине безнең, шушы питомникта Рәхимкүл тигән ауылдан бал ҡортларын китереп ултырттылар. Анда нападать итә башлағас айулар, теге айулар безнең йаҡҡа күчтеләр, хәзер бездә айу күп. Кешегә ташланғаннары йуҡ былай. Үзебез гөмбәгә менгән инек опята ҡарарға, уже аларның йатҡан урындары бар. Мынанда Яңы Уразай тигән ауыл да бар. Тау башында бөтәсе лә, әллә ничәсе йатҡандыр тидәр, бөтөнләй туҡлауыҡ йасап бөтөргәндәр. Туҡлауыҡ – анда тапап бөтөргәннәр. Бүреләр дә бар. Әле бездең күптән түгел ана шушы айу бер кешенең ике сарығын ботарлаған. Беренче көннө күреп кенә ҡайтҡан, алып ҡайтмаған, шунан суң икенче көннө барған, уже теге үләксәләре йуҡ, ти. Алып китеп, күмеп ҡуа, диләр бит. Шундый хәлләр. Мин питомникта ла эшләп алдым, почтальон булып ун ике генә йыл эшләйем, анарға хәтлем туғыз йыл питомникта эшләдем. Шушы питомникта эшләгәндә болан ҡаршыма килеп чыҡты, ул миңәргә ҡарай, мин уңарға ҡарайым. Шунан суң бер-беребезгә ҡарашып тордоҡ та, ул китте үз йулына, мин киттем үз йулыма. Мына шушы айу эзләре мына шулай йаталар ине, баласы ла бар ине. Безне питомникҡа барғанда озатып бара ине, йуллары бар, шунда китәләр ине ул айулар. Жиләк тә ашыйлар, ҡурай жиләге лә ашыйлар. Ул анда хикмәт ул, бер йағында син жыйасың, икенче йағында шатыр-шотор килә бит инде, ансы айудыр тисең, өндәшмәй, тын ғына, үз йулыңнан китәсең.

Мәтрүшкә жыйабыз, ҡайын жиләгенең йапрағын жыйам мин, шунан суң әле клеверның башын жыйдым. Ансы ҡолаҡ шаулауларын бетерә, баш ауыртҡанын да әйбәтли. Зәңгәр чичкәле – василек, гөлжимеш жыйдым. Шуларны ҡулланам мин.

Лопухны әрекмән дибез. Әрекмән тамыры, андыз тамыры да жыйам мин. Андыз тамыры иммунитетты ла күтәрә ул, йөрәккә хәл кертә. Русса девясил буладыр ул.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Гәрәева Рәфиҙә Әсхәт ҡыҙы, 1956 йылғы

Алтмыш дүрт йәштәмен. Бу ауылдың килене. Күрше ауылдан килдем. Көнтуыш ауылында инде ҡырҡ биш йыл. Нәрсә тип әйтәйем. Почтала начальник отделения булып эшләнем. Шунан пенсияға чыҡтым. Өч балам бар. Шушы ауылда йәшәйем.

Минең белеүем буйынча инде, был Көнтуыш ауылына мең дә жите йөз житмешенсе-сиксән бишенче йылларда нигез салынған. Сездең тип әйтәйем, БГУ-ла уҡыта безнең Рәиф Әмиров, әле эшләйдерме инде, ул үзе Ҡолой Балтачтан. Шул Ҡолой Балтачның дүрт малайының берсе Көнтуышҡа килеп ултырған булған. Ниләре инде, зур сулар йуҡ инде бында. Кече Мата, Оло Мата тигән йылғабыз бар. Аның суы бик йомшаҡ. Суңғы йылларда бигерәк тә урман эченән чыҡҡан шишмә суы – ул бигерәк йомшаҡ су ул, бик тәмле су. Шушы йылларда инде туҡсанынсы йыллардан суң, быуалар быуып, йал итәргә бик матур быуалар булды. Балыҡлар жибәреп. Но урманға бай йаҡ бездә. Жимеш-жиләккә бай йаҡ, гөмбәләр – барсы ла бар. Урманыбыз бик матур. Төрлө урман, төрлө ағачлар үсә. Жәнлектәребез – айыуларыбыз, бүреләребез дә бар. Балыҡлар ғына түгел.

Башҡортостанда ниндәй жимеш-жиләкләр бар, барсы ла бездең урманда бар. Ҡурай жиләге бар бездә. Миләше, баланы күп, ҡарағаты. Шунан суң бәләкәй чаҡта әйтәләр ине, ҡайын жиләге, тип әйтәләр ине. Ул

облепиха булған. Сырғанаҡ. Бына ул да бар бездә. Бөрлөгән бездә əз. Но ҡайын жиләк күп. Йөрәк өчөн файдалы жиләк. Бездә инде гөмбә... Мин үзем гөмбәче түгел. Но гөмбәгә тирә-йаҡтан да киләләр. Гөмбә – ул бәшмәк. Бына аҡ гөмбә, тиләр, груздь бар бездә, шуңа әтәч гөмбәсе тиләр бездә, бына оранжевый төстә. Мин гөмбәсе түгел, шуға әйтә алмайым. Тағы урмандың тағы бездә элек-электән бына урман ултыртырға посадкалар бездә үстерәләр ине. Башҡортостандың күп районларына алып китәләр ине. Нәрсә әйтәйем тағы. Жәнлектәр барсы ла бар: ҡуйаны, төлкөсө, әйткәнемчә, айыу, бүресе. Ауылға зыйан килтергәнләре йуҡ. Тыныч ҡына.

Дауа үләндәре жыйабыз үзебез белгәнләрне. Мәтрүшкә тибез бит инде. Сарыс та, түрәме лә бар бездә. Улар ике төрлө. Шунан суң, үгәй анай йапрағы тип әйтәбез, шунан меңйапраҡ. Бына ҡомаҡ бар. Үләнләр күп. Ҡуллана белгән кешегә. Ауыл, шишмә буйында мелисса. Ул йаҡка бай йаҡ безнең йаҡ.

Шомортно уны безнең халыҡ элек-электән йорт тирәсенә ултырткан. Һәр беребездә миләш, балан, су буйларда алмалар ултыртыу инде. Ул элек-электән бездә булған. Ҡарағат, шоморт, балан, йүкә урманлары бар. Бездә өч-дүрт кеше ҡорт асрай. Бал ҡорто әйбәт тәбиғәтле жирдә генә уңа бит инде.

Жиләк жыйыуға бергә йөрөүчән инек. Баланға йөрөйбез. Тыныч безнең ауыл. Тәбиғәте бик матур. Жәй көнө бигерәк матур. Шулай йәшәп йатабыҙ, но ауыл ҡартайҙы инде. Бездән йәшләр бик əз.

Туғанлыҡ атамалары бездә төрлөчә әйтелә. Күбесенчә инәй, әтәй, тип әйтелә. Безнең ауылда әнкәй, әткәй, тип әйтелә инде. Шунан суң инәкәй, әтәкәй тигән кешеләр ҙә бар. Әтей, әней тигәне лә бар. Бабушка, дедушка – зүрәтәй, зүрәнкәй. Дәүәтей, дәүәней. Элек ҡартинәй, ҡартәтәй.

Минең племяницам, ағинәй, ти. Ә бездә ағәбей, тиҙәр. Ағәбей, аҡбабай. Чибәрәбей, чибәрбабай. Шунан йыраҡәбей, йыраҡбабай. Элегерәк әйтәләр ине абызәбей, абызбабай. Уҡығаныраҡ, олораҡ кешеләргә. Абый, апа, жиңгәшәй. Кеселәргә исеме белән. Энем тип әйтәбез. Сеңлем. Ә иремнең әнкәсенә – әнкәй, әткәй тинек. Барыбер. Минекеләргә ул да шулай әйтә. Хәзер генә әйтәләр. Бына минекенә әбей, бабай, тип әйтелде ул, хәзер бына шулай китте, минең үземдең ҡызларым, әнкәй, ти, ә ҡәйнәсенә – әней. Кейәү, например, әнкәй, тип әйтә үзенең әнкәсенә, ә миңә – әней.

(Аблаева Яҙгөл Айбулат ҡыҙы яҙып алды).

Әхмәтғәниева Гөлсибәр Хәмиҙулла ҡыҙы, 1958 йылғы

Ҡыйғы районының Абзан ауылынан бер мең туғыз йөз сиксән беренче йылда килен булып төштөм. Бисер, селтәр менән шөғөлләнәм. “Аманат” төркөмөнә йөрөйөм.

Ауыл Мата йылғасы буйына урыннашҡан, ауыл уртасынан тағын бер йылға аға, аны Кече Мата дип йөртәләр. Анық суы бик чиста, суында бәрде (хариус) балығы бар, ә ул тик экологик йаҡтан йахшы йылғаларда ғына йәший. Тирә-йағын урман уратып алған, ул жиләк, гөмбәгә бай, төрле жәнлекләр йәший, рысь, айулар бар, үткән йыл Сахипова Диниянең сыйырын ашады.

Бында кисеү тайаҡ ул кочерга була. Йоморо – чашка. Сынайаҡ табағы – блюдечко. Аш сүмесе – половник. Фәрзә – штора. Ҡалаҡ, ҡашыҡ – ложка. Инәкәй – әсәй.

Таулар бик күп. Ауылны өч йаҡлап таулар уратып алған.

Ауыл эчендәге таулардан Ҡойы тауы ауыл уртасында тора, анда ҡойы булған, шуның өчен ауыл халҡы шулай дип атаған.

Ҡашҡар тауы, ул урында Ҡашҡар исемле кеше йәшәгән.

Бурсыҡ тауы – элек заманда монда кешеләр бурсыҡ аулаған, хәзер дә анда ул бик йыш очырай.

Ҡазған тау – бу тауны кешеләр ҡазып йул салғаннар.

Түбәтәй тауның төзөлөшө шуңа ошаған.

Чоҡорлар да күп. Ҡырыҡчоҡор – анда чыннан да ҡырҡ чоҡор бар, диләр.

Өч ҡарағай чоҡорында өч ҡарағай үсә.

Аҡ балчыҡ чоҡорынан аҡ балчыҡ алалар.

Писук базы – бу чоҡордан песок алалар.

Дегет базы дип атала, бу урында элек дегет ҡайнатҡаннар, чоҡор бик тирән базға ошаған.

Хәсән тарлауы – Бөрйәндән килгән Хәсән исемле кеше Көнтүгеш бабайның ҡызына өйләнгән, бабасы аңа жир бүлеп биргән, бу жирне әле дә Хәсән тарлауы дип йөртәләр, ауылға кергәндә уң йаҡта элеккеге колхоз фермасы артында.

Ғәттәр делянкасы – Ғәттәр ҡарт озаҡ йыллар урманда киселгән ағачларны саҡлаған, соңраҡ бу жир анық исеме белән йөртөлә.

Шайдулла отруб, Йосоп отруб – мең туғыз йөз унынчы йылда ауылдан ун өч йорт жир кистереп айырылып күчеп чығалар. Шәйдулла, Йосоп, Сәхәп. Ун житенче йылдан соң кире ауылға ҡайтҡаннар.

Сәлим хажи буасы – Сәлим хажи Мата йылғасына буа буған, тегермән тотҡан.

Рәскәле йаланы – Рәскәле йылғасы буйындағы зур йалан.

Балан ҡуаҡ – бу жирдә балан ҡуаҡлары бик күп.

Жите ат батҡан ҡуаҡлыҡ – бу урында Гражданнар суғышы йылларында аҡларның жите аты батҡан.

Саңғырау төбәк – шомло жир булғанлыҡтан шулай атағаннар.

Ташлыкүл – бу жирдә ташлар күп, чишмәсе бар, төбөндә ташлар йата.

Зиреклекүл – урманның шушы жирендә зирек ағачы күп.

Тегермән йулы – ауылдан йыраҡ түгел Ар йылғасында су тегермәне булған. Тегермәнгә бара торған йулны шулай атағаннар.

Мата күпер – ауыл уртасында Мата йылғасы аға, йылға аша салынған күпер.

Ҡабыҡ күпер – Рәскәле йылғасы аша салынған бу күпердән халыҡ йүкә ҡабығы ташыған.

Ар күпере – Ар йылғасы аша салынған.

Кече Мата йылғасы бик матур, чиста сулы, йыраҡ урманнардан ағып килә, Көнтүгеш ауылында Оло Мата йылғасына ҡушыла.

Олы Мата йылғасы Мата ауылы тирәсендә чыға, Ар йылғасына ҡойа.

Көйөк чишмә – әбий-бабайлар сөйләүенә ҡарағанда, бу жирдә изге кеше күмелгән, шунда чишмә чыҡҡан. Чишмәдәге ташта бер үсемлек үсә. Ҡартлар монда килеп намаз уҡыйлар, хәйер салалар.

Хәйретдин чишмә – шул тирәдә Хәйретдин исемле кешенең ҡорт баҡчасы булған.

Яҡты күл – бу күл Яңа Уразай ауылына йаҡын, монда табан балығы бик шәп, тирә йағы бик матур, монда халыҡ йал итергә йөрий.

Упҡын – бер мең туғыз йөз илле бишенче йылда жир убыла һәм күлгә әйләнә.

Чарлаҡлы күл – бу күл тирәсендә аҡчарлаҡлар күп.

Мунчала күл – бу күлдә йүкә батырып мунчала әзерләгәннәр.

Мүкле күл – бу күлдә мүк чығаралар.

Кисәкчүк – Иванай белән Көнтүгеш ауылы йулында.

Сәхәп чишмәсе, Әрәмә чишмә дигән чишмәләр, Мәмәтлекүл, Түгәрәккүл, Аҡкош күле дигән күлләр бар.

(Вәкилова Диана Тимерйән ҡыҙы яҙып алды).

МАТЫ АУЫЛЫ

Солтанова Эльвира Вәлихан ҡыҙы, 1973 йылғы (фотола – һулдан икенсе)
Шәйбәкова Әнүдә Сәрүәретдин ҡыҙы, 1970 йылғы (фотола – һулдан өсөнсө)

Бер мең алты йөз ҡырҡ беренче йылда Себер даруғасының Уфа өйәҙе Таныл волосы Унлар ауылы “йасаҡлы башҡортларына” патша Михаил Федорович Романов исеме белән жир биләргә грамота бирелгән. Был жирләр хәҙерге Балтач районы жирләре була инде. Унлар ауылы вотчиналарының ата-бабалары “башҡорт татарлары” тип атағаннар һәм татарча сөйләшкәннәр (бу мең сигез йөз утызынчы йылғы йазманан күренә). Унлар ауылы кешесе Чыпчыҡ Суриков бер мең алты йөз ҡырҡ беренче йылда Чыпчыҡ ауылына нигеҙ салыучыларзың берсе була. Ә Илекәй ауылына нигеҙ салыучы – Илекәй Исәмбәтов.

Мата ауылына бер мең жите йөз унынчы йылда нигеҙ салына. Бу моннан ике йөз туҡсан йыл элек булған. Мата – ғәрәп-фарсы сүзе икән. “Ма” – пак, чиста, “та” – су дигәнне анлата икән. Бу турада миңә Мата ауылынан Сәрвәров Шәмсемөхәммәт бабай үҙенең әтисенән, ҡарт әтисенән үк күчеп килгән “Ҡөрьән” китабының житенсе бите читенә ҡулдан йазып ҡалдырған истәлектәрен уҡып күрсәткән. Мата йылғасының сыуы ауыл йанында ҡышын туңмый. Безнең башҡорт ата-бабаларыбыз, биредәге мал асрау һәм суғарыу өчөн унайлы шартларны күреп моннан ике йөз туҡсан йыл чамасы элек, ул ваҡыттағы Себер даруғасы Уфа өйәзе Таныл (Балтач) волосының Илекәй (Иске Ауыл), Иске Балтач (Ҡолый) ауылларынан күчеп килеп урынлашҡаннар. Менә аларның иң башлап килгәннәре һәм аларның исемләре: Ҡазбулатов Нуриман, Ғаделгәрәй, Шаммас, Шамидан, Сәфәрғали, Ғабделғазиз.

Ҡортчолоҡ, мал-тыуар менән шөғөлләнәбез. Балыҡны күп тотабыз: хариус, бәрҙе, шекерей, ҡызылтүш, этләш, ташбаш дигәндәр йөрөй беззең суларза.

Бездә ҡушма урман, күп ағачлар үсә: нарат, аҡ шыршы, ҡара шыршы, саған, усаҡ, йүкә, терке ағачлары үсә. Жиләк-жимеш ағачларынан: торн, алма. Слива, ҡызыл ҡарағат, ҡара ҡарағат үсә. Йәй көннәре гөмбә, жир жиләге, ҡайын жиләге, балан, чейә жыйабыз.

Икмәкне “әпей” тибез. Уны магазиндан алған йуҡ, үзебез пешерәбез. Ҡомалаҡ йыйып, уны ҡайнатып, үзем әпей пешерәм. Уғыз эшлибез. Бызау тыуғач, тәүзә аны туйғанчы сөт имездерәбез, анан суң сыйырны сауып алабыз, сөтне чиста сауытҡа һөзөп алабыз, шунан табаларны майлап, тоз һалып бешерәбез. Тәмле килеп сыға. Уғыҙ шәңгәсен эшлибез, әпей өстөндә бәрәңге була. Баурсаҡны ла туйларға, бәйрәмләргә үзебез эшлибез.

Зур апа, бәләкәй апа, чибәр апа – оло апайларға шулай өндәшәбез. Акбабай, ағинәй – дядя, тетя.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡызы, Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡызы менән
Саникина Сулпан Рауил ҡызы яҙып алды).

Талипов Мөҙәрис Әхнәф улы, 1957 йылғы

Тудыҡ Явьязы дигән ауылда, быннан алты километр, урман эсендә тора инде. Турыға менеп. Беҙ шунда тыуҙыҡ, дүрт класны тыуған ауылда уҡыныҡ, бишенсе класҡа күсеп килдек. Бишенсе класты был мәктәптә башланыҡ. Хәзер ауылым йуҡ, утыз алты өй бар ине. Фермалары бар ине, тауыҡ фермасы, йоморҡа салдыра торған. Магазин, клуб, бөтә нимә бар ине. Матур шишмәләре, хәҙер йуҡ, кеше тормай инде, бер ун-ун биш йыллап.

Мин һөнәр буйынса мөдир булып сыҡтым. Сигеҙ йыл элек йабылды мәктәп. По известным причинам инде. Хәзер өйҙә генә. Уҡытмайым, үззәренең уҡытыусылары йетәрлек. Бирскийҙы, биофакты тамамланым.

Мата – фарсы теленән ингән, “чиста сыу” тип аталған. Точный переводы. Фарсы теленән алына инде был. Шул ике йағына ауыл ултырған инде. Тегесе Тушҡыр сыуы тип атала. Унысының историясын белмәйем инде. Мата йылғаһы Яңыштан тигән ауылдан башланып алты километр ағып төшә. Бер мең йете йөз унынсы йылларҙа тип әйтелә инде, мында күсеп килгәндәр инде. Бер нисә семья инде. Вот Балтас районының Илекәй ауылыннан күскәннәр. Историяда бында бар ул. Бик теүәл түгел инде. Завклубта бар ул. Был йерләре урман булған инде элек. Был мәктәп урынында зират булған, шул бәләкәй булса да. Өс зират беззә, беренсе зират, аннан зур зират, әле действующий. Һәм ауылға кергәс тә йәшерелгән. Бында зиратты күсермәгәндәр инде, бында мәсет булған инде элек. Өстөнә генә эшләгәндәр, наверно. Бына был бағаналарны, ҡапҡа бағаналарын эшләгәндә бер-ике кеше башы сыҡты инде. Уларны теге зиратҡа илтеп күмдек. Оло кешеләр ҙә, балалар ҙа булғандыр инде. Череп бәләкәй ине. Унда элек мәсет булған, мәсет йортона күмгәндәр, бәлки. Башҡа йер булмағанмы икән. Шул ваҡыта бәләкәй булған бит инде, өс зират бит инде беззең.

Беззә Аҡбур тауы бар. Ғөмөргә шунан аҡбур алып, мейестә “үртәп” йандырып, шуны төйөп, һәр бер кешелә киле тигән әйбер бар ине, музейларҙа барҙыр ул киле, төйә инек инде бәләкәй саҡта. Усаҡта йандырасың да ап-аҡ бур была ине.

Ә бына бында Дилеш тигән тау бар. Дилмөхәммәт тигән кеше булған бында, Мәскәүҙән бер купец килгән бында. Бына шул купец Дилмөхәммәт тигән кешене йаллап, кеше таптырып, атлар таптырып, тегермәнде төзөтөп, үзе ауырып үлеп китә инде ул. Шул Дилмөхәммәткә тороп ҡала инде. Был историяла шулай йазылған инде. Дилеш тау тибеҙ инде. Бик матур.

Күк-тейен тигән бар. Йәшел тау. Историясы шулай килгән элек-электән, йәшел тау, Күк-тейен, унының историясын белмәйем.

Шишмә бар, благоустроенный, йулдан килгәндә күренә тегендә. Күчтә шишмәһе, тип йөрөтәбез. Бында элек тегермәнсе бар ине Костя исемле, халыҡ теләндә Костяны Күчтә тип йөрткәндәр. Хәҙер шул исем китте инде. Унын электростанциясы бар ине. Ун икегә тиклем йана. Бына без үскәндә инде ул. Төннә ун икегә тиклем ут бирәләр ине, уннан сүндерәләр ине. Тегермән бар ине. Шунда тегермән тарттырып, ауыл халҡы ғөмөргә балыҡ тоталар ине. Буа буылған иде. Шулай тегермәне булғас, ауыл халҡына бик әйбәт булды инде ул. Суңынан теге "ватсовый" аҡ тегермәннәр китте. Уннан бетте инде ул тегермән. Урыны бар. Аның шишмәсе бар ине бик матур, бик тәмле сыулы. Уға беседкалар эшләп благоустроили. Әйбәт, таза итеп тотабыз инде. Йәшләр ҙә, без зә йал итергә йөрөйбез. Йыраҡ түгел. Барып килеп була инде.

Ауыллар нәселдәргә бүленә, бар инде история бында. Нур нәселдәре, Султан нәселдәре. Электән арада начальниклары инде. Һәр бер ауылдағыса инде. Тамғалары ла барҙыр инде. Мин белмәйем. Элегерәк булғандыр инде. Тамғалары ла, маллары ла булғандыр.

Ауылда ҡорт тоталар инде. Бөтөн семьялар ҡорт менән заниматься итәләр. Фермалар йуҡ, күреп торасығыҙ, мәктәп бетте, садик та күсергә тора. Солоҡсолоҡ менән шөғөлләнәлар инде. Урманға ҡуйып тотоп шуларҙы, балын алып шуларҙан, солоҡсолоҡ тип атала инде ул обычно. Күргәнегез бар инде. Ә былай бөтә өйзәрзә ҡорт тотабыз инде. Етмеш-йөз баш. Дадан тибез инде умартаны. Дымар, гожгот тиләр инде обычно. Центробочкалар инде. Ну ҡырғычлары бар инде. Ҡыра торған. Электрический да бар. Обычно пычаҡ белән ҡырабыз инде без. Амшанник тибез инде, ҡортлар тора торған. Ҡышҡылыҡҡа шунда ҡуйабыз.

Башҡорт ҡортлары инде местныйзар. Тегендей Карпатский беззә йуғ инде. Уны кертмәнеләр ҙә үзебеззеке. Килтерелгән ҡорттар йуҡ беззә. Аның менән заниматься итмәйләр былай. Йарамай ҙа инде бығай ул беззә. Смешивать итәргә.

Без обычно прополис менән заниматься итәбез. Настойлар эшләйбез, спиртовой анда, йыуынырға нитергә. Йарҙамы, файҙасы күп инде. Былған бөтә сирләрне үтерә тейләр. Кәрәз тип йөрөтәбез. Заброс тейгән әйберне. Печатныйҙы ҡырабыз. Кәрәк булғанда серкәһен дә алабыз. Специальный сетка ҡуйып йыйабыз. Унан да тоже дарулар эшләйҙәр. Үлгән ҡортларҙан настойлар эшләйләр. Китапта бар инде унын рецепттары. Ну обычно үлгән ҡортларны йыйабыз ҙа араҡыға салып ҡуйабыз. Сөт менән бергә эсәбеҙ, аз-азлап. Ҡараңғыла ултыра инде ул. Күпме булса ла ултыра ул. Араҡыла бер нимә лә эшләмәй. Ну атна-ун көн тотабыз инде. Сөт менән йаҡшыраҡ үзләштерелә. Тағын личинкаларыннан настой йасайбыз. Тоже араҡыға салабыз. Йөз граммға утызлап личинка һалабыҙ. Бабочка мольның личинкасына инде. Мырт тип атайбыз. Балауыз ашай торған моль. Аш ҡазаннарына, ҡан тамырларына килешә. Ир-кешеләргә файдасы бар. Хатын-ҡызларға ла файҙасы бар инде. Беҙ улай сатыу менән ҡыйышмайбыҙ. Уға күп итеп эшләргә кәрәк. Үзебезгә генә эшләйбез.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы яҙып алды).

МӘНӘГӘҘ АУЫЛЫ

Закирова Рәмзиә Николай ҡыҙы, 1969 йылғы

Бер мең туғыз йөз алтмыш туғызынчы йылда Балтас районы Асаевка ауылында тыуып үстем. Менәгәҙ ауылына мең туғыз йөз сиксән сигезенче йылның ноябрендә килен булып төштөм. Ҡул эшләре менән шөғөлләнәм. Беззең ике ҡызыбыз бар: Гүзәл һәм Гөлназ.

Ауылда Тушҡыр һәм Мәнәгәҙ йылғалары бар. Танып – мул сулы йылға, шунда су керәбез. Ул урын “Осло Туғай” дип атала.

Тел үзенсәлектәребез:

Үрҙәк – үрдәк, әтәч – әтәс, ҡаз – ҡаҙ, тавыҡ – тауыҡ, олатай – зурәтей, өләсәй – зуринәй, аҡбабай – оло ағай (дядя), аҡәбей – оло инәй (тетя), сенер, сеңлекәш – бәләкәй туғандар, абый, апа – оло туғандар, әпей – икмәк, гөлжимеш – шиповник.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

НӨРКӘ АУЫЛЫ

Нөркә ауылының "Гөлбәзир" ансамбле "Балан бүкәнләү" йолаһын күрһәтә

Шайбакова Миннур Сәйетғәли ҡыҙы, 1931 йылғы

Был – Нөркә ауылы. Гөлбәзир тауы, ике Салават йуллары, сызасы бар. Йер-су атамалары бик күп.

Мин Иске Яҡшыйҙан үзем. Технищка булып эшләнем. Мәктәптә генә уҡытыущы булып та йөрөр идем. Эшкә кереп булманы. Залда ғына йөрөнөм... Безнең бик матур, көщлө мәктәп. Анда ҡайсы ғына уҡысалар да маҡтап торалар. Жите бала табып үстердем. Икесе фажиғәле үлеп ҡалды, бишәүсе, шөкөр, исән. Мына шулай, балалар менән йәшәп йатам. Кейәү хажға барҙы. Дин йулында улар, Аллаға шөкөр. Төрлө байрамларға, Салауат көннәренә бер ҡасан ҡалдырмайлар. Даже Саратовҡа тиклем барып йеттем.

Илле өщөнщө йылдан инде бында килгән инем. Шул алтышынсы йылларҙан булған инде балас суға башлауым. Колхозда ана, аҙаҡ мәктәптә технищка булып керҙем, иптәшемнең апасы бик ҡаты оста ийе. Ул өйрәтә торҙо, мин эшләй торҙом. Ирем ҡул станогы эшләгән ийе. Анан суң инде баласны ҡысҡарта инем йөннәрен. Мына былар барысы ҙа сарыҡ йөнө белән эшләнгән. Әле мин үзебезнең өйгә жите метр итеп, илле метрҙан йөн палас суҡтым, узорлар суҡтым. "Райхан"ға өс ҡабат төшөрҙөләр. Балалар өйләнгәщ, быны, әнкәй, алып ҡуйсаҡ буламы, тинеләр ҙә, теше жите буйны өщ ҡызға бүлеп бирдем дә ҡуйдым. Алары аларҙа әле. Бер дигән, бер ниндий бозолмаған. Үзем манып эшләҙем бөтөнөсөн. Бер узорын да табып эшләмәнем. Үзем эшләнем. Тавып эшләнем.

Бер ултырғанда баласты утыз метр эшләнем. Элек бит жөннәр йуҡ, шунан суң сарыҡ йөнө менән эшләп, хәр бересен алтышар-алтышар итеп йыйнап, мына, хәр бересенә көнө-төнө щалып алып барам да, өщ ҡават бының белән. Быны белгән кеше берәү дә ҡалмады.

Мынысы сепрәк балас дип кенә атала. Ҡалғаннары ковер дип аталалар. Шул йөн балас дип тә атыйым. Теге йыл барҙыҡ Ишембайға. Торатауға барған инек. Ҡараным, бересе дә оҡшамады. Минекен килеп ҡарағыз, тигән инем. Туғанҡайым, синең бит ковер, дип вис йаҙып алды. Кем булғанныр. Эшләй алмасам, звонить итермен, адресыңны бир, ди. Улар аны ковер диләр. Өс ҡат сепрәк ҡағам, алты ҡат була, узор матур итеп йатсын өчөн. Әле Ҡазахстанға барғанда вис алып барҙым. Сарыҡ йөнө әҙ ҡулланам. Хәҙер әҙер йөннәр бар. Ҡазанна ҡайнатып вис ҡуйасын. Төсләр биреп хәр бересен. Алтышар ҡабат ҡағам. Күлмәк туза ла, йастыҡ туза ла, шуны йыуам да салып ҡуйам. Ҡартым алмас борон. Ҡулын майзан сөртәм тип. Йәшереп ҡуйам. Бересе дә йаңы түгел. Йаҡши итеп йыуам. Алтмыш саҡрымға йөрөнөк. Комбайнға. Ирем менән бергә йөрөнөм. Жите бала үстердем. Бересе өс йәшеннә самауырға бешеп үлде. Бересе балсыҡ астында ҡалды. Ике малайым жигерме жите йыл Себердә эшләне. Әле пенсионерлар хәзер.

Күзлек кейгәнем йуҡ. Күзлексез уҡыйым. Ике күзгә лә операцийа йасаттым. Биш мең түләдек тә. Түләүлегә йөрөнөк без. Күззәр күрә, Аллаға шөкөр. Урамға сығам, щаҡырған йергә йөрөп йатам.

Ҡазахстанға барҙым. Мынау кейемнәрне йалтырлаҡларны, ишшеү өйҙә бар. Вис шуны Ҡазахстанлар биреп ҡайтарҙы бүләк итеп. Теге урынныҡ йапмаларын мин шуларға жигермене эшләп ҡуйҙым әле, ҡайтсалар дип. Тик мынауындый щир щыҡҡач, ҡайталмаҙыдар. Ҡазахстанға ике ҡават барҙыҡ.

Эй, ҡочаҡлап алды. Ун сигез маржа йаттыҡ. Русса белмәйем. Минең ҡызым руссаға тәржемә итте. Открытканан башҡа подарок кәрәкмәй, тине. Ҡайғым шулай иткән иде.

Бына был китабым үземнеке. Малайым үлгән ийе. Бөтә әрнегәнем шунда. Шуңа китап бастырып сығарҙылар. Мынысын улыма йаззым. Үлмәсә, йазмас инем:

Малайым да күренекле кеше. Салауат Фәтхетдинов менән бергә уҡынылар. Әлфрид Якшимбетов, Шакиров Жәүитләр, Салауат илле йәшемә одейал йевәрҙе. Жәвит былтыр нәмә генә алып килмәгән. Зөлфиә бенән бергә. Бүләге, открыткаһы, нәмә генә йуҡ. Мин Уфала булып ҡалғанмын. Балалар анда ла бар. Йарай, икенсе уаҡыт күрербез, тип ҡалғаннар. Концерт ҡуйып, килеп йөрөнөләр. Минең малайым байанист иде. Салауат өщ ҡават килде. Сезнә рәхәт йырлавы, тип. Улым, балаҡай тере көйө балсыҡ аҫтында ҡалды. Үлде. Мына ошо шиғырҙы уҡыганна Салауаттың илауы... Был китапны уға ике бирҙем. Алла бирсә, йәйгә туҡсан йәшем була. Тағы ла Хоҙай Тәғәлә күпме бирер.

Әле жигерме ике йыл киленем белән торам. Әйттем әле, тағы жигерме ике йыл тороп булса, йарыр әле ул, дип. Киленне өщ ҡызға алыштырмайым. Өщ ҡызым бар, өщ ҡыз ҡайта ҙа, икене ҡуна ҙа китә. Мин тағын киленгә ҡалам. Килен шафир, ҡайҙа мине щаҡыралар, илтеп ҡуйа, барыв ала. Малайым Щеберҙә йөрөй, егерме икенче йыл эшләҙе. Машина безгә ҡала, ул киткәщ. Шулай.Аллаға шөкөр.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы менән Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ТУШҠЫР АУЫЛЫ

Батырова Ғәлиә Сәйетгәрәй ҡыҙы, 1940 йылғы

Һөнәрем буйынча ҡырҡ йыл медсестра булып Тушҡыр ауылында стационарда эшләдем. Бүздәк районынан килен булып төштөм.

Бәләкәй чаҡтан уҡ мин ҡул эшләренә тартылдым инде. Күршедә бер чигеүче бар иде, анда кереп ҡарап ултыра идем дә чыҡҡач өйдә чигә идем. Шунан әтийем, ҡайда барса да жипләр алып ҡайтып бирә. Бына бәләкәй чаҡтан инде шундыйға, анан чигү чиктем, уҡығанда да, эшләгәндә дә, мында килгәч тә, балалар булғач та, балаларға бөтә нәрсәде үзем бәйләп бирә идем. Минең ҡызларым да оста, улар да белә. Бөтөн бәйләм нидәрде дә, ваҡытлары булғанда, уҡыу арасында джемпердар бәйләп, элек йуғ ине бит магазинда, только ҡул белән үзебез бәйләп бирә идек балаларға.

Жилеттар бәйләдек. Минем ирем механизатор инде, өшөмәсен тип быңдай зур свитердар бәйләр идек. Ул ҡалын жилеттар, өшөмәсен дип, чиктем.

Мендәрләрем, шәлдәрем бар. Әле менә быңдай салфетканы врачҡа да, медсестраға бирдем. Салфетка дип атала инде. Бынысы ни, жиләк, жир жиләге, шушындай аҡ чәчкә, букетиктар бәйләгәнмен. Лилиә чәчкәсен бәйлим.

Ауыл электәнге әле лә шулай аталып йөрөй иде. Урамдары ла, тегендә – Базар урамы, бында – Ширдәк урам. Башҡа үтә атама йуҡ.

Урман ултырткан Хәзиәкбәр урманы, Дәүли йаланы, унысы да лесник, Көсәк шишмәсе, Оло шишмә, Ғәниәхмәт шишмәсе бар.

Байрәм булса, пирожки пешерәм, нәрсәдән булса да, балалар төрлө йердән ҡайталар, шәңгә пешерәм, любой нәмәнән, бәрәңгедән дә, эремчектән дә, кишердән дә төрлө пирожкидар, пирогтар пешерәм. Итле аш йаратам.

Без элек малны бөтөнөсөн ҡарадыҡ. Әле ун тауығым бар, аны ҡышҡа ҡарамайбыз хәзер, жәйгелеккә генә алып, жәй көнө йомортҡа салдырабыз да ҡышҡа ҡалдырмайбыз, инде. Ҡартайзыҡ, малыбыз-фәлән йуҡ. Баҡсаға әз генә бәрәңге ултыртабыз. Ҡарағат – ҡарлыған үстерәбез. Ҡартлыҡ житте, сиксән йәш, бабайыма сиксән биш.

Земляника – жиләк, черепаха – ташбаҡа, муйыл – шоморт, күшмә, күшеп жөрөй, шмель – дөңгәш.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

Ихсанова Гөлшат Ғәйнелйән ҡыҙы, 1953 йылғы

Мин шушы Тушҡыр ауылында тыуып үскәнмен, мында ғөмер кичердем. Инде миңә алтмыш жите йәш. Мин пенсиядәге ветеран уҡытыучы, Башҡортостанның мәғариф отличнигы. Мин инде хә лайыҡлы йалда, эшләмәйем. Ҡырҡ йыл мәктәптә эшләдем, рус теле әзәбиәте һәм татар теле әзәбиәте дәресләрен алып бардым. Шулай уҡ башҡорт теле дә уҡытырға тура килде соңғы ваҡытта, переквалифицироваться итеп. Менә инде шулай йалдамын. Бу – минең ансамбль. Мин етәкләйем йегерме йылдан артыҡ бу ансамблне. Мин, ғөмүмән, мәктәптә уҡытыу белән бер рәттә культура-мәдәниәт учағы минең өстә булды. Мәдәниәт учағында башта балалар белән бейеү түгәрәкләре, жыр түгәрәкләре, әзәби түгәрәкләр белән эшләдем, анан соң инде менә уҡытыудан туктағач инде, менә шул хатын-ҡызлар төркөме, ансамбль ойоштордыҡ, "Ҡартаймас" ансамбле. Һәм шушы ансамбль белән без бик күп халыҡ жырлары башҡардыҡ, шунан ике комплект костюм тектердек, үзебезнең кесәләрдән, тырышып. Клубыбыз, культура учағы, бик матур. Клубны тик тотмайыҡ, йал учағы йасайыҡ халыҡ өчөн дип, шундый мәзәниәт учағында дип, тырышып, менә шулай инде йегерме йылдан артыҡ инде шушы ансамблебез йәшәп килә, эшләп килә. Һәм инде бик күп кенә район мәзәниәт чараларында ҡатнашабыз, конкурсларда. Менә инде бер ничә йыл конкурсларда ансамбль призовой урыннар, беренче урыннар алып йөрөдөк инде. Мин үзем йалғыз да жырлайым, шиғырлар да сөйләйем, ҡубызда да уйнайым. Шиғыр конкурсларында Әнғәм Атнабаевның шиғырларына бағышланған шиғыр конкурсында жиңеүче булдым. Өчөнчө йыл бағай. Шунан Республикада шиғыр сөйләү буйынча "Нәфис сүз", сөйләүчеләр арасында нәфис сүз призлы урыннар йаулап, беренче, икенче урыннар республикада да алған нәтижәләрем бар. Хәзер онотоп бетереп тә барам инде. Халыҡ жырлары жырлана. "Ата-аналар доғасы" дигән жырны бик йаратып башҡардыҡ инде. Бу безнең йаҡларда жырлана. Айдар Файзрахманов та үз ансамбле белән жырлай бит инде шушы жырны. Шунан соң мин үзем дә таҡмаҡлар ижад итәм. Менә без Дүртөйләгә бардыҡ, анда таҡмаҡларны үзем ижад итеп барған идем инде, оноттом инде мин аларның сүзләрен. Ансамбль белән жырладыҡ. Бер дә аны хә мин хәтерләмәйем. Шунан шулар белән бер рәттән үзем күңелдә былған нәрсәләрне менә шул шиғыр йулларына да төшөреп, шиғырләр дә йазам инде. Менә минең беренче китабым инде ике мең бишенче йылда чыҡҡан иде, "Күңелем гөлләре" дип атала инде ул китап. Шунан соң бу сборниклар да чыкты инде, анда менә ун биш авторның ижад жимешләре, район житәкчеләре йардәме белән чыкты инде бу "Туған жирдә тыуған хисләр" дип атала. Шунан "Әзәби балҡыш", мынсы йазыучылар берлеге белән, бергә ижад ителгән, мында минең шиғырлар шәлкеме бар инде.

Безнең Менәгәз йылғасының тау йағы атала Башҡорт очы, башҡорт йағы дип. Шунан инде анда Байрамша нәселе күберәк инде йәшәйбез, именно шул Байрамша нәселенән Бикташ, Уразмәт, Тимерғәзе йаҡлар өскө йағы, тау йағы инде. Шунан бу йаҡта Балтачтан кергән йаҡта мында Типтәрләр дип әйтәләр инде, ул Типтәр йағы дип атала инде. Ғәбжәлилләр алар инде әйтелгәннәр инде татар йағынан, теге жир кирәк былып, чуҡындырыудан ҡачып килгән кешеләр, шунан балта осталары шулай килеп урнашҡаннар. Шунан йылға

буйына килеп урнашҡаннар инде, в основном, Бикташлар су буйындараҡ урнашҡаннар. Шунан безнең белекей чаҡта мында урыслар да бар инде, урыслар йәшәйдер иде.

Менә инде без мында мәктәптә, Балтачта музыка мәктәбендә, школа искусствта уҡытыучы Рая Хамаевна белән бик тығыз бәйләнештә ижад итәбез. Унан менә әле безнең ауылда, в основном, баян, хромка, ну ансы минең өйдә инде, ҡубыз, шунан соң мандолинада уйнаучылар бар иде инде. Хәзер алар шәхәргә күчеп киттеләр инде, шунан өйрәнеү дәрәжәсендә генә ҡурайда уйнаучылар бар.Безнең өйдә ҡурай да тора, өйрәнеү дәрәжәсендә инде генә, ансын бик оста итеп уйнамайбыз инде, йәшләр гитарада уйнайлар, мында да электро-гитара да бар. Менә Балтачта быйыл Жиңеүнең житмеш биш йыллығына памятник ачтылар бит инде, һәйкәл ачтылар, менә шул һәйкәл ул Уразай ауылында тыуып үскән ҡызның образын гәүдәләндергән һәйкәл былды инде ул.

Йарты Тушҡыр инде анда. Сигез нәселдән таралған мында Тушҡырда халыҡ. Ансын сельсоветта беләләрдер инде күпме халыҡ йәшәгәнен. Шунан йегерменче йылда Хәтер йылы, Дан йылы дип иғлан ителгәч инде, шиғырлар йаздым аңа бағышланған, шунан менә ковидҡа кереп киткәч, шиғырләр йаздыҡ. Менә инде Рая Хамаевна “Игенчеләргә” дигән жыр йазайыҡ але, Гөлшат апа, дип сораған иде, аңа шиғыр йазған идем инде. Игенчеләр турасында шиғыр.

Менә шунан үзебезнең ауылдан житмеш биш йыллыҡҡа инде, шулай йазасым килде житмеш биш кешенең исемен алып. Житмеш биш йаугирнең исемен алып, шиғыр йаздым. Безнең ауылдан бит инде суғышҡа киткәннәр ике йөз житмеш дүрт кеше, шуның йөз дә ҡырыҡ сигезе йауларда йатып ҡалған, йөз дә йегерме алты кеше тыуған йағына ҡайталған. Менә шуңа нитеп инде үземнең белгән бабайларымның исемнәрен әйтеп, житмеш биш кешенең исемен әйтеп менә шулай шиғыр йаздым. Бик күп кенә отзывлар килде инде, балаларыннан бу йаугирләрнең, алар инде хә исән түгелләр бит инде. Безнең ауылда бөгөнгесе көндә бер генә суғыш ветераны да йуҡ инде. Берәү дә йуҡ. Минең эткәйем үземнең тоже суғыш ветераны иде, лейтенант дәрәжәсендә. Менә бер, былай бик озын инде ул, әйме, бер ничәсен генә уҡып күрсәтәм:

Шакир, Ислам, Әрхәм, Батыр,
Вафый, Дәүлий, Тахирлар,
Фәссәғаи, Зыя, Вәли, Ғәли –
Оло быуын йаугирлар.
Менә шулар, менә тағын:
Имаммөхәммәт, Сәйет, Фәхим,
Ғәбдрәхим, Фәйзелхаҡ,
Сәғди, Хөрмәт хәм Нариман
Сүләделәр сүзне хаҡ.
Истә Зөлкә Филәғәйнең
Безнең өйгә килгәне,
Ғәйнелйан фашистны жиңде,
Без бәхетле, дигәне.
Хис онотылмай хәтеремдә
Шаулы мәктәп йыллары.
Зөфәр, Нурихан, Хәмәт аға –
Халҡымның чын уллары.   Шундый формада әйтеп инде житмеш биш йаугирне йазғанмын.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы яҙып алды).

Хәсәнйәнова Рәлиә Әсхәт ҡыҙы, 1952 йылғы

Беззең ауыл бик оло тарихлы. Был йаклар бик матур жирләр булған. Бер мең алты йөз сиксәненче йылларны урынлашҡаннар был йаҡларға. Мин үзем күрше ауылдан, илле йылдан ашыу йәшәйем, килен булып төштөм бында.

Тушҡыр ауылына ун житенче ғасыр азағында Ҡыр Танып ырыуынан Уразмәт, Бикташ, Байрамша, Исмағыйл бабаларыбыҙ нигез салған. Аларның быуын чылбырлары-шәжәрәләре мәктәп музейында саҡлана. Бу урында йуан ҡарағайларда, йүкәләрдә ҡырғый ҡортлар ойа ҡорған. Урманнарында төрле жәнлекләр, йылғаларында балыҡ күп үрчегән. Күлләрендә аҡкошлар бала үстергән. Әнә шундый күл буйында бабаларыбыҙ йортларны салған. Ата-бабаларыбыз башҡортларга хас сунарчылыҡ, умартачылыҡ, балыҡ тоту, урман әрчеп сөрөнтө жир эшкәртү, игенчелек менән шөғөлләнгәнгәр. Бер мең жите йөз унынчы йылда, ҡайсы бер материалдар буйынча мең сигез йөз сигезенче йылларда, башҡорт ата-бабаларыбыз үз жирләрендә йасаклы татарларны керткән.

Ауылдың исеме – Тушҡыр. Исеменә бәйле бер нисә легенда бар. Урманды эшкәртеп, был йерҙәргә күсә башлағас, игенчелек менән шөғөлләнә башлағандар. Шул ваҡытта күргәннәр: йерҙәре ничектер түбәнерәк, ә ҡырҙары өҫтәрәк, түш кеүек урынлашҡан. Шуның өсөн Түшҡыр тип йөртә башлағаннар. Икенсе фараз буйынса, йылға исеменән алынған. Шулай уҡ йаз көнө ҡарны чоҡоп аласың да, су чыға, шуны беҙҙә “Түш сыуы” тейҙәр. Ошондай ҙа версия бар.

Тушҡыр йылғасынан тыш, Менәгәз йылғасы аға. Ул беззең ауылыбыззы башҡортлар һәм типтәрләр йағына бүлә кебек. Беззең ата-бабаларыбыз башҡорт нәселенән булған, ә ун сигезенсе быуаттарҙа бында Татарстан йаҡларынан татарлар килгән (унда көчләп чуҡындырыу башланыу сәбәпле). Беззекеләр уларҙы

ҡаршы алғаннар, ун биш дисәтинә йер бүлеп биргән. Ә бына марый халҡын нишләптер үззәренә алмағандар. Йегерменсе быуаттарҙа беззең ауыл өс өлөшкә бүленгән, өс мәсет булған. Утызынсы йылларза районда икенче булып беззең ауылыбызза электростанция төзөлгән булған. Шул йылларны ике ҡатлы мәктәп төзөлдө бөтә районға, кирпич заводы булдырылғайны. Бөйөк Ватан суғышы заманаларында ауылыбыззан ике йөззән ашыу ир-егет киткән. Шуларҙың житмеш өсө генә кире әйләнеп ҡайтҡан.

Әлеге ваҡытта өс йөззән ашыу йорт бар. Ауылда “Ҡартаймаслар” фольклор ансамбле эшләп килә.

Үзебезгә күлдәкләр тектереп алдыҡ. Ун биш йыл инде уға хәзер. Конкурстарҙа йыш ҡатнашабыз. Беззең районда “Тыуған йаҡ моңдары” дигән конкурс, шәжәрә байрамнары ойошторола. Беззә уникальный музей бар ине, экспонаттарға бик бай, әммә, ҡызғанычка ҡаршы, пожарҙа күп нимәне йуғалттыҡ. Йыш ҡына сәхнәлә йола-байрамнарҙы күрсәтәбез. Ауылда никах туйлары, бәпес туйлары, ҡаз өмәләре, мал өмәләре, өй салғас, табын ҡороу үткәреләә. Табында мотлаҡ әпий, бәлеш, аш булырға тейеш. Әпийҙе ҡомалаҡтан эшләйбез. Ауылда ҡортчолоҡ менән күп шөғөлләнәләр. Мал, ҡош-ҡорт үрсетәбез.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

ТҮБӘНГЕ ҺИКЕЯҘ АУЫЛЫ

Ғәлләмова Әлфиә Вәғиз ҡыҙы, 1955 йылғы

Мин житмеч сигезенче йылдан башлап Түбән Сикеязда йәшәйем. Тыумышым белән Ҡумыязы ауылынан. Иптәшемне мында эшкә жибәрделәр дә, ветврач булып эшкә башлады, шунан миңә лә бында күчергә тура килде. Өйләнешеп, бында йәшәй башладыҡ. Мәктәпне бөткәч, медучилище бөтөрдөм Оренбургта. Ҡайттым, үзебезден районда эшләдем. Сикеязда мында участок больницасы бар ийе. Участок больницасында жигерме йыл эшләдем. Шунан больницаны бөтөрдөләр, йаптылар. Больницаны йапҡач, бер йыл сельсоветта эшләдем. Сельсоветта бер йыл эшләгәндән суң мында ололар йорто, дом-интернат ачылды. Шунда директор булып сигез йыл эшләдем. Сигез йыл эшләгәч, тағы шул интернатларны йаба башладылар. Элекке больница зданиесында булды ул. Больницаны йапҡандан сун таралғайны интернат, шунда ачылды инде. Үзем башлап ачып шулай, ремонтлар эшләп, газлар кертеп, шулай йөрөдөм инде. Бик әйбәт итеп кенә эшләп, йәшәп йата инек матур ғына, облогораживать итеп здание, территорияны, шулай йаптылар. Мына пожарлар чыға башлады. Шунан бөттө эш. Эшсезлек. Пенсияға чыҡтым. Пенсиядамын, алтмыш биш йәш булды быйыл. Шулай әкрентләп үзэшсән сәнғәт түңәрәгенә ҡушылып киттем. Үзебездең бергә эшләгән бында коллегалар, бергә эшләгән иптәшләр бергә, барысы ла танышлар. Мәчеткә йөрөй башладым шулай.

Имам йорто булғач, имамыбыз бар, хәзрәт саҡырып, ҡөрьән уҡытабыз, исем ҡушабыз. Исемне былай ғына ҡушмайбыз инде, үзебезнең динебез ҡушҡанча, мосолман йолаларын саҡларға тырышабыз. Үземдең дә икенче улымның берсе Әмир исемле, икенчесе – Әминә.

Бу ауыл түбән жирдә урынлашҡан, элек бит инде су буйларына урынлашҡан. Ике йерзән су аға. Салҡын чишмә, Ғомәр чишмәсе, Сәрби чишмәсе бар. Аның сыуы сып-сыуыҡ, тамаҡты ла шештермәй, эсселә эчсәң дә. Шундай шифалы, тәмле сыуы. Өйгә су керсә лә, шунан барып алабыз.

Без бәләкәй чаҡта “Әбәк”, “Ҡачыш”, черта сызып уйнай идерек. Йаз көнө ҡар иреп бөтөү белән “Черта” уйнала. “Суҡыр тәкә” уйнайдыр идек, күзләрне бәйләп. “Лапа” уйнай идек, мына йөгереп кенә китәсең дә, йергә басмасҡа, тиз генә бейегерәк йергә басырға кирәк.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Йыһангирова Гөлфирә Ғәли ҡыҙы, 1948 йылғы

Үзебезнең жирле сүләш, әйттем бит инде, анда местный наречиеға керә: менә бармайым, ҡайтмайым дигән кебек. Ҡайтмим, татарча бөтөннәй китапча былса, ҡайтмим булырға тийеш, ә безнең, получается, ҡайбер уаҡытта, ҡайтмайым, эй, кит әле, бармайым мииин, дигән кебек нәрсәләр дә бар бит инде оборотларда. Шуңарға мыны конкретно ғына именно шул тел, шулай ғына сүләшә халыҡ, дип әйтеп былмай. Мына мин әле үзебезчә сүләшәм.

Бушкилде урамы дигән ийем бит, Бушкилде дип атала, Победа урамы ул. Ул урында ауыл йуғийе безнең, бөтөнләй йуғийе. Шуннан колхоз мына мындағы магазинны урыннаштырыр өчөн, колзоз салған магазиннар бынаулар, Акберов дигән колхоз председателе ийе безнең, шушы Акберов абый, колхоз исәбеннән ике өй, әйе, ике өй, Хаматшиннарға, тағы кемнеке әле анда, Зиниә апаларға, ике өй сатыв алып, быларға ҡайандыр күчертеп ҡайтарып бирде. Шунан үзе шул уҡ урынға урнашты, шушы урамға. Ул нейҙә ийе, Яңы Яҡшый, өч километр мыннан, шул ауылдан йөрөп эшләйҙер ийе Вәсми абый. Как будто бушҡа килде, буш килде. Ә, буш килде, буш килде, шулай итеп киткән инде ул. Әле дә шулай диләр инде, ул Победа хөкүмәт йазыуы буйынча, улица Победы. Тегендә – улица Мира. Мынсы мына – Центральная улица. Аңарҙың артындағысы мына безнең урам – Садовая улица. Анан дальше – Рабочая улица. Заречная, тегендә – Хаков урамы, аны элек Чәкән урам дип, исеме ничек булған икәнен белмәйем, хәтерләмәйем. Безнең үзебезнең бер геройыбыз бар, ул Афганистанда үлеп ҡалған, летчик, шул Рамил Хаковның исеме бирелде. Ул туған урам инде. Обиходта ул исемнәр гел урысча бара. Ҡайсы урамда? Садоваяда. Ҡайсы урамда? Рабочаяда. Урысча әйтелә инде. Былай Победы урамы димәйбез инде ул, Бушкилде, дибез, Түбәноч, Юғароч, Чәкән оч. Чәкәннең урамы расположениесы мынаулай

чәкәнгә оҡшап тора, клюшкаға, шуңарҙан алынды микән ул. Чәкән уйный торған, чәкән уйнағаннар бит инде. Шулай булды микән? Чынлап уйнаҙылар микән? Ауылның историясын йазған ийем мин. Мин аны йазып, кешегә бирдем.

Безнең ауылның башы, башлануы бу төштә бумаған ул, ауылны чыҡҡач, тегеләйгә китә Яңы Яҡшый дигән ауыл, шул ауыл йағында йылға аға Сикеяз дигән йылға, безнең ауылға исем бирелгән нижнее течение реки Сикеяздан. Юғары Сикеяз бар өстә, шул ауылдан ағып килә йылға, мына ул безнең Чәкән урамын бүлеп, Заречнаяны бүлеп тора инде. Аннан ул Йоҡҡа барып тоташа. Йоҡ йылғаһына. Йоҡ – Таныпҡа. Йоҡ – ул удмурт сүзе микән ул, тегендә Пермь Йоҡларынан уҡ ағып килә бит ул йылға. Ошолай йазылырға тийеш ул, аны дөрөс бирмәйенчә, ул хәзер Юг булып, Көньяҡ йылғаға әйләнеп ҡалды. Ә тегендә, иптәшем исән чаҡта теге йаҡҡа барғаныбыз бар ийек, менә шушылай була ийе. Нәмәкәйский ошибка була әле ул? Юг булғас, әлбиттә, был Көньяҡ дийелгән. Фактически ул Йоҡ булырға тийеш. Ул безнең башҡорт, татар сүзе түгел. Тегендә удмуртлармы йәшәй торған жирдән килә йылға. Тегендә Йоҡ, мында ҙа Йоҡ. Мына килеп тоташа. Ғүмер баҡый Йоҡ булып йөрөнө, мына хәзер – Юг, Көньяҡ йылғаға әйләнде ҙә ҡуйҙы ул менә. Ничә йыл элек? Урысча йаза башлағас исемнәрне, миннән соранылар аны, мин аны уйламый әйттем просто. Урысча нисек була икән? Ничек йазырға икән? Әәә, Юг, наверное, дигән дә ҡуйғанмын. Була бит шундый уаҡыт, нәрсә беләндер занимаешься, и синә сорау бирәләр. Автоматически ниндәйҙер чүп йауап бирәсең, юг, наверное, дигәнне сельсовет та йазған да жибәргән. Мөмкин булған да бит шул килеш йазырға, урысча да, башҡортча да, татарча да – Йоҡ. Безнең андый дөрөс түгел нәмәләр күв инде ул. Мынауынан боролоп кергән жирдә дә Нижнее Сикеязово 9 километр дийелгән. Элеккеге “Башкирия” дигән машинкалар бар ийе бит, шунда тройка, девяткаларның ас йаҡлары асҡа сәленеп, бер иш басыла ийе. Басҡанда теге өч алама чыҡҡандыр, туғызға әйләнгән. Әлегәчә шулай указатель тора. Бер үк заманда эшләнделәр ул язулар барысы да.

Сикеяз – мына Зәки абыйығыз бар бит, сезне ҡаршалғанда ҡоҙа булып килде бит, аның әтәсе әйткән, бу восточный языктан низменное место дигәнне аңната, ди мына шушы. Түбән урын. Алай дисәң, Юғары Сикеяз түбән урында түгел ул. Бу ғәрәп телендә или турецкиймы, ғәрәп телендәҙер инде ул. Ғәрәп телендә булса, мынсы минем предположение ғына, ғәрәп телендә сикеяз түбәнге уйсыу урын булғач, ул Түбән Сикеязы йылға ағышы буйынчаҙан түбән ул. Тегесе – Юғары Сикеяз, мынаулай Сикеяз аҡҡан жир, и мынаулайтып килеп аға ул, элек мынауында булған ауыл, мында аларның через речку зиратлары, шунан мында йәшәй-йәшәй, йәшәй-йәшәй, арталар бит инде халыҡ, жирне бүлешкәнбез бит инде, мында бер көтөү бала туды, үсте, өйләнде, аларны ҡайадыр башҡа чығарыр кирәк, вот и новые земли осваивали. Йылғаның бу йағына урнаша башлағаннар шушылар мында күчеп инде. Суңынан мында ут чығып, мындағы ауылның бөтөн корены йанып, мында хәзер пустырь, анан мында киткән инде ауыл. Йүнне генә, бай ғына, хәлле генә кешеләр килеп утырғаннар аннан ауыл мында ниткәч ужы, Фәйруш ҡарт килеп утырған, тегермән дә тотҡан. Мифтахетдин хәлфә булған, мына безнең әлеге главаның прадеды була, пра пра булмаса. Шулар торғаннар. Ауылда батрак булып, теләсә ҡайда йөрүче бер ничә генә семья булған. Мында шул ҡәҙәре трудолюбивый халыҡ торған булған. Зурнәйем мына әйтәҙер ийе, ул батрак булып йөрөгән кеше үзенең өйөндә эшләсе кимәгән кеше, ди. Тамағы туйды, әзерәк семьясына алып ҡайтты, ә бит үзеңнең эшеңне бит, ди, көн йоҡламай, төн йоҡламай эшләргә ҙә эшләргә, эшләргә ҙә эшләргә кәрәк. И вот нанимают инде ана шундый кешеләрҙе. Шулай тиҙер ийе зурнәйем.

Зурнәй – ул өләсәй була, зур инәй, атайымның инәсе. Ҡартый дийәргә можытлар. Суңғы йылларда мына китте бит инде, нәнәй дигән сүз чыҡты, мин аны бер йердә дә ишеткәнем йуҡ. Ул ниндиҙер чужой сүз ул. Нянька дигән кебек. Минең зурнәйем, ой, властный ҡортҡа ийе. Әнкәйемнең инәсен ҡартый дип әйтегез, ул зурнәй түгел, мин зурнәй, диҙер ине. Бу зурнәйем үлгәнче, теге зурнәйемә үзе алдында зурнәй дибез, ә былай ҡартый дип сүйләйҙер ийек инде. Мына зурнәй бар бит инде, әйме, зурнәйнең ҡәйнәсе исән икән, ди, әйме, ана шул ҡортҡаға әйтелә инде ҡартый дип. Ҡарт инәй формасы инде.

Бигерәк гөрләп тораҙыр ийе ауыл, ныҡ зур ийе. Һәйбәт ауыл ийе. Мында куспром да булған ул. Суғыш алдынан ҡуйылған әле ул куспром. Сикеязның тейаҡ башында. Лесопильный нәмәләр, ҡап суҡҡаннар. Башта бик ауыр заманнарда йәшәгән инде безнең халыҡ. Ҡап суғыу ничек була? Ҡыш көнө йүкәнән суйып төшөрәләр ҡабығын. Ағачы ғына ҡала, ансы утынға китә. Леспромхозныҡы булғач, башҡа төрлө эшкә дә киткәндер. Ул ҡәҙәрен белергә вағийем әле анда. Ҡабығынан, суға батырып, мунчала төшөрәләр. Шул мунчаланы жәйәләр, киптерәләр. Шунан ары бәндәгә тараталар. Шунан ҡап эшләйләр. Мунчаланы ленталап теләләр. Телеп-телеп, телеп-телеп, станокта озоно буйға тезәләр. Арҡырыға бер очтан бирә лә берәү, икенчесе кирегә үткәреп бирә. Шунан ҡаҡҡыс белән ҡаға баралар. Шулайтып шаҡмаҡ-шаҡмаҡ килеп чыға, шуңарҙан ҡап эшләйләр. Астына жгут кебек эшләнгәнен ситләренә тегеп чығалар. Тара итеп ҡулланалар инде аны. Күрше-тирәләр, Сафия апалар, Хәдисә апалар, Фәриҙә апалар эшләйҙер ийе безнең ҡырда. Ленталап телгәндә ваҡ ҡына труха кебекләр дә була ийе, без шуның белән уйнарға керәҙер ийек. Шунда мунчала арасында буталанып йата торған ийек. Ныҡ ауыр вахытта йәшәгәнбез. Әле мин уйлайым да, хәзер өй сайын машина, кемгә ҡарама, йахшы машинала ҡатын-ҡыз. Бу начармы ни тормош? Душ бар, туалет бар, стиральный машина-автомат, сундук-сундук... әле мына сундугым йанған ийе, ууу, ҡайа итәм мин мыны, чаптырдыҡ та магазиннан алып ҡайтып тағын берне шаҡылдатып утыртып ҡуйдыҡ. Шуннан мынсын ремонтлап бирҙеләр. Хәзер мынсы – мяснойлар, мынсы – овощи-фруктылар. Әбей-пенсионер. Начар разве шушы тормош? Мәңге житмәйәчәк. Тырышҡан кеше йәшәй торған замана, тырыша торған, эшләй торған. Алма беш, ауызыма төш, тип йатҡан белән булмай.

Мында трудолюбивый халыҡ торған булған, динем бит инде. Мында раскулачивать итәргә разнарядка килә, ди. Зурнәйем сөйләй инде. Разнарядка димәй инде ул, нарят, ди. Нарят килә, ди, ә кеше йуҡ ди

раскулачивать итәргә. Ә заданияны үтәргә, кеше табарға кирәк. Безнекеләрне раскулачивать итмәс өчөн, элек бит инде мында кеше жибәреп эшләткәннәр, тегенән кешеләр килеп. Үзеңнекен суғып йығып булмай ич, дигән кебек, Ғәли исемле кешене, Ғәлиев булғандырмы, Ғәлиме, шул Ғәли дигәне исемдә ҡалған инде, былар алты почмаҡлы өйнөң бер печен тиз генә сүтеп алғаннар, бынсы ишағал, йәнәсе. Шунан квартираға теге Ғәлине кереткәннәр. Аларның чиннекләрендә, әле мин хәтерләйем әле, калхуз ашлыҡларын килтереп салып саҡлайҙыр ийе. Булған инде, муллаларны-нейләрне жибәргәннәр инде.

Чиннек – ул йарылған бүрәнәнән эшләнгән, ҡыйыҡ астында, анда ашлыҡ салалар. Келәт кебегерәк дип әйтәйемме, но келәт ваҡ, чиннек зур. Ныҡ зур ул. Ул бүленгән була тегеләйгә дә, былайға да. Дүрт келәтең инеп утыра анда. Ашлыҡлары ике ҡапчыҡ ҡына булмаған бит, жирләре күп булған, йәшәргә кирәк булған. Сенник дигәндән түгел микән, сено сүзенән. Мына пүнәтәй понятые дигәннән әйләнгән бит. Шуның кебек.

Ишағал – ул сени. Ишектең алдындағы, таҡтаҙан була. Анан дальше бура менән өй китә. Чолан түгел, чолан ишағалда була, бүлеп ҡуйасың. Бездә чоланда оно да тора, ашлығы да тора.

Шерпекә дигән сүз бар. Заноза. Мына бу Фәнилә – минең ҡайын шерпекәм. Золовкам. Ҡайынсеңлем. Мин генә әйтәм уға шулай тип, шайартып. Ҡайын шерпекә – минең генә сүзем ул. Үрҙәктә, ҡазда да була шерпекә. Йөннәрен-нейләрен тазартҡач ҡала ич чығып бөтмәгән чүбе. Ана шуны да шерпекә дибез.

Быйыл Рәмилә Сәлимгәрәева маҡтап китте әле мине. Быйыл уйнаҙым мин әпә ҡортҡаны. Әпә дийем, азаҡтан ғына теле ачыла. "Әбейләргә ни житмәй"ҙә уйнаҙым. Менә, ди, аның бит менә, ди, матур күренәйем димәгән, ди. Маҡтаҙы инде. Образ буйынча мин матур күренергә тейеш түгелмен. Ҡартлар йортонда йатам мин ҡортҡа. Мин этемә дә кирәкмәймен. Нейә мин матур күренергә тейеш? Кем алдында рисоваться итергә? Постелдән дә тормай, йата ҙа йата, йата ҙа йата. Шуннан тегенең күршеләре барысы да йәбешеп кейәүгә әлеге шул Зәкейгә тағылырға тырышалар. Зәкей уйнай инде ул ролде. Хәҙер мин туалетҡа барам. Әйләнеп килдем, шунан үзем дә уйламағанмын, ачыуы килгән, образ буйынча инде, йәнәсе, ҡомғанны китереп шап иттереп утыртып, ууууххх, дийеп йатҡан ийем карауатҡа. Шуны Сәлимгәрәева әйтә инде, менә бит аның, ди, менә шушы ҡомғаны белән генә дә бөтөн пьесаның сүзен әйтеп ҡуйды бит мына, ди. Шундый остамын мин, маҡтанырға йаратам, әйеме? Бөтөн нәселебез белән талантлы кешеләр инде без былай. Бер туған энекәшем ғүмер буйы шушы клубта завклуб булып эшләгән кеше. Халыҡ жырларын жырлайҙыр ийем. Хәзер бик булмай. Аның өчөн бит распеваться итергә кирәк бик озаҡ. Менә минең шул хәтлем "Сәлимәкәй"не жырласым килә. Мин беләм, дип кенә булмай бит.

Безнең национальныйларны уйласаң, жыйыннар булған, ул да зурнәйем сөйләүе буйынча ғына беләм мин. Атлар жигеп китәҙер ийек, ди, тирмәләр ҡороп йатаҙыр ийек, ди, ҡубызда уйнайҙыр ийек, ди. Мин вабще уйлайҙыр ийем, мин татармын, дип уйлайҙыр ийем. Әнкәйем минем – типтәр. Иске Яҡшыйныҡы, Балтач ҡырындағы. Ә эткәйемнәр – нәселе буйынча... безнең ничәле анда ун өчмө, ун өч буын билгелесе менә. Оказывается, безнекеләр йазып, малайына биреп ҡалдыра барғаннар. Буйынан буйына, буйынан буйына. Шул саҡланған. Ул ҡәғаз сарғайып бөткән, энем менән мин алып ҡалдым. Унда разветвлениелар, уууу, йарты союз тулған төслө инде. Ҡазбулат нәселе без. Милләт йазылмаған анда, әммә бер нәмәкәй бар, менә – Ҡазбулат. Ул бит инде татар исеме түгел, башҡорт исеме, әйбит. Шунан дальше, дальше китә анда. Айыҡкол, ул да бер нисек тә татар исеме түгел. Корень кебек йасадым да мин зурәтәйемдең этәсенән башлап, Нурмөхәмәттән башлап, аннан киттем инде. Ҡалған веткаларын белмәйем ич инде мин. Нурмөхәмәт ҡартҡа ҡәҙәресен йазылып килгәннәр инде. Ул бер дини китап эчендә саҡлай торған ҡәғаз ийе инде ул. Ул ҡәғазы йуҡ, мына энем күчереп йазып ҡалдырған. Ҡәғаз бит крошится, аны саҡлап булмай бер ничек тә. Әткәйемдән дальшесы энем бит инде. Шунан аның малайы, Илнурның малайы тағын. Мына шулар ун өчөнчө колено килеп чыға.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Мифтахов Зәки Хәблислам улы, 1945 йылғы

Әтейемнәр сөйләүе буйынча, бер мең сигез йөз туҡсан өчөнчө йылда эргәлә Мишәр дигән ауыл булған. Кеше күп булған. Жир аз булған. Танып йағына чығып, кешеләр ҡалын урман аша чыҡып, су кичеп йәшәй башлағанлар. Илекәй дигән боронғо ауыл бар. Бер мең туғыз йөз беренче йыллыҡ зыйарат ташлары бар. Шунан да күчеп килгәнләр. Без – Танып башҡортлары. Ҡыл Танып башҡортлары. Әтей тулы әйталмады инде. Был безнең ауыл – жир биргәнгә генә күчеп килгәнләр. Йөз дә утыз йыл ауылға. Илекәйдән, Мишәрдән күчкәнләр. Йолалар бик күп. Бер бәләкәй генә ауыл булған. Пермдан булырға тейеш. Пищинка дип атала. Әтей әйтә. Аны Иске Пищинка дип атала, ди. Историктар Сикеяз дип йазғанлар. Ул дөрөс түгел. Зыйараты ла икенче ул. Сикеяз атамасы – йылға исеме ул. Шул йылға алты километр Юғары Сикеяз бар. Тәтешледә. Ул боронғо ул. Язы – урын (местность), Сике – түбән дигән сүз ул. Бында саз ул. Халыҡ басучылыҡ белән шөғөлләнә. Малсылыҡ тағы ла. Урман, саз булған. Күл ситендә ултырған булған. Су бик йаҡын. Күлләр бик күп. Шишмәләр бик күп. Сәрби шишмәсе бар.

Ауыл йәшәй. Председатель шәп булды. Тоже бик әйбәт. Колхоз йәшәй. Кешеләргә эш бар.

Сунарсылар йуҡ. Йал итеү өсөн генә бар. Әтейләр элек йөрөй ине. Болан, ҡуйан, тейен бар. Проволканы бөгөп, ҡуйан тозаҡҡа эләктерәләр инде. Тере ҡуйан да алып ҡайталар инде. Мылтыҡ менән йөрөй инеләр. Без ҡуйаннарҙы бала чаҡта ҡыуа инек. Әзәйделәр. Төлкөләр күбәйде. Тауыҡ урлайлар. Охотник йуҡ.

Умартачылык белән эшләйләр. Ҡыр ҡортларын тоталар. Бортничество инде. Йүкә балы бик тәмле. Бында урмандар хәзер Пермдеке.

Элек балыкчылар күп булған. Шүкә, бәрҙе (шамбы), жәйен бар. Бында организация. Балыҡ тотоу буйынча үтә анда. Әзәйде хәҙер. Колхоз башланғандан бирле, йылғаға ағыу сибәләр. Сыу киптереп, кәмене алар.

Ауылда мәзәкләр йөрөй инде ул, бар алар. Хәмит бабай кеше көлдөргән бит. Бер ҡатынны алып ҡайтҡан ултыртып машинала. Буран булған. Ҡатын: уф, буран, дигән. Бабай, ууу, бына ҡайтсам, өйҙә ысын буран була, дигән.

Шул бабайның абыйы армияға киткән. Гражданский хуғыш булған. Алкиноға тиклем сборға барып, бабайны урлап алып чыҡҡан. Атлы казаклар сизгәнләр. Ҡыуып чыҡҡанлар. Был тотҡан да, кереп киткән. Ат көчлө булған. Ағизел аша йөзөп сыҡҡан. Казаклар сыға алмаған. Өс суғышта булған. Герман суғышында снайперза булған. Ике винтовка белән етмеш ике немецты атҡан. Малайы Балтачта йәшәй. Георгиевский знаклы мидалы булған. Аңламай, улы уйнатып йөрөткән. Герой булған.

Щәкән урамы бар ауылда. Хоккей уйнағанлар. Сәкән инде. Шуға оҡшаған урам.

Хаков урамы – капитан, афганец инде. Бушкилде урамы – хәлле кешеләр йәшәгән урам. Бушҡараҡ килгән кешеләр йәшәгән. Центральная урамы бар.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Сәләхова Зөһрә Сәхи ҡыҙы, 1948йылғы (фотола –һулдан беренсе)

Борай районының Иске Бикмәт ауылыннан чемоданым күтәреп, жәйәүләп Сикиязға кийәүгә килдем. Ҡырҡ йылдан артыҡ ғөмер үтеп киткән. Иптәшем белән өч ҡыз тәрбийәләп үстердек. Утыз биш йыл рус теле һәм әдәбийәтенән уҡыттым. Иптәшем дә шул уҡ фән буйынча ҡырҡ йыл эшләде. Мал асрайбыз, баҡча үстерәбез. Шиғырләр йазам. Менә “Үзем ич бу...” дигәне.

Бер кечкенә ҡызчыҡ, чана тартып,
Төплө пийма кийеп, төренеп шәленә,
Танау тартып, мыш-мыш килеп
Әй үрмәлий тауның башына...
Бераз үрмәлий дә кире шуа,
Бозланғандыр, ахры, пиймасы.
Тағын баса, тағын алға бара...
Һай, афарин! Күзем тиймәсен!
Исем китеп ҡарап торам бүген
Үжәтлегенә мин шул ҡызның.
Сузар идем ғомер үрләремнән
Йардәм итәр өчөн уң ҡулым...
Мең ғазаплар белән менеп житте.
Ә йөзөндә – жиңеү балҡышы!
Бала күңеле белән аңлыйдыр шул:
Зур эшләрнең тауда йул башы.
Кем соң бу ҡыз? Таныш кебек үзе...
Нигә былай күңел ашҡына?
Үзем ич бу. Чана тартып һаман
Үрмәләүем таулар башына...

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Хаматшина Зөһрә Мәғзүм ҡыҙы, 1953 йылғы

Шушы Балтач районы Чәпчек ауылында тыуғанмын. Бында килен булып төштөм. Без үзебезнең шушы Чәпчек ауылында уҡыныҡ инде. Шунан суң башҡа ауылға йөрөп уҡыныҡ. Шулай ун класс уҡып бөтөрзөм, эшләй башланым. Тормошҡа чыҡтым. Балалар үсте.

Ырыуын әйтә белмәйем. Алай бик белмәйем атамаларны да. Безгә йаҡын бында Торлағор тауы бар. Тутағаш, Нөркә... Салауат Юлаев ғәскәрләре шунда лагерь белән шунда суғышып йөрөгәнләр, тип әйтәләр. Ә Торлағор тауы йаҡын. Был йаҡка менгәч. Шул инде. Шишмәләребез, йылғаларыбыз бар. Бу йылға Сикйаз йылғасы тип атала инде. Безнеке. Йоҡ тип тә йөрөтәләр. Сикйаз йылғасы ауыл аша үтә, ә сез кергәндә Йоҡ йылғасы тиләр инде.

Урманда миләш, балан, жир жиләге, ҡайын жиләге. Элек ҡарағатлар да булған бит инде. Шомортлар да үсә. Гөмбәләр дә була.

Дауа үләннәрен беләмен. Бына йул йапрағы, одуванчик, ромашка, меңйапрак, сары мәтрүшкәләр жыйабыз. Көрән мәтрүшкә жыйабыз. Таныйм күпчелеген.

Сыйыр, бызау, үгез, кәзә, сарыҡ көтәбез. Ҡазлар, тауыҡ, чебешләр. Был йаҡта аттар сирәк.

Бауырсаҡ бешерәбез, бына йомортка басасың да, ҡамырды сузып жийәсең, кисәсең. Кичкәс, тасмалап тәгәрәтәсең, шунан турайсың. Шунан кемдер эрерәк кисә. Кемдер вағыраҡ кисә. Майда ҡайнатып бешереп, баллап та ҡуйалар. Туй өчөн.

Сәк-сәкне мин үзем пешергәнем йуҡ. Аны нәзегерәк итеп кисәләр инде.

Итләрне ҡаҡлайбыз. Эчәккә тултырып, ҡаҡлаған ит тиләр. Тоз белән ҡаҡлап киптерәбез. Тағы нәрсә бар. Кемдер колбаса йасай. Аны эчәккә тултырып, тозлап, ҡайнатып та ҡуйалар.

Ҡышҡылыҡҡа компотлар эшләйбез. Ҡаҡлар. Варенйылар. Мин шуларды эшләйем. Без дә чийә белән, ҡарағат белән компот йасыйбыз инде. Жир жиләге. Ҡурай жиләге. Ҡайын жиләге. Балан ҡатығы йасыйбыз.

Халыҡ жырлары бардыр. Хәтерләмәйем. Бездә таҡмаҡлар әйтмәйләр бит. Радионан ишетәбез башҡортларның. Мөнәжәтләр әйтәбез, ирләр белән дә. Рамазан айларында.

Милли кейем алйапҡыч, йаулыҡ, ҡай чаҡта түбәтәй кейәбез. Айырым күлмәкләр тектерҙек. Шарф та бәйләйбез ҡай чаҡта. Жилет тектерзек.

(Аблаева Язгөл Айбулат ҡыҙы яҙып алды).

Хәтмуллина Роза Баутдин ҡыҙы, 1958 йылғы (фотола –һулда)
Сәйетова Рәмилә Ғәлимхан ҡыҙы, 1946 йылғы (фотола – уңда)

Хәтмуллина Роза Баутдин ҡыҙы: Тәтешле районының Яңы Тәтешле ауылынанмын. Сиксәненче йылда килен булып төштәм. Повар, мәктәптә повар, техничка булып эшләдем. “Иман нуры” төркөмөндә йөрөйөм, төркөмгә ун биш йыл тирәсе. Мөнәжәтләр әйтәбез. Менә берсенең сүзләрен әйтәйек әле. “Ултырайыҡ әле без бу көн” дип атала.

Ләә иләһә илләллааһны
Йөзләп әйтәйек без бу көн,
Һава ана шәфәғатен
Сорайыҡ әле без бу көн.
Ләә иләһә илләллааһны
Йөзләп әйтәйк без бу көн.
Рәсүлүллааһ шәфәғәтен
Сорайыҡ әле без бу көн.
Мәрйәм ана шәфәғәтен
Сорайыҡ әле без бу көн.
Әминә ана шәфәғәтен
Сорайыҡ әле без бу көн.
Хәдичә ана шәфәғәтен
Сорайыҡ әле без бу көн.
Ләә иләһә илләллааһны
Йөзләп әйтәйек без бу көн.
Фатыйма ана шәфәғәтен
Сорайыҡ әле бу көн.
Рәсүлүллааһ сөхбәтендә
Утрайыҡ әле без бу көн.

Сәйетова Рәмилә Ғәлимхан ҡыҙы: Сикиязданмын. Минең инәйем Тәтешле районынан. Сыйыр сауыучы булып эшләдем. Жырлайым. Почмаҡ – угол була бездә. Жәйенке – блюдце. Пич – печь. Сынайаҡ, йомро – чашка. Кәсә – пиала. Пәрдә, шаршау – штора. Чәйнүк – заварник. Сүмеч – половник. Ҡамырлыҡ – боярышник. Баҡа йапрағы – подорожник. Артыш ағач – можжевельник.

(Вәкилова Диана Тимерйән ҡыҙы яҙып алды).

Яхина Вәлийә Шәрифйән ҡыҙы, 1949 йылғы

Түбән Сикейәз урта йыллыҡ мәктәбен уҡып бөтөргәч, һәр кем үз йулын эзләп чығып китә. Мин уҡырға керәм тийеп чығып киттем, институтҡа керәлмәдем. Уҡыдым ике йыл бухгалтерский курста. Аны уҡып чыҡтым, шунан эшкә сразу керзем. Шәһәрдә тордом, бухгалтер булып эшләдем. Мин әле пенсияға чыҡкач ҡына ҡайттым. Ул ваҡытта инәйем бер үзе генә торадыр иде. Аны ҡарарға кирәк иде. Анын өйөндә тороп ҡалдым, үзебезнең туған өйдә тороп ҡалдым, йәшәп йатам мына хәзер. Ике ҡызым бар, улар городта йәшиләр айырым, икесе лә семьялылар. Минең ҡырға ҡайталар.

Дини бәйрәмнәр үткәрәбез. Мәчеттә дини бәйрәмнәр йыл сайын үтеп тора. Ҡушылабыз бәйрәмнәргә үткәрергә. Мөнәжәттәр әйтәбез.

Хәзер боронғо исемнәр ҡуша башлағандар. Мына ҡызлар исеме, беренче ишеттем – Латифа. Бик боронғо исем.

Очлотау бар. Без бәләкәй чаҡта шул Очлотаудан ат чанасы буладыр ийе, зур озон чана, шуларға утырып бишәр, алтычар бала утырып тау төшөп китәдер ийек ҡышҡы көннәрдә. Хәзер унда уйнарға барыучы ла йуҡ.

Бәләкәй чаҡта без гел тау шыуадыр ийек, гел чанғыда йөрөй идер инек, тау шыуадыр ийек. Мин үзем дә до сих пор саңғыла йөрөймөн ҡыш көнө. Мына шул бәләкәйзән сеңгән ҡалған, чана шыуып, чаңғыда йөрөп. Ә жәй көнө велосипедта йөрөймөн. Бездең ваҡытта ҡурчаҡ уйынчыҡлар йуҡ ине әле. Без ватылған пыйала кисәктәре табып, шуларны тезеп уйнайдыр инек. Ҡайдан ниндәй матур пыйала тапсаҡ, өйгә алып ҡайтадыр инек.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ШТӘНДЕ АУЫЛЫ

Вәлиев Рәшит Хатам улы, 1967 йылғы

Эштәнде ауылында Балтас районында тыуғанмын. Мин Эштәнде урта мәктәбен тамамланым, шуннан Кушнарен ауыл хужалығы техникумында уҡыным, шул арада советлар хеҙмәтенә әрмегә йөрөп ҡайттым ике йыл. Ленинград шәһәрендә, связь часендә хеҙмәт иттем, шуннан уҡып ҡайтҡас, үҙебеҙҙең Балтас совхозы иде ул ваҡытта, бригада агрономы булып эшкә башладым. Шуннан өс йыл совхозда эшләдем бригадир булып, агроном булып. Һәм туҡһанынсы йылдан мине эштән ауыл хәкимиәте башлығы итеп ҡуйдылар һәм ун йете йыл йарым эшләнде ауыл советында һәм күпмедер перерыв булды минем. 2019 йылдан шул уҡ вазифаға эшкә башладым. Тормошом гел кеше менән, халыҡ менән, баҫыу менән, йер менән, малсылыҡ менән бәйле. Территорияда барыһын да беләм.

Ауыл советына беҙнең хәҙер өс кенә ауыл ҡарай инде. Эштәнде, Мата һәм Әрдәгеш тигән ауыл ҡарай. Бөтәһе мең кеше йәшәй.

Беҙнең тарихны алһаҡ инде, шул өс ауылда да төптән беҙ башҡорттар тип иҫбат итәләр, ә беҙнең һөйләшеү башҡортса түгел, ә татарсараҡ. Ну үҙебеҙҙе башҡорт тип беләбеҙ. Ни өсөн тигәндә, беренсе ҡаҙаҡ ҡаҡҡан бабайҙар башҡорт нәселе булған инде. Эштәнде ауылында Муртый, Хәсән, Бәлкәнәй нәҫелдәре. Бына Мата ауылында Хасбулат нәҫелдәре күберәк, улар төптән башҡорт булғандар. Уларҙың үҙҙәренең тамғалары бар. Тамғалар шул ҡулйаҙмалардан ғына беләбеҙ инде. Оло бабайҙар йаҙған тарих брошюралар бар инде. Асфандияровтың китаптары бар. Уларҙа ла сағыла инде ул. Һәм уларҙан ҡалған нәселдәрҙең балалары йәшәй ошо өс ауылда. Күбеһенең нәселдәренең шәжәрәләре бар. Йете быуынды белергә тейешбеҙ бит инде.

Мин менә үҙем Бәлкәнәй нәҫеленән. Минеке йете быуынға бара инде, үҙебеҙ ныҡлап белгәне. Тарихсылар, үҙебеҙҙән оло быуын кешеләр әйтеүе буйынса. Бәлкәнәй тигән ҡарт Илекәй тигән ауылдан күсеп килгәндәр инде улар. Шул нәҫелдән киткән инде Эштәнде ауылы. Ә мында, әйтеүемсә, Хасбулат нәҫелдәре.

Бына Мата ауылында ҡара урман булған, уның йылғаһы шул ҡартларны бу йерлектә йәшәргә мөмкинселек биргәндер инде. Шул урмандарҙы төпләп улар баҫыу эшләгәндәр. Бында основной баҫыусылыҡ, малсылыҡ, умартасылыҡ. Умартасылыҡ әле лә бар, бына йегеттәр бик күп бында бал ҡорттары, умарта тоталар. Шул тегермәндәр булғандар. Бына Ҡыйғаҙы йылғаһы аға инде Таныпҡа, Танып Ағиделгә ҡойа торған йылғалар инде. Шунда тегермән ҡорғандар. Ашлыҡты онға әйләнгәндәр. Башта электричество булмаған, һыуынан ғына.Үҙҙәренә лә ҡулланғандар, артығын һатҡандар. Һатып, аҡсаға әйләндереп башҡа товарҙарға әйләндереп, шулай көн күреп йәшәгәндәр инде.

Ағасты, ул ваҡытта халыҡ һаны көннән көн артҡан бит инде, шул йәшләргә өй күтәргәндәр, һарай һалғандар. Фермалар һалына башлаған. Шуннан теге колхоз осорҙары, амбарлар. Инвентарь, иң беренсе бында сана, арба инде ағастан. Шулай уҡ ызба эсенә кәрәкле булған шкафтыр, утырғыстыр, шундай әйберҙәр. Шулай уҡ мунса ағастан бит инде. Мочалка – йүкә ағасыннан. Күлдәргә, буаларға илтеп йәйлеккә ҡуйып, ана шул мунсалардан көҙ көнө был ваҡытта алына торған. Мин дә беләм уны. Ҡайрыһын ҡуптараһың бит инде, балта һәм белем кәрәк инде. Һәм шуны матур итеп урап шул һыуға батыраһың инде йаҙ көннө. Шул батҡан йүкә ҡайрыһы көҙгә тиклем. Көҙ көннө уны һөйрәп сығараһың, ул өмә кеүек эшләнә инде. Мужиклар күп йыйыла инде. Ун-ун биш кеше самалап. Һыуҙан сығараһың, техника менән тартаһыңмы, элек аттар менән тартып сығаралар ине. Һәм шул ҡайрының тышҡы ҡайрыһын һалдырып. Шул мунсала килеп сыға инде. Ул мунсаланы заготовителдәр йыйылар ине. Шулай күп кенә кеше аҡса эшләй ине. Дилянка алып, ағастар алып уларҙы аҡсаға әйләндерәләр ине.

Күпселек беҙҙә өс культура сәселә инде. Арыш көҙҙән сәселеп ҡалына бит инде. Август-сентябрь айларында сәселә дә, ул хужалыҡ өсөн файҙалы инде. Көҙҙән эшләнеп ҡалғас, йаҙға сығып килә. Бойҙай күп кенә сәселә. Соло, арпа сәселә. Шулай уҡ мин эшләгән дәүерҙә беҙ йегерме гектар бәрәңге утырта инек. Мал сөгөндөрө ултырта инек. Бында ике ауылда ла һауым һыйырҙары бар ине, шул һыйырҙарға мал сөгөндөрөн үҫтерә инек. Үҫтереп, ҡыш буйы ашаталар ине. Борсаҡ та үҫә. Күп йыллыҡ үләндәр сәселә инде. Ни өсөн тигәндә, малға сенаж кәрәк, силус кәрәк. Кукурузны сәсәләр инде. Әле лә сәселә инде ул. Көнбағыш та силусҡа сәселә инде ул. Малсылыҡта ул хәҙер генә нәҫел һыйырҙары китте бит инде. Сит илдәрҙән алалар. Элек аҡлы-ҡаралы ғына һыйырҙар ине. Мал күп иде инде. Ике йаҡтан бына ферма, дояркалар, ун-ун ике дояркалар була ине. Ҡул белән һауыу иде ул ваҡытта. Доильный установкалар йуҡ ине. Боҙауҙарын үҫтереп, тана быҙауҙарҙа һыйыр үҫтереп... Тана тип беҙҙә әйтелә, беренсе боҙаулаған һыйыр – тана тип атала. Ә икенсегә боҙаулағас һыйыр тип атала. Тананы шуға әйткәндәр бит инде, уны өрәтергә кәрәк бит инде дояркаларға, һыйыр итеү йеңел түгел ул, ҡай берҙәре холоҡһоҙ була. Шуның өсөн тананы һыйыр итеп өйрәткән өсөн дополнительный хаҡ түләнә инде совхозда дояркаларға.

Ҡушаматтар бар инде ул, был ауылда ла бар, тегеһендә лә бар. Ҡушаматтар менән аралашмайбыҙ. Ололарға шул абзый тип өндәшәбеҙ инде. Исем отчество менән дә һөйләшкән бар инде. Аның ҡайберләрнең ҡушаматтары бик туры ла килмәй үҙҙәренә. Барлар инде улар, Радис абзыйны – Питр-Радис диләр нимәгәлер. Барлар инде улар.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы яҙып алды).

Ғәләүетдинова Әлфиә Мәғрүф ҡыҙы, 1969 йылғы (фотола –унда)
Хәмәҙуллина Зилә Мөхәммәтнәзи ҡыҙы, 1966 йылғы (фотола –һулда)

Ауылда Изгеләр шишмәһе бар. Тушҡар ауылынан утыҙынсы йылларда ике ҡыҙ аслыҡтан килгәндәр. Бер ҡыҙ йөргән ваҡытта үлеп ҡала. Элек әйтәләр иде, кеше үлгәс, маңғайында йаҙыла, шул ҡыҙға йаҙылған, тинеләр. Икенсе ҡыҙ тропинкадан сыҡҡанда ултырып үлгән. Беренсе ҡыҙны ауыл ҡырында күмгәндәр, ә икенсеһен үлгән йерендә күммәксе булғандар. Шулай могила соҡоғанда һыу бәреп сыҡҡан. Ауылның теге башында, бу ҡыҙ изге бала тип ауыл башына күмгәндәр. Маңғайына "изге" тип йаҙылған. Шулай итеп Изгеләр шишмәһе источник булып ҡалған. Элек-электән ошоннан һыу эсәбеҙ.

Беҙҙә йылғалар күп инде. Таршат шишмәһе бар. Таршат тигән йылғадан башланып китә, шуға шулай атала. Фазыл шишмәһе, Ғабдрахман шишмәһе, улар гел шул шишмәләрҙе таҙартып торғандар, шуға уларҙың исемдәрен йөрөтәләр. Меннәм шишмәһе бар, ләкин бураһы йуҡ. Тушҡыр йылғаһына ҡушыла, ныҡ һалҡын, йәшел төҫлө. Төпһөҙ тейҙәр. Адис шишмәһе бар, элек ул Риф шишмәһе ине, әммә Риф абый хәҙер йуҡ, һәм ул йылғаны Адис ҡарай.

Туры тау, Чолғый тау, Шылғый тау. Элек аҡлар менән ҡыҙыллар салғыларын ҡалдырғандар, шуннан бирле Чолғый тип атала. Тау турыға китә алға, шуға Туры тау әйткәндәр. Умырҙайа тауы бар. Иң беренсе булып йаҙ көннө умырҙайа сыға.

Көйөк йалан, Теүәш йылғаһы буйыннан төшкән. Шуннан йалҡын башланған һәм бында ауылға тиклем килгән. Кешеләр әйберҙәрен йыйғандар. Эле менә комплекс бар бит инде, шунда тиклем килгән дә, йылға буйына йетеп һүнгән. Был йаңған баҫыуға тарат культураһын ултыртҡандар, һәм Көйөк йаланы тип атала. Ғайнетдин әрчеүе бар тағы ла, бәләкәй саҡта йөрөй инек, йеләккә йөрөй идек. Күрше ауылда бабай килеп таҙартҡан. Һәм шуға күрә Ғәйнетдин әрчеүе тип атала.

Дуғалы ҡарағай йаланы бар, уның тарихы былай: йалан уртаһында ҡара дуғаға ошап торған ҡарағай ултырған.

Бына Фәтһей суҡмағы бар, Фәтһей ҡарт шушы суҡмаҡ буйлап һыуға төшөп йөргән.

Флаг йаланы бар ошонда ғына. Уның йаланында аҙ ғына, флагҡа оҡшап тора, ҡып-ҡыҙыл миләш ағасы ултыра, һәм шуға флаг йаланы тигәндәр.

Йапон урамы бар, унда усал ҡатынлар йәшәгән, үз-ара суғышҡанлар.

Ҡашыҡбаш урамы бар. Историяһы былай: Шәмсенисә дигән әбий, үзенең ҡашыҡларын йыумас өчөн, йылғаға төшөрөп басмаға бәйләп ҡуйған, шунан ҡашыҡлары йуғала башлағач, бәйләмәй башлаған.

Беҙҙә тағын Колчак тигән нимә бар. Теге йаҡларда Екатеринский трап бар. Унда бөтөн һуғышларға да, гел шул йаҡларны вербовать иткәннәр, унда ҡыҙыллар үткән, беҙнең йаҡлар тыныс, теге йаҡларда Колчактар бик күп.

Братская могилалар бар, Киҙгән башта. Беҙ унда стеллалар да ҡуйдыҡ. Бына Туйсы бай бар, шундый бай бар,ҡыҙҙары күп былған. Һәм шуларға туйҙарҙы күп үткәргән өсөн шулай тейҙәр.

Тағын Ҡансойар бар. Ҡан һуйар тейҙәр инде.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Фәхретдинова Юлия Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

Фәхруллина Илюсә Зәфи ҡыҙы, 1966 йылғы
Валеева Зөлфиә Ислам ҡыҙы, 1974 йылғы
Шәрәфиева Илүзә Илдар ҡыҙы, 1983 йылғы

Штәнде ауылы хәҙерге урында бер мең сигез йөз ҡырҡынчы йылның жәйенән башлап йәший. Штәнде ауылының халҡы биш семьядан таралған:Балтач улы Ҡолый, аның улы Ҡордач, Ҡотач, аның улы Боранғыл, аның улы Мөхәммәтшәриф, аның улы Иске Балтач ауылынан күсеп килеүче Хәсән бабай.

Иске ауылдан (Илекәйдән) күчеп килеүче Бәлкәнәй бабай.

Көнтүгеш ауылынан күчеп килеүче Шәметдин бабай;

Тушҡыр ауылында йәшәүче Мөхәмәтғали улдары: Ғабидулла, Нурыймөхәмәт, Шәрәфетдин, Нәдермөхәмәт бабайлар.

Бер мең сигез йөз ҡырҡынчы йылға ҡадәр хәҙерге Штәнде халҡының ҡарт ата-аналары Тушҡыр йылғасына ҡойоучы Тушҡыр ауылынан көнсығышына ике километр йыраҡлығында урынлашҡан кечкенә Штәнде йылғасы тамағына урынлашҡан булған. Бу урында ул ваҡыттағы Штәнде халҡы утыз йыл чамасы йәшәгән. Ләкин Тушҡыр халҡы өчөн жир житми һәм Тушҡыр ауылының башлығы Мөхәммәтғали ҡарт житәкчелегендәге Тушҡыр халҡы Штәнделеләрне ҡуа башлый. Штәнде халҡы Итәвәш йылғасы буйына күчергә мәжбүр була һәм күчү өч йылға сузыла. Итәвәш дигән исем землемерның “это ваш” дигән сүзенән алынған. Шул дәүердән башлап, күчеп килеүче халыҡның ауылы “Штәнде” һәм “Итәвәш” дигән ике исемне йөртә. Ул чорда Итәвәшнең төнйағы, көнйаҡ-көнчығыш һәм көнйаҡ ҡалын урман менән ҡаплы булған. Бу урманнар аша үтәрлек ат йуллары булмаған, кешеләр бары тик суҡмаҡлар белән генә аралашҡаннар. Урманда йөрөгәндә йалғыштан Михайловка ауылына барып чығыучылар: “Урман артында бер рус ауылы бар икән,” – дип ҡайтып сөйләгәннәр. Төнйаҡтағы урманда Ҡыйғаза байлары хужа булғаннар. Итәвәш халҡына бу урманға кереү бик ҡурҡыныч булған. Чөнки урман хужалары урманға кереүче Итәвәш халҡын ҡыйнағаннар, хатта үлтергәннәр. Мындый хәл бер мең туғыз йөз унынчы йылны була.Ҡыйғазылар Тау йаҡтағы урманға кереүче Шакирова Сараның этисе Шакир һәм аның балдызы Миңневәли ҡартларны ҡыйнағаннар. Шул ҡыйнаудан Миңневәли ҡарт ауылға ҡайтҡач үлгән. Алар ҡыйналған урыны әле булса Штәнденең оло кешеләре “Сырма йул” дип йөртәләр, чөнки йыртылып бөткән Шакирның сырмасын шул урында кешеләр тапҡан. Шулай уҡ бер

мең туғыз йөз ун житенче йылны Явъязы халҡы Идрис ҡартның житәкчелегендәге Хәсән нәселенән булған Сәфиулла бабайны шулай уҡ урманда ҡыйнап үтергәннәр.

Элек был урыннарны “Айу талаған” дип тә йөрөткәннәр, чөнки бу урманда ул чорда айулар да йәшәгән һәм алар кешеләргә зыйан килтергәннәр.

Штәнде ауылының хәҙерге Түбән оч урамы, ауылның Тушҡыр суы буйылары йере ҡайыннар үсеп ултырған сазлыҡ булған. Итәвәш йылғасының суы әлеге чордан тирән булған һәм анда чумып су кергәннәр һәм буй салғаннар. Бу йылғаның бәрде дип аталған балыҡларын ҡылдан йасаған тозаҡ белән тота торған булғаннар.

Әбҡәдер күл – Итәвәш утырғач та Ғәбделҡадир ҡарт тарафынан жир әрчегән урыны.

Муллаяр төбәк – Муллайар ҡарт әрчүе.

Сарғыяз төбәк – ауыл Штәндедә чаҡта Сарғыяз ҡарт тарафынан жир әрчий башлаған урын.

Ҡойыҡ йалан – бер мең сигез йөз сиксәненче йылның айаз һәм эссе булған жәйендә шул урындағы урман йанған. Көчлө йанғын Сәргияз төбәктән алып Тарчатҡа ҡадәр урманны ҡаплап алған. Шул ваҡытта Яна-Тушҡыр урынлашҡан урын да йанған. Йанғын артыҡ көчлө булған, хәтта Итәвәш халҡы, әйберләрен алып, башҡа урынға күчергә әзер торғаннар. Ҡазған чоҡор – Айу Нурыйәхмәт ҡыйғач ҡазып бүрәнә чығарған урын. Ғәйнетдин әрчеүе – бу урында Ҡыйғазынан килгән Ғәйнетдин исемле кеше жир әрчегән. Аның алты жире булған, ләкин бу урындағы жир ундырышлы булмаған. Итәвәш – землемерның “это ваш” йәки “это йуаш” дигән сүздән чыҡҡан. Чөнки Итәвәш йылғасы тирән һәм сулы булса да, “йуаш” булып аҡҡан.

Штәнде – Штәнде йылғасы әлегедән көчлө һәм зур булған. Суы ишелеп аҡҡан. “Ишелде” дигән сүздән “Штәнде” барлыҡҡа килгән.

Байрамдарға бауырсаҡ, бәлеш, тәикмәк (блины), әпи (хлеб), барыһын да бешерергә тырышабыҙ, ҡулдан нимә килә, барыһын да эшләйбеҙ. Пирук тибеҙ.

Беҙҙә күбеһенсә уҫаҡ инде, ҡайын, зирек. Торон, ҡара торн ауылда үҫә, ҡырғый йуҡ. Беҙҙә ҡырғый шоморт бар. Ситләүек ағастары күп.

Мәтрүшкә, әрекмән, әрем, үгәй-ана йапрағы, кечерткән, ҡара миләш, ҡарағат, ҡарлыған үсә.

Атай, әсәй – әткәй, әнкәй (әтей-әней); олатай, өләсәй – зүрәтәй, зүринәй була.

Инәй, бабай – ағинәй, аҡбабай; бәләкәй туғандар – сеңле, ҡәйнеш, ҡайынсеңле; йеңгә, еҙнә – жиңгәй, жизнәй.

Шиповник – гөлжимеш, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күчмә, ведро – бидрә, картошка – бәрәнге, подушка – меңдәр, свекр – әткәй, свекровь – әнкәй, ағайҙың ҡатыны – жиңчәй, пчела – бал ҡорты, шмель – дөңгәш, төнгөш, воробей – чыпчыҡ, бабушка – зур инәй.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Фәхретдинова Юлия Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ БАЛТАС АУЫЛЫ

Сафина Гөлнур Рәфис ҡыҙы, 1978 йылғы

Мин Асҡын районының Иске Ҡазансы ауылында туғанмын. Әлеге ваҡытта Балтас районының Яңы Балтас ауылында йәшәйем, мәктәптә ашнаҡсы булып эшләйем.

Ҡәйнәм генә бар. Ул йәтим биш бала үстергән. Бу ауылда бик абруйлы кеше, утыз алты йәшендә генә йәтим ҡалған. Ғүмер буйы сатыучы булып эшләгән. Уға мин әнкәй дип өндәшәм. Аның балаларына абый, бәйнеш, ҡайын сеңле, дип өндәшәм, оло апасына, оло ағасына бындағы йола буйынча ҡушаматтар белән өндәшәбез: чибәр апа, ағәбий, ҡайнатам.

Тауыҡ, үрҙәк, ҡаз, сыйыр, бызау ҡарайбыз.

Боярышник – айыу ҡамыры була бездә. Черемуха – шоморт. Лягушка – баҡа. Ведро – чиләк, бидрә. Чашка – йомро, шәшке. Сынайаҡ аҫты – жәйпеш. Ковш – чүмеш. Сәйнүк – чәйнүк. Гриб – гөмбә. Ягода – жиләк, (жир жиләге, ҡайын жиләге). Овец – сарыҡ. Заяц – ҡуйан. Индюк – күркә. Ковер – палас. Носки – ойоҡбаш.

Бездә майаш бешерәбез (бауырһаҡ) – формасы буйынса чаҡмаҡ, зур. Тәйикмәк табала бешерәбез, формаһы буйынча зур ғына. Бәрәңге, эремчек шәңгәсен бешерәбез. Нәзек шәңгәгә су, май, әйрән салып басабыз, ә ҡалын шәңгәгә дрожжи салып, ҡабартабыз.

Сөттән эремчек, ҡатык айыртабыз, әйрән эшләйбез. Шулай уҡ ҡаймаҡтан май йазабыз. Сөт эсемлектәренән сөзмә эшләйбез (ҡатыкның ҡуйысы була).

Чийә, алмағачтар, ҡызыл ҡарағат, слива үстерәбез.

Ҡул эшләремдең күбесе туҡсан сигезенче йылда башланған. Уларзы зур инәйзән өйрәндем. Мулине, кейемдәрзән чүтелгән жиптәр менән чигәм. Лилиә сәскәләрен энә белән төртөп чигәм. Йапмаларза миләүшә чәчәген чиктем.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы менән Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

Балтас районының йәнле һөйләү теле үҙенсәлектәре

Балтас районы үҙенең йәнле һөйләү теле билдәләре буйынса төньяҡ-көнбайыш диалекттың танып һөйләшенә ҡарай. Был һөйләш төньяҡтан – ғәйнә, көнсығыштан – ҡариҙел, көнбайыштан түбәнге ағиҙел-ыҡ

һөйләштәре менән сиктәш урынлашҡан. Был һөйләш – Тере Танып, Әри һәм Йоҡ йылғалары буйҙарында йәшәгән танып (аҫ танып), ирәкте, ҡаңны һәм таҙ/таҙлар ҡәбиләләренең йәнле һөйләү теле булып тора.

Танып һөйләше боронғо башҡорт теле нигеҙендә формалашҡан һәм үҙенең боронғолоҡ һыҙаттарын тотороҡло һаҡлаған һөйләштәр иҫәбендә. Был фекерҙе иң элек һөйләштең морфологияһы һәм лексикаһына, шулай уҡ фонетик үҙенсәлектәренә ҡарата ла әйтергә була. Төбәктең төп халҡы башҡорт теленең беренсе ҡыпсаҡлашыу дәүеренән һуң формалашҡан диалектында һөйләшә. Һөйләштәге айырым үҙенсәлектәрҙең боронғо орхон-йәнәсәй яҙма ҡомартҡылар теле, хәҙерге телдәрҙән – әзербайжан, ҡаҙаҡ, сыуаш, төркмән, яҡут (саха) телдәре менән тап килгәнлеген күрһәтә, һөйләштең диалект системаһында, бер яҡтан, көнсығыш диалект (әй, арғаяш) һәм, икенсе яҡтан, көньяҡ диалект (дим) һөйләштәре менән уртаҡ һыҙаттар күҙәтелә.

Балтас районы ерлегендә танып һөйләшенең тел үҙенсәлектәрен билдәләп үтәйек.

Фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәр. Һуҙынҡы өндәр системаһында урын алған күренештәр.

Беренсе ижектәге *е (э)* өнө шулай уҡ *и* фонемаһына күсә. Мәҫәлән, *бийеү – бейеү, кием – кейем.*

Айырым һүҙҙәрҙә сингармонизм законы буйынса әҙәби тел менән айырмалы яҡтары күҙәтелә. Мәҫәлән, әҙәби тел буйынса артҡы рәт гармонияһы һөйләштә алғы рәт гармонияһына күсә: *бәйрәм – байрам, әйрән – айран.* Башҡорт әҙәби телендәге алғы рәт киң һуҙынҡылар буйынса барған гармония һөйләштә тар һуҙынҡылар гармонияһына күсә: *белекей – бәләкәй.* Әҙәби телдә сингармонизм законы боҙолған һүҙҙәрҙә һөйләштә һуҙынҡыларҙың алғы рәт гармонияһы күҙәтелә: *шигерләр – шиғырлар.* Башҡорт әҙәби телендәге ирен гармонияһы ялғауҙар ҡушылған осраҡта һөйләштә боҙола: *өстен – өҫтөн, өске – өҫкө, сөте – һөтө, озын – оҙон.*

Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә *ө* өнө буйынса барған ирен гармонияһы һөйләштә боҙола, һәм икенсе ижектәге *ө* өнө *е* фонемаһына күсә: *төрле – төрлө, йөрегән – йөрөгән, сөренте – һөрөнтө.* Һөйләштә әҙәби телдәге *ү, у* өндәре *в* фонемаһы менән сиратлаша: *ауыл – ауыл, дәвер – дәүер.* Алмаштарҙа һүҙ башындағы әҙәби *у* өнө һөйләштә *а* өнөнә күсә: *алар – улар, аны – уны.*

Тартынҡы өндәр системаһында һөйләш үҙенсәлектәре. Тәү сиратта, әҙәби телдәге *с* өнөнөң һөйләштә *ч/щ* фонемаһына күсеүе күҙгә ташлана. Был күсеш һүҙҙең бөтә позицияһында, шулай уҡ һүҙ нигеҙенә ҡушылыусы аффикстарҙа ла күҙәтелә: *сатыуч/щ/ы – һатыусы,укытыуч/щ/ы – укытыусы, уч/щ/ак – усаҡ, сөйләүч/щ/е – һөйләүсе, ч/щ/ык – сыҡ, кич/щ/ – кис, ч/щ/ак – саҡ, китергәч/щ/ – килтергәс, көтөүч/щ/е – көтөүсе, эремч/щ/ек – эремсек, ч/щ/еп-ч/щ/еп – сип-сип, куч/щ/тәнәч/щ/ – күстәнәс, ач/щ/тылар – астылар, алмағач/щ/ – алмағас.*

С – Һ. Төньяҡ-көнбайыш диалектына хас *с – һ* өндәр күсеше Балтас районы ерле һөйләшендә киң таралған: *сөнәр – һөнәр, соң – һуң, сез – һеҙ, сөйлә – һөйлә, сүрәт – һүрәт, саклан – һаклан.* Был өндәр күсеше төрлө һүҙ формарының яһалышында күҙәтелә: *алсак – алһаҡ, булсын – булһын, чишмәсе – шишмәһе,мәдрәсәсе – мәҙрәсәһе, баурсаҡ – бауырһаҡ, өндәмәсе – өндәмәһе.*

П – Б. Был өндәрҙең сиратлашыуы күпселек осраҡта һүҙ башында күҙәтелә: *палас – балаҫ, патша – батша, пешер – бешер, пыйма – быйма, песәй – бесәй, печән – бесән, пәке – бәке, пешкән – бешкән.*

С – Ҫ. Билдәләгән фонемалар күсеше һүҙ башында күҙәтелмәй, сөнки башҡорт әҙәби телендә *ҫ* өнө менән һүҙ башланмай. Тәүге ижектә был сиратлашыуҙы һөйләштә йыш осратырға мөмкин: *үс – үҫ, асра – аҫра, өстәлә – өҫтәлә, ис – иҫ, өстә – өҫтә.*

З – Ҙ. Күрһәтелгән өндәр сиратлашыуы һүҙҙең төрлө позицияларында урын алған. Миҫалдар: *зур – ҙур, яз – яҙ, без – беҙ,кыз – ҡыҙ, төзө – төҙө, хәзрәт – хәҙрәт, казак – ҡаҙаҡ.*

Һүҙҙәрҙең күплек мәғәнәһе һөйләштә башлыса *-лар/-ләр, -нар/-нәр* ялғауҙары аша белдерелә: *ҡунаклар – ҡунаҡтар, гәрәпләр – гәрәптәр, төрөкләр – төрөктәр, галимнәр – ғалимдар, фактлар – факттар, шәкертләр – шәкерттәр.*

Исемдәрҙең урын-ваҡыт һәм сығанаҡ килеш формалары яһалышында *д* өнө ҡулланыла: *теге якларда – теге яҡтарҙа, йылларда – йылдарҙа, шул арада – шул арала, шәжәрәдән – шәжәрәнән, гаиләдән – ғаиләнән, музейда – музейҙа.*

Хәбәр һөйкәлеше ҡылымының билдәле үткән заман формаһы яһалышында ла *д* өнөнөң ҡатнашыу осраҡтары күҙәтелә: *үстердем – үҫтерҙем, ҡуйды – ҡуйҙы, эшләдем – эшләнем.*

Ерле һөйләштең лексик үҙенсәлектәре. Балтас районы йәнле һөйләү телендә башҡорт әҙәби теле лексикаһында ҡулланылмаған һүҙҙәрҙе осратырға мөмкин. Шул һүҙҙәрҙе билдәләп үтәйек: дөңгәш, төнгөш – иңкеш, ҡамҡа – кучмә, додан – умарта, жәйпеш – сынаяҡ аҫты, чиләк, бидрә – күнәк, айыу ҡамыры – энәлек, зурәтей – олатай, зуринәй – өләсәй, аҡинәй – инәй, бабай, аҡбабай – бабай, жиңчәй – еңгәй, мендәр – яҫтыҡ, бәрәңге – картуф, тәикмәк – йоҡа ҡоймаҡ (блины), су тычканы – шәшке, тегермән – тирмән, майаш – бауырһаҡ (формаһы буйынса айырыла).

Балтас районы халҡының йәнле һөйләү телен анализлау ерле һөйләштә төньяҡ-көнбайыш диалектҡа хас тел күренештәре булыуын күрһәтте. Шуның менән бергә был районды үҙенең генә телен билдәләгән фактик материалдарҙың булыуы ла асыҡланды.

БӨРӨ РАЙОНЫ

Бөрө районы – Башҡортостан Республикаһы составындағы административ территориаль һәм муниципаль берәмек. Райондың административ үҙәге – Бөрө ҡалаһы, ул Өфөнән 100 км алыҫлыҡта.

Район Ағиҙел буйының убалы тигеҙлегендә, Башҡортостандың төньяҡ урман-дала зонаһында, йылы, артыҡ ҡоро булмаған, ауыл хужалығы өсөн уңай климатлы төбәгендә урынлашҡан. Райондың майҙаны 1717 км^2 тәшкил итә.

Район 1930 йылдың авгусында ойошторолған. Хәҙерге көндә уның составына 1 ҡала һәм 15 ауыл советы биләмәһе инә.

Бөрөрайоны –республиканың әһәмиәтле индустриаль үҙәге. Березовка ауылында спирт заводы, Баженов ауылында һөйәк оно заводы бар. Район игенселек, һөт-ит малсылығы, сусҡасылыҡ, йәшелсә, картуф үҫтереү буйынса махсуслашҡан. Умартасылыҡ, балыҡсылыҡ үҫтерелә.

Урман һәм һыу ҡош-ҡортон, мышы, Америка, Европа шәшкеләрен һәм башҡа тәбиғәт ҡомартҡыларын: Бөрө минераль һыу сығанаҡтарын, Шәмшәҙе күлен, Калинники урмансылығындағы имән, ҡарағай, ҡарағастарҙы һаҡлау өсөн 1967 йылда Бөрө дәүләт заказнигы ойошторолған.

Районда 45 дөйөм белем биреү мәктәбе, шул иҫәптән 19 урта мәктәп; 26 дөйөм китапхана, 38 клуб учреждениеһы, пульмонология профилендәге “Пономаревка” шифаханаһы, “Шәмшәҙе күле”, “Сосновый бор” ял йорттары бар.

ҮГЕҘ АУЫЛЫ

Раянова Рауфина Ғәйнел ҡыҙы, 1953 йылғы

Тууп үскәнмен Асавка ауылында, Балтач районы. Әткәй белән әнкәй безнең, ҡырҡ жиденче йылны әткәй суғыштан ҡайтҡандан соң, шушы Асавка ауылында очрачып өйләнешкәннәр. Әнкәйне, суғыш алдынан унынчы класны тамамлағач, Балтачта уҡытучы итеп Удмурт ауылына жибәргәннәр, чөнки мында ун процент халыҡ татарлар булған. Татар класында әнкәй начальный класта уҡытучы булып эшләгән. Без барыбыз сигез бала туғанбыз. Әнкәй белән әткәй безнең барыбызга ла йуғары белем биргәннәр. Бөтен туғаннарым да йуғары белем алып зур жирләрдә эшләделәр. Балтач районында администрацийада һаман да эшли Рахимов Фирдәүес Ғайнуллович, минең энекәшем, бер төпчөк энекәшем – Дамир мәктәп директоры булып шушы Асавка мәктәбен житәклий утыз йылға йаҡын, сеңлем шушында уҡытучы булып эшләп, хаҡлы йалға чыҡты, ҡырҡ йыл эшләп, ә үзем башта Благовещен педагогийа училищесын тамамладым, соңыдан Бирский пединститутын бөтөреп, шушында тормошҡа чыҡтым сиксәненсе йылда, ирем Райанов Рим Марвановичҡа. Ул йуғары белемле агроном, шушы совхозда агроном булып ҡырҡ йыл эшләде. Без ике бала тәрбиәләп үстердек. Улым Илнур – начальник штаба полиции, өч йуғары белем алып, Өфө шәһәрендә эшли, ҡызым уҡытучы, логопед, Өфө шәһәрендә эшли. Икешәр-өчәр йуғары белем алырға йардәм иттек. Үзем ҡырҡ йыл буйы мәктәптә директор йардәмчесе булып эшләдем, тәрбиә эшләре буйынча. Шушы вахытта без бик күп эшләр башҡардыҡ мәктәптә. Шушы ауылның тарихын өйрәнүгә мин бик күп көч салдым, музей ачыуға, икмәк музейы, батырлар музейы ачыуға, мәктәп директоры Васимә Шамсиевна белән без бик күп музейлар ҡарап йөреп, шушында музей ойоштырдыҡ. Ауыл халҡы белән сөйләшеп, боронғо бөтен ваҡиғаларны, бөтен нәрсәләрне өйрәнеп, мәктәпкә чаҡырып аларны йазып ҡалдырдыҡ. Бала ул вахытта сиксәненче-туҡсанынчы йылларда бик күп ийе, йөздән артыҡ бала ийе. Без шушы уҡыучыларны, түгәрәкләр ойоштороп, Бөрө шәһәренән кешеләр, специалислар чаҡырып, бөтен нәрсәгә өйрәтергә тырыштыҡ.

Ауылыбыз бер мең жиде йөз жигерме икенче йылның апреленда барлыҡҡа килгән, тисәк тә була. Башта бында совхоз барлыҡҡа килгән, соңыраҡ алтмыш алтынчы йылда алар бердәмләшеп, шушы “Родник” тигән совхоз барлыҡҡа килгән. Шушы “Родник” совхозы плодоводческий жиләк-жимеш совхозы булды. Мында бөтен жирләргә ултыртылды жиләк-жимеш, чийәлек, алма, ҡурай жиләге, күберәк викторийа, жир жиләге ултыртылды. Бөтен Башҡортостан халҡы, тирә-йаҡтағы районнар, ул вахытларда жиләк-жимеш белән шөғөлләнгән совхоздар йуҡ ийе. Шуның өчөн бу совхоз бөтен Башҡортостанны туйдырды жиләк-жимеш белән. Туҡсанынчы йылларда безнең совхоз банкротҡа чығарылды, таралды, бөтте, бөтен булған әйберләр сатып бөтерелде. Элек фермалар бар ийе, сыйырлар, аларны бөтенесен алып китеп бөтерделәр, бер нәрсә дә ҡалмады, халыҡ бер ничә йыл ҡайда барырға белмәйчә, аптыраште ҡалды. Уҡыучыларны уҡытырға кирәк ийе, балалар күп ийе, ныҡ ауыр булды халыҡҡа. Шунын өчөн без мәктәптә жиләк-жимеш, йәшелчә үстереп, балаларны бушлай ашатырға тырыштыҡ, жир алдыҡ, бәрәнге чәчтек, чөгөндөр, кишер, кәбестә, үзебезнеке булғач, балаларға әзерәк жиңелерәк булды. Соңыраҡ халыҡ Себер йаҡларына китә башлады, йәшләр ҡайсысы Бөрө шәһәренә, ҡайсысы Уфа шәһәренә китеп урыннашып, мындағы пенсионерлар ғына ҡалды. Хәзерге көндә балалар саны мәктәптә ун жиде генә ҡалды. Мәктәп бар, туғыз йыллыҡ мәктәп филиал булачаҡ, әлегә бер нәрсә лә хәл ителмәгән, чөнки декабрға хәтле генә аҡча бүленеп бирелгән мәктәпкә, ә соңыдан нәрсә булыр, сигезенче мәктәпнең филиалы булып тора шәһәрдәге, бәлки шунда күчерерләр, әле бер нәрсә лә билгесез, алты уҡытучы эшли, директор, завуч сигезенче мәктәпнеке, ун жиде бала. Элеккесә йәшелчәләр үстерү бөтте, балаларны хәзер эшләтергә йарамый.

Чишмәләр ауылда бик күп, исемсез чишмәләр күп. Йүнәкәй чишмәсе тиләр, Романовка йағынан ағып төшә бу Йүнәкәй урамына, анан соң ағып төшә безнең Үгез ауылына и барып ҡойа был күлгә, ә күл Ағизел

йылғасына барып тоташа. Күлнең озонлоғо – ун дүрт километр. Бу Урманкүл. Шушында балалар жәй көнө су керә, шушы Урманкүл буйында, анда жиләк ашап бала-чаға, шушы жир жиләге шунда ийе безнең плантацийалар, һәр берсе кварталға бүленгән, посадкалар утыртылған, жилдән ычыҡлаучы дүрт почмаҡлы формасында киләләр посадкалар. Шушы посадкаларда үсә жир жиләге. Безнең ауыл чоҡорза урынлашҡан. Ауылны чыҡҡач та Имәнлекүл бар, имән үскәнгә күрә. Ул ҡороно хәзер.

Боярышник – ҡан жимеше, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – ҡайын жиләге, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, угол – почмаҡ, хлеб – әпи, ведро – бездә бидра тиләр, но без балаларны чиләк тип әйттерергә тырышабыз. Чөнки бу ауыл мишәр ауылы, мишәрләр йәший мында, алар бидра тиләр. Ә без мәктәптә чиләк тийергә ҡуша ийек инде.

Бабушка – нәнәй, дедушка – ҡартәти, мама – әни, папа – әти; свекорь, свекровь, теща, тесть – әткәй, әнкәй тибез ирдекен, ир кешеләр әби, бабай тиләр; внук, внучка – оноҡ, дядя – абыҡай, тетя – апа, сестренка – туғаным, сеңлем; братишка – энекәшем, дед – бабай, ә туғаннар аҡ әбей, аҡ бабай. Туғанын сеңлесенең балалары, энесенең балалары үзенән, әти-әнисенән олораҡ кешеләрне аҡ әбей, аҡ бабай тип йөрөтәләр.

Вязаные шерстяные носки – ойоҡбаш, валенки – пийма, варежки – бейәләй, печка – пич, боҙ өҫтөнә ҡалҡҡан һыу – туш, чашка – чәшке, тарелка – тәрилкә, ложка – ҡашыҡ, чайная ложка – чәй ҡалағы, ҡалаҡ; чайник – чәйнүк. Мына зур чүмеч – чүмеч, ә бәләкәй аш сала торған – ансы ужау. Миләшне мәләш тиләр, ҡызыл мәләш, ҡара мәләш тип йөрөтәләр.

Мәктәптә татар теле өйрәнәләр. Ике мең дә алтынщы йылда мәжбүри безгә башҡорт теле кертелде, шуның өчөн безде уҡырға жибәрделәр. Мин башҡорт теле уҡыттым ике мең ун өчөнче йылға хәтлем. Миңә башта үземә Почетнайа грамота Российской Федерации, анан соң Отличник образованийа Российской Федерации, анан соң Почетный работник образованийа Российской Федерации исемдәре бирелде. Шулай итеп, алтмыш йәшемдә пенсийаға чығып киттем.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы яҙып алды).

Рәхимов Фәрит Фәйзел улы, 1947 йылғы

Житмеш беренше йылны Бөре педагогик институтын бөтереп, направление белән мына бында эшкә ебәрелдем. Шуннан суң армийада йөреп ҡайттым, йаңадан әйләнеп, Үгез аулында тормош ҡорабыз бөгенгә ҡәдәр. Пенсийаға ла озаттылар, барыбер эштән туҡтаған йуҡ. Мында, мин килгәндә, уҡутушылар бик өлкәннәр ийе. Гиззитдинов Фәрхетдин тигән абзый завуч булып эшләгән, директор булып эшләгән суғыш ветераны, минем инициативаны күрде лә "Балаҡайым, син аул тарихы белән маташ әле, музей эшләп ҡуйәле", тип миңә йөкләтте. Мин, коммунист булараҡ инде, бу эшне үземә сөйенеп алдым. Житмеш икенше йылдан башлап, музей төзөү эшен башланым. Бөтен йортларда, ай сайын бөтен йортларда йөреп сыҡтым. Икешәр, өшәр тапҡыр. Ҡайда ла бу кешеләр, хатын-кызлар бит инде күпсе, алар күрше аулдан да килгән, Кушнарендан, Мишка районынан килгәннәр – аларзың биографийаларын йазып. Бер сиксәнләп дәфтәр бар миндә йазылған. Һәр бер семйаға бағышланган. Суғыш ветераннарының, кемнәр киткән бу ғәйләдән суғышҡа, кемнәре исән ҡайтҡан, кемнәре үлеп ҡалған, кемнәр хәбәрсез йуғалған – барсы да. Бик күп ҡызыҡлы материаллар табылды. Нисә баласы булған, балалар ҡайда эшләйләр – шулар. Һәммәсен дә теркәдем шушы дәфтәрләрдә, минем дәфтәрләрдә.

Мин газетада внештатный корреспондент булып торам. Бөредә сыға торған "Победа" газетасы, бирский "Нева"да сыҡты. Мына анда шушындый мәғлүмәтләр, ҡызыҡлы мәғлүмәтләр бар. Үгез ауылының тарихы хаҡында йазылған. Газетада ҡысҡа мәғлүмәт бирдем. Мына сезгә биреп ебәререм. Үзегезгә ҡулланырсыгыз. Бер мең сигез йөз туҡсан житенше йылны беренше перепись... икенше перепись барған вахытта Бөре районы йазылған, мында кергән. Шуннан мин Мәскәүгә жибәрдем, Центральный йуридический архифҡа. Һәм аннан хат килде, Кушнарен районында Чапаев колхозы, Үгез тигән аул бар. Аннан күшеп килгәннәр ике бер туған Абдраиловлар һәм Муслимов. Өс мужик килгәннәр һәм бу урынны йаратҡаннар. Ағидел мыннан бер генә саҡрым. Ағиделдән килгән зур ҡушымта бар – Ҡалған су тип йөретәләр инде. Аның озонлығы ун ике километр. Бер йаҡтан, әле генә узып киткән Калинники аулынан киләә, күрше Синкин тигән аулда подковообразный Ағиделгә сыға. Уртасында Үгез тора. Йазғы ташҡыннар вахытында мына мында әле генә сыҡҡан күпергә хәтле ҡартлар, балыҡшылар кимә белән ҡайтып йөрегәннәр. Океан мында. Жәйелә Ағидел. Бер мең жите йөз егерме икенше йылның ун икенше апрелендә былар килгәннәр һәм бу урынға төпләнә башлағаннар. Аул башта булган тауның башында. Мына мында тауны төштегез бит, текә тау. Шушы тау башында ағасларны әкренләп кенә корчевать итеп йылға буйына төшеп, башта йылғаның те йаҡ йарында ғына булган аул, шуннан әкренләп халыҡ күбәйгән сайын бы йаҡҡа да жәйелгән. Бүгенге көндә центральный урам ике километр озонлоҡта. Сез аулның уртасыннан кисеп, асфальттан мында боролып кереп китәсез. Һәм йаңадан мына километрҙан ашу ике урам бар. Туҡсан икенше йыл, эш бөтү сәбәпле, аулдан бик күп йәшләр киттеләр инде. Себергә китеп эшләйләр, Бөре ҡаласына, Уфаға киттеләр. Һәм мына шушы мәғлүмәтләр барсы да мында йазылған.

Запас тигән урман бар. Мына аулның теге ошында, сез кергән йаҡтан Запас тауы, Запас урманы тип йөретәбез. Анда мына Роман тигән рус аулы булған, щиркәү. Романовка кешеләре руслар булған. Шушы щиркәү эш белән обеспечивать иткән кешеләрне. Утын ташығаннар, пещән. Щиркәү хезмәткәрләре булған. Утыз туғызынщы-ҡырҡынщы йылларда руслар щиркәүне емергәннәр. Щиркәү бөткәннән суң, руслар әкрен генә киткән. Кушнареннан әлеге лә байағы йаңадан халыҡ килгән, татарлар. Әкрен генә төп халыҡ Романовка аулы, Роман тигән кеше нигезләгән инде, ней... поп йардәмщесе. Исеме торып ҡалған, хәзер анда саф татар аулына әүрелеп китте инде.

Шушы щиркәү хезмәткәрләре мында аул халҡын ебәрмәгәннәр. Урманны саҡлағаннар. Йыш ҡына мында ҡоро ағасҡа халыҡ бара торған, урлағаннар, шуның өщен запасҡа торасың, тигәннәр. Ауыр йыл булғанлыҡтан.

Мына бы йаҡта тау. Шишмә тауы тип йөретәбез. Тауның бейеклеге километр йарым. Тауның башында Шишмә тигән ауыл. Анда элек күлләр дә бар ийе. Балыҡлы күлләр дә бар ийе. Суңгы йылларда кипте бит инде. Ҡоролоҡ булды, шушы йылларда шишмә ҡалды. Мына тигән матур-матур күлләр. Шуның өшен бу хутор инде кещкәй генә аул – Шишмә аулы тип йөретәләр. Бәләкәй генә инде ул.

Мына күлгә йар ишелеп төшә, килгәндә йар ишелеп бара. Суға кереп бара инде. Шуңа Убылған йар тип йөретәбез. Аның төбендә күл бар. Элек без килгән йылны ике дилбәгә белән төшкән саҡ та бар ийе, төбенә төшәлмәй идек. Ике дилбәгә белән ҡурыҡмай төшә идек. Төбе йуҡ тип йөретә идек. Хәзер мына Убылған йар күле төбе барлыҡҡа килде. Төпсез күл тип кенә йөретәбез. Шушы күлне без икегә бүлеп йөретәбез. Йартысы, Калинник йағы, Йаланкүл тип йөретәбез, щөнки аның ике йағында да ағаслар аз. Ә Үгездән башлап, икенше йағы инде, сигез километр озонлоҡта булған йағы – Урманкул тип йөретәбез. Руслар ни өщөндер Дикий тип йөретәләр. Дикийға балыҡҡа барабыз тиләр, ҡарға кебек жыйылып йаталар. Дикий түгел бит ул, урман күле, йалан күле. Бөтен балыҡлар бар. Алабуға, пескарь йуҡ, аға торған су булмагас. Шамбылар бар, йазләр, караслар, щабаҡлар – бөтенесе бар. Элек мына балыҡ күп ийе. Ана теге ҡоролоҡ вахытында күлгә Ағидел кермәй, ташҡын йуҡ, шуға балыҡлар азайды. Йылдан-йыл азайып бара.

Ҡабан дунгызы, пошыйлар бар. Ну, айу, бүре, төлкеләр. Китерелгәннәрдән пошый белән ҡабан дунгызы. Ҡаридел йағыннан урманнан китерелгән. Пошый баласы тип кенә әйтәбез.

Бар ҡошлар да бар. Һәммәсе дә. Аҡҡошлар килә. Иң беренче ошо күлгә киләләр. Быйыл егерме ике аҡҡош килде. Алар постойанно тип әйтергә кәрәк инде. Бәлки үләләрдер, бәлки... киткәндә азайалар инде.

Шиповник – гөлйемеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләк, клубника – виктория тип тә йөретәбез инде, ҡайын жиләге; черемуха – шоморт, муйыл; лягушка – баҡа, баҡаның төрләре – гөбөрле баҡа, ер баҡасы; жаба – гөбөрле баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күсемкүс, угол – мөйеш, мешок – ҡапщыҡ, хлеб – икмәк, әпи; ведро – бидро, щиләк; воробей – щыпщыҡ, бабушка – зур әни, дедушка – зур әти, ҡартәти. Мать – әни, әнкәй, башҡортлашкан ғәйләләр алар әсәй ти, безнең аул былай әйткәндә теге метисҡа әйләнде инде. Дядя, оло ир кеше – абзый, бабай; аралашҡаннарына – абзый, сит кеше булса – бабай. Братишка – энекәш, сестренка – сеңлекәщ, теща – башҡортлашҡаннар хәзер ҡәйнәнәй тип тә нитәләр, ҡайна; тесть – ҡодабабай тигән ғәйләләр дә бар, бабай. Свекор – ҡайны, свекровь – кәйнәгәч, носки – ойоҡбаш, варежки – бәйәләй, валенки – пыйма, боҙ өҫтөнә сыҡкан һыу – түш, рысь – селәүщен, дождевой червь – селәүщен, ботамас өшен рысь тип кенә дә әйтәләр; мышь – тыщҡан, крыса – күсе, улитка – әкәм-төкәм, двор – ихата, крыльцо – баскыщ, дом – йорт, ызба; мочалка – йуғыч, половник – щумещ, ковшик – щумещ, заварник – щәйнүк, чайник – щәйнүк, чашка – сынайаҡ, ложка – ҡалаҡ, ҡашыҡ; чайная ложка – щәй ҡалағы, печь – пищ.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Фазлыева Тәғәлимә Нурлый ҡыҙы, 1937 йылғы

Әле пенсийадә, өйдә бер үзем. Дүрт йәштә эти суғышҡа китте. Аларны беләм озатҡаннарны. Ике мең бишенче йылды бабайым үлде, башта ҡайнам үлде, аннан бабайым үлде, аннан үземнең әнейем үлде, анан утыз бишенче йылғы апам үлде.

Кушнарен районында Үгез ауылы булған, шунан килгәндәр, буғай, мында ла Угузево дигәннәр. Мынсы Иске Угузево. Башта Таула дип йөрөгәндәр инде.

Әлеге көндә халыҡ бик ней түгел: “Эшләйк, мал тотайҡ, йәшәйк”, – дигән рәүештә түгел. Ничек йәшәргә тырышалар, белмийем. Хәзер бит жиңел йәшәргә тырыша инде, мал тотмыйлар, печән чапмыйлар. Элек утын кистек, печән чаптыҡ, бөтөн жир чиста ийе. Почтальонка булып йөрөдөм мин өч ауылға. Карликтан барып ала ийем, Үгезгә ҡайтарып, почталйонкаға бирә ийем дә, Роман белән Чишмәгә тарата ийем. Жигерме биш йыл почтада эшләдем, жийәү йөредем, никакой транспорт йуҡ ийе, ана попутный белән. Ҡай чаҡта элек гәзитләр күп була ийе, хәзер берсе лә йазылми, хат алыусы йуҡ. Ул лотерей сатабыз, ул открытка сата ийек, хәзер йуҡ, бик жиңел. Ваҡытында Үгез ауылы гөрләп тордо инде. Ул чийәләр, ул алмалар, ул грушалар, директор Хафизов булған чаҡта, хәзер йуҡ. Халыҡ ничек йәшәргә уйлайдыр инде.

Жәй көндәре ҡош-ҡорт сатып алалар, тауыҡ, бройлер, күркәсен дә алалар. Мал әз ҡалды инде: сарыҡ, сыйыр. Сыйыр бер ун бишләп кенә ауылда, әз. Кәзәләр дә бар. Кәзәләр дә бер өч-дүрт йортта бар. Кәзәне асырарға ҡурҡабыз бит, ул усал.

Эш йуҡ. Халыҡ хәзер элеккечә түгел бит, бикләнгән, ҡапҡа бикле, ишек бикле, йаталар, ҡурҡалар.

Тауығым бар, сарығым бар. Өч балам бар: берсе Латвийада, берсе Мәсәғутта, берсе Уфада. Бер үзем торам. Балалар өчөн өч теплица тотам. Помидоры, бәрәнгесе, кишере, нәрсә кирәк алып китәләр, аларға ла файда бит инде мына. Ата-инә булғанда, бәхет бар инде. Мәнге шунда тыузым, шунда үстем. Бабайым балыҡчы ийе, шунардан мин беләм балыҡларны. Артель бар ийе элек, балыҡ тоталар ийе, сдавать итәләр ийе. Хәзер күл йуҡҡа чыҡты, ни тотмыйлар, ни тазартмыйлар.

Йылғалар бар ийе элек, балыҡчылар бар ийе. Йаланкүл дигән күлебез бар, бында Дикий дийеп атала, урман, күл. Йылғабыз, эчә торған суыбыз Райаз, ағым су. Ул Бирский йағынан килә, аға. Анда бар да бар: щүкә, сорожка, карась.

Синкин тауы бар. Бу тауның артында Синкино ауылы. Бар да бар. Болань да бар, ҡабан щущкалары да бар, күренә ийе. Мына мин, например, жийәү йөрегәч, белә ийем. Көнөнә унар болан үтеп китә ийе, ҡабан дуңғызларынан ҡурҡа-ҡурҡа үтеп китә ийем, теймиләр ийе. Ҡуйан бар инде ул, төлкө бар.

Хәзер ағач күп инде, элек мына йалан, күл йаҡтарында имән, усаҡ ҡына ийе, хәзер американский клен үзенән-үзе чыға. Посадка булғач, вис ҡайын басты. Урман баса ауылға. Урман эчендә торабыз инде, элек алай түгел ийе. Имәнлекүл дигән күл дә бар ийе әле ул, бөттө инде, конечно. Шунда иген чәчәләр ийе. Эй, кер йыуарға барып, жир өстөнә жәйеп ҡуйа ийек. Су да бөттө бит, су да кәмей. Башта дойарка булып эшләдем, анан инде почтаға күчтем, 25 йыл жийәү йөредем, исем китеп тора үзем дә. Элек кеше әйбәт ийе бит. Алты йөз-жиде йөз мең аҡча, ул ваҡытта әпәй ун алты тин сағында. Аҡча белән йөрей ийем, бер сүз әйтеүче булмады, ә попробуй хәзер, автобус белән генә килеп тараталар.

Боярышник – ҡамыр жимеше, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, божья коровка – күзмәкүс, икмәк – әпәй, мешок – ҡапчыҡ, угол – почмаҡ, ведро – чиләк, воробей – чыпчыҡ; әсәй, атай – әнкәй, әткәй; бабушка, дедушка – әбей, бабай; ҡартәтәй, нәнәй дә дибез; кесе ҡыҙ туған – сеңлем, кесе ир туған – энем, атайҙан оло кеше – бабай, аҡ әбей; шерстяные носки – жөнойоҡ, ойоҡбаш, боҙ өҫтөнә ҡалҡып сыҡкан һыу – туш.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҮРГЕ ЫЛАСЫНТАУ АУЫЛЫ

Нурисламова Зөһрә Хәмбәл ҡыҙы, 1971 йылғы

Шушы Йуғары Ылащынтау мәктәбенә уҡырға кердем, ун бер йыл уҡыдым. Уҡыуымны бөткәч, медучилищеға уҡырға кергәч, чирләү арҡасында ташларға тура килде училищены. Туҡсан дүртенче йылны детсадҡа эшкә урынлаштым, туҡсан дүрттән ике меңенче йылға хәтлем детсадта эшләдем, ике мең беренче йылдан башлап мин әлегә хәтлем китапханада эшләйем. Әтийем белән әнийем шушы ауылныҡылар, колхозда эшләделәр. Әтийем әлеге вахытны гүр эйәсе булды инде, әнийем исән, хәзерге вахытны пенсийада. Без ғәйләдә алты бала идек: дүрт малай, ике ҡыз. Үзем кейәүдәмен, ике малайым бар: олосо Бөрө шәһәрендә, икенче улым өчөнчө класта уҡый шушы Йуғары Ылащынтау ауылы мәктәбендә.

Без үзебез Йуғары Ылащынтау тип йөретәбез, былай Үрге Ыласынтау тип атала, чөнки безнең ауылда ыласыннар йәшәгән булған элек, тау башында ике ыласын булған. Ауыл бер мең сигез йөз илле икенче – бер мең сигез йөз илле алтынчы йылларда барлыҡҡа килгән.

Безнең ауылда ике йөздән артыҡ кеше. Газ бар, су бар, йул бар. Ҡышҡылыҡта йул эттереп торалар, чип-чиста. Автобус йөрей. Туғыз йыллыҡ мәктәп бар. Жигерме алты бала уҡый. Ҡайсы бер класларда бер бала, алты бала, жиде бала. Русча, башҡортча, татарча уҡыталар.

Тотҡаннары умарта тота. Ҡышҡылыҡта балыҡҡа былай төшәләр инде, шамбы тоторға. Кем мал үрсетә, кем баҡчала бәрәнгедер, төрләчә, күбесе ирләр Себер йағында.

Иң билдәлесе бездә Зийа Нуриевич Нуриев. Быйыл уның йөз дә биш йылы булып узды. Шушы мәктәптә музейы бар, Йуғары Ылащынтау мәктәбендә.

Бездә тош, бәлеш, ваҡ бәлеш бешерәләр. Тош тип өйрәнгәнбез, ҡайсы берсе генә чәк-чәк ти. Дөгө, курага, йөзөм бәлеше. Эчәк бәлеше. Тәйикмәк төрлө кеше төрләчә бешерә, кемдер ачытып, кем былай. Әле бер көндө генә “Бәрәнге печкәч, нәрсә эшләтәсез?” – тиләр, мин әйтәм: “Мин изәмен”, “Без төйәбез”, – тиләр.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – ер жиләге, ҡайын жиләге, клубника – ҡайын жиләге, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, угол – почмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – әпи, ведро – бидрә, воробей – чыпчыҡ, ыласын – кем ылащын, кем лащын ти; бабушка – нәнәй, дедушка – ҡартәтәй, мама, папа – әни, әти; внук, внучка – оноҡлар, оноҡча; сестра, брат – апа, абый; младший брат – энекәш, сестренка – сеңлекәш. Зурнәй, зурәтәй. Әнинең энесе – бәләкәй абыз тибез инде без. Бәләкәй абый – минең әнинең икенче энесе, бер энесе – оло абый. Абзәнәй, абзәтәй – әнинең туғаны, ҡартәтәй белән бер туған кешенең. Шерстяные вязаные носки – ойоҡбаш, варежки – бийәләй, валенки – пийма, чашка – чәшке, чынайаҡ; блюдце – бәлүдә, тарелка – тәрлинкә, ложка – ҡалаҡ, бал ҡалағы, аш ҡалағы; половник – чүмеч, ужау; кастрюля – мис, мейес – пич, чайник – чәйнүк, заварник – чәйнүк, бәләкәй чәйнүк; дождевой червь – селәү, бәшмәк – мәшкә.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы яҙып алды).

Хөснөтдинова Ғәлиә Фазылйән ҡыҙы, 1957 йылғы

Байбаковола тыудым. Шунда үсеп, уҡып. Шушында Лачынтауда уҡыдым, анда аул бәләкәй ийе. Без күсеп килдек. Лачынтауда без йәшәйбез житмешенче йылдан бирле. Житмешенче йылда уҡыдым. Бөтердем, шуннан бухгалтерскийны бөтердем дә мында секретарь-кассир булып эшкә кердем. Шушында ийе, кассада. Шушында эшләдем декретҡа чыҡканча. Шуннан декретҡа чыҡҡач инде, бала тапҡач, тоже эшләдем. Шуннан гел йөреп булмады, икенчегә ауырлы булып, аулда ҡалдым. Йаңа Йандызда. Анда управлениелар йуҡ ийе. Завток итеп ҡуйдылар токка мине. Токтан соң декретҡа тағын киттем, ике бала белән. Ҡызыма. Ҡызымдан соң, еще бейаный белән йәшәдем ун алты йыл. Ҡызымдан соң, мине фермаға ҡуйдылар учетчица итеп. Шуннан, әйбәт эшлисең, тип заведуйущий фермы итеп ҡуйдылар мине. Ике меңенче йылга хәтле эшләдем мин. Егерме сигез йыл стаж белән, шуннан фермалар таралды, колхозлар бөтөү өстендә булды бит инде. Колхозлар бөтте дә,

“Галийа апай, син давай продолжай, пенсийәгә чыкмайча” тип, молокосборчица итеп ҡуйдылар мине. Шуннан пенсийәгә чыкканчы шунда эшләдем. Пенсийәгә чыккач та әле эшләп йөредем, ике йыл гына эшләмәдем мин. Алтмыш йашкә тиклем сөт жыйып йөредем. Ат егеп, шулай йөрейсең.

Үрге Лачынтау, Йуғары Лачынтау тиләр бит инде. Түбән Лачынтау да бар бездә. Мында күпчелек басу. Йаланнар бездә йуҡ. Тоҡон шишмәләре. Урман шишмәсе. Тоҡон шишмәсе анысы урманда. Мынсы Тоҡон. Басу Тоҡон. Шу басу ҡырында шишмә. Шуңа Тоҡон исеме әйткәнләрдер инде. Әйе, Тоҡон шишмәләре. Бездә дүрт шишмә бар. Бездә таулар йуҡ. Таулар йағы түгел бит, туғаным. Бездә урманлар, шыршылар. Йаңа Йандызда Сарбай күле бар. Ибәт шишмәсе бар.

Безнең аулда ҡошлар бигрәк күп. Йаз көне чыйырчыҡлар киләләр. Бала чыгара, очып, ҡанатланып китәләр. Кәкүкләр бар. Туҡраннар бар. Аннан соң бездә йастреблар бар. Йастреб ничек була әле ул? Төйлигән. Зур ҡанатлы. Бөркетләр бар бездә. Жәнлекләр бездә бигрәк күп. Ҡабан чушҡалары бар. Боланнар бар. Пошойлар. Без пошой тибез. Ҡайсы кеше болан, пошой. Бездә айу бар. Бүреләр бар. Төлкөләр бар. Керпе. Алар безнең печән астында бар. Йыланнар бик күп төрле. Кәртә йыланы – уж. Кәртә – ул ҡойма. Бар бит ағач кәртә. Забор. Кәртә йыланы тип әйтелгән ул. Гадюкалар бар бездә. Чаға торған. Ҡара йылан. Йащерицалар. Жәнлекләр күп бездә, күп. Тийен. Рысь бар. Бездә рысь тип әйтәләр.

Боярышник – ҡамыр емеш, шиповник – гөлжемеш, малина – ҡурай желәге, земляника – ҡайын желәге, клубника – жир жиләге, черемуха – шоморт, самец – ата, лягушка – баҡа, жаба – гөберле баҡа, черепаха – ташбаҡа, угол – пошмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – әпәкәй, әпий; ведро – бидрә, воробей – чыпшыҡ, бабушка – әби, нәнәй; дедушка – ҡартәтәй, мать – әней, брат – абый, сестра – апам, сестренка – апайым, оло кеше – абый, авзый; ҡатын кеше – апа, туғаным; бәләкәйерәк – сеңлем, носки – ойоҡбаш, варежки – бийәләй, перчатки – биш бармаҡлы бийәләй, боҙ өҫтөнә сыҡҡан һыу – шәре.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ЯНДЫҘ АУЫЛЫ

Хөсниярова Флүрә Хаматхан ҡыҙы, 1964 йылғы

Без башҡортларбыз. Мин әтәйнең башҡорт икәнен үлгәч кенә белдем.

Төп туған аулым – Йаңа Йандыз. Мына мынан ун чаҡырым. Без был сельсоветта дүрт ауылбыз. Йаңа Йандыз ауылында тыуғанмын, шунда үскәнмен, шунда урта мәктәпне бөттем. Анан соң Бөрө дәүләт педагогийа институтын бөттем, авиационный институтта уҡыным. Анан уҡытучы булыпүзебезнең ауылға ҡайттым, Йаңа Йандызда уҡыттым. Сиксән сигезенче йылнан бирле мәктәптә эшләймен. Башта химийа, биологийа уҡыттым, анан башланғыч класларда, переквалифицироваться иттем. Мәктәп, ҡызғанычҡа ҡаршы, йабылды, уҡучылар кәмеүе сәбәпле. Йуғары / Үрге Ылащынтауға килеп, хәзер бишенче йыл мында эшләйем инде, тоже начальный кластар уҡытам. Бер йыл була нойабрь айында, клуб мәдәнийәт йортона по совместительству тоже эшкә керергә уйладым, чөнки балалар белән эшләргә йаратам, культураны ныҡ йаратам, организатор булып та эшләдем мәктәптә. Халыҡ белән эшләргә кирәк, аралашырға кирәк, шулай эшләп йөрөйөм мында ла. Ике бала үстерәбез, үстердек инде, дөрөсөн әйткәндә, зурлар хәзер. Ҡызыбыз Бөре дәүләт академийасынбөтте, ул Бөре ҡаласында йәшәп йата, үзе ике бәбәй үстерә, биологийа, химийаны бөтте, ә улыбыз Уфа медицина дәүләт университетын бөтте, тоже Уфа ҡаласында эшләп йөрөй хәзер хирург-травматолог булып. Без ауылда ҡалдыҡ инде, йәшәйбез хәзер ауылда, йортлар салдыҡ. Миңә ауыл тормошо ошай, халыҡ ошай, халыҡ әйбәт, но хәзер халыҡ ҡартайып бара. Күрәсез, шулай да барыбер ауылларыбыз, дүрт ауылда кәмеү йағына барса да, Түбәнауыл тигән ауылыбыз зурайып бара, йаңы төзөлөшләр күп. Ауыл сүнмәскә тийеш, сүндермәскә тырышабыз. Ниңәдер үзебезнең балалар ауыл йағында ҡаласылары килмәде инде, нәрсә эшләйсең, шәһәр йағын выбирать иттеләр. Дачниклар күп инде, анан соңбезнең дәүердәге ололар хәзер ата-аналарының йортларын йаңырталар, газлар кертәләр, пенсийаға еткәч, ҡайталар ауылға. Шулай йәшәп йатабыз.

Изел буйынан барсағыз, бик матур ҡыйалар. Шунда, минең ичетеүемчә, элек зур ағачлар үчкән, лащыннар ойалаған, шулай итеп Үрге Лащынтау килеп чыҡҡан. Иске Йандыз ауылы бар Дүртөйлө районында, шул йаҡтан төпкөл халыҡ был йаҡҡа күчеп чыҡҡан да Иске Йандыз, Йаңа Йандыз булған инде, тоже элекке абыйлардан, бабайлардан сорашып ҡалған чаҡлар бар ийе. Безнең ауылға йөз утыз биш йыл. Элек бу территорийада бер генә колхоз булған, соңыдан колхозлар бүленгән, һәр бер колхоз бер ауыл булған. Мына безнең әнкәйләр исән чағында шулай. Халыҡ күп булған, мин үзем уҡығанда да. Безнең класта ун алты бала ийе, мына шушы ауылға килеп без ун беренче класны бөттек. Бездә сигез йыллыҡ мәктәп ийе. Туғызны, унды Үрге Лащынтауда бөттек. Ауыл зур ийе.

Ағизел йылғасы йарында урынлашҡанбыз инде барыбыз да, анан соң бәләкәй-бәләкәй йылғалар. Бездә Шамрат йылғасы бар. Анда элегерәк ҡартәтәйзәр мәрхүмдәр исән чаҡта тегермән булған, он тартҡаннар. Минең даже ҡартәтәй тегермәнче булған, нәнәй шул тегермәндә эшләгәндә ташҡа мәрхүмкәйемдең ҡулы эләгеп, ҡулсыз ҡалған. Шулай мына зур йылға булған,тийәсем килә. Ҡара күл бар, тирән, төпсөз,тиләр. Аның төбө йуҡ. Бүтән күл йуҡ, кергән судан ғына барлыҡҡа килгән күлдәр була ул. Аҡҡошлар килгеләй мында.

Балыҡ бар. Карась – табан балығы тибез. Анан соң ҡорбан балығы, күлдә йуҡ инде ул, йылғада. Иптәшем белән Изел буйына төшкән урамда торабыз, аптырап бөтәбез, жәй буйына ағыла машиналар, шул хәтле йал итергә киләләр матур урынға. Балыҡҡа киләләр. Ҡорбан балыҡлары, щүкә балығы да бар. Пермь йаҡтарынан, Ишембай йаҡтарынан киләләр.

Таулар йуҡ бездә, ҡызлар. Мына бездә күтәренкелекләр, битлекләр генә бар. Мына безнең ауылда Жомағол тигән жир бар, Жомағолға барабыз тип, жиләккә йөрөйбөз без анда. Анда теге Изелнең йарының башы, шунда барсаң, бөтен иген, Борай районына хәтле күренеп тора матурлығы. Ҡалҡыулыҡ ул. Шунан соң Бүре чоҡоро бар бездә, ансы, на самом деле чоҡорло ул. Мына шушы Борай районына менгәндә ҡалҡыулыҡ, ҡалҡыулыҡтан элек су аҡҡанмы икән, чоҡор анда. Без мына бәләкәй чаҡтан уҡ анда Бүре чоҡоро тип, андыз тамыры үсәдер ийе, минең әнкәй шунда андыз тамырына алып барадыр ийе, девясил тиләр бит инде русча, файдалы үлән. Хәзер дә ул Бүре чоҡорлары бар инде ул.

Бүреләр бездә әле лә бар. Айу да килеп чыға. Айуны быйыл да күргәннәр, безнең күршебездә йул ача ғына тора, ҡортчолоҡ белән шөғөлләнгән абый, Фәрит абый, аның пасекасы бар, пасеканың ҡоймасын бөккән, ти айу, ҡулы белән бер генә биргән, ти. Ә ике балалы айуны аны безнең ҡызлар үззәре лә күреп ҡайттылар. “Эй, матурлар”, – тип ҡызып ҡайтҡайны, мин: “Матур булыр, күреп ҡалса сезне”. Айуны безгә әйтәләр, имеш, безнең урманнарда йәшәмәйдер ул, Ҡаризел йағынан килә.

Рысь бар, рысь ҡына тибез. Бер ничә йыл тому назад минең уҡучының азбарларына кереп, тотоп алып киткәннәр ийе рысны. Төлкө тауыҡларны чүпләй. Ҡабан дунғызлары урам буйлап йөрөйләр ҡыш көнө, хәзер алар бигрәк. Киткәндә күрерсез әле, уң йаҡҡа ҡарасағыз, басулар күренәдер, сөрелгән жир кебек. Мына безнең хайуандар күбәйзе, нейзән соң, ураган булды бит, бер ун йыл артыҡ үтте инде. Бурелом тиләр бит, урманнарға кеше керәлми. Ҡабан дунғызлары ныҡ үрчеде.

Безнең бит смешанный лес. Имән дә бар, нарат та бар, ҡайын да бар, йүкә дә бар. Дүсмән ағачы – лиственница. Бойарышник бик үсмәй. Бойарышник тибез, ҡамыр жимеше тип тә. Йөрәктән файдалы, жыйырға кирәк. Шоморт үсә. Әнкәйләр муйыл да тиләр ийе, муйыл чәчкә атҡан. Нарат светолюбивый, йаҡтылыҡ йарата торған үсемлек, шыршы теневыносливый. Ылыслары нараттыҡынан озонраҡ, чыршыныҡы ҡысҡараҡ. Шунан наратның бер черешогында ике иголка, ә чыршыныҡында берәү генә.

Атай-әсәй – әтәй, әнкәй; бабушка, дедушка – ҡартәтәй, нәнәй; ата-әсәйҙән оло ир-ат – бабай, ата-әсәгеҙҙән оло ҡатын-ҡыҙ – әбей, апа; кесе ҡатын-ҡыҙ – сеңлекәш, мөйөш – почмаҡ.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

Шәйхетдинова Зөмрә Әбүбәкер ҡыҙы, 1958 йылғы

Мин Бөрө районы Йаңа Йандызда тыуып үскәнмен, эти-әнием дә шул ауылдан. Мин туҡсанынчы йылларға хәтлем Уфада йәшәнем, “Синтезспирт”та эшләдем, анан жәйләп ауылға торорға ҡайттым. Жигерме йыл давамында сатыучы булып эшләдем, товаровед булдым. Нефтянойды уҡып бөтердем, техник-технолог һөнәре буйенча. Копеpативныйда ла уҡыдым.

Сарбай күле бар, мари йағынан килә ул безгә. Безнең Салкын шишмә дигән шишмә бар, таулар-ташлар ача йарып агып чыга, үзенә йул табып. Был суны килеп тикшерделәр, Санкт-Петербургтан, “иң чиста, иң файзалы су” диләр. Ә бына Ибәт күленең суы ҡатыраҡ бит. Бездә күлләр күп. Тоҡон бар бына, без элек мәктәптән ҡайтҡанда, аның буйына төшөп йал итә торған идек. Аның суы салҡын, күп эсчәң, тамаҡ ауырта иде. Бәләкәй чакларда анда Зарница үткәрә торған идек, суын алып, чәйләр ҡайнатып эсеп, бәрәнгеләрҙе салҡын суында чистартып, пешереп, күңел аса торған идек. Ҡаракүл дигән күл бар. Кешеләр “аның төбө йуҡ” дип әйтәләр. Икенче төрлө – “Аждаһа күле” дип тә йөртәләр.

Безнең ауылдағы урамнар озон һәм матур. Завод урамы бар, мәсәлән. Бездә бит элек-электән билгеле булған кирпеч етештерү заводы бар иде. Безне бәләкәй чакта шул кирзаводҡа экскурсийаға алып баралар иде. Суңынан был завод сүнде.

Колхоз ваҡытында минең әткәй-әнкәйләрем, уҡытучы булараҡ, агитацийа эшләрен эшләйләр иде, агитбюллетенләр йасайлар иде. Колхоз бай иде бездә: уңыш алыу, уру, чәчүләрне башҡарды. Бездә сыйыр, сарыҡ, ҡуйан, хатта төлкө фермалары бар иде.

Күлләр күп булгач, йазлы-көзлө балыҡ күп тоталар: щөгә, табаҡ, жәйен, табан балыҡлар бар. Күл балығы йылға балығынан айырыла.

Урманнарда бүреләр күп, кичен олой башласалар, бөтә этләр ҡушыла. Пошой, төлкө, ҡуйанлар күп. Ҡараҡүл йанында рысь күренә. Гөмбә, мәшкә йыйғанда тейенләрде күрәбез. Лисички – әтәс кикереге мәшкәсе, опята – төп мәшкәләр, мухоморы – себен мәшкәләре. Урманнарҙа шоморт, миләш, читләүек жыйабыз. Зирек, усаҡ, миләш, ҡайын, чыршы, нарат ағачлары үсә безнең урманнарда. Дарыу үләннәре: мәтрүшкә, йул үләне, йүкә чәчкәсе, нарат күркәсе, ҡайын бөрөсө бар. Ныҡ файзалы үләннәр, энергийа бирәләр, кеше организмына көс бирә. Тик аларны күп эчергә йарамай.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Бөрө районы ерле һөйләшенең лингвистик үҙенсәлектәре

Бөрө районы халҡының йәнле һөйләү теле үҙенең лингвистик билдәләре буйынса башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалектына ингән танып һөйләшенә ҡарай. Танып һөйләше вәкилдәре – Тере Танып, Әри һәмЙоҡ йылғалары бассейнында йәшәгән ирәкте, ҡаңны һәм таҙ/таҙлар ҡәбиләләренә ҡараған башҡорттар. Ғалимдар билдәләүенсә, танып һөйләше боронғо башҡорт теле нигеҙендә формалашҡан һәм үҙенең боронғолоҡ һыҙаттарын тотороҡло һаҡлаған һөйләштәр иҫәбендә тора. Һөйләштең диалект системаһында, бер яҡтан,

көнсығышдиалект (әй, арғаяш) һәм, икенсенән, көньяҡ диалект (дим) һөйләштәре менән уртаҡ һыҙаттар күҙәтелә.

Бөрө районы йәнле һөйләшенең фонетик һәм морфологик билдәләре.

Һуҙынҡылар системаһында күҙәтелгән ерле һөйләш билдәләренә түбәндәгеләрҙе күрһәтергә мөмкин.

Башҡорт әҙәби телендәге ирен гармонияһы һөйләштә боҙола. Миҫалдар: *төлке – төлкө,шөкер – шөкөр.* Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә һуҙынҡыларҙың редукцияһы күҙәтелә: *лашын – ыласын, бигрәк – бигерәк.* Шул уҡ күренеш һүҙ формалары һәм һүҙҙәр яһалышында ла сағылыш таба. Миҫалдар: *көнне – көндө, бетте – бөттө, йөрей – йөрөй, төште – төштө. төпсез – төпһөҙ, бөтен – бөтөн.*

Тартынҡы өндәр системаһында ерле һөйләш билдәләре киңерәк сағылыш тапҡан. Консонантизм системаһындағы төп үҙенсәлектәргә түбәндәгеләрҙе күрһәтеп үтергә мөмкин.

С – Һ. Башҡорт теленең үҙенсәлекле һ өнө һөйләштә с фонемаһына күсә: *салкын – һалкын, суң – һуң, сал – һал, син – һин, сора – һора, сикер – һикер, саумысызыз – һаумыһығыҙ.* Күренеүенсә, билдәләнгән күсеш, ғәҙәттә, һүҙҙең башында осрай. Һүҙҙәр үҙгәрешендә һәм яһалышында ҡушылыусы аффикстарҙа билдәләнгән өндәр сиратлашыуы күҙәтелә: *эшләйсең – эшләйһең, сыбырткысы – сыбыртҡыһы, эргәсе – эргәһе, сүгенсәм – һүгенһәм.*

Ч – С. Айырым һүҙҙәрҙә әҙәби с өнө һөйләштә ч фонемаһына күсә. Был күренеш һүҙҙең төрлө позицияларында күҙәтелә:

– һүҙ башында: *чыккан – сыҡкан, чөгөндөр – сөгөлдөр, чийәлек – сейәлек;*

– һүҙ уртаһында: *өчөн – өсөн, печән – бесән;*

– һүҙ аҙағында: *агач – агас, өч – өс.*

Һүҙьяһалыш һәм һүҙ үҙгәреш процесында ҡатнашыусы аффикстарҙа ла был күсеш күҙәтелә: *йәшелчә – йәшелсә, булгач – булгас, уҡытучы – уҡытыусы, балыкчы – балыксы, икенче – икенсе.*

Ж – Й. Билдәләнгән өндәр күсеше, ғәҙәттә, һүҙең башында күҙәтелә, ләкин һүҙҙең башҡа позицияларында ла осрай. Миҫалдар: *жәй – йәй, жыйып – йыйып, жәйеп – йәйеп, Жомагол – Йомагол.* Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә *й* өнөнән һуң *е* фонемаһы килһә, һөйләштә ул *и* фонемаһына күсә: *жиләк – еләк, гөлжимеш – гөлйемеш, житмеш – етмеш.*

З – Ҙ. Был өндәр сиратлашыуы һүҙҙең төрлө позицияларында бара. Миҫалдар: *андыз – андыҙ, яз – яҙ, каз – ҡаҙ, тезелеп – теҙелеп, Агизел – Агиҙел, озон – оҙон, кызгылт – ҡыҙгылт, язлы-көзлө – яҙлы-көҙлө.*

С – Ҫ. Башҡорт әҙәби телендәге *ҫ* өнө урынына һөйләштә *с* өнө килә: *мәсәлән – мәҫәлән, исән – иҫән, үстер – үҫтер, өстә – өҫтә.*

Төрлө грамматик категорияларҙы белдереүсе аффикстарҙың айырым бер төркөмө *д* өнө менән башлана. Миҫалдар: *бездә – беҙҙә, теркәдем – теркәнем, гаиләдән – гаиләнән, дәфтәрләрдә – дәфтәрҙәрҙә, Романовкада – Романовкала.*

Шулай итеп, Бөрө районы ерлегендә төньяҡ-көнбайыш диалекты танып һөйләшенең бөтә билдәләре сағылыш тапҡан.

БЛАГОВАР РАЙОНЫ

АҒАРҘЫ АУЫЛЫ

Ишмәтова Зәлифә Әхмәт ҡыҙы, 1934 йылғы
Мөлөкова Вәсимә, 1950 йылғы (фотола – һулда)

Ишмәтова Зәлифә Әхмәт ҡыҙы: Шушы ауылда тыуғанмын, шунда уҡығанмын, ҡартым белән бергә уҡыныҡ, бергә йәшәйбез.

Безнең үзебезнең үскән урман – имәнлек бик бай. Безне шушлай жимештәре менән үстергән. Элек бит бакчаларга жимеш ултыртмайлар. Шушы урманлар ныҡ жимешләре менән ҡалдыҡ без инде.

Мин үзем шушы ауылда уҡыным да, жите йыллыҡты бөтөргәч тә, Кушнарен районына барып, чигез класс уҡыным. Чигез класс уҡығас, әнкәйем белән бергә сеңлем генә өйдә ғалды. Әнкәйемә булычыусы геше булмаған, мине әнкәйем ҡайтарҙы. Ауыр замана. Шушылай итеп шушы ауылда йәшәнем, эшләнем. Туҡсанынсы йылға тиклем эшләнем. Ун чигез йәштән төштөм фермаға. Шунан атҡаҙанған чөгөлдөрсө булдым. Күп медалдәрем дә бар. Бик йаҡшы кеше итеп йәшәнем.

Жир күпме беләм, шулай клубҡа ҡатышып йөрөнөм, бәләкәйҙән үк бейеп йөрөнөм, пьесаларға ҡатышып, клубтан айрыланманым. Әллә ҡайда гитәрлек иттереп, уйнамасаһам да, шушы ауылымды йараттым, шушы ауылымда йәшәнем.

Мөлөкова Вәсимә: Унынцы класты бөттөм дә, Уфаға киттем. Анда комбинатта эшләнем дә, поступать иттем библиотечный техникумға, Ағарҙы ауылына кейәүгә чыҡтым. Клубҡа алдылар. Шул йырларҙа эшләй башланыҡ. Вәлимә апай менән ҡаз өмәсе, аулаҡ өйләр үткәрҙек. Анда без иң беренче бешеренеп, хужаға барып булышырға, ҡаз ниләрен йолҡошорға. Су йуллары менән, унда бездә бәке эшләйләр ине, шушы бәкегә барып, ауылдың буйынан буйына барып, йыраҡтаға бер йортта эшләнеләр. Шунда көйәнтәләр элеп, гармунлар белән, бөтөн халыҡ эйәреп, атлар белән иң алда, бизәп, атҡа күпмелер тейәп, ҡазлар күп бит инде, сыуға шунда сайкатып, ҡайта инек.

Әбейләр чыуағы. Үзебез уйлап чығарҙыҡ. Урман ҡырына барып, йәшел ағачлар уже сарғайғанлар, ашарға бешереп, концерт ҡуйып шунда, ололарҙа сөйләтеп, уйынлар уйнап, күңел ачып кайта инек. Бар халыҡ бара ине.

Аулаҡ өйләре. Ата-әсә сығып китә, кыз инде кертмәсе була. Сценарий буйынча әбейләр китте ҡунаҡҡа, ҡыз бер үзе ҡалды. Ишекләр бикле. Шунан егетләр бер йердән кереп инәләр. Шунан жыр-бейеү башлана инде. Йөзөк салыу, күп уйынлар анда.

Бөтөн бала-чаға инде йәшләр, шушынан кереп инәләр, татыулыҡ менән кире чыға. Шунан жигетләр ҡыздарға инәләр, ҡыздар шырҡ-шырҡ шатланып йөрөгән булалар. Уйынлар башлана, төрлө уйынлар уйнайҙар, ҡыздар, жигетләр аралашып, матур сөйләшеп алалар. Шунан әтей-әнкей ҡайтып керә, йәштәр йыйылғанға ачыуланмайҙар. Матур, татыулыҡ белән генә, әйбәт йәшәп килгән халыҡ.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

Латыпова Рәзимә Нәғим ҡыҙы, 1945 йылғы

Ҡырҡ бишенче йылғы, шушы ауылныҡы, мәктәптә уҡытыуцы булып эшләнем, илле йыллыҡ хезмәт стажым бар, заслуженный учитель Башкортостана, Отличник народного просвещения.

Балыҡлар бар әлдә, балыҡ тоталар, күп киләләр балыҡҡа. Карась, карплар бар, шундый бәләкәй. Элек шуртаннар да була торған ине мына без үскәндә, ҡаз бәпкәләре йөзөп йөрөгәндә айаҡларын тотоп алып кереп китәләр ине су астына. Шундый балыҡлар бар, тотоп алып ҡайталар. Мин үзем барғаным булмады балыҡҡа, балалар, внуклар йөрөй. Кищә додоп апҡайтҡаннар ине.

Бездә бик күп лекарственный үләннәр үсә. Менә василек бит инде, мәтрүшкә сарысы ла, көрәне ҙә, зверобой диләр вит инде ансын. Андыз да үсә бездә, аның тамырын файҙалананалар, ромашкалар үсә. Бик күп төрлө үләннәр, урманына керсәң, балан, миләш, алмағащ, шейә, шумырт, ҡурай жиләге – бөтөнөсө дә вар. Бик бай тәбиғәтле йаҡ.

Ҡайнатма йасыйбыз, ҡағытлар ҡойабыз, киптерәбез. Хәзерге заманда морозилкаға тутырабыз, туңдырғыщларға, ҡыш көне штоб можно было свежи гөйе ашарға. Аларның барыщын да файзаланабыз.

Менә, мәсәлән, ҡара миләш ҡан басымын төшерә, балан да ҡан басымын төшерергә йардәм итә. Ромашканың инде аның бик көп төрле дауалары бар. Шуннан үгәй ана йафрағы йөтәлдән, подорожникларны йараларға йавырға мөмкин бит инде. Аптекаға гел генә йөгреп булмай да инде, беззең ауылға йыраҡ та әле ул, район үзәгенә барырға кирәк. Ә без үзебезнең урындағы үләннәр менән файзаланабыз.

Үземнән кече кешеләргә: апайларға, кызларға сенлем дибез, энекәш дибез. Балам дибез инде йағымлы ғына иттереп. Исемләре белән дә өндәшәбез, исемләре белән гүберәк инде хәзер. Туғаным дибез матур иттереп, иркәм дә дип йебәрәбез. Бабушканы нәнәй диләр, дедушка – картәтәй. Без үскәндә картинәй, картәтәй дип үсә идек. Хәзер нәнәй диләр инде гүберәге. Ә картәтәйләргә барыбер картәтәй дип өндәшәләр. Мамаға әнкәй, ә папаға әтий, эткәй дибез. Инәкәй дигән кешеләр дә вар. Әнкәй, эней, әнәй дә дип әйтәләр. Мин үзем әнкәй дип йөрөй идем. Миңә балалар әнкәй дип өндәшә, внуклар нәнәй дип өндәшәләр. Ағай кешегә абый, абзый. Сеңле

гешегә апайым да диләр бездә. Апай бит башҡортча оло апаны белдерә, ә бездә апайым дип бәләкәйгә әйтәләр. Син, апайым, йәшсең әле, диләр. Апайыңны уйнат, апайыңды ҡара дип әнкәләре өлкәнрәгенә әйтәләр инде.

Земляника бездә жир жиләге, малина ҡурай жиләге. Угол – спуд диләр аны бездә. Тоҡ – ҡапчыҡ, турғай – шыпшыҡ. Ағайҙы абый диләр, ағай, абзый.

Апа дип өндәшәләр. Ҡартыраҡ булса, әвий диләр инде. Йә исеме белән әйтеп, Фәһиә апа, Рәзимә апа, шулай әйтәләр. Ойоҡбаш диләр. Ойоғон ойоҡ диләр инде. Носкины ойоҡбаш диләр, йоҡа ойоҡбаш. Боз өстөнә ҡалҡҡан суны белмим аны, су ғына дип әйтәләрдер инде. Ишеткәнем йуҡ былай.

Былай хужалыкларҙа атлар булған инде ул, колхозда да вар ине ул, бик күп ине. Алар хәзер йуҡ. Бер-ике кешедә генә хужалыкта ҡалды. Колхозлар бөткәщ, алар ғайалыр булды инде. Алып киткәннәрҙерме, берәй жиргә илтеп тапшырғаннарҙырмы. Атлар ҙа бит армийаға алынған суғыш уаҡытында. Атлары белән алып киткән. Менә шулай сөйләшәләр кешеләр.

Бийә диләр, айғыр диләр бит инде. Ҡолон диләр балаларын атның. Алаша дип тә йөртәләр ҡарт йалҡаураҡ атларны.

Безнең ауылның басыулары тигез шундый, уңышны күп итеп алалар. Арыш, боҙай, арпа, соло, нәрсә үстерергә мөмкин – жирҙә барсын да үстерәләр. Әле инде ана Благовар дигән ООЩ-ға ҡалғащ, жүнләп басыулар ҙа сөрөлмөй, бик ҡызғаныщ хәл. Шуны өчөн ауылда хәзер йәшләр дә ғалмый. Ауылда эш йуҡ бит инде. Үз эшен башлап жибәрергә бик тырыш кеше кирәк. Мында элек-электән менә крепостной крестьяндар йәшәгән бит инде. Беренче башҡортлар күчеп килгән Пермь йаҡларынан безнең йаҡка. Аларны крепостной булғаш, аларның үзләренең донйасы булмаған вит инде. Шушы алпауытҡа эшләгәннәр алар. Әллә шуларның ҡаны ҡалған, бер геше дә тырышып ҡына үз эшен башлап жибәрергә ашыҡмай.

Печәнне шалғы белән шабалар. Хәзер генә ул техника бар. Һәр беребездә шалғы белән шаба торғайныҡ. Сәнәк өскә ырғытырға, озон сәпле сәнәк эшләйләр ине. Ағаштан эшләйләр өч кенә йәплене. Шунан аларны алып ҡайтырға атларҙан йәсләләр бар ине жигәргә. Игенне ҡаламышҡа ташыйлар ине, ағаштан йасалған арбалар шундый, мында бәләкәй генә тәрәзәсе бар, шуны ашып игенне ҡайтҡаш зернотокка бушаталар. Үлшәгәндә дә ике кеше зур әрзә йасағаннар. Шуның савы бар, шушы әрзәне, шушы савыны тотоп үлщәүещкә ҡуйалар, үлщәйҙәр, бушаталар. Шулай эшләйләр. Ҡул эше гүп ине бит элек. Менә мин бала шаҡта, алтмышыншы йылларҙа әле, шул ҡул көщө күп ҡулланыла иде. Чөгөндөр утау, кукуруз утау, тары утау, бәрәнге – барсы ла мәктәп балалары өстөнә төшә ийе. Без эшләй торғайныҡ аларны.

Бала щаҡ бик зарланырлыҡ түгел инде. Ул хәтле бөтөн нәрсә бар дип дә әйтеп булмай. Мин ҡырҡ бишенче йылда тыуғащ, әле суғыш бөткән бит инде, июнь айында мин тыудым. Илле икенче йылда уҡырға кердем, беренче класҡа, Ағарды мәктәбенә. Өскә кейем ул ҡәҙәрле маҡтанырлыҡ түгел ине, алмаш әллә булған, әллә йуҡ. Йыуалар да шуны кейдерәләр ине, савын да жүнләп йуҡ ине бит әле. Магазинына керсәң үлшәп кенә һәр бер кешегә бүлеп кенә, тоҡта шәйне икегә бүлеп тоталар. Кәнфитләрне бер килограмм, унда күпмешәр үлщәп шулай ғына. Балалар бик күп ие, бик күп. Менә безнең күршеләге өй белән икебезгә ун алты бала. Аларда ун бер, бездә бишәү. Уже бер мәктәп әлеге уаҡытта. Шунын өчөн бала шаҡны зарланырлыҡ дип әйтмим. Әйбәт үстек. Әткәй дә, әнкәй дә бар. Әткәй суғыштан йараланып ҡайтҡан, танкист ул. Ҡырҡ өчөнчө йылда ҡайтҡан йараланып. Анан ҡырҡ дүртенче йылда өйләнешкәннәр әнкәй белән. Анан ҡырҡ бишенче йылда тыуғанмын июнь айында. Май айында суғыш бөткән, июнь айында мин донйаға килгәнмен.

Анан бу жите йыллыҡ ҡына ине безнең мәктәп. Аны бөткәщ, мин киттем уҡырға Пришип дигән ауылға. Немец ауылы вар безнең, туғыз километр йыраҡлыҡта. Шунды уҡыдым мин. Зур теләгем рущща өйрәнергә һәм немец телен өйрәнергә. Шушы маҡсатны алға ғуйып, шунда ун класны бөттөм. Анан университетта уҡыным, рус теле уҡытущусы булдым. Башкирский. Филологический факультетта уҡып чыҡтым. Озак йыллар буе рус телендә уҡыттым, немец телен дә уҡытырға туры килде. Уҡытущулар житешмәй ине вит. Ҡәнәғәтмен үземнеңтормыш йулыма.

Бала шаҡта озон күлмәк теге тедеп бирәләр ие. Минем әнкәй тегә торған иде. Ауылда тегеүщеләр була торған иде, кемнәр үзе тегә белмәй, шуңарға илтәләр ине. Алар тегеп бирәләр ине. Магазинда вит әзер әйверләр бик йуғийе, шунын өщөн һәр нәрсәне ситсасын алып тегеп кейдерәләр ине. Айаҡта шу сандали дип йөрөтә идек, туфли, ботинкалар була торған ине. Ботыйлар ана бер мәлне шыҡты кейәргә, буркилар килеп щыҡты суңңынан. Шундай айаҡ кейемдәре кейеп йөрөй торған идек. Хәзерге уаҡытта алар без кейгәннәр барсы да йуҡ да инде ул. Кеды, сандалилар барсы вар инде, туфлиләре, тапочка тип атала вит инде, йоҡа айаҡ кейемен. Мыны без камзул дибез, мынсы күлмәк була инде, былар оборкалар. Мынсы тасма. Мынсы щитек (күрһәтеп әйтә). Башҡа кейгәнне ҡалфаҡ тиләр инде. Түшелдерекләр, мин дә беләм әле. Түшелдерекләр бар ие, безнең ҡартинәйләрҙә бар ине ул. Хәзер йәшләрдә йуҡ инде ул берсендә дә.

Яҫтыҡ ашйаулыҡ дип әйтелә. Бизрә дип әйтәбез инде, самауыр, шәшкеләр, щәйнүк дип әйтәбез, ҡашыҡлар. Бал ғалаҡлар дип әйтәбез теге бәләкәй чайные ложкины. Тегесе аш ҡалағы.

Ҡоймаҡ, белен. Ҡоймағы бәләкәй пешерелә, белен зурыраҡ. Алар айырыла бер-берсенән. Ҡоймаҡны элек сирәк кенә пешерәләр ине ғәйет булғанда ғына, Ураза бәйрәмнәре булғанда ғына. Әле генә ул теләсәң пешердең ашаның. Аны майға манчып ашай торған идек. Ҡаймаҡ, аҡ май, сары май диләр.

Хәзер тире эшкәртеүще геше йуҡ. Элек бар ие, пийма басыушы да бар ие, хәзер йук инде ул да пийма басыущы геше. Чит ауылларҙан да килеп басалар ине, үзебездә дә басыущы вар ине.

Пийма басыу, безгә бер кергәннәр ине, биг ауыр эш икән ул. Башта жөннө тетәләр, ана соң формаға салалар. Үзләренең ҡара тир аға шундый, физик көч күп кенә тәләп ителә бит инде. Аннан ҡалыпҡа кейдерәләр,

размерына туры гилтереп, кемнең нинди айағы. Анан мищ йавалар ҙа шунда киптерәләр. Анан инде кипкәщ, буйыйлар кемгә нинди кирәк: аҡмы, ҡарамы, соромы. Анан инде гейәргә була.

Киндер суҡҡаннар. Минем ҡартинәйнең киндерҙән үзе суҡкан шаршауы, ашйаулығы, тастамаллары – барсы да вар. Анда һәр бер йортта суҡҡаннар бит элек. Үззәре сатып ҡына алырға булмағащ, һәр бер кеше үзе суҡкан. Хәзер белмим дә инде. Ана-мында күрсәткәннәрдән генә ҡай берләре истә ғалған. Мин үскәндә, алар ҡулланылмай ие. Ҡартинәйнең сөйләүе буенча ғына: ул үзенең бирнәсен әзерләгән кейәүгә чыҡҡанда, шуларны ул алып күрсәдәдер: мынсы шулай, мынсы былай. Шаршау эленеп торған суҡкан, матур бизәкле идеп эшләгән төрле бизәкләр белән, орнаментлар белән.

Киндерҙән кейемне тегеп кейгәннәр вит,суҡҡаннар да киндерҙән. Тула суҡҡаннар. Без әле мәктәптә бәйрәм дә үткәргән инек. Тула суғыу фольклор бәйрәме күрсәткән инек. Әбейләр ичән чаҡта сорап ҡалып, сораштырып, өйрәтеп. Йөннө эшкәрткәннәр, маналар ине төслө нейләргә бәйләргә.

(Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды

Мофаззалова Фәхиә Шәрифжән ҡыҙы, 1934 йылғы

Шушы ауылда. Благовар районы Ағарҙы ауылы. Шушында кейәүгә чыҡҡанмын. Ҡырҡ йыл торҙоҡ. Ҡайнам да исән булды. Биш бала үстерҙем. Ҡырҡ йылдан суң, ирем операцийанан үлде. Ә ҡайнам сиксән чигез йәштә олоғайып үлде. Ә мин балаларымды вис таратып вөттөм. Бер үҙем генә торам. Йегерме өч йыл бер үзем генә торам. Балаларым ҡайтып йөрөй, йарҙам итеп торалар. Аллаға Шөкөр. Барсы ла исән-сау.

Ауылыбыз бик матур. Бик матур урында урынлачкан. Как санаторий. Урман, с(ы)улар бар, ике-өч күлебез вар. Жәй көндәрендә бик йәмле, бик матур була. Уфанан кайтып йөрөйләр. Жиләклек, бөтөн жимеш, нәрсә бар. Аллаға шөкөр. Ағарзы күле. Бына ни ... нәрсәкәй әле. Әхтәри күле булған. Шунан Ферма күле тибез. Анан йыраҡ тағы бер күл булды. Аны Чулпан күле тибез. Чулпан ауылы йаҡын булғанға. Йылғалар ни, Ағарзы йылғасы тип атала инде. Башҡа атамалар йуҡ. Берсенең дә.

Үләндәрҙе байтаҡтан жыйам. Әрем, мелисса, ҡарағат япрағы, б(м)алан йапрағы, малина йапрағы. Мин б(м)алан үстерәм. Миләш үстерәм. Мин аларҙан ҡағыт ҡуйам. Шунан балаларға, ҡунаҡтарға, барсыһына таратам. Бына мәтрүшкә чәйләр, үләннәр белән ҡыш вуйына чәй эчеп сығам. Жиләк жыям, мин аларҙы туңдырам, ҡыш буйы жиләкләрҙән пирог салам, чәй эчәм. Балаларыма таратам. Әле ун биҙрә чийә йыйып, туңдырырға ғуйҙым.

Балҡан таулары вар. Шушы Башкирия таузар иле бит. Безнең Башҡортостанда бик күп таузар бар. Балкан тауы. Элек бында урыслар ҙа йәшәгән. Шунан ҡалғандыр инде. Аның ҡайҙан булғанын белмәйем. Шушындай таузар бар инде.

Йырлар күп инде ул. Бына бер йыр вар. "Ҡыңғыраулар" тигән йыр (йырлай).

Үсемлек исемләре. Иң беренче, абаға. Онотола, баш эшләмәй вит әле. Аҡ чәчкә – ромашка, анан күк башы, анан чәй үләнләре. Мәтрүшкә. Мелиссалар тоже йаланда үсә. Бик файҙалы бына әрем.

Баҡчала шоморт бар, ҡара шоморт, ҡызыл шоморт, аҡ шоморт. Бөтөнсеһе лә вар баҡчала.

Йылғада жәйен бар station бездә. Трескы. Уаҡ балыҡлар ҙа вар. Исемдәрен белеп бөтөрмәйем.

Ташбаҡа – ҡабырчаҡ, ҡондоз, кызыл тараҡан, ҡара тараҡан, тағы нәрсәләр, мөйөш – почмак, икмәк – әпәй, икмәк тә тиләр, күнәк – б(в)едра тибез, турғай – чыпчык

Минең Мәскәүҙәге ҡызымның урысҡа барған малайы. Бабушка тип миңә әйтә. Мин әйтәм, мин бабушка түгел – нәнәйкә беҙҙә. Мин бабушка тигәнен йаратманым. Нәнәй тип өйрәнде.

Олатай – ҡайната, бабай була инде, әсәй – әней, атай – әтей.

Туғаннарға исем белән өндәшәсең. Апасын– апа тисең, абыйзы – абый тисең. Ҡайнама әнкәй тип өндәштем ғүмер буйы. Әтәйҙәр анда ла йуҡ, бында ла йуҡ. Әтәйләрҙе гүрмәнек, белмәйбез.

Үземә килешле әйберзәрҙе генә гейәм. Был сара, чәшне мин мотлаҡ үреп йөрөнөм. Матур кейемдәр генә йаратам. Бигерәк тә ал төсөн, йәшел төстө йаратам. Ә ҡызыл төсөн йаратмайым.

Киндерҙән суҡкан күлмәк кейҙек. Анан блуза белән чарафан чыкты. Йупка чыкты.

Безнең хайуандар бында бик күп. Бүре дә бар. Бурсыҡ, төлкө и пошой. Бик күп үрсегән. Пошой ҙур, ат кеүек. Алар үрчеделәр. Йәшереп тә ата башланылар. Бүре тоже. Безнең ҡартәтәйебез, эткәйҙең әтәсе, ул инде үгәй, аучылыҡ менән шөғөлләнде. Бурсыҡ, төлкө тота торғайны. Ҡуйан аулайбыз. Бәлешен ашаныҡ.

Бер туған сеңлем бар ине. Бик рәхәт аның менән йәшәнек. Сеңлем тип йөрөттөм, ул миңә апа тип өндәште. Шунан эткәйҙең сеңлесе вар ине. Беҙ аларҙы тутаҡай тип йөрөттөк. Абыйға абый тисең. Жизнәйгә жизнәй. Шулай өндәшә инек. Ә ҡайната булса – ҡайната. Эткәйҙән оло ир кешене абыйым, абаҡай тип йөрөтә инек. Әтәй урынына булды. Әнкәйҙән оло кешегә зүри(ә)нәй, ә иргә зүрәтәй тип өндәшәбез. Ә олораҡтарына зурбабай, зүрәбей. Шунан ағәбей, ағбабай. Шулай тип өндәшә инег элек. Әнкәйҙәр шулай өйрәткән ине.

Мин бөтөһөнә лә ойоҡбаш, озон, бында хәтле ниләр, модалы бәйләр инек. Бейәләйдәр. Бөтөсө өсөн дә бәйләп эшләдек. Тағы самауыр йапҡычы, мендәр йапҡычлары, мендәр баштары бәйләйсең. Орнаментлап ҡына инде, былай тура бәйләмәйһең. Чигәсең бит инде .. ҡойаш формасы, шушы һары жип белән эсләйсең. Анан ни кәртәләр ҡуйасың. Күксел жип белән. Ҡойашты ҡуйасың тағы. Шулай модалап эшләй инек. Чигә торғайныҡ, бик матур була торғайны. Йапраҡлар менән, йәшел төстә.

Мин шапканы берҙе лә гейманем. Дөрөсөн әйткәндә, миңә гилешмәне.

Татар кейеменән бик нык айырыла башҡорт кейеме. Совсем икенче. Ул матур, ул тамғалы. Бына тәңкәләре, бына абурткасы аның. Ә татарныҡы булмай вит инде. Простойыраҡ була, башҡорттоҡына ҡарағанда. Аның күкрәкчәләре була. Бынау ҡыйылары була. Башҡорт кейеме бик матур вула.

Ир-егеттеке лә шулайыраҡ. Чиккән күлмәкләр кейәләр. Чалбар кейәләр. Тоже төрлө төстә, ҡара түгел. Билбау ҡуйалар. Бик матур була. И ләпүшкә кейәләр.

Алҡалар, алтын алҡа, көмөш алҡа була, йөзөкләр. Алтын йөзөк, простой йөзөк, ҡашлы була, туй йөзөкләре була. Беләзек. Беләзекләре лә төрлөчә.

(Аблаева Яҙгөл Айбулат ҡыҙы яҙып алды).

Рианова Вәлимә Дилмисултан ҡыҙы, 1954 йылғы

Стәрлетамаҡның культпросветын бетердем мин. Сиксән дүртенще йылны укырга кердем, сиксән житенще йылда бетереп, худрук булып клубҡа ҡайттым. Башта худрук вулып эшләдем, анарсы инде директор клуба вулып эшләдем, шуннан инде йалға, пенсийаға киттем инде. Шул пенсийа йәшеннән соң да мин эшләп йөрөдөм инде, Уфада ҡамырлар пешереп, Пышкада. Шундый эшләр башҡарып йөрөдөм.

Ағарды ауылы элекке, мең дә дүрт йөз дә нищә йыл вит инде хәзер ауылға. Мына мыннан үтеп барышлый, безнең ни ағатырған йылға булған инде. Бер шунда керләрен йуғандар инде. Матур урын, урман буйы бит инде."Әйҙегеҙ, шулай ултырайыҡ, бигерәк матур урын! Менә керләребез дә, йыуылгаш, ниндәй ағарҙы, ап-аҡ сулары!" – дип шуннан киткән тигән сүз инде аның.

Баҡса еләге – баҡща жиләге, ер еләге – жир жиләге, мөйөш – пощмаҡ.

Өләсәй – ҡартәнәй, олатай – ҡартәтәй, ҡайны – эткәй, ҡәйнә – әнкәй,

Икмәк – әпәй, турғай – щыпщыҡ, ҡарлуғас – ҡарлугащ, сыйырсыҡ – сыйырщыҡ, тоҡ – ҡапсыҡ, ҡапщыҡ.

Минем эткәйемнән оло ағайға зүр әтәй дибез, әнкәдән оло апаға зүр әнәй дибез, апамның иренә жизнәй дибез, абыйымның хатынына жиңәщәй дибез, менә минең ике ҡызым, зур ҡызымның ире минең бәләкәй ҡызыма балдыз дей. Ҡайнеш диләр вит инде. Шул.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡыҙы яҙып алды).

БАШТИРМӘ АУЫЛЫ

Рәжәпов Шамил Таҡый улы, 1946 йылғы

Ырыуым, нищек инде, мин – башҡорт.

Ауыл тарихын тип сөйлим инде, мин ауылды бик белеп тә йетмим инде, зур былған инде, конешно, уакытында, Күсем, Хәжәт башкорт ауыллары. Бында игенселек инде. Бөтөн нәрсәкәй, нәрсә үсә, вищ. Колхоз да вулды, совхоз да вулды. Йәшләр китеп бетте, ҡартлар үлеп бетте. Күщенеп киткәннәр инде, зур булган бит был ауыл, точно ғына белмәйләр, боронғо ауыл. Әле бер урам ҡалды вит инде, школ бар ие. Башлангыс класларны бында уҡыным, анан Йамакайда уҡыным. Сигезне бетердем, анан Дәүләкәндә училищеда. Бындағы тау атамалары – Арҡыры тау, Ощло тау

Боярышник – айыу камыры, лягушка – ташбаҡа, божья коровка – жингәщәй, мөйөш – босмак, тоҡ – капщык, күнәк – силәк, икмәк– әпәй, икмәк, әсәй – әңкәй, әни, атай – эткәй, эти, ҡайны – бабай, ҡәйнә – әбей, һеңле – сеңлекәш, ҡусты – энекәш, ағай – абзыкай, ағай, ойоҡбаш – ойоҡ баш, баш бармаҡ, сәнчә бармаҡ, урта бармаҡ, бүрек, шапка да дибез, ботинкы, быйма, ағын һыу – шарлама, утрау – утрау, сәңгелдәк – бишек, бәллү, бәлеш, пиражки, бәрәмәс, көлсә, кыстыбый (камырга бәрәңге кыстыралар), бауырһаҡ – май ашы, жила, алабуға, щабак, табан балыгы, щүка, эт балыгыү – щибәр.

(Ишембәтова Нәркәс Солтанбәк ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ КҮСӘРБАЙ АУЫЛЫ

Зәйнуллина Зинира Йәмғәттин ҡыҙы, 1954 йылғы

Совет ошорондағы стенка вит инде был, кыззар, беләсездер. Күп кешеләрдә вулды мындай стенкалар. Күпләр аны хәдер йаңырттылар. Мин мәктәптә эшләгәндә, миңә ниңәдер рамнар житмәй иде, гел кул эшләре белән. Теге, выставка ойошторабыз бит инде. Карап торам, мин әйтәм, мынауында, көпме буш рам ултыра. Шуңнан сун пенсийаға шыккан йылда булса кирәк, февраль айында. Саламым да бар, ҡайын тузы да бар, әкрен генә башладым шушы. Башта эскиздар эшләп, нишегерәк килеп шыга шушылай.

Шуннан шушылай гилеп шыҡты инде мына. Мында ширатлаштырып ҡуйдым мин: берсе ҡайын тузы, салам, ҡайын тузы, салам. Шушылай ширатлашып килә. Нишектер күңелгә окшады инде. Балалар да окшаттылар, өй дә йактырып китте. Берсендә дә йуҡ. Шуңарсун салам белән булыщкащ, ул бит күңелгә йаҡын нищектер, жылы, ҡулға да тотоп ҡараганда.

Ҡыз фамилийам – Зәйнуллина. Ағарҙы ауылынан. Мында, кейәүгә щыҡҡащ, житмещ алтыншы йылда, гилдем мин мында. Уфаның икенще номерлы педучилищесын тамамладым, художественно-графическое отделение. Направление буйынша шушы Күщәрбайға гилеп эләктем. Әтейемнең исеме – Йәмғәттин Фәррәх улы, суғыш ветераны. Иптәшем ун ике йыл элек үлеп китте. Хәзер инде балаларның йәрҙәме белән шушылай

тырышып ҡына йәшәп йатам. Донйа булғащ бит инде, төрле хәлләр була. Шуңы күрә бар нәмәгә түзеп, сабырлык белән үткәреп жибәрергә туры гилә. Мәктәптә бик әйбәт итеп эшләдем, балаларны бик йараттым. Үземнең фәнемне бик йараттым мин. Шушы рәсем, сызым фәне буйынша, шуңарсы кызларга кул эшләре буйынща дәресләр алып бардым. Бу Күщәрбай ауылында да и беззен сельсовет территорийасында да ҡул эшләре белмәгән кызлар йук. Алар инде күргән сайын рәхмәт әйтәләр, укыган шаҡларында да, студент йыллар уакытында да общежитиеларда рәхәтләнеп утырып ҡул эшләре белән шөғөлләнә идек, тиләр. Шуңа күрә инде хезмәтем бушҡа үтмәгәндер, дип уйлайм. Ынукларым да кул эшенә бик осталар. Мена ҡызымның ике ҡызы бар, улымның өш ҡызы бар. Барсы да ҡул эшләре белән шөғөлләнәләр. Эшләпәләр йасап ҡуйалар уйынңыҡларга.

Әнкәй гармунда да уйнай иде, саратовский гармунда да, мандолинада да уйнай иде. Минең картәтәйем бик талантлы булган. Ул үлгәндә, миңә әле өщ йәш тә тулмаган иде, мин аны хәтерләйм. Ул суғышта булган, ике йыл өщ ай пленда булган картәтәй, энкәйемнең эткәсе. Шушы суғышта булган хәтирәләрен ул шигыр итеп йазган. Без аларны инде кулдан-кулга күщереп йөрөрбеҙ. Шундый аның туган илгә мөхәббәте турында, гаиләсенә, тормош иптәшенә мөхәббәте турында, балаларын йаратыуы турында йарты дәфтәр картәтәйнең йазган шигырләре. Әнкәй дә йаза ине. Мына шунан килгәннер инде. Мына суң гына булса да миндә дә барлыкка килде.

Мына апрель айында гына намазга да бастым. Ходай Тәгәлә йәрдәм итә. Әнкәйем шушы абыйым үлгәннән суң, үзе ғәрәп хәрефләрен өйрәнеп, намаз укый иде. Ҡөрьәнләр дә укып йөрөдө. Укутущы булды, бик тырышлар иде алар. Бер кащан да тик кенә, кул каушарып ултырмадылар. Мына аларның тырышлыклары безгә дә күщкәннер. Гел булдырасы килеп тора, кулдан килгән хәтле инде. Менә күпме кул эшләре, ис китмәле. Элек бит инде, мин беренще класка килгәннә, электр уты керде, ә алар ҡул эшләрен шыра йандырып, сукыр лампа йактысында ултырып, кул эшләре белән шөғөлләнгәннәр. Әнкәй Кушнаренко педучилищесын бөткән, ғөмер буйы балалар уҡытты, бик абруйлы геше иде. Мына Ағарды ауылында быйыл памятник ащтылар шушы суғыш ветераннарына: кемнәр үлеп ҡалған, кемнәр исән ҡайтканнар. Анда безнең әтей зә йазылган.

Был "Хәтирә" ансамбле. Алар күптән эшләй инде. Миңә хәтлем Зәлимә апай житәкше вулды, мин эшкә килгәч, икәү эшләнеләр. Бында Вәлимә Риянова, Вәсимә Мулюкова. Ә хәҙер Элвира Таштимерова, ун икенче йылдан. Район буйынча конкурстарда ҡатнашабыз, элегерәк, баштараҡ инде, район, шәһәрләр буйынча кайларда булдыҡ әле, Вәлимә. Вообщем, Башкирия вуйлап йөрөнөк. Безнең ансамбль народных инструментов та бар бит инде. Унда кумызлар за вар.

Ҡызлар, инде мин йүкә агачы турында шуны әйтә алам. Моғайын, Хоҙай биргән, халыҡларға, кешеләргә. Тәбиғәт биргән бүләклер тип уйлайым, чөнки гешеләр качандан бирле, донйа йаралғандан бирле, шушы йүкә менән файҙалланғандар вит инде. Йоҡонан торғас, айаҡка кейергә чабата эшләгәнләр. Ултырып ашарға өстәлгә посудалар кәрәк, фәлән эшләгәнләр. Кейем суғырға станоклар эшләгәнләр. Балаларға уйынчыклар эшләгәнләр вит инде. Әле лә музейҙа тора алар.

Уйын ҡоралы. Исемен белмәйем. Бынығы бәрмә. Сувенирлар. Соса. Был станоктың бер өлөшө. Көрө. Орчок. Чабата. Тулайык. Каз ойасы. Бында каз йомортка салған. Пумала. Улар бөгөн дә ҡулланылалар. Мунчала йыуынабыз. Иң файҙалы.

Муллаянова Зәйтүнә Мирхәйҙәр ҡыҙы, 1924 йылғы

Мин үҙем Төркәй ауылында тыудым. Батыргәрәев Мирхәйҙәр әтәм булды инде. Мең ырыуы. Килен булып төштөм мин, ней, ҡырҡ сигезенсе йылның йегерме дүртенще июлендә. Мин, нейҙә, иң беренще бардым Себер йағына. Ҡырҡ беренще йылны безне торф шыгарыргаалып китнеләр. Шунда бер йыл эшләгәщ, ҡайтарзылар безне. Кайткащ, мында мине трактор курсына бер айдан йевәрделәр хәзер. “Сине Себергә йебәрмийбез, тракторга укыйсың”, – тинеләр. Шуннан бер ай тракторға уҡыным. Кайттым вит инде. Көз вит инде хәзер. Мине хәзер Баҡалыға комбайнерлар курсына йебәрзеләр. Дүрт ай комбайн курсында эшләдем, уҡыдым. Кайттым ҡырҡ өщөнщө йылның йазында инде. Хәзер бит инде, мин бит әле комбайнда бит, комбайным йуҡ. Хәзер мине МПС-ка щаҡырзылар, хәзер барзым. Бер буш комбайн бар вит инде. Мине шушында комбайнер итеп куйдылар. Шуннан аны МПС-тан Төркәй ауылына алып кайттык. Хәзер шушыны ремонтлап, әле вит аның гешесе йук, ремонтларга да гирәк. Әле минең беренще генә йөрөүөм вит инде. Шуннан хәзер минә йарҙәмләшеп, механизаторлар да гилә инде. Буш часларды алып киләләр инде.

Ҡул эшләрем минең: бәйләм бәйләйм, мин күп итеп паласлар суктым. Ошо эшемнән бит инде туҡтадым менә. Шуңарсын, инәйем минең бик мастер ине. Инәйем белән икәүләп, йәштәр, шундый эшләргә тотондок. Минең инәйем бөтә кешеләргә дә бирде, мин үҙем дә суга башладым. Жөн әрләйм инде, нейләрне, теге, сүсләр була бит инде, шуларны әрләдем. Станогым бар. Мына күрсәтәйем әле бер нәрсәне.

Әсәй – инәй, атай – әтәй, олатай – ҡартәтәй, өләсәй – ҡартинәй, һеңле – апай, ҡусты –энекәш, ағай – абый, апай – апа, мәтрүшкә, шомор, мөйөш – пошмаҡ.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

Хаммадиярова Гөлнара Фатых ҡызы, 1973 йылғы

Кучарбай ауылында тыузым.

Боярышник тибез үзебез. Руччa гына әйтәбез. Ҡамыр жиләк, ҡамыр емеш, ҡамырлыҡ, мәмешкәк ... Бына нәнәйләрлән генә ишетеп ... ҡамырлауыҡ. Ҡамырлауыҡ. Гөлжимеш, әлморон ... Ә, туҡта, гөлжимеш. Әлморон тип әйтмейбез. Малинаны – ҡура жиләге. Земляника – жир жиләге. Ҡара шоморт бездә гүберәк үсә. Баҡаны – гөбөрлө баҡа һәм баҡа тибез. Жирлайзар бит күлдә, шуга гөбөрләй тибез. Йамгырлар яуып үтсә. Мөйөштө пошмак, мөйөш тә тиләр. Икмәк – ибей, икмәк. Турғай – чыпчык тибез.

Өләсәй – нәнәй, ҡартнәнәй, ҡартинәй, олатай – ҡартәтәй, ҡартәтей. Ҡайнаға – кайнагаш, ҡайынбикә – ҡайын сенле, ҡайны – биатай, ҡәйә – әнкәй, әней, бианай тибез, ир кеше ҡатыны әтиенә – бабай, әниенә әбей, ти.

Ҡусты – энекәш, апай, атайӡан оло кеше – зүрәтәй, зурабый, инәй – зуринәй, матуринәй, чибәринәй, ойоҡбаш – жен ойок, боҙ өҫтөндә ҡалҡҡан һыу – шәре, ағын һыу – шарлауык, ҡолон – көләкәй, тай – тай.

Ер-һыу атамалары: Иван урманы һәм Аблай урманы. Бына шушы ниләргә йаҡын, Иван ауылы рус ауылы булған. Шунан киткән тип баралар. Кем төшөнгән инде аларға, кереп. Был Аблай урманы, ҡайдан гилеп сыҡҡан, белмейем. Просто Аблай ауылы бар, шунан.

Ичке Күчәрбай ... Бер бабый күчеп килгән. Күчеп йөрөгәндәр бында. Күчер бабай, шунан ҡалған инде.

Печәнгә баравыз тибез. Печән чабабыз. Печәнде әйләндерәбез. Пакуска салабыз. Шунан өйәбез. Алып кайтабыз. Кемдер щүмәлә сала. Шүмәлә стог була. Өйөмө бәләкей. Зур вулса, эскерт.

Мал асрай торған йер – азбар. Шунан икмәк саклай торған жир –келәт. Ашлыҡ – икмәк. Зур йак тибез, ике йаклы вит. Мынсын бәләкәй йак тибез. Кухняны аш бүлмәсе тибез. Пич һәм мөржә.

Мейес тығынын йүшкә тибез.

Баз бар. Баздың ниргәсенә куйабыз банкыларны, ишек алды – ихата, баҫҡыс – болдор.

Легенда. Карауыл тауы. Элек ауылға баҫып кергәндәр. Аблай яғынан гилгән булғанлар, төп Аблайӡыҡы түгел тип баралар инде. Безнең Күчәрбай ауылына кергәндәр һәм киткәндәр Абзанға, әммә уларӡы кертмәгәнләр. Шунан ҡалған Карауыл тауы тип.

(Вәлиева ГөлназДаурат ҡыҙы яҙып алды).

Фәрхүтдинов Радик Рәүеф улы, Иҫке Күсәрбай ауылының хакимиәт башлығы

Безнең Күсәрбай ауылы биләмәсе ун дүрт ауылны билий. Бөгөнгө гөндә ун дүрт ауыл. Әлеге гөндә ике мең дүрт йөз геше безнең Күсәрбай ауылы биләмәсендә исәпләнә. Мең дә бер йөз алтмыш двор. Шул уҡ уаҡытта өс мәдәниәт йортобоз бар вит инде. Күсәрбай әлеге центральный, Әхмәт ауылы һәм Иске Абзанда. Әлеге гөндә, менә әйтеүемсә, бездең районда ҡатнашмаған бер конкурс та йуҡ, тиәргә кирәк. Алабыз бит инде күбесенсә беренсе, грантларны да алған саҡлар вулды. Менә Гөлфирә Хөрмәтовна алып бара вит инде театральныйны. Алар күп йерҙә ҡатнаша. Менә быйылғы житмеш биш йиллыҡны зур иттереп үткәрәлмәдек, менә, узкий кругта ғына. Күбесенсә бессмертный полклар белән сығып эшләй инек. Йегерме вердә үткәрәбез, дигәннәр иде, үтмәне. Анда әзерләнгән инек. Соңға ҡалса ла, үткәрергә йазсын.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

Шәрәфуллина Әлфиә Хәлиулла кызы, 1936 йылғы

Кулак баласы тип аталамын инде. Мин ауыр тормошта үстем. Раскулачивать иткәндәр безне. Утыз алтынчы йылда беренче нойабрдә тыудым. Минең бер китап, үзем үскән йазмам бар. Бер дәфтәр үзем йазған йырларым бар. Мин операцийа үткәрдем. Операцийанан суң, мин мал ачрамағас инде, туғыз-унда мин мәкәләләр йазып, стенагазет чығардым. Школда балалардың ичемдәрен ҡуйам да. Бәләкәйдән пьеса ла йазғанмын. Шундай бала булып үсеп, унды тултырып, унды бөтөрдөм. Уҡырға керә алмадым, тийем. Эшләдем, укырға аҡча булмағандыр. Октябрскийдә абзыйларым зур уҡыған гешеләр иде, завод директордары. Шунда варып эшләдем. Үзем техникум бөтөрзөм. Үзем тамамланым, китап алам да, уҡыйым да эшләйем. Шунан балаларды үстерер өчөн Маслопромда ун йыл эшләдем. Алар урамда гына үчтеләр. Инеш буйында үчтеләр. Анан суң ун жите йыл сбербанк начальнигы булып эшләдем.

Чигеүләр инде. Бәләкәйдән инәкәйләр ҡул эшкә өйрәтеп үстерделәр. Таратып вөттөм. Бөтөнсөнә лә, балаларымдың балалары үскәч, пар мендәр йасап, чигеп, алйапҡычлар чигеп бөттөм. Бәйләм. Бер сумка нәчки вар.

Инеш буйында элгәре анау йаҡта урман булған. Анда күл дә вар. Без күлендә инде кер йыудыҡ. Алар бөттө инде хәдер. Ҡоронолар да, быуа быудылар да, бычранып бөттө инде. Әйе, просто күл. Без инде, Күчарбайдың төп кешеләренең нәчелдәрен вич белэм мин.

Без мулла нәҫеле инде. Безнең мәчет анда ғына булған. Шунан суң бик күп мал ачрағанлар. Жирләре булған вит инде. Зур мал абзары ҡалған. Бөтөн әйбердәрде сүтеп алып бөткәнләр. Мунчалар, абзарлар. Кейемләрен, пәлтәләрен кешеләр кейде ти, инәкәй. Әткәйде алып киткәндә, мин бер йәшлек кенә булғанмын. Апа – биш йәшлек.

Безде инәкәйләр бер эшкә лә өйрәтмәнеләр. Бер үзебез уңған булдыҡ. Без туғызынчы класта уҡығанда безгә пачпорт бирделәр. Языковоға йалан айаҡ бардыҡ. Беребездең дә айаҡ кейеме йуҡ. Инәкәй күлмәкне тегеп бирә. Шуны кейәсең. Йаулыҡлар ап-аҡ. Директор йаланбаш килегез, ти. Безде йаланбаш йөрөтмәнеләр. Экзаменда барыбыз да ап-аҡ йаулыҡ бәйләп барабыз. Бәләкәйдән үг инәйләр тиштеләр. Простой алҡа кейеп үстек.

(Аблаева Яҙгөл Айбулат ҡыҙы яҙып алды).

ТРОИЦК АУЫЛЫ

Кулова Фәтихә Шәйдулла ҡыҙы, 1937 йылғы (фотола – һулдан икенсе)

Ун дүрт йәштән эшкә вардым, ҡырҡ иkенче размерлы резиновый итек кейеп, үксәче йарыҡ. Абзыйым армийанан ҡайтты, салам ташыуда эшлидәр, миңә сыйыр сауырға. Коровникты башта ачып керәбез, ут жуҡ, ни жуҡ, шулай идеп, туғыз йыл дойарка булып эшләдем. Шунан абыйым алып китте шәһәргә, унда тырышып-тырмашып уҡып, хәзер ҡырҡ алты йыл стажым бар. Бер генә улым бар. Бер үзем торам. Бәрәнгене бер үзем чәчтем, бер үзем алдым, бер үзем ташыным. Илле йәштән шәл бәйләргә тотондом, сиксән шәл бәйләдем. Әле ауылда бөтөнөсөндә минең шәл, паутинка, косынка.

Мин үзем Йамаҡайда тыузым, мында мең туғыз туҡсан дүртенче йылда участок алдыҡ. Әнкәйдең жөн иләгәнен ҡарап ултырып, аның орчоғон бозоп бөтөрә идем, әнкәй мине тиргейдер иде. Перчаткалар, носкилар бәйләдек. Без сигез бала үстек бит,бөтөнөбез дә ҡул эшенә өйрәнеп үстек. Кофта, куртка, покрывало бәйләйем. Бына мынсын мең туғыз йөз илле етенче йылда эшләдем. Үзем өчөн, үзем кич ултырып. Кейәүгә хәтле лә вар, кейәүдән суң вар. Ҡул эшенә оста булдым. Шәлләр тартырға рамлар йуғ әле.

Франгиз тауы. Кеше ичеменән. Урыс тауы бар. Балҡан, Буртач, Очло таулар бар. Буртач, чөнки буртачтан (известь). Тач чығара торған таулар бар. Ҡартатайым сөйли иде, мында чоҡорлар бар. Чапай суғышҡан Урал тауларында, шунда аны атҡанлар.

Энәлек – айыу ҡамыры, әлморон – гөлжимеш, кәзә саҡалы, ҡурай еләге – ҡурай жиләге, ер еләге – жир жиләге, ҡайын жиләге, әсәй – әнкәй, әннә, атай – әтәй, өләсәй – әби, олатай – ҡарт эти, ҡусты – энем, ҡайнаға – ҡайната, муйыл – шоморт, ҡамҡа – ҡаты ҡабаҡ, мөйөш – почмаҡ, тоҡ – ҡапчыҡ, икмәк – әпи, күнәк – бидрә, өйрәк – үрзәк, ойоҡбаш – ойоҡбаш, жөн носки, ҡайны – бабай, ҡәйнә – әби, ат, алаша – беселгән ат, биә – инә ат, айғыр, тана, башмаҡ, бызау, үгез, сынаяҡ – шәшке, сынаяҡ аҫты – шәшке асты, йәйпеш, балғалаҡ – бал ҡалағы, зур ҡалаҡ, аш ҡашығы,бағырса – ужау, сүмес – чүмеш, матча, бүрек, түбәтәй, боҙ өҫтөндәге һыу – шәре, шарлауыҡ, дебет – дөбөт, мамыҡ.

(Ишембәтова Нәркәс Солтанбәк ҡыҙы яҙып алды).

ЯМАҠАЙ АУЫЛЫ

Исаргакова Зәлифә Әхсән ҡыҙы, 1958 йылғы

Исаргакова Зәлифә Әхсән ҡызы, тыумышым белән Кушнаренко районы, Купай ауылынанмын. Житмеш бишенше йылдан бына тормошка шыктым, кырк биш-кырк алты йыл бергә йәшибез, биш бала үстердек. Буш уакытымда шулай бәйлим, шәщкәләр йаратам, клубка йорим "Йәш йөрәкләр", үзебез карт булсак та, йөрәкләр йәш. Бәйләп, бәйрәмләрдә балаларга бирәм инде. Жәй көнө бакчада бәрәңгешен, суганын, кишерен үстерәбез. Хәзер мин коренной Ямакай. Бар ниндәйҙер сөйләшеүләр, бында йалан абзар диләр, ә бездә утар диләр. Бына шулай кебекләр бар.

Без пещән уаҡыты житкәщ, һавага ҡарап торабыз. Бына кащан ямгырлар бөтә, койаш щыга, шунанырсың бавайым щалгысын алып китә.Ул бөгөнгө гөнгә тиклем шалгы белән щаба. Мартта житмещ йәш була, алла бирса. Шунан щокырлы жирләрне вищ щаба. Шунан балалар белән китәбез тырмарга. Шунан щумәләргә салабыз, анан алып ҡайтабыз. Күбәгә жыйабыз башта, щунан зурырагы щумә, тагы ла зурын эскерт диләр.

Ҡатык ойотабыз, сары май эшлим, ҡаймак, ҡатык, кефир, шунан сыворотка, ҡызыл эремщек йасыйм.

Белен, ҡоймак, ҡыстыбый, май ашы, бәләкәй төш бешерәбез. Иттән бына билменнәр, чебуреки, белиши дә пешерәбез, бәлеш салабыз. Баш-айактан күберәк йасыйм. Казның баш-айагы, үпкә-бауырлары. Эщ-карын – ул зур малныкы, анардан бит инде мясорубканан үткәреп, без пиражкилар пешерәбез. Бәлешне без инде обязательно каз ите салабыз, говяжий итте салабыз, төрлө итләрдән тәмлерәк була инде. Кымыз йук, элек эшләгәннәр, ә әйрән бар.

(Аблаева Яҙгөл Айбулат ҡыҙы яҙып алды).

Благовар районы ерле һөйләшенең лингвистик үҙенсәлектәре

Благовар районы халҡының йәнле һөйләү теле үҙенең ерле билдәләре буйынса башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалектының түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә ҡарай. Тарихи яҡтан ҡарағанда, был һөйләштә аралашыусылар – әнәй, гәрәй, уран, йәлдәк, ҡаршын, ҡырғыҙ,ҡаңны, шәмшәҙе, юрмый, байлар, бүләр ырыу һәм ҡәбиләләре вәкилдәре булып һанала.Был һөйләшшулай уҡ меңлеләрҙең – ҫарайлы-мең, ҡобау-мең, табындарҙың ирәкте ырыуҙарына, балыҡсылар, ҡатайҙар, әйлеләргә ҡараған ауылдарҙа йәшәүселәрҙең йәнле һөйләү теленә ҡарай.

Район йәнле һөйләшенең фонетик һәм морфологик билдәләрен ҡарап үтәйек. Һуҙынҡы өндәр системаһында күҙәтелгән диалект күренештәре бик үк осрамай. Бында башҡорт әҙәби телендә күҙәтелгән ирен гармонияһының ерле һөйләштә боҙолоуын билдәләп үтергә мөмкин. Һүҙҙең тамырында йәки уның формаһында

ирен гармонияһы боҙола, ләкин артҡы йәки алғы рәт буйынса сингармонизм һаҡлана: *бетте – бөттө, төрле – төрлө, көне – көнө, төшерә – төшөрә, дөрес – дөрөҫ.*

Тартынҡы өндәр системаһында ерле һөйләш үҙенсәлектәре киңерәк сағылыш тапҡан. Консонантизм өлкәһендә түбәндәге йәнле һөйләү билдәләрен күрһәтеп үтергә мөмкин.

З – Ҙ. Әҙәби телдәге ҙ өнө һөйләштә з фонемаһы менән сиратлаша. Был өндәр күсеше һүҙҙең төрлө ижегендә күҙәтелергә мөмкин:

– бер ижекле һүҙҙәрҙең башында: *зур – ҙур;*

– бер ижекле һүҙҙәрҙең аҙағында: *без – беҙ, кыз – кыҙ, сүз – һүҙ, каз – каҙ, туз – туҙ;*

– һүҙҙең беренсе ижегендә: *үзгәр – үҙгәр, кызганыщ – кыҙғаныс;*

– һүҙҙең икенсе ижегендә: *үзәк – үҙәк, файза – файҙа, йөзөк – йөҙөк, бизә – биҙә;*

– һүҙҙең аҙаҡҡы ижегендә: *андыз – андыҙ, ураза – ураҙа.* Шулай уҡ бер һүҙ эсендә ике сиратлашыу күҙәтелергә мөмкин: *үзебез – үҙебеҙ, файзаланабыз – файҙаланабыҙ.*

Хәбәр һөйкәлеше ҡылымының билдәле үткән заман формаһы яһалышында әҙәби *ҙ* өнө урынына һөйләштә *д* фонемаһы ҡулланыла: *йеверде – ебәрҙе, тыудым – тыуҙым, керде – керҙе.* Ҡылымдың ошо уҡ формаһы яһалышында *д – н* өндәр күсешен күҙәтергә мөмкин: *йәшәдек – йәшәнек, эшләдем – эшләнем, укыдым – укыным, йөрөдө – йөрөнө, ултырмады – ултырманы.*

С – Һ. Был өндәр күсеше төньяҡ-көнбайыш диалекттың билдәле үҙенсәлектәренең береһе һанала. Башҡорт әҙәби телендәге *һ* өнө бөтә һүҙҙәрҙә тиерлек һөйләштә *с* өнөнә күсә: *сөйлә – һөйлә, яса – яһа, сук – һук, сеңле – һеңле, салам – һалам, сиксән – һикһән.* Күсеш төрлө морфологик категориялар яһалышында һаҡлана:

– эйәлек категорияһының яһалышында: *арасы – араһы, бөтөнөсө – бөтөнөһө, скрипкасы – скипкаһы;*

– хәбәрлек категорияһының формалашыуында: *йәшсең – йәшһең;*

– икенсе зат ҡылымының яһалышында: *аласың – алаһың, тотасың – тотаһың.*

С – Ҫ. Күрһәтелгән өндәр күсеше шулай уҡ был һөйләште билдәләүсе фонетик күренештәрҙән һанала. Был сиратлашыу һүҙ башынан башҡа бөтә позицияларҙа урын алған: *төс – төҫ, мәсәлән – мәҫәлән, өс – өҫ, басым – баҫым, нәсел – нәҫел, басыу – баҫыу, үсемлек – үҫемлек, урыс – урыҫ, ис – иҫ.*

Ш,Щ – С. Әҙәби телдәге *с* өнө һөйләштә ш һәм щ өндәре менән сиратлаша. Был күсеш һүҙҙең тамырында, һүҙ формаһы һәм яңы һүҙ яһаусы аффикстарҙа күҙәтелә:

– һүҙҙең тамырында: *шык – сык, щәйнүк – сәйнүк, агащ – агас, щалгы – салгы, өщөн – өшөн;*

– һүҙ формаһы яһаусы ялғауҙарҙа: *бөткәщ – бөткәс, булмагаш – булмагас, дүртенще – дүртенсе,икенще – икенсе;*

– яңы һүҙ яһаусы аффикстарҙа: *кызганыщ – кыҙғаныс,үлщәүеш – үлсәүес, басыущы – баҫыусы, туңдыргыщ – туңдыргыс, малщылык – малсылык.*

П – Б. Әҙәби телдәге *б* өнө һөйләштә *п* өнө менән бирелә. Был өндәр күсеше, ғәҙәттә, һүҙҙең башында күҙәтелә: *пещән – бесән, перчатка – бирсәткә, пешер – бешер, пийма – быйма, пумала – бумала.*

Миҫалдарҙан күренеүенсә, һүҙ тамырында күҙәтелгән өндәр күсешенең айырым төрҙәре һүҙ формалары яһалышында һәм яңы һүҙҙәр яһалыу процесында ла урын ала.

Благовар районы ерле һөйләшенең лексик составы. Район халҡының йәнле һөйләү телендә ҡулланылған лексик берәмектәрҙең күп өлөшө башҡорт әҙәби теле лексик составындағы һүҙҙәр менән мәғәнәләш, айырма тик уларҙың фонетик төҙөлөшөндә булырға мөмкин. Ерле һөйләштә бирелгән ҡайһы бер һүҙҙәр үҙҙәренең лексик мәғәнәләре яғынан әҙәби тел берәмектәренән тап килмәй, шулай уҡ йәнле һөйләү лексикаһында әҙәби телдә бөтөнләй ҡулланылмаған һүҙҙәр күп кенә осрай. Район ерле һөйләшенең лексик берәмектәрен билдәләп үтәйек.

Әсәй – әңкәй, әни, атай – эткәй, өләсәй – ҡартинәй,нәнәй, ҡартнәнәй, олатай – ҡартәтәй, ҡәйнә – әнкәй, әбей, әней, бианай, ҡайны – эткәй, бабай, биатай, ҡайнаға – кайнагащ, ҡайынбикә – ҡайын сенле, һеңле – сеңлем, ҡустым – туғаным, энем, ағай – абый, абзый, апай (атайҙың һеңлеһе) – тутаҡай, олатай (атайҙан оло ир) – абыйым, абаҡай, олатай (әсәйҙән оло ир) – зүрәтә; олораҡтары – зурбабай, ағбабай, инәй (әсәйҙән оло ҡатын) – зүри(ә)нәй; олораҡтары – зүрәбей,ағәбей, энәлек – ҡамыр жимеше, әлморон – гөлжимеш, ҡолон – ат баласы, көлкәй, өйрәк – үрдәк, дебет – мамыҡ, ултырғыс – урындыҡ, урындыҡ – сәке, мейес – миш, пиш, мөйөш – спуд, почмаҡ, ташбаҡа – ҡабырчаҡ, ҡолон – көлөкәй, энәлек – айыу ҡамыры, өйрәк – үрзәк, сынаяҡ аҫты – шәшке асты, йәйпеш, балғалаҡ – бал ҡалағы, аш ҡалағы – зур ҡалаҡ, аш ҡашығы, дебет – дөбөт, мамыҡ.

Шулай итеп, Благовар районы йәнле һөйләү теле, төньяҡ-көнбайыш диалект үҙенсәлектәрен үҙендә туплау менән бергә, тик үҙ ерлегенә хас һөйләш билдәләренә лә эйә.

БЛАГОВЕЩЕН РАЙОНЫ

АРҠАУЫЛ АУЫЛЫ

Дәүләтшин Рәмиз Рәис улы, 1953 йылғы

Безнең ауыл урыны Арҡауыл һәм Урман саҡлау исемле Нуриман районының иске ауыл йере булған. Бер мең туғыз йөз йегерменсе йылда йете ғәйлә килеп ауылға урынлашҡанлар. Ошо йете ғәйлә арасында безнең Мөхәмәтша тигән олатайыбыз. Уның өс улы, өс ҡыз баласы тыуа. Шушы өс ир бала арасында безнең Хәфиз ҡартатай Давлетшин. Уның бер ҡыз бала, бер ул баласы була. Улы Рәйес – атайым. Уның алты балалары донйаға килә.Иң олосо мин – Рәмиз инде. Биш энем бар, хәр бересенең икешәр баласы бар. Рәйеснең оноҡлары ун дүрт була, оло оноҡларының балалары йегерме бер бала була.

Безнең ырыу... Ҡараидел йаҡларын урман башҡортлары тейләр. Бик әйтәлмәйем, точно. Урман башҡортларымы, нәмә тип әйтәләр. Урманнарның кешеләре без. Төп Ҡараидел йаҡларынан килгәннәр. Мына шушы Пугачев заманында шуннан күскәнләр. Шундый ней ишеткәнем бар.

Мына безнең Илйа тауы. Анда хутор булған. Элек дореволюционный заманда хуторлар булған. Урыслар да булған. Мына Быкал тигән ауыл, урыс ауылы. Анда Илйа тигән бер-ике семйа йәшәгән. Шушы Илйа бабай урны булғанға Илйа тауытип атала мына бындағы тау. Анда Быкал ауылында Быкал тауы бар. Элек безнең Быкалский сельский совет ийе. Хәзер Старонадеждинское сельское поселение булды инде. Мына туҡсан беренсе йылдан суң обйединять иттеләр бит инде.

Гущин йаланы. Анда тоже бер урыс кешесе Гущин йәшәгән. Хутор булып инде йәшәгәннәр. Алар мында ғына килеп урынлашҡаннар, мына мында Хуторский урамына. Туйтаҡма тигән. Анда урысса нисек булғандыр инде. Андә бәләкәй генә ауыл булған, әллә Туйтаҡбай исемле булған микән? Мына мыннан дүрт-биш километр Уфа йағына.

Уса йылғасы – бик матур йылға. Димдән әзрәк тарыраҡ. Но әйбәт, балыҡлар да бар. Уфимка йаҡын. Ҡараидел өс километр бездән, мына килгәндә күргәнсездер, теге йаҡта ана. Уса йылғасының историйасын әйтәлмайым. Ул бер йөз илле километрлап бар, Ҡараидел йағынан килә ул йылға. Бөтә балыҡ бар.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды)

Мортазин Миңнеғәлим Шакир улы, 1954 йылғы

Бу ауылда туганмын. Аннан ни. Монда башкорт теле барийе, шкул барийе. Ике йыл укыдык та аннан йаптылар инде ул шкулны. Аннан күрше ауыл бар, монда менә бер километр. Өчөнче класка анда барзым инде. Анда өч, дүрт класны укыдык. Аннан Охлыстин барийе, элек анда правление колхоза да, сельсовет та анда ийе. Анда, аннан Старо-Надеждино, ун класны анда бөтеп көзгә армийага китәрмен тигәйнем. Армийага булмады көзгөнө китергә ул йылны. Шунан өйзә, Охлыстинга шкулга физрук булып мине директор шкул сакырзы. Физрук булып эшләдем. Аннан йаңы интернат астылар анда. Анда интернат булды. Аннан директор миңә: “Әйзә, воспитателем анда,” – ти. Физрукка бер агай ҡайтты армийадан. Мин армийага бармаган, йәш бит инде. Ул физрук булып, мин воспитатель булып эшләдем интернатта. Аннан иптәшем мәрхүм барийе, ул килде дә Охлыстинда минем ҡырға керзе. Минәйтәм ни булды, Гәфүр, нийә килдең? Повеска бар комиссийа үтергә военкоматга,ти. Миңә повеска йук. Инәйем мәрхүм бер үзе генә ине, туганнары барийе дә. Шуннан алдашырга туры килде инде. Директор шкулға әйтәм: “Михайл Афанасевич, миңә повеска бар войенкоматга, йебәрәсез инде”. “Войенкомат булгас, йарар,” – тизе инде. Комиссийаүтеп кайттым да, кайткас, эләкте әзрәк, белгән ул мине алдашып киткәнне. Нийә алай кыландың,ти. Мәйтәм, Михайл Афанасевич,минем армийага барасым килә, хезмәт итергә кәрәк. Шуннан комисийаүткәндә военком әйтте, Благовещенскида агай-энеләрзән, инәйем мәрхүмнең бер туганнарынан справкаларалып кил, ти, что алар инәйеңне карый. Инәй операцийадан соңийе. Әгәр инәйеңне карасалар, ти, алабыз,тизе. Өч справка алып барзым да, армийага алдылар. Мин Самарага (Куйбышевка) сержантский шкулада йарты йыл булдым да, аннан йыл йарым Германийада хезмәт иттем. Кайткас, колхоз мине стипендийат итеп автотранспортный техникумга направление биреп йебәрзе. Автотранспортный техникум әйбәт бөттем, похвальный грамота бирзеләр. Кайткас, председатель колхоза мине зам итеп алды үзенә. Алай поддержка барийе, эшләргә йаратам бит инде. Аннан ике йылдан мине председатель сельсовета итеп сайладылар. Ике созыв биш йыл председательисполкома булып эшләдем. Аннан йаңыдан зам булып әзерәк эшләдем дә, иптәшем: “Әйдә, ҡалага китәйек,” –тизе. Шуннан Благовещинскига киттек. Анда пароходство “Волгатанкер” барийе, башта инженер снабженийа булып эшләдем, аннары начальник снабженийа булып эшләдем.

Монда бакса артында гына Осо тигән йылга бар, бик зур түгел, бәләкәй, матур, балык бар анда. Болай колхоз-фәлән йук. Күрше ауылда фермерство белән заниматься итәләр. Основном кешеләр ҡалага эшкә йөриләр. Менә мин пенсийанер инде. Мин дә эшләп йөрим әле охранала.

Монаунда гына йакын гына чишмә бар. Илә тауы бар. Илә тауы тигәндәр анда, элек монда беззең ауыл булгансы бер Илйа тигән бер мужик булган. Аларны раскулачивать иткәндәр. Шуңа хуторы шунда торгас, шул исем калган. Монысы инде Озон буй тауы.

Тирә-йакта урманнар күп. Өстә Табыр бар. Зур күлдән боролоп төштегез, шул ерзе Табыр урманы тизәр.Халык анда йеләк йыйа. Мәтрүшкә, сары мәтрүшкә, меңйафрак, йүкә сәскәсен йыйалар.Хәзер алма, ҡарагат үстерәләр.

Аш бешерәләр, плов, бәлеш эшләйзәр, чәк-чәк, пирүк,пәрәмәч, кыстыбый, бәрәнге әйбәт беззең йакта, күп.

Элегерәк туйлар өчәр көн була ийе. Менә үзебеззең туй истә. Четверкдан башладык, дүрт көн үткәрдек.

Беззең менә, шунысы. Йулны үзегезкүрзегез инде. Йул нийерәк. Кисә главага барган инек районный городка. Йарзам итәбез тигәйне инде. Без былтыр Өфөгә барзык. Иң башта Королтайның депутатына, Мосавировка. Газ, йул.. Аннан Айытколова бар анда. “Единайа Российа”ның депутаты. Ул вис жыйзыглаваларзы. Азак без тәк утырырга йаратмайбыз инде, йөрештереп торабыз. Барзык Бикбаевка, депутатка, штоб йул мәсәләһен күтәрергә. Кузгатмасаң, таш астына су кермәй, ти. Йарзам итәбез тигәйне, бер ни булманы. Азак киттек зампредседатель правительствага. Шуннан ун сигез миллион акса бирзеләр инде. Но аны нисәнсе йылга йазга була тизе. Глава быйыл ДРСУ кредит ала тизе, быйыл башлайлар, тизе.

Черемуха муйыл, картуф бәрәнге була. Бәрәнгене мыжыган тизәр, йомшара.

Кайын, йүкә, имән, карама, усак үсә. Имән бөткән ине бер вахытны. Беззең биохимкомбинат барийе. Шул выброс ташлап, имәнне бөтөргәннәрийе. Үзеннән үзе корой башлаганнарийе. Хәзер аны йапкас, йаңадан әйбәт үсә башлады. Ылыслы агаслардан шыршы үсә. Укма кырында посадка барийе. Шуннан кош алып килә, басыуда үзеннән-үзе шыршы да үсә. Таллык бар су буйында. Зирек агасы бар.

Беззең халык, картатайзар килгән Нуриман районы Иске ауылынан. Бу йер беззең башкорт йере булган. Йаҡын-тирәдә урыс аулы Охлыстино бар. Алар ул йерзе алмаска шул йергә күсеп килгәндәр. Йете гайлә. Алар шунан төзөлә башлаган инде. Йете кеше бүлешкәннәр. Менә синә урын, менә синә урын. Шуннан соң ауыл нитә башлаган инде. Азак бүтәннәр күсә башлаган. Иске ауылдан. Беззең йер зур булган. Азаҡ суғыш алдынан Кушнарен, Дүртейле районынан килгән булганнар. Азак, суғыш бөткәс, алар кире ҡайтып киткән тагын. Йерне бирмәскә урысхалкына.

Беззең элек күскәндә единоличный хозяйство булган. Коллективизацийа, колхоз булгас, мал тотканнар, ашлык сәскәннәр. Атлар тотканнар, конюшня әле лә бар. Башына арба белән менәләрийе, бесәнне арба белән мендерәләрийе. Баксалык барийе, йеләклек, кәбестә. Умарталар күбийе. Өч умарталыкийе ауылда. Балык тотканнар, балык күб булган. Мин үскәндә дә пескарләр айакка йәбешәләрийе. Хәзер йугалдылар, бөттеләр.

Урманнан агас алып, йортлар салганнар. Урманда ул вахытта бигрәк күбийе боланнар, төлкөләр, куйаннар күбийе. Кайсы вахытта бүреләр килсә, малларны талайлар ийе инде. Азаграк косуля да сыккан ийе, шул Иглин районынан килгән булгандыр инде. Вис бөтөрзәләр, болан күргән булмады быйыл, косуля да бөтте, ахыры. Охотниклар хәзер снегохотлар белән. Аннан ҡасалармы ни, ҡуйан да ҡасалмай, болан да ҡасалмай.

(Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

Мортазина Әлфиә Хәтмулла ҡыҙы, 1957 йылғы

Арҡауыл ауылында тыуып үскәнмен. Бухгалтер булып эшләнем. Йетмешләп кеше йәшәй ауылда.

Халыҡ был ауылға бер йаҡтанкилгәндәр, Нуриман районынан сыҡҡандар бөтөнөсө лә: Иске ауылынан һәм Тешке ауылдан. Кешеләр был ауылға ике ауылдан жыйылған.

Ҡушаматтар был ауылда йуҡ. Оло кешеләр апа, авый. Әсәй, атай – инәй, әтәй, бабушка, дедушка – нәнәй-ҡартай (атай йағынан да, инәй йағынан да бер иш).

Ағастар күп: йүкә, ҡарама, имән, ҡайын, шыршы. Ҡайын күп, бөтен басыулар ҡайын урманына әйләнеп бөтеп бара.

Нуримандан, Дүртөйленән, Кушнареннан килгән халыҡлар йәшәй. Күбесе кире ҡайтып китте. В основном, Нуриман районыныҡылар, бында тыуып үскәндәр ҡалды. Башҡалар ошо йерзәрзе алмасын өсөн Нуриман районынан кешеләр йебәргәндәр бында, ошо йерзәрзе хаҡлап алып ҡалсындар өсөн.

Елка – шыршы, шиповник – гөлйемеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – ҡайын жиләге, клубника – жир жиләге, черемуха – шомырт, лягушка – баҡа, угол – мөйөш, мешок – ҡапсыҡ, хлеб – әпәй, ведро – бидрә, воробей – турғай, йөн носки – башай, шапка – бүрек, слякоть – бышчраҡ, йаз көнө ҡалҡып сыҡкан һыу – шыйа, полотенце – тастымал. Сәй эскән сауыт – сынайаҡ, сынайаҡ асты, бал ҡашыҡ. Аш ашай торғанын ҡашыҡ тибез. Ашты тәрилкәгә салып эсәбез.

Беззә сыйыр, сарыҡ, кәзә тоталар.Ҡош-корттар күп. Ҡорт тоталар. Ҡорт тотҡанда ҡулланалар тубал, бал айырткыщ, стамеска (рамнарның өстен айырып алабыз), вилка. Ҡорт теймәсен өсөн дымар менән ҡулланабыз, анан тубалға йыйабыз. Дымар эсенә серек ағас салабыз. Без ҡорт осоп йөрөй тибез, өйөн умарта тибез.

Хәзер бер нәрсә лә йуҡ бит инде. Колхоз вахытында басыуларға бодай, арыш, борсаҡ, ҡарабодай, симешке сәсәләр ине. Элек тирмән булған. Сусҡа фермаһы, сыйыр фермалары, ул трактор, машиналар бар ине. Хәзер кешеләр генә ҡалды.

Йолалар – ҡаз тотҡан вахытта ҡаз өмәсе эшләй инек көз көне, күбитеп ҡаз ала торғайныҡ. Көйәнтәгә элеп, су буйына бара инек сайҡатырға, ҡызлар менән таҡмаҡлар йырлай инек.

Ҡорбан бәйрәмен, день пожилых людей үткәрәбез. Беззең элек клубыбыҙ бар ине, әле уже йуҡ бит инде. Медпукт ҡына бар. Ауылда йыйылырға ла урын да ҡалманы, мәктәп тә йуҡ. Ауылда әле йетмешләп кенә кеше йәшәй, сит кешеләр йуҡ, конечно, бөтөнөсө лә ауыл халҡы, йәштәр – ҡалала..

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды)

Мөхәмәтшина Раузия Хәмиғулла ҡыҙы, 1965 йылғы

Минең семйада дүрт братым булған, бишенсе – бына мин ҡыз булып тыуғанмын. Биш балабыз. Шушы ауылда тыузым, шушы ауылда үстем, уҡыдым, эшләдем. Иң беренсе ун класты бөткәс, авийационный институтҡа поступать иттем. Тормош иптәшем кейәүгә сыҡтигәс, бөтөрә алманым. Анан шушы ауылға ҡайттым. Кейәүгә сыҡтым. Өс малай таптыҡ. Икесе өйләнделәр инде. Төпсек улым эшкә урынлашырға менә зайавление йазған ине, көтәбез. Быйыл ғына бөтте. Диплом алды, эш көтәбез. Фермада учетчик булып эшләдем, анан заведуйущий булып эшләдем, магазин астым, ун дүрт йыл предприниматель булып эшләдем. Аллаға шөкер. Әле почтаға кердем инде. Тик ултырасы килми. Ауылда депутат булып сайланамын. Концертлар ҡуйабыз. Күрше ауылларға йөрешәбез. Алар безгә, без аларға. Бер-беребезгә йардам итеп. Күңелле йәшәйбез инде. Ауылыбыз үлмәсен тибез инде.

Имәнлек бар. Имәнлектә тоже ауыл бәләки генә булған. Анда тоже кешеләр йәшәгән. Иләтау башы тиләр. Анда бер Илйа тигән бабай йәшәгән. Тауы Илйа тауы булып тороп ҡала. Шунан Бәдғетдин умарталығы тибез. Умарталығы зур булған. Шишмә менә, Мәрфуға шишмәсе. Мәрфуға безнең нәнәй булған. Ҡойо суын йаратмаған. Шишмә ҡазыған. Шул шишмәгә атап урамыбыз да Шишмә урамы булып йөри. Суы тәмле шул шишмәнең.

Ата-бабаларыбыз Ҡараидел йағынан килгәннәр. Менә Нуриман районы Ҡараидел булып шутланалар. Анан Нуриман районына килгәнләр, менә был йерләр Нуриман йерләре булған. Уфимканың был йағы башҡорт йерләре булған. Штобы урыслар килеп бында нитмәсен тип, Нуриман районынан жиде кеше, жиде ғайлә, безнең ҡартайлар менә Гайнуллин булған, Ахметйанов, Давлетшин, Закиров, Низамутдинов, Хәйретдинов, Галейев. Шушы семйалар йәрәбә тартҡаннар, кемгә ниндәй урын, жиде урын. Йегерменсе йылны. Быйыл йөз йыл булды. Без элек Нуриман районына ҡарағанбыз, хәзер мына Благовещен районына.

Арҡауыл арҡада торған ауыл. Без туғайлыҡ тип шутланабыҙ. Ҡош ырыуына ҡарайбыз. Элек булған ул аралар, без айулар, тағы бүреләр булған.

Йолаларзы үткәрәбез, тәкә суйеп. Йаңы йортлар салып керәләр, анда мулланы саҡырып, мулла ҡөрән уҡый өйләргә. Тәңкәләр салабыз. Ике йорт төзөдек.

Шифа үләннәр бында инде. Баҡа йафрағы (подорожник), үгәй инә үләне, мәтрүшкә, сары сәскә, меңйапраҡ, төймә (пижма), песи табаны, кәзә саҡалы, ҡымызлыҡ, ҡузғалаҡ, йуа, ҡыр ҡурайы, андыз тамыры. Аны йуып киптерәләр дә, аннан көз көнө жыйалар. Папоротник тамырын жыйалар, тамырын ҡазып аласың да сдавать итә инек. Аны ныҡ файдалы,тиләр. Ул йадавитый. Шайтан тайағы, кийәү үләне бар. Сыйерлар чирләсә лә, без андыз тамыры эчерәбез.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ҠАРАҒАЙКҮЛ АУЫЛЫ

Ғилметдинова Фәйрүзә Туймөхәмәт ҡыҙы, 1955 йылғы

Ҡарағайкүл ауылында илле бишенче йылны тыуғанмын. Сигезенще класны мында укып бөттем, аннан Уфада бишенще училищеда укыдым, текстильный фабрикада эшләгән ийем, аннан житмеш жиденче йылны кейәүгә щыккащ, Варкутага киттек, без Северда тордык,шахтада эшләдек, ун биш-ун алты йыл шахтада эшләдем мин. Төп шушы ауылникы без биш бала идек, мынә сеңлекәшем мында укытты.

Безнең ауыл бер мең тугыз йөз дүртенче йылда барлыкка килгән. Башта өщ семйа килеп урынлашкан. Безнең ҡартатай, ҡартатайның әтисе була инде. Ул, аннан Үлмәсҡол исемне, Әйүп дигән өщ семйа килеп утырғаннар мында ҡара урманға төпләп. Безнең Фаррахетдин ҡартатай, ҡартатайның ҡарттасы була инде, оло ҡарттай нәнәй белән. Аннан алар килеп күпмедер торғащ, тағы сигез семйа килгән күщенеп, алар Иске Сидәштәнкүщеп килгәннәр мында, урыннашканнар. Ҡара урманны корчевать итепурыннашҡаннар инде, өйләр төзеп.

Элек мынә аста, безнең баҡща артында, күл булған, шуның йанында ҡарағай үсеп утырған. Зур ҡарағай, шуңа безнең ауылды Ҡарағайкүл дип атағаннар.

Бездә Павловка ГЭС-ы бар йыраҡ түгел. Мында өщ километр бездән аста залив бар, Ҡараиделнең заливы, Уфимканың инде, шунда төшәләр, дом отдыха бар анда, шунда балыҡка йөриләр ҡыш көне, жәй көне. Күрше ауылларда хәзер кешеләр бөтте дигәндәй, пенсийанерлар ғына почти ҡалды. Ауылда йегерме ике-йегерме өщ дом, былай жәй көне дачниклар ҡайта еще Павловкада йәшәгәннәр, ә былай жилой домнар йәшибез егерме өщ домда кешеләр бар, почти бөтен пенсийанерлар ҡалды инде мында хәзер.

Хужәип тауы бар, аннан Шихан, аннан Октябрь йулында Гәр бар. Мынә шунда залив, Гәр тауы, бийек тау, Уразай тауы, Шишмәле тауы. Тарихын белмәйем.

Бар ийе ҡушаматлары да. Бездә өщТуймый бар ийе, Туймөхәмәт, Озон Туймый, Ғәрип Туймый, Сикәй Туймый диләр ийе, өщ бер исемле. Полностью Туймөхәмәт исемлеләр. Туймый ғына диләр ийе. Суғышта булғанмы ул, айағы аҡсаҡ ийе. Шуға Ғәрип Туймый диләр ийе инде.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡызы яҙып алды).

Ғәбдрәкипова Зиниә Йәнгиҙәр ҡыҙы, 1960 йылғы

Безнең яҡта шулай сөйләйләр:

лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, солдатик – жиңгәсәй, улитка – әкәм-төкәм, рысь – урман песәйе, червяк – сыуалчан, сөгәлжән, лось – пошой, угол – пошмак, хлеб – эпей, икмәк, ведро – бидрә, шиләк, воробей – щыпчык (кещерткән, миләш щыпчыгы).

Кәкүк, үрдәк, ҡыр ҡазлары, аҡҡош, өкө, йабалаҡ, йарғанат бар.

Чашка – сынайаҡ, ложка – ҡалаҡ, бал ҡалағы, ҡашыҡ, половник –ужау, кастрюля – мис, аш табағы.

Ҡоймаҡ, шәнгә, щәк-щәк, туҡмащ, ҡыстыбый, ҡош теле бешерәбез.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Ғәлимова (Фарахова) Әлфинә Туймөхәмәт ҡыҙы, 1960 йылғы

Шушы ауылды Йаңы Сизәш тип тә әйтәләр, Нарат тип тә йөрөтәләр, административ документлар буйынча Ҡарағайкүл ауылы. Шушында тыуып-үскәнмен. Ике мең дә ун бишенче йылға ҡәҙәр ауылда башланғыч мәктәптә уҡытыучы булып эшләдем. Әлеге көндә пенсийонерка.

Безнең ауылға бер мең туғыз йөз икенче йылда нигез салына башлаған. Иң беренче булып өч ғайлә күчеп килгән Иске Сизәш ауылынан, Фарахетдин, Вәлийулла, Үлмәсҡол ата-бабаларыбызның ғайләләре күчеп килгән. Соңыраҡ аларға Әлмөхәммәт, Әйүп, Байыҡ, Ноғоман, Рамазан, Суфийар бабаларыбызның ғайләләре ҡушылған. Павловка ГЭС-ын төзей башлағач, бик күп ауыллар су астында ҡалған. Шуңа күрә су астында ҡалачаҡ Ирештетамаҡ ауылынан, Бөлек ауылынан безнең ауылға ғайләләр күчеп килгән. Алар Зийануровлар, Ахматшиннар, Гилвановлар, Бурыч ауылынан Кайбышевлар, Камалетдиновлар. Шулай уҡ суғыштан соңғы йылларда Шишмәле тигән ауыл бар иде бик матур. Безнең ауылдан дүрт километр ғына теге йаҡта, Ҡаридел районы йағына таба, ул Благовещен районына керә. Анан бер ничә ғайлә менгәннәр. Алар инде Хаматшиннар, Фаритовлар, Гималетдиновлар. Шушылай әкренләп ауылыбыз үскән. Без үскәндә ауыл зур иде. Йөздән ашыу йорт бар иде. Хәзер инде ауылыбыз бик бәләкәйләнде. Шулай булса да, безнең ташлап китәсебез килмәй. Балаларыбыз да шул ҡәҙәр йаратып ҡайтып йөрейләр. Йуллар ғына начарыраҡ. Йуллар да әйбәт булса, бик әйбәт булыр иде. Үзебезнең йаҡты йаратабыз. Бер ҡайа ла барасыбыз килмәй.

Халыҡ телендәгечә әйтәм инде, ауылдан чыҡҡанда текә генә тау бар, Үскәкашлаҡ тауы. Анан әз генә үткәч, Суйырнаған тигән болонлоҡ бар. Безнең ауылыбыз урынында бөтенләй дә ачыҡлыҡлар булмаған. Бәләкәй генә ачыҡлыҡҡа килеп урыннашҡаннар. Шомортлоҡ, муйыллыҡ булған. Сез әле үткән йул йаңыраҡ салынды, анда бик зур щағаннар үскән, безнең күрше әби сөйләй иде. Дүрт кеше ватабыз, дүрт кешенең ҡочағы житмәс ағач бар иде,ти. Шул ағачларны алар ҡуллары белән, күмгечләр белән төпләп, ана ниндәй басыу эшләгәннәр безгә. Был йаҡта имәнлек булған, шыршылар, төрлө ағач булған. Бәләкәй генә күл булған, шул күл буйына килеп утырғаннар. Күл буйында нарат ағачы үскән, ҡарағай үскән. Шуңа күрә Ҡарағайкүл тип ҡушҡаннар. Урман эчендә бик матур шишмәбез бар. Элек шул шишмәдән генә су ала идек. Анан өч ҡойо бар иде ауылда. Уртадағысы бик тирән иде. Ун биш метрлыҡ тирәнлектә. Теге очта Бүләк ҡойосо тип әйтәләр ийе. Безнең ауылға килеп утырғаннан соң, иң беренче бала булып ауылда ҡартатайымның энесе тыуған. Шуға аңа Бүләк тип ҡушҡаннар, ауылға бүләк булған инде. Үзе ҡазығандыр инде, шуңа күрә Бүләк ҡойосо тигәннәр инде. Бынысын Урта ҡойо тиләр иде, тегесе шишмә генә тип йөрөтәләр иде. Тағы Тоҡон тигән урын бар, аның нейе мендәр-мендәр булып тора. Ул урынды Тоҡон тиләр иде. Анан Пичбаш тауы тиләр. Анысы бик текә. Аның ташлары йасы, су ағып төшөп ташлары ачылған. Шишмәкүл тигән болонлоҡ бар, бездән йыраҡ түгел биш километр алыслыҡта ҡултыҡ керә, шул жирдә урынлашҡан болонлоҡ. Аның күле бар иде. Ул күлдә безнең этиләр теге йүкә, мунчала эшләйдәр иде. Элек бында лесничество бар иде. Шул мунчала бәйлиләр иде халыҡ, йафраҡ бәйләй идек барыбыз да, урманға йөри идек мәктәптә уҡығанда да. Без уҡыған вахытта бөтен басыу да утыртыла иде. Арыш чәчәләр иде, кукуруз, аннары соң симичканы борчаҡ белән бергә ҡушып чәчәләр иде, шунда йөрибез инде. Арйаҡта турнипс утырталар иде. Ул чөгөндөрнең бер төре, шуны утырталар иде лә, аны малға ашаталар иде, ферма бар иде. Кәбестә, суған үстердек. Буабыз бар, буғаннар үзебезнекеләр. Бер мең туғыз йөз алтмыш икенче йылда безнең ата-бабалар мәктәп салғаннар, үз ҡуллары белән, бер ниндәй аҡчасыз-нисез биш класс бүлмәсе, шундый йаҡты, зур тәрәзәләре, өчәр тәрәзәле класс бүлмәләре бар иде. Шул уҡ йылны медпункт, ике йаҡлы магазин салғаннар. Шул сигез йыллыҡ мәктәптә уҡыдыҡ барыбыз да. ГЭС-ны төзегәннән соң ғына безнең ауылға ут керҙе, электр уты йуҡ иде. Минең Фәйрүзә апам утсыз уҡыдылар, ә без кердек уже электр уты белән, алтмыш алты булғандырмы, алтмыш жите булғандырмы, шул йылларда. Пыйалалы лампалар, керосин саладар иде лә шуңа ут ҡабызалар иде. Урамға чыҡҡанда щыра йандырып чығасың инде. Йүкә ағачын суйынты тиләр бит инде, ҡабығын салдырғач, шуны суйынтыны йаралар да щырағa, щырағач тип тә әйтәләр иде. Үзләренчә жайлағандар бит инде, местный диалект. Аннары соң, су йулы

күрсәтеү йоласы бар иде. Кийәүнең апасы или сеңлесе барғанда көйәнтә белән алып бара ҡойоға, шишмәгә, ҡайтҡанда килен үзе алып ҡайта. Гармун белән бейеп-жырлап, бөтен килгән ҡунаҡлар барысы бергә баралар.

Килен ҡәйнә ти, кейәү әби ти, әтисен ҡайната ти.Мама – инәй, отец – әтәй.Бабушка, дедушка – ҡартый, ҡартатай, хәзер нәнәйгә китте.Ҡәйнә-ҡайнана, ҡайнаға – хатынының абысы, балдыз тип сеңлесен әйтәләр.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Зайлалова Рәшиҙә Закир ҡыҙы, 1971 йылғы

Шушы ауылдатыуып үстем. Жите класты ошо ауылда уҡыным, анан суң мәктәп бөтте. Сигез, туғыз, ун – өщ класны Осиповка ауылында уҡыным. Азактан Бирскийда Кооператиф техникумында сатучыға уҡыным. Уҡып ҡайтқащ, Илек ауылында сатучы булып эшләдем, Илек ауылына кейәүгә щыҡтым. Анан суң айырылырға тура килде, тормыш шулай булды. Анан суңауылыма әйләнеп ҡайтып Зайлалов Нәзиф белән йаңы тормош ҡорып жибәрзек. Аның белән әле жигерме бишйыл бергә йәшибез. Өщ бала үстерәбеҙ, инде бәләкәйенә дә ун биш йәш булды.

Ауылның тарихына килгәндә, бик күп белмийм, апайлар сөйләүе буйынща, бер мең туғыз йөз дүртенще йылда барлыҡҡа килгән, аңа Ҡарағайкүл дип исем ҡушҡаннар. Бында асҡы йаҡта зур гына күл бар, аның уртасында ағас та булған диләр – ҡарағай, шуның өсен Ҡарағайкүл дип ҡушҡаннар дигән фараз бар.

Мин райпо системасында утыз йыллап, унан да артыҡ эшләдем, былтыр эштән сокращать иттеләр. Әлеге көндә эшсезмен, шушы ауылда йәшәп йатабыз. Ирем жигерме йылдан артыҡ Северда эшләп, илле алты йәшендә пенсийаға щыҡты. Без мал ҡарап, йорт ҡарап йәшәргә тырышабыз. Шулай йәшәп йатабыз.

Без ауылда бик татыу йәшибез. Бөтен эшләрзе бергә эшлибез: бәрәңге ултыртыу, мал суйыу... Ҡаз өмәләре үткәрәбез. Иртән йыйлышабыз ҡатын-ҡыззар белән, ир-аттар килә. Хәзер инде су буйына төшкәнебез йуҡ, калонкалар булғащ, өйзә генә булышабыз.

Ике йыл элек ауылыбыззың зур бәйрәмен үткәрзек йыйлышып. Йаз көннәрендә урамнарны, ауылыбызны вищ тазартып щығарабыз.Ауылда ике урам гына: Үрге урам, Асҡы урам. Халыҡ мал тотып йәши: сыйырлар, бызаулар, сарыҡлар. Йазғысын ҡазлар, үрдәкләр, тауыҡ (бройлер) алабыз инде. Атлар йуҡ, кәзә йуҡ.

Ауылыбызда мәктәп йуҡ. Йәштәр ҡайталар да китәләр ауылдан. Ауылда бына бер бала ҡалды. Беренще класҡа барды бер малай, Осиповкаға йөреп уҡый. Газель килеп ала, йөретәләр Осиповкаға. Йуллар йуҡ, йамғырда бөтә, ҡыш көне ҡар сала, шунсы бик ауыр. Балларның дәрещләре ҡала. Шуға күрә мин ҡызымны Павловкаға бирдем уҡырға.

Әтийем мәрхүм инде (ике йыл була үлгәненә), ул Нуриман районы Иске Бүрещ дигән ауылдан килеп төпләнгән, ә инәйем Ирештамаҡ ауылынан килгән. Инәйем дә ҡартайды инде, әле Уфада апаларда йәшәп йата, сиксән йәш булып бара. Әтийем дә, энийем дә ғүмер буйы ҡорт ҡаранылар, утызар баш ҡорт тота идек. Бик оста ҡуллы иде, мичкәләр эшләп – балға, бөтен кәрәк-йараҡ нәмәләрне (сундуҡлар да) үз ҡуллары белән эшләде.

Иремнекеләргә дә инәй дидем, әтей дидем. Үземнекеләргә лә шулай. Үзебездән кесе кеше – энекәш дип өндәшәбез. Наил дигән энекәшем бар, апаларыма апа димен. Ҡызым бар, ҡызыма ҡызым, малайларға – улым дип әйтәбез.Оло кешеләргә әбей, бабай, абый дип өндәшәбез.

Ағастар бары да бар: ҡайын, нарат, шоморт. Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, лягушка – бака, черепаха – ташбака, божья коровка – күземкүз, угол –пощмак, мешок – ҡапщыҡ, икмәк – әпәй, ведро – бидрә, шерстяные носки – ойоҡбаш, шапка – шапка, бүрек,боҙ өҫтөнә һыу сығыу – түш, дождевой червь – сөғәлжән.Ҡоштар иртә китсә – иртә көз килә. Ҡарлуғащлар астан осса – йамғыр йауа.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

Хәрипов Рәис Туймөхәмәт улы, 1956 йылғы

Үзем Чишмәле дигән ауылдан, алтмыш дүртенче йылда күчеп мендек.

Безнең монда памятник бар, шунда осрашабыз. Ауылның йөз йиллыгын каршы алдык быйыл, быуа буйында ашлар пешереп, чәйләр кайнатып, бөтен ауыл халкы жыйылыштык.

Халыкның күбесе Ирештетамак дигән ауылдан жыйылган булган. Хәзер су астында калган. Безнең менә өч километр моннан Чишмәле дигән ауыл бар, шунда кайсы кайа таралып бөтте инде. Теге Кушкүл иртәрәк эш башлаган булса, ул ауыл булган булыр иде. Хәзер нәрсә монда, шкула йук, бөтте, балалар йук, бөтен оло кешеләр, пенсийонерлар күбесе. Мин үзем Кушкүлдә эшләп пенсийага сыктым инде, хәзер бишенче йыл пенсийа аламын, аллага шөкер.

Әтей-инәйләр йәшли киттеләр, урыннары ожмахта булсын. Бик күп сөйли алмадылар. Мин үзем Кушкүл йагында обшежитада торып алдым. Аннан инәй үлгәс, монда кайттык инде, шунда төпләнеп. Инде ана бисә белә кырк икенче йыл бергә гөмер итәбез, дүрт балабыз бар. Бөтенесе башлы-күзле дигән кебек, өйләнештеләр, кейәүгә сыктылар.

Ауылның тирә-йагы урман. Артта безнең күл инде. Бу йакны әйтәбез Уразайбаш дип урманны. Арйак дибез теге йакны. Суйырнаган – теге йак. Бу йакка Гәр йагы дибез. Моннан өч километр Идел залив булып керә. Урман эчендә бер чишмә бар. Аннан бик сирәк алабыз су. Хәзер монда насос тора, өйгә хәтле колонка. Чишмәне урман чишмәсе дибез.

Таулар күп монда, кайа китсәң дә тау, тау. Кырга сыксаң, искә төшә ул исемнәре, өйдә торгас бер дә теге нитмәйсең. Менә безнең монда Чишмәле тау дибез инде, Усман ауылы тауы, элек Усман ауылы булган. Бу йакта Алдар дигән ауыл бар иде, бөтте ул, Гәйет ауылы бар тегендә, анда кеше әз. Озерки бар иде, ул да бөтте, таралышып бөттеләр. Руски Сидәш тә нинди зур ауыл иде. Хәзер анда өч өй.

Нарат күле дибез, элек йанында нарат булган, нараты хәзер йук инде, ауган. Менә безнең монда арырак китсәң, Уразай чишмәсе бар. Тегендә безнең йылга Кушкүлдән хәтле киլә, Ирещ, Иреште дип әйтәбез. Элек балык бар иде, бәрделәрнең мондыйларын тота идек. Хәзер бөтте. Хәзер нефте акмай да бит, элек нефте күп китә иде. Теге тозло су алама, төптән бара. Балык бит инде төптә, ә нефть ул өстән генә үтә. Тагын форель, багра дибез инде, бәрде хариус бит инде, окуннәр. Ә Иделдә төрлесе бар. Стерлядь та ебәргәннәр бугай әле.

Ауылда умарта күп тоталар. Чир генә булмаса, безнең бу йакта чәчеү йук, агу-фәлән йук. Үзеннән-үзе бөтә. Теге варатоз диләрме, нәрсәме, шул бөтрәме. Йүкә балы күп монда, карабодай йук, басыу булмагас. Аннан йүкә бөткәс, төрлө чәчкәдән жыйа башлайлар. Йүкә балы иң шәбе инде.

Күзлек, халат, дымарь (курилка дип әйткәннәр элек), корт айырса, жыйганда тувал дип әйтәбез (жыйып аласың шул тувалга), ә урманга итеп эләбез ловушка була инде, эләктереп алырга, шунда күс килеп керә. Тувал фанерадан була. Үзен асып куйасың да, күс килә дә керә. Әз генә мелиса сөртеп йебәрәсең дә, агаска эләсең. Соңынан берәй сутка тотасың да салкындарак, умартага кыуасың. Аннан эшләй башлайлар. Балауыз куйабыз да йаңыны, взяткага хәтле үстерәләр, аннан тутыра башлайлар.

Картофель –бәрәңге, бәрәңгене шингә диләр. Бәрәнге быйыл, аллага шөкер, әйбәт булды. Тарелка – аш сауыты, кастрюля – мис, маленькая, большая ложка – чәй калагы, аш калагы, угол – посмак, мөйөш дип тә әйтәләр. Женщина старше – апа, младше – сеңлекәш. Апаның ире йезнәй, сеңлекәшнеке булса, кейәү була. Мама, папа – әтәй, инәй, бабушка, дедушка – карттей, картатай. Кайсы бер кеше нәнәй ди. Оло йәштәге чит кешегә әбей, бабай диләр.Родной старший брат, младший брат – абый, энекәш.

(Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

Хәрипова Гөлсинә Суфиян ҡыҙы, 1959 йылғы

Мин тыуған йеремә килен булып төштем. Менә ҡырҡ ике йыл тулды, менә августа, шушы ауылға төшкәнемә ҡырҡ ике йыл булды. Ғүмер иттек инде, аллаға шөкер, дүрт бала – ике малай, ике ҡыз. Барсы да башлы-күзле, хәзер ывнук-ывнучкалар сөйәбез, аллаға шөкер. Ирем белән йәшәйбез инде хәзер. Балалар ҡайтып булыша, шул.

Малны безнең күберәк бер генә кеше сала ауылда. Минең иптәшем Харипов Рәйес, күберәк ул сала. Аның ите тәмне дейләр. Бөтенесе дә шулай йөрөтәләр. Эсәкләрен жыуып, эш итеп, аш ашап, шулай рәхмәт әйтеп ҡайтып китәбез инде.

Әнкәй, эткәй дибез, минең биатай, бианай да әнкәй-эткәй булды, үземнекеләр дә гел. Бездә ни зуринәй, зурәтәй бар.Әткәй йагыннан да, әнкәй йагыннан да туганнары, бер туганнар була. Олораҡлары булса, аҡ бабай, аҡ әбей. Бал әбей, бал бабай бар. Алары шул баллы кеше, баллы-кортло бик сирәк кеше була ийе элек.

Бал әбей, бал бабай дип йөрей идек ҡорт тотҡаннары өщен генә аларны без. Иптәшемдән өлкәнир туғаны абзый, әйе, абзый. Ҡыз туғаны – апа, жиңгә. Сеңелесенә ҡайынсеңел, балдыз. Ир әйтә инде балдыз. Ҡартый, ҡартатай. Ике йаҡтан да ҡартый, ҡартатай. Без нәнәй, ҡартатай дип үсмәнек, ә безнең ывнук-ывнучкаларыбыҙ миңә нәнәй дейләр, ә иремә ҡартатай дейләр.

Боярышник – дүнәлә, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡура жиләге, земляника – ҡайын жиләге, черемуха – шомырт, муйыл.Мәтрүшкә, зверобой үсә, гөмбәләр жыйабыз. Рябина – миләш, баланыбыз да бар. Ҡара миләш бар.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

ШӘРИП АУЫЛЫ

Ғәләүетдинова Рәсимә Шәрифулла ҡыҙы, 1934 йылғы

Мин Благауар районы Кучәрбайда тыуғанмын. Шәрип ауылында торам, был Изәктә түгел, Шәриптә. Илле алтынчы йылдан бирле. Мин инде разнорабочий инде дигән кебек инде. Иң азаҡ пенсийаға чыҡтым водозабордан, уфимский водозабордан, шунда эшләп.

Йегерменче йылны килеп утырғаннар. Мына шушы Шәрип ауылын, шушы мари халыҡлары ала дийеп, жир өчөн күпмедер Турбаслынан килеп утырғаннар. Минең ҡайнам-ҡайнатам да килгән шунда, йегерменче йылны. Шунан соң Шәрипова дигән хатынҡай депутат булған дей. Шуның фамилийасын ҡушҡаннар исем итеп. Беренче депутат.

Бүздәктән килгәннәр анда халыҡ. Бүздәк халҡын гел Сыртланов диләр. Алар Сыртланов дигән байда эшләгәннәр, ди, Бүздәктә. Ул байны раскулачивать итеп озатҡаннар төрмәгә. Аның бөтен вейалкаларын, атларын шушы байда эшләгән халыҡлар алып килгәннәр шушы Шәрипкә. Ул булған Сыртланов дигән, ул, ди, үзенең фамилийасына күчмәсәң, эшкә алмаған, ди.

Искекүл дигән күл бар, әллә, нәрсәгә әйткәннәрдер. Анда бит бар ийе, элек күлдә йөрейдер ийе утрау, унда ҡайындар үскән. Хәзер ул туҡтаған, диләр инде. Тегендә зур быуыннар йасағас, хәзер су кәмегән, суы әзәйгән. Хәзер йөрөмәй ул утрау, ултырған ул утрау. Уразбай тауы бар. Шунда Уразбай дигән кеше ултырған тейме.

Чаған да үсә, йүкә дә, ҡарама да, имән дә бар инде. Ағач ултырттылар бит йаланға китереп. Азаҡ кисеп бөтерә йаздылар бит. Сирәк-мирәк баланлығы ла бар инде, миләше лә бар инде.

Йаңы Меңдә үстем бит инде. Май бәйрәме матур үтә ийе. Ул ҡырҡ алты-ҡырҡ житенче йыллар булғандыр инде суғыштан соң. Өч төркөм йәшләр, күз алдында әле минең, гармун, ул инде хас сабантуйы кебек, Йаңы Мең бит инде тау итәгендәрәк тора, теге аста, йәшел сирәм, эй, шул йәмле чаҡ искә төшсә. Элек бит инде суғыш ваҡытында бөтен йәшләр дә ауылда. Шәһәргә китеү йуҡ.

Малина – ҡурай йеләге, земляника – йер йеләге, клубника – баҡса йеләге, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, угол – почмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, ведро – бидра, хлеб – әпәй. Әтәйнең түтәсенә без аҡ әбей йә зур инәй тинек. Дедушка – бабай. Үземдекенә инәкәй, ирнекенәәнкәй дип дәштем. Кесе ир туғаны – ҡайныш. Сеңлесе булса – ҡайынсеңле буладыр инде. Ир туғанға ла апайым тинек. Авзый, әтәйдән оло булған кешегә авзый. Хатын кешене түтәй тинек.

Йөн носки – наски дибез инде. Ойоҡбаш дип башҡортлар әйтә аны. Башҡортларның сүзе икенчерәк инде. Татар халҡы килгәч, Йаңы Меңдә дә безнең, Шәрип ауылында ла шулай, уҡытыу татарча булды, уҡытыучы татар, китаплар татар, әкренләп-әкренләп теге башҡорт сүзе жуйылды инде менә шулай. Башҡортлар татарға әйләнде.

Йоморонан чәй эчәбез. Ҡалаҡ, бал ҡалағы. Мунчала менән йыуыуна инек. Ҡайын минлеге менән чабына инек. Минлек. Ҡоймаҡ, зур булса, белен, белен ул русча, табикмәк. Эремчек, ҡатыҡ. Ҡорт ҡартинәйләр йасыйлар ийе. Сөт ачыҡас, аны ҡайнаталар. Ҡайнағас, сөзеп алалар.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ МЕҢЙЕТӘР АУЫЛЫ

Йомағужина Әнисә Зәйнетдин ҡыҙы, 1941 йылғы

Иглин районы Меңйетәр ауылында тыуып үҫкәнмен. Анда, эйе, Минзитарово. Аннан мине мында урлап алып килгәннәр. Элек урлау, ҡыҙ урлау йолаһы бар ийе бит. Был ауылға илле йетенсе йылда килдем.

Атайым һуғышта йуғалған. Әле дә белгән йуҡ, точно ҡайҙа үлгәнен. Балалар эҙләп-эҙләп ҡараҙылар – тапмаҙылар.

Ун алты йәштән килдем мин мында. Ун йете йәштә, ун көн ара бала белә үземдеке. Нисек балаңды үстерерһең икән тип нитә торған ийе ҡәйнәм. Үсте,хәҙер ат кебек, атасы кебек таҙа. Әле өйҙә ҡалдылар өс малай. Өй башы йабырға ҡалдылар. Әлхәмдилиллаһи шөкер, өс улым бар. Иң зурысы – алтмыш ике йәш тула ун икесендә октябрнең. Бәләкәйенә, икенсесенә – алтмыш булды мына ийүлнең ун йетеһендә. Аннан ике ҡызым. Алтмыш йетенсе йылғы зур ҡызым, бәләкәйе – житмешөсөнсе йылғы. Шуннан төпсек улым бар тағы. Флүз исемне. Мына әле өсөсе өй башы йабып ҡалдылар. Килен мине алып китте. Килен китерергә, алып китерергә килде мине. Йаңы Меңдә йәшәйем. Иске Меңдән Йаңы Меңгә күсеп килгәнем инде мына мин. Анта туғаннарым бар.

Ырыуымды... Башҡырт мин. Иҫке Меңнән күсеп килдем. Анда башҡортса уҡытыу булды. Школ да башҡортса бит, мәктәп.

Мына минең икенсе ҡыҙ туғас, житмешөсөнсе йыллар тирәсендә күркә асраным. Күркә осып сығып китә, аннан тотоп та алып китәләр. Ҡазлар ҙа ауыр асрауы. Йәшерәк вахытта асраныҡ. Ҡаз өйҙә ултыра сике аҫтында, кровать астына ултыртасың да, айаҡларына бүкәнләр ҡуйып. Балалар йоҡлай алмай. Безнең бер Альбина сикенән йығылып төшкән дә иларға ла вахытбулманы ти. Ҡаз “ççç” иттереп ултыра, ти. “Тауышыңды сығарып ҡара” тип әйткән кебек, ти. Әле лә сөйләп көлә.

Йеләк быйыл да әзрәк йыйып, ике өс литрлы банка ҡайнаттым, әлхәмдлүлләһи шөкер. Йер йеләге – земляника, ҡурай йеләге – малина. Ҡурай йеләген писүк белә блендер белә үткәрәм дә литр йарымлыҡ шишаларға салып ҡуйам. Шуларны морозильниктан алып китәрләр, мына йалға ҡайтты, малайым шунда, баласаға ҡурай йеләгенекен йарата бит инде. Беззең баҡсала сейә лә бар. Алма күп. Алманы күрше сарыҡларына йыйып ала. Үҙем малларны бөтерҙем. Ҡайын үсә, иң беренсе минлек бәйләп, минлек белә сабынабыз. Ҡарағай, имән, йүкә – бар ағас та үсә беззә.

Сынайаҡ – шәшке атала.Асты белә өстө сатыла бит, шулар сынайаҡ тип атала.Астын шәшке асты тибез. Сынайаҡ асты тип тә әйтәбеззер инде.Миски, кастрүл – кастрюля.

Элек йүкәҙән йыуғыс йаһап йыуына торған ийек, элек. Йүкәҙән, иптәшем лесник булып эшләгәс, салабаш төшөрәләр ийе. Шул салабашты, йүкәләрен алып, шулар белә йыуына торған ийек. Хәзер специально ниҙәр бар бит инде, йыуғыслар. Йыуғыс – мочалка. Элек мунсала тинек инде.

Мәшкәк, бәшмәк – гриб, әсәй – свекровь, атай – свекор. Иптәшемден атасына ла атай тинек. Иптәшемдең атасы – Нурмөхәммәт ҡарт, әсәсе – Ғәйшә ийе. Иптәшемдең кесе туғандарына исемнәре белә өндәштем: Искәндер, Сәйетҡужа. Иптәшем үзе – Сәйетғәли ийе. Иптәшем ата-әсәйемә – әбей, бабайтипөндәшәийе. Минең кесе туғандарыма исемдәре белә. Үҙем туғаным, сылыуым, сеңлем тип тә әйтә ийем. Мына минең Клара сеңлем бар, Гульфира һеңлем бар. Туғаным да ти торған ийек, былай сөйләшкәндә.

Туш – боз өҫтөнә сыҡҡан сыу. Туш ҡалҡҡан.Ағым сыу – сыуҙың шәп аҡҡан ере. Урманда бүре, айыу ҙа бар. Йаҡында тоже бар. Бар тизәр, үзем күргәнем йуҡ. Рысь – селәүсен, дождевой червь –селәүсән, паук – үрмәкүс, божья коровка – күсмәкүс.Башай – носки, бийәләй – варежки, бирсәткә – перчатки. Элек ҡызлар егетләргә, кейәүҙең энеләренә бирсәткә бирә торғанларийе.

Ҡушаматтар алай йуҡ инде. Өс Аптулла бар ийе. Бересенә – Суҡыр Аптулла, бересенә – Саҡбай Аптулла, бересенә тағы нимәкәй тиҙәр ийе. Саҡбай – ҡолағы ишетмәгән. Суҡыр Аптулла – күзе берәй төрле зәғиф булған микән? Белмәйем.

Беззә Изәк йылғасы бар. Верхний Изяк,Нижний Изяк ауыллары ла бар. Шунан берсе Аҡҡан Изәк, Ағым Изәк. Аҡмай торған Изәк тә бар. Анда табан балығы үрсей. Аҡмаған сыуҙа. Иҙәк ауылы нисәнсе йылда барлыҡҡа килгәнен белмәйем. Ауыл тарихын белмәйем.

Бүре йаланы – элек бүреләр аулағанлар шунда. Охотниклар тота бүрене. Элек бүре бик күп булған ул. Ат белә төнгә ҡаршы йулға сығырға ла ҡурҡҡанлар әле. Суғыштан суң. Кеше йалғыз ғына булса, аттың артына бәйләп-бәйләп ут төртөп, бүрене ҡурҡытҡанлар. Мылтыҡ барында ла булмағандыр инде.

Әпей мейесе бөтте хәзер. Үземдең икенсе малайым мейес сығара. Плитә генә сығарып ҡуйзы. Ары-бире булмағанда, кәрәк булса тейеп. Электричество белә генә батарей керетте үзләре. Былтыр сүтеп, плитә сығарҙылар.

Сәк-сәк тә бешерә торған ийем. Хәзер бик ҡулдан килмәй. Бер үзем генә булғас. Плов-фәләннәрҙе барсын да бешерәбез инде, әкренләп. Майза бешерелгән күмәс, көлсә тибез. Күмәс ҡоро көйе пискә ултыртыла. Ҡалайға салып. Көлсә табаға салып, майҙа ҡайнатыла.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Нигмәтуллина Ләйлә Хәйрулла ҡыҙы, 1930 йылғы

Без мында күчеп килгәнләр Благовар районынан Күчәрбай ауылынан. Без мында тыумағанбыз. Мин алты йәшемдә, утыз алтынчы йылды атай-инәйләр шушында күчеп килделәр урман өчен. Безнең йалан йаҡтарында беләсегеззер инде, Благовар йаҡтарында йалан йаҡ, утын-фәлән йуҡ, салам йағадыр ийек. Саламдан арып, урманлы жиргә,жите кеше ошонда күчеп килдек. Бындағы башҡортлар йәшәгән жиргә күчеп килдек. Бер туған кеүек йәшәдек.

Шунан Йаңы Меңдән кейәүгә Рафиҡ ауылына чыҡтым. Туҡсан йәш тула, алла бирсә. Менә шушында йәшәп, эшләп. Совхозда эшләдек. Биш бала табып үстердем. Менә оло улымны күрзегез, буғай. Мине алып килде. Ике ҡызым, ике улым исән. Кийәүдәләр, балалылар. Оныҡлар-оныҡчалар үстерәбез. Ун алты оныҡларым бар, оныҡчаларым да күп инде. Оло улым – врач.

Урманлар күп инде. Хәзер әйтәм. Йылға Ҡаридел инде, йаҡын торабыз. Изәк йылғасы безгә менә бер генә километр, печәнлектәр – Одинцов хуторы тибез, печән чабабыз, элек хуторлап утырганнар бит, шунан Казанка, хәзер аның күле бар, тауы бар. Тауның исеме – Двагурйа тауы тибез, ауылы бар ийе, өч кенә өйе бар ийе, хәзер алар йуҡ инде, күчтеләр Уфаға. Николайевский тауы бар инде.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай йеләге, клубника – баҡча йеләге, черемуха – муйыл, шоморт, лягушка – баҡа, божья коровка – күчмәкүч, угол – почмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – ипи, ведро – бизрә, сестренка – сеңле, сеңлем, братишка – энем, энекәш, бабушка – әби, дедушка – ҡартатай. Ойоҡбаш, бейәләй эрләп бәйли ийек. Шәл бәйләдек, куфтылар бәйләдек.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ТУРБАҪЛЫ АУЫЛЫ

Ғәләүетдинова Силия Әфтәхетдин ҡыҙы, 1941 йылғы

Дүртенче июль бер мең туғыз йөз ҡырҡ беренче йылғы, суғыш чыҡҡанда тыуған бала мин. Йаңы Турбаслы, Благовещен районы. Шунан жиде класны мәктәпкә Уфаға йөреп уҡығач, хәзер Уфа була бит инде, Александровкаға, элек ауылда дүрт класс ийе, мине әнкәй иптәштәреңдән ҡаласың тип жибәрде. Ун йәштән йөрей башладыҡ инде, бу урында түгел ийе ауыл, ауыл мына өч-дүрт километр тегеләйерәк, завод астында, шунан йөреп уҡыдыҡ инде Александровка тигән жиргә. Бу Александровка түгел әле, тегесе, Уфаның башы.

Безне бит инде, татарча уҡыттылар. Без башҡортбыз настойащий, паспортта башҡорт ийе, әтәй башҡорт минең, тел генә шулайға әйләнеп бөттө. Өчне бөткәч, икенче класҡа ғына алдылар, дүртне бөткәннәрне өченче класҡа, белмәйбез русча бер нәрсәкәй. Төннәр буйы уйлап йатасың инде шул бөтен нейне, память бар әле пока. Уҡып бөткәч, йәш кенә көйөнә городҡа китәргә кәрәк булды. Прописка йуҡ, пропискасыз алмайлар. Мин вообще бер үзем генә семйада. Беренче бала булып тороп ҡалдым бит инде. Әтәй мына киткәннән ҡырҡ өченче йылды егерме дүртенче декабрендә ана Украйинада Кировоградский область село Тряповкала вафат була. Мин әнкәйне лә анда алып бардым зиратына, теге школ территорийасындә таҡтаташта йазылған шулай вис, Ғәләүетдинов Әфтәх Исламович тийеп. Анан ике рәт бардым. Ун дүртенче йылдан бирле баралмайым инде. Уже связь дә йуҡ. Красный следопыт элек була торғайны. Балалар школ менән эзләп тапкан да, безне табып, шулай барған кешебез. Хат алыштыҡ инде, ул поздравление, йаңы йыллар менән. Мин әле дә сағынам, связь бөттө ун дүртенче йылдан бирле.

Күлләр күп. Абызово, Эткүле, Ачыкүл, Сасыкүл. Сасыкүлдә төшөп кер йыуадыр инек. Ул бик матур ауыл ийе. Бөтен жирдә таулыҡ, жиләклек. Бөрлегән, балан, шоморт, мәшкәк үсә, бездә мәшкәк тиләр, ҡайын жиләге, жир жиләге, ҡурай жиләге, читлауыҡ, эй күп була торғайны, теге орех, фундук инде.

Бабушка – нәнәй, дедушка – ҡартатай, свекровь – ҡәйнә, атасы – ҡайната, килен шулай ти, ир-йегет бабай-әби, ти. Жизнәсе әйтә балдыз ти, сеңлекәш ти.Ир туғанына килен ҡайнағам ти, ҡәйнеш ти. Ир-йегет хатынының

туғандарына балдыз, ҡәйнеш, ҡайнаға, ҡайныгеш тип апасына әйтә. Бабай, әби, зур бабай, зур әби. Чаҡ ҡына оло булса ла әби-бабай. Анардан йәш булса апай, абый тийәр инек. Полотенце – тастамал, хлеб – әпәй, мешок – ҡапчыҡ, лягушка – баҡа, су баҡасы, угол – почмаҡ, воробей – чыпчыҡ, божья коровка – күчмәкүч, слякоть – пычыраҡ.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Кәримов Рәшит Вәликарам улы, 1958 йылғы

Мин тыузым Минйарҙа. Атайым минең шунда командировкала булып, әни менән осрашты ла, шунда өйләнеп, шунда мин тыузым. Әсәйем минең Салауат районынан, Таймый ауылынан. Бында безнең ауылны күсереп, ошонда төшкәннәр. Ә без биш семйа иде, Галийахметовлар, Сирайевлар, Ахтемйановлар күстеләр Тимашевоға. Шунда ғүмер буйы йәшәнек. Мин бер нисә йыл тому назад мында ҡайттым, был ауылға йаңыдан. Төп ауыл мында түгел. Төп ауыл завод астында. Был Нахаловка тип атала инде, күсәсе килмисә, үзләренең жирләрендә ҡалдылар инде. Ошонда күстек Тимашевонан. Йәши башладыҡ. Ат үрсетәм мин.Башҡорт атлары ла бар, тяжеловоздар бар, простойлар да бар. Ә бөтен историйаны күберәк белә Сурийа апа, Рәзим абый, Рим абый. Миңа нәстә сүләгәндәр, шуны ғына беләм. Бик сүләшкән дә йуҡ. Бер әйбер ҙә белмибез инде ауыл турында.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Исламетдинова Лена Рәшит ҡыҙы, 1970 йылғы

Благовещен районының Туғай ауылында тыуғанмын. Бында килен булып төштем,йегерме сигез йыл быйел булды иптәшем менән торғанға. Шунда кийаүгә чыҡтым, шушында торабыз. Йаңы Турбаслы аулына туҡсан икенче йылны кийаүгә чыҡтым. Тормошыбыз инде йортлар салып шунда, инәләре ҡалдырғаннар ийе төп йорт. Шушынан үсә бардыҡ, үсә бардыҡ, эшли бардыҡ, строиться итә бардыҡ, бына донйаны көтәбез әкрен генә, икәү генә торабыз иптәшем менән. Күршесендә бер туған энесе тора өч бала менән. Бында ауыл дружный. Менә әйтсәгез, алар момент чығалар бөтенесе дә. Менә быйыл зиратларға, иптәшем әйтте дә шушы көнде чығабыз зиратҡа, надо әзерәк порядокка салырға, кешеләр килер, тине. Туғызынчы май алдынан алар киттеләр бөтенесе дә жыйелышып. Берсе дә әйтмәне, бер йорттан да әйтмәнеләр, чыҡмыйм, вахытым йуҡ тип. Киттеләр, убираться иттеләр әйбәт иттереп. Ауылның донйасы бара ул. Матур итеп шлагбаум да ҡуйалар. Йәшләр күп. Жәй көнө ҡайталар. Нигезләре сүнмәсен тип. Йәшләр тырышалар. Эшләсәң, көч бирелә инде. Турбаслы ауылы башҡорт ауылы булған. Йаңы Турбаслы документча, ә кличкасы Нахаловка булған, нахально килеп утырдыҡ тиләр инде. Бында ҡарчыҡларға эш булмаған. Бабайлар инде заводта эшләгәндәр. Әбиләре ҡатыҡ, мәшкәк статҡаннар, балалар үстерергә кәрәк. Бында мәктәп булған. Тырышҡан баллар тырыша инде ул, ҡайда ла уҡый.

Земляника – ҡайын жиләге, черемуха – шоморт, самец – ата, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, угол – почмаҡ, переулок – тыкрык, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – әпәй, ведро – бидрә, бабушка – нәнәй, ҡарт нәнәй, дедушка – ҡартатай, мама – инәй, инәйем, әнейем, инәкәйем. Туғаным, сеңлем, энекәшем, энем, атайҙан өлкәнгә – аҡ бабай, аҡ инәй, зур әтәй, зур инәй.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы менән Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

Благовещен районы ерле һөйләшенең лингвистик үҙенсәлектәре

Благовещен районы халҡының йәнле һөйләү теле төньяҡ-көнбайыш диалекттың айырылғыһыҙ бер өлөшө булып тора. Ерле һөйләш теле билдәләре был диалекттың бөтә үҙенсәлектәрен үҙендә сағылдыра. Район халҡының йәнле һөйләү телендәге фонетик үҙенсәлектәрҙән түбәндәгеләрҙе күрһәтеп үтергә мөмкин.

Һуҙынҡы өндәр системаһында, башҡорт әҙәби теле менән сағыштырғанда, бик үк ҙур үҙгәрештәр күҙәтелмәй. Айырым һүҙҙәрҙә генә һуҙынҡы өндәрҙең сиратлашыуы урын алған: Ү – Ө: *сүлә – һөйлә, сүр – һөр.*О – У: *соң – һуң.*

Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә әҙәби телдәге ирен гармонияһы һөйләштә боҙола. Мәҫәлән, *өченче – өсөнсө, өшкер – өшкөр, йөрей – йөрөй, шөкер – шөкөр, бөттем – бөттөм, төпсек – төпсөк.*

З – Ҙ. Төньяҡ-көнбайыш диалекттың бөтә һөйләштәренә хас булған *з – ҙ* өндәр күсеше Благовещен районы ерле һөйләшендә лә киң таралған. Миҫалдар:

– һүҙ башында: *зур – ҙур;*

– һүҙ уртаһында: *хәзер – хәҙер, ҡәзәр – ҡәҙәр;*

– һүҙ аҙағында: *балдыз – балдыҙ, туғыз – туғыҙ, күз – күҙ.*

С – Ҫ. Был өндәр күсеше төньяҡ-көнбайыш диалектында төп тел күренештәренән һанала: *кәбестә – кәбеҫтә, Үлмәсҡол – Үлмәҫҡол, исән – иҫән, үстер – үҫтер, ас – аҫ, оста – оҫта, өстәл – өҫтәл, тастымал – таҫтамал.*

С – Һ. Башҡорт әҙәби теленең үҙенсәлекле *һ* өнө һөйләштә *с* фонемаһына күсә: *сигез – һигеҙ, син – һин, сандуғач – һандуғас, суғыш – һуғыш, сал – һал,туксан – тукһан.* Был өндәр күсеше һүҙҙең төрлө формалары яһалғанда ла күҙәтелә:

– исемдәрҙең өсөнсө зат эйәлек категорияһы яһалышында: *баласы – балаһы, бүлмәсе – бүлмәһе, йоласы – йолаһы, йылғасы – йылғаһы, кешесе – кешеһе, уртасы – уртаһы, сеңлесе – һеңлеһе, шишмәсе – шишмәһе;*

– ҡылымдарҙың шарт һөйкәлеше формаһы яһалышында: *торса – торһа, күчмәсә – күсмәһә, осраша – осрашһа.*

Ж – Й. Билдәләнгән өндәр сиратлашыуы киң таралыш алмаған, айырым ауылдарҙың һөйләү телендә осрай: *жәй – йәй, жегет – егет.*

Ж(И) – Й(Е). Әҙәби телдәге *е* хәрефе аша белдерелгән *йе* өндәр ҡушылмаһы ерле һөйләштә *жи* фонемалар ҡушылмаһы рәүешендә килә: *жите – ете, жиләк – еләк, жир – ер, жиснә – еҙнә.*

Ч – С. Был күсеш һүҙҙең бөтә позицияларында ла күҙәтелә:

– һүҙ башында: *чир – сир, чаб – сап, чыҡ – сыҡ;*

– һүҙ уртаһында*: печән – бесән, ничәү – нисәү;*

– һүҙ аҙағында: *күч – күс, өс – өч.*

Ҡайһы бер ауылдарҙың йәнле һөйләү телендә *с* өнө *щ*фонемаһы менән сиратлаша: *бакща – баҡса, агащ – ағас, өщ – өс, щаҡ – саҡ,ҡарлугащ – ҡарлуғас, щығар – сығар.*

Миҫалдарҙан күренеүенсә, тартынҡы өндәр системаһында фонемалар сиратлашыуы киңерәк таралған.

Ҡылым һөйкәлешенең билдәле үткән заман формаһы *-ды* аффиксы аша белдерелә: *башладылар – башланылар, бардым – барҙым, уҡыдыҡ – уҡыныҡ, жибәрде – ебәрҙе.* Билдәһеҙ үткән заман ҡылымы *-нар/-нәр* аффиксы менән белдерелә: *эшләгәннәр – эшләгәндәр, килгәннәр – килгәннәр, ҡушҡаннар – ҡушкандар.*

Исем һүҙ төркөмөнөң күплек һаны *-нар/-нәр, -лар/-ләр* аффикстары ярҙамында яһала: *быуыннар – быуындар, урманнар – урмандар, башҡортлар – башҡорттар, сыйырлар – һыйырҙар, йәшләр – йәштәр.* Әҙәби телдән айырмалы рәүештә төшөм килеш мәғәнәһе *-ны/-не*аффиксы менән белдерелә: *киленне – киленде, ҡызны – ҡыҙҙы, туйларны – туйҙарҙы.*Айырым осраҡтарҙа әҙәби телдәге урын-ваҡыт килеш ялғауы урынында төшөм килеш аффиксы ҡулланыла: *алтмыш өченче йылны өйләндек – алтмыш өсөнсө йылда өйләндек.*

Благовещен районы йәнле һөйләү теленең лексик үҙенсәлектәре: земкүз, күсмәкүс, күшмәкуш – ҡамҡа, ҡапщыҡ – тоҡ, әпәй – икмәк, бидрә –күнәк, гөберлебаҡа – баҡа, энекәшем, энем, туғаным – ҡусты, абзый, а*бый*– ағай, ағабей – инәй, нәнәй, ҡарт нәнәй – өләсәй, ҡартатай – олатай, инәй, инәйем, әнейем, инәкәйем – әсәй, аҡ бабай, зур әтәй – олатай (атайҙан оло ир кеше), аҡ инәй,зур инәй – инәй, ҡайны – әтәй, ҡайнана – ҡәйнә

Шулай итеп, Благовещен районы халҡының йәнле һөйләү теле, төньяҡ-көнбайыш диалектына ҡараған һөйләштәр менәнуртаҡ һыҙаттарҙан тыш, үҙенә генә хас билдәләргә эйә.

БОРАЙ РАЙОНЫ

БАҠАЛЫ АУЫЛЫ

Әхмәтова Салиха Солтанәхмәт ҡыҙы, 1936 йылғы

Әтәй сөйләүе буйынща хәтеремдә ҡалған. Бер профессор бар ийе безнең ауылда Мөсәллийә апа Хәйруллина, ана шул апа йаза башлаған ийе ауыл тарихын. Мин дә сорай алмадым аны, үлде инде ул, мында Баҡалыда үлде. Ҡайа ҡалғандыр, белүщейуҡ.

Безнең ауыл элек Иске утырыш дигән жирдә урыннашҡан булған. Безнең ауылдың мына төнйағында, инде ул жирдә урман. Аның ҡәберләрен күрсәтәләр ийе, мына ошонда эре халыҡлар йәшәгән, диләр ийе. Мыннан дүрт йөз-биш йөз йыл элек ул булған. Зыйаратлары да зур ийе аларның, безгә күрсәтәләр ийе, песән сабарға барғащ. Ана шунда ауыл булған, әле дә Иске утырыш дип йөретәбез ана шул урынны. Урман йағында,безнең ауылдан бер ике-өщщаҡырым бардыр инде. Шунан соң безнең ауыл шушы әлеге Баҡалы урынында булмаған әле, Иске Таз йағында булған. Аны әле Иске ауыл туғайы дипйөретәбез, әтәйләр дә шулай йөретәләр ийе. Әле без үскәндә дә аның утарлары бар ийе, ул ауылның зыйараты бар. Хәзер ул ауыл күщкәщ был йаҡҡа, колхоздың песәннеге булып йөреде инде. Без бәләкәй щаҡта песән жыйырға йөрейдерийек колхозга. Шунан беләм мин, анда Кизгән йылғасы йаҡын ғына аға. Бик матур жир ийе. Ул Кизгәнбаш йағынан башланған ул, Таныпҡа ҡушылған йылға ул. Шунан соң ун жиденще ғасырлар урталарында, мына шул Баҡалы ауылы төзелә башлай, ана шул Ҡаридел йағынан дүрт кеше, Ҡотлобайның малайы килеп утырған. Иске Имән Күпере дип аталған ауыл. Кизгән йылғасы аша имән күпер булғандыр инде. Мең жиде йөз туҡсан бишенще йылны перепись булған, мына бишенще перепись булған был, бу Уфадан, архивтан ҡайтҡан йазыу ул. Мең жиде йөз туҡсан бишенще йылны ун жиде йорт булған Баҡалы ауылында, ун жиде йортта ҡырҡ алты ир йәшәгән, утыз сигез хатын-ҡыз, этническайа принадлежность дигән башкиры, тептяре. Әле мына без йәшәгән йаҡларда төнйағында ауылның башҡортлар булған. Көнйаҡта килеп утырған кешеләр, аларын типтәрләр дип йөреткәннәр.Шунан соң Баҡалы үскән инде, күбәйгән. Теге утызынщы йылларын сөйләп тормайым инде, Коммуналарны. Коммунға киткән кешеләр булған безнең йаҡтан да.

Баҡалы дигән исеме теге Иске Имән Күпердән Баҡалыға әйләнгән, баҡалар китереп салғаннар ана шул йылғаға. Шулайтып сөйләйләр инде. Баҡалар йаз житте инесә, эй ҡысҡыралар, алар жәмне шундай, аны телефоннарға төшереп алып китәләр. Тағы бер историйасы бар, баҡа булмаған буғай, алып килгәннәр, анысы утыз туғыз ғына булған. Шуңа баҡалыларны утыз туғыз дип атайлар.

Шунан Әүлиә тауы бездә күренеп тора тәрәзәдән, урман эщендә ул. Мына ул Әүлиә тауын әтәй сөйләйдерийе, ана шул Әүлиә тауы йаныннан Балтащ йағыннан Борай йағына йул булған элекке заманда, шул йулдан йәш кешеләр мәдрәсәгә йөрегән, шәкертләр уҡырға йөрегәннәр. Шунан бер йегет кеше уҡып ҡайтҡандамы, барғандамы, анысын белмәйем, буран щыҡҡан ана шул йулда, шунда азашып үлгән, имеш. Шуның өщен Әүлиә дип исем ҡушҡаннар. Хәзер ул бигерәк матурланды, ҡапҡалар ҡуйдылар, өстәлләр ҡуйдылар, йаңы рәшәткәләр ҡуйдылар анда, Әүлиә тауы дип йазып ҡуйдылар тимер бағаналарға, ныҡ матур.

Шунан мына тағы Варшилде тауы бар, ул Коммунаға табан инде. Анда бер суғыш булған инде, аҡлар-ҡызыллар суғышы, Варшилев дигән кеше баш командуйущий булған диләр, ана шул Варшилде дип исеме ҡалды инде.

Шунан Фәрхинур дигән күл бар ийе, аның ни өщен исеме нейткәнен мин беләлмәйем. Без анан щәйгә су ташыдыҡ үскән щаҡта, бер күлдән тирән генә шишмә шикелле су щығып торадырийе, тәмне су. Гел йәш щаҡта шунан ҡызлар белән жыйылышып су ташыйдырыйыҡ. Йыраҡ ҡына ийе ул, щущҡа фермасынан былайраҡ ищ әле ул, бер щаҡырым ғына түгелдер ул, артығыраҡтыр. Шунан көйәнтәләп ҡайтабыз ҡызлар белән. Туҡтап йал итәбез, шулай йөрөйдерийек. Шунан анда бер тракторис төшеп үлде дә, трактор белән батып, шунан соң су алыу бөтте.

Пәрәүәз күл бар, су тегермәне бар ийе, ана шул Кизгән йылғасы буйында. Шунан Өсперкә күпере, Спиридонов булған, буғай, ул урысның фамилийасы, бы йаҡта ул Ишмәмәткә щыҡҡанда, ана шунда тегермән булған тағын элек. Ана шунда урыс йәшәгән тегермәнще. Көнйаҡта да бар ийе тегермән, анда урыс кешесе Мишка абый йәшәде, ул Мишка абый тегермәне.

Кейезлек басущылар күп булды, өй эшләүщеләр, пищ щығарыущылар, балта осталары. Мына без үзебез дә бәләкәйдән эрләргә үрәндек. Лампаны ҡабызсаң, керосин бөтә, диләр ийе инәйләр, күрше ҡыз белән тәрәзә төбөнә айаҡ ощона утырабыз көнжәләдән эрләргә, шуны үзебез үрәнәбез, теге эрләй торған пашаш тейдерийек. Алама нейләрне бездән эрләтәләр, колхозға щымылдыҡ суғалар, жәйәргә ашлыҡҡа.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

БИГӘНӘЙ АУЫЛЫ

Халиҡов Ҡадир Нәғим улы, 1969 йылғы

Ауылыбызға мең дә жиде йөз ҡырҡ беренще йылны нигез салына. Быйыл йубилей йылы, ике йөз сиксән йыл була. Уфа өйәзе Ҡазан йулы волысы кешеләре Йософ Ишмурзин, Ҡазаҡ Ҡалҡанов, Сарбай Ғайнунов дигән Бигәнәй ауылы кешеләренә йасаҡ түләп Бигәнәй буйына килеп утыралар, уларға жир бирәләр. Йасаҡ түләүще

кешеләр: Ишбулат Әлмәтов, Усман Ҡотлин, Бикәй Ишхаков, Темәнәй Ишемкәйев килеп утыралар. Ун йортҡа жир бүлеп бирәләр. Бер мең жиде йөз ҡырҡ сигезенще йылда туҡсан биш кеше була, бер мең сигез йөз ун алтынщы йылда – туҡсан ике, бер мең сигез йөз утыз дүртенще йылда – йөз утыз дүрт, мең туғыз йөз йегерменще йылда дүрт йөз ун ике кеше йәший. Ауылның ике тегермәне була, мәщете була.

Минең төп маҡщатым – шушы Бигәнәй ауылының шәжәрәсен төзеү. Уфада архивта да булдым, ревизийа материалларын тикшердем. Бигәнәй ауылына Темәнәй Ишемкәйев дигән кеше нигез салған. Уның алты улы булған: Ғабдрахманның ике улы булған, Абдулның алты улы, Ғабдулланың жиде улы, Ғәбдрахимныҡы – туғыз, Абдрахманныҡы – өщ. Шушы нәселләрдән Бигәнәй ауылы үсеп бара.

Борай районында Кәңгелде дигән ауыл булған. Кешеләр Кәңгелдедән айырылып щығып, иске Кәңгелде һәм Йаңы Кәңгелде төзегәннәр. Йаңы Кәңгелде ауылын биш кеше башлап ебәрә, биш йортта шулай лампа ҡабызалар. Халыҡ телендә аны Бишҡыуыҡ (лампа, пузырь), йәғни биш лампа дип атай башлайлар.

Йаңы Кәңгелде белән Бигәнәй арасын йылға бүлеп тора, күпер салына. Ике ауыл халҡы арасында тартҡылаш башлана, Бигәнәй халҡы усал булған, сәнәкләр тотоп, күпердән щығармағанлар. Сәйфелмөлек исемле кеше иң усал булған, кешеләрне ҡамсылаған, диләр. Йаңы Кәңгелделәр башҡа йул табып, йылғаның сайыраҡ урынын ҡарап, урап йөрегәнләр.

Ике ауылның да имамлары булған, ике йаҡта да мәщет булған. Колхозлашыу ощоро башланғащ, Йаңы Кәңгелделәр Щулпан колхозын, Бигәнәйдәр Йаңы йул колхозын төзегәннәр.

Мең туғыз йөз утыз биш – утыз сигезенще йылларда Верховный Совет ҡарары нигезендә Йаңы Кәңгелде ауылы Бигәнәй ауылы белән берләштерелә. Ике ауылды йылға ғына бүлеп тора. Йул ащыла, күпердән йөрей башлайлар, дуслашыу, ашҡа йөрөшеү башлана. Бөген Йаңы Кәңгелде исеме онотылған, хәзер уны бик сирәкләр белә. Хәзер Бигәнәй булып йөрей, тик безнең өщен Бишҡыуыҡ ауылы булып ҡалды. Бер-беребезне хөрмәт итеп, бер-беребезгә ҡунаҡҡа йөрешеп йәшәсәк тә, шушы ауыл белән ауыл арасында ығы-зығы сизелә, йәшәп килә.

Минең маҡсат – шушы ауылларның шәжәрәсен төзеп, халыҡны туғанлаштырыу. Шәжәрә төзеүне иң беренще шушы Йаңы Кәңгелде ауылынан башлап йебәрдем. Бөтен халыҡны жыйып, аңлатып. Бик күп кеше үзләренең бер-бересенә туған икәнен аңладылар. Шушы уҡ тәртиптә Бигәнәй ауылының шәжәрәсен дә эшләргә исәп тотам.

Хәзерге көндә Бигәнәй ауылында сиксәнләп өй бар, йөз йегерме тирәсе кеше йәшәй, башланғыщ мәктәп бар ийе. Бөгөнгө көндә мәктәп йуҡ, бөтеүенә ике йыл. Бишҡыуыҡ йағы халҡы күпләп мал, ҡорт асрай. Сыйыр маллары тоталар, сарыҡ асрайлар. Бу ауыл йағы ҡартыраҡ. Быйма, тула пасыущылар бар иде, әле шөгелләнмәйләр.

Шуны әйтмәй булмай, Бигәнәй ауылында Башҡортощтан Республикасында иң беренщеләрдән Советтар Сойузы геройы орденын алған Сәхип Нурлығайан улы Майский тыуған. Уға бағышлап бюст салырға ла ирештек.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

БОРАЙ АУЫЛЫ

Фәтхетдинова Эльвира Рәүис ҡыҙы, 1987 йылғы

Вострецово – ҡатнаш ауыл. Мының йартысы Казанцево була, йартысы Ҡарғалы була, Новокаргино. Дүртөйле районы Иске Ҡарғалы дигән ауылдан алты ғайлә күщеп ҡайта, һәм алар башта уҡ Идел буйына бармыйлар, алар, “грязный луг” дибез инде дальнейе поле, шунда шишмә буйына урыннашҡан булалар. Бик күп йәшәмәгәннәр анда, сизеп ҡалғаннар, Идел буйында су да йаҡын бит инде, зур Ағидел бит инде, шунда күщенеп килгәннәр былар. Алар шуңарға Йаңы Ҡарғалы дип исем биргәннәр. Ә Казанцево, Икона Божйа Матери Казанцево, шуңарға бағышлап “Казанцево” дип исем биргәннәр. Ә шунан бит инде Степан Сергеевич Вострецов безнең суғыш ветераны бит инде, зур ғына исемле бит инде, герой бит инде ул безнең. Шуңарға арнап Ҡарғалы белән Казанцевоны ҡушҡаннар, бер ауыл йасағаннар, щөнки ауыл ул тегесе аста, ул Идел буйында, ә мынысы тау битендә, шуларды ҡушып Вострецово дип исем биргәннәр. С.С.Вострецов – Граждандар суғышы ветераны.

Ҡыстыбый бешерәбез, ощпощмаҡлар бешерәбез. Ощпощмаҡ бешерер өщөн бәрәнге белән ит фаршы, ғади ғына ҡамыр, йомортҡа салмасҡа, йомортҡа салсаң, ҡатыраҡ була. Анда мин салам дрожжи, су, песок та, тоз да, май, комбағыш майы.

Муйыл ағащлары бар бездә, ҡызыл миләш, ҡара миләш, баланнар, йүкәләр, имәннәр бар бездә. Ҡуаҡлар, щитләүек ҡуаҡлары бар.Казыйаҡ (примула), мәтрүшкәләр инде, сары мәтрүшкәләр, ҡызыл мәтрүшкәләр, ромашкалар. Айыу ҡамыры (бойарышник), гөлжимеш (шиповник), ҡура жиләге, жир жиләге ҡайын жиләге, жиләк (клубника). Лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, угол – пощмаҡ, мөгөш, мешок – ҡапщыҡ, забор – ҡойма, двор (ишек алды) – ихата, крыльцо – ишек алды, хлеб – эпей.

Мама – йәшерәкләр “әней”, өлкәнерәкләр “әнкәй” дип өйрәнгән.Папа – йәшерәкләр “әтей”, өлкәнерәкләр “әткәй” дип өйрәнгән. Бабушка по линии матери – нәнәй, по линии отца – зурнәй. Дедушка по линии матери – ҡартәтәй, по линии отца – зурәтәй.Младший брат – “апайым” дибез ҡызға да, малайға да. Бер туған энекәшемә – “энекәш” дип өндәшәм, ике-өс туғаннарға аларның исеме һәм апайым дип әйтәбез, Ринат апайым.Старшая сестра – апа.Старший брат – абый.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

ДАУЫТЛАР АУЫЛЫ

Дауытова Фирүзә Тәхәүи ҡыҙы, 1942 йылғы
Рәхмәтуллин Фәнис Лотфый улы, 1939 йылғы

Безнең уҡытущы Шәкиров Наил Ғәфифович бар ийе, ул тарих уҡытадырийе. Ауыл тарихы турында ул эзләде материаллар. Мына дүрт ул килгән, шуның Дауыт баба дигәне шушы ауылға килгән. Ни өщен дигәндә, бу ауыл ағащ белән ҡапланған, ауыл булмаған инде, ағащ белән ҡапланған булған, элек бит жир күп кирәк булған инде. Шуңа бу иң тынщ урын булған, безнең ауыл. Мына безнең Әйүпов Хәмзә абыйлар бар ийе, шул урын как раз шушы Дауыт баба килеп төпләнгән урын, өщ пощмаҡ формасында, бу йаҡтан Оло шишмә ағып килә, бу йаҡтан Салҡын шишмә ағып килә, өщенще йаҡтан Утар шишмәсе ағып килә, хәзер Утар йылғасы дип йөретелә инде. Мына шулайтырып ул суның иң күп жиренә, файдалы урынға урынлашҡан инде. Ә былай инде ағащны төпләп, ул үзенә жир эшләгән инде. Шунан Дауыт ауылына килгәннән соң, бик күп, ун бер баласы булған аның, иптәше белән килгән инде ул. Шунан бер ҡызы аның булған, ун малайы булған. Шушы ҡызны ул биргән Иске Тазға кейәүгә. Шунан Утар йылға буйына, ул үзе утарын эшләткән, маллар асраған, маллар алып килгән, шуңа күрә аны Утар йылға дип атаған. Шушы шишмәләрне өс төрлегә бүлгән: тәмле суға, щиста суға, шунан соң салҡын, Утар йылға шул мал өщен файдалы дип. Шуңа күрә мына уртаға урынлашҡан инде, өщ шишмәдән, зур йылға йуҡ бездә, шушы шишмәләр инде. Ә Оло шишмәнең инде, дөресен генә әйткәндә, без ҡуштыҡ исемен килгәщ. Аның шишмәсен, мына үлде инде ул, Галийев Әхмәтфәйез бар ийе, Тимерхан шишмәсе дип әйтәләр ийе аны элек, дип сөйләде ул, но анысын точно тикшерәлмәдек инде.

Ауыл бик әйбәт урынға урынлашҡан, шишмәләр күп, урманында да шишмәләр күп. Халыҡ бик күп булған инде, щөнки аның балалары таралған. Мына бу Дауыт бабаның нәселе Ленин-Бүләктә йәшәгән, күщкән булған, ул жиденще быуын булған Ғаббас бабай, ул Ленин-Бүләктә йәшәгән. Башта ул Ленин- Бүләк дип аталмаған, Баразы-Бүләк дип аталған, щөнки безнең Ҡарағыштан ингәщ, Баразы-Бүләк дигән жиребез бар, шуңардан алынған ул, Баразы-Бүләк дигән Ғаббас бабайның бабаларының бабалары. Мына революцийадан соң инде, аны әйләндергәннәр Ленин-Бүләккә, хәзер йуҡ инде ул ауыл, бер генә кеше ҡалды. Балалары таралғаннар инде, шушы Дауыт баба безгә килгән. Баҡалыда йәшәгән Файаз абзый дигән ни бар, ул тарихны йазған булған, хәзер ул йазыу, сораштым мин, Бирскида ҡызында, имеш. Мин аның ул йазыуын үзем күрәлмәдем. Шунан хәзер бу тарихны йазыуға без өщенще тапҡыр алындыҡ. Беренщесендә Наил Шакиров абый эшләде инде, шәжәрәләрнең барысында ул эшләгән ийе. Шунан эшләде бездә Талипова Фәнирә дигән, ул татар теле, әдәбиәте уҡытадырийе, музей да эшләгәнийе мәктәптә, ул тоже йаңартты әзерәк, ну мына хәзер без өщенще тапҡыр, Борайда йәшәй ул, аның әнисе Дауыт ауылыныҡы, Зоха апа, аның ҡызы Гилфанова Гөлназ Ғәделйәновна, мына безнең маҡсат инде, ул эшләп бөтөргәщ, китап итеп бастырыу.

Без бик озаҡ ҡына палас суҡтыҡ. Саттылар тирә-йаҡҡа. Ҡоралларны үзебезнең ирләр эшләп бирде. Ну ҡул эшләренән щигү эшләре бара, әлеге вахытта шул бәйләү, мына тапочкалар, костюмнар. Бәйләйләр инде, жип күп бит хәзер, ә без палас суҡҡан ваҡытта сарыҡ йөнен эрләп. Өмә итеп, жип эрләйдерийек. Орщоҡ өмәсе үткәрәдерийек, жип кирәк бит. Ун бишәр кеше буладырийыҡ, гармун уйнарға мына Рәфим абыйларда, анда инде жыр-бийү, ул гармун уйнай, үзебез эрләйбез, үзебез жырлайбыз, шулай бик матур итеп үткәрәдерийек. Пима да бастылар Хаким абзыйлар, оста пима басущылар ийе бит инде. Өй эшләүщеләребез дә бик осталар ийе, Ғариф абзыйлар, Хаким абзыйлар.

Хәтеремдә минем, анда әле суға ғына башлағаннар ийе, Уфадан килделәр артислар, Тәнзилә Үзәнбаева һәм Хәлит Фатихов килде. Мына иң беренще алар Хәмдийә ападан, Уфаға паласны, ул вахытта әле без бик сатмайдырийыҡ, үзебездә генә ийе, алар сатып алып киттеләр. Алар иң беренще мына сиксән сумны, башта сиксән сумға саталар ийе инде, соңнан ҡиммәтләнде. Мына шулай заказ бирәләр ийе килеп, Кәшкәләүдән дә бирделәр, башҡа ауылдан, күрәләр дә инде. Туйға бүләк итәдерийек.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ИҪКЕ ҠАРАҒОШ АУЫЛЫ

Бәҙртдинов Рим Низай улы, 1955 йылғы

Безнең Иске Ҡарағош ауылы инде ул башта Барыщ күл буйында урыннашҡан булған. Ул күлнең тарихы ла ней инде, бик тирән күл. Анан Барыщ шишмәсе щыға башлый бит инде, Барыщ шишмәсе килеп, йылға булып ағып инде, шуңа күл образовать итә. Ул күл үз вахытында инде халыҡлар анда торған була, зыйраты да бар. Шул вахытта инде маллар төшеп үлә башлый, шунан кешеләр тирән булғащ инде, уртасы туңмаған була инде. Боздан керә дә инде маллар, үләләр. Аның ҡырында ғына шишмә була, тоже йаҡын, ул шишмә тоже урғылып аҡкан була, анысына Ҡара тәкә дигән исем ҡушалар. Ҡара тәкә төшеп үлгән була инде. Шунан халыҡ инде күщеп утырырға уйлый, бер өлеш халыҡ килеп был йаҡта таба инде. Мына әле утырған урын Ҡарағыш бер оло күл ҡырында, Оло күл дибез, Оло күл. Мында шул ауыл өщкә бүленеп китә, бер өлеше мына Ишмәмәт. Бер өлеш шунда күщкән, дигән фараз бара инде. Бер өлеше Имән ауыл образовать иткән, диләр. Ана шул өщ

ауыл барлыҡҡа килгән, биш йөз йыл элек бу була. Шунан соң бу ауыл жирне килеп тапҡащ инде Оло күл, күл бик зур күл була, аның шишмәләре әле дә күп, дүрт шишмәсе әле дә исән. Уртасында шишмә була, балыҡлар, ҡошлар күп була. И мында шушыннан Эрбет йуулы узған була, Бирскидан Екатеринбургка дибез хәзер инде, йул үткән була. Халыҡ безнең мына ошо йул буйына утырған, артыҡ әйберләрне сатырбыз дип. Бу күлнең тирә-йағы ҡара урман була. Ҡарағайлары әле мына түктергән щаҡта да, без аны түктердек, ҡарағайлары щыға ийе. Анда ҡара ҡошлар ойа ҡорған була, ҡара ҡош. Ҡара ҡошлар да була, аҡ ҡошлар да. Шунан Ҡара ҡош дигән исем ала бу ауыл. Мында дүрт кеше күщәләр. Ташбулат дигән башҡорт, Рысҡул башҡорт, Әткинә ҡарт типтәр була и Байтур. Байтур удмурт була инде, ул мосолман динен ҡабул итә дә, ауылда дүрт ырыу килеп образовать итәләр. Ун жиде өй генә күщә анда, ҡалғаннары ана шулай таралған була инде. Ағасларны кисеп, халыҡ арткандан арта инде, ауыл зур ауылға образоваться итә. Шунан меңдә жиде йөз ҡырҡ икенще йылны инде Йанышев дигән генерал мында грамота бирә, ауыл исеменә. Ә күщеүе иртәрәк була инде. Бу Кизгәнбаш волосына кергән була инде, безнең мына йылға аша ғына. Аның бер үзенщәлеге була инде. Мына ошо Барыщ йылғасы аҡҡан, теге йаҡтан Иреште йылғасы дибез. Иреште йылғасы теге йағы уже Мишкә белән Балтащ районы, быйағы безнең район инде.

Безнең ауыл тирәсендә йегерме биш күл, шуңа күрә Оло күл дигәннәр анысын. Аның ҡырында ғына, арасы биш-алты метр ғына, Ҡызылкүл дибез инде, суы ҡызыл булғанға күрә. Шунан Щоңғоло күл, аның суы төшөп тә киткән ийе. Аның суы алтмыш сигезләрдә микән бөткән ийе, анан обратно ҡалкты. Ҡырында ғына су керә торған күл бар, Су керә торған күл дип. Шунан аның ҡырында Турат батҡан күл диләр инде, туры ат батҡан. Аның ҡырында ғына Рәшидә күле диләр, бер ҡыз төшеп үлгән. Ну барысында шутласаң,йегерме биш күл инде. Анан Басыу күле диләр инде.Йаҡтыкүл – суы щиста булғанға күрә. Шунан Киндеркүле, анда киндер батырғаннар. Мына шушы нәҡ Кизгәнбаш белән ике арада инде Киндеркүле.

Шишмәләр, безнең ун ике шишмә генә бар, мына шушы Олокүлнең генә әлеге көндә дүрт шишмәсе бар. Меңдә сигез йөз илленче йылларны Йаңы Ҡарағошҡа күщеп китә бер өлеш халыҡ. Мына Йаңы Ҡарағош йул буйында инде ул. Йаңы Ҡарғошҡа күщәләр, анда тағын ауыл образовать итәләр безнекеләр. Шунан революцийанан соң инде, жир бирәләр бит инде, шунан Фрунзе ауылы образуется. Йегерме хужалыҡ Фрунзе дигән жиргә күщеп китеп, ағасларын төпләп, жир эшлийләр. Мына Ленин-Бүләк дигән ауылы, ана улар Дауытлар ауылына күщкәннәр. Аның ҡырында ғына Торатау дибез инде. Торатау шишмәсе йылға булып аға, мына әле генә көз көне, Уфадан килеп бийологлар, археологлар анда килеп эшләде. Ну безнең Фрунзеның да уже үзендә генә биш-алты шишмә, анда тағын шишмәләр күп инде безнең.

Шунан колхозлашыу щорында инде,йегерме туғызынщы йылны мына колхозға керәләр инде, анан тараладар да, йегерме туғызның азағында йаңыдан колхоз ойошторалар. Шул вахытта инде, шул щорларда инде теге ауылларда инде колхозлар ойоша, айырым колхозлар була анда. Һәр бер ауылның үзенең колхозы була. Шулай уҡ безнең ауылның ике мәхәлләсе булған, ике мәщете. Әлеге көндә бер мәщет. Бер мәщетне кисәләр инде утыз икенще йылны, икенщесен кискән булабыз утыз алтынщы йылны һәм шуңардан утыз алтынщы йылны мәктәп төзейләр. Меңдә туғыз йөз ун жиденще йылны мына перепись була, временно правительство килгәщ, перепись үткәрәләр майда, шунда өщ йөздән артыҡ двор була бездә, анда меңдә ике йөзләп кеше йәшәгән була.

Бигерәк тә инде безнең бу тарихны өйрәнә Карамов Сәләхетдин абый, аның китаплары күп хәзер. Ул үзебезнең ауылдан щыҡҡан кеше ул, элекке судйа, Краснодар йаҡларында эшләгән кеше. Шунан минем коллега, инженер-механик, хажға барып ҡайтып, мәщет салып, хажый булып йөрей. Шунан Фәридә Тимербайева безнеке бит инде. Хәзерге көндә ауылда өщ йөз уннан сиксәнендә генә төтен щыға.

Шунан алыплар зыйраты дибез инде, ауыл эщендә ул. Алар шул жирдә ҡащандыр йәшәгән булғаннар, күмелгәннәр. Без ана шунда пекарня салғанда, щоҡотҡас, сөйәктәре щыҡты инде, эре сөйәкләр, Баҡалы ауылында да бар. Барыщкүл буйындағысын кәртәләп алды мына хажый үзе. Шунан хәзрәт зыйратлары бар, бересе ҡорос хәзрәте, нищек ҡоростор инде ул, ирле-хатынлы. Икенщесе хәзрәт, аның йазмалары элеккеге фарси телендә эшләнгән ул, ҡойоп йазылған йасы ташта. Ул где-то ун сигезенще ғасырларда булған инде.

Кизгәнбашлар жир өсен суғышҡан Фрунзе ҡырында, Спорлы жир дип атала. Шунан Ҡазаҡ күле диләр инде, анда ҡащандыр суғыш йылында ҡазаҡлар килеп йәшәгәннәр. Шунда утырмалары булған, соңынан киткәннәр суғыш бөткәщ. Шунан эвакуйированный кешеләр дә булған инде. Ленинграттан килгәннәр инде алар в основном. Вахытында госпиталь да булған бездә ауылда.

Шунан Щирки төпләүе диләр инде, пещәннек. Анан Мулла күле, ҡырында мулла йәшәгән. Азый сазы, Азый күле диләр инде, Азый бабайларның баҡщасында ийе ул, шуңа Азыйзыҡы дип әйткәннәр инде. Шунан Ғүмәр бабай гел щистартҡас, Ғүмәр күле диләр инде. Ҡарамалы күл бар. Шунан Ҡарағош йылғасы бар, бездән Дауытларға табан аға ул. Анан Садри күле дибез, мына Садри бабай щистартып торған булған инде. Шунан Хаматша күле, шундай ҡартларның щистартып торған күлләре. Тағын Үгез күле, үгез төшеп үлгән инде. Шунан Кәбестә сазы, шул басыуда кәбестә үстерәләр ийе, шул сазны сибәләр ийе, шуңа Кәбестә сазы дип исем ҡушҡаннар инде. Шунан кер йыуа торған күлләр. Шадыбаш тауы бар, шул Шадыға табан киткәндә. Мәктәп ҡырында Сәмитауы, бик текә тау. Географийауҡытущысы сорағанда инде бер уҡущыдан мәктәптә: “Иң зур таулар ниндәй тау?”, тегесе “Сәми тауы” дигән инде, башҡа тау күрмәгәщ.

Тайлар йаланы бар, сабантуй була анда, Ҡортбаҡща йаланы бар. Рәжәп төпләүе бар, Рәжәп бабай төпләгән. Кем пещән щапҡан, шуның исеме. Төки малайы үлгән йалан диләр, исем шулай ҡушылған. Деңгерзек күпере бар, деңгерәгәнгә күрә.

Табан балыҡ, шунан аҡ карась, теге ҡушымтасы карп белән бергә. Алабуға, шүкә, бәрде, шамбы, щабаҡ, ҡызылкүз. Төлке, ҡуйан, терпе, тейен, бобер, рысь, пошой, бүре, айыу, куница,йенот. Аҡҡош, щелән, щарлаҡ, хәзер элек булмаған ҡошлар барлыҡҡа киләдерийе. Ҡыр үрдәкләренең туғыз төрлөсө бар, су тауығы, тетерев.

Ауылның тарихы безнең тирәнте инде ул, аущылыҡ булған, игенщелек, малщылыҡ. Тегермәннәр булған, жил тегермәне дә, су тегермәне дә. Шунан элек кейезлек басущылар күп ийе инде, пима басущылар. Тегеүщеләр, туннар тегәләр ийе, толоплар, сырмалар сырыйлар ийе. Магазиннар тотҡаннар, өщәр магазин булған. Шунан Эрбетйулында була инде ул, Кизгәнбаш дибез инде волость, анда зур базар, данлыҡлы, республика кимәлендә.

Алмағащ, ҡарағат, балан, ҡура жиләге, ҡара ҡура жиләге, баҡса жиләге, ҡара миләш, ҡызыл миләш бар. Щәйнүк, таба, мис (зур кәстрүл), табағащ, кисә тайағы (кочерга), сосҡо, йолпощ (иләк), бал ҡалаҡ, аш ҡалаҡ, жәйенкә (блюдце), щынайаҡ, йомро, кәсә, тәрлинкә, аш щумеще. Күгел (пирог с картошкой), шәнгә, төрмә (рис белән ҡабаҡ), бәлеш, туҡмащ, бишбармаҡ, тош (сәк-сәк, бауырсаҡ), тәйикмәк (әщегә бешерелә), гөбәдийә, ҡоймаҡ (щөщөгә бешерелә), эремщек.Зур әтәйнең атасы ҡартатай була, зур инәйнең инәсе ҡартый була, әтей-әнейнең апасын – аҡ әбей, абыйны – аҡ бабай диләр. Сеңлекәшнең балалары (племянники) щибәр апа дип өндәшә.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ИҪКЕ ТАҘЛАР АУЫЛЫ

Хәйруллина Фәнзирә Вафый ҡыҙы, 1963 йылғы

Башта педучилище музыкальный бөтердем, анан заочно географический факультетны бөтердем. Уҡытущы булып эшләдем шушы мәктәптә. Шушы музейны житәкләдем нищә йыллар буйына, былтырға хәтлем, пенсийаға щыҡҡанщы.

Мәктәп ун бер йыллыҡ. Уҡущылар быйыл алтмыш туғыз-житмещ тирәсе. Әлегә ҡәдәр күп була иде, азаҡҡы йылларда әзәйзе.

Әптерәй щишмәсе бар. Анда тегермәнще Әбдрәхмән бабай йәшәгән. Иң беренще районда су тегермәне төзегән кешеләрнең бересе инде ул. Минең апа исән әле туҡсан биш йәшлек. Ул сөйләй иде, суғыш вахытында нищек итеп шул бабай балаларны сөйәк тарттырып ащлыҡтан алып ҡалған. Буа булған анда. Аҡҡош күле шул буаға тоташҡан. Иң беренще ут алған районнар. Бәләкәй генә электростанцийа йасағаннар да, шул су тегермәне дә булған.

Бейек таулар түгел бездә. Бәләкәй генә таузы бездә Ҡалатау тип йөреткән булалар. Ҡанатощ тигән тау, Бүре тауы бар. Щоҡырлар бар һәр бересенең үзенең. Ҡарағош щоҡыры ни өщен шулай аталған? Ҡарағошлар гел ҡыщҡырғаннар шул тауда.

Иске Йорт – ул Искеташтан кешеләр күщкән дә, урын житмәй башлағащ, Йаңы Тазға күщкәнще әле бу, ике щоҡор урынына урыннашҡаннар, шунда щишмә, йылға ағып йатҡан инде, шул урыннары жайсыз булған, шунан күщкәннәр әлеге Йаңы Таз йағына. Йаңы Таз халҡы аны Иске Йорт тийеп йөретә. Күщкән ауыл. Озаҡ йәшәмәгәннәр только. Бер генә зыйарат булған да, мында күщкәннәр. Мындағы әбейләр аны Иске Йорт тип сөйләйләр иде. Иске Йорт булғащ, аларның бабалары йәшәгән йорт була бит инде.

Блюдце без щынайаҡ тибез, йоморо – чашка, тәлинкә тибез тарелка, аш щүмеще, су щүмеще айырым, кәстрүлне мис, жамыйаҡ – бәләкәй табаҡ була.Грибы – гөмбә.Аҡ гөмбә, грузди, лисички, ҡайын гөмбәсе.Лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, жаба – гөбөрле баҡа, угол – мөгөш, пощмаҡ. Аш-су пешерә торған йаҡ – кәберкә. Мешок – ҡапщыҡ, зурысы арыш ҡапщығы.Хлеб – эпи, ведро – бидрә.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Шафиҡова Әнибә Лотфулла ҡыҙы, 1959 йылғы

Ғүмеремнең күп эш дәүере китапханада эшләүгә тура килде, утыз бер йыл булды быйыл китапханада эшләүгә. Башта сельхозны бөтердем дә, сельхозтехникумды, бер нищә йыл ғына сельхозда эшләдем, анан килеп мәктәптә эшләдем. Мәктәптә эшләгәндә щиттән торып Бөре дәүләт педагогийа институтының биологийа факультетын бөтердем. Былтыр заочно Аҡмулланы да бөтердек китапхана системасы буйынща. Анан мына туҡсанынщы йылдан башлап китапханада хезмәт итәм. Бөгенге көндә пенсийадамын, ләкин эшләп йөрейем.

Бер генә ҡызым бар, Астрахан өлкәсендә йәшәйләр, өщ онығым бар.

Мең жиде йөз ҡырҡ сигезенще йылда перепись алыу вахытында ике ауыл да булған: Иске Таз да, Йаңы Таз да. Мең алты йөзенще йыллар азағында килеп урыннашҡаннар, аннардан да иртәрәктер инде ул.

Әптерәй щишмәсе бар. Әптерәй бабай безнең Иске Тазлар ауылыныҡы булған, әтиләре килгән кешеләр булған, урыс булғаннар, Федор Маркин. Суғыштан суңғы йылларда ашлыҡларны эшкәрткәндә тоташтырып, барабанын әйләндереп, ашлыҡны щистартадыр идек,дип әнкәйләр сөйләйдер иде, улар сөйләүе буйынща. Ә аннан безнең ГЭС та төзелгәйне, беренще станцийа, суғыштансуңғы йылларда. Борай районының иң башта Иске Тазлар, Кесе Йар, Йанғызлы ауылларында ут булған инде. Йанауыл щишмәсе бар. Анан йыраҡ түгел Имәнғол йылғасы дигән щишмә бар тағы.

Вәғәлийәс йылға кебек булған элек, хәзер щоҡырға ғына ҡалды инде, суы бөттө. Без бәләкәй щаҡтауҡырға йөрегәндә дә йаз көне аның суы тирән генә буладыр иде дә, йүрей генә шунда батабыз да, кирегә ҡайтып китәбез.

Баздә Аҡкош күленә киленнәргә су йулы күрсәтеү йоласы бар ийе, хәзер йаңыща. Элек төшкән йәш киленне Аҡкош күленә суға алып баралар ийе, Аҡкош күленән су алып ҡайтырға. Хәзер суңғы йылларда инде бөтә районның йәш кәләшләре, кийәүләре анда килеп, тәнкә салалар күлгә, тәнкә салып, йозаҡ биклэп, ащҡыщын күлгә ташлайлар.

Килен иренең әсәһе менән атаһына әнкәй, әткәй ди. Элек мына борынғылар, безнең әнкәйләр инәй, әтей диләр ине, безнең зурәнәй, зурәтәйләр бабам белән әбейем була инде. Әсәй, атай – әткәй, әнкәй була.Апай, ағайға – апа, абый.Кесе туған – апайым (сеңлем, энем). Ҡыз булса да, малай булса да апайым. Аҡ әбей, аҡ бабай, щибәр апа, зур әбей бар. Минең әнкәйемде бөтә туғаннары бәлкәттәй диләр ийе – бәләкәй түтәй.

Тәйикмәк, бәлеш, тош, ҡош теле (хворост), көлщә, төрмә пешерәбез. Мәк үскән щаҡта мәк шәнгәләре пешерәләр иде.Ҡатыҡ, эремщек, сөт өсте (сметана).

Элек безнең Иске Тазлар ауылында йәшелщә баҡщасы бар ийе. Кеше ул вахытта кәбестә дә үстермәй, бик ул ҡәдәр ҡыйар да үстермәйдер ийе. Бөтен халыҡҡа хезмәт көненә шунан кәбестә, ҡыйар бирәләр ийе, суған, бөтә нәрсә. Анан алма баҡщасында алмағащ, ҡурай жиләк, крыжовник үсәдер ийе. Хезмәт хаҡына шунан калхозщыларға бирәләр ийе. Бала-щаға баҡщаға барадыр ийек инде. Алма баҡщасы сетка белән уратып алынған ийе. Ул ауылдан йыраҡ иде. Сетканы беребез бөгәрләп тора, икенщебез өстенән керәдер ийек.

Шоморт (муйыл) ағащы да бар бездә. Шуны күп итеп жыйалар ийе дә элек әнкәйләр, сөйләшеп тегермәнгә алып менәләр ийе, онно тартмайлар ийе ул көндө, шоморт тарталар ийе, талҡан шикелле әйбер эшләйләр ийе. Тарталар ийе, самауырдан ағызып, ҡайнар су салып. Шомортҡа төшәдер ийек, анан ҡызыл ҡарағатҡа, ҡара ҡарағатҡа, бөрлегәнгә, ул бит безгә жиде-сигез щаҡырым. Көпщә ашайдыр ийек, ул балтырған. Ирен йардырғыщ.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ИШМӘМӘТ АУЫЛЫ

Харасов Фәнәүи Авзал улы, 1940 йылғы

Ишмәмәт ауылы Башҡортостанның төнйаҡ-көнбатыш өлөшенә керә, Кизгән йылғасы буйында урынлашҡан. Безнең Ишмәмәт меңдә жиде йөз унынщы йылның унынщы октябреннән ауыл булып урынлашҡан. Элек Ҡазырмәт, шунан соң тора-тора Ишмәмәт исеме ҡушылған. Безнең әллә ниндәй тарихлы урыннар йуҡ, безнең иң билгеле урын Ыйыҡтау дигән бер тау бар, шунда түбән төшкәщ күле дә бар балыҡлы, табан балыҡ йәшәй. Шунан ул тауға мына шушы безнең Кәшкәләүләр, Ҡарағошлар, Балтащ районнарынан, ауыллардан шунда майевкаға жыйылалар ийе. Безде инде как уҡыущылар, флагтар тотоп, шунда уҡытыущылар белән тезелешеп менәдерийек. Безнең өщен ойоштырылмаған инде ул, но без былай ҡатнаштыҡ инде. Беренще май бәйрәме.

Ыйыҡ күл бик матур, анда кешеләр йал итергә баралар. Элек аңардан ҡыш буйы боз кисеп, йомшаҡ су шул хәтлем, бозны ташый торғайныҡ, кем ат белән, кем бәләкәй сана белән. Мына шулай иттереп аны ҡыш буйы ватып ҡына алып төшерәбез дә, мискә салып эретеп, йомшаҡ су эщәдерийек.

Шунан ауыл Кизгән йылғасы буйында булғащ, алай бездә шишмә-мазар атап әйтергә йуҡ, Стапан шишмә буйы бар. Бер Степан дигән кеше, ул кем булғандыр инде, мәғайын ул, мин уйлайым, Бөйек Ватан суғышы вахытында Ленинграттан, Украйинадан эвакуацийа белән килгән кешелер ул.

Тегермән эшләгән, Журавлев Александр һәм ҡатыны Журавлева Александра бик йаҡшы кешеләр ийе. Инәйләр теге урлаштырып, йәшереп алып ҡайтҡан арышларны киптереп, төннә көйәнтә белән алып төшеп, начальство күренмәгәндә Санька авзыйны алып щығып, тарттырып менәләр ийе. Башҡа ауыллар ащығып аптырап торса да, Ишмәмәтләр шул бидрә хисабына йәшәп ҡалдылар. Аның Баҡалыда абыйы булған, Михаил Журавлев, Кәшкәләү тегермәнендә лә шул, алар бер туған булған. Кизгән йылғасын буып, су тегермәне ҡорғаннар. Бу эштә башлап йөрүще Имән ауылы кешесе Файырша ҡарт булған, әле башта иң беренще. Соңыннан бу тегермәнне Бөре шәһәренән килгән Капустин дигән бай зурайтып салдырған, ә аннан соң шушы Санька авзыйлар семйалары белән бер жирдән таралғаннар инде ҡайандыр, өщ туған. Алар ҡайанщыҡҡаннары билдәле түгел. Зыйараты Ишмәмәттә, урыс булса да үзебезнең зыйаратҡа күмәбез, дигәннәр инде, үзе дә күмегез дип әйткән инде мосолманлар белән бергә. Щөнки ул мосолманнарга бик күп йарзам итте.

Мең дә туғыз йөз икенще йылларда кещ кенә мәдрәсә салғаннар, мулла булып Әхмәт Хажи эшләгән. Хасбулат ҡарт ул Иске Кизгәннән килгән, Иске Кизгәннән килеп Баҡалыға, шушы сигез домның берсенә урыннашҡан. Шушы Хасбулатның бер малайы Ишмәмәткә килгән Әхмәт Хажи, бер малайы Баҡалыда ҡалған. Ә шушы Хасбулатны Баҡалы белән ней арасында үтергәннәр. Берәүләр әйтәләр, Кизгәнбаш базарынан ҡайтҡанда нищә тәнкә аҡща өщен үтергәннәр дип, ә берәүләр әйтәләр, Дауытлар белән урман өщен бәхәс булғанда, шуның өщен дауытлар үтергәннәр дип. Меңдә туғыз йөз жиденще йылда мәщетне зурайтып салғаннар. Революцийадан соң мәктәп итеп үзгәртелгән, аны азаҡтан күщереп, балалар баҡщасы итеп салдылар.

Бөйек Ватан суғышында ҡатнашҡан житмеш ике кеше, утыз жидесе үлеп ҡалған, утыз бише исән ҡайтҡан. Эвакуацийаға Украйинадан ике семйа килгән биш кеше, Белорусийадан бер семйа килгән ике кеше. Бөгенге көндә ҡырҡ биш өйдә төтен щыға, йөздә биш кеше йәшәй.

Мына безнең ауылның күренекле кешеләренән Мөхәметдинов Ибрагим Хәйбрахман улы, утызынщы йылғы, ул башҡорт, башланғыщ белемне Ишмәмәт ауылында ала, бишенще, алтынщы, жиденще класларны Дауытлар ауылында, сигезенще, туғызынщы, унынщы класларны Йаңы Кизгән урта мәктәбендә уҡый. Илленще йылда Совет армийасына алына, Ульйановский училище связида уҡый, с отличийем тамамлап щыға, илле өщенще-илле туғызынщы йылллардаМахачкалада, илле туғызынщы-алтмыш бишенщейылларда Германийада, Магдебург шәһәрендә хезмәт итә, алтмыш бишенще-алтмыш жиденщейылларда Саратов областенда войскада, алтмыш жите-житмеш алтыдаТуркменийада начальник связи дивизии вазифасында хезмәт итә, житмеш алтынщы йылда Туркистан военный округында в качестве старший офицер штаба связи в звании подполковника, житмеш туғызынщы йылда Совет армийасынан увольняться итеп ҡайта. За службу Родине третьей степени ордены белән бүләкләнә.

Ауылдың исеме, әллә бар ул Ишмәмәт дигән кеше, шуңардан ғына йазмадылармы икән. Ә Ҡадырмәт дип, щөнки аңарға иң беренще грамота бирелгән булған шушы ауылға утырырға.

Шунан безнең зур байар жире бар Уңдарышево, теләмәсәңдә ашлыҡ бирә торған басыу ул. Хәзер инде ҡара урман басты, ҡуйан да йөрей алмый. Шунан Тегермән быуасы бар, балыҡлы бик әйвәт урын булды инде.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

КӘШКӘЛӘҮ АУЫЛЫ

Муллаҡаев Реавис Рифҡәт улы, 1949 йылғы

Безнең элек-электән ҡалған апайым Хәмәтдин хәзрәт дигән кеше.Бик уҡымышлы кеше булған инде ул Хәмәтдин хәзрәт. Мәлик абый шуның энесе, ул беренще уҡытущы. Шуның истәлекләре әлегә ҡәдәр саҡланған, йылйазма булып. Зурнәйләрнең, ата-бабаларның сүләгәннәрен әледә хәтерләйем, щөнки мәктәптә крайны өйрәнү бар ийе, без анда бик актив йөрейдерийек. Бик актив булды Фәхрази Фәйсолтанович.

Атмаларға без бик күп ихтибар итәбез, щөнки анық үзендә күпмелер сер йата. Әйтәләр бит инде: “Тел астында тел бар, жир астында йул бар”, мына шундай мәҡәл бар. Мына шуның өщен без атамаларның хәр берсен өйрәнгәнбез. Атамаларның күбесе кеше исеме белән бәйле, хайуан исемләре белән дә бәйле, мәсәлән, Әхмәр ҡул бар, шунан Хәйбәт тауы, Хәсбулат таулары, Ғәбдрәхим ҡойосо, Вәғиз йаланы, Рәхимә щоҡоро, Үрәзи шишмәсе, мына былары кешеләр белән бәйләнгәннәр. Мәсәлән, мына Әхмәр ҡул дип ни өщен аталған, безнең Советлар Сойузы Геройы ошо ауылдан бит инде Ахмет Закиров, шушы ауылда тыуған, шушы ауылда үскән. Анық йыраҡ бабасы Әхмәт, мына элек тирә-йаҡ урман белән ҡапланған булған, айыу алып ҡайта жәйә-уҡ белән атып, мылтыҡ-фәлән булмай бит инде, ҡораллар булмай. Шунан айыуны атып алып ҡайта да, болдорына сала үлгәндер инде дип, шунан иртән торса, айыу терелеп басҡан була.

Шунан соң мына Үрәзи шишмәсе, безнең мына таллыҡлар басты инде, элек бөтен ауыл халҡы шушы Үрәзи шишмәсенән су эщте. Үрәзи шишмәсе изге урын дип саҡланадырийе. Минем зур әнейем йөз дә биш йәшкә ҡәдәр йәшәне, мине дүрт йәштән ул үзе белән йөретте, анық белән дәже көйәнтәләп мин суға да барадырийем. Башта баралар ийе, башта йуынып алар щиттә генә йырғанаҡта, анан бисмилаларын әйтеп намазды уҡыған щаҡлары бар ийе. Шунан соң шулайтып бу суны бик ныҡ изгеләп тоттолар. Уразай дигән кеше булған, шушы жирлектән. Бу Уразай дигән кеше батша сәйәсәтенә ҡаршы щығып, халыҡ арасында аңлату эшләре алып бара, шунан хөкүмәтнең ҡыйырсытыуына риза булмасҡа өндей халыҡны, әлбәттә, мының өщен аңа зур эзәрлекләүләр көтелә, мыны эзәрлеклей башлайлар. Шунан соң хәзер бу Асҡын йағына урманға щығып китәргә мәжбүр була, ә ғайләсе мында ҡала, шушы урында. Шунан соң хәзер эзәрлеклей-эзәрлеклей мыны тота алмағащ, йәш кенә ҡызы була мының, йәш ҡызын алып щығып, мына шул Үрәзи шишмәсенең урынына барып бу ҡызны йандыралар. Шунан соң зурнәйләр сүләйдерийе инде, ана шул йандырған урындан, анық күмелгән урынынан шишмә щыҡҡан,ди. Мына бу легенда. Мына шуның өщен халыҡ аны бик ныҡ изге урын итеп ҡабул иттеләр.

Анан соң мына тағын Әүлиә шишмәсе бар, бу шишмә тау башында. Анда “Молодежь, берегите нашу ценность” дип тимер белән йазылып ҡуйылған. Бу шишмәнең сере шуңарда: ҡайсы бер кешегә щыға, ҡайсы бер щыҡмый. Мына шундай сәйерлеге бар.

Салҡын шишмәбез бар Фрунзеда. Андада халыҡ ҡулланды. Салҡын шишмәне хәзер Камилә шишмәсе дип йөретәләр, щөнки Камилә әбей үзе баҡыйлыҡҡа күщкән ваҡытта улына васыйат итеп ҡалдыра, Зөлфәр дигән улы бар ийе. Мына мин Камилә әбейне дә, Зөлфәр улын да хәтерләйем, без Фрунзеға йөрейдерийек, зур инәй шул йаҡтан булғащ. “Улым, донйалыҡта мәшәҡәттең дә мәшәҡәте синең өщен ул Салҡын шишмә булсын”, дип шундай васыйат ҡалдыра, шушы улы инде әнисенең сүзенә тоғро ҡала, Салҡын шишмәне постойанно ҡарай, щистарта. Шунан соң хәзер Камилә шишмәсе дип атадылар.

Торатау легендасы бар бит инде, щөнки зур инәй сүләйдерийе.Йаңғырау тау дипме, анда элек халыҡ жыйылған. Жыйыннар булған ана шул Торатауда. Шунан соң ул Торатауның башында ғына шишмә щыға, Торатау шишмәсе дә бар. Шунда батша ҡеуәтенә ҡаршы жыйылып бит инде киңәшләшкәннәр. Анан соң мына Ҡарыш ауылында безнең Батырша, Абдулла Ғәлийев, мына шул Батырша Хатмулла хәзрәт белән бәйләнештә булғаннар. Шушы Батырша, аны Кизгәнбаш мулласы дип тә йөреткәннәр. Кизгәнбаш мына Ҡарағышҡа где-то

ике генә километр, терәлеп тора ул, элек волость булған. Шунан соң шушы Кизгәнбаш мулласы да, Ҡарыш мулласы да бик күренекле кеше була инде. Аның хаҡында материаллар мына Ҡарышта да, бездә лә бар ул, туплағанмыз. Шушы даже Батырша да, халыҡны жыйып, ошо Торатауда жыйылыш үткәргән була, шуның өщен Йаңғырау тау булғас,Торатау дип атағаннар. Торатау – бейек тау ул, анда ағас үсә, но башыннан арҡылып шишмә аға инде.

Отец – эти, мать – әни, отец – эткәй, мать – әнкәй.Бабушка – зур әней, бабушка – нәнәй, дедушка – зур этей.Младший брат –энекәш, младшая сестра – сеңлекәш, младший брат, младшая сестра – апайым.Старший брат –абый, дядя, младший брат отца – абзый, старшая сестра – апа.Теща – бийанай, әби, отец – бийатай, бабай.Килен, кейәү, жизнәй, жиңгәсәй. Золовка – ҡайынсеңел (хатын-ҡызға), ҡәйнеш, ҡайнаға (ирләргә).

Шукә, алабуға, щабаҡ, хариус бар. Йүкә, усаҡ, ҡайын, имән, ҡарама, зирек, ҡарағай, саған, элмә үсә. Боярышник – айыу ҡамыры, ҡамыр жимеш; шиповник – гөлжимеш; балан, миләш, муйыл, ҡарағат, ҡура жиләге үсә, клубника – жир жиләге, земляника – ҡайын жиләге. Самец – ата, самка – инә: ата эт, инә эт, ата ҡаз, инә ҡаз.Лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – кигәүен ҡаш (кигәүен килә ҡас, ҡас, ҡайда осоп китә, ҡыз баланың тормош иптәше шул йаҡтан була). Угол – мөгөш, мешок – ҡапщыҡ, хлеб – әпи, ведро – бидрә, коромысло – көйәнтә, воробей – шыпщыҡ, шерстяные носки – ойоҡбаш, зимняя шапка – бүрек, кәпәс, летняя кепка – кипке, түбәтәй.

Элекке мына жите ырыу булған, шунның өще генә ҡалды. Иң оло Босҡон нәселе, мин үземдә шушы Босҡонға керәм. Ул электән иң таралғаны. Тағы Сәғит нәселе бар, анан Тысҡан нәселе, мынау хәзрәтнең йазмаларында Мөстәкәй дип тә хәтерләгән, Йулдаш, Биктимер, алар йуҡлар ищ бездә. Ҡалды Босҡон, Сәғит, Тысҡан нәселе, иң зурысы Босҡон.

Мищ щығаралар, шунан мына элек-электән ҡалған ҡул осталары, мына ошо как раз Босҡон нәселе Хаким хаҡында сүләдем бит инде, мин уҡыдым Әсфәндийәровларның, Хисәметдиноваларның китапларын, анда мына шушы Йансәйет ауыллары күскән, Хакимнәр ҡатай нәселенекеләр икән. Аларның тамғалары балта, щүкеш, тырма, ураҡ, бездә дә основной ҡораллар шулар бит инде.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ҠАЙЫНЛЫҠ АУЫЛЫ

Нәсибуллина Зинфира Фәнүс ҡыҙы, 1973 йылғы

Безнең ауылда Хакимова Венера Хатмулла ҡызы бик күп бәйетләр йаза, әле ул пенсийада. Уны әйтмәй китмәй булмай. Аның бәйетләре бала щаҡта үлгән кешеләргә бағышланған. "Мөршидә" бәйетен сөйләп үтәм.

Әти-әниле татыу торғанда,
Ҡайғы килде бер матур ҡызға.
Әнисе үлде,
Ҡыз йәтим ҡалды,
Ғөмөрлеккә ҡайғы күрергә.
Әтисе аны бик йаратты,
Ҡыйнамады, бер сүз әйтмәде,
Тик йауыз хатын
Ҡара йөрәкле,
Ирен йауыз эшкә өйрәтте.
"Ирем, мин сине йаратыр идем,
Әгәр шушы ҡызың булмаса,
Йә утҡа ташла, йә суға ташла,
Булмасын ул йаҡты донйада.
Бернән-бер көндө этисе ҡызға:
"Әйзә, ҡызым, зыйаратҡа, – тиде,
–Әнәйең ҡәберен күреп ҡайтарсың,
Баш ощона щәщәк салырсың".
Эти ҡулында йалтырый пыщаҡ,
Жыйған щәщәкләре бер ҡощаҡ.
"– Әти, син мине суйсаң да риза,
Нищлим соң мин, бәхетем булмағащ?"
Суйдым баламны, ғәзиз баламны,
Йауыз ҡатын сүзен тыңлағащ.
Суйдым баламны, ғәзиз баламны,
Тормощомда йәмнәр тапмағащ.

Был бәйеттән тыш, Венера ападың "Гүзәлиә", Илмира беләнИльвира", "Ләйсән", "Филус" бәйеттәре бар.

Ҡайынлыҡ ауылында өщ йөздән артыҡ кеше йәший. Ун бер йыллыҡ мәктәп бар. Мәщет бар, аны минең иптәшем салдырды. Үзем китапхана мөдире булғащ, төрле мероприйатийелар үткәрергә тырышам. Табикмәк бәйрәмен бер ике-өщ йыл үткәрә бащланыҡ. Науруз, сабантуйлар үткәрәбез, тирмәләр ҡороп.

Ауыл халҡы ҡош-ҡорт асрайлар, умарта тоталар. Сыйыр малын күпләп тоталар, хәзер кәзә дә асрай башладылар, үрдәк, ҡаз асрайлар.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

АБЗАЙ АУЫЛЫ

Хәкимова Раушания Рим ҡыҙы, 1973 йылғы

Мин Абзай ауылы турында сөйлимен. Тыуған төбәкне уйлағанда уның тарихы, үткән байлығына соҡланасың.Абзай ауылына мең дә жите йөз сиксән өсенче – мең дә жите йөз туҡсан өсенщейылларза нигез салына. Тарихи мәғлүмәтләр буйынща, нигез салыущылар булып Биктуған Абзайев, Әбделзәлим Мөслимов тора. Шушы йаҡта бик зур ауыл була, пощталары, зернотоклары туҡсанынщы йылларза ғына бөтә. Ауыл ултырған жире бик матур, уныикегә йарып Ҡойашлыжылғасы аға. Аның бер йағында башҡортлар булса, икенсе йағында типтәрләр була. Ауылда иң беренще основное население башҡортлар була, шунан соң типтәрләр Ҡазан йағыннан жир сорап киләләр һәм уларны населять итәләр. Шул вахыттан бирле ауылда ике зыйарат була, әлеге вахыттала шул ғәзәт саҡлана. Жылғаның бер йағында – башҡорт зыйараты, икенсещендә – типтәрләр зыйараты.

Борай районы халҡының сөйләш үзенсәлеге бик ҡызыҡлы. Бездә “ди” дип сөйләшәләр, “ти” дип түгел. Мәсәлән, тәтешлеләр “ти” дип сөйләшә: “шулай ти”, “былай ти”. Борайлар “иш” ди: “шулай иш”, “былай иш”, “алай итмә инде иш”. Без шулай сөйләшкәщ, Борайдан икәнне барсы да белеп торалар. “Шулай эшләдек”, диләр, ә без “шулай ҡыйыштыҡ” дибез. “Ҡойма”ны Ҡаратамаҡта – “текмә” диләр.

Гөлйемеш – гөлжимеш, йер йеләге – жир жиләге, клубника – баҡща жиләге, тәлмәрйен – баҡа, ҡамҡа – щыпщык бөжәге, мөйөш – мөйөщ, бощмаҡ, ҡапсыҡ – ҡапщык, биҙрә – бидрә, турғай – шыпщыҡ, өләсәй – дәү әний, олатай – ҡарт әтий, дәү әтий, әсәйҙән кесе кеше – сеңлекәщ, кесе ир туған – энекәш, атанан өлкән – абзый, апа, алма әбей, бал әбий, йөн ойоҡбаш – жөн ойоҡбаш, боҙ өҫтөнә ҡалҡып сыҡҡан һыу – туш.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҠАРАТАМАҠ АУЫЛЫ

Закирова Нәзиә Ҡәүи ҡыҙы, 1964 йылғы

Унынщы класты Ҡайынлыҡ ауылында бөтердем. Башҡорт дәүләт университетында уҡыным, уны бөтергәщ инде, Ҡаратамаҡ ауылында эшләдем, анда йәшәдем, мәктәптә уҡыттым, хәзер дә уҡытам, эшемде бик йаратам. Шул уҡ вахытта инде, шушы университетта уҡығанда, фольклор жыйып, диалект сүзләр жыйып, тикшерә инек. Бик күп йылдар буйына ауылдың шәжәрәсен эшләдем. Йардам итеүщеләр булды.

Ҡаратамаҡ ауылының нищек барлыҡҡа килеү тарихы бик ҡызыҡлы. Күщмәкәй дигән жирдә бер ауыл булған, шул ауылдан жите кеше Ҡаратамаҡ ауылына күщеп килгәннәр. Ҡушманаҡҡа ла, Абзайға ла шушы ауылдан күщеп килгәннәр. Былар килеп урынлашҡаннар, өйләр салғаннар. Безнең ауылның төп кешеләре – шушы жите кеше булған. Әлеге вахытта шушы жите кешенән өщөнөң шәжәрәсе безгә ҡәдәр килеп житкән. Элекке вахытта үззәрендә жирләре булған инде, игенщелек, малщылыҡ менән шөгелләнгәннәр, балык тотҡаннар.

Бу төп татар ауылы, әлеге вахытта башҡорттар да бар, марыйлар да бар. Бик дус, татыу, бердәм йәшәй халыҡ. Үзем филолог булғащ, диалект сүзләр ҡызыҡсындыра. Аралашҡанда диалект менән сөйләшәбез: “бармайым”, “ҡайтмайым” дип. Бездә башҡорт теле менән татар теле бергә ҡатыш: саф татарща, саф башҡортща ғына сөйләшмибез. Шундый диалект бездә. Без башҡорт телен йаратабыз, ул дәүләт теле бит инде. Балалар рус телендә уҡысалар да, башҡорт телен бик йаҡшы уҡыталар. Уҡыущылар, конкурстарда ҡатнашып, призлы урыннар алып ҡайталар. Йаңыраҡ Уфада Нәсимә Фагимовнаның уҡыущылары урын алып ҡайттылар. Башҡорт телен уҡытыу йаҡшы ҡуйылған, балалар бик йаратып уҡыйлар. Башҡорт теле бит – йомшаҡ тел, матур тел, мин үзем дә йаратам башҡорт телен. Унда нищек ишетелә – шулай йазыла.

Мин үзем эзләнергә йаратам. Щиттә булған ауылдашларымның нәселен тикшерәм, суғышта булғаннардың, әленән-әле щығып тора, бик күп йаңылыҡтар табыла.

Ауылыбызда элек-электән байтаҡ йолалар саҡланып ҡалған, мәсәлән, ҡарға боткасы, сабантуйлар бик күңелле үтә. Науруз бәйрәмен бик йаратып, бөтен ауыл менән бергә үткәрәбез. Март айында. Балаларға алдан щиғырлар таратып бирәбез, ҡунаҡлар щаҡырабыз, бәйрәмгә матур табын әзерләйбез. Аннан ары ҡара-ҡаршы жырлар жырлайбыз. Йегетләр бер төрле жыр жырлай, ҡызлар бер төрле, балалар бер төрлө. Күпщелекощраҡта ололар ҡатнаша.

Тәбикмәк бәйрәме лә бик күңелле үтә. Бәйрәмгә килгән һәр бер кеше берәй ризыҡ бешереп килә, тәбикмәкме, башҡа әйберме. Һәм һәр бер кеше жырмы, бейеүме әзерләп килә. Бәйрәмне йанварь айында жырлап, бейеп, күңелле үткәрәбез. Рецептар менән бүлешәбез. Варенье бәйрәме шушылайыраҡ үткәрелә, тик уны жиләк-жимешләр бешкәщ, көз көнө үткәрәбез.

Ауыл халҡы менән барлыҡ милли бәйрәмнәрне шулай үткәрергә тырышабыз: сигезенще март, йаңы йыл, башҡа профессиональ бәйрәмнәр һ.б.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҠОҘАШ АУЫЛЫ

Әхтәриева Финиә Әхмәтнур ҡыҙы, 1958 йылғы

Шушы ауылда ғүмер буйы йәшәдем, утыз сигез йыл уҡытуцы булып эшләдем. Ауылда унынцы класты бөтергәц, Бирскийза литературный факультетта уҡыдым, аннан Ҡозашҡа ҡайттым.

Безнең ауыл мең дә жите йөз утыз – мең дә жите йөз утыз дүртенце йылларда барлыҡҡа килгән, дип әйтелә. Эске йылан ырыуына керә,дип йазылған. Ауылда мең дә сигез йөз сиксән житенце йылдан революцийаға кәдәр мәщет булған. Әнийем сөйләүе буйынца, мин тыуған йыл (мең дә туғыз йөз илле сигезенце йыл) мәщетнең манарасын кисеп аударғаннар. Ҡартлар йыладылар, дидер ине әнийем. Ике мең дә өщенче йылда безнеңэшҡыуарыбыз, минең уҡыуцым Хасанов Әнфи Әлфит улы әтисе исеменән мәсеткә нигез салдырды һәм ике мең дә туғызынцы йылда мәщет салынып бөтте. Мәщеткә ауыл халҡы теләп йөрей, муллабыз бар. Никахларны шунда уҡытабыз.

Ауылның тарихын сөйләгәндә шунда туҡталмай булмай: Вахитов Малик Атыевич – безнең ауылның иң күренекле кещенең бересе, мәктәпкә нигез салыуцы. Аңа мемориаль доска ҡуйылды. Ул мең сигез йөз туҡсан сигезенце йылда тыуған, ә мең туғыз йөз туҡсан икенце йылды үлде. Ул безнең әти-әниләрне уҡытҡан. Тәүдә ул Бирскийза курстарза уҡып щыҡҡан. Шушы мәктәпкә нигез салыуза ул актив ҡатнаша. Бер мең туғыз йөз ун сигезенце йыл, гражданлар суғышы ощоронда, мәктәп ащыла. Иске мәщетнең зданийесында мәктәп булған. Начальный кластар ғына булған, бишенце кластан күрше ауылға йөреп уҡыдыҡ, биш-алты щаҡрым. Житмеш бишенсе йылда мәктәпкә (иске мәщет зданийесына) пристрой эшләделәр, шунан туғыз йыллыҡҡа әйләнде. Хәзерге көндә лә эшләп килә мәктәбебез. Әлеге көндә лә балалар уҡый, бик матур ремонт йасанылар, түбәләрен йаптылар. Мәктәп йаны участкасында бик матур баҡщабыз бар.

Бик матур шәжәрә бәйрәмләре үткәрәбез. Ул бәйрәмне үткәргәндә безнең аҡсаҡалыбыз Багауетдинов Хәлил Садриевич дигән авый бик йардамитә. Сиксән дүрт йәштә, ул уҡытуцы булып та эшләде.Шулай уҡ ауылда зурлап сабантуйлар, башҡа ауыл бәйрәмләре үткәрелеп тора. “Семйа года” дигән конкурс, алтын туйлар, тыуған көннәр йыш үткәрәбез.

Йаңыраҡ, беренсе октябрь, ҡартлар көнен үткәрдек. Матур итеп бүләктәр тапшырдыҡ, жырлар жырланык, шиғырлар сөйләнек. Ололар күңелләре тулып, йылап утырдылар. Йаңы йылды тышта үткәрдек. Бына без дә инде, бывшый уҡытуцылар, йыйылышабыз, осрашабыз, шиғырлар да йазыштырған булабыз. Шушылай бик матур йәшәпйатабыз.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҠОЛАЙ АУЫЛЫ

Ғилмиянова Фәриҙә Мәхсән ҡыҙы, 1956 йылғы

Техникум бөтердем, мәктәптә эшләдем, вожатый булып та эшләдем, китапханала да, татар теле уҡыттым. Әле пенсийадамын.

Ҡолай ауылы тарихы, күренекле кешеләре хаҡында сөйләп үтмәксемен.Бу ауыл меңдә жиде йөз жигерменщейылларда барлыкка килгән. Тәүдә башҡортлар килеп урынлашҡан булғаннар, аннан Себергән ауылынан Максютов капитан килеп, ул үзе жыймакщы булған. Аннан безнекеләр Себергән жылғасы буйына күскәннәр, шунан мишәрләр, урыслар, марыйлар килеп урынлашҡанлар. Жирләр өсөн суғышҡан халыҡ. Элек бездә завод та булған, басыущылыҡ эшенән башҡа, хатын-ҡыззар жип әзерләгәннәр, сарыҡ жөннәренән тула басҡаннар, төсләр ҡушып, щигеү беләнбулашҡаннар. Без бәләкәй щаҡларда ла щигеү щигеү белән булаща идек. Ауыл халҡы бик уңған. Ир-атлар арбалар, мини тракторлар, самауырлар эшләп, сыу баклары эшләгән бабайларыбыз бар иде. Ауылда мөржә сығарыущы данлыҡлы абыйлар бар иде. Токарь абыйыбыз бар иде Фәнәғәт дигән. Бездә Дан ордены кавалеры бар, Ҡашапов дигән кеше. Уға ауылыбызда таҡтатащлар ащылды.

Мәщетләр ащылды (ике мең сигезенце йылда Әл-Нәби мәщете), үзебезнең уҡыущылар обелиск ащтылар. Нурисламов Борис дигән уҡыущыбыз ике мең туғызынщы йылда буа эшләде. Шулай ауылны уйлаған, ҡараған данлыҡлы кешеләребез күп.

Әлеге көндә ауылда йөз дә жигерме өщ өй бар, балалар белән барлығы өщ йөз дә жигерме өщ кеше йәший. Ауылда бик матур йәшәгән йәшләребез бар. Начальный мәктәп бар: жиде бала уҡый, дүрт класс, бер уҡытыущы уҡыта.

Минең кеүек йәштәге быуын вәкилдәре “Миләш” ансамблен ойоштордоҡ. Руководителе – Сәйетгалийева Финә Әлфит ҡызы, ауылдың старостасы ла. Без бөтен ауылдағы йардамға мохтаж кешеләрне ҡарайбыз, жырлар да жыйабыз, ансамблдә жырлыйбыз, ҡурщаҡ театрлары эшләйбез. Алар белән районларда ла, ауылдарза ла щығыщ йасадыҡ. Без ололарның хәлләрен белеп, айырыуса йанғыз йәшәгәннәргә йардам итәргә, эштәрен эшләшергә йөрейбез. Йардам итәргә тырышабыз барсына ла бар эштә лә. Ауыл халҡы бик бердәм, аллаға шөкер. Мәщетләргә йөрейбез, Ураза, Ҡорбан ғәйете бәйрәмнәрен үткәрәбез. Выставкалар үткәрәбез.

Ауылыбыз бик матур. Ауылның ике башында ла шишмә бар. Йуғары ощ дип атыйбыз инде, анда – Салҡын шишмә бар. Ике шишмә ҡушылған жирдән Көмөшлө жылғасы башлана. Аңа буа эшләделәр. Бик күп балыҡлар тоталар: карп, алабоға, щүкәләр. Шулай бик матур йәшәп йатабыз.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

Ғәлләмова Әлфиҙә Шәмси ҡыҙы, 1942 йылғы

Мин Борай районың Түгәрәк ауылында туғанмын, шушы Борай районыкы ул. Шунан соң тормошҡа щыҡтым Ҡолайға. Шунан инде Бирскийдә уҡыдым, педагогическийда, биологический факультетны бөтердем, шунан утыз алты йыл Ҡолай ауылы мәктәбендә эшләдем. Шул ауылда кейәүдәмен.

Ҡолайда биологийа ғына уҡытмадым, тәүдә начальныйдарды уҡыттым, анан соң пенсийаға щыҡтым инде. Ғүмер буйына уҡытыущы булдым.

Ҡолай ауылында озаҡ йыллар йәшәйем. Мин бәйеттәр үрәм, ауылда үткәрелгән һәр бер йолаларда ҡатнашырға тырышам. Йаңыраҡ ҡына иске туй йолаларын тергедеп, су йулына бардыҡ, су йулында үзем йазған шиғырымны сөйләдем, бик йараттылар. Су алып, тәнкәләр салып, йәмне генә үтте. Ишек алдына ҡайтҡащ, киленне төщергәндә тағы бер шиғырымны сөйләдем. Мин шулай ауыл халҡының күңеленә матурлыҡ үрергә тырышам.

Ауылда кем үлә, аларны озатҡан уаҡытта уның турада шиғырлар йазам. Мин аларның һәр бересен дә беләм, ниндәй йаҡшылыҡтары бар, шул йаҡшылыҡларынан бик матур итеп бәйеттәр үрәм. Әгәр дә мин берәй кешегә бармасам, үпкәләйләр миңә. Улай ғына түгел, ауыл халҡының тыуған көннәренә лә шиғырлар йазып бүләк итәм: алтмыш йәшме, сиксән йәшме... Ошо айҡанлы клупта йыш ҡына матур щаралар ойоштороло. Шунда ҡатнашам.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҠУҘБАЙ АУЫЛЫ

Ғәрифуллина Вәрисә Шәрифулла ҡыҙы, 1958 йылғы

Мин уҡытущы булып эшләдем ун жиде йыл. Бәләбәй педагогийа ущилищесында уҡыдым.Башта башланғыщ класларды уҡыттым, анан соң тарих фәннәрен уҡыттым.

Беззең ауыл электән бик зур ауыл булған. Мына мин хакимийәттә дә эшләдем, ауыл хакимийәтендә йегерме йыл эшләдем. Мин эшләй башлаған щаҡта дүрт йөзгә йаҡын кеше бар ийебеззең ауылда. Хәзер йөз сиксән тирәсе, байтаҡ кәмене. Бөгенге көндә мәктәбебез дә йуҡ, ике мең беренще йылда бик матур мәктәп салынғайны. Балалар саны кәмеү арҡасында, йаңы закондар да щығыуынан, оптимизацийа, беззең өщен бик ҡулай булмады инде ул. Мәктәптең зданийесын Мортаза Ғөбәйдуллович үзе килеп ащҡан ийе. Әлеге көндә здание буш тормай, унда ауыл хакимийәте, фельдшерский пункт, тағы ла ауыл библийатекасы, ветеринарный пункт та, клуп та шунда. Әле пощта ла шунда күщте.

Бына беззең ауылға кергәндә Танып йылғасы бит инде, Танып буйында ғына урыннашҡанбыз. Шул йылғала сыу кереп үстек, ҡомайаҡтары бар ийе. Ҡомайаҡ – сыу керә торған урын, пляж дип әйтәбез үзебезщә. Ҡомло урыннары бар ийе йар буйында әллә нищә урында, шунда ирләр ҡомайағы, ҡызлар ҡомайағы бар иде. Ҡызлар ҡомайағында ҡызлар керә ийе күберәген, ирләр йағында – ир кешеләр керә. Танып йылғасынын сүзе электән (без тыныбыраҡ аҡҡан урынында урыннашҡанбыз инде), шул тынып аҡҡан йылға сүзенән щыҡҡан дип әйтәләр. Быстрый Танып дип әйтелә ул бөгенге көндә, тарайған сайын йылға шәберәк аҡҡандыр, үзгәреп тә киткән исеме.

Беззең ауылға мынан барған щаҡта Ыйыҡ тауы бар. Анда ҡазаҡлар йәшәгән суғыш вахытында, шул тауның артҡы йағында. Шуға “Ҡазаҡлар тауы”дип атала. Әлеге аныңщоҡырлары бар. Жирдән йортлар йасап кергән булғаннар алар, урыннары бар. Ыйыҡ тауында аҡбур щығарғаннар, аҡбурны төйеп, халыҡ Борай базарына китереп сатып, үзенә ризыҡ-фәлән сатып алған инде. Беззең ауылдың халҡын ащлыҡ вахыттарында шул Ыйыҡ тауы да ҡотҡарып ҡалған.

Танып буйында ниндәй генә жимешләр йуҡ. Унда Щийә тауы бар, шунда щийәлек урыны бар. Күгән бар, ваҡ ҡына күк төсле, торндың ҡырғый варийанты. Гөлжимешләр, шоморттар, миләш үсә. Имән щитләүекләре жыйабыз. Малина – ҡурай жиләге, землянканы жир жиләге дип әйтәбез, ҡайын жиләге бар тағын, ансы бәләкәйерәге, баҡщада үскәнен викторийа дип сөйләшәбез.

Без үзебез пешерәбез ҡыстыбый: бәрәнге ҡыстыбыйы, тары ҡыстыбыйы. Анан соң бәлеш, беззең йаҡларда дөгө йармасы белән ҡабаҡтан бәлеш пешерәбез. Аны Борай бәлеше дә дип йөретәләр халыҡ телендә. Шул ҡабаҡ бәлешен тары йармасы белән дә пешерәбез. Тәйикмәк бешерәбез, ул табада пешерелә торған йоҡа ғына ризыҡ. Без аны ащы ҡамыр белән эшләйбез. Русща блины инде. Тары белән дә пешерә торғайныҡ. Тары йармасын башта без бүрттерәбез, кищтән бүттерергә ҡуйабыз сөт беләнме анда, жылы сыу беләнме. Шул бүрткән йарманы икенще көн он белән, йоморҡа белән ҡабартабыз, сып-сыйыҡ ҡына була ул. Ҡоймаҡ салған кебек табаға салып, мищтә пешерәбез. Хәзерге вахытта йә духовкада, йә өстендә пешерәбез. Ҡоймаҡ кебек ҡойоп, общий зур була һәм духовкаға тығып ҡуйабыз.

Хәзерге заманда төрмә пешерәбез. Төще ҡамырға бәрәнгедән, суғаннан төреп, эщенә йармалар салып, иттәр салып та пешерәбез, начинкаларын төрлещә эшләйбез инде, эщлекләрен. Төреп, ул йарым түгәрәк

формасында була. Щиттәрен бүлеп, духовкада пешерәбез. Төрмә дип атайбыз без аны. Вак бәлеш пешерәбез, ит белән дә, йарма, йөзөм, кабак белән дә, салабыз шунда, бик тәмле була. Рис, кабак, курәгә, йөзөм жимешләре салып пешерәбез. Был щөще камырдан.

Сәк-сәк, бауырсак та пешерәбез. Аны тош, май ашы ла дип атайбыз. Бездә артык эре пешермәйләр. Тирәйакта зур итеп тә пешеләләр, озон итеп тә, бездә биш тин акща зурлығында пешерәләр. Майға катырып, йоморткадан, йакшы ондан, щак кына шунда щәй содасы салып әзерләйбез, әз генә, баллап, майлап катырып куйабыз.

Ит ризыкларынан да ашлар пешерәбез. Күберәгә тукмащ кисеп пешерәбез ашны. Шалкан үстерәбез без, кәбестә шалканы дип әйтәбез – брюква. Ашка шуны салып пешерәбез, бик тәмле була. Уны ит кырына өстәп салабыз, ул майлы шурпада бик тәмле була. Эре бәрәнге шикелле кискәләйбез дә, шул бәрәнгене салыр алдынан салабыз, ул озағырак пешә. Бәрәнге, кәбестә салабыз, аларын алабыз да аштан, шурпаға тукмащ кисеп салабыз, шундай ризыклар әзерләйбез. Бәрәнге шурпасы бешерәбез бит инде. Ит белән кайнатабыз да шурпаға бәрәнге, суған салып шулай пешерәбез.

Беззең ауылда катык ойоталар. Сөтне кайнатып щығарасың, озак кайнатмайсың инде. Кайнатып щығарасын, ойотку салып куйабыз. Айырткан сөттән эшләсәң бик тәмле булмый, айыртмаған сөттән эшләргә тырышабыз.

Сөт азыктарынан май йазабыз. Сыйыр майы, ак май дип тә әйтәбез. Шунан эремщек эшләйбез. Эремщекнең сыуы да файдалы. Эремщек шәнгәсе пешерәбез, бәрәнге шәнгәсе. Шәнгәнетөще камырға да, ащы камырға да эшләп була. Камырны жәйәбез, шунын өстенә бәрәнге измәсе эшләп жәйәбез. Аны йоморткa белән өстенән матур итеп сылап куйабыз да пешерәбез. Шул шәнгә була. Бәрәнге урынына эремщек тә салып була, ансын да шәнгә дип әйтәбез. Коротны бик эшләмәйбез. Коротны үзебез эшләй беләбез.

Эпий(хлеб) ащысын әзерләйбез без. Эпийне мына һәр бер пешергән икмәктән ащысын калдырабыз, шул калған ащыға щак кына дрожжи кушабыз да эпийне кабартып, әйбәтләп пешерәбез.Эпий ащысы бөтсә, без аны колмактанэшләйбез. Жыйған кешедән эпий ащысын сорап алабыз инде.

Әсәй – әнкәй, кемдер әний ди, кемдер инәй ди. Әннәкәү дигәндәр дә бар, алары бик сирәк. Атай – әткәй, әти, әттәкәү. Олатай – зурәтәй, картәтәй, зурәткәй. Үземдән бәләкәй ир кеше – энекәш, энем. Зурырак – абый, ағай, олорак булса – абзый. Бәләкәй кыз кеше – сеңлем, апайым. Олорак булса – апа, элегерәк түтәй дип тә өндәшкәннәр. Мөйөш – пощмак, мөгөш, мешок – капщык, воробей – щыпщык.

(Абдуллина Гөлфирә Риф кызы язып алды).

КУШМАНАК АУЫЛЫ

Дәүләтбаев Рәфит Йәсәүи улы, 1952 йылғы

Башта мәктәптә укытущы булып эшләдем, анан ун ике йыл сельсоветта секретарь булдым, әле пенсийанер. Эшләмәгән эш калмады, колхозда тракторда да, земельный комитетта да, гейоразведкада да эшләдем.

Йөз жигерме тирәсе өй бар, әзерәк йәшләр бар. Бушаған йортларға кайтущыларбар, щөнки асфальт салынды, бөтен нәмә йулдан тора бит инде, сыу бар, газ бар. Эш йуклыкка эш йук инде. Йәшләр щиттә. Начальный мәктәп бар, биш бала укый, шунда ук садик эшлий. Библийатека бар, дом культура бар. Зур концерттар, спектаклдәр куйабыз.

Безнең ауыл эргәсенән Себергән йылғаһы аға, Таныпка койа. Уның башы Йаңы Бикмәт йағынан,урман эщенән щыға, анан Бадрак ауылы, шунан Калмык, Себергән ауылы, шунан таулар, безнең Кушманак ауылы аша Козашка һәм Козаш аша Таныпка койа. Иске Бикмәт йағынан Әүдәрәш дигән икенсе йылға ла бар, ул бында Себергәнгә килеп койа. Күлләрдән бындай зур исемлеләре йук. Козашларда Кыйыш күл, Каратамак йағында Танып күле (йылғанан бүленеп калған), бу тирәләге ауылларда Түгәрәк күл дигән күлдәр күп.

Безнең тирәлә катнаш урман, бар ағащлар дадийерлек үсә: йүкә, усак, имән, барлык ылыслы ағащлар, кедр алып кайтып утырттылар. Хатта бездә косулялар да үрсеткәннәр ине. Боланнар күп.

Энәлек – айыу камыры, гөлйемеш – гөлжимеш, курай йеләге – курай жиләге, кайын йеләге – кайын жиләге, йер йеләге – жир жиләге, муйыл – шоморт, тәлмәрйен – бака, камка – тәтәй кашык, мөйөш – бощмак, мөгөщ, капсык – капщык, бизрә – күнәк, бидрә, өләсәй – оләщәй, нәнәй, картый, олатай – оло ата, картәтәй, әсәй – әний, әнкәй, кесе кыз туған – сенлекәш, кесе ир туған – энекәш, атайзан өлкән кеше – абзый, апай, боз өстөнә калкып сыккан һыу – тущ.

(Абдуллина Лилиә Байык кызы язып алды).

Мөғәлллимов Әлфис Мөхтәсим улы, 1939 йылғы

Бөре педагогийа институтын бетердем. Башта Кушманак мәктәбендә эшләдем, завуч та булдым. Аннан районның пропаганда бүлегенә алдылар, анда ун йыл эшләдем. Шунан соң РАНО-ға күщтем, анда инспектор булып эшләдем, аннан соң бер мең туғыз йөз туксан туғызынщы йылда пенсийаға щыктым.

Ике мең дүртенще йылда без семйабелән крестйанско-фермерское хозяйство ойоштордык, хатыным, балалар белән. Хатыным да укытущы-бийолог. Хәзерге уахытта безнең житмеш гектарға хәтлем жиребез бар. Жимеш ағащларының саженцыларын үстереү белән шөғелләнәбез. Бик зур алма бакщаларыбыз бар, алтмыш

төрләп алмағащ үсә. Без тәүдә үзебездә үскән алмаларны ашап ҡарайбыз, бездәге условийаларда үсәләрме, тикшерәбез, шунан соң алмағащ үсентесен сатырға щығарабыз. Алмағащтан тыш груша, слива, төрле жимеш ҡыуаҡлары – ҡарлыған, крыжовник, шулай уҡ ҡурай жиләге, баҡща жиләге үстерәбез.

Үзем Аҡтимер ауылынанмын. Аның икенще исемен Таулар дип тә йөретәләр ине. Башҡортостан Республикасының Верховный Советы указы белән мең туғыз йөз алтмыш икенще йылны бу исем бетерелде. Аның ҡырында ғына урынлашҡан Ҡушманаҡ башҡорт ауылы бар ине. Ике ауыл ҡушылды ла хәзер Ҡушманаҡ исеме белән йөрей.

Безнең ауылда әсәй-атайны "әнкәй", "әткәй" дип йөрөтәләр, әнкәй йағынан бабайларны – "абыз әткәй", "абыз әнкәй", әткәй йағынан – "ҡартый, ҡарт инәй". Минең әнкәйнең ата-бабалары Дүртөйле районында йәшәгән.

Үзебездән кещерәк хатын-ҡызға "сеңлекәш" дип өндәшәбез, туған булса да, туған булмаса да, ә кесерәк ир кешегә – "энекәш". Әткәйдән өлкән кешеләр – "абый", "абзый". Әнкәйдән өлкән хатын-ҡыз "апа".

Минем зур хоббим бар – шәжәрәләр төзейем. Безнең нәселне "Хөрәй" нәселе дип атағанлар, тик нимә аңлатҡанын әнкәй дә, әткәй дә әйтә алманы. Пенсийаға щыҡҡас башладым бу эшне. Кәңгелде дигән бер ауыл булған, анда башҡортлардан рөхсәт алып бер кеше шушы ауылны төзегән булған. Ауыл жире ҡысығыраҡ булғащ, халыҡ башҡа ауылларға күщеп утырғаннар.

Мин Уфаға үзәк архивҡа барып, бик күп кенә материйаллар алып ҡайттым. Хәзер минең архивта районыбыздың бөтен ауылларының, бер мең жиде йөз туҡсан бишенче йылғы ревизийаның (перепись населенийа) бөтен материйаллары бар. Татарлар, типтәрләр, мишәрләр бер мең жиде йөз туҡсан бишенче йылдан башлап исәпкә алынғаннар, щөнки алар йасаҡ түләп йәшәгән. Ә башҡортлар бер мең сигез йөз утыз дүртенще йылдан башлап исәпкә алынғаннар. Миңә шулай уҡ бер мең туғыз йөз ун жиденще йылғы ауыл хужалығы материйалларын тупларға ла насип булды. Шулар нигезендә шәжәрәләр төзейем. Үземдең ун ике быуынымды беләм.

Ахмеров Ҡадис дигән бик актив ауыл советы председателе бар иде. Без аның белән сөйләшеп, бөтен ауылларның да шәжәрә бәйрәмен узғардыҡ. Иң башта үзебезнең Аҡтимер ауылы шәжәрәсен төзенем, анда иң башта туғыз кеше, туғыз нәсел килеп утырғаннар. Шушы туғыз нәселдең дә зур шәжәрәләрен төзенек. Ҡушманаҡ, Ҡодаш, Абзай, Ҡаратамаҡ, Туғай, Ҡызыл Октябрь – шушы жиде ауылның шәжәрә бәйрәмен узғардыҡ.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

САЛҠАҠ АУЫЛЫ

Ғиззәтуллин Фәүил Ғәйнулла улы, 1946 йылғы

Мин ошо ауылда урта мәктәптә уҡыным, Камил Шәйәхмәтович уахытында. Ул безнең директорыбыз булды. Алтын кеше булды, эй, без аны ныҡ йараттыҡ. Ул үзенең строгосы белән, требованиелары белән оҡшаны. Анан соң Ришат Шакирович Йахин тигән кеше эшләне. Уфада интернат-школа бар, бездәнсоң анда китеп, утыз йыл директор булып эшләне. Ҡатыны Шишмә районынан щыҡҡан ине, ул да бигерәк алтын уҡытущы булды.

Мин дә сөнәрем буйынща уҡытущы. Үзебезнең ауылда да, Шишмәдә дә эшләнем. Ҡырҡ йыл стажымның йегерме биш йылы үзебезнең ауыл белән бәйле. Мин бик тынғысыз булдым, бер урыннан икенще урынға күщеп йөренем. Несправедливостарны йаратмай инем. Шуңа мине дошман күреүселәр дә бик күп булды.

Мин озаҡ йыллар ғайләсез булып, ҡартайғасыраҡ ҡына өйләнгән инем. Ун алты йыл ҡатыным белән тордоҡ. Ул Нефтикамскийдыҡы ийе, әле бер үзем йәшәйем.

Әткәйем суғыштан раненийе белән ҡайтҡан, уны Щиләбегә армийаға жибәргәннәр. Февраль айында ҡайтҡан. Ун дүртенсе ийүндә үлгән. Өс апам бар ине, мин дүртенсе бала булып туғанмын. Әнийем колхозда эшләп, бер үзе балаларын үстерде. Әнийем щирләп киткәс, мин уҡыуны заочно оформить итеп, алтмыш сигезенсе йылның найабрь айында уның йанына ҡайттым. Бер айдан әсәйем үлде. Диплом алып, мәктәптә географийа, историйа фәндәрен уҡыттым. Молодой специалист булараҡ, мин күрше Таңғатар мәктәбендә бер йыл уҡыттым. Жәй көнө пионерский лагерь бирделәр, әйбәт кенә щыҡтылар. Көзгә мине Ҡарағош ауылына директор итеп жибәрделәр. Ике йылдан Ҡайынлыҡ ауылына ҡайтып эшләй башланым. Бер йылдан завуч итеп ҡуйдылар.

Географийа уҡытущыһы булғас, мин күп кенә ауылыбыз тарихы, крайеведение белән заниматься иттем. Ауылның исеме ҡаҡ урын тигәндән щыҡҡан. Ауыл ҡырыннан Шүлийә йылғасы аға. Йаңа басыу – соңынан ныҡлап сөрелгән басыу, Боҡаҡтытигән урочище бар. Безгә Агизелйаҡын. Зират сырты тигән урын бар, унда бер кеше үлгән һәм шунда күмелгән. Исеме шуннан щыҡҡан. Йүкә төбе бар, анда йүкә күп.

Щәйне щынайаҡ белән эсәбез, щәщке лә тибез. Өскейағын щоҡор, йомро тип тә әйтәбез, ә асҡы йағын – тәрилкә йә тәрникә тибез. Аш тәрникәсе, мәсәлән, аны йаңайаҡ та тибез. Тағы аш ҡашығы, щәй ҡашығы бар. Ашты щуйында бешерәләр ине элек. Щәйне жиз самауырларза ҡайната инек, хәзер щәйнүктә.

Йылҡы малына ҡарата атамалар: бейә, ҡолон. Сыйырныҡы – бызау, сарыҡныҡы – сарыҡ бәрәне, кәзәнеке – кәзә бәрәне. Фуфайканы куфайкатизер инек. Сырма – тегелмәй эшләнгән кейем, мамыҡ эщле. Сырылғанын куфайка тибез инде.

Шиповник – гөлйемеш, малина – ҡурай йеләге, земляника – ҡайын йеләге, клубника – жир жиләге, черемуха – йемешен шоморт, ағасын муйыл тибез, лягушка – баҡа, угол – почмаҡ, мешок – ҡапщыҡ, хлеб – эпий, ведро – бидрә тибез, щиләк тимәйбез, татарща щиләк була, воробей – щыпщыҡ, бабушка – ҡартый; әтей, әней йағынан да бер төрле әйтелә, дедушка – ҡартәтәй, мать – әнкәй, әни. Кесе ҡыз туғанына сеңлекәш тип өндәшәбез, апай тибез, ә зурысы, олосо – апа. Үзебездән кесе ир туғанына ла апайым тибез, ә олоһона – абыйым, абзыйым. Әнкәйдән өлкән хатын-ҡызны "әбий" тибез, туған булса ла, туған булмаса ла.

Без бит башҡортщараҡ сөйләшәбез, башҡорт-ҡатнаш сүзләр бар. Мәсәлән, "белмәйем" тибез, "эшләйем". Шуға күрә безне "башҡорт" тип йөретәләр переписта.

Мин бик күп шәжәрәләр белән заниматься иттем. Бына Мәғәз, Муса, Сәйфулла, Әбделғәзиз, Тимерғәли. Был минең өйдә стенада эленеп тора.

Мин пединститутта уҡыған щаҡта безнең уҡытущы географ, историктарны метрический книгага алып барды. Бер группа халыҡ "Тептери Щалкаково" тип йазылған, уларның нәселләре минең дәфтәрзә күрсәтелгән (дүрт семйа). Хатынларын да йазып алғанмын. Улар Татарийадан мең ете йөз йетмешенще-туҡсанынщы йылларда күщеп килгән халыҡлар. Бына ошо нәселдән баздә дүрт фамилийа йөрөй: Ғәйфуллин, Ғәйнуллин,Хәбибуллин, Шайдуллин. Уларны типтәрләр тип йөретәбез, нәселдәре ҡалған.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

СӘЙЕТБАЙ АУЫЛЫ

Йөҙләкәйев Әүзәх Фатих улы, 1952 йылғы

Ошо ауылда ике меңенще йылға ҡәдәр (уҡығаннан соң инде) йәшәдем, ә ике меңенще йылдан Борайда йәшәймен.

Мин үзем бәләкәй щаҡтан әткәй, әнкәй дип үстем мине тыудырған кешеләрне, ә минең абыйларым, апаларым әтәй, инәй тийеп үстеләр.

Мин сөнәрем буйынща экономист, организатор. Мин бәләкәй щаҡтан шулай безне өйрәтеп, элек электр йуҡ ине бит инде, лампа белән торалар ийе. Шул вахытларда әнкәй бәйләм бәйләп утырса, әткәй китап алып элекке ғәрәп хәрефләре белән йазылған "Йософ вә Зөләйхә"ләрне уҡыйлар ийе, мин тыңлап ултырадыр ийем. Шулай беләдер ийем: анда бер төрлө тарих, безгә мәктәптә сөйләйләр – элек бер нәрсә лә белмәгәннәр, неграмотный булғаннар дип. Алар миңә башҡортлоғобызды әйтеп үстерзеләр, шулай дип үстем.

Безнең Сәйетбай ауылында әлегесе вахытта хәзер без бер-беребез белән аралашып, дуслашып, туғанлашып, кемдән килен алып, кемгә кейәү булып аралашып бөткәнбез бит инде. Безнең ауыл – дүрт урамлыҡ ауыл. Шуның бер ощо мишәр йаҡ дип атала. Мына шул мишәр йаҡта мишәрләр килеп утырғандар бит инде, шуның бер өлеше– Ҡайынлыҡтағы Ирзәмәс ауылы – бөткәщ тә мең сигез йөзенще йылдан соң типтәрдәр дә шунда килеп утырған. Бер йағында мишәрләр, теге йағында башҡортлар йәшийләр. Бер ауылда зыйаратлар безнең айырым, элек-электән шулай килгән, үзләре бутамағаннар. Электән бит инде ул башҡортлар жир биләүще, аларның бер төрлө статус булған, башҡа халыҡ белән башҡа төрлө статус булған, шунардан киләдер дип уйлыйм. Күп ауылларда зыйарат икәү.

Әнкәй сөйләйдер ийе, щәщкапларым бар ийе, дип. Ул көмештән булған, анда бизәнгещләр тағылған булған. Суғыш вахытында аларны фронт өщен сдавать иткән, ә кемдә саҡланып ҡалған, алар бирмәгәннәр, үззәрендә саҡлап ҡалған. Борайда музейда шул турала әйткән ийем, музейдағы житәкще әйтте инде, ул башҡортларның әйбере ул – щәщҡап, тине. Бына минең башҡорт икәнлегемне дәлилләгән тағы бер әйбер дип эщтән генә уйлап ҡуйдым.

Бабушка, дедушка – ҡартинәй, ҡартәтәй. Бәләкәйерәк ир кеше – ир балаға да, ҡыз балаға да апайым. Өлкәнерәктәренә – абый, апа. Сит хатын-ҡыз, ир-ат – абзый, абый, апа. Внук – оноҡ. Йеләк – жир жиләге, ҡайын жиләге, ҡурай жиләге (малина). Черемуха – шоморт, рябина – миләш.

Йәшәгән урын – өй. Эщке, тышҡы күтәрмә. Күтәрмәгә щыҡҡащтан, солан була. Соланнан веранда булып кереп китте бит инде, веранда иш булып йөрей бит инде хәзер, ә элек ул щаҡлы йәшәү рәүеше, мең туғызынщы йылға ҡәдәр мыңа ҡарағанда йарлы йәшәне халыҡ, бер йағына әйберләрне ҡуйырға – щолан дип бүлеп ҡуйалар ийе күтәрмәлә. Ишек алды.

Забор – ҡойма, кәртә, щитән. Элек йатҡырма щитән буладыр ийе, утыртып ҡуйа торған щитән. Йатҡырма щитән мына йәш ағащлардан үреп-үреп эшләп бағаналар арасынан итеп эшләнә торған щитән буладыр ийе. Ә тегесе йәш ағащлардан метр йарым, ике метрлы итеп бастырып үреп барыла инде ул, бер йағы бер төрле тотола, икенще йағы икенще төрле, шулай тезелеп барыла, ҡойма кебек килеп щыға. Хәзер алар йуҡ инде. Урам буйы, кәртә буйы бар.

Ишек алдында үскән үлән – щидәм. Тыҡрыҡ бар. Ул, нигездә, сыу өйгә алып ҡайтыр өщен эшләп ҡалдырылған урам, ике өй арасында ҡалдырылған урыннар инде, ике урам башынан башлана да, бәрәнге баҡщасы буйлап йылға буйына төшеп китә торған тыҡрыҡ, ә икенще йаҡта урам булса, ике урам арасындағы тоташтыра торған тыҡрыҡ.

Таулар йуҡ, но бәләкәй таулар бар инде. Тау башы, тау итәге. Төлке, ҡуйан, электән бүре булған, селәүсен (рысь) тиләр ийе, көзән, йәтсә.

Табағащ дип әйтәләр табаны мищ эщенә, ут өстендә тота торған ағащны әйтәләр. Йанған утны, кисәүләрен тартып, өйөп ҡуйа торған әйберне кисәү тайағы тиләр. Мейесте йағып ҡуйа торған әйбер – йүшкә. Төтен щыға торған өлеше – мөржә башы. Мейес – мищ.

Гөбе – сөт өстен салып, май йаза торған сауыт, йүкәнән эшләнә торған әйбер. Киле – тары йармаларны. Йолпощ – онно иләп, салып кертә торған, ағащтан эшләнгән.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

Моратов Ғәбит Хәмәҙи улы, 1941 йылғы

Бар ғүмерем шушы ауылда үтте. Эшләмәгән эш ҡалманы, дисәк тә була. Алтмышынщы йылларда мәктәптә укығанда комбайнер булып эшләдем, анан армийада хезмәт иттем. Ҡайтҡащ, завклуб булдым, комбайнер, механик по животноводству. Институтта уҡыдым инженерлыҡҡа, анан ҡайтып главный инженер булып эшләдем колхозда, сиксәненще йылларда – зам. по культуре хәм туҡсанға ҡәдәр – освобожденный секретарь парткома, анан соң глава администрации хәм шунан соң пенсийаға щыҡтым.

Ауылыбыз тарихына килгәндә, миндә точный данныйлар йуҡ. Бына безнең шәжәрә бар. Морат дигән кеше Изел арйағынан мулла булып килгән, дип сөйләйдер ине әнкәй. Аның улы мең дә жиде йөз илле сигезенще йылғы Гүзәйир дигән кеше. Ул уаҡытта Сәйитбай ауылы Түбән ауыл дип аталған (халыҡ йылғаның түбән ощында йәшәгән). Гел сыу баскащтын, шушы жиргә килеп, Сәйитбай ауылын төзегәннәр. Мораттан башланып китеп, аның улы Гүзәйир, Гүзәйирнең улы Хәйерзаман булған. Хәйерзаман – минең прадед. Аның малайы – Арысланғәлей мең дә сигез йөз илле беренще йылғы. Ул мәдрәсәлә уҡып, ауылда мулла булған мәщет йанғанщы тиклем, утыз икенще йылға ҡәдәр. Арысланғәлей улы Мөхәмәдийә, мин шул Мөхәмәдийәнең улы булам.

Ауылда йөз дә ун бер өй бар, өщ йөз ун бер кеше йәшәй. Ике ҡатлы мәктәп бар, ун бер класс уҡый. Сәйитбай ауылы белән Ҡайынлыҡ ауылдары йаҡын булғащ, бергә терәлеп торғащ, ике ауылға бер мәктәп. Ҡайынлыҡ урта мәктәбе дип атала.

Без үскәндә урманда үстек инде. Әтей булмағащтын, сыйыр асрар кирәк. Бәләкәй арба, бәләкәй щана белән бещән ташып үстек урманда. Бездә урманда төрле хайуанлар күп: ҡуйан, төлке, элегерәк без үскәндә бүреләр дә бар ийе, пошой. Хәзер ҡабанлар йебәрделәр, айыу-фәлән йуҡ. Урман бездә ҡатнаш, йүкә, усаҡ, ҡайын, шыршы, аҡ шыршы (пихта), өщ-дүрт төрлө тал (кәзә талы, бәбәйле тал, илаҡ тал, обыщный тал) кеүек ағащлар үсә.

Ауыл тирәләй күлдәр дә бар. Бер күлне Йанған күл дип йөретәбез. Бер уаҡыт торфлы урынға ут ҡапҡан да, ҡыш буйы йанған, шунан щоҡор барлыҡҡа килгән, сыу щыҡҡан. Тик хәзер бөтте инде. Торна күле дә бар ийе, торналар күпләп төшкән күл, анда бала щығарғанлар. Бынысы ла әле бөтеп бара, ҡамыш басты.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ТАҢАТАР АУЫЛЫ

Мөнирова Әнүдә Хәким ҡыҙы, 1949 йылғы (фотола – унда)**;**
Мөхәмәтдинов Әлфир Сәләхетдин улы

Ун класты бөтергәщ, Себергә киттем. Норильский шәһәрендә жигерме йыл ревизор-бухалтер булып эшләдем. Шунан иптәшем белән Щаллыға ҡайттыҡ, унда главный бухалтер булып эшләдем. Иптәшем үлеп китте дә, Таңатар ауылына Әлфир Салахетдиновичҡа тормошҡа щыҡтым. Безне уҡытҡан уҡытущым ул. Ҡырҡ йыл буйына балалар уҡытҡан, уны маҡтамаслыҡ кеше түгел. Ул һәр берсен аңлай торған, йөрәгенә үтеп керә торған, шундай сабыр кеше. Баҡщада бөтен эште ул эшләй.

Мин Йаңы Алтыбай ауылының тарихын да йаздым, үзебезнеңнәсел шәжәрәсен дә эшләдем. Тик мин бөгөн Таңатар ауылы турындасөйләйм.

Был ауылға килгәщ, мәщеткә намазға йөренек. Мине ауылда староста итеп ҡуйдылар, зиратҡа йорт салдыҡ, аҡсасын жыйып, материалларын алып. Обелиск төзетергә булып киттек, документлар эзләп, элеккеләрен сверять итеп, китапта, ҡайда списоклар бар, шулар белән стыковать итеп обелиск эшләдек. Ике йөз дә ун биш кешенең йөз дә жигермесе үлгән, туҡсан бише ҡайтҡан. Бер үзем генә түгел, әлбиттә, ауыл халҡы ла булышты, сельсовет та булышты.

Аннан Башҡортостандың йөз йыллығына Әлфир абый белән икәүләп шәжәрә эшләргә булып киттек. Ул бик зиһенле, тапҡыр кеше, ун ике ауылның бөтен кешесен дә белә. Дүрт поколение уҡытып щығарған кеше бит инде ҡырҡ йыл буйына. Ул безнең "айаҡлы энциклопедийа" инде ул.

Безнең Таңатар ауылы бер мең жите йөз туҡсан бишенще йылны барлыҡҡа килгән,дипйазылған китапта. Шуға күрә без дә ошо бер мең жите йөз туҡсан бишенще йылдан алып хәзерге көнгәщә Таңатар ауылы шәжәрәсен эшләдек. Аны эшләгәндә перепись населенийа белән дә стыковать итергә кирәк бит, утырдыҡ инде. Инде безнең тегесе булды, бынысы булды, шунан без "Таңатар соңғы йөз йылда" дип зур бәйрәм үткәрдек.

Аннан килә "Хәтер китабы"на үзем сценарий йазып, кешеләр белән договариваться итеп, һәр берсе белән: "Син жырларсың инде, син бейерсең инде" дип, саҡ булдырдыҡ. Хәзер инде, аллаға шөкер, без барсын да ошо Әлфир абыйның китабына туплап, щығардыҡ, жәмғийәткә файдалы буласы килә бит инде. Без тәүдә ҡулдан ғына йазған инек. Район администрацийа башлығы, безне ҡурщалап, электрон вариантҡа күщереүөщөн

библийатека работникларын, мәктәп укытущыларын җәлеп итеп, нык йәрдәм итте. Редакцийа белән договориться итеп, пенсийаны туплап, шушындай йөкмәткеле китап щығардык. Анда Таңатар ауылының тарихы, соңғы йөз йыл, репрессийа, золом корбандары, суғышлар, рус-йапон суғышы, Бөтен Донйа суғышы, кырк беренще – кырк бишенще йыллардағы суғыш, унан кайтмый калғаннар, исән әйләнеп кайтканнар, фронт алдынғылары, разведчиклар, ғади салдатлар, өс суғышны үткән йаугирләр, хезмәт армийасы, Бөйөк Жиңеүгә үз өлешен керткән аналар, Афган-Чечня суғышы, ауылдың мәщет тарихы, почетлы колхозсылар, хезмәт алдынғылары, атказанған хезмәткәрләр, ауыл халкы тудырған ижади йазмалар (бәйетләр, мөнәжәтләр, риүәйәтләр, иске жырлар), ауыл халкы үткәрә торған бәйрәмнәр, ауыл осталарының эшләре – бары да бында кергән.

“Йамалетдинбәйете” Йамалетдин дигән кеше хакында. Элек суғышка йарамаған кешеләрне хезмәт армийасына жибәргәннәр. Ул кайтканда Танып буйында сыуэщәргә туктанған да, хәле бөтеп капланып үлгән. Шуға арнап кызы бәйет йазған.

Жәй көнөбөз бакщада үтә. Элек бәйләм дә бәйләйдер инем. Без үскәндә бик жипләр дә йук ине бит инде. Сарык жөнөн картый башта йаза, шунан эрләй торған ине. Жыуалар, красить итәләр, буйайлар ине. Шәл дә бәйләгән булды өщ пощмаклы. Әтәй рамка йасап бирде дә, бәләкәй генә казаклар кағып. Шул казактан жипне йөретәсең, шунан бәйләй башлайсың. Энә белән дә бәйләйдер инек ойокбашлар. Крючок белән дә бәйләгән эшләрем күп ине. Хәзер алай ултырырға бик уахытым йук.

Бешеренергә лә йаратам. Йаңы йылға тутырылған тауык, йә тутырылған үрдәк бешерәм. Камыр аштарынан кыстыбый бешерергә йаратам. Эщенә бәрәнге измәсе салырға ла була, тары йармасы да. Мин үзем тары йармасын кабак белән бешерәм, бик әйбәт була. Кабакны турайбыз, кәстрүлдә бешерәбез. Шул бешкән кабакка бешкән тары буткасын кушам. Щөщө камырдан эшләйем, ащы камырдан да була.

Шулай ук бәлеш бешерәм. Рис белән, жимеш белән дә бешерәм. Эщәк белән гречка кушып та эшләргә була. Как эшләйем, карағатныкын, алманыкын. Сушилкаға калькаға (кағызға) жәйеп куйам да, градусын куйып, шулайттырып как йасайым.

Мама – әней, әнкәй. Бабушка – әней йаклап картый, дәү әней; әтей йаклап зур әнкәй. Бездә щибәр әбийләр бик күп. Күршебездә өщ щибәр әбий бар. Ауылға кайткащ, иптәшем: “Бында бары да щибәр әбий. Щибәр булмаған әбий бармы?” – ди. Бал әбийләр бар. Бал корто тоткан, бал белән шөғелләнгән әбийне әйтәләр. Мине лә хәзер “бал әбий” дип әйтә башладылар.Ак әбий – ак күңелле кеше була инде.Зур бабайлар бар. Әтийдән олорак кешене “зур бабай” диләр, хөрмәт итеп, “оло атай” дип тә әйтәләр. Апа – ул үзеңдән оло булған катын-кыз.

(Абдуллина Гөлфирә Риф кызы яҙып алды).

ТУҒАЙ АУЫЛЫ

Әхмәҙуллина Сәүиә Мәжит кыҙы, 1959 йылғы

Кодаш ауылында башланғыщ мәктәпне бөтердем. Шунан Кушманак урта мәктәбендә укыным. Минең Кодаш ауылы турында бер ни тиклем мәғлүмәтләрем бар. Туғай турында ла бар. Мин мероприйатийалар үткәрергә йаратам. Үзем Казан дәүләт университетын бөтердем, шунан озак йыллар Туғай мәктәбендә башланғыщ класны укыттым, аннан Борай район мәктәбендә татар телен укыттым. Анан соң дингә күщтем, ике мең сигездә хаж кылдым. Хәзер инде Борай районы мосолман хатын-кызларының житәксеще булып торам. Әлеге вакытта Казанда Мөхәмәдийә мәдрәсәсендә укып йөрейем.

Без был мосолман хатын-кызлары ойошмасын ике мең ун икенще йылда (ғайлә кыйммәтләрен барлау йылы булды бит инде бу йыл), имам-мөхтәсибләр белән киңәшләшеп, районда әниләр мәктәбе үткәрергә булдык. Төп максатыбыз – ғайлә киммәтләрен өйрәнергә, булдырырға, нығытырға һәм аны киләщәк буынларға бирергә. Без быны дин белән бәйләдек, мәщетләрдә мероприйатийалар үткәрә башладык. Иң беренще үткәргән мероприйатийабыз – эшләүще хатын-кызлар өщен төшкещәй ойыштыра башладык. Уларның балалары бар, ирләре бар, но мәщеткә йөрергә вахытлары йук бит инде. Улар төшке щәйне эш урындарында эщәләр иде, без төшке щәйне мәщеткә әзерләп, аларны щакыра башладык щәй мәжлесенә. Мәщет безгә акща бүлеп бирде, мероприйатие сайын ак мәщет һәм кызыл мәщет меңәр сум акща бирәдер иде. Шунан соң үлгән эти-әниләргә, туғанларға доға кылып, диндең фазиратларын сөйләп, шундай күркәм мәжлестәр үткәрә башланык дайими. Шунан салдат әниләре белән осращтык, ауырлы хатындарға дин дәрестәре үткәрә башладык. Шулай дауам итә инек, әлеге коронавирус белән туктап калдык.

Дин – ул йәшәү рәүеше. Аллаһы Тәғәлә безне бар кылған, ул бар, ул бер. Шуға күрә дин безгә инструкцийа булып тора, без Аллаһы Тәғәлә кушканса йәшәргә тейешбез. Уның өщен иң беренще – ул тәһәрәт. Мәсәлән, бер йердән кайтып кергәщ, кулны, танау, битне жыуырғакәрәк. Шушылар барыла диндә бар. Сыудың, тәһәрәтнең әһәмийәте нык зур, сыу ул бар микробтарны ла үлтерә.

Шунан йаңырак ЗОЖ-дан укып утырсам, әгәр колакны ике бармак белән каплап борғоласаң, давленийе төшә, тип йазылған. Был дә тәһәрәт. Бына йокларға йаткащ, тәнне, простыняларны сыпырыу – ул да тәһәрәт. Дин – ул йәшәү хикмәте, аны дөрөс куллана белергә кәрәк. Йәшләрнең дә дин белән кызыксынғаннары бар, шунысы кыуандыра. Йаулык бәйләп йөрейләр, озон күлмәкләр кейәләр.

Жома сайын осращабыз, дәресләр үткәрәбез, викториналар ойыштырабыз. “Шөкер мәжлесе” ойыштырабыз оло быуын вәкилләренә, шөкер әйтәбез. Шушы донйаға килгәнгә, шушы йәшләргә житкәнгә, эти-әниләргә шөкер әйтәбез инде. Щәй эщеүләр белән тамамлана инде.

Ике мәщетебез бар: ҡызыл мәщет – ҡызыл кирбещтән салынған һәм аҡ мәщет –штукатурить ителгән. Хәзрәттәребез бар: Илдар хәзрәт Шәрәфийев, ҡызыл мәщеттә –Әсләмийев Ришат.

Туғай ауылында йәшләр бик күп түгел, йөз дә жите өй бар. Ике йөз туғыз кеше йәшәй, йәшләр күп түгел. Кешегә эш бик йуҡ, шуға күпләре Себергә китәләр.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ АЛТЫБАЙ АУЫЛЫ

Солтанов Радис Нурлығаян улы,1947 йылғы

Йаңы Алтыбай ауылының беренсе исеме – Йаңы Кәңгелде. Бу Кәңгелде Иске Кәңгелденән күщкән, мынан йегерме щаҡрым щамасы. Ике йөз дә ун биш – ике йөз дә утыз йыллар тирәсе ул ауылның башына, Йаңы Кәңгелде ике урамдан тора, элеккеге вахытта бит инде, илленще йылларда, колхозлар бар щаҡта, правление, кәнселәр ҡайсы йаҡта булған, шул йаҡ исеме прейимущество белән алып, шулайтып бүген Түгәрәкдип йөретелә. Ҡушманаҡ дигән ауыл бар, ул Ҡушманаҡ ауылы элек-электән башҡорт ауылы дип щутланған. Шушыннан килеп, арендовать иткәннәр жирне, бер ун биш километр теге йаҡҡа, бу йаҡҡа жирләрне алар арендаға биргәннәр, жан башына бер сусар хаҡына. Мына шушылай итеп ике жиргә ултырып, соңыдан типтәр дәфтәргә керетелгән бит инде, алар мына “типтәр” дип аталғаннар. Асылда мына Солтанғәли ҡарт Уфа шәһәрендә кавалерийада да хезмәт иткән булған, бу ун туғызынщы ғасырның азаҡларында, аның бездә фотографийасы да бар кавалерийа формасында төшкән. Шуңа күрә шул мишәрләр дип тә щутланалар инде алар. Мишәр –дәүләткә хезмәт итә торған бер слой булған, сословийе булған.

Шәжәрәне мына Әлфис абый миңә эшләп бирде. Биш быуынға ҡәдәр былай да белә идем, исемләрен белә идем, кемдәр ниндәй шөғел белән шөғелләнгәнен. Дәү этейемнең, Солтанғәлинең, нәрсә белән шөғелләнгәнен беләм, ул тегермән тотҡан, йылғада тегермәне булған аның, ну игенщелек белән булашҡан. Шүлийә дигән йылға улбүген дә Шүлийә дип атала. Ул йылғада мин белгән заманда да биш-алты тегермән була торғайны, су тегермәне. Мин белгән вахытта ул колхоз тегермәннәре иде. Мин үземне бер биш йәшләрнән хәтирлимен, щөнки ул йәштәрдә гармун уйнайдыр ийем. Минем этийем тоже әзерәк уйнайдыр ийе гармун, шуңа йәшләр арасында була торған идем һәр вахыт. Шунлыктан инде минем профессийа да шулай китте. Мәдәнийәт хезмәткәренә уҡыдым мин, Стәрлетамаҡта мәдәнийәт училищесында, бейеү бүлеген бөтердем. Армийадан соң мында дом культурыда эшләдем методист булып. Анан соң үзебезнең сәнғәт институтында уҡыдым. Минем профессийа– актер.

Без “азбар” дибез инде, “улаҡ” дибез. Улаҡ – малға азыҡ сала торған урын. Улаҡның ике төре бар: бересенә пещән салабыз, ә бар йарылып ҡына эшләнгәне, анысы фураж сала торғаны. Утар – азбарның ащыҡ жире. Ҡош-ҡортҡа ҡуйа торған әйберне “болғау” диләр. Мында бәрәнге дә ҡушылған, анда зерно да ҡушылған.

Шунан “щолан” дип әйтә торған сүз бар. Щолан – ул күтәрмә, мына Архангель йағында “болдыр” диләр. Мына шушы болдырдан менгәщтен, йаңыдан өй алдынан таҡтадан ғына ҡысылып эшләнгән бер урыны йортноң. Аны йаңыдан бүлеп алалар, ул щоланда кейем-салым саҡлана. Ҡышҡы кейем саҡлана. Ә икенще бер тартмаларында икмәк саҡлана. Икмәк – “йомро карауай” дибез, без “икмәк” тә дибез, ә күп күләмдә тартмаға салынған бодай, арышны да – “икмәк” дибез. Өстәлгә киселеп ҡуйылғанны да “икмәк”, “эпи” дибез. Ә “икмәк” – игеннең дөйөм атамасы.

Инәй дип өндәшәдер ийек без, дәү әнейгә ҡартый дидерийек. Зурнәй дә диләр, ҡартый да диләр, дәү әней дә диләр шул уҡ кешене. Атай – этей, олатай – ҡартэтей, элегерәк без үскәндә ҡартэтей генә иде, соңыдан нищектер ул башҡараҡ йаҡтардан килеп кердеме икән дәү этей ди башланылар. Хәзер бабушканы нәнәй диләр. Ҡусты – энекәш, һеңле – сеңлем, сеңлекәш. Әтийемдән өлкән кеше – бабай. Әтийемнең бер туған энекәше – ағай, ә үземнең бер туған абыйымны – абый димен.Анан бездә туғаным дип дәшеү бар, туғаным дип без үзебезнең йаҡын күргән кешегә дә әйтергә мөмкинбез, ир кешегә дә, хатын-ҡызға да.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ЙӘЛДӘК АУЫЛЫ

Зарипова Гәүһәриә Әкмәл ҡыҙы, 1965 йылғы

Профессийам буйынща мин китапханащы. Китапханада, мәктәптә эшләдем, тарих дәрестәре уҡыттым, крайеведенийе кружоктары алып бардым. Бөгенге көндә без фермерлар.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләк, смородина – ҡара ҡарағат, ҡызыл ҡарағат, аҡ ҡарағат, черемуха – шоморт. Лягушка – баҡа, олосо – гөбөрле баҡа, хлеб – эпий, ведро – бидрә, полотенце – тастамал, угол – пощмаҡ, забор – ҡойма.

Безнең йаҡларда ҡайын, шоморт, миләш, ҡарама, усаҡ, йүкә, имән, ыршы, наратағащлары үсә.

Ауылда халыҡ мал тотоп, пещән эшләп йәшәй. Элек мына безнең йаҡларда урман күберәк булғащ, без үскәнще, мин кийәүгә щыҡҡащ та, пещән щабарға арйаҡҡа щыға идек, Йәлдәк йағына. Анда степнойыраҡ,

урманны ҡырҡып бөтергәннәр. Бездә урман күберәк, пещәнлектәр аз. Пещән эщләгәндә без паромны күтәбез, паром белән арйаҡҡа щығабыз, арйаҡта щалғы белән щабабыз. Анан соң икенще көнне килеп, аны тырма белән әйләндерәбез, пещән кипсен өщен. Анан соң өйәбез, күбәгә салып щығабыз. Анан соңщәй эщеп алабыз да щүмәлә өйәбез. Кемнең семйасы ишлерәк, алар кәбән өйәләр иде. Кәбән – ул уже эскерт белән щүмәлә арасында. Анан ҡыш көнө трактор белән алып ҡайтабыз.

Бездә умартащылар күп бит инде. Безнең үзебезнең дә пасека бар шул Сармаш ауылында. Бәләкәйдән үк үзем мин ҡорт ҡарап үстем. Әни ҡорт тота иде. Ҡорт күще дибез, ҡорт айырта бит инде, айыра дибез, ҡорт күще дийер идек. Ҡортноң инә ҡорто була инде, әри ҡорт, алар инде аталандыра торғаннар. Шунан соң аны тубалға тутырабыз, ул шушындый ҡабыҡтан эшләнгән, ике йағына щепрәк йабылған, вентиляцийа булсын өщен. Ҡортно жыйып алғащ, кищкә тиклем күләгәгә элеп ҡуйасың. Ә кищ белән умарта әзерләйбез. Рамларға тимер щыбыҡ сузабыз. Шул тимер щыбыҡны сузғанщы, иске рамы булса, ҡырғыщбелән ҡырабыз рамларны, балауыз ҡалдыҡларын, ҡортноң прополисын. Анан кире йәбештерә торған тәгәрмәщле шундай приспособлениййе бар, йәбештергещ, шуның белән кәрәздең ҡырыйына йәбештерәбез. Рамларны умарталарға тезеп, ҡортларны йабып ҡуйабыз.

(Абдуллина Гөлфирә Риф ҡызы яҙып алды).

ЯҢЫ КИҘГӘН АУЫЛЫ

Карамов Рәфкәт Әхмәтзыя улы, 1951 йылғы

Тудым Иске Гизгән ауылында, анда йәшәдем армийаға ҡәдәрем. Әлеге вахытта Йаңы Гизгән ауылында йәшәйем. Уҡыдым Башҡорт дәүләт университетынында, мәктәптә эшләдем, анан суң колхозда шофер, колхоз председателе булып озаҡ эшләдем. Әлеге вахытта пенсийадамын, эшләмәйем.

Төрмә, ҡыстыбый эшләйләр. Сыр эшләйләр. Талкан ул бодайдан эшләнә, тартып тегермәндә. Балан ҡатығы бар. Балыҡ тоталар. Щука, ҡызылкүз (красноперка), щабаҡ, алабуға, йыртыш – ул алабуғаның бер төре, ҡулды йырта, шамбы, опто, ҡарабалыҡ (линь), ташбаш. Әлеге вахыт йылғаларны бобер басты. Төлке, ҡуйан, бүре, ҡабан дунғызы, пошой, болан да бар, көртлек (куропатка).

Суңғы вахыт кеше Себердә, малщылыҡ, ҡортщылыҡ бар. Атлар бар. Көлекәйдән башлана, бер аз үскәщ тай була, ҡырыҡмыш диләр аны, анан тай була, анан бейә, айғыр. Төсләренә ҡарата жирән, туры, ҡызыл төстәге атны туры диләр, ҡара туры бар, шунан суңалмащуар ат.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, – земляника – ҡайын жиләге, божья коровка – алла бабай, воробей – щыпщыҡ, бабушка, дедушка – зурнәй, зурәтәй.

Шәжәрә бар, нәсел ағащы дип атала.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡызы яҙып алды).

ЯҢЫ ТАҘЛАР АУЫЛЫ

Дауытов Илүс Кәрим улы, 1978 йылғы (уңдан икенсе)

Беренще курста уҡыйбыз бит инде. Бүлмәдә әйберләр ҡалды да, икенще йылны уҡырға килдек хәзер. Икенще йылны беренще сентябрдә әйберләр ҡалды ищ бит инде, теге бүлмәдән әйберләрне барып алырға кәрәк, сөйләшкәнбез бит инде. Балтач ҡызлары: “Сез борайлармы ни?” – ти. “Ҡайдан белдегез?” – тим бит инде. “Нийә, ищбелән сөйләшәсең бит”, – ти. “Алай сөйләшмәйем ищ”, – тигәйнем. Без шулай тибез инде.

Балан бәлеше. Беләсезме, мине уйатып сорасалар, балан бәлеше тип или берәй балан сүзе булса, иңберенщепищтә полный балан бәлеше искә төшә. Ни өщен? Мин уны ашай алмаған ийем. Потому что балан бит инде бер суткада пешмәй, тығалар да аны, ҡамырлары теге аста, ашайдыр инек бит инде. Миңә иртән килеп әйттеләрме, мәктәпкә барырға медосмотр үтергә,жиде йәштә бу, беренще класҡа. Мәктәпкә больницаға алып киттеләр мине әнкәй, ҡайтыуға бөтмәс ийе ул, без киткәндә пешеп ҡалды теге пищөстендә. Хәзер кердек тә бит инде, тегендә күрсәтәләр, мин ауыл малайы, күз күрмәгән инде ул. Тегендә самолет күрсәтәләр икән миңә, самолетны мин ҡарға тинем бит, ҡарғаға ошаған бит инде, әзерәк ҡанатларын күргәйнем. Теге врач: “Ҡарға булмай ни, ҡарға булыр әле, әйдәле”, – ти. Күзләрде ҡараштыралар да, ике атнаға йатҡырып та ҡуйдылар, теге балан бөткән мин ҡайтҡанщы. Шулай иттереп, баландың историйасы шулай бездә.

Салауат Йулайев эзләре буйынща,жәйкөне, каникул бит инде, балалар йуҡ, Балтач районына бардыҡ. Тегендә Салауат Йулайевның фотосын күрдем дә, балалар артта тора, мәйтәм: “Бер, ике, өщ”, – тимен. Тегеләр йатып көлә: “Нийә, ул ҡащмай ищ, абый”. Шундай хәлдәр дә булғалай.

Минең сценарий буйынща шәжәрә бәйрәме эшләргә ийе, булмады. Башлап йебәргәндә эти белән әнисе сөйләшә, бала сорай: “Без ҡайан щыҡҡанбыз?”. “Сезде айист алып килгән. Нийә?”– тип әйтә, ти, әнисе. Ә малай әйтә инде: “Нийә безгә эти без маймылдан щыҡҡанбыз, ти”. “Мынсы безнең шәжәрә турында, ул үзенең шәжәрәсе турында”, – тип әйтә, ти.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡызы яҙып алды).

Борай районы йәнле һөйләү теленең лингвистик үҙенсәлектәре

Борай районы халҡының теле үҙенең ерле үҙенсәлектәре буйынса төньяҡ-көнбайыш диалекттың танып һөйләшенә ҡарай. Ғалимдар билдәләүенсә, был һөйләш танып, ирәкте, ҡаңны һәм таҙ(таҙлар) ҡәбиләләре башҡорттарының йәнле һөйләү теле булып тора. Был ҡәбиләләрҙең тарихы бик боронғо дәүерҙәргә барып тоташа. Танып һөйләше төньяҡтан – ғәйнә һөйләше менән, көнбайыштан – түбәнге ағиҙел-ыҡ, ә көнсығыштан ҡариҙел һөйләше менән бәйләнештә йәшәй. Һөйләш үҙенең фонетик билдәләре яғынан сыуаш телендәге с(ç) фонемаһына оҡшаған йомшаҡ с, щ өндәренең актив ҡулланылыуы менән характерлана.

Һөйләштә урын алған фонетик һәм морфологик билдәләргә туҡталып үтәйек.

Һуҙынҡы өндәр системаһында ирен гармонияһының боҙолоуы күҙәтелә. Әҙәби телдәге ө өнө буйынса ирен гармонияһы һүҙҙең тәүге ижегендә һаҡлана, ә икенсе ижектә юҡҡа сыға, гармония нәҙеклек буйынса ғына һаҡлана: бөйек – бөйөк, бөтеү – бөтөү, бөтен – бөтөн, Дүртөйле – Дүртөйлө, йөрей – йөрөй, көтеп – көтөп, төрле – төрлө, төшеп – төшөп, өщен – өсөн. Һөйләштә о өнө буйынса ирен гармонияһының боҙолоу осраҡтары бар: онотыл – онотол.

Һуҙынҡы өндәр системаһында күҙәтелгән һөйләш билдәләренә тағы ла түбәндәге фонетик күренештәрҙе күрһәтеп үтергә мөмкин:

– әҙәби дифтонг *өй* урынына һөйләштә монофтонг *ү* ҡулланыла: үрәнә – өйрәнә, үрдәк – өйрәк;

– әҙәби телдәге артҡы рәт һуҙынҡылары гармонияһы һөйләштә алғы рәт гармонияһына күсә: бәйрәм – байрам;

– һөйләштә әҙәби телдәге у өнө о фонемаһы менән сиратлаша: соң – һуң;

– һүҙ башында һуҙынҡы өндәрҙең төшөп ҡалған осраҡтары бар: щорлар – осорҙар.

Борай районы йәнле һөйләшенең тартынҡы өндәр системаһында күҙәтелгән фонетик процестарҙа башҡа һөйләштәрҙәге уртаҡ билдәләрҙең булыуы асыҡ күренә. Тартынҡы өндәр өлкәһендәге түбәндәге диалект билдәләрен күрһәтеп үтергә мөмкин.

С – Һ. Билдәләнгән өндәр күсеше төньяҡ-көнбайыш диалектта киң таралған фонетик күренештәрҙән һанала: сөйлә – һөйлә, сорай – һорай, суғыш – һуғыш, сигез – һигеҙ, сәнәк – һәнәк, сай – һай, сирәк – һирәк. Был өндәр сиратлашыуы һүҙ формалары яһаусы ялғауҙарҙа ла күҙәтелә: яртысы – яртыһы, уҡысалар – уҡыһалар, йылғасы – йылғаһы, булмасын – булмаһын. Һүҙ яһаусы ялғауҙарҙа күсеш күҙәтелә: телсеҙ – телһеҙ, сусыҙ – һыуһыҙ.

С – Ç. Әҙәби телдәге ç өнө ерле һөйләштә с фонемаһына күсә. Был күсеш, һүҙ башынан тыш, төрлө позицияларҙа күҙәтелә: өскә – өçкә, нәсел – нәçел, оста – оçта, бас – баç, урыс – урыç, быйма пасыущы – быйма баçыусы, иске – иçке.

Щ – С. Был өндәр сиратлашыуы Борай районы йәнле һөйләү телендә урын алған продуктив фонетик процестарҙан һанала. Әлеге күренеш һәр бер ауылдың ерле һөйләү телендә тиерлек осрай: щәщ – сәс, орщоҡ – орсоҡ, ағащ – ағас, мәщет – мәсет, щоҡор – соҡор, щыҡ – сыҡ, ощор – осор. Билдәләнгән өндәр күсеше һүҙ формалары яһалышында ла урын алған: бөтөргәщ – бөтөргәс, ингәщ – ингәс, башланғащ – башланғас, беренще – беренсе, бишенще – бишенсе, эшләүще – эшләүсе. Яңы һүҙҙәр яһалыу процесында щ – с өндәр күсеше һаҡлана: башланғыщ – башланғыс, Башҡортощтан – Башҡортостан, уҡытущы – уҡытыусы, пищ щығарыущылар – мейес сығарыусылар, үзебезщә – үҙебеҙсә.

З – Ҙ. Әҙәби телдәге ҙ өнө бөтә һүҙҙәрҙә лә тиерлек йәнле һөйләү телендә з фонемаһы менән алмаштырыла: зур базар – ҙур баҙар, намаз – намаҙ, хәзер – хәҙер, үзебез – үҙебеҙ, утыз туғыз – утыҙ туғыҙ, йөз – йөҙ, ҡыз – ҡыҙ, кейезлек – кейеҙлек, ҡабыз – ҡабыҙ, йөрәтәбез – йөрөтәбеҙ.

Ж – Й. Әҙәби телдәге й өнө урынына һөйләштә ж фонемаһы килә. Был фонема ҡатнашлығындағы өндәр сиратлашыуының ике төрөн билдәләп үтергә мөмкин. Беренсе күсештә ж һәм й өндәре үҙ аллы яңғыҙ сиратлаша: жүгер – йүгер, жыйын – йыйын, жыр – йыр, жөн – йөн, жыйырға – йыйырға. Икенсе күсештә парлы сиратлашыу күҙәтелә: әҙәби телдәге йәнәш килгән *йе* һөйләштә *жи* менән сиратлаша: жиләк – йеләк, житәклә – йетәклә, жип – йеп, житкән – йеткән, жирдә – йердә.

Хәбәр һөйкәлешенең билдәле үткән заман ҡылым формаһы д фонемаһы аша белдерелә. Әҙәби телдәге ҙ һәм н өндәре урынына һөйләштә д фонемаһы килә: башладылар – башланылар, бөтердем – бөтөрҙөм, салдырды – һалдырҙы, эшләдем – эшләнем. Хәбәр һөйкәлеше ҡылымының билдәһеҙ үткән заман формаһы яһалышында әҙәби телдәге д фонемаһы һөйләштә н өнө менән сиратлаша: жибәргәннәр – ебәргәндәр, йөреткәннәр – йөрөткәндәр, ҡалдырғаннар – ҡалдырғандар, атағаннар – атағандар, булғаннар – булғандар, күмгәннәр – күмгәндәр.

Ҡылымдың хәҙерге заман формаһы -лар/-ләр ялғауы менән белдерелә: башлайлар – башлайҙар, төзейләр – төҙәйҙәр, кисмәйләр – киçмәйҙәр.

Тикшереү алып барылған йәнле һөйләү телендә исемдәрҙең һәм алмаштарҙың эйәлек килеш формаһы -ның/-нең ялғауы менән бирелә: ауылның – ауылдың, безнең – беҙҙең, инәйнең – инәйҙең, кешеләрнең – кешеләрҙең, мәщетнең – мәсеттең, районның – районды, үзебезнең – үҙебеҙҙең.

Район ерле һөйләшендә исемдең төшөм килеш формаһы -ны/-не ялғауы ярҙамында яһала: ағасларны – ағастарҙы, арышларны – арыштарҙы, йәшлегемне – йәшлегемде, киленне – киленде, музейны – музейҙы, мәщетне – мәсетте, төбәкне – төбәкте, шишмәләрне – шишмәләрҙе. Айыйым осраҡтарҙа класларды – кластарҙы, таузы – тауҙы кеүек формалары ла ҡулланыла.

Исемдәрҙең урын-ваҡыт һәм сығанаҡ килеш формаһы һөйләштә д фонемаһы нигеҙендә яһала: мәщетләрдә – мәсетләрҙә, баҡщада – баҡсала, шишмәдә – шишмәлә, башҡортлардан – башҡортларҙан, ҡамырдан – ҡамырҙан, бабайдан – бабайҙан.

Миҫалдарҙан күренеүенсә, Борай районы йәнле һөйләү телендә күҙәтелгән фонетик процестар дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалектта барған күренештәрҙе сағылдыра.

Борай районы ерле һөйләшенең лексик үҙенсәлектәре. Районы һөйләшенең лексикаһы формалашыуына, беренсенән, был һөйләш менән сиктәш һөйләштәр йоғонто яһаһа, икенсенән, уның һүҙлек составы үҙ ерлегендә барлыҡҡа килгән берәмектәр менән характерлана:

өләсәй – дәү әний, оләщәй, нәнәй, олатай – ҡарт әтий, зурәткәй ҡартәтәй, әней, әнкәй – әсәй, әтей, әткәй – атай, нәнәй (әсәйҙең әсәһе) – өләсәй, зурнәй (атайҙың әсәһе) – өләсәй, ҡартәтәй (әсәйҙең атаһы) – олатай, зурәтәй (атайҙың атаһы) – олатай, апайым – ҡусты, һеңле, энекәш – ҡусты, апа – апай, ағай – абый, мис – ҙур кәстрүл, кисә тайағы – былғауыс, йолпощ – иләк, аҡ әбей – инәй, аҡ бабай – олатай (атайҙың ағаһы), сибәр апа – инәй, гөмбә – бәшмәк, мөгөш, пощмаҡ – мөйөш, эпи – икмәк, икмәк – иген, бидрә – күнәк, апа, абый – ағай, апайым – сеңлем, энем, щыпщык бөжәге, тәтәй ҡашыҡ – ҡамҡа, айыу ҡамыры – энәлек.

Борай районы йәнле һөйләү телен анализлау был ерлектәге һөйләштең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәргә бай булыуы, һөйләштә әҙәби тел лексик берәмектәренең бер нисә варианты ҡулланылыуы асыҡланды.

БҮЗДӘК РАЙОНЫ

ҠАҢНЫ-ТӨРКӘЙ АУЫЛЫ

Миңнеғолов Фән Мөфтәхетдин улы, 1946 йылғы

Һөнәрем буйынса совхозда водитель булып эшләдем. Башҡортостанның атҡазанған мәзәниәт хезмәткәремен. Илле йылдан артыҡ йырлайым.

Ҡанлы-Төркәй ауылының тарихын без белгәне инде. Баймаҡ йаҡларынан килеп ултырғанлар бит инде безнең Ҡызыл Сағыл түбәсенә. Анан Төркәй тигән ҡарт килгән, ике малайы булған. Берсе – Иçәпҡол, берсе – Ишҡол. Басҡынчылар килеп йандырып, туззырып киткәнләр. Малайлары ҡайтып киткән, аталары тороп ҡала. Ҡанлы суғыш белән алынғач, Ҡаңны-Төркәй. Басҡынчылар килеп ҡыйратып вис ауылны, йандырып, ҡатын-ҡызларҙы үлтереп. Төркәй ҡарт исән ҡалған.

Төрлөчә инде исеме, без уҡыған ваҡытта Ҡанлы ине, хәзер Ҡаңны. Бына без ауылны Таллыҡул дип йөрөтәбез, хәзер Таллыкүл, күле булғайны. Шуның кеүек, заман үтә тора, күчерәләр. Хайбулланан килгән директор буа булдырып, күл йаһаны. Хәким буасы, дип йөрөтәбез. Ҡорған йылғасын бик ҡулай ғына быуҙы.

Ҡушаматтар күп. Без – сағыҙаҡ. Электән килә. Кәзәләр бар ауылда, әсәйемләр – тауыҡлар. Рузалар нәселе – сайысҡан. Ҡуйанлар, йомран. Икебез ҙә ошо ауылда тыуҙыҡ, үстек. Илле ике йыл бергә. Оло малайыбыз Себерҙә эшләй, икенсесе Өфөлә, өсөнсеçе күрше ауылда тора. Исемләре: Янур, Вилнур, Азамат. Икешәр бала һәр бересендә. Безне нәнәй, ҡартатай, тийләр. Ә беҙ уларға улым, ҡыҙым, тип өндәшәбез.

(Аширова Гөлсәсәк Әхәт ҡыҙы яҙып алды).

Миңнеғолова Руза Һаҙый ҡыҙы, 1948 йылғы

Мин Ҡанлы-Төркәй ауылында тыуғанмын. Ошо ауылда ун беренсе класты тамамлағас, Ҡанлы-Төркәй ауыл китапханаһына эшләнем. Хәҙерге көндә хаҡлы йалда. "Заһиҙә" фольклор ансамбленә йөрөйөм.

Фән армиянан ҡайтҡас, үтте туй. Июндә ҡайтты. Егерме туғызынчы декабрь өйләнештек, Йаңы йылны да көтмәнек, сөнки беҙгә концерт белән Туймазыға барырға ине. Элек беҙ Уртакүл совхозына ҡарай идек. Партком ныҡ итеп әрләне, эштән ҡыуам, дип.

Минең инәйемдең һуҡҡан балаçы ла бар. Аны нисек эшләгәндәрен сөйләйем: башта һарыҡ йөнөн иләйләр,ҡазанға һалып маналар. Ашарға ла, һарыҡ йөнөнә лә шул бер үк ҡазан. Манғас, станокка йепте урайлар, йепләрне матур итеп ҡуйалар. Алдына өлгө ҡуйып тарта. Инәйемдең күҙҙәре һуҡырайҙы, балаçы бик күп чыҡты. Ул суҡҡан балаçлар республиканың ҡайһы йерләренә генә китмәгәндер. Беҙ ҙә шул балаç һуғып үткәрҙек туйларҙы.

Апайымдарҙың музейы бар. Бәләкәй өйөндә. Өйөнә керсәң, уш китмәле.

Һуғым ашы элек-электән бар инде. Үҙебеҙ генә үткәрмәйбеҙ, ҡоҙа-ҡоҙағыйларҙы саҡырып. Өлөшләп итен бирәбез, алып ҡайтып китәләр. Хәзер беҙҙен ауылда татарлар ҙа күп бит. Татар киленләре тәртипне үҙгәртте. Алай өлөшләп биреү йуҡ, киске аш йуҡ. Табынны әҙерләп ҡуйаһың да булды. Хәҙер татарлашып бөттөләр. Марйа киленләр ҙә бар.

Туҡмас бешерәбез, элек башта обедҡа, дөгө һалып бешерәбез эш бөтөп кереүгә.

Алмаҙан, баланнан бәлешләр. Урама, ваҡ пирожкилар, дөгө бәлеше. Ваҡ көлсәне мейестә бешерҙек. Майҙа ғына бешкән ҡамыр – ҡабартма.

Эремсек, ҡаймаҡ айыртабыҙ, ҡорот, ҡыҙыл эремсек, бәрәмес (һөткә йомортҡа, ҡаймаҡ һалып) эшләйбеҙ.

Шиповник – гөлйемеш, божья коровка – күсемкүс, черемуха – шоморт, малина – ҡурай йеләге, земляника – йер йеләге, клубника – баҡса йеләге, самец – ата, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, угол – мөйөш, мешок – ҡапсыҡ, тоҡ, хлеб – икмәк, воробей – турғай, сәпсек, ведро – биҙрә, мать – инәй, ҡәйнә – бийанай, свекр – ҡайным, ирҙәр өндәшә – әби, бабай, ҡатындың апаһы (ағаһы) – ҡәйенбикә, ҡайнаға.

(Аширова Гөлсәсәк Әхәт ҡыҙы яҙып алды).

Әҙелгәрәева Менәүәрә Арçлангәрәй ҡыҙы, 1942 йылғы

Ҡанлы-Төркәй ауылында тыуып үçкәнмен, шунда ҡартайғанмын. Һуғыш башланып, нәҡ бер йыл үткәс, донйаға килгәнмен. Уҡытыусы булып та эшләнем, балалар баҡсаһында тәрбиәсе булып та эшләнем.

Ауылыбыҙ хәҙер ҙур, матур, күркәм. Маҡтап китәләр ҡырҙан килгән кешеләр. Халыҡларыбыҙ тәртипле, тырыш, Аллаға шөкөр. Фермерларыбыҙ, бизнес менән шөғөлләнеүселәребеҙ ҙә бар. Йәштәр ҡала, ҡалғылай ауылда. Мына Йәштәр урамы. Мына бында Мәктәп урамы. Ул урамда инде гел йәшләр, шунда йортлар һалдылар, донйа көтәләр. Сәскә урамы, Мелиораторная урамы. Йәшләр тип, алар ҙа пенсийәгә сығып бөтөп баралар инде. Беҙнеке – Сәрмәсән урамы. Сынташ урамы. Йаңы урам төҙөлдө. Эш шул инде, йөрөп эшләйләр инде Себергә. Минең улым да мына вахта менән эшләй. Йете балаһы бар, ике малай, биш ҡыҙ үçтерәләр. Мал, ҡош-ҡорт аçрайлар күп итеп. Тағы бер малайым йәшәй, ул да вахта йулы менән Себергә йөрөй. Элек бында Матросов совхозы, колхозы булған, ә хәҙер фермерлар.

Хәким менән Ғабдулла Ғиләжевтар беҙҙең ауылдан. Безнең “Балҡыш” театры ҙа Ғабдулла Ғиләжев исемендә. Тағын "Заһиҙә" фольклор ансамбле бар.

Мин башмаҡ осонда йәшәйем. Беҙ – башмаҡтар, башмаҡ нәҫеле. Ни өсөн башмаҡ икәнен кем генә белә инде, ҫорашмағас. Ә минең бабайым һайыҫҡан нәҫеленән. Тағын көҙән нәҫеле бар, чирмеш, сағаҙаҡтар бар. Һағыҙаҡ була, беҙҙең телдә сағаҙаҡ. Ҡайҙандыр килеп сыҡҡандыр инде ул, бер ҙә йуҡҡа ғына башмаҡ, һайыҫҡан тип әйтмәгәннәрҙер.

Был таулар – Урал тау итәктәре. Урал тауының дауамы. Йеләкле таулары. Минең шиғырымда йаҙылғаннар алар:

Ауылыбыҙҙың ҡаршыһында
Урал тау итәктәре.
Уның уйһыулыҡтарында
Иркен көтөүлектәре, тип йаҙғанмын. Минең шиғырларым күп.

Атай, әсәй беҙҙә – инәй, атай. Олатай, өләсәйҙе – ҡартатайым, ҡартинәйем. Ҡарттай, нәнәй, тип әйтәбеҙ. Атай йағынан да, әсәй йағынан да бер төрлө. Бер төрлө әйтелә. Нәнәй тип үстек. Үҙемдән бәләкәй туғандарҙы ир-ат булһа – энем, ҡыҙ булһа – ҫеңнем, "ҫ" менән әйтелә. Ә үҙемдән ҙурыраҡ бер туғандарҙы – апай, ағай. Бер туған булмаһа ла шулай. Ә ата-әсәйҙән олораҡ кешеләргә – әбей, бабай. Ҡәйнә, ҡайныға – шул уҡ ҡәйнәм, ҡайным. Ир кеше инде әбей, бабай, тип өндәшә. Инәй, атай, тип әйткән кешеләр ҙә бар. Ир кеше ҡатынының бәләкәй туғандарына булһа, ир кешегә – ҡәйнеш, ҡыҙ балаға балдыҙ, ти. Үҙенән олораҡ булһа, ҡайынбикә, ҡайнаға була. Ә ҡатын кеше иренең туғандарына – ҡәйне-һеңлем ҡыҙ балаға, ҡәйнем ир балаға өндәшәләр. Олораҡ булһа, ир кешегә – ҡайнаға, ҡатынына йеңгә, тиҙәр. Иренең апаһы шулай уҡ апай була.

Килен төшһә, һыу йулы була, шунда алйапҡыс, ҡулйаулыҡ тарата бәләкәй балаларға. Ә йеҙнә кеше малайҙарға – бәке, ҡыҙҙарға – духи тарата.

Ауылда дини байрамдар үткәрелә, Ҡорбан-байрам, ауыҙ астырыу. Ураҙа тотоусылар һирәк инде. Малайым биш ваҡыт намаҙ уҡый. Үҙе Себерҙә йөрөй эштә вахта менән. Йете балаһы бар. Биш ваҡыт намаҙ ҡалдырмай. Йомға намаҙын Бүздәк мәсетенә барып уҡый. Беҙҙә мәсет йуҡ бит ауылда. Бәләкәй генә иман йорто бар, иҫке йорттан ғына ҡороп алынған. Мәсет һалдырыусы йуҡ. Шундый ҙур ауыл, мәсет кәрәк. Сельсовет ҡына хәл итә алырлыҡ эш түгел. Урыны ҙа билгеләнгән. Сметаһы ла һалынған. Сметаһын ошо ауылда тыуып-үҫкән Аҙылгәреев Зиннур эшләткән бит инде. Урыны әҙер. Ҡуҙғалыусы йуҡ. Мортаза Фөбәйҙулла улы вәғәҙә иткән булған инде, планы булған. Өлгөрмәй ҡалды. Бу урамға асфальтларҙы гел ул һалдырҙы. Бүздәктән ауылға, ауылдағы йулдарҙы ул эшләтте. Йарҙамы ҙур булды ауылға. Рәхмәт аңа. Гел килде ул беҙгә, гел килде.

Атайым һуғыштан айаҡһыҙ булып ҡайтҡан да рус-япон һуғышында, бу һуғышҡа бармаған. Өфөлә айаҡ кейемнәре фабрикасында эшләп йөрөгән ағас айаҡлы көйө. Һуғыш башланғанда ул шунда эшләгән булған, шунан һуғыш башланған бит инде. Мин ҡырҡ икенсе йылны тыуғанмын һуғыш ваҡытында. Быларны ҡыуалар икән хәҙер, “Бөтәһе лә фронт өсөн!” тип итекләр, быймалар баҫалар. Атайымлар аслы-туҡлы, йаланғас. Атайым инде оло йәштә булған ул. Ағас айаҡлы көйө шунда эшләп, сирләп ҡайтҡан да, һикегә килеп тәгәрәгән. Һике булған бит инде элек, карауат-фәлән йуҡ. Ағас һике. Шул һикеҙән торалмаған инде. Шул бер мең туғыз йөҙ ҡырҡ өсөнсө йылны күҙен йомған. Мин атайым тип әйтә ҙә алманым, күргәнем дә булмаҙы, фотоһы ла ҡалмаған. Йете бала ҡалғанбыҙ. Инәйем түкмәй-сәсмәй, иҫән-ҫау бөтәбеҙҙе лә үҫтерҙе инде. Бөтәбеҙне ҙә, Аллаға шөкөр. Мин төпсөгө булғанмын.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Аширова Гөлсәсәк Әхәт ҡыҙы яҙып алды)

Әхмәтова Асия Ғәлләметдин ҡыҙы, 1938 йылғы

Беҙнең, башҡортноң, йола буйынса борон-бороннан килә, әсәй кеше ҡыҙ баласын, донйаның нинди сағына ҙа йараҡлы итеп, бөтөн эшкә ҙә булдыҡлы итеп, сабыр булырға, эшкә оста булырға, аҡыллы булырға – бөтөн нәмәгә ҙә өйрәткән. Инәй ҡулында ҡыҙ бала бөтөн нәмәне өйрәнеп үҫергә тейеш. Туҡмасын да киҫә торғайнылар, мына биш баламдың икеҫе ҡыҙ, ҡулымда бөтөн эшне эшләтеп үҫтерҙем. Үҙем ҡарап тороп булҫа ҙа. Инәй кешенең бурысы – ҡыҙ баланы үҫтереү, тормошҡа йараҡлы итеп үҫтереү, анан беҙҙең ҡулдан киткәс, кешегә ҡушыла бит, кешегә ҡушылғас, анда ла сабырлыҡ тигән әйбер кәрәк. Балаларға үрнәк булырға тырышып йәшәнек, әлхәмдилилаһи шөкөр. Шулай үҙ ҡулымда тәрбиәләнделәр, ә малайлар инде атаҫы йанында. Атаҫы ни эшләй белә, малайлары шуны эшләй, Аллаға шөкөр. Атаҫынан да уҙҙырҙылар, хәҙер современный малайлар, алар хәҙер техникумда уҡыған, ә минең ҡарт дүрт кенә класс белемне, туғыҙ йәштә атайһыҙ, ун бер йәштә инәйһеҙ ҡалған. Үҙе шул көтөү көтөп, детдомға өс туғанын биреп, армияға киткән бит инде. Армияҙан ҡайтҡас, мине урлап апкитте ҙә ун йете йәшемдә, йемерек өйгә килеп керҙек. Урлап апкитте. Элек булды бит шундай ҡурҡыныс йола. Ирҙән ҡайтҡан, тейләр, кире ҡайтҫаң да барывер, аны аңнап та бөтөрмәҫәм дә, йаҙмышҡа буйҫондом да ҡуйҙым. Ҡасам тип, ике көн буйы тырышып ҡараным. Совесым ҡушманы. Ирҙән ҡайтҡан, тип әйтерләр, әллә ни исемнәр ишетермен, беҙнең башҡортноң йолаҫы бит: барған йерендә таш булып йат, тигәннәр бит инде атай-инәй. Йара, ҡәйнәнә йараҫаң – иренә йарарҫың, ҡайныңа йараҫаң – барҫына йарарҫың. Шундый методлар белән бит, үҫкәндә үк күрҙек, балаларға ла шулай өйрәттек.

Мына оло килен, сигеҙ класс бөтөрөп кенә инәсе ҡулынан техникумға киткән, сигеҙ класс ҡына бөткән бәләкәй генә ҡыҙ, нимәкәйләр генә белә? Беҙгә килен булып төшкәндә уҡып бөтмәгәйне, уҡып бөтөрҙө. Шул баланы үҙемнең өсөнсө ҡыҙым итеп ҡабул итеп, бөтөн эшкә өйрәттем, ни ҡушсаң, шуны өйрәнде. Мин әйтәм ҡоҙағыйға, сигеҙ класс белән ҡулыңнан киткән ҡыҙыңны мин үҙемә нисек кәрәк, шулай йаҫап алдым, тип

көлдөрә торғайным. Тыңлап, аҡыллы булып, аҡыллы советлар биреп, килешмәгән йерен ҡапылғара әйтмәй. Беҙҙең башҡорт сыҙамны бит инде. Үҙләре лә сыҙамны булды, киленнәр күреп өйрәнделәр. Киленнәрем әйбәт булды, әлхәмдилилаһи шөкөр, ҡыҙларым да. Исән генә булсыннар, тип утырам. Беҙнең башҡорт баланы атай-инәй үҙ ҡулында тәрбиәләй. Донйа көтәргә өйрәтә, сыҙам булырға өйрәтә. Тәртип белән, ҡайҙа булсаң да, тәртип белән. Ә атайым әйтә торғайны: “Балалар, ғәҙел булығыҙ, ғәҙеллек һәр вахыт йеңә. Намыҫлы кеше һәр вахыт өҫтөн була, намыҫлы кеше бәхетле була. Ғәҙел булығыҙ, икмәгегеҙ таҙа булһын. Йете йул сатында ҡурҡмайсы утырып ашарлыҡ булсын”, – ти торғайны. Урланты булса, ҡасып ашайлар бит инде. Бына шул һүҙләрен беләм атайымнарҙың. Ғәҙеллеккә өйрәттеләр алар беҙне. Эшләгеҙ, йалҡау булмағыҙ, эшләгән эшләгән була ул, ди башҡорт. Мына шул һүҙләре белән башҡортларҙың үҫтерҙеләр. Ғәҙел булығыҙ, эштән ҡурҡмағыҙ, сабыр булығыҙ, сабырлыҡтың төбөндә һары алтын йата, ти торғайнылар. Шулай итеп йәшәҙек инде балалар белән. Балалар үҫеп йетә барҙы, балалар алдында бер-беребеҙгә йәмҫеҙ итеп өндәшергә беҙ ойалдыҡ. Балалар йуҡта әйтәсе сүҙне, үпкә сүҙләрне балалар таралғас әйтермен тиһең дә, онотола ҙа ҡуйа. Оноторға ҙа өйрәндек. Йәшәргә кәрәк бит нисек тә. Йәмҫеҙләшеп йәшәгәнсе, матур йәшәүең хәйерле ҙә инде. Шулайтып, әрләшергә ҙә ҡурҡып йәшәҙек беҙ. Балалар ҙа үҙ-ара асыуланышып йәшәмәйҙәр, татыулар, матурлар, Аллаға шөкөр. Атай-инәй ниндәй тәрбиә биргән, бала йәшәгәндә шулай була инде. Беҙҙең бурысыбыҙ – бөтөн эшкә ҙә ҡыҙларны инәй өйрәтә, кеше урамға сыҡҡанда ни формы, кешегә барсаң, ни формы, кешеҙән ҡайтсаң нисек...

Анан йарҙамсыл беҙҙең башҡорт. Мохтаж кешене әбизәтелне йарҙамынан ҡалдырмай. Ташламай. Үҙенә булмаҫа да, теге мохтаж кешегә ҡулын ҫуҙа, йарҙам ҡулын. Ғәҙел булығыҙ, йарҙамсыл булығыҙ, бер кәрәкмәгән балта тиҙәк сабырға булса да кәрәк була, ти торғайнылар. Аныҫы да башҡортноң атай-инәйҙән килгән сүҙләре инде.

Ҡәйнәм дә йуҡ, икебеҙ бер йемерек өйгә кереп йәшәйбеҙ. Хәҙер бала тыуҙы бит инде. Күршеләр әйбәәәт әвейләр булдылар, йаңғыҙ ҡортҡалар. Шул әвейләр даже беҙне бала имеҙергә өйрәттеләр. Бала ҙа имеҙә белмәй инек. “Балаңны имеҙгәндә әйләндереп сығарып салып имеҙеп утырма, күкрәксә кей, ауыҙын-битен ҡаплап имеҙ, баланың нисек һурыуын күреп, күҙ тейә”, – ти торғайнылар. “Сәңгелдәккә салғанда, бер салғанда үҙеңдең йағыңдан уң ҡулыңды сон сәңгелдәккә, икенсе салғанда сул ҡулыңды сон”, – тейләр. “Әвей, нейә алай, ҡулның ни файҙасы, нимәкәй өсөн”, – тейем. “Балаңны бер көйө генә йараҡлашып алаһың да, – тей, бер ҡулың белән генә салырға, гел баш йағынан бер ҡул белән тотоп. Балаң салған сайын бер ыңғайға йата ҙа йата, йата ҙа йата, төннәр буйы ҙа йата. Шул йаҡҡа ҡыйыш булып, билләре ҡыйыш булып, башы бер йаҡҡа ҡыйышайып үҫә”, – ти. Шул сүҙләр, бына алтмыш нисә йыл, алтмыш биш йыл элек әйтелгән сүҙләр бөгөн дә иҫемдә. Әле шул әвейләр иҫемә төшә. Бигерәк дөрөҫ әйтелгән. Ә мин нисек йетте шулай салыр ҙа салыр инем. Гел уң ҡул белән эшне эшләйбеҙ, баланы ҙа гел уң ҡул белән салыр инем бер йаҡҡа. Шул әвейләргә гел рәхмәтлемен.

Олораҡ эш булса, күрше-күлән бергә йыйылып, тиҙ генә бергәләп эшләйләр ине. Йарҙамсыллар булдылар инде. Өй ҫалған вахытларҙа да, ҡарт-ҡоролар балта һалып, балта тотоп килә: “Эшләй алмаһам да, бүрәнә булса да әрсермен, мынау балалар өй ҡуҙғата икән”, тип килеп керәләр ине. Ә теге батырып эшләгән ирләр әбитҡә керә бит инде, ә теге бавайлар өйгә ҙә кермәй, сәй ҙә эсмәй. Эшләй-эшләй ҙә, балтаҫын тотоп ҡайтып китә ине. Йарҙам йөҙөнән, балалар, йарҙам йөҙөнән, тип. Шундый йарҙамсыл кешеләр заманында беҙ йәшәп айаҡҡа баҫтыҡ. Халыҡ ныҡ йарҙамсыл булды. Сыйыр йуҡта сөт бирҙеләр. Балаңа бутҡаға, балаңа бутҡаға, тип. Көрөшкә тотоп, сөт тә эҙләп сыҡҡаным йуҡ, үҙләре китереп бирә торғайны. Беҙнең башҡортноң йомартлығы, ғәҙеллеге бороннан киләлер, тип уйлайым мин. Балаларҙы үҫтергәндә гел күршеләр йарҙам итте, атай-инәй булмағас. Беҙҙән дә булғандыр йарҙам. Шуның өсөн шулай килеп сыҡҡандыр, әйбәт йәшәлде.

Йаңғыҙ әвейләрне, элекке кеүек аҡ мунсалар йуҡ, сауытлар күп түгел, үзеңнең семьяң йыуынғанда сыулар пащти бөтә. Бер ҡаҙан сыу йылытып, шул ике-өс йаңғыҙ ҡортҡаны, мунса йаҡҡан ҫайын, бер ҡаҙан эҫе сыу кертеп, мунса кертә торғайныҡ. Балаҡайым, Аллаһының рәхмәтендә булсын, рәхмәттәрем төшсөн, бәхетле бул, изгелекләр күр, Аллаҙан да күр, балаларыңнан да күр, тип шундый теләкләр теләй торғайнылар шул әвейләр. Әле балаларым мынсы мыны апкилә, тегесе тегене апкилә, ҡәҙер-хөрмәт итәләр, иртән торсаң, телефоннан булса да хәл белешә һалалар. Шул әвейләрнең рәхмәте төшәҙер инде, тейеп үҙемсә уйлайым. Рәхмәт алырға кәрәк, рәхмәт йуғалмай, төшә, ти торғайнылар. Бер рәхмәт мең бәләнән ҡотҡара, ти торғайнылар. Рәхмәт алып йәшәргә тырышығыҙ, ти торғайнылар.

Туйлар булса, беҙне саҡыралар, туйҙан ҡалмай торғайныҡ. Туғаннар, һәр берҫенең алтышар бала, бишәр бала, һәр беребеҙҙең туйлар күп булды инде. Башлы-күҙле булып бөткәс, хәҙер күберәк үҙләре инде, туған көндәр булса да. Атайым-инәйем иҫән саҡта Йаңы йыл байрамнарын, Сигеҙенсе март байрамнарын атай йортонда үткәрәбеҙ, тине оло малайым. Йаңы йылды беҙҙә ҡаршылайбыҙ. Әле инде аталары үлгәнгә йеҙе йыл булып килә, һаман Йаңы йылны йыл да миндә ҡаршылайлар инде. Төп йортта ҡаршылайбыҙ, тейләр. Аның арйағына көн беҙҙеке, иртәгә ҙә барырбыҙ барасы йергә, тип. Балалар татыу, Аллаға шөкөр. Сабырлар, аҡыллылар. Әҙәплеләр. Шул әҙәпле булырға өйрәттек инде. Әсәйҙәр көнө буламы, Сигеҙенсе март буламы, Өлкәннәр көнөмө, күстәнәсен тотҡан, киләләр. Мин әйбер ҙә сатып алып ашамайым, ташып торалар. Байрамнарҙы ҡоҙа-ҡоҙағыйлар белән һәр уаҡыт бергә үткәрҙек.

Минең ҡыҙны алдан һорарға килергә тигән хәбәр килде, ә башта мин малай таптым бит инде. Мына шул ҡаршы килеүем бик әйбәт булманы, тип уйлайым. Кейәүем үлде утыҙ һигеҙ йәшендә. “Малай таптым башта, мин ҡыҙ бирергә өйрәнеп ҡайтам әле”, тинем. “Бу айҙа берегеҙгә йасасам, икенсе айҙа икенсегеҙгә, бөтөн әйберем әҙер, түлке килен алып ҡарайым башта”, тинем. Бер ошибка эшләнем. Малайым июннең йегермесендә өйләнде, августа ҡыҙым сыҡты. Ара ҡуйҙым, һантый, ул йарамаған башҡортҡа. Ҡыҙны һорарға киләләр, тигән хәбәр килеү белән мин шарт кистем. Ҡоро булдым шул. Шулайтып, барҙыҡ ҡыҙны сорарға, бүләкләр белән

барҙыҡ. Алдан күрсәтергә алып ҡайтты малайым киленне. Кухняҙа сәй эсеп утырабыҙ, атасы тейаҡта йоҡлай. Төннә апҡайтты бу, Бәләбәйҙә уҡый ине малайым. Ашыға инде, төн бит, утыртып алып ҡайтҡан Аксеннан барып алып. Белгертмәй генә. Күрсәтергә. Атасын уйатманыҡ әле. Илтеп тә ҡуйарға кәрәк. Аксенда уҡый ине килен. Шунан хәҙер сәй йаҫаным тиҙ генә, тәҙрә пәрҙәҫе ҡырында ғына утырған килен. Пәрҙәне аса ҙа ҡарай. Элек бит инде машинаның бензинын, нейләрен урлауҙар ҙа бар ине. Машинаға теймәҫләр микән, тип өс ҡабат тәҙрә пәрҙәҫен асып ҡараны теге бала. Мин ҡарап, иҫләп торам бит инде. Сәй эсеп бөттөләр ҙә тиҙ генә: "Йарай, инәй, мин илтеп ҡуйайым инде, беҙ киттек", тей малайым. Былар сығып киттеләр. Былар сығып киттеләр ҙә, Винер кире керҙе ҙә, килен машина йанына атлай торғандыр инде, "Инәй, нисек, килен итәрлекме", тей. Үҙең ҡарайһың инде, мин әйтәм, миңә оҡшамаҫ йере йуҡ, тинем. Иҫәүән түгел, бошмаҫ түгел, өс ҡабат пәрҙәне асып машинаны ҡараны, алдын-артын уйлап йәшәгән балаға оҡшаған. Үҙеңә оҡшаҫа, миңә оҡшай, тинем. Шунан оҙаҡҡа йебәрмәй туй йаҫаныҡ та ҡуйҙыҡ. Йаттан йаҡын булышып ҡауышыу насип булған икән, бер туғаннар кеүек итеп бергә йәшәргә йазсын. Беҙгә, ҡоҙа-ҡоҙағыйларға, үҙегеҙгә бәхет, тәүфиҡ теләйем, мөхәпәт теләйем. Бөгөнгө мөхәпәтегеҙ ғүмерлек булҫын, ғүмерегеҙ оҙон булҫын, ошо мөхәпәтегеҙ ғүмерлек булҫын, тип әйттем.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Юнысов Ришат Хәниф улы, 1938 йылғы

Элек минең баш булмаған инде, атайым ҡобайырлар, әллә нәмәкәйләр йырлай торғайны, шунан беҙ бәләкәйерәк чаҡны ҡыҙлар, малайлар кич көнө уйынға чыға инек, шунда ҡапҡа төбөнә йыйыла инек, ҡыҙлар: Эй, Ҡәниф ағай матур йырлай, ти торғайнылар. Ул йырламаған икән ул, ана шу таҡмаҡ, ҡобайырларны ... нимәкәй тийләр әле, мөңрәгәнме, көйләгәнме, һамаҡлаған. Мин ун сигеҙ йәштә чығып киттем. Баш йетмәгән инде, шуны, атай, йаҙайыҡ әле, йаҙып ҡалдыр әле, тип. Йаҙғаны әҙерәк бар, бик ҡыҙыҡсынмағанмын инде. Пенсийәгә чығарға уаҡыт йетте, эшләп йөрөйөм, шәжәрә ҡайғыҫы меней. Иртән электрик кәрәк, көндөҙ, төннә ҙә кәрәк. Ҡулда ун ике электрик, мин энергетик, шуларҙы контролировать итәргә кәрәк. Шәжәрә ҡайғыҫы китте. Шунан, йайлап-йайлап, эш йеңеләйгәс, туҡтале, мин әйтәм, бу атайымның шәжәрәләре әрәм булып бөтә бит, мин булмаҫам, балаларға ҡалыр, балаларға булмаҫа, кешегә бирермен, тип тотондом. Ҡыйәғыҙ тавалмай интектем әле, аны бит ҙур эшләргә кәрәк. Компьютер эшләгән миңә ошаманы. Минең шәжәрәм – ағас кеүек. Иҫеме ҙә бар, йылы ҙа бар – барҫы ҙа бар. Мин башлағанда йайлыраҡ ине, бөтөн силсәүиттә бар ине. Мына Менәүәрә бар, аның ничә балаҫы бар, ничәнче йылғы, ҡачан, ничек – малайларын барҫын да барып йаҙып алғайным. Хәҙер ул йуҡ силсәүиттә, алар бары ҙа Бүздәккә күчеп китте. Мында йуҡ бит ул хәҙер, архиве ҙә, нейе ҙә. Юнысов Ришат тигән бит бар, анда балалар йаҙылмаған, нитмәгән. Элекке ҡалған булҫа ғына инде. Хәҙер алай учет бармай.

Ауылда өй ике йөҙ сикҫән тирәҫе ине инде ул, кеше меңгә йаҡын, силсәүит буйынча мең дә өч йөз тирәҫе. Таллыҡул да керә бит инде аңа.

Мына минең Садовая, Баҡса урамы, мин килеп ултырғанда шул урамда утыҙ алты бала ине. Мына биш-алты йылда әле бер бала ҙа йуҡ ул урамда. Теге баштағы ун йәшлек балалар хәҙер инде утыҙ йәшлек, балаларының балалары бар. Колхоз, совхоз бөткәч, эш йуҡ.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Якупова Рәйсә Харис ҡыҙы, 1939 йылғы

Шул хәҙәрле нәнәйемләрнең, инәйемләрнең элекке нәмәләре күп. Мин әйтәм, нейә мин быларны ташлайым әле, музей йаҫайым әле тип уйлавалып киткән эшем. Бу музейны төҙөп апкиткәнемә минең ун ҫигеҙ йыл вахыт бар. Ситтән килгән бер әйбер ҙә йуҡ, бөтөнөҫө дә үҙебеҙнең әйберләр.

Мына мынҫы инәйемнең инәҫенеке. Мәрйәм нәнәйемнең камзолы. Аның йылы ҙа йаҙылған, мең ҫигеҙ йөҙ йегерменсе йыл. Нәнәйем инәйемә ҡалдырған, инәйем миңә бирҙе аны. Беҙнең инәйемнең инәҫе бөтөн кешегә кентек инәҫе булған, гинеколог була инде хәҙергесә. Ана шу башмаҡ йағы тийем бит, башмаҡтар урамындағы бөтөн бала ошо инәйемнең ҡулынан тыуған. Инәҫен дә, балаҫын да тәрбиәләгән инде ул. Ҫыу кертергә, инәҫен мунса кертергә ул йөрөгән. Ошо камзолын кейеп, бәбәйләгән хатыннарға йөрөгән инде ул. Башмаҡтар – ул нәҫел ул, ара. Шу беҙҙең йаҡта һәр бер кеше үҙенең һөнәре була бит, бөтөнөҫө башмаҡ аҫырап, башмаҡ ҫуйып йәшәгәннәр ул, шунан килеп сыҡҡан буғай ул.

Мына нәнәйем ҡалдырған таҫтымаллар. Ҫуғылған таҫтымаллар. Мына ошо таҫтымалларның йепләрен ике ҡатларға, өс ҡатларға мына мынау әүендерә тигән, әллә бутайыммы, бутайым бит әле, ҡалтырса. Мына ошо ҡалтырсаға йепләрне салғаннар ҙа икешәр, өсәр, шуны ҡатлағаннар, сиратҡаннар. Ошонда айағың белән баҫып тораҫың, әйләндерәҫең. Мынау йағында урата торған нәмәҫе була. Мин мыны "Алтын тирмәгә" "Серле ҫандыҡҡа" алып барҙым, рәхмәт, мине бөтөн йергә йөрөттөләр. "Серле ҫандыҡҡа" барғанда серле ҫандыҡ төбөнә берҫендә мына мынауыны апарҙым, сабата яҫай торған шешле бу. Ә бер барғанында мына мынау ике тәртешкәне апарҙым. Йөн түгел, сүс иләй торған. Аның олорағы ҙа булған, анан суң ыуағына күскәннәр.

Мына мынҫы атайым ҫуғышҡа киткәндә эшләп киткән ағас йалғаш, төйгөсөн тимерсе бабай эшләгән тимерҙән ҡул белән. Мыны инде бәрәңге ҙә төйәбеҙ, кәбеҫтә тоҙлағанда кәбеҫтә ҙә төйәбеҙ. Күршеләр ҙә алып тора.

Мына мынҫы атайым ҫуғышҡа киткәндә үреп киткән ситәне. Мыңа инәйем йомортҡалар ҫалып, алмалар йыйған саҡта тотона торғайны.

Мына мынсы ... безнең атайым суғышҡа китер алдынан алдынғылар съезына барған. Ул ныҡ тырыш, эшсән кеше булған. Аның шәшкесе бу. Мәскәүҙән алып ҡайтҡан шәшкесе.

Мына мында атайым суғышҡа киткәндәге атайымның күмәсе. “Атайым күмәсе” тигән шиғырымны сөйләйем мин, ана шул шиғырҙағы атайымның күмәсе ул. Ҡалған ғынасы инде. Остоҡларына хәтле. Беҙ аны апайым менән икәү, инәйем эшкә киткәс, эй асыҡҡас, йайлап-йайлап ашайбыҙ. Аның төргән гәзите ҙә бар, инәйем миңә биргән гәзит.

Атайымның ҡайҙа суғышҡанын, үлгәнен, йерләнгән икәнен белмәй инек. Йейәнсәрем Айһылыу эҙләп тапты. Интернет аша. Хәҙер аның ҡайҙа йерләнгәнен беләбеҙ. Йетмеш өс йылдан суң атайым үҙе әйләнеп ҡайтҡандай булды.

Мынауы сүлмәктә Салауат йыйынында Мортаза Рәхимовҡа айран йасап эсерҙек. Аны лаклап алып парҙыҡ матур итеп. Мыңа ҡаймаҡ салып, мына мынсы – ручкасы, ҡаймаҡ йаҙғаннар.

Мынауы самауырны бөтөн йергә йөрөтөп имгәтеп бөтөрҙөм. Астында әллә нисә йеңгән йыллары, мисәттәре бар алдыңғы өсөн.

Мына Хәким Ғиләжев менән Мөкәрәмә апайыбыҙ фотола. Дәүләкәндә утыҙ туғыҙ-ҡырғынсы йылларҙа бергә педучилищеҙә уҡытыусылыҡҡа уҡығаннар. Бергә барғаннар, бергә ҡайтҡаннар. Ғиләжевлар мин килен булып төшкән өйҙөң күршесендә йәшәгәннәр. Мин килгәндә аларҙың өйләре, ҡаралты-ҡуралары исән ине әле. Ҡәйнәмнәр алар менән бик татыу йәшәгәннәр. Өйләре арасында кәртә лә булмаған. Бер ихатала йәшәгәннәр. Мына хәҙерге беҙҙең баҡса йерендә генә торған аларның өйләре. Баҡсабыҙҙа бөтөнөсө йәшелсә уңа мына.

Мына безнең Фәтҡулла ағайыбыҙҙың уҡыған свидетельствосы, ул ун туғыҙ йәштә генә суғышта үлгән. Унды бөткәс тә киткән. Бөтөнөсө “отлично” мына... Народный комиссариат просвещения биргән ул ваҡытта.

Мына бу мулла бабайыбыҙның сумкасы, сумаҙанын шулай йөрөткән ул. Мына бабайыбыҙның муллалыҡҡа уҡыған документы.

Мына бысы Бәләбәй өйәҙендә муллалыҡҡа уҡып ҡайтып, ауылда мулла булып эшләргә тигән документы. Мында аҡтарып, йайлап утырып ҡарасаң, күп ул, балаҡайлар.

Мына НКВД-нан килеп, бавайны алып киткән, сөргөнгә йебәргән ҡағызы. Свидетельствосы. Мулла бавайны раскулачивать иткәндә мына ошо китапларны йергә күмеп ҡалдырғаннар. Йеләнем дә бар ине бик матур, ана шу йеләнне ҙә күмеп ҡалдырғаннар. Стәрлетамаҡтағы внучкам уҡыта, шу алып киткәйне, һаман китермәй. Әллә йуғалды, әллә китермәй.

Мына бу узорлар бер-берең белән башҡорт халҡының берҙәм, татыу булып йәшәгәнен, берҙәмлектә йәшәүен аңлата. Ошолай тигеҙ итеп үрелеп бара бит биҙәге. Ә бу күҙ тимәсен өсөн, аның өсөн мынауындый кәрәк, ҡортбаш була ул. Кейеҙҙән эшләнгәннәрен үҙем бастым барсын да.

Бу сәңгелдәктә биш балам үсте, бөтөн йейән-йейәнсәрҙәрем үсте. Кәрәк кеше килеп алып та торҙо. Әле ҙә правнучкаларҙы ҙа шунда йоҡлатып-йоҡлатып алавыҙ.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

ТАЛЛЫҠУЛ АУЫЛЫ

Асылгәрәев Риф Ғәлим улы, 1938 йылғы (фотола – уртала)

Алты йәштән үк башланыҡ эшне, ат менән ырғытып ҡына бәрәләр ине элек, ат йулына менеп шул Көшөмбәткә ат менән әйләндерәләр ине, иген суғалар ине барабан менән. Шунда сүбәлә тарттыра инек, сүбәлә түгел, оноттом, көч йетмәйдер иде, шушы көйө бәләкәйдән эшләп үскән жигеттәр без. Армияға хәдәре алты класты бөтөрдөм дә прицепчик булып эшләй башланым, шунда тракторда йөрөп өйрәнеп уҡырға киттем, шунан илле сигеҙенсе йылда йаңы трактор бирделәр. Армияға китеп Москвада хезмәт иттем, Ленин бабайдың үлгән йерендә мына. Өч йыл да өч ай хезмәт иттем, трудовойға йазылған. Шунан комсомольский путевка менән киттем Братскийға, Братский крепость төзөнөм. Анда бетонщик булып эшләп. Шунан инде өйрәнеп ҡайтып бында гидравликада эшләдем. Сельхоз институтта. Хәзер Аграрный институт ул. Шунан мында ауылға ҡайттым. Шунда йәшәйем.

Үзем был ауылдан. Бәләкәй чаҡта шушы бездең сазлыҡ иде. Шушы түңгә хәтле йөрөп тә булмай иде. Ат менән менә тарттыра идек. Ике ҡайынды кисәләр иде, шуларға ҡамыт кейдереп, йегеп, без бала-чағалар тарттыра идек, оло ҡыздар инде шушы сүбәләне чичеп тора иде, без бала-чаға тарттыра идек. Элек бит трактор йуҡ иде. Ат белән ҡыш көнө бечән ташый идек фермаға. Биздә гел таллыҡ иде. Быуа йуҡ иде. Быуаны мин армияға китер алдынан быуғандар ине. Илле сигеҙенсе йыл мин армияға киттем. Шунан бында бер нәрсәдә йуғиде,ағачтар да йуғиде, бында ҡоро посадкаларды Әхмәт бабай ҡарай, ул бригадир булып ултыртып өлгөрдө инде шушы посадкаларды. Бында ҡоро йалан ине Үздәккә хәдәре.

Был быуа. Ҡорған тип атала ул йылға. Уның тегесен йазғандар Ҡорған тип, тегесе Сәрмәсән, бынысы Ҡорған.Был ҡорой иде, эсе ваҡытта болота була иде. Йөз житмешгектар зурлыҡта. Ҡороғас, Ҡорған тип атағаннар инде, ҡорой иде ул. Шунан ул йылға килә, был казактардан өстә бер карьер бар, шунан килә. Был басыударды Күсембәт тиләр. Кеше исеменән. Элек бит йер биргәндәр хезмәт итеп ҡайтҡас. Шуның исемен биргәндәр.

Болан ҡыуағы тиләр, элек болан күп булған. Ауылдан үтәләр иде. Без бәләкәй чаҡта этләр йәбешә иде бында суғыша башласа. Шул ауыл аша күп үтәләр иде,көтөүе белән.

Ә Болан ҡыуағы – ул таллыҡ, шушы быуа ҡырынан китә инде ул өскә. Бынауын Осло морон, тиләр. Алаша ҡулы, тиләр. Тау ул,урман,ҡултығы бар шунда. Бәләбәйдән, рыбактар шунан килеп төшә инде.

Тауҙың артында ғына шишмә. Бөтә төшкән килендәр шунда бара инде. Гармун белән йырлашып киләләр, суны алалар, төшөрмәскә кәрәк, ҡайтҡас, суны саталар.

Безден ауылыбыз бик матур урында урынлашҡан, безден нәселде Таллы тиләр. Без таллыҡка килеп ултырғанбыздыр инде. Безден ҡартатайыбыз Игебай, аңарсы булған ҡартатай килеп ултырған инде йөз илле йыл элек. Әйтәләр йөз утыз йыл ғына дип, ул Иглин районынан килгән. Унда халыҡ күп булған. Шунан күсеп килгәндәр бында. Ә мин үзем урман астында үстем суғыш ваҡытында. Әткәй суғышҡа киткәч, Бүздәктә йәшәгәнбез, әле консервный завод бар бит, әнкәй шунда эшләгән. Бына шулайтып без бәләкәйдән эшләгән кешеләр инде. Атҡа безде элек алалар, тай өйрәтә идек. Ырғытып бәрә, йалына эләгеп, шундай шустрый булып үстек.

Элек ниндәй дауалау булсын инде, элек мәтрүшкә эсерәләр иде, мин үпкәләр менән сирләгәнмен, әткәй барсук тотҡайны, шуның майын ашап, минең үпкәне терелттеләр. Элек лечение шул инде, мәтрүшкә менән дауалайдар иде, салҡын тейсә, температура булдынисә, мунсаға керетеп төрәләр иде лә, тирләр сыҡҡастын рәхәтләнептереп йүгерәсең. Элек печь башында лечить итәләр иде, бөтөнөсөнөң печь булды бит.

Ике ҡызымда татар йегеттәрендә, унған кейәүдәрем булды, Аллаға шөкөр. Внучкалар русса сөйләшә инде, өйрәтегез, дийем. Өйрәтә алмыйлар үздәре русса сөйләшкәс.

Мин башҡортса да һөйләшәм кәрәк булһа. Мин үҙем башҡорт бит. Мин бит ситтә йөрөдөм, минең әнкәй татар, ә без башҡорт мәктәбен бөтөрҙөк. Мин былай һөйләшәм, әйбәт. Үзебезден телде.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы менән Аширова Гөлсәсәк Әхәт ҡыҙы яҙып алды)

Динисова Рауза Юныс ҡыҙы, 1930 йылғы

Туҡсан йәш тулды хәзер. Ошо ауылдыҡы, шушында туған, шушында үскән. Эшләмәгән эш ҡалмаҙы инде, үҙегеҙ беләсез инде, ниндий эшләр ас ҡалмас өчөн. Ҡыз булып үсеп, нәрсә рәхәт күрҙек, бер ни күрмәҙек. Йаланнарҙан кәлйемәйем тип тамаҡ туйҙырған, эшкә йөрөгән бәндәләрбеҙ. Үгезе ҙә ҡалмаҙы, сыйыры ҙа ҡалмаҙы, нәрсә генә ҡалмаҙы инде безҙән эшләргә. Бер әйбер ҡалмаҙы. Бәләкәйҙән ун ике йәштән тотондоҡ, пенсийәгә чыҡҡансы эшләҙек тә эшләҙек инде, балам. Эшкә йөрҙөк, ҡалмаҙыҡ. Бәләкәйҙән үк беҙҙе заставить иттеләр. Ураҡ белә урып, көлтәләр бәйләп, барабаннарға падауать итеп, саламнар скирдауать итеп... Веялка әйләндереү ҙә ҡалмаҙы, сыйыр белән тырма тырматыу ҙа ҡалмаҙы, үгеҙ белән скирдауать итеү ҙә ҡалмаҙы – берсе ҙә ҡалмаҙы. Беҙгә эләкте инде, балалар. Ҡойаш чыҡҡансы, самолетҡа чығарырлар ийе, сәгәт ун икеҙә генә ҡайтыр ийек. Самолетҡа ла төйәргә торорға тура килде. Бөтөнөсө эләкте инде безгә, эшләмәгән эш ҡалмаҙы. Аслыҡ күп булды бит инде. Ҡапчығы белә балтырғаннарны жыйып, урманнан ҡайтып, бешереп ашайсың да, аннан эшкә чығып китәсең, шуның белә йөрөйсөң. Үлмәгәч, үлмәгәнбез бит, ҡалғанбыз.

Балтырғанны суған тураған кебек турайбыз за суға салып ҡайнатабыз. Аңа тағын нәрсәкәй саласың, он йуҡ умач ыуып салырға. Өч йөз грамм соло бирәләр ҙә, шуны салып ботайбыҙ ҙа шулпасына, сөзәбез ҡабығын солоноң, шуның суын эчеп китәбез. Тоз салып аш итәсең, аның тозо да йуҡ бит әле ул вахытта. Мына шулайтып йәшәп үскән балаларбыз. Балтырғанны хәзер ҙә жәйгә чыҡҡастын эчәбез. Ике-өч мәртәбә эчеп алабыз. Иң башта сәрҙәне тотоназыр ийек, анан ҡычытҡанны. Сәрҙәсе мына шулай су буйында үсәҙерийе. Аннан соң балтырғанға китәҙерийек. Балтырғаны файҙалы инде ул, әллә шуңа күрә торғанбыҙ. Аны шартына килтереп бешерсәң, балтырғанны турап саласың, бәрәңгеңне турап саласың, ондо умач итеп ыуып саласың, бөтөнөсөн бергә ҡайнатасың. Ҡаймағың, сөтөң бар бит хәзер.

Ҡаҡы ашап, шуның белә китә торған ийек эшкә. Ҡапчығы белә ҡаҡы жыйасың да сабағын чәйнәп ашап китәсең. Үлмәгәч, үлмәгәнбез инде. Шул үләннәр алып ҡалғаннныр инде безне, белмәйем. Аллаға шөкөр, мин әйтәм, мына Аллаһ Тәғәлә ғөмөрнө бирҙе миңәргә. Минең иптәшләр күбесе хәҙер йер аҫтында.

Уйнарға чыға алмайҙыр ийек, уйын булмады ул безгә. Мына уҡырға йөрөй башлаҙыҡ Ҡаңныға, жәйәү барабыҙ бит инде. Иртән таңнан китәсең, шул балтырғаныңны ашап, ашарға йуҡ. Бәрәңге барында көлгә күмеп ҡуйаҙыр ийек тә, иртән шуны ҡабып китәҙер ийек. Уҡырға бараҙыр ийек барыбер. Жәйәү барасың, жәйәү ҡайтасың. Күрмәгән ҡалмаҙы инде. Күрсәтмәсен алдағы йәшләргә, шул. Безнең күргәнне хәзер төштә ҙә күрергә йазмасын.

Бәрән ҡарау ҙа ҡалмаҙы, тауыҡ ҡарау ҙа ҡалмаҙы. Анан сыйырға төшөп киттем. Пенсийәгә саҡлы сыйыр сауҙым да сыйыр сауҙым инде. Колхоз ине, совхозға әйләнде. Хәзер бармы, сораған да йуҡ, ҡызыҡсынғаным да йуҡ, белмәйем. Урамға сыҡмайым бер ҡайа ҙа. Бер үҙем йәшәйем инде, малай бар эргәлә, ул эшкә китә Уфаға. Бабайның үлгәненә утыҙ бер йыл. Биш бала белә ҡалдым. Күрмәгән ҡалмаҙы. Йанып бөттөм, көлгә ҡалдым. Анда бабай исән ийе. Йетмеш сигеҙҙә йандыҡ, бер әйвер ҙә ҡалмаҙы, сөйләргә түгел, Хоҙайым күрсәтмәсен, төшкә кермәсен. Бер документ та йуҡ, көлгә ҡалдыҡ. Шунан соң алып салған йорт был, ун бер йыл тороп ҡалды бабай был йортта. Сиксән туғызынчы йылны китте, илле сигеҙ йәшендә.

Бабай белән танышып тормаҙыҡ. Элек бит салып алалар ҙа китәләр ийе йәшләрне. Салып ҡына алып китеп папал булдым. Урланылар. Элек шулай итәләр ийе бит. Күргән-белгән кешем түгел ийе.Ауылда булған инде ул йегет, анда-мында йөрөмәгәс, белмәйем андый-мындыйны. Чығып йөрмәҙек, эштән баш ҡайтмаҙы. Уҡыуҙан ҡайтабыҙ ҙа, бәләкәй чана белә китәбеҙ утынға. Ул утынны ҙа чейенә тейәлмәйбеҙ, ҡоро чикләүекне төйәп ҡайтаҫың. Аны ҙа тоталар, йә санаңны тартып ала, йә балтаңны бирмәй. Йәшереп кенә ҡырҡаҙыр ийек аны ҙа. Шулайтып интегеп үстек йәшлектә.

Урланғас, нисек йәшәп китәсең? Китәсең инде, некуда девать. Некуда девать! Колхозда тары бирә башлағаннар ийе килалап ҡына, шуны тәбә итеп салып, салырға майы ҙа йуҡ... Булды инде, йәшәп киттек.

Илле бишенче йылны февралдә килгән ийем, апрелдә алып чыҡты күршегә генә, бер буш өйгә. Инәсе үгәй ийе, мачеха. Үзенең инәсе ҡырҡ беренче йылны ҡан чирендә үлгән. Биш бала ҡалғаннар алар. Ҡан чире сыҡты бит, халыҡ ҡырылды ҡырҡ беренче йылны. То ҡан китә, то танау ҡанай, мына шундый чир булды инде. Мына әле бер чир бар бит, шуның кебек бер чир килеп чыҡты, халыҡ күп ҡырылды анда. Семьясы белә киткән кешеләр булды. Без исән ҡалдыҡ йуғыйсәк. Сыйыр бар ийе, шул сөт файҙа иткәндер безгә, дидек инде. Күпне күрҙек, күпне кичерҙек инде. Мына щуңа күрә Аллаһы Тәғәлә йәшәтәҙер хәзер.

Баш балам ҡыз булды, биш бала, барысы ҙа исән әле: Әлфиә, игезәк малайлар Рәшит, Ришат, Ринат, Рафаэль. Исемде мулла ҡуша. Ҡөрьән уҡытасың да. Туғач уҡ исемен ҡуштырып ҡайталар бит хәзер, элеккеге күек түгел. Элек үзең йазып, үзең ҡуштырасың. Ике йаҡ ҡолағына өрә мулла, өс тапҡыр исемен әйтә. Аталы-инәле, тигез ҡанатлы булып үс, бәхетле сабый бул, тип теләйсең. Хәйер тараталар, муллаға ғына бирәҙер ийек, хәзер бит вич бирләр. Кем нәрсә бирәлә, биргәне аҡча бирә, бирмәгәне бүләк бирә шунда. Алай итсәң дә йарай инде ул, синән сорап алмай бит ул, үзең ничек бирәсең, шуны ала. Хәзер инде внуклар, внучкалар бар.

Ҡызыбызны кейәүгә биргәндә как раз ана шул йанған йылны эләктек. Йаз көнө шушы өйнө алып ҡайтып, тейаҡҡа өч таҡта салып, быйаҡҡа изән жәйеп, бер карауат ҡуйып. Ҡыш көнө йандыҡ, көзөнә ҡызны бирдек. Бирнә шул үзенә күрә әзерләдек инде. Нәрсәкәй генә бар ине инде элек. Алырға ҙа йуҡ бит элек. Простой челтәр ҙә табып булмай. Теләсәң нишлә, йуҡ. Беҙ бит инде йанып бөттөк, көлгә ҡалған әҙәмнәр. Ишшумына шушы йортно алдыҡ, йарай савхоз ярҙам итте инде транспорт белән. Ҡайтарырға бу йортно, әҙер йорт алдыҡ. Шуны салып кереп, ҡызны биреп көз көнө... Бабайның бер абзыйсы бар ине Сарайғырҙа, шулар бер ҡапчыҡ он, бер матрас алып килделәр, тимер карауат ҡуйҙылар. Өйдә мына әйбер шул. Бер карауат, бер йастыҡ, бер мендәр, бер ҡапчыҡ онобоз булды. Бер әйбер ҙә йуҡ бит, бер нәрсәсез ҡалдыҡ бит.

Түзгәс, түздем инде, үлмәй ҡалдым мин дә, йәшәп булашам мына. Бер үзем. Ашарыма үзем рәтләгән булам әле, үземә үзем пешерәм. Малайҙы ҙа ашатып торам, нәрсә кирәк, шуны пешерәм. Иҙәннәремне йуам әле үҙем. Аллаға шөкөр. Үземне үзем ҡарайым, ҡалған ғүмеремне ҙә шулай бирсен, дип утырам инде.

Сыйыр сауҙым, гел алдыңғы булдым. Ҡайа эшләсәм дә, алдыңғы булдым. Сарыҡ йөнө алсам да, алдыңғы булдым. Сыйыр сауҙым, районный депутат итеп ике йыл йарым тоттолар, районда депутат булып йөрҙөм заманында. Передовая доярка булғач, ҡуйҙылар, йөрҙөм. Килеп алалар ийе сессияға, китереп ҡуйалар ийе. Үземдең тырышлыҡ белән инде. Йанып бөткәч, бар ҙа үземнең көчөм белән генә, балалар гел читтә бит инде. Игезәкләр армияда ийе. Алар инде, берсе ҡайта, берсе китеп торҙо. Ике йәш ийе бит аралары. Ныҡ әйбәт йәшәйләр балалар, тормошлары йаҡшы, ҡыуанып бөтәлмәйем, Аллаға шөкөр.

Кешенең энәсенә ҙә ҡағылмағыҙ, динем балаларға. Тәмәке тартып йөрөмәгеҙ, ҡағылып ҡына ҡарағыҙ, дийә ийем. Күрше көлә ийе, берне Рафайылдан тәмәке урлаттырырыйым да, тей, жеңгәсәй белеп ҡалып ышырыр, дий торғайным, ди. Сыбыҡ аларға ана, тыңламасалар. Берсе дә тартмай тәмәкене. Киленнәр ҙә әйбәт, тырышып эшләйләр, йәшәйләр, шөкөр, дип кенә утырам. Балаларға сүз йуҡ, килеп хәл белеп торсалар, әйбәт торсалар, безгә хәзер шул инде. Мине зурлап килгән өчөн зур рәхмәт сезгә. Безне зурлаған өчөн. Алла зурласын үзегезне.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Хөснөтдинова Илүзә Илһам ҡыҙы яҙып алды).

Шәймәрҙәнов Вәзир Миннеғәзим улы, 1962 йылғы
Шәймәрҙәнова Зөлфиә Мөнир ҡыҙы, 1963 йылғы

Шәймәрҙәнова Зөлфиә Мөнир ҡыҙы: Нарат ҡайнатмасын интернеттан ҡарап эшләргә өйрәндем. Башта песок, су салып ҡайнатасың. Сироп ҡайнатасың. Шунан, күпмеҙер ҡайнағач, нарат шишкаларын йыуып саласың. Шуны күпмелер тағын ҡайнатырға кирәк. Башта ул сыйыҡ ҡына була, мынауындый төскә кергәнче ҡайнатсаң, әйбәтерәк. Озағыраҡ ҡайнатсаң, шулай килеп чыға. Хәзер интернеттан ҡарап була бөтөнөсөн. Былай мин белмәйҙер ийем. Йәш наратлар була бит. Шунан жыйасың. Беҙнең элек басулар була иҙе, Кирәмәт тигән тау йанында. Шул басуда ҡарағай басып, өчәр метр, дүртәр метр үсте инде алар. Ҡойолоп үсә. Вис басуны басты. Шуларҙан аласың. Шуларның шишкалары була, бөтөнөсөндә түгел, барлар. Йомшаҡ, йәм-йәшел. Бийек түгел наратларҙа жыйырға жайлы. Нарат ҡарағай була.

Шәймәрҙәнов Вәзир Миннеғәзим улы: Туҡмаҡкул шишмәсе бар. Ҡаранай йағына барғанда безнең атайлар шунда сарыҡ көттөләр. Өсәр мең баш сарыҡ була торған ийе. Тау башында үлән дә булмайҙыр ийе шуға элек. Шунан беләм, үзем дә бараҙыр ийем. Аның чишмәсе, атайлар әйтәҙер ийе, нисек тирләп килеп эчсәң дә тамаҡҡа бәрмәй, дийләр ийе. Салҡын су, ә тамаҡ шешмәй инде. Суы әйбәт, әле ҙә ағып йата, тик чишмәне боздолар. Матурлаған булып, чишмә йасап, котлован чоҡоп. Хәҙер йемерелеп тә бөттө инде. Суы аҡмаҙы, торбаны өскә ҡуйҙылар ҙа, чишмә буылды. Әзерәк сарҡып астынан сығып йатты ул. Шул Туҡмаҡчишмә исемле. Ә фактически ул Туҡмаҡкул. Туҡмаҡчишмә – мынысы, водокачка йанында, әле лә көчлө чишмә ул, ват аның чишмәсе көчлө.

Ни өсөн Туҡмаҡ икәнен белмәйем, үземчә генә уйлайым инде. Чуашлар күек, элек йуғаннар бит чишмәләрдә керләрен, әле лә чуашта шулай. Шлангынан ағып йата, улаҡҡа салалар ҙа төйәләр ҙә төйәләр генә. Шушындый түңәрәк ағач белән керне туҡмайлар. Туҡмаҡ белән. Шуңарҙандыр ул Туҡмаҡкул. Ҡул ул рука түгел, ҡул ул ҡултыҡ. Ике йағында тау, үзе урман, бушлыҡ йалан, шул ҡултыҡ. Беренсе ҡул, икенсе ҡул, өсөнсө ҡул, дийләр. Безнең заманда инде аларны ужы беренче читән, икенче читән, дийләр. Читән үргән булғаннар. Ҙур аралар күп анда, өсәү. Анда ла чишмә бар әйбәт. Чишмәне ҡарамайлар инде бездә, мин үзем дә

трактор, экскаватор белән менеп чоҡоп... эшләгәнем бар. Ой, шәп ағып китә... тау астынан чыға. Безнең ҡойода да чиста, әйбәт су. Барғанда чишмәдән дә алып эчәбез, әйбәт суы. Чишмәләрнең суы да төрлө була. Мына Бәхет чишмәсе бар бит, аның суы ҡаты. Татырлы. Тауыҡлы чишмәҙең чыҡҡан йере йуҡ. Мин барып ҡараным, барып йетә алмаҙым, барып йетәрлек түгел.

Бер генә кеше ҡарап булмай. Иң әйбәт сауап – ул чишмә тазартыу. Шул чишмәләрне ҡарауға айырым бер бригаҙа, организация булсын ул. Элек бит булған водное хозяйствомы диган организация. Алар ҡарай ийе, аларға беркетелгән була. Халыҡ ҡаршы түгел, ойошторсаң, хәзер әйтсәң, хәзер бара, йарҙам итә. Мына зиратларға субботникларға чығалар бит.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Шәрәфетдинова Зилә Рим ҡыҙы, 1963 йылғы

Килем ауылы ҡызымын. Бәйләргә йаратам. Минем жепкә аҡчам бөтә, йазға чыҡсам, чәчкәгә аҡчам бөтә. Аҡчам бөтсә бөтә, шуларны алам инде мин. Чәчкәләр төрлөсөнән үсә. Малайлар урынына, ике ҡызым да үзем инде. Иптәшем ун йыл постелдә йатты, чирләде. Эштә ҙә йөрҙөм. Пенсияға әйбәт итеп чығып буманы инде. Кеше алған пенсийаны алалмайым.

Ҡызларым өйрәнәләр бәйләргә. Үзегез донйа көтә башлағас, ужы все, бөтөнөсөн эшләйсегез, тип өйрәтәм. Иң беренче мин үземә кофта бәйләҙем, шуны саҡлаҙым, саҡлаҙым да кемгәҙер биргәнмен. Беренче эш бит инде, аны кешегә бирәсе килмәй. Регланны өстән башлап бәйләгән ийем. Бик матур чыҡҡан ийе.

Бәйләү нервыны баса бит ул, бәйләгәндә күңелем йал итә. Минең ҡулға мозоль чыға, ҡул ауырта башлай, бетмәй ул. Сөйәл кебек нәстәкәй килеп чыға. Ҡаты ҙа тотмайым да. Ҡул өйрәнгән, ҡарамыйча бәйләйсең. Узорны ҙа ҡарамайсың, эстән санап барасың. Кейәүгә чыҡҡансы ике костюм бәйләҙем мин. Москваҙан алып ҡайтҡайныҡ пряжа. Кейәүгә чыҡҡансы бер йылны барҙыҡ. Поезда ҡунабыз, горотта йөрөйбөз. Пряжа сатып алып, үземә шапка бәйләп кийҙем. Пряжа дефицит ийе, быйаҡта йуҡ. Бер пакет, ҙур пакет пряжа алып ҡайттым, аннан костюм бәйләҙем. Хәзер бит инде тазарҙым, ҡырҡ биш кила ғына иҙем кейәүгә чыҡҡансы. Ир-атларға, йегетләргә кепка бәйләп, ҡатын-ҡызларға береткалар бәйләп, шуларны сатып, мин үземә туйға фата алырға аҡча эшләдем. Ун сум булғандыр инде ул вахытта, ҡыйбат түгел ийе. Ә туҡсан сум, йөз сум зур аҡча ийе бит инде ул вахытта. Фатаның хаҡы ла хәзерге кеүек ҡыйбат булмағандыр, ә безгә ҡыйбат булғандыр инде барыбер. Йөз сум аҡчаға бер пальтә алып, бер итек алып булаҙыр ийе. Минең эшләй башлағанда туҡсан сум оклад ийе үземдеке. Бухгалтер булып эшләдем, аҡчам зур түгел бит инде.

Нәнәйем минең оста ийе, ул мине өйрәтте. Аңарға кирәк былса жөн, жеп, мына ҡыш көнө сарыҡлар керә мал өйөнә, жөннө ала, шунда тота. Ул пухауайлар ҙа бәйләҙе, паутинкалар ҙа бәйләҙе. Нәнәйем минең пешеренергә ҙә йарата иҙе, кешене йаратаҙыр ийе, урамнан любой кешене апкереп чәй эчерергә можыт.

Матур жырлайҙыр ийе ул. Мин бәләкәй иҙем, нәнәйемде килеп, кассетаға йаҙҙырып алып киткәннәр иҙе. Йәшләр, йәш ҡызлар килгәннәр ийе.

Бездә жәй көнө бик матур. Мында чыҡҡас та жиләк, тейаҡта ҙа, быйаҡта ҙа. Мин жиләк жыйсам, арт белән шуушып барам, анда бер әйбер ҙә ҡалмай. Эреләрен генә жыйам үзем. Ваҡларын жыймайым. Ҡызларны да щулай өйрәттем. Ваҡларын ҡалдырығыз, мин әйтәм, алар үсәләр әле.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

ТЕЛӘКӘЙ-ҠОБАУ АУЫЛЫ

Булатова Рәйсә Муллахмәт ҡыҙы, 1952 йылғы

Бүздәк районының Батырша-Ҡобау ауылында тыуып үскәнмен. Ошо ауылға килен булып төштөм. Хәзер хаҡлы йалдамын.

Ни өсөн Батырша-Ҡобау дигәнне мыны инде элек әйтәләр иде, Ҡобау дигән бер бабай булған, шуның дүрт малайы булған. Батырша, Ҡазаҡлар, Кәпей, Теләкәй. Ошо дүрт малайға ла, үзенең фамилиясы булғанмы, өстәгән. Батырша-Ҡобау, Кәпей-Ҡобау, Ҡазаҡлар-Ҡобау, Теләкәй-Ҡобау.Шушу бабайның да төп исеме, имеш, Ҡобау булған. Элек атасының исеме фамилияға әйләнеп киткән бит. Рус телендә Батырша-Кубово дип йазылғач, фамилиясы дип уйлайым.

Килгәндә зур күлне үтеп киттегезме, исемен Ҡанлы Төркәй күле дип йөрөтәбез. Аныҡ ҡына исеме йуҡ. Батырша-Ҡобау аша Турат йылғасы үтә. Күперзән чыҡҡанда йазылған река Турат дип.Элек Батыршанан өстә Туратбаш дигән ауыл булған. Шунан башланған йылға. Ул ауыл хәзер йуғинде. Туратбаш дигән ауылды элек бәләкәй ваҡыттан беләм, анда без барып йөрөгәндә өй бар иде. Хәзер ул ауыл бөттө.Ул ҡушылып йазылған. Туры ат дип айырым йазылмаған.

Шуңан суң Ҡазаҡлар ауылына кергәндә зур ғына буа бар. Аның исеме йуҡтыр ҙа. Шуңан, безнең ауылда биек кенә Ҡобағыш тау бар. Әйтәлмәйем ни өчөн шулай аталғанын. Очло тау бар. Менгән сайын очлайып менә.

Ауылдан данлыҡлы кешеләр бар, алар мәрхүм булдылар инде. Ҡырҡ йыл безнең Бүздәк больницасында педиатр булып эшләде Насибуллин Урал. Шушу Ҡобау ауылында тыуып, шушында уҡып киткән. Шунан, хирург Хусаинов Фәһим Ғәзим улы. Ул да мәрхүм инде. Ауыл хужалығы министрлығында эшләп мәрхүм булды Хәкимов Фән Дауыт улы. Менә бу өчөсө лә иде минең иптәшем белән бер класта уҡығанлар. Халыҡ арасында хөрмәт ҡазанған кешеләр.

Сунғы йылларда безнең Теләкәй-Ҡобау ауылы бәләкәйләнеп тә ҡалды. Кешеләр әз, ҡарт-ҡоролар ғына. Менә мин ауылда уҡыткан йылларда минең бийанай бар иде. Шушу ҡәйнә мине чаҡырып, бер бүлмәдә кийез бастырды. Ул кийез әл дә исән әле. Мин аға тыш тегеп кейҙереп ҡуйған ийем. Мин үлеп китсәм, балаларым ырғытыр инде. Берәйсе сораса, музейға ғына бирер ийем аны. Анан суң, ҡаз өмәләре, мал суйған өмәләр барсында ла бар. Сит ауылларға барып ҡайтканнан суң Ҡанлы Төркәй ауылы йағы нығыраҡ ҡунаҡчыл икәне сизелә. Халыҡка нығыраҡ ихтирамлы алар. Барып керсәң, ҡундырмайса сине бер ҡайда ла йебәрмәйләр. Шушу кешегә ҡарата хөрмәт, ҡунаҡчылыҡ белән башҡорт ауыллары айырыла.

Мин үзем ҡолмаҡты (дрожжи) ҡайнатып чүпрә йасап әпий салам. Безнең урамда өч-дүрт кеше әпий сала.

Дарыу үләннәренән мәтрүшкә, сары мәтрүшкә, туҡранбаш (клевер), андыз тамыры, йаз көнө балтырған йыйам. Сөттән эремчек, ҡорот эшләйбез. Ҡазан астына ут йағып, бер-ике бидрә ҡатыҡны салып эшләдек.

Әсәй – инәкий Батыршада, бында – инәй, атай – эткий Батыршада, бында – атай, олатай – олатай, ҡартинәй, ҡартатай, өләсәй – зур түткәй, зур инәй, үзеңдән бәләкәй ир туғандар – апайым, йәки исеме белән әйтәбез, ағай – зур атай, абыйым, ейән-ейәнсәр – улым, ҡызым, ҡайны, ҡәйнә – әбий, баба (кейәү өндәшә), инәй, атай (килен өндәшә).

Иптәшем минең кесе туғанларыма ҡәйнеш дип өндәшә, ә мин уның кесе туғанларына исеме белән өндәшәм, өлкәндәренә – абый дип. Сеңлемдең ире белән иптәшем бер-бересенә бажа, дип өндәшә. Аның абыйының хатыны белән без килендәштәр.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – баҡча жиләге, черемуха – шоморт, кесерткән – ҡычырткан, самец – ата, лягушка – баҡа,тәлмәрйен, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – жиңгәчәй, угол – почмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – әпий, икмәк, ведро – чиләк, бидрә, воробей – чыпчыҡ, печка – мич, кошка – песи, чашка – йомро, блюдце – чынайаҡ, ложка – оло ҡалаҡ, чайная ложка – бәләки ҡалаҡ.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡызы менәнАширова Гөлсәсәк Әхәт ҡызы яҙып алды).

Аҡчурина Малия Рәхмәтйән ҡызы, 1940 йылғы

Таллыҡул ауылында үҫтем мин. Бу – Урман аҫты, Теләкәй-Ҡобау. Доярка булдым, сыйыр сауҙым эшем буйынса. Сөгөндөр үҫтерергә барҙым, сарыҡ ҡараҙым, гел шундый малчылыҡта эшләҙем ғөмөр буйы. Пенсийәм артып килде, Аллаға шөкөр, исән-сау алырға ғына йазсын. Илле сигеҙ йыл бергә торҙоҡ. Торабыҙ һаман да, шөкөр.

Иптәшем Миәссәр элек трактор буйынча гел алдынғы йер сөрүче булды. Нисәмә сәғәтләр алды, шундый бавайым уңған булды. Пинсейәгә сыҡҡанында аңа трактор бирҙеләр. Алдыңғы тракторис булды ул. Похвальный грамоталары бар, миҙаллары булды. Гел премий алып торҙо, ҡырынғыс-ниҙер, пастаянны алып торҙо, Уфаларға барҙы, нәмәкәйгә барҙығыҙ әле? Ҡыҙыл книжкалары бар. Миҙаллары бар. Нисәмә санаторийларға барҙы. Гел бесплатны. Минең ул хәтле нейем булмаҙы инде, грамотам. Бавай грамотный, партийный булды.

Бавайым элек заманында бик матур итеп йырлаҙы, шундый һөнәре бар. Әле тамағы ауырта, әле генә балницаҙан ҡайтты. Сирләп ҡайтты бит, әле терелде, Аллаға шөкөр. Төпчөк ҡызыбыз күршегә генә кейәүгә сыҡты, Ҡандраҙа торалар. Кейәуемнең Туймазыҙа туғаннары бар ийе. Менә дүртенсе көн дигәндә китеп тә барған, бөгөн йерләйләр. Шул сир белән. Күв инде андыйлар. Күрсәтмәсен инде.

Ике ҡыҙыбыҙ бар, ике ҡыҙыбыҙ ҙа техникум бетерҙеләр, малайыбыҙның ҡыҙы тужы әйбәт уҡыҙы, балаларыбыҙ ҙа әйбәт, шөкөр, Хоҙайым.

Бавайымның бер туған сеңлесе бар Ҡазаҡлар ауылында, икебезнең туйны бергә йасадылар эткәй, инәкәй. Бийанай, бийатайым бар ийе. Утыҙ өс йыл бийанай белән торҙом. Беҙнең әйбәт торғанлыҡка клубта беҙне саҡырып, сәхнәләрҙә утыртып безне, бүләге лә бар ийе әле, бүләкләр биреп, бийанай белән әйбәт торған өсөн. Ҡәйнә була инде, бавайымдың әсәһе. Инәй дейләр инде бездә. Әткәй бар ийе бавайымның. Әтәсе. Аның белән жите йыл торҙоҡ. Шулайтып, беҙ, Алланың биргәненә шөкөр, нықлы семья булдыҡ. Нықлы, әйе, мөхәпәтле и почетлы семья булдыҡ. Бик сабыр булдым инде, әрләшә белмәҙем. Йуаш булдым. Бавайымды ҙа әрләгән булмаҙы. Менә исән-сау торорға ғына йазсын.

Әле сантыйлығымны ҙа сүләйем әле. Сиксән йәшем тулды. Ҡолағым тишелмәгән. Менә шуны тиштермәнем дә тиштермәнем нәрсәшләптер. Әле малайым, киленем ҡайтып, Уфаҙа торалар, ҡыҙлары уҡыған, Аллаға шөкөр, бик тәртипле семья. Сәскәләр алып ҡайтып, алҡа ҡайтарып ҡуйҙылар, әле тиштергән килеш кенә, алҡа тағылмаған әле. Алҡалар тора әле. Кирәкмәй, тигән иҙем дә мин. Бавай әйтә, көләрләр, сиксәнгә хәтле ҡолаҡ тиштермәй йөргән кешеләр бармы икән дип, кешегә сүләнмә, ди.

Урам байрамнары үткәрәләр ине элек. Өйнөң алдына өстәл ҡуйасың, бешеренеп сығасың бәлешләр салып. Чигүле әйберләрем ныҡ күвийе, хәҙер бөттө инде. Шундый нәмәләрне салып ҡуйалар. Күп әйвер чиктем мин, күп чиктем. Аларны күрҫәтәм тисәң, аҡтарырға кирәк, сандығы келәттә. Элек ней анда ҫуҡыр ут бит инде, ҫуҡыр ут. Лампала чиктем инде. Ҫыйыр сауып ҡайтам да чигеүгә утырам. Урам байрамнарында анда һәр кем бейей, шиғыр сүләйме анда.

Әле йуғинде байрамнар, ауыл таралып бөттө. Ауылыбыҙ бәләкий бит инде хәҙер. Әвей, бавайлар ғына бит инде. Йәш кеше, бер уҡытыусы ҡыҙыбыҙ бар, әле генә килде. Шулай инде, беҙнең ауылда хәҙер нисә генә кеше әле? Мәктәп тә йуҡ, пункыт та йуҡ, магазин да йуҡ. Иң ҡыйыны – магазин йуҡ. Магазинға интегәбеҙ. Әле

рәхәттә генә йәшәҙем, ожмахта йәшәҙем дигән кебек. Бавай трактор ҡабыҙа ҙа, трактор белән генә Таллыҡулға барып киләбеҙ магазинға. Хәҙер тракторға утыралмай, йарамай.

Гөлйемеш үсә. Киптереп ҡуйҙым әле үҙем. Андыҙ бар. Менә шуның белән терелде бавай. Андыҙны банкаға ғына салам да, умарта балы ҡушабыҙ ҙа, шуны эсәбеҙ. Йүкә чәскәсе бар. Үгәй инә йафрағы, дейләр. Йүтәлне бөтөрә. Аны шул ҡайнаған су ғына йебәрәвеҙ ҙә, ҡасан булса ҙа эсәһең. Бынау тауҙа ғына йеләк йыйабыҙ. Йыраҡ барасы түгел. Ваҡ ҡынасы – ҡайын йеләге. Ҡайын йеләге йуҡ беҙҙә, бар, ләкин сирәк. Бик йыраҡ китсәң генә. Бөрлөгән дә бар инде.

Май айында быраулап ҡына ҡайын сыуы эсәбез. Былтыр әле беҙ баҙға тултырып ҡуйҙыҡ. Чирекләргә тултырҙыҡ та ҡар баҙына ҡуйҙыҡ. Мөгәрәп, тиҙәр инде башҡортса. Дүрт ҡалаҡ песок саласың да, алты ғына бөртөк йөҙөм саласың. Шуны йәй көнө менә, көҙ көнө эсәсең, көҙгә хәтле йетә ул. Шуны эстек инде беҙ. Давлениеҙан бавай балан ҡаба.

Бөрйәндән тинең мәле үҙеңне, балаҡайым, Бөрйәндә күптер инде ул йеләкләр. Ҡайын йеләгенең төбө сыҡмай, тартып ҡына алына. Быйыл айаҡларым ауырта әле, ҡаҡ ҡойа торған ийем жиләктән. Ҡаҡ. Ҡаҡны, тишекле сүмес була, шуңа саласың. Йеләкне салам, әйме. Йуҡ, йаңлыш сүләйем. Оло ҡоштабаҡҡа йеләкне салам да жуып, төйгөс белән төйәм. Шуннан ҡул белән былай итеп сығам. Шуннан таҡтала киптерәм. Таҡтаның төбөн, чиста булсын инде, майларға кирәк, атыу ҡупмай. Аны инде менә, элек чәк-чәк бешерәләр бит, шуның өстөнә ҡуйалар абизателны ҡаҡ. Табынға утыртырға. Шулай табынға чығаралар. Башҡорт сәк-сәге беҙҙә. Магазинда була ул, уаҡ сәк-сәк тиләр. Беҙҙә эре сәк-сәк булды инде ғүмергә.

Чөгөндөр ҡатығы эшләйбеҙ. Сөтнө ҡайнатабыҙ, ҡызыл чөгөндөрнө йыуып, ваҡ ҡына итеп турайбыҙ ҙа, сөт белән бергә ҡайнатасың. Сөт озаҡ итеп ҡайнағас, чөгөндөрөн сөҙөп алаһың. Чөгөндөрө белән әйвәт булмай. Шул ҡыҙыл ҡатыҡ була.

Йоморо – ул чашка, тотҡалысы. Йоморонoң асты – чашка асты. Бәлүдә лә тиләр. Йәйпес тә тиләр. Аш ҡалағы, сәй ҡалағы.

Мин үзем башҡорт мәктәбендә уҡыҙым инде Ҡаңны-Төркәйҙә. Бавайым Ҡазаҡларҙа уҡыҙы. Татар мәктәбендә. Ул да башҡорт дип атала.

Йарай инде, балалар, беҙне санға суғып, ауылны иҫкә алып, килеп, сөйләндергәннәрегеҙ өсөн рәхмәт.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡызы менән Хөснөтдинова Илүзә Илһам ҡызы яҙып алды).

Аҡчурин Миәссәр Миңлегәрәй улы, 1937 йылғы

Беҙ – ҡобаулар. Менә Кәтәй, Ҡазаҡлар, Батырша, Теләкәй. Алар дүртесе ҙә ҡобау. Бының ауыл советы Ҡаҙаҡларҙа ине, быйаҡҡа ҡуштылар ҙа беҙне айырып, Ҡобауларҙан айырылып, Ҡан-Төркәй булып киттек. Ҡан-Төркәй сельсоветы булып киттек. Ә Ҡобаулар айырым ҡалды. ... ҡобау нийе, дүрт ауыл ҡобау алар.

Механизатор булдым. Тракторҙа эшләҙем ғөмөр буйы. Сәғәт сатып алмаҙым мин, бүләкләп торҙолар. Моторостроительный заводҡа барҙыҡ бер. Шунда беҙне ҡаршалдылар, кергәндә сәғәт бәйләп керттеләр ҡулға, тыштан уҡ дажы. Биш санаторийға барҙым. Ессентуки, Кисловодск, Яҡтыкүл, бер нәрсә ҡалмаҙы инде. Партийный булдым. Мына әвейем әйтә вит, минең ул хәтле нейем булмаҙы инде, грамотам, тей. Бавай грамотный, партийный булды, тей. Элек бит, эштә эшләтмәйләр партийный булмасаң. Хәҙер к...теңә тибәләр. Нейә, шулай булды. Әвейем белән илле йылдан ашыу торғанға. Хәҙер бит андый илле йылдан артыҡ торған кешеләр сирәк.

Сиксән өсөнсө йылны мына шушы тракторны тимер йул стансынан алып ҡайттыҡ. Шунан, шуны йөрөттөм инде. Йөртә-йөртә, хаҡлы йалға сығып киттем. Шул тракторны алып ҡайттым өйгә. Үҙемә бирҙеләр бөтөннәйгә. Әле бит мин йегерме көн балниста йатып ҡайттым. Шуңа йегерме көн үтеп китте хәҙер өйҙә. Йөрөрмөн әле, йөрөргә йаҙһын. Ғөмөргә йөрөгән бит инде. Әле Бибисара Азаматова ҙа үлеп киткән ана. Бөгөн йырлап алды инде ул телевизорҙа, сәғәт берҙә йерләйләр бөгөн.

Балан ҡуағына барып, бесән саптыҡ инде. Таллыҡул буйына барып. Арҡаға менеп.

Тауҙы менгәс, йер бар. Ҙууур. Шуның йартысы – Бәләбәй районыныҡы, йартысы – беҙнеке. Арҡа дип йөртәбез без аны. Шул арҡаҙа беҙнең боҙай ҙа сәстеләр, аш та сәстек инде анда. Шунан ары комбайнерлар нарушать итә башлағачтан, тегендә Семянкино, чуаш ауылы анда, шуға аш ташыйлар ҙа, быларҙан иген апҡайтып китәләр. Шундай ней бара инде. Комбайнерлар иҫерек тә була. Шунан директор күреп, алып төшөп комбайнерларны, йерне целиком Бәләбәй районына бирҙе ҙә ҡуйҙы. Жир Бәләбәйҙеке булып ҡалды, шул Арҡа инде. Тау өстөндә йер, тегеләй төштә – Семянкино ауылы, Бәләбәй районыныҡы, быйағы – Урман аҫты. Аралары ун километрҙыр инде бөтөнөсө, булса әле. Шуны Арҡа дигәннәр инде.

Ауылыбыҙҙа эсә торған сыуыбыз Күтәрмәле дип йөртөлә, Күтәрмәле сыуы. Ниңә алай Күтәрмәле дигәннәр, белмәйем мин аны. Шул су инде менә ауылның уртасынан ағып йата инде. Шул шуны эсәбеҙ. Шул сыуҙы быуҙылар бит әле. Нарушать иттеләр. Быуҙы ҙа балыҡ йебәрҙеләр. Шишмә башын быуырға тейеш түгелләр бит. Ауылның уртасында шишмә, шунда быуа хәҙер. Бу бит нарушение. Беҙнең суғыш ветераны Йәүҙәт ағай бар ине, шундуҡ йуғарыға йаҙҙы, хәҙер килделәр экскаваторлар, теге быуаны йырҙылар. Аннан ары, ауыл советы белән сөйләшептер инде ул, давай, шишмәнән сыу төшөрәбез хәҙер. Өстәәәән чиста сыу төшөрҙөләр. Торба ҡуйып, торба белән. Өс урынға колонка ҡуйҙылар хәҙер. Быуаны йаңынан быуып ҡуйҙылар. Өр-йаңы быуа хәҙер тағын шунда. Хәҙер инде өндәшеүсе йуҡ, сөнки сыу төштө. Быуалар бар беҙдә, зур йылғалар йуҡ.

Ҡыш көнө сусҡалар урамға керә ийе, ҡабан сусҡалары. Хәзер аларны атып бөттөләр инде. Дәже безнең ҡырыйға килеп, жирне сөрә башлаҙылар. Рөхсәт бар аларға, атып бөттөләр.

Ауылның тауыҡларын төлкөләр алып бөттө, төлкөнө атмайлар. Рөхсәт йуҡ. Кеше сайын өсәр-дүртәрне алды инде ул. Урманда бурсыҡ та бар, косуля бар. Матур, нескә генә айаҡлы. Матур хайуан.

Ҡаңны-Төркәйҙә бер йыл уҡыҙым, сигеҙне бөттөм әле мин анда. Сапайҙан килеп уҡыҙылар. Ҡыҙрастан килеп уҡыйҙар ийе безнең белән. Төрлө йерҙә төрлөсә инде. Телләр ҙә буталып бөткән. Безнең бит инде мында Таллыҡул уҡыҙы башҡортса, беҙ уҡыныҡ татарса мына мында. Ҡанны-Төркәйҙән бер апа килде, уҡыта. Татар теленән уҡыта ул. Белемем әҙерәк ней булғанмындыр инде, мине гел ирештерәҙер ине. Беҙҙең ҡыҙыл һыйыр ҡыҙыл быҙау быҙаулаған, дип.

Клубҡа йөрөү булды. Анда таҡмаҡ белән күберәк бейейләр ийе инде. Искә төшмәй шул инде хәҙер. Хәҙер андый йырларны йырлап буламы инде? Көс йетмәй. "Буранбайҙы" йырлайым. Аны бит әле ул бөтөн кеше йырлай алмай. Мин инде үҙебеҙсә, ҡысҡараҡ итеп ул. Әлегесә, артисларса түгел ул. Солтанов йырлаған кеүек йырлай алмайсың. Әлегеләр йырламай әле аны. Мына мин тыңнап утырамын, әйбәт итеп йырлап бөтөрәлмәйҙәр һаман да. Йәш ваҡытта йырлап йөрөҙөм инде мин аны. Табыннарҙа йырлаҙым инде мына. Элек бит аш-сулар күп булаҙыр ийе.

Түлкә ауыл бетте, алтмыш өйҙән дә артыҡ ийе мына беҙ бәләкәй уаҡытта. Әле мына минең шушы ҡапҡа төбөндә утырсаң, анау почмаҡтан мынауында хәтле биш өй бар ийе, хәҙер берәү ҙә йуҡ. Мына шулай булғас... йәшләр ҡалмай, йәшләр тиһегеҙ, ҡартлар бөтөп пара. Йегерме кеше барҙыр. Баласын, әвейен, бавайын санасаң. Семьялы ике кеше бар, Фатихлар, мына без бар, ике семья парлы. Ҡалғаннары.... Бөттө ауыл, бөттө... Эш йуҡ. Мәктәп бөттө. Шулайға әйләнде. Балалар саны бөткәс, мәктәпне йаптылар, Таллыҡулға күстеләр мәктәп. Хәҙер Таллыҡулдағы мәктәпне бөтөрҙөләр, Ҡаңны-Төркәйгә күстеләр. Мына шулай Таллыҡул да хәл өстөндә. Хәл өстөндә ул.

Минең атайның өйө мынауында ийе, алмағастар мында ийе. Бәләкәй генә өй ийе инде. Анан ошо өйнө салған булдым инде. Өйләнгәс инде ужы. Шунан, ауыл бөтә бара, мин әйтәм, әйҙә, пенсийәгә сыҡкас, берәй бура алып, салайыҡ ҙурыраҡ ауылға. Ҙурыраҡ ауылда торорбоҙ. Мында булашмайыҡ. Йуууҡ, мин үҙ ауылыма кире бармайым, тине. Шулай ҡалынды инде. Минең исәп бар ийе, ана шунда ҙурыраҡ ауылда торорға. Мының бетәрен мин белеп торҙом. И мына канисы килеп йетеп килә инде ауылның. Ҙурыраҡ ауыл ҙурыраҡ инде ул.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Хөснөтдинова Илүзә Илһам ҡыҙы яҙып алды).

Бүздәк районы йәнле һөйләшенең тел үҙенсәлектәре

Бүздәк районы, Башҡортостандың төньяҡ-көнбайышында һәм көнбайышында урынлашҡан башҡа районлар кеүек үк, үҙенең тел үҙенсәлектәре яғынан төньяҡ-көнбайыш диалекттың түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә ҡарай. Бүздәк районы ерле һөйләшен билдәләре яғынан был диалектҡа ҡараған башҡа район йәнле һөйләү теленән айырып торған фонетик күренеште билдәләп китергә мөмкин: һүҙҙәрҙең төрлө позицияларында *ç* өнө актив ҡулланыла. Телселәр билдәләүенсә, ошо һәм ерле һөйләштең башҡа факттары уны дим һөйләшенә яҡынайта.

Райондың фонетик һәм морфологик билдәләренә туҡталып үтәйек.

Башҡа районларҙың йәнле һөйләү теленә хас булған *с – һ* өндәр күсеше был район ерлегендә лә үҙ сағылышын тапҡан:

– һүҙ башында: *сөйлә – һөйлә, сағаҙаҡ – һағыҙаҡ, сағыҙ – һағыҙ, сыйыр – һыйыр, сөт – һөт, сыу – һыу;*

– һүҙ уртаһында: *туксан – туҡһан, сиксән – һикһән.*

Билдәләнгән өндәр күсеше һүҙҙәр үҙгәрешендә, һүҙ формалары һәм яңы һүҙҙәр яһалышында һаҡлана:

– исемдәрҙең эйәлек категорияһы яһалышында: *бөтөнөсө – бөтөнөһө, инәсе – инәһе, баласы – балаһы, файҙасы – файҙаһы;*

– шарт һөйкәлеше ҡылымы яһалышында күҙәтелә: *керсәң – керһәң, ҡушсаң – ҡушһаң, аласы килсә – алаһы килһә;*

– бойороҡ һөйкәлеше ҡылым формаһы яһалышында: *төшсөн – төшһөн, бәйләсен – бәйләһен;*

– һүҙьяһалышта: *йүнсез – йүнһеҙ.*

З – Ҙ. Бүздәк районы йәнле һөйләү телендә был өндәр күсеше ярайһы йыш осрай: *зурлыҡ – ҙурлыҡ, ҡыздар – ҡыҙҙар, ҡазан – ҡаҙан, сез – һеҙ, тығыз –тығыҙ, атҡазанған мәзәниәт хезмәткәре – атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре, йөрөтәбез – йөрөтәбеҙ.*

С – Ç. Билдәләнгән өндәр күсеше район йәнле һөйләү теленә лә хас: *асты – аçты, үстем – үçтем, исән – иçән, сайысҡан – һайыçҡан, йастыҡ – яçтыҡ.*

Ç – Һ. Был өндәр күсеше төньяҡ-көнбайыш диалектта киң таралған фонетик күренештәрҙән һаналмай. Бүздәк районы ерлегендә ҡайһы бер ауыл йәнле һөйләү телендә осратырға мөмкин. Сиратлашыу һүҙҙең түбәндәге позицияларында бара:

– һүҙ башында: *çин – һин, çелтәп – һелтәп, çеңнем – һеңлем;*

–һүҙ уртаһында: *әрçеҙ – әрһеҙ, ҡайçы – ҡайһы, яçа – яһа.*

Һүҙҙәрҙең категория буйынса үҙгәрештәрендә һәм яһалышында ҡатнашыусы ялғауҙарҙа был өндәр күсеше һаҡлана:

– исемдәрҙең эйәлек категорияһы яһалышында: *араçы – араһы, барçы – барыһы, йолаçы – йолаһы, атаçы – атаһы;*

– ҡылым һүҙ төркөмөнөң төрлө формалары яһалышында: *алçын – алһын, барçын – барһын, булçын – булһын, күрçәт – күрһәт, буйçон – буйһон, ҡайтçаң – ҡайтһаң, торçаң – торһаң, йараçаң – яраһаң.*

Щ – С. Күп кенә ауылдарҙың йәнле һөйләшендә әҙәби *с* өнө *ч* фонемаһына күсә. Был күсеште һүҙҙәрҙең төрлө позицияларында күҙәтергә мөмкин:

– һүҙ башында: *щыҡ – сыҡ, щоҡо – соҡо, щитән – ситән, щаҡта – саҡта;*

– һүҙ уртаһында: *өщөн – өсөн, аҡща – аҡса;*

– һүҙ аҙағында: *ағащ – ағас, көщ – көс, күщ – көс, кищ – кис, эщ – эс.*

Төрлө һүҙ төркөмөнә ҡараған берәмектәрҙең морфологик категориялары яһалышы барышында ҡушылыусы ялғауҙарҙа өндәр күсеше һаҡлана: *башланғащ – башланғас, көщөм – көсөм.* Һүҙьяһалышта ла был фонетик күренеш сағылыш таба: *төрлөщә – төрлөсә, гәҙәт буйынща – гәҙәт буйынса, бала-щаға – бала саға,ҡунаҡщылыҡ – ҡунаҡсыллыҡ, ойоштороуҫы – ойоштороусы, баçҡынщылар – баçҡынсылар.*

Бүздәк районы йәнле һөйләү телендә һан категорияһының күплек мәғәнәһе *-лар/-ләр, -нар/-нәр* аффикстары ярҙамында белдерелә:

– хәбәр һөйкәлешенең билдәһеҙ үткән заман формаһы:*булғаннар – булғандар, ҡайтҡаннар – ҡайтҡандар, әйткәннәр – әйткәндәр, ҡуйғаннар – ҡуйғандар, бөтөргәннәр – бөтөргәндәр,киткәнләр – киткәндәр, ултырғанлар – ултырғандар;*

– исем һүҙ төркөмөнөң күплек формаһы: *тауыҡлар – тауыҡтар, сүҙләр – һүҙҙәр, башҡортлар – башҡорттар, ҡуйанлар – ҡуяндар;*

– исемләшкән сифаттарҙың хәбәрлек категорияһы өсөнсө зат формаһы: *матурлар – матурҙар, татыулар – татыуҙар.*

Йәнле һөйләү телендә исемдең урын-ваҡыт килеш формаһы *-ҙа/-ҙә* элементы аша белдерелә: *арбаҙа – арбала, армияаҙа – армияла, çикеҙә – һикелә.*

Исемдәрҙең төбәү һәм төшөм килеш формалары нигеҙен *-ны/-не* ялғауы тәшкил итә: *безнең – беҙҙең, йылны –йылды, ашҡаҙанны – ашҡаҙанды, тауның – тауҙың, тешләрнең – тешләрҙең, сүҙләрне – һүҙҙәрҙе.*

Хәбәр һөйкәлешенең беренсе зат билдәле үткән заман формаһы *-ҙы/-ҙе* аффиксы менән яһала: *алмаҙым – алманым, китмәҙем – китмәнем, уҡыҙым – уҡыным, эшләҙем – эшләҙем.*

Бүздәк районы йәнле һөйләшенең лексик үҙенсәлектәре.

Район йәнле һөйләү теленең һүҙлек составы дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалекттың лексик үҙенсәлектәрен сағылдыра. Шуны билдәләп үтергә мөмкин: был район ерле һөйләшендә башҡорт әҙәби теле менән уртаҡ берәмектәрҙең сағыштырмаса күп булыуы асыҡланды. Ҡайһы бер лексик берәмектәргә туҡталып үтәйек:

ҡартатай – олатай, ҡартинәй – инәй, зур түткәй, зур инәй – өләсәй, апайым – ҡустым,зур атай, абыйым – ағай, улым – ейән, ейәнсәр – ҡызым, әбий – ҡәйнә (кейәү өсөн), баба – ҡайны (кейәү өсөн), инәй – ҡәйнә (килен өсөн), атай – ҡайны (килен өсөн), әлморон – гөлжимеш, ҡайын еләге – жир жиләге, муйыл – шоморт, кесерткән – ҡычыртҡан, ҡамҡа – жиңгәчәй, мөйөш – почмаҡ, тоҡ – ҡапчыҡ, икмәк – эпий, икмәк, күнәк – чиләк, бидрә, турғай – чыпчыҡ, мейес – мич, бесәй – песи, сынаяҡ – йомро, сынаяҡ аçты – чаша асты, бәлүдә, йәйпес, аш ҡалағы – оло ҡалаҡ, балғалаҡ – бәләки ҡалаҡ, сәй ҡалағы.

Бүздәк районы ерле һөйләш материалдарын анализлау ҡайһы бер тел үҙенсәлектәрен асыҡларға мөмкинлек бирҙе. Йәнле һөйләү үрнәктәренең фонетик төҙөлөшөндә был диалектта бик үк ҡулланылмаған *ç* өнө һүҙҙең төрлө позицияларында килә; *ҙ* фонемаһы һүҙ формаларының яһалышында актив ҡулланыла.

ДҮРТӨЙЛӨ РАЙОНЫ

АТҺӨЙӘР АУЫЛЫ

Мәхмүтов Рәфит Ғилемйән улы, 1963 йылғы

Атсөйәр ауылында тыуғанмын. Әле лә Атсөйәрдә торам. Милицийала эшләнем, пенсийаламын. Әлеге вахытта элеваторда начальник охраны булып эшләйем.

Безнең ауыл бына әлеге урынына хәтле Салпар белән мына әлеге урынның уртасында урыннашҡан булған. Ул ауыл элек Киндерлекүл дип аталған. Минең ауылдашым Хөрмәтуллин Йәүдәт абый Гадиевич бер төрлөрәк легенда әйтте, әтейем сөйләүе буйенча,аңа суғыш ветераны Нәбиев Ахматзыйаикенче төрлөрәк әйткән. Шул Киндерлекүл дигән ауыл ике арада урыннашҡан булған. Әлдә урыннары бар шул ауылның. Шул ауыл ҡырыннан ғына Казанский тракт узған. Шул йул әле Оло Күпер дип атала. Легенда буйенча узғынчылар үткән кешеләрне талағаннар. Шунан халыҡ жыйылышып, әйзәгез күчеп утырабыз дип атларын жибәргәннәр. Атлар шушы жиргә туктаганнарда китмәйчә ашай башлаганнар. Шуңа Атсөйәр дип ҡушҡаннар. Әлдә өй урыннары бар, күпер урынында быуасы бар.

Элекке ауылның урынында Оло Күпер дигән жир бар. Казанский тракттың оло күпере булған. Мына тағы Шатлыҡул дигән жир бар. Ҡул чоҡор дигәнне аңлата. Читән күпер бар. Шунда ауыл халҡы читәндән күпер салған. Чатра дигән жир бар. Ул ҡыуаҡлыҡ, матур жир булған, шуңа да шулай дип ҡушҡаннар. Наратсазы дигән жир бар. Анда йөз йылданда артыгыраҡ бик йыуан нарат ағачы булған. Чтанчоҡоро бар. Шунда элек кешеләр ҡайтмайынча йәшәгәннәр. Тағы ла Кузьма чоҡоро бар. Революциянан соңкупецтарзың берсе ҡайтҡан чағында Уфада үтергәннәр, Кузьма Трапезников булырға тийеш дип барабыз инде.

Ауылда хужалыҡ белән булышалар. Әлеге ваҡытта мал тоталар инде. Элек бездә бер бәләкәй генә ауылда биш көтү бар ине: сарыҡ, бызау, ауыл көтүе. Элек ат көтүе бар ине, хәдер ана ат фермасы Йүкәлекүлдә. Минең танышым ҡымыз йасай ине. Ауылда умарта тоталар. Бездә чәчкә балы жыйалар.

Элек бездә талйан гармун конкурстары үтә торгайны. Һәүәскәр артистар бик күп безнең ауылда. Ауылда электән данлыҡлы кешеләр булған: Хисаметдинова Зәһидә Ҡыҙыл Байраҡ ордены белән бүләкләнгән, Нурисламов Акрам абзый Дружба ордены белән бүләкләнгән.

Әтәйемдән ҡалған талйан гармун бар. Әтейем "Зәнгәр күлмәк" дигән йырны йырлай ине.

Зәнгәр күлмәгеңне кийәсең дә,
Йәшел болоннарға төшәсең.
Болон чәчкәләрен жыйа-жыйа,
Кемне шулай сагнып көтәсең.

Тормош иптәшем белән тауыҡ, эт ҡарайбыз. Кошка – песәй. Ауылда сыйыр тотучылар бар. Минең әтей үзе ат тотто. Хәдер элекке дәүердәге кешеләр үлеп баралар, шуңа ат тотучы йуҡ. Туры бейә, зәңгәр бейә, ҡызыл бейә дип әйтәләр. Оранжевый – ҡуйы сары.

Минең нәнәйем Тамаҡ ауылынан ине. Мәрхүмә әйтә ине: революцийа башланғас та, ауылны то берсе, то икенчесе килеп баса, тей. Ҡартәтәңләр атларын алып китеп, усаҡлыҡта ҡачып йаттылар, тей. Ә хәдер унда бер нәрсә лә йуҡ. Хәдер шул урында торф кисәләр.

Киндерлекүлнең зур күле булған. Балыклары ла булған. Был күлләр кивеп бөткәннәр.Ҡайын, йүкә, усаҡ, тополь, шыршы, чаған үсә.

Бәрәнге, ит белән бәлеш хатыным бешерә. Чәйгә тәйикмәкләр, пироглар бешерә.

Ултырғыс – урындыҡ, стол – өстәл, печь – мөржә, мешок – ҡапчыҡ, түшәк – йастыҡ, тәпке – кәтмәнде, бүлмә –кәбәркә, божья коровка – тәтәй ҡош, воробей – чыпчыҡ, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, ёжик – терпе, грибы – мәшкә йәки гөмбә, бүрек – тупый (мишәрләр шулай әйтә).

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

ГӨЛӨК АУЫЛЫ

Гәрәева Нурия Риф ҡыҙы, 1961 йылғы

Башҡорт дәүләт педагогийа институтын тамамланым, туҡсанынчы йылдан ике мең ун житенче йылға тиклем Байыш хәкимиәтендә эштәр башҡарыусы булып эшләдем.

Беззең Гөлөк ауылы турасында мәғлүмәттәр бер мең жите йөз туҡсан бишенче йылда килеп чыҡҡан. Исеме Гөлөк тигән кеше исеменән алынған,тип әйтәләр ине. Жите хужалыҡ булған, шуларның дүрте башҡорт, өчө типтәр булған.

Гөлөк ауылы бик матур, хатта был ауыл турында "берсе-берсенә көнләшә, матурыраҡ йәшәргә тырыша" тигән әйтем бар. Өйләре матур, урам-ихаталары бөхтә, щәщкәләр, ағаслар үстереп торабыз. Ҡазан-Бирский йулында шишмә булған, бөтә халыҡ шунда су эчкән инде. Хәзер инде ул беззең ауылды, колхозды тәьмин итә инде. Был шишмәнең үз исеме лә йуҡ, Шишмә тип йөретәбез.Сыза щоҡоро тигән щокор бар. Ул үзе менән зур басыуны икегә бүлә.Мулла щоҡоро. Мулланың йере булғанға шулай исем менән йөретелә.Бүләк басыуы. Бүләк басыуын күрше ҡазаҡлар килеп чиститлатҡандар һәм басыуны ауыл халҡына бүләк иткәндәр,шуға Бүләк басыуы тип йөретелә инде.

Мәктәптә уҡыған вахытта малайзар Өйкәш йылғаһында балыҡ тота торғайны. Ни өчөн Өйкәш икән, әйтеп бирәлмәйем. Оло Ғоборлауыҡтан (оло щоҡор) улар метр йарымлы ычын мамонт сөйәген алып ҡайтҡандар һәм уны Гөлөк мәктәбенә алып бардылар.

Гөлөк ауылында күберәк байлар булған. Хәзер ауылда ике йөзгә йаҡын кеше. Уңған һәм тырыш кешеләр йәшәй. Йолаларны үтәп барабыз, бик күп төрлө бәйрәмдәр узғарыла. Сабантуйзар була инде, шәжәрә бәйрәмдәре уза, уларны бергә үткәрәбез. Урам бәйрәме итеп урамда йәшәгән кешеләр (ә Гөлөктә бер генә урам, әйткәндәй, Комсомольский урамы) йыйылышып, Йауғазы йылғасына барып бәйрәм итәләр.

Ике мең житенче йылда бында бик ныҡ дауыл, ураган булды, йөз йыллаған нараттарыбыз (Венецийа урмандарында ғына шундай реликтовый урмандар бар) йуҡҡа чыҡты. Урмандар хәзер бөтте. Үткән кешеләр жилап үтәләр.

(Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

ЕТЕМБӘК АУЫЛЫ

Сабитов Салауат Хәлит улы, 1952 йылғы, Сабитова Рәзинә Йәүҙәт ҡыҙы, 1952 йылғы

Житембәк ауылында тыуғанмын. Минең тормош йулым. Мең туғыз йөз алтмыш туғызынчы –мең туғыз йөз житмешенчейылларда колхозда тракторист булып эшләдем. Йегерме сигез йыл хезмәт итеп, туҡсансигезенче йылны отставкаға чыҡтым. Ике мең өчөнче йылда ошо Житемәк ауылына ҡайтырға туры килде инде. Мәмәш йылғабыз бар. Шушы ауыл ҡырынан ғына Базы йылғасы аға. Оло балыҡлар бар, тегермән бар ийе без бәләкәй чаҡта. Безнең ауылның эргәсендә Очлотау, Имәнлек тигән урман бар инде. Ҡайын күп булса да, ни эшләптер Имәнлек тип йөрөтөлә. Гөмбәләр күп үсә.

– Мин Сабитова Рәзинә Йәүдәт ҡызы. Ҡуйазыбаш ауылында туып үстем. Өчөнче балалар баҡчасында эшләдем. Өч улыбыз бар. Барсы да башлы-күзле. Әлеге вахытта Житембәк ауылында йәшәйбез.

Аш-суға килгәндә инде, төрлө ашларны ла бешерәбез. Мин үзем чәк-чәк пешерәм. Туҡмас кисәбез. Борчаҡ ашына салма, итле ашҡа, тауыҡ ашына киселгән туҡмас. Сыла, шүкә, чуртан, ҡорбан балығы, табан балығы бар. Ҡарға бутҡасы бешерәбез. Ансамбль ойошторop, әйбәт кенә иттереп зур уңышларға ирештек. Халыҡ ансамбле тигән исем алдыҡ. Конгресс-холда ла, ВДНХ-ла булдыҡ. Тирә-йаҡ районнарда ла булдыҡ. Төрле йолалар ойоштырып күрсәттек. Ҡарға бутҡасына балалар менән бергә бутҡа пешереп, төрлө уйыннар уйнап, йола күрсәттек. Клуб шаулап торҙо.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ИСМАИЛ АУЫЛЫ

Закиров Флүр Зәки улы, 1951 йылғы

Туған жир Исмаил. Исмаил ауылында туған жирем, йәшәйем Күчергеч ауылында. Утызлап семйа колхоз ойошторғаннар. Анда бар ийе сыйыр фермасы, ат фермасы, сарыҡ фермасы, тауыҡ фермасы бар ийе, анан дунғыз фермасы астылар. Исмаил биләмәсендә иң беренче колхоз ойошторолған ауыл.

Ауыл ҡырында ғына бар ийе шул Ҡәдер тауы. Шунда зыйараты булған. Анда әүлийә ҡәбере лә булған. Шул ваҡытны дамба төзеп, шул тауны кистеләр. Загатзерно бөтмәс ийе ул, әгәр Ағидел шунда аҡҡан булса. Каналны йырыу белән, Ағидел кәмегән. Йаз көне керәләр ийе река-море тигән сухогруздар. Анда пристань бар ийе.

Безнең имәнлек бар, ҡайынлыҡтар бар. Ләпә ул – утрау. Без Ләпә тип йөретәбез инде. Без мәктәптә уҡыған чаҡта, жиләк ултыртмай идек. Чийәлек бар ийе. Ҡаҡы, балтырған, ҡузғалаҡ, шөпшә бар. Кәзә саҡалы бар. Без башҡорт йағына ҡарайбыз. Мында мишәрләр килгәннәр, барсы буталған.

Күлләр бездә бик күп. Әби күленең исеме Олокүл ул. Аның тарихы шулай. Анда бер әби озаҡ ҡына землянка йасап йәшәде. Көймә белән йөрөйдөр ийе теге йаҡҡа чығып.

Мунчала күле бар. Аның тирә-йағында йүкәлек. Без шул йаҡта йөрөй идек ҡайырын төшерергә. Ҡартатайчабата эшләйдер ийе. Шөшлөсө бар ийе. Ул чабатаға шаҡмаҡлар эшләйләр ийе, шуны чабатаның астына бәйләп ҡуйалар ийе. Су үтмәсен өсөн. Теге йеүеш ваҡытта йөрөйдөрийек. Вәлиев ваҡытында ауылларны бетереп, Исмаилға ҡушырға ийе уның планы. Күчергечкә жәй көнө килегез. Безгә киләләр төрле йаҡларнан. Урын булмай.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Зарипов Әзһәр Ғүмәр улы, 1946 йылғы

Шушы йергә хезмәт иттем. Зампред, агроном булып эшләдем пенсийаға чыҡҡанчы. Ул дәүернең ауырлығын без беләбез инде. Без аралашабыз нәселебез белән, бөтөн шушы мин белгән ырыулар белән. Шунан бар Илеш районында безнең нәсел кешеләре. Шундый билгеле шәхесләр бик күп. Мин ғорурланам Исмаил ауылында туғаныма. Алар берсе лә төшөп ҡалғаннардан түгел. Безнең нәселнең башланғысы – Бикбау. Без йылан ырыуына ҡарайбыз. Ауыл халҡы белән уртаҡ тел табып эшләргә, зур уңышларға ирешергә туры килде.

Бүген минең орден-мизаллар бар икән, әйтергә кирәк, уларның да өлөшө бар. Әйтергә кирәк, ул үзе үк күрсәтеп тора безнең ауыл халҡының күпме көс салғанын. Ул ваҡытны ауылға су үткәрелмәгән ие. Ун центнердан утыз центнерға тиклем уңышты күтәреүгә күпме көс салынғанын мин генә беләм.

Безнең шәжәрә турында, анализ йасап ҡарайым. Халыҡ күсеп килеп ултырған, ҡайдан күскәннәрен әйтә алмайым. Күлләр күп инде. Балтач күле, ул терәлгән Убырлы күлгә. Шунан Йаҡтыкүл, Чатлыкүл, Әби күле бар. Кәшер күле бар. Тегендә Ҡаз күле бар. Табанлы күл бар. Балыҡ тотабыз. Бездә хәзер басты ней гибрид, шүкә, чабаҡ бар, алабуға, шунан теге ҡармаҡны йота торған балыҡ шамбы бар.

Без бит инде иртә йәшләй ҡалдыҡ, өч бала. Шул көйө дә малны бөтермәнек. Шул ваҡытны халыҡ асраны малны. Ә хәзер бына мал бөттө. Салам түбәле лапас хәтердә. Даже ул ваҡытны төннә шығабыз мал азығы әзерләргә, көндөз йарамый. Төн буйы ун өч ат йөгө әзерләй идек. Бригадирны майлап-йайлап саламны төшерәбез. Без булған абзыйлар белән. Сыйырны бөтөрмәнек. Сигез сом ине беренче пенсийасы әнкәйнең.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Хәмзин Хәсәнйән Хәниф улы, 1949 йылғы

Мин шушы ауылда тыуғанмын. Армийаға хәтлем шушы ауылда йәшәдем. Эш белән үстек тигәндәй. Нефтекамскийда йәшәп алдым. Анан туған йаҡҡа ҡайттым. Минең бик боронғо шәжәрәм бар. Минең ун бишенсе быуынға килеп керә. Бына безнең башҡорт йағында йарты Исмаил минең нәсел. Ҡәзер ауылы булған. Шул ауылны бурлактар талай башлағаннар. Йар буйынан. Шунан әкренләп Исмаилға күсенәләр. Шунан соң, Исмәғил мулла ғәскәр йыйып батшаға ҡаршы суғышҡа бара. Исмаилда өч йылғабыз бар. Зирек йылғасы бар. Шишмәнең исеме Зирек тип атала. Анан Борханыбыз бар инде. Аның суы шул тиклем чиста. Исмаил халҡы шуның суын эчеп йәшәй инде. Шушы Вәлиев ағай заманынан ҡалған инде. Йуллар ҡаралмай. Күперләрен, йарай, әзерәк ремонтлап алалар инде. Шул йағы алама инде.

Боярышник – ҡамырлыҡ, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләк, клубника – ҡайын жиләге, черемуха – шоморт, самец – ата, үгез – тана, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – тәти ҡашыҡ, угол – почмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – икмәк, картофель – бәрәңге, ведро – бидрә, воробей – чыпчыҡ, бабушка – әбей (сит кешегә), ҡартинәй, дедушка – бабай, ҡартәтәй, мать – әнкәй, әней, родство – нәсел, нәселдәшләр, кесе ҡыҙ туған – сеңлекәш, дядя – ағай, абый, тетя – чит кешегә түтәй тибез, носки шерстяные – ойоҡбаш, слякоть – епшек ҡар була.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды)

ИҪКЕ БАЙЫШ АУЫЛЫ

Ғәскәрова Фәниә Шәйхулла ҡыҙы, 1940 йылғы

Кушнарен районында тыуып үстем. Ҡул эшләре менән шөғөлләнәм, төрлө сөлгеләр, ҡулйаулыҡлар, тастамаллар сигәм. Уфада дистанционно үткәрелгән сөлгеләр бәйгесендә ҡатнаштым, үземнең ҡул эшләремне ебәрдем. Минең ҡул эшләрем менән жюри ағзалары бик ҡызыҡхынды.

Улизел дигән урын бар. Элек Агизел йылғаһы шунан аҡҡан – ике йөз метр эстәрәк булған. Исеме “Үле Иҙел”дән алынған.

Сатыш чоҡоро. Карман күперенән өстәрәк, элекке Карман ауылы буйында жир өсөн сатулашҡандар. Шунын өсөн исеме шулай атала. Ул Карман сазының башы.

Биштирәк йаланы – ул йаланда биш тирәк ағасы үсеп утырған булған.

Карман төбәге – Карман ауылынан күсеп утырғандар (Кәркәй нәселе). Мишәр төбәгенә Татарстаннан күсеп ултырғандар, дигән фараз бар.

Бүләктау – революцийаға кәдәр жирбүлгән чакта жир артыҡ ҡалған, ул жир бәләкәй ағастан, ҡыуаҡлыҡтан торған. Мәзин бабай “йарый инде, бынысы сезгә бүләк булсын” дигән.

(Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

Сатиков Рауил Зәки улы, 1929 йылғы

Шушы ауылда тыуғанмын. Без дүрт бала үстек. Әткәй колхозда завфермы булып эшләне. Район зоотехнигы колхозда дөрөс дауаламағас, дунғызларүлде, эткәйне биш йылға төрмәгә утырттылар. Әткәйне Зәйнулла абыйым йөреп төрмәнән чығарған.Шунан суң ул йаңынан завфермы булған. Әткәй армийаға китеп барғанда, ҡырҡ икенче йылда минең әнкәй үлде, минең эткәйне суғышҡа алдылар. Без дүрт бала ҡалдыҡ, бәләкәйебезгә бер йәш туғыз ай ине, берәүгенә ун ике-ун өч йәш бар ине, бер апама биш-алты йәш, бер апама ун өч-ун дүрт йәш бар ине.Шунан суң бер апа бер ҡыйағыз төшөрөп йебәргән. Шунда “әгәр мине алып китһәләр, урап ҡайтканчы, балаларны ҡарап тора” тигән язуы булды. Без уға кәрәкмәй тип әйттек.“Алма. Үзебез торабыз” тинек. Үзебез суғыш вахытын үткәрзек,сигезенче июндә хаты килде, ун икенче июндә эткәй үлгән, дүрт кенә көн йөрегән. Шунан инде, ун бер класны тутырзым, шунан эшләнем инде бераз, армийала хезмәт иттем, офицер званийесын алып ҡайттым, сельхозинститутта агрономға уҡыным,ученый-агроном исемендәге диплом алып, профессийам буйынса эшкә урынлаштым. Маҡтау грамоталары, “Дүртөйле районының почетный гражданины”... Актиф ҡатнаштым, ҡулымдан килгәнсе эшләнем инде.

(Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

Ханнанова Әлфирә Ғаяз ҡыҙы, 1962 йылғы

Ауылдан йыраҡ түгел элекке атамалы Ҡарман күпере. Баштан йыраҡ түгел Ҡарман ауылы урынлашҡан, ул Ҡорамалы урман тигән сүзнән алынған. Бик зур ауыл булған документлар буйынша (“Свободные башкиры”), ике йөзгә йаҡын халыҡ йәшәгән булған, әммә әкренләп алар шушы безнең Байыш ауылына күщеп утырғандар. Безнең Байыш ауылында Ҡарман төбәге, Мишәр төбәкләре барлыҡҡа килә. Ауыл бик күп милләтлегә әйләнә.

Икенще ауылдар турында әйтеп үтергә кәрәк. Безнең документларда күргәнщә, Ләпустиндә Бирскийдан килгән кещеләргә йер саталар. Шулай итеп Ләпустин кеүек рус ауылдары барлыҡҡа килә, ләкин улар бөгөнгө көндә йуҡлар, бер мең туғыз йөз житмешенче йылда әкренләп йуҡҡа щыҡты. Гөлөк ауылы ла беренще мәртәбә ун житенще ғасырда барлыҡҡа килә, ә бер мең жите йөз туҡсан бишенще йылғы переписнан, ул ваҡытта “Ревизскайа сказка” буйынща, Гөлөк ауылында жите ғайлә барлыҡҡа килә. Шуларның дүртесе башҡорт ғайләсе, ә өчәү типтәрләр була. Әкренләп инде Балтащ районы Мулла тигән ауылдан Гөлөк ауылына ун сигез ғайлә килеп ултыра. Шулай итеп, ауылдар үсә.

Мең туғыз йөз алтынщы йылдағы Столыпинский аграрный реформа буйынща үззәренең йерләре, хуторлар барлыҡҡа килә, йәғни хәзер йерне үзеңдеке итергә була. Шуға безнең ауылда күп халыҡ йәшәгән була. Гөлөк ауылында ун туғызынщы ғасыр азағында алты меңгә йаҡын кеше йәшәгән. Гөлөк ауылы менән Байыш ауылын мисалға килтерсәк, бер мең жите йөз кеше, Уртай ауылында ике меңгә йаҡын кеше йәшәгән. Бер мең туғыз йөз ун өченще йылда Иске Уртай ауылынан бер нищә хужалыҡ айырылып щығып, Йаңы Уртай ауылы барлыҡҡа килә.

Шулай итеп, төп Уртай ауылы Иске Уртай ауылы булып ҡала, ә йаңы ауыл – Йаңы Уртай. Артабан шулай уҡ Иске Уртай ауылынан бер нищә хужалыҡ айырылып щығып, Йулдыз ауылы барлыҡҡа килә. Бөгөнгө көндә Иске Байыш биләмәсендә биш ауыл исәпләнә: Иске Байыш, Иске Уртай, Гөлөк, Йаңы Уртай һәм Йулдыз.

Һуғыш йыллары турында мин үзем бик күп йыллар фәнни хезмәтләр алып барабыз, районда үткәрелгән конференцийаларда ҡатнашабыз. Шәжәрә байрамдары үтә һәм ике мең ун алтынщы йылда үткән шәжәрә байрамында Иске Байыш биләмәсе икенще урын алды.

Арзаҡлы шәхесләребез: Фидан Ғафаров (Йаңы Уртай ауылынан), Әлфәрит Солтанов (Иске Уртай), БГУ-да уҡытҡан Фатыхов Әмир, Энергоресурс институтының директоры, академик Әсхәт Ғүмәров, Ғүмәров Фәрит Рифович – председатель Госкомитета РБ по делам чрезвычайных ситуаций, профессор, полковник, кандидат технических наук; Бәдрүщ Муҡамай – йазыущы, Фәррәх Дәүләтшин – Башҡортостандың халыҡ щәщәне. Фәррәх Дәүләтшиндың шиғырлары латинща щыҡҡан, 4 китабы щыға. Шулай уҡ Иске Уртай ауылында тыуып үскән Рәсимә Сәғит ҡызы Мустафина йәшәй ауылда. Шағирәнең ике мең ун сигезенще йылда шиғыр йыйынтыҡтары “Акщарлаҡ” тигән китапта щыҡты.

(Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ УРТАЙ АУЫЛЫ

Вәлиева Руза Кәшфел ҡыҙы, 1935 йылғы

Уртай ауылына килгәндә. Был тирәләрдә Ҡызыл дип аталған марый ауылы бар. Шул ауылкешеләре йыш ҡына бер урындан үтә торған булғандар, йулдары шул урам аша үткән булғандыр инде. Шунан килеп шул урамды “Әкей төбәге” дип йөретә башлағаннар. Ни өчөн дигәндә, Әкей дип марый ҡатын-кызларын атағаннар.

БезнеңИске Уртай ауылына Уртай исемле кеше балалары,оноклары менән килеп ултырған. Шул кешенән барлыҡҡа килгән инде ауыл исеме. Безнең ауыл ҡарурман булған, ике йылға ҡушыла хәм шул ике йылға ҡушылған урында зыйаратлыҡ бар.

Гөлөш тауы бар. Ни өчөн Гөлөш, чөнки унда гел эш булған: ағас кисергә, жиләк-жимеш йыйырға, сунар хәм башҡалар.Төш башы дигән урын бар, унда кеше йал итәргә бара.

Урманда безнең Үлеклек дигән урын бар. Бер бай кеше булған, зур сарайы, йорто булған. Шул бай үлгәс, уны күмгәндәр, таш салғандар хәм шуның өчөн урман Үлекле дип атала. Кощеев дигән кеше булған,уның кәбере мрамор менән эшләнгән.

Ауылыбыҙҙа Башмаҡ урамы бар. Бәләкәй генә урам, урап китә хәм формаһы башмаҡтыҡына оҡшаш.Шулай уҡ “Бибай төбәге” урамы бар иде (исемдән алынған), хәзер Мирный урамы дип йөрөтәләр, Типтәр урамы (унда элек типтәрләр йәшәгән), хәзер Кооперативный урам.

Брушиле чокыры дигән урын бар урманда. Чокырларны ҡарурманнар баҫҡан булған, ә ул чокырда бүреләр йәшәгән. Халыҡ шул урынны “Буршиле” дип йөрөтөр булған, “Бүре иле” сүзенән алынған булған инде. Урманды да “Буршиле урманы” дип йөрөтәләр.

(Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

Фәтхетдинов Рәшит Миҙхәт улы, 1950 йылғы

Исмәғил аулында тыуып үстем, йылан башҡорто. Исмәғил ауылында белем алдым, Башҡорт дәүләт университетының тарих факультетын тамамланым, йегерме бер йыл Уртай мәктәбендә директор булып эшләдем, колледж директоры булдым һәм хәзер Ветерандар Советы председателе булып эшләйем.

Уртайҙа перепись буйынца мишәрләр зә, удмурттар за йәшәгән. Шунан суң Уртай ауылында икенсе ҡырында Лапустин ауылы бар.

Күп халыҡ Бөйөк Ватан суғышында йуғалтылған. Беззең ауыл территорийасынан йете йөзгә йаҡын кеше киткән, дүрт йөз кеше йатып ҡалған.Шунан ауылда кешеләр кәмегән, урбанизацийа бара бит инде, бөгөнгө көндә өч йөзгә йаҡын кеше йәшәй Уртай ауылында. Милләт буйынца төп халыҡ – башҡортлар, сығышы менән ауыл төп башҡорт ауылы. Әммә тарих бәхәсле. Тағы ла Р.Кузейев китаплары буйынца ла Ҡанлы ырыуын Ҡытай, Урта Азийанан күсеп килгән, тигән фаразлар бар. Ҡанлы сүзе “ҡанғлы” – благородный тигән сүз.

Беззең йаҡларҙа бик ҡызыҡлы исемдәр йөрөткән урыннар бар. Мәҫәлән, “Йаубәзе” урманы. Йаубәзе урманы төрлө-төрлө ағасларға, кийек-ҡошларға, үлән-бөжәкләргә бай булған. “Йау кеүек” булғаннар, шуның өсөн ошо исем бирелгәндер.

Табор**.** Утызынчы йылларда йәйге лагерь итеп төзелгән. Шунда колхоз идарасы, ҡызыл почмагы, сәхнәсе, радиосы булған. Спорт майданчығын да төзөгәннәр, амбары ла, койосо да, пешереүсе будкасы ла булған.

Әүлиә тау башы. Кеше сөйәкләре тапҡаннар, изге кеше сөйәкләре тип уйлагандар.Әүлиә тау буйын иң башта таш менән уратып алғандар. Унан ташын сүтеп, утызынчы йылларда колхоз идарасына нигез итеп салғандар. Ә ул ташларда искечә йазыузар йазылган булған. Ҡырҡ сигезенче-ҡырҡ туғызынчы йылларда хатта Болгарийадан килеп, таштағы йазыузарзы эҙләп ҡарағандар, ләкин улар табылмаған башҡа.

Имәнлекүл – күл буйында бик күп имән ағаслары үсә.

(Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ ЯНДЫҘ АУЫЛЫ

Гәрәев Азат Байрон улы, 1962 йылғы

Иске Йандыз ауылында тыузым. Шул ауылда үстем, бийергә өйрәндем. Мин бийеүче. Безнең ҡошобоз – торна. Әлеге көндә Дүртөйле ҡаласында йәшим. Туҡсан сигезенчейелда Суккул ауылына эшкә килдем. Колхоз рәйесе Альберт Рафайил улы Давлетбаев белән сөйләштек тә бийеү ансамбле төзөнек. Шушы ансамблде житәклим. Ансамблгә жигерме өч йел була. Минең эти мәрхүм ғүмер буйы клупта эшләде. Бийене лә, жырланы ла. Элекке культработниктар бөтөн нәрсәгә оста булдылар. Әтийемдең апасы Фәнийә Гәрәйева РСФСР-зың атҡазанған мәдәнийәт хезмәткәре. Үземдең ҡызым Фәйзи Ғәскәров бийеү ансамблендә.

Уҡуны бөтөргәч тә, Дүртөйлелә эшләдем, хәзерге “Сөмбөл” халыҡ бийеүләре ансамблендә. Шунан суң Суккул колхоз рәйесе ауылға эшкә чаҡырды. Безнең ансамблдең исеме “Аҡ шишмә”. Беренче йылны уҡ “Йазғы тамчылар” конкурсында гран-при йауланыҡ. Күңел үсеп китте, күтәрелде. Күрше ауылдарҙан да халыҡ жөрий башлады. Бер нәселдән өчәр кеше жөрөнө. Матур чығышлар белән Байыҡта ҡатнашып “Өмет” номинацийасын алдыҡ. Бөтен булған сараларда ҡатнашабыз. Бийеүләр безнең күберәк башҡорт-татар бийеүләре. Марий бийеүләре бар. Конкурстарға классик бийеүләрне алып чығабыз. “Жите ҡыз”, “Гөлназирә”,“Өч туған”, “Дала башҡортлары”, “Ҡыр ҡазлары” бийеүләре. “Дала башҡортлары” бийеүе коллектив бийеү. Безнең йаҡта урман сирәк, дала жире. Урманлы жирдә салмаҡ ҡына бийейләр, ә далала иркенләп, рәхәтләнеп бийейләр. “Өч туған” дигән бийеүне былай ҡарасаң, бер туғанлар бийегәнкебек, ә унда бит өч буын очрашҡан, өч жирдән. “Ҡыр ҡазлары” бийеүенә килгәндә Бөйөк Ватан суғышында ҡатнашҡан ҡартәтиләрне хәтердә ҡалдырырға тырышып Рафаэль Сафиндың шиғырына йазылған поэма, шунан эшләнелгән бийеү. Хәр бийеүдә башҡорт, татар ҡызының нәзәкәтлелеге күренә,жигетләрнең шуҡ, көчлө,батырикәне күренеп тора. Минең бийеүчеләрем бында ғына бийеп туҡтаманылыр, БДУ-ның ансамбленә бер жигет сыҡты.

Бийеү бийегәндә башҡортлар ҡулдарын жәйеп бийейләр. Безнеңйаҡтарҙа жиңелерәк, татарчараҡ бийелә. Хәр бер бийеү хәрәкәте музыкальный темаға салына. Башта музыканы тыңлайсың, үзең өйрәнәсең, анан бийейәсәк кешеләргә тыңлатасың. Плагиат дигән әйбер бар. Без бергә уҡығанлар хәр чаҡ бер-беребезгә йардам итеп торабыз. Минең бер генә сүзем бар. Без бер-беребезгә йардам итәбез. Мәсәлән, баймаҡлар безгә килә лә читек сорай, без йардам итәбез. Бийеүчеләрнең берзәмлеге, алар дус. Безгә колхоз йардам итә. Башҡортостандың Рәсәй дәүләтенә ҡушылыуынадүрт йөз илле йыл булғанда урамда бийеү күрсәттек. Шунда ут сүнде, ҡарасаҡ бер ҡызыбыз жилап тора. Башын бәргән бер тимергә. Ҡызыҡ та, ҡызғаныч та. Өч секундта сәхнәлә бул дигән идем, иң беренче йылмайып, сәхнәгә басты. Үзенең маңлайында шишка. Бийеүчеләрнең шундай йағы бар, айағы ауыртса ла, биле ауыртса ла, сәхнәгә чыға. Син сәхнәгә чыҡҡас,кешегә матурлыҡ, шатлыҡ таратырға тийешсең, ә йәмсез күзләрең белән аҡайып ҡарау түгел. Ансамблебез зур сәхнәләрҙә жөрий, бийеүчеләр ғорурланалар.

Марий, татар бийеүләрендә таҡмаҡтар әйтеп жибәрәбез. Әммә һирәк кенә. “Эх, бийемәйсә булмай шул”, дип кенә өздереп алабыз. “Чабата” бейеүендә:

Эй, чабата, чабата,
Чабата шәп атлата.
Жырлата ла, бийетә лә,
Талйанын да уйната, дип ҡушып жибәрәбез.

Бездә хәзер элеккечә түбән оч, йуғары оч дигән нәмә йуҡ. Урамларға Мирный, Комунис урамы дигән исемләр биреп бөттөләр. Йарый инде Ленин хәм Музипов урамы бар. Бездән чыҡкан Музиповтың фамилийасы белән атала. Шәжәрә бәйрәмләрен үткәрәбез. Бийеү, жыр конкурслары белән күңелле үтә. Урам бәйрәмләре бит кешене таныштыра, дуслаштыра, тазарта. Аш-суыңды әзерләйсең, күмәкләп жийелып, чәй эчеп үтә.

Безнең йаҡта ҡайын, имән, йүкә, ҡарама, зирек ағачлары үсә. Кешеләр өйләрендә пальма үстерә башлағандары ла бар.Ҡыш житеүгә төлкеләр күбәйде. Карсак дигәндәре, бәләкәй төлкеләр.Ҡазахстан төлкеләре. Бүреләр бик сирәгерәк. Тийенләр, пошойлар, ҡоралайлар очрай.Үзем бәләкәйерәк чаҡта селәүсен күрдем. Өчөнче чоҡор дигән жирдә жиләк жийып жөрөй идек, бесәйгә оҡшап тора иде. Ҡарап-ҡарап тордо ла, әкрен генә атлап китте.

Папа – әти, мама – инәй, дедушка – ҡартәти, бабушка – ҡартинәй, ҡартнәнәй, братишка – энекәш, брат – апа, сестренка – сеңлекәш, сестра – апай, тесть – бабай, теща – әби, свекор – әти, свекровь – әни, внук – оноҡ. Шиповник – гөлжимеш, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, черемуха – шоморт, клеть – келәт, воробей – чыпчыҡ, угол – почмаҡ, молоток – балға була.

(Саникина Сулпан Рауил ҡызы яҙып алды).

ЙҮКӘЛЕКҮЛ АУЫЛЫ

Ҡазыханова Нәфисә Фәнил ҡыҙы, 1978 йылғы

Сығышым белән Саҡмағош районы Имәнлекүл дигән ауылдан. Һөнәрем буйенча түбән класлар уҡытыучысы, әлеге вахытта Йүкәлекүл клубында библиотекарь булып эшләйем. Ике меңенче йылны Йүкәлекүлгә килен булып төштем.

Йүкәлекүл белән Йәүвәзә кисешкән урынна Йүкәлекүл дигән ауыл барлыҡҡа килгән. Йүкәле йылғасы башланған урыны бөтөнләйе белән йүкәләрне уратып алған булған, шуға күрә был урынны Йүкәлекүл дип атағаннар. Мыннан өч йөзйеллар элек Идел буйенна Төрөштө дигән ауыл булған. Менә шушы Йүкәлекүлдә йәшәгән кешеләрнең ата-бабалары шушы Төрөштө дигән ауылдан чыҡкан, дигән фараз бар инде. Теләков Йәрмәй дигән кеше атлар тотҡан. Шул бер мәлне мының атлары чығып китеп, йуғалған. Былар атлар эзләп чығып киткән. Бара торғач Йүкәлекүл ауылы жиренә килеп чыҡкан. Атлары шунда йөреп йатҡан. Шунда ул был жирне ҡараған, тигез, бик матур урын булған. Шушында урынлашып ҡалайыҡ әле дип, дүрт малайы белән төпләнеп ҡалғаннар. Шунан менә Йүкәлекүл дигән ауыл барлыҡҡа килгән инде.

Йураузар. Ҡара мәче килсә, йул уңмый. Өйзән чыҡкас, кире керергә йарамый. Буш бидрә белән кеше ошраса, йул уңмый. Ауыр айаҡлы кешеләр бар (йул уңмый ундый кешеләрне күрсән).

Безнең йаҡта ҡайын, имән, тополь үсә. Наратлыҡул, Кәзәҡул, Тоҡомлыҡул дигән жирләр бар. Чоҡырлы булғаннары өчөн "ҡул" дип йөрөткәннәр. Чәчкәле басыуы, Чейәле басыулары бар.

Огород – андыр, ёжик – керпе, слякоть – ләпек, йырын – йырғанаҡ, шәре – шәр, чашка – чәшке, келәт – абзар.

(Саникина Сулпан Рауил ҡызы яҙып алды)

Шәйхәлиманов Альфред Әғләм улы, 1957 йылғы

Дүртөйлө районы Йүкәлекүлдән булам. Күп йыллар культурный организатор булып эшләйем.

Йәүбәзе йылғасы аҡкан ауылнарның бик матур жыйены үтте. Тирмәләр ҡороп үткәрделәр. Без читәндән тирмә эшләдек. Бездә былтыр Башҡорт культурасы көне булды. Безнең Йүкәлекүл бына шушы биш ауыл эченән алғанда иң матуры ине. Башҡорт культурасын алға йебәреү маҡсаты менән алып барылды бу эш.

Ауылда иң беренче Мәхмүтов урамы бар. Был кеше Афғанистанда үлеп ҡалды. Ленина урамы, Тынычлыҡ урамы, Уфимскайа урамы – был урам Уфаға бара торған урам. Элек Уфимскайа урамы Жәйләү урамы булған, сөнки унда жәйләүзән күчеп килгәннәр. Үрге оч, түбән оч, Арҡа урам.

Безнең ауылда ҡушаматлар бар: Бүре, Песәй, Ҡалған аш, Сырлы, Ҡалпаҡ (ҡалпаҡ кейеп атта чапҡан).

Ауылда балыкка йөрейләр, игенчелек менән шөғелләнәләр, тернекчелек, мал тотабыз. Безнең халыҡлар ҡул эшләре менән шөғелләнә. Мин үзем бисероплетение менән булышам. Үрдәк, ҡаз өмәләре бар. Йел сайын баллар менән ҡарға бутҡасы үткәрәбез. Йармалар йыйабыз за йаланға чығабыз. Шунда ҡазан ачып, йарма пешерәбез, уйыннар уйныйбыз, бутҡа ашап, ҡарғаларғада бутҡа салабыз. Йылда балык тоторға чыгабыз баллар менән. Уха пешереп, йал итеп ҡайтабыз. Төлкө, ҡуйан, бобёр кеүек йәнлектәр күбәйзе.

(Саникина Сулпан Рауил ҡызы яҙып алды).

МӘМӘДӘЛ АУЫЛЫ

Хәкимов Шәкирйән Фазылйән улы, 1932 йылғы

Дүртейле районы Мәмәдәл ауылында тыудым. Мәмәдәл ауылында йәшим. Йегерме биш йыл колхозда председателдең замы булып эшләдем, анан ауыл советы председателе булып эшләп хаҡлы йалға киттем.

Йуматовский техникумды бөтергәндән суң заочно строительныйға уҡырға индем. Шунан Тихокеанский флотта дүрт йыл хезмәт иттем.

Мәмәдәл дигән кеше килеп ултырған вахытта бу урында ҡайын, шоморт басҡан. Шунда бөтен кеше жимеш-жиләк жийып туҡланып йәшәгән. Мең туғыз йөз ҡырҡ беренче – ҡырҡ өченче йылларда бу ағачларны кистерәләр. Зыйарат эсендәге ҡайынларды ла ҡалдырмайлар. Ватан суғышында йөз илле кеше ҡатнашҡан, шуның алтмыш сигезе генә ҡайтты. Унлап кеше Ҡызыл Йондоз ордены белән бүләкләнгән. Анан үзебезнең механизаторзар ВДНХ-ның көмөш мидалдары белән бүләкләнде. Суғышта ҡатнашҡан офицерларны бүләкләнеләр. Үземдең ике ағайым бар. Берсе майор, берсе полковник. Ауылыбызда уҡымышлы, тәртипле халыҡ йәшәй.

Ауылыбызза Шоморт йылғасы аға. Элек килгән. Таулар беззә йуҡ. Басуларның исемләре бар. Ҡыйғы басуы, Урман басуы бар. Колхоз ойошҡас, жирләр бик ҡысыҡ булған.

Ауылда йәштәр жәйен-кышын эре мөгөзләр (коровы) ҡарайлар. Балыҡҡа йаратҡаннары йөрей. Йылғала табан, алабуға, щука, чабаҡ дигән балыҡлар бар. Сөзеп алыучылар йуҡ, ҡармаҡ белән тоталар.

Элек колхозларның гөрләп торған чағы. Кеше күп, мал күп. Ҡызыҡлы хәлдәр булды. Шушы партийа секретары, партком ағзасы ла булып эшләргә туры килде. Парткомлар белән бәйләнештә тордом. Ул ваҡытта тәртипкә, эчкелеккә ҡаршы көрәшү көчлө булды. Колхоз йылдан-йыл бейеклеккә ынтылды.

Мама – инәй, папа – эти, брат – абый, сестра – апа, сестренка – сеңлекәш, внук – оноҡ, дедушка – ҡартәти, бабушка – ҡартинәй, невеста – килен, свекор – эти, свекровь – эни була.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

НАҪЫТАМАҠ АУЫЛЫ

Ғилданов Фәнәүи Хөрмәтулла улы, 1939 йылғы

Нәже ауылында устем, шунда йәшәнем, әлеге көнгә сиксән йәшкә тиклем йәшәнем. Мин эшләй башлағандан бирле тракторист булып эшләнем. Эшләй башлағанда жегерме тулмаған ине әле, ун сигез йәшләрзә эшләй башланым. Бирскиза уҡып ҡайттым, трактористар курсында.

Беззен өщ балабыз бар ине иптәшем белән икебезгә. Берсе алданыраҡ үлде инде, әле икесе исән. Балалар Әсәндә йәшиләр. Бер малайым бар. Бер кызым бар, кейәү Татарийайағыныҡы. Киленнәр Әсәндеке, шушы йаҡныҡы. Тормош иптәшем вафат булды. Ул колхозда төрлө эштә эшләҙе.

Ауылыбыз Нәжетамак тип атала. Әсәндән йыраҡ түгел, бер саҡрым. Әсән мәктәбенә уҡырға йөрдек. Нәже йылғасы ағып Кеүәшйылғасына ҡушылған жер булғанға ҡушҡандарҙыр тибәйтәсем килә инде, Нәжетамаҡ була бит инде. Йамансаз ... һәр ауылдың үз исеме бар бит инде, һәр бер соҡоронoң исеме бар. Нәжетамаҡ йылғаһы мында ағып килә, Кеүәш Йуғары Таш йағынан килеп аға. Таулар мында зур түгел инде, бәләкәй булса да тау тигән булабыз инде, сана шуып үстек – Щағылтау. Ҡащан кем исем ҡушҡанын әйтәлмәйем, ишеткән дә булмаҙы аны щағыл тигән сүзне.

Малщылыҡ, баҡщащылыҡ белән шөғөлләнәләр был тирәлә, хужалыҡта берәр сыйыр тоттолар инде шунда. Йылҡы асырау йуҡ. Соңғы вахытта булды, бер ат асрап, шунда жегәргә кәрәк бит инде ул, транспорт кәрәк бит, шуңа ғына тоттолар, былай йылҡыщылыҡ булманы. Игенщелек игенщелек инде, постойанно ашлыҡ щәщеп, ашлыҡ урып, шулайтып йәшәнек. Элек колхозның умартасы бар ине. Нәжетамак ауылында колхоздың умарталығы бар ине, Сәлимйән исемле ҡарт руководить итте инде аның белән. Соңынан ана ҡай бер кешеләр умарта тоттолар, күпләп умарта тотҡан кеше йуҡ. Башҡа кәсеп йуҡ. Бещәнде салғы белән саптыҡ инде. Салғы, аны сүкей торған сандалы була торған ине, щүкеше була торған ине, шул инде бещән савыу инструменттары, тырма, сәнәге, ансыз жейып булмай инде. Кәвән салыу бар, күсән тырма белән бер урынға жейып, шунан өйеп йөрейбез инде. Жәй кәвән апҡайтыла торған ине.

Әллә инде, бәйрәм килә лә китә. Бәйрәмде күреп ҡалабыз да, бер көн үткәс ул бөтә. Гел колхоз эшендә булдыҡ, иртән сигездән щығып китәбез, кишке унға-ун икегә тикле щәщтек, урзыҡ, утазыҡ шунда, кукурузын да щәщтек. Хрущев заманында кукуруз, ул кукуруздың щоҡорона күпме төшкән, щоҡоп тырнаҡлар ҡалмай торған ине.

Маҡтау ҡагызларым бар, бар инде грамота тигән әйберләр, Башҡортостандың атҡазанған ауыл хужалығы хезмәткәре тигән исем бирелде, “Знак почета” орденым бар.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды)

Дауытов Миҙхәт Шәйхетдин улы, 1929 йылғы

Нажытамаҡ ауылында туып үстем, но армийадан ҡайтҡач, илле өчөнчө йылдан соң Уфада йәшәдем, анда эшләдем пенсийаға чыҡҡанчы. Мин Дальневостокта хезмәт иттем, Корейа суғышында ҡатнаштым, как авиационный механик.Анда уҡып чыҡҡач, мине академийа имени Жуковсковоға жибәрергә әйткәннәрийе, патамушты мин был отличником кругом. Мыннан барған башҡорт, татар жегетләренә нәрсә дәрестә суләгәннәр аңнатадырийем, патамуштырусча белмәйләрийе, шуның өчөн мине академийаимени Жуковсковоға без экзаменов жибәрергә әйткәннәрийе, мин мечтал ауылға ҡайтырға, шуңа күрә ни, отказался. И вот шул Корейада суғышып беткәч,илле өчөнчө йылны ҡайттым. Мин уйлағанийем, ауылда сразы эшкә кереп, шунда трактерисмы, комбайнёрмы, сельхозинститутны заочно бетереп, ауылда йәшәрмен,дип план ҡороп ҡайтҡанийем. Но, мин ҡайтуға, мин алты йыл өйдә былмаған кеше, өйдә миңә изэндә йатырға да, оказица, урын йуҡ икән. Ну, во-первых, армийадан теге инвалид абыйым ҡайтҡан, бендеровский граната белән маңгайы

тишелгән, энекәшем Рәшит өйләнгән, ни, эткәй мәрхүм, ул трутармийадаийе, мин заглава семйи ҡалдым унике йәштән, ҡырығикенче йылның унбишенче июненән. Әнкәй үлде февраль айында, шуннан эткәй кунюхийе, аның атларын Дүртилегә алып бардылар да армийаға озаттылар, ул бик әйбәт ҡарайдырийе атларны, бөтен группасы белән армийаға теге пушки таскать дип алып киттеләр. Үзе дә камиссийа үткән икән, үзен дә жибәрергә әйткәннәр, үләсе йылны ғына суләде.Жылап сорадым ди военкомнан. "Минем анда дүрт балам бар, хатыным үлде, миңа чаҡкына вахыт бирегез әле, балалар ҡырына бер хатын апҡайтайым" –дип. Военком әйткән: "Ладно. Тулькы не тяни. Сине без чаҡырырбыз только на отправку". Аңа илле ике йәшийе. Ну, алып килде егерме туғыз йәшлек ҡыз. Ну, аның йәштәшләре барда фронтта бит инде, жегетләр йуҡ. Ул эткәй мәрхүмгә кийяугә чыҡты, шулай нийәшәй башладыҡ. Мин бишенче класны бетердем как раз. Шуннан, ни, үгәйинә килгәч, атларны апкиттеләр бит, ферманың сарыҡларын ҡарарға ҡуштылар аларға, үгәйинә белән эткәгә. Ну мин уҡуны беткәч, эткәй белән сарыҡларны көтәбез. Ундүртенче ийүндә эткәйгә повестка килә. Пятнадцатого, к одиннадцати часам на пристань Дюртюли йавиться для отправки. Шуннан иртән мин эткәйне озатырға киттем атҡа утыртып. Энекәшем, ике йәшкә кече энекәшем Рәшит исемне, алар үгәй инә белән ни, көтүгә чығып киттеләр сарыҡларны. Сигез йөз башҡа житәдерийе сарыҡлар, фермалар зурийе ул вахытта. Мин килеүгә как раз шул парахотҡа төйәлеп беткәннәр. Эткәй анда килгәнийе, бер кеше дәфтәр тотоп торадырийе, ҡарады да, эткәйне керттеләр дә, трапны алдылар да, парахот уплыл. Мин ҡайтам. Йаңа килгән, өч ай да тормаған ҡыз минем эткәйгә чығып, өч бала, младший, алты ғына йәш, мин бит күреп торам, бер балалы, ике балалы хатыннар теге ирләре суғышҡа киткән, аларға да ауыр йәшәүе, ә бу йаңа килгән ҡыз, нийа ул кешенең өч малайын ҡараймыни. Шулай дип уйлап ни инде, атны илтеп ҡуйдым да, өйгә килеп кергәнийем, бер ун минут та үтмәде, Фәнәүилнең атасы, завферма, килеп керде дә: "Мидхәт, сарыҡлар сезнең өстә, син атаң урынына Хәнифә белән сарыҡларны ҡарайсыз". Ул шулай дигәч, менә урысларның бар бит шундый: "Утопайущие, хватайте за соломинку" дигән. Минем башҡа уй килә, үземә уникегенә: "Әгәр мин эткәй урынына эшләсәм, может үгәйинә китмәс?" дигән уй килә башҡа. Шуңа күрә Хөрмәтулла абзыйға әйттем: "Йарар"дидем. Ул довольный чығып китте, проблема решена. Шуннан хәзер көтүдән ҡайттылар үгәйинә белән энекәш Рәшит, хәзерсуләйем эткәйне ничек парахотҡа утыртып жибәргәнне. Шуннан туп-туры ҡарап үгәйинәгә әйтәм: "Менә Хөрмәтулла абзый килде, миңә эткәй урынына синең белән сарыҡларны ҡарарға ҡушты", ә үзем уйлайым хәзер ул: "Йуҡ, йуҡ, мин ҡайтып китәм", дип әйтер дип уйлайым. Ә ул молчит. Раз молчит, йа наглею. И уже как глава семйи үгәйинәгә әйтәм: "Иртәгәдән без Рәшит белән сарыҡларны көтәбез, ә син өйдә торасың!". Опять молчит. Все в порядке, раз молчит. Шуннан ашадыҡ та йоҡларға йатҡач, бераз көттөм аның йоҡлап киткәнен. Шуннан, ике энекәшем белән йатабыз бит инде, өч малай, алты йәшлек, ун йәшлек, ун ике йәшлек. Шуннан бераз көттөм дә энекәшләргә әйтәм: "Бөтен сүзен тыңнарға, ни ҡушса да эшләргә, әгәр шулай итмәсәк, без хәйер сорашырға чығып китәбез ауыллар буйлап, безне малайлар ҡыйнайлар, этләр белән талаталар, әгәр шуны былдырмасҡа былса, менә мин ничек әйттем, шулай йәшәйбез!". И действительны, биш йыл шулай йәшәдек. Ват. Ә раз глава семьи, хәзер бу бит инде ийүнь айы, озаҡламай сарут уләннәре үсте, печән чабарға кирәк, ә үзебез көтү көтәбез, шуннан үгәйинәгә әйтәм: "Син давай көтүгә чыҡ, ә мин печән чабам". Аннан уборка башланғач опять. Безнең персидәтель бик ней кешейе, аны безнең Йарыш гәзитендә постайанно печатать итәләрейе: "Передовик". Трудҡа бер грамм икмәк бирмәйдерейе. Башҡа ауылларда илле грамм, йөз грамм, йөзилле грамм трудҡа бирәләр, ә ул йуҡ.Все в государство, все для фронта.Ул шул лозунг буйынча эшләй. Шуның өчөн мин уборка башланғач, опять үгәйинәгә әйттем: "Син давай көтөүгә, ә мин нигә, уборкаға". Лобогрейка дигән теге игенне чаба торған ни барыйы, Әбүзәр исемне миннән ике йәш оло жегет белән, шуның белән башта чабабыз, ашлыҡ суға башлағач,опять Ғариф абзый бригадирийе, күрше генәйе.Шуннан, хәр бер ауылда уполномоченный быладыр ийе, райкома, райисполкома. Аларның наган, алар уборка вахытында хәр бер ауылға бер уполномоченный, ҡайда ашлыҡ суғалар шунда, хотя сторож анда бар, барып проверять итәләр, сторожны да. Ашлыҡ урламайлар микән. Вәт. Шулай йөриләр алар төннә проверять итеп. Бөтен эшне персидәтель аның белән согласовать итә. Ну, шуннан каким-то образом мин ишеттем, ул вахытта машиналар йуҡ, безнең бер машина барыйы колхозның, сразы фронтҡа апкиттеләр, загатзерноға ашлыҡны илтәләр ҡапчыҡ белән, ҡапчыҡҡа тутырып арбаға тейәп загатзерноға. Шуннан шунда, ирләр практически йуҡ ауылда, ҡапчыҡны төйәп загатзернода бушатырға кирәк, ул житмеш кила бодай ҡапчығы. Ирләр йуҡ, шуның өчөн кеше житешмәй, шуңа ни белән, теге представитель ни, уполномоченный белән суләшкәннәр. Кемнәр шунда эшләй, көнөнә илтсә бодай, арыш илтсә, арыш бер кила аңа бирергә рөхсәт итә. Шуны ишеткәч,үгәй инә белән суләштем дә минәйтәм: "Давай син көтүгә йөрисең, ә мин шул загатзерноға ташырға эшкә чығам". Шулай итмәсәк, без бит ач ҡалабыз кругом. Ну ул согласилась. Ғариф абзыйға кердем. Ул ниндидер легкий ранение алып ҡайтҡайны, шуңа бригадирийе. "Ғариф абзый", минәйтәм, "мине ашлыҡ загатзерноға илтергә ҡуй әле". Мин мынауның буйы малай. Миңа ҡарады да: "Мидхәт, анда канишны кеше житешмәй" ди, пытамышты ирләр йуҡ. "Ну бит анда ҡапчыҡны төйәргә кирәк, бушатырға кирәк". Ә мин шушындый малай. "Ғариф абзый, мин тырышырмын". "Ну ладно, арбаға жик тә, ашлыҡ суға торған жиргә бар", ди. Йара. Икенче көннө атны жиктем дә ашлыҡ суға торған жиргә килдем, башҡалар мужет иртә киткәндер, мужет соңға ҡалғандыр, белмәйем, мин бер үзем генә килдем, атны жиккән ни белән. Килдем. Мында кругом эшләйләр: ашлыҡны суғалар, жилгәрәләр, ҡапчыҡларға тутырып ҡуйғаннар. Алар ҡырына килдем дә хатын-ҡызға минәйтәм: "Ҡайсысын загатзерноға илтергә?". "Менә, ҡапчыҡҡа тутырылған, шуны илтәсең". Килдем ҡапчыҡ ҡырына, ҡапчыҡның бийеклеге как раз менә, минем күз бийеклеге. Ничек мыны төйәргә? Бодай безнең эре быладырийе. Шуннан ладно, арбаны китердем дә, ҡапчыҡны шудырып китердем дә, анда тигезләгән жирийе.Ҡапчыҡны күчәргә, арбаның тәгәрмәче бар, күчәре бар, шуңа аударам, шуннан теге

астыннан тотоп күтәрәм, ни, йартысын ғына күтәрәм, йартысы күчәрдә бит, и шуннан раз рывком арбаға нитәм инде и сикереп менеп анда әйбәтләп шуны. Шулай төйәп илттем загатзерноға.Килдем, ну бер ир кеше тора шунда, күрде дә мине: “Бәй, улым”, ди ,“син нишләп былай килдең, ничек бушатасың?” Мин молчу. Шуннан: “Ладно”, ди, “давай мин сиңә помогать итәм, бушатабыз, только больше”, ди, “бер үзең йөрмә, кем белән ике кеше йөрөгөз, бушатырға, төйәргә әйбәт была”. И шулай иттек тә в дальнейшем. Менә шулай әзерәк ни, ашлыҡ әзерләдем нигә, печәнен дә чаптым. Менә шулай хәзер ни, мин бит инде алтынчы- жиденче класларны Әсәндә уҡып бетерергә кирәк. Уҡу башланғач, ҡар йауғанчы,иртән үгәйинә Рәшит белән сарыҡларны ҡарарға китә, мин мәктәпкә китәм. Туп-туры көтөүгә ҡайтам.Көндөз ашау йуҡ. Иртән и кич. Шуннан шулай ҡышҡа чаҡлы. Ҡышҡа кергәч шул продолжаем тулькы ни инде,нигә ҡайтам, фермаға ҡайтам. Иртән ашағач, үгәйинә фермаға менеп китә, мин мәктәпкә китәм. Ну суғыш йылларында ҡышлар ныҡ сыуыҡ быладырийе, утыз градыс сыуыҡлар, бураны да, барсы да быладырийе. Ну ә кийем өстә йуҡ. Чабатаны базардан аладырийек өч тәнкәгә, ә безнең аҡча йуҡ чабата алырға. Чабата тузса, мин аны жеп белән әллә нәрсәләр белән бәйләп йөртәдерийем, патамушты көнө буйы мин йөрийем, мәктәпкә полтара километра туда-суда, эштә, әни белән теге саламны таратырға кирәк малларға, аларның асларын нитәргә кирәк, круглый сутка.Ә эшләйем, менә шунда утыз градыс сыуыҡларда ҡайтам, үгәйинә төшөп китә, ә сарыҡҡа тулькы салам азыҡ.Шул салам эскертләре көзгө йаңғыр белән чылатылған, утыз градыс сыуыҡ туңдырған, сәнәк белән алып былмай, тулькы ҡул белән тартып алырға кирәк. Ҡулдағы бийәләй үгәйинә бәйләп өлгөрәлмәйдерийе жөннән, постайанно туза, тишек, патамушты көнө буйы тырма, сәнәк, көрәк. Все, шундый эш. Ну тарта башлағанда, сыуыҡ бит утыз градыс, ә өстә жүнне кийем йуҡ, барда тишек. Кругом бет талай, беспрерывно. Шуннан, йолҡа башлайым, башта сыуыҡ, күздән йәш аға, ну аны бер кем күрергә тейеш тугелийе, күрмәделәр дә.Постепенно әзрәк жылынам шуннан, таскать итәм туда суда, ҡараңғы төшкәнче шулай эшләйем дә, ҡараңғы төшкәч төшәм, ашайым да йаңадан фермаға менеп китәм. Патамушты сарыҡ шундый хайуан: йаз бәрәннәй, көз бултреклэй. Ну бит мында ҡыш бишйөз баш была, чуть ли ни каждый день бәрәннәр туа, ә сарай таҡтадан ғына, гарбельдан ғына эшләнгән. Тышта нинди температура, эчтә дә шундый температура. Хәзер йаңадан фермаға менәм дә анда пич эленгән ийе саманный кирпичтән. Салам йағып ҡына пичен жылытадырийек та ни, туған бәрәнне сразы шунда апкереп куйадырийек инәсе белән и алар шунда кибеп, рәтләнеп шуннан йаңадан бер-ике көннән чығарадырийек. Шунда Хөрмәтулла абзый миңә лампа бирде, летучий мышь дигән, ней, жилдән сүнмәй тырған керосиновый лампа. Өч мәртәбә чығып ҡарарға төннә, приказ. Ну мин өч мәртәбә чығалмайдырийем, ике мәртәбә чығып ҡарайым да, аннан иртән генә ҡарайдырийем. Әгәр бәрән былса, апкерәм. Үзем шунда чишенмәйенче саламда йатып ҡына алам да, ҡыш буйы чишенү йуҡ. И иртән төшәм дә, ашайым да мәктәпкә киләм. Киләм дә, без иртәрәк киләбез, жыраҡ бит, и мин нинди домашний заданийеларны тиз генә решать итәм алгебра, геометрийа анда, физикадан. Минем дәфтәр класс буйлап китә, круглый отличнигийем. Ват. Ҡай чағында шул дәрес башлана, минем дәфтәр ҡайдадыр ... Шулай жиденчене беттем. Жиденчене беткәч, бер егерменче майлар былғандыр, хәзер бит соңғо класный собрание. Эй Әсән, Ҡарған ҡызлары: “Мин медучилищеға барам”, “Мин педучилищеға барам”, “Мин фәлән техникумға барам”. Ә мин сижу, молчу, ҡачан бетәр икән бу собрание, үгәйинәне алыштырырға ҡайтырға кирәк бит көтүгә. Шуннан классный руководитель килде дә: “Дауытов, сиңа уҡырға кирәк, син кайда барасың уҡырға?”, ди. Мин әйтәм: “Мин уҡу турында тугел, тизерәк сарыҡларым ҡырына ҡайтырға турында уйлап утырам”, димен. И ҡайтып киттем. Бер атна үтмәде шушы уҡу беткәч, миңә Хөрмәтулла абзый әйтә: “Сине силсәүит персидәтеле Ахметов чаҡыра”, ди.Килдем. Ахметовҡа кергәнийем: “Мидхәт, әзерлән! Беренче сентябрдән сине ремесленный училищеға жибәрәбез!”Минәйтәм: “Ғилметдин абзый, без бит үгәйинә белән йәшәйбез, мин китсәм, ул минем энекәшләрне ҡарамай!”. “Ҡарай, ҡарай, берҡайа да китмәй. Рәшит уже үскән”, ди. Рәшиткә уже унике йәш былған,миңа ундүрт. Ну, мин бит инде ауыл малайы, аның белән спорить итеп торалмайым, чығып киттем. Шуннан, йарай, мәктәп директоры очрады. “Нишләп йөрисең син мында, нишләп сарыҡларың ҡырында тугел?”. Минәйтәм: “Менә шулай, силсәүит персидәтеле чаҡырды, ремесленныйға жибәрәм, дибәйтә”. “Да, аңа план бирәләр”, ди. “Ну ремесленныйға китсәң,син больше ҡайталмайсың”, ди. Уҡыттылар да эшкә ҡушалар и все.Ну дей, менә мин өч көннән Бирскиға педагогический институтҡа китәмна курсы повышенийа квалификации, анда кооперативный техникум бар, ди. Суғыш вахытында техникумнарда беренче октябрдән уҡыу башланадырийе. Ват анда керсәң, ди, син отличник, сиңа анда экзамен-фәлән биреп торасы йуҡ, ди, беренче октябргә барасың, беренче майға сарыҡларың ҡырына ҡайтасың. Бәй, минәйтәм, мине үгәйинә жибәрә меней. Ә син аның белән суләш, ди. Риза былса, миңә китерер свидетельство, зайавлениены үземйазырмын синең өчөн, анда бирермен, ди. Ҡайттым кич, хәзер, үгәй инәгә суләйем, менә шулай, силсәүит ремесленныйға жибәрергә әйтте, мәктәп директоры менә шулай техникумға барырға ҡуша, минәйтәм, анда барсам, мин уже беренче майға ҡайтам. Син ризамы? Ну дей, мин дей, риза дей, тулькы өйдән бер грамм азыҡ алмайсың, можешь уҡырға. Ну мин риза, патамушты менә шуны хочу подчеркнуть: суғыш бара, ҡырҡ дүртенче йыл бу. Менә шунда все, свидетельство итеп бирдем, беренче октябрға Бирскиға килдем, анда Сафиуллин дигән абзый барийе, ней, шунда йәшәйдерийе, безнең ауыл кешеләре барыда аларға керәләрийе, ул үзе фронттайы, малайы Мидхәт исемне тоже, безнең ауылныҡы былғач. Икенче көннө, беренче октябрға килдем техникумға, секретарь әйтә: “Директорға кер”, ди.Кердем директорға, ул, оказица, беләикән, алды да минем документларны: “Сиңа экзамен-фәлән биреп торасы йуҡ, син отличник”, дей. “Хәзер чыҡта секретардан хлебный карточка ал”, дей. “И октябрь айына стипендийа ал”, дей. “Ә берәй хозяйкаң бармы, ризамы?” “Бар, риза”. “Хозяйкаң иртәгә миңә килсен”, дей. “Договор заключать итәбез дә, ә ул үзекилеп алачаҡ сине тотҡан өчөн аҡча”. Сравните бугенге көн белән. Буген купме аҡча түләп уҡып йөриләр. А совет власы суғыш ваҡытында стипендийа дә бирә, икмәк тә бирә, еще көндөз бер мәртәбә аш та пешерәләрийе. Ну ул барда

сыйыҡ, канишны, ну всетаки. Биш йөз грамм эпей, и так далее. И все.Шуннан ней инде, аны уҡып бетердем мин. Ҡырҡжиденче йылны бетердем техникумны. Экономический отделениены беттем кооперативный техникум. Шуннан уҡып беткәч, безне әйттеләр: “Бер айдан килегез по распределенийу”. Совет власы вахытында хөкөмәт шулай уҡыта, тулькы ике йыл направление бирә ҡайда, ике йыл шунда эшләйсең. Шуннан соң ғына син можешь кучәргә куда-нибудь. Ну безгә әйттеләр инде: “Бер айдан килегез, по распределенийу жибәрербез районнарға”. Мин бер айдан баралмадым, патамушты печән чабарға кирәк, өйдә бит Рәшит аны эшләйәлмәй.Короче говоря, мин август айында ғына бардым. Кергәнейем башпотребсойузға, анда отдел кадровҡа инде: “Документы готовлю сине судҡа бирергә, патамушты не прибыл вовремя на распределение”. Ну, ә миңә как отличнику үземә выбирать итәргә правам барыйы, ҡайсы районға барырға, ә ул әйтә: “Все, сиңа Зийанчура районына". Зийанчура райпотребсойузына направление. Ну все, Зийанчура районына киттем. Анда вообщем мин эшләгәнейем ике ай экономистом, главный бухалтерға квартальный отчет составить итергә помогать иттем, техникумда мине главный бухалтер дип йөртәләрийе. Аңа помогать иткәнейем, ревизор үлде ике айдан соң. Мине чаҡырып кертте дә персидәтел Евдокимов: “Даутов, ну беләсең бит ревизор үлде”, дей. “Ә вот Григорий Матвеич Илюшин сине бухгалтерский учетны йахшы беләсең дип әйтә”, дей. Мин әйтәм: “Знайу хорошо”. “Вәт сине ревизор итеп назначать итәргә решили, согласенмы?”. Мин әйтәм: “Раз надо, согласен, канишны". И вот шунда ҡырҡ жиденче йылға чаҡлы ике йыл ревизором эшләдем, әнә шуннан мине призвали в армийу. Анда әнә әйттем инде анда авиационный механик былып корейский суғышта ҡатнашып, илле өчөнчө йылны ҡайттым аннан.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

Хамматов Дамир Рифғәт улы, 1961 йылғы

Мин Нәжетамак ауылында тыуып үстем. Өщенще класка тиклем Нәжедә уҡыдым.Дүртенще кластан Әсән мәктәбендә унынщы класҡаща уҡып щыҡтым. Шунан уҡып бөткәш, колхозда эшләдем комбайнда, помощник комбайнера булып эшләдем уҡыған щакларза. Анан армияға киттем, сиксән берзә армиянан ҡайттым. Анан училищеға керзем, сварщикка уҡып щыҡтым, анан кире шоферга уҡып щыҡтым. Колхозда эшләдем комбайнер булып, училищены бөткәш, сиксән сигеженще йылны Себергә киттем, Северзә эшләдем, туҡсан биштә кире ҡайттым. Мында ҡайтып нефтяникларза эшләдем инде. Ике мең дә ун алтыда пенсийаға щыҡтым.

Ғәйләм белән мында ауылда торабыз. Бер кызыбыз бар, әле Ҡазанда уҡый. Иптәшем Әсәндеке. Ул Әсәндә уҡытущы булып эшләй. Китап буйынща Султы нәселенәкерәбез. Әтей – Нәженеке, әней – Илеш районынан.

Беззә Султы, Йомай, Ҡотай ырыузары бар, шуларзан беззең тотҡалар тарала, нәселдәр инде. Нәжетамаҡта күбесенщә колхозда эшләйзәр, малщылыҡ, игенщелек менән шөғөлләнәләр. Йылҡыщылыҡ йуҡ, умартащалыҡ бар.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

ТҮБӘНГЕ ҠАРҒАУЫЛ АУЫЛЫ

Нурлығаянов Мөҙәрис Кәнзелғилем улы, 1941 йылғы

Мин тыуар алдынан әтей суғышҡа киткән. Мин әтейне күрмәнем, белмәнем инде. Ҡайтманы инде суғыштан.

Баҡщада бригадир булып эшләдем. Бәләкәйзән үк эшкә тотондоҡ, айаҡка басҡащтан да. Кирпишне шошонда тапап жаға торған инек. Сыйырзын тизәген аҡтарып әйләндереп ҡуйабыз дә, киптерәбез дә, шунан апҡайтып жаға торған инек, утын жуҡ. Утын ташырға жираҡ, алты километр, шунан тал щыбығы апҡайтып жаға торған инек, жағып торасын, башынан сыу ағып тора. Шулай үстек инде. Ғүмер буйы Түбәнге Ҡарғауыл ауылында йәшәнем. Без, конечно, азерәк урын алыштырзык, йаңы өй ишаратына күстек.

Ун өщ йәштән Әсән колхозы беззе эшкә ҡуша башланы. Ул вахытта Башҡортостан тигән колхоз ине. Баштан интернациональ булған. Ҡарғауыл үзе бер колхоз булған.Мин жетенще класты бөтөргәндән соң, күпмелер колхозда эшләп йөрөнөм инде төрлө эштә, соңынан уҡырға киттем. Механизатор булып эшли башлаған инем, комбайнер булып эшләдем, шунан Бәләбәйгә уҡырға киттем техникумға. Техникумнан соң сразу колхозда ҡуйзылар главный инженер иттереп. Былай тырышып ҡына эшләргә туры килде. Район эшендә безнең колхоз – ведущий колхоздарзан ине. Кохозда малщылыҡ та, игенщелек тә бар ине. Безнең шушы Әсән колхозында өщ мең алты йөз поголовье крупнорогатый скот бар ине мин эшләгән вахытта. Трудовой белән эшләгән кешеләр өщйөз дә ҡырҡ туғыз кеше ине.

Алтмыш сигезенще йылны өйләнештек, үзебеззен шушы ауылдан инде. Бер кыз, бер малай. Хазер инде кыз Уфада. Берсе илле йәштә, берсе ҡырыҡ биш йәштә. Малай беззән жыраҡ түгел, бергә йәшәйбез инде ауылда. Уландар бар.

Түбәнге Ҡарға ауылы Әсәндән өщ километр алыслыкта урынлашҡан. Аташ, Нажә йылғалары аға. Моңғазы тауы бар. Безнең ауылдан тегендә ҡарасаң, тау вит инде, таулы жер матур була ул, анда хазер ағащ ултыртып, шунда хазер бейек булып үсеп киттеләр. Анан аста сыу ағып йата бит инде. Кешеләр безнен ауылга килеп бик матур урында йәшәйсез икән,ти: мында ҡарасаң – урман, мында ҡарасаң – сыу. Ныҡ матур урын. Беззә сиксән-туҡсан йорт инде.

Йолалар... Шул урожай бәйрәмдәрен үткәрәләр инде, шундай оло бәйрәмдәрзе. Йаңы йыл ҡаршылаузарын бик матур итеп үткәрәләр, сабан туйзарын. Бер-ике йыл, безнең хәйбәт кенә кешебез Салғыла йәшәй, ул үзе спортивный аттар белән заниматься итә, төрлө хайуандар анда, бүре лә бар, арслан да бар, бөтә ниләре белән ҡайта, составы белән. Төрлө уйыннар уйнап, йарышлар, бейүләр, бик матур үтә ине ул. Безнен Ҡарға ауылында бигерәк һәйбәт урында үтә инде сабантуй. Ул урын Йуғары Ҡарға белән Үрге Ҡарға уртахында урынлашҡан. Күңелле үтә, тирә-йаҡтан киләләр, атлар ҡатнаша инде.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡызы яҙып алды).

Фәтихов Рәшит Фәтих улы, 1939 йылғы

Уҡыным баштан, шунан армийаға киттем, армийала столяр булып эшләнем, шунан бригадир булып эшләнем, заправщик булып йөрөнөм.

Ҡышҡылыҡҡа утын әзерләнем, алыстан барып ала торған инем. Колхоз исеменән ала инем. Анан хөкөмәттән ала башланым, участкаға заказ биреп. Хазер андый нәмә йуҡ.

Өщ бала. Ике ҡыз, бер малай. Берсе Уфада, берсе Дүртөйлөлә тора, берсе Илеш районында.

Ҡарғала күп инде урам. Элекке заманда урамға ике көтөү була торғайны, дүрт көтөү булып китә торғайны. Хазер туған кешеләрзең малдары ишлерәк. Минең йуҡ инде малдар, сарыҡтар, тауыҡлар бар

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡызы яҙып алды).

ҮРГЕ ҠАРҒАУЫЛ АУЫЛЫ

Ғәбиҙуллин Данил Мәғсүмйән улы, 1959 йылғы

Житмеш жиденче йылны сельхозуниверситетка кердем, сиксән икенче йылны бөтөрдем дә шушында эшләнем инде ғүмер буйы, Йуғары Ҡарға ауылында. Анан соң управленийаға алдылар мине. Сельхозуправленийала эшләнем. Анан ҡайтардылар бында. Анан колхоз председателе булдым бында сиксән туғызынчы йылда. Шунан туҡсан дүртенче йылны мине икенче колхозға күсерделәр. Колхоздың исеме “Әсән” ине. Шунан мин киттем дә инде ул колхоздан, райком председателе булдым. Шунан инде йаңынан бында ҡайтардылар, ун йыл йаңынан бында эшләнем. Ун сигез йылбында колхоз председателе булдым.

Без сигезенче класта уҡығанда, Кеүәш (Куваш) йылғасына безде алып барды мәктәп директоры булып ҡайтҡан, йаңы ғына институт бөтеп, Мирзаһит Зуфарович тигәнуҡытыучы. Йөзәү бардыҡ инде. Бына шушы Әсәндән башлап. Бу башлана Василевка тигән ауылынан Чаҡмағош районынан. Урыс ауылы бер ауыл, ҡалғандары гел татар ауылы. Ни өчөн Кеүәш исемен, тегендә лә Кеүәш, бында ла Кеүәш вит инде. Чаҡмағош районында ла Кеүәш тип йөрөтәләр. Бында ла Кеүәш тип йөрөтелә. Иҙел, Көшөл ауылдары бар бында, тегендә Иҙелгә ҡойғанчы Кеүәш тип атала. Урыс ауылында башланғач, аның башы күпердән башлана. Бына бер генә чығанаҡтан чыҡмай. Шушы исем әлегә хәтле Куваш. Күп башлы йылға. Бездә унның мәктәптә сүрәте бар, карточкалары бар инде. Иҙелгә барып ҡойа. Көшөл тигән ердән (Көшөл ауылы, Дүртөйле районы). Озонлоғон – нисә километр – хәтеремдә ҡалмаған. Бына шунан килеп чыҡҡан әйбер. Куваш йылғасы.

Туй йоласы. Мин бына үзем булғаным бар күп йерләрдә. Мылтыҡ аталар. Бездә ундай әйбер йуҡ. Шунан соң бында ҡыз урлайдар. Туй вахытында урлайдар. Шундай йола бар. Шунан соң ҡунаҡ итәләр инде өчәр көн, ҡозаларды мунчала кертәләр. Озатып ҡуйалар, ҡаршалалар. Ҡозаларды сыйлап озаталар. Минең балдыз бар, балдыз тимен. Ҡайнағаға, ҡәйнеш. Шулай тибез. Минең әтий булмағач инде, әтий тидем. Шунан әнкий, безден йаҡта әнкий тибез. Өлкән апаларға (без сигез бала) алма апа, щәщкә апа, оло апа, бәләкәй апа, энекәш, сеңлекәш, бер туғандар булса инде тибез.

Колхоз көслө инде бездең. Без өчөнчө хәр вахытны. Мин бына әзерәк чирләүем арҡасында иртәрәк туктарға тура килде. Илле жиде йәш тирәсендә туҡтадым. Бына соңғы вахытта йәшләр ҡалырға итә башланылар. Эш урындары әкренләп үздәре ойошторалар. Бына мин үзем утызлап умарта тотам, ике-өч атым бар. Минең сеңлекәш бар ауылда, питомник, алмағачлары, жиде-сигез теплица тоталар. Ун бер йыллыҡ мәктәп бар. Минең ике бала. Бер ҡыз, бер малай. Иптәшем Чаҡмағош йағынан. Пенсийала. Музей директоры булып эшләне.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡызы яҙып алды)

ҮТКЕН АУЫЛЫ

Вәлиева Рәсимә Мансур ҡыҙы, 1962 йылғы

Чишмә районы Абрай ауылында донийаға килдем. Дүртөйлө районы Үткен ауылына килен булып төштем. Һөнәрем буйенча математика укытыучысы. Мин был ауылдағы ҡайы бер топонимик урыннарны беләм.

Сәғит чишмәсе бар. Бу мына Суккулдан Үткенгә табан төшкән Кызыл йылғасы һәм Ҡойоло йылғасы, шушыларның ҡушылған урынында, тау итәгендә, бер чишмә урғылып чыҡҡан. Шушы чишмәне Үткен ауылында йәшәүче Ғәлийев Сәғит дигән кеше чистарта да суын эчә башлый. Чишмә суын әлеге вахытта ла бик

йараталар һәм Сәғит чишмәсе дип йөретәләр. Әбейләр килсәләр инде, “Әйдәгеҙ, чәй эчәбез”, дисәң, “Йуҡ”, дисәләр, “Эй, әбекәй, Сәғит чишмәсенеке бит бу”, дисәң, обязательно ризалашып чәй эчәләр инде.

Ҡойоло чишмәләре бар. Үткен ауылының йарында чыуар (шома, шымар) ташлар менәнтутырылған инде. Шушылар арасыннан инде әллә ун жиделәп чишмә чыҡҡан, һәм бу чишмәнең суы ҡойодан алған суға да ҡарағанна күберәк булған. Шуғадыр инде Ҡойоло чишмәләре дип йөреткәннәр. Бөгөнгө көндә Ҡойоло чишмәләре йуҡ, но чоҡырны Ҡойоло дип йөретәләр.

Үткен ауылының урамлары турында. Мына төп урам – Үзәк урам дип атала инде. Ни өчен шулай дип атағаннар? Бында инде элек-электән магазин булған, хәзер магазин икенче урынға күчте. Суккул менән чағыштырғанда, Үткен ул зур ауыл түгел, бәләкәйерәк. Бу урамнан төп йул – зыйаратҡа бара торган йул. Мукминов урамы. Үзәк урамға параллель. Мынсы инде шушы ауылда йәшәгән Фазылбак Мукминов хөрмәтенә. Ул утызынчы йылларда колхоз ойошторғанда, иң беренче колхозға кергән. Бригадир булған, аннан соң тракторлар килеп чыҡҡач, ауылға иң беренче трактор алып ҡайтҡан кеше. Беренче тракторист. Шуңа инде ауылдашлары шушы ул йәшәгән урамға Фазылбак Мукминов исемен биргәннәр. Тағы ла Ғалим Ихсанов урамы бар. Ғалим Ихсанов шушы урамда тыуған. Ул Бөйек Ватан суғышында Белоруссийа жирендә бик нык йаралана һәм үзенең ротасынан тороп ҡала. Шушында белорус халҡы аны алып ҡала, дауалай, айаҡка бастыра. Ғалимның үзенең ротасына барыу мөмкинлеге булмағач, шушындағы белорус жирендәге партизаннар отрядына барып ҡушыла һәм партизаннар хәрәкәтендә командир взвода булып йөрей. Бик күп дошман обйектларын йуҡҡа чығарырға йардәм итешә һәм Белорусийаның Шкловский районы Городецкий һәм Склонский сельсоветларынын территорийасын азат иткән вахытта хәләк була. Мына шуңа инде шушы урамды уның исеме менән йөрөтә башлағаннар. Без Ғалим Ихсановның ихатасында сквер ачырға уйлайбыз.

Ҡунаҡ вахытында безнең мына башҡорт халҡының төп ҡунаҡ мәжлесе булып ҡөрьән тора. Ҡөрьән табынына без иң беренче чәк-чәк бешерәбез. Мәсәлән, ун йомортканы алабыз, шуңа чеметеп кенә тоз, сода салабыз. Ун йомортҡаға учлап он салабыз, туглыйбыз. Кулға йәбешергә тейеш түгел. Артык онламайса шушыны жәйәбез, кискәләргә бүләбез,калынлыгы бер см, ә озонлоғо ике-өч см итеп кичеп чыгабыз. Шуннан кыздырабыз. Безнең йаҡта чәк-чәк төш дип атала. Ә мына минем Чишмә районында ул май ашы дип атала.

Тағы ла безнеңйакта рис (дөге) бәлеше эшләйләр. Дөгегә йөзем, ҡара жимеш ҡушып эшлибез. Тәбикмәк эшлибез. Русча ул блины була. Без үзебез блин дип йөретәбез. Сөттән бутҡа эшлибез.

Эремчеккә сипарат ҡуйыртҡан сөт ойырға тейеш, ойып әзерәк торғач, без аны марлядан эшләнгән ҡапчыҡҡа салабыз. Суы ағып чыҡҡанчы тотабыз. Суы ағып бөткәч, шәкәр ҡушып кулланырға була.

Тарелканы тәринкә, чашка астын (блюдце) бәлүдә дип атайлар. Ложка – ҡашыҡ, чайник – чәйнүк, заварник – парник, хлебница – ипи салғыс, нож – бычаҡ, половник – ужау, ковш – чүмес, ведро – бизрә, табаҡ – ҡош табаҡ (бәләкәй), зур табаҡ; туҡмас йәйә торған таҡта – ҡуна таҡтасы, скалка – уҡлау, скатерть – йапма, подушка – мендәр, одеяло – йурған, ковер – кләм.

Килен ҡаршылағанда табында чәк-чәк бешерәләр, чәк-чәкте подносҡа өйәбез, шуның өстенә ике пачка чәй ҡуйабыз, шуны матурлап полиэтилен менән төрәбез. Ашты һәр бер кешегә тәринкәләргә салып бүлеп бирәбез. Без тукмачны нәзек иттереп кисәбез. Аш биргәннән соң өләш биреү бар. Өләштә ике кисәк сыйыр ите салына, бер кисәк каз ите, тауык ите салына аның йанына, кәбестә, бер кисәк кишер, бәрәнге салына. Шуны һәр бер кешенең алдына тәринкә менән ҡуйабыз. Аштан соң дөгө бәлеше чыга. Анысында һәр бер кешегә өлешләп бирәбез.

Килен төшөргән вахытта, бөтен туганнар өйгә жыйылдылар, табын әзерләнек. Бер партийа кешеләр йулда ҡаршы алырға чығып киттеләр. Ә без бында ҡапҡа төбенә чығып бастык, мендәр алдыҡ. Подноста бал, май, икмәк алып чыҡтыҡ. Киленне мендәргә бастырдыҡ, балны, майны ҡаптырабыз һәи икесенең уртасына икмәк ҡуйабыз.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды)

Кәримова Гөлфиә Зәки ҡыҙы, 1961 йылғы

Мин Дүртөйле районы Үткен ауылы ҡызы. Һөнәрем буйынча рус теле һәм әдәбиәте укытыучысы. Әлеге көндә Үткен ауылында йәшәйем.

Суккул ауылы “суык култык”дигәннән алынған, дип уйлайым. Мына Уфа йағынан килгәндә ауылның уртасынан күпер чыҡҡансыззыр, шунда суык жил исә, шуңа Суккул дип ҡушҡаннар. Суккул ауылы элек бәләкәй булған. Соңынан ғына төзелгән. “Земскайа начальнайа школа” дигән районда өч кенә мәктәп ачылған, шуннарның берсе Үткендә булған. Бер мең туғыз йөз жигерме жиденче йылны Үткен ауылында башланғыч мәктәп ачылған. Ә бер мең туғыз йөз утыз икенче – утыз өченче йылда йаңыннан башланғыч мәктәп ачылған. Анда татарча укыта башлағаннар. Мин бәләкәй чаҡта безнең ауылда ике ҡатлы мулла өйө бар иде. Шул мулла өйөндә белем биргәннәр инде. Анан соң инде утыз жиденче йылны безнең ауылдағы мәктәпкә тирә-йаҡтағы ауыллардан килеп, уҡучылар уҡый башлаған. Безнең ауылнан бик күп данлыҡлы кешеләр чыҡҡан.

Безнең ауыл бик матур жирдә урынлашҡан: ике йаҡтан йылға аға. Ҡара йылға дип атала. Суы ҡара булғанғалыр. Ҡызыл йылға дип атадалыр иде. Шушы йылғалар инде Үткеннең түбәнендә ҡушылып, анансоң Йәүвәзе йылғасына ҡушыла инде. Сәғит ҡойосо бар. Килен төшәрсәләр, шунда баралар. Суы бик тәмле. Әүли чоҡоро бар. “Әүлиә”дигән исемнән алынғанныр инде ул. Шул чоҡорның эйәсе бар дип тә әйтәләр иде. Бахчачылыҡ дигән жиребез бар. Элек без үскәндә Дәүли дигән бабай бар иде, ул шунда ҡыйарын, помидорын үстерәдер ийе. Землянкасында оло мичкәсе бар иде. Шул мичкәсенә тутырып ҡыйарын, помидорын тозлап

ҡуйадыр иде. Һәр бер килгән кешегә мичкәсенән алып йә помидор, йә ҡыйар бирәдер иде. Шуннан Ҡойоло дигән жир бар. Ҡойоло Ағидел буйында урманлыҡ, шул урманнан чыҡҡач, күрше ауылға бара торған йулнан чоҡорнан чыға торған шишмә бу. Бик киң, суык, тәмле. Ауыл зур буған: Йуғары һәм Түбән Үткен булған. Урыннары шулай саҡланып ҡалған.

Мин бәйләм бәйләргә йаратам. Ойоҡбаш, бейәләй бәйләйем. Элегерәк жилетлар да бәйләйдер идем.

Печка – мейеч, кочерга – кичәү ағасы, земляника – жир жиләге, клубника – бахча жиләге, черемуха – шоморт, малина – кура жиләге, шиповник – гөлжимеш, ведро – бидрә, воробей – чыпчыҡ, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, муха – чебен, угол – почмаҡ була.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

ҺИКӘЛЕКҮЛ АУЫЛЫ

Ғәлләметдинова Ләйсән Радик ҡыҙы, 1973 йылғы

Мин Сикәлекүл ауылынан. Безнең ауыл бәләкәй генә, бер генә урам. Легендалар буйынча, Сикәлекүл Баллыкүл тигәнне аңлатҡан. Сикәлекүл ауылына марилар килеп утырған. Мариларның зираты булған. Сиксән хужалыҡ бай булған. Төрлө сазлары бар. Вәли ҡарт сазы бар. Ураҡ күле бар ийе. Ул күлгә батып үлгән дә ҡарт, шунан атала башлаған. Суҡа белән жир сөргән. Шунан Уразайның өскө йағында Полевой стан исемле жир бар. Ҡайынлыҡлары бик күп. Суғышлар үткән бит инде безнең йаҡта. Әлеге ваҡытна илле генә хужалыҡ.

Боярышник – ҡамырлыҡ, шиповник – гөлжимеш, лягушка – баҡа, божья коровка – тәтәй ҡош, уголь – күмер, угол – почмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – әпәкәй, ведро – бидрә, воробей – чыпчыҡ, бабушка – ҡартый, әбей, дедушка – ҡартәтәй, мама – әни, род – нәсел. Кесе ҡыз туғанға апайым тип әйтәбез, кесе ир туғанға – энекәш. Ололарға абый тибез. Иркә әби тиләр йағымлы ғына булған әбиләргә.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ҺЫУЫҠҠУЛ АУЫЛЫ

Нурҡаева Нәсимә Сәлих ҡыҙы, 1950 йылғы

Дүртөйле районы Таймырза ауылында тыузым. Житмеш беренче йылда Суккул ауылына мәктәпкә башланғыс класс уҡытучысы булып эшкә килдем. Житмеш икенче йылда Суккул ауылына килен булып төштем. Әлеге көндө Суккул ауылында йәшибез.

Безнен мәктәп турында әйтеп үтәм. Суккулда иң беренче мәктәп бер мең туғыз йөз жигерменче йылда була. Әсән ауылынан бер мулланың йортон алып элекке сельпо урынына салынған була. Бер мең туғыз йөз жигерме дүртенче йылны Музипов безнен урамға күчереп сала. Анан суң инде Суккул ауылында башланғыч ҡына мәктәп була. Бер мең туғыз йөз утыз жиденче йылдан башлап Үткендә жиде йыллыҡ мәктәп була. Бер мең туғыз йөз ҡырҡ бишенче йылда Үткеннән Мәмәдәлгә күчерәләр. Илле бишенче йылда Суккулда була. Алтмышынчы йылларда ғына сигез йыллыҡ мәктәп булып китә. Мин эшкә килгәндә сигез йыллыҡ мәктәп иде, анан суң ун йыллыҡҡа әйләнде. Шушы мәктәп бар йаҡлап та данлыҡлы. Директорлар озаҡ эшләде. Ирғәлиев Әсләх Сәхип улы бик күп йыллар мәктәпне житәкләне. Шушы мәктәпнә озаҡ йыллар эшләгән уҡытыучылар булды. Мусина Фәһимә апа биологийа, химийа фәнен уҡыта иде, Мөхәмәдйәрова Нәилә апа эшләде, Шәрифйәнова Мәстүрә апа, ул шунысы белән данлыҡлы: Башҡортостандың Дүртөйле районынан илле ҡыз суғышҡа киткән, шуларның суғыштан исән ҡайтҡаны. Аның турала китаплар, тапшырулар эшләделәр. Зәкирова Зәкиә апа математиканан уҡытты, Тимерханова Фәнзилә апа татар теленән, Йамаев Радик директор булды. Бына шушындай дәрәжәле уҡытучылар белән бергә эшләдем. Суккул мәктәбенән генә жигерме биш көчлө уҡытучы чыҡты.

Суккулда “Аҡ шишмә” бийеү ансамбле бар. Ул Байыҡҡа ҡәдәр барып житте. Аның житәкчесе Азат Гәрәйев. Бийүчеләр бик күп. Ауылым белән ғорурланам, ауылымны йаратам.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

ШИШМӘ АУЫЛЫ

Арсланова Илида Фаат ҡыҙы, 1967 йылғы

Ҡыз фамилийам Фатихова. Мин Исмаил ауылында тыуғанмын. Мең туғыз йөз алтмыш житенче йылғы, ун өчөнче май. Гөлниса хәм Фаат ғаиләсендә донйаға килдем бит инде дүртенче бала булып. Мин инде шушы Исмаилда унынчы класны бетереп, күп йыллар бухалтер булып эшләдем. Хәзерге көннә шушы Чишмә ауылында йәшәйбез. Магазинларда ла эшләдем. Ике ҡызыбыз бар. Ике ҡызыбыз да минең йулны сайладылар инде. Үзем инде шушы мәдәнийәт йортона методист булып эшкә урыннаштым. Бер йыл буйына музейға экспонаттар жыйдыҡ. Безнең Аҡ шишмә ансамбле Тирес басыу йоласын күрсәтте. Бик матур йола ул. Алар лауреат исемен алып ҡайттылар. Шунан соң, анда инде ҡалыплары бар, ничек күңел ачҡаннар, анда чәй

эчкәннәр, ничек итеп жизнәкәй дийеп шушы бәләки генә тирес йомарлағын алып аңарға ырғытҡаннар, шулай шайарғаннар, шушы күренеште бик матур итеп күрсәттеләр. Бик йараттылар был күренеште. Исем ҡушыу йолаларын да күрсәттек. Мичтә пешкән әнкәй икмәге дигәнен дә күрсәттек. Шушы балалар белән без төрлө конкурстарда ҡатнаштыҡ.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Бикмөхәмитова Гөлназ Фәүҙәт ҡыҙы, 1964 йылғы

Дүртөйле районының Имай-Утар ауылында тудым. Ҡыз фамилийам Әхмәдуллина. Әтием – Фәүдәт Әхмәтша улы – сәүдә тармағында эшләде. Әнийем Флүрә Муллахмәтҡызы Исмаилдыҡы. Ул озак йыллар мәктәптә татар теле һәм әдәбийәтеукытты.

Без дүрт бала үстек.Күрше Мәскәү ауылында урта мәктәпне алтын медаль белән тәмамлап, мең туғыз йөз сиксән беренче йелда Уфа дәүләт университетының тарих факультетына укырга кердем.Утыз бишйел инде мәктәптә тарих һәм жәмгыйат белеме дәресләре алып барам.

Шиғырлар йазам. Студент йелларында йырлар йазырға туры килде. Минем беренче шигырем мең туғыз йөз житмечжиденчейелда "Башкортостан пийонеры" гәзите битләрендә басылып чыкты һәм республика буйенча беренче урынга лайек булды. Төрле йелларда йазылган шигырләрем "Йулдаш" гәзите, "Һәнәк" журналы битләрендә басылды. Ике мең жиденче йелда Бәләбәйдә үткән "Илһам чишмәләре" фестивалендә шигырләрем белән ҡатнаштым. Фестиваль җыйентыгына минем дә шигырләрем керде, "Бәләбәй хәбәрләре" гәзите битләрендә дә урын алдылар.

Базы йылғасына ағып төшөүсе суны, йабай ғына итеп, үз исеме белән, Чишмә тип атағаннар. Тирә-йағындагы тәбиғәт матурлығы кешеләрне үзенә тартып торған. Был гүзәл Чишмә буйына сунарчылык, терлекчелек, балыкчылык белән шөғөлләнеү өчен Лайашты (әле Илиш районы ауылы) ауылыннан бер ничә ғайлә күчеп утырған. Шулай итеп, Чишмә исемле йаңы ауыл барлыҡка килгән.

Был йакларда Араптан ырыуы кешеләре йәшәгән. Башта улар Ағидел йарларында утырған, анан бөгөнгө Илиш районы территорийасына таралғаннар. Лайаштыла ла араптаннар йәшәгән.

Чишмә ҡуйы урман эчендә утырған була. Сикәлекүл йағы, нигездә, йүкә, имән, ҡайын урманыннан торған. Ә Житемәк йағында сазлыҡ булганлыҡтан, зирек өстөнлек иткән. Ҡалҡыулыклар ҡайынлык белән ҡапланган.

Документларда Чишмә ауылы турында беренче тапкыр бер мең жиде йөз егерме жиденчейелда телгә алына. Архив материалларыннан күренүенчә, шушы йылда Чишмә ауылында йәшәүче Аит Уразаев белән Токташ Тауков Теләкәй ауылында йәшәүче башкорт беләнжирбүлеү турында документка ҡул ҡуйа. Ул вахыттаЧишмәдә йөзгә йакын кеше йәшәгән. Был исә әлеге ауылга күптән нигез салынуы турында сөйләй.

А.З.Асфандийаровның "Историйа сел и деревень Башкортостана" китабы буйынча, бер мең жиде йөз туксан бишенчейелда Чишмәдә йөз ҡырыҡ биш кеше йәшәгән, утыз туғыз йелдан соң – ике йөз туксан ике, бер мең сигез йөзилле туғызынчы йелда – дүрт йөз алтмыш, ә бер мең туғыз йөзжигерменче йелда жиде йөз алтмыш дүрт кеше булган.

Ун туғызынчы ғасыр уртаһында, игенчелек белән шөгелләнеп, бер гектардан уртача жиде-туғыз центнер уңыш алганнар. Ауылда дүрт су тегермәне булған, өчйөз утыз дүрт баш ат, ике йөз ун дүрт баш сыйер, өчйөз утыз сигез сарык, ике йөз житмеш алты кәжә, утыз өч умарта тоткан.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Исхакова Ильвера Хәнифйән ҡыҙы, 1966 йылғы

Мин Исмаил ауылында туғанмын. Мең туғыз йөз сиксән бишенче йылда Уфа китапханә техникумын тамамлап, Чишмәауыл китапханәсенә эшкә килдем. Тормош иптәшем Ришат белән ике ҡыз, бер ул тәрбийәләп үстердек. Гайләбез ике мең ун жиденче йылда "Мәхәббәт һәм туғрылыҡ" медале белән бүләкләнде. Утыз алты йыл эшләү дәүерендә зур уңышларга ирештем: ике мең өчөнче елда Чишмә ауыл китапханәсе республикада иң йахшы ауыл китапханәсе исеменә лайек булды, ике мең ун икенче йылда моделле китапханә статусы алды. Ике мең ун жиденче йылда "Иң йахшы мәдәнийат хезмәткәре" бәйгесендә катнашып, грантка лайек булдым. Китапханәдә "Фикердәш" китап сөйүчеләр клубы һәм "Йәнчишмә" балалар клубы уңышлы эшләп килә. Театралләштерелгән тамашалар, әдәби музыкаль кичәләр, шигыр укучылар бәйгеләре дайими үткәрелә.

Мең сигез йөзенчейылларда биредә хужалык саны ҡырҡтан арта. Тағын илле йылдан суң сиксәнгә житә. Жигерменче йыллар башларында исә йөз жигермедән дә күберәк хужалык исәпләнә. Ауыл халкы игенчелек, терлекчелек, балчылык, солоҡчылык, умартачылык белән шөгелләнгән.

Сикәлекүл ауылының үсеүе һәм даны таралуы нигездә Казаннан күчеп килгән татарлар, барыннан да элек Әпсәләмовлар исеме белән бәйләнгәнлеген әлеге ҡартлар да әйтә. Әпсәләмовларның беренче изге эше мәчет һәм мәдрәсә салдыру булган. Алар тегермән дә ҡорғаннар.

Төрлө кәсепләр үсеш ала. Ауылда тире иләү, күн эшләп итек, бүрек тегеү, йөн тетеп пима басыу, кирпеч суғыу белән шөгелләнәләр. Тир түгеп тапҡан аҡсаны йелгә очормагандар. Исмаилга Идел буйена килеп, заготзерно төзегәндәр, баржа, буксир, пароход тотоп, Астраханғаҡәдәр барып йөргәндәр һәм икмәк, он, йарма белән саудә иткәннәр.Нәҡ мынашулай Сикәлекүл чәчәк ата да инде.

Чишмә ауылыннан фронтҡа киткән йөз алтмыш дүрт кешенең ни бары алтмыш сигезе генә исән-аман әйләнеп ҡайта. Сикәлекүлдән туксан ике кеше фронтҡа китә, шуның алтмышына туған йаҡларына әйләнеп

ҡайтыу насип булмай.Житемәк ауылынан фронтҡа йөз ун өч кеше китә, илле дүртенә туған йаҡларына әйләнеп ҡайтыу насип булмай.

Райондан сугышка киткән илле ҡызның дүртесе Житемәктән. Алар: Сафийа Сабитова, Рәшидә Насыйрова, Зыйа Мансурның бер туған сеңелләре Нәфисә һәм Мәүлидә Мансуровалар. Ҡызлар зенитчы һәм медсестралар булалар, сугышны Сталинградта башлыйлар. Барысы да исән-сау әйләнеп ҡайталар.

Ир-йегетләр фронтҡа киткәнлектән ауыл хужалыгында бөтен эш хатын-ҡызлар, йәш үсмерләр һәм ҡартлар ҡулына ҡала. Тормошты алға алып барырға – игенен игәргә, балаларын ас-йалангас итмәскә, фронтҡа төрле йылы кейемнәр әзерләп жибәрергә кәрәк була. Ауыл хужалыгыныңсугышкаҡәдәр дәрәжәсен торғозоу һәм шаҡтай күләмдә узып китеү өлкәсендә чишмәлеләр дә үз өлешләрен кереттеләр.

Сугыш тамамланганда да әле ауылда төп эшсе булып хатын-ҡызлар һәм йәш үсмерләр тора. Машиналар һәм тракторлар Бөйек Ватан сугышына китеү сәбәпле, йер атлар белән сөрелеп, сыйер һәм үгезләр белән тырматыла. Хатын-ҡызлар йәйәүләп бәләкәй сана белән Дүртөйле, Исмаил ашлыҡ әзерләү пунктларынан сәсеү орлоғы алып ҡайталар. Алар көз көнө ат машинасы белән ашлыҡ сугалар, ат һәм үгезләр белән дәүләткә ашлыҡ илтәләр.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Кашапова Клара Фаат ҡыҙы, 1962 йылғы

Күрше ауыл Исмаилдың башҡорт йағында тууып үскәнмен. Тәрбиәче булырға уҡып чығып, тормошҡа чығып, шушы Чишмә ауылында эшемне дауам иттем. Анан Чишмә ауылы йегете Рәүф Кашаповҡа кейәүгә чыҡтым. Безнең өч балабыз бар. Бер ул, ике ҡыз тәрбиәләп үстердек. Оло улыбыздың үз тормошо бар, киленебез белән өч бала үстерәләр. Дүртөйлө шәһәрендә йәшиләр. Икенче ҡызыбыз Гөлназ Кашапова. Ул Уфада Нур театрында кейәүебез Айрат Фатыхов белән эшләп йөриләр. Ике ул тәрбиәләп үстерәләр. Ҡызым күп конкурсларда ҡатнашып призлы урынлар алды. Төпчөк ҡызым Гөлшат Кашапова – банкир. Кейәүебез Лукойлда начальник булып эшләй. Бәләки генә ҡызлары бар. Балаларым сәнғәткә ғашиҡ кешеләр. Бөтәсе лә йырлай, төрлө инструменттарда уйный. Ике йаҡлап та иптәшем йағынан да, үзем йағынан да ҡартый, ҡартәтәйләр безнең жырға-моңға әүәсләр иде. Минең үземнең әти оста итеп талйанда уйнаса, әни жырлар иде. Ә бу йаҡтан, иптәшем йағынан, әтисе байанда уйнайдыр ийе, әнисе жырлайдыр ийе. Әтисе Әлфәү Фәрвәзетдин улы Кашапов заслуженный работник культуры булды. Үзем ҡырҡ бер йыл балалар баҡчасында эшләдем. Ун йылын заведуйущий булып эшләдем. Әлеге ваҡытта инде хаҡлы йалда. Иптәшем белән ошо клубта йөрөйбез. Ирем Рәүф Кашапов шушы мәдәниәт йортоның заведуйущийы, оста жырлай, бийей, сүзгә лә оста. Ғүмер буйына Ҡыш Бабай булды. Бергә тырышабыз инде. Балаларға тәрбиә бирергә. Безнең Чишмә ауылы бигрәк матур ауыл. Чишмә безнең центр инде ул. Өч ауылны берләштерә. Балалар баҡчасында балалар бар, аллаға шөкөр. Шәжәрәләр төзәттөрдөк инде. Мәктәп бар, аллаға шөкөр. Бер ничә йыл ун йыллыҡ та булып алғайны. Хәзер туғыз йыллыҡ.

Тайикмәк турында сөйләйем әле. Бер литр жылымса сөткә мин инде әз генә дрожжи ҡушам, чама белән тоз, писүк салам да, болғатып ҡуйам онно, мин тайикмәкне ҡалын итеп пешерергә йаратам, онно күберәк итеп болғатам инде, сыйыҡ ҡына итмәйем. Аны йабып жылы жиргә алып ҡуйып торам. Өч сәғәт торса әйбәтерәк инде. Шунан шушы измәгә бер-өч, дүрт күкәй салып туғылайым нығытып башта, шушы тайикмәккә ҡушып болғатам, йаңынан ҡаплап ҡуйам өстөн йарты сәғәткә, аннан соң пешерә башлайым инде. Бик уңып, бик тәмле булып пешә, шушылайтып эшләйем. Шунан пирожки рецептын сөйләп үтәйем әле. Су алам бер кружка. Шул кружкаға салам бер йоморҡа, нығытып болғатам бит инде, шуның ҡырына әзерәк дрожжи, писүк, әз генә май, тоз салам да сыйыҡ ҡына итеп ҡамыр эшләйем. Ҡашыҡ белән генә болғатам. Ҡул белән түгел инде. Онно булмай. Артабан ҡуйам суыҡ жиргә. Бер-ике сәғәт торғастын холодильникта, шунан ҡабарып киткәчтен, алам да, ҡашыҡ белән генә эшләйем, подносҡа салып анда әүәләп алам әзерәк йомшаҡ ҡамырны, эченә начинкасын салам.Йоморҡанан эшләргә була инде, үпкәне пешерәбез дә суған белән ҡыздырабыз, суған ҡушып инде йәшел. Майда пешереп алабыз. Ныҡ ҡабарып, күзәнәкле булып пешә.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ӘСӘН АУЫЛЫ

Нәбиев Тимерйән Сәлихйән улы, 1956 йылғы

Бер мең туғыз йөз илле алтынчы йылның икенче январенда шушы Әсән ауылында туған кеше булам. Минен ғүмер шушы ауыл белән бәйле инде. Әсән ауылында мәктәпне бөтереп, азак Дүртөйлепоселогында туғызынчы-унынчыкласты, азаҡ Башҡорт дәүләт ауыл хужалығы институтын бөтереп ҡайттым. Анан соң агроном булып эшләргә туры килде, соңғы ун жите йыл шушы ауыл советында хакимийат башлығы булып эшләнем, Әсән ауылында. Былай жигерме йыл бүтән жирләрзә эшләргә туры килде ошо системада.

Минен тормош иптәшем белән утыз жите йыл бергә торорга туры килде, шунан соң ул мәрхүм булды, өч балабыз бар, ҡызыбыз Дүртөйле шәһәрендә, оло ҡызыбыз Татарстанда Әлмәт шәһәрендә, кече улыбыз Уфа шәһәрендәйәшәйләр.

Хезмәт сөйөүчән халыҡ инде былайбеззә. Житәкчеләрзән йахшы ғына житәкчеләр булды, шунан соң бик күп төзөлөшләр, бына шушы дом культураны ла бит инде сиксән дүртенче йылны асылды, колхоз салдырды

бит инде. Огромный объем работы бит инде, шунан соң колхоз бик йуғарыкүрхәткесләргә өлгәште бит инде, Әсән тигән колхоз шушы ауылда. Шунан халыкның йәшәйеше дә йахшы иде, шунан соң иллеләп квартира салып, яңлышмасам инде, может күберәккәләр. Төрлө жирләрзән мында кешеләр килде, төрлө халык йәшәй бында, ундан артык милләт халкы йәшәй беззен территорийала: татар, башкорт, рус, шунан соң украинец та бар иде, полякка хәтле бар,кирпиш заводында эшләне, шунан соң тағын марий, чуваш, удмурт, ну в общем ундан артык милләт вәкиле йәшәй. Территорийада колхоздан башка кирпиш заводы бар иде, к сожалению, ул инде хазер бөтте, анда өч йөз дә алтмыш кеше эшләй иде заманында, шушы заманалар үзгәргәштән таралды инде. Кошсолокфабрикасы бар иде, әле лә бар, но ул элекке куләмдә кеүек эшләмәй инде, элек ит житештерә иде, хазер инкубация белән генә шөғөлләнә. Халыкка каз, тауык чебейе, шундай ниләр чығара, язылып та саталар, анда хазер кеше әзэшләй. Колхоз тоже практически таралды, фермерское хозяйстволар әле бар.

Алай айырылып торған эш белән итеүче йук, но во всяком случае жирләр буш калмый, жир эше белән шөғөлләнәләр, былай теге кемне генәлер айырып әйтеп булырлык кына йук. Игенчелек, малчылык, кемнәлер шәхси умарталары бар инде үзләрендә, ул саклы күпләп тотмыйлар, но бар инде. Халык – эшчән халык, йәшәйем тигән кешегә йәшәргә мөмкинчелек бар, кемдер мында эшләй, кемдер Себердә эшләй, кемдер тегендә эшләй, бар-бар жайын таба.

Без әңкәй тибәйтәбез, хазер балалар беззең әти-әни тип сөйләшәләр. Беззең заманда әти-әңкәй, тип сөйләштеләр, мин үземдеке әңкәй. Картәтий, картәни, нәнәй, ике яғында ла шулай өндәшәбез. Минең картәтий бик грамотный булған, тарих буйынча сөйләгәндә, ул тарихны белгән, үзенен шәжәрәсен эшләгән. Мында клубта жите-сигез шәжәрә эленеп тора, аларны ла ул эшләгән. Мин үз заманында “Арт” студийада эшләтеп алған идем картатайның шәжәрәсе буйынча.

Бер туғандар – абый, апа, бәләкәй туғандар – әнекәш, апайым була. Кыз балаға башкорт телендә апай тип әйтсәң, минән олорак хатын-кыз була, ә апай беззә бәләкәй кешегә, малайына ла, кызга ла әйтәләр. Кыз туғанға, бәләкәсенә сеңлекәш, энекәш. Коза-козағый, кайны-кәйнә – әбий, бабай була инде, беззән өлкәннәрзе әби, бабай тип әйткәннәрзер, хазер инде барыбер әти-әни тиберәккә күсә. Күршеләргә абый, апа, ололарға – абзый тибәйтәбез. Кайсы йактарзә Чибәр апа, Алма апа тип әйтәләр, беззә үзебеззә улай не принято. Оло, карттарға әби, бабай тип өндәшәбез. Оло кешегә корткa тип өндәшү килешеп бөтмей. Мин кем беләндер сөйләшкәндә фәлән корткa тибәйтәлам, үзенә мин корткa тибәйтмәйем бит инде, әбитип кенә. Апа тибәйтсәң, шатланып куйалар инде. Беззең инде шушы картатайның шәжәрәсе буйынча, язуулар буйынча, Казаннан килгән кешеләребез төп чыгыш, картатайның бына шушындайырак зурлыкта клийенкага йазылган шәжәрәләр ғәрәпщә харефләр белән, шунан минеңапа Уфада эшләгәндә аны Институт историиға биргән, шунан соң аны эзләп табалманылар. Алар безгә әлеге хәрефләр белән кыйағызға күчереп бирзеләр, ана шулар инде мында клубта саклана. Картатайым шушы ауылдыкы, Әсән бабайдан килгән шәжәрәбездә бар, унынчы-ун беренче быуын мин булам, беззең балалар ун өчөнчө быуын килеп чыға.

(Саньярова Рәмилә Рәмил кызы язып алды).

Якупов Вәсил Зәкирйән улы, 1958 йылғы

Шушы Әсән ауылында туып үскәнмен. Минем туыу вакиғасы бик кызыклы урында. Мына мынаунан турыға менеп киткәчтен бер дүрт йөз-биш йөз метр барзыр, анда хәзер водонапорный башня бар, шунда жил тирмәне булған. Анда колхозның тауык фермасы ине. Бына оло кешеләр белә. Минем әтей, мәрхүм, суғычтан кайткач, шунда урынлашкан. Аның эсендә почмакта без, бәләкәйләр, уйнайдырыйык, малайлар. Өй бар ине.

Тегермәнче өйе. Мин шунда туғанмын. Инәй, мәрхүм, сөйләйдер ине. Шунан шунда тыуғач инде, су да йук. Бу теге картның хатыны, Хәнифә апа, шунда алып чыгып киткәннәр мине, бәпәйне инде. Шулай тип сөйләйдерийе инәй мәрхүм. Тегермәндә туған кеше мин.

Һөнәрем буйынча кем генә булмадым инде мин. Без ауыл малайлары бит инде. Трактордан башладык. Унынчы класны бөттек тә, мәктәпне бына был йаңы мәктәпнең беренче выпускысы безнең класс ине. Житмеш бишенче йылны, бер йыл укып калдык анда. Без, дүрт йегет, колхозда эшкә калдык. Тракторға ултырттылар безне, агач та ташынык урманнан. Безне йарты йылға армийага жибәрмәй калдырдылар. Мин йаз көнө китәргә тийеш инем, көзгә калдырдылар. Шулай йакшы булғандыр, эш күп булғандыр инде. Шунан киттек армийаға. Хезмәт иттем Германийада. Донйа күреп кайттык, Европаны бит инде. Армийанан кайткач, төрлейерләрдә эшләргә туры килде. Ситтә йөрөнөм инде мин. Петербургта йәшәнем, Ленинград ине. Казахстанда, шунан үзебезнең йакка кайттым. 90-е годы бит инде, Дүртөйледә эшкә урынлашкан инем, наладчик швейного оборудованийа. Бик йакшы эш ине. Бик зур предприйатие,өч смена эшләйләр ине анда. Шунан соң предприйатие таралды. Бизнес тип әйтеп булмый, мин ремесленник, тийек инде. Хәзер пенсийада. Разное ремесло минем. Мәсәлән, тегеү тектем, бөтә ауылның кийемнәрен тегүче портной. Хәзер йувелир булып эшләйем. Жигерме йыл инде. Эшкыуар һәм тарихсы. Уфада бер шулай шундый кешеләр менән утырырға туры килде дә, сүз артыннан сүз чыгып, звонить иттеләр архивка, бер кеше килер тип, ул вахытта Шингазин иненациональный архивтың директоры, кердем аның кырына, бик озак сөйләшеп утырдык. Зөлфәр Габитович Гатиатуллин менән таныштым, хәзер ничә йыллар инде шул архивта йөрөйем мин. Әсән ауылы, шәжәрә, легенда, миф бит инде, бер мең жиде йөз утыз бишенче йылдан башлана. Бер мең жиде йөз алтмыш икенче йылғыдокумент мына был. Бында минем рабочий документ был, шәжәрә менән. Мынысы бер мең жиде йөз сиксән икенче йылғы. Русча былар. На старославянском подлинниклары бар. Быларны миңә тәржемә итеп бирделәр. Татарча, башкортча йук.Институт историида архивта утырдым. Анда алтмыш өчөнче фонд Ш. Бабичтың фондын караным мин. Бына уның соңгы йулы, Темәстән Йылайырға килгән нейләре. Бына бында

апасының йазмалары. Үземне кызыксындырганларын төшереп алдым. Анда бик күп материал, бик озак утырырға була. Мына Әсән ауылының тарихы былар. Бында бөртөкләп йаздым, кеше аңларлыҡ булсын тип. Ун жиденче йылғы сельхоз перепись, подворные карточки. Өч мәсет булған Әсәндә, нәрсә сохранилось, бынау хәтле инде ул, тәржемә иттеләр бик озак, йыл йарым тәржемә иттеләр, ғәрәп телендә булған бит.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ УРТАЙ АУЫЛЫ

Ғимаев Тәлғәт Тимерйән улы, 1948 йылғы

Йаңы Уртайза тыуғанмын. Сигез класны Иске Уртайза уҡыным, анан суң Бөре районы Кисәкәй ауылында уҡыным. Анан Уфаға техучилищеға уҡырға индем, тамамлап, армийаға киттем. Германийаладүрт йыл хезмәт иттем. Токарь булып эшләнем, утыз дүрт йыл трамвайный депола хезмәт иттем. Азаҡ әтейне ҡарарға тип, ауылға ҡайттым.

Беззең Йаңы Уртай ауылы бер мең туғыз йөз ун өченче йылны барлыҡҡа килгән. Беззең ҡартәтиләр, Гимаев Нәсретдиндар,күщеп килгәндәр. Хәтерләмәйем, нисәнселер йылда ауыл йанған ине, бер генә урам булған. Хәзер бәрәнге баҡсаларында халыҡйанған быйалалар, йанған әйберләр таба. Йанғын бала-сағалар ут менән уйнағандан чыҡҡан. Ауыл халҡы көз көнө басыуза булған, арыш урғандар, шуға бер кем күрмәгән. Ауылда өч-дүрт өй генә ҡалған булған. Ул вахытта өч-дүрт урам булған.

Ауыл йанында щоҡор бар, һәм халыҡ щоҡорноң икенче яғына күщепчыҡҡан. “Шыптуҡтаған” тип аталған урам булған. Ни өчен тигәндә, ауыл тау башында урынлашҡан, шул тау Ағиделгә төшөп китә һәм йар буйында кеше “шып туҡтай”. Тағы Киржәкәй, Ленин урамы бар.

Ауыл бөтен тирә-йаҡҡа тәмле алмалар менән данланған, баҡчачылыҡ менән шөғөлләнәбеҙ. Тау башында урынлашҡас, ҡырау төшмәй. Щүгә, ҡорбан, налим,лещь, окунь, судак бар.

Беззә ҡызыҡ ҡушаматлы кешеләр бар. Хатта бер кешенең ҡушаматы менән бөтә ауыл халҡын йөрөтәләр ҡайщаҡ. Мәсәлән, Уртай ауылының бригадирына “Әштәй” тигәндәр, атының ҡушаматы шулай булған. Шулай итеп бригадирға ат ҡушаматын ҡушып йөрөткәндәр. Аты хужаһына тоғро, икенче кешегә бармай,тыңламай ине. Мәрхүм Хәниф абзый менән генә йөрөй ине ул, сызғырып щаҡыра ине. Ҡайщаҡта беззең ауылға “Әштәйҙәр” тип әйтәләр, хатта миңә бер заман Әштәй ҡайнаға тип өндәштеләр.

Тәбиғәтебез матур. Йаланда йығылып йатып жиләк, мәтрүшкә йыйабыз. Ағидел буйындағы шишмәне Һаристау тип әйтәләр, бик матур шишмә. Моғайын, Харис исемле кешенән алынған булғандыр. Мөшөгө быуасы бар. Исламғәли тауы бар. Суғыш ваҡытында Исламғәли тауы аша урман кисергә барғандар. Ул тау ағаслар менән ҡапланған ине, Исламғәли тигән кеше урманны кисеп йул салған, тип әйтәләр ине. Шунан бирле Исламғәли тауы.

(Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

Шәйҙуллин Валерик Радик улы, 1983 йылғы (фотола – уңда)

Ауылда бер аз мистик ваҡиғалар булғаны бар. Мәсәлән, әтей басыуға бесәнгә барырға йыйынған. Грузовой машинасы әзер, бар сәнәкләре алынған, бары ла әзер. Шунан үләнде тутыра башлағайным, тей, басыуға өч метрлы, кешенән дә зурыраҡ айғыр килеп чыҡты, ти.Әтей ҡурҡа торған кеше түгел ул, нәрсә эшләргә инде, сәнәкне алған да, үзенең белгән доғаларын уҡыған. Сәнәкләрен ырғытып, ҡайтып киткән. Ул өч метрлы оло айғыр башҡа осрамаған.

“Нурийа бәйете” киң таралған. Был бәйетте сәсәнебез Фәррәх Дәүләтшин йаза. Уның нигезендә ысын булған трагик ваҡиға йата. Күрше ауылға Нурийа тигән бер ҡыз дус ҡызына ҡунаҡҡа бара, әхирәте уға йөзек биреп тора. Нурийа дигән ҡыз ул йөзекне йуғалта, вахыт үткәс, дус ҡызы йөзекне ҡайтарырға сорай.Был ҡыз шул йөзекне эзләп, Ағидел йылғасына ташлана.

“Йулбәрзе” тигән боролошта бик күп кешеләр бәреләләр, үләләр. Шуға исеме шулай атала.Әүлиә тауының көсенә ышанабыҙ. Ике мең унынчы йылда ҡоролоҡ булды. Шул хәтлем йамғыр йауманы. Бөтә тереклек, урманнар, басыузар ҡороно. Уңыш булманы. Күпмебизрә бәрәнге утыртсаҡ, шунса бизрә бәрәнге алдыҡ. Халыҡлар Әүлиә тау башына барып, доға уҡып, сулар сибеп ҡайтҡандан суң йамғыр йаузы. Әүлиәнең ҡәберлеге тимер рәшәткә менән ҡабып алынған. Халыҡ араһында ышаныч бар: Әүлиәгә барып, житетөрлө төсле таҫма аласың һәм жите мәртәбә ағасҡа бәйләйсең, Ходай Тәгәләгә үзендең теләгеңде әйтәсең. Ул теләгән теләктәрең, маҡсаттарың томошҡа аша. Бөгенге көндә лә шул йола йәшәй.

(Фәхретдинова Юлиә Рәфил ҡыҙы яҙып алды).

Дүртөйлө районы йәнле һөйләшенең тел үҙенсәлектәре

Ғалимдарҙың билдәләүе буйынса, Дүртөйлө районы үҙенең ерле һөйләш үҙенсәлектәре буйынса танып һөйләшенә ҡарай. Танып һөйләше вәкилдәре танып, ирәкте һәм таҙ ырыуҙары башҡорттары һанала. Был ырыуҙарҙың тарихы башҡорт халҡы тормошоноң боронғо дәүерҙәренә барып тоташа.

Дүртөйлө районы ерле һөйләшенең фонетик һәм морфологик билдәләре. Район халҡы һөйләше башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалектындағы дөйөм үҙенсәлектәрҙе сағылдыра.

Һуҙынҡы өндәр (вокализм) системаһындағы үҙенсәлектәр. Билдәле булыуынса, вокализм системаһында диалект үҙенсәлектәре киң сағылыш тапмай, һөйләш билдәләре күп осраҡта тартынҡы өндәр системаһында урын ала. Тәү сиратта әҙәби телдә күҙәтелгән ирен гармонияһының һөйләштә боҙолоуын билдәләп үтергә мөмкин. *Ө* фонемаһы буйынса ирен гармонияһы боҙола, нәҙеклек буйынса ғына һаҡлана: *йөрей – йөрөй, бөген –*

бөгөн, сөзеп – һөҙөп, йөрет – йөрөт, шөгел – шөгөл, бөркет – бөркөт, төштем – төштөм, өмет – өмөт, йөрет – йөрөт, өчөнче – өсөнсө, йөзек – йөҙөк. Миҫалдарҙан күренеүенсә, ирен гармонияһының боҙолоуы һүҙҙең тамырында һәм һүҙ формаларында ла күҙәтелә. Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә артҡы рәт һуҙынҡылар гармонияһының боҙолоуы күҙәтелә: *лайек – лайык, сыйер – һыйыр, йерак – йырак, кайен – кайын, йел – йыл, йелларда – йылдарҙа.*

Тартынҡы өндәр системаһындағы ерле һөйләш үҙенсәлектәре. Үрҙә әйтелеүенсә, йәнле һөйләү теленең фонетик билдәләре консонантизм системаһында киң урын ала. Был өлкәлә һөйләшкә хас фонетик процестар түбәндәге өндәр күсешендә күҙәтелә.

С – Һ. Бирелгән өндәр күсеше һүҙҙең төрлө позицияларында урын ала:

– һүҙ башында: *сакал – һакал, салма – һалма, сауап – һауап, сарык – һарык, сугым – һугым, сөйлә – һөйлә, сөйәк - һөйәк;*

– һүҙҙең уртаһында:*яса – яһа, туксан – тукһан, Атсөйәр – Атһөйәр;*

– шарт һөйкәлеше формаһы яһалышында ла был күсеш күҙәтелә: *булса – булһа, бәрелсә – бәрелһә, китсә – китһә, төшөрсә – төшөрһә, карасаң – караһаң, әйтсәк – әйтһәк;*

– төрлө һүҙ төркөмөнә эйәлек категорияһы аффикстары ҡушылғанда: *машинасы – машинаһы, дүртесе– дүртеһе, кешесе – кешеһе, биләмәсе – биләмәһе, бутҡасы – бутҡаһы, идарасы – идараһы, йоласы – йолаһы,фермасы – фермаһы, эйәсе – эйәһе.*

С – Ҫ. Әҙәби телдәге *ҫ* өнө урынына һөйләштә *с* фонемаһы килә. Был өндәр күсеше төньяҡ-көнбайыш диалектта киң таралған фонетик күренештәрҙән һанала. С – Ҫ сиратлашыуы һүҙҙең тамырында, һүҙ формаларында күҙәтелергә мөмкин: *бас – баҫ, басыу – баҫыу, югалтмас – югалтмаҫ, нәсел – нәҫел, дөрөс – дөрөҫ, булмас – булмаҫ, истәлек – иҫтәлек, тастамал – таҫтамал.*

Щ – С. Бик үк киң таралыш алмаһа ла, айырым ауылдарҙың йәнле һөйләү телендә был өндәр күсешен осратырға мөмкин. Әҙәби *с* өнө урынына ерле һөйләштә һүҙҙең төрлө позицияларында *щ* фонемаһы килә. Был күсеш һүҙҙең төрлө позицияларында күҙәтелергә мөмкин:

– һүҙ башында: *щык – сык, щоко – соко, щүкеш – сүкеш, щокор – сокор;*

– һүҙ уртаһында: *бещән – бесән, кащан – кащан, нищә – нисә;*

– һүҙ аҙағында: *агащ – агас, Балтащ – Балтас, өщ – өс, щәщ – сәс, күщ – күс;*

– һүҙ формалары яһалышында: *икенще – икенсе, буйынща – буйынса;*

– һүҙьяһалышта: *языущы – язаусы, малщылык – малсылык, бакщащылык – баксасылык, игенщелек – игенселек, умартащалык – умартасылык.*

З – Ҙ. Был өндәр сиратлашыуы төньяҡ-көнбайыш диалекттың һәр һөйләшендә киң таралыш алған. Дүртөйлө районы йәнле һөйләү телендә лә йыш осратырға мөмкин. Миҫалдар: *зур – ҙур, кагыз – кагыҙ,йөз – йөҙ, мизгел – миҙгел, кызык – кыҙык, нигез – нигеҙ, хезмәт – хеҙмәт.*Тамыр һүҙҙәрҙән тыш, билдәләнгән өндәр күсеше һүҙ формаларында ла урын ала: *күбәйзе – күбәйҙе, юраузар – юрауҙар, үзебез – үҙебеҙ.*Сиратлашыу ярҙамсы һүҙ төркөмө – киҫәксәләрҙә лә күҙәтелә: *мишәрләр зә, удмурдттар за – мишәрҙәр ҙә, удмурттар ҙа.*

Д – Ҙ. Әҙәби телдәге *ҙ* өнө урынына һөйләштә *д* фонемаһы ҡулланыла. Был өндәр күсеше бик үк киң таралмаған, ләкин райондың йәнле һөйләү телмәрендә осрай:

– һүҙҙең нигеҙендә: *хәдер – хәҙер, кәдәр – кәҙәр, кайдан – кайҙан, Агидел – Агиҙел;*

– урын-ваҡыт килеш ялғауҙарында: *ауылыбызда – ауылыбыҙҙа, бездә – беҙҙә, ташларда – ташларҙа, йылларда – йылларҙа, элеваторда – элеваторҙа;*

– сығанаҡ килеш аффикстарында: *бәләкәйдән – бәләкәйҙән, үгездән – үҙеҙҙән;*

– ҡылымдың билдәле үткән заман килеш аффикстарында: *барды – барҙы, ебәрдем – ебәрҙем, күбәйде – күбәйҙе, куйды – куйҙы, тыудым – тыуҙым, үткәрдек. – үткәрҙек.*Ҡылымдың билдәле үткән заман формаһы яһалышында әҙәби *н* өнөнөң *д* фонемаһына күсеү осраҡтары бар: *башладык – башланык, йәшәдем – йәшәнем, эшләдек – эшләнек.*

П – Б. Һүҙ башында килгән әҙәби *б* өнө һөйләштә *п* фонемаһына күсә: *печән – бесән, пешерәм – бешерәм, песәй – бесәй.*

Ж – Й. Ҡайһы бер ерле һөйләш үрнәктәрендә һүҙ башындағы әҙәби *й* өнө *ж* фонемаһы менән сиратлаша. *Й* өнөнән һуң килгән *е(э)* фонемаһы*и* өнөнә күсә: *жыр – йыр, жөрө – йөрө, жигет – (й)егет, жир – (й)ер, житмеш – (й)етмеш, жибәр – (й)ебәр, жыйыл – йыйыл.*

Шулай итеп, Дүртөйлө районы йәнле һөйләү теленең фонетик билдәләрен анализлау *с* өнө менән бәйле фонетик процестарҙың күп булыуын күрһәтә.

Лексик үҙенсәлектәр. Лингвистик анализдың был өлөшөндә Дүртөйлө районы йәнле һөйләү теленең һүҙлек составы ҡаралып үтелә. Район халҡының лексикаһы дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалектҡа хас һүҙҙәрҙән тора, ләкин айырым үҙенсәлектәрҙең булыуы билдәләнде. Ҡайһы бер берәмектәргә туҡталып үтәйек.:энәлек – ҡамырлыҡ, әлморон – гөлжимеш, ҡамҡа – тәтәй ҡош, мөйөш – почмаҡ, тоҡ – ҡапсыҡ, икмәк – әпәкәй, күнәк – бидрә, турғай – чыпчыҡ, өләсәй – ҡартый, ҡартинәй, әбей, олатай – ҡартәтәй, ҡартәти, әсәй – әни, инәй, атай – әти, һеңле – апай, сеңлекәш, ҡусты – энекәш, ағай – абый, апа,ейән – оноҡ, былғауыс – кичәү ағасы, ҡалаҡ – ҡашыҡ, яҫтыҡ – мендәр, сүкеш – балға, ултырғыс – урындыҡ, мейес – мөржә, мешок – ҡапчыҡ, түшәк – йастыҡ, тәпке – кәтмәнде, бүлмә – кәбәркә, бәшмәк – мәшкә, гөмбә.

Миҫалдарҙан күренеүенсә, Дүртөйлө районы ерле һөйләше бай, теге йәки был әҙәби тел берәмегенең йәнле һөйләү телендә хатта бер нисә варианты бар.

ИЛЕШ РАЙОНЫ

ИҪКЕ ҠЫРҒЫҘ АУЫЛЫ

Авзалов Өлфәт Сафетдин улы, 1935 йылғы

Шушы ауылданмын. Дүрт-биш быуынбыз.

Ҡырғыз ауылы бер мең алты йөз утыз беренсе – утыз бишенсе йылны төзөлә. Мында килә Абдулла тигән кеше, батша армийасында хезмәт итеп, жир алып, нәмәндәй грамота тибез әле, жирнең грамотасы, жиргә грамота алып, шулай мында ауылны тергезә башлайлар, ауыл төзөй. Шунан кире инде безнең бында, жирдә мин алтынчы быуын. Әтәйләр-нейләр – алтынчы быуын. Ҡырғыз ауылы ун бер, ун ике ауылға әтәй булып тора. Ни өчөн тигәндә, шушы Ҡырғызның житәкчеләренең балалары мына Йавалаҡҡа, Исәнбайға, Күктауға, Татышҡа, Айыуға һәм башҡа ауылларға, Иҙел теге йағына ҙа – барсына ҙа шушы Ҡырғызның житәкчеләренең балалары баш булып, Йулдаш ауылын төзөйләр, мына Йаңы Ҡырғыз тип атала ул Йулдаш, шундый нейләребез бар инде мына Ҡырғыз ауылының үзенчәлеге. Ул бик матур жиргә урнашҡан, ни өчөн тигәндә, элек кеше эшләп, малчылыҡ белән, баҡча белән йәшәгән. Шуның өчөн су буйына утырғаннар. Безнең бар мына бәләкәй генә булса да Минеште тигән жылғабыз. Шушы жылға безнең ауылларны саҡлап, мал асратып, ауыл халҡын йәшәтте. Безнең поселениеда жиде ауыл, алар барсы ла шушы Минеште буйына урнашып, бер-икесе генә тау башына – Бийектау ауылы, Краснойар ауылы ғына тау башына урнашты. Су мәсьәләсе элек основной булған, бик тә кирәкле. Жил-дауылдардан саҡланы һәм мына шушы уаҡытҡа чаҡлы бер дә ауылыбызның чоҡор эченә урнашҡанына беребез дә зарланмадыҡ. Бер йазғы су да мешать итмәҙе, алдан эш иткәнгә, алдан көтөп торғанға йазғы суларны.

Мына шулай иттереп без ауылыбыҙны саҡлаҙыҡ, һәйбәт кенә килде элекке системада, элекке система инде хөкүмәт системасын әйтәм, форма. Ике мең йәшәсә, ике мең халҡыбыз булса поселениеда, хәҙер сигез йөз-туғыҙ йөз поселениебыҙ ғына йәшәй. Ауылға хәҙерге тарафта ихтибар тигән нәрсә житмәй. Хәҙер ауылға ныҡлы внимание, тәрбиә эше кирәк, ауылны тергезергә. Шушы житмәй. Халыҡҡа мынауы вахта ул ауыл хужалығына, ауыл кешесенә бик ныҡ зыйан китерә торған нәрсә һәм шәһәрне бик ныҡ расширять итү ҙә зыйан. Мына хәҙер вирус белән баш ваталар шәһәрҙә, ауылда жиңелерәк үткәрәләр.

Үҙебездә туған, үҙебездә тәрбиәләнгән әтәй-инәй тәрбиәсе мына ничек бала өч-дүрт йәштә нindей әтәй-инәй булған, бала шул тәрбиә белән үсә. Мәктәп белем бирә, инде общество кирегә борамы, шушы әтәй-инәй тәрбиәсе белән алып барамы, анысын ужы тормош күрсәтә.

Ҡырғыз башҡортлары бит инде бөтөн безнең йаҡта ул. Ҡырғыз башҡортларының волосы булған Ҡырғыз башта, шушында Ҡырғызда булған ҡырғыз башҡортларының волосы. Аннан кире инде Илешкә күчерәләр Ҡырғыз волосын, шунан Ҡырғыз бәләкәйләнә башлай. Безнең исем шушы Ҡырғыз башҡортларынан килгән тип беләбез. Безнең паротыбыз – Баҡый пароты. Бөржән төрө бар паротта. Безнең бөржән нәселенә керә инде Баҡый паротыбыз. Бөржән ыруына. Баҡый ул бәләкәй исем инде, бәләкәй ыру. Теге бөржәннәрнең бер өлөшө тигәндәй.

“Ҡырғыз” тигән китап белән сез таныш, мына шушы “Ҡырғыз” тигән китапта бер мең алты йөз жегерме беренче йылларда Таңатар тигән кеше искә алына. Ничек башҡорт нәселе барлыҡҡа килгәннәре белән. Мына шунан башлап, Таңатарҙан башлап, өйөмдә эшләнгән минем шәжәрә. Бөтөн кеше керә дә, башта исәнме тейме, йуҡмы, залға үтеп, шул шәжәрәне ҡарай. Шул шәжәрәлә минем Таңатарҙан башлап бөтөнөсө дә бар. Әле мин – туғызынчы быуын, балаларым инде дәлше.

Балалар дауам итсә инде. Балаларыбыз бар, жигетләребез. Ҡызыҡсыналар. Мына нефтянойҙа уҡыҙы оноҡлардан олосо, ҡызларны искә алмайымсы. Олосы нефтянойны бетерҙе. Уҡығанда динне ҙә уҡыны. Бөтөн иске тормошно белә. Мин инде ҡыйағаҙгә генә йазып бирдем сызып эскиз, аның бичәсе бик оста ҡуллы бичә. Шәжәрә – алар искусствасы, минеке түгел. Мин эскиз ғына бирдем дә, эшләп ҡайтардылар. Ҡуйҙылар өйөмә беркетеп. Һәм кирәк икән шәжәрәне чағыштырырға, “Ҡырғыз” китабы ҙа бар ҡырында. Исемен ҡырғыз башҡортларынан алынғандыр, тип әйтәм. Мына мынсын дөрөсләүче тарихчыбыз ҡырда утыра.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Хөснөтдинова Илүзә Илһам ҡыҙы яҙып алды).

Сәлимгәрәев Илгиз Фәрит улы, 1971 йылғы

Мари ауылы дип әйттем бит, монда Әүлиә дигән урын бар. Әүлиә дигән бер ничә урын бар безнең яҡта, мари марыйлары беләләр, дажы алар алтау дип тә йөриләр, буларның, марыйларның бит индеүзләренең священная рощалары дип атала, барып табына торған урыннары бар. Алар бит инде язычниклар. Шушы Әүлиә дигән жирдә именно барып табына торған урыннары булған, анда биш-алты ҡайын булған. Нефтяниклар кискәннәр бу ҡайыннарны. Сорашмай-нитмәй. Белмәйенчә. Аларның берсе исән ҡалмаған. Бер ике йыл эсендә үлеп беткәннәр.

Шунан соң мында ней булған, суғыштан соң әле булған бу. Зуур ҡәбер ташы булған. Ғәрәпчә язылған. Вырезной таш. Шуннан Редькино ауылында суғыштан ҡайтҡан, офицер булғанмы ул. Ярый коммунист була инде. Ҡуян дигән ауыл ҡырында ул Редькино, марый ауылы. Хрущев уаҡытында дингә нападение була бит инде. Мәчетләрне, манараларны кистерәләр. Шул уаҡытта моны марыйлар сез, шайтанға табынасыз дип, теге ташны ваттыра. Ҡәбер ташын. Нишләп ул яҡта шундый ҡәбер ташы бар һәм ни өчөн марыйлар анда табынған

дигән тағын бер вопрос ҡала. Ачыҡласы бар инде. Ачыҡлайсы әйберләр күп инде. Масквадағы архивларны чоҡып бетерәсе бар. Әле Ҡырғыз ауылының, ырыуының тарихы өйрәнеп бетелгән дип әйтеп булмый.

Безнең бер тау бар, Йүәшкә тауы, Ювәшкә тип языла инде безнеңчә. Бу исемне мин бик аптырап йөрдем инде, йүеш сүзенән чыҡҡан микән дип. Шунан шушы елдәк ырыуыныҡын да уҡыймын, йылан ырыуыныҡын да уҡыймын, шунда исемнәр бар. Ивашка Матюшкин дип язылған бер жирдә, ә икенсе жирдә шушы уҡ Ювашка Матюшкин дип язылған. Әйттем инде, мари типтәрләре булған, дип. Ивашка, Ювашка булғандыр.

Сөн йылғасы борлоп Ағиделгә ҡушылған жирҙә бийик жир бар анда, шунда инде борыңғы памятниклар бар анда, бахмутинская культура, пьяноборская культура, ананьинская культуралар булған городище булған урын ул. Петер тауы дип атала. Легендасы шундый инде. Безнең яҡта, безнең ауылларда йөрий бу легенда. Имеш инде, жиде йөз дә ҡырҡ бишенче-ҡырҡ алтынчы Крәҫтиән суғышы, яуы уаҡытында инде, Пугачев яуы уаҡытында, аны бездә Йәмәлйән яуы диләр, Салауат Юлаев, имеш, ғәскәре белән быйаҡта яткан шушы тауда, ә Екатеринаның ғәскәре инде, Ағиделнең тейағында Мошты ауылында Ҡызҡала дигән тау бар, имеш, Екатерина ғәскәре шунда яткан. Берсенә-берсе туплардан атышҡаннар. Ну ул йыраҡ, ул уаҡытта туплар анда хәтле аталмағандыр инде, бу инде язғы ташҡын уаҡытында була, ташҡын үткәнче шушында берсенә-берсе атышып ятышалар. Исеме шунан ҡалған дигән легенда бар. Петер тауының исеме.

Ҡызҡала, имеш, шул уаҡыттамы, соңыраҡмы, бер суғыш, яу була. Унда инде лагерь була шунда ятҡан кешеләрнең инде. Бу инде шул повстанецныҡылар буламы, ансы инде әйтелмәй. Чигенергә мәжбүр булалар булар. Бөтен әйберләрен ташлап. Шунда инде, имеш, бер бала бишектә ағачта эленеп ҡала. Бу баланың инәсе инде мында килә алмайча, дошманнар бу жирне алған булалар, “Ҡыз ҡала! Ҡыз ҡала!” дип аҡыра инде. Жылый теге хатын. Имеш, шунан инде шушы урын Ҡызҡала дип ҡалған. Монда тоже городище булған. Үземнең генә уйлаған версия инде былай: теге ҡала дип беткән исемнәр белән городище булған жирләрне әйткәннәр бит инде: Тауҡала, Ҡала тау, Имәнҡала, андый исемнәр былған ул. Ханҡала, Хантау... Башкирияда Ҡызҡала дигән урыннар да тағын бар. Иглин яғында...

Күмерле ҡул – менауындағы чоҡыр, урманы бар аның. Кечкенә урман. Анда инде чоҡырында күмер чыҡҡан дейләр. Шуңа Күмерле ҡул. Ҡул бездә чоҡор ғына түгел, балка. Русча балка дип атала, балка бит инде ул ҡартайған чоҡыр, ярлары, ҡырыйлары тигезләнеп, үлән үскән чоҡыр, шул ҡул дийеп бездә балканы йөртәләр инде.

Берсе менә Чирмеш ҡулы дип йөртелә. Чирмешләрнең, марыйларның ауыллары ҡырында булған да и аларның зияратлары, чоҡырның икенче яғы ҡалҡыу жир, почмаҡ булып тора ул. Шунда аларның зияратлары булған, Чирмеш зияраты дип йөртелә ул. Ҡулның исеме – Чирмеш ҡулы.

Икенче ҡул – Тирән ҡул. Чоҡыро тирән әле аның, шуңа Тирән ҡул, уртасынан чишмә аға.

Тағын бер чоҡор бар, ансы Нияз ҡулы дип йөртөлә. Теләкәй ауылы яғында, ул гәрәй ырыуына ҡарай, Минештенең теяғында ул. Теләкәй исемле кеше булған. Ә чоҡор Нияз дигән кеше исеме белән булырға тейеш инде, безнең ауыл шәжәрәдә юғ ул андый исем.

Монауында ғына безнең, әле шишмәсен матурлап ауылға чығарып ҡуйҙыҡ, Ҡара тәкә чоҡыро бар. Моның инде бер ничә версиясы бар, легендасы. Берсендә инде, имеш, шушы ауылның байының ҡорбанға дип үстергән зур тәкәсе була, бу шушы чишмә чыҡҡан жир сазлыҡҡа төшеп бата да инде, моны тартып алалмай: “Ҡара тәкәм, ҡара тәкәм!” – дип, имеш, инде бай жылап утыра инде. Шунан ҡалған дигән версия бар. Тағын бер версиясы егерменче ғасырның башы, революция чоры белән бәйле. Безнең Ҡырғызның бер ничә типтәр ғайләсе айырылып чығып, егерме сигезенче йылны Уяндыҡ ауылына нигез салалар. Сафинның, Алсуның әтәсенең ауылы Уяндыҡ ауылы, ике генә километр моннан. Буларның жире булмай. Шуннан инде бер йылны жирсез генә чығалар. Егерме туғыҙынчы йылны хөкүмәт буларға жир бүлеп бирә. Беренче артель, беренче коммуна төзейләр, беренче колхоз инде. Жир Андреевкаларныҡы була. Урыс ауылы, урыс-татар ауылы анда. Шуларныҡы була. Тегеләре инде, жирне бирмәйбез дип, монда киләләр. Ике ауылның ирләре өйелеп суғышалар инде, безнекеләр атлар белән баралар, суғышып, жиңеп ҡайталар андреевкаларны. Жиңеп ҡайтҡачтан инде, ҡара тәкә чалып, бәйрәм ойыштыралар шул чоҡыр буйында. Мынсы икенче вариант.

Өченчесе. Мынсы мин үзем шушындый атамаларны чағыштырып ҡарап килеп чыҡҡан версия. Ауыл ойошҡан уаҡытта, Нуғайауылын ойыштырғанда бөтен нәрсәне ҡарағаннар инде, ағачын, урманын, сыуын. Иң төп әйбер эчәр сыу булған. Бөтен ауылларның беренче төп нейе – эчәр сыу аның. Шушы менә язылған документларда Ҡара чишмә ... дип. Ҡара тәкә скорее всего шуның исеме булғандыр инде ул. Чишмә ҡорымасын, сыуы бетмәсен, дип инде чишмәләргә арнап ҡорбан чалған булырға тийешләр. Чишмәләр ныҡ изге чутланғаннар, изге урын чутланғаннар, чишмәләргә бағышлап ҡорбан чалып, именно ҡара тәкә чалып,

Минем версия инде, шунан ҡалғандыр исем. Теге версияларны да инҡар итмәйем мин, чөнки Бишҡура, Бишҡурай дигән ауыл бар. Бишҡураз. Бишҡураз дип йөрткән ул. Ҡырғыз ауылыннан чыҡҡан. Безнең шәжәрәләр бер ул ауыл белән. Ул елдәк ырыуына ҡарай менә ни өчендер. Ул тоже өйрәнелмәгән әле до конца. Ҡураз – китапларда язылған ул, фарсы телендә – әтәч. Биш әтәчне чалып, исеме шунан китмәде микән, чөнки Үгез дигән ауыл бар. Атсуяр дигән ауыл бар. Шишмәләргә арнап ҡорбан чалғаннар дигән версия бар инде.

Нинди күлләр бар әле безнең? Озонкүл, Чатлыкүл. Иске Идел дигән жир бар. Ағидел йылғасы үзенең ағымын чаҡ ҡына үзгәртә дә, бүленеп ҡалған жир.

Тоба дигән жир бар. Тоба – залив булып ҡалған жир. Ағымсыз, менә Ағидел йылғасы аға, Ағидел йылғасы борылған жирдә, Илеш элеваторы буйында борылып китә, шул борылған жирендә сыу залив булып эчкә кереп тора. Шундый жирләр тоба дип атала бездә, безнең яҡта.

Идел теяғында Ҡуышҡала дигән бер урын бар. Бер ничә версиясы бар. Имеш, нииндидер халыҡ йәшәгән монда ҡачандыр. Ҡуышлар ҡорып торғаннар, яз көне ул төшләрне сыу баса, шул бер жир генә ҡала. Безнеӊ элек колхозның малларын чығаралар ийе, таналарны шул яҡҡа, паром белән чығаралар. Бөтен тирә-яҡны сыу баса, шул Ҡарт тарлау ҡала да... Хатта сыу нығ күп килгән йылны сыйырларның тубығына хәтле сыу менәдер ийе анда, сыйырлар сыуда басып торадыр ийе бер ничә көн. Шул Ҡуышҡала дигән жир, имеш, теге халыҡ ҡуышларын ҡалдырып киткән. Икенче версиясы: сыу баса бөтен тирә-яҡны, ә тегендә ҡорылған ҡуыш ҡына ҡала инде утрау булып. Анда кереү бик ауыр, Ҡырғыз ауылы шул төштә булмады микән дигән дә фикер бар. Аның туфрағы ҙа ҡара балчыҡ, ҡара туфраҡ.

Уяндыҡ яғында Мәнәүез күле бар. Исеменең чығышын точно белеүче юҡ. Мәнәүез дигән исем нығ күп ул, күп. Күп жирдә бар ул. Башҡорт телендә уҡыған бар минем, м хәрефе белән б хәрефе чиратлаша. Белеуз дигән ҡыпчаҡ нейе булған. Ҡыпчаҡ ҡәбиләсе бит инде айырым төркемләрдән торған, берсе – белеуз. Белеуз – мелеуз, менә шундый бер кыпчакская орда булған.

Уртатау – Ҡара тәкә ҡырындағы ике тау уртасындағы тау.

Ҡарабай чоҡыры бар. Исеме билгеле түгел, имеш, Ҡарабай дигән эт үлгән дә диләр.

Пәрей чоҡыры бар. Түбәночта татар типтәрләре йәшәгән, түбәночнон азағындағы чоҡыр Пәрей чоҡыры дип атала. Ә юғарочта марый типтәрләре йәшәгән, аныҡы Кирәмәт чоҡыры дип атала. Кирәмәт дип аларҙа, марыйларҙа, алама жирне кирәмәт дигәннәр, без пәрей дибез бит инде. Сыуның үзенең кирәмәте булган, урманның үзенең кирәмәте булган, божестволары булган бит инде аларның.

Әүлиә зияраты дигән урын бар, урыны билгеле түгел, элекке иске ферма урыны дип кенә йөртәбез. Монауында Бийектау астында зияратлыҡ бар. Аның яры ишелеп, сөйәкләр дә чығыштыра. Аны күмештерәбез барып. Элек билгеле, дин таратучы, уҡымышлы, зыялы кешеләрнең нийен генә әүлиә зияраты дигәннәр бит инде. Аның өстенә таш ҡуйғаннар. Мин сораштырам бит инде, ауылларда йөрештерәм. Бөтен иске зиратҡа хәзерге халыҡ шундый исем бирә. Шундый кеше жирләнмәсә дә, иске зиятратны әүлиә зияраты дийеп исем ҡушалар.

Монауындағы басу Түбә басыуы дип йөртелә. Чаҡ ҡына ҡалҡуыраҡ булып тора ул. Мин боронғы карталарны ҡарадым, сигез йөз дә беренче йылғы карта. Ҡырғыз ауылының жирләре әле сөренте жирләре бик күп булмаған ул. Шушы басыу сөрөлгән булған. Ун сигеҙенче ғасыр башына ужы жирләр бүленгән булган ауыллар арасында. Ун жиденче ғасырда ҡырғыз ырыуы кешеләре теләсә ҡайсы ауылға күчеп ултыра алған. Ырыу жире. Ә ун сигеҙенче ғасырда ужы икенче ауылға күчәлмәгән, чөнки жирләр разграничивать ителгән булған. Әлеге сельсовет жирләре шулар белән туры килә. Яҡынча туры килә.

Ана шул сөйләгәннәрдән генә беләләр, бер өлеше, без татар, дип йөрей, бер өлеше, без – башҡорт, дип йөрей. Мин үзем дә ҡаршы, ҡырғызларға безнең нииндий отношение булырға тейеш, тем более Енисей ҡырғызларына... Бу вопросны өйрәнергә кирәк әле. Менә шундый төрле, өч-дүрт төрле халыҡтан басҡан халыҡ инде без шулай. Кәм дигәндә, без белгәне әле. Менә Өлфәт абыйлар генетик экспертиза эшләделәр, анализ бирделәр. I один – скандинавский, N один, C один – финно-угорский, и бер өлөшөндә I 2 маркерлары, кодлары.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Хөснөтдинова Илүзә Илһам ҡыҙы яҙып алды).

ИҪӘНБАЙ АУЫЛЫ

Бәҙретдинов Раһип Мәрүәретдин улы, 1945 йылғы

Әбиләр сөйләүе буйынча, ауылны әйләндереп алыр урманнар былған, Минеште йылғасы буйындағы жирне ачып, экреннәп-экреннәп ағачларны кисеп, жирләрне басыуларға әйләндереп, ашлыҡ чәчеп, игенчелек белән шөғөлләнеп киткәннәр. Сәүдәгәрлек белән шөғөлләнгәннәр. Зимагурлар былған (йоморҡасын, сөтөн алып китеп сатып ҡайтҡан кеше). Ҡазанға сатырға йөрөгәннәр, артабан аннан алған әйберләрне (кийем-салым, азыҡ-түлек) алып ҡайтҡаннар. Умартачылыҡ белән дә шөғөлләнгәннәр. Колхозлашыу чоронда күмәк хужалыҡ былған, бер ауыл үзе бер колхоз былған. Әлеге уаҡытта ауылда мәчет, мәктәп, магазин бар. Дини бәйрәмнәр (Ураза бәйрәме, Ҡорбан бәйрәм) үткәрелә. Әлеге уаҡытта ауылда йәшләр күпчелек малчылыҡ, игенчелек белән шөғөлләнә, Себердә хәм күрше ауылдағы колхозда эшләйләр.

Әтием, Марвартдинға, заказ бирәләр иде: йаңа суйылған сарыҡның тиресен китерәләр иде дә, шушыны йомшартып иләп бирергә ҡушалар иде, тун, толоп тегәргә. Кипкән тирене эткәй жәйеп куйа иде дә ойдәге идәнгә, жылымса су белән тирене жебетеп төрөп ҡуйа иде. Тирене төрөп, шаҡмаҡлап бастырып ҡуйа да ике сутка тора шушы көйө. Шушы тире бер-бересенә йәбешеп ийей башлай эчке йағы. Шушыны жәйеп ҡуйып әзме-күпме киптерә дә тартҡы белән тарта торған иде. Бер ничә тапҡыр ҡабатлай. Әйләндерә-әйләндерә тартҡылай да аннан тағы киптерә, аннан тағы ийәй, биш-алты тапҡыр шушылай эшкәртә иде. Аннан шушы тиренең бер ҡаты ҡубып төшә иде. Аннан шул тирене тегеүчегә бирәләр иде. Аҡ хәм сары тун тегәләр иде. Сары тун эшләр өчен тал ҡайырысын киптереп ҡайнатып, шул ҡайнатылған су сары төскә әйләнә торған иде. Шул тирене иләп бетергәннән соң, тирене жәйеп, быйай торған иде шул ҡайнатылған сары төстәге су белән. Шул тал ҡайырысының сыуы сеңеп сары төскә керә. Киптергәннән соң, тағын иләп алғачтан, тире сары төскә керә. Чабата бәйләй торған идек. Йүкә ҡайырысынан. Ыштыр белән урағаннар, балтырға чаҡлы чабатаның киндерәсе белән урап бабайлар шулай итеп йөриләр иде.

Рәжәпова Зөләйха Лотфулла ҡыҙы, 1951 йылғы

Исәнбай ауылы территорийасына, Миңеште йылғасы буйына Исәнбай дигән кеше хатыны хәм балалары белән килеп утыра. 1726 йылда Исәнбай ҡартның исеме беренче тапҡыр йазыуда күренгән була, шул уаҡыттан бирле Исәнбай ауылы йәшәй. Ауылда алты йөз кеше, бер йөз жигерме сигез тирәсе өй,өч урам.

Ишетеү буйынча, Миңгеште дигән ҡарт булған, килә-килә Минештегә әйләнеп ҡалған, шушы йылға буйында бер чишмә ачҡан була бу ҡарт хәм шушы чишмәнең сыуын халыҡҡа эчермәгән, бу ҡартны ауылдан ҡыуғаннар. Дүртийле районында Минеште ауылы бар, бу ҡарт шунда барып утырған хәм шушы ауылға нигез салған. Әтнәкул йылғасы бар. Уйынтыҡ жирләре ҡул кебек былғанға күрә шундый исем йөрөтә. Чағыл тауы бар, Иштау бар. Урам бәйрәмнәре үткәрелә.

Без Ҡырғыз ырыуына ҡарыйбыз, ҡырғыз башҡортлары дип йөртәләр безне. Безнең телдә элек ҙ белән сүләшеү былған. Шуннан сың, бармайбыз, ҡайтмайбыз, ҡайтайыҡ, сүләшәйек, менә бу башҡортларның – әйекләре બездә бар.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

ИШҠАР АУЫЛЫ

Фәрхетдинова Дүлә Тәкиулла ҡыҙы, 1937 йылғы

Исемем мылтыкның бер өлөшөн аңлата – дула. Больницага бардым да йатарга, минем исемемне белгәч, врач төне буйы энциклопедийа актардым, апа, ди. Исемеңне белергә ди, шунан соң син – мылтыкның бер өлөшө икән диде. Жиңел әйтелә торган исем диләр инде. Сиксән өч йәшем тулды. Шушы ауылда туып, шушында йәшәдем, бер кайда ла бармаҙым. Нәк шул урамда әз генә өскәрәк күчтем инде. Мин сигез йел правлениеда бухалтерийада эшләдем дә пенсийага чыкканчы, туксан икенче йылда пенсийага чыктым, мәктәптә лаборант булып эшләдем. Ишҡар мәктәбендә.

Илле алты йыл иптәшем белән йәшәҙем, иптәшемдә шушы ауылныкы ийе, ул үлгәнгә дүрт йыл булды, ике бала Уфада, малайым да, ҡызым да. Ҡайтып, хәл белеп, йардәмләшеп китәләр инде. Бер үзем йәшәймен.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

Фәтхетдинова Клара Мөхәмәҙи ҡыҙы, 1947 йылғы

Ишҡар аулы артыҡ ҡарт ауыл түгел, Дүртиле районында Ағидел йылғасы буйында Балтач дигән бер ауыл бар, шул аулдан күчеп килгәннәр мында. Бурлаклар вахытында Балтач аулы халҡын шушы бурлаклар талаганнар, күп жирләрне йаз көне су басҡан, шуның өчен шушында күчкәннәр. Беренче Ишҡара дигән ҡарт килгән, алар шушы аулның төп урынында түгел, ә Сарйаз йылғасының арйағындағы тауда, тигез жиргә килгәннәр, хәзер ул жир Иске йорт дип атала. Бренчедән, анда эчәргә су бик жайсыз былған, икенчедән, Екатерина ике әби-патша үткән йулның бер кисәге шушы Ишҡар аулында, бу йул Сөргөн йулы дип аталған, Екатерина ике йул салдыра шушында, эш былғанға күрә кешеләр шушында күчеп утырғаннар.

Ишҡар аулыннан бер ун километр йыраҡлыҡта Сарйаз дигән рус аулы былған, шуннан башланып килгәнгә аңа Сарйаз дип исем ҡушҡаннар.

Ишҡардан Уфаға барған йулның уң йағын башҡорт, сул йағын типтәрләр йағы дип йөрөткәннәр. Типтәрләр, скорее всего, Татарстаннан йул салырға китерелгән кешеләрдер. Типтәр: 1) тибелеп йөрөгән кешеләр, аларның жирләре дә былмаған, 2) дәфтәр сүзенән, аларны кайдадыр йазып ҡуйғаннар, ләкин ул ваҡытта дәфтәр сүзе булған микән?

Ишҡар аулында радиоузел былған, анда татарча да, русча да, башҡортча да сүләшәләр, шуның өчөн без башҡорт телен аңнай идек, теге йәки бу әдәби әсәрне уҡып, шул уҡ вахытта татарча уҡый ала идек.

Миңса (Миңниса) ҡыуағы. Ул ҡыз коллективизацийа очоронда комсомолка былған, кулакларга ҡаршы чығыш йасаған, Манчар аулыныҡы, бу аулға туғаннарына килгән былған, ҡайтып киткән чаҡта кулаклар шул ҡуаҡлыкта үтергәннәр. Ҡәбере әле дә бар.

Мөси ҡулы. Мөсифулла исемне ҡарт, Ишҡар аулы кешесе, зур йәштә былған, ҡыш көнө мунча чыҡҡачтан ак киндер кийемнәр кийеп, алмашынып китеп микән, аулдан чығып китеп, икенче көннө генә тапҡаннар, ҡанны айаҡ эзләренән барып эзләп таптыҡ, диделәр. Баштағы исеме Мөси күле (элек ул жирдә күл былған), бара-бара Мөси ҡулына әйләнде.

Ҡайын сираҡ (Ҡанлы сираҡ (айаҡ)). Артҡы урманның исеме, шушы аулда миңә сөйләгән әбинең абзыйсы ҡайдадыр мәдрәсәдә укып ҡайтҡан, хатын алып ҡайтҡан, ул мөселман былған, аҡлар белән суғышҡан уаҡытта, аҡлар быларға килгәннәр, күрәсең, бу кешенең агитацийасыннан ҡурҡып, бер сондыҡ китабы былған, шушы сондыҡны чығарып йандырдылар, ди, абзыйны хатыны белән алып киттеләр, ди. Абзыйны бер атнадан соң тураҡланған көйө шул урманнан тапҡаннар. Шуңа күрә аңа Ҡанлы сираҡ дип исем биргәннәр.

Йалғыз ҡәбер. Тегермән артында йалғыз ҡәбер барыйы, ул ҡәбер менә шул Татарийа йағыннан килгән хәйер сорап йөрүчеләрдән берәү үлгән, аны шунда күмгәннәр. Йаңғыр былмағанда, әбиләр шул ҡәбергә су сибергә йөрөйләр иде. Хәзер бу ҡәбер беткәндер инде. Бик озаҡ йаңгыр былмаса, жәй көнө ҡәберләргә су сибергә баралар әбиләр. Бу электән килгән ғәдәт ийе бу.

Урыс базы. Урман эчендә карйер бар, анда әйбәт ҡом, тирә-йаҡта андый ҡомно жир йуҡтыр, шушы йул салырға килгәннән соң гравий кирәк бит, шунан алғаннар. Ә йул төзүчеләр бит мастерлары, прараблары руслар. Шулар ҡазытҡан бит инде аны. Шуңа күрә хәзер ул Урыс базы дип йөрөтөлә.

Ҡара тал басыуы. Йылға буйында күп итеп ҡара таллар үскән, шул урман эчендә ҡара ҡайыннар бар иде.

Мама – әни, инәкәй; папа – әткәй, бабушка, дедушка – ҡартый, ҡартәтәй (әткәй йағынан); йыраҡай, ҡартәтәй (әни йағынан); зуринәй, дәү әни, дәү әти. Күршеләргә аҡ әби, аҡ бабай, чибәр әби, чибәр бабай, йаҡын әби, йаҡын бабай (кем ничек өйрәтә). Әтинең абзыйсы – дүрәтәй, аның хатыны – дүрнәй. Әтинең энесе – төпчөк абзый, төпчөк апа.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

ИШТИРӘК АУЫЛЫ

Мөбәшәрова Инсия Сәлимгәрәй ҡыҙы, 1950 йылғы

Мин Илеш районы Иштирәк ауылында тыудым, шунда үстем, шунда йәшәймен мең туғыз йөз илленче йылның майында тыуганмын. Сигез класны бөтергәннән соң фермаға эшкә бардым, фермада сыйыр сауыущы булып эшләдем, шуннан кищке мәктәптә унны бөттем, аннан алтмыш туғызынщы йылны тормошҡа щыктым шул ауыл йегетенә, шунан соң шул эшемне дәүәм иттем, аннан мәктәпкә эшкә кердем, аш пешереүше булып, анда сигез йыл эшләп щыктым да, аннан соң йаңадан колхозға ҡайттым, амбарда мөдир булып, шунан пенсийага щыктым, щиргә сабыштым бит инде.

Безнең ауыл бик матур. Бер Иштирәк дигән бабай булған. Шул шушында килеп, жир эшкәртеп, шуға Иштирәк дигән исем атағаннар инде безнең ауылға. Дүрт йөз йыл инде хәзер. Шуннан безнең ауыл бит инде игенщелек белән, малсылык белән шөғелләнә. Элек суғышҡа ҡәдәр ике колхозны берләштергән безнең ауылыбыз, шуны Көрпә йылғасы бүлеп торған. Бер йағын башҡортлар, бер йағын типтәрләр бүлгәннәр ауылыбызны. Көрпә йылғасы уртанан үтә инде. Шуннарын бит инде суғышҡа ҡәдәр безнең ауылда көл заводы булған, көл житештергәннәр инде анда, берсе Әндрей колхозы, берсе Йупитер, шуннан инде шушы суғышлардан соң, өщ ауылды берләштереп йаңадан бит инде Киров колхозы дип ҡалды бит инде, әле дә шул колхозларыбыз бара бит инде, малсылыҡ, басыущылык әле дә дауам итә, аллаға шөкер.

Салҡын шишмә дигән шишмә бар безнең ауылдан йыраҡ, аның суы бик салҡын иде, әле дә бар, бына безнең көтөүләр йырағыраҡ чыга бит инде, жәйге лагерь дибез бит инде, жәйләү шул тирәдә генә ул, ауылға өщ щакрым, шулай булгащ ауыл халҡы ул шишмәдән файдалана алмады. Ә башҡа таулар, Тарлау тауы дибез инде, анда иген үстерәбез, шуннан Ташлы дигән тау бар, анда тагын иген үстерәбез, безнең бит инде менә шушы Иштирәк ауылы урманды карчавать итеп жирләр ойошторған.

Бабушканы ҡартый, йыраҡ әбей диләр. Инәй йағынан йыраҡ әбей диләр бит инде, ә ир йағыныҡын ҡартый диләр, ҡартый, ҡартәтәй, ә тегесе инде йыраҡ бабай, йыраҡ әбей була әңкә йағыныҡы. Папа, мама әткәй, әңкәй була. Ә менә без бит инде, например, *без* дип сөйләшәбез бит инде, ә безнең менә телдең көтөклөгө микән, без менә *бодай* дибез, бодау дибез, *з* дип сөйләшмәйбез, безнең *кыдыл бодау* дип сөйләшәбез. Көтөк йетешсезлек инде ул. Сестренка сеңлекәш, энем малай кешегә. Киленнәр ҡәйнеш, балдыз диләр. Апа дип өндәшәләр, менә хәзер былай да әби дийеү йуҡ инде, апа, абый дибез.

Ҡайын, шыршы, имән, усаҡ бар. Шыршы, ҡарағайлар бездә үсә. Миләш тә бар урманда, жиләк тә бар бит инде. Ҡара бөрлөгән дә бар безнең йаҡта. Ҡара бөрлөгән дә бар, ҡамырлыҡ та бар. Боярышник – ҡамырлыҡ, гөлжимеш – шиповник, малина – ҡура жиләге, земляника – урман жиләге, ҡайын жиләге; черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, божья коровка – тәтәй тауыҡ, угол – бощмаҡ, хлеб – эпий, ведро – биҙрә, воробей – турғай, шерстяные носки – ойоҡ баш, шапка-ушанка – бүрек, слякоть – ләпек, боҙ өҫтөнә яҙ көнө ҡалҡып сыҡҡан һыу – шәр, остров – утрау, сарай – лапас, сад – ындыр, чашка – йомро дибез, асты бәлүдә; ложка – бал ҡашығы, аш ҡашығы, шунан половникты ужау дибез.

(Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

ЙӨННӨ АУЫЛЫ

Музипова Әлфинә Ғәзизйән ҡыҙы, 1972 йылғы

Без йылан ырыуына керәбез.

Базы йылғасының бер урыныннан халыҡ төзөлөштә ҡулланыр өщөн ҡызыл балщыҡ алган. Бу жир “Ҡызыл йар” атамасын алган. Шунан Ҡыйыш тау басыуы, Пистолет басыуы бар. Бур тауы дигәннән, безнең Бур тауынан шул бур (аҡбур) щығарып, шуны йандырып, сатып элегерәк аҡща эшләгәндәр.

Жир бүлгәндә Йонно ауылы кешеләре Рсай ауылы кешеләре белән жир бүлеп суғышҡаннар икән. Йонно ауылы йауыз атамасы Зәйнетдинов Мөхәммәтдин исемле кеше, ә Рсай ауылынан Әхмәтдин исемле кеше бермә-бер көрәшкә щыҡҡандар. Жиңеүще йағына жир ҡалдырылырға тейеш була. Көрәштә Йонно атаманы Әхмәтдинде туҡмап үлтергән һәм халыҡ та бер-берсе белән суғыша башлаған. Йонно халҡы Рсайларны ауылларына хәтлем ҡыуып алып барған. Ололар бу урынны “Суғыш щоҡоро” дип атағаннар. Тағы ла Хөрмәт щийәлеге, Сәлли посадкасы, Левен (Людвик) тегермәне, Аркашка ҡарт тегермәне дигән атамалар бар ийе.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

Ғабдулхаҡова Ғәлиә Ғәзизйән ҡыҙы, 1958 йылғы

Йаңғыр йаумағанда "Әүлиә ҡәбере"нә барып, шунда ҡырҡ бер бидрә су сибеп, мулла укып тороп, шулайтып теләк теләйбез инде. Ул безнең ауыл уртасында, әнкәйләр йәшәгән йерләрендә бер тыҡрыҡта, безгә күрсәтеп ҡалдырдылар инде. Уның әз генә бер ҡалҡыулығы бар, безнең эткәй урыны онотолмасын дип ағащ ултыртып ҡуйған инде.

Бездә ҡайын күп, имән, нарат, шыршы үсә. Сосна – нарат, смородина – ҡарағат, малина – ҡура жиләге, муйыл – шоморт, боярышник – ҡамырлыҡ. Паук – үрмәкещ, червяк – селәү, божья коровка – тәтәй ҡош, муха – щебен, оса – сағызаҡ. Тарелка – тәрлинкә, половник – ужау, кастрюля – мис, чашка – шәшке, блюдце – бәлүдә, ковшик – щүмещ. Ит, картуф белән бәлеш, тош, ул сәк-сәк була, тәйикмәк, ҡоймаҡ, гөбәдиә, бәрәнге төрмәсе эшләйбез. Бабушка со стороны отца – ҡартый, бабушка со стороны матери – нәнәй, дедушка – ҡартәтәй, мама – әнкәй, папа – эткәй, сестра – апа, брат – абый, братишка – энекәщ, сестренка – сеңлекәщ, брат родителей – дүрәтәй, сестра родителей – дүрнәй, свекровь – быйанай, свекор – быйатай.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ҠАРАБАШ АУЫЛЫ

Сәлимгәрәева Рәзифә Мөхәммәтзаһит ҡыҙы, 1954 йылғы

Без йылан ырыуы. Тамға чүмечкә ошаған. Мин тормошҡа сыҡтым да, без бу йаҡта йәшәмәдек, Ташкентта йәшәп ҡайттым. Ташкентский государственный институт дошкольного воспитания укып чыҡтым. Дошкольный тәрбиәсе һәм психолог булып чыҡтым. Жигерме биш йыл балалар баҡчасында эшләдем. Мында ҡайтҡас, ауылда ике мең беренче йылны ҡайттыҡ, унда балалар баҡчасында эш булмады, социаль хезмәткәр эше килеп чыҡты да, мин ун йыл социаль хезмәткәр булып эшләп, пенсийаға чыҡтым. Әбейләр ҡарадым ике ауылда безнең, Ҡарабаш һәм Йаңа Күктау тигән ауылларға йөрөп эшләдем. Ун ике әбей, бабай булды. Барлыҡ үзем ҡараған әбейләремде быйыл сунғы йулға озатып бөтөрдөм, тәрбиәләп. Хәзер мин ҡараған бөтөн әбейләрем дә теге донйаға күсеп киттеләр.

Балаларыбыз бар. Бер улым бар, ләкин ул ҡайтмады, ул ҡалды шунда. Ике улы бар, йәшәп йаталар килен белән, бу йаҡҡа ҡайтмады.

Безнең риүәйәтләргә ҡарағанда, бик күп йыллар элек Ҡарабаш тигән бер ҡарт үзенең ғайләсе белән урманны, ике йаҡтан су аҡкан күлле безнең йаҡҡа килеп чыҡҡан. Уң йаҡлап, сул йаҡлап йылға аҡкан, бер йаҡтан Иштирәк тигән йылға аға. Астараҡ күл булған, шул йылға аша урманнарны кисеп, күлне уртаға йарып, йылға ағызып жибәреп, шунан басма салып, корчовать итеп, балалары, уллары белән, шунан өй салып, анан инде шул Йамаҡтауҙа ла шундай бер ғайлә барып утырған булған. Шунан йомошҡа килгәнен күреп, унда кешеләр бар икән, әҙәмнәр бар икән тип, улар килеп очрачып, күбәйеп, улларын-ҡызларын бирешеп күбәйеп киткәннәр. Безнең ауыл бик зур, зур жиде урам, өйләре бик матур, әле йаңыдан-йаңы сигезенче урам төзөләп килә. Былтыр ғына мәдәнийәт многофункциональный тиләр, күп ҡырлы төзөдөләр, анда балалар баҡчасы, библиотека, спортивный комплекс төзөдөләр бик матур итеп, шуның ҡырынан ике урам төзөләп килә хәзер матур. Безнең ауылда йәшләр бик китмәй, үзләре йорт салалар, ауыл зур, йәшийләр. Фельдер-акушерлыҡ нийе бар, эшләп килә, мәктәп ике ҡатлы бик матур эшләп килә, фермалар эшләй. Басударда иген чәчелә, жыйыла, быйыл уңыш бик зур булды. Халыҡ бик бай йәший хәзер, татыу. Мәчетебез бик әйбәт эшләп килә, мәдрәсә эшләп килә. Мәдрәсәдә өч йыл ун жиде кеше укыйдыр ийе, беренче йылны жиде кеше, икенче йылны ун кеше килгән ийеләр.

Килен әнийем, этийем, әнкәй, эткәй, ә кейәү әбей, бабай тийә. Кем ничек үрәнә. Улы ничек әйтә, килен дә шулай әйтә. Мин биатай белән бианайға ла эткәй, әнкәй тийеп әйттем. Биатай ҡайнатай була, бездә бианай ҡайнана була.

Безнең урманда күп хайуаннар. Пошой бар, ҡабан дунғызлары бик күп, рысь бар – урман мәчесе, төлкө бик күп. Төлкөдөң хәзер урман төлкөсө лә бар. Урман төлкөсө бит ул озон ҡойроҡло, сүрәлеп йөрөй торған, ә бар ҡорсаҡ. Ул бүре төслө, озон айаҡлы, төлкөгә ошаған ҡорсаҡ төлкөләре. Анан безнең буаға өч йылдан бирле аҡкошлар төшә. Әлеге ваҡытта сигез аҡкош йөрөй. Дүртесе дә ҡоба төстә. Ҡыр үрдәкләре тула. Ҡоба коричневый була. И чөлән бар. Бездә табан балығы бар, анан ҡызыл ҡанатлы балыҡ, камбала.

Әле аҡ гөмбә жыйдылар, мына быйыл опята бик булмады ҡоро булғачтан. Төрлө грузди, этәч гөмбәсе – лисички. Өтәч кикрегенә ошаған, этәч гөмбәсе тиләр бездә. Халыҡ күп жыйа.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ЛАЯШТЫ АУЫЛЫ

Зарипова Йәмилә Зәкәриә ҡыҙы, 1956 йылғы

Мин Лайашты ауылында туғанмын. Жиде йәшем тулғач, Шуғайыштың башланғыч мәктәбенә уҡырға кердем, анда дүрт класты тамамладым. Мин шушы Ишҡарға сигез йыллыҡ мәктәп ине ул ваҡытта шунда

укырға килдем. Шушында укып тамамланғачтан житмеш беренче йылда Бәләбәй педагогийа училищесына укырға кердем. Шунан башлап мин житмеш бишенче йылда аны тамамлап ҡайтҡач, шушы туған ауылыма ҡайттым Лайаштыға, башланғыс класлар укытыусысы булып утыз алты йыл эшләдем. Хәзер лайыҡлы йалдамын. Соңғы йылдарда директор булып эшләдем. Хезмәтемне дәүләт нык йуғары баһалады: Рәсәй мәктәпләренең мәғәриф отличнигы исеме белән бүләкләндем. Шул зур ғорурлык булып тора. Шунан әлеге көнгә тиклем шушы туған ауылда. Мына беренче укыучым утыра ҡырымда. Хәзер инде ул клубта эшләй, без "Әхирәтләр" клубы үзебезнең ауылда, ул ойоштордо, без шунда бергәләшеп ауылыбыззы әзерәк йәмләргә тырышып, матурларға тырышып, бәйрәмнәр үткәрергә тырышып шулай йатабыз инде, ауылды сундермәскә тырышып.

Безнең тарихи мәғлүмәтләргә ҡарағанда, өлкән кешеләрдең сөйләүе буйынса, бер мең туғыз йөз сиксән дүртенче йылда уже искә алынған диләр инде. Екатерина икенче ваҡытында тимер бығауның сыңлаулары безнең ауылдар аша үткән дип шундай урыннар булған, арестантлары алып китә торған булған дигән сүзләр бар. Шушы ваҡытта электән үк риваятларға ҡарағанда Лайашты дигән бабай килеп урынлашҡан булған безнең ауылға. Безнең ауыл шунан башланғыч алған дигән мәғлүмәтләр бар. Без уйлайбыз, безнең ауылға Лайашты бабай нигез салған дигән уй белән йөрөйбөз, үзебез йәшәдек шулай. Ауыл бик зур ҡара урман уртасында утырған булған дип әйтәләр бит инде. Безнең ауылдын бер чаты бар, Пушинкә урамы дип атала. Шул Пушинкәдән өстәрәк Исәкәй дигән урын бар, мына шунда марыйлар йәшәгәннәр. Марыйлар безнең ауыл кешеләре белән дус йәшәгәннәр диләр инде. Марыйлар йанғын чыкҡан да күчеп киткәннәр ди инде. Ағидел арйағында ниндәйдер ауыллар бар икән шулар үзләре безнең туған йағыбыз Лайашты ауылы дип әйтәләр ди инде. Шунда барып эшләгән жигетләр ауылның исемен хәтерләрендә ҡалдырмағаннар нишләптер, мына минең шуны беләсе килә. Безнең Лайаштыны алар да үзләренең туған йағы дип йөрөтәләр икән инде. Шунан тағы бер Ташкисеү мәктәбендә директор булып эшләйдер ине ул Салауат Хәбрахманов дигән иптәш, без бер ваҡытта эшләдек тә. "Син беләсеңме, Венгрийада үтеп киткән чаҡта Лайашты дигән остановка ҡала, поезд белән үткән чағында?" – ди. Мин шуны эзләп ҡарадым интернетларда, шундай әйберне тапманым. Бәлки йуғарыраҡ йердән эзләсәң табып буладыр. Әллә теге Лайашты дигән әйбер шул безнең йаҡка ла килеп чыктымы икән дигән уй да тыуа. Әле эшләнеп бөтмәгән, уйҙырма ғына кебек булып торған әйберләр.

Безнең ауыл уртасынан ғына Шишмәбаш йылғасы аға. Без бәләкәй чаҡта аны Йылғабаш дип йөрөтәләр ине. Суы нык тәмле буладыр ийе, ҡыш көнө дә туңмайдыр ийе. Шунан килеп беҙдә буалар күп. Ороҡло буасы. Ороҡло дигән бабай үлеп ҡуйған булған шул йылғада, балалар шунда су керә торғандар ийе. Шишмәбаш башланған шунда тағын Теләк буасы дигән. Теләк дигән кеше йәшәгән, шул башлап буған була инде аны. Ферма буасы дальшераҡ китә түбәгә барған сайын. Анда ферма урынлашҡан ийе безнең, малларын суғаралар ийе, шундый урын бар ийе. Анан Тегермән буасы, анда 2 тегермән булған Гәрәй тегермәне, Максим тегермәне. Ҡараурман уртасында күл бар Табанай дип атала ул, буа дибез инде без аны. Без белгәне биш буа. Ҡуйан буасы дигән жир бар. Гәбекәй дигән урман бар безнең, шул урман ҡырында ғына Ҡуйан буасы бар, анда ла аҡкошлар килә.

Табан балығы бар. Без бәләкәй чаҡта гел ташты диләр ине. Аны мичтә ҡыздырып, ашата торғайнылар әнкәйләр, пирогын салалар ийе.

Ҡызыл эремчек, эремчекле майлар йасайбыз. Ҡызыл эремчекне эретәсен дә, писугын салып, майны эретеп, май йасап, шуны болғатсаң кәнфиттән дә тәмле әйбер килеп чыға.

Бәлүдә дибез блюдце. Бәлдә дип тә жибәрәбез ҡай чағында. Ҡашыҡ, ҡалаҡ, чәнчке, табаҡ. Аш табағы, ит табағы. Гөмбә дибез, күберәк мәшкә бездә. Әтәч мәшкәсе, гөрөждә, грузди дибез, опята.

Боярышник – ҡамырлыҡ, обувь бар бит инде, айаҡ сауты дип йөрөтәбез. Ауылдан сығып киткәстән генә айаҡ кейеме дип әйтә башладыҡ. Дедушка – ҡартәтәй, бабушка – ҡартый була.

Мөтләк – чабрец жыйабыз. Чәйгә салып эчәсең, нервыларны тынычландыра торған. Баш ауыртҡанда без аны салып эчәбез. Миллеккә лә ҡушабыз шушы бөтөн мәтрүшкәләрне, чабрец, эремнәр.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Ильясова Зөһрә Рәшит ҡыҙы, 1957 йылғы

Мин Ашман тигән ауылныҡы, ғомер шушы Ишҡар ауылында үтте тисәң дә була инде. Лайашты мәктәпте тамамлағачтан, Йуматовоҙа укыдым бухалтерлыкҡа. Шунан суң, житмеш алтынчы йылда укып ҡайтканнан суң, шушы Ишҡарға эшкә килгән ийем, шунан Ишҡарда бер аз эшләгәннән суң, Лайаштыға кейәүгә сыктым сиксән икенче йылда. Өс бала үстердек.

Уйнаныҡ, скакалка бер туҡтаусыз, аннараҡ ҡуйан атыу буламы, үрдәк атыш. Айаҡлар чебешләнеп бөтәр ийе, ҡуллар чебешләнеп бөтәр ийе, ҡаранғы төчкәнче. Ат чанасында шуып төшәр ийек. Пыймаларны салып булмас ийе, ул ҡулларның әрнеүе кергәч, илап ултырадыр ийек.

Тәйикмәк, ҡыстыбый, бәлеш, бәрәнге төрмәсе бешерәбез. Мәтрүшкә жыйабыз, ҡарағат йапрағы, сарысын, көрәнен мәтрүшкәнең жыйабыз.

Малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, черемуха – шоморт, угол – почмаҡ, божья коровка – тәтәйҡош, хлеб – әпи, дедушка, бабушка – эти йағынан ҡартый, ҡартәтәй; йыраҡ бабай, йыраҡ әбей инәй йағынан. Инәй бит инде ситтән килгән, йыраҡтан килгән, шуға йыраҡ әбей, йыраҡ бабай тип йөрөйбез без. Йаҡын бабай, чибәр бабай, аҡ бабай, бал бабай. Умарта тотҡач, бал бабай. Ҡаршыда ғына тора йаҡын әбей,

йаҡын бабай. Чибәр әбей, тәтәй әбей. Сеңлем, апайым. Малай булса да, ҡыз булса да минең апайым. Бәләкәйе апай беҙҙә, олосо апа.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Әсәҙуллина Зинфира Фәнил ҡыҙы, 1967 йылғы

Лайашты аулында тыуғанмын. Жәмилә апай әйткәнчә, аның беренче уҡыучысы. Жәмилә апай педагогийа училищесын бөтөреп ҡайтҡач, беренче тапҡыр безне уҡырға алды. Шушы аулда сигез йыллыҡ мәктәпне бөтөрдем, анан Ишҡар мәктәбенә килдем. Шунан суң сиксән жиденче жылда мин БГУ-ның химфағына кергән ийем, эти чирләп китеү сәбәпле академический алдым, аны тамамлай алмадым. Шунан суң мин читтән тороп мәдәнийәт техникумын бөтөрдем Стәрлетамаҡта. Бөгөнге көндә шушы аулда мәҙәнийәт йортонда эшләйем.

Аул эргәсендә буа бар. Без бәләкәй чаҡта ла шушы буада кер чайҡайлар ийе. Ҡулны ла өшөтмәй торған суы дип әйтәләр ийе безнең аул суун. Минең дәүәней Бишҡурай дигән аулға кийәүгә киткән, анда су ҡаты, ә Лайашты суы белән сағыштырғанда анда ныҡ салҡын су. Лайаштыныҡында ҡыш көнө дә эчәк йуабыз бит инде мал суйсаҡ, перчаткасыз да, бер нийсез дә йуып була, йомшаҡ жылы суы.

Мына Жәмилә апа – минең беренче уҡытучым. Минең бәләкәй чаҡта ҡалған ин бәхетле мизгелләрнең берсе – ул безне мандолинада уйнарға өйрәтте. Аның үзендә генә мандолина бар ийе. Ул безгә һәр беребезгә сиратлап мандолина бирә, биреп жибәрә бит инде минәргә, мин иртәнгә хәтле Жәмилә апа өйрәткән “Ҡарабай”ны уйнап ултырам, ә иртән мәктәпкә китергә кирәк. Шулай иттереп, тырышып-тырмашып Жәмилә апаның мандолинасында уйнарға өйрәндек.

Чашка – чәшке, йоморо; половник – ужау, шерстяные носки – сарыҡ жөнөнән бәйләнгән ойоҡбаш; дедушка, бабушка – безне ҡартыҡай дип өйрәттеләр. Туған апа, тәтәй апа, төпчөк апа. Әтиләрнең, әниләр апаларына абзинәй (тетя), дәүәний, зуринәй (тетя), абзәтәй (дядя).

“Әхирәтләр” клубы ойошторолған бит инде безнең клубта, ике мең беренче йылдан бирле эшләй ул. Шушы әхирәтләр белән туй йолаларын да үзебезнең балалар өйләнешкәндә үзебезсә йәмләргә тырышабыз.

Безнең Баймаҡ, Илеш дуслығы инде ул. Сабантуйға Баймаҡ районынан киләләр. Без инде бер ничә йыл рәттән гел Баймаҡ ҡунаҡларын ҡаршылайбыз “Әхирәтләр” белән. Ансы ла бик матур йолаға әйләнде ул безнең. Улар үзләренең теләкләрен әйтеп, бүләкләрен бәйләп, ҡулғаға ҡалдырып китәләр.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

РСАЙ АУЫЛЫ

Йәмғәлиев Мәсғүт Шәйехзаман улы, 1944 йылғы

Минең биографийам ул ҡәдәре зур түгел, балам. Мин йеде класс образование белән. Ул вахытта мында сигез класс та йуҡ ийе. Мин илле сигезенче йылны мәктәпне бөтөрдөм. Шунан колхозда эшләй башладым, анан тракторға уҡыным, тракторист булып эшләдем армийаға киткәнче. Армийада өч йыл да дүрт ай хезмәт иттем Германийада. Армийадан ҡайтҡачтан колхозда шофер булып эшләдем пенсийаға чыҡҡанчы. Ике мең дүртенче йылны пенсийаға чыҡтым. Тормош иптәшем тоже шушы ауылда эшләде главный бухалтер булып, мәрхүм хәзер, мәрхүм булғанына йыл йарым. Балалар биш бала, бишесе дә йуғары образование белән, хөкүмәткә хезмәт итәләр барсы да үзләренең уҡып чыҡҡан нейләре белән. Ҡайсысы уҡытучы, ҡайсысы нефтяник. Оныҡларның оныҡлары бар инде хәзер, двойной ҡартәтәй булдым. Шул минең тарихым. Әле булса бер үзем йәшәп йатам.

Әмир тигән ырыу безден. Мин туғыз быуынға ҡәдәре беләм ырыуларны. Безденң ауылда алты төрлө ырыу бар: Әмир, Йаҡуп, Ниғман, Үрмәт шундай нәселдәр бар. Беҙдә ырыу тимәйзәр инде, нәсел тип йөрөтәбез инде без.

Ырсай – ул кеше исеме булырға тийеш. Шунан безденң Ырсай Минзәлә йағынан килгән. Элек бит инде Минзәлә өйәзе безденң Башҡортостанға ҡараған, шунан Минзәлә йағынан килеп утырған халыҡ мында. Шунан халыҡ мында басучылыҡ белән, игенчелек белән шөғелләнгән инде, әле дә булса бик матур уңыш алалар. Әле дә булса шул игенчелек, малчылыҡ белән шөғөлләнә. Былай төп сығышы белән Ырсай Минзәлә өйәзенән килгән тийеп йөрөтелә.

Мин шушы йылғаға илле метр ғына торам. Вахытым йетәрлек, шунда төшөп ултырам. Вахытны да уздырырға кирәк. Йетеш хужалыҡ белән торам. Әллә ни эш йуҡ. Балыҡ та үзем ашар өчөн түгел, тауыҡларым бар минен. Шундай хәлдәр, ҡызым.

Тау чишмәбез аға инде матур ғына, төзөкләндерелгән. Рәхмәт ауыл советына, бик ҡарайлар ауылны. Ауылыбыз бик төзөк безденң районда. Район центрынан ҡала икенче урында безден Ырсай ауылы тора численность населенийа, численность дворов. Шунан урманнарыбыз йаҡын, тауларыбыз бар, мына күреп торасығыз, безденң географически бик матур жирдә урынлашҡан жиребез. Мынан да су аға, мынан да бик матур Базы тигән йылға аға, Ағиделгә ҡушыла. Мынан ҡырҡ километр китә. Ауылыбыз чиста, матур ауыллардан санала инде, Башҡортостаннын чиста ауыллар рәтенә лә керетелде инде ул. Ауылда эш бар инде эшләгән кешегә. Колхоз исемен йөрөтмәсә дә, әле былай халыҡҡа эшләр өчөн фермаларыбыз бар, техника колхозда житәрлек, ООО тип йөрөтөлә инде хәзер, Ибрагимов бик күп йыллар эшләй инде мында, житәкчелек итә.

Халыҡ мул йәшәй тип әйтер идем инде, эшләгән кеше. Хәзер бик эшләйем тип барған йәшләр дә йуҡ инде, но эш бар ауылда эшләгән кешегә.

Мал тоталар. Ауыл жирендә мал тотмасаң, йәме дә булмай бит инде ауыл ерендә йәшәгән. Жигерме биш-утыз соты жир иметь итеп, әйме, мал да тотмасан, аны нәрсә эшләтәсең? Мал тотабыз, ҡызым. Но мин хәзер үзем мал тотмайым, тауыҡларым бар. Бер үземә генә нәрсә генә кирәк инде. Балаларым читтә. Бер ҡызым бар инде мында, семйасы белән тора.

Хәзер, ҡызым, печән эшләү – ул бик жиңел. Аны техника чаба, белорус белән чабалар, белорус белән рулонға төрәләр, шунан ҡайтарып бирәләр. Йалҡау булмасаң, хәзер ныҡ жиңел. Бездең дәүергә ауырыраҡ чағы тура килде инде. Без суғыш очоро балалары. Без үскәндә аның техникасы да йуҡ ийе, тормош көткәндә лә ул ҡәдәре техника йуҡ ийе. Техника эшләй бит. Печән эшләнек вахытында, хәзер китереп бирәләр ауыл буйына, песән кирәкме, давай фәлән рулон китер тисән, хәзер сиңә йарты сәғәттән китереп житәләр.

Аттар хәзер бик сирәк тоталар. Бер вахытны колхозлар таралғачтан тотоп алдылар, өй рәтенән булмаса да, күп тоталар ийе. Тотоучылар бар. Бийәләр күберәк тоталар. Анын ҡолоно була. Колхозның ике йөз башҡа йаҡын аты бар. Атны бик күп тоталар, колхоз асырай. Техникасы да күп.

Без өйләнешкәндә, балам, ул ҡәдәр әлеге кебек роскошный вахыт түгел ийе. Ул вахытта халыҡ бер төрлө тийергә кирәк инде, байы ла йуҡ, хәйерсесе лә йуҡ ийе. Хәзер бит Совет власы таралғаннан соң ул айырылды, халыҡ икегә бүленде тип әйтсән дә була, байлар байларса үткәрә, роскошно иттереп, урта хәллеләр шулай итеп тоже итә инде. Үзебез өйләнешкәндә безгә комсомол туйлары үткәреп, дәүеренә килә ансы ла почет тигән кебек. Комсомол туйы үткәрделәр инде безгә. Йолалар, хәзерге йолалар ул күберәк рестораннарза үткәрәләр, но әле лә саҡланып килә: килен төшөреү, су йулына барыу. Элек калым тийеп итәләр бит инде, хәзер андай әйберләр йуҡ. Хәзер барлыҡ белән бит инде, магазиннарда барсы ла бар, балам. Хәзер эшләгән кешегә хөкүмәт аҡсасын биреп тора. Һәр замандың үзенең бер нийе була красотасы, матурлығы була. Бик матур итеп үткәрәләр әле лә. Ул йәшлек йәшлек инде, ҡайда ғына, нисек кенә әйттереп әйтсән дә.

Элек аулаҡ өйдәр күп ийе. Әйтәләр инде бер-берсенә: “Бөгөн фәлән кешедә, фәлән йортта аулаҡ өй икән. Аулаҡ өйгә барабызмы?”. Аулаҡ өйгә бара торғайныҡ, ҡызлар, жигетләр жыйыла торған идек. Йәшлек йәшлек инде ул. Сәхнәләрдә жырланым, үзем ғүмер буйы шофер булып эшләдем.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, балан – калина красная, божья коровка – тәтәйҡашыҡ, черемуха – шоморт, лопух – тигәнәк була. Гриб – гөмбә тиләр. Мында бит урман күп бит безден, ҡызым. Иптәшем исән булғанда йөреп, шунда пешерә торған ийе.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡызы яҙып алды).

Камалов Әғләм Мөғәлим улы, 1943 йылғы

Бер мең туғыз йөз кырк өщөнщө йылның егерме икенче декаберендә шушы ауылда, Ырсай ауылы Илеш районында тыуғанмын, шушы ауылда жиде класс бөтергәннән соң, Баҡалы ауыл хужалығы училищесында бер йыл белем алып тракторда эшләдем, шуннан тракторда эшләп инде, бер мең туғыз йөз дә алтмыщ өщөнщө йылны армийага киттем, алтмыш алтынщы йылны армийанан ҡайтып, шушы ауылда тракторда эшләдем, анан соң бригадир булып эшләдем, шул бригадир булып эшләгәннән соң, ауыл советында эшләргә туры килде инде, дүрт йыл ауыл советы председателе булып, шуннан соң инде пенсийәгә сыктым, пенсийәгә сыккащ, ауыл советы имам итеп сайлап куйды. Миңа кәдәр эшләгән имам Сакаев Хәнәфи абзыйым, участник войны, бик хөрмәтле кеше, ул вазифасын үтәй алмый башлауын белдереп, миңа тәкдим йасадылар инде, әле дә мин шул эштә эшләп йөрим, әле дә Тимербай улы Хәнәфи абзыйымды хәр уакыт хөрмәт белән, хәр вакытта без аны йаратҡан ауылыбызның кешесе итеп искә алып йәшәйбез.

Безнең Кызлар тауы дигән тау бар, ул бөтен ауылда бар инде бугай. Ике төрлө фикер йөрий инде. Безнең бында йырак түгел Иш тауы бар, Иш тауында аклар ғәскәрләре булган, Кызлар тауында бийеклек бит инде, анда кызыллар булган, шуга да әйтелә кызыллар тауын Кызлар тауына әйләндергәннәр дип, дөрөскә лә туры килә инде, чөнки шул тауда уйнап йөрөгән чакта, бәләкий чакта, теге атылмаган, шартламаган иске патронлар чыга торган ийе, патша вакытынан калган, шулар табыла торганнар ийе. Икенче варийанты ла бар инде, анда кызлар беренче мөхәбәтләрен тапканнар, шуга Кызлар тауы дип атаганнар. Без инде күберәк тайанабыз беренчесенә, аклар белән кызыллар вакытында ауыл бер ничә тапкыр күщкән аклардан кызылларга.

Мына бында безнең төп йылга Ырсай арасынан аға Базы йылгасы. Аның башы, кайда Чакмагыш районында йыракта, шушы койа бит инде Изелгә. Эйе үзебезнең вак-төйәк йылгаларыбыз бик күп бит инде. Нажы, Сарйаз, Нәжәде йылгасы, ана шул табылдыҡ малайыбыз Нәжәде йылғасының әрәмәлегенән табылған инде. Тауларыбыз ана шул Кызлар тауы, аның кырында Карағол тауы. Шул Кызлар тауы белән рядом инде анда кемдер күмелгән булырга тийеш. Шунан ауыл кырында Кырын тауы, шуның кырында Әпес тауы бар бәләкий генә, Бизәр, Касим таулары, алар кеше исеме белән аталганнар инде элек.

Әпес тауында гражданнар сугышы вакытында бер кеше кащып йаткан, ул әсирлектән кащканмы, төрмәнән кащканмы, аны безнең халык күреп калганнар инде. Әпес тауында кыуыш короп йаткан. Шуннан аны саклау органнарына хәбәр итеп кулга алганнар инде. Ул дезертир сымагырак кеше була, шунан кала бу атама Әпес тауы. Шул кешенең исеме Әпес булган, безнең милләт кеше булмаган ул.

Шуннан Кәгелек тауы бар бит әле, онотоп торам. Бында бик властлы ҡортҡа булган, Кәгелек исемле әбий булган бик властлы, ул кайан килгән, белмиләр аны. Шул әбийне күмгәннәр шул тауга, ул бик бейик, Базы йылгасы йанында гына ул. Без үскәндә еләккә барадырийек, шунда бер йаңгыз ағащ үсеп ултырадырийе, кайын

идеме икән ул, исләмәйем, хәзер ул короган, ана шул әбинең ҡәберенә ултыртылган булган шул агащ. Шуннан Кәгелек тауы дип атала инде, шул әбий хөрмәтенә.

Боярышник – ҡамырлыҡ, черемуха – шоморт, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡура жиләге, лягушка – бака, мочалка – мунчала, червяк – селәүщән, чашка – бәлүдәсе бар инде астында, йомро була. Бәләкий щакта көлкәй, аннан тай була бит инде, көлкәйдән соң кыркмыш дибез инде, ат инде жигелә торган була инде. Кечеләргә апай дибез, ир баланы энекәш дибез, ололарын апа, абый.

(Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Шәрәфетдинов Әнүәр Шәрәфетдин улы, 1931 йылғы

Үзебезнең нәсел Әмир нәселе, анын барсын да белеп булмай инде. Безгә китабын да йасап бирделәр инде.

Ырсай бабай килгән инде. Безнең элек председатель булып эшлийдер иде Ғаббасов, үлде инде, шул йазып щыгара иде Ырсай бабайның нищәнще йылларда барлыҡка килгәнен, алай точно ғына әйтә алмайым.

Без үскән щакта суғыш щыкты, анда суғыш щыккащтан, анда бөтен әйбер дә суғыщҡа, фронт өщөн, шулай йәшәдек. Булған ашлыҡны сепереп алып фронтҡа, ә безгә ашарға йуҡ хөмөндә ҡалабыз. Тамаҡ ашауы да бик йайсыз иде. Ащ, кещерткәнде ашаныҡ, алабота, балтырған, кәжә саҡалы ашайсы килгәщ. Менә хәзер бала-щаға сөйләй бит ауызығызды кещерткән щакмадымы дип, аны шул ущта бер- бересенә ыщкыйщың да тегенең ағыуы бетә, щаҡмый. Менә колхозда эшәгәндә колхозның ауыр эшләре малай кешеләргә бигерәк төштө инде ул, сабанын сөрдөк, тырматтыҡ, ашлығын суҡтыҡ, бөтен булған эш шушы хатыннар, фронтовик хатыннары бар бит инде, шулар иң первый йөрийләр, алар оло бит инде, ә без малайларны эшкә өйрәтәләр иде. Шунан бездә эш ҡаты булды ул, эшкә бармай ҡалыу йуҡ, ул тәртип шулай. Бармас идең, әсәйең нейә Гитлерға йарзам итәсең меней, дип үзенән-үзең торасың. Шуннан безнең бер бригадир бар ийе Зиннәтуллин, үлде инде, суғыш ветераны инде ул. Бәй, бармасҡа әйтәсең бит инде ул, нәмә против советский власмы? ди. Менә барырға туры килә инде. Менә шулайтып йөрөнек. Ну урлашып тотолсаң, ауыр инде, төрмә сиңә. Өйдә инәй ҡарщыҡ бит инде, аның ире үлде суғышта. Ҡызы бар ийе жигерме дүртенче йылғы, Ленинградҡа эшкә дийеп киткән ийе, мылтыҡ биргәннәр аларға, окоп ҡарарға, шунда үлде. Оло абыйым бар иде Зөфәр исемле, ансы Белорусийа жирендә суғышта үлде, шунан Ғәмбәр, Тәскирә, Өлфәт, алары безнекеләр, тоже ҡырыҡ дүртенче йылны ангинанан үлде. Бездә ашлыҡ ауылы булды, ашлыҡ ҡала бит инде ул, шул ашлыҡ ҡар астынан щыҡҡащтан соң ағыулы булған, шуны ашадыҡ без. Ана шул инәйебез без нәмәкәй алыпҡайта алабыз, шуны өмөт итеп йата инде ул, анда аны эшкә йегәләр иде әле, эшсе күп кирәк, кул эше белән эшләргә кирәк. Менә шулай иттереп без. Менә хәзер йәшәйбез, аллаға шөкөр, әпий бар.

(Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

СӘЙЕТҠОЛ АУЫЛЫ

Асраров Вил Әхийәр улы, 1938 йылғы

Бу ауылда туғандан бирле торам.

Мына Сарыйазы йылғасы. Ул ана Ырсай ҡырында, Ырсай астындараҡ Сарыйазы тигән ауыл бар, башын шунан алған, шунан сазлыҡлардан инде, шан Ҡызыл байраҡ аша, шан бына Ишҡарға килә, шунан төшә безгә Сәйетҡулға и барып Балтащҡа ҡойа. Сарыйаз йылғасы. Мына сез сыҡҡан күпер – ул Сарыйаз күпере.

Сарыйазы ул вообще урус ауылы ул. Русса Крещенка тип атала, халыҡ телендә Крещенка тип кергән ул. Значит крестить ителгән урустар йәшәй, без белгәндән Крещенка. Халыҡлар телендә Сарыйаз. Ә унысын мин белмәйем. Ул Балтащта Күәшкә ҡойа, ә Күәш Ҡаризелгә ҡойа.

Боярышник – ҡамырлыҡ, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡура жиләге, земляника – жир жиләге, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа баҡа инде ул, гөбөрлө баҡа тип тә әйтәләр; самец – ата, ат булһа – айғыр; божья коровка – тәтәйғош, угол – пошмаҡ, мешок – ҡапщыҡ, бабушка – ҡайсысы нәнәй тей, күверәге ҡартый тей; дедушканы – ҡартәтәй була.

(Хөснөтдинова Илүзә Илһам ҡыҙы яҙып алды).

Асрарова Фәнисә Шәрифулла ҡыҙы, 1937 йылғы

Сәйетҡулда йәшәйем. Шунда тыуҙым, шунда йәшәҙем, иксән биш йәштәмен хәзер.

Безнең ауыл ике партийаҙан тораҙыр инде ул. Берсе – әсрәй пароты, берсе – әҙиәт пароты. Әҙиәтуллиндар алар,шуңа әҙиәтләр пароты. Әҙиәтләрне иштей тип мысҡыл итәләр ийе. Әсрәйләрне әсрәй тип мысҡыл итәләр ийе. Былар бына әле Асраров тип ниткән. Ансы Әсрәй ҡарттың нейләре инде. Әҙиәтләр инде ул безнең әле менә берсиҙәтел дә булып эшләҙе, әсрәйләр тағы ходлы халыҡ, усал халыҡлар ийе, мин шуларның килене булып йәшәҙем. Хәзер аларның берсе дә ҡалмаҙы инде, үлеп бөттөләр.

Килен булып төшкәндә ат белән төштөм инде. Атҡа шунда бер чимаҙанны да салдылар. Атҡа ултыртып алып төштөләр ҙә, су йулы башлаттылар. Аннан әйберҙәрне ҡорҙолар ҙа, шуннан никах уҡыттылар инде мулла апкилеп. Менә шул булды. Элек бит инде эчемлек-маҙар йуҡ инде. Бочка белән бал ҡойалар ийе. Аны ҙа әле ул никах уаҡытында бирмәйләр ийе.

Жилайлар. Жилау була инде, әйе. Бойоғоп. Оҙатҡанда ней, тәүфиҡлы бул, түҙеп йәшәргә тырыш, тиҙеләр әнкәйләр. Иреңнән баш тартма, тип күңеле тулып нитте инде. Ул читкә, чит ауылға киткәч, күңеле тулаҙыр инде. Мин бит түбән очта ғына ийем. Мин ауылға чыҡтым кейәүгә. Жиламаҙым.

Әнкәй ходлы парот икәнен белде инде ул. Балам, түҙәргә тырыш, йәшәргә тырыш, тиҙе. Әнкәйнең сүзе шул. Әнкәй ике йәшеннән инәсенән ҡалған, жиҙе йәшеннән әтәсенән ҡалған. Үзе жәтим булған ул. Шуның өчөн, түзеп йәшәргә тырыш, балам, көчле пароҭка барасың, тиҙе. Илле йылдан артыҡ йәшәйбеҙ бит инде. Илле биш. Үзем виксән биштә. Әнә бабайым утыра сөйләп. Рәүфә белән. Асраров Вил.

Бергә уҡыҙыҡ. Класташбыз. Армийаға китте, аннан шунан хат алыштыҡ инде. Ҡайтҡас, өйләнештек. Бына шул булды. Арыу ғына йәшәҙек. Ике малай, бер ҡыз. Өч балам бар. Өчөсө дә Уфадалар. Торорға йерләре бар. Эшләре бар. Ҡайтып йөрөргә машиналары бар. Семьялары бар. Аллаға шөкөр. Сөйөнөп кенә торам да фатихамды теләйем, менә шул. Тигез йәшәсеннәр, тип. Бала ҡайғылары күрмәйем, тип. Төннә ҙә уйанған сайын теләйем. Нимә кирәк сезгә, түзегез, йәшәгеҙ генә, тийем. Бына шулай, бала ҡайғылары күрергә йазмасын, тип теләйем.

Мин медпункытта санитарка булып эшләҙем, утыз биш сум аҡчаға эшләҙем. Ун дүрт йыл. Утыз биш сум аҡча аҡчамы инде ул менә бер уйласаң? Кеше саны житмәй, безнең ауыл бәләкәй булғач, ҡайтып-китеп йөргөн кешеләр белән өч йөз иллегә дә тулмай. Полная ставка алыр өчөн, ти, жиде йөз халыҡ, жиде йөз кеше кирәк, ти. Йәркәйдә шулай тип аңлаттылар. Менә ун дүрт йыл шунда эшләҙем инде утыз биш сумға. Сөт жыйдым аннан. Аннан бәрәңге, чөгөндөр эшләү бар ийе. Исемен йазып бағана беркетәләр дә, үз ваҡытың белән эшләйсең инде ҡасан житечәсең шунда. Колхозда эшләгән кешеләргә бер гектар бирәләр ийе. Безгә шул, мин эштә эшләгәч, йартыны бирәләр ийе. Хәзер алар ҙа йуҡ бит. Йәшләргә Алла йарҙам бирсен. Әрибә инде повар ҙа булды, эшләмәгән эше ҡалмаҙы. Механизаторлар ашатты.

Бына ҡолмаҡ Рәйхананың баҡчасынан алмашҡа мин жыйып әпкердем әле. Мин нәмәкәй жыйалар микән тигән ийем. Күрҙем дә, бер ҡуш уч йыйып алдым. Шул ҡолмаҡ икән аның. Ҡоймаға үрләп үскән.

Чәчкәсен жыйасың да, шуны ҡабартып соңынан апра нитәсең дә, шул ачып шунан, элек шулай итәҙер ийек инде. Ҡолмаҡ ҡайда да үсмәй әле ул. Тегермән ҡырында бар ийе. Шунда бараҙыр ийек. Мынауының буйыраҡ була уның чәчкәсе.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Шәмсетдинова Әрибә Йәүәр ҡыҙы, 1954 йылғы

Сәйетҡол ауылыныҡы, чығышым белән дә, керешем белән дә.

Мәғнәсе исемемнең... Әллә тағы. Жүнле исем түгелдер ул. Бер рәхәт тә күрсәтмәде бит ул. Әлкәштә, минем әнкәй Әлкәшнеке ийе, шушы Сәйетҡолға терәлеп тора инде ул Әлкәш, өч километр, шунда бер уҡытучы булған, шул Әрибә исемле. Имеш, миңә шуға уҡытучы булсын дип ҡушҡаннарҙыр ҙа инде...

Фәнисәнең мәғнәсе "йаҡты майаҡ" дип әйттең бит. Ул үзе шулай, йаҡты кеше. Кешегә изгелек итә гел. Үлгән кеше булса, мәйет йыуыша. Кәфен кисәргә бара. Ҡулынан килгән чаҡлы йарҙам итә. Тәртибен белгәч. Тәртибе дә кирәк бит әле. Төрлө жирдә төрлөчә бит. Әле өчөсөн, житесен үткәрәләр ийе, аны да "Өмөт" гәзитенә йазғаннар, үткәрсәң була, үткәрмәсәң була, дип. Бездә илле берне үткәрәләр. Ансы иттән сөйәк айырылған, сөйәктән ит айырылған көн, ди. Ныҡ ауыр көн, ди. Аны ҡайан беләсең инде, анда кем барып ҡайтҡан, тәүбә, тәүбә. Бер мулла әйтә бит, онотмас өчөн генә, береңне берең онотмас өчөн генә, былай китаптарда йуҡ, дип әйтә ул мулла да. Үткәрсәң, үзеңә рәхәт, бер душаңа рәхәт булып ҡала Ҡөрән уҡытсаң. Йә бер эш эшләгәндә әйтәсең инде, әйбәт итеп эшләп бетерсәм, бына Ҡөрән уҡытыр ийем, дип. Нийәт була инде ансы, ҡызыҡайым.

Бездә ҡызым, диләр. Мин ҡызым дип сүләшмәйем, чибәркәйем, дийем. Телевизорым ватылды да, звонить иттем "Майаҡ" гәзитеннән рекламаға. Шунан: "Чибәр улым, – димен, – минем телевизорым ватылған ийе, килеп китәлмәссез микән", – димен. Бер ыздарауай ир килде, оло ҡорсаҡлы, айаҡлары бычраҡ, йаланайаҡ, футболка кигән, ул футболка да бычраҡ ҡына, аның өстөнә рабочий костюм кигән. Саҡаллары житкән, ҡырынмаған. Өйгә килеп керҙе ҙә: "Минең чибәр икәнне ҡайан белдең", – ди. Минем бөтөн сөйләшеүем, туғанҡайым, шулай, дийем. Шулай иттереп, хәзер әйткән сүзеңә дә ҡурҡыныч әле, аны әйтеү белән, уйламайыраҡ әйтсәң, йауабын да тотачаҡсың, алла саҡласын.

Бындай чибәр ҡызларны күргәчтән, аның бит онтола. Уҡыған ҡызларны күргәч. Безнеке авиационныйда уҡый. Дүртенчедә уҡый ҡызымның ҡызы. Берсе икенче курста уҡый. Бер ҡызымныҡы Ижевскиды бетерҙе. Алты йыл уҡыҙы. Хәҙер уҡыу – энә белән ҡойо ҡаҙыу инде.

Билдәле кешеләр... Безнең ауылда үскәннәр ийе, анә Халиттең әле малайы үлгән, Айнур. Алар безнең ауылда үскәннәр ийе менә, безнең күршеләр генә булып йәшәҙеләр. Ҡартыйларына килделәр, ҡартыйларында йәшәҙеләр. Утыз ничә генә йәш, нимә булғандыр, трагедийа диләр бит.

Бездә бит теге уҡымышлы кеше ҙә йуҡ бик андый. Алай теге элекке йазучылар йуҡ бит инде. Шағирләр... Жырчы Фәнүнә Сиражетдинова бар Ишҡарныҡы. Роберт Миңнуллин вафат булды инде. Үзебезнең Сәйетҡолда бер ҙә андый ней йуҡ.

Без инде ней башҡортча әйбәт белмәйбез. Ней татарча белмәйбез. Башҡорт дип йазылған метрикәләргә. Метрикә дейләр ийеме элек? Башҡорт дип йаҙылған паспорттарға. Шәжәрә... Йуууҡ андый әйбер, йуҡ бездә бер

андый әйбер белән булышкан кеше йуҡ. Ундыйлар йуҡ ул. Йылан ырыуы дип йөрөйбөз. Бездә андый дәртле халыҡ, ней халыҡ йуҡ бездә.

Ҡырғыҙ ауылында дәртле бит халыҡ. Мин ул йаҡҡа ана завклуб белән концертҡа барам. Бездә ней мәктәп йуҡ, ней магазин йуҡ. Ишҡарҙа мәктәп бар, мынсы – ҡартлар йорто. Мында һаман бар әле ул. Быйағында медпункт бар, анан детсады бар. Бездә андый бер нәмә йуҡ. Менә клуб бар ийе инде, бикле тора инде. Ачылған ийе инде лә, тағы йабырлар инде. Ремонт йасадылар, матур. Эшләйдер ийе, менә әле теге чиргә була бикле булды. Менә әле ачылған ийе, тағы йабырлар микән инде? Бар ийе ФАП, хәзер сезнеңчә ФАП инде, ул да йуҡ. Ул үзе, эшләй торған кешесе, операцийа йасатты да. Бездә бит йәшләр дә йуҡ. Өйләр дә кәсаралаш ҡына. Бер өйдә бар, ике өйдә йуҡ. Үзебезнең ауыл бик матур, йылғалары аға, Сарыйаз йылғасы, чибәр ауыл, матур ауыл. Бездә бер ҡойо ҡазучы йуҡ, чишмәләр дә йуҡ. Су колонкаҙан, Ишҡарҙан килә. Ишҡар суы эчәбез. Бер фермер-фәлән, андый йуҡ. Бездә бер төрлә эш тә йуҡ. Менә Манышты белән ике араҙа бер ферма бар, аңа бер кеше, ике кеше йөрөй, бүтәнсә эш йуҡ бездә. Бер көнгө эшкә чығайым әле дигән кешегә дә йуҡ. Эшең булса, тәнең сәләмәт булса, бай буласың.

Безне ҡартайтып бетерделәр дә. Мәктәп тә бар ийе, хәҙер берсе дә ҡалмаҙы инде. Медпункыты булғанда да рәхәт ийе әле.

Ағымға ҡаршы йөзөп булмай, шул су йулына барасың. Пенсийәне генә бетермәсеннәр. Атнасына ике мәртәбә менә безнең ауылға әпий килә, әпий генә, бүтәнчә магазин-фәлән йуҡ. Вторник, субботаға. Ҡайсы бер ауылны бик зурлайлар да соң, бездә йуҡ. Әпийҙе үҙебеҙ ҙә салабыз ул, ҡышҡа. Бәй, менә мин үҙем генә йәшәйем, бер әпий алдисәм, миңә әллә ничә көнгә житә. Балалар ҡайтса-нитсә генә...

Ҡолмаҡ йуҡ. Драже файдасыҙ, диләр. Шулай ҙа соң инде, зарарлыҙыр инде. Элек әпий ачысы ғына ҡалдыраҙыр ийек... Әпий чиләге булаҙыр ийе, шунда әпий ачысы ҡалдыраҙыр ийек. Шуның өстөнә изеп нитәҙер ийек. Бына минем апа Уфадан ҡайта, Ҡырмысҡалы әпийе апҡайта, аларҙа ҡолмаҡ белән салалар.

Күкәй күмәче дип тә салабыз. Күкәй күберәк сытып, ваҡ-ваҡ итеп бәләкий генә... Табикмәк бешерәбез. Ҡоймаҡның зурысы. Ә бәләкәсе ансын ҡоймаҡ диләр инде. Сезнеңчә әллә оладьимы? Оладьи буғай. Безнеңчә, шул ҡоймаҡ инде. Тегесе – блины. Оло, ҡоймаҡның зурысы инде. Бәлешләр... Хәзер бәлешне дә табаға салыу йуҡ бит инде, газ табасына ғына салабыз. Хәзер бит рәхәт йәшәргә үрәнеп барабыз, чибәркәйем. Ничек рәхәтерәк йәшәү, күберәк йатып тороу. Эшсез булдисә, шулай итә безнеке. Эй наҙаннар да күп булсын инде ул, грамотный күп булса, ҡара эшне кем эшләй? Ҡара эшне эшләргә ҙә кирәк бит.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

ТЕЛӘПӘН АУЫЛЫ

Ғарифуллин Илдар Илус улы, 1976 йылғы (уңдан беренсе)
Шәйәхмәтова Рәжиә Мөбәрәк ҡыҙы 1937 йылғы (уңдан икенсе)
Ғабдрахманов Йәүһәт Ғабдрахман улы, 1946 йылғы (уңдан өсөнсө)
Мөхәмәтов Рәфис Ильяс улы, 1952 йылғы (һулдан беренсе)

– Һеҙҙең ауыл тирә-яғында ниндәй йылға аға?

– (Рәжиә) Ағизелгә ҡойа торған Базы йылғасы. Шушы Илеш районынан башланған инде ул, Ағизелгә ҡойа инде ул.

– (Илдар) Ҡушылған ере Бастамаҡ.

– (Рәжиә) Теге өскө йаҡларды щыҡҡан инде ул.

– (Илдар) Щаҡмағоштан уҡ килә, скорей всего.

– Тағы ла ниндәй йылғалар бар?

– (Илдар) Буралы буасы төшә инде безнең ауылға.

– (Рәжиә) Бәләкәй йылға безнең ауылға төшкән, шуны буғаннар инде.

– (Йәүһәт) Балыҡ үрщетергә.

– Ниндәй балыҡ үрсетәләр?

– (Илдар) Табан бар инде.

– (Рәжиә) Шүкә дә бар.

– (Рәфис) Карп.

– (Илдар) Алабуға да бар, таштый (пискарь).

– (Рәжиә) Селедка ясый торған.

– (Илдар) Йәршей дә бар, без бәләкәй щаҡта тотадырийыҡ. Базы йылғасында күп ул, идел щабаҡтары ла күп.

– (Рәжиә) Ҡысла да, быйыл тотоп ашадылар бит. Тәмле дә тәмле дип ашайлар.

– (Илдар) Ҡып-ҡызыл була ул бешереп алғащтан соң.

– Һеҙҙең ауыл тирә-яғында ниндәй тауҙар бар?

– (Рәжиә) Тау йуҡ ул бездә.

– Һеҙҙең ауыл тирә-яғында ниндәйағастар үҫә?

– (Рәжиә) Ҡайынлыҡ бар бездә.

– (Рәфис) Су буйларында зирек ағащы инде.

– (Илдар) Шомортлыҡ.

– (Рәжиә) Тал үсә инде Базы буйында.
– (Илдар) Усаҡ.
– (Йәүһәт) Нарат, шыршы.
– (Илдар) Йүкә.
– (Рәжиә) Балан, ҡызыл миләш.
– (Рәфис) Ҡамырлыҡ, ҡырғый щиә.
– (Илдар) Ҡайынлыҡ эщендә ике буа бар ийе, ҡайынлыҡ буасы дип йөрөтәбез бит инде ул. Анда балыҡлар да бар, сары табаннар. Элек бит безнең колхоз бик бай ийе, умартащылыҡ тота торғандар ийе өч йөз башҡа йаҡын. Шунда жиләкләр үстереп, шунда ике бал бабайлары эшләйдерийе. Ауылыбыз бик бай ийе, ҡымызлыҡ бар ийе, безгә даже районнан килеп үрәнеп китә торғаннар ийе.
– (Рәжиә) Баҡща эщендә анда, алма баҡщасы, ҡарағатлар, умарталар саҡлай торған омшанниклар бар ийе. Вертолетлар белән килеп төшөп, ҡымыз ала торғаннар ийе.
– (Рәфис) Яңы тыуғанды ҡолонщаҡ, бер йылнан артып китсә ҡырҡмыш, аннан тай, аннан айғырйә бейә.
– Аттың төҫөнә ҡарата ниндәй ҡушаматтар бар?
– (Рәжиә) Ҡашҡа дигән бар ийе, бик шәп ийе, Уфаларға барып беренщелекне алдылар гел.
– (Рәфис) Йерән.
– (Рәжиә) Жәмкә дигән ат бар ийе.
– (Рәфис) Бер ней бар ийе, пожарда эшләйдерийек, “күпкәк” дигән, анысы иң ялҡау ат ийе. Хәтәр айғыр бар ийе, аны су эщерергә йөрөтәдерийек, исеме Шамил ийе.
– (Илдар) Безнең ауылдың биш бригады булған, жыйылышып ошо ҡайынлыҡ территорийасында пещән щапҡанныр менә. Шунан бер историйа сөйләйләр ийе. Элек бит ҡазан асып пещән щапҡан ваҡытта, йәше, ҡарты, баласы-щағасы бөтөнесе бергә жыйылып, абид ашарға ултырғаннар да, шуннан соң Шәрип абзый – бер оло ғына абзый, ашарға ит бүлгән, шунан ит бүлеп ит биргән. Шунан бересе аш бүлгән, икенщесенән сорағаннар инде: “Мынысы кемгә?”. Мынысы, например, Рәжиәгә. Мынысы кемгә? Мынысы Ҡашҡаға дигәннәр, кешенең исемнәрен әйтәсе килгән инде. Мынысы кемгә? Йөзөккә. Мына шушылай бүлгән булғаннар инде ашаған ваҡытларында да. Хәзер инде ҡушаматлы кешеләребез үлеп бөттөләр инде, шуңа әйтмәйем инде исемнәрен. Йөзөк дип күзе ҡылыйраҡ булғанда, шуңа Йөзөк исемле.
– Һауыт-һаба атамалары?
– (Рәжиә) Чашка – шәшке, тустаҡан, кәсә, йомро. Блюдце – бәлүдә, ложка – ҡашыҡ, чайная ложка – бал ҡашығы.
– Һеҙҙең якта халыҡ ниндәй аш-һыу төрҙәре бешерә?
– (Рәжиә) Сөтлө аш та пешерәдерийек, сөттән ҡатыҡ ойотадырийыҡ, эремщек, ҡызыл эремщек.
– (Рәфис) Минең бищә ҡорот эшләй, Бөрйәндеке булғас. Безнең йаҡта эшләмәйдәр.
– (Илдар) Сөт өстө (ҡаймаҡ).
Малина – ҡура жиләге, земляника – жир жиләге, шиповник – гөлжимеш, черемуха – шоморт, черепаха – ташбаҡа, лягушка – баҡа, жаба – гөбөрлө баҡа, рысь – урман песәйе, червяк – селәү, божья коровка – тәтәй ҡош, хлеб – эпи, воробей – щыпщыҡ, ведро – бидрә, угол – почмаҡ, шерстяные носки – ойоҡбаш, мужской зимний головной убор – бүрек, слякоть – пыщраҡ, остров – утрау, мочалка – мунщала, веник – пиннек.
Бабушка / дедушка (со стороны отца) – ҡартый / ҡартәтәй, бабушка / дедушка (со стороны матери) – йыраҡ әбей / йыраҡ бабай, сестренка – сеңлекәш, младший брат – энекәщ, младший(ая) брат / сестренка – апай, старшая сестра – апа, старший брат – абый, обращение к пожилой незкамой женщине – ҡортҡа, обращение к незнакомому деду – ҡарт, культурное (с уважением) обращение к пожилой незнакомой женщине – апа, культурное (с уважением) обращение к пожилому незнакамому мужчине – бабай, обращение к старшему брату мужа – ҡайнаға / абый.
Кабан – ҡабан сусҡаһы, ҡабан дуңғызы; лось – мышы, пошой; лиса – төлкө, корсак – щүл төлкөсө.
(Дөйөм әңгәмәне Бәхтийәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

ҮРГЕ МАНШЫР АУЫЛЫ

Сәмиғуллина Филә Масабих ҡыҙы, 1946 йылғы

Беззең ауылның икенче атамсы Торналар. Ә нимәгә Манчар дип аталғанының ике версийасы бар. Берсе бына шулай: Манчар ҡушаматлы ике ағалы-энеле кеше булған. Беззә бит ике Манчар бар – Йуғары Манчар, ул Илеш районына инә, һәм Түбәнге Манчар, ул иһә Дүртөйлө районына ҡарай. Шул ағайлар әрепләшкәндәр зә, берсенә түбән жир эләккән, берсенә тауның башы эләккән. Тауның башы Йуғары Манчар булып ҡалған, ә тәгәрәп төшкән ҡусты Түбәнге Манчарға китә. Икенче версийа былай: беззә йырактан килгән бер жылға бар, суы йук уның йүнләп, ул “Манчыу” дип аталған. Шул жылға исеменән, имеш, ауыл исеме барлыҡҡа килгән, дип мин уҡығайным бер заман. Шушы жылға буйена килеп ултырғандар беззең ата-бабаларыбыҙ, берсе түбән ултырған, берсе йуғарыраҡ ултырған. Ауыл бер мең жиде йөз житмеш алтынчы йелларҙа барлыҡҡа килгән дип беләм.
Беззең ауыл кешеләренең күбесенең ҡушаматлары бар. Мәсәлән, “Ҡырғыз” дигәне бар. Зәфир исемле кешене “Көзән” диләр, ул кеше сиңа бәйләнсә, син анан ҡотыла алмайсың. Беззә көзән дип жәнлекте атайзар, русса “куница” була. Ул кеше колхозда эшләгәндә, ашлыкны комбайны белән ихатасында бушаткан. Теге

жәнлек тә узенә ҡышҡылыҡҡа ашлыҡ жыйган кебек, был кешене лә “көзән” дип атай башлаганнар. Көзән ул бәләкәй буйлы, озон койрокло жәнлек, басыуза йәший, ул берзе эйәләсә, аны кыуып чыгарыуы авыр. Альберт дигән кешене “Моторист” диләр, ул машиналар йүнәтә, двигателде бер чәгәт эсендә жыйып бөтә, бик тиз эшләй. Радик исемле кешене “Васька” диләр. Бер кеше дә уны исемләп йөрөтмәй ине, кушаматы белән генә. Бер заман сыйырыбыз бызаулагач, без бызауга Васька дип исем куштык. Ул Радик шуны белеп калгач, үпкәләне хатта бер аз. Иремә: “Йарый, Рим абый. Минеӊ икенче бызауым тыуғас, мин аӊа Рим дип исем кушачакмын”, дип кайтып киткән ине. Рәзиф Борхатов дигән кеше бер заман ауылда магазин аскан ине, ул магазинны “Борхай” дип йөрөтәләр, анын фамилийаһына окшатып. Әлеге вакытта хужасы, хатыусыһы икенче, Рәзиф Борхатов узе төзөгән магазинын икенче кешеләргә сатып жибәрсә лә, барыбер беззә ул “Борхай” магазины. Фәнил исемле кешене “Князь” дип йөрөтәләр. Нимәгә икәнен әйтә алмайбыз.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡызы яҙып алды).

Вәлиева Фәнисә Хәтмулла ҡыҙы, 1946 йылғы

Беззә жылғаларҙан Нажый жылғасы аға, Ағиделгә барып тоташа ул. Басыунын да исемнәре бар, Марыш басыуы, Йәзгәр басыуы. Караӊғылы чыкыры дигән урын бар. Унда булған чыкырлары бик дирән, озон. Жиләккә Өч тармак дигән йаланға барабыз.Ул урыннан өч йул, өч култык китә төрлө йакка, шуга исеме лә шундый. Ә урталарында – күл. “Бер тармак күл” дип йөретәбез. “Ҡаланча басыуы” дигән урын бар. Әти суйләй ине, унда утыз өченче йелларда немецтар экспедицийа белән беззеӊ йакка килә. Бронза йаткыулыктары куп булган урынны ҡарайзар ине. Шул вахытта ук Каланча куйып киткәйнеләр. Аны өч-дүрт йел элек ваттылар, күп ғасыр тора ине ул беззә. Шуға урыны “Каланча басыуы” дип йөрөтелә. “Бике” ҡойосо бар, бик матур урын. Урман алдында шишмә, бар ауыл шунда йал итә, мәктәп балалары экскурсийаға шунда йөрөйзәр. “Ташлы койо” шишмәсе бар. Йаӊы йелда шунан крещеный су алабыз, ун туғызынчы ғинуар көнө. Ай тулған төндә алабыз. Ул су йел буйына торса ла, бозолмай. Ауырткан жиргә сортәбез, ауыртыуны сисә. Ауылда бөтәбез йыйылышып, ҡаз өмәләрен үткәрәбез. Гел куӊелле үтә, жырлар, такмаклар белән. Жылға буйларына төшәбез.

Ауылыбыз нефтҡа бай. Беззә ул бер меӊ туғыз йөз илле бишенче йелдан башлап чыға. Беззеӊ каззарзы хатта “нефтяниктар” дип йөрөтәләр, чөнки улар гелән нефтҡа батып йөрийләр.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡызы яҙып алды).

Исмәғилева Гүзәлиә Исрафил ҡыҙы, 1966 йылғы

Бакчасылык белән шөғөлләнәбеҙ, арбуз, ҡыйар, кәбестә, сейә, жиләк, алма – вис үстерәбеҙ. Сыйыр, кәзә, умарта тотабыз. Сыйыр сөтөнән эремсек, творог, сөт өстөн, сыр эшлибез. Кемдер ҡымыз эшлий хатта.

Урманнарза чәй үләне, сары, көрән мәтрүшкәләр жыйабыз. Борышник – ҡамырлыҡ, шиповник – гөлжимеш, земляника – жир жиләге, клубника – бакса жиләге, муйыл – шоморт, божья коровка – тәтәй, угол – почмаҡ, хлеб – эпий, ведро – чиләк, воробей – чыпчык.

Бабушка – нәнәй, ҡартый, ҡартатәй, мама – әни, әнкәй, папа – эти, эткәй, дядя – абзатәй, абый, зүрәткәй. Тетя – зуринәй, зурәбей.

Шерстяные носки – ойокбаш, остров – утрау, слякоть – пычрак, сестренка – сенлекәш, төпчөк, братишка – энем, энекәш.

Серый – күк, синий – зәӊгәр, голубой – сыйык зәӊгәр, фиолетовый – көрән зәӊгәр, оранжевый – ҡуйы сары.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡызы яҙып алды).

ҮРМӘТ АУЫЛЫ

Ғәлиев Рузил Ғиниәтулла улы, 1956 йылғы

Элек умарта эшләп, таҡта йарыу булмаған. Бала-чаға тәрбиәләгәч углевод кирәк, баллы әйберләр кирәк, гел ит кенә ашап йәшәп булмай. Ул ваҡытны инде алар ҡырағай ҡортларны урынларын икенче урынға күчереп, үзләренчә эшләгәнләр умарта кебек.

Ҡайын, учаҡ, имән бар. Аларҙыӊ эчләре ҡайы берзә ҡуышлана. Мына шу имәнләрнеӊ ҡуышланған жирләрендә үрчетеү йағын ҡарағанлар. Артынан ҡоротоп китмәгәнләр, ә үстерергә тырышҡанлар.

Бал ҡортонан иӊ беренче ризыҡ алабыз – бал. Шунан инде перга, прополис эшлийбез. Бала чаҡта кәрәзен чәйнәп йөрөнөк. Элек бар нәмәне лә ташлай торған идек. Бына ҡорт (пәри күбәләге дибез) умартаға кереп кәрәзләрне боза торған иде. Аны хәзер чатып була.

Ҡышҡылыҡҡа бал ғына түгел, перга, без аны эпи дибез инде, төрлө матдәләрне, төрлө пыльцаларны жийеп использовать итәләр, натуральный чәчкәнеӊ тажынан жийелған бөртөкләр.

Бал әби, бал бабай динек умарта тотҡан кешене. Әткинеӊ бар иде шундай сауытлары, табан дигән. Йүкәнән эшләнгән, эче ҡуыш, астынан төбө бар. Шундый йүкә сауытларны саҡлый торған идек балларны. Бер табан бал дигән сүзне ишеткәнегез барҙыр.

Һәр йақтын үзенең диалекты бар. Үзенең диалектик айырмасы була бит инде. Бер район менән очрашһаң, “эч” диләр. Улар аптырайлар “борай” дийеп. Илешләрнең татар менән башҡорт сүзләре ҡушылған. Безне уҡытнылар татар телендә. Мин беләм Ғ.Туҡайны, М.Жәлилне, Ғ.Ибраһимовларны, Ҡолмойларны уҡып үстек инде. Шуңа хәзерге ваҡытна ул керә башланы башҡорт теле булып. Без уҡыныҡ төп татар телендә. Безгә йуғары уҡыу йорттарына кереү ауыр иде, без русча белмәдек.

Күрше Тыпый ауылы хужалыҡты милек дип йөртә, ә без хужалыҡ дип кенә йөртәбез. Мин шушы телгә өйрәнелгән. Һәр кем патриот. Бик донйа ла үзгәрә, Беренче донйа суғышы турында мәктәптә белеүче йуҡтырҙа ул, шунан суң Бөйөк Ватан суғышы ла әкренләп йуғалыуы мөмкин. Ленин бабайды белмәйбез. Хәзер шулай бит, берсен күберәк маҡтайбыз, йаңы патша әйбәтерәк.

Алағайым дигән сүз бар, ал бик күп дигән сүз. Аның анекдоты ла бар. Партийалар ултырышы бара. Бер компанйондың суңғы ваҡытны керәсе килмәгән иде. Кергәч сорайлар, ди, алама ғәзәтләрең йуҡтыр бит инде? Бик алай алама ғәзәтләрем йуҡ, но алағайым эчәм инде, дигән.

Шәүәли дигән нәсел бар. Ул ҡупыртып сөйләргә йараткан. Шуға безнең йаҡта кеше әзерәк маҡтана башласа, шәүәлиләнмә диләр.

Тәкәрлек ҡошо урамы бар. Сазда йәшәгән бәләкәй ҡош исеме. Ул урам сазда ултыра. Үрмәт ауылының атамасы суғанчылар. Тыпыйныҡы чабатачылар. Элек базарға барып суғанны, чабатаны саткканлар.

Боярышник – ҡамырлыҡ, ҡамырлауыҡ; шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – ҡайын жиләге, клубника – баҡча жиләге, черемуха – шоморт, самец – ата, лягушка – баҡа, божья коровка – тәтәй ҡашыҡ, черепаха – ташбаҡа, угол – почмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, йанчыҡ; ведро – бидрә, воробей – чыпчыҡ; бабушка (с материнской стороны) – йыраҡ әби, дәүәни; бабушка – нәнәй, дедушка – ҡартәти, кесе ҡыз туған – апай, ир туған – туғаным, әсәйҙән өлкән кеше – зур инәй, шерстяные носки – ойоҡбаш, шапка-ушанка – бүрек, слякоть– пычраҡ, ләмшә, ләпек; остров – утрау була. Күк – серый, зәңгәр – синий, ҡыҙыл – красный, коричневый – ҡоба, фиолетовый – көрән, оранжевый – кишер сары, вишневый – чийә ҡызыл.

Нарат күпере бар. Шул йылғадан тапҡанлар наратлар, улар өй чалырлыҡ булғанлар. Нарат – сосна. Гәүерле басыуы. Гаврила дигән байарның жире булған. Завод йулы. Завод булған. Хәсән ҡуышы. Чынлап та Хәсән йәшәгәндер инде ҡуыш ҡороп. Чигән табыры бар. Чигәнләр табыр ҡороп йәшәп алғанлар. Шунан ҡыуғанлар. Салҡын шишмә. Бүтән шишмәләргә ҡарағанда суы салҡын.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡызы яҙып алды).

Саттарова (Шәрипова) Индиза Мәғрүф ҡыҙы, 1969 йылғы

Кулак ҡушаматы минең ҡартәтигә тағылған була. Кулак булған, хәлле йәшәгән. Үзенең тәгәрмәне, ике йаҡлы өйө булған. Сәләмәтле булған. Минең внучкам “Ҡызыл таң” гәзитендә йазған: мин ғорурланам кулак оноғо булғанға, дип. Ҡартәтәсе турында йазған.

Ҡартәтәй булған Шәрип. Ике энесе булған. Ул бер мең туғыз йөз унынчы йылларны өйләнә. Беренче ҡатыннан ике малай була, шунан йегерме икенче йылларны икенче ҡатын ала. Ишле генә мал-тыуары була, ике аты, ничәлер баш сыйыр, сарыҡлары була. Ашлыҡ чәчеп, мич төбөнә күмәс салып, Баҡалы районына күмәс сатырға йөрөгәнләр. Аның аттарының ҡыңғырауы ғына саҡланған. Ҡартәтәйнең атамасы Күмәчи Шәрип булған.

Бер мең туғыз йөз егерме сигезенче йылларны жийен була. Жийендан суң ҡартәтәйне комунислар чәнчәләр. Алып китәләр Баҡалы больницаһына.

Ҡартәти “әгәр мине алып ҡала алсаң, мин сиңә ат бирәм” дигән врачҡа. Вращ, үләсен белгәч, эстәге органларын тартып чығара башлаған. Ҡайда жирләнгәнен берсе лә белмәй. Бер мең туғыз йөҙ утыз бишенче-утыз алтынчы йылларны байлығын сүтеп алып китәләр. Әти сөйләй, абзыҡайға тимер белән суҡтылар, шунан ихаталағы әйберне алып чығып киттеләр. Әтигә биш-алты ғына йәш була. Шәрипнең йәш ҡатыны энесенә бара.

Энесенең исеме Акрам булған. Әти үзе дүрт йыл пограницник булып хезмәт итә, ике абыйы ла суғышта була. Бер абыйы ҡайтмай, икенсече ҡулсыз ҡайта. Суғышҡа киткәнче икесе дә Мәскәүдә эшләй, Московский уголовный розыскта, берсенең фотосы саҡланған. Кулак малайлары булса ла туған илгә тоғро хезмәт иткәнләр.

Бөтөн булған байлығын талап алып чығып итәләр бит инде. Абзар ҡоралдарын сүтеп алып чығып китәләр. Әти сөйләй инде, мин, ди, биш-алты йәшлек кенә, тәзрә төбөндә басып торам, шунан ул абзыҡайды тимер белән суҡты ла, ди, ниндәйдер тимер белән, ди, абзыҡай йығылды, ди, шунан ихаталағы әйбердәрде тейәп алып чығып киттеләр ди. Мин шул күз алдымда, биш-алты йәшлек кенә тәзрә төбөндә ҡарап тордом ди. Шулайтып Шәрипте үтерәләр, донйаны икегә бүләләр, ике ҡатын бит икеһендә лә балалар бар, икенче йәш ҡатыны энесенә бара. Энесенең балалары булмай. Уны әҙерәк хәтерләйем, тракторға тапалып үлде, Акрам исемле. Ат өстөндә гел йөрөп, шуға булмаған уның балалары дип әйткән бар иде әнизең.

Шунан бер малай ҡала бит инде йәш ҡатында Хәниф исемле, ул уҡый да партшколаға жибәрәләр Уфаға. Уфа кире Илешкә ҡайтармай, Хәниф Шәрипов дигән кеше була инде, Балтач районына жибәрәләр. Балтач районында ике колхозда илленче, алтмышынчы йылларна председатель булып эшләй ун туғыз йыл һәм йәшләй генә үлеп китә илле йәштә.

Мин уйлайым инде, әгәр ҡартатайды шул ваҡытта үтермәгән булсадар, йә төрмәгә алып китердәр иде, йә землянкала ҡалырлар иде. Ә ҡартатайдың артыҡ нәрсә булмаған инде, улар грамотный ғына кешеләр

булғандар, коммунистар булғандар бит инде. Барсы ла кем туғандар булғандар, Йахин фамилийалы, суғыштан берсе дә ҡайтмай инде.

Ҡаймаҡны сөт өстө дибез, эремчек, май, ҡатыҡ әзерләгән бар. Бездә ҡорот йуҡ инде. Әйтем бар бит инде: “Сыйырлы көнөм – сыйлы көнөм”, – дип. Сыйыр тамаҡны туйдырған бит инде. Рәшидә апаның сөйләгәне бар бит “Сыйыр бар иде, сыйыр асырадыҡ, сыйыр белән генә исән ҡалдыҡ”. Әткәйдәре суғыштан ҡайтмай, биш бала ҡалалар, сыйыр белән исән ҡалалар.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ АЙЫУ АУЫЛЫ

Муллахмәтов Сәғит Мулламөхәмәт улы, 1938 йылғы

Мең туғыз йөз житмеченче йылны килдем мында. Жиде йыллыҡ мәктәп ийе. Мәктәп директоры булып килдем. Иптәшем дә уҡытучы. Бөтөн ғаиләбез белән педагоглар династийасы инде без. Шунан житмеченче йылдан Ҡырғыз ауылына, шушы районда үскәчтен, күрше ауылда ғына булдым мин. Без, бер ыру кешеләре, Ҡырғыз ауылының электән үк маҡтаулы, шулай уҡ эшчән, тырыш халыҡ икәнен беләҙер ийек. Ул вахытларда әле, колхозларның йаңы айаҡҡа басып килгән чорларында, шушы колхозда бик данлыҡлы безнең Ахийаров дигән председатель бар ийе. Шул председатель айаҡҡа бастырды шушы Ҡырғызны. Халыҡны айаҡҡа бастырыуға күп эшләҙе. Ул чорларда миллионер колхоз дигән колхозлар республикала сирәк ийе. Шушы “Ағидел” колхозы, ул вахытта исеме Маленьков ийе, миллионер колхоз ийе. Сирәк республикала булған вахытта Башҡортостан радиосы иң беренче шушында сөйләй башлады. Беренче булып мында ут, лампочкалар йанды, элек лампа белән ийе бит инде. Шушында жите йыллыҡ мәктәп ийе, килдем, уҡыта башладыҡ. Элекке егерме дүртенче йыллардан бирле начальный класс булып эшләнгән мәктәп ийе инде был ағач мәктәп. Шушы мәктәпне жиде йыллыҡҡа иттек, соңынан тора-тора, ул вахытта Өлфәт Сафийевич председатель ийе, шул мәктәпкә пристройлар эшләп, аннан соң сигез йыллыҡҡа әйләндердек. Анан соң мең туғыз йөз житмеч жиденче йылны урта мәктәпкә әйләндердек. Шунан соң шушы Ҡырғыз ырыуы традицийаларын дәуам итеп, мында фольклор ансамбль ойоштороп жибәрдек. Мин үзем жигерме йыл ансамблдә бийенем, народный ансамбль Илештеке. Ленинградта, Москвада, чит илләрдә, ГДР-ҙа булдыҡ инде без. Шулай ойошторол жибәрдем. Башҡортостан радиосы, Башҡортостан телевиденийесы бөгөнгө көнгә чаҡлы күрсәтә әле безнең “Аулаҡ өй” дигән программаны. Йарты сәғәтлек программа. Шушы фольклорды үстереп жибәрдек. Шушы бөтөн Башҡортостанда нindий генә күренекле дата булмасын, правительственный концертларда без булдыҡ Уфада инде. Зурлар арасында да түгәрәкләр ойоштороп, мәктәп уҡыучылары белән драма түгәрәге ойоштороп, башҡорт йазыучылары, Мостай Кәримнең, Абдулла Ахметшинның бөтөн күренекле әсәрләрен, драмаларын, пьесаларын сәхнәләштереп, спектаклдәр белән бөтөн тирә-йаҡҡа йөрөп, үзебезнең башҡорт нейебезне күтәрергә тырыштыҡ, телебезне саҡларға тырыштыҡ. Шунан суң әле мына өч йыл элек башҡорт ҡоролтайына чаҡырдылар безнең ғайләне. Әл дә “Башҡортлар” тапшырыуында бара минең сөйләгәннәрем, ничек балаларны тәрбийәләү турында. Күп кенә урын биреп, “Башҡортостан” концерт залында ғайлә белән выступать иттек. Шунан “Айға үрелгән, нурға күмелгән” дигән номинация буйынча Башҡорт ҡоролтайының Маҡтау хатын алдыҡ. Шунда интервйу бирдем мин. Без әле сезне Ҡырғыз ырыуынан, диде Ҡоролтайның житәкчесе, без сезне әле “Түгәрәк өстәл”гә чаҡырабыз, шунда сөйләшербез, дигән ийе, әллә оноттолар, әллә йуҡ, ул “Түгәрәк өстәл”ләргә барып житеп булмаҙы инде. Мына шул бөгөнгө көнгә саҡлы, сирәгерәк булса да, “Башҡортлар” тапшырыуында безне күрсәтеп алалар. Анда ғайләләр алты районнан, буғай, ийек инде, Баймаҡтан бар ийе анда, чын башҡорт ырулары. Мына шулай иттереп, бик ҡызыҡлы ней ойошторған ийе Ҡоролтай. Анда инде бик уңышлы булды.

Шунан хәзер эшне дәуам иттек инде йәшләр арасында, мына минем уҡучым ултыра мында, телевиденийела бергә чығыш йасағанбыз, бик актив булдылар, хәзер мәктәптә мына музейны житәкләй, тарих уҡыта, бик данлыҡлы уҡытучы инде. Шунан мәктәптә тәрбиә эшләрен күтәрә барҙыҡ инде. Фольклорный ансамбль дә бар, мындый ансамбль дә бар, драма түңәрәге дә бар. Производство бригадасы буйынча да гел алдынғы, башта республикаға чыҡтыҡ, аннан Рәсәй күләменә чыҡтыҡ, шуннан соң үсә барҙыҡ инде, данлана барҙыҡ. Исем дә арта барҙы, башта Башҡортостан Республикасының мәктәптәренең атҡазанған уҡытучысы, аннан Рәсәй Федерацийасы мәктәпләренең атҡазанған уҡытучысы исемен, шуннан соң Рәсәйдең “Отличник народного просвещенийа”, шушы билгеләрне алдыҡ. Бөгөнгө көнгә чаҡлы ошо эшне дәуам итеп барабыз инде. Әле үзем районның халыҡ театры “Чағыл”да артис булып торам. Сез алып килгән студент ҡызның апасы белән бергә как раз узған йылны был көнне без ун дүртендә Ҡазанда чығыш йасадыҡ, житмеш алты коллектив.

Фольклор ансамбленең исеме – башта “Йәшлек” ийе, хәзер “Ағидел таңнары”. Шушы жирлеккә бәйләп атаған исем. Без фольклорға бөтөнөсөн дә үзебезнең тирә-йаҡны кертергә тырыштыҡ. Мына былар “Минеште моряклары” булып та бөттөләр инде, Минеште йылғасы аға. Фольклорда урындағы материалны ҡулланып, шуның белән бәйләп башлап йебәрәбез: Гүзәл Ағидел буйларынан килдек сезгә, дип. Сөн йылғасы Ағиделгә ҡойған урын был, Татарстанға чиктәш.

Халыҡның диалектларына килгәндә, ҡатнаш бардыр инде. Ҡоролтайда да әйтеп үттеләр аны. Конференцийа өләшөндә. Аларның үзләренә генә хас диалект, Татарстанға да йаҡын булғас, дип. Аҡтаныш безгә Сөн арҡашлы ғына. Алар белән бергә ниткәчтән. Мин әле йәшерәк бала чағында вахыттағы тел белән хәзерге тел айырыла. Элек без чын башҡортса “тип әйткән ти, мына шулай, ҡыҙыл боҙау” шулайттырып

сөйләшә ийек, хәзер ҡатнашып киткәчтән бызауға да әйләндек, *з* белән*: без дә, сез дә* дип. Күпчелек сүзләребез башҡорттан да алынған, татардан да алынған, мына шулай ҡатнаш диалект. Аны теге ҡоролтайда ла конференцийа өлөшөндә билгеләп үттеләр, мына безнең ҡырғыз ырыуынан килгән, шулар чығыш йасайлар, дип. Сезгә сөйләп торғанчы, дип, анда без, туҡтале, без үзебезнең номер белән сезгә үзебезне күрсәтәйек дип, башҡортноң бик матур йоласын, ун өч кеше, оныҡларыбыз белән, иптәшем белән, балалар белән шулай матур итеп выступать итеп ҡайттыҡ. Әл дә беләләр анда. Был башҡорт ҡоролтайының махсус чаҡыруы буйынча әйтеп жибәргәннәр ине Гумеров. Унда ул вахытта Зәмфира алып барды анда безне. Ул инде безнең культураның тотҡасы инде ул бөтөн Илеш районының.

Ансамблнең сығышларында төрлө йолалар, бөтөнөсөн күрсәттек. Ҡаз өмәсе, бәбәйгә исем ҡушыу, бәбәйне алып ҡайтыу...

Әле шул тормошҡа бәйләп минең, иптәшем белән илле йыл торғанға "Ғүмер йомғағын сүткәндә" дигән күренеш йасап, үзебезнең туй өлөшөнән башлап хәзерге көнгә чаҡлы, шуны күрсәттек. Был йаңы асыш булған ийе инде. Башҡорт туйынан башлап күрсәттек. Ә "Аулаҡ" өйнөң телефонда йазмасы бар, кирәксә. Ул башҡорт телевиденийесендә әл дә бара.

Бына шулайтып йәшәп йатабыз инде. Диалектыбыз ҡатнашҡан, татарлар да йаҡын булғач. Аҡтаныш районында безнең бына башҡорт сүзләре бар. Ҡазанға табан киткән сайын анда бөтөнләй икенче төрлө. Аҡтаныш татарларында безнең башҡорт сүзләре бик күп сүзләр ҡалған.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Хөснөтдинова Илүзә Илһам ҡыҙы яҙып алды).

Илеш районы ерле һөйләшенең лингвистик үҙенсәлектәре

Илеш районы халҡы үҙенең йәнле һөйләү теле буйынса төньяҡ-көнбайыш диалекттың түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә инә. Түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләше төньяҡ-көнбайыш башҡорттарының – йәнәй, гәрәй, уран, йәлдәк, ҡаршын, ҡырғыҙ,ҡаңны, шәмшәҙе, юрмый, байлар, буләр ырыу һәм ҡәбиләләренеңйәнле һөйләү теле булып тора. Был һөйләш зонаһындашулай уҡ меңлеләрҙең – сарайлы-мең, ҡобау-мең,табындарҙың ирәкте ырыуҙарына, балыҡсылар, ҡатайҙар,әйлеләргә ҡараған ауылдар бар.

Илеш районы ерле һөйләшенең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәре.

Тәүҙә вокализм өлкәһендәге (һуҙынҡылар) һөйләш үҙенсәлектәрен билдәләп үтәйек. Вокализм системаһында ерле һөйләш билдәләре киң сағылыш тапмаған.

Асыҡ күренеп торған фонетик күренештәрҙең береһе – ирен гармонияһының боҙолоуы. Әҙәби телдәге *ө* фонемаһы буйынса күҙәтелгән ирен гармонияһы һөйләштә боҙола. Миҫалдар: *шөкер – шөкөр, өчен – өсөн, төне – төнө, көне – көнө, бөтен – бөтөн, дөрес – дөрөҫ, төрле – төрлө, өйе – өйө.* Айырым һүҙҙәрҙә ирен гармонияһы алғы рәт гармонияһына күсә: *бетереп – бөтөрөп,* артҡы рәт гармонияһы ла алғы рәт гармонияһына әйләнә: *бәйрәм – байрам.*Айырым һүҙҙәрҙә артҡы рәт гармонияһы һөйләштә тулыһынса бер өн гармонияһына әйләнә: *былды – булды, алар – улар.*Һуҙынҡы өндәрҙә күҙәтелгән фонетик процестар тураһында һүҙ барғанда өндәрҙең редукцияһын (төшөп ҡалыуын) да билдәләп үтергә мөмкин. Тәүге ижеҡтәге баҫымһыҙ өн редукцияға бирелә: *чор – осор.* Шул уҡ күренеш һүҙҙең икенсе ижегендә урын ала. Был осраҡта форма яһаусы ялғауҙар ҡушылғанда, икенсе ижектәге өн тулы редукцияға бирелә: *йөртелә – йөрөтөлә, ыру – ырыу, басу – баҫыу.*

Тартынҡы өндәр (консонантизм) системаһында күҙәтелгән фонетик процестар.

З – Ҙ. Билдәләнгән өндәр сиратлашыуы төньяҡ-көнбайыш диалекттың төп үҙенсәлектәренең береһе һанала. Илеш районы ерлегендә был фонетик билдә үҙенсә сағылыш таба:

– һүҙ башында: *зур – ҙур*;

– һүҙ уртаһында: *хәзер – хәҙер, ҡызыл – ҡыҙыл, төзөй – төҙөй, хезмәт – хеҙмәт, бызау – быҙау;*

– һүҙ аҙағында: *тоз – тоҙ, үзебез – үҙебеҙ, әз – әҙ, нигез – нигеҙ, ҡырғыз – ҡырғыҙ.*

С – Һ. Башҡорт әҙәби теле *һ* өнө йәнле һөйләү телмәрендә *с* фонемаһына күсә. Был сиратлашыу ҙа төньяҡ-көнбайыш диалекты һөйләштәренә хас күренеш. Миҫалдар: *саумысыз – һаумыһығыҙ, сабантуй – һабантуй, суғым – һуғым, сөргөн – һөргөн, сора – һора, син – һин, саҡла – һаҡла, соңғы – һуңғы, сарыҡ – һарыҡ, бурсыҡ – бурһыҡ, сөт өстө – һөт өҫтө.*Һүҙ төркөмдәренең төрлө морфологик категориялары яһалғанда шулай уҡ был күсештең һаҡланыуы күҙәтелә. Ҡылым һөйкәлештәре формалары яһалышында түбәндәгесә алып барыла:

– өсөнсө зат бойороҡ һөйкәлеше ҡылымы: *булсын – булһын, барсын – барһын, бетермәсен - бөтөрмәһен;*

– шарт һөйкәлеше ҡылымы*: ҡараса – ҡараһа, ҡайтса – ҡайтһа, озатса – оҙатһа, эйәләсә – эйәләһә, булса – булһа.*

Исем һүҙ төркөмөнөң эйәлек категорияһы яһалышында *с – һ* күсеше күҙәтелә: *ҡаз өмәсе – ҡаҙ өмәһе, шәжәрәсе – шәжәрәһе, йылғасы – йылғаһы, Ҡарға бутҡасы – Ҡарға бутҡаһы, кешесе – кешеһе.*

Исемдәр нигеҙендә сифат һүҙ төркөмө яһалыу процесында был күсеш һаҡлана: *эшсез – эшһеҙ, ҡулсыз – ҡулһыҙ.*

Ҫ – С. Күрһәтелгән өндәр күсеше шулай уҡ төньяҡ-көнбайыш диалектҡа хас күренештәрҙең береһе һанала. Фонемаларҙың сиратлашыуы һүҙҙең бөтә ижектәрендә лә урын алған:

– беренсе ижектә: *өстө – өҫтө,ис – иҫ, үс – үҫ, өстәл – өҫтәл, төс – төҫ;*

– икенсе ижектә:*нәсел – нәҫел,Исәнбай – Иҫәнбай, басу, басыу – баҫыу,бас – баҫ дөрөс, исән – иҫән;*

– һүҙ аҙағында: *дөрөс – дөрөҫ, урыс – урыҫ.*

Щ – С, Ҫ. Айырым һүҙҙәрҙә, һүҙ формаларында әҙәби телдәге *с, ҫ* өндәре йәнле һөйләү телендә *щ* фонемаһына күсә. Был күренеш, алда әйтелеүенсә, һүҙҙең тамырында һәм уның төрлө формаларында күҙәтеләҙ

– һүҙ тамырында: *щыҡ – сыҡ, өщ – өс, щана – сана, эщкерт – эҫкерт, туҡмащ - туҡмас;*

– форма яһалышта: *щыҡҡащ – сыҡҡас, икенще – икенсе, ашлағащ – ашлағас;*

– һүҙьяһалышта: *татарща – татарса, ҡарщыҡ – ҡарсыҡ, ущма – усма.*

Ҡылымдың киләсәк заман юҡлыҡ формаһы яһалышында *ç – с* өндәренең күсеше күҙәтелә: *онотмас – онотмаç, бармас – бармаç, килмәс – килмәç.*

Ҙ – Н. Быға тиклем беҙ килтергән миҫалдарҙа башҡорт әҙәби телендәге өндәрҙең Илеш районы йәнле һөйләү шарттарында төрлө өндәргә күсеше тасуирланды. Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә, грамматик формаларҙа әҙәби телдә актив ҡулланылған өндәрҙең һөйләштә лә осрауы теркәлде. Мәҫәлән, ҡылымдарҙың билдәле үткән заман формаһы -*ҙы*ялғауы менән яһалыуы үҙенсәлекле күренеш. Был рәүешле яһалған формалар 1-се һәм 3-се затҡылымдарына ҡарай. Миҙалдар: *йәшәҙем – йәшәнем, жиламаным – иламаным, саҡлаҙыҡ – һаҡланыҡ, уҡыҙы – уҡыны, (мешать) итмәҙе – ҡамасауламаны, булмаҙы – булманы, ҡалмаҙы – ҡалманы .*

Район халҡы йәнле һөйләш үҙенсәлеге, шулай итеп, морфологик катеориялрҙың яһалышында ла асыҡ сағылыш ала. Тағы ла бер морфологик форманың яһалышын билдәләп үтеү кәрәк. Төрлө лексик-грамматик төркөмдәрҙә һан категорияһының күплек мәғәнәһе *-дар/-дәр* элементы аша реалләшә. Миҫалдар: *туйдар – туйҙар,әткәйдәр – әткәйҙәр, булсадар – булһалар, китердәр – китерҙәр.*Исемдәрҙең урын-ваҡыт килеш формаһы һөйләштә *-да/-дә* ялғауы менән яһала: *тракторда – тракторҙа, ҡырда – ҡырҙа, туйда – туйҙа.*

Илеш районы ерле һөйләшенең лексик үҙенсәлектәре. Был район һөйләше дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалект системаһына ҡарағанлыҡтан, уның лексик составы шул уҡ билдәләргә эйә. Шулай ҙа ҡайһы бер берәмектәрҙе күрһәтеп үтәйек: әсәй – әни, әнкәй, атай – әти, әткәй, өләсәй (әсәй яғынан) – йыраҡ әби, дәүәни, өләсәй – нәнәй, олатай – ҡартәти, ҡартый, ҡартатәй, һеңле – апай, сенлекәш, төпчөк, ҡусты – туғаным, энем, энекәш, инәй – зур инәй, дүрнәй, зурәбей,ағай (атайҙан өлкән ир) – дүрәтәй абзатәй, абый, зүрәткәй, ағай (атайҙан кесе ир) – төпчөк абзый, божья коровка – тәтәйҡош, тәтәй тауыҡ, һоро – күк, күк – зәңгәр, зәңгәр – сыйык зәңгәр, миләүшә – көрән зәңгәр, әфлисун төҫө – куйы сары.

Шулай итеп, Илеш районы йәнле һөйләү теле, күрше һөйләштәрҙең тел йоғонтоһон кисереүгә ҡарамаҫтан, үҙенә генә хас билдәләргә эйә.

ЙӘРМӘКӘЙ РАЙОНЫ

АБДУЛЛА АУЫЛЫ

Хәләфиева Сулпан Усман ҡыҙы, 1971 йылғы

Мин үзем Бүздәк районының Яҡуп ауылында тыуып үстем, Абдулла ауылында йегерме бер йәштән йәшәйем. Мына мин килен булып төшкәщтен, мине Ыҡ йылғасы йағынан алып ҡайттылар, андағы матурлыҡ! Абдулла ауылында Кермәнщек тауы ҡаршы ала, шушы Кермәнщек тауының Ыҡ йылғасына шәүләсе төшә.

Әлеге моментта татарлашып киттек инде. Башҡортлар бит алар ҡараҡушҡыл булған инде, ә татарлар күщеп килгәндә теге матур, аҡсыл бер төрлө битле, бик ныҡ башҡортлар татарларға зависть белән дә ҡарағаннар инде, шул тиклем матур дип. Татарларның ҡызлары матур булған инде. Татарлар уңған булған, ап-аҡ итеп илләп иҙәннәрен йыуып ҡуйған булғаннар инде. Башҡорт йегетләре бер ауылға да бу ҡызларны бирмәгәннәр һәм үзләре дә башҡа ауылдан ҡыз алмағаннар. Туҡсанынщы йылларға тиклем шушы ғәҙәт бар, булған безнең ауылда, щиттән ҡыз алмағаннар, щиткә ҡыз бирмәгәннәр.

Абдулла ауылы инде бер щоҡордараҡ урыннашҡан, анда йул салғаннар инде теге колхоз урыннашҡащтын Иске Турай нейенә, ә былай автобус-фәлән йөрмей. Шуға инде әллә ҡайа барып тормағаннар, гел игенщелек белән шөғөләнгәннәр. Итек басҡаннар, тимерщелек белән шөғөләнгәннәр. Шунан иң беренще итеп безнең ауылда су тегермәне ҡорғаннар. Азаҡтан шушы су тегермәненә, уҡып ҡайтып килә торған булғащтын инде, электр формасында электр ҡороп, шушы Абдулла ауылында иң беренще электр энергиясы барлыҡҡа килгән һәм беренще булып радио кергән.

Ҡортло шишмә бар. Шишмәләр бит инде йыраҡ булған, бу инде илле метрға сузылғащ, былар инде бу Ҡортло шишмәнән алған. Ҡортло шишмәнән алып ҡайтҡащтын, суын гел щүпрәк аша сөзгәннәр, гел ҡорто булған шуның.

Шунан Баллы шишмә бар, тағы Ыҡ йағына ғына аҡҡан Ҡыйбыла шишмәсе бар. Баллы шишмә дип тәменә ҡарап әйткәннәр, шул щаҡлым ащыға торғаныйыҡ, тей, әнейләр өйдә булмағанда, дип бер ней сөйләйдрие инде. Шул щаҡлым ныҡ ащығадрийыҡ, тей, ипейне киптергәннәр бит инде, шул ипейне төшөрәдрийек тә, ди, бөтөнөбез бергә жыйылып алалар уйнағаннан соң, Баллы шишмәгә манщып, йеветеп ашайдрийыҡ, ди. Шул баллы кеүек буладрийе, ди. Шунан Баллы шишмә булып ҡалған.

Безнең ауылдан Чех суғышы да үткән. Чех суғышы үткәндә ирләрне бер йаҡҡа ҡыуып алып киткәннәр, ҡатын-ҡызларны Кермәнщекнең асҡы өлөшөндә, түбән ощҡа таба инде, шунда таш келәт булған, шул байҙан ҡалған инде, шул келәткә керетеп тутырғаннар. Бер чехның гел ҡулында алтын йөҙөк булған, шуны мына күргәннәр инде, оло көзгө йөрөткән булған кҫтәреп үзе белән. Берәрсенән талаған булғандыр инде, дип фаразлайлар инде. Шушы безнең солдатларыбыз килеп шушы чехларны бәргәннән соң, тар-мар иткәннән соң, безне щығардылар, ди. Щығарғащтын бер ҡатын-ҡыз күргән дә инде, көзгөсөн алып кешегә биргән, ҡулындағы бармағын салдырырға тырышҡан, үлгән чех бит инде. Салдыра алмағащ, ауызына ҡабып шуны алған. Шунан соң шушы алтыннан соң йорт салып, үзенең йорт-ҡураларын йаңыртҡан. Ә бу чехларны инде шул, бөтөнөсен бергә жыйып, мына шушы Баллы шишмәдән щаҡ ҡына йуғарыға табан шунда күмгәннәр. Әле булса инде анда ҡыщыртҡанныҡ и мына күмгән жирләре түңгәк-түңгәк булып тора инде.

Шунан шушы Абдулла ауылында революция ваҡытында үзебезнең кешеләребезне, коммунистарны тезеп атҡаннар да гәүдәләрен Ыҡҡа салғаннар. Безнең халыҡ төннә тороп, шушы гәүдәләрне Ыҡтан алып, Кермәнщекнең асҡы өлөшөнә күмгән.

Ыҡның инде атты щумдыртып-щумдырып нейткән тирән жирләре булған, атны щумдыртып йөрөгәннәр. Шул жирләрне Ат щумғалағы дип әле булса да әйтәләр. Анан Турай белән ике арада Айыу батҡан жир бар. Ул күл булған инде, ул заманда безнең йаҡларда айыулар да булған инде, шушында айыу батҡан.

Абдулла ауылынан үтеп киткән Әбей батша йулы. Шушы Әбей батша үзенең тотҡоннарын безнең Ыҡ аша үткәреп, мына Сүллегә, Сүлле тауы аша шунан Бәләбәйгә илткәннәр. Алар шалтырлап ауылға килә башласа, этләр олой торған булған инде. Безнең шул Бүләк тауы өстөндә щоҡор булған, алар өщөн ҡазып ҡуйылған, шул щоҡорға бик ныҡ әшәкеләрен төшөрә торған булғаннар, ә ҡайыбер теге нейләре инде шул ҡырыйҙа утырған булған. Ә бер мәртәбә, дип сөйләйләр инде, бер башҡорт туры килгән – шулай бығауда, ҡуллары-айаҡлары бер-бересенә бығауланып, шулай шалтыр-шолтор тауышлар ишетелә, башҡорт жиренә айаҡ бащҡастын матур итеп башҡорт моңон жырлаған. Гел, ди, шулай без, ди инде, бала-щаға идек, ди, безне щығармайлар ийе алар килгәндә. Этләр олой торған булған, без шул тиклем жәлләйдрийек, ди, ипей кисәге ырғытадрийыҡ, ди, шул тотҡоннарға. Шуны бересе алса, бүтәннәре бөтөнөсө йығылыр ийе, ди, мына шушылай иттереп сөйләйләр инде.

Киндер күле бар, шунда гел генә киндер батырғаннар. Әле ул бик сай ғына.

Ҡабыҡ күле бар, аны инде Ыҡҡа да батырғаннар, йүкә щығарғаннар.

Абдулла ауылы исеме, иң беренще Абдулла ҡарт щығып утырған, аның инде Шах дигән малайы булған. Ул Шах дигән малайы, Шах ауылы бар бездә, ул Шах ауылында жип йасағаннар. Анда урыс фабрикасы булған, урыслар жип фабрикасы ащҡаннар. Бездә бит инде сарыҡ асрағаннар, безнең халыҡ шунда йөн илтә торған булған. Шунда Шах ауылы барлыҡҡа килгән, фаразлау буйынща инде, бу Абдулланың малайы түгелме икән, диләр инде.

Смородина – ҡарлыған, малина – ҡура жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – баҡса жиләге, шиповник – гөлжимеш, черемуха – шоморт, боярышник – ҡамыр жимеше, ежевика – бөрлөгән.

Отец – эткий, мать – эний; бабушка – эбейем, нэнэй *(совр. версия)*; дедушка – бабам.

Младший брат, младшая сестренка – апайым, старший брат – абый, старшая сестра – апа, сестренка мужа – ҡайынсеңле.

Туған булмаған 60 йәштәрҙе үткән әбейҙәргә өндәшкәндә этки тигән аффикс ҡушыла: Ғәширә + этки = Ғәширәтки, Бәширәтки.

50 йәштәр тирәһендә булһа – исем + апа: Ғәширә апа, Бәширә апа.

Бабайҙарға өндәшкәндә – абый, *80 йәштәрҙе үткән булһа* – бабай.

Балыҡтар: ҡызылҡанат, күтәмә, этләй, табан, шүкә.

Божья коровка – тәтәй әбей.

Угол – пощмаҡ, хлеб – эпи, лягушка – баҡа.

Ҡоштар: ҡарлуғащ, щыпщыҡ, күгәрщен, йабалаҡ, торна, аҡҡош, ҡыр үрҙәге, щеләп.

Һауыт-һаба: щынайаҡ, щынайаҡ асты, ҡалаҡ, щәй ҡалағы, ҡош табаҡ (ҙур табаҡ), табаҡ, баҡращ (половник).

Бәлеш, ощпощмаҡ, бөкөрөй (бәрәңге пирогы), пилмән, ваҡ бәлеш,

Ҡазан бөкөрөйө бешергәндә туҡмащ ҡамыры йасайлар да, шуны кисеп түңәрәкләп, шунан бөгөп, ҡазан эщенә эремщек салалар да, су ҡайнап тора инде, шул суда бешереп алып мыны, аҡ май белән майлап ҡуйалар. Суы булмай инде, шуны ҡазан бөкөрөйө, диләр.

Сыйыр бызаулағащ, уғыз була бит, шул уғызыннан эремщеген алалар, аның инде эремщеген алалар да, йә күршесенә былай тарата, йә булмаса нидер булса да бешереп, сыйыр бызаулағащтын, күршеләрне жыйып, бөтөнөсөн ашатып угощать итә. Әгәр ҙә шушылай кешеләрне угощать итсә, сыйыр сөтлө булыр, мал күп булыр, диләр.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

АТАМКҮЛ АУЫЛЫ

Вәхитова Венера Илдус ҡыҙы, 1967 йылғы

Мин бу ауылныҡы түгел, мин ҡырыйдағы ауылдан, мынан жиде километр Атанкүл ауылы бар, шунда туғанмын. Шунан мин бәләкәй щаҡта уҡ мында күщкәнбез, мәктәпне лә бу мәктәптә бөтөрдөм. Аннан Бәләбәй педучилищесына уҡырға кердем, аны бөтөргәщ, мине распределение буйынща шул уҡ районға только дөм икенще башына жибәрделәр, Иске Шах ауылына. Мин анынщы татарща бик нащар белә идем, анда эләккәнще. Без анда эләккәщтен андағы халыҡ, гел безгә урыс уҡытущылары жибәргәннәр, дип әйтәләр иде. Тора-тора өйрәндем татарщаға әйбәт итеп, аңлый башладым, гел сөйләшергә тырыштым, гел өйрәнергә тырыштым, уҡый башладым, балаларны да уҡыта идем, балаларны рус теленә уҡыта идем, үзем татарщаға өйрәнә идем, шунан өйрәндем. Шунда кийәүгә щыҡтым. Шунан иптәшем хәләк булды ла, йаңадан эти-эни мине мында ҡайтардылар: "Нишләп унда щит ауылда торасың? Үзебезгә ҡайт", – диделәр. Мин Иске Шах ауылынан ҡайттым бала белән. Мин роддомда йатҡанда иптәшем үлде, балаға бер генә көн иде, ул күрәлмәде инде, килгән иде, роддомда күрсәтмәделәр. Шунан ҡайтҡащтын, бер нищә йылдан суң, малайыма өщ йәш иде, өщ йылдан суң тағы да кийәүгә щыҡтым Атанкүл йегетенә. Ул тракторист булып урынлашты, мин уҡытущы, мына нищә йыл инде хәзер шунда йәшәп йатам туған жиремдә.

Атанкүл белән Восьмой март ул как бер ауыл. Атанкүл кешеләре күбесе күщте мында. Утыз икенще йылда элек мында булған өщ ауыл, бәләкәй генә ауыллар: Пробужденовка, Ковалевка, Покровка. Шул ауыллар бергә жыйылып, аның һәр берсендә туғыз, ун, ун ике йорт булған, ТОЗ создавать иткәннәр – товарищество обработки земли. Шунан суң бергә эшләп, щәщеп, әзрәк үскән инде, шунан утыз-утыз икенще йылда башта Сталин колхозы булған бит инде, аннары решили свиноводческий комплекс ащырға. Шунан бөтөн жиргә объявление биргәннәр, мында халыҡ жыйыла башлаған мына шул Восьмой мартта. Нийә Восьмой март? Шушы утыз икенще йылны Восьмое мартада как раз шул приказ щыҡҡан. Ул музейда шул приказ бар, шуңарға имени Восьмое марта тип атағаннар. Шунан мында халыҡ жыйыла башлаған, ҡырыйдағы Атанкүл ауылынан татарлар килгән, Тарҡазы ауылынан татарлар килгән, Украинадан күщеп килгәннәр мында Мирочниченко, Робенко, ҡырыйдағы ауыллардан тоже. Шулай иттереп, кеше жыйылған бу ауылға. Шул Сигезенще март совхозы тип аталған, свиноводческий комплекс. Шунан суң мында ул ваҡытта директор булып Шевченко булған, шунан төзөлөш башланған.

Баштараҡ кеше килгәндә торорға урыннар булмаған, бараклар, бына азаҡҡы барак былтыр йанды, элекке озон бараклар бар иде мында. Кешеләр шунда йәшәп, әкренләп йортлар төзөп, кешеләргә квартирлар биреп, шулай иттереп кешеләр ҡалған мында йәшәргә. Совет заманында миллионный совхоз булған инде бу, зур комплекс булған, миллионнан артыҡ щущҡа, дуңғыз була. Безнең жителләр күбесе шул ваҡытта Орден Ленина, Орден Трудового Красного знамени алып ҡалғаннар. Безнең свинаркалар Москваға хәтлек барып, ВДНХ-ға бардылар. Шунан, например, Летяева Зоя Аминечна ике мәртәбә ВДНХ-да булған. Аның шундай результатлары булған зур. Аның жиде бала иде, бөтөнөсө бәләкәйдән үк аның белән бергә-бергә фермада эшлийләр иде. Дуңғызның күплеге, алар йүгереп йөрөйләр иде, без анда мәктәптә уҡығанда тоже бара идек экскурсияға, йардәм итергә, клеткалар буйый идек известка белән. Шунан зур ғына птицеферма ащылды шул ваҡытта. Ике конюшня бар иде, атлар күп тота иделәр. Шул ваҡытта мына төзәдөләр ун двухэтажный йортно рабочийларға бирер өщөн, шунан мәктәп, башта ике этажлы мәктәп төзәдөләр ҡырыйда ғына, ә мына

сиксәненче йылда уже бу өщ этажлы мәктәп иде ул. Мында бар иде мына мәктәп и бер йағы – интернат. Ҡырыйдағы ауыллардан балалар киләләр иде, бер атна интернатта торалар иде. Шунан сун туксанынщы йыллар бөтөрдө, комплекс бөттө, электән йәшәгән кешеләр ҡалды, йәшләр күбесе китә башлады.

Безнең выпускниклар бик күп, бөтөн Рәсәй буйынща таралғаннар: Екатеринбург, Москва, Петербургта, Уфада күпләр. Уфада Куватовада безнең зур атҡазанған врач республики Башкортостан эшлий – Пантелеев Владимир Сергеевич. Берсе дә мында ҡалырға нитмәделәр, потому что производство бөттө, бер мәлне совсем булмады производство. Азаҡҡы мына ун йыл инде, башта булды Башкирская зерновая компания, аннары әле алар переименовались Уральская торговая компания. Бер йегерме кешегә рабочий урын булды бит инде, ансы әйбәт булды. Жирләр күптәннән обрабатываться итмәгәннәр иде, хәзер алар целина күтәргән кеүек күтәрделәр зур тракторлар. Кешеләрнең күңеле булды, потому что производство тауышы килгәщтен, донйа бөтмәде, һаман йәшийбез әле, ниндәйдер производство бара, дип кешеләр әзерәк кәйефләре күтәрелде. Хәзер озаҡламый пенсияға щығамын. Үземнең өщ малайым бар: берсе Йәрмәкәйдә тора, берсе Уфада тора, бәләкийе Октябрьскийда уҡый. Бер внучкам бар уже.

Баурсаҡ пешерәләр бездә. Аны барсы да пешермәй, конечно, бездә осталар бар, мына Фәйрүзә тигән хатын бар. Без баурсаҡ дибез, ул шул уҡ щәк-щәк инде ул, но бездә күберәк баурсаҡ диләр аны. Ул щәк-щәктән зурыраҡ була, но бизәлә шулай уҡ песок белән, ней белән, үзем йардәмләшкән булды туйға әзерләгәндә.

Тәбикмәк тоже әзерлийбез. Безнең Әлфиә апа тигән минең жингәщәй бар инде. Ул манный белән әзирлей, кищтән ҡуйа да манный белән бутап, дрожжи салып, әз генә он салып, закваска ҡуйа, иртән шул күтәрелгәщтен, шунда күкәй, тоз өстәп, шунан суң пешерә табада. Ул ныҡ итеп күтәрелә, ныҡ тәмле була. Маннийсыз ғына пешергәнде лә табикмәк тип атыйбыз. Главное – зур табада пешкән булсын. Бәләкәйләре – ҡоймаҡ. Сөттән ҡызыл эремщек эшлийбез, аны тоже барсы да булдыра алмый, бик оста бездең Маһира апа. Аңарға обращаться итәләр, мына ул ҡызыл эремщек йасый.

Сөттән тағы ҡатыҡ, ансы обязательно, ансы инде һәр бер өстәлдә ҡатыҡ, бар ащы ҡатыҡ, бар төщө ҡатыҡ, бар ҡызыл щөгөлдөрдән ҡатыҡ. Щөгөлдөр белән ҡайнаталар сөтнө, шунан ойотҡо салалар, ул ҡызыл булып нитә лә, ҡызыл ҡатыҡ, дип атыйбыз ансын. Шунан эремщек инде, бындай эремщек и ҡызыл эремщек. Шунан хәзер күп кеше ней эшлий башлады, май-сметана понятно инде, сыр йасый башладылар хәзер тоже шул интернеттан өйрәнеп, сыр йасыйлар. Но сөт әзәйде хәзер, корма булмастан, маллар әз ҡалды, сөткә интегәбез хәзер, потому что мал әз, городтан да алып ҡайтабыз ҡай бер щаҡны, мына особенно ҡыш көнө. Сыйыр бит ташланы, сөт йуҡ, городтан апҡайтабыз, порошок сөтө ансы тәмсез инде, конечно, но апҡайтабыз.

Атанкүл ауылы мең дә сигез йөз ун алтынщы йылдан уже килә историясы. Мына ике йөз йегерме биш йылын үткәрдек. Элек ул Тәүәшлей тип аталған. Шунан ауыл ҡырыйында зур күл булған и урман. Шунда суғыш ваҡытында бөтөн кеше шул күлдән балыҡ тотоп, шул урманнан гөмбә, жиләк жыйып, исән ҡалғаннар, ащҡа үлмәгәннәр. Шунан ул мына шулай суғыш ваҡытынан киткән инде ул, атай кеүек ашатҡан аларны күл, күл ҡырыйындағы урман да шулай. Шунан суң киткән Атайкүл, Атамкүл. Шунан суң мына суғыштан суң Тәүәшле ауылы иткәннәр дә, мына шул заманда как раз совхоз образоваться иткәндә, Атанкүл тип киткәннәр уже.

Әлеге ваҡытта без инде йолаларны уже современный итеп үткәрәбез. Исем ҡушыу бар бездә, ансы инде мусулманща нитеп, мулла бабайны щаҡырып, мендәр салып, мендәргә баланы салып, мулла уҡый ийе. Ансы исем ҡушыу тип атала инде. Без мына өйгә щаҡырдыҡ мулланы, хәзер күбесе мәщеткә барып исем ҡушалар. Ҡөрьән ашы жыйасың шунда. Исемне бирәләр ике төрлөнө. Например, Венера ҡушалар, обязательно ниндәйҙер мусульманский берәр ней – Миңлевенера, мына шулай мусулманща булсын исем дип. Мына мин кийәүгә щыҡҡанда ул заманда бит әле бәлүләр бар иде. Бәлүде селкетергә йарамыйдыр иде. Бәлү – люлька, колыбель. Бәлүде баласыз селкетергә йарамый, ату йылаҡ була бала, тип шулай әйткәннәр.

Бәлү – люлька, колыбель, чашка – щынайаҡ, блюдце – тәрлинкә, половник – аш щүмеще, ложка – ағащ булса, ҡашыҡ, тимер булса – ҡалаҡ, бәләкәйе – ҡалаҡ, щәй ҡалағы.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ИСЛАМБАХТЫ АУЫЛЫ

Кашапов Вәсим Ҡасим улы, 1959 йылғы

Клуб мөдире булып эшләдем. Бәләбәйдә кинофикация училищесын бөтөрдөм мең туғыз йөз житмеш бишенче йылда. Ғаиләм бар, иптәшем белән генә торам.

Исламбахтыға Исламбахты, Уразбахты, Уразман тигән бер туған абыйлы-энеле кешеләр килеп урынлашҡан булғаннар инде, мең дә жиде йөз дә ҡырығынщы йылда барлыҡҡа килгән. Ике мең ун жиденче йылны без аның ике йөз житмеш биш йыллыҡ юбилейын билгеләп үттек, аны зур бәйрәм итеп клубта үткәрдек. Тирә-йаҡтан ҡунаҡтар ҡайттылар. Бик күңелле генә үтте. Тарихҡа кереп ҡалды шулай Исламбахты ауылы.

Ауыл – боронғо ауыл инде. Ауылда йәшәгән халыҡ милләте – типтәр, татарлар, мишәр түгел, типтәр инде беззә. Халыҡ ауылда малщылыҡ, ҡортщолоҡ эшләде инде, хәзер билгеле сәбәпләр арҡасында хужалыҡлар таралып бөтөп бара бөтөн ил буйынща, шәхси хужалыҡлар, шәхси фермерлар белән генә йәшәп килә әлегесе ваҡытта ауыл. Ауылның тәбиғәте матур, Ыҡ тигән йылға буйында урынлашҡан, күрше Оренбург өлкәсе белән щиктәшбез, ул бездән дүрт километр щамасы ара белән щиктәш булып тора, щик бар Абдуллино районы белән Оренбург өлкәсе. Тимер йулы үтә, Куйбышев тимер йулы. Теге йаҡ белән элемтә бездең шул тимер йулы аша

электән булған. Бөтөн Россия буйынща ҡайда барырға телийсең, китеп барырға була, тимер йулы бездә эшләп тора инде.

Ауылның исеме Исламбахты бит инде, Ыҡ тигән йылға ағып үтә. Приютово тигән поселок бар мында, Восьмой март совхозынан йыраҡ түгел генә. Ыҡ йылғасы инеш булып ағып китеп, шушы Ыҡ йылғасы Татарстан белән Башҡортостан щиге буйлап ағып, Кама йылғасына килтереп ҡойа шушы. Аның уң йағында безнең Йәрмәкәй районы, йаңадан Туймазы районы, Бүздәк районнары, сул йағында Татарстандың Баулы районы, анда Татарстан белән щиктәш районнар инде, безден бер нищә район инде.

Күлләргә килгәндә, мында безнең ауыл тирәсендә күл йуҡ, ә тау инде билгеле бер Дыуан тауы тигән тау бар бездә, ауылда бер-ике километр йылға буйынща төшкәндә. Дыуан тауы, фаразлауларынща, фаразлыйдар инде, имеш тә, Дыуан ырыуы йәший, шундағы башҡортлар килеп шушында туҡталып киткәндәрме, шуға бағышлап Дыуан тауы тип атала, бер йөз метр щамасы аның. Бездә Ҡырйылан ырыуы, ә милләт татарлар, типтәр бездә.

Ауылның башында Хәсән щищмәсе бар, әлегесе ваҡытта ла төзөкләндерелә матурлап халыҡның көщө белән, бик матур щишмә бар. Башҡа щишмәләр, Аҡйар щишмәсе, Торна ҡойосо тигән щишмәләр бар, алар былай бөтөп баралар, Мулла ҡойосо тип тә атала.

Балыҡщылыҡ йылғада шул щөсө балыҡлары бар – пресноводный. Төрләре кәмеп бара, балыҡның саны ла кәмеп бара тигәндәй. Щуртан, ҡызылҡанат, ҡушбаш безнең йаҡта, алабуға, шамбы тигән балыҡ бар, тағы жәйен тигән балыҡлар бар.

Безнең мәктәп сигез йыллыҡ мәктәп иде без уҡығанда житмещенще йылда, анан туғыз йыллыҡҡа әйләндерделәр. Хәзерге ваҡытта туғыз йыллыҡ мәктәп инде, Сигезенще март совхозындағы кебек. Социаль-культур үзәктә инде безден мәктәп тә, клуб та, библиотека да, бөтөнөсө дә бер бинада инде.

Туйлар күңелле генә үтә. Төрлө уйыннар ойошторалар. Һәр хәлдә мин безнең туйларда бик күп йөрөгәнем йуҡ. Кәләш йәшереү, ҡойоға барыу, киленне йөрөтәләр аҡ ҡойоға, мендәргә бастыралар кергәндә, бал, май ҡаптыралар, теле тәмле булсын дип. Килен иренең әтийләренә әний, әтий, әнкәй, әткәй, тип әйтә. Безнең йаҡта инәкей тип тә әйтәләр. Бабушка, дедушка – әбекәй, бабыҡай. Киленнең абыйсы ҡайнаға тип әйтелә, килен ҡайныҡәш тип әйтәләр хатындың энесен.

Жиназа тигән нәрсә уҡыйлар бит инде, мулла уҡый. Анан суң аңа уҡыла алып щығып китқәнще, тейешенщә. Алып щығып китәләр йорттан, йорттан щығып киткәндә хатын-ҡызлар озатып ҡала, алар ҡәберлеккә барып йөрөмәйләр, анда ир-атлар ғына китә бит инде. Йаңадан өщөн уҡыталар, анан бер атнасын уҡыталар, анардан ҡырҡ көнөн уҡыталар бит инде, анан йылын, шул тәртиптә ансы.

Элекләрне бездә мал тота торған ферма бар ийе, анда атлар да бар ийе, хәзер ул ферма йуҡ, малдар да йуҡ, атлар да йуҡ. Шәхси хужалыҡлар бар. Йәш ат тотҡан кешеләр алар аны алаша тип әйтәләр, олораҡ атларны бийә тиләр, тай, алаша була бит инде, олораҡтары бийә була, йөк аты тип атала. Ҡолон – ансы йаңы туған, өйрәтеп бөткәнще ҡолон була.

Божья коровка – Алла бабай тауығы, боярышник – ҡамыр жимеше, шиповник – гөлжимеш, клубника – баҡща жиләге, черемуха – шоморт, угол – пощмаҡ, атайҙан олораҡ кеше – абзый, туғанға зур этий, үҙеңдән олораҡ ҡатын-ҡыҙға – апа, хлеб – эпий, ведро – бидрә, мешок – ҡапщыҡ, черепаха – ташбаҡа, лягушка – баҡа, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ СҮЛЛЕ АУЫЛЫ

Мингазова Ираида Яхъя ҡыҙы, 1960 йылғы

Минем әтиләр, әниләр шушы ауылныҡылар, үзем мин Нуриман районында тыуғанмын, ну бик ныҡ бәләкәй күщеп ҡайттыҡ без үзебезнең шушы әти белән әнинең ауылына, мин өщ йәштә булдыммы икән, шушында үстем инде.

Безнең ауыл бик бороңғо, беренче йазмалары мең дә биш йөзөнчө йылдан бирле уже йазылған булған инде. Ҡазан йаҡларынан күщеп килгән халыҡ йәшәгән безнең йаҡта, мең дә жиде йөз илленче йылларда күщеп килгәннәр. Зур урманнарны кисеп, шушы татарлар йәшей башлаған инде. Шунан мең дә сигез йөз дә бишенче йылларны ауыл зурайа башлаған. Ауылыбыз өщкә бүленгән безнең, башҡортлар йәшәгән, типтәрләр, мишәрләр йәшәгәннәр. Әлегесе ваҡытта да шулай ауылыбыз мишәр ощо, башҡорт ощо, татар ощо, шулай дип атала инде. Мына мин үзем башҡорт ощонан, элекке бабаларыбыз башҡортлар булған инде.

Ауыл бик бороңғо дип әйттек бит инде. Безнең мына ауылның дүрт йөз илле йыллығына мына шушындый китап "Иске Сүлле" хәтирәләр дигән, безнең Фәимә апабыз, мәрхүм инде ул, ауылның ветераннар советы рәйесе иде, шушындый китап щығарып ҡалдырды безгә. Безнең ауылға мына хәзер дүрт йөз илле йыл, Сүлле булып китеүенә ике йөз ун йыл. Ауылда хәзер элекке кебек үк халыҡлар ныҡ күп түгел инде. Йәшәүеш рәүеше шул уҡ, мал-тыуарлар асрап халыҡ йәшей. Ә элек ауылыбыз бик бай булған. Игенщелек, тирә-йаҡлар бик ныҡ зур урманнар булған. Күрше ауылларға бер үзләре генә йөрөмәгәннәр, айыуларға хәтлем булған безнең урманнарда. Анан соң Бөгөлмәдән Бәләбәйгә Екатерина Вторая салдырған йул булған, таш йул. Әле дә аның эзләре бар, Катаржан йулы дип аталған, аның жыры да бар "Катаржан йулы" дигән. Шушы йуллардан Бөгөлмәдән Бәләбәйгә йөрөткәннәр, безнең ауылны бүлеп бик зур щоҡор, шул щоҡор ҡырыйында таш сарай салдырғаннар. Шушы таш сарайда инде шушы катаржникларны йал иттереп, алып китә торған булғаннар. Революция ваҡытында ауылыбыздан үткәннәр аҡлар да, ҡызыллар да. Әлегесе көннәргә хәтле мына патрон

нейләре, шуларны табыущылар бар инде. Шунан суғыш ваҡытында ауылыбыздан бик күп халыҡ суғышҡа киткән ир-атлар. Ир-атлар суғышта ваҡытта ҡатын-ҡызлар, балалар жирләрне эшкәртеп, жирләрне ташмламағаннар. Тырыш халыҡ йәшәгән электән.

Бик күренекле шәхесләр бар ауылыбыздан, мына композитор Венер Мухамадиев беззең ауылдан щыҡҡан, шунан Шәкиров Зөфәр абый бар ийе, Стәрлетамаҡта йәшәп ижәд итте, мына беззең ауылдан щыҡҡан кешеләр былар.

Ҡалҡыулыҡлар бар, мына без Бейек тау дибез, шишмә ағып йата шушы Бейек таудан. Шишмәләр күп беззең йаҡта, исемнәре дә йуҡ инде ул шишмәләрнең. Зур шишмәләрдән Тирән щоҡор шишмәсе, шушы Бәзеркәй шишмәсе. Ә ауылыбызда шишмәләр күп, ваҡ шишмәләр, аларның исеме йуҡ.

Щатра урманы, Ҡара таллыҡ диләр мына беззең өскә менеп киткән урманны. Ул бик зур урман ийе без бәләкәй щаҡта. Без бәләкәй щаҡта инде, анысы теге боронғо заман түгел инде, сөйлейләр ийе, ҡащҡыннар шунда йөрөй, дип. Ҡара урман ул, анда ылыслы ағаслар үсә.

Йул исеме, мына шушы Екатерина Вторая салдырған йул, Катаржан йулы дип атала. Бөгөлмәдән Бәләбәйгә таш йул салдырған булған, әле дә ташлары бар.

Бик зур умарталыҡ булған, әле без үскән ваҡытта да бар ийе әле умарталыҡ. Щиәле урман, щиәләр була торған ийе.

(Йомағужин Айҙар Ғарифулы яҙып алды).

Ҡотлоева Гөлшат Муҡатдис ҡыҙы, 1972 йылғы

Иске Турай ауылында тыуғанмын. Баштан эшкә килдем мин мында ун сигез йәшемдә, ике йыл эшләгәннән соң, йегерме йәшемдә тормошҡа щыҡтым шушы ауылға.

Мына шушы Кәжәйдүсе дигән ир килеп, сүллеләргә урын биргән. Мында килгән мордвалар, шушы татарлар белән инде, ә аларны бездә муҡшы ауылы дип нейтәләр, Ново Суллево – ул икенще ауыл, ул Яңы Сүлле дип атала, ә без – Иске Сүлле ауылы. Шушында алар инде дус йәшәгәннәр, дуслашҡаннар инде, соңыраҡ инде. Башта инде жир бүлешкәннәр үз-ара и жир суҡалап, малщылыҡ тота башлағаннар. Анан умартащылыҡ була башлаған. Бәрәңге үстереп, шушындый жир эшкәртеү эшләре белән эшләй башлағаннар бит инде. Башта инде күп булмағаннар, анан соң шушы ауылларына халыҡлар килеп ҡушыла-ҡушыла күвәйә башлағаннар. Анан соң малщылыҡларын тағы ла зурайтып, йортлар сала башлап, игенщелек белән шөғөлләнә башлап, шушындый һөнәрләрне үзләштерә башлағаннар. Суҡалап әйберләр йасағаннар үзләре, щигеү белән, ҡатын-ҡызлар, бала үстереү белән шөғөләнгәннәр.

Ике йөз ҡырҡ сигез кеше безнең фронтҡа киткән, шуның йөз дә алтмыш икесе кире әйләнеп ҡайтҡан, ә сиксән алтысы инде батырларща һәләк булғаннар алар.

Урта щоҡорноң ҡойосо бар, Урта щоҡор ҡойосо, сиртмәле ҡойо. Анан Щатра йаланы бар, урманы да бар. Умарталыҡ аҡланнары бар.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡура жиләге, земляника – ҡайын жиләге, клубника – жир жиләге, черемуха – шоморт, смородина – ҡарлыған.

Ҡайын, нарат, йүкә, имән, щаған, тал, тирәк.

Төлкө, ҡуйан, бүре, керпе, пошой, ҡыр кәжәләре.

Ҡозғон, ала ҡарға, щыпыщыҡ, песнәк, сандуғащ, ҡарлуғащ, ҡыр ҡазы, торналар, ҡыр үрҙәге.

Отец – әтий, мать – әний; дедушка – бабыҡай, бабушка – әбекәй; старший брат – абый, старшая сестра – апа, младший брат и младшая сестра – апайым; обращение к незнакомому человеку мужского пола – абый, женского – апа, обращение к незнакомому человеку женского пола пожилого возраста – әбекәй, *имя* + әбей.

Угол – пощмаҡ, мешок – ҡапщыҡ, хлеб – ипи, ведро – бидрә.

(Йомағужин Айҙар Ғарифулы яҙып алды).

ИҪКЕ ТУРАЙ АУЫЛЫ

Шарафуллина (Әминева) Резеда Рәбис ҡыҙы, 1956 йылғы

Тарҡазы ауылында тыудым. Беренче бала булып. Әтейем умартачы булып эшләйдерейе. Әнейем төрлө эштә йөрөдө инде. Мәктәптә дә эшләде, йыйыштыручы булып.

Минең әтейемләр, әбейемләр башҡорт булған. Суның теге йағындағы татарлар белән ҡушылып бөткән бит инде. Әнейем татар йағыныҡы. Татар теле уҡыдыҡ. Телебез татарча. Башҡортча уҡымадыҡ. Ә былай башҡортса йазылған китапларны уҡыйбыз. Әллә татарча, әллә башҡортча – айырмайбыз. Бер үк төслө кебек. Бер үк тел бит инде. Руслар, украинлар, чыуашлар да күп. Ҡырыйда ғына чыуаш ауылы ийе. Алар да мында торалар инде. Башҡортлар да бар. Марыйлар да бар. Русча уҡыталар. Мәктәпләрдә русча уҡытыла бездә. Бәләкәй чағынан уҡ русча уҡыдыҡ. Күрше Исламбаҡ ауылында татарча уҡыйлар ийе. Анда барғач, математика китабын уҡып, бер нәрсә аңламайдырыйем. Мәктәптә йаҡшы ғына уҡыдым. Мәктәпне житмеч өчөнче йылда бөтөргәч, медучилищеға Бәләбәйгә уҡырға кереп, аны тамамлағандан суң, ауылға ҡайттым, ауылда кийәүгә чыҡтым. Ауылда эшләдем инде ғүмер буйына.

Ауылдың уртасынан Тарҡазы йылғасы аға. Ауыл башында Ыҡ йылғасына ҡойа, теге йағында Оренбург өлкәсе, бер-ике ауыл аша Татарстан белән сикләшә. Ауылыбыз беззең бик матур тәбиғәтле урынға

урынлашкан. Ауылыбыз күптәнге. Ике йөз кырк йылдан артык ғүмер кичерәләр шушы ауылда. Байлар ырыуы башкортлары, кыр йылан ырыуы башкортлары, шулай ук типтәр (башкорт ырыуы типтәрләре дип йөрөткәннәр ул вакытта), йылғаның сул йағында йәшәгәннәр. Ә уң йағында, тау йағына Казан татарлары килеп урынлашкан. Йасак татарлары дип әйткәннәр. Казан татарлары тип атағаннар. Ауыл халкы бик тырыш, укымышлы булған. Мәдрәсәсе дә булған, үз базары, кече заводлары булған.

Мин үземдең нәселем турасында әйтеп китәсем килә. Безнең нәсел бик укымышлы халык. Фамилиябызның башлап жибәрүче аксакалы – Мөхәммәт-Әмин бабакай – мең сигез йөз ун сигезенче йылда тыуған. Аның әтисе Ғабидулла Ғабитов ауылның беренче көннәренән мең жите йөз сиксәненче йылларда ук йәшәгән. Мөхәммәт Әмин бабабызның дүрт улы, ике кызы булған.

Туғанннарым арасында бик күп илебездә танылған кешеләр бар. Ниндий генә һөнәр ийәсе булмасын, алар ихтирам казанған, үз эшләренең осталары: Социалистик Хезмәт Геройы да, Рәсәйнең һәм Башкортстанның атказанған эшлеклеләре, орден-медалләр кавалерлары, хезмәт ветераннары, йуғары категориялы хезмәткәрләр хәтсез, санап бетәрлек тә түгел, нәселебез бик олы безнең.

Шишмәләр исемләре – Атамкүл шишмәсе бар, Атамкүл күле бар. Атамкүл күле бик зур ғына ине ул, хәзер бәләкәйләнде ул. Бик матур күл. Тәүәшле ауылы кырыйында инде ул. Ничектер – анысын әйтәлмәйем. Атамкүл тип йөрөтөлә инде ул. Бер белешкәнейем дә, хәзер хәтеремдә калмаған. Бик оло күл ине ул заманында, хәзер бәләкәйләнде. Йылғалар да бәләкәйләнде, Тарказы йылғасы да. Мына Бикет ауылы, Йәрмәкәйдән боролғанда Бикет ауылы, шуның башында Сысоевка тигән сазлык йерендән башлана шул йылға. Аннан да үтеп, Тарказы башында койа, Тарказы йылғасы тип атала инде. Шушы йылға безнең ауылды үтеп, Ык йылғасына төшә. Ык йылғасы бит инде Кама кушылдығы. Бөтөн ней буйынча бара.

Олы таулар йук. Вак таулар ғына. Исемле таулар йук. Бик бәләкәйләр.

Ауылда кушаматлар йук тийәрлек. Кушамат такканға даже үпкәлийләр.

Ауыл йағына кабан дуңғызлары да килеп чыккылай. Төлкөләр хәзер күберәк ауылға нападать итәләр. Карсаклар ауылға күп керәләр. Кыр кәжәсе бар.

Лось – пошой, рысь – кыр песийе, дымок – төтөн (черек ағачлардан йасыйлар ийе, өрзөрәләр ийе), паук – үрмәкүч, божья коровка – әнтүн, солдатики – Алла бабай тараканы, гриб – гөмбә, белый гриб – ак гөмбә, отец – әткәй, мать – әнкәй, тетя – апа, дядя – абый, младший брат – энекәч, апай.

Әнейем иртә итеп үлеп китте дә, миңә сигез йәш иде, энекәшне Уфаға детдомға илттеләр. Шунан сеңлем белән бергә бардык йанына хәл белергә. Аның йанына барғач, сеңлем "апайым" дип сөйә башлағач, энекәш: "Син миңә ниңә апайым дип әйтәсең? Мин сиңә кыз баламы ни? Туғаным, тип әйт. Кустым, тип әйт", – ди. Ул вакытта уға биш йәш ийе.

Брат старший – абыйым, апам, сестренка мужа – туғаным, муж сестры – жизнәй, муж сестренки – кийәү, теща – әбей, тесть – бабай, свекровь – әнкәй, свекор – әткәй, лужа – күләүек, полушалка – кыскарак шәл, простой шәл, косынка түгел, носки – ойокбаш, хлеб – әпи, икмәк, печь – пис, дом – йорт, өй, двор – ишек алды, крыльцо – тупса.

(Акилова Мөнирә Фәтих кыҙы яҙып алды).

Шарафутдинова Лилиә Нәсих кыҙы, 1974 йылғы

ске Турай ауылында донйаға килгәнмен. Мин инде үзем әзерәк кенә сезгә, үзебезнең Иске Турай ауылының тарихына басым йасайым инде. Безнең ауыл Йәрмәкәй районының иң боронғо ауылларының берсе дип шутлана. Казан губернясы Миңзәлә өйәзенән килгән Турай һәм Әбили исемле кешеләр нигез салған, тип исәпләнә. Турай ауылы территориясында элек бик зур күл булған. Ауыл уртасынан Кодаш йылғасы аға. Кодаш элек киң ийе, тирән ийе. Мына күл бит инде тора-бара кипкән. Ә Кодаш йылғасы кипмәгән, шул көйө калған. Сокоршу урында булғачтын Кодаш йылғасы әле дә бар.

Иске Турай ауылы мең дә биш йөз дә илле икенче йылда барлыкка килгән, дип исәпләнә. Безнең мына бөтөн мәғлүмәтләр буйынча, музейда да жыйыла бит инде ул мәғлүмәтләр, шулардан алған ниләр буйынча инде, без шулай шутлыйбыз. Ә былай үзе инде мең дә жиди йөз дә кырк өчөнче йылда, сигез йөз дә туғызынчы йылда ауылда типтәрләрнең зур төркөмө килеп урынлаша. Ауыл үсә, зурайа. Жир житми башлай. Мең дә сигез йөз дә утыз дүртенче белән илле сигезенче йылларда ауылдан күчеп киткән типтәрләр Яңы Турай ауылына нигез салалар. Һәм дә Йәрмәкәй районында Яңы Турай ауылы бар бит инде. Анда типтәрләр нигез сала, Яңы Турай ауылына нигез салалар. Шушылай дип шутлана инде безнең. Безнең элек мына Иске Турай ауылында дүрт мәчет булған. Беренчесендә мең дә сигез йөз дә илле бишенче йылда Фәттәх мулла мәдрәсә ача. Мең дә сигез йөз дә житмеш дүртенче йылда Казандан килгән Әхмәтжән исемле мулла ике катлы мәдрәсә төзөтә безнең Иске Турайда. Анда инде шәкертләрнең саны алтмышка житә. Мына тағы ике мәсет булған ул. Мин аны ныклап әйтеп бөтөрә алмайым инде. Безнең шулай ук белем учаклары да була, кибетләр дә күп була. Безнең Иске Турай ауылы данлыклы Турай базары дигән, может ишеткәнегез дә булғандыр, Турай базары булған безнең. Төрлө йакларда, Ырымбур йағынан да, төрлө йаклардан килгәннәр. Саудәгәрләр бәләкәй генә вак-төйәктән башлап, сыйырын да, атын да – ниндәй кирәк-йарак бар хужалыкта, бөтөнөсен апкилгән булғандар инде. Нык оло базар булған элек. Шушының белән дан тота. Шулай ук бына шушы Турай базары безнең Хабибуллин Ишемғоллар заманында да искә алына. Шунысы да бар.

Күл булған, дидек бит инде. Шул күлгә күчмә кошлар – кыр казлары, үрдәкләр килгән. Шулай ук ғорур аккошлар килгән булған. Менә аккошлар килгән булған да, бер йауызы инә аккошны үтергән дә, йаңыдан бу

ғорур ҡошлар берсе дә килмәгән. Күлдең исемен дә белмәйбез. Только күл диделәр безгә. Олы күл булған диделәр. Без үзебез хәтерләмәйбез аны. Бу инде безнең әбийләр, аларның ҡарталары сөйләгәннәр буйынча ғына мәғлүмәтләр. Исеме билгеле түгел.

Ҡодаш йылғасы, ничек дип әйтәйем икән? Ҡодаш йылғасы элек-электән килгән, Ҡодаш дийелгән. Исеменең килеп чығыуын әйтә алмайым.

Шулай уҡ бәләкәй генә, Ҡодаш йылғасы олы йылға бит инде ул, ана күпер киткән, күпер аша чығып йөрөйбөз. Анан ауыл башына чыҡҡандараҡ анда безнең оло күпер бар, но аның күперенең йылғасы инеш йылғасы. Бәләкәй генә инеш йылғасы аға. Йаз көннәрендә бу теге половодиела булған ваҡытта, бәләкәй булыуына ҡарамастан, ҡайсы бер йылларны бөтөн йерне су басыра. Ныҡ баса су.

Безнең ауыл тауларға бик бай. Безнең Турай ауылы чоҡорло урында тора. Тирә-йаҡта гел тау. Урманнар бездә. Шундай матур жирдә урынлашҡан Иске Турай ауылы. Килсәгез, үкенмәссез. Жәй көне бигерәк матур.

Йолалар бар бездә. Безнең күршебез, үлде инде, мәрхүм булды хәзер. Читән үрә ийе. Тауыҡ читәне, ҡаз читәне. Иртән чығып китә ийе, тал ағачы жыйарға. Әйбәт тал ағачларыны жыйа ийе, тигез булсын, йән-йәш булсын дип. Мыны бит инде чистартып, ҡайсысын чистарта, ҡайсысын чистартмай. Шуны һәр бер нейен китереп инде, рәүешен китереп, бөтен нәрсәкәйне йасай ийе. Но үлеп китте, алардан суң андай читән үрүчеләр йуҡ. Шул йола бар ийе. Бөтен кешегә йасап бирә ийе.

Ауылда йылан ырыуы халҡы йәшәй. Башҡорт, татар йәшәй.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡызы яҙып алды).

ҠУШҠАРАН АУЫЛЫ

Инсапова Асия Әғзәм ҡыҙы, 1951 йылғы

Мин Дүртөйлө районы Нажитамаҡ ауылында тыуып үскәнмен. Бер мең туғыз йөз житмеш беренче йылны Бәләбәй педагогиясы училищесын бөтөргәннән суң, шушы Ҡушҡаран ауылында бер йәш йегет белән танышып, аның белән өйләнешергә уйлаҙыҡ та, уҡып бөтөрөү белән мин шушы ауылда уҡытучы булып эшләй башладым.

Шушы ауылда, буның урыны элекке Шадра диган бийек тау бер йағында, икенче йағында Бүләк диган бәләкәйерәк кенә тау, ике тауның арасында урнлашҡан. Ауылның тәбиғәте бик матур. Шушы тауның астынан ғына Сүлле диган шишмә, шилтерәп аҡкан шишмә сыуы ағып йата. Ә шушы Сулле суы йул буйлап килгәндә тирә-йағында матур итеп таулар үскән. Ә күп ара китмәйенчә, бер километр чамасы да китмий, шишмәләр чығып йата. Шушы шишмәләр жыйылып, чип-чиста, шундый матур йылғаға әйләнгәннәр. Аннан башҡа безнең Ҡушҡаран ауылында жиде шишмә бар тағын. Чығып йата шундый шишмә. Һәр бер шишмәнең үзенең исеме булған. Ул аның исеме кешеләр килеп ултырғаннар, ди инде, күберәк менә әлеге ваҡытта ла без үзебез бөтөн ауыл белән жыйылып, менеп, шишмәләрне чистартабыз. Ул ваҡытта шишмәләрне чистарткан өсөндөрме, шул кешеләрнең исеме белән ҡайсы бер шишмәләрнең исемнәре йөртөлгән инде. Ауылның урта бер жирендә дә шишмәләр чығып йатҡан. Менә шундый Ғәлиулла шишмәсе диган шишмә бар инде. Шунан суң Дәүжән әбий шишмәсе. Дәүжән әбийнең шишмәсе ишек алдында чығып йатҡан. Шундый матур тәбиғәтле булған инде. Дәүжән әбий шишмәсе дип йөртөлә инде. Урамдың бер ҡырыйында чығып йатҡан. Шунан әз генә былайраҡ килгәч, ул Дәүжән әбий шишмәсендән суң, бер йөз метрзай чамасы үтмий, тағы шишмә чығып йата. Мына шундый.

Мин уҡытҡан мәктәптең артында ғына тоже шул шишмә чығып йатадырийе. Анан башҡа инде, шул мәктәп балалары урамға да – бөтөн жирдә, ағачлар утыртҡаннар. Кешеләр инде бересе бересенә ҡарап, бик тырыш булғаннардыр.

Ә бына ҡәдәр, бу минем ишетеүемчә, кешеләр сөйләүе буйынча, теге олы кешеләр бит инде, мында элек башҡортлар килеп ултыра торған булған. Күчмә башҡортлар булған бит инде. Башҡорт халҡы бит инде күчеп йөрөгән. Шушы ваҡытта шул башҡортлар килеп ултырған, мының тарихы күренеп тора. Мына шушы чип-чиста Чүлле суу диган шишмә бар дидем бит, шунда әле тирмәләрнең урны бар, әле күренеп тора. Шул бочмаҡта. Чадра диган тауның исеме белән Чадра борно дип атала. Шушы урында башҡортларның теге килеп утыртып, тирмәне бит утырталар, әзрәк чоҡобраҡ утыртҡаннар, шул урыннар күренеп тора даже. Менә шушындый, шушы матур урында инде, алар ней ҡорғаннар инде.

Чадра диган шушы тау – ул элекке шушы башҡорт ҡәбиләләре килеп утырған ваҡыттан уҡ ҡалған исем бу. Ни сәбәпле икәнен, ул турала мин бик сорашып ҡараным, но бик белеүче әле йуҡтыр. Бәлки берәр жирдә йазылғандыр ул. Мына тарихта ла, мына безнең Йәрмәкәй районының тарихын элеккеләр йазып ҡалдырылған бар бит инде, анда да йуҡ ул.

Сүллесе бездән дальшераҡ Октябрскийға табараҡ китә. Муҡчы сүллесе диган ауыл бар. Яңа Сүлле дип атала, анда муҡчы халҡы йәшәй. Мордва халҡы. Ә аннан суң китә Иске Сулле диган ауыл. Шушы ауылларның, шул Иске Сүлленең башынан чыға шушы йылға. Шишмәләр белән ҡушылып, беззең йаҡтан үтеп китеп Ыҡҡа килеп ҡушыла ул. Шуның хөрмәтенә Сүлле тегендә лә Сүлле суу, бында да Сулле суу дип килә. Тегенән йыраҡтан килгәне шул йаҡтан килгән йылға ул. Шушы ауыл мына әле, мин историяны йаратам инде, шунда йазылған инде, безнең Йәрмәкәй районында илле бер ауыл диелгән, бәлки үзгәргәндер инде хәзер. Элегерәк, баштараҡ илле бер ауыл арасында йәшәргә уңайлы, кешеләргә тәбиғәте шул ҡәдәр кешеләр өчөн уңайлы инде. И бөтөн йаҡлап та уңайлы урын диеп, шундай иң матур урын диеп, иң йаҡшы ауыл исеме алынған үз заманында. Иң уңайлы. Шуңа күрә, хәзерге заманда, әлеге бизнесменнар дип аталамыдыр инде, Бәләбәйнең бик

зур, беренче урында тора торған шундый ней, нәрсә дип аталадыр, олигархлар дип аталалармы, килеп әле шундай замок кебек итеп йортлар төзөп ҡуйды мында. Тоже бер ней инде. Ул замок кебек инде, шундый. Формасы шул замокка ошатып йасалған инде. Аның ишек алдынан челтерәп, киң генә шишмә ағып йата. Ишек алды буйлап. Озон аның өч гектарлы жир, ике өй салынған. Ике буа бар, бересендә форель балығы үрсетә, икенчесендә карплар үрсетә. Әлеге ваҡытта бу кешеләргә йал итер өчөн ней төзөп маташа инде. Төзөгән инде ул. Йал итә башланы халыҡлар килеп. Мына шундый безнең ауыл. Шундый тарих.

Ауылға хас йолалар. Мында халыҡ бик ойошҡан шундый, бөтөнөсе дә жыр-моң йарата торған. Эш белән бергә үзләренең ғүмерләрен мына шул зыйаға үткәрмичәк, кичтән бергә жийылып утырулар, аулаҡ йортлар. Бер өйгә жыйылалар да, жыйылғаннар элек инде. Әле инде кешеләр, халыҡ, ауыл да ҡартайды, йәшләр китте бит инде, хәзер эш бөттө. Ә мин килгән ваҡытларда шундый күңелле иде, бер бәйрәмде лә ҡалдырмыйча, особенно мына Яңа йыл бәйрәмнәрен урамларға чығып, мына сабантуйларда нейләрне күтәреп, теге тайаҡларға, гармунлар белән, әйберләрне жыйып, шундай матур иттереп атлар белән сабантуйлар, сабантуйында түңәрәк йасап, балаларны утыртып, шундый матур итеп, шундый нейдәр буладырейе. Ә былай айырым ғына йола дип әйтә алмыйм. Потому что ауыл йәшерәк булған. Бороннан килгән йолалары, әле үтәйләр алар, мына теге дин буйынча булған йолалар, бөтөн нәрсәләр үтәлеп бара. Но былай халыҡ бик күңелле йәшәй әлеге ваҡытта да ҡулдан килгәнчә инде. Халыҡны клубҡа жыйып, жырлашып, бергәләп уйыннар уйнап – күңелле итеп бәйрәмләрне үткәрәбез. Безнең ауыл инде тирә-йаҡта ойошҡан ауыл дигән исем күтәргән ауыл. Күңелле ауыл дип.

Ҡыз урлау йоласы бар. Үземне урланылар. Шуннан хәзер мин уҡып бөтөрдем дә, минем эткәйем үлеп киткән ине, әнкәйем үзе генә. Ә мин шул ауылның бер жигетен йараттым да инде, әнкәй тегенән ҡайтырға ҡуша миңа. “Ҡайт, ҡызым, уҡып бөтөрөү белән ул ниндий кийәүгә чығу”, – ди инде. Ә без инде йаратыштыҡ. Ҡайтып китсәк, өйләнешү булмас, йаңадан килеп йөрөп булмас, димен. Ә мында минем бер туған абый нефтяник булып йөрөгән жиреннән шушы ауылдан өйләнгән ийе, мин аларға ҡайтып йөрөдөм. Хәзер сеңлем килгән инде: “Әйдә ҡайтабыз, әнкәй апҡайтырға ҡушты сине”. Хәзер былай бит булмай. Ҡайтып китсәм, килеп булмай. Хәзер сөйләштек тә мине урларға булдылар. Төннә ней, кичтән генә миңа әнкәйнең хатын бирделәр: “Ҡызым, ҡайт. Никах уҡытып жибәрербез. Син бит йулдан табылған бала түгел”, – дип әнкәй хат йазып жибәргән. Бийанай белән бийатай буласы кешеләр инде мендәр ҡочаҡлағаннар, сәғәт төнгө дүрткә ҡәдәр көтөп ултырғаннар. “И, жүнле ҡыз булса, бу былайтып килмәс ийе, әйбәт ҡыз түгелдер”, – дип утыралар икән икәүләп. Без инде сөйләштек. Мин әйтәм: “Әнкәй шулай ҡушҡан, син мине лучше барып алырсың. Никах уҡытып. Әнкәй, алай алама итеп чыҡма, ҡызым, дип әйткән”, – дидем дә инде, без сөйләштек тә. Шунан ул ҡайтып китте, йәш чағыбызда йөрөйбөз, сөйләшәбез. Өйләнешәбез дигән уй бит инде, мин уҡып бөтөрөп диплом алдым. Ул тоже армиянан ҡайтҡан инде. Шуннан суң, бийанай белән бийатай мендәрләрен алып кире кереп киткәннәр дә “Йарай, бу киленгә торыр” дип. Никах уҡытып, без машина белән ҡайттыҡ та инде, шул мендәргә мине бастырып төшөрделәр. Шундый урлау йоласы булған. Былай теге андай тауышланып йөрөлмәгән инде. Йәшлек бит инде.

Башҡорт телен мин шул ҡәдәрем йаратам. Шул ҡәдәрем миңа йаҡын ул. Бөтөн китапларын йаратып уҡыйдырыйем. Анда дөрөслөк кенә йазалар, шуның өчөн. Зәйнәб Биишеваның “Емеш” дигәнен, чыҡҡаны белән, мин аны йаттан сөйләй алам. Минең өчөн башҡорт теле ни, татар теле ни – барыбер. Мин аларны әйләндереп тә уҡый алам. Башҡортча йазылған китап икән, татарчаға әйләндерә, татарчаны уҡыйым икән – башҡортчаға.

Күп сүзләр элекке башҡортлардан ҡалған, дип уйлайым мин.

Отец – эткий, мать – инәкий, муж сестры – жизнәй, сестренка жены – балдыз, братишка мужа – ҡәйнеш, жена брата – жингәчәй, лось – пошой, барсук – бурсыҡ, косуля – кәжә, ҡыр кәжәсе, көртлөк – куропатка, паук – үрмәкүч, божья коровка – тәтәй тауыҡ, клопы-солдатики – йармалы солдатлар, жук – ҡозғон (оча торған ҡозғонлар да бар, ҡош), бабочка – күбәләк, пчела – бал ҡорто, овод – кигәүен, оса – сығызаҡ, мышь – тышҡан, крыса – ҡомаҡ, хорек – көзән, гриб – гөмбә, сморчок – этәч гөмбәсе, лисички – төлкө гөсбәсе, грузди – лайлалы гөмбә, печь – мөржә, мичполовник – баҡрач, мочалка – мунчала, кисточка – пумала.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

РӘТАМАҠ АУЫЛЫ

Ғәббәсова Мәйсәрә Яхъя ҡыҙы, 1955 йылғы

Мин шушы Рәтамаҡ ауылында туып үскәнмен. Утыз биш йыл Нуриман районы Йаңы Сабай ауылында татар теле, әҙәбиәте уҡыттым. Ике мең жиденче йылны Рәтамаҡҡа күчеп ҡайтып, башҡорт теле, әҙәбиәте уҡытып, пенсияға щыҡтым. Минем өщ балам бар: бер ҡызым, ике малайым. Ҡызым Октябрьскийда коммунально-строительный техникумда рус теле, әҙәбиәте уҡыта, БГУ-ны бөтөрөп. Ике малайым нефтяной институт бөтөрдөләр, берсе Ванкорнефтта эшлий, берсе Нижневартовскийда эшлий.

Рәтамаҡ йылғасы “эреү” сүзенән. Быйылғы йылды ғына йылға урыны-урыны белән генә боз белән ҡапланды, ә былтырғы йылны менә полностью Рә йылғасы ағып йатадыр ийе. Бу иң шәп ағымы көщлө булғанға эреү бит инде. Былтырғы йылны менә ҡыр үрдәкләре дә китмәгән иде, ун жиде инә үрдәк, дүрт ата үрдәк шунда ҡышланы. Күпер төбөнә кешеләр төшөп, ипий ырғытып инде, ашатып аларны. Йылға шушы тамағы булғащ, ауылның исеме – Рәтамаҡ. Ҡаршытауға менсәң, Бүләк тип атала. Рә буйында өйәңкеләр (тал) үсеп утыра. Бездә

тағы әрәмәлек бар Ыҡ буйында, бүтән жирләрдә урманлыҡ бит инде, әрәмәлек. Шушы әрәмәлектә өйәнкә үсә, балан ағащы, шоморт, аның арасында ҡарлыған да була, бөрлөгән, ҡолмаҡ (хмель). Ҡайынлыҡта ҡырғый щейә күп. Өрәңге – клен, лощина – урман щитләүеге.

Балан бәлеше дә бешерәбез. Бәрәңге пәрәмәще. Ҡызыл эремщек тә эшлийбез, сыр.

Йылға үзенең ағышын мең дә туғыз йөзөнщө йылларда үзгәрткән. Башта бу йаҡлар менә, теге йаҡлар сазлыраҡ булған инде шул. Йылға ағышын үзгәрткәщтен, ҡоро жир барлыҡҡа килгән бит инде. Шул Ҡызылтау ощо тип атала. Безнең ауылда Ҡызылтау ощо бар. Шушы Ҡызылтау ощона күщеп утырғаннар инде. Бу тирәдә бит таулыраҡ, ә тегендә тигезлек. Шарлыҡ сыуының составы бик әйбәт ийе. Аны тикшереп ҡарағаннар, шунан Гәрәев Ураз апарған аны: "Мындай суны ҡайан таптығыз?" – ти.

Хлеб – ашағанды ипи, үстерәбез икмәк, чашка – щынайаҡ, йоморый, ҡоштабаҡ – аш эщә торған сауыт, половник – бәләкий щүмещ, полотенце – зурысы сөлгө, бәләкәйе тастымал, күлмәк, ыштан, щалбар, шапка, бүрек, бийәләй (рукавицы), ойоҡбаш (носки).

Минең биш оноғом бар. Исемсез йатмасын дийеп, киленнәр больницадан ҡайтҡащтын жыйылышабыз да, мулланы да щаҡырабыз, алып ҡайтабыз. Ҡодағыйлар әзерләнеп торабыз инде, ҡунаҡлар да киләләр, шунан суң исем ҡуштырабыз. Ҡырыҡ көнөндә ҡуштыралар инде. Башҡортлар ҡайтып керү белән әбийләр уҡый, исем ҡуша. Шунан инәң белән этәң килгәщтен, бабай да уҡый. Бабай азан әйтә.

Әткийнең инәсе белән йаҡын бабам, йаҡын әбийем, йаҡын әбикәй, йаҡын бабыҡай, ә инәкейнекенән йыраҡ әбекәй, йыраҡ бабыҡай.

Сестра, брат – апа, абый.

Сестренка – сеңлем. Апайым тип малайларға ла, ҡыздарға ла әйтәбез.

Тетя – зур апа. Ә этийнең абыйсына зур этәй, ҡатынына зур инәкей, эткинйнең апасына зур апа, тибез.

Әткийнең ике энесе бар. Берсе зурабый, икенщесе бәләкәй абый, тип әйтәдер инем инде мин.

Туҡай урамын Сүлле урамы диләр, Сүллегә китә торған урам булғанға, ә Ҡазан урамын Ҡазан йағынан килеп урыннашҡаннар, анда Иван Грозный ваҡытында щуҡындара башлағащтын татарлар ҡащып килгәннәр. Ҡазан урамы йаннан бер урам итеп жир биргәннәр, бу кешеләр инде башҡортлар вотчинниклар булғаннар. Вотчиниклардан мына минең ҡарт ҡартатай Атнағол, шулар мында йазылған ул родословная, китап итеп тә щығылған ике мең икенще йылғы.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Йосопова Рәзилә Саиб ҡыҙы, 1949 йылғы

Рәдә туып үскәнмен, мында сигезгә ҡәдәр уҡыдым, Йәрмәкәйдә ике йыл уҡыдым, Туймазинский медицинский ущилищены тамамладым. Всесоюзный выпускка эләктем дә, Үзбәкстанға эшкә жибәрделәр. Үзбәкстанда утыз өч йыл реанимацияда медсестра булып эшләдем, хаҡлы йалға щыҡҡащ, ауылыма әбейем йанына ҡайтып, мына инде ауылда ун жиде йыл торам. Өщ малайым бар: берсе Уфада эшлий нефтяной заводта, берсе Алма-Атада тора, берсе Новый Уренгойда. Бер внучкам, бер внугым бар. Внугым Уфада авиационный институтта уҡый, внучкам беренще класта.

Безнең ауылда Рә йылғасы Ыҡ йылғасына ҡушыла, шуға Рәнең тамағы булып киткән. Рә йылғасы анда кещкенә щишмәләр, щишмәләр бергә ҡушыла да, шушы бөтөн жирдән килә, Йәрмәкәйдән үтә, Ғәбкәримнән, бездән суң Ыҡҡа ҡушыла ла, без конечный пункт тибез инде.

Уралтау итәкләре бар. Тауның битләүендә гел нарат урманнары. Әхсән күле бар. Шул бабай ҡараған ул, Әхсән күле тип исем биргәннәр. Анда элек балыҡ үрщетләр ийе, әле дә анда балыҡ тоталар. Жәй көнө анда балыҡ тоталар. Рә йылғасында аҡ балыҡ, налим, жәйен (сом), щуртан (щука) бар.

Ыҡ йылғасы ҡырыйында анда Ҡаратау тип атала, шунда су керәбез. Ҡызылтау итәге тип атала мынауы. Тауға менсәң, сразу Ҡызылтау итәге. Элек Рә йылғасы икенще йул белән барған, хәзер Йаңа йулдан китте ул, Иске Рә тип атала.

Жир жиләге (земляника), урман жиләге, ҡайын жиләге күп. Гөмбә тибез, грузди, рядовки бар, рыжики бар, опята.

Минең бабыҡай мулла булған. Мең дә туғыз йөз дә алтынщы йылны шушы нигезгә килеп утырған, хәзер мин шул нигездә торам. Безнең ҡырыйда ғына мәщет булған. Бабыҡай безнең ғәрәп телендә күпләргә уҡыу биргән. Анан репрессияға эләккән, Златоуста булған. Анан суң бушағащ, освободить иткәщтен, мында Йәрмәкәй районына ҡайтырға тийеш булмаған, ул киткән Үзбәкстан йағына. Анан әйләнеп ҡайтҡан мең дә туғыз йөз дә ҡырҡ алтынщы йылда, шушы Рә ауылында вафат булған. Анан реабилитировать иттеләр аны, ниндийдер компенсациилар түләделәр.

Бәбәй туйы, исем туйы. Ҡайсы бер ваҡытта ҡырыҡ көн үткәнще исем ҡуштырырға кирәк, тип әйтәләр. Шунда мулла щаҡырып, әбийләр жыйып, бабайлар жыйып, исем ҡуштыралар. Исемле булсын, диләр. Хәзер мәщеттә ҡуштыралар, потому что өйгә кеше жыйырға мөмкин түгел, мәщеттә муллалар уҡый. Йәрмәкәйдә, мында Рәдә дә ҡуштыралар. Ниҡахларны мәщеттә уҡыталар.

Бабыҡай, бабам, тиләр. Тетя – апа. Мама – әни, инәкей, әнийем. Әни, әти, бийатай, бийанай (килен иренең әсәһе менән атаһына өндәшә). Ике ҡыз бер туғаннарға өйләнсәләр, икенще семьядағы ирләргә бажа тип аталалар.

Безнең эткийнең семьясы ун бала булған, әбекәй белән бабыҡайның. Ун баланың хәзер берсе дә исән йуҡ инде, хәзер двоюродные только остались. Мине өйрәткәннәр эткийнең бер сеңлесенә тәтәй апа тип әйтергә. Ни

өщөн? Мына сиңә берәр нәрсә бирәм сладкий, мине тәтәй апа тип әйтсәң. Вот без тәтәй апа тип йөрөтәдер ийек, ә аның исеме Гөлфәтбикә. Шул тәтәй апа тип әйтсәң, минән сораҕаннар бәләкәй щаҡта: "Син ниндәй эшкә барасың?". "Мин тәтәй эшкә барам". Мин утыз өщ йыл медсестра булып эшләдем.

Урамда подряд дүрт Фатима бар ийе: берсе Мөгөт Фатимасы әйтәдер ийек, берсе Исҡаҡ Фатимасы, берсе Әхмәт Фатимасы, берсе Исҡаҡ Фатимасы. Вот шундый ҡушамат ҡушалар ийе.

Иске мәщеттә уҡыдым дүртенще класны да, анан интернат булды анда, анан сүттеләр, анан Сүл урамында уҡыдым.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Фәйзуллина Зөлфирә Хәмзә ҡыҙы, 1959 йылғы

Шушы Рәтамаҡ ауылында тудым. Мәктәпне бөтөргәндән бирле шушы ауылдамын, библиотечный техникумды бөтөрдөм, библиотекада утыз сигез йыл эшләдем. Шушы ауылға кейәүгә щыҡтым, ике ҡызым бар. Бер ҡызым Татарияда Әлкей районында майор полиции, өщ бәбәйе бар. Икенче ҡызым Уфада, балалар йортонда эшлий, детский дом ребенка, бухгалтер.

Ҡызлар шишмәсе, Бәдей шишмәсе, Туҡмаҡлы щишмәсе бар. Бәдей щишмәсендә водозабор бар, су белән тәьмин итә. Дарыу щишмәсе тигән щишмә бар бездә. Шарлыҡ щишмәсе төшә, шушы Әхсән күленә өстәлеп тора. Туҡмаҡкаран щишмәсе бар. Ҡараҡаш щоҡоро, Ҡызлар щишмәсе бар, Мулла ҡайынлыҡ, Ҡызылтау ҡайынлығы, Дәмин щоҡоро. Ҡара бөрлөгән жыйабыз.

Ит бәлеше итеп тә пешерәбез, гөбәдиә итеп тә пешерәбез, өщпомаҡ, ҡыстыбый, тәбикмәк. Ҡорот үзебезгә генә эшләп ҡараганыбыз бар, ҡатыҡ нитеп, шушыны ҡайнатып, суынғащтын сөзөп, шунан сметана, шарик иттереп, морозильникка ҡуйадыр инем мин аны.

Мин үзем шушы Рә эщендә туғанмын, ә килен булып төштөм мына шушы ауылдан айырылып, тағы бер Поселок тигән айырым ун алты йорт тора. Мына мин килгәндә ун алты. Ул андағы халыҡ Самойловка тигән жирдән күщеп килгәннәр шушы Поселок тигән жиргә, анда инде кешеләр булған. Былар күщеп килгәннәр Самойловка тигән жиргә, еще Печменка тигән. Шушында Печмән, анда йылға булған, йылғасы да булғащтын, шунда ла күщкәннәр. Раскулачивание ваҡытларында быларны апкиткәннәр инде бу украиннарны, шунан бу шушы бөтөн өйләре, бөтөнөсө ҡалған, мында тағы икенще кешеләр күщеп утырғаннар, татарлар. Мына минең иптәшемнең әтийләре Ҡарамалыдан килеп күщкәннәр шушы Самойловка тигән жиргә. Репрессиялар башланған бит инде, суғышлар башланған. Шушы нищә йыллар үткәщтен, мында бит инде татарлар тора хәҙер бу Самойловка тигән поселокта, шушында былар айырым-айырым килеп, алар бик бай булғаннар, кемнең инде алтыннары булған, былар шунда карауат башына тутырып ҡалдырғаннар, йәшергәннәр бит инде репрессия ваҡытында, ҡайаҙыр күмәләр, мищләргә йәшергән булалар. Шушы ваҡыт үтү-үтү белән килеп алып китә торған булғаннар. Әлеге йылдарда ла әле һаман кешеләр теге аппаратлар белән ҡарыйлар шушы тирәләрне һаман эзләп, шушыннан әйбер таба торған булғаннар. Анан шушы былар өйләрен ҡалдырып киткәннәр бит инде, иң суңынан бер йорт, Вәли бабай тигән бабай шушы ошоларның өйдәрендә торғанныр инде, иң шәп ҡызыл ҡалай белән йабылған өй булған. Ә былар бүтәннәре, минең бабайымның сөйләүе буйынща инде, бүтәннәр шушы Рәнең Поселок тигән жиренә күщкәннәр. Украиннарның шушында үзләренең зыйаратлары да булған шушында тау битендә. Улар йуҡка щыҡтылар. Бабайым сөйләүе буйынща, шушында Ҡаршы тауда бер щишмә булған инде, Дарыу щишмәсе тигән. Башта ул зур ғына щыҡкан күрше тирә-йаҡлардан килеп, шушы феләкләрне тутырып апкитә торған булғаннар. Ул шушы файдасы өщөн атағаннар. Шунан бу щишмәне щығарабыз дип, инде тракторлар эттергәннәр, бу щишмә йуғалған. Анан бабай сөйлий, шунда үскәщтен, менә урманға менәдер ийек, ти, урманға менгәщ, шунда бер щоҡор бар ийе, ти. Шушы щоҡорға мына шулай итеп таш ырғытсаҡ, ул "ғолдр-ғолдр" тип төшөп китәдер ийе, ти.

Анан суң бездә шушы Поселка тибез бит инде, анда кешеләр утырғанщы шушында пищепром булған. Анда шушы Әхсән күле дидек бит, ана шунда баҡщалар булған, ҡарбузлар, ҡауыннар щәщкәннәр. Мына Шарлыҡ щишмәсе тибез бит, Әхсән күленә төшә дип сөйләдек, шушы суны шушылайтып бороп жибәреп, үзләренә шушында ҡауын, ҡарбуз үстергәннәр. Хәзер бөтә нәрсәне лә үстерәбез. Элек колхозның үзенең баҡщасы бар ийе. Колхоз кәбестә үстерәдер ийе, помидорлар, ҡыйарлар үстерәдер ийе колхоз булғанда.

Мына бездә, безнең ауылда сиксән ҡушамат бар. Анда ҡошлар да бар, арыслан, төлкө, бүре, кәкүк, сайысҡан, щәүкә бар, шунан суң баҡа, мәще, күркә бар.

Теге йаҡ урам Ҡызылтау ощо тибез, мына без Поселка тибез бит, Пәсүлкә, былай исеме Поселок инде, Пасулька тип йөрөтәбез.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Хәсәнова Зифа Лотфулла ҡыҙы, 1955 йылғы

Культпросветныбөтөрдөм. Клубта да, мәктәптә дә эшләдем, әле булса да эшләйем әле клубта. Мең туғыз йөз житмеш туғызынщы азағында-мең туғыз йөз сиксәннең башында күщеп килдем. Ҡырмысҡалы районынанмын. Дүртөйләгә направлять иткәндәр ийе, үзем подружкам белән мында эйәреп килдем. Дүртөйлә шәһәренә направлять иткәндәр ийе эшләргә, ҡызыл дипломлы студентка булараҡ, институтҡа направление биргәннәр ийе. Институтҡа ла бармадым, бер ҡайа да бармадым, мына мынанда килеп, кийәүгә щыҡтым, йазмыш. Балаларым өщәү, Аллаға шөкөр. Икесе Чишмәдә йәшәйләр, бер малайым Уфада. Дүрт внук бар: ике

ҡыз, ике малай. Иптәшем тоже мына шунда мәктәптә эшләде, үз ғүмерендә бер запись аның – учитель физики, информатики, стажы ҡырҡ йыл.

Тастымалны сөлгө тиләр, пыйманы итек, тиләр, кийез. Шунан ипийне икмәк тийеп, без нәнәй, алар әбий тиләр. Шулай иттереп күп сүзгә аптырыйдыр идем. Анан суң без исемнәрен әйтәдер идек. Мин мына бездә Файруза тибез бит инде, алар – Фәйрүзә, тағы шулай тип Фәймә, ә мин бит Файма тим. Конечно, шулай ҡызыҡ сүздәр күп ийе, бар ийе аптыратырлыҡ.

Мин Восьмое марта ауылынан.

Мин беренще йылларны ҡунаҡҡа киләдер ийем Рәтамаҡ ауылына. Шушында ҡурҡалар ийе төннә йөрөргә, урманнарда бүреләр бар дип. Төлкө, конечно, күп, ҡабан бар, пошой бар.

Ҡаз йолҡоу йоласында өмә йасап, йырлаша-йырлаша "Ҡаз ҡанаты, ҡаз ҡанаты" дийеп, анан суң щайҡарға су буйына төшәләр бит инде.

Ҡаз ҡанаты ҡаурый-ҡаурый,
Ҡарлар йаздарда йарый,
Уйнамағащ та, көлмәгәщ,
Бу донйа ниңә йарый.

Безнең ансамбль бар, бик озаҡ йыллар эшләп килгән, “Россиянка” тип атаныҡ без аны, бездә бит күберәк русский халыҡ йәший, но участниклар безнең күберәк татарлар. Без үзебез башҡортща йырлар да, татарща да йырлыйбыз, русща да, сыуашса да. Безгә исем бирделәр ике йыл элек, Русской народной песни звание бар.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

СӨЙӘРМӘТ АУЫЛЫ

Сәләхова Гөлсирен Шафиғулла ҡыҙы, 1945 йылғы

Йәрмәкәй районының Абдулла ауылында тыуғанмын. Сөйәрмәт ауылына килгәщ, башта колхоз эшендә эшләдем. Мең туғыз йөз житмеш беренще йылны ветврачлыҡҡа уҡырға киттем. Пенсияға щыҡҡанщы ветврач булып эшләдем.

Оло кешеләрнең сөйләүе буйынща, Сөйәрмәт ауылына иң беренще Сөйәрғол һәм Әхмәт исемле ике кеше килеп урынлашҡан. Ауылның тирә-йаҡлары урман булған, шишмә, күлдәр... Башта алар ике генә семья килгәннәр, азаҡ үзләренең йаҡын кешеләрен килтергәннәр инде. Соңынан Ҡазан татарларын щуҡындыра башлағащ, Минзәлә йағынан кешеләр күщеп килгән. Хәзер безнең ауылда күберәк татарлар инде, башҡортлар йуҡ, тисәң дә йарый. Элек был жирләр башҡорт жирләре булған. Шуға татарларға жирне әзерәк, ә башҡортларға күберәк биргәннәр. Шунан тороп ҡалған ауылның бер ощон татар ощо дип, икенсе ощон типтәр ощо дип атау.

Ауыл хәзер бөтөп бара. Сиксән-сиксән биш хужалыҡ бар ийе, хәзер бигерәк бәләкәйләнде. Мәктәп йуҡ, балалар Рәтамаҡҡа йөрөп уҡыйлар. Медпункт, клуб бар. Без колхозның шәп саҡларына тура килдек. Эш тә күп ийе, мул да түләйләр ийе. Мин килеп эшлий башлағанда бездә ҡырҡ ике хатынға щөгөлдәр бүлеп бирәләр ийе. Хәзер бер нәрсә дә ҡалманы.

Яңы йыл байрамнары бик күңелле үтә. Шыршы бизәйләр, балалар жырлайлар, уйнайлар. Үзебез дә уйныйдыр ийек әле. Әле бына быйыл ғына урамда булды.

Сөйәрмәт әрәмәсе үткәрелә бездә, сабантуй. Ауыл эргәсендә йылға аға, шул йылғаның был йағында ағащлыҡ, таллыҡ, күлләр дә бар, зур ғына аҡланы да бар, шул әрәмә дип атала. Безнең әрәмә бик бай ул, бөтөн нәмә үсә: балан, шоморт, ҡарлыған, тал, өйәңке, ҡарама, ҡамыр жимеше (боярышник), бөрлөгән, гөлжимеш, ҡурай жиләк (малина)... Ниндий генә ағащ йуҡ, ниндий генә үлән йуҡ. Урманда хайуаннар да житәрлек. Бобрлар сыу буйын бүлеп йаталар, ағащларны кимереп. Ҡабан дуңғызлары, боланнар, пошойлар, бүреләр, төлкөләр бар. Уаҡ хайуаннардан ҡуйаннар, керпеләр бар. Шулай уҡ ҡыр тауыҡлары, күлләрдә үрдәкләр бала щығара, аҡҡошлар, торналар да йал итеп китә. Хәзер мал әз, көтөүлектәрдә мал күп түгел. Ҡырағай хайуаннарға иркенлек инде хәзер.

Йылғалар, күлләр балыҡҡа бай: щабаҡ, маймыщ (уаҡ балыҡ). Элегерәк бер малайым ун сигез килолыҡ жәйен алып ҡайтты. Бер көннө сигезәр килолы ике жәйен алды.

Земляника – йер йеләге, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – тәтәй тауыҡ, угол – пощмаҡ, хлеб – ипи, ведро – бидрә, бабушка – әбей, әбекәй, дедушка – бабай, бабаҡай, мама – инәкәй, папа – әткәй, кесе ҡыз туғаны – сеңлем, олосо – апа, кесе ир туғаны – энекәш, шерстяные носки – ойоҡбаш, боҙ өҫтөнә ҡалҡҡан һыу – туш.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҺИГЕҘЕНСЕ МАРТ ИСЕМЕНДӘГЕ АУЫЛ

Шаймарданова Нәзирә Нәркис ҡыҙы, 1970 йылғы

Мин Атамкүл ауылында тыуғанмын, йегерме өщ йыл Восьмой Мартта йәшәйем.

Йаҡын-тирәдә Ыҡ аға, кещкенә инеш бар – Тарказинка. Мындағы йаҡын-тирәдәге шишмәләрдән барлыҡҡа килгән, бәләкәй генә йылға инде ул Тарҡазы. Шул Ыҡҡа барып тоташа инде.

Тирәк, ҡайын, өрәнге ағащлары, тал, шыршы, нарат, ҡарағащ. Хайуаннар, шушы йылларда ҡабан дуңғызлары күренә, пошойлар бар, ҡыр кәжәсе, ҡуйан, төлкө.

Мать – инәкәй, отец – әткәй; бабушка – әбекәй, дедушка – бабыҡай; младший брат – энем, апайым; младшая сестра – сеңлем, апайым; старший брат – абый, старшая сестра – апа, апай; младший брат мужа – ҡәйнеш, младшая сестра мужа – ҡайынсеңле.

Мешок – ҡапщыҡ; угол – пощмаҡ; хлеб – ипи, икмәк; ведро – бидрә; воробей – щыпщыҡ; шиповник – гөлжимеш; малина – ҡура жиләге; земляника – жир жиләге; клубника – баҡща жиләге; черемуха – шоморт; божья коровка – тунтун (тунтун, түнтун, туныңа сал да ощоп кит).

Тарелка – ҡоштабаҡ; кәсә; ҡалаҡ; половник – щүмещ; ковшик – щүмещ; железная ложка – ҡалаҡ; деревянная ложка – ҡашыҡ; щәйнүк; щынайаҡ; блюдце – тәрлинкә.

Бауырсаҡ; ҡыстыбый; бәлеш; ащыҡ ауыз (ваҡ бәлеш); өщ пощмаҡ.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ҺЫУЫҠҠУЛ АУЫЛЫ

Хәкимова Рузалиә Моҡассим ҡыҙы, 1957 йылғы

Мин үзем библиотекада да эшләдем, технология дәресләрен дә уҡыттым, пришкольный участокта заведовала. Бөгөнгө көндә пенсиядәмен.

Без нәселебез буйынща башҡортлар. Ә бер урам бар, аларны Ҡазандан килгән татарлар дип йөрөтәләр. Аларның унғанираҡлары меҥ дә сигез йөзөнщө йыллар башында безнеҥ ауылдан алыс түгел Князевка дигән ауылны образовать иткәннәр. Шушы Князевка ауылында минеҥ инәкәйем уҡытып йөрөнө, ул ауылның тарихын да йазып ҡалдырған. Ситтән килгән татарлар безнеҥ башҡортларға йасаҡ түләп торғаннар, улар “ясачные татары” дип аталған. Шушы йасаҡны түләмәс өщөн, күбесе башҡорт булып киткәннәр. Әле бына щыҡҡан “Елан” дигән китапта безнеҥ бар туғаннар да башҡорт дип йазылған, татарлар йуҡ. Ә без үзебез уҡығанда Ҡазанда щыҡҡан китаплар белән татар телен уҡыдыҡ сигезенще класҡа тиклем. Азаҡ уҡытмадылар. Без нәселебез буйынща башҡортлар булсаҡ та, безнеҥ телебез татар. Башҡортща уҡытсалар – башҡорт булыр идек.

Ауылда типтәрләр дә булған. Минеҥ инәкәй сөйлийдер ийе, улар “тибелдек” дигән сүздән алынған, дип. Типтәрләр урыслар да булырға может, щыуашлар да. Мәсәлән, ауылда бер кеше ауыл халҡына берәй әшәкелек эшләсә, йә хозяйствосын алып бара алмаса, аларны ауылдан ҡыуа торған булғаннар. Шунан килеп щыҡҡан типтәрләр, йәғни үз ауылларынан ҡыуылған кешеләр.

Сууҡкол ауылының тарихына килгәндә, минеҥ инәкәй Туймазы районыдыҡы иде, шулай да тарих белән ныҡ ҡызыға иде. Миндә аның төзөгән шәжәрәсе бар. Шушы шәжәрәдә Сууҡкол ауылына килеп төпләнгән беренще кешеләре – Янчуринлар, безнеҥ бууын кешеләре була. Янчурин бабайның Дәүләкән дигән улы булған, мулла дип тә йөрөткәннәр. Дәүләкәннеҥ булған өщ малайы: Хәйретдин, Мөфтахетдин, Солтангәрәй. Мөфтахетдиндан Мифтахов шәжәрәсе белән без киткәнбез. Уның Хәбебетдин, Хәләфетдин, Ярулла дигән малайлары булған. Ярулла дигәне минеҥ әткийнеҥ әтисе булған. Боронғо заманларда йерләрне малайлары булған кешеләргә генә биргәнләр. Мөфтәхетдиндың өщ малайы булғащ, улар бик бай йәшәгән, мулла булғаннар. Хәбебетдин дигәнен раскулачивать иткәннәр, хатта уны Үзбәкстан йағына йебәргәннәр. Мин унынщы класта уҡығанда алар үзебезнеҥ йаҡларға беренще тапҡыр ҡайттылар. Шул ныҡ хәтердә ҡалған. Аларның сөйләгәннәрен без жилый-жилый тыңлыйдыр идек, ныҡ сағыналар иде Сууҡкол ауылын.

Сууҡкол ауылы тарихи китапларда меҥ дә жиде йөз житмеш өщөнщө йылларда барлыҡҡа килгән дийелгән, инәкәй сөйләйдер ийе, ауыл ун алтынщы ғасырда барлыҡҡа килгән, дип.

Ауыл эргәсендә Стәүәнжә (Стевензя) дигән йылға аға. Сыуаш теленнән ингән “стыл” сүзеннән килеп щыҡҡан – “холодный родник”. Безнеҥ ауыл смешанный, татарлар да, щыуашлар да, мордвалар да йәший. Сууҡкол ауылының исеме бездә сыуыҡ булғанда килеп щыҡҡан: сыуыҡ ҡол. Бездә соңғы ҡыраулар йигерме икенще-йигерме дүртенще июннәргә тиклем була. Шуға элек ауылда бәрәңге лә бик үстерә алмағаннар, жиләк-йемеш тә бик булмаған. Щынлап та, ныҡ ҡырау төшә безнеҥ ауылға.

Ойоҡташ дигән атамабыз бар. Анда шундый тирән щоҡорлар. Безнеҥ ауылдан йыраҡ түгел медеплавительный завод булған. Шушы Сәлкәйдән Ойоҡташ дигән тауларны йырып, медь щығарғанлар. Шул медны Верхнетроицкийға илткәнләр. Шулай тирән шоҡорлар барлыҡҡа килгән, әлеге мәлдә глыба-глыба зур щын ташлар күп.

Сууҡкол ауылының мәщете бар ийе, нишләптер сүттеләр. Әле йаңыраҡ ҡына күршеләге оло апа, Миңлегөл апа, белән сөйләшеп алдыҡ. Ул шушы мәщет сүтелгән көннө ныҡ хәтерлийм, ди. Тик йылын әйтә алмады. Ул көннө көщлө жил булды, ди. Мәщетнеҥ манарасын бәреп төщөргәщ, айы ощоп китте дә, Стәүәнжә йылғасына барып төштө. Эзләп-эзләп ҡарадылар, таба алманылар, ди. Хәзер, Аллаға шөкөр, йаңы мәщет төзөнөләр. Йаңы мәщетебез бар. Щәщкәләр ултырттым, мин ҡарап торам.

Шарлама башы дигән шишмә бар. Элек аны заповедник иттермәксе булғаннар иде. Перестройка башланып, эш тукталды. Анда Красная книгаға ингән венерин башмачок дигән щәщкә үсә. Андағы матурлыҡты әйтеп бөтөргөсөз. Шишмә аҡ таштар арасыннан (известняк) бәреп щыға да, мүк эщендәге күлгә барып ҡойа. Шул щәщкәне күрер өщөн май айында барыр кирәк. Шушы шарламада форель балығы бар.

Аҡкош күле дигән күлебез дә бар. Анда аҡкошлар төшә торған булған. Алар ҡышламаған, жәйләмәгәннәр, ә перелет ваҡытында бер-нищә көнгә генә төшәр булған.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ШАХ АУЫЛЫ

Зайдуллина Замира Әмир ҡыҙы, 1972 йылғы

Мин Иске Шах ауылында тыуып үстем һәм йәшәйем. Мәктәпне тамамлаҕас, башта педагогик училищеда, анан Башҡорт дәүләт педагогия институтында уҡыдым. Һәм йегерме жиде йыл балалар тәрбийәләүгә бағышладым. Хәзерге көндә лайыҡлы йалда, актив жәмәғәт эше белән шөғөлләнәм. Мин үзем педагог. Хәзерге ваҡытта выслуга лет тимен инде, эшләмәйем. Балалар белән эшләгән ваҡытта мин “Исследовательские работы”лар алып бара инем. Шунда без тикшерзек. Ниндәйзер примечательный нәрсә табасы килә бит инде. Бер ҡайда да ҡабатланмаған, теге научно-практическая конференцияда. Шунда без балалар белән шушы Ташлы икесенең арасында булған тәбиғи памятникларды тикшерзек. Обычно элек бит инде ничек дип сөйләшкәннәр, элек бит инде указателләр бер ниндий йуҡ. Булмаған элекке заманларда. Ҡайдан жиләк жыйдың, мәсәлән. Бер тау битенән, мәсәлән. Или Биреҡаран чоҡорынан жыйдым, дип күрсәткәннәр. Ә ҡайдан килеп чыҡҡан? Мына шушыларның ҡайберләрен инде әйтеп китәм. Беренченән, минең әней был йаҡныҡы түгел, ул Шаран йағыныҡы. Ул сөйләйдирийе, уға бабаҡай сөйләп ҡалдырған. Ул мулла булған, ул хажға барған мулла булған. Ул сөйләй торған булған, сез Уфадан килгәндә үткәнсездер, Ермекеевский районға кергәс, матур, сез Уфадан килгәндә уң йаҡта, матур тау бар. Уфа йулы шунан ғына үтә. Шах ауылынан үтә. Ҡайтканда ул сул йаҡта була. Матур ул. Аңарға внимание обращать итмәй булмай. Шушы бейек тауның өстөндә әле аҡлан, анда күл. Ул бер ничә ғасыр, хатта ун сигезенче ғасырларда, моғайын, булғандыр ул. Даже может иртәрәк тә. Унда күл булған, ти. Шунан ул күл кинәт йуҡҡа чыҡҡан. Кинәт йуҡҡа чыҡҡан да анан тау шишмәсе бәреп чыҡҡан. Шушы шишмәне, кешеләр бит инде ул ваҡытта өйрәнмәгәннәр, геологлар түгел бит инде, уҡыған кеше түгел бит инде, көч белән барлыҡҡа килгән тип уйлағанннар. И без бәләкәй чаҡта да менәдерейек. Пока ул шәрә чағында менә торғандыр идек тә без аҡчалар жыйып киләдерейек. Анда кешеләр йулны действительно шифасы бар, дип әйтәләр. Менә, беренчедән, шушы.

Шунан, икенчедән, беззең Шах ауылы тирәсенән Йегерме бишенче Чапай дивизиясы үткән. Оказывается, беззең ауыл хәттә бер белогвардеецларға күчкән или аҡ чехлармикән, мына мынысын точносын әйтә алмайым. Йә белогвардеец, йә белочехи дип нителә. Йә ҡызылларға күчкән. Ни өчөн? Удобно тегендә тауға менеп, шунан атып йатҡаннар бит инде. И как раз шул легендар Чапай дивизиясы беззең ауылдан үткән. Йегерменче йылларда, бер мең туғыз йөз йегерменче йылларда, шушындағы кешеләрне, семьяларны карать иткәннәр, наказывать иткәннәр бит инде. Шуңа бер Айсылу исемле ҡатын бәләкәй генә баласын ала ла Ташлы арасындағы су ашап кергән чоҡорға кереп ҡачкан. Кереп ҡачкан шунда баласы белән. Баласы белән ачлыҡтан үлгәннәр. Шушы Айсылу чоҡоры дип йөртөлә. Әле дә бар. Чәчүлек чәчәләр. Ашала бит инде чоҡор.

Музейда беззең теге тарихлары, нейләре вис бар бит инде. Теге периодлап, колхоз ойошҡан, фәлән-төгән дигән. Шушылар буйынча бер ниндий сведение йуҡ. Шуға инде ҡайсысын додумывать итеп, ҡайсысын ҡайандыр эзләп табып дигәндәй.

Шунан Типтәр урамы бар. Бында ҡыр-жилан башҡортлары булған бит инде, беззең территорияда да. Шошы башҡортлар читтән килгән типтәрләргә, татарларға (без хәзер үзебезнең кем икәнебезне дә белмәйбез, то ли башҡорт, смешиваться итеп бөткәнбез)... Алар мең дә жиде йөз ҡырҡ икенче йыллар урталарында, шул ун сигезенче ғасыр урталарында килгән. Бар ийе йазыулары да, ун биш ғаилә башҡорт булған. Йегерме сигез кеше башҡорт булған, йөз житмеш ничә кеше уже татар булған, но алар бит хәзер ҡушылған, бер ауылда бит инде, шуңа без хәзер үзебезнең кемдән туғаныбызны да белмәйбез. Но факт, что Минзәлә йағынан типтәрләр, “тип”, по-моему “чит” тигәнне аңлата, ә “әр” – “ир”, чит ир, читтән килгән ир. Шундай беззең урам да бар. Татария йағына ҡарап торған урам. Типтәр урамы, диләр, официально Школьная инде. Но типтәр инде ул.

Нижнетроицкийда медеплавильный завод булған. Менә шул Бейек тау йаҡлардан, шуның артынан таш йул бар. Екатерина Вторая салдырған. Шошы медеплавильный заводта гел каторжаннар эшләгән. Эшләткәннәр. Беззең районның күренекле композиторы Рәис Ханнановның “Каторжан йулы” дигән жыры да бар. Йул бар, таштан салынған. Әле дә бар. Шушы Нижнетроицкийда медеплавильныйда Алафузовлар, аларға как раз беззең мына шушы Усманташлыны основать иткәннәр оброкка. Алар ныҡ байыған инде. Оброкка жирләр дә биргәнләр. Шах тирәләге жирләрде дә биргәнләр алар.

Ҡушаматлар бар. Характер буйынча бар. Тискәре диләр инде бер әдәмде. Характеры натуральный тискәре инде аның. Белмәйем нәрсәдән икәнен. Фамилиясы түгел. Фамилиясы вообще икенче төрлө. Элекке нейләрде әйтәлмәйем инде.

Ташлы ауыл советына тағын Аксаково дигән ауыл ҡарай. Ул бәләкәй генә ауыл. Ул йегерменче ғасыр башында барлыҡҡа килгән. Ул – аҡсаҡ, хромой булған. Барып основаться итеүчесе Насибуллин Хабибулла буғай. Шунан киткән Аксаково. Теге Бәләкәй Аксаково түгел. Хромойдан киткән Аксаково. Бәләкәй ауыл.

Ни өчен Шах ул? Анысы да спорно. Шахвали килгән, дип тә баралар. Ә икенче йаҡтан Шах Абдуллин дигән, әйтәм бит Минзәлә татарлары килгән, кешенең исеме. Шах Абдуллин дип күберәк баралар инде. Тағын Абдулла тигән ауыл да бар. Аның биләмәләре булған. Дөрөсөрәге, может шулдыр да. Мин энциклопедиядан да ҡарап утырдым. Неизвестно диелгән. Беззең музейдағы альбомларда мына ике сведение бар иде. Йә Шахвәли

дигән, йә шушы Шах Абдуллин. Кеше исеме буйынча инде. Ә мына Усманташлы бит инде – Усман Бардубаев. Анын ғаиләсе килгән. Тоже Минзәлә йағынан. Ҡыр-жилан жирләре булған. Бүтән килгән типтәрләргә ул йылына унар тиннән арендаға биргән. Анда ташлар, ташлы таулар. Таш урда. Геологический памятник бит ул.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ШАХ АУЫЛЫ

Мәжитов Рәмил Кәбир улы, 1967 йылғы

Мин ауылда сигез класты бөтөрдөм дә, Сигезенще март совхозында туғызынщы, унынщы кластарды тамамладым. Шунан соң Стәрлетамаҡта әлеге профессиям буйынща училище бөтөрдөм.

Безнең ауылның исеме ни өщөн Яңы Шах? Щөнки Иске Шах ауылы да булған. Безнең бабайлар шунда торған булған. Жир йетмәгәс, мең дә сигез йөз ҡырҡ бишенще-туксанынщы йылларда бер ни тиклем халыҡ икенще урынға күщергә мәжбүр булған. Алар шушы Яңы Шах ауылына килеп ултырғаннар. Ауыл үтә зур түгел, ике йөзләп кеше йәший. В основном, пенсионерлар, йәшләр бар, тик күп түгел, ҡалмыйлар ауылда. Әлеге мәлдә ике йөзләгән кеше йәший. Мәктәп йуҡ, шул клуб ҡына ҡалды. ФАП ащтылар йаңыраҡ. Халыҡ мал тота: сыйыр, сарыҡ, кәзә, ат. Төрлө ҡош-ҡортлар – тауыҡ, ҡаз, үрдәк тоталар. Умартащылыҡ белән шөғөлләнәләр.

Ауылда күбесенщә татар, башҡорт, рус халыҡлары йәшәй. Мәктәптә өщ телдә лә уҡыттылар, уҡыталар. Мин үзем милләтем буйынща типтәрләрдән.

Ауыл щитендә Талдыбулаҡ йылғасы бар. Элек безнең ауыл ҡырыйында Талдыбулаҡ ауылы булған, русща Ярославка дип аталған. Шуның исеменән барлыҡҡа килгәндер, дип уйлайым. Анда царская рыба – керкә (форель), ҡызылғанат, пайми, этләй балыҡлары, щука бар.

Ҡом тауы бар. Без анан ҡом алабыз, балщыҡ ҡушып сыларға, төрлө хозяйствола ҡулланырға. Ташлы щоҡор дигән урын бар. Унан таш сығарғаннар. Элек ҡоймалар тик таштан ғына күтәрелгән булған, хәзерге кебек булмаған. Шул таш сығарған урында щоҡор барлыҡҡа килгән.

Бездә урманнар йуҡ диерлек, тик лесопосадкалар ғына. Шулай да ҡайын, тал, тирәк, шоморт ағащлары үсә. Наратлар ултырттыҡ. Косулялар ощрай, пошойлар, төлкө, ҡуйаннар күп. Ә айыу, бүре кебек эре хайуаннар йуҡ.

Ауылда йыш ҡына шәжәрә бәйрәмен үткәреп торабыз йәй көннәре. Юбилярларны ҡотлау матур традицияға әйләнде. Илле, алтмыш йыл торған апалар, ағайларны клубҡа щаҡырып, сәхнәгә, интервьюлар алып, улар турында сөйләп, матур бәйрәм үткәрәбез. Балалары, туғаннары килә, сельсовет исеменән бүләкләр бирәбез. Анан матур сәй табыны әзерләнә.

Сигезенще мартҡа бағышлап "Уңған хужабикәләр" бәйрәмен үткәрәбез. Хужабикәләргә алдан әйтеп щығабыз, улар конкурсҡа бешеренеп алып киләләр. Конкурсты жюри оценивать итә. Йеңеүщеләргә бүләкләр бирелә. Концертлар ҡуйабыз.

Егерме өсөнщө февралгә "Әйдәгез әле, йегетләр!" бәйрәмен үткәрәбез.

Сабантуйлар бик матур, күңелле үтә. Без үзебез әзерләгән юрталар белән район үзәгенә барабыз Йәрмәкәйгә.

Полотенцены бездә нишләптер "сөлгө" диләр, ә бөтә йердә – тастамал.

Полотенце – сөлгө, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай йеләге, земляника – йер йеләге, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, форель – керкә, божья коровка – Алла бабай, угол – пощмаҡ, мешок – ҡапщыҡ, хлеб – ипи, ведро – бидрә, воробей – щыпщыҡ, мама, папа – әней, этей, бабушка, дедушка – әбекәй, бабаҡай, шерстяные носки – ойоҡбаш.

(Абдуллина Лилиә Байыҡ ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ЙӘРМӘКӘЙ АУЫЛЫ

Ғәниева Сәриә Ринат ҡыҙы, 1955 йылғы

Мин үзем Тарҡазы ауылы ҡызы, тыудым инде мин анда, анан Яңа Йәрмәкәй ауылына кейәүгә щығып утыз дүрт йәштән Яңа Йәрмәкәй ауылында.

Бер мең туғыз йөз йегерме жиденще йылда барлыҡҡа килгән, Йәрмәкәй ауылынан күщкәннәр мында. Элек бит революциядан соң жир бүлеп биргәннәр, колхоз ойошторған ощор инде. Аларға Йәрмәкәйдән йыраҡ булған йөрөп эшләргә, шул йегерме сигез ғаилә күщеп килгәннәр шушы урынға, анда аларҙың йерләре булған конечно, шул жирдән эшкәртергә йаҡын булсын өщөн шунда йаңа ауыл төзөгәннәр. Йегерме сигез йорт төзөгәннәр, хәзер дә ул ауыл шул щама ғына. Әлеге ваҡытта ун жиде йорт, ҡырҡ кеше йәшей инде. Бик тырыш кешеләр күщеп килгәннәр инде, ҡартлар сөйләүе буйынща истә ҡалған, ныҡ дус булғаннар, ныҡ тырыш булғаннар. Күщеп килгәщ, колхоз ойошторғаннар, колхозның исеме "Ҡызыл шишмә" булған. Профессор сельхоз институтта Хамидуллин Мөғәллим Мусагитович шушы ауылдан щыҡҡан, шуның этисе беренще председатель булған, анан минең бийатай, иремнең этисе, Ганиев Лотфрахман, Шакиров Хафиз һәм башҡалар. Колхоз алдынға булған районнарда, анда нәрсә генә үстермәгәннәр алар. Суғышҡа шушы бәләкәй генә ауылдан йегерме жите кеше киткән, шуның ун өщө исән ҡайтҡан. Ошо кешеләр хөрмәтенә стелла ащтыҡ ауылда,

бәләкәй генә булса да инде. Ул ҡәдәре ауыл ҡарт булмағащ, легендалары бик йуҡ, но кешеләре бик дус, бик тырыш, хезмәтщән булғаннар.

Йылғалар йуҡ, бер бәләкәй генә инеш инде ул. Давыдовка дип аталамы икән аның исеме, потому что Давыдовка ауылы булған, шул тирәдән башлана ул, бәләкәй генә инеш. Шишмә булып аға инде ул. Ни өщөн Ҡызыл шишмә дигәннәр, потому что йарлары ҡызыл балщыҡ, шуңа Ҡызыл шишмә булған.

Бар бездә Жәләй щоҡоро дигән, Моғин щоҡоро дигән, шунан Исаҡай ҡулы дигән урман бәләкәй генә, Ташлы щоҡор дигән щоҡор бар. Жәләй щоҡоро дигәннәр, булған Жәләй бабай дигән. Ул урманщы булған, и аның щоҡоро шул урман, анда элек гел урман күп булған, шул щоҡорға Жәләй дип исем ҡушҡаннар. Ә Моғин щоҡоро, шул Моғин бабай йәшәгән жирдә щоҡордо Моғин дигәннәр. Ә Исаҡай ҡулы, бар бит инде Исаҡай дигән ауыл Бишбүләк районынан, шул ҡул аша киткәннәр Исаҡайға. Элек-электән булмаған бит инде ауыл, күщеп килгән кешеләрнең исемнәре белән атағаннар.

Бездә төлкөләр күп, ҡуйан, йылан, керпе, ҡондоз, щелән, ҡыр үрдәкләре, ҡарға, сайысҡан, щәүкә, песнәк, ҡызыл түш.

Ҡайын, усаҡ, тирәк, нарат.

Земляника – жир жиләге, ҡайын жиләге, шиповник – гөлжимеш, боярышник – ҡамыр жимеше, смородина – ҡарлыған, малина – ҡурай жиләге, черемуха – шоморт.

Божья коровка – әнтун (Әнтун, түнтун, туныңа сал да ощоп кит, диләр).

Угол – пощмаҡ; хлеб – ипи, икмәк; ведро – бидрә, щиләк; мешок – ҡапщыҡ; воробей – щыпщыҡ; шерстяные носки – ойоҡбаш; остров – утрау.

Мать – инәкий, отец – әткий; бабушка – әбекәй, дедушка – бабҡай; младший брат – энем, апайым; младшая сестра – сеңлем, апайым; старший брат – абый, старшая сестра – апа; старший брат отца – зур әткий, жена брата отца – зур инәкий.

Обращение к женскому полу не родственнику – исем + ттәй: Гөлнәзирәттәй, Гөлнәфисәттәй.

(Йомағужин Айҙар Ғарифулы яҙып алды).

Йәрмәкәй районы йәнле һөйләү теленең үҙенсәлектәре

Йәрмәкәй районы ерле һөйләше үҙенең билдәләре буйынса төньяҡ-көнбайыш диалектының түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә ҡарай. Тарихи күҙлектән ҡарағанда, был һөйләш вәкилдәре булып төньяҡ-көнбайыш башҡорттарының түбәнге ағиҙел (йәнәй, гәрәй, йылан, ҡаршын, ҡырғыҙ һ.б.) һәм ыҡ төркөмөнә ингән башҡорт ҡәбиләләре (бүләр, бейләр, юрмый) иҫәпләнә. Был һөйләш зонаһында шулай уҡ меңлеләрҙең – çарайлы-мең, ҡобау-мең, табындарҙың ырәкте ырыуҙарына, балыҡсылар, ҡатайҙар, әйлеләргә ҡараған ауылдар бар.

Түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләше төньяҡтан һәм төньяҡ-көнсығыштан – ғәйнә, танып, көнсығыштан – дим һөйләштәре, көнбайыштан татар теленең урта диалекты менән сиктәш урынлашҡан. Территориаль йәһәттән ул башҡорт һөйләштәре араһында айырыуса киң ареалда таралған һөйләштәр рәтендә тора. Түбәнге Ағиҙел-Ыҡ буйы башҡорттарының йәнле һөйләү теле үҙенең диалекталь билдәләре буйынса күршеләгә дим һөйләшенә, шулай уҡ танып һәм ғәйнә һөйләштәренә яҡын булыуы менән характерлана.

Район ерле һөйләшенең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәре. Һуҙынҡы өндәр системаһына килгәндә диалект үҙенсәлектәре киң сағылыш тапмаған, тик айырым һүҙҙәрҙә генә һуҙынҡыларҙың сиратлашыуы күҙәтелә. Шулай уҡ башҡорт әҙәби теленә хас булған сингармонизм өлкәһендәге ҡайһы бер фонетик процестарҙың булыуын билдәләп үтергә мөмкин.

Әҙәби телдәге ҡалын һуҙынҡылар аша барған сингармонизм район йәнле һөйләү телендә нәҙек өндәр гармонияһына күсә: *бәйрәм – байрам, йәрдәм – я(йа)рҙам*. Ирен гармонияһы булмаған һүҙҙәрҙә *ө* өнө буйынса ирен гармонияһы барлыҡҡа килә*: гүмер – гөмөр.*

Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә һуҙынҡы фонемаларҙың төшөп ҡалыуы күҙәтелә: *йөрмей – йөрөмәй, туғанмын – тыуғанмын, буа – быуа.*

О – У. Әҙәби телдәге *у* өнө һөйләштә *о* фонемаһына күсә: *соң – һуң.*

Е(Э) – Ә. Киң *ә* һуҙынҡы өнө һөйләштә, тарайып, *е(э)* фонемаһы менән сиратлаша: *йәшей – йәшәй, сөйлей – һөйләй, йөрмей – йөрөмәй.*

Ү – Ө. Әҙәби телдәге *ө* өнө һөйләштә *у* фонемаһына күсә: *сүләш – һөйләш.*

Тартынҡы өндәр системаһындағы һөйләш үҙенсәлектәре. Үрҙә әйтелеп үтелеүенсә, һөйләш билдәләре тартынҡы өндәр өлкәһендә асығыраҡ сағылыш тапҡан. Консонантизм системаһындағы түбәндәге фонетик процестарҙы күрһәтеп үтергә мөмкин.

Щ – С. Әҙәби телдәге *с* өнө урынына һөйләштә *щ* фонемаһы ҡулланыла. Был сиратлашыу район йәнле һөйләү телендә киң таралған һәм ул һүҙҙең төрлө позицияларында күҙәтелә:

– һүҙ башында: *щыға – сыға, щынаяҡ – сынаяҡ, щит – сит, щитләүек – сәтләүек, щукын – сукын, щаҡыр – саҡыр;*

– һүҙ уртаһында: *мәщет – мәсет, күгәрщен – күгәрсен, ощраҡ – осраҡ, ҡащҡын – ҡасҡын, нищә – нисә, баҡща – баҡса, нащар – насар;*

– һүҙ аҙағында: *ҡащ – ҡас, ағащ – ағас,ҡарлуғащ – ҡарлуғас.*

– бер һүҙ эсендә ике *с* өнө ҡулланылғанда, һөйләштә лә ике *щ* фонемаһына күсеү күҙәтелә: *щущҡа – сусҡа, щәщкә – сәскә.*

Һүҙ формалары яһалышында был өндәр күсеше һаҡлана: *туксанынщы – тукһанынсы, буйынща – буйынса, беренще – беренсе, табыущы – табыусы, сузылғащ – һуҙылғас, эләккәнще – эләккәнсе*. Һүҙьяһалыш процесында ла *щ – с* өндәренең сиратлашыуы урын ала: *игенщелек – игенселек,кортщолоҡ – ҡортсолоҡ, тимерщелек – тимерселек, уҡытущы – уҡытыусы, татарща – татарса.*

Айырым осраҡтарҙа *щ* өнө *һ* фонемаһы менән сиратлаша: *щын – һын*.

С – Һ. Был өндәр күсеше төньяҡ-көнбайыш диалекттың төп күрһәткесе булып һанала: *сат – һат, сез – һеҙ, сорау – һорау, сөт – һөт, сызык – һыҙык*. Билдәләнгән өндәр сиратлашыуы һүҙ формалары һәм яңы һүҙҙәр яһалышында һаҡлана: *булса – булһа, кубесе – күбеһе, башласа – башлаһа, аксыл – аҡһыл, бассаң – баҫһаң, йылғасы – йылғаһы, тәмсез – тәмһеҙ.*

С – Ҫ. Башҡорт әҙәби теленә ҡараған һүҙҙәрҙә *ҫ* өнө булған позицияларҙа һөйләштә *с* фонемаһы килә: *бас – баҫ, кис – киҫ, нәселем – нәҫелем, оста – оҫта, өстәл – өҫтәл, урынбасар – урынбаҫар, үсә – үҫә.*

З – Ҙ. Әҙәби телдәге ҙ өнө урынына район йәнле һөйләү телендә з өнө ҡулланыла: *азаҡ – аҙаҡ, ауыз – ауыҙ, без – беҙ, зур – ҙур, утыз – утыҙ, үзләре – үҙҙәре, сузыл – һуҙыл, әзер – әҙер.* Айырым һүҙҙәрҙә был өндөң һөйләштә һаҡланған осраҡтары бар: *боҙай – бойҙай.*

Ж – Й. Әҙәби *й* өнө ерле һөйләштә *ж* фонемаһы менән сиратлаша. Был фонетик процесс Йәрмәкәй районы йәнле һөйләү телендә бик үк киң таралмаған, сиратлашыу *ә, ы, е(э)* өндәре препозицияла килгән осраҡтарҙа күҙәтелә: *жәйен – йәйен, жәлеп итә – йәлеп итә, жәйгелеккә – йәйгелеккә, жырлаған – йырлаған, жәмғиәт – йәмғиәт, жип – (й)еп, жир – (й)ер.*

Исем һүҙ төркөмөнөң күплек һаны *-лар/-ләр, -нар/-нәр* аффикстары менән белдерелә: *башҡортлар – башҡорттар, ҡошлар – ҡоштар, күлләр - күлдәр, маллар – малдар, йәшләр – йәштәр, ҡуяннар – ҡуяндар, бүтәннәр – бүтәндәр, хайуаннар – хайуандар.*

Хәбәр һөйкәлеше өсөнсө зат билдәһеҙ үткән заман формаһы *-нар/-нәр* ялғауы ярҙамында яһала: *тотҡаннар – тотҡандар, салғаннар – һалғандар, биргәннәр – биргәндәр, йөрөткәннәр – йөрөткәндәр.*

Миҫалдарҙан күренеүенсә, Йәрмәкәй районы йәнле һөйләү теленең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәре төньяҡ-көнбайыш диалекты билдәләрен үҙендә сағылдыра.

Ерле һөйләштең лексик үҙенсәлектәре. Район ерле һөйләшенең һүҙлек составын анализлау түбәндәге лексик берәмектәрҙең ҡулланылыуын күрһәтте: этий, эткий – атай, әний, инәкий – әсәй, бабыҡай – олатай, әбекәй, нәнәй – өләсәй, абый – ағай, апа – апай, апайым – ҡусты, һеңле, пощмаҡ – мөйөш, ҡапщыҡ – тоҡ, ипи – икмәк ведро, бидрә – күнәк, энтун, тәтәй тауыҡ, тәтәй әбей – ҡамҡа, бағры – керкә, мөржә – мейес, үрмәкүч – үрмәксе, алла бабай тараҡаны – еңгәсәй, гөмбә – бәшмәк, пошой – мышы, ҡыр песийе – һеләүһен, керпе – терпе, ҡарлыған – ҡарағат, аш щүмеще, баҡращ – ижау, ҡашыҡ – ағас ҡалаҡ, щәй ҡалағы – балғалаҡ, бәлү – бишек, гөлжимеш – әлморон, шоморт – муйыл, ҡамыр жимеше – энәлек.

Шулай итеп, Йәрмәкәй районы йәнле һөйләү телендә, дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалект үҙенсәлектәренә эйә булыу менән бер рәттән, үҙ ерлегенә хас тел билдәләренең булыуы күренә.

ҠАРИҘЕЛ РАЙОНЫ

АБДУЛЛА АУЫЛЫ

Гәрәева Фәриҙә Карам ҡыҙы, 1960 йылғы

Шушы Абдулла ауылында тыуып үстем. Ун класны тамамлағас, киттем Татарстанға йар Чаллы ҡаласына, утыз йыл йәшәп ҡайттым, эшләп КамАЗ заводларында. Аннары ике мең дә ун житенче йылда ҡайттым кирегә туған йаҡларыма, өй салып, малайым белән шунда йәшәп йатабыз. Клубта ла әзрәк эшләп алдым, завклуб булып. Аннары ауылда эш йуҡ бит инде, ситкә йөрөп эшләп ҡайттым. Анапа шәһәренә барып эшләп ҡайттым. Ҡайа барсам да гармуным ҡулдан ҡалмаҙы. Анапаҙа ҙа уйнап утырған бер абзыйны табып, рәхәтләнеп аның белән гармунда уйнап утырҙым йар буйларында. Апайҙарҙы, ағайҙарҙы бийетеп алдым, көлдөләр рәхәтләнеп, аҡса ла биреп киттеләр, күңелле итеп шулай. Хәзерге уаҡытта өйзә генәмен, пенсияҙамын, оноғом бар. Бер ҡыз үстерәбез улым, киленем белән, өч класҡа уҡырға керде.

Безне Балыҡ ырыуы тиләр. Историйасын белмәйем инде мин. Шәжәрә төзөдөм мин. Сабантуй көнөндә үткәрзек без шәжәрәне, бик күп туғаннар жыйылған ине. Клубны йаратабыз. Йаңа йылдан бирле клубҡа килгәнебез йуҡ ине, киләсе килә, сәхнәләргә сығасы килә, йырлайсы килә, бийийсе килә рәхәтләнеп халыҡлар белән сөйләшеп, ултырасы килә. Сағындыҡ клубны.

Без уҡыҙыҡ татар телендә. Безнең баш ҡалабыз Ҡазан иде, безнең өчөн Уфа бер шәһәр генә иҙе. Безнең йазусылар барысы да татарныҡылар ғына иде: Муса Жәлил, Ғабдулла Туҡай. Без башҡорт йазусыларын белмәй үстек уҡығанда. Безде гел татарсалатырға тырышып ҡаранылар, әммә безнең үзебезнең диалект шулай тороп ҡалды, шушы диалектта саман сөйләшәбез. Йазуын без татарса йазабыз инде. Башҡортно хәзер алға итәсе килә, өйрәнәсе килә барысын да. Үзебез башҡорт бит инде. Мин Татарстанда утыз йыл йәшәп ҡайттым, мине шунда перепись населения булғанда нисә ҡабат татар тип йазырға тырышып ҡараҙылар, "Мин татар түгел, мин башҡортмон. Йазығыз, башҡорт тип, мин үз күзем белән күрәйем". Шулай иттереп, әллә нисә тапҡыр йазырға тырыштылар.

Кис белән без ҡууш эшләй идек. Ҡуушларны бизәй идек гөлләр, чәчкәләр элек бөтә жиренә инде, гел алдына усаҡ йаға идек. Усаҡ йанында кис белән песәнне эшләп, арығаннан соң гитаралар белән шунда жырлашып утыра идек. Без терки төбөнә итләрне күмеп ҡуйар идек, бәрәңгеләрне, итләрне. Ҡай бер ваҡытта килеп, соҡоп китә ине аларды теге айыу. Бүреләр төннә улағаны ишетелә иде. Былтыр ғына безнең өйгә төлкө килде. Иртә белән торҙом да эткә ашарға тип барҙым да, эт ашайсы ла килмәй, нәрсәдер ҡойроғон болғай, йүгерә дә йүгерә. "Нийә ашамайсын?" – димен, йаҡыныраҡ барсам, эт ойасына төлкө ултыра. Басып ҡаттым да, айағымды селкетергә ҡурҡам. Шунан ике күзе белән генә ҡарап тора миңә, хәзер йүгереп кердем, өйзә бер үзем генә, малай да өйдә йуҡ, эштә. Күршеләргә йүгереп кердем, алар өйләрен ремонтлап йаталар. Тегесенә шылтыраттым, ул өйдә йуҡ. Рөстәмгә шылтыратам: "Балаҡайым, өйдә төлкө утыра эт ойасында, ҡайт", – тип. Рөстәм ҡайтып керҙе. Тегене ҡууп ҡына сығарып булмай бит, шунан күрше Роза петарда алып керде, петарда атайыҡ, ти. Петарданы атҡан иҙек, был төлкө йуҡҡа сыҡты ҙа ҡуйды. Ойанан бер тишек тапҡан да, асҡа уҡ кереп йатҡан, шунан теге төлкөнө ҡурҡытып, барыбер сыҡты, баҡса буйлап китте ҙә, атларға ла хәле йуҡ, төнө буйы суғышҡаннар. Ҡарасам, кәртәнең ҡырыйы тырналып, ҡаналып бөткән инде, ныҡ суғышҡаннар эт белән.

Гөмбә бик күп үсә бездә, сырой гөрөжлә, аҡ гөрөжлә, баллы гөмбә (опята), тауыҡ тәпәйе (лисички).

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды).

Мөхәмәтова Резида Нәжип ҡыҙы, 1966 йылғы (фотола – уңда)
Сәитова Лилиә Ҡәҙим ҡыҙы, 1959 йылғы (фотола – һулда)

Без унлар ырыуы, Ришат безгә дә подарить иткән ийе китабын, өйдә тора, Миндияров Ришат, беләсездер инде, минем ирнең әтәсе, Фәритнең әтәләре бер туған, ике туған былалар.

Гәзитләр районныҡы ғына, "Ҡариҙел", элек "Хазина" сыға иде ана бер мәл башҡортча, "Йәнтөйәк", хәзер биш районда бер "Йәнтөйәк" сыға, ике мәртәбә. Район тормошо тураһында, әйе, ауыл кешеләрен нитәләр. Ҡариҙелдә бар.

Беркесән дигән ауыл бар, Абдулланың бер кисәге дигәннән килеп сыҡҡан. Беркесән дип атала ауыл, продолжениясы инде Абдулланың, шунда машинный цех былған, хәзер йуҡ ул.

Балчыҡ баз былған, менә мында кирпес эшләгәннәр элек, мынаунан күренеп тора, хәзер йуҡ инде, зират йағында.Кирпес үзебезнеке, теге мис сығарырға, русса кирпич, кирпичный завод. Ковшик – көл алаторған, созғо тиләр.

Бәйрәмнәрне ней нисек үткәрәбез, менә "Проводы зимы" үткәрәләр, "Проводы зимы" ул, ней, русларныҡы. Бер йылны "Нөүрүз" үткәрдек, әйме, "Йазны ҡаршылау", бер йыл үтте.

"Ҡарға буҡкасы" фәлән белән хәзер бик алай пешермәйләр, менә мин бәләкәй саҡта хәтерләйем пешергәннәрен, әбийләр былып, шулай жыйылышып, сыуға бәреп кешеләрне.

Бездә менә бәбәй тыуа, нитәләр, йаҡыннарын, туғаннарын жыйып, исем ҡуштыралар, менә уже традиция. Бәбәй тыуа, исем ҡуштыралар инде, обязательно, азан әйттерәләр, баланың, тыуған бәбәйнең ҡолағына инде, шуннан исемен әйтеп шулай нитәләр, туғаннары бүләк алып килә уже, как традиция бездә.

Айу, айу бар, әле бер көннө генә торалар ийе, менә зират йанынан йул аша айу йүгреп быйаҡҡа сығып китте, дип. Зур, әйе, зур тей айу, килә инде. Бүреләр менә бер кич былды, буғай, әйме, вич этләрне ашап бетерделәр, бәйләнгән этләрне, еще нейләрне, теге сарыҡларны быуған, әйме, сарыҡларын быуып киткәннәр. Нийә Комсомолда урамнан айуның китеп барғанын күрделәр, әлеме, йаңы, быйылмы, йоҡ, бер ике-өч йыл была, шулаймы, шуннан анда айу тау битенә төшә ул, әле без йәшәгән саҡта, мин Комсомолда йәшәгән инем, анда ни, прямо төшкән ийе сыйырына, йыҡҡан ана шунда, бездә булып тора.

Бүрегә нейләр килгәннәр иде, кем, ата торған кешеләр кем была соң, охотник, әйе, үлгән бызауны алып килгәннәрме шунда, бәйләгәннәр, килмәгән бүре. Умныйлар тиләр хәзер, әйе, умныйлар тиләр.

Пис тибез, пис, мис тибез печканы. Шунан, безнең йаҡта ғына тип әйтәләр теге кежемкәйме, кәжемкәй, солан, соланның бер өлөшө инде, анда он-фәлән саҡлайлар, отдельный тора ул, отдельный ишек инде, бер комната инде ул шундый. Крыльцоны бездә ишеғал диләр менә.

Ә бездә дворны әйтәләр йорт тип, ызба тиләр менә бездә, шулай, бездә йорт ул двор, урам улица инде. Шундый ниләр, тағын ҡашыйаҡ тиләр, ҡашыйаҡ, кухняны бездә ҡашыйаҡ тиләр ийе элек, хәзер кухня тиләр уже. Ҡашыйаҡ ней, айаҡтан сыҡты микән, или ҡашыҡтан микән, шуннан ней, гөлбис тийеп әйткәннәр, пич артын әйтәләр, әйе. Мөғөш, бездә г белән, мөйөш башҡортса инде, босмаҡ та диләр инде, татарча босмаҡ была инде, әйе. Ҡойма – бездә ҡапҡа. Йозаҡ – ҡадаҡ, әйе, бездә ҡазаҡ тиләр, ауылда менә безнең ауылда, әйме, ҡаҙаҡ тимәйләр, ҡазаҡ тийләр.

Жәйенке, ней, тустаҡ, безнең йаҡта тустаҡ, ә блюдцесы – жәйенке.

Балдаҡ, йөзөк былса, ҡашы былса, әйе, балдаҡ тибез әйе, алҡа, алҡа бездә, ҡайдадыр һырға тиләр бит инде, әйе.

Мәтрүшкә жыйабыз, зверобой, клевер жыйа халыҡ, әйе, шулай йөртәбез, әйе, русса, мәтрүшкәне мәтрүшкә тибез. Миләш күп былды исә, ҡыш салҡын была диләр, әйме.

Саҡырғанда кезки-кезки тиләр кәзәне, әйме. Береки-береки дип диләр әйме. Сыйырны ни дип саҡырабыз, пре-при, исеме, әйе пре-при тиләр. Исеме белән чаҡрам мин, әйе, ана Йондоз тисәм, минеке сразу килә үзе. Безнең Ҡызылҡай сыйырыбыз, минеке Йондоз, Доцка тиәбез, ә песине саҡырғанда, әйе, пес-пес тибез.

(Вәкилова Диана Тимерйән ҡыҙы яҙып алды)

Мусина Миләүшә Нурлый ҡыҙы, 1967 йылғы

Башҡортса сүләйемме, әллә һөйләйемме? Бик боронғо ауыл, башҡорт ауыллары тип исәпләнә беззең ауыл. Аҡбүләк йағынан күсеп килгән Абдулла исемле бер бабай. Үзенең малайлары белән. Мына бында, элек нейҙә сулар булмаған, әле генә күп. Бәрҙәш йылғасы ғына ағып йатҡан. Мына шул Бәрҙәш йағында ул үзенә малайлары белән тирмә ҡороп, тирмә түгел инде, шул ҡоромлар-ниләр эшләп, шунда, Бәрҙәш йылғасында бәрҙе ашы бешергәнләр. Ашап, мына шуннан килеп сыҡҡан Бәрҙәш йылғасы. Һәм мына тора асыҡ тигән торасыҡ бар. Әле мына өстән күргәнсездер, бик матур утрау. Мына шул утрау, мына шул торасыҡта вис ағаслар үскән булған. Мына шул ағасларны алар ҡырҡып, үзләренә матур итеп өй төзөгәннәр, мына шул Бәрҙәш йылғасы нийенә. Менә теге тау асыҡ ҡалған, торасыҡ килеп сыҡҡан – тора асыҡ. Мына шул малайлары белән төпләнеп беззең ауылда, йәшәп, шунан күбәйеп киткәннәр. Аның артынан йаңыҙан килгән. Мына шунан төп беззең Абдулла ауылы килеп сыҡҡан. Мең дә туғыз йөз утыз икенсе. Утыз икеме? Утыз ике генә түгеләйе. Мына төплө әйтә алмайым. Утыз ике генә түгел, йаңылыш сүләйем. Бер мең туғыз йөз ун нисәнсе йыллар. Алай утыз ике генә булмай. Беззең же утыз икенсе йыл район барлыҡҡа килгән. Шунан беззең йерләрҙе су басҡаннан суң ғына, илле етенсе йылны мына былай күскәннәр, ауыл күскән. Теге таштан эшләнгән фундаментлары бар. Шул йерләре бар. Хәзер ул йерләрҙә су. Беззең теге Павловка су саҡлағысы асылды бит. Мына шунан суң суны мендерҙеләр ҙә беззең бу жирләр, төбәкләрне вис су алды. Йүрүзәннең суы артып. Эйе, бәләкәй генә Бәрҙәш йылғасы Йүрүзәнгә барып тоташа. Йүрүзән инде Ағизел йылғасына барып тоташа.

Мына Ҡолтан тауы. Мына нейҙә. Шыршы нейендә Ҡолтан. Ошо Ҡолтан тауында безнең уртасында пещерасы бар. Мәмерйәсе бар. Мына ошо мәмерйә барып икенсе ауылға, нисә километр анда утыз-кырҡ километр-фәлән булаҙыр әле, шул йул бара. Менә шунда элек аҡлардан алда ҡолларны килтереп ниткәннәр. Ҡолларны шунда йапҡаннар. Имеш, вариант бар: Салауат Юлаев та беззең нейҙән узып киткән бит инде. Мына шунда ҡолларны йабылғандан суң Ҡолтан тауы тип ишетелгән. Үз-үзенән килеп сыҡҡан.

Менә таң беззең сызылып ата. Икенсе төрлө версия да бар Ҡолтан тауының. Ҡызарып шуннан килеп сыға. Шуңарҙан тип әйтәләр. Ҡол һәм таң. Икесе Ҡолтаң, Ҡолтан тауы килеп сыҡҡан. Мына шундый.

Мына был – Ҡаршытау тибез инде. Ҡаршы булғанға шулайтып йөрөтәбез инде.

Кәртип тауы бар мына. Кәртип. Кәртип тау – ул күренеп тора, үзебеззең ауылдың Йомабикә Солтанованың йазған “Кәртиптау ҡайыннары” тигән йыры ҙа бар. Мына шуға бағышлап. Нимәнән килеп сыҡҡанын белмәйем. Әйтәлмәйем. Белергә кәрәк әле, бик ҡызыҡ булды.

Менә “Унлар” тигән китап сыҡты бит, ошо ырыу тураһында. Ана шунда менә ниндәйнеке, Ҡолтан тауҙыҡы бар ийе, буғай. Кәртиптау бар ийе, буғай. Мин аны уҡыҙым, оноттом хәзер. Ҡараштырып ҡына сыҡтым инде. Зират йанындағы – Зират тауы тибез инде. Шул. Бүтән алай йуҡ.

Шишмәләребез бар. Өсшишмә тибез. Өсәү генә нейҙән аға, матур итеп. Шунан узып киттегез дә, туктап китмәгәнсездер. Мына Сабир шишмәсе тибез. Анда тағын да туҡтатманылармы анда сезде? Сабир шишмәсенә? Унда Сабир исемле бабай йәшәгән. Мына шуңарҙан, шул Сабир шишмәсе тигән исем аңарҙан ҡалған. Ә был Осшишмә – өсәү килеп сыҡҡаннар инде. Бер тирәлә. Шуңарҙан килгән Өсшишмә. Киленнәр, ауылға килен

төшөргәндә мына был Сабир шишмәсенә барып, анан ул йаҡыныраҡ, эйе. Тәмлерәк тә, тиләр инде. Килеп суның составларын тикшереп киттеләр. Но иң әйбәте мына был Сабир шишмәсенеке тип нитәләр инде, әйтәләр. Борондан шулай.

Бердым тигән бар бит инде. Руслар ауылы. Элек, борон-борондан руслар йәшәгән. Мына безнең тауға менеп киткәс, анда элекке кулакларны килтергәннәр. Менә шуңарҙан Бердым. Но алар ныҡ берҙәм булған. Берҙәм бәрәңге ултыртканнар. Беззең халыҡ бәрәңге ултыртырға ла нитмәгән. Мына шул кулаклар килеп, бәрәңге ултыртып, беззең ауыл кешеләре барып, анда бәрәңге алғаннар. Ныҡ берҙәм халыҡ булғаннар. Мына шуңарҙан килеп сыҡҡан Берҙәм.

Балаларға Науруз байрамын эшләйбез. Менә мин үзем быйыл эшләҙем, клуб алдында Навруз байрамы үткәрҙем. Анысы йаз китереү. Йаз. Мартның егерме берендә. Мин Наврузны хәзер нисәнсе тапҡыр үткәрәм икән? Йыл да үткәреп киләм инде. Элек мин мәктәптә эшләҙем. Менә ике йыл ғына клубта башлаҙым. Мин мәктәптә иҙем. Мәктәпте йаптылар, беззең Абдулла мәктәбен. Хәзер йабылды. Науруз байрамын һәр ваҡыт үткәрәбез. Аларҙы маҡсат белән үткәрәбез инде, эйе. Бер мына ней, балаларны ней уйатыу, тәрбиә – иң беренсе маҡсат. Ғөрүф-ғәҙәтләрне, боронғо башҡорт ғөрүф-ғәҙәтләрене һәр уаҡыт белеп үссенләр тигән. Һәм тәрбиәле, нисек итеп ҡошларға иң беренсе, ололарга, нейләргә тәрбиә уйатыу маҡсатында. Ғөрүф-ғәҙәтләрне онотмасынлар инде, башҡорт нейләрен бик, беззең хәзер мәктәп тә йуҡ, ней ҙә йуҡ. Мына шулай... Ауылда балалар бар, йөрөп уҡыйлар күрше ауылға.

Боярышникны баярышник тип сүләйбез, шиповник – гөлжемеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – ҡайын жиләге, клубника – жир жиләк, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, жаба – гөбөрле баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – әтүмес, угол – мөгөш, босмаҡ, хлеб – әпәй, ведро – бизрә, ағастан эшләнгәне – силәк, воробей – турғай, сыпсыҡ, мать – инәй, отец – әтәй, бабушка – ҡартый, хәзер нәнәйгә ҙә күсә башланы, дедушка – ҡартатай, внук, внучка – оноҡ, сестренка – туған кешегә туғаным, сеңлем, өлкән ҡатын-ҡыҙ – апа, түтәй, оло ҡатын – әбей, ағабей, аҡ әбей – минең инәйемдең апасы, аҡ бабай – ата-әсәйҙең ағалары, братишка –туғаным, энекәш, дядя, оло ир кеше, родственник – абый, бабай – совсем старый, старше родителей, мужчина старше – абзый, свекровь – инәй, әней, свекор – ҡайната, әтей, теща – инәй, әбей, тесть – этей, бабай.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Әхмәтйәнова Ләлә Вилдан ҡыҙы, 1950 йылғы (фотола – уңда)

Куруш ауылында тыуып-үскәнмен. Шунда тыуғанмын, шунда үскәнмен. Илле жиденсе йылны ауыл Абдуллаға күсте инде. Кешеләре күсеп килде.

Милли кейемнәр – алҡа, беләзек, муйынсаҡ, зурыраҡ булса, күкрәксә тибез. Былай ғына булса, төймә. Пуговица – поувка. Күкрәксә – ул вместо бюстгальтера. Элек бар ийе ул. Апаның күршеләре башҡортларның нейләрен айырым-айырым вис теккән. Менә ул да уҡытыусы. Мәктәптә ҡалдырҙы да, мәктәп китте, юғалды бөтөн әйбер. Выставкаға жибәрә иҙек. Өфөгә лә барып, беренсе урын алып ҡайттыҡ. Бик тағып йөрмәйбез, бездә бик аңламаслар. Миләүшә ойошторып ебәрсә кружок. Мына шуны уйлап торабыз. Мастер-класс нитәбез тигән иҙек.

Рысь – селәүсен. Дождевой червь – сөгәлйән. Ҡыр сусҡасы, ҡабан – кабан.

Ҡошлар инде – төйләгән, сайысҡан, сыйырсыҡ, ҡарға, күгәрсен. Ҡыр тауығы – глухарь. Филин – йабалаҡ. Өкө – сова. Йарҡанат – летучая мышь.

Суҡыр себен – мошка. Кигәуен – овод. Сағызаҡ – оса. Үрмәксә, үрмәкүс – паук.

Бәрҙе. Ҡызылҡанат. Алабуға – окунь. Ҡызылкүҙ, ҡатысырт – ерш, сабаҡ.

Грөжлә – грузди, сары грөжлә, аҡ грөжлә. Тауыҡ тәпәйе – лисички. Ит мәшкәсе, көрән мәшкә – подберезовик. Трюфель бар, тиләр. Себен мәшкәсе – мухомор.

Чайник – сәйнүк. Заварник – билай. Нимәнән сыҡты икән билай? Чашка – тустаҡ, соҡор. Блюдце – жәйенкә. Кәсә – ҡомшайаҡ. Тарелка – тәрилкә. Ложка – ҡашыҡ. Чайная ложка – сәй ҡашығы. Деревянная ложка – ағас ҡашыҡ. Половник – аш сүмесе, ижау. Кастрюля – кәстрүл. Зур тазик – мистабаҡ. Созғос – половник.

Пирожки, бәрәнге белән. Пирог тибез. Балан бәлеше, балыҡ бәлеше. Ит бәлеше. Шәнкә – бәрәнге шәнкәсе, эремек шәнкәсе. Эремек – творог. Майаш – бауырһаҡ. Бездә лә бауырсаҡ та тиләр. Зурырағы – бауырсаҡ. Ҡыстыбый. Көлсә – элек көлгә салып бешерелгән. Көлгә саласы килмәй бит инде, сала алмайбыз да, писибез йуҡ. Без үскәннә безнең пис бар ине, шул писне йағып, күмерләнгәс, күмерен алалар. Шунан писне пумала бар инде, шул пумала белән тазартып, вис көлөн сығаралар. Шунда әпәй тезә ине инәйем. Көлөн созғос белән алалар. Көлөн мунсалаҙан эшләнгән пумала кеүек ни бар инде, шуның белән себрәләр ине. Кемдең пумаласы йуҡ, ҡаз ҡанаты белән себрәләр иҙе. Мунсала – йүкәдән эшләнгән. Шуны үзебез эшләй иҙек элек. Магазиннан алғаны – йыуғыс. Мунсаны манса тибез. Ләүкә. Менеп ултырып йыуынасың.

Без үскәндә алты бала үстек. Мунсала мунсабызда берәү генә иҙе. Бер кеше йыуынып сыға ҙа икенсе кеше барғас, теге мунсаланы таш өстөнә салып, парит итеп, как будто микробын үлтерәсең инде. Һәр беребез мунсаланы таш өстөнә салып алып, шул мунсала белән йыуына иҙек. Әле хәзер һәр беребезгә айырым-айырым мунсала. Йыуынырға селтә эшләйләр ине. Баш йыуырға, бөтөн тәннәрне шул селтә белән йыуарға. Көлнө тондороп. Йуҡ, ул микропларны үлтергән инде. Бөтөн йерләрне селтәләп. Эйе, файдалы ул, шуны эшләп ҡуйа торған ийе инәйем.

Ауылыбызға ғына хас, шул Торасыҡ утрау бар инде. Бөтөн туйыбыз, бөтөн бәйрәмебез – менә шунда уза. Тауыбызда бөрлөгән дә бар. Лесной орех – чәтләүек тибез. Боҙ өҫтөнә сыҡҡан һыу – түш.Кәсәү бар. Кәсәү – тырнай торған. Кәкре. Г хәрефе кеүек.

Мышь – тышҡан, крыса – күсе, улитка – экәм-төкәм, двор – ихата, крыльцо – баскыш, дом – йорт, ызба, мочалка – йуғыч, половник – шумеш, ковшик – шумеш, заварник – шәйнүк, чайник – шәйнүк, печь – пиш.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Сәмиғуллина Римма Дәүләтйән ҡыҙы, 1942 йылғы (фотола – уңда)

Шушы Абдулла ауылында тыуҙым, шушында үстем, шушында тормошҡа сыҡтым, шушы ауылның мәктәпне тамамлаҙым, туғыз йыл уҡыдым Абдулла мәктәбендә, үҙемә белем алдым, шушы йердә, шушы клубта эшләҙем утыз жите йыл. Дүрт бала үстердем. Утыз биш йыл иптәшем белән торҙом. Иптәшем хәзерге уаҡытта йуҡ. Балаларым барсы да уҡыдылар. Үзләренә кирәкле белемнәрне алдылар. Матур ғына эшләп йөрөйләр. Аллаға шөкөр. Ун бер балаға ҡарт ҡартыймын, туғыз балаға ҡартыймын. Ун туғыз балам бар, оноҡларым белән. Шушы клубта эшләҙем, утыз жите йыл эшләҙек менә шушы Кәлимулла ҡызы Миңлерәйфә белән. Икебез дә менә шунда эшләҙек. Беҙҙең клуб леспромхоз исемендә булды. Элек силсәүит балансында торған. Клубта эшләй башлағас, Абдулланың әбейләрен жыйып, матур иттереп производство алдынғыларының слетына барған уаҡытта, әбейләр белән барҙым, барҙыҡ, кумыз уйнау һәм бейеү, халыҡ бик талантлы. Безнең ауыл халҡы бик талантлы булды. Шулай иттереп безгә леспромхоз нейләре рабочкомлар клуб салырға булдылар. Шулай иттереп безгә клуб салдылар житмеш икенсе йылны. Менә шушы йаңы клуб. Менә шулай иттереп йаңы клуб хәзер искерде. Әле капремонт үткәрҙеләр. Йаңы клуб йаңыдан кәрәк.

Безнең нинең ауыл халҡының матур иттереп жыйылып, күңел аса торған жире – Торасыҡ. Торасығыбыз бик матур. Элек клупҡа ҡарағанда ла Торасыҡҡа күверәк йөрөй иҙек, элекке уаҡытта, безгә хәтлем. Бәйрәмләргә шунда менә иҙек. Әле памятнигыбыз шунда. Элек парахотлар килеп туҡтай иҙе. Күңелле иҙе. Вертолет та төштө шунда.

Күңелле уйыннар ийе элек, күңелле, бийеү, йыр. Безнең ауыл халҡы бик тә берҙәм һәм талантлы.

Элек шулай матур иттереп кейенеп, икешәр ҡат, өсәр ҡат бәбәй итәк салып кейәләр ине күлмәкләрне.

Комсомол көслө ийе бит элек. Комсомол туйлары була, ийе. Ике йәтим бала ийе, берсе мәктәптә уҡыта, берсе сплафта эшләй. Шушы йегет белән ҡыз ҡауышҡаннан соң, без комсомолеслар кемнәрҙәндер икешәр сом, кемнәрҙән өсәр сом аҡса жыйдыҡ, матур итеп табын ҡоршаҙыҡ. Бик күп кешеләр саҡырҙыҡ. Ә тегеләргә бүләккә тәрәзә селтәрләре алдыҡ, теге аҡсаға, тегеү машинасы алдыҡ. Ашарға ла үзебез.

Балыҡтар, әллә нәмәләр бар бында. Хайрус – бәрҙә, жәйен балыҡ, алабуға иң тәмлесе, жерех – ағасаҡ. Симез балыҡ ул ағасаҡ.

Урман эше бик гөрләп барҙы инде. Ул су өстө тулы катерлар, ул ней теге саллау, сал ағызыу инде. Павловкаға илтеп здавать итәләр ийе. Уфаға хәтлем төшөп китәләр ийе. Саллау эше бик нығ барҙы. Леспромхоз кисә, сплав саллай.

Мунсала суйа иҙек,ҡабыҡны лично үзебез төшөрҙөк. Балалар үстерергә кәрәк. Мунсала суйҙыҡ. Мунсала ҡиммәт потому што. Ә хәзер мунсала эшләгән кеше йуҡ. Аны йүкә, йүкәҙән алалар. Йүкә сәскә атыр уаҡытта ғына суйыла ул, төшә, шап итеп ҡала, йырып барасың. Сискә атса, йәбешә. Йығалар да кисәләр. Шуннан ҡайырысын төшөрәбез.

Басыу бармы, тисез? Басыу булған, Урмантау колхозы булған беҙдә. Промартель була башта, анан Кесе Урмантау ней колхозы. Менә шушы ултырған жирләр, ауылның был йаҡ өскө йағы су басҡас, илле алты-илле житенсе йылны күсеү булды, шул уаҡытны күстеләр. Колхоз бетә, ысплаф һәм леспромхозда ҡайныйлар. Колхоз була. Суғыш йылларында колхоз була.

Үзебез эремчек эшләйбез, сыр эшләйбез, ҡаймаҡ, ҡаймаҡтан май инде, әйрәненән ҡоймаҡ пешерәбез, әйрәннән ҡоймаҡ ҡойоу.

Был ауылда уннар ырыуы йәшәй. Аралар беҙдә бүленмәгән. Элек Абдулла халҡы Хәлил волосына кергән. Безнең кешеләребез Бағазы йағында ла бар, шул йаҡтарҙа ла унлар бар.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Хисамова Миңлерәйфә Кәлимулла ҡыҙы, 1940 йылғы (фотола – һулда)

Яңы Бәрзәш ауылында тыуғанмын, Гиндуллиннар минең нәселләр инде. Ун бала үстек. Шайморатта жидене бөтөрдөк. Мында унны бөтөрдөк. Шунан шушында кейәүгә сыҡтым. Биш бала үстердем. Бишесе лә исән-сау. Үз урыннарын табып, уҡып, эшләп йөрөйләр. Инде пенсийаға сығып бөтөп баралар.

Эй, балаҡайым! Безне, кис булса уйын, көндөз мал йазырға – без, баҡса үлсәргә – без, ауыл зур, мыннан башлайбыз икәү, шуннан жиләк үскән, ҡарағат үскән, вис беҙдән эшләттеләр. Силсәүит ат ҡарай, аңада песән эшләдек. Мына шулай. Шуннан, бер генә ниде лә бәйрәмне дә нейсез, доклад ийе элек, концерт, агитатор, президиум сайлау, аңа кешеләр табыу, алдынғы эшселәрне. Шулай үтте ғүмер. Шуннан шундый хәл дә булды. Хәзер октәбрь бәйрәме. Безгә доклад бирделәр. Доклад уҡый торған йегетебез асыуланып ҡайтты ҙа китте. Парторглар бар ийе элек. Парторгны эзләп киттек икәү. Теге мунса кереп йата. Апа, шундый-шундый хәл, клуб тулы кеше, көтөп ултыралар. Доклат булмаса, булмай. Мескенкәйең сығып, ары-бире ҡойоноп, килеп доклад уҡыҙы. Йәшләр бик актиф булды.

Комсомол организациясы бик көслө иде. Голубой огонеклар ойоштора идек. Мына ошонда туйлар йасадыҡ нисә ҡават, комсомол туйы.

Басулар да, колхоз да булды. Суғыштан соң да инде. Менә әтәйем председатель булып эшләҙе. Йаңы Бәрҙәш. Ҡайҙа клочок жир бар, шунда вис сәстерәләр ийе.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Шәхинурова Әнзирә Нурлый ҡыҙы, 1963 йылғы

Мин бөттөм торговляны инде. Торговля белән йарты ғүмерем узды, шунан клуб мөдире булып эшләдем. Клубҡа нитеп китеп инде, үйрәнеп мына шунда. Ҡурайҙа ла уйнаймын, мандолинада уйнаймын, ансамблебеҙ бар, “Миләш” тигән. Пенсияла булсаҡ та йөрөйбөз әле әзерәк шул. Без элекке ғороф, элекке инструментларны чығарабыз алға инде. Ҡубызлар таптыҡ, мына мандолина безнең, ҡашыҡ белән суғу тағын, төймәләр белән. Элекке ҡоралдар табып, шулар белән шөғөлләнәбез инде хәзер. Башҡорт бийиүләрен үйрәнәбез. Кейемләр дә тектек. Орнаментлар ҡулланабыз.

Ауылыбызда Кәртип тауы бар. Нәрсәдән икән ул алай аталған, ансын әйтә алмайбыз инде мына.

Сүлмәктау бар бездә. Вроде бы сүлмәккә оҡшағас, исем биргәндәр. Торасыҡ тигән утрау ҡалған.

Айыузар бар, алай тейманә айыузар. Элек гел шулар арасында ниттек, песән сабып, әтийләр белән. Күл бар ийе, жаҡынға жибәрәләр ийе. Күренеп кенә тора инде, атлап киткән бит инде айыулар йаныбыздан. Берсе лә алай һөжүм итмәнеләр. Безне ҡарап торғандар инде.

Бүреләр алдараҡ әзерәк һөжүм иттеләр инде ауылға, сарыҡларны ҡырдылар, этләрне ашадылар. Төлкө-фәлән йөрөштөрә инде, ансы бар, ҡош-ҡортларға, үрдәк-казларға.

Йүрүзән буйында торабыз, су йағында ғына, тау арасында торабыз. Ниндәй урманға байбыз, жиләк-жимеш, гөмбәсе, бар нәрсәсе лә бар.

Үскәндә “Йөзөк салу” уйынын гел тезелешеп уйнай торған идек. Кемдә йөзөк, уға жаза бирәләр инде. “Ҡапҡа” уйыны ныҡ клубта уйналды. Ҡызыҡ уйыннар. Жаза бирәләр ийе, мына күршегә барып, төннә мунсадан таш алып килергә ҡушалар, например. Шулай китеп, алып киләләр ийе.

Киленде матур итеп төшерәләр. Төшкәс тә, мендәр салдылар, мендәргә басып, бал белән май ҡаптырҙылар. Шунан бер мал тоттордолар, ансы тана инеме икән, шунан кереп киттек инде. Теләктәр әйттеләр, бал кебек, май кебек булсын.

Мис ҡоймағы пешерәбез, майаш. Бездә туҡмас ашы, өчпочмаҡ эшләйбез.

Сөт, ҡаймаҡлар, эремек, ҡатыҡ, сөзмә эшләйбез. Бәрәмәч пелмендары эшләйбез. Эремек шәнгәсе, бәрәнге шәнгәсе.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды)

ИҪКЕ БАҒАҘЫ АУЫЛЫ

Вәлиева Нәйлә Рашат ҡыҙы, 1954 йылғы

Бу ауылға килен булып төштем. Етмеш өсөнсе йылда. Ҡырҡ жите йыл булды инде быйыл. Илле дүртенсе йылда туғанмын инде. Зиннатовкада үстем. Ҡараиҙел районында. Дүрт балам бар. Сыйыр сауҙым фермада. “Ҡариҙел” совхозында. Оло малайым – Ринат. Себер йағында эшләп йөрөй. Дүрт бәбәйләре бар. Киленем “скорый”ҙа эшләй. Икенсе ҡызым Муллаҡайҙа инде. Дүрт баласы бар. Ҡызым эшләмәй, өйзә генә инде. Өсөнсөсө инде бу киленемдеке. Тоже малайым Себерҙә эшләп йөрөй. Киленем мына Ҡариҙелдә. Дом культурада инде. Дүртенсе улым Ҡариҙелдә. Былай төрлө эшләрҙә эшләп йөрөй. Киленем детсадта эшләй. Воспитательница булып. Иптәшем белән ҡырҡ ете йыл буйына ғүмер итәбез. Икәү генә йәшәйбез.

Ҡаршыда тау бар. Күл буйларын әйтәбез. Уйынтау башы тибез. Анда мына мәктәбебез бар иде. Мәктәп бетте бит инде. Анда балалар менеп футбол уйнайлар иде. Без үзебез дә уҡыдыҡ бит инде был мәктәптә. Шунда уйнарға менә торғайныҡ. Саңғыда йөрөй идек. Сана шыуа торған идек.

Бағазы йылғасы. Мына мин үзем ике йылға арасында торам инде. Бер йағымдан инде эсә торған суум аға, шишмә тимен инде. Икенсе йағымдан йылға аға инде. Мәсеткә ҡаршы ғына инде. Ҡарабай шишмәсе бар. Ауыл бәләкәй генә ауыл ине анда. Ауыл йуҡ. Бағазыға кергән жирдә генә ҡала. Боғаз тиләр инде мына. Теге йаҡта ла бер төрле ҡултыҡ. Бы йаҡта ла бер ҡултыҡ. Боғаз тип әйтәбез инде. Мин үҙемдекесә шулай уйлайым инде.

Минең эшем шул: бәйләм бәйләйем дә шул. Андый-мындыйға йуҡ. Умарта башта тотоп ҡараным. Миңәргә аллергия булды. Булмай.

Кәзә мамығы тараймын. Тартам инде шунда ней белән. Тарай торған нейе бар. Тараҡ. Теткесе бар. Тетәм тимен инде. Йаңыдан бер жип алам. Шуның белән бергә эрләйем. Шунан суң бәйләйем. Ҡатыштырып жип белән нитмәйем. Ҡатыштырып эрләгәндә эшләйем. Сарыҡ йөне белән булышам. Только ойоҡбаш. Элек гамажларга ҡәҙәр бәйләдем инде. Сарыҡның өстеннән тартып аласың да, уже эрләйем. Үземдең велсәпиттән эшләнгән нейем бар. Шуның белән ебәрәм генә. Эрләйем. Самодельный нейем бар.

Бездә сууҡ бит, бер нәрсә дә йуҡ. Алма-фәлән үсмәй инде. Шомырт бар инде. Шомырт та йүнләп нитә алмай. Балан бар инде. Балан, миләш, ҡура җиләге, ҡарағат, йүкә бик йуҡ, икенсе ауылда, ары ғына бар. Усаҡ бар инде. Шыршы, күберәге, басҡан.

Балыҡ үзебезнең йылғада йуҡ. Ҡариҙелдең Иҙелендә тоталар. Лещ, шәклиә. Ваҡ ҡына инде ул. Селедка була, ҡый. Муллаҡайға барғас та бөтенесен әйтерләр. Муллаҡайда бөтен балыҡсылар.

Гриб – мәшкә була бездә. Опята, ҡаты мәшкә жыйабыз. Ҡаты мәшкә – ап-аҡ була. Белый гриб була. Рыжик бар. Биләнке. Рыжикка оҡшаған биләнке. Әтәс мәшкәсе. Сары төсә, кикрекле кикрекле. Лисичка була.

Рысь – селәүсән. Сыуалсан, сөгәлйән – дождевой червь.

Ҡарлуғас оса инде. Сыпсыҡ тибез инде, турғай. Ҡара ҡарға бар инде. Өкө инде. Мына тауыҡ пипиләрен ала. Ҡарсыға тауҡларымды алып китте вис. Ҡозғон бар. Анысы ҡара.

Мәсеткә жыйылабыз. Мына мында клубка жыйылып, ошолай нейләр үткәрәләр ине. Ашлар, ҡөрәнләр уҡыйлар ине.

Шәнгә бешерәм. Бәрәнгене бешерәм. Изәм. Шуннан ҡамырның өстенә ҡуйам. Мистә пешерәм инде. Бәлеш бешерәм мин баланнан. Көлсә – майҙа бешкәне. Мистә бешә, ҡамырны әпәйҙән аласың да жәйәсең дә табала бешерәсең. Майаш – бауырсаҡ. Бауырсаҡ эре итсәң дә була, вак та.

Мунсала – йүкәнән йыуғыс. Теге нейне суға батырып, ҡайрысын суға батырасың да суйыртып аласың. Шунан мунсала була инде. Эше күп түгел. Ҡайсан уаҡытың була, шунда барып аласың. Элеккеләр шуны ҡабыҡ итеп салған бит инде. Жирләгән саҡта.

Табағас – икмәкте мейестән ала торған нимә, кәсәү – йанып йатҡан утынды болғарға, созғо, күмерне тартырға – кочерга, чашка – сынаяҡ, йүшкә – вьюшка, ҡысҡыс – күмерҙе тоторға, йыуғыс – мочалка, чайник, заварник – сәйнүк, заварник – ара-тирә билай, посуда – сауыт-саба, кастрюля – аштабаҡ, шиповник – гөлйемеш, малина – ҡуражиләк, земляника – жер жиләге, клубника – виктория, черемуха – шомырт, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күсмәкүс, угол – пошмаҡ, мешок – ҡапсыҡ, хлеб – әпәй, ведро – биҙрә, воробей – турғай, бабушка – нәнәй, ҡартый, ҡарт ҡартый, дедушка – ҡарттәй, внук – балаҡайларым, балам, свекровь, свекор – әнкәй, әткәй, әбей, бабай – теща, тесть, сестренка – туғаным, сеңлем, сестра – апа, братишка – энекәш, брат – абый, абзый, бажа, ҡода бар, ҡодаса, киәү тимен инде, жиңгә, жиңгәсәй, йаҡынлатып әйтсәң, жиңгәсәй, килендәш – ирҙәре бер туған, шерстяные носки – ойоҡбаш, варежки – бейәләй, перчатки – перчатка, валенки – пыйма, шапка – бүрек, шәл, косынка, косынканы кәзә мамығынан бәйләйбез, пряжадан, салма – ҡарт бабайларныҡы, түш – боҙ өҫтәнә сыҡҡан һыу, кольцо – балдаҡ, серьги – алҡа, бусы – төймә, пуговица – паовка, ойкәртә – придомовая территория, азбар – сарай, кетәк – тауыҡтын йәшәгән урыны, утка – үрдәк, ҡаз бәпкәсе, үрҙәк бәпкәсе, тауыҡ пипийе, бозау – теленок, сарыҡ бәрәне – йагненок, ҡолҡай – жеребенок, козленок – кәзә баласы.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Ишмөхәмәтова Әнисә Нурмөхәммәт ҡыҙы, 1950 йылғы

Мин Салауат районында Яхйа ауылында беренсе бала булып тыуғанмын. Атайым Салауат районы Яхйа ауылыныҡы, әсәйем Бағаҙы ауылыныҡы, Ҡариҙел районыныҡы. Бер мең туғыҙ йөҙ ҡырҡ етенсе йылды өйләнешкәннәр. Олатайым Ишмөхәмәтов Дилмөхәммәт Ишмөхәммәт улы, мең һигеҙ йөҙ алтмыш һигеҙенсе йылда тыуған, уның нейе бар, выставкаһы бар Салауат районы Яхъя ауылында. Беҙҙең ырыу Абыҙгилде, Алмаҡай, Ҡыҙралы, Ҡалмаҡай ырыуы; Алмаҡай мында килгәндәр, беренсе нейгә Бағазы ауылын ниткәндәр, төпләнгәндәр, ә ҡалмаҡайҙар Йахйала ҡалған. Икеһе бер туған булған Алмаҡай менән Ҡалмаҡай. Менә олатайым, менә өләсәйем. Өләсәйемдең исеме – Ишмөхәмәтова Бәҙерниса, атаһының исемен белмәйем. Тирмән ауылында тыуған. Шунан табырға була инде. Бына бетреп миңә ошаған. Бетреп атайым аңа ошаған, мин атайыма ошағанмын. Мин йаздым бит инде диплом эше. Минең дипломды йаҡлағанды көтөп ултырҙылар, потому что мин Салауат районы менән Ҡариҙел районы диалектын икеһен бергә ҡушып эшләнем. Ҡартатайым бик бай кеше булған. Тик көмөштән генә булған. Ҡартатайым йөҙ йәшкә тиклем йәшәне. Унынсы йылда ике ҡыҙы булған. Ә Ишмөхәмәттең ун һигеҙ балаһы булған.

Баланғыуаҡ йаланы бар, иң матур урын.

Һатлығарҡа бар. Урыҫтар һатып алған. Оҙон йер ул, Хәлил йағына уҡ киткән. Бында Уйынтау бар. Елмеҙе бар. Ямаҙы – йамщик һүҙенән. Ям бит инде, ямщик һүҙенән. Маҙы ҡул тигәнде аңлата. Почта йөрөгән йул, ҡул буйы. Почта йулы. Йылансаҡҡан бар бында. Бер һыйырҙы йылан сағып ҡайтарған. Тауҙың теге йағында ғына. Шунан бында Ҡоро Бағаҙы, Шунан бында ике ҡуш йылға тигәнде аңлата. Ба ике тигәнде, ғаҙы йылға тигәнде аңлата. Иҫке төркисә. Беҙҙекеләр ҙә Әйле ауылы. Бағазы башҡорт ауылы тип йөрөткәндәр.

Туй йолаһы, бәпес йолаһы үткәрәләр. Йаулыҡты һарыҡ өҫтәнә һалаһың.

Мал һуйғанда менә Ҡотут доғаһын уҡырға кәрәк. Ул, ней, мал һуйғанда кәрәк, әйвит, шишмәнән һыу алғанда кәрәк. Шулар булмаһа, ауырыу булырға может. Ҡотут доғаһын өйрәнергә кәрәк. Алты йәшлек балларға ҡартыйым өйрәткән. Ҡартыйым алтынсы быуыны булған, ә беҙ һигеҙенсе быуын.

Был кофта. Манаштар бик башлылар. Бына был ҡыҙыл йаҡуттары. Былары матурлыҡ өсөн ҡуйыла. Был шыма биҙәк, былары һуғылған. Оҫталар ине инде. Былары мендәр башы.

Шишмәләр күп, бетреп күп. Бик тәмле шишмә бар. Ана шул көмөш һыулы шишмә. Бында Екатерина йул һалдырған саҡта уҡ Ҡариҙел булған. Ә Алмаҡайлар иртәрәк килгәндәр. Боронғо ҡәберлектәр бар. Шаммас ҡарттың. Сәйфетдин осо. Туйсыҡул бар. Был йаҡҡа биш йөҙ кеше дин таратырға ебәрелгән.

Урамнар – Мәктәп урамы, Сәйфетдин осо бар, Дилми урамы, Бағазы урамы. Элек силсәүит бар ине, хәҙер йуҡ.

Бында ике йөз йыл элек булған иске зират бар, Сәйфетдин осоноң зираты бар. Өс зират, берсе искергән. Бөткән ауылдар бар: Миннәт, Ҡарабай, Ирдәүләт.

Мейесне пис, тиләр. Пис алды, йүшкәһе бар, кәсәү – тәртешкә. Ҡыпсыуыр тиләр бит инде, ҡазаҡ тиләр. Сынайаҡты соҡор тиләр. Картуф сәскәндә, йомортҡа һатырға булғанда йыуырға кәрәк, ҡото китә. Ҡомалаҡты ҡайнатам. Шикәр һалам, әҙ генә дрожжи һалып ҡуйам.

Боярышникты ҡара ҡайын тиләр, беҙ ҡара ҡайын тип йөрөтәбез. Шиповник – гөлйемеш. Малина – ҡурай йеләк. Күсмәкүс, шоморт тиләр.

Бавай, ҡайынбикә бар. Бабушка – әбей. Дедушка – ҡартатай. Мама – әни.

Угол – мөгөш. Мешок – ҡапсыҡ.

Баллар уҡыһындар ине, тим. Минең балларым башҡортса беләләр.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Йыһаншина Рәмзилә Мәғруф ҡыҙы, 1974 йылғы

Ҡулйазма ҡулыма килеп эләкте дә, шушыны үземчә инде, үземдең белгән нийем белән хәрефләрне өйрәнеп, бына ошоларны переводить итә башланым. Сез шушыны уҡырға белмәйсезме? Бу латин графикасындамы, шулаймы? Бу менә мин шуны үземнең белгән генә буйынча англизсә хәрефләрне ҡушып йазып, быны хәрефләрне шунда йаҙам-һуҙам, бер-нисәсен переводить тә иттем, әзләп кенә уҡырға да тырышам инде шуларны. Шуларны уҡырға белгән кеше белән әзерәк кенә переводить итсәк, йахшыраҡ дийеп уйлаған ийем инде. Ваҡыт кәрәк инде.

Мында ныҡлап уҡысаң, уҡырға була инде. Мөнәжәт бу.

Атамның бер ғәли идем,

Анамның былбылы идем...

Бу хәсрәткә бер кереп китсәң, үзенән-үзе килеп чыға аның нейе. Тик аныҡ ҡына итеп белергә кирәк хәрефләренең әйтеп бирелешен. Переводить иттем инде бер нисә мөнәжәтне. Быны диалектта йазылған: сабыр бирсе үзең, Алла, сабырлыҡның ... нәрсәдер анан суң. Менә уҡысаң была шулай. Теүәлерәк итеп переводить итергә ийе бер белемче белән.Бу Хәсибә әбейнеке.

Мына шуны әйбәт итеп уҡырға өйрәнергә кирәк иде. Үземчә генә бетерәлмәйем.Тырышам инде. Булған сайын шуның белән утырам инде мин. Миңәргә ошай ул өйрәнергә. Мин ғәрәпчә дә уҡырға тырышам. Алфавитны өйрәнеп килә идем. Ул миңә ғәрәпчә китапларын алып килгән, ошоларны алып килгән. Ғәрәпчәне бик ауырлыҡ белән уҡығас, аларын мәчеткә бирдем. Анда килгән иде студентлар, шуларға биргән идем инде. Ҡуандылар, безгә кирәкле, дип. Уҡыған кешегә кирәкле инде анысы.

Менә. Шул кешегә зарплата алдым ничә сум, шушы телдә йаҙған ул: әпәй алдым ничә сум, гамаж алдым ничә сум, ҡызыл краска алдым ничә сум, шуларны барысын да шушы телдә йазған. Аның белгән теле шушы булғандыр инде.

Үз-ара бәрәңге алғанда менә шулай сөйләшәбез дә үз-ара, мин әйтәм, без күберәк урысча сүзләр белән сөйләшәбез, бидрә дип әйтмәйбез, ведро дибез. Перчатки. Чашка. Без бәрәңге дип сөйләшәбез, картуф дип сөйләшмәйбез. Бәрәңге алабыз, дип сөйләшәбез. Тимер чүлмәк. Чәй эсә торған чашка, сынайаҡ түгел, чашка дип сөйләшәбез. Күберәк русча инде. Надайыл, дип әйтәбез. Нерад булдым, дибез.

Шуннан, өй к...те дип сөйләшәләр бит инде. Өй к...е – ул өй арты. Элек бит инде, өй к...тендә, дигәннәр.

Менә минем ҡызым: әйдә тизерәк кенә эшләйбез дә сыпырабыз, дип сөйләшә. Сыпырабыз ул тизерәк кенә китәбез дигән сүзе.

Мәшкә жыйабыз, дибез. Гөмбә жыйабыз, дип әйтмәйбез. Бәшмәк дип тә әйтмәйбез. Грибы. Белмәйем нәрсәдән мәшкә. Ниндий мәшкә жыйасың, диләр дә, аҡ мәшкә, ҡара мәшкә.

Муйыл димәйбез, шоморт. Баланны балан, дибез, кемдер малан, дип сөйләшә. Танау, без танау, тибез, морон тигән йуҡ. Борон – ул эттең бороно. Безнең – танау.

Безнең телебез күберәк ней инде, татар телен бик белмәйбез микән дийәргә инде. Ней татарча, ней башҡортса инде безнеке. Шунда туда ла, сюда ла. Менә белмәйбез, дип сөйләшәбез, белмим, дип әйтмәйбез бит инде. Сөйләшәбез. Башҡортлар кебек, һөйләшәбеҙ, дип тә сөйләшмәйбез бит инде.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

Хәтмуллина Заһирә Фәтхлислам ҡыҙы, 1940 йылғы

Vин Асҡын районы Гөмбә ауылында туғанмын. Минең тормошно аны сүләп бетерлек түгел, балаҡайым, ҡысҡасы, мин башта ҡырҡ житенче йылны, нейгә ҡайттыҡ, ауылға, икенче ауылға инде, Мәлик тигән ауылға, Мәликтән суң Дәүләт ауылға чыктыҡ, Дәүләт ауылда тордоҡ, Дәүләт ауылдан Бағазыға төштөк, менә инәйем белән икәү генә идек без, инәйем кийәүгә чыкты бында Бағазыға, шунан бында тороп ҡалдыҡ, кейәүем дә мыннан, Бағазыныҡы. Мин фельдшер былып эшләдем, медик, фельдшер былып эшләдем. Алтмыш алтынчы йылдан алып, йуҡ, алтмыш алтынчы йылны эшләй башладым, уға ҡәдәр уҡып чыҡҡас инде. Бирскийда

укыным, Бирский медучилищесында. Былай хаҡлы йалға туҡсан бишенче йылны чыҡтым, әлһәмдүлилләһ, килгән кешегә йәрдәм итәм, әле дә.

Башҡортбыз инде, татарча уҡыдыҡ, теге, без үзебез Бағазыныҡы, дип сүләшәбез бит инде. Бағазы килгән инде ул бездең, шуннан бына шул, Бағазы тигән сүзнең нейе точно итеп белмәйем. Бағаҙы йылғасы килеп ултырғаннар, менә шушында петеп ҡарағай урман былған, туп-тулы ҡарағай, урман төпләре без үскәндә дә бар иде, төпләре ҡалған иде. Шул ҡарағай урманны кисеп, менә шошонда урысларнан ҡачып, башҡортлар килеп утырған, әйе, урыслар ҡысырыҡлағас. Шулай инде историясы, инәйемдәр сүләүе буйынча, бабай, әбийләр. Шуннан шул нидән, йылға былғас, йылғаға ниткәннәр инде, шул йылғаның ауылы шунда бында ултырғаннар. Ике Бағазы бар инде, теге йаҡта Сәйфетдин Бағаҙы, был йаҡта беззең Бағазы. Әле Бағазыда ул ҡәзәр зур түгел иде, шуннан Бағазының суы ҡородо. Ҡороған, ҡородо тим. Әле дә ҡороп китә ул. Чишмә ҡороғас, алар Асҡын районы хәзер йаңы Бағазы тип атала, ул шул Йәнсәиткә күчеп киткәннәр ҡай берләре инде, петеп түгел, ҡай берләре шуннан. Шуннан менә йаңыдан чишмә килеп чыҡҡас, йаңыдан кире ҡайтҡаннар инде күбесе, ә йаңы Бағазыда шу көйө ҡалған Асҡын районында, шул нийләрен беләм.

Шуннан Бағазының Улаҡ чишмә бар бездә, улағы бар. Бөтөн чишмәләр бында, күп инде безнең, буйынан-буйыннан, башынан алып, тегеннән түбәнгә ҡәдәрле чишмәсе бар. Таулыдан бына чылтрап, йалтрап чишмәсе сығып йата, таш арассынан. Төрлөсө төрлөсә тәм, даже йушҡынсыз чишмә дә бар, теге башта инде, ауылның башында. Йуҡ, менә бетеп шулай чишмәләр инде. Безнең үзебездең өйибезнең эсендә менә чишмәдән су алабыз, өйибезнең эсендә, ний, йортның эчендә чишмә.

Элек ҡызлар-йегетләр шушы Улаҡ чишмәгә килгән булған, элек талдыҡ булған, тал үскән инде. Талдар әле дә бар әзрәк тә, но соңнан ҡырғаннар инде, шул ниләр донйа үзгәрә-үзгәрә ниткәннәр инде, шул таллыҡ чишмәһе таллыҡта былған. Шул чишмәдә Улаҡ тип унда ҡызлар-йегетләр очраша торған урын былған. Бына бында Уйын тау безнең. Уйын тауда ҡызлар-йегетләр тоже уйынға менгәннәр, уйнағандар инде шунда, йөрөгәннәр. Без үзебез мәктәптә уҡығанда, бишенче класта уҡығанда теге ҡызыл йондоз ниләр үткәреп шунда әле шиғырлар уҡый идек, жырлап, бийеп, ниә, бәй, бәйрәм инде, нийдеке, пионерға кергән саҡта. Анда менеп шулай бәйрәм итеп төшә идек нидә, ун туғызынчы майда.

Эштән башҡа нәмәлар эшләйсең, чигенәсең, донйа, мал ҡарайсың.

Узорларны алып килмәдем инде, менә ни белән дә чиктем, теге крестовый белән дә, былай бына шушындай ниләр белән дә чигелгән ниләрем бар инде. Бына ней белән, гладью белән тибез инде, эйе, аларны да чиктем. Тәрзә, мендәр тышлары да бар, ниләр, элек дорожка чигә идек, дорожка ди идек инде, ней өстөнән салырға, бөтөн койкаларны жыйеп, койкаларға челтәр бәйләп. Тәрәзәгә дә челтәр бәйләдек. Бәйләдем бына мин тәрәзә челтәрен дә, аларны ҡалдырмағанбыз инде, хәзер йуҡлар.

Шәл дә бәйләдем мамыҡтан. Үзебезнең кәзәләр йуҡ, мамыҡ кәзәсе. Мин сатып алдым, ней мамыҡны, мамыҡны теге ний белән, кәзә мамығын иша торған тараҡларны ваҡлап шулай, үзем эреләп, үзем бәйләдем, ней, күп түгел инде, сатырға фәләнгә түгел, ней үзем өсөн генә.

Узорлар, ний, узорлар, һәр бер читенә бер төс инде, уртасын узорсыз ғына бәйләп, читенә узорлап бәйләдем инде. Узорын күрсәтергә ней, алып киленмәгән инде, нейләр узорлар челтәрләп, кикреклэп менә шулай, бәйләйбез, бәйләдек инде, бәйләдем.

Өйдә, эштә ни, эштә ныҡ эшләдек инде, менә ауылда дүрт ауылда бер үзем эшләдем, әйе, ней, фельдшер былып эшләдем, мына, гел алдынғы былдым, лайыҡлы, доска почетыда, нейдә дә, больницада да доска почетыда тордом. Йаҡшы эшләдем, алдынғы былдым мин, эшләүен эшлийем, әле дә былышам, кем килсә безгә, хәзер сөлөк салам, ныҡ йәрдәм итә, ныҡ, сөлөк бөтөн чирне ала, нийдән, былай ней өшкөрәм, нидән, күз тигәндән, өшкөрәм инде бына ниләрне, бүсердән, шуларны эшләйем.

Баланы тәрбиәләгәндә, ҡартәтәсе, ҡартинәсе белән тәрбиәләргә кирәк, менә минем ҡәйнәм, сиксән туғыз йәшкә ҡәдәр йәшәде, ул балаларны ҡарап бергә йәшәдек, ә ҡайным сиксән өчкә ҡәдәр йәшәде. Алардың бына тәрбиәсе белән балалар тәрбиәләнде инде. Менә безнең әле бабай әйтә, ниә, ул хәзер балалар икенче төрлө, ниә, безнең балалар кеүек түгелләр, ди. Мин әйтәм, без бит балалар тәрбиәләмәдек, бабай, безнең бит ҡәйнәм белән ҡайным тәрбиәләде балаларны, дим. Без бит эштә былдыҡ көнө-төнө, балаларны менә ата, ҡартәтәй белән ҡартинәй ҡарады. Ә хәзер үзләре белән дә, вапше, ҡушмайдар да, искесә тип, бөтөнләй йаңысаға китте, менә-менә телефон, башҡасы.

Балаларға әлһәмдүлилләһ инде, Ходайның рәхмәте, барысы да семйалы, ана шул бер малайым тоже фельдшер былып эшләй, аның менә биш баласы бар, икесе өйләнде инде уже, өсөсө уҡыйлар әле. Ҡалғаннары да шулай, теге оло малайымныҡы ике улы өйләнде, күпләр, алардан дүрт правнук, прабабушка.

Бабай белән илле дүрт йыл бергә йәшәйбез инде. Бәйрәм ней, балалар үткәрделәр инде нитеп, әле бына сиксән йәшне тағы балалар үткәрделәр инде, икебезгә дә сиксән йәш тулды. Ҡөрьән уҡытып нитеп балалар, хәйер таратып үткәрделәр инде. Сере сабырлыҡта, сабыр итергә кирәк, сабыр, бар нәрсә да сабырлыҡта, тим инде мин. Менә бер-берең ней, йул ҡуйырға кирәк инде. Иптәшем механизатор былды инде, ғүмергә комбайында эшләде. Балалар да шуны күреп үсә бит инде, балаларым барысы да ауылда, дүрт малайның берсе генә Ҡариделдә, әле ней ул да үзе бездә дә тора, иң кечесе ана инде Ҡариделдә торалар, әле Ҡариделдә өй алдылар инде, былары Бағазыда йәшийләр өчөсе, үзләренең донйасы, үзләре нитәләр, әлһәмдүлилләһ, тигез тиңләре белән балалар үстерәләр, рәхмәт кенә әйтәм инде бу донйаға.

Ҡөрьәндәр уҡыйым, мулланың рөхсәте белән генә. Мулла рөхсәт бирсә генә, сорайым һәр ваҡыт, әгәр дә ул булмаса, үзе йә әйтеп китә, син шул уаҡытны, шул уаҡытны барырсың дийеп.

Әлһәмдүлилләһ инде, аны нидән дә, минең ней килендәшем дә шушы ҡөрьән уҡый иде, бергә, бергә йөрөй идек, ул әнә мәрхүм былып китте инде, чирләп китте дә, менә хәзер бер үзем ҡалдым инде.

Хәзер йәшләр ҡайталар инде дингә, йәшләр, Ходайдан рәхмәт, бер киленем, племяннигым уҡып ҡайтты, ул да, хәзер Уфада эшлий инде ул, аның ҡатыны менә бында тоже укып ҡайтты, ул да ҡөрьән уҡый, намаз уҡый, намаз уҡыучылар күбәйә хәзер, әлһәмдүлилләһ, но менә ҡызлар, хатын-ҡыз бара инде, барлар, ә менә ирләр йуҡ, ирләр бармай, мәчеткә йөрөмәйләр, шунысы ауыр бигрәк, бер ничек тә нитеп былмай, килештереп былмай.

Төрлөчә ҡоймаҡны, борчаҡтан да пешерәсең, ҡара бойдайдан да, ниә, борчаҡ онон тартырға, хәзер инде тарттырырға борчаҡны, тартсаң шул борчаҡ оно, ул ныҡ тәмле була, теге бер төслө, ней, сынып тора инде ул, нитеп тора теге, йәбешеп тормай, сынып тора.

Шуннан ҡабаҡтан ҡоймаҡ пешерәбез бит инде, ҡабаҡ, бауырдан. Менә бауырны пешереп аласың да, шуннан шул, пешерелгән бауырны бергә ҡушып, он ҡушып, йомортҡа ҡушып, сөт ҡушып, нитеп, эшләп, шуны пешереп, теге ней торт кеүек итеп бына, өйип, кисеп ашатабыз инде шулай. Анысы тәмле була тоже, төрлө ниләр ҡушасың.

Бәлеш, балан бәлеше пешерәбез инде. Ит бәлеше, аны ит бәлешен төрлөсә эшләйсең инде, бөтөн ни белән ҡушасың, бәрәңгене дә ҡушасың, нейдән дә, йармадан да, нейдән дә, бутҡа итеп эшләйсең.

Ҡымыз эшләмәйбез инде, ҡымызны әле бына кәзә сөтөнән эшләйләр иде, кәзә ҡараусы бөттө хәзер, ней, ат ҡымызы, безнең Дәүләт ауылда бар, ҡымыз бар, ә былай үзебез эшләмәйбез.

Ҡатыҡ эшләйбез, сөзмә, эремсек, былар барысы да бар инде.

Менә ҡоротно нидән Стәрлетамаҡҡа бардым, анда минең апам йәшәй иде, анда ҡоротно беренче күреп ҡайттым, шунда ҡорт эшләп, безнең электән шулай эшләнеп киленмәгән, үрәнелмәгән инде мынсы.

Бездә чәчкә балы, йүкә балы йаҡын тирәдә йуҡ, но әзрәк йүкә балы да бар инде. Ҡорт ҡарайбыз инде, үзем дә ҡарайым. Ҡортны бирдем ана шул улыма, икенче улыма, аның хәзер зур, утыззан артыҡ ҡорто бар, ҡарай, балалар белән бергә.

Ҡарағайлар бетте инде, ҡарағай бар иде, хәзер үстермәйләр, ҡарағайны үстермәйләр, тополь бер жирдә дә йуҡ, безнең өй кәртәдә ике тополь үсеп килә, үзебез үстердек, икене утыртып ҡуйған идек, хәзер озон булып үсеп утыралар, нитеп, икебезгә ике тополь. Элек безнең Бағазы бетеп тополь иде, тополь, менә хәзер йуҡ, безнең кәртәдә генә ҡалды ике тополь.

Шоморттан пироглар пешерәбез. Шул кийө шикәргә бутап та ашайбыз инде, шоморттан нимәкәй эшләсәң, шул была инде. Баланнан бына пирог пешерәбез, нитәбез, балан бутҡасы пешерәбез, ней ҡатығы дибез инде, балан ҡатығы, нейгә, пискә шул ни белән ҡуйабыз да жарҡый белән, шуңарға он салып, арыш оно салып, арыш оно салырға кирәк обязательно, шулай итеп нитәбез инде.

Элек үзебездә бит инде совхоз бар саҡта мында тигермәнебез дә бар ийе, бойдайны шул кийө тарттырып алып төшә идек, шул бойдай икмәге пешереп, бойдай икмәген пешереп сыҡҡанда исе чыға анның, эй, хәзер йуҡ инде, ней былай пешерәбез инде аҡ оннан.

Элек безнең бына нәселебез безнең нейдән, ир йағынан Хәтмулла ҡарт, Ҡәшифулла ҡарт, Ғабдрахман ҡарт, өч бер туған былғаннар, шулар, шулардан килгән нәсел китә Бағазыда. Бағазыда шул өс төркөмне, шулардан менә ҡалғаннар инде, берсенә берсе теге кийәүгә чығырға йарамый бит инде шуның арҡасында. Ә ҡай берләренең килеп чыға ней дүртенче быуынға китҡәннәре кийәүгә чығып, тормош көтә башласалар, шул тормош килеп чыкмай. Менә нәселне тикшерергә кирәк, өйләндергәндә дә, кийәүгә чыҡҡанда да нәселне тикшереп чығырға тигән инде, ул ниндәй кеше, аның ниндәй нийе бар, менә чире йуҡмы, нийе йуҡмы, донйа көткәндә бит инде мына балалар үстерергә кирәк, шул турыда уйларға инде.

Хәзер ни, мал ҡарамайбыз, нийгә ҡалдыҡ, элек менә бер ничек былса да минең менә ҡайным ҡарт безне бер ҡайа да жибәрмәде, бергә шулай насип былғандыр, шулай йәшәдек, бергә йәшәдек. Менә хәзер минең бабай, кеще малайны ебәрмәскә тырыша инде, хәзер бит инде, киленнәр ней ҡалмайдар ауылда, китәләр ана ауылдан, киттеләр инде, менә хәзер, менә нәмә эшләй инде бу йорт, нәмә эшләй инде бу йорт, тип тик йөрей теге ней, йуҡҡа чығамы ней инде йортобоз, йуҡҡа чығармасҡа инде, йорт ҡото кирәк инде, мин әйтәм, нийә, внуклар бар, нейләр бар.

Ҡот салғаным йуҡ, былай йазып алып ҡуйғанмын, ҡот салырға йазып ҡуйған идем.

Үләннәр жыйам. Менә, мәтрүшкә, сары мәтрүшкә, ҡара, ней инде, ҡара мәтрүшкә дибез инде, зәңгәр мәтрүшкәләр жыйам, шуннан соң ний, хәзер әйтәм, шиңмәс үлән, исеме менә, хәзер онотам ниләрне, сүзләр телемә килеп еткәс, зиһенем тарала хәзер. Нийә, шиңмәс үлән менә ний бит инде, ручча ничек соң. Киптерәм дә, ҡығаз ҡапчыҡларға салып ҡуйам инде, шунда шуларны нитәм, кемгә кирәк былып китә. Менә фәрештә үлән, бигрәк тә менә әйбәт, цикорий, фәрештә үләне. Ул менә бөтен эчәкләрне чистарта, бөтөн чиргә дә бара, шул ҡәдәр әйбәт үлән инде. Аны жыйып ҡуйамын, менә кемгә кирәк, ней миңәргә сорап киләләр инде, шуннан бирәм инде. Бездә бөтөп тау буйы теге зәңгәр чәчкә ата ул, фәрештә үләне. Шуннан ней, алабута дибез инде, кешегә дә әйбәт, алабутадан менә ней шуның ашын пешерсәң дә. Аннан соңәрекмән тамыры. Әрекмән тамыры пөтөн нәмәгә бара, ниндей чир, ул даже ракны да жиңә.

(Вәкилова Диана Тимерйән ҡыҙы яҙып алды).

Шәйҙуллина Зәйтүнә Хәким ҡыҙы, 1942 йылғы

Мин Мәлик ауылынан, минең ырыуым Танып. Бер мең туғыз йөз илле жиденче жылны бында килен булып төштөм. Жигерме йыл сыйыр саузым, ун ике йыл мәктәптә повар булып эшләдем. Мына алтмыш ике йыл торабыз Боғазыла иптәшем белән бергә. Ике ҡыз, ике малай. Мындалар. Берсе Билгештә ҡыздын, берсе Нефтекамда.

Боғазы электән шулай атала. Мин бик йәшләй килдем мында, кейәүгә сыҡтым. Килеү менән фермаға эшкә керҙем. Ул йәш саҡ ҡул белән сауа идек жигерме бишәр, утызар сыйыр. Фермаға йөрөй идек иртән сәғәт дүрттән. Ҡартайтты инде беззе Боғазы.

Шатлыҡтау бар мынанда. Жиләкле тау бар. Жиләк була йыл да.

Боғазы йылғасы аға. Электән Боғазыға бер ҡарт, Боғазы бабай килгән. Ана шуңа ул Боғазы тип аталған ул. Боғазы үзе соҡорҙа ултыра. Соҡор күп инде ул мында. Көтөүлөкләр бар сыйырларны көткән.

Шишмәләр бик күп. Ул шишмәләрнен исемен белмәйем инде. Шишмә тибез дә йөрөйбөз. Беззен айаҡ астында ғына шишмә бар.

Бездең бала саҡ, балаҡайым, әтийем суғыштан ҡайтҡан иде, ғәрип булды. Алты бала үстек. Утау бар иде. Элек комбайндар ашлыҡны суғалар иде. Ҡапчыҡ тегә идек. Йәшләй эшләдем. Йәшләй кейәүгә килдем, йәшләй эшләп үстек, утау утап. Элекке кеүек колхоз ваҡыты инде. Кеше йуҡ эшләргә, шул йәштәр, ҡызлар бергә йөрөй идек эшләп. Һәр кем үзенең эшендә хәзер. Хәзер Ҡараиҙелгә төшөп эшләйләр. Сыйыр ҡарамаған кешеләр күп. Беҙ әле ҡарайбыз. Бабайым сиксән ике йәштә, минеке житмеч сигез. Мына шулай ҡарайбыз малларны.

Айулар бар, әле лә күренә. Кешегә ташланғаны йуҡ, сыйырларзы ашаны ул. Бүреләр әле күренгәне йуҡ, уларзы ҡыуып йөрөйләр, шунан ҡурҡаларзыр.

Элек бәйләм бәйләдек инде. Хәзер бәйләм-фәлән тотмайбыз, сатабыз да алабыз носкилар. Элек ҡул эштәре тотоп ултырырға ваҡыт та булмады. Фермаҙа жигерме дүрт йыл буйы сыйыр сауғас. Иртән сәғәт дүрттән торабыз да, балалар уҡырға киткәнсе мәктәпкә, алар үззәре киләләр, ҡайталар, шунан алар ҡайтҡанда без тағы өйдә булмайбыз сәғәт икеләрдә, кис тағы шулай. Ҡул эшен бик тотоп бармадым, инәйләр булыша иде инде бәйләмгә-фәләнгә, йөн өрләргә фәләнгә, инәйемдәр ҡараштырды инде. Ҡул эшне тотоп та булмады ул ваҡытта.

Шәлне дә безнең бәйләгән кеше йуҡ ул ауылда ла, нейҙә лә йуҡ. Хәзер сатабыз да алабыз, китерсәләр.

Умарта тоталар, умарта бар бында, күп. Ҡортҡа рамын ҡуйалар, бал йасарға өскә нәмә ҡуйалар. Бөтә нәмәсе лә бар. Ҡортно баздә күп ҡарайлар, бал ҡортон, хәзер фермер кеүек кешеләр. Балыҡ тотоп саталар кешеләр. Аҡ мәшкә, гөрөжлә, опята жыйалар кешеләр. Урыс мәшкәсен жыймайбыз, танымайбыз да аны. Лисички тигәнне этәс ҡойроғо тибез.

Хәзер ашлыҡ чәчеү йуҡ, колхоз, совхоз бетте. Үзебез ҡыйар үстерәбез, бәрәңге бар бер зур баҡса, кәбестәсе бар, сискәләрем бик күп.

Песән сабабыз ҡырда. Песәнде әлегә тиклем салғы белән саптыҡ. Песән күбәләйсен жыйасың грабли белән. Трактор сатып алдыҡ бәләкәй генә. Шуның белән бер малайым сапты, берсен йаллап саптырдыҡ. Жыйып бирәләр дә косилка белән сапҡанды, шунан жыйып алабыз, күбәләйбез, шунан машинаға төйәп алып ҡайтабыз. Эскертне зур итеп өйәсен, анысы айырым. Кәбән айырым ансы.

Бурандар инде ул сууҡ була баздә. Мин үзем мартта туғанмын. Жәй көнө күк күкрәй инде, йәшен дә ата. Ҡарғасы ла бар. Шунан сыйырсыҡ, сандуғас, ҡарлуғас – ана шулар. Турғай ҙа бар. Дунғыз бар. Ҡабан. Сөрөп йөрөйләр алар жирне. Күргәнем йуҡ күреүем. Урманға барсаң, ҡуйаны да, төлкөсө дә бар. Тузбашлы йылан, берсе зәһәрле йылан ҡара йылан.

Атларны йәшенә ҡарап кем белсен. Айғыр, бейә. Без үзебездең ат бик ҡартайып суйзыҡ.

Сыйыр сыйыр инде ул, үгез, тана, бозау, тибез. Ҡышлау үгез, тибез.

Пиалушканы йамыйаҡ тибез, аш бешерә торған кәстрүл, бәләкәй кәстрүл, зур кәстрүл тибез инде, сәй салғаны блюдце, пилай, тибез. Уттырғыс, тибез. Бәләкәй сүмес, аш сүмесе. Ҡалаҡ, бәләкәйе – сәй ҡашығы.

Малина – ҡурай еләк. Ҡарағат, крыжовник бар. Божья коровка – күсән күс, икмәк – әпәй, угол – посмаҡ, мешок – мешок, ҡапсыҡ.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡызы, Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡызы яҙып алды).

Шәйхаттарова Фәнүзә Мөхлис ҡыҙы, `1947 йылғы (фотола – унда)

Үзем Дәүләт ауылынан, бынан сигез километр ары иҙе. Дәүләт исемле бабай килеп урнашҡан да башта, шуннан Дәүләтовка дип исем ҡушҡаннар. Хәҙер анда беттегә йаҡын инде. Ат ҡараусы ғына йәшәй анда. Күв итеп ат ҡарай. Ҡымыҙ эшләй. Үлгәне үлеп бөткән инде, йәшләр ауылда хәзер тормайлар бит инде, китеп бөткәннәр инде киткәне. Ауыл таралды.

Беҙҙең Дәүләт ауыл йағында йылға йуғ ийе, без ҡойодан су алып эстек. Ҡойо суы. Менә мында Бағазыда ғына йылға бар. Шишмә дә юғ инде Дәүләт ауылында. Насос белән йәшәйләр инде анда, элек ҡойодан алып эстек. Ҡойоно ҡазыйлар да инде, биҙрә белән мынаулай мендерәбез инде. Сумырып. Хәзер инде насос белән алалар инде анда суны, ҡойо түгел.

Ғөмөр буйы эшләдем, бозау ҡарадым. Шулай ғөмөр буйы йәшәнек инде ауырлыҡ белән. Шуннан жәйәү йөрөп сыйыр саудыҡ мына Боғазыға төшөп. Шундый уахытлар булды. Хәзер инде, Аллаға шөкөр, намазлар уҡып, өйдә бәбәй ҡарап, күршеләргә йардам итеп утырам, Аллаға шөкөр.

Тормош иптәшебез исән түгел, үлде инсульт белән. Ҡырғалтынсы йылғы ийе иптәшем. Ҡырғалты йыл бергә йәшәҙек. Клубта йөрөгәндә танышып киттек инде йәш саҡта. Иптәшем бик әйбәт ийе. Агроном булып

эшләде. Бригадир булып эшләде ауылда. Балам йуҡ берәү дә. Мин үҙем генә йәшәйем. Иптәшем ана шулай үлде. Менә был күршем Рәмзилә менән күрше йәшәйбез. Бер-беребезгә иптәш булып. Аның бер ҡызы бар.

Вечерға йөрөй идек инде кич белән элек, телевизор юғ ийе инде, радио йуғ ийе ул уахытларда, без үскәндә. Хәзер етмеш биш йәштәмен бит инде, олоғайғанмын, пенсийәгә чыҡҡаныма инде нисә йыл. Илле биштән пенсийәгә чыҡҡанмын инде.

Вечерларда "Ҡапҡа" дигән уйын уйнала ине анда, клубта. Мына шулай икәү тотонасың да, шулай уйнайсың инде. Бейейсең. Гармун уйнап тора инде. Гармонислар бар ийе йәшләр. "Йөзөк салыу" да бар ийе. Без үскән уахытта бар ийе. Йөҙөк салып сығалар иҙе дә, кемгә нинди шелтә бирелә инде, шуны йырлайсыңмы анда, бейейсеңме.

Жырлап алам инде "Күбәләк"не. Сыу буйына килсәң иде, дип тә. Әллә ничек ҡыйынылраҡ булып китә инде ул, без мындый йердә йөрөп өрәнмәгәнбез бит. Йырларға белмәйем. Гел йырлап йөрөмәгәс ул, оста булмайсың инде ул. Таҡмаҡлар да белмәйем. Күрше Рәмзиләнең ҡызына ғына өйрәткән ийем:

Марйа, марйа, марйа апам,

Марйа кигән сарафан, дип. Бәләкий генә ҡызы бар, шуны жырларға өйрәнде, шуны жырлап йөрөй.

Мәҡәлдәр ҙә белмәйем, әйтемдәр ҙә белмәйем. Чыпчыҡлар астан оссалар, погода бозола, дейеп беләм. Ҡошлар күв итеп йергә табан очсалар, йамғыр йауа инте. Шундый йола. Йафраҡлар иртә ҡойола башласа, көз иртә килә, дип әле генә сөйләп утырдыҡ.

Татар да түгелбез без. Башҡорт та. Шунда ике арада тороп ҡалғанбыз. Сүләшеп өйрәнмәгәнбез. Белмәйем, былай башҡорт дип йазылған инде паспортҡа.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

ЙӘШТӘР ПОСЕЛОГЫ

Вәлиева Юлия Раушан ҡыҙы, 1987 йылғы

Бағазы киленемен. Бағаҙы була инде башҡортса, Бағаҙы килене. Үҙем поселок Молодежныйҙа йәшәйбез без. Ҡараиделдән ана шунда менеп китә анда зуур тағын йаңы поселок, бөтөн йәштәр шунда йәшәйләр. Отдельный государство, дейбез инде.

Үзебезсә сүләргәме ни? Вата-ҡыра башҡортса сүләмәскә, сөйләшмәскәме? Сөйләшәбез. Сөйләшәбез, дип сөйләшәбез...

Без башҡортлар, мин үземне һәр уаҡыт башҡортмын дип йөрөйөм, минең родители тоже, без татарлар, дип башлайдыр ийе, без татарлар түгел.

Без башҡортлар, тик безнең диалект шундый.

Бына мин үзем Аҡбүләктән, бында кейәүгә сыҡтым, айырма бар. Двор, бездә йорт, диләр Аҡбүләк йағында, бында – өй кәртә. Чашка – туҫтаҡ. Жәйеңкә. Астын жәйеңкә дейләр. Жәйпә дейләр.

Местный диалект инде безнең, ул мына башҡорт теленең диалекты.

Без Татарияға барып ҡайттыҡ әле быйыл, мынә анда татарса сөйләшәләр точно, анда уже сүзләр дә другой, матур итеп, йомшаҡ итеп, ә менә бездә бар ишшеү Байкибаш дигән ауыл, а вот анда мишәрләр йәшәйләр, анда чычылдап торалар, ныҡ итеп, шыртлатып, алар мына шулай, ә менә татарлар матур итеп, йомшаҡ итеп, ныҡ чычылдамайлар да. Урыны беләндер инде. Без шул туғандарға барып килдек.

Мин Бирскиҙа уҡыдым, филфакта, башҡорт теле и рус теле. Без килгәс тә сөйләшәбез, анда тоже башҡортлар уҡыталар, алар ужы аңлап торалар, безне или Ҡараидел или Асҡын дейләр, беҙҙең сөйләшеүҙән алар ужы аңлыйлар, уже алар понимают диалектны.

Бөтөн йолалар бына Боғазыда вабще һәйбәт була, һаҡлайҙар, бына Рәмзилә Мәғруфовна эшкә килгәс, күтәрелеп китте ауыл, бөтөн йолаларны, бөтөн празниклар, бөтөнөсөн менә, личности известные, всю информацию жыйып, вис йазып бара ул. Хәзер шәжәрә байрамы ла сыҡты бит инде халыҡта, шәжәрә төҙөйләр, үткәреп торалар бит инде, халыҡ теләп ҡатнаша. Ҡатнашалар, олы йәштәгеләр бигерәк. Йәшләр ҙә бик актив. Бына бу ауылда килен булараҡ бында әле житмеш биш йыллыҡҡа ла без ҡатнашып йөрөҙөк, кеше күп булды, ҡатнаштылар, әллә утызлаған кеше. Күп булды, спектакләр ҡуйалар, мына ауылларҙа бик күп алып барыла ул, башҡорт тарихы, башҡорт көнкүреше, бөтөн йаҡлап, йәшәү рәүеше, йәшләргә күрсәтеп тәрбиәләйләр, әйе. Ансамбләр, каждый клубта ансамбләре бар, мында ағинәйҙәр, күп түгелләр инде, йырлайлар, гармунсылар ансамбле дә бар.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

ДҮРТӨЙЛӨ АУЫЛЫ

Хәйҙәршина Зөлфиә Мөхәтдин ҡыҙы, 1941 йылғы *(фотола – һулда)*

Шушы ауылда тыудым, шуннан илле сигезенче йылда уже мине кейәүгә биреп ебәрҙе этәйем, аннан соң Кедесе тигән ауылда, шушы уҡ силсәүит инде. Әле бына Дүртөйлө дигән ауылда торам, шунда барҙым, шунда йәшәҙем, ҡырҡ өс йыл ҡәйнәм белә торҙом. Бабайым да үлеп китте, ун йыл була. Биш бала үстердек. Әле дүртесе исән. Аллаға шөкөр, әле таза-сау йәшәп йатам.

Мин лесхозда эшләҙем. Башта колхозда иҙем. Анан житмеш өсөнсө йылда лесхозға эшкә керҙем дә, шул ирләр эше инде. Без урманда, ней, посадка ултырта иҙек. Шуларны ухаживать итеп. Ҡабыҡ төшөрә иҙек, мунчала эшләй иҙек. Шуннан цех астылар, цехта вехоткалар бәйләҙек. Вехотка – ул специальный мунсала, йуғыс эшләтәләр иҙе. Шуны озаталар иҙе Ҡазахстанға, төрлө йаҡларға. Кисточкалар мунсаладан эшләй иҙек, ун ике сантиметрлыны, егерме дүрт сантиметрлы зурны. Шунда эшләп пенсияға сыҡтым.

Келәттә иген тазарта иҙек. Сортирофкада, вийинкәдә эшләй иҙек башта. Ындырҙа. Ындыр табағында. Өс бригад бар иде. Песән сава идек салғы белә, силос эшләй идек.

Менә шушы йаҡҡа урман, ағач тип килгәннәр бит инде кешеләр. Өй эшләргә, шул сәбәпле был йаҡҡа килгәннәр. Әммә ҡартыйым бик илаған. Сәлих ауылы булған аларның, Шишмә районы. Ҡайтарып ҡуйың Сәлихыма, тип. Суңынан күнегеп киткән инде. Ҡартатай бик строгий булған, аның өсөн генә кире боролмаған.

Мына Озонборон дигәннән, шул бороннан менгәс тә әтәйемнең иң беренсе эшләгән Сыҡтыбашы йаланы.

Сыҡтыбашы, Шәрип, Тәтешле, шушы Шәриптән узғас, әтәйемнең энесе Әхиәр авзый үзе зур йалан эшләп, анысы – Әхиәр йаланы. Менә алар гел ҡул көсө белән шушы эшләрне эшләгәннәр. Менә Ҡаршытауҙа ҡыйғас йул бар. Шушыны урман эшләр өсөн көрәк белән ҡазып эшләгәннәр. Ҡазыған йул дип аталған. Ҡайа ҡәҙәр бара ул йул. Менә был түбән жирдән башлап күрше ауылға хәтле тийәрлек инде. Ат белән шунан бүрәнә ташыған әтәйем. Көрәк өсөн ул бит бик озон.

Менә бу урманнарда йөрөгән йуллар теге ауылларға барырға, сыу буйына түгел, дала йағына, туры йуллар бар, барысы да әтәйемә бәйле. Менә сүләшкәндә әле дә килә: Мөхөтдин йулы, Мөхөтдин делянкәсе, Мөхөтдин сызасы. Сыза – ул бәләкәйерәк кенә ҡашлаҡ, тамғалы урын инде, урманға керер өсөн. Безнең әтәйем, минең исемне әйткән кеше сезне бер ҡабат та түбәнсетеп ҡалдырмас, ди ине. Минең исем белән килеп кергән кешене сәй эсермәй сығармағыз, әпәйегез бармы, йуҡмы, иң элек самауырығызны ҡуйығыз, ти иҙе. Безнең ҡартый тағы шулай ти иде: Кейәүгә барырсыз, ҡәйнәгезгә ҡомғанына йылы су салың. Ул тороуға сәйегезне ҡуйың. Мына шулай үрәтә ине.

Минең үҙемдең рецепт бар ҡоймаҡ пешерергә. Бер литр сөт алам, свежий сыер сөтөн алабыз. Бер литр сөткә ике йомортҡа салырға кирәк. Шуннан соң бутайбыз. Аннан соң әзерәк дражжи салам, шикәр, тоз, он. Мына шушы масса сипараттан айырткан ҡуйы ҡаймаҡ кебек була. Шуннан соң бер сәғәт йарым мыны жылыраҡ урынға ҡуйып ҡабартып алам, шушы ҡабартырға ҡуйған уаҡытта, искә төшкән сайын бутап тороға кирәк, ҡамыр үзләнсен. Әллә нишә тапҡыр мин аны бутап аламын. Ҡамыр ҡабарғаннан соң, әз генә сода сүндереп, шуннан, или уксус, или ҡайнар сыу, шушыны салып тегене, ҡамырны тағы бутайым. Аннан ул тиз күтәрелә. Ҡамыр күтәрелгәс, мыны мин газ өстөндә пешерәм. Мынысы мистә түгел. Әгәр ҙә ҡамырың ҡуйыраҡ икән, ҡалын була. Сыйығыраҡ икән, ул бик ҡалын булмай. Бөтөн хикмәте менә шушы ҡамырны бутауҙа. Күпме озағыраҡ бутайсың, шул хәтлем ней тәмлерәк була ҡоймаҡ. Тағын майаш пешерәләр. Пешерә иҙек. Май ашы. Бездә майаш тиләр. Ҡайҙаҙыр аны сәк-сәк тип йөрөтәләр. Бауырсаҡ та тиләр. Йомортканы ағарғансы бутарға кирәк. Өс йоморҡаға бер йарты ҡашыҡ сөт или ҡайнап сыуынған сыуны саласың, шунан соң он, тоз, әз генә тозно, күзләнгәнче мына ботарға кирәк. Өләсәйемнәр өсайаҡ тип йөртәләр ине, мис алдында суйын. Мына шушы суйын формасы ул специально майаш пешерергә эшләнгән. Астына ут йағып. Шунан соң ҡазанға күчтеләр, ҡазанда пешерә башлаҙылар. Хәзер газ өстөндә пешерәбез. Элек балға бутау йуғийе, безнең йаҡта мына шулай ҡоро килеш кенә ҡуйалар.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

КЕДЕСЕ АУЫЛЫ

Камалеева Алия Закирйән ҡыҙы, 1955 йылғы

Әтәйем ғүмергә әйтә килде: без башҡортбоз, без башҡортлығыбызны юғалтмағанбыз. Заманында бына бер мең сигез йөз жетмеченче йылда безнең ауыл төзөлгәннән соң килеп утырғаннар йалан йаҡларыннан, Ҡараиҙел йағынан безнең урман йағына килеп ата-бабалар, алар хәттә мишәр белән татарларны кертмәгәннәр ауылға, ун бишенче йыллардан соң ғына сыуашлар русларны керткәннәр. Тик башҡортлар ғына йәшәсен дип, сөнки ул безнең уннар жыйыны булған, вотчинниклар бит инде, жирләр бүлеп бирелгән, башҡа милләт менән йәшәселәре килмәгән, ә бына русларны ҡабул иткәннәр. Шуңа күрә безнең әтәйем әйтә иде: "Безнең сүләшебез дә башҡортныҡы, балаҡайым, телебез генә татар, чөнки безнең мәктәптә татарса укыттылар". Менә мин – татарса уҡыған баламын, ә өйдә сөйләштек үзебезчә. Шунан олораҡ әби-бабайларның сүз азағында күберәк д хәрефе була иде, з түгел. Сынсыз димәйләр кешегә, эй, кит әле сынсыт! Менә бу да безнең башҡортлоҡно белдерә.

Әтәйем әйтә иде: "Балам, онотмағыз, мин төпкөлдән тикшергән кешемен барысын да, без ҡарасей оноҡлары", – дип. Майҡы бей оныҡлары – ҡарасей, ҡарасей оноҡлары уннар бит инде. "Без уннарбыз, без ҡарасей оноҡлары", – ди иҙе. Минең йөзөм, төсөм башҡорт икәнне аңлата, сөнки мине ҡара шилам дип сөйә иде инәйем дә, мин шул ҡарасей онығы булғанға мин ҡарамын микән, дип үкенеп ҡуйа торғайным ваҡытында. Шуңа мин үземнең милләтем башҡорт икәнен беләм, минең телем диалект ҡына түгел, сыннан да ул башҡорт теле, ниңәзер аны диалект дип сығарғаннар. Мин күп тарихсылар белән мының турында әңгәмә алып барғаным булды, за основу нейә безнекен алмағаннар, без бит башҡорт, ди иҙем. Әммә мине нисә мероприятиенан ситләштерә йаздылар: "Сезнең телегез башҡорт түгел, сез башҡортса сүләшмәйсез".

Аңламағаннар әйтә инде. Рәхмәт Радий Фәритовичҡа, менә ул әйтте: Теле белән сүләшәлмәсә дә, – диде ҡоролтайда, – аның йаны башҡорт, күңеле башҡорт, аларны ситкә типмәйек, диде. Менә нисектер Мортаза Рәхимов шуны әйтәлмәҙе. Эй мин ҡуандым, менә мин бөгөн ғорурланып, рәхмәт, килгәнсез, сезнең алда ”Мин башҡортмон!”, – дип утырамын. Шуңа күрә безнең ауылларда, безнең жирдә сүләшкән күп сүзләрне мин үземнең башҡортомдоң сүзе дип әйтә алам.

Безнең аш-су исемнәре. Тустаҡ, лакка, мистабаҡ, соҡор, дибез без. Жәйеңке, дибез. Тустаҡ китерегез әле! Жәйеңкесе, чашкысы, бөтөнөсө бергә килсә, бездә шул тустаҡ. Ә айырым ғына әйтсә, чашка түгел, лакка диләр, варенье сала торған сауытны лакка дибез ансын. Ә күрше ауылда икенсе төрлө әйтергә можытлар. Каструл – мистабаҡ. Чашка – соҡор. Асты – жәйеңке бездә. Созғо дибез мына без күмер алырға мистән. Аны сосҡо тейләр бүтән жердә.

Башҡорт сүзләре инде ул. Татарлаштырылғандыр ваҡытында мынауы әҙәбиәт китаплары татарса булғас, без өйдә шулар белән эшләй идек, минең әтәйем ғүмергә безгә (Ғәрифулла Кейеков башҡортныҡы бит. Ғалим, шағир ҙә ул. Башҡорт кешесе бит инде ул, эйбит?) Ғәрифулла Кейековның китапларын безнең әтәйем уҡый торған иҙе ул. Матур иттереп, ул хаттә йазып алған, минем әле шуны ҡарап утырып исем китә, йазып ҡуйған да ул аны, ошонан үзенең мнениесын (минем әтәйем үлде инде ул туҡсан жиденсе йылда, ул безгә күп менә шулай йазып ҡалдырған). Менә нәрсә дигән: бер мең туғыз йөз унынсы йылларда сыҡҡан бәйет, дип. Шунан мин бәйетнең бер генә куплетын сезгә уҡыйым:

Хатабыз хәттин ашты,
Наданлыҡ безне басты,
Йалҡаулыҡ тулып ташты,
Ни күрербез, дусларым?
Азаҡҡы куплет, ул сигез куплеттан:
Милләт өсөн ҡайғырған,
Ил эшен алда тотҡан
Халыҡлар алға киткән,
Без ҡалғанбыз, дусларым, – дип ул йазған. Шунан менә әтәйем йазып ҡуйған: “Хәзерге замананың нисек киләсәген һәм алда ниндәй өмөт көткәнен сағылдырып йазған, Ғарифулла атлы шағир йазған, аңарға Алланың рәхмәте булып йаңғырасын. Амин”, – дип ҡуйған. “ Йаздым туҡсан беренсе йыл, Закирьян”, – дип ҡуйған. Ул шундый шиғырларны йарата иде, милләт өсөн ҡайғырған, туған телен, туған илен... Без әйтә башласаҡ инде, эйй шул ил-фәлән, дип, “Ил ғәйепле түгел, туған жер ғәйепле түгел, ул кешеләр ғәйепле, кем башта утыра, шулар ғына ғәйепле, йаратығыз илегезне, милләтегезне,” – ди торғайны. Безгә васыйат итеп, менә шундый сүзләрен ҡалдырған. Шуңа күрә без шатланып, ғорурланып, Башҡортостанда әлдә йәшәйбез, шушы урманнар арасында, ата-ана безнең белеп килеп кергән шушы урманнарға, жил-дауыл да йуҡ, тыныслыҡ, менә иркенлек, рәхәтлек, хозурлыҡ.

Ә Кедесе дигән ауылның исеме безнең, мин быйыл йөз илле йыллығын үткәрергә тийеш инем ауылның, булмады, менә вирус белән үткәрәлмәдем. Администрацияға районға кереп ризалыҡ алған идем инде, материалны күп туплаған идем ауыл турында. Үткән йыл үземнең шәжәрәмне йаҡлап, республика күләмендә Тәтешледә беренсе урын алып ҡайтҡан идек без ғаилә белән. “Ғаиләм минең ҡәлғәм” дигән сығыш йасап, аңарға бик исләре киткән иде. Мәғәнәле сүзләрне мин аманат, үзебезнең ырыу, нәсел китабын тапшырыуны күрсәткән идем, икенсе урын алып ҡайтҡан идем, быйыл шуны бында эшләрмен дигән идем, менә килеп сыҡмады инде.

Менә бу Кедесе сүзе. Зугра Рәхмәтуллина китабында, тағын Әсфәндияров китабында йазғаннар, анда дөрөс информация түгел. Мин аны Салауат Хамидуллинға ла сөйләгәнем булды. Анда әйтелгән, кәзес сүзенән алынған, тамға, дийеп. Ә безнең әтәйем әйтә иде: иске китапта йазылып ҡуйылған, безнең ата-инәнең иске китапларында ғәрәпсә, Кедесе кесе сүзенән алынған, менә безнең алда урамнан ағып йата оло йылға, Йүрүзән йылғасы. Ә безнең артта урманда тау артында кесе йылға булған. Шул кесе йылғада йалан йаҡтан килеп эшләгәннәр, шул урын ошаған, анда ҡайын тузы алғаннар, бура бурағаннар, дегет ҡайнатҡаннар, ҡайда тордоң, дип сорасалар, ҡайтҡас инде, йылғаның кесесендә тордом, кесесе әйбәт, кесесе йаҡшы. Ҡайда ҡышладың, ҡайда йазладың? Кесесендә. Менә шул кесесе, әле унда ул йылға аға, ул жир астына кереп китә, Кедесе йылғасы дибез, кесесе сүзенән кедесе килеп сыҡҡан. Кәзес дигән сүз безнең ул ҡәдәре башҡортса булмаған, шуны әтәйем әйтә иде: “Балаҡайым, үзегез булса да онотмағыз!” Ата-баба китабында утыз жеденсе йылны мына шул китапны безнең, шәжәрә китабыбызны ғәрәпсә йазылып килгән бер нисә быуын, сығарып йорт уртасында йандырғаннар. Ҡартатайыбызны раскулачивать иткәндә. Ул бездә мәзин булып эшләгән, ә икенсе бер кеше мулла булған.

Ауыл бәләкий генә булса да, тарихы булған. Мөнәжәтләрне бик әйтмәгәннәр әллә ни бездә. Менә бәйет сығарғаннар. “Манара” бәйете. Безнең Рәхимә жиңгәй дигән бер әбий сығарған. Безнең ауыл жиде ауылға мәхәллә булып торған. Мәсетебез булған бәләкий генә. Хәзер генә ул туғыз йортло, ун бер кешеле ауыл булсаҡ та. Ана шул мәсет манарасын кискәннән соң сығарған, бигерәк асы йазмышлы мәсетне. Безгә ата-аналар әйтәләр иде, мәсетегез киселсә дә, иманығыз юғалмасын, дип. Ана шул мәсетне мәктәп эшләгәннәр. Илле алтынчы йылны төшкән бер фото, йылап ҡарарлыҡ. Теге концлагерда утырған балалар кевек, куфайкалар кийеп, мына былай буйлы сырылған, мәсетнең стенасына менә шулай сыйынып төшкәннәр. Мин аны ҡарайым да, әйтерсең лә, димен, мәсет үзенең ас-йаланғас балаларын йылытырға теләгән үзенең нурлары белән, йылылығы белән. Ә өстә бәләкәй генә тәрзә, унан нур сибелә. Иман нуры, иман нуры. Без шулай да йуғалып

ҡалмағанбыз. Бездә ниндиҙер стержень ҡалған. Иманлылыҡ ҡалған. Мына шуны ата-ана ҡалдыралған. Без гел рәхмәтлебез без аларға. Мин һәр бер сығышымны үземнең инәйем, атайыма бағышлап сөйләйем. Менә әле дә шулай итәм. Зәхирә Әсләм ҡызы, Закирьян Камалимөхәмәт улының рухына бөтөн менә шулай сөйләгән сүзләрне бағышлайым. Мең рәхмәт килеүегезгә, рәхмәт аралашыуығызға. Сауап булсын! Без менә шулай аралашып, сөйләшеп бер-беребез белән йәшәйбез. Телебезне онотмайбыз, жиребезне йаратабыз. Без ҡарайбыз ауылыбызны, ҡәберлекләребезне ҡарайбыз.

Менә быйыл "Тарихҡа сәйәхәт" дийеп, ауылым тарихын искә алырға ийе. Мин саҡырырмын дигәйнем Уфадан, анда бар Халыҡлар йорто дип аталмай, Халыҡ ижады йорто, Тәтешледә танышҡайныҡ бер абый белән, мин аңа әйткән иҙем, миндә электән ҡалған, хаттә боғаулар бар, атларны, кешеләрне боғаулаған боғаулар мәйтәм, кешенекен йуғалттым, атларныҡы бар, шуларны да ҡарарсыз. Зинһар, килеп китәрсез әле безнең юбилейға, дейеп. Ул риза да булған ийе. Тороп ҡалды шушы эш.

Барасым килә архивҡа. Алар мине саҡырғаннар иҙе, көнөн әйтеп, мына вирус боздо. Архивтан, тарих төпкөлөнән тағын нығыраҡ шушы ауылға ҡағылышлыны, үҙемнең нәселгә... мин ун бер нәсел, ун бер буынны беләм бөгөнгө көнгә. Дальше китәргә иҙе, шуны ҡарарға иҙе, барысын да белергә иҙе инде.

Безнең оныҡлар бар әле, башҡортса бик матур итеп сөйләшкән оныҡларыбыз бар, ҡыҙыҡсыналар. Йазып та ҡуйғанбыз, алар да онотмасын дип. Тәбиғәт менән аралашып йәшәргә кәрәк икәнен. Нисек тә шушы телне, менә шулай сөйләшеүне, шушы үзенчәлекне минем ҡалдырасым килә алдағы киләсәк буынға. Матур бит, матур сөйләшәбез, менә үзенә күрә бер ритм белән сүләшәбез бит.

Ә үзебезнең сүзләр безгә бик матур ул! Но сез беләсезме, ҡаты сөйләшә торған кешебез. Безнең менә тәбиғәт ҡырыс булғанға ҡырысыраҡ кебек булып күренәбезме инде, но артыҡ ҡый, ҡый дип әйтмәйбез. Минем директор булуҙан да килә ул, мин шулам дийем, минең аралашыу шундыйыраҡ ул. Заманында уҡыттым, мәктәп директоры булдым, хәзер лайыҡлы йалда.

Район конкурсына мин Назар Нәжминең "Урал" поэмасын инсценировать итеп матур итеп, үзем ведущий булып сүләҙем. Бер нисек тә, бер кем дә инҡар итәлмәс безнең башҡортлоҡно!

Эйе, мин бит художественный самодеятельный кешемен, мин артист түгелмен, ниңә мин әҙәби телдә сүләшергә тейеш. Шуннан "Йөрәк һүзе". Башҡортса "Йөрәк һүзе", матур шиғырләр белән сүләйләр бит инде, "Йөрәк һүзе" тик әҙәби башҡортса ғына сүләргә. Нейә мин, Башҡортостанда йәшәп, "Йөрәк һүзе" конкурсында ҡатнашмасҡа тейеш. Минем йөрәгем әрней аңа. Мин сүләп жибәрәсем килә бер шиғырны үз, менә бу телемдә сүләп жибәрәсем килә. И, манара, манара... дип. Шул "Манара" бәйетен генә сүләсәм дә үземсә, ә ул әҙәби телдә генә бара. Мин шылтыратып ҡараған инем: әҙәби башҡорт кирәк, диделәр. Мин ҡаты итеп әйтмәйем, кимселек тә түгел, мин сүләшкәнне әҙәби үк телгә түгел, күтәртәсем килә үземнең башҡорт теленә.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

ҠАРАЯР АУЫЛЫ

Абрарова Фәнилә Хаҡкый ҡыҙы, 1963 йылғы

Ҡара идел, Ҡара йар. Нигә шулай ҡара сүзенә бәйле икән, дип уйлайым үзем дә. Текә, бейек былғанға да шулай әйткәннәрдер. Текә бит инде, йарлары текә, ҡара йар. Ҡурҡыныс.

Ҡарайар ауылының Сандуғач дигән урыны бар, бик матур, йылға буйы. Сандуғач дигән урам инде ул. Элек анда йәшәгәндәр инде ул. Абдулла белән су астында ҡалған. Ҡаршысында йәшәгәннәр. Анда төрлө халыҡ йәшәгән безнең урамда. Без ауылның теге башында уҡ йәшәйбез. Молодежный урамы иде заманында. Сандуғач дибез, нейә икәнен анысын әйтәлмәйем. Иртәрәк тороп сыҡсаң, сандуғач сайрай бездә. Шуңадыр Сандуғач дийелгәндер. Өй бетереп, анда сығып йәшәдек.

Инде ҡартайып бөттөк. Пенсийадамын. Быйыл ғына эшемнән туҡтадым.

Ниндий йолалар инде бездә? Безнең ауыл төрлө жирдән жыйылған, бер төрлө генә йола йуҡ дийергә була. Туйлар йола буйынча инде. Соратыу, никах, туй үзе, килен төшөрөү... Су йулына йөрөтәбез инде анда. Шундый нейләре бар инде. Киленне апҡайтырға баралар, парлы йәшәгез дип күстәнәсләрне парлап-парлап алып барабыз, бездә шулай. Шунан ҡайтҡанда, килен хәҙер безнеке бит инде, парлы нәмәләрнең берәрен килен менән бергә кире апҡайтабыз. Бүләкләрне кирегә алып ҡайтҡаннарны (мында өйдә бит инде киленне көтөп торалар) аны киленнең күстәнәсе дип тағын да сыйлайлар. Мында ҡалған өйҙәге ҡунаҡларны.

Әлшәйгә без бардыҡ шулай. Алар аптырап ҡалдылар. Бездә шулай буларға тейеш, дип әйттек инде. Килен төшкәс, чәк-чәк алып килә бит инде килен. Аны менә ҡайбердә, ҡайбер табыннарда сатып бирәләр, анысы бар, килен күстәнәсе дип. Электән ул булмағандыр. Шулай ҡыйлаңалар инде хәзер.

Исем ҡуштырабыз. Мында мәсеткә бездә бик апармайлар. Өйгә саҡыралар да. Балалар Уфада ғына йәшәйләр бит инде, безнең внуклар тожы Уфада, аларныҡы Уфада була инде. Мында ҡайтып өлгөрмәсәләр, Уфада мәсеткә генә алып барып киләләр.

Безнең Ҡарайарда халыҡ актив, бөтөн нәрсәдә, нәрсә әйтсәләр дә ҡатнашалар ауыл йерендә, эшендә. Йазын зиратҡа һәр уаҡыт сығабыз. Быйыл буйаттыҡ та әле. Ҡәбергә дә йөрөйләр бездә, ҡайбер урыннарда бит йуҡ, йөрмәйләр. Йаллап ҡазыталар. Кеше нанимать итеп, бригада тоталар. Бездә үзләре чыға.

Шундый йолабыз да бар. Килен су буйына ҡалдырып китә үзенең бүләген. Шунан кем су алырға килә беренче тапҡыр, ул бүләкне ул алып китә инде. Хәзер барыбызда да өйдә сулар, колонка ла йуғ инде хәзер. Элек шулайыраҡ иде.

“Йөзөк салыш” уйнай идек без. Ҡышта сана. Хәзер балларны да уйнарға сығарып булмай бит. Баллар компйүтерда утыра.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Ғәлләмова Гөлнара Рәшит ҡыҙы, 1970 йылғы

Мин шушы ауылда туғанмын, шушы ауылда үскәнмен, шушы ауылда ғүмер итәм. Ҡараяр ауыл хакимиәтендә управлящий делами. Элек безнең был как полуостров бит инде, әйеме? Йүрүзән йылғасы оививать итеп, тегендә Абдулла ауылын узып, шулай итеп оививать итеп китә инде. Ҡариҙел йылғасына ҡушыла да, Уфимкаға китә. Бу йәш ауыл әле безнең, Ҡараяр ауылы, Абдулла менән сағыштырғанда. Бында элек булған урман. Павловское водохранилищены эшләгәннән соң су күтәрелгән, бында начали разрабатывать лес инде. Урман эшен эшләйләр, урманны саллап, су буйлап ағызып төшерәләр Уфаға инде. Су күтәрелгәс, астағы ауылларны су баса, андағы кешеләр вис күсәләр инде йаңы урынға. Бу була инде нисәнсе йыллар дисәм дә илле жиделәр микән, уңардан да алдамы... Илле туғызынчы йылны ужы туғыз йөз утыз өч кеше йәшәгән. Менә шуннан бирле инде бөтөн халыҡ йаңы Бәрдәштән, Абдулладан, барысы да бына шул саллау участогында эшләгәннәр инде. Яңы Бәрдәштән автобуслар белән өчәр смена төннә дә ағачны өстә кисеп алып, ағызып китереп, мында саллап, шулай иттереп жибәргәннәр инде. Бик гөрләп торған ауыл инде. Больницасы үзенеке бар иде ул уаҡытта, урта мәктәп бик зур, һәр класта өчөшәр, а, б, в класлары инде, детсад та бар, почтасы бар, дом бытасы, бына без дом быта зданиесында, фотографиясы бар. Бар нәрсәсе дә бар ауыл иде инде. Инде хәзер инде андый производствоны, сплавны бетерделәр, ағас суға батмасын дип инде, шунан халыҡ та кәмеде, халыҡҡа эш урыннары бөттө бит инде. Шулай иттереп кәмеде, безнең Ҡараяр ауылында хәзер урта мәктәп бар, сельская врачебная амбулаториябыз бар, почтабыз бар, детский сад бар, ООО “Юрузаньлес” инде, алар гравий күтәрәләр в основном хәзер инде, ҡыш көнө әзерәк ағач кистерәләр инде, утын әзерләйләр инде предприятиеларға, ә нигездә ауыл пенсионного возраста инде хәзер.

Әле дингә лә күп внимание обращаться итә башлады бит инде. Менә шул диндә үземә күрә мин бер нәрсәне күрәм инде. Менә бездә үзебезнең диннең нәмәкәйләре, порядоклары, ғәҙәтләре, барысы да бар. Менә берәр ҡайан килсә, ҡайтҡан кешеләр булса, алар аптырап ҡуйалар, нейә сездә шулай, нейә алай түгел, дип. Менә шулайтып башны бутайлар бит инде дигән кебек. Мәчетебез дә бар инде безнең. Мәчетебезгә тожы ҡайтҡан кешеләребез килеп, бик үзләренчә безгә йолалар эшләргә тырыштылар да, безнең халыҡ все-таки үзебезнең кешебезне хәзрәт итеп ҡуйып, үзебезсә инде менә никахларны, балаға исем әйтүләрне үзебезнең кешедән уҡытабыз. Безгә нисек бәләкәйдән үрәнеп үскәнбез бит инде, шулай итәбез. Үлгән кешене озатырға, үзебезнекенсә бына шулай үткәрәбез инде андый йолаларны. Ә былай инде нардуған бәйрәмнәре, сабантуйлар уздырабыз инде, ике йылға бер булса да, бына үзебезнең сельский поселениеда уздырырға тырышабыз инде. Алты ауылдан безнең иң боронғо ауыл Абдулла ауылы була инде. Комсомольский дигән ауыл. Анда в основном урыс белән марыйлар. Татарлар да бар инде анда. Ҡалған ауылларда без бөтөнөбөз бер тел белән бергә йәшәйбез инде.

Безнең ауылда Әүлиә шишмәсе бар. Әүлиә шишмәсе без аны как-то итә башлаған идек инде, облагораживать итә торған Гүзәлиә Шарифовна булғанда идеяларыбыз башланған иде инде. Әле барып житәлмәйбез без аңа. Ул бик боронғо шишмә. Шуңа барып житәргә иде. Планнарда бар инде ул. Мин аны уйлап йөрөйөм инде. Ул Әүлиә шишмәсен хатта бер радиодан, бына бында ниндәйҙер килен булып төшөргән ҡызын, ҡоҙағыйҙар әүлиә шишмәсенә төшөп, су күрсәтеп, дип бер Уфадағы бер апай сүләде радиодан. Ҡараяр ауылында дип, исемләмәделәр инде кемнәр икәнен, менә ҡунаҡҡа бардым. Әүлиә шишмәсенә ҡоҙағыйҙар апарды... шулай иттереп сүләделәр инде. Шуңардан соң йә “Реальные дела”ға, йә “Единая Россия” буйынса эшләтергә иде. Эшләтергә булыр иде. Бик күп социальный объектларны эшләргә кәрәк инде, йә анысы йуҡ, йә бынсы йуҡ, шуға нимә безгә кирәгерәк, шуңа тотонорға тырышабыз. Әле бына йаңы Бәрдәштә бик матур мостны да “Реальные дела” белән буйатҡаннар. Ауылға керә торған йергә вывесканы да матур эшләделәр. Без дә шуны уйлай башларбыз дибез, безнең тожы кораблик бик матур, кораблик күрерсез әле, можыт күргәнсездер кисә килгәндә.

Мәйет жыйғанда инде хәйерләр таратып, халыҡ жыйылып, кем үлсә дә хәйер салырға йөрөйбөз. Бында кеше дә эзләмәйсең, кешегә дәшмәйсең, йарай үзеңнең ирләрең, туғаннарың. Үзебезнең халыҡ, ирләр дәшмәсәң дә сығалар. Зиратҡа сығалар, дәшмәсәң дә, үзләре сығып китеп, шулай булышып, жирләйбез инде. Безнең зиратыбыз Абдулла ауылында, безнең сельсоветыбыздыҡы Абдулла ауылында инде.

Туғызынсы май көннө инде, сигезе, туғызы вис зиратларны чистартып, быйатып, ремонтлап, әммә эшебез күб әле безнең зиратта, зиратны полностью тотоп алырға эшләребез күп. Безнең зират ул сельсоветта дүрт зират безнең, икесе действующий, икесе беткән ауылларныҡы инде. Шуның өсөн эшләр күп, бөтөн нәрсә шул теге аҡсаға барып бәреләә бит инде. Быйыл менә “Реальные дела” белән обелиск йанына мемориаль доска эшләдек, менә шундый эшләребез күб әле.

Мал ҡарайбыз инде без бында. Малларыбызны Аллаға тапшырып свободный выпас сығарып жибәрәбез урманнарға, айулар белән бергә шунда, бүреләр белән. Көтөргә урын йуҡ. Пастбище йуҡ. Вис урман бит, ҡайда пастбище. Яңы Бәрдәштә аларның хоть бәләкий-бәләкий генә йар буйында урыннары бар, менә Абдулланыҡы да бар. Ҡараярда безнең бында, хәзер тәрәзәдән ҡарасағыз, бынауында склон, берег и река. Уже никак. Даже урыныбыз да йуҡ шуңа. Бик ауыр мәсьәлә ул безнең өсөн. Целый бер сельсовет өсөн. Бик ауыр мәсьәлә. Шулай

менә. В основном менә шундый. Безнең сүләүдән берәй ниндей йаңалыҡ ишетсәгез, без шатланырбыз инде. Нисек икәнен, нәрсә икәнен. Ҡайдадыр үзегезнең эшегездә күрсәтсәгез, йаңалыҡ бу йаҡта шундый икән дип.

Гөлзинә апа әйтеп китте бит инде, урысса уҡығас, күп нәрсә на русском языке инде, булды инде бездә. Барыбер дә инде без мына үзебезчә сүләшәбез инде. Мин үзем егерме ничә йыл заведущей детским садом эшләдем, менә шул Рәхимов ваҡытында закон о языке сыҡты бит инде, әнә шунда инде без в основном башҡорт телен балаларға үрәтә башладыҡ, программасы бар иде аның по башкирскому языку, балалар белән шулай эшләй башлаған идек инде. Үзем мин эләкмәдем башҡорт теленә, но беренсе мин башҡортса уҡыдым "Ғәлиә" повесен, башҡорт телендә уҡыдым "Ғәлиә"не. Башҡортса уҡымасам да, тырышып-тырышып, аны башҡорт телендә генә печатать итеп сығардылар. Үземнең баллар башҡорт телен уҡый башладылар инде. Бик ауыр бирелә бит инде, но булыша идек инде барыбер. Шунан башҡортса инде ... безнең үзебезсә бында диалект инде мына безнең, с белән сәй дип сүләшәбез бит инде, нәмә, ҡый бездә окончаниелар. Әнә ҡый, дип әйтәбез бит инде, ҡайда берәр нәрсәне сорасалар, әнә ҡый, дибез. Шундый ҡый дигән нәмәкәйебез бар инде безнең.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Ҡыҙрасова Бәҙиғә Сәлих ҡыҙы, 1955 йылғы

Был ауылға мине ун бер айлыҡ сағымда апкилгәннәр Староянсаитово тигән ауылдан, Ҡараиҙел районы. Үстем мында инде. Мында шул, элек бит ней иде, десять классов образования. Шул берҙән алып унға тиклем мында уҡыдым инде. Биш йыл, элек безнең сплавная организация сплавщики ине, шунда биш йыл сплавта эшләдем. Шуннан Салават медучилищесында уҡыдым житмеш житидән сиксәнгә тиклем. Шуннан шушында ауылға ҡайтып, мында больница эшләй иде, постовая медсестра эшләдем до девяносто первого года. Шул урысса ҡыстырсам буламы? Шуннан туҡсан беренсе йылны беренсе апрелдә астылар бездә филиал, шунда фелдьшер булып күстем. Шуннан ней ике мең ун өсөнсө йылның авгусына тиклем эшләдем иде. Шуннан по сокращению инде, уже годы.

Ике балам булды. Ҡызым Зилидә, сиксәненсе йылғы. Малайым Рәфил, сиксән икенсе йылғы. Ҡызым Зилидәнең бер бәпесе бар – Арсен, Ағидел шәһәрендә торалар. Малайым мына шушында силсавитта шофер булып эшләй. Мында өй бөтөрделәр, киленем мәктәп директоры. Быйыл беренсе оноғыбыз мәктәпкә барды беренсе класҡа. Шуннан уҡытыусының ике дәресе үткәсме, хәзер утыз биш кенә минут бит, әйеме, "Долго учились, отпустите нас домой", – тип әйтте, ти.

Иптәшем турында ла – Кадрасов Ҡәнәфи Амирьянович. Мына үткәнсездер может, Дүртөйлө ауылында туған ул. Дүртөйлө шәһәре түгел, ә ауыл мына. Илле бишенсе йылғы, ун өсөнсө октябрҙа, минән биш ай кесе. Бик көлкөлө, ҡызыҡ кеше ул. Тегеләй-былай зыйылып китсә, ҡарт хатын менән ғүмерем үтте, ти, дүрт ай ҙа нисә көнгә минән кесе. Армийадан суң шул мында сплавҡа эшкә керде дә трактористом, сорок три года его стаж. Пенсия ай-йай минималка. Шунысына нейтә инде. Минеке зурыраҡ пенсийам. Мына, тей, мин ҡарт хатын алдым да, тей, пенсийасы зур, тей. Әлеге көндә йәшәп йатабыз инде Набережная урамында. Мына был Набережная ошолай, вис сузыла. Йар буйындағы урам иде. Хәзер икебез дә хаҡлы йалдабыз инде. Шул внуки, шуңа аптырайбыз инде: мына өс внугыбыз бар, өсөсө дә бөтөп русса сөйләшәләр. Бу безнең тел – үзебезнең особенный тел.

Үзем "Умырзая" тигән народный, вокальный ансамблдә участницамын. Мына әле пока клубыбыз төзөлөп йата. Безнең, может, Абдулла ауылында туҡтарсыз. Анда сөйләрләр, анда тау бар. Бездә мына ауылға кергән жирдә асҡы нейдә Әүлиә шишмәсе, тиләр. Шишмә ағып йата иде. Шуннан элегерәк ул шишмә таза иде, хәзер заросло все там. Анда өй бөтөргәннәр иде, ике двухквартирный. Берсен сүттеләр, буғай. Анда хәзер пер нейендә генә торалар буғай шул. Белмәйем мына: нийә Әүлиә шишмә. Шул шишмәнән су алып китәләр, даже Узбекистаннан ҡайтып, шишмәнән алалар.

Мына тау – Сүлмәктау тиләр. Сүлмәккә ҡошап тора. Шуннан Сағҙаҡ шишмәсе бар анда, Өртигез шишмәсе мына. Сағҙаҡ шишмәсе ул йылға аша ул. Электән килгән инде шулай исемле. Өртигез ҡайнан алынғандыр инде. Бездә шишмәләр күп инде ул. Может аның берәй ниндәй нейе бардыр, сулары бардыр. Ансын Абдуллалар сөйләр инде.

Мына Сабир повороты тиләр. Анда Сабир бабай йәшәгән инде, шунда Сабир шишмәсе тибез инде. Анда күрерсез инде, может килгәндә күргәнсездер. Якорь тора анда шишмәлә. Мында тау бар инде. Ул тауның исеме йуҡ, тау тибез без. Ҡурҡыныс жирләрне әйтәлмәйем инде.

Ҡараяр нийә? Элек мына минең әтәйем, әнәйем исән саҡта йар текә булған, ҡара булған. Шуңарҙан алынған инде ҡара йар, Ҡараяр. Мин үзем Салауатҡа нейгә барғас, ә түгел, Уфаға йөрөтәдәр иде безде биш йыл сайын. Анкета тултырабыз бит инде, ҡайҙан икәнде. Шунда йазам инде: Караидельский район, поселок Караяр, фамилия Кадрасова. Принимать иткән секретарь: "Да, здесь каркать и каркать", – тей.

Элек йамғыр йаумай торса, ней пешерә идек инде, йамғыр бутҡасы тип пешерә идек. Урамға жыйылып, мына урам сайын ине. Су сибешеп, бутҡа перешереп, бүлешеп. Шуннан кемдә гармун бар, шул алып сығып уйнай иде, йырлай идек, бейей идек. Теләй идек теләк теләп. Ололар утырып, әбейләр.

Элек мына Октябрь бәйрәме тип инде зур нейләр ойоштора идек без йәш саҡтараҡ. Шуннан День лесоруба, грандиозно үтә инде концертлар. Шуннан Йаңы йыл мощно үтә иде бездә. Икенсе көнгөсөн йаңы йылдан суң организовать итәләр иде, ат жегеп, кем йөрөсө килә, кейенеп теге нейләр, кучарлартип әйтәйем инде, йөрөтәләр иде. Шуннан сигезенсе мартта проводы зимы. Ныҡ ней үтә иде, эш бар уаҡытта, эш бөткәс. Ойошторабыз инде.

Шуннан, ҡарлар бийек була бит инде. Мына безнең күршедә Ғиндулла абзый бар ийе. Шул ҡарны специально көздән үк нейтә башлай ийе. Шуны соҡоп керә иде дә. Мына ҡар астыннан, туннел кевек. Үзенә шунда ҡарзан өстәл нейтеп, свечка ҡабызып. Шуңа безне кереп ҡарарға ҡуша ийе. Шунда керә идек. Шуннан йаз булса, су китә бит инде, боз ҡала өстә. Шуннан астан тағы боз китә. Шул нейне тишә иде дә безгә, бер киҫенән ине. Шунда төшөрә иде. Без ҡарай идек, теге боз астында нәрсәләр йөзә. Ниндәй нейләр бар. Мына боз килеп төшсә, нәрсә булыр ине. Без кереп йөрөй идек, шунда ҡарай идек. Шуннан каток организовать итә идек инде уҡутусылар белән бергә. Саңғы шыуа идек. Хәзер саңғы шыуған бала да йуҡ, мына безнең өйзә. Нейләр коньки еле-еле таба идек. Элек йуҡ бит. Шуннан конькиға жип йуҡ. Жип өзөлә иде. Без нейзән оло апа белән икебезгә бер ней. Ҡайан табып биргәннәрзер инде ул конькины. Кем алда өлгөрә инде. Шуннан апа артынан йылай-йылай йүгерә идем, миңә дә бир әле шыуарға, миңә дә бир әле шыуарға, тип. Йә шул йарты сәғәткә бирә иде дә, ну шыуып ҡала идем.

Без мына урамда бара идек мәктәпкә егерме сигез кеше. Белкий генә урамнан егерме сигез бала бара идек. Хәзер безнең урамнан пер бала да йуҡ, тисәм уҡырға, бар. Бер ҡызҡай, әйе, бер ҡызҡай бар. Икенсе класҡа барзы. Мәктәптә ныҡ ней идек, класлар утыз берәр бала була иде. Икещәр класс була иде. Хәзер йуҡ. Мына икенсе йылға безнең Ҡараярҙан беренсе класҡа бер бала да йуҡ. Мына внукның житенсе йәш кенә. Былтыр икенсе йылға Ҡараярҙан мәктәпкә ней булмаҒас, мамасы бирзе инде беренсе класҡа. Икенсе йылға иптәшләре булмай, тип.

Мына բездә бәрәңге, тиләр, йер алмаһы тигәнне лә ишеткән бар. Эйе, алма алдығызмы әле, тиләр. Элек безнең йаҡта алма үстермәйләр ней инде, мына яблоняны. Без үзебезсә уйлай идек, алма ниә жирдә үсә микән, тийеп. Оказывается, ул мына бәрәңге булған икән. Мына мин үзем әбий, ҡартый-ҡартайны күрмәнем, үз инәйем йаҡлап. Ә мына иптәшемнең ҡартыйсы булды, ҡартасы да булды. Мына алар кейнәләр инде шушылай француз йаулығы нейтеп. Мин үскәннә хәтерләйем. Мына әбейләр, ней, француз йаулығы, тиләр ийе. Матур итеп кейенәләр, алйапҡыс тағып, мискә йағып, ҡоймаҡ пешереп. Мына минең хәзер шулай кейенәсем килә урамда.

Ике атна тому назад минем килен Ҡараизелгә Альфир белән, сеңлесенең ире белән Молодежныйға новосельеға бардылар. Зират йанында килеп житеп килә идек, ун метр да түгел, йулда айыу, ти. Йыраҡ ҡына түгел бер сыйыр йөрөй, ти. Видимо, шул сыйырға килгән. Шуннан без сигналить иткәс, ти, урманға ҡасты, ти. Зур айыу, ти.

Шуннан иптәшем сеңлесенең ире белән, йаңы Бәрдәштә икенсе күпер ийе әле ул, был күпер түгел ийе. Шул күперҙә ат белән Кирзә тигән ауылның башына барырға тейешләр ийе. Запчасть күргәннәр тракторға. Барып житә башлаған ийек, атлар нейтә, ти, пышҡыра, ти. Шуннан сизеннек, ти инде, но барыбер барабыз, ти. Бер километр ҡалғанныр инде барып житәргә, килеп сыҡты мына. Дүрт метрға йаҡын, ти айыу. Нисек боролғаныбызды да белмәйбез, ти. Бер аз килгәс, ти, мин, ти, артҡа ҡарап ултырғанмын, ти. Нисек ултырғаным белмәйем, ти. Ҡурҡ ҡатыш. Бер тапҡыр йығылып төшеп ҡала йаздым, ти. Шуннан суң без малны бөтерергә булдыҡ. Безнең урамда сигез сыйырны йаралап төшерде айыу. Бер дүрт йыл тому назад микән. Августның башлары иде. Безнең сыйырға ныҡ эләккән инде. Балаларын үрәткәндер инде. Позвоночник йанынан тишеп. Ике ай буйы, скорыйдан төшеп, ветеринарға әйләндем. Ике ай ҡарадыҡ инде. Тырналмаған жире йуҡ иде. Ауылда әллә тағы дүрт-пишне йаралағаннар. Быйыл мына тағы айыу йөрей, тиләр инде.

Бер йылны шулай песән әзерләргә йыраҡ ҡына барзыҡ инде. Йаңғыр йауды, йауды да, мына шул сентябрнең өсеме-дүртеме иде, айазлап ебәрде. Песән кирәк, киттек. Сабыуын саптыҡ инде былай салғы белән. Элек косилка йуҡ иде. Жыйарға бардыҡ инде. Кешеләр алып бардыҡ. Жыйып бөтереп килә идек. Машина белән бардыҡ инде нанимать итеп, теге грузовой. Мансур исемне күрешебез алып бардыҡ. Ҡаранғыға ҡалдыҡ. Шуннан нәрсәдер йырлаған кевек инде. Миңә әйтәләр инде, нәрсә йырлайсың, син йырлайсыңмы. Мин әйтәм, йуҡ, какой йырлау, арығас йырласы киләме инде. Биш-алты метр ғына бүреләр килгәннәр. Күззәре йылтырайлар. Анда песән ҡайғысы ҡалмады, тиз генә тейәлдек тә ҡайтып киттек.

Төлкөләр ҙә бар. Ауылда мына күп кешенең нейен бөтерделәр. Көсек тиләр, көсек түгел, төлкө тиләр инде. Нейне сүләйләр әле. Урамда көндөз йоҡлап йата, ти, төлкө. Өй алдында. Машиналар выж-выж йүгереп тора. Ул йоҡлап йата, сузылған, ти. Туйған инде, кемдеңнер тауығын ашап.

Элегерәк урманға сыҡсаҡ, хәзер урманға сығыу йуҡ инде. Ҡурай жиләге жыйып, ҡурай жиләге киптерә идек. Аңарҙан ҡаҡ ҡойа идек. Мына мин үзем йаратам балан. Алма, бөрлөгән. Шуннан мына ежевика, мына йылға буйында үсә. Ҡара бөрлөгән, тиләр аны. Ҡара мәтрүшкә, тибез. Ансы душица. Зверобой мына, шуларны киптерәбез. Шуннан баҡа йафрағы, әрем киптерәбез инде. Баҡа йафрағы – ул подорожник. Шуннан мәшкә. Аҡ бәшмәк, сын гөрөждә тибез. Сын гөрөждә нейле була, майлы да. Сын мәшкәсе майлыраҡ була, нейләре нейтеп тора, унысы тәмлерәк инде. Шуннан белянка тибез, ансы ҡызыл мәшкә. Аның да нейе бар, ҡоросо бар. Опята инде. Мин үзем шул гөрөждә, аҡ гөрөждә, сын гөрөждә, белянка, опятаны бик сирәк жыйам.

Мына Йүрзәндә теге боз тотар алдынан йылтып ебәрдесә, шыйа аға. Ул урысса шуга була икән. Боз өстөнә жыйылған суны без су тибез, боз өстөндәге су. Хәзер мәкегә төшмәйбез инде. Балыҡсылар нейтә инде. Балыҡлар күп. Ҡаты сырт – окунь. Щүкә, леш бар инде. Шуннан ней, элек мына жәйен балыҡ, тиләр ине. Ниндәй балыҡ булғанныр ул. Ҡызыл күз, тиләр. Руссасын белмәйем. Шуннан судак. Серде тиләр уаҡ балыҡны.

Бездә половникты аш сүмесе тибез. Сәнске вилканы. Жәйенке. Сәйнүк. Заварник – билай. Сынайаҡ. Тустаҡ та тибез. Сынайаҡ та, тустаҡ та тибез. Таба. Шуннан суйын, ул чугунок була. Әпәй тибез. Мешок – ҡапсыҡ. Угол – мөгөш. Тәҙрә – тәрәзә.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды)

Сафуанова Гөлзинә Закирйән ҡыҙы, 1949 йылғы

Туған ауылым Кедесе, Кедесе ауылында тыуып үскәнмен. Ике улым бар. Берсе БДУ-ны бөтөрзө, экономист. Икенсесе Свердловскийҙа Политехнический университет бөтөрзө. Ҡыҙым медсестра.

Кедесе йылғасы бар. Үткән йыл Тәтешлелә булдыҡ, "Моя семья – моя крепость"тә ҡатнашыҡ, унда бик уҡымышлы кешеләр дә килгән иде, алар менән сүз алып бардыҡ. Менә ҡайсандыр унда мордвалар да йәшәп киткән, әллә шуларҙан ҡалған Кәҙес дигән исем.

Без уннар ырыуына ҡарайбыз. Бында төрлөсө төрлө йаҡтан күсеп килгән кешеләр. Безнең элек жиңгә бар иде, үлеп китте. Ул әйтә торғайны, без Байшанларбыз дип. Ырыу, ара булған. Анан Уржунлар бар. Безгә Йәнсәйет ауылынан күп күсеп килгәнләр. Бер йағы йалан йағы, Тәгәрмән ауылынан килгән. Анда бер йағында башҡортлар йәшәй, ди торғайны этәйем. Кешеләр иркенерәк йәшәргә күскәнләр бит инде Йүрүзән йаҡларына. Беззә ауылдар бик күп ине, Медянка, Марый дигән ауыллар. Медянкала йәнсәйеттәр йәшәгән. Медянкаларҙы раскулачивать иткәнләр. Хәзер ул ауыллар йуҡ. Тарих шулай.

Ә Ҡараяр – йаңы ауыл, бер мең туғыз йөз илле икенче йылны ғына төзөлә башлаған. Менә сез хәзер Абдулла ауылына барасыз, ул ауыл элек Бәрҙәш дип атала иде, шул суңғы уаҡытта Абдулла дип үзгәрттеләр. Тегесенән төзөнөләр Яңы Бәрҙәш. Ул ауыл ниңә барлыҡҡа килгән? Күп йерләрҙе су басып бөтөргән, шуннан ағас эшкәртергә кәрәк дип, су басҡан ауыллардан күсеп килгәнләр, бында күсмә халыҡ. Менә без бында йәшәй башлағанда йарты ауыл урыслар иде, ә хәзер өс семья урыслар ҡалды. Шуңа был ауыл төплө, элег-электән килгән тарихлы ауыл түгел.

Бында элек саллар ағызғанлар Йүрүзән йылғасы буйлап, шул ҡара йарҙа пристань булған, шунда туҡтап торғанлар, йал иткәнләр. Анда өй булған, өч-биш кеше торған. Шуннан суң ауылға ҡушылып киткән Ҡараяр.

Ауылда тырышабыз инде. Мероприятияларҙа ҡатнашып. Ауылыбызда биш йөздән артыҡ кеше.

Элек ағасны саллайлар иде. Хәзер урман эше ҡалды. Мәктәп, больница бар. Элек алтмышлап бала иде бер класта. Балалар интернатта йатты, күп иде.

Йарым утрау шикелле тауыбыз бар. Исеме Торасыҡ. Анда элек параходтар килеп туҡтай торғайнылар, бик матур. Релейка тауы бар. Станция ҡуйылған иде. Шуның белән генә бәйләнеш бара, тау арасында бәйләнеш йуҡ.

Бынау йаҡ йаланды Иңгереш тиләр. Ул Йүрүзән йылғаға кереп, инеп киткән. Ҡызлар утрауы бар.

Ҡолтан шишмәсе бар. Абдуллаға китеп барған йаҡта. Тауының исеме Ҡолтан тауы. Унда Сабир бабай йәшәгән. Беззә тағын бер шишмә бар, элек матур ағып йатты, хәзер тау ишелеп, йул эшләп бөттө. Әүлиә шишмәсе бар. Ул Әүлиә шишмәләре бүтән жирҙә лә бар. Хәзер анда йорт ҡуйҙылар.

Зур мәмерйәләр йуҡ. Тауза Зур таш бар, эчендә йатып ҡарасаң, ҡуышы бар. Мәмерйәләр Йүрүзәндең өстөндә инде, был йаҡта йуҡ. Был йаҡта бит урман, тарихи урынлар йуҡ. Кеҙесе йағында күп инде.

Урманында шыршысы күп, ҡайын күп. Ҡарағайлар урыны-урыны белән. Ҡарама, жир, ҡайын жиләге, тағын мәшкәләр жийабыз. Ҡайын, усаҡ, гөрөжлә гөмбәсе.

Бурсыҡлар, төлкөләр, бүреләр ҙә бар. Шунан ҡабан сусҡалары ла килеп сыға. Ҡыш көнө тайаҡ белән йал итеп йөрөйөм әле, төлкө йата шунда ҡызарып, рәхәтләнеп. Ҡайғысы ла йуҡ.

Сөгә, ажау, ҡорбан (лещ), шамбы, бәрҙе балыҡларын этәйем тота. Ҡармаҡ белән дә, мурҙа ишеп тә тота.

Малны суйғач, эсәктән, эс бауырынан бәлешләр бешерәбез. Емеш-еләк бәлеше. Пирог булса, зурыраҡ була, пирожкиның олосо, ә бәлеш йомро. Бездә тағын майаш бар. Бүтән йердә сәк-сәк, бауырсаҡ диләр бит. Өсбыҫмаҡ, ваҡ бәлешләр бешерәбез. Шәңге, жәймә бешерәбез. Ҡамырны асытып ҡуйасың, бер йағын мистә бешерәбез. Аҙаҡ әйләндереп, бешкән йағын өскә ҡуйабыз, шуның өстөнә эремсек сылайбыз. Ҡаймаҡ, май сөртсәң, йомшаҡ ҡына була.

Сөттән ҡатыҡ, ҡаймаҡ. Сыйыр ҡарарға йалҡаулананалар. Без житмеш ике йәштә булсаҡ та, сыйыр көтәбез. Оноҡлар ҡайта. Ҡортто эшләгәндә мин ҡатыҡны озағыраҡ әсетеп торам да, шуны ҡайнатам да, ҡуйырып китсә, йоморатам.

Мейестең өҫтө йағы – ҡашаға (пыйманы мейес ҡашағасында киптерәбез), һыу өҫтөнә сыҡҡан һыу – түш сыҡҡан, йылыу, свекр, свекровь – ҡайным, ҡәйнәм (килен өндәшә), әби, бабай (ир кеше өндәшә).Шуннан, минең иптәшем ҡожғотоп йөрөмә, ди. Бимазалап, эштән бүлдереп тигән сүз. Көкөп ултыра. Ирәйеп, ҡабарып ултыра тигән мәғәнәлә. Хәстрүш, бездә йүнсезерәк кеше. Сова дип өндәшәләр, берәй нимәне ишетмәгән кеше. Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге (урман кискән йерләрҙә үсә), земляника – ҡаен жиләге, клубника – баҡча жиләге, черемуха – шоморт, муйыл, лягушка – баҡа, жаба – гөбөрлө баҡа, божья коровка – этүмес, черепаха – ташбаҡа, угол – мөгөш, мешок – ҡапсыҡ, хлеб – әпи, икмәк, ведро – бидрә, воробей – чыпчыҡ, дедушка – ҡартатай, бабушка – ҡартинәй, внучка, внук – оноҡлар, шерстяные носки – ойоҡбаш, варежки – бияләй, перчатки – бишбармаҡ, валенки – пыйма, чайник – сәйнүк, заварник – билай, кастрюля – мистабаҡ дип сөйләшә минең ирем, чашка – соҡор, блюдце – жәйенке, ложка – ҡалаҡ, ҡашыҡ, чайная ложка – бәләкәй ҡалаҡ, половник – аш сүмесе, печка – мис, наличник для окна – ҡашаға, крыльцо – ишағал, веранда – солан, амбар – кәженкә, посуда – сауыт-саба, утка – үрҙәк, гусь – ҡаз, теленок – бызау, цыпленок – пипей, жеребенок – ҡолҡай, ягненок – бәрән, младенец – бәбәй, ут болғатҡыс – кәсәү, күмер ҡыҫтырғысы – ҡысҡыс.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды)

Сәйфетдинова Мәгсүмә Шәрифулла ҡыҙы, 1951 йылғы

Иске Бөрөнгөт ауылынан, Ҡариҙел районы. Ул ауыл Йүрүҙән буйында, асҡы йаҡта, йыраҡ түгел, су астында ҡалған, теге ГЭС төҙөгәндән соң. Шунан Иске Бөрөнгөттән безне күсергәннәр Йәнсәйет ауылына, Уфимка буйлап. Анда теге йылға буйында йыраҡ түгел. Әтәйем үзе салған өйнө. Шунда күстек тә илле житенсе-илле алтынсы йылда. Шунан анда колхоз иде Йәнсәйеттә. Әтәйем йөрөп эшләй иде мына бында Ҡараярға. Шуннан алтмыш дүртенсе йылда без күсеп килдек мына шушы Ҡараяр ауылына. Ҡараяр ауылында мин уҡый башладым жиденсе кластан башлап. Мәктәпне уҡып бөтөргәс, Уфада беренсе медучилище фельдшерский отделениены беттем, эшләдем, мына шушы үзебездә ауылда асылды участок больницасы. Балалар кабинетында участковый детский медсестра булып эшләдем, пенсийаға сыҡҡансы ҡәдәр. Утыз биш йылға ун бер ай тулмай ҡалды.

Әтәйем десятник булып эшләй иде. Ҡараярға күсеп килеп бер йыл йәшәгәс тә әтәйем үлде. Без ҡалдыҡ алты бала, мин иң олосо идем. Инәйем эшкә сыҡты инде, иң кесе сеңлекәшем, әтәйем үлгәндә бер генә йәштә иде. Инәйем олоғайғансы, пенсияға сыҡҡас та эшләде әле. Балаларны үстереп, айаҡҡа бастырырға кәрәк булды бит инде. Башҡа кейәүгә сыҡмады. Алты баланы ҡарап үстерде. Өс ҡыз, өс малай идек. Шуннан, нейҙә, гаражда завхоз булып эшләде ул. Инәйем бик уңған булды. Безне айаҡҡа бастырам тип, аруҡ көснө түгеп, шул ике сеңлем, өс энекәшем үстек мында. Күрше ауыл йегетенә кейәүгә сыҡтым, бер бала табып үстердем. Ул ҡызым әлеге көннө Уфада йәшәй. Быйыл оло оноғом ун беренсе класны бөттө, авиация университетына уҡырға керде, икенсесе алтынсы класҡа барҙы быйыл. Мында жәй көнө ҡайтып мында үткәрәләр йарты жәйләрен, йарты жәйләрен икенсе ҡартыйларына барып.

Абдулла йағынан килеп, күперне үткәс тә боролма бар, Сабир бороно, Сабир шишмәсе дип атала ана шунда урын. Ул шишмәне сез күргәнсездер. Ул кәртәләп алынған матур итеп. Анда Сабир белән Шәмсехаят исемле әбейнең өйләре булған шул тирәдә элек. Ул Сабир белән Шәмсехаят әбейнең оноҡлары, балалары мына шушы Ҡараяр ауылында йәшәделәр. Ул әбейне мин хәтерләйем әле, бабайны белмәйем, күрмәдем.

Шуннан шул боролошҡа ҡаршы тау бар, Торасыҡ диләр аны. Аның өстөндә Абдулланың суғыштан ҡайтмаған кешеләргә инде обелиск ҡуйылған. Анда йәшләр йаз көнө элек гел уйынға жыйылып, шунда Абдуллалар жыйылалар инде. Йүрүҙәнгә килеп төшә Бәрҙәш йылғасы инде, өстән теге Комсомол йаҡларынан төшә ул. Менә без песән эшләдек йылғаның арйағында, Йүрүзәндең арйағында, Ингреш йаланы тип атала анысы. Аның теге башында бар эй матур шаулып аға торған шишмә, тауҙан сыға, аны Сағызаҡ шишмәсе тип йөрөтәләр. Сағызаҡ анда күп булған, сағызаҡ ойалары.

Өртигезне үткәнсездер инде, Сабанҡул йанында. Сабанҡулны үттегез бит, әйме, йаңы Бәрҙәштән килгәндә, ана шунда Сабанҡул дигән ауыл, шул ауылны сыҡҡас, анда боролош бар, анда шишмә, суы шундай тәмле, анысын Өртигез диләр. Өртигез шишмәсе.

Мыннан ҡарағанда, Торасыҡҡа ҡаршы тау, Сүлмәктау дип йөрөтәбез анысын. Бар инде ул исемле йаланнар.

Ауыл зур иде. Соңғы йылларда халыҡ кәмегәс, буш өйләр күбәйде. Ә урамларның исемен сельсовет бирде. Халыҡ телендә менә теге башта, анда Молодежный дип йазғаннар әйме, Йәшләр урамы. Шул башны ғына Сандуғас дип йөрөтәбез. Сандуғас. Минең энекәшем шул оста тора. Шырлыҡ йәштәрнең йараткан урыны иде. Анда йәшләр жыйыла иде. Таған атына идек. Бик күңелле була торған иде ана шул урыннар. Эй, матур итеп уйнай торған гармунсыларыбыз бар иде. Минең бер класташым бар иде, Рәшит исемле, эй, нейдә, гармунда матур итеп уйнай иде. Ҡараярныҡы, безгә гел ана шул Рәшит Губайдуллин уйнай иде.

Безнең йанда төрлө балыҡ бында хәзер: алабуға инде, шуннан ҡатысырт тибез, ҡатысырт ерш була. Балыҡтан төрлө ашлар да бит инде төрлөсә аны әзерлиләр. Киптереп, йаз көнө еще балыҡлар симез булалар әйме, аны киптерәләр дә тозлап эләләр, майлары тамып тора, самый тәмле балыҡ була бит инде. Шәклийә тибез. Шәклийә дип киптерәләр, киптерелгән балыҡ.

Балыҡ шулпасын пешерәләр, төрлөсә инде. Шулпа, дибез. Тауыҡ шулпасы, балыҡ шулпасы. Бездә бит инде, йылға буйында йәшәгәс, балыҡсылар күп. Башта ана шул ҡатысыртларны, нитеп, йаз көнө тәмле була, шулай ҡатысыртларны пешереп сөзөп алалар да, анысын ташлайлар ул, аны ҡайнатып сығаралар да ташлайлар, тауыҡ ашай аны. Тауыҡлар йомортҡа әйвәт салалар, балыҡ ашасалар. Шуннан шул шулпада эрерәк балыҡны уже чистартып салалар. Бәрәңге, лавровый лист, суған күп итеп турап, йаз көнө йыуа суғанын да турап ебәрәсең, йыуа тиләр.

Ҡузғалаҡ та үсә, ҡымызлыҡ та бар. Лопух – дегәнәк тибез. Балтырған, ҡаҡы булды, ашадыҡ, әл дә ашайбыз. Безнең Ҡараяр жайсыз урында урынлашҡан. Менә өс йаҡлап су әйләндереп алған бит инде, йылға, ә бер йаҡта тау, өскә таба менергә кирәк. Ә йаланнары йүнләп йуҡ бит инде. Ҡайа барырға кирәк, йалан күрер өсөн. Шуңа песәнне шул арғы йаҡтағы йаланда, халыҡ Ингриш йаланында песән эшләй инде. Хәзер Ингришнең йартысын сапмай халыҡ. Айыулар да житәрлек, бүреләр дә житәрлек. Төлкө үрседе хәзер. Менә юғары урамда йәшәгән кешеләрнең тауыҡларын ҡыш көнө төшөп алалар. Малны ҡыралар.

Артлы ултырғыс, артсыз ултырғыс. Мөгөш. Чайник – сәйнүк. Әбиләр әйтә соҡор дип. Жәйенкә. Заварник – билай. Жәймә тип әйтмәйбез, просто ҡамыр жәйәбез, туҡмас кисәбез. Салма дип әйтмәйбез. Половник – аш сүмесе тибез. Ҡартый – бабушка. Миңә малайларым ҡартый тип дәшәләр. Дедушка – ҡартатай.

Мында унлар ырыуы. Улар еще төркөмнәргә бүленәләр. Мына минең әтәйем дә, инәйем дә йарғослар, йарғыослар. Йарғыос дип, улар йарып сүләшәләр. Туҡышлар бар. Менә мин туҡышларны беләм. Шунан өржөмнәр бар, Бөрөнгөттәр йарғос булғаннар. Унан усийә тиләр ине. Устья дигәннән алынған инде. Соңыдан ғына аңладым. Алар усал булғаннар.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Сәлимова Минзәлә Сафуан ҡыҙы, 1974 йылғы (фотола – унда)
Әйүпова Лилиә Әнзәф ҡыҙы, 1979 йылғы (фотола – һулда)

Сәлимова Минзәлә Сафуан ҡыҙы: Әбәк уйнай иҙек. Суғасың да йүгерәсең. Йүгереп барып тотоп, шунан әбәкләйсең. Ул кеше ҡала. Шунан ул йүгертә.

Шунан "Ҡапҡа" уйнай иҙек, йәш саҡта, элек клубҡа килсәк, гел "Ҡапҡа" уйыны була торғайны. Анысы йәшләр уйыны. Бала саҡта түгел, уже зур үскәс, ҡыҙларда ҡапҡа алыш. Парлашып йүгерәсең, уртада кем ҡала, әйберләрен жыйып жаза бирәбез. Бик ҡыҙыҡ. Аны көн дә кис белән, клубта музыка-фәлән йуҡ, мына шул ҡапҡа уйнай иҙек. "Биш ҡапҡа" тип тә әйтәләр, бишәү уйнай бит инде. Дүрт мөгөшкә басасың, уртала берәү тора.

Әйүпова Лилиә Әнзәф ҡыҙы: Без телебеззе йуғалтып барабыз. Мәктәп тә йуҡ. Күрше ауылда русса уҡыйлар. Башҡорт теле как предмет булараҡ ҡына. Факультатив. Шундай ғына. Өйҙә дә русса. Садикта ла русса сүләшәләр. Мына шул: үзебезнең телде йуғалтып барабыз үзебез. Руссаға күсәбез, уйыннар, нимәләребезне.

Носки – ойоҡбаш, варежки – бийәләй, перчатки – перчатка, валенки – пыйма, шапка-ушанка – бүрек, тюбетейка – түбәтәй, платок – йаулыҡ.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды)

МАТА АУЫЛЫ

Карамов Рәдис Мәрби улы, 1955 йылғы (фотола – һулдан икенсе)

Хаҡлы йалдамын, сауда өлкәсендә эшләдем.

Мата дигәннән, мин күп кенә ниләрдән эҙләп ҡарағаным бар, шуның мәғәнәсен белмәүдән. Нindәй мәғәнәне аңлата икән, нинди сүз икән?

Инәйем минем татар, Балтастан килгән, Яугилденән. Ә әтәй Иске Аҡбүләкнеке. Алар төп башҡортлар бит инде. Унны ырыуына керәләр. Әтәй йағынан сүләшеү тоже бар ине айырмаһы. Инәйҙәр алар татарса бит инде. Безнең шуның өсөн смешанный килеп сыға инде. Ишек алдын, менә беҙҙә нәнәй дибез бит инде ҡартыйны, ул болдор дей иде. Болдорға сығып ҡара, мәсәлән. Күрше әбейе бар ийе, күтәрмә, дей. Ул әҙәби телдә бик йуҡ бит инде. Күтәрмә, болдор. Ҡайсы берләре ана шулай искә төшә.

Нәнәй – ул оләсәй, ҡартыйны без нәнәй дибез. Безнең Яугилденән килгән ансы, ул сүз. Беҙҙә бит башҡортлар ғына түгел, төрлө йердән йыйылғаннар. Шуға күрә әзерәк тел ҡатышып китә инде.

Телләрне дә бит ботау бит ана шул элеккенән киләдер, дип уйлайым мин. Безнең йаҡта бит, ни өсөн татарса укытҡаннар? Башҡорт халҡын? Шуға без ней башҡорт, ней татар сөйләшмәйбез.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

Карамова Фәниә Закирйән ҡыҙы, 1957 йылғы

Үзем Кедесе ауылынан, хаҡлы йалда, интернатта тәрбиәсе булып эшләдем. Ғәйләдә бөтә укыды, арада бер мин генә укымадым, бигерәк иркә үстердедәр. Элек "Китабы белән ташысын", дип, трактор бирмәйләр, машина бирмәйләр, он бирмәйләр укыған кешеләргә. Бетен укытыучылар безнең менә, китабы белән ташысын, дейләр иде аларға. Мин сплавҡа кердем дә, миңәргә трактор да бирәләр, он да бирәләр, машина белән ҡайтарып, бөтөн нәрсә бар. Әтәйем әйтә, менә күрдегезме, кем файдалыраҡ булды, тей. Шулай тей ине. Китабың белән ташы, дип әйтәләр иде шул. Шундый ваҡытлар бар иде.

Сүләсен иптәшем: нисек таныштыҡ. Күрдем дә алып ҡайттым да киттем, диң, урладым, диң. Алып ҡайтты да китте инде. Китереп ҡуйам диде дә китереп ҡуймады.

Барыбер Мата дисәң дә, йыраҡ буса да, йаҡшы ғына белә идек, аннан үтеп йөрөгәс, шунда белә идек эшкә оста ҡуллы бер йегет бар икәнен. Шуңа әтәйем, инәйем дә "Миңәргә дә шундый кейәүләр кәрәк" дийеп тиз риза булдылар да ҡуйдылар. Бик ошаттылар да ҡуйдылар. Ҡул эшенә бик оста. Бөгөн мында алып килдек. Мына ул үзенең рамнарын алып килде. Телевизордан күрсәткәннәр иде Асҡын районында, түлке исемен әйтәмәгәннәр ийе.

Бына без кәжүнкә дип сөйләй идек, кәжүнкә хәзер йуҡ, дейләр. Ә кешеләр солан диләр инде аны. Әйбер ҡуйа торған урын безнең айырым бүлмә була, казенный урын дигәннән алынды микән инде ул?

Ишағал. Менә без килеп керәбез ишекне асып, ишағал була. Теге сирәмле урыны – ишек алды. Ә менгәс, ишағал. Ишағалға ҡуйдым, дибез. Өйгә ингән ишектең алды.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

Хабибов Миңнислам Фатхинур улы, 1936 йылғы

Мата ауылы Яңы Бәрҙәш сельсоветы. Ҡырҡ алтынсы йылны килдек анда. Ҡырҡ алтынсы йылға тикле Арсын ауылы дигән, шушы Ҡараизел районында Нуриман районы границасында бер ауыл ийе Арсын ауыл. Матаға килгәс, унда килгәндә укыйым инем. Илле өчөнчө йылны жиде класын бөтөрдөм, Шамрат мәктәбенә йөрөп укыдыҡ. Матада башланғыс класны укыдым дүрт йыл. Илле бердән илле жиденче йылға тикле Шамратта жиде йыллыҡ мәктәплек, анан суң эшләй башладыҡ колхозда. Леспромхозда ла булдым. Азаҡ

алтмыш туғызынчы йылға тикле колхозда эшләнем, сельсоветта эшләдем ике йыл председатель булып. Алтмыш туғызынчы йылдан лесной охранаға күстек. Лесной охранада туҡсан алтынчыға тикле эшләдем. Туҡсан алтынчы йылны йалға кителде.

Балалар бар. Ике малай, төпсөк ҡызыбыз. Алар олосо Тюменда йәший, анда служить итте, анда ҡалды, пенсияда хәзер. Икенчесе Уфада йәший, тоже пенсияда, служить иткәндә Чернобылда ҡалды, Чернобыль буйынча илле йәштән пенсияға китте. Төпчөк ҡызыбыз Ҡараизелдә, терапияда эшлий, медицинада.

Ун жиденче йылларны Матада Уфалағы купец заниматься иткән, Матада пристань тотҡан. Шушы пристанды Мата пристаны тип атап, шушы ауылның исеме тороп ҡалған. Ул купец бүтән йердә кирпеч заводы тотҡан, безнең Арсын ауылда, башта йәшәгән ауылда буйау заводы тотҡан, ике ҡатлы. Суғыш башланғанда әле зданиесы бар ийе, конторасы ике ҡатлы, йәшел белән буйатылған. Жиде төрлө буйау чыҡҡан шул ауылда. Аннарын белә идек ине.

Шушы Йүрүзән буйында ике йаҡтан тау бара. Былай исемнәре йуҡ. Шушы тау аша Әтнәшкә йөрөйбөз.

Чишмәләр су буйында күп. Атамалары. Әтнәштән алты саҡрым Кардон дигән исемле. Элек анда революцияға тикле, революция ваҡытында раскулачить иткәндәр дә, шунда ҡачып йәшәгәннәр, безнең ҡартәтәй дә тоже шунда йәшәгән. Һәр бер йердән тармаҡлы чығып йаталар чишмәләр, ваҡлары инде аннары. Безнең ауылдың ас йағында скаладан чишмә чығып йата Йүрүзән буйында.

Ҡалҡыулыҡ ауылда йуҡ бездең. Шушы йаланлыҡ, соҡорлоҡ ҡына. Элгәреге басулар, хәзерге печән йаланнары булып торалар. Где-то бер алтмыш-житмеш гектар су арйағында йаланнар бар, ҡалғаны бөтөп урман. Урмандар элек ҡуйы ине, хәзер киселеп бөттө. Делянкалар тип әйтергә була, кискәндән суң ҡалған урман ғына. Йаҡын тирәдә ун-ун биш километр урманнар бөттө. Хәзер үсәләр лиственный хозяйство тибез. Йафраҡлы ағастар күберәк. Шыршы ағасы әз ҡалды. Урманда йәнлектәр бар, айыуҙар бар, тоже күренә. Бүреләр сирәк килеп чыға, йылына бер мәртәбә күренеп ҡала. Переход белән йөрөйләр алар, алар суткаға йөзәр километр китә, бик сирәк килеп чығалар. Бер йыл эсендә әле күренгәне йуҡ. Килеп сыҡсалар, нисек булса да то этне, то сарыҡ хайуанын эләктерәләр, былай зыйан иткәннәре йуҡ. Айыулар тоже, ҡай ваҡытта даже ҡарышыға төннәрендә Йүрүзән буйына төшөп, су эчеп киткәне ишетелә. Тоже төшәләр, йөрөйләр, малға тейгәннәре йуҡ.

Йаҡындан да очрашҡан бар. Ҡырҙа бер нисә метр очрашҡан бар айыу белән. Ат белән килеп чыҡҡан бар, верхом йөрөгән уаҡытта ҡарышыға. Айыу йанына килеп чыҡҡас, ат бармай, пока айыу китмәйенсә. Былай үзем йейәү йөрөгәндә урманда килеп чыҡҡаны бар айыу, тоже нападать итмәде, йул читендә ултырып тороп ҡалды. Бүре белән рядом осрашҡан бар. Бер уаҡытны охотада йөрөгәндә бишәү килеп сыҡты ҡарышыға. Ваҡытларына ҡарышы, мылтыҡ не сработал, патроннар атылмады, терәп атырға уйлаған ийем.

Хәзерге уаҡытта мин мал-туар белән генә булам. Малларны бетердек, кәзә ҡарыйбыз, ҡош-ҡорт ҡарыйбыз да, ҡорт ҡарыйбыз, бүтәнчә ҡарарға возможность ҡалманы инде.

Ат белән Ғүмәргә йөрөдөм, әле көзләр бөткәс кенә атны бөтөрдөк. Ауылда лесхоз буйынса атлар тоже тотточ, ферма анда мин командовайть итә идем инде ул ваҡытта. Ҡымыз эшләп маташтыҡ. Минең әбей шул ҡымыз белән заниматься итте бер дүрт йыл.

Бал ҡортлары тотоу өсөн уларға ойа эшләргә, дадан тип йөрөтәбез, ҡарау өсөн курилка, дымар. Курилка – ҡортларны өрҙөрә торған. Инструментлар пычаҡлары, ҡыра торған рамкала торған тимер инструментлар була инде.

Игенселек колхоз дәүерендә бар ийе. Бездә колхозға Ленин булды. Ул уаҡытта ашлыҡ сәселә ийе басуларда. Мына шушы ваҡ басулар житмешләп гектар тибез. Буйынан буйына ашлыҡ чәчелә ийе, арыш, бодай, даже борчаҡ та сәселә ийе.

Йал итеү исәбе белән, ҡармаҡ белән балыҡ тотабыз. Йүрүзән буйында ҡармаҡ белән тотҡолай идем балыҡ. Азаҡҡы ике йылларда заниматься итергә булмай инде. Йүрүзән су буйында йөрөргә ҡурҡыныс хәзер.

Балыҡлар күп, ажау, чуртан, бәрде, щүкә, налим. Иң әйбәте бәрде балығы санала. Бәрде тотарға запрет.

Бала саҡта футбол, волейбол уйнай идем, ҡыш көнө саңғы белән заниматься итә идем. Уҡырға йөрөгәндә саңғы белән йөрөнөм. Йарышларда ҡатнаша идем саңғы белән. Район күләмендә беренче урын алған уаҡытлар булды, Бирскийда уҡығанда тоже саңғыла йөрөп беренче урын алған инем. Саңғы белән заниматься иттем, в основном. Былай гимнастика, спорт. Әлеге көндә лә гимнастиканы ташламайым, селкенәм, йөрөштөрәм, саңғыда ла ҡыш көнө йөрөштөрәм.

Ауылда элгәреге уаҡытта хөкүмәт бәйрәмдәре уза иде ине. Первомай – бик әйбәт йаз бәйрәме, Октябрь бәйрәме – зур бәйрәм. Хәзерге уаҡытта аларны бөтөрөп баралар. Май бәйрәме генә, йаз бәйрәме ҡала. Революция, Октябрь бәйрәмен бөтөрдөләр, икенчегә алыштыралар. Ансы безнең өчөн ҡыйынраҡ хәл. Хәзерге уаҡытта дини бәйрәмдәр күберәк алға сыға, Ҡорбан бәйрәме, Ураза бәйрәме. Дин тоторға, доғаларны уҡыйбыз. Ураза тоторға тазалыҡ позволять итмәй.

Бала саҡта шушы бәйрәмнәр – Май бәйрәме, Октябрь бәйрәме – только шулар ийе. Дини бәйрәмнәр бик исәпкә алмыйлар ийе, хөкүмәт тарафынан тыйалар ийе. Партия уаҡытында ул йаҡлап алама булды. Дөрөс тип исәпләмәйбез хәзерге уаҡытта, дөрөслөккә алып барылмаған. Мына хәзер дөрөслөккә бастыралар, тәртипкә ултыртырға бик ныҡ помогать итә. Сабантуй элекке уаҡытларда биш-алты йыл Әтнәштә үткәрелә ийе. Хәзер просто массовое гуляние, шулай жыелышып ҡына үткәрәләр.

Сунар белән заниматься иттем бер жигерме йыл. Боланға йөрөдөм лицензия белән, лесное хозяйствола эшләгәндә.

Песән эшләгәндә, беренчедән, чалғы белән сабабыз, жыйарға тырма. Тырмаларзы үзебез эшлийбез ағастан. Чалғы, тырма. Салырға сәнәк. Ағас сәнәкләр ҡулланабыз. Хәзерге уаҡытта азаҡҡы йылларда китте тимер

сәнәкләр белән. Эскерт салабыз, кәбән салабыз. Кәбәнде таған белән эшлийсен, утыртып метр йарым, кәртә ҡуйыла дүрт-биш метр озонлоҡта. Күбәләрдән саласың кәбән. Ә эскертне ағасны кисеп аласың да йуан ғына ҡайынмы, усаҡмы, икене тағасың да, шуның өчтөнә песән төйөйсең. Аны тракторға тағып, трактор сүрәп бара, шуның өстөнә эскертне салып барасың ике йаҡтан. Азаҡҡы ваҡытларда бөтә йалан йаҡларда ла ошо системаға күстеләр, тракторға ағас тағып. Улай эшләгәндә еңел, тиз эшләнә. Ә кәбән салыу өсөн ат егеп, атҡа арба урынына сыбыҡтан эшлийсең дә тағасың да, сүрәткегә тейәп песәнне ат белән ташыйлар ине кәбән йанына. Алары старый обычай булып ҡалды инде.

Сөттән творог эшлийбез, сөзмә эшлийбез, ҡатыҡны ойотоп, ҡатыҡ эшлийбез. Сөт өстөн элек сепарат йуҡ чаҡта ҡашыҡ белән алалар ийе эргәле уаҡытларда, хәзер сепарат белән айыртыла ҡаймаҡ. Ҡаймаҡ алына, ҡаймаҡтан май йазыла. Майны гөбө белән йазабыз. Бер метр бейеклектә, диаметры жигерме сантиметр гөбө шундай сауыт, аның эсенә пешкәк ҡуйыла. Тайаҡ башына ике ағас ҡағып эшлийсең дә пешкәк белән йазасың майны. Ансы май йазыу тип атала. Бүрек дип сөйләшәбез, кипкә дибез, шләпә. Чәшке дибез, чәшке асты, купы дибез чәй эчә торған. Тәрилкә дибез, шунан чүмеч, аш сала торған ижау.

Безнең уҡыуға килгәндә, әйтергә кирәк, татар-башҡорт телде бутап бөтөрдөләр. Татарча уҡыттылар, башҡорт уҡыуы йуҡ. Башҡорт телендә әле бу уаҡыттарда ғына заниматься итә башладылар бит инде. Шуның өсөн тел буталып бөттө. Ни татар, ни башҡорт. Башкирияда йәшәгәс, башҡортбоз инде.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ АҠБУЛӘК АУЫЛЫ

Ғүмәрова Ғәзилә Жәүдәт ҡыҙы, 1954 *йылғы (фотола – уртала)*

Бездә күбрәк шәңкә пешерәләр. Шәңкәнең ҡамыры, нийә, су саласың, дрожжи бик күп салмайым,шикәр, чимешке майы ике-өс ҡалаҡ, әз генә сөт салам, бер-ике йомортҡа салам да ҡалаҡ белән изәм. Ҡамырны мин бер ҡабарғач ҡына эшләмәйем, тағы төшөрөп, йә житешмәй ҡаласың, ул асы, асыға йетешеп, ана шундый шәңге тәмле была. Ә теге чөчөгә генә эшләсәң, сөт салып, ҡаймаҡ салам. Ә менә телевизорда күрсәтәләр, чында шәңгәне безнеңчә пешермәделәр башҡорт йағында, ҡамырны жәйде дә пич алдында пешереп алды, пешереп алды да, аның бәрәңгесен йапты да тағы ҡуйып алды. Бездә улай түгел, без бит инде духовҡаға ҡуйып, йә пичкә ҡуйып, асыҡ итеп. Шуңардан да әйбәт нәрсә йуҡ.

Май ашы бар, вағыраҡ инде аның, теге май ашы итеп кисеп тә была, бауырсаҡ булса, зур инде. Шишара ла тиләр. Шишараны аны, йомортҡаны тундырып эшләйбез хәзер, элек алай эшләмәй идек, хәҙер туңдырып эшләйбез. Туңдырам башта, шунан эретеп, миксер белән или ней белән, тызратып алам, ней, шул ҡабара бит инде, шунан он салып нитәсең, әз генә тоз салам, он салып, ныҡ ҡаты да эшләмәйсең, ҡаты эшләсәң йарыла ул, ну пешерәсең чимешке майы белән. Нидә, табағым бар минең, мистә, табағым бар, шул табаҡта, духовҡада пешерсәң дә была.

Әпий пешерәләр иде. Пичне себереп аласың да, шунда ғына саласың, әйе, шуңардан тәмле әпий йуҡ иде,йоп-йомро, табасыз-нисез, шундый ней килеп сыға инде.

Тағын көрсә пешерәләр инде, әпий ҡамырынан тәмне итеп жәйәсең дә, табаға, әпийне изәбез бит инде, ҡабарғач ҡына майға салыптырып, эй тәмне итеп пешереп аласың, духовҡаға ҡуйып была, былай да әйләндереп пешерергә. Бәләкәй саҡта балалар гел сорайлар иде, әйе, көрсә, начинкасыз ғына.

Ҡаҡ эшләйләр. Йоҡа ғына итеп эшләйдәр бит инде, без алай эшләмәй идек. Элек алып ҡайтып жиләкне менә төйә идек тә, ҡартый ана шуны табаға ҡағыз жәйә иде дә, шуны сала, пичтә нитеп ала, аны йөзләйем, ди иде, ҡызарта инде. Бик ныҡ ҡызыуда түгел, әкрен генә шунан өстөн тағы әзрәк ҡатлап, ул мынаулай ҡатлы ғына ней была инде. Элекке ҡаҡ ҡалын была иде, нигә дә чығарып ҡуйалар иде, ҡойашҡа да, әйе. Минең күз алдында алар.

Бәшмәкләр: гөржә, гөржә груздий, аҡ мәшкә, ней, ҡайын бәшмәге, әйе, имән, опята, жирән, жирән мәшкә. Бәшмәк күп былсын өчөн, бәшмәкне жыйабыз да, соңыдан тегене уаҡлап сибеп ҡуйабыз, ул шул урынға киләсе йылға күп былып чыға, ул дөрөс тә ул. Менә серекне бәрәбез дә, черек тибез бит инде аны, и шунда чыға барыбер киләсе йылға. Нийә, ҡартайлар шулай өйрәткән дә инде. Консервировать итәбез, тозлайбыз. Хәзер рәхәт, йебәрәбез сундуҡҡа. Элек бит инде морозилка йуҡ, хәзер генә ул. Бодай арасына тығып ҡуйа идек. Ул ней, теге ниндәй ҡағәз әле, ҡапчыҡ шундый была иде. Шуға төрәләр.

Безнең йаҡта шәл бәйләүчеләр, мамыҡ шәл бәйләүчеләр бигрәк күп. Менә Ғәниә апа тибез, ул, Нәсимә апа да, менә алар шәл бәйләде, Әминә апа бездә, Гөлсөм апа да бәйләде. Әбий, минең ҡәйнәм сиксән йәше тулғанда да шәл бәйләй иде. Мин, эй озаҡ итеп чигеү чигә идем, йоҡом килмәй иде, озаҡ итеп утыра идем, бер утырсам, тороп китеп былмай инде, анан соң да мин крючок белән бәйләдем.

(Вәкилова Диана Тимерйән ҡыҙы яҙып алды)

Ғәлимйәнова Әсбирә Вәлидийән ҡыҙы, 1941 йылғы

Иҫке Аҡбүләк силсәүите Хәлил ауылында тыуып үҫкәнмен. Алтмыш икенче йыл тормош иптәшем белән йәшәп йатабыз. Биш бала үстерҙек. Иң оло улым механик булып эшләй әле ҙә. Алтмыш йәше тула менә. Икенсе ҡызым физика-математика факультетын бөтөрөп, уҡытып Ҡараиҙелдә, пенсияға китте, кейәүем дә бар.

Икенсе улым Уфаҙа техникум уҡыҙы башта, сигеҙ кластан барып. Автодорожный техникумдың строительный факультетын бөтөп ҡайтты. Ҡайтҡас, район үзәгенә аны доротделдың началнигы итеп ҡуйҙылар. Бер ай эшләгәс, армийәгә китәргә ваҡыт йеткән, Семипалатинскиҙа хеҙмәт итте. Ҡайтҡас, инәй, дей, мин бу эшне йаратмайым, дей. Бер иптәш таптым, дей, без Стәрлетамаҡка индустриальный-педагогическийға уҡырға керәбез, ди. Кереӊ, кереӊ, балаҡайым, дим, калхозда аҡсабыҙ бармы, йуҡмы, түлке керһен. Китте бу. Китте, салдат формысында китәләр, салдат формысында барса, йәнәмә ҙә конкурстан үтәҙер инде. Бетереп экзаменнарын биргәннәр, уҡырға кергәннәр. Уҡып ҡайтты. Иҫке Аҡбүләкнеӊ директоры Зиятдинов Мәржәүи пенсийәгә китә хәзер, синеӊ урынға тәғәйеннәнгән кешеӊ бармы, дигәннәр. Тәғәйеннәнгән кешем бар, менә уҡып ҡына ҡайтты, йәш малай, Галимзянов Рәзғәт, дигән. Ә минеӊ малайым икенсе ауылға, Урғышҡа уҡытырға йуллама буйынса ҡайтҡан. Мин анда баралмайым, дип алмаған. Йуллама буйынса ҡайтҡан кешегә помош та бирәләр икән аҡсалата. Урғышҡа китте. Уҡытып йөрөгән йеренән, “Эстәрлетамаҡта, балам, биш йыл уҡыҙыӊ, анда ҡызыӊ булса, уӊған ғына булса, алып ҡайт инде”, дидем. Анда юҡ, ди. “Мында бармы”? “Бар, Ҡараиҙелдә медсестра булып эшләй”. “Эй, балаҡайым, йазмышыӊ шул булғандыр, ал”. Өйләнгәс, Ҡараиҙелгә инженер итеп алдылар эшкә, сызым эшенә. Шулай йәшәп, эшләп кенә йөрөгән йереннән, началниклары үлгән дә киткән. “Сине началник итеп ҡуйабыз”. “Йуууҡ, ауылда йәшәйбез, атайым белән инәйем дә бар, ауылда әйбәтерәк”, дип ҡайттылар да килделәр. Мәктәп директоры итеп ҡуйды теге директор тәки. Үзен уҡытҡан уҡытусыларға мәктәп директоры булып ҡуйылды. Киленем әле декретныйҙа ийе, ауылға эшкә ҡайталасыӊмы, йуууҡ, син ауылда эшләргә уҡымағансыӊ, бер йыл уҡып ҡайт, дигән главныйлары. Бер йыл уҡып ҡайтты. Үзен уҡытҡан уҡытусыларға директор булыу бик ауыр булды малайыма. Ун йыл эшләҙе. Хәзер уҡыта ғына. Шулай итеп, матур йәшәп, эшкә осталар, уӊғаннар, ул киленем әйбәт, аларның ҡырын күз ҡарашҡаннарын да күргәнем йуҡ. Биш бала үстердек, берсе мәрхүм булды бит инде. Дүртесе ҙә балаларым шулай матур итеп эшләп, матур итеп йәшәйбез. Дүртесенә ҙә өй бөтөрөп үзебеҙҙеӊ көс белән, дүртесен дә башҡа сығарҙыҡ. Колхоз да йәшләргә ярҙам ҡулы сузды, йартышар хаҡ бирҙе инде. Дүрт балалар ҙа эшләп, мал ҡарап, баҡса үстереп, балалар үстереп, уҡымышлылар, тәүфиҡлылар, бына шулай йәшәп йатабыз, Аллаға шөкөр.

Тормош иптәшем бик аҡыллы булды. Ул мине йегерме биш йәшендә алып килде, ә мин ун сигез дә тулмаған, үсеп кенә килгән. Алырға килгәс, мин бармайым, дидем. Мине урлап алып китте. Әллә эйәреп киткәнмен микән мин. Бу минем йанға бара, дүрт саҡрым ара. Мин кейәүгә сыҡмайым, йегерме биш йәштәсеӊ, әле минеӊ ун сигезем дә тулмаған, дейем. Бер эш тә эшләргә белмәйем, дейем. Бу, бездә бер эш тә йуҡ, дей, йәшел сондоҡ өстөндә утырып ҡына торорсоӊ, дей. Йә, тиле йәшлек, йалҡауға, йәшел сондоҡ өстөндә утырып ҡына торорға, кит тә бар! Ул килгән абыйсын алып ат белән, абыйсы әзерәк исергән дә йоҡлаған. Абыйымны ғына илтеп ҡуйайыҡ әле, диҙе. Шунан сине китереп ҡуйам, диҙе. Бер барғас, алып ҡайтҡас, кире илтеп ҡуйыу ҡайҙа, ди инде. Июлнеӊ уны, көннөӊ дә, төннөӊ дә иӊ ҡыҫҡа сағы, бер тотом төн. Килендәшем көтөп утырған, мына шулай итеп, башлы-күзле булып ҡуйдыҡ. Эййй, илле туғызынсы йыл, ашарға оннары былмаған, кемдәндер алып әпәй пешергән килендәшем. Ул әпәйнеӊ күзе ҙә йуҡ, бер нәмәсе ҙә йуҡ, йаныуғыс ҡалағы. Салғы йаный торған йаныуғыс ҡалағы кебек теге әпәй. Ҡорсағыӊ ас булса, тәмне инде ул. Ә минем тегендә, Хәлилдә, әтәйем бар, инәйем бар, абыйым бар өйләнгән, апам кейәүгә сыҡты, еҙнәм парторг булып эшләй. Әтәйем калхоз председателе булып эшләҙе Габдинуровтан алда, шунан мәктәп завхозы булып эшләй иҙе, абыйым бөтөн район буйынса тракторның бригадиры булып эшләй, эш хаҡлары әйвәт. Безнеӊ ашаған әпәй мына шулай ҡабара. Инәйем дә оста пешерә. Абыйым да килен алды, жиӊгәсәйебез дә оста пешерергә. Хәзер мында килгәйнем, онон да белмәйем, нейен дә белмәйем. Ашарға бар ул анда, мин бер нәмә белмәйем. Жиӊгәсәйем, апам күрергә килделәр, мине урлап алып киткәс, ҡайҙа, нисек, ниндәй кеше дип. Ҡайтҡан да инәйемә сүләгән, ҡаааап-ҡара әпәй кисеп, Әсбирә сәй эсерде, дигән. “Бәхетенә батсын, әпәйләре ҙә ағарыр, бәхетле, тәүфиҡлы балалар үстерсеннәр, донйа көтәсе килгәндер, бәхетле йәшәсеннәр”, – дигән дә ҡуйған инәйем.

Шунан мында күршебездә ике туған апам йәшәй булып сыҡты, әтәйем белән инәйемә хәбәргә барған: “Ҡызығыз безнеӊ күршегә кейәүгә килде, ике абый эсә ҙә суғыша, мынысы сирле, хәзер үлә”, – дип әйтә, ди. “Улай дип әйтмә, туғаным, әжәлле үлә ул, сирле үлмәй. Бәхетенә генә батсын, бәхетле, тәүфиҡлы балалар үстерсеннәр, ғүмерләре озон былсын, донйа имен былсын,” – ди икән тағын инәйем. Теге хаман үзенекен сүләп тора, ди. Син аны сүләмә ҙә, бәхетенә батсын, дигән инәйем.

Мин килгәндә әтәсе, инәсе йуғыйы, абыйсы белән жиӊгәсе барыйы. Шул йортҡа төштөм, ике ай ҙа ун ғына көн бергә торҙоҡ абыйлары белән, сентәбрҙә алар башҡа сығып китте. Сез башҡа сығасыз да, димен, бер эшкә ҙә белмәйем, димен килендәшемә, нисек кенә йәшәрмен икән, сез башҡа сығып киткәс, димен. Суыӊ бөтсә, суға барасыӊ, диҙе. Йегерме биш литрлы ҡазан, шунда утын йағасыӊ, диҙе. Ҡорсағыӊ асса, ана аш, бәрәӊге пешереп ашайсыӊ, диҙе. Утын йуҡ, булғаны йанмай, бер йанмай торған йерҙән киселгән, диҙеләр. Иптәшем урманға китә эшкә, ун көнгә бер ҡайта урманнан, сей утынны кисеп алып ҡайта, шуны мин пысып, кисеп йағам. Мына шулайттырып донйа көтөп киттек. Мына “Бәхетеӊ батсын” дип йураҒаны инәйемдеӊ. Бииииик аҡыллы булды тормош иптәшем, мал ҡарауҙан башҡаны, эштән башҡаны белмәҙе. Аҡсаларны эшкәртеп, малларны ҡарап, файҙаландыҡ гел. Балалар ҙа шул тәртип белән бара, эшсәннәр.

Сирле, хәзер үлә дигән белән алтмыш икенсе йыл йәшәйбез, күз теймәсен, бер көн балницаға ҙа йатмаҙыҡ, икәүләп таза булдыҡ, әле былса, бер көтөү мал ҡарап йәшәйбез. Сыйырыбыз да өснө бызаулады бер бызаулағанда, ҡазыбыз да утыз да ҡырҡ, сарығыбыз да утызлап. Малыбыз күп былды, балалар уҡысын тип, малны күп ҡараҙыҡ. Шул ҡарауға күрә, малыбыз күп былды. Шул мал күплектән балалар иркен уҡыҙы. Эш

хаҡы алабыз, аның бәрәкәте былды. Шатлығы былды. Малны күп ҡарағас, сатып алмаҙыҡ. Шул ҡот белән балалар ҙа аҡыллы былдылар. Ул ҡотно саҡлар өсөн, һис тә Хоҙай Тәғәләне истән сығарырға йарамай.

Шул уҡымышлы беҙнең ауылда әбийләр, бабайлар күп ийе. Шуларға бара иҙем. Ат йөгө кеүек керләрен алып ҡайтып йыуа иҙем. Беҙнең өснө быҙаулаған сыйыр сөтлө булды, кешегә ҙә йетте, үзебез дә табағы белән, бер табаҡта май, бер табаҡта ҡаймаҡ балаларға. Көн ашаҙан шәңгә пешерәм. Үҙем пис салдым. Ун таба сыйарлыҡ итеп. Ун пис салдым, әпәй писе, ун таба сыйарлыҡ. Мына шулай ҡыйланып. Балалар туҡ. Бер ҡабат продавецлар әйтте. Бер синең балаларың ике күкәй, бер күкәй алып, ун тийен аҡса алып магазинға килмәйләр, бер мәртәбә ҙә, диләр. Минең шул ҡаймағым, шәңгәм, алсаҡ магазиннан, аҡса алғас ҡына. Эштән ҡалмаҙыҡ. Менә рәхмәт йаусын, кем закон сығарғандыр, мына утыз йыл эш ыстажы булған кешегә ике мең икешәр йөҙ пенсиябыҙ артты. Бик әз генә пенсия ала идек. Биш баланы ташлап, нисек өйөлөп үлеп бөтмәгәннәр, илле алты көннән ташлап, эшкә киттек. Теге балалар үзләре ашай иҙе, май-ҡаймағы өстәлдә булғас, әпәй булғас, ул кеше баласы жыйыла иҙе.

Беренсе класҡа төшәләр, аҡ күлмәк, аҡ яҡа, аҡ күлмәкне шаршамбы көн тағы йуам. Шунан аны ағармаса, ҡайнатам ҡазанда. Тағын яңы күлмәк алдыңмы, дийәләр иҙе кешеләр. Былар уҡымай башланисә, дәресләренә барам. Барҙымисә, малайны бастыралар. Шарлатып сөйләй ҙә бирә. Син бит дәрес хәзерләмәнең, ҡасан уҡыҙың, димен. Нейә, мин йаҡшы сөйләгән уҡытусыны тыңнап ҡына утырам да, шуны сөйләйем, ди. Бер көн дәрес ҡалдыртмаҙым. Әпәйең әз ҡалып, мәктәпкә өлгөртмәсәң, малайлар, ботҡа пешерәйек, ди. Ботҡа пешерәм. Иртән мин аларны бер көн дә ҡалмай йә ҡоймаҡ, йә пиражки ашатып йебәрәм. Тәүге малайым шуҡ булды бигерәк ҡаты, эсемдә саҡта сығып китәргә тора иҙе. Мәктәпкә барған да пиражкиҙың майы белән таҡтаны сөрткән. Уҡытусысы мел белән йаза икән, йазалмай. Быларға ҡызыҡ. Мына шул тәрбийә белән үстеләр, хәзер ҙә шулай баралар балаларым.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Хәзиева Тәфкиә Риф ҡыҙы, 1972 йылғы (фотола – һулда)

Районның гербында мына уҡлары утыз ике штук, әйме. Утыҙ икенсе йылда образоваться ителгән Ҡариҙел районы, әйе, бер мең туғыз йөз, иң тәүдә бит инде ул Ҡариҙел районының центры былған Байҡыбаш аннан ғына ул кире Ҡариҙелгә ҡайта бит инде. Анда йылғаһы бар, ивет, әйе, ике йаҡтан шыршылар алып тора бит инде, беҙҙең йаҡта ҡарағайҙар нейҙәр, ҡарағач бит инде. Менә был степная зона тип атала, әйме, ә теге йағы урман йаҡ тип атала. Мындағы менә ағастар шул хәтлем күп, шыршы, ҡарағайҙар шул хәтлем күп. Шыршы, ҡарағай, менә, ҡарағас бетеп, шул йаҡта, ҡатнаш ней инде. Салават Юлаев йөрөгән мында.

Безнең йаҡта шәңгә пешерәләр менә, ныҡ йаратам инде, үзебезнең йаҡта да, күп йаҡтарда алай уҡ эшләмәйләр алар, шанешки тиләрме, менә мин Дуван ҡыҙҙарыныҡымын, беҙҙең йаҡтарда ундый шәңгә йуҡ, бездә бит инде шәңгәне асытып эшләйҙәр, асытып, нитеп, әпәй ҡамыры итеп асытып эшләйләр. Элек дрожжа салмағаннар, ҡомалаҡтан эшләгәннәр инде, ҡомалаҡ асыған булырға тийеш була. Чөчөсө – ул измә, бәрәңге измәһе, йаҡшы итеп туҡып, идеп, ҡыззырып. Мин дә шулай итәм, май салам. Асыҡ пирог шикелле ул. Иң беренсе ҡамырын һала, анан бәрәңгесен һала, анан еще өстөнән ней,йомортҡа менән тотоп, әйе, шулай инде эшләнә.

Шунан менә беҙҙең йаҡта ғына беҙҙә күбрәк бәләкәй генә пирог тип йөрөтәбеҙ, әйме, аны күп йаҡта аны бешермәйҙәр, ауылдарҙа да бешермәйҙәр, менә әлеге ваҡытта пешерәбеҙ беҙ аны. Эсенә бәрәңге, кишер, ҡызыл сөгөлдөр, һуған... Шуны пирог эшләп һалаһың да и шуны уртаға бүләһең дә, ивет, и шуны иҙеп кенә ашайың. Тәмле ул, әйе, ул шундый ныҡ тәмле пирог. Ул күп йаҡта аны эшләмәйдәр, әйме.

Майаш тиләр инде, май ашы, тағын бауырсаҡ. Бауырсағы ҙур бит инде ул, ә май ашы ул ваҡ ҡына шундай. Шунан шишара дигән менә бар беҙҙә. Менә шул май ашҡа оҡшаған. Шишара бар.

Менә элек безнең ҡартәйем пешерә иде пичтә. Әпәй пешерә иде, әпәй. Без ничего, әүәләй дә, писне йаға да, сала, сыпырып йыйып ала да, ҡоро мискә тыға. Үстек инде, вот, безгә ҡартәйым, ашағыз, элек шулай ашай идек, ди иде. Тағын беҙҙә үҙебеҙҙең йаҡҡа ғына ниндәй бар әле. Әйе, ней, элекке менә ҡартыйымнар баҡса алмасы ди иде, жир алмасы ди иде, йер алмасы. Бәрәңгене. Пешерәбез көрсә, көрсәне икенсе төрлө нәмәкәй тиләр әле, көрсә инде.

Ҡаҡ эшләй торғаннар ийе, хәзер ҡайын жиләгенән эшләйләр. Ызбада да ҡуйалар иде, киптерергә. Ызба башына.Ҡайын йеләгенән, йер йеләгенән дә, әйе, ҡура йеләктән дә, бездә бит йеләк күп, ҡайын йеләге бездә.

Менә элекке дигәс, ҡаз тозлай торған идек. Әнийем тозлай, шунан ҡағәзгә урай, ул ҡортламай да, нитмәй дә. Әле духовкаға, ниләргә печеньелар урайлар бит, вермишелдар тоғо бар бит, шундый ҡапчыҡҡа төрә идек, ҡағәз ҡапчыҡ. Төрөп, ней араһына тығып ҡуйалар иде, бодай арасына.

Өмәләр йуҡ тибез, элек бездә сигеү сигәләр иде. Шунан кәзә тоталар иде һәр бер кеше, ивет, кәзәне тарайҙар, шәл йыйыучы, шәл бәйләүселәр. Иң беренсе аны тарайлар, тарайлар, йазалар, шунан эрләйләр йыйылышып, анан бәйләйләр. Кис утыралар ийе инде, кич утыралар иде, аларның узорлары төрлөсөнөкө төрлө, әйе, айырылып тора. Шәлне ҡуйаннан, нидән, кәзәнән бәйләйдәр. Алар гел менә, эшләп ҡайталар да и кисен, кис ҡырын утыралар иде. Менә безнең йаҡлар чигеүгә ныҡ осталар.

(Вәкилова Диана Тимерйән ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ МУЛЛАҠАЙ АУЫЛЫ

Мерцалова Рәүиә Мәүлимйән ҡыҙы, 1953 йылғы

Мин мына Иҫке Муллаҡайда тыудым инде. Төп Иҫке Муллаҡайда. Яңы Муллаҡайда бөтөрдем ун класны, элек ун класс ине бит инде. Мәктәптә без английский өйрәндек. Татар-башҡорт безгә кермәде вопще. Шуға безгә бик ней... ҡайһы нейләрҙе белмәйбез. Ун класны бетердем дә, шунан Ижевскийға сығып китеп, анда эшләдем. Шунан кире ҡайттым. Кире ҡайтып, безнең сплавной контора мына мында, сплавной конторада эшләп, шуннан контораны йаптылар. Эш булмаҙы. Ун йыллап эшсез булдыҡ.

Минең малайым ғына, бер малайым ғына бар. Ул малайны үстердем. Хәзер вафат булды инде, йуҡ. Ҡызғанышҡа ҡаршы, үзем генә ҡалдым. Внучкам бар. Үзем генә торам әле. Өтәйем үзе мыннан, төп Муллаҡайныҡы – Иске Муллаҡайныҡы. Шунда тыуған, шунда үскән. Инәйем Асҡын районы, Кубияз ауылыннан. Мында килен булып төшкән. Шунда бергә йәшәп, жиде бала үстерделәр, мына шул сплавной конторада эшләделәр.

Өтәйем, по-моему, балыҡсы ырыуына ҡарай. Беззең предки Асҡыннан сыҡкан. Ҡашҡаны беләсезме? Ҡашҡадан сыҡкан беззең әтәйемдең предкилары, ҡарт атайлары килеп мында утырғанлар Муллаҡай ауылына.

Өс йылға ҡушыла бездә. Мына ауылда өс йылға ҡушыла – Сарс, Төй и Уфимка, Ҡариҙел. Сарс сары була. Ҡариҙел йылғасының тарихын ул хәтлем үк нейен белмәйем, историясын. Анысын әйтәлмәйем бер ҙә. Төй ул безгә килеп ҡатнаша ғына. Ул тегендә, өстә, Асҡын районынан килә.

Ыйыҡташы бар. Ыйыҡташ. Ыйыҡ – значит, бейек тау. Бейекне ыйыҡ тип әйткәннәрҙер. Мин шулай тип иҫәпләйем, үҙемсә, шулай тип уйлайым. Бездә инде Урал тауы килеп нитә инде. Аҙаҡта. Урал тауы тип исәпләйбез, мына ошы тауларны. Сөсәкәй тауы бар. Мына мында. Сөсәкәй тип әйтәләр. Әхмәди тауы тиләр. Иске Муллаҡайда Әхмәҙи тауы тип әйтәбеҙ. Ул Әхмәҙи тигән бер кеше булған инде. Шуңа атап бирелгән тип, мин шулайтып беләм инде. Ана шунда утырған ул, видимо. Ә былар, основное население, аста булған, бу өстәрәк утырған, шуңа Әхмәҙи тауы тигәннәр, тау. Тау ҡырыйына утырған.

Йүкә ағасы үсә бездә. Мочалка эшләйләр. Мин үзем суйғаным бар. Бәләкәй саҡта, уҡып йөрөгән саҡта, авыйым менән икәү, элек беззең бында сплавта топляклар күп була ине. Йүкә ағаслары бата. Шул йата бер аз. Шунан ул мунсалаға әйләнә. Мунсала – это лыко. Шуны алып сығарып йарға, шуны суйабыз. Мунсаланы. Шулай суйасың да, шунан сдавать итәсең инде. Специально да эшләтәләр. Бар андай нейләр. Мына лесхозда лесниклар бездә эшләйләр ине. Батралар. Суға батралар да күпмелер йата анда. Шунан суйып, алар тоже сдавать итәләр ине, аларға теге норма бирәләр иде. Мунсаладан можно еп ишәргә можно, теге мочалка эшләргә, нейләр, кисточкалар эшләргә. Кисточка – пумала.

Үзем бәйләштерәм. Кәзә мамыҡын эш иткән йуҡ. Сарыҡныҡын иткәнем бар. Эрләйсең. Иң алда йазасың. Бездә йазабыз башта. Эрләйбез. Аннан сиратабыз. Аннан ҡалыпҡа салабыз. Аннан юабыз. Ҡалып – кәләп инде.

Йаңы тыуған бала – бәбәй, собака – көсөк, щенок – көсөк баласы, кошка – бесәй, бесәй баласы, индюк – көркә, утка – үрдәк, утенок, гусенок – сипий, үрдәк сипийе, ҡаз сипийе, тауыҡ сипийе, теленок – бызау, жеребенок – ҡолаҡай, ягненок – сарыҡ бәрәне, козленок – кәзә бәрәне, шиповник – гөлйемеш, малина – ҡурай еләк, земляника – ҡайын еләк, клубника – жир жиләк, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, жаба – гөбөрле баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күсемкүс, угол – посмаҡ, мешок – мишәк, хлеб – әпәй, ведро – бидрә, воробей – турғай, скворец – сыйырсыҡ, сорока – ҫайыҫҡан, соловей – сандуғас, бабушка – ҡартый, дедушка – ҡартатый, мать – инәй, отец – этәй, внук – исемен генә әйтәбез, свекор – ҡайнә, теща – әбей, тесть – бабай, носки – ойоҡбаш, варежки – бийәләй, перчатки – бирсәткә, валенки – быйма, шапка-ушанка – бүрек, тюбетейка – түбәтәй, боҙ өҫтөнә сыҡҡан һыу – туш, чашка – соҡор, блюдце – жәйенкә, чайник – сәйнүк, заварник – билай (быяладан, наверное), тарелка – тәрликә, ложка – ҡашыҡ, чайная ложка – бәләкәй ҡашыҡ, деревянная ложка – ағас ҡашыҡ, кастрюля – мискә, элек ҡазан ти инек инде, ему – аңарға, аңа – мыңа, мне – миңә, тебе – сиңә, этому человеку – теге кешегә, этому – тегеңә, рысь – селәүсен, дождевой червь – сөгәлйән.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡызы менән Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡызы яҙып алды).

КАНТОН АУЫЛЫ

Сәйетова Фәрдүнә Мөбәрәкйән ҡыҙы, 1952 йылғы

Безнең совет бәйрәмдәрне бик матур әзерләп, һәр ваҡытта ойоштора, ана шунда табикмәк алып киләләр инде мына шушы ҡара бойдай буҡкасынан, табикмәк, шәңкә, безнең ашай торған ризыҡларыбыз, пирожоклар бит инде, май ашы, чәк-чәк тибез инде. Без май аш тибез. Әй, аларны, ней, матур әзерләйләр инде, матур жыйыла халыҡ, әзерләнәләр, мына шушында.Ниндей бәйрәмдәрдә соң, элек сайлау алдында да эшләй идек, менә шунда тышта ишек алдында. Сигеҙенсе мартлар ойоштороп, уйыннар шушында, пешеренеп, әзерләнеп. Әниләр бәйрәме бик матур үтә, Йәшләр көннәре. Элек мына ошонда Йәшләр көннәренә өстәлләр суза идек, эй халыҡ, семейныйлар да күп была инде. Но хәзер инде алай итеп былмай, хәзер йәшләр клубҡа тартылмай, хәзер алар машинада сығып, улар другой. Ә элек, мин менә үзем электән үк эшләдем инде, менә Мәрйәм апа менән кийәүгә дә чыҡмаған йәш саҡлар иде, ул бик активный ине йәш сағынан уҡ. Шул хәтлем дә ней идек инде, ут сүнә, ул ун икегә хәтлем генә, шуға хәтлем, теге иске клуб ийе мында, зур скамейкалар йуҡ, просто сәхнәгә мендерәбез. Анан дискотека эшләп аласың, лампа белән эшләйбез аны. Ә хәзер матур, но инде йәшләр йуҡ инде. Хәзер мына Фидан улымнар дискотека положенный аларға бит инде, бирәләр план, анның, ней, үз кесәләренән түләйләр инде, потому что дискотека йуҡ.

Йәш сакта, эй, анда күңелле иде, күңелле шул хәтлем, ҡайа мындый музыкальный аппаратура,ниләр, мескен халыҡ. Әле кисә генә Фиданға көләм, мынауында икәү йырлап, йыр ҡабатлайбыҙ ҙа, ҡара, мәйтәм, балаҡайым, элек гармун да йуҡ, ней баянист та йуҡ, сығып бер үзем мына шулай йырлап торам, халыҡ барыбер ғүмер буйына сәнғәткә ниткән, омтолған, әйме, барыбер йараткан музыканы, нийне, ә әле инде...

Йыш была инде “Саумысыз, ауылдашлар!”. Иң башлап мынауында ауылның йөз йыллығына шушы клубҡа сыҡкан инек, шушында былды, эй матур былған иде. Эй ныҡ кеше күп, ул, малай, бер концертта ҡатнашмаған кеше ҡалмады, оло әбейләр, оло бабайлар сығып шушында бийеп, уш киткән ийе шунда. Безнең ауыл былай да тирә-йаҡҡа ҡарағанда ныҡ нейле ауыл, мына шулай музыкаға, бийеү, йыр, төрлө уйынға, ә инде хәзер бал-маскарадларға да йүннәп кийенмәйләр, кеше үзгәрде. Шулай мына. Әллә инде, элек йәшәү күңелле ине инде, белмәйем. Әле Фидан улым былай үзе алай бик әйбәт организатор, мына грамоталарны, гран-приларны бик күп алды инде. Мына етмеш биш йыллыкҡа да гран-при алынды, ансын әле саҡрып бирмәгәндәр, шул коронавирусҡа киткәс, күз тимәсен.

Тағын нәмәләр бар. Элек клуб ҡына тийә идек, хәзер мәдәнийәт йорто бит инде, элек Новобердяшевский сельский клуб, хәзер мәдәнийәт йорто, завклуб йуҡ, ана методист икән хәзер.

Яңы Бәрдәш, Шамрат дибез күрше ауылны, аларның телләре элек ныҡ айырыла ийе, аларда менә ҡызыл бызау, ти, ана ҡызыл бызау, тиләр ийе, тағын мына шундый күп кенә сүзләрне алар башҡортҡа ошатып әйтә ине. Инде хәзер алай түгел инде, йәшләр хәзер бер мәктәптә укып, бер төрлө нитә. Менә мин үзем Шамратныҡымын былай, туған ауылым.

Ҡаҡны, ней, таҡтаға тезә идек. Ҡайын жиләк, без менә алмадан эшләмәдек, без үскәндә алма йуҡ ийе. Алма менә ул нисә йыл ғына хәзер, без ҡайын жиләк, ҡура жиләк, менә шушы ике, икәү иде, и шуннан жиләкне киптерә идек бит инде күбрәге, берәр ҡапсыҡ киптереп ҡуйа идек. Йуҡ, барыбер элек, йәшәү нәмәселер күңелле былған, нийе былған инде, иртә белән торсаң, барыбер уй-фикер икенсе иде, хәзер күпме рәхәт, нәмәседер житмәй инде бу донйада, әллә үзебез дә холҡсозбыз, әллә...

Без половникны сүмес, сирпак та тибез, сүмес тә тибез.

Без пис тибез инде, әйе, мис тип, м белән түгел, әйе, пис.

Мына теге билай да тиләр бер йердә сәй сәйнүген, ә без сәйнүк, тибез. Әйе, мына Шамратта билай тип сүләшәләр. Без сәйнүк тибез. Мына унда разница бар ул, разница бит инде. Элек бездә Шамратта билай тиләр ине. Без сүмес, аш сүмесе тибез. Уҡлау тибез без, уҡлау, ҡамыр жәйә торған. Йолҡос тибез, йолҡос, он иләр өсөн элек ағастан эшләгәннәр тасны.

Селкәүесне, селкәүгес, без селкәүгес тә тибез, ул таҡтадан эшләнгән ул, онно шунда иләй идек, элек бит инде тас йуҡ, нәмә йуҡ, он иләп керетергә, хәзер таста йөрөйбөз әле. Ағасны соҡоп эшләгәннәр аны. Соҡолоп эшләнгән селкәүгес, тип атай идек. Хәзер бөттө инде ул. Ҡайсы жирдә аны йолҡос тип тә йөрөтәләр.

Гөлмис тибез пис артын, писнең артын гөлпис тә тиләр. Гөлмискә ҡуйырға кирәк, әйе, гөлмис. Анда, аның астында утын тутыра идек, өстөндә таҡта ҡуйып, теге нәмәкәй да ҡуйып, әйе, анда тора инде, ней, кесәү, созғо, ҡысҡыс. Күмер ҡысып ала торған, күмерне ҡысып аласың шуның белән, самауырға шуның белән сала идек, әйе.

Чашканы без тустаҡ, ти идек, без тустаҡ тибез, ул аптрайлар килгән кеше, ул ниндәй сүз тийеп.

Аны без ҡамшыйа тибез, түңәрәк пиала, әйе.

Тустаҡ, соҡор – сәй эсә торған инде ул.

Тәрилкәне тәрликә тибез. Бидра бидра инде ул, силәк тә тиләр, су силәге тип тә әйтәләр инде. Су салып ҡуйа торған зур нейне, бакны икенсе төрле әйтә идек, сапсаҡ. Сапсаҡ – ул зур бак. Ағастан эшләнгән была, әйе, ағастан зур итеп эшләнә. Без суны шунда салабыз, уңарға дүрт-биш, алты бидралап су сыйа, шул была сапсаҡ.

Мынса, мынса ғына тибез инде.

Тастымаллар тастымал инде, шторы – шаршау. Шаршауны йаздыңмы, тиләр. Тюль – селтәр. Сөлгө дә тиләр, тастымалны, әйме?

Жәйләр, ҡышлар, алар үзгәрмәйләр. Томан улар шул кийө ҡала. Ысыҡны сысыҡ тип, сысыҡ тамсысы тип, сысыҡ суы тибез инде, сысыҡ төшкән, әйе-әйе, сысыҡ төшкән тибез, әйе, сысыҡ төшкән күп итеп, әйе менә быйыл бигрәк тә ул, әйме, сысыҡ.

Балыҡлар Йүрүзәндә озау тибез, балыҡ, руссасын белмәйем, озау, шуннан бәрде, мынсы иң ныҡ әйбәт балыҡ, шуннан алабуға, щукә, шунан тағы нимә, тағын бер балыҡ бар бит әле, хәзер төрлө балыҡлар осрай, өстән даже лещлар килеп менә. Жәйен балыҡларды да тотоусылар бар, менә Фидан сигез кила йарымныны тотоп алып ҡайтты, үзебезнең территорияда, ғомердә былған түгел.

Тағын, щукә – суртан, шуннан бәрде, алабуға, шуннан тағын бер, шамбы, теге ней, нәмәкәй тип атала әле, теге мыйыҡлы балыҡ, жәйен, тинек, русса нисек әле ул, сом. Сом бар, әйе, жәйенке балыҡ, шунан бар окунь. Окунь ней түгелменей – алабуға. Озауын, ҡызыл күз, бездә карп йуҡ. Шуннан, ҡызыл күз, тағы бер балыҡ бар бит әле, тәмне генә балыҡ, пискарь, әйе, сәрдә тигән элек балыҡ булған, ҡул озонлоғона. Без аны банкаға сүпрәк йә марля бәйләй идек тә, уртасын ғына тишеп, суға ҡуйа идек, эсенә ризыҡ ҡуйып, эй, шуның эсенә тула иде теге сәрдәләр. Пискарь нисек тип атала иде ул. Эт балығы бар, ташбаш тигән балыҡ бар, балыҡ күп инде, мужиклар белә инде. Фидан балыксы, ул белә инде. Озау – голавль, бәрде – хариус, алабуға – окунь, суртан – щука, шамбы – налим, ҡызыл күз – плотва.

Йыуа, ул суғанның нийе, ҡырда үсә, әйтәләр йыуа тийеп, бездә йуҡ ул, жыймайбыз. Ҡаҡы бар, ҡымызлыҡ. Муллаҡайда йөннөкәй тигән үсемнек бар, йаздыңмы? Йөннөкәй тигән ул ашай торған үсемлек, ҡаҡының бер

төрө микән. Анның тышы йөннө была, тәме икенче, ул нәзек, әрсеп ашайбыз инде, ҡаҡы сымағраҡ, йөннөкәйгә элек специально менә идек мынау тауға. Хәзерҡымызлыҡ ҡына ҡалды.

Берки-берки тибез, сарыҡ булса, берки-берки сарыҡларны шулай саҡырабыз. Тауыҡны нисек саҡырабыз: кети-кети, кет-кет – тауыҡны саҡырам. Сыйырни – при-при, әйдә-әйдә при-при. Псәйне пес-пес, псәйгә пс-пс, пес-пес, тип. Бызаулардың да исемнәре бар, исем ҡушып петердек инде бызауларға.

Пәшмәкне без мәшкә тибез, гөмбә дә тиләр ул, мәшкә, гөмбә, грибы. Мәшкә әй быйыл күп инде ул. Мәшкәнең, сухой грөздә бар, шуннан рыжик бар, шуннан синявка бар, синявка тибез инде, опяталар, грөждә, груздей, сын грөждә бар и ҡоро, ике төрлө. Тышы майлы нәмә әле, маслянка, маслята тибез, майлы гөмбә. Йаз көнө ашай торған гөмбә нәмәкәй әле ул, сморчки, без аны сморчки ғына тибез. Белый гриб бар. Теге йад, йадлы мәшкәне нәмә тибез әле, мухомор, себен гөмбәсе, ансы ҡурҡыныс мәшкә инде. Мухомор, шуңа күрә себенле мәшкә.

Серкий, ансы серкий, тибез. Сағзаҡ сағзаҡтыр инде ул бөтөн жирдә дә. Күгәүен.

Жиләкләр инде, ҡайын жиләге, жер жиләге, ҡура жиләге.

Ағаслардан, ҡайын, шыршы бездә күбрәк, нарат – сосна, терке ағасы да тиләр аны. Аҡ шыршы, ҡара шыршы бар. Пихта, ә пихты да бар, әйе, ағас күп инде.

Быйаҡта осина – усаҡ, шоморт, туҡта әле, ул, малай, исеме бар, рябина, миләш, әйе, калина – балан, дуб – имән зирек, зирек ағас. Шундай, хәзер әйтәм, ҡызыл эсле ағас. Зирек ағасы ул ольха, ҡиммәтле ағас бит, ҡызлар, матур, ҡызыл.

Үләннәр, бәбкә үләне, әйме, псий табаны тигән үлән бар, менә шушылай менә нитеп, нитеп тора ул псий табаны тигән, герань йапрағы кебек. Мокрица бар. Ҡара ҡайын бар, аҡ ҡайын бар, аҡ ҡайыннан йапраҡ бәйләйбез, ҡара ҡайыннан былмый, ансы саз ҡайыны тибез, әйе, ҡара ҡайын да тибез, саз ҡайыны ул йәбешеп тора, аның йапраҡлары йәбешеп тора тәнгә, мынсаға алып барсаң, лайлаланып тора, әйе, ул бармай инде сабынырға.

Сүләшебез безнең, ней, без ней татар түгел, ней башҡорт түгел бит инде, ике телне бутаған халыҡбыз, шулай бит менә, без татарсаға да ошап китәбез. Диалектыбыз татарға кермәй, конечно, башҡорт, ну сей башҡорт, әдәби башҡорт түгел бит инде.

(Вакилова Диана Тимерйән ҡыҙы яҙып алды).

ТУЙЫШ АУЫЛЫ

Ғилманшина Рәфисә Миңнулла ҡыҙы, 1958 йылғы ***(фотола – уңда)***

Бик матур тәбиғәтебез, жәй көнөндә әле быйыл эссе булған вахытта Иҙелнең буйы тулы кешеләр, дей инде, һәр вахыт бөтенесе киләләр бит инде. Районный центрға килеп азыҡлар алалар. Бездә төрлөсә балыҡлар бар, пещералар бар. Элек бигерәк матур иде. Хәзер менә икенче йаңы күпер төзөдөләр.

Бездә бик матур шишмә бар, алар киртәләп алынған, зират та. Асмабикә шишмәсе инде. Әсмәбикә, ничәнче йыл булды микән, әйтләмәйем инде, әбей буған инде ул. Әбей шунан һәр вахыт сыу ташып киткән. Су чиста шундай, әйбәт инде. Балыҡлар бар. Йәш вахытта шунда төшә идек, бала-сағалар биҙрәләр белән, шишмәдә балыҡлар йөзеп йөрөй, шуларны без биҙрә белән тотоп ала идек, йаз көнө һәр вахыт таша иде, матур иде.

Элекке нейләрдә шуны әйткәндәр: ул бер шишмәдән өч урыннан су чығып йата иде, өчөсө өч төрлө. Шул шишмәләрдең икесе генә ҡалды, хәзер һәр вахыт сулар ташып, балсыҡ өйөп китте. Хәзер бер кем дә ҡарамай, элек ҡарайлар иде, чистарталар иде шишмәләрде. Хәзер һәр кемнең өйөндә су, шуның өсөн аларны ҡарамайлар, башта колонка булды, хәзер өйдәләр. Ә ҡыш көннәрендә бил тиң итеп ҡар йырып, мин шишмәгә төшөп сыу алып эчеп йөрөйөм инде. Ике шишмә анда сығып тора, берсенә килеп тоташалар инде, шунан китәләр. Берсенең сыуы йомшағыраҡ, йаңғыр сыуы кеүек йомшағыраҡ. Икенчесе икенче төрлө, ә үзе бер шишмә.

Туйыш – башҡорт ауылы. Татарлар да бар, урыҫлар да бар хәзер. Башҡортлар да бар. Чи башҡорт дибез инде, ныҡ итеп сүләшкәннәрен, андыйлар кем бар икән? Барлар. Менә безден медичка булып эшләй, фельдшер булып.

Редакцияда эшләдем, Нефтекамскиға барғас, мине саҡырдылар Николо-Березовкаға редакцияда эшләргә, газета чығарырға. Анда башҡортча. Әзерәк сүләшәм, чи башҡортча ауырыраҡ безгә, ауыр тел, жиңел дә кеүек. Ниңә сүләшмәйсең, диләр. Ауырыраҡ. Бересен башҡортса әйтсәм, икенсесе, менә әле дә бит татарсараҡ килеп чыға. Без бит инде һыу эсәһең, димәйбез, су. Әзерәк татар йағы күберәк телдә, чи башҡортлар түгел бит инде без дә. Менә бездә Ҡараиҙел районында совсем икенсе төрлө сүләшәләр, совсем икенсе төрлө бездә тел, татар теленә йаҡынырак, башҡортсараҡ бик түгел, килгәннәр генә башҡа жирдән башҡортсараҡ алар сүләшәләр.

Зиратлар бар безнең, киртәләнеп алынған, халыҡ бердәм, кемнәр ситкә сығып киткән, алар ҡайтып тоже ныҡ былышалар, йардәм итәләр инде. Кемнәр ҡайтып былышалмай икән, үзләренең йардәмнәрен жибәреп инде шулай. Менә мәчетне дә бит инде ниндәй матур иттереп чығардылар, аның куполосы бар, куполы дибез инде. Анда барып инсәң, ничек дип әйтәйем инде, жиңел инде. Анда бер изге бабай йөрөй, диләр. Ә ҡайһы бер вахытны, сүләйләр элекке әтейләр, әнейләр, алар хатта теге бабайны күргәннәр, ҡайһы вахыт, ди инде, төннә сәғәт икеләрдә бабай аппаҡтан кийенгән, матур кейенеп бер бавай йөри, дей. Үзенең нийенән чыға, ди инде. Шундый изге, ныҡ изге бабай инде ул безнең.

Без шулай дибез, әтейебез. Күбесе әтәй диләр инде. Өтәй, кереп сәй эс әле. Башҡортсараҡ бит инде. Өтей. Төрлө вахытта төрлөсә килеп чыға. Ҡайһы вахыт әтәй. Менә, әтәй, ҡайа киттең? Өтей, ҡайа киттең? Әней. Инәй. Инәй, сәй эсәргә кер, дибез. Ҡартый. Ҡартәтәй – дедушка, ә бабушка – ҡартый. Ә менә ҡартыйның, бабушканың инде, әнисен – ҡарт ҡартый, әтисен – ҡарт ҡарттәй. Энекәшем бар – туғаным, сестренкам – сеңлекәшем, исеме белән әйтәбез, ололарына – абый, апа. Исеме белән әйтәм. Фиғуни абый, Тәғлимә апа. Езнәй, балаларын туғаным, дибез. Ололарны тағын нисек әйтәбез? Әбейнең исеме белән әйтәбез. Безгә менә күрше әби булырға мөмкин. Ә кемдәр мәчеткә йөрөй, остабикә дибез. “Әнә киләләр остабикәләр, әйдәң барабыз, ана мулла бабый да килә”, дибез. Мәчеткә йөрөгән үзләренә айырым ғына әбиләр бар, дингә бирелгән, остабикә дибез инде. Ҡалғаннарын әби дибез, бабай. Ҡайсы районды, ир кешене дә апа, диләр. Шуннан, ҡайдадыр, миңә оҡшаманы бер вахытны, “Апайым, кил әле”, дейләр. Ә мин әйтәм, нисек инде, мин сиңә апайым түгел, мин сеңлекәшемә апайым, апам була алам, ул әйтә ала апайым, апам дип. Менә шул: ҡартый, ҡарттәй, ҡарт ҡартый, ҡарт ҡарттәй, әби, бабай, абый, апа, абыйым, апам.

Бәләкәй чайник бездә заварочник. Шулай ғына әйтәбез. Русса әйтәбез. Әллә инде, белмәгәс. Пийаласы – нәрсә, пийала бирәйемме, диләр. Әнә соҡорно алып бир, сәй эчәбез, дибез. Бокалды соҡор дейләр. Соҡор алып бирәм, дейләр шул. Кәсә алып бирәм, диләр пийаланы. Ә астын жәйенке диләр. Шунан тағын ниндәй сүзләре бар әле? Элек ололар ғына әйтә иде, йәшләр әйтмәйләр хәзер андый сүзләр белән. Ыжбан. Банка була, өс литрлы. Зур булғанғадыр инде. Бер литрлылар – кринкә. Бәләкәй булғас, кринкә алар була. Бер вахытны мин уҡыған вахытта йал итеп утырам да, шунда, ә бына ҡазлар ҡайттылар, ләганда йуыналар, диләр. Мин аптырайым, нәрсә бу ләган? Ләган дип әйтәләр инде, ана, нейгә, ләганға су салып ҡуй әле, ди. Мин әйтәм, ә ҡайсысы, димен. Анда күпләр бит инде. Ә бездә – тас. Тас дибез. Элеккеләр ололар әйтәләр инде – ләган. Шунан кемнәр менә әйтә, ыжау диләр. Ыжауны алып бир әле! Кемдер әйтә, поварешка диләр. Ә кемдер әйтә, сүмес, дей. “Әнә сүмес белән аш салыб ал”. Кемдер әйтә, ыжау белән... Аш сала торған озон саплы. Кемдер ыжау, кемдер поварешка...

Менә без шулай сүләшәбез инде. Татарлар, ишекте ач, ди, ә бездә, ишекне ас. Мин башҡорт дип йазылған, башкирка дип инде. Сәй эсәсеңме? Бездә шулай сүләшәләр. Ә мин татарлар арасында эшләгәс, Нефтекамскида йәшәйбез әле, әзерәк татарчараҡ сүләшәм, алар белән өйрәнгәс бит инде. Миңәрдән көләләр: а, мишәр ҡайтты, дейләр. Әллә инде, үземнең телемдә алай миңә ауырыраҡ.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Хәйҙәрова Лилиә Мәхмүт ҡыҙы, 1963 йылғы

Безнең тәбиғәт бик матур бит инде ул. Килгән кешеләр барысы да хайран ҡалалар, икенсе Швейцария дип атайлар безнең Ҡараиҙел районын. Ауыл кешесенең һәр ваҡыт эше күп бит инде, уҡытыусы булып эшләсәм дә, барыбер ауыл жирендәге эшне бер кем дә ҡырыйға алып ҡуймаған, малын да ҡарайбыз шунда, балларын да үстергәнбез ғөмөр буйына, тәрбиәләргә тырышҡанбыз, ауыл жирендә безнең уҡытыучының эше үзеңдең балларыңды, үзеңнең класыңды ғына тәрбиәләү түгел, ауыл жирендә население белән дә эш алып барғанбыз ғөмөр буйы, тәрбиәүи эш алып барғанбыз. Башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡтыучысы булып эшләдем, бер йыл пенсияҙамын.

Безнең сельсоветҡа жиде ауыл ҡарай. Мына мыннан өстәрәк Мәлик дигән ауыл бар. Аның Мәлик исемле малайы булған. Ул ауыл пачти бөткән инде, ике өй генә йәшәй. Йәшәүен йәшәйләр Мәлик дигән ауылда. Борондан килгән изге ауыл, зур Салауат колхозы тора иде элек, Башкирияның бай районнарының берсе инде. Районнардағы бай колхозларның берсе. Бөтә ауыллар йәшәйләр, замана үзгәрде бит инде, замана үзгәргәч, заң да үзгәрә. Хәзер предпринимателләр бар ауылларда, нигездә бездә мал ҡарау, мал үрсетеү, малсылыҡ, ауыл хужалығы. Ә Ҡариҙелнең тейағында анда урманчылыҡ. Безнең район урман йағына һәм степная зонаға бүленә. Без степная зонада йәшәйбез. Мал ҡарайбыз, йерселек, төрлө ашлыҡ үстерәбез ғөмөр буйына.

Диалектны үткән вахытта, үтәбез бит инде баллар белән, мин әйтәм инде, менә, баллар, ауыл белән ауыл арасында да телдә үзгәреш бар дим дә, нинди, апа, диләр. Апа диләр бит инде. Менә әйтең әле, бездә аралыҡ дейләр, ә Аҡбүләктә тыҡрыҡ дейләр. Тыҡрыҡ, ә безнең ауылда аралыҡ. Ике өй арасы. Көтү сығып китә ауылда аралыҡтан. Переулок.

Качели була бит, бездә – кәкүк, безнең ауылда, Туйыштa, ә мында – этүк дейләр. Шуннан быйаҡҡа китә тегермәннәргә, алар вабще этүнгес дейләр. Күп андыйлар. Шулайтып пример китереп, шулай әйтең әле, дип әйтә ийек.

Бәрәңгене ҡартыйлар әйтә торғайны йер алмасы дип. Алма жыйабыз әле. Бәрәңге түгел, алма, дип әйтәләр ийе. Ә ҡайсы бер жирдә кәртүк дейләр бит.

Бәшмәк бездә мәшкә. Безнең күршедә генә Байҡы урыс ауылы бар. Төптән үк урыс ауылы. Бер үк урманда гөмбә жыйғаннар. Байҡы тау аша ғына Туйыш ауылы белән. Машка, Машка жыйып йөри әле, Машка жыйған, Маша. Шул мәшкә булып ҡалған. Бәшмәкләрнең төрләре – опята, гөрөжлә. Бөтөнөсө, барсы да үсә. Әтәч кикереге диләр нимәне әле. Лисичканы әтәч кикереге дейләр. Ныҡ унды, гөрөжлөләр мынауындай табаҡ шикелле. Эшкәртәбез. Күп булды быйыл, йөгө белән жыйдыҡ. Машина артларын тутырып алып ҡайттылар кешеләр, ҡапсыҡлап. Балларға. Предпринимательство, эшҡыуарлар, алыш-биреш бездә йуҡ.

Уңған, егәрле кешеләрде бездә булдыҡлы дейләр. Әрпеш, һантый, булдыҡһыз. Пешмәгән.

Балаҡайым, ҡызым, улым, алтыным, бәләкәсем. Минең малайлар бит, терәгем дим.

Туғаннарға, атай йаҡлап, олораҡ булса, түтәй дейләр. Апам. Абзый, ир кешеләргә абзый.

Атайҙың бер туғаннарына – абый, апа. Бәләкәйләренә – туғаным, сеңлем. Энем.

Борон-бороннан безнең йаҡлар, без башҡорт булғанбыз инде ул, менә ҡартыйым әйтә ийе тусҭаҡ дип. Чашканы. Ҡамшыйаҡ ди иҙе кәсәне. Балсауыт. Балғалаҡ. Ҡартыйым әйтә ийе, әсмуха ди иҙе. Сәй пачкасын. Берәй әсмуха сәй алырға кәрәк, дип.

Балаҡайым, эшләгәнең безнең өчөн булса, өйрәнгәнең үзең өчөн, диләр ийе. Иртән торсаң, ит пешә, соңға ҡалсаң, бит пешә. Дусың, күршең үзеңнән йахшы булсын. Таш белән атҡанға аш белән ат. Гел йаҡшылыҡҡа өйрәтәләр инде.

Көнсығыш диалектына керә, диләр бит инде безнең ҡариҙел сөйләшен Мәктәптә уҡытҡан вахытта да баллар белән полемикаға керә идек, спорға керә идек. Печән чаптым, чыҡтым – ч белән бит инде, безнең в основном һ белән түгел, с белән сөйләшәбез бит инде. Сәй эсәбез. Шулай дип әйтәм инде. Уҡусыларға әйтә торған ийем: БГУ-ға барсағыз, Башпедуниверситетҡа барсағыз, оспаривать итәрсез, безнең ҡариҙел сөйләше диалект андый түгел, дип.

Килеп кергәндә Байҡыбаш, Йаугилде ауыллары бар. Анда ул килгән халыҡ, килеп утырған халыҡлар инде алар. Ул йаҡтағы уҡтучылар белән без тоже спорға кергәнебез бар. Йуҡ, без төп халыҡбыз, дейләр алар. Йуҡ, менә историяны ҡарағыз әле, ағай, апай, дип әйтәбез инде. Иван Грозный суҡындырған вахытта күп халыҡлар, Татариянан күп халыҡлар ҡуып алып киткәннәр, былар суҡындырыуҙан ҡасҡаннар. Мына шул йаҡлардан пришлые люди. Алар безнең йаҡҡа күсеп килгәннәр инде. Шунда безнең йаҡ башҡортлары – без төп башҡортбыз үзебез, кемнәрдер татарбыз, дип исәпләсәләр дә үзләрен. Сыннан да исә бороннан әйтәләр, боронғо башҡортлар именно *с* белән сөйләшкәннәр, дип. *h* белән түгел, ә *с* белән һөйләшкәннәр. Һөйләшкәннәр түгел, сөйләшкәннәр була инде. Боронғо нейләрдән ишеткәнем бар инде. Шулай полемикаға кереп китәбез инде эшләгән вахыттарда. “Сез бит пришлыйлар, тейаҡтан бит инде сезне китергәннәр, Татария йағынан килгәнсез *ч* белән. Без, төп башҡортлар, бында *с* белән сөйләшәбез. Безнең диалект андый түгел”, дип. Бына аларны районға килеп кергән вахытта, мишәр дибез инде ч белән сөйләшкәннәрде, килеп тикшергәннәр дә инде ғалимнар, менә, ҡариҙел һөйләше, дигән дә ҡуйғаннар. Ч, к – шулай сөйләшә дип. Ә сыннан да исә без, безнең төп нейдә йәшәгәннәр, без *ч* белән сөйләшмәйбез. Ә йазып алып киткәннәр ней дип, ҡариҙел сөйләше, *ч*, дип йазып алып киткәннәр. *Ч*. Алар *ч, ч* белән сөйләшәләр. Ә улай түгел безнең, безнең диалект андый түгел. Көнсығыш диалекты түгел. Әзерәк аныҡлыҡ кертергә кирәк ийе.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы менән Ғафаров Илгиз Зөфәр улы яҙып алды).

ХӘЛИЛ АУЫЛЫ

Рамазанова Римма Мөғәллим ҡыҙы, 1951 йылғы

Төп Тегермән ауылынан әтийебез. Ул Тегермән ауылының татар йағы, башҡорт йағы йыйылған. Шул башҡорт йағында туғанбыз, әтийем шунда үскән. Безнең әтий БГУ-ны бөткән физматны. Шәжәрәне анда үткәрҙек инде. Бик зур итеп үткәргәйнек.

Безнең әтий уҡытыучы, директор школы. Төп үстек Хәлил ауылда. Мына нисек үсә уҡытыусы семьясында? Һез представьте. Безнең уҡытыусылар семьясы. Өс йөздән артыҡтыр бөтә безнең стаж. Оло апабыз физматты бөттө Аҡмулланы, мин үзем физматны бөттөм Аҡмулланы, бер апабыз бөттө педколлеждны, воспитатель. Минең ҡызым БГУ-да уҡыны башҡорт факультетында, әле садикта эшләй, берсе улым педколледжны бөттө Туймазыда. Династия учителей була инде ул. Безнең үзебезнең өч бала, олосо Гөлчәчәк Ҡараиҙелдә садикта эшлий, икенче улыбыз Булат ана шул педколледжны бөткән иде, уҡытыучы булып әз генә эшләде дә, өйләнде дә, эш булмағас, хәзер любой эштә эшләп йөрөй инде. Бер улыбыз кергән иде физматҡа, ул үлде инде, аварияға очрап. Ун ике внук, внучкабыз бар минең и еще бер правнучка. Уҡыттым мин, физмат бөттөм башта, житмеч дүртенче йылны уҡып бөттөм. Анда өч кенә факультет ийе без уҡыған чаҡларҙа. Анан суң Тегермән тигән ауылда эшләдем, анан үзебездең Хәлилдә утыз өч йыл уҡыттым инде, математика уҡыттым. Әний безнең Ауырғазы районынан Ҡорманай тигән ауылдан. Тегермән ауылына барҙыҡ уҡытырға. Тегермән татар ауылы тип атала. Ул физкультуранан уҡыта. Иптәшем сөйләшә инде, ул балаларға "өс" ти, балалар: "Абый, өс түгел, өч", – тип әйтәләр, ә иптәшем сөйләшә шулай: "Сәй эсмәйем, бармайым, ҡайтмайым". Безнең йаҡта да шулай сөйләшүзәр. Ҡызым БГУ-ға барғас та, "Башҡортмон", – дигән дә, "Ниндәй башҡорт син", – дигәннәр. Шунан Галин әйтте ди инде: "Анда Ҡараиҙелдең икенсе төрлө, Ҡараидельский говор шундай, башҡортлар алар". Бездә шундайраҡ говор, төрлөсә сөйләшәбез. Ә хәзер балалар уҡыйлар башҡортча, внучкалар сөйләшәләр "йамғыр", без "йаңғыр" тибез, без "бөтөнөсө" тибез, улар "бөтәһе" лә.

Мин Юлдаш ауылында торам, уны Әлмәш дип сөйлийләр, ә йазыуза Юлдаш. Анда йәшәгән Альмешев дигән бер Наполеон суғышында генералмы шул булған, анан ҡалған Әлмәше. Ике исемле ауылыбыз.

Мына ике арала бар безнең Йамаштау. Күл бар, Мәшәй күле, дибез. Мин үзем уйлыйм, берәй Маша тигән бала төшөп итте микән. Янтыҡтау диләр. Нәрсә аңлатҡанын белмәйбез. Тәкәнәс дибез. Безгә ҡаршы ғына ауылда Тәкәнәс дигән тау битләүе бар. Йылғабыз Байҡы, шушы Байҡы ауылынан Ҡариҙелгә ҡойа инде. Ямаштау биик кенә тау. Анда пис балсығын алалар иде. Ямаш шишмәсе бар. Буазы шишмәләре бар. Хариз белән безнең Әлмәш арасында Буазыбаш дибез инде, Буазы шишмәләре бар, анда өчәү. Ана шул шишмәләр йанында элек су тирмәннәре бар ийе. Элек ГЭС бар ийе Тегермән ауылында. Ә ауылдар тарихына нитсәң, Хәлил, Аҡбүләк ул Яҡуп тигән кешенән таралған. Бүләк Яҡупов, Хәлил Яҡупов булған.

Бездә килен иренең инәсенә, әтийенә кийәү нәрсә әйтә, шулай әйтә, инәй, әтәй, ә кийәү өндәшә әбий, бабай тип.

Килен төшә икән, сит ауылдан килгән икән, уға еңгә тиләр. Сит ауылдан төшкәннәргә еңгә, килен. Үз ауылдан булса, исемләп йә сеңлекәш.

Үзенән бәләкәй туғаннарға – сеңлекәш. Мин сеңлем тим, апабыз тибез. Апай олораҡ була. Ир-туғаннарға – абый, абзый. Бабушка, дедушка – әбей, бабай читнеке булса. Безләң семьйала бар әни, этий оло абыйларына әбекәй, бабаҡай тибез. Безләң бар ине деү әбей, аҡ әбей, деү бабайыбыз бар ийе ҡартәтәй бер туған. Үзебездекенә ҡартатәй, нәнәй.

Сауыт-сабалар – таба, кәстрүл. Пиаланы купы тиләр, шунан сун ҡашыйаҡ тиләр. Шәшке лә дибез, стакан да диләр, бокал да. Шәшке астын йәйенке диләр. Зурысын да сәйнүк тиләр, тегесен дә. Күбесен заварной сәйнүк тиләр. Утырғыс, урындыҡ та тиләр.

Бездә бөтөн ағас үсә. Баҡсалата ғына алсаҡ, торн үстерәбез, лесной орех, алма. Бездә үсмәй только бына был йаҡта груша, Хәлил йаҡтарында. Урманда имән, усаҡ, ҡайын, тал бөтөнөсө бар. Усаҡ – осина. Шыршы ла бар. Нарат, кедр, йүкә. Миләш үсә, балан үсә. Ер йеләге, баҡса йеләге тиләр. Урмандағы йер йеләге.

Ҡабан дунғызы бар. Мына өчөнчө көн генә йөрөгән ҡабан, бөтә жирне сөрәләр. Төлкө күп бездә. Төлкө ауылда килеп, ойа йасап, ташландыҡ өйләр күп бит инде, шуда тауыҡтарға һөжүм итә.

Божья коровка – күзем кус. Бездә ҡызыҡлы ней бар. Сездә гөмбәне нәрсә диләр? Бәшмәкме? Ә бездә мәшкә диләр. Мына әле бөтөн кеше мәшкә жыйа. Алар бөтөнөсө бар бездә. Жирән мәшкә лә бар, рыжик, гөрөждә лә бар, этәс гөмбәсе – лисички, опята. Мына бөтөнөсөн бергә исәпләсәм, ун бер банка тозладым. Ҡыйарзы ҡыйар тибез. Кәпестә үстерәләр. Бәрәңге тибез.

Сөттән эремсек, ҡаймаҡ, әйрән, сөзмә, май эшләйбез. Гөбөдә май йазалар.

Атлар йерән булырға может. Бейә, алаша, айғыр. Ҡайһы бер кеше әйтә инде, ат эйәсе бар, диләр. Атның үреп ҡуйалар толом, йә сүтеп ҡуйалар. Сүткәс, үреп ҡуйа. Кеше үрсә, шуны сүтә, шундай ишеткәнем бар. Мунса эйәсе була, диләр. Мунсада бездә ун икенән суң керергә йарамай, диләр.

Шунан тана тиләр сыйырныҡын, иң бәләкәйе бозау, тана хатын-ҡыз нәселенән була инде, тегесе үгез. Ҡышлау тиләр инде. Мына суйырға әзерләнгән анысы ҡышлау. Тырма, сәнәк, салғы. Күбә тибез, зурырағы кәбән, иң зурысы эскерт.

Йөндән ойоҡбаш, бейәләй бәйлиләр. Мамыҡ шәл йабынабыз. Балас суғалар ийе.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡызы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды).

Солтаншин Рәйес Мөгәллим улы, 1956 йылғы

Мин дүрт йыл пенсияламын. Хәлил ауылында клуб мөдире булып эшләйем. Уҡыным мин, авиационный техникумды бөттөм сиксән бишенче йылда. Анан сиксәненсе йылдан туҡсан икенсе йылға ҡәдәр Учалы ҡаласында эшләдем. Мастер заводта, начальник участка, төрлө эшләрҙә инде. Шунан әтәйем үлгәс сиксән туғызынсы йылда, туҡсан икенсе йылда ҡайттым ауылға, үземдең тыуған ауылыма. Колхозда эшләдем башта, анан прораб итеп ҡуйҙылар. Прораб булып эшләп, ун беренсе йылда завклуб булып эшләй башладым. Пенсияға сыҡсам да эшләп йөрөйөм.

Бер улыбыз Уфала икенсе курста уҡып йөрөй, бәләкәй төпсөгө әле ауылда, карантин теге ней. Колледж машиностроительный. Берҙән-бер ҡыҙым кейәүгә сыҡты былтыр, дүртенче курста БГПУ-ла уҡып йөрөй географический факультетта. Минең ҡыз башта бөттө педколледжны, шунан БГПУ-ға керзе. Өсөнсө улым педколледжны бөтөп, әле Уфала эшләп йөрөй. Ике өлкән улларым армиядан ҡайтып, Учалыда төпләнделәр, шахтала эшләйләр. Аларның һәр бересенең берәр улдары, берәр ҡыздары бар. Мына мин үстем семьяда дүрт ҡыз, бер малай, ә минең үземнең дүрт малай, бер ҡыз.

Безләң этий уҡытыучы булғас, суғыштан суң сразу аны ебәргәннәр директор школы Лотфулла тигән ауылға. Безнең оло апабыз Лотфулла ауылында туған. Икенсе апайыбыз Уфада туған, өсөнсө апабыз Мерәсим тигән ауылда туған. Уҡытусы булғач, төрлө йергә ебәргәннәр инде. Без сеңлекәш белән Покровка тигән ауылда туғанбыз. Ике йәш тә тулмағандыр, күсергәннәр Хәлилгә.

Без уҡыныҡ татарса. Без уҡып бөткәс, башкирский языкны кереттеләр мәктәпкә. Без йәш саҡта телевизор йуҡ ине, китапны башҡортсасын да уҡый идек, татарчасын да уҡый идек. Әбйәлил йағында булғаным бар, вообще икенсе форма сөйләшәләр анда. Дәүләкәннәр икенсе.

“Лапта”ны уйнай идек бала саҡта. Ул бейсбол инде. “Фил суғышы” дигән бар иде бездә. Мына икешәр кеше, арҡасына атланасың филгә атланған кебек, бер-берсен тартып төшөрөргә кәрәк. Кем тартып төшөрә, шул еңә. “Ҡайыш уйыны” елка ваҡытында клубта үткәрәбез. Кругом басалар, икешәр кеше баса, бер кешенең артына ғына, берсендә ҡайыш, берсе парсыз. Берсен йөгөртә. Йөгөрә лә артына баса. Алдында торған кеше йөгөрөргә тейеш. Баянислар күп иде безләң ауылда. Элек баянда уйнай белмәгән йегетләрде ҡызлар нейгә санамай иде.

Безден ҡайнатабыз татар булған, без әни тибез, ә энийләр инәй диләр. Ҡартый, без нәнәй тибез, ҡартәтәй.

Төпчөк, дибез, үзебезләң ҡыз булса. Әбей, бабай. Бәләкәйләр әбей, бабай димәйләр хәзер, абый, апа. Күрше ҡызлары ғына әйтә, Рәйес бабай, дип. Эй, ҡыйын булып китә. Ә без бәләкәй саҡта ике генә оло булды дисә, бабай диләр.

Боярышник ҡараҡайын инде. Унық нейе ҡайынға оҡшаған, но ҡара.

Малина – ҡурай йеләк. Клубника – ҡайын жиләге, жир жиләге. Черемуха – шоморт. Лягушка – баҡа. Черепаха – ташбаҡа. Жеребенок – ҡолоҡай.

Безнең йаҡта айыу, бүре, төлкө, ҡуйан, ҡабан бар. Йылғала бар ондатра, норка, бобр. Минең йортҡа ҡыш көнө килеп керзе бурсыҡ.

Йылғала шүкә, карп, карась бар.

Без кәзә тотабыз. Кәзә сөтө тәмле ул, файдалы. Сөзмә дә, ҡымыз да эшләйбез.

Үземдең бал ҡортларым бар. Йылҡысылыҡ, мал ҡарайлар ҡайсы бер кеше. Кемдер Свердловскийда, Себердә эшләй.

– Ә һеҙ үҙегеҙҙең ырыуығыҙҙы, нәҫелегеҙҙе беләһегеҙме?

– Беләбез. Без уннар.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды).

ШАМРАТ АУЫЛЫ

Баҙамшина Рәфилә Ҡәниф ҡыҙы, 1955 йылғы

Шамрат ауылынанмын. Шунда тууп-үскәнмен. Шунда йәшәйем. Мына октябрь айында алтмыш биш йәшем тула. Элек бит сигез генә класс ине, сигезенсе класны тамамлағас, мин Бәләбәй педагогия училищесында уҡыҙым. Шунан аны тамамланым етмеш алтынсы йылны. Аннан бер йыл мәктәптә эшләҙем. Элек бит ебәрәләр ине шулай. Шунан анда бер йыл эшләгәс уже, үзебеззең ауылда, йегетем бар ийе, ул армияҙа ине, аның белән өйләнешеп, шуннан бирле гел ауылда инде. Утыҙ дүрт йыл мәктәптә шул балалар уҡыттым. Башланғыс класларны уҡыттым.

Иптәшем минең урманда эшләҙе. Башта тракторист булып, аннан техникум бөтереп, мастер булып эшләҙе. Урман мастеры. Шуннан биш бала үстерҙек. Бишесе ҙә ғаиләлеләр. Бик әйбәт мына. Минең икенсесе була, оло улыбыз Мәсәғүттә йәшәй. Ул урман техникумын бөтте тоже. Икенсе ҡыҙым тоже БГУ-ҙа уҡыҙы. Журналистикаҙа уҡыҙы. Гөлнур. Бадамшина Гөлнур Нафисовна. Әле Салауат районында йәшәй ул. Нейҙә эшләй... теге “Семья” тигән барлыҡҡа килтерҙеләр бит, Йанғантауҙа ҙа эшләне ул. Администрацияҙа эшләне ул. Шунан өсөнсөсө, малай беззең, уҡырға йаратмаҙы, короче. Әле Себерҙә вахта белә эшләп йөрөй. Балалар – малайлар, ҡызлар, киленләр – бөтә шоферлар инде. Бөтөнөсө ҙә машина йөрөтә. Дүртенсе балам минең Салихардта йәшәй. Ҡызым. Ул парикмахер булып эшләй. Шул сөнәрҙе үҙе йаратып, сайлап. Иң бәләкәйе Уфаҙа тора, әле Уфаҙа эшләй. Анысы медицина буйынса эшләй. Аптекалар буйлап йөрөй, уҡыулар үткәрә. Белмәйем мин нисек аталаҙыр.

Иптәшемдең атай-әсәһенә инәй, этәй тип мөрәжәғәт итәбез. Ә ирем минекеләрне – алар ней, әбей, бабай. Ҡәйнәм тип тә сүләшәбеҙ. Кешегә әйткәндә ҡәйнәм тип сүләйбез. Ә мына үзенә мөрәжәғәт иткәндә инәй тип өндәшәбез. Бажа, килендәш.

Ейәннәргә төрлөсә, исемдәре белән дә, улым, ҡызым тип өндәшәбез. Алар безне – безнекеләр ҡартый, ҡартатай тиләр. Минең бер ҡыз руста кейәүҙә, аның балалары ҙа картыйка, картатайка тиләр.

Шәңкә ике төрлө бешерәбез инде. Бәрәңгеҙән дә бешерәләр. Эремектән дә. Еще без элек инәйем белән бешерә идек эремек шәнкәсен. Ниндәй шәнкә ти инек әле. Ҡарале, исемен оноттом. Анысы ҡамырны ҡабартып эшләнмәй. Сөсө ҡамыр белән сразы. Теге мис йанып торғанда бешерелә инде. Исемен оноттом.

Бәлешне ит белән дә бешерәбез. Тауыҡ итләре белән. Балан белән дә бешерәбез. Итле бәлеш, балан бәлеше тибез. Ҡыстыбый бешерәбез. Бәрәңге белән. Тары йармасы белән йуҡ. Тары йармасы белән ҡабаҡ бәлеше эшләйбез инде. Элек тары йармасы белән ней эшләй идек. Ҡоймаҡ бешерә иҙек. Хәзер аны онотттоҡ.

Эремек, ҡаймаҡ бар. Май бар инде. Еләкле май эшләйләр ине, сары май эшләйләр ине. Сары майны мындай аҡ майны эретәсең дә инде, сары май. Шул сары майға йеләк ҡушып, йеләкне күбесе ҡурай жиләгенән эшләйләр иҙе. Ҡурай жиләген башта киптерәсең дә, теге майға шуны туңдырасың инде. Ул туңа бит инде. Сары май. Шул жиләкле май тиләр.

Ҡызыл эремек эшләйләр иҙе. Хәзер генә йуҡ. Ҡыҙыл эремек, ти инек. Анысын озағыраҡ ҡайнатып эшләйсең бит инде. Тағын нимәкәйләр? Ашны – аш тибез инде без. Бутҡа тибез.

Пироглар инде төрлө. Пирог тисәк, мистә бешерелә инде. Аның була зур итеп бешерәсең, була айырым-айырым, ваҡ ҡына майҙа бешерелгәне – пирожки тибез аны. Бөккән тигәне мин үзем ҡуллана иҙем. Өчмошмаҡ тигән бар. Шунан бар – ваҡ бәлеш. Ваҡ ҡына эшләнелә. Тоже ит белән, иттән. Эсәктән-фәлән шул ваҡ бәлеш бешерәбез инде. Шунан тағын нимәләр әле?

Ҡымыз эшләйләр ине, ат ҡымызы. Бейәнекен эшләйләр ине. Буза-фәлән бездә белмәйем. Бездә элек бал ҡойалар иде. Бал эсәләр ине шунан. Бал балы. Әле лә бар ул эшләгән кешеләр.

Балыҡ тоталар. Бәрҙе бар. Йүрүзәндә. Ажау бар. Щүкә бар. Мына кисә генә беззең күрше тотоп ҡайтты. Шамбы. Алабуға. Ней, ҡатысырт тибез без – ерш. Сабаҡ тибез. Сабаҡ – плотва була инде. Шунан тағы нимәләр? Ҡызылкүз тибез. Русса нисек булаҙыр, мин аны белмәйем. Подус тигән балыҡ бар. Башҡортса нисек була, менә анысын белмәйем. Мына тиз генә искә төшмәй. Ҡызылҡанат тигән балыҡ та бар бит әле. Лещ. Гел русса ғына әйткәс. Ә, судак тигәне бар ине аның. Анысы мына ҡайсаҡта безгә лә керә. Щүкәгә ошаған ул. Итле балыҡ. Ҡара, лещны оноттом, исемен.

Урманда йәнлектәр төрлөсө бар инде. Әле бу арада бүреләр йуҡ. Айыу бар. Бүре, төлкө. Бүреләр бу арада йуҡ әле. Ҡабан сусҡалары осрайлар алар ҙа. Тейен бар. Енотлар йуҡ. Сусар бар. Аны аулайлар ҙа еще. Анарҙан элек шапкалар күп тегәләр ине. Рысь бар. Селәүсен тибез. Шунан... Дождевой червь – без сөгәлйән тибез. Шунан нейләр бар бездә. Бобр – ҡондоз тибезме әле? Бобрлар йәшәй. Ана шул Күгәш тигән күлдә йәшәйләр

алар. Өйләр эшләп ҡуйалар. Ҡара ҡарға бар. Ала ҡарға да бар. Ҡозғоннар да бар. Филин – анысы йабалаҡ тибез. Ә сова – өкө. Летучая мышь – йарғанат.

Ҡайын жиләге үсә. Ҡурай жиләге үсә. Жир жиләге үсә. Бөрлөгән бар. Бик сирәк инде. Ҡызыл бөрлөгән. Шоморт йыйабыз. Балан жыйабыз инде.

Тас тибез. Ләүкә. Эскәмейкә ултыра торған. Эскәмйә тип тә әйтәбез.

Мунсала бар, йүкәҙән суйып эшләнгән, мунсала йыуғысы, тибез. Мочалка тибез без.

Ә башҡаҙан бәйләнгәнен ансын мочалка тибез. Сүмес тибез. Элек нейләр тора иҙе, теге, зур ҡазаннар ҡуйа иҙек. Су йылытырға. Хәзер бит инде мунсалар современный. Уже эретеп йәбештереп эшләнгән нейләр.

Мунсаға кергән йер – ишек алды. Өйгә кергән йерҙе лә – ишек алды. Лишний әйберләрне ҡуйған йерне кәржүнкә тибез. Өйдә сауыт-сабалар, анда, артығын сығарып ҡуйасың бит. Кәржүнкә тибез. Кәржүнкә – ул ни кеүек.... Нимә була әле ул? Складта... Квартирада кладовка тиләр бит, шуның кеүек.

Крыльцоны болдор тибез. Иң тышҡысын болдор тибез, аннан эстә – ишегалды. Придомовая территория – йорт тибез. Подоконник – тупса, тәрәзә тупсасы.

Боз өстөнә сыҡҡан сыу – туш. Боз өстөнә туш сыҡҡан, тибез. Болотлар ҡабара башланы, тип әйтәбез. Йанҡыр тибез без. Боз йауа тибез.

Бездә күбесе татар теленән башҡортсалатыбыраҡ мына ч урынына с хәрефе ҡуйып та сүләйбез бит инде. Татарса сөйли була бит инде, без сүләйбез тип сүләйбез. Бездә ул хәтлем ҡый тип сүләшкәннәре дә йуҡ. Белмәйем мин. Ҡайҙалыр туҡтамай шул ҡый белән сүләшәләр.

Йаулыҡ тибез. Шәл тибез инде. Бездә кәзә йуҡ. Сарыҡны ҡырҡып алғас нитәбез. Тазартабыз башта. Йазабыз. Анан эрләп, анан ҡатабыз. Эрләгәндә бер ҡат ҡына, аны бит ике ҡатлайбыз. Ана шунысы ҡатлау тип атала. Нисек тип әйтәйем? Орсоҡҡа башта мынаулай ҡул белән башлап киткәндә эшләп, бераз тырнайсың да шунан ике йомғаҡны берәй сауытҡа салып ҡуйасың да, орсоҡно мынаулайтып тәгәрәтәсең. Урала инде. Арҡан ишкән кеүек. Бәйләнәбез аннан. Мына йазғы йөн күберәге бәйләмгә тотонабыз, ә көзгө йөн анысы пыймаға-фәлән тип нитә идек инде. Хә йөн йыйған кеше дә йуҡ. Элек сдавать та итә идек.

Ауылда бер кеше пыйма баса иҙе, хәзер йуҡ. Бездә кейез басыу да йуҡ. Пыймаға галош кейәләр, сүшинкә тиләр бездә. Кемдер сашинки ти. Кемдер сүшинкә ти.

Эт баласы, көсөк. Тал йаз көнө сәскә ата бит инде, шуны ҡайбер йерҙә тал көсөгө тиләр. Без мына тал песәйе тибез.

Мәшкә жыйабыз. Әле мына опята жыйабыз. Без опята тибез инде. Лисички бездә йуҡ. Гөрөздә бар. Ҡайын мәшкәсе, усаҡ мәшкәсе тибез. Шунан йүкә мәшкәсе. Элмә мәшкәсе бар. Мына руссасын белмәйем мин аның. Элмәнең үзен вяз да тиләр, ольха ла тиләр. Исемләрен белмәйем. Алар ҡайнатып түкмәй, шул көйө генә жарит итеп ашап була. Бәрәнге белән жарит итәбез дә ашайбыз. Өтәс мәшкәсе тибез инде теге нейне. Мухоморны. Шунан ней бар. Ҡарале. Айыу мәшкәсе тибез. Ап-аҡ сыға ла азаҡтан ҡарайа ул. Ап-аҡ сағында, ваҡ сағында әле ҙә аны ашап була. Дождевик тиләр. Белый гриб – аҡ мәшкә тибез без. Маслята – майлы мәшкә тип, мына шулай әйтәбез инде. Төрлө күп мәшкәләр. Бер төрлө ней мәшкә бар. Анысын нисек атайбыз әле? Теге тоже сразу жарить итеп ашай торған синявка бар. Бешкән сағында ... нисек атайбыз әле? Иң тәмлесе, ана шунысы инде. Исемен оноттом. Лисички сары була бит ул, бездә мин аны күргәнем йуҡ. Ә бездә бер йылны ней таптылар, ҡызым белән күрше малайы, класташлар инде, трюфель мәшкәсе була бит, ана шул трюфель мәшкәсен таптылар урманда. Урыны урыны белән бар тиләр инде. Ҡиммәтле. Аны Файза әбей бер жылны жыйған тиләр. Ағас астында үскән тиме? Нәрсәкәй, жирдән соҡоп алалар.

Ҡайын мәшкәсе тибез инде. Чага тиләр. Ағаста. Ул файҙалы бит инде. Трюфелны интернеттан уҡып, бешереп ашаныҡ инде. Деликатесны. Точно трюфель ине.

Табуретка тырғыс була. Стул – артлы тырғыс. Бүкән тип без нейне әйтәбез, утын бысалар ҙа нейә бүкән тибез инде. Скамейка – эскәмийка, икенсе төрлө исеме бар. Ай оноттом. Кәнәпи тиләр. Бездә сике була ине, сике тиләр ине. Элек нейләр була ине өйләрдә, өстә, юғары – сәндрә. Балалар шунда йоҡлай ыйыҡ. Йылы була ине анда. Йабынырға ла кәрәкмәй. Ул мына безнең элек өйҙә, элекке мисләр зур ийе бит инде, мис башына шул сәндрәгә менеп китәргә мискә йаҡыныраҡ. Ике ҡырыйы мынайлай стенаға туры килә, бы йағында нисектер матсаға туры китереп эшләп, шунан мис башынан менергә эшләйләр ийе. Балалар шунда йоҡлай. Элек бит инде, бер бәләкәй генә өйдә бер нисә семья йәшәгән.

Ырыуыбыз – балыҡсылар ырыуы.

Шиповник – гөлжемеш, малина – ҡурай еләге, ҡурай жиләге, земляника – ҡайын еләге, клубника – жир жиләге, черемуха – шоморт, ағасы – муйыл ағасы, лягушка – баҡа, жаба – гөбөрлө баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күсемкүс, угол – босмаҡ, улитка – әкәмтөкәм, мешок – ҡапсыҡ, хлеб – эпәй, ведро – биҙрә, ағастан эшләнгәне – силәк, воробей – турғай, сыпсыҡ, бабушка – ҡартатай, дедушка – ҡартый, цыпленок – себеш, гусенок – ҡаз бәпкәсе, ҡаз пипийе, утка – үрҙәк, утенок – үрҙәк пипийе, кузнечик – сикерткә, муравей – ҡырмысҡа, очки – күзлек, слушать – тыңлау, остановиться – туҡтау, послушай-ка – тыңла әле.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы менән Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы яҙып алды).

Назаршин Рифат Ибраһим улы, 1960 йылғы

Шушы ауылда туғанмын, шушында йәшәйбеҙ Шамрат ауылында. Иптәшем дә шул ауылдан. Мин тракторист булып эшләнем ғүмер буйы. Тракторҙа инде, механизатор пенсияға сыҡҡансы. Мына хәҙер

пенсиядамын. Баллар икәү. Бер ҡыз, бер малай. Кстати, малайыбыз өйләнмәгән әле, Уфада йәшәй. Ҡолаҡларын тешләтеп ҡуйырға кәрәк мына бу матур ҡызларның. Ике онуғыбыз бар, внучкабыз икәү.

Бездә Йөрүзән инде. Йылғабыз беззең Йөрүзән йылғасы инде. Йөрүзән йылғасы буйында утыра. Йөрүзән йылғасы буйынтағы берҙән-бер ауыл Шамрат ауылы, безнең Йөрүзән йылғасы ауылның уртасынан аға. Безнең ике йаҡта да Шамрат ауылы урынлашҡан. Йөрүзән ике йөз ҡырҡ километр озонлоҡ. Антый бер ауыл да йаҡын теймәй дә. Мына бар Йаңы Бәрдәш бит инде, ауылның уртасынан аға. Теге йағы аның Кантон тип атала, был йағы Йаңы Бәрҙәш. Икесе ике ауыл. Ә Шамрат ауылы Йөрүзән йылғасы ауылның уртасынан аға. Күперебез бар, ағас күпер. Тегеләй-былай йөрөргә. Асылмалы күпер инде. Мына бик ҡыҙыҡ мәғлүмәт бу.

Шамрат ауылы безнең башҡортлар унлар нәселенән. Унлар тоҡомо без. Безнеке унлар бит инте. Суҡ унлар тип атала безнеке, мына безнең йаҡлар. Безнең йаҡлар килеп сыҡҡан мына йалан йаҡтардан күсеп килгәннәр әкрен-әкрен. Йөрүзән буйына килеп урынлашҡаннар. Шамрат ауылы бер мең сигез йөз утыз дүртенсе йылларда булған. Сөнки бер мең сигез йөз илле туғызынсы йылны перепись булған, халыҡ санын алыу. Шул вахытта ике йөз ҡырҡ башҡорт булған шушы Шамрат ауылында. Бер мең сигез йөз илле туғызынсы йылны ике йөз ҡырҡ башҡорт йәшәгән. Без мына башҡортлар, мына минем кепкамда күрәсезме “Без башҡортлар” тип йазылған. Менә сез башҡортса сөйләшәсез һ белән, һөйләшәбез, тисез. Үзебезнең диалект безнең, безнең тел башҡорт, сөйләшәбез тибез. Үзебезнең диалект инде шундый. Без башҡортлар тоҡомо.

Үзебезнең ауылда ике тау бар. Ике генә түгел инде, күп таулар. Осло тауыбыз бар. Ослотау тиләр инде. Бик матур, йеләкле шунтый. Бөтен килгән кеше, аңа йулы бар машина белән менәргә, текә генә тау. Башына менеп ҡарасаң аның, бөтен тирә-йаҡ шунтый матур булып күренеп тора, Йөрүзән йылғалары аның. Осло булғанға Ослотау тигәннәр инде.

Элек бәйрәмдәр дә шунда үтте, Беренсе май... Элек бит инде Советтар Союзы вахытында гармуннар, байандар белән шунта халыҡ менеп Беренсе майға, йаз, йерләр асылғас, йал итәләр ийе.

Ҡызылйар тигән тауыбыз бар. Аның ике төрле версийаһы Ҡызылйарныҡы. Аны Ҡызылйар тип атағаннар балсығы ҡызыл булған аның, ҡызыл, мына шунтый ҡызыл төстә аның, күренеп йата. Тирә-йағында урман, ҡып-ҡызыл балсыҡ. Бәлки шуңадыр, ҡызыл. Икенседән, Граждандар суғышы вахтында, аҡлар, ҡызыллар вахтында ҡызыллар ғәскәрләре шул йаҡтан килгәннәр. Шуңа Ҡызылъяр. Шунан атҡанлар пушкалар, туплар. Ҡайсы дөрестер, аны әйтәлмәйбез.

Ҡылсағыш бар. Шишмәләр инде анта, ағып йата шишмәләр. Күәш тигән йердә шишмә сыға. Ҡылсағыш сыҡҡан, теге, ҡыл булған бит инде үлән. Ҡыл үлән, шул саҡҡан инте. Шуңа аны Ҡылсағыш тигәннәр инте.

Мына бу Күәш тидек бит, шишмәсе бар аның. Анта сероводород, килеп тикшереп тә йөрөдөләр. Анта шунтый сероводород сыға.

Бабай ағас тигән урын бар. Бабай ағас алынған инте ул, ҡортсолоҡ белән теге шөғөлләнгәннәр бит. Бабай ағасҡа элгәннәр нейләр. Бабай йөрөгән инте умарталар элеп. Шуңарҙан алынғандыр ул.

Бездә бөтә кеше ат ҡарамай инте. Ҡараған кешеләр күп ул. Хәҙер бит теге предпринимателләр тота егермешәр-егермешәр ат. Хозяйствода һәр бер кешенең берәр ат. Нишек атайдар икән аларны? Жеребец инте, айғыр тиләр инте. Бейәне бейә тиләр инте. Ҡолонно ҡолон тиләр. Шулай уҡ атала. Сыйырлар ҙа шулай инте. Һәр бер кеше үзенә исем ҡуша инте сыйырына. Кем Маруся тип ҡуша, кем нимә тип ҡуша. Тана, әйе. Бәшмәк – фәлән йуҡ бездә. Тана тиләр инте. Башмаҡ тиләр ҡай берентә, бездә антый сүз йуҡ. Бездә мына сыйырның бызауы тыуа, үсә, ҡышлау тиләр бездә. Ҡышлап сыҡты, ҡышлау тиләр аны. Сыйырны сыйыр тиләр, тананы тана тиләр, үгезне үгез тиләр, бызауны бызау тиләр. Ҡышлауны ҡышлау тиләр. Ҡышлау бар безнең суйарға, тиләр. Мөгөзсөз сыйыр элек бар ийе. Менә мин аңы онотҡаным. Мөгөзсөз сыйырны әллә нимә тип әйтәләр ийе.

Айыуҙар бар, шундый йап-йаҡын. Күргәнебез дә бар инте элек песән эшләгәндә. Айыу матур ул, шул хәтлем матурлары бар аның, тиресе йылҡылдап тора аның. Булғаны бар төрлө хәлдәр. Айыу атырға барғаннар да хәзер. Айыуны күргәннәр дә хәзер, айыу атырға барғаннар. Барғаннар да, шуннан айыу быларны ҡуып та ҡалған инте ҡаршы килеп. Берсе атҡан, тигезәлмәгән. Айыу йарсып киткәннер инте, йүгереп ҡасҡаннар инте. Шуннан бу күргән малайдан сорайбыз да инте, айыу ниндий ине, тип. Оооо, зур ийе, башы мынауынан хәтле бар инте. Бигерәк ҡурҡҡан инте. Антый хәлләр күп ул айыулар белән.

Айыу атарға барғаннар да шулай тағын икәү инте. Айыу килеп тә сыҡҡан, быларны тузыратып алып та киткән, былар йөгөргәннәр. Этләре дә булған инте. Этләр дә йөгерә, ти. Шәп йөгерә бит инте эт, ә былар ҡурҡып йөгерә-йөгерә этләрен дә узып киткәннәр. Теге малай әйтә: мин ҡайтып сәй эсеп утырғанта этләр саҡ ҡайтып йетте, ти. Шулай шәп йөгөргән инте.

Бүреләр ауылның эсенә килеп, без йәш саҡта менә Земфира апағыз белән әле йөрөшә генә идек ул ваҡытларда. Үтеп киттек инте, ауылта йәй төне йөрөйсең бит инте. Сарыҡлар йата ине шулай. Мин аны озатып, өйөнә илтеп ҡуйдым да. Иртәнгә табан инде, әллә сәғәт дүртләр, йәй көне шулай йөрөйсөң. Кирегә ҡайтып килә инем, теге сарыҡлар ауылның уртасында. Вис ҡырып, муйынын сәйнәй дә китә. Әллә ун бишләп сарыҡны ҡырып киткәннәр. Август айынта булды. Бүреләр август айынта, ун бишенсе августан суң бала үрәтә башлайлар. Балларын охотаға үрәткән ваҡытта шулай ҡырып китәләр. Ауылның уртасына кереп китәләр. Әле бу арада әле әзерәк тымды әле, ул хәтле түгел.

Былтыр ана Абдулла йағында этләрне алып китәләр алар. Бәйдә торған этне дә алып китә. Алып китә дә ашай. Ауылға йаҡын бүре килсә, бүре килгән ваҡытта ауылда бер эт тә өрмәй. Тып-тын ғына булып тора ауыл. Иртәрәк табан сыҡсаң, тып-тын, бер эт тә өрмәй. Ҡайдадыр бүреләр йөрөй йаҡынта. Ҡурҡа бер үзе. Айыудан ҡурҡмай. Айыуға өрә.

Ҡабаннар бар. Мына ошо ҡабаннар килсә, бүреләр китә. Бүреләр килсә, ҡабаннар китә. Алар не уживаются друг с другом. Ҡабаннар күбәйде исә, бүреләр китәләр.

Мәшкә – гөмбәне мәшкә дибез. Мәшкә күп. Бәшмәк тиләр башҡортлар. Без дә башҡортбыз бит инде. Бездә диалект икенсе.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды).

Сафина Раушания Рамазан ҡыҙы, 1964 йылғы

Мин уҡытусы булып эшләдем. Әле хаҡлы йалдамын инде. Шул ауылда уҡытусы булып эшләнем.

Шамрат тип аталған ауыл, Шамрат исемле иң беренсе килеп ултырған бабай тиләр инде. Абый, ир кеше. Соҡорлар, шишмәләр бар. Күәш тигән урын бар бездә. Халыҡ үзе атаған инде ниндәйҙер урыннарны ауыл йанындағы. Мынта, кисә сөйләп ултырды Илдар иптәшем, мынта марий халҡы йәшәгән, дей. Шуңа күрә Күәш ул марий сүзенән алынғандыр. Ул анда Шамратҡа хәтлем булғаннарҙыр. Бар менә Ташлыкүл, ташлы былғанға әйтәләр инде. Ауылның бер осон Ташлыҡул тиләр. Бар Мүклесаз, саз, сазлы урын, мүк үскән, шуңа күрә Мүклесаз тип атағаннар. Бар менә Ғайса тауы тигән урын. Анда Ғайса исемле бабай аты белән төшөп... Ат йулы былған анда. Ғайса бабай үлгән ана шунда. Аты әйләнеп, санасы әйләнеп киткән дә, сана астында ҡалған. Он тейәп ҡайтып килгән булған. Ғайса тауы тиләр шул.

Ҡылсағыш бар. Без уйлайбыз, анда бит балыҡҡа барғандар Ҡылсағышҡа. Ҡылсыҡлы аш булғанға Ҡылсағыш түгелме икән тип тә уйлайбыз. Шишмәсе бар анда. Шишмәле урында балыҡҡа барғаннар инде.

Шуннан, ауылда Кәзә йылғасы тигән урын бар. Кәзәләр йатҡаннар анда, шуңа Кәзә йылғасы тип атаған инде. Ул Йөрүзәнгә төшә инде. Йөрүзәнгә ҡойа инде. Йаз көне ҡойа инде ул. Йаз көне теге ҡар суында. Бар Ҡоролоҡ. Ҡоролоҡҡа мына без желәк жыйарға барабыз. Нийә ул Ҡоролоҡ тип аталғандыр? Ҡороғандыр. Ҡоролоҡ булғандыр

Бабай ағас тигән урын. Ансың ҡайан алынғанын белмәйбез.

Айыу үтергән йаланы бар. Йыраҡ түгел бездән. Анда айыу үтергәннәр, шуннан ҡалған инде. Менә шунан безнең урынға кермәй инде, Вәргет тигән урын бар. Анда Пушка тобасы тип тә атала. Пушка батҡан анда ҡызыллар белән аҡлар суғышында.

Тысҡан йалан дигән урын бар, тиде кисә Илдар. Тысҡан йалан ул Борханға йаҡын. Борханға табан. Тысҡан тотҡаннарҙыр. Тысҡан, суҡыр сысҡанны тотоп, тиресен тапшырғаннар инде.

Шуннан, Тәтешле дигән безнең песән йаланнары бар. Башҡорт тәтешлесе бар, Мишәр тәтешлесе дә булған анда. Мишәрләр песән эшләгән. Шуннан нейгә песәнгә баралар. Имән төбендә Рәшит абыйлар песән сабалар ийе. Зур имән, үз урынын билгеләргә шулай имәнгә төбәп киткәндер инде исем, Имән төп, тип.

Шуннан безнең үзебезнең местный сүзләр бар. Менә күсенкүс. Божья коровка бездә күсенкүс тип атала. Ул бер жирдә дә йуҡ. Мына бу күрше ауылда белмәйҙәр ул сүзде. Балалар бер-берсенә нейтеп, нәрсә була ул тийеп, ҡызыҡсынғаннар.

Шуннан тустаҡ, жәйенке. Чашка белән асты. Чашка асты бездә жәйенке тип атала. Сынайаҡ асты тиләр күп урынта. Бездә жәйенке тиләр.

Кәжүнгә дигән сүз бар бездә. Кәжүнгә – кладовка, солан. Ҡашыйаҡ тиләр кухняны. Ҡашыҡ айаҡтан алынды микән, әллә ҡашыҡлы йаҡ тигәннән. Ухват бар, ухоуат тиләр иде әбейләр. Хватать сүзенән алынған, суйынкы белән аш пешергәннәр бит инде.

Бәрәңгене алма дигәннәр. Шунан иссуға тигән сүз. Һис юғында тигәнде иссуға тиләр. Ҡаҡсыр дигән сүз бар микән ул бөтән жирдә. Кәбәнгә менгәндә менә, төшә торған басҡыс. Ботаҡлы ағасны кисәләр ҙә, йыш-йыш ботаҡлы ағасны ҡаҡсыр тиләр шуны. Кәбәнгә сөйәп ҡуйа да менә, төшә инде. Мин хәтерләйем әле. Мин менгәнем бар иде. Шуннан балыҡ тота торған инструмент бар, сузғыс тиләр бездә. Ҡайдадыр ул тартҡы диләр, бездә сузғыс. Сузып, тартып нейтә торған, балыҡны тота торған инструмент. Шунан, йалғаш дигән әйбер бар. Йалғаш ағастан нейтә инде ул. Ул ризыҡ әзерләй торған, ваҡлай торған малларға.

Айыу күргәннәрен ҡызыҡ итеп сөләйләр ул. Бер вахыт айыу этләрне ҡуып китте, ти. Бездә исәбе дә йуҡ, тей. Без ҡурҡыудан йығылдыҡ, ти. Мылтығы да бер йаҡҡа осҡан, үзе лә ҡурҡыуынан.

Бүреләр былтыр бик бумады. Берсентә бүрене без көтөү көткәндә күрҙек. Иптәшем белән көтөү көтөргә сыҡҡан идек инде. Бүре сыкты да, йыраҡтараҡ бер сарыҡны күргән дә инте. Мына шулай килеп сыҡты, без йыраҡтабыз инте, эләктереп алды жилкәсенә, арҡасына салды ла китеп бара. Иптәшем тайаҡ тотоп аҡыра, сарыҡны ҡалдыр, сарыҡны ҡалдыр, дип. Сарыҡны бәреп ҡалдырҙы да үзе сығып ҡасты.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды).

Әмирова Зилиә Ғәни ҡыҙы, 1974 йылда тыуған

Мин шул Шамрат ауылында тыуып-үскәнмен. Сиксән сигезенсе йылда Бирский кооперативный техникумға уҡырға кереп, аны тамамлап, туҡсан икенсе йылда, уҡып сығыу белән, кейәүгә сыҡтым Мишкә районына. Өс малайым бар. Инәйебез сирләп киткәс, был йаҡҡа ҡайтырға булдым. Хәзер үзем Шамрат клубында методист булып эшләйем. Эшем ошай. Зур малайым Себерҙә, өйләнде, Аллаға шөкөр. Ике этажлы өй салып ҡуйҙы. Тырыша. Икенсе малайым армиянан ҡайтты. Бирскиҙа “Банковское дело”ҙа уҡып, техникумда тоже, тамамланы. Но эш буйынса эшләмәй, тоже Себерҙә. Өсөнсө улым етенсе класҡа уҡырға барҙы. Татыу ғаилә йәшәйбез. Аллаға шөкөр.

Ауылның икенсе исеме йуҡ. Баштан уҡ Шамрат тип атала. Мына минең инәйем әле туксан өс йәштә. Ул әйтә инде, бер уйласаң ти, Шайморат тигән кеше килеп урынлашҡан да шуңарҙан ҡалған тип әйтәләр, ти. Шулай ти инде ул. Но безнең ауылны йаңы Бәрҙәш ауылынан алдараҡ барлыҡҡа килгән, ти, точно йылын белмәй ул. И мына безне историяҙан уҡытты Әлфинә исемле уҡытыусыбыз. Мына аңарҙа точный данный булмаҙы микән? Мин сорашмағанмын. Элеккеләр мына тоже әйтәләр, безнең мына, минең иптәшемнең нейе, ҡартыйсы тибез инде без, ҡартый тейбез бит инде. Мең дә сигез йөз нисәнсе йылғы ул, ул үзе Абдулланыҡы булған ул, Шамратҡа кейәүгә сыҡҡан инде. Мына аның ҡартатасы мең дә сигез йөз нисәнсе йылғы, безнең үземдең инәйем йағынан ҡартый, ҡартатайларым тоже Шамратта тыуған. Минең ҡартыйым тоже Абдулла йағынан, ҡарттайым шул Шамратныҡы инде. Шулай үскәннәр. Алар мына йаңы Бәрҙәшнең нисә йыллығын үткәрҙеләр суң? Йаңы Бәрҙәштән алдараҡ барлыҡҡа килгән, тейләр инде.

Ауыл зур. Ике йөзләптер өй... Мәктәпне бөтөрҙеләр. Башланғыс класлар ғына ҡалған ине. Бер йылмы, ике йылмы башланғыс класлар булды ҙа, аннан йаңы Бәрҙәшкә автобус йөрөтә инде. Но балалар бездә күберәк. Автобус йөрөтә. Икешәр рейс эшләй.

Минем апамдың ире белән минем ирем бер-берсенә бажа тиләр. Оло ҡатын-ҡызға – апа, бигерәк ололарына әбей, тибез. Үзебезнең әсәйебеҙгә инәй тибез. Әтәйебезгә – әтәй. Хәзер балалар атай, әсәй, тиләр. Но бар әле татарса әйткәнләре ҙә. Әнейем, этейем тип сүләгәннәре дә бар. Төрлөсә. Үзебездән йәшерәк ир-йегетләргә энекәш, тибез. Сеңлекәш – ҡызларға. Үзебездән өлкән ир-йегетләргә абый тибез. Ағай тибез. Бабай тигәннәр ҙә. Оло нейләргә бабай тибез, әйе.

Кейемнәр: носки – ойоҡбаш, варежки – бийәләй, перчатки – бирсәтке, валенки – пийма, шапка-ушанка – бүрек, тюбетека – түбәтәй.

Мына обычно заварочный чайник бар бит, аны билай тибез. Аны шул белый тигән сүздән алынғандыр тип без аны уйлайбыз инде. Потому что ул аҡ төстә бит. Элек ул сискәсе ҙә булмаған. Аҡ булған. Самауыр бар ине элек. Хәзер самауырны онотточ. Ложка – ҡашыҡ тибез зурысын. Бәләкәйен – сәй ҡалағы тибез инде.

Пуговица – сәзәп, поувка. Инәйем әле лә сәҙәп, ти. Бәләкәйерәген сәҙәп, ти, зурырағын пуговка, ти. Безең инәйем ғүмер буйы тегенде ул.

Картошка – бәрәнге. Элегерәк ололар аны алма тип тә әйтәләр ине. Бәрәнгене. Элек-электән килгәндер инде. Ҡысҡыс, сосҡо, созғо.

Ҡый тигән сүзне, мин килен булып төшкәс, тегендә ҡый белән сүләшәсең, тиләр ине. Ҡайбер йерҙә барамбит тиләр, бездә ҡый, тиләр.

Килеп йатабыз тиләр, ҡайа життегез тип сорасалар, шул жиргә килеп жатабыз, тибез.

Надо знать – белергә кәрәк, белеү кәрәк. Татарса – кирәк, без кәрәк тибез. Мына шулай сүләшәбез.

Чашка – туҫтаҡ, блюдце – жәйенке, чайник – сәйнүк, тарелка – тәрилкә, деревянная ложка – ағас ҡалаҡ, ағас ҡашыҡ, половник – аш сүмесе, мышь – тысҡан, крот – суҡыр тысҡан, бәйләнгән тапочки – башмаҡ, тапочки, серьги – алҡа, браслет – беләзек, кольцо – балдаҡ, бусы – төймә, морковь – кишер, свекла – сөгөндөр, огурец – ҡыяр, лук – суған, печь – пис, мис, дымоход – мөрйә, вьюшка – йүшкә, кочерга – кәсәү.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы менән Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы яҙып алды).

ЮЛДАШ АУЫЛЫ

Юлаева Дания Фәйзелхаҡ ҡыҙы, 1938 йылғы, унда

Яңа Аҡбүләктә тыуҙым, мына Хәлил мәктәбендә уҡыҙыҡ. Шушы уҡ силсәүиттә илле туғызынсы йылны тормошҡа сыҡтым. Юлдаш ауылына тормошҡа сыҡтым. Анда торып балалар үстердем. Өс бала үстердек, тормошландырҙыҡ. Утыз алты йыл иптәшем белән торҙоҡ. Ул донйа ҡуйҙы. Аңарҙан соң, егерме алтынсы йыл балалар йарҙамы белән йәшәп йатам шул ауылда. Разнорабочий булып эшләнек, егерме биш йыл иптәшем белән кормацехта эшләнек. Эскерт ҡайырҙыҡ, силос ташыныҡ. Шундый эш инде. Без жите класны бөткәс тә фермаға керҙек. Шунда эшләп ҡырҡ бер йыл да алты ай, егерме биш йыл эш көнем бар, Аллаға шөкер, әлхәмдүлиллаһ, пенсиябыҙ минимальный ғына. Ҡәнәғәтбез, хәзер Алланың рәхмәте белән сиксән өс йәшкә киттек. Әлхәмдүлиллаһ, ахирәтем белән бергә йәшәдек, бер ауылда уҡыҙыҡ бер мәктәптә, бергә үстек, балаларны бергә үстердек. Ахирәтем тип әйтеп торабыз инде. Бергә йәшәдек, бергә үстек.

Юлай тигән кеше килеп йәшәгән. Шуның фамилиясы тороп ҡалған Юлайҙан. Юлай нәселе йәшәгән. Без үзебез хәзер сиксәнне уздыҡ. Бездән алда ла бик күп нейләр үскәнләр. Минем нәселебез йыраҡтан килгән буғай ул. Фамилиям да Юлай, Юлаевадан килә. Нәселләре ныҡ күп булған. Шуннан таралған нәселләрҙер.

Безнең ауылыбызда таулар бик күп. Ағып йатҡан, дарйа кебек суубыз бар. Байҡы йылғасы. Байҡы башта шишмәсе былған. Шул ағып килгән, шуны әйткәннәр. Байҡы – шишмә башы. Тауларның исемләре – Янтыҡ тауы. Нәстәгә аталғанын, анысын бик белмәйбез инде. Кеше булғандыр инде. Арйаҡта йылғалар бар инде. Мәшәй йылғасымы әле? Упҡынмы? Упҡын бар. Мына шулай ауылға ағып төшә, су ағып төшә инде. Йаз көне генә, йәйгелеккә йуҡ. Ваҡ шишмәләр инде хәзер. Бездә ни түгел, таулы түгел. Ә шулай ҙа беҙҙең ауылыбыҙ бик матур. Ни өсөн дисәң, бездә бабайлар бар иҙе, суғыштан ҡайтҡан Авраров Шәмсимөнир исемле. Бик йөмле иҙе. Бабайлар күп иҙе, биш-алты бабай. Алар матур итеп ҡөрьән уҡыйлар ийе. Матур итеп мәүлит әйтәләр ийе. Шундый бәйрәмләрҙә бер бәйрәмде лә ҡалдырмайлар ийе, ҡорбан бәйрәме ҙә, Ғәшүрә бәйрәме ҙә, Ураза

бәйрәмләре ҙә – барысы да ҡалдырмай, шулай матур итеп үткәрәләр ийе. Беззең ауылыбыз шулай да матур, күркәм, динле.

Бик тигезлек матур йер инде. Алай аталған йер белмәйбез. Ҡыр исемнәре бар инде ул. Урманда бәләкәй генә ҡыуаҡларның исемләре, улары кирәк тә түгелдер инде. Мунсалакүл, Юлайкүл, Сәләйкүл... Мунсалакүлдә йүкә батырғаннар. Иҙән йыуа торған. Сәләй күл тибез. Шунда Сәләй тигән кешенең аты батып йатканмы, нәрсә булған? Бер йылға буйында Улаҡ күл тиләр. Улаҡ шикелле матур бер күл бар. Барып су эсә идек. Улаҡ – ат эсерә торған йалғаш була инде.

Хоҙайның рәхмәте белән, безнең күршедәге бабайыбыз арҡасында дин саҡланып ҡалды. Ул бөтен Асҡын районы, Ҡараиҙел районына бер бабай булып йәшәҙе. Инде ул ике мең икенсе йылда донйа ҡуйҙы. Безгә китаплар алып ҡайтып пирҙе. Шул китаплар белән, хоҙайҙың рәхмәте белән дауам итәбез, шушы бабайдан ҡалған дине белән киләбез, әлхәмдүлилаһи шөкөр. Намазын да уҡыйбыз, уразасын да тотабыз, но мына ике йыл хәзер тота алмайбыз. Давлениебыз бар. Инде бабайдан ҡалған шундый теләк бар инде. Сиксән өскә сыҡтыҡ Хоҙайҙың рәхмәте белән, әлхәмдүлиллаһ.

Мин мулла нәселенән. Ҡартәтәйем мулла булған. Алар умбер малай, нисә ҡыз булғаннар. Инде бик белмәйем. Бик күп йыллар үлгәннәр инде. Репрессияны сүләргәме, йуҡмы? Минең ҡартәтәйем мулла булған Йәнсәйет ауылында, инәйем Йәнсәйет ауылынан килгән Яңы Аҡбүләк ауылына килен булып. Йәнсәйеттә безнең кебек халыҡ йәшәй. Алар күбесе артта ҡалған инде. Күп йыл йәшәлгән, быуыннар алышынған анта. Күпселек йуҡ элекке халыҡлар.

Минең ҡартәтәйем Йәнсәйетнеке булған. Шунда йәшәгәннәр инде. Ул ваҡытта ҡартәтәйемде, мин дә тумағанмын, репрессия ваҡытында ҡартәтәйемде алып киткәннәр. Ҡартәтәйемдең малайы туғызынсы йылғы булған, уны ҙа алғаннар. Семйәсе Йәнсәйеттә ҡалған. Шунан инәйемнең бер туған апасының кейәүен алып киткәннәр. Ул сигез йөҙ ҙә туҡсанынсы йылларныҡы булғандыр ул. Ул олораҡ булған. Уларҙың өсөсөн бергә алып киткәннәр репрессия ваҡытында. Аларҙы уйлап, йылап, әрнеп йатҡан йоҡосоз төннәрем дә күп хәттә. Шунан былар ун йыл йөрөгәннәр. Хәбәр-хәтерләре булмаған. Ауылларына ҡайта алмағаннар. Һәр икесенең дә өсәр балалары булған, балалар тороп ҡалғаннар бит инде. Ун йылдан суң, Хозайның рәхмәте белән, былар әйләнеп ҡайтҡаннар Йәнсәйеткә. Шул ваҡытта инәйемдең төшөнә кергән, ике самолет килә, ди, берсе безнең йортҡа төшкән, йаңы Аҡбүләктә була инде, икенсесе узып китте, төшмәҙе ти. Бабайым узып киткән, энесе инәйемнең йортона төшкән.

Инде бабайым ҡайтҡан саҡта, уфф, тәннәрем семерҙәй... машина булмаған, ул бет, ул йөн, кешегә-фәләнгә күрсәтерлек булмаған бабайым. Әле мин быйағына шул әрнеп, шул ҡәҙәрем тетрәнеп ниткән саҡларым бар. Шунан тегесе, туғызынсы йылғысы инде, йәшерәк булғас, анысы аруыраҡ, матурыраҡ ийе. Анысы туғызынсы йылғы, инәйемдең бер туған энесе. Шунан ҡайтып, Йәнсәйеттә йаңыҙан йәшәй башлағаннар, ызба эшләгән. Мыны йаңыҙан, нисәнсе йыл икәнен белмәйем, мулла баласы тип йаңыҙан алып киткәннәр. Төннә. Минең ҡартымның апасы бар ийе Йәнсәйеттә. Аларҙа ҡунғаннар, милисийә ҙә. Элек бит милисийә ҡурҡыу йуҡ. Әйтмәгән шуны. Әле ҙә йөрәкләрем, әллә ҡай йерләрем әрней. Бабайым, оло булғас, үлгән инде. Ә теге абзыйны алып киткәннәр. Ҡырҡ сигезенсе йылларҙа. Алып киткәс йаңыҙан, Башкирияға ҡайтмасҡа сүз әйткәннәр. Шунан бу әйткән инде, абзый. Минең, тигән, бер гөнаһларым да йуҡ, тигән. Ата-ана йафасынан ғына мына шушы йафаларны күрәм, тигән. Минең семйәм бар, тигән. Алып килсәм, булмасмы, тигән. Шунан, Хоҙайның рәхмәте белән, высылкасын тутырғас, Ҡазағстан обласында бер йаҡ ситтә Петропавловск шәһәрендә землянкаҙырмы, ызбаҙырмы шунда, ызба нитеп йәшәгән, Хозайҙың рәхмәте белән. Менә мин аны барып күрәлмәҙем. Нимәшләп бара алмаҙым, әрнеүем бар шундый. Мында малайы бар ийе утыз икенсе йылғы. Ағас башы үлсәгән, десятник булып эшләгән. Мыны алып китәргә булғаннар, тағы төннә алып китәргә. Бу төннә килеп кергән, Йәнсәйет белән Йаңы Аҡбүләк арасы утыз саҡрым. Килде, ди, инәйем әйтә, мынау бер йоҙороҡ хәтле генә, бер ҡаҙаҡ инде, дүрт йөз грамм май бирҙем, ди. Шул көйө китеп, Ҡаҙағстанда йәшәп, ул да хәҙер донйа ҡуйҙы. Шунан теге абзый, инәйемдең бер мең туғызынсы йылғы тигәне тағы нитте. Шунда йәшәп, шунда үлде. Минең ҡартыйым бар ийе, мулла ҡатыны була бит инде. Ун сигез йыл инәйемдә торҙо, суғыш ваҡытында да. Суңыҙан теге малайы Ҡаҙағстанға алып китте, шунда вафат булдылар. Шунда шул абзыйның бер мөнәжәте бар иҙе. Менә ул ун йыл ултырған, әйме? Асылынмаған да, суғышмаған да. Асу да китермәгән. Инәсен алып суңынан, ҡараҙы аны шул Петропавловскийҙа. Нисә йыл торғанын белмәйем. Алтмышынсы йылны ҡайтҡан ийе. Аннан соң нитмәҙе... Белмәйем, хәҙер күп йыл инде. Алтмышта ҡырҡ йыл, быйағы тағы алтмыш булды бит инде.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Мөнирова Нәсимә Ғәлихан ҡыҙы, 1938 йылғы (фотола – уртала)

Мин өс йәштә булғанда әтәйем суғышҡа киткән. Шунан әйләнеп ҡайтмаҙы инде ул. Шулай тороп ҡалдым, инәй белән йәшәҙек. Шунан бик йәшләй эш башларға туры килде. Жите класны беткәс тә фермаға кердем. Шунан анда башта силос ташыҙым. Аннан соң бозау ҡараҙым. Аннан бозау ҡарағандан соң, дояркаға кердем. Шул дояркада эшләп, тормошҡа сыҡтым. Тормошҡа сыҡҡас, ике балабыз булды. Шул ике бала бересе жиде йәштә, берсе өс йәштә булғанда фәжиғәле үлем белән иптәшем үлеп ҡуйҙы. Мин егерме сигез йәштә иҙем. Шунан егерме сигез йәштән соң, ҡаушап киттем ҡый... шул ике бала белән тороп ҡалдым инде мин. Юлдаш ауылында тыуып үстем, шунда йәшәйем. Тарихын бер ҙә әйтәлмәйем.

Ат белән төштөк инде килен булып. Илле туғызынсы йылда килдем инде мин дә. Ат белән кашауай белән ҡыш көнө төштөм. Кеше күп кенә жыйыла ине элек. Бейеү була ине. Килен булып төшәргә ниткәс, ҡомған белән киленде тышҡа алып сығып керәләр изе. Тәхәрәтләндерергәлер инде. Шулай тышҡа сығып керә иҙек. Халыҡ жыйылған, бийей. Мендәргә бастыралар. Йомшаҡ булырғалыр инде. Бал, май ҡаптыралар. Тәмле, татлы телле бул, итәғәтле бул, шәфҡәтле бул, тип. Тәртиплесең тип, димләп, ун жите йылдан соң тағы тормышҡа сыҡтым, өс бала өстөнә. Икенсе иптәшем белән ҡырҡ йыл йәшәдек. Бер балабыз булды. Хәзер ул иптәшем үлгәнгә биш йыл. Йәшәп йатабыз шулай. Баллар йардәмләшә инде. Ҡарашалар, рәхмәт. Ризабыз. Шошылай йәшәгәнгә.

Бабайлар безгә ҡалдырзылар инде васийат итеп дин. Уразаға тәрүәх уҡыйбыз. Аллаға шөкөр. Мәүлит айында мәүлит әйтәбез. Мәүлитнең нейе жиде бит ул. Шуны хозайның рәхмәте белән шуны битләдек. Шуны әйтәбез йыл да, мына хәзер генә тауыш бетте, әйтергә бик былдырып былмай.

Менә ахирәтем белән ашҡа бергә барабыз. Эшне бергә эшләйбез. Тик айырым йоҡлайбыз ғына. Бергә дә йоҡлаған сағыбыз күп. Минем иптәшем үлгәнгә биш йыл, дүрт йылның буйына бер көннө беребездә, бер көннө беребездә ҡунып шулай йөрөҙөк инде. Мәүлит әйтәбез инде.

Ней башҡорт түгел, ней татар түгелбез. Төшөп ҡалғанбыз. Төшөп ҡалған бер ауылбыз инде.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы менән Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

ЯҠУП АУЫЛЫ

Ғилмиярова Дилара Фәнил ҡыҙы, 1973 йылғы (фотола – уңдан икенсе)

Безнең Яҡупта шишмә бар, ҡоромай бер ваҡытта. Аның исеме йуҡ. Бына Лилиә апа үзе төп Урта ауылдан. Килен булып төшкән Туйышҡа, ә Туйышта ике урам, ул хәзер Туйыш инде. Уртауыл дип атала безнең ауылның исеме, Туйыш белән Яҡупны алғанда – урта ауыл. Ә мин үзем менә төп Яҡупта тыуып үскәнмен, Яҡупта йәшәйем. Ә общий алғанда безнең Уртауыл инде элек-электән. Безнең ауылыбыз ике исемле инде, йуҡ, дүртәү икән: Яҡуп, Туйыш, Таш мәсет, Уртауыл. Ике ауылдың уртасында ҡалғанға Уртауыл булған. Урталыҡта булған, бөтөн ауылларға ҡарағанда безнең ауыл урталыҡта бит инде. Безнең дә шишмәбез бар, мин ул шишмәнең исемен белмәйем инде, белгәннәрде вис әйттек инде. Коммунистар зираты дейбез. Безнең үзебеззең Иске зират бар. Анда исследовательский группа килгән булған. Анда йазылған ташлар сығып тора ҡәберләрдән, полностью зурайтылып алынған. Быйыл йаз эшләнеп бетте бөтөн халыҡ йәрҙәмендә, аҡсалар жыйып. Йазылған нейләрне килеп даже уҡый алмадылар. Мең дә биш йөз күпме, мең дә өч йөз күпме йылдан кешеләр күмелгән. Арабса йазылмаған алар, икенсе төрлө йазу. Элек менә силос йамы ҡазыған ваҡытта сөйәк тапҡаннар, мамонт сөйәге... зур сөйәк тапҡаннар. Оло кешеләр хәзер ауылда әзәйеп йаталар, алар да ҡай берләре электән ҡызыҡсынмағаннары булған, ҡызыҡсынғаннары да булған.

Бөтөн болонноң, бөтөн урманның безнең ауылда вис исеме бар. Һәр нәмәнең исеме бар. Әммә без аларның тарихын, ҡайдан килеп сыҡҡанын нисектер белмәйбез. "Илле сумлыҡ" дигән жир бар, кемдеңдер илле сум аҡсасы төшөп ҡалған да, илле сумлыҡ тип кенә әйткәннәр, дибез дә ҡуйабыз. Ләйсән ҡуаҡ бар бездә, без аны белмәйбез, әнә Лилиә апа әйтә, Ләйсән түгел, Йәйсән ҡуаҡ, ди. Ләйсән түгелме ни? Йәйсәнме ни? Йәйләүгә сыҡҡан буғаннар? Йәй сүзе белән бәйле? Йәйләй торған урын инде. Ә без Ләйсән дип йөрибез аны. Бар бездә Имәнлек, Сайысҡан ҡуаҡ, Сазлыҡ. Сазлыҡ диләр, саз буған инде. Сайысҡан ҡуаҡ – сайысҡаннар күп буғанға.

Имәннек бар. Имәннектә бөтөн генә имән генә анда. Бөрлөгән тау башы бар. Бөрлөгән үсә анда. Түбән басу, дибез. Ныҡ матур жир буған инде ул, бик әйбәт уңышлар уңған. Аның шишмәсе дә бар ич ийе әле, әйме? Киндер шишмә бар. Киндер үсте микән.

Без мәктәптә уҡығанда уҡ белә идек, Аҡбүләк уҡыусылары белән Уртауыл уҡыусылары, Яҡупларның ныҡ разница бирә сүләшеүе.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ БӘРҘӘШ АУЫЛЫ

Ғиндуллина Мәрйәм Мөхөтдин ҡыҙы, 1949 йылғы

Менә быйаҡ тау Башҡорт тауы тип атала, сөнки шушы үзебезнең районның Хәлил тигән ауылыннан кешеләр күсеп килгәннәр, аларны башҡортлар тип атағаннар, ә безнең әтәйемнәр күсеп килгәннәр Шишмә районынан. Мына шушы йаҡҡа бер мең туғыз йөз сигезенче йыллар була. Әтәйем ун сигез йәштә булған мында килгән уаҡытында. Ул уаҡытта өйләнмәгән әле әтәйем. Үзенең әтәсе, алар биш бала. Менә шушылай. Тағын шушы безнең районға Шишмә районынан Келәш ауылынан килгәннәр, Ар ауылынан килгәннәр, Сәлих ауылынан килгәннәр. Сәйфи Ҡудашның, Мостай Кәримнең бик йаҡын туғаннары безнең ауылда йәшәп йата. Алар, мәғәйын, мындағы туғанларын хәтерләмәйләрдер дә. Шушы Әүбәкер исемле бабай булған ул, Келәш ауылынан килгән бабай, Мостай Кәримнең бер туғаннары Мөршидә, Хөршидәме берсе, шулар белән сәнскә шуып йөрөгәннәр. Ул апай хәзер туҡсан нисә йәштә, хаман сөйләй әле ул аларны. Менә шушылайттереп теге йаҡ тау, безнекеләрне йөрөткәннәр мишәрләр дийеп. Аларға урынны бик аз биргәннәр, ике тау арасында ғына. Шулай булса ҙа, былар өстөнлөк алғаннар ауылда, шулай дип әйтәйем инде. Бөтөн нәрсәне алар

ойошторғаннар. Шуннан соң, тора-бара ауылны хәзер, былар өстөнләк алғас, йар буйына күсеп ултырғаннар. Ул ауылны йөрөткәннәр Әмин дейеп. Белмәйем, Шишмә районында Әмин ауылы бар. Шул ауылны үз иткәннәр? Менә безнең этебез бар ийе, мин бәләкий сах̌та хәтерләйем, аны Әлбә тийеп йөрөтәләр ий. Шишмә районында Эльба йылғасы бар икән. Әллә менә шушы йылғаның исемен әлеге к̌артый-к̌артатайлар сағынып, бу этк̌ә лә шушы исемне к̌ушк̌аннар. Но, әтәйем безнең бик эшсән кеше иҙе. Менә теге аслык̌ йылларында, суғыш уак̌ытларында йылғаның теге йағында, уң йак̌ йарында йәшәгән кешеләр берсе дә ас̌ка үлмәгән, ә быйак̌ йак̌та кешеләр күб үлгән. Аслык̌ йылдарында. Бер к̌әбергә икешәрне салғаннар хаттә. Менә шушылайттереп кешеләрнең исән к̌алыуына әтәйемдең роле зур, дип уйлайым мин. Әмин ауылы хәзер йук̌, берәү бер ни, өй күтәреп к̌уйҙы. Может тағын булыр.

Шунан соң, жир-су атамаларына килгән уак̌ытта, үзебезнең ауылның исеме турында ике вариантны беләм. Йүрүзән йылғасы бәрҙе балығына бай, шушыңардан килеп сык̌маны микән? Бәрҙе-Бәрҙәш, бәрҙе ашы. Шуннан соң, күрше үтеп киттегез Абдулла ауылын, элек Бәрҙәш тип йөрөтәләр ине. Икенсе боронғо исеме Бәрҙәш. Йылғаның бы йағына, иң өстәге урамға шушы ауылдан кешеләр килгән быйак̌к̌а күсеп. Менә алар алып килгән бу исемде. Яңы Бәрҙәш. Башк̌а исем йук̌. Ә арйак̌ны Кантон тип тә йөрөтәләр. Кантун ауылы. Минең документта, туу турындағы документта Йаңы Кантон тип йазылған. Ни өсөн кантон тинеләр икән, ансын белмәйем, шуның белә к̌ызык̌сынмағанмын.

Шуннан, ауылға кергән вак̌ытта К̌ығызыш тигән урын бар. Аны берәүләр К̌ызығыш, икенселәре К̌ығызыш тей. Ындыр табағы бар ийе. Шуннан һуң, мына песәнлеккә китсәк, иң беренсе Пирауай к̌ул тибез. Беренсе кереп китә к̌ул икенсе йак̌к̌а. Беренсе к̌ул, первый к̌ул. Шуннан соң, барабыз, Урта к̌ул, тибез. Ансы кереп китә тағын к̌ул булып. Шунан барабыз, Озонборон дип атала, мынысы бийек тау. Шушы тауның башынан менеп песәнлеккә.

Әбиләр к̌ыры бар. Унда мына шушы байа әйткән Шишмә районынан күсеп килгән әбиләр, теге урман йанындарак̌ уларның өйө булған. К̌айҙа киттегез жиләккә? Әбиләр к̌ырына жиләккә барабыз. Мыны ике төрлө аңларға була бит инде, әбиләр к̌ырына, йанына йә к̌ыр, йалан. Шунан соң, Порот ти ауыл халк̌ы. Ул пруд, буа. Йүкә батырғаннар, мунчала эшләгәннәр. Унда шишмә, зур шишмә. Ә халык̌ аны Порот ти, пруд тимәй, порот. Шуннан һуң, Шәрип йаланы. Менә төрлө вариантлар бар.

Ауылны Сык̌ты тип тә йөрөткәннәр. Менә аның, кем әле ғалим, шушы атамаларны өйрәнә торған, цехта, тип йаза ул. Што-то ул вариант миңә ошамай. Былар бит инде теге к̌ул эсенән, Йүрүзән йылғасы буйына сығып утырғаннар. Шуның өсөн әлеге безнең ц түгел бит инде, Сык̌ты. К̌айа барасың? Дүртөйлө ауыллары, Кеҙесе ауыллары, Сык̌тыға барам, ти.

Шунан соң, Сык̌тыбашы. Урманны кисеп, әтәйемнәр зур йалан эшләгәннәр. Ул ағасларны кискәннәрен сөйләгән уак̌ытта утырып к̌ына иларлык̌. Ағачның башына озон арк̌анны мендереп бәйләгәннәр, теге ағасны ничә баласы бар, шуларны вис алып барып ыршыларны ауҙарғаннар, чтобы тамыры белән аусын, теге кисеп кенә аузарсаң, тегендә тамырын да йук̌ итәргә кәрәк бит инде. Менә шушылай иттереп зур печәнлек итеп сәсеүлек жире эшләгәннәр. Шул була Сык̌тыбашы. Шуннан соң китсәк, Мишәрләр тәтешлесе. Тауның был йағы – Башк̌ортлар тәтешлесе, теге йағы – Мишәрләр тәтешлесе. Ул Мишәрләр тәтешлесе әлеге безнең әтәйемнәргә барып тоташа инде. Мишәрләр эшләгән ул жирне. Зур печәнлек йалан. Элек бит инде Сак̌мағош районынан, Тәтешле районынан кешеләр урман эшләргә киләләр ийе. Шушының белән бәйлеҙер. Бригад, бригад эшләйләр. Мында былары, тегендә тегеләре. Шунан исемләре торған да к̌алғандыр инде.

Колхозлар ойошк̌ас, бу жирләрне әтәйемнәрҙән тартып алғаннар. Колхозға тороп к̌алған бу жирләр. Менә мин ғүмер буйына шушы йаланны үткән уак̌ытта әтәйемнәрнең көсөн уйлап, иламай ғына үткән сағым да булмағандыр.

Әмер авзыйларның нейе, к̌арттасы Шәрип булған. Ул килеп пешән эшләгән, пешәннек. Шәрип йаланы мына шуннан к̌алған. Нийә, колхоз вак̌ытында әтәйемләр эшләгән зур йаланнар колхозға тороп к̌алды бит инде. Әтәйем эшләгән жир дә. Колхоз бөткән ийе, лесхозға бирҙеләр. Ә безгә йук̌. Лесхоз хужа ул жиргә.

Минең иң йаратк̌аным – шәңгә. Мин аның к̌амырын әпәй пешергән к̌амырны файҙаланам. Мин аңарға май салам, берәрне генә йоморк̌а сытам. Тәмле итеп эшләргә кәрәк шәңгәнең бәрәңгесен. Ак̌ май, әлеге ауылда булғас, шуннан соң әзерәк к̌аймак̌ та салам, сөтнө жылытып алам. Хәзер микроволновкалар бар бит инде. Шунан әйбәт итеп, озак̌ итеп төйәргә кирәк. Бәрәңгесенә жәй көннәрендә, көз йоморк̌а булған уак̌ытта йоморк̌а ла сытам. Шуннан соң к̌амырның өҫтөнә, к̌амыр әзерәк күтәрелгәс, бәрәңгене салам, ипләп кенә, басмай ғына. Шуннан соң, шушы бәрәңге өҫтөнә к̌аймак̌к̌а йоморк̌аны сытып, шуны буйап к̌уйам. Мистә пешерәм. Мистә пешергән шәңгә духовкада пешергәннән айырылып тора.

Йомро мис, йомро пис, әпәй писе бар. Йомро мис эй йылы була ул. Бер мәртәбә йағасың көнөнә, бер суткаға йетә аның жылысы. Утынны кистән мис астына кертеп к̌уйабыз инде, мис алды, мис башы, йүшкәсе, тибез.

Матса, франтун, франтун астын тегәбез, тиләр ине. Астына йәбештереп теккәс. Тәрәзә, рам, тупса, йаңак̌, башы, тәрәзә башы, тибез. Тәрәзә өлгөсө. Тәрәзә к̌апк̌асы бездә йук̌, безне урманнар сак̌лай.

Бит алмасы, керфек, ийәк, иреннәр, к̌улбаш, терсәк, тез – тубык̌, балтыр, тубык̌ арты – сәндер, шайтан ашығы, үксә, айак̌ биле, йанбаш, к̌алак̌баш сөйәге, йөрәк, бауыр.

Божья коровка – әтүмес. Әтүмес килә, к̌ас, к̌ас, тибез. Дауамы ла бар ул. К̌улға к̌унса, тегегә к̌арап, шуны әйтсәң, осоп китә.

Черемуха – шоморт, муйыл ағасы, шоморт жыйарға барабыз, тибез, мешок – к̌апсык̌, бик сирәк кенә – ток̌сай, угол – мөгөш, посмак̌ та тибез, боярышник – боярышник, шиповник – гөлжимеш, малина – к̌урай

жиләге, земляника – ҡайын жиләге, клубника – жир жиләге, самец – ата, үгез, ҡолон – ҡолҡай, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, печка – мис, пиис, хлеб – әпәй.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ МУЛЛАҠАЙ АУЫЛЫ

Муффазалова Рәсимә Шәйхулла ҡыҙы, 1950 йылғы

Мин Иске Муллаҡай ауылында тыуғанмын. Безне башҡортса үрәтмәҙеләр. Без рус мәктәбенә уҡырға керҙек. Теге йаҡ Муллаҡайҙа уҡыҙыҡ. Анан был йаҡҡа сыҡтыҡ. Мин ике мәктәптә уҡыҙым. Анан ауылда кейәүгә сығып, ауылда йәшәҙем, балалар үҫтерҙем, балаларымны уҡыттым, үҙем садикта эшләп пенсийаға сыҡтым. Дүртенсе Муллаҡай алыштырам инде хәҙер. Элек-электән бына безнең утрау барыйе анда, Өскө Муллаҡайға сыҡҡанда бар, шунда ауыл булған элек. Элек был йерләр сәсеүле урын булған. Шунан безне күсерҙеләр теге йаҡ Муллаҡайға. Анан Павловка су бирҙе. Элек су йуғыйе. Иҙел сай ғына ийе. Беҙ Иҙел аша йырып йөрөй ийек. Аннан Павловкаға суны биргәс, хәзер безне күсерә башлаҙылар аҡса биреп. Аҡса бирҙеләр ҙә күсерҙеләр. Кемгә был йаҡтан бирҙеләр урынны, кемгә нейҙән бирҙеләр, Иске Муллаҡайҙан бирҙеләр. Безнең әтәйебез, ҡартатайыбыз да барыйе, әтәйемдең әтәсе дә, алар риза булмаҙылар, был йаҡта ней иҙе, бик төп күп ийе. Ағаслар төбө күп ийе. Был бит Муллаҡайны ҡырҡып, ағасларны ҡырҡып, шулай ауыл эшләҙеләр. Без Иске Муллаҡайға сыҡтыҡ нейгә, ҡартатайымлар ташлаттырмаҙылар инде әтәйемнәрне, әйҙә бер генә бөртөк малай тип. Анда йәшәҙек. Уннан был йаҡҡа сығып ызба бөтөрөп алдыҡ. Иптәшем, балалар белән. Сплав шутынан ызба бөтөрҙөк. Ул йаҡытта сплав гөрләп тора иҙе. Төйҙән, Сарыстан, Иҙелдән ағас төшөрәләр ийе. Ҡыш көнө урман кисәләр ийе бездең ирләребез. Анан жәйгелектә теге ағасны бәрәләр суға. Бына шулай итеп йәшәп йаттыҡ. Әтәйем алдынғы бригадир булып эшләҙе сплавта. Мәскәүләргә барып йөрөҙө. Мин алтынсы класта уҡыған саҡта, әтәйем йанына барып номер йаза инем пучокларға, балта менән йунып шулай итеп. Әтәйемдең исеме Сабиров Шәйхулла Сабирович. Бик әйбәт кешеләр ийе әтәйем менән инәйем. Ағас тартып йөрөҙөләр. Сортировшиклар бар, аларны оҙаталар ийе, әтәйем үзе сал озатып йөрөй торғаныйе. Павловкаға ҡәзәр алып бараларыйе. Павловкала таратып бөтөрәләр ийе.

Алтмыш сигезенсе йылны килен булып төштөм. Ауыл йегетенә сыҡтым. Балаларым шунда уҡыҙылыр. Оло малайым Кунгурҙа уҡыҙы, икенсе малайым Салауатта уҡыҙы, кесе малайым Ҡариҙелдә уҡыҙы. Ике ҡызым бар. Оло ҡызым Иглиндә эшләп йөрөй. Бәләки ҡызым Абызовода эшләп йөрөй.

Ыйыҡташ бар бездә, мәктәптә уҡығанда менә иҙек, шуның өҫтөнә менә иҙек. Талтыш тигән тауыбыз бар, бик текә, матур мәшкәле тауыбыз бар. Мазарлы ҡул буйы бар. Бесәнгә йөрөгәндә элек дилянка чистартҡандар шунда, дилянка алғандар, самый тирән ҡул буйы ул, Жәйләү ҡул буйы бар, анда трактор белән йөрөҙөләр элек. Ҡунып йөрөгәндәр шунда буткалар ҡоршап. Өс су бергә ҡушыла безнең Ыйыҡташ астында, Сарыс суы, Төй суы, шунан Уфимкаға килеп ағып төшә инде. Өс су бергә ҡушылған был урында бер нәрсә лә булмас, бер ниндий мөфтәләгә төшмәҫ, ти халыҡ. Шул тел белән сөйләшәбеҙ инде беҙ. Ҡартыйлар белән үскәс, бындай сүзләр бар инде.

Сарыс суында бер төрлө балыҡ йәшәй, үрсеп йата. Төй буйында икенсе төрлө балыҡ үрсей. Сулары да икенсе төрлө. Сарыс суы бик йомшаҡ. Ә Төй суы ҡатыраҡ. Менә безгә водокачканан Төй суы килә, Төй суын эсәбез. Су үткәрелгән өйләргә безгә. Иҙел суы ла бик йомшаҡ. Бик ташып киткән әле ул Изел суы ҙа. Йаз көнө вис болонларны баса, ағас килгән саҡта бик ҡаты таша инде. Топляк итеп сүпләп торалар, сатып торалар. Иптәшем ашатып утыра иҙе, балан сискә атҡандан соң ғына йарай, ун бишенсе июндән соң ғына балыҡ тоторға йарай, сезоны. Сарыс суында бәрҙе бик күп, алабуға, йөмрөкәй бар. Төйҙәгесен белмәйем. Төйҙә ниндәй балыҡтар тораҙыр анда. Соҡорларында сом йата, налим йата, тиләр. Бында төрлө балыҡтар бар: шүкә, окунь, судак, алары өргәтелгән балыҡ инде судак. Икенсе йерҙән йебәрәләр. Бик жирный түгел ул. Зур лещтан бигерәк тә бәлешкә һәйбәт. Сөт ризыҡтарынан, эремек билмәнен, ҡыҙыл эремсек эшләйләр. Эшләйбез. Хәҙер йалҡаулар бит. Ҡорот эшләмәйләр мында. Үҙем эшләгәнем булмаҙы. Минең ҡәйнәм ҡарсыҡ эшләй иҙе аны ҡоротто.

Инәйемдең әтәсе Солтанбәктән иҙе. Мин каникулға барып йөрөй иҙем анда. Йер йеләккә ҡартыйым Арҡырытауға йуғары тауға алып менеп китә иҙе, каникулға бара иҙек, йеләк жыйып ҡайта иҙек. Киптерә иҙе. Элек варинйә ҡайнатырға белмәгәндәр бит инде. Киптереп, үземә биреп ҡайтара иҙе ҡай саҡта. Шунан сары майны эретеп, ана шул ней белән йер йеләге белән үләненнән уып, өстәлгә ҡуйа торғаныйыҡ. Бәйрәмгә гел шулай әзерләй иҙек. Ҡызыл эремек ҡуйа иҙек. Ҡартыйымлар гел шулай өстәлдән өзмәнеләр бер уаҡытта ла. Тукмасны алдан уҡ кисеп, әзерләп ҡуйам. Жәйеп ҡоротоп алам, шунан кисәм. Бауырсаҡ та эшләйбез.

Йәймә тип тә, жәймә тип тә сүләшәбез. Йәймәне жәйәбез без. Сискә итеп тә пешерәм. Майаш пешерәм. Нейә, үзем салам.

Ҡартатайым Рамайны йырлай иҙе. Ҡурайҙа уйҙай иҙе. Хәзер онотола сүзләре.

Ирҙең ағаһы – абый. Езнә тинек. Еңгә тинек. Кәстрүлне мистабаҡ тиләр. Жәйенкә тиләр. Тустаҡ тип ҡартыйымлар сүләшә иҙе. Сүмес – су сала торған. Половник – сүмес.

Сөгәлйән тип дождевой червь атала.

Жыйам, мәтрүшкә жыйам, сары мәтрүшкә, баланым, алмам бар. Йалан сейәһен йафрағына була алып ҡайталар инде.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Әхкәметдинова Нәзилә Хәмәтйән ҡыҙы, 1954 йылғы

Муллаҡай ауылында тыуғанмын, Ҡараиҙел районы тип йазылған. Башҡорт тийелгән.

Белемем йуғары, Бөрө педагогия институты беткәнмен, ситтән тороп уҡып. Тормоштамын, кийәүдәмен тийәргә инде, бер ҡызым бар, ике оноғом бар.

Электән мәктәптә эшләдем, шунан юғары Уфада эшләдем, аннан ауыл хакимийәт башлығы былып эшләдем Муллаҡайда, Муллаҡайның үзендә. Ун йыл. В общей сложности күпме была икән, утыз жиде йыл микән, общий эшләгән стаж? Депутат былғаным былды, районда да, ауылда да, хатын-ҡызлар ойошмасын алып бардым, Ветерандар советын алып бардым. Общественные работы тип әйтелә бит инде. Пенсийаға сыҡканнан соң инде менә безнең шушы китапханада йыш ҡына, шуннан клубта или ничек тип әйтәләр аны башҡортсаһы, йыш ҡына мында шул ауыл тормошонда ҡатнашып, төрлө күргәзмәләрдә ҡатнашып йөрөгән кешебез инде. Күп кенә әбиләр белән осрашам, бабайлар белән осрашам, аларының хәлдәрен беләм, аларның тормышында эшләгән эшләрен ҡыуанып ҡарайым менә, допустим ҡул эшләреме, баҡса эшләреме тағы. Үзебезнең ойошма бар районда, шиғриәт сөйөүселәр, йазыусылар төркеме бар шундый, ничек атала әле ул, ҡара, оноттом, ҡызлар. Шунда аларның йазған шиғырләрен, китапларын уҡып, алар белән бергә тыңнап, аларның ҡайсысын обсуждать итеп, мероприятиялар үткәрәбез инде. Әле менә китап сығарҙыҡ, ул быйыл ғына түгел, хәзер мин сезгә күрсәтәм.

Ырыу-нәселем – балыҡсылар ырыуыннан, ә бөтөн тармаҡларын хәзер генә исләп әйтмәйем, былай балыҡсы ырыуынанбыз үзебез. Минең әней Асҡын районы Султанбек ауылыннан, ә әтейем Тозлоҡуш ауылы Саҡмағош районынан, шуның өсөн ырыу – ике йаҡлап. Әтиләрнеке анда ҡыр йылан булырға тийеш, ә вот әниләрнеке, скорее всего, балыҡсы былғас, ҡыпсаҡлар былды микән, ансын, ҡызлар, точно ғына әйтмәйем.

Безнең йаҡта өс йылға аға. Берсе элек-электән тип аталған Ҡара идел. Аны нәрсәгәҙер Уфа йылғасы тиләр, Уфимка, әйе, Уфа йылғасы, ә фактически ул Ҡара йылға, Черная река былырға тийеш, потому что ул ниткәндә дә былай төсө дә аның ҡара, нәрсәлектән килгәндер. Анда күп кешеләр дә йуҡка сыҡкан бит инде, су тәрән, особенно Павловский ГЭС төзөлгәннән соң. Шул йылғаға, Ҡараидел йылғасына, безнең Төй йылғасы ҡойыла. Менә ул мынау тау буйлап менә килә, Төй йылғасы, шуннан ана теге нейдә тау йағыннан инде Сарыс йылғасы килә. Алар менә шулай ағып киләләр дә, ана шул безнең Изге тауда Ыйыҡташта ҡушылалар да бер сигез йөз метр бергә нитеп, ҡосаҡлашып, Ҡараидел йылғасына ҡойалар инде. Сарыс суында бигрәк күп шишмәләр, аның суы салҡын, зәңгәр суыраҡ та былып тора. Төй йылғасында тоже чишмәләр күп, но анда суы йәшелрәк, ҡушылған йердә менә шундай разделительный полоса бар анда, прямо ике йылға мына шулай ҡушылған йердә бер-берсенә бүленеп тора, күренеп тора даже, мына ҡарасағыз нидә. Шунның менә ошо ике йылға ҡушылған йердәбезнең Ыйыҡташ тигән тау тип атала инде. Ул тоже шундый Изгеләр тауы, Изге тау тийеп атала, Ыйыҡ. Ыйыҡ былғас, изге була бит инде ул, сезнең башҡортса шулай, дөрөс быламы? Ыйыҡ таш вот. Анда тарихы аның бик күп.

Айыулар бар, бүреләр бар, төлкөләр. Киләләр, малларны ҡышҡа әзерләнгәндә әзрәк хөжөм итәләр инде ул. Бер-ике йыл пока безнең йаҡта улай нителмәй, но менә сез әле килгән йердә, менә поворот бармы, ана ағаслыҡ, вот ана шунда да киләләр алар, шул юл аша сығып китәләр. Балалары да бар, йеләккә-фәләнгә йөрөгәндә кешеләр күрә бит инде ул. Если ҡарарға теләсәгез, пожалуйста, ана шул Сөйәнтөз нейенә барасыз, анда прямо шундый зур-зур алар айыу эзләре. Ҡошлар, Башкирияда былғаннар почти барысы да бар. Аҡкошлар килә мында менә, перелетные, үрдәкләр бар.

Бездә бер уаҡыт бик күп үсте американский клен, вот аны, ул шундый действительно бик түземне, бик шунтый ней ағас былды, аны ҡырҡып бетереп тә былмай иде. Ней, шундый заразный тисәм, йарамас. Но тополләр бар ул, ну күп түгел. Бездең ауылда нителмәгән, Муллаҡай ауылы менә мынсы безнең алтмышынсы йылны күсерелгән бийаҡ йаҡҡа, ә былай сул йаҡта былған бит инде. Ә Иске Муллаҡай тибез инде, или Муллаҡай ул ней буйынса, карта буйынса, ул башта тауда булған бездең, аннан зур нейгә сығарылған, Павловский ГЭСны ебәргәс, затопление зонысыннан ул күтәрелгәннәр инде кешеләр, ә основной мына бу ауыл йаңы Муллаҡай илле, ә алтмышынсы йылны, илле туғызынсы йылны сығара башлаған бийаҡ йаҡҡа. Үсә ул тополләр, просто кешеләр особо аны утыртмағаннар инде мында, тем более безнең бит инде бу ауыл урыны да урман былған, аны ҡырҡып нитеп.

Әлеге үскән ағаслар барысы да бар. Сосна, ель, русса әйтеп китәм хәзер, әйе, береза, липа основной ниләр бит инде, шуннан лиственница сирәк, ансы нидә, шыршылар ике-өс төрлө. Смешанный лес, ә основной теге хвойныйларны-фәләннәрне, хәзер бит инде бездең урман эше былғас, күбрәген ҡырҡып бөткәндәр бит инде, егерменче йыллардан башлап мында бит инде ағач әзерләгәннәр. Хәзер күбрәк не столько лес, сколько, наверно, туризм, и животноводство.

Безнең мында частныйлар ғына, ней предприниматель берәү генә, алар ней молодняк үстерәләр. Халыҡның сыйырлары, маллары әзәйде, потому что халыҡ олоғайа. Зуевкада менә целый комплекс, Ургушта, шуннан Аҡбүләктә бар иде, пчеловодство белән заниматься итәләр бит инде бик күп халыҡ. Йүкә балы иң беренче алалар, менә Сәпәштә безнең Дмитрий Еникеевныҡы шул ҡәдәр әйбәт, безнең ауылда тоже. Основной, ней, йүкә балы, аннан чәчкә балы, аннан гречичный и иван-чай. Безнең үзебездә дә ауылда күп кенә кешеләр ҡорт тоталар инде, ҡортсолоҡ белән заниматься итәләр. Быйылғы йылны аларның баллары күбесенеке әйбәт кенә былды.

Бездә экологически чистый район, промышленный ниләр йаҡын тирәдә йуҡ, менә Свердловский, Челябинский теге йаҡта дальше, шуның өсөн экологически чистый бездең район ул йаҡтан.

Климат йағы әзрәк йылынты, наверно, ул ҡәзәр илле градуслы сыуыҡлар бик сирәк була, в среднем где-то егерме биш, егерме, утыз, ҡырҡ та булғаны бар, ну анысы сирәгрәк ийе, конечно, климат әзрәк үзгәрде, элеккегә ҡарағанда жәйләр сууғраҡ. Бездә заморозки былғанда безгә алай влиять итмәй, без возвышенноста утрабыз, и безне еще менә шушы әле әйтеп киттем бит, безне Ыйыҡташ саҡлай, и менә ошо өс йылға саҡлай безне, туманнар күтәрелә дә и нейгә бирмәй. Ә менә тауға как только менден исә, анда ҡар йата, ни дә тиз анда, ҡыш была, сравнительно, мындағы ҡарағанда. Менә шул Ыйыҡташҡа менсәгез, сез ис киткеч күренеш күрер ийегез.

Йыл сайын безнең ней үтә, традицион өсөнсө август, вернее, беренсе суббота августа, безнең класташлар осрашыуы була. Ул ансы житмеш икенсе йылдан, житмеш өсөнсө йылдан башлап традицион килә, ансы мәктәптәге уҡып сыҡҡан класташлар-фәләннәре. Муллаҡай ауылында менә мәктәп безнең ней сигез, так безнең алтмыш жиденсе йылдан башлап, алтмыш жиденсе йылға ҡәдәр безнең жиде йыллыҡ былған. Алтмыш жиде, алтмыш сигездән – ун йыллыҡ мәктәп. Хәзер безнең туғыз йыллыҡ, кәмеде балалар. Регулярно безнең встречалар была. Әле быйыл өсөнсө выпуск средней школы была инде, үзенең илле йыллыҡларын үткәрделәр. Каждый юбилейный класс үткәрә. Анда уҡытыусыларны искә алалар, үзләренең достиженияларын сүләйләр, шуннан шул жыйылыш ҡайсы бер ваҡыт “Саумысыз, ауылдашлар”ға да әйләнеп китә.

Балыҡсылар бәйрәме үтә менә. Бер ике-өс йыл быламы әле, “Трехречье” да тип аталды, районнардан балыҡсылар килеп, йарышып, иң бәләкәй, иң зур балыҡлар, кем алдараҡ тотҡан, вот шундый бүләкләр, фәләннәр белән үткәрелә инде.

Конкурслар безнең үтә, әле менә без “Ҡызыл таң”ның йөз йыллығына бағышланған ҡулйаулыҡ сигеү бәйрәмендә ҡатнаштыҡ, анысы Уфа нейендә үткәрелде. Безнең жиде апа белән хатын-ҡыз үзләренең грамоталарын алдылар бит инде, бүләкләрен алдылар, анда алар үзләренең ҡыз саҡтарында сиккән ҡулйаулыҡларын күргәзмәгә нитеп, алып бардылар, әйе, вот шундый. Оста ҡуллылар күп. Сигеүселәр бар, бәйләүчеләр бар, шуннан, сәскә үстереүселәр күп бит инде, шуннан ағас белән эш итеүселәр күп кенәләр, бик матур үзләренең нейләрен, хәзер особенно үзләренең йортларын-фәләннәрен дә нитә башладылар инде. Без ағас эше белән эшләсәк тә, безгә ағас бирелмәде, шуның өсөн бездә бүгенге көндә, канешно, бик йалан йаҡлардағы кеүек матур йортлар әзрәк сравнительно. Менә организация бөтәр алдынан ғына безгә рөхсәт былды, ағаслар алып, үзебезнең йортларны нитергә, матурларға инде.

Без бешерәбез эремек пелмене, вареники. Эремек, эремсек пелмене. Творогҡа йомортҡа салып, ней, суған салып, шуны әйбәт иттереп бутайлар, тоз салалар, шуннан ней, пресный тесто, шуны раскатывать итәләр дә, и пелмен формасында салып пешерәләр, шул пельменне инде, пелмен дийем, вареникны йә ҡаймаҡ белән, йә сары май белән бирәләр инде табынға. Вареник ул эремек пелмене тиләр инде. Шуннан ҡыстыбый.

Ҡызыл эремчек сөт азыҡларынан, ҡатыҡ, сөзмә шуннан. Эремчек эшләгәндә ул ике төрле, мына мин үзем ике төрле эшләйем инде, берсе ней, йаңы сөтне туҡсан градусҡа ҡәдәр йылытасың да шуңа закваска саласың, асыған сөтме анда, ҡатыҡмы саласың, и ул сразу нитеп китә, эреп китә дә, остаивать итәсең дә, и ул йомшаҡ ҡына тәмне эремчек была инде. Ә икенсе вариантта ҡатыҡ эшләйсең, асытасың сөтне, ҡатыҡ иттереп ойотасың, шуннан шуны ҡыздрасың, и уже ҡаты эремек была, эремчек тимиләр инде аны бездә, эремек тиләр.

Ну и бездә бит инде, ҡызлар, непосредственно северо-восточный диалект, иң старинный диалект, элек-электән килгән. Бөтен Башҡортостанның бүтән өлкәләре, өлкәләре тийәйем инде, бүтән йердәре бездән алынған язык бит инде ул, шуның өсөн, мында, ничек тийеп әйтсәң, күп нәрсәләрне без үзебез дә белеп бөтөрмәйбездер. Безнең бит инде буталып та беткән диалект, шуныңа шулайраҡ та килеп сығалыр.

(Вәкилова Диана Тимерйән ҡыҙы, Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы менән Ғафарова Гөлдәр Иршат ҡыҙы яҙып алды)

Ҡариҙел районы йәнле һөйләшенең лингвистик үҙенсәлектәре

Ҡариҙел районы халҡының йәнле һөйләү теле башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалектының ҡариҙел һөйләшенә ҡарай. Был һөйләш Ҡариҙел һәм Асҡын районды башҡорттарының һәм ошо төбәктә йәшәгән типтәрҙәрҙең йәнле һөйләү теле иҫәпләнә. Улар — боронғо балыҡсы һәм ун (һун) ҡәбиләләре башҡорттары.

Ҡариҙел районы йәнле һөйләү теленең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәрен билдәләп үтәйек.

Вокализм (һуҙынҡы өндәр) системаһында диалект үҙенсәлектәре киң таралыш алмаған. Фактик материалдар нигеҙендә был өлкәлә күҙәтелгән ерле һөйләш үҙенсәлектәренән түбәндәгеләрҙе билдәләп үтергә мөмкин.

И – Ә. Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә әҙәби телдәге киң ә өнө һөйләштә тар и өнөнә күсә: *сискә – сәскә.*

О – Ы. Лексик берәмектәрҙең фонетик төҙөлөшөндә иренләшеү күренешен күҙәтергә мөмкин. Был осраҡта артҡы рәт *ы* өнө һөйләштә *о* ирен өнөнә күсә: *коңгорау – кыңғырау*.

Ө фонемаһы буйынса алып барылған ирен гармонияһының боҙолоу осраҡтары күҙәтелә: *көсек – көсөк, бетереп – бөтөрөп, бетен – бөтөн.* Әҙәби телдәге артҡы рәт өндәре гармонияһы һөйләштә алғы рәт гармонияһына күсә: *бәйрәмнәр – байрамдар.* Айырым һүҙҙәрҙә бирелгән өндәрҙең сиратлашыуы булырға мөмкин: *тәмам – тамам.*

Йәнле һөйләү телмәре ағышында рус теле һүҙҙәренә башҡорт теленә хас күренеш – һүҙ башына һуҙынҡы өндөң өҫтәлеүе осрай: *ысплаф – сплав.*

Билдәле булыуынса, йәнле һөйләш үҙенсәлектәре, башлыса, тартынҡы өндәр системаһында, кансонантизм өлкәһендә, сағылыш таба.

С – Һ. Был өндәр күсеше, билдәле булыуынса, төньяҡ-көнбайыш диалектын билдәләүсе төп тел күренештәренең береһе һанала. Билдәләнгән сиратлашыу һүҙҙең тамырында, һүҙ формаһы, яңы һүҙ яһалышында сағылыш таба:

– һүҙ тамырында: *сеңлем – һеңлем, сез – һеҙ, сыу – һыу, сыйыр – һыйыр, соң – һуң, сағызаҡ – һағыҙаҡ;*

– һүҙ формаһында: *килсә – килһә, эшәсең – эсәһең, бишесе – бишеһе, санасы – санаһы, ҡунмасаң – ҡунмаһаң, арасы – араһы;*

– һүҙъяһалышта: *бауырсаҡ – бауырҙаҡ, уаҡытсыз – ваҡытһыҙ.*

С – Ç. Әҙәби телдәге теш араһы *ç* өнө Ҡариҙел районы ерле һөйләү телендә теш *с* өнөнә күсә:

– беренсе ижектә: *дус – дуç, оста – оçта, иç – ис, ус – уç, бас – баç, өскә – өçкә, асҡа – аçҡа.*

– икенсе ижектә: *исәп – иçәп, дөрөс – дөрөç, урысса – урыçса, түкмәс - түкмәç.*

П – Б. Башҡорт әҙәби телендәге яңғырау *б* өнө һөйләштә һаңғырауланып, *п* өнөнә күсә. Был диалектологик күренеш, ғәҙәттә, һүҙҙең башында осрай: *пейәләй – бейәләй, пешер – бешер,пер – бер, песән – бесән, пөхтәлек – бөхтәлек.*

З – Ҙ. Был өндәр күсеше төньяҡ-көнбайыш диалектта киң таралған тел күренеше булып тора. Башҡорт әҙәби теле һүҙҙәрендә осраған *ҙ* өнө, башлыса, һөйләштә *з* өнөнә күсә: *зур – ҙур, язылған – яҙылған, сигез – һигеҙ, үзе – үҙе, әзер – әҙер, йөз – йөҙ, бизә – биҙә, Йүрүзән – Йүрүҙән.*

Һөйләштә *ҙ* өнө *з* фонемаһы менән сиратлашһа ла, хәбәр һөйкәлеше ҡылымдарының үткән заман формаһы яһалышында был өн актив ҡулланыла*: башлаҙым – башланым, ҡараҙылар – ҡаранылар, ҡалмаҙы – ҡалманы, ҡоршаҙыҡ – ҡоршаныҡ, эшләҙе – эшләне.* Миçалдарҙан күренеүенсә, әҙәби телдәге -*ны/-не* билдәле үткән заман ялғауы һөйләштә -*ҙы/-не* элементы аша белдерелә. Шулай уҡ үткән заман ҡылымдарының яһалышында һөйләштә д өнө әҙәби теленең *н, ҙ* фонемалары менән сиратлаша: *саҡырдылар – саҡырҙылар,әзерләде – әҙерләне, башлады – башланы, укыдым – укыным, бөтөрделәр – бөтөрҙөләр, яуды – яуҙы, бардыҡ – барҙыҡ.* Был өндөң башҡа өндәр менән сиратлашыу осраҡтарына миçалдарҙы осратырға мөмкин: *менә иҙек – менә инек, ҡайтты ҙа китте – ҡайтты ла китте, китте ҙә – китте лә, бара иҙе – бара ине.* Урын-ваҡыт килеш формаһы *д* фонемаһы аша белдерелә: *мәдрәсәләрдә – мәҙрәсәләрҙә, өйдә – өйҙә, мунсада – мунсала.*

Шулай итеп, Ҡариҙел районы йәнле һөйләү телендә күҙәтелгән фонетик процестар дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалектының тел үҙенсәлектәрен билдәләүгә ҙур өлөш индерә.

Район халҡы йәнле һөйләү телендә ҡулланылған лексик берәмектәрҙе билдәләп үтәйек. Ҡариҙел районы халҡының теле диалектизмдарға бай. Дөйөм диалектҡа хас диалектологик лексик берәмектәрҙән тыш, был районға ғына хас һүҙҙәр йыш осрай: мөйөш – мөгөш, мөғөш, босмаҡ, ҡойма – ҡапҡа, ҡамҡа – әтүмес, турғай – турғай, сыпсыҡ, үрмәкск – сөгәлйә үрмәкүс, ҡомаҡ – күсе, өй – йорт, ызба, йыуғыс – мунсала, табағас – икмәкте мейестән ала торған нимәбылғауыс – кәсәү, ҡаралты – ойкәртә, ҡолон – ҡолҡай, матур ҡатын-ҡыҙ – кантауай, таҙа, һау, олпат кеше – дастуйын, тәҙрә – тәрәҙә, күтәрмә – ишағал, бәпес тыныс һыҙлана – бала ҡайыша, туҙған әйбер – Мирғәжәм эфтиәге, баҡырса – билай, әсәй – инәй, атай – әтәй, ейән, ейәнсәр – оноҡ, апай – апа, түтәй, инәй – әбей, инәйҙең апаһы – ағабей, аҡ әбей, атаның ағаһы – аҡ бабай, ҡәйнә – әби, ҡайны – бабай, олатай – ҡартатай, ҡартатый, өләсәй – ҡартинәй, нәнәй, бирсәткә – бишбармаҡ, баҡырас – аш сүмесе, өйрәк – үрҙәк, бәпес – бәбәй, эт – көсөк, көсөк – көсөк баласы, кәзә бәрәсе – кәзә бәрәне, әлморон – гөлйемеш, селәүсен – сөгәлйән.

Шулай итеп, Ҡариҙел районы йәнле һөйләү үҙенсәлектәре телдең фонетик һәм морфологик системаһында сағылыш тапҡан. Шулай уҡ ерле һөйләш билдәләре район халҡының һүҙлек составында ла киң бирелеп, урындағы халыҡтың лексик байлығын күрһәтә.

КРАСНОКАМА РАЙОНЫ

БАҪҠЫТАУ АУЫЛЫ

Нәжметдинова Вәхисә Ҡасим ҡыҙы, 1945 йылғы

Мин Йаңа Йәнйегет ауылынан буламын. Әлеге көндә Басҡытауда торам.

Басҡытау ауылы бер меӊ туғыз йөз ун туғызынщы йылда шушы йаӊа жирлеккә килеп утырған. Күщеп утырған, күщеп утырыуларының сәбәбе шул булған: йыл да сыу басып йафалай торған булған. Ағидел сыулары, күл сыулары алар утырған урыннарны баса торған булғаннар. Ат йаланы дигән аларның жирләре бар, йаз көнейетсә, ана шунда атлар ғына басып ҡалған, ә халыҡның бөтен мөлкәте сыу астында ҡалған. Сыйырларына көймә белән барып ҡына сауа торған булғаннар. Былар кирәкме ни?Иске Нуғайдан күсеп утырғаннар һәм Шөмөрде дигән ауылдан күщкәннәр. Ике ауыл барлыҡҡа килгән, берсе Иске Нуғай дип аталған, берсе Басҡытау дип аталған. Араларында ике генә километр. Бу Иске Нуғай ауылы хәзергесе вахытта бөтте, щөнки ауылларны күщереү бик йеңел булмаған, техника йуҡ заман бит инде. Иркен иттереп урманнар бирелмәгән, мына шушындай ауырлыҡлар белән халыҡ күщкән. Күщкән щағында Йаңа Нуғайға да күщеп утырғаннар. Менә бездә Йаңа Нуғай дигән ауыл да бар. Ҡузғау ауылларына ла күщеп утырғаннар, Әшәт ауылларына күщеп утырғаннар, Ҡабан ауылларына, кем ҡайда булдыра ала, ҡайда туғаннары, ҡайда нищегерәк, мына шушылай итеп күщеп утырған халыҡлар. Улар башҡортлар, саф башҡортлар. Алар Ағидел йылғасын аша щығып, шушы йаҡларға күщкәннәр, Минзәлә, Аҡтаныш йаҡтарыннан килгәннәр Татарстанның. Алар бары да башҡортлар йәшәгән йаҡлар булған.

Безнең әткәйнең әтәсенең энесе булған, Әхийәровтар инде. Шуның алты улы булған. Шул алты улы белән Ыҡ йылғалары буйында батшаға хезмәт иткәндәр. Йесаул булғаннар. Хәзер ул Ыҡ дигән йылға йуҡ, Жайыҡ.

Басҡытау ауылына иң беренще тәгәрмәнще Васька дигән урыс килеп утырған. Йәшәгән урынын Васька тау йәки Баҡща тауы диләр. Ул бийек тау түгел, ҡалҡыулыҡ сымаҡ.

Торатау бар. Анда фин-уғыр халыҡлары йәшәгән. Был тауда археологлар студенттар белән жәй көне раскопкаға килделәр. Тау башында улар жиде ҡалащыҡ тапҡаннар. Шушы ҡалащыҡтар дөйөм стена сымаҡ эшләнгән, бер йағында ҡызлар, бер йағында йегетләр йәшәгән дип фараз иттеләр. Ул Әхмәт ибн Фадлан вахытында булған ҡалащыҡ, диләр. Стеналары ис китмәле ныҡ булған. Ул ныҡ итеп, унда бер дошман да керә алмаслыҡ итеп эшләнгән. Шушы Торатау ҡырында ғына Иске Нуғай халҡы йәшәне.

Жирлектәге атамалардан Пещмән (пещән күп щапҡан жир) буйлары, Шөгәтау, Арҡылы саз дигән атамалар бар.

Басҡытау Ағидел йылғасы һәм Эльбак күл буйында. Ул Эльбак күленең исеме – Әлибәк дигән башҡорт йегете Салауат Йулаев восстанийелары вахытында аша йөзеп щыҡҡанда батып үлгән. Әлибәкнең исемен Эльбак дип йөрөтәләр.

Иске Нуғай ҡырында Лабода күле (Большое озеро) бар. Ләм базы дигәнде аңлата. Руслаштырып үзгәрткәннәр. Бу күлләрдә табан, карп, щуртан (щука), шөгә (осетр, стерлядка), ҡара балыҡ (линь), ҡорбан балыҡ, шамбы (налим), шыртлаҡа (ерш) бар. Күлләрне ҡондозлар басҡан. Ҡырағай хайуаннардан пошой, болан, селәүсен (рысь), айыулар, төлкеләр, ҡабан дунғызлары күп. Червяк бездә селәүщен була, селәү дә диләр.

Килен булып төшкәнем хәтердә. Мине килеп соранылар, әтийем-әнийем риза булдылар. Мин сигез баланың иң олосо. Китә торсон бу бала,дигәннәрдер. Тағы да жидене бирергә кирәк бит әле. Шунан соң ризалаштыҡ та ике йаҡ, мулла щаҡыртып, никах уҡыныҡ. Әткәй белән әнкәй көнбағыш сатып, миңә сондоҡ әзерләне инде. Килен булып төшкән жир матур итеп ҡаршы алды. Мин йәш киленщә кейенмәгәнмен, үземщә йаңа күлдәкләр кейдем.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

КҮПЕРБАШ АУЫЛЫ

Ғаббасов Фирҙәүес Миңләхмәт улы, 1942 йылғы

Безнең бәләкәй генә булса да йылға арҡасында кеше шунда килеп урыннашҡан инде. Сусыз бер нәрсә дә үстереп булмый бит инде. Мына йаңы күпер салғаннар, безнең район үзәгенә шушы Ҡайынныҡтан суң турыға йул барадырийе. Үгә йылғасында урманщылыҡ белән шөғөлләнделәр, күмер йандырып әш-мәш килеп, шунан барадырийе инде. Төрле ауыллардан жыйылып кешеләр, эш табып шунда, урман хужалығында эшләйләр ийе: күмерләр йандыралар ийе, ағащлар кисәләр ийе. Боз йулы тигән йул эшләгәннәр ийе, ул уахытта атлар белән, атлар дағаланған була инде, шул дағалы атларға сигезәр-унар кубометр ағащ тарттырып, мынан йыраҡ түгел, Идел Танып белән бергә ҡушылған жир шунда как раз барып тоташа, шул ағащларны бушатып, тейәп озата торған булғаннар инде. Шул йылға аша салынған күпер бик озаҡ тордо, пока трагедийа булғанщы, аны разбирать итмәделәр. Шунан тракторист үлгәщ, тиз арала кискәләп йуҡҡа щығарып бөтөрделәр ул күперне.

Урманнарға исем биреп булмый, потому что ҡатнаш урманнар шутланалар. Нараты да, щыршысы да, ҡайыны ла, усағы да, имәне дә бар аның, миләшләр, шул кустарниковый порода тоже. Жирек, ҡара жирек, аҡ жирек, йүкә, аҡ шыршы, ҡара шыршы, аҡ шыршысы пихта, ҡарасы уже – ель. Элек бит инде лесниклар ул

ҡәдәр күп булмаған, безнең азаҡҡы уахытта ғына ун икешәр лесник булды, өщәр участок булды. Ул уахытта кардоннарда лесниклар шулай йөрөй йәйәүләп, бөтөнөсендә ҡарап бөтөрәлмәйләр, шуның арҡасында кардоннар барлыҡҡа килгән. Кем йәшәгән шул кардонда, шул кардонда йәшәгән кеше исеме ҡушылған, Шәмкәй кардоны.

Безнең специальный книга бар лесопользованийа тигән, шуңа ҡарап анда күрсәтелгән бөтөнесе, нищә йылдан суң син кисәргә можешь, класс возраста зависит, аның төрлесе бар, йәшләре молодняк шутлана инде, первый класс, второй, третий, четвертый, ә хвойныйлар уже третий, четвертый, осина, мягколиственныйлар. Шунан суң китә высший класс, алар сиксән, туҡсан йылдан киселә торған хвойный ағасларға шутлана. Бура өщен рубка уходанан аладырийыҡ без, мына теге щерей башлаған, йәшен суҡҡан, ғәрипләнеп үскән, шуларны кисеп аладырийыҡ. Ағащны сирәкләсәң, ике йыл эщендә әйвәтләнеп китә ағащ, йыуанайып.

Безнең ауылда умарта бик сирәк кешенеке йуҡ ул, күршенеке унар-ун бишәр баш буладырийы постойанно, ну хәзер артыҡ күп тотмойлар. Магазин ҡуйсаң, жиңел алырға, алар бәләкәй, аккуратныйраҡ. Тиз генә ҡуйасың да, кире үз урынына ҡалдырасың, ҡалдырғащтын, кире йыйалар. Ә бик медоносный йыл булса, уш бөтмәле, быйыл бик удачный ғына уахыт булды инде. Дымарь тиләр инде station бездә, күзлек, сетка тиләр, хәзер шул без барыбыз да русща сүзләрне файдалана башланыҡ бит суңғы уахытта күбесенщә. Хайуаннар бик аз бездә хәзер. Бүреләр, төлкө, бурсыҡ, ҡабан дуңғызлары, пошой.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

Иҙрисов Мәхмүтйән Мөҙәрис улы, 1948 йылғы

Күпербаш ауылы – Яңа Ҡайынныҡ, Иске Ҡайынныҡ, башҡа ауылларға ҡарағанда йәшерәк ауыл. Мең сигез йөз туҡсан бишенще йылда Ғиләзетдин тигән кеше Искәткүлдән ике баласы белән күщеп килгән. Аның бер ҡызы, бер малайы булған, алар әллә ниндәй распространение бу ауылда алмағаннар. Ә иң күп тармаҡ инде Ғәликәй Солтанғолов тигән кешедән. Ул Ҡайынныҡтан күщеп килгән, аның өщ хатыны булған. Өщ хатындан ун ир бала, уннап ҡызы булған инде. Мына шушы Ҡайынныҡ ауылында жир бөткән, шунан суң бу инде ун малайы белән күщеп килә Күпербаш ауылына. Ул күщеп килә мең сигез йөз туҡсан алтынщы йылда, ул вахытта аңа ҡырҡ биш йәш була, ә суңнан инде аның балалары күщеп килә мең сигез йөз туҡсан жиденще йылларда. Шунан атайымның әтисе Идрис Йакупов күщеп килә, шунан суң Мөхәммәтнәби, шунан Фатхуллин Идрис күщеп киләләр, шунан суң минем йыраҡбабай Шагимардан күщеп килә инде. Шулай итеп ауылда уже илле өщ кеше йәшәй.

Ауылның исеме ҡайан килеп щыҡҡан, бу ауыл урыннашҡан Кәлтәй йылғасы буйында, анда Кәлтәй икәү, Зур Кәлтәй бар, Кеще Кәлтәй бар. Иң зур йул шушы Николо-Березовка, Щөгәнәк, Графский, анан суң Щабай тапҡырыннан, Йаңа Ҡайынныҡ волостное управление булған бит инде, шунан Измайловоға щыҡҡан, ни өщен тигәндә, почта йөрөткәннәр. Ике кеше йылға буйына утырғаннар йал итергә, ҡарайлар: анда ике йорт тора, электән аны кардон тип йөретәләр инде,Йаңа Ҡайынныҡтан күщкән, шунан суң бу ниндәй ауыл икән тигәндәр инде, мының йылғасы бар, күпере бар, Күпербаштыр бу тигәннәр инде. Шунан суң бу ауыл Күпербаш тигән исемгә лайыҡ була инде. Шушы ике проезжий кеше ауылға исем ҡушып киткәннәр.

Күпербаш Султангуловларның семйасынан таралған, анда башҡа щит кеше бик әз була. Щит кешеләрдән анда була инде ике кеше, алар рус халҡы, шушы суны использовать итәләр. Бар инде тегермән, Мерзляков һәм мына Фирдәүес абыйның дедушкасы тегермән ҡорғаннар, знаменитый тегермән. Ауылның асҡы йағында Вострецов Иосиф тигән кеше тоже тегермән ҡора. Мерзляков була Сосновка ауылынан, ә Вострецов була Йанауыл районы Зайцево ауылынан. Тормош дауам итә, малай тыуған сайын жир бүлеп бирәләр, бер пирайаз тигән үлщәү бар бит инде. Бер пирайаз ул соответствуйет сиксән метр озонноҡҡа, киңлеге жигерме метр. Шулай итеп кешеләр күщеп киләләр, күщеп киләләр.Күп хәлле кешеләр, кемнәрнең жигермешәр-жигерме бишәр баш малы булған кешеләр шулар күщеп, Күпербашта тормош башлайлар. Башҡа ауылларға ҡарағандаКүпербаш ауылы ул бердәм халыҡ, эшләй торған халыҡ, мына әле дәлил булып тора, жигерме беренще йылларда ныҡ ащлыҡ була бит инде, мына минем әтәй сүләй торған ийе, Илеш районынан күщеп киләләр ийе тип. Анда йүкә йафрағы, балтырған, жиләк, жимеш булған, балыҡ тотҡаннар, халыҡ шуның белән ащтан ҡотолоп ҡалған. Шушы тегермән булыуда, тирә-йаҡтан бөтен халыҡ килгән инде, ашлыҡ игәләр, аны бит тартырға кирәк, тегермәндән үткәреп икмәк пешерергә кирәк, бу ике рус халҡы шул хәтле мәрхәмәтле кешеләр булғаннар, халыҡҡа йәрдәм иткәннәр, особенно ащ-йаланғащ кешеләргә.

Тегермән ҡорорға жир кирәк булғащ, Күпербаш халҡы условие ҡуйғаннар Иосиф Вострецов тигән кешегә: “Без сезгә жир бирәбез тегермән ҡорорға, ә сез мәщет салып бирәсез”. Шунан суң жигерме өщенще йылда бу сатып ала бура, мәщетне бер йыл эщендә ҡоралар. Аны Илеш районы Йабалаҡ ауылынан дүрт кеше эшләй, шуларның бересе Ҡазихан, Манап. Шунан суң бу мәщетне бөтеп, манараны күтәргәндә бу бәйрәм була инде, Йаңа Ҡайынныҡ ауылынан бөтен халыҡ жыйыла манараны күтәрергә. Манараны күтәргәндә Фирдәүес абыйның дедушкасы материал асып ҡуйа манараның башына, шунан суң манараға менеп алырға кирәк материалны,Манап тигән кеше, строитель менеп ала инде. Мына шундай бәйрәм була. Мәщетне строить иткәндә безнең күрше Нәби ишеген, түшәмен эшләгән, плотник булған, шушы дүрт кешене ашатып, бер йыл эщендә мәщетне төзегән. Ремонт эшләгән вахытта, идәнен ҡуптара башлағанийыҡ, идән ике ҡатлы, шунан суң бер жигерме биш-утыз сантиметр торф салынған идәнгә,жылы булсын өщен. Мына йөз йыл була мәщеткә, бүген дә саҡланған, манарасы да.

Краснокама районының историйасын ҡарасаң, мәщетләр һәр бер ауылда булған ул, күп мәщетләр булған. Шунан һәр бер ауылда мулласы булған, арендаға жиренә түләгәннәр аҡщасын,бер ниндәй нужда күрмәгән мәщет. Мәщетләргә нападенийа башланды бит инде утызынщы йылларда, утызынщы йылдан башлап утыз жиденще йылға ҡәдәрле, анда нищек итеп мәщетне йуҡка щығаралар, халыҡны жыйған булалар, балаларны уҡытырға урын йуҡ, кешегә жыйылып йыйылыш эшләргә клупйуҡ, давай мәщетне мәктәп эшләйек или клуп эшләйек тигәннәр инде. Һәр бер ауылда специальный список буйынща ҡул күтәреп тауыш бирә торған кешеләр булған. Шуларны жыйып үгетләгәннәрдер инде, ҡул күтәреп күп кенә мәщетләрне йуҡка щығарғаннар. Иң зур мәщетләр Йаңа Моштода булған, йөз сиксән квадратный метр, шунан клуп эшләгәнләр. Шунан суң Аҡтанышбашта утыз дүртенще-утыз бишенще йылларда мәктәп эшләп алалар. Щөгәнәк ауылында манараны кискәннәр дә, шунан бер ҡортҡа мәщетнең манарасындағы айны абзарына керетеп ҡуйа, шунан суң ике меңенще-ике мең өщенще йылларда музейны ащтыҡ Николо-Березовкада, шул айны китерде музейға. Шулай итеп утызынщы йылдан башлап утыз жиденще йылға щаҡлы бөтен мәщетләрне дә бөтергәннәр. Шунан Йаңа Ҡайынныҡ ауыл советынан килгәннәр Күпербашҡа мәщетнең манарасын кисәргә, мәщетне клуп итәргә. Килгәннәр балта, багор, пыщҡы тотоп, анда булған мулла Орхолбайан Султанов, тиз генә жыйылышып, теге кешеләрне ҡуып ҡайтарғаннар манараны кистермәйенщә. Мына мәщеткә йөз йыл була, үз манарасы, үзенең изәне, үзенең түшәме до сих пор сохранилось. Күпербаш ауылында һәр вахыт та бердәм халыҡ йәшәй. Колхоз жигерме сигез-утыз йорт булған суғыш вахытларында,арыш сдавать иткәннәр. Минем мәрхүм инәй сүләй торған ийе: “Күпербаштан алып киләбез, зур көймәгә төйәйбез арышны, шунан суң зур көймә белән алып төшеп китәбез Илеш районы Айыуға, Груздьевка, шунда икмәкне сдавать итергә йылға буйыннан элеваторға менергә кирәк, күтәреп менгереп, сдавать итәдерийек”, тип. Иосиф Сталинның благодарственный письмосы бар, мәктәптә сохранился инде ул, “Передайте пламенный привет труженникам колхоза “Эшщән” за выполнение плана в сдаче государству, за хороший труд” тигән. Шуңа әйтәсе килә: бердәм халыҡ, бердәм булмаса, мәщетне тоже кистергән булырлар ийе. Шунан тағы ул тегермәнне любой суға ҡуйып булмай торғандыр инде, мына Ҡайынныҡта зур су булғащтан, анда ҡуйып булмағандыр инде. Мында Кәлтәй йылғасында ике генә тегермән түгел, өстәрәк булған, анда гел рус халҡы тегермән ҡуйған, Вечтомовлар ҡуйған анда ике тегермән. Шушы бәләкәй генә йылғада дүрт тегермән булған.

Ауылның уртасында Пашка щоҡоро бар ийе. Анда Султанов Нәшәт авзыйның инәсе, әнисе йәшәгән, ул ҡолаҡка ҡатыраҡ булған, ҡолаҡка ҡатыраҡ булғащтан, тегене пашка тип әйткәннәр инде. Ҡаты ҡолаҡлыраҡ булса, пашка тиләр. Пещән щапҡан жир һәр вахытта беркетелеп ҡуйылған, Ғимәзи щабыннығы тигәннәр инде. Шунан урманның башланған жире Миснайа тип атала. Щүпти тигән тағын бер урын бар, ул килеп щыҡкан Әрбән ауылынан бер кеше шунда пещән щапҡан инде, шунан суң исемне Щүпти тип биргәннәр. Щатлы ҡайын бар ийе. Ҡайынныҡка барғанда, Ҡайынныҡка жиде километр, шул йул буйында йыуан ҡайын утырадырийе щатлы-щатлы булып, шуңа щатлы ҡайын тип әйтәләр ийе. Шунан суң Ҡуйан йылға тигән бар, зур йылға түгел,йаз көнө басыудан су жыйылып аға инде, ҡуйан йөрөгәндер инде, Ҡуйан йылға тип әйтәләр инде. Әрбән тау асты тиләр, без Ҡайынныҡка кергәндә Әрбән ауылы, шул Әрбән тау асты.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ҠУЯН АУЫЛЫ

Ғәфиәтова Илүсә Миншаях ҡыҙы, 1958 йылғы

Бу ауылға күщеп килдек, үзем Дүртөйле районынан. Без мында сиксән өщенще йылда килдек. Бәләбәй педучилищесында уҡыдым, башланғыщ класс уҡытущысына. Безнең Ҡуйан ауылы тарихҡа бик бай. Ҡуйан ауылының барлыҡка килеү тамырлары булғарларны щуҡындырғанда башлана. Алар дин һәм мәдәнийәтне саҡлап ҡалыу маҡщатынан туған жирләрен ташлап китәргә мәжбүр булалар. Танып йылғасы йанында, кеше айағы басмаған урманда урыннашҡанйаңа йәшәү урынын Ҡуйын типатайлар. Уңайлы, ащыҡ йөзле тигәнне аңлата. Татарстаннан күщеп килүщеләрнең икенще тулҡыны рус-йапон суғышы вахытына тура килә. Алар барлығы алты-жиде ғәйлә булған. Бу ғәйләләр рус-йапон суғыш вахытында үткәрелгән рекрут жийылмасынан ир һәм уларын саҡлап ҡалыу өщен ҡащалар. Ул вахытта Ҡуйан тип атала. Ун алтынщы ғасырдан шулай. Нигездә Әкрәм, Мисбах, Ғилми, Вәлийулла, Йахийа һәм Закирйанның йәш ғәйләләре була. Шул ощорда ауылда белемле кешеләр бик аз була, ауылда иң аҡыллы һәм зирәк кеше Вәлийулла исәпләнә. Ул халыҡ арасында зур ихтирам ҡазана. Бер меңдә туғыз йөз йегерме жиденще йылда ул Карл Маркс исемендәге колхоз ойоштора. Бөтен терлекләрне бергә жыйып ферма ащалар. Ул вахытта ауылда тары ғына щәщәләр. Ауылда өлкәннәр кем тип сорағанда – Вәлийулла тип жауап бирәләр. Ул безнең колхоз рәйесе дә, фирма мөдире лә, заатехник та, бригадир да, ветврач та, ти ауылдашлары. Бөгенге көндә Ҡуйан ауылында ҡызы Нурзидә апа йәший, ул исән.

Безнең ауыл ылыслы ағащлар арасында урыннашҡан. Хатта ишек алдында да наратлар үскән. Халыҡның төп шөғөлө – балыҡ тотоу, терлекщелек, аущылыҡ. Нефтчеләр килеү белән, Ҡуйан ауылының тормошы тамырынан үзгәрә. Бер туғыз йөз илле жиденще йылның йегерме беренще августында Йаңа Хажи ауылында бораулаңған беренще фонтанлы нефть ҡушылмасы алына. Шулай итеп, Арлан йатмасының көнйаҡ өлөшендә йаңа нефть майданы ащыла. Беренще бораулаущыусылар Танып йылғасы буйында вагоннарда урыннашалар һәм вахта ысулы белән эшләйләр. Ун жиде генә йорттан торған Ҡуйан ауылы йанында ҡысҡа ғына вахыт эщендә тулай тораҡка бирелгән иллегә йаҡын ике фатирлы тораҡ йорт, бараклар ҡуйыла. Кещ кенә кибет ащыла, ә мең дә туғыз йөз алтмыш икенще йылда ике тораҡ йорт балаларны уҡытыу өщен бирелә, щөнки

нигездә Ҡуйан ауылында балалары белән йәш ғәйләләр йәший.Ҡара алтын щығарыу күләме көндән-көн арта. Төп һөнәрщелек һәм йәрдәмще обйектлар саны да арта. Мең дә туғыз йөз алтмыш бишенще йылда Йужарланефть промыслы идарасын булдырыу турында ҡарар ҡабул итә. Нефтчеләр йаҡшы тораҡ, социаль һәм мәдәни обйектлар ғына түгел, травпунктны төзөкләндереүгә дә ирешкән. Безнең ауылны НГДУ Йужарланефтнең һәм аның элекке башлығы Ф. Исламовның баласы тип йуҡҡа ғына атамайлар. Бөгенге көндә Ҡуйан ауылын танырлыҡ түгел. Матур тораҡ йортлар, мәктәп, балалар баҡщасы, музыка мәктәбе, больница, мәдәнийәт йорты, мәщет, стадийон төзөлде. Без үзебезнең күп милләтле Ҡуйан ауылы белән ғорурланабыз. Безнең Ҡуйан ауылында жиде милләт халҡы йәший, без үз-ара бик татыу йәшийбез. Башҡорт, татар, марий, рус, мордва, удмурт, ҡазаҡ, үзбәк. Дүрт меңдән артыҡ кеше йәший.

Танып йылғасында шишмә бар, жир астынан щыға. Щырғызы күле бар, Иске Әшит шишмәсе дә бар, суы бик тәмле. Күл элек зур иде, бөгенге көндә бәләкәй инде. Таулар ул хәтле йуҡ. Ҡыз ҡала тауы бар, Иске Мошто ауылы йанында урыннашҡан, боронғо болғар дәүләтенә ҡараған әйберләр табалар анан. Анда археолоклар килеп, ҡазыу эшләре дә булды. Аннан соң безнең Ащҡый тау тигән ауыл бар Идел буйына йаҡын. Анда Элбәк күле бар, шунда Торатау тигән зур шәһәрнең урыны бар. Боронғо болғар атамасы тип йазыла инде. Улар бер нищә урында булған. Анда бик күп әйберләр табылған.

Без менә“Аҡ ҡалфаҡ” ансамблен ойоштордыҡ, костюмнарды үзебез тектек. Бар йолаларны да үтәргә тырышабыз. Бәбигә исем ҡушыу йоласын үткәрдек, көтеү щығарыу. Бәбигә исем ҡушыуны бәллү (бишек) асып, щигелгән тастымаллар, щигелгән мендәрләр белән, аны йыуындырып йола буйынща, аннан бәллүгә салып, бишек жырын жырладыҡ. Туған телгә ҡарата ойоштордыҡ щара. Үзебез бала вахытында ниндий уйыннар уйнағанбыз, шул уйыннарны күрсәттек – “Күңел сондоғо” тип атала. “Сыйыр саҡлау” белән элекке йолалар фестивалендә щығыш йасадыҡ. Иртән щыбырҡы шартлатудан башланды, кешеләрнең сыйырларын көтеүгә щығардыҡ, бүләкләр бирелә беренще тапҡыр щығарғаннарға, теләкләр әйтелә. Элекке жырлардан “Ҡом бураны” тигән жыр, мәсәлән. Бәбий туғащтын, ҡырғына щаҡлы баш ощонан ҡарарға йарамый, бер үзен ҡалдырырға йарамый. Бәбәйне жырлап йоҡлатырға кирәк.

Ҡунаҡ килсә, эщәк бәлеше пешерәләр, ит, ҡабаҡ бәлеше пешерәбез. Тош, чәк-чәк пешерәбез. Өщпощмаҡлар, шәнгә, табикмәк, ҡыстыбый, гөбәдийә бар. Ике төрлесе бар гөбәдийәнең: ит белән һәм ҡызыл эремщек белән. Туҡмашлы ащ бирәләр, балыҡ ҡыздыралар бездә. Балыҡ тотущылар күп. Щынайаҡты бәлүдә тип йөрөтәбез. Кәстрүл тимәйбез, мис тибез. Жомайаҡ бар, ҡоштабаҡ та тиләр. Ҡалаҡ – ҡашыҡ. Әти, әни, әнкәй, эткәй, инәкәй, зурнәй, зурәтәй бар, ҡартый, ҡартәтей. Әнинең әбисе – йыраҡай. Абзинәй, абзәткәй. Щибәр апа, алма апа.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды)

ҠЫҘҒАУ АУЫЛЫ

Исламов Мирдәриф Махиян улы, 1961 йылғы

Ҡузғау ауылына ике йөз илле йыл. Ниндәй сүздән Ҡузғау ауылы килеп щыҡҡан, ансын мин точно ғына әйтә алмайым, аны бер кем дә белә алмады. Мин үземнең нәсел-ыруны беләм. Безнең ҡартәтәйнең әтәсе Татарийаныҡы. Ҡузғау ауылы ул күщеп килгән, в основном, Татарийадан. Анда жир ҡәзерле, урман йуҡ. Шуңа мына минең ҡартәтәйнең әтәсе килгән, ҡартәтәйгә биш йәш щағында күщеп килгәннәр алар. Ҡузғауның Нефтяник урамын безнең ҡартәтәй основать иткән, иң беренще булып ул килеп утырған, анан браты килгән, шунан Нефтяник урамы барлыҡҡа килгән. Ә бу арйаҡ тип сөйләшкәне, ансы аның алданраҡ, бер йөз йегерме-йөз утыз йыллар элек алдан, шул безнең урам барлыҡҡа килгәнще булған. Ауылда өщ мәщет булған: берсе теге йаҡта, бу арйаҡ тигән жирдә клуп тирәсендә икәү ҡапма-каршы торғаннар алар, клуптан йыраҡ түгел ул. Иске Нуғай тип йөретелгән бу оло йағы, ә безнең йаҡ Аҡ ҡына тигән ауыл белән булған аның исеме, атамышы шулай булған аның. Алар бит инде электән икесе ике ауыл булған, су бүлеп торған. Ике зыйарат.

Ваҡ йылғалар бар, зур сулар йуҡ. Идел йыраҡ, ун километр. Электән ауылда йәшәгән умартащылар күп булған, ауқщылар булған, анан малщылыҡ. Иген үстереү ауыр булған, ҡом. Иген дә үстергәннәр, но әз булған.

Минең өщ бала. Бер балам Францийада йәшәй, университет уҡып бөтерде шунда. Икенщесе Уренгойда йәшәй, фармацевт. Өщөнщебез нефтяникларда эшләй, ведущий инженер-технолог. Ходай насип иткән миңә китмәскә, мин бер ҡайда бармадым, шунда йәшәдем.

Минең ҡартәтәйнең әтәсе Ғәбделислам Әжәкүлнеке, Татарийа, аның малайы Шакир, Шакирның малайы Махийан, минең этей, Махийанның малайы мин, минең малай Илйас.

Ауыл тирәсендә хәзер барсы да бар: бүре дә бар, айыу да бар. Айыу килеп щыҡты, йуҡ ийе. Төлкө бар, ҡуйан бар, әле быйыл косуля – ҡыр кәзәще килеп щыҡҡан. Ҡабан күп, пошой (лось) да бар.

Трактор пещән щаба, әйләндерә, рулонға урай, анан беларусь күтәреп, арбаға сала. Ҡай бер кешенең уже арбаз түбәсенә үк кертеп тә ҡуйалар.

Элек бар ийе инде ул туй. Өйләнгән кешегә туй эшләү бар ийе. Башта ҡызны барып сорау, анан туй көне билгеләү, бүләкләр бирешеү бар ийе элек, ҡыз йағынан да, йегет йағынан да бүләк өләшеү бар ийе. Мулланы щаҡырып, ниҡах уҡытыу буладыр ийе. Су йулын киленнең жиңгәсеме күрсәтә. Без башта Нефтяник йағында тордоҡ эткәйләр йортонда. Шунан туй булды. Мәктәп ҡойосона килеү бар ийе. Мәктәптә бик әйбәт су бар ийе, ул щағында мәктәп тә бар ийе, шул мәктәпкә суға килдек, урам буйлап әйләнеп. Сиртмәгә йаулыҡлар

ҡалдырып киттек. Шунан суны алып ҡайтып сатадыр ийек, суны сатыу бар ийе. Суны сатадыр ийе аны свидетелдар. Сондоҡ бар ийе.

Килен иренең ата-инәсенә өндәшә – әткей, әнкей. Хатынның энесе – ҡайныш, сеңлесе – балдыз. Туғаннарға – апа, абый. Бабушка, дедушка – ҡартәтәй, ҡартый, ҡартинәй, дәүәней. Йыраҡ әбей, йыраҡ бабай була әни йағыныҡы.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

САУЫҘБАШ АУЫЛЫ

Вәлиева Мәрүә Фәйзелғаян ҡыҙы, 1961 йылғы

Мин үзем Дүртөйле районыннан, Йүкәлекүл ауылынан. Бәләбәй педучилищесын бөтергәннән суң, шушы йаҡҡа мине жибәрделәр. Элек йуллама белән киләдер ийек бит инде. Мине дә шушы Краснокама районына йуллама белән жибәрделәр. Мин иң беренще килдем Сауз ауылына, ул сиксәненще йыл ийе. Шуңа хәзер мин ҡырҡ йыл инде бу йаҡта, үземнең йағымда мин ун алты йәшемә хәтлек кенә йәшәгән кеше. Сауз ауылында эшләй башланым да тормошҡа щығып, мына шул Саузбашта йәшәдек инде. Ике улым бар, хәзер икесе дә семйалылар, башлы-күзле булғаннар. Оноҡларым бар, шулай итеп йәшәп йатабыз.

Һәр бер жирдә барыбер шундай сүзләр бар бит инде ул, без белмәгән сүзләр. Иң беренще мин Сауз ауылына килдем дә мине квартираға керттеләр Сәлихә апаларға. Иң беренще көн бу, шунан хәзер апа эшләп йөрейдер ийе, мин дә әйберләремде кертеп ҡуйдым да, щыҡтым да апа ҡырына: “Апа, нәрсә эшләргә кирәк, йардам итәргә?” тинем. “Бар әле, бүкән апщығып бир әле миңә”, тине. Шунан мин кереп киттем өйгә бүкән эзләргә, бүкән йуҡ. “Ҡайда ул?” тип щығып сораным кире. “Нийә шунда өстәл астында инде”, ти. Шунан өстәл астынан да ҡараймын, теге бүкән йуҡ. “Мин тапмадым”, тип щыҡтым. Ул да әйтә белмәй утыра торған әйбер апщыҡ тип, мин дә уйлай белмәйем ниндәйрәк әйбер ул тип. Ләкин мин бүкән эзләйем, элек без бәләкәй щаҡта күмер чүлмәге бар ийе, баклажка тигән, утын ағащына утыртып ҡуйалар ийе, мин шуны эзләйем бит, ә ул утырғыщ булған. Шунан йаңадан Сәлихә апа белән сөйләшәбез: “Ә сездә бу нищек була?”, тип. Шунан ул шәнгә пешерәм тине, безнең йаҡта шәнгә түгел, пәрәмәщ бездә. “Эремщек шәнгәсе пешерәм әле”, – тине. Мәйтәм, нищек була ул. Шулай пешерде, ул бездәге пәрәмәщ булды инде, бездә ул пәрәмәщте эремщектән пешермәйләр, бәрәнге измәсенән пешерәләр. Төплөкәй тигәнен күберәк аны пешерәләр уғыздан. Сыйыр бозаулағащ, уғыздан. Ул минең әнкәйнең, бийанайның була инде, коронный блюдосы ул. Ҡыстыбыйға жәйгән сымаҡ жәйәсең ҡамыр, шуның өстенә мына шул уғыз массасын саласың да, уғызны йомшартасың да уасың да, жайлайсың да сөтләр белән, йоморткалар белән ҡушып, шуны тығасың мищкә. Шул мищтә ҡабарып ҡына пешә, аны әйләндерәсе дә йуҡ. Чий ҡамырны табаға саласың да, шуның өстенә саласың да, шуны мищкә тығып ҡуйасың. Төплөкәйне Дүртөйледә пешермәйләр, төплөкәй был йаҡ блюдосы ғына. Мында ул төплөкәйне пешерәләр дә бөтен үзенең күршеләрен, туған-тумащаларын щаҡыралар, оло сыйырның бызаулауы зур бәйрәм булған ул бөтен өйгә, бөтен туған-тумащаға. Мында төплөкәй пешерәләр инде, ә безнең йаҡта уғыз ашы ул. Сыйыр бозаулағащ, сөйөнещ бит инде. Сиңә муллыҡ килә өйеңә, сыйлы көнең сыйырда тип йуҡҡа әйтмәгәннәр бит аны.Иң беренще сөттән ҡаймаҡ эшлийбез, эремщек, ҡатыҡ ойотабыз, әйрән йасайбыз.

Тағы шундый сүз бар: имәнещ. Әйбәт кенә тигәнде аңлатадыр ийе ул. Имәнещ эшләнгән – күп кенә эшләнгән. Аптыраҭкан сүз бар – жамыйаҡ. Бездә аны ит табағы тиләр, ит тәлинкәсе тиләр. Чашканың тәлинкәсен бәлүдә тибез без. Дүртөйледә йоморо, асты – бәлүдә.Анан бу диалектта ҡата, без кийез итек тибез, пыйма тибез, бында кийез ҡата. Носки – ойоҡбаш, варежки – бийәләй.

Иң беренще бала ҡайтҡащ, исем ҡушасың, мулладан ҡуштырабыз. Анан суң ҡырҡ көнө тулғанцы баланы мунща йыуындырабыз көн аралаш. Пиннек белән, Дүртөйледә минлек тиләр. Сауызбаш халҡы йүкә мунщаласы йасай.

Элек-электән үк шушы балыҡщылыҡ инде мында, хәзер бу Саузбаш ауылында, Сауз ауылында балыҡщы булмаған кеше бик сирәк. Үзем йаратып ашай торған балыҡ – ҡорбан балығы (лещ), табан балығы (карась). Шөгә – стерлядка, ҡара балыҡ (линь) бар мында. Мин Саузға килгәщ, ишеттем, желтуха щиренән, сары щир була торғайны бит, шуңа шушы ҡара балыҡны ашатырға кирәк, тиләр ийе. Шунан щуртан, щүкә.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ АҠТАНЫШБАШ АУЫЛЫ

Бәхтиев Индус Мәғәфүр улы, 1937 йылғы

Йаңы Аҡтанышбаш ауылында тудым. Мында жидене, Ҡайынлыҡта унны бөттем, ауыл хужалығы институтында техникка уҡыдым. Әткәй беренще тракторист, Сәләхетдин ағай белән икесенә бер трактор биргәннәр. Йыраҡ әби алты баласы белән беренще колхозға кергән. Ун ике семйа арасында алар беренще булып кергәннәр. Дүрәтәйләр киредән колхозға кергәндә, Пермь йағына барып эшләп, ат алып, ат биреп кергәннәр. Башҡорт атлары бездә, суғыштан соң племенной атлар ҡайттылар, суғыштан ҡайттылар алар. Ул атлар бөтен кормушкаларны, бағаналарны ашап бетерделәр. Суғыш атлары бит.

Йегерме сигез йылдан ашыу председатель булып эшләдем. Йыраҡ әби беренще колхозцы булғащ, туғандан башлап шушы колхозда. Медалләрем бар: Йубилейный, Орден дружбы народов, За трудолюбийе и отличийе, Ветеран труда.

Әле мин исәпләгәне генә жиде йылға ағып щыға: Шушнур, Тауарты йылғасы, Уралы, Тирәгәй, Такийа йылғасы, анан Ҡара йылға төшеп китә Шапай ҡырынан, Кәлтә йылғасы, Нуғай йылғасы. Бергә алар Көн йылғасы тип аталалар.

Иң әйбәт дарыу үләне – клевер. Шунан ҡандала үләне, кещерткән. Баҡа йапрағы (подорожник), үгий ана йапрағы (мать и мачеха) үсә бездә.

Әсәй "әнкәй" бездә, әни, инәкәй. Йыраҡ әби – бу әнкәйнең инәсе. Йыраҡ бабай, әти йағыннан булса. Әти тимәйбез, әткәй тибез. Ҡартый тибез. Сеңлекәш тиләр, апай, энекәш. Уҡытыущыдан башлап апа. Бийанай, бийатай. Дүрәтәй (дядя).

Мына без үскәндә бер-ике кеше генә ҡорт тота ине. Без үскәндә алма ағащы йуҡ иде, ике кешедә бар иде. Мал электән тотҡаннар. Ауылға аҡлар, ҡызыллар килгән. Аҡларны ауыл йаратмаған бик, шунан былар килгәщ, сөт күтеп ултыралар бит инде. Йыраҡ әби сауа, пыщрағитеп, жыуып тормища. Грязь, грязь тип эщмәгәннәр. Ҡызыллар килгәщ, айырым сауып биргән.

Нәмә тип сөйләшәбез, нәрсә түгел. Тип әйтәбез, дип түгел. Бармайым, китмәйем.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡызы яҙып алды).

Ҡәйүмова Рәйсә Ғабдраҡип ҡыҙы, 1939 йылғы

Татарстанның Иске Аҡтанышбаш тип аталған ауылынан дүрт кеше күщеп килә: Мерәс, Мәскәү, Балтас, Ғилаҡай. Иделне щығыу белән был йаҡта урман, шушы урманны былар ҡарайлар. Ағащларға тамға салып-салып киләләр, кире щығып китергә кирәк семйаларын алырға.Бик зур, суы сай бер йылғаға тап булалар. Аларның йулларында әллә нищә йылға ощрай, әммә мынсы аларға оҡшай. Ни өщен? Ул ҡиблаға ҡарап аға. Шуннан алар кире щығып китәләр, семйаларын алып киләләр, атлар, балалар белән киләләр. Атны житәкләп киләләр, щөнки ат йулы йуҡ бит, ат йалғышмасын өщен. Ҡарасалар, арбаларында бер бала йуҡ, ул дүрт айлыҡ, имезеп салынған. Тиз генә артҡа китәләр, күрәләр, ағащ ботағы эләктереп алған да баланы, бала бишектә селкенгән кебек йоҡлап йата.

Ауылыбызда Гәбдрәхим бабай бар ийе, ауылда уның белмәгәне йуҡ. Суғыш йылларында ул ауылны тереклек иттергән, щүмеще сынса, саплаған, тимер мищенә торба йасаған, мищләр эшләгән. Шулай иттереп, ире суғышта үлеп ҡалған семйаларды туңдырмайынща ҡышны исән щығарырға йардам иткән бабай.

Менә шушы бабайға мин кердем, шушыларды йазып алдым. Йазып алған дәфтәрем, балалар ҡулы белән йазылған дәфтәр исән, әле менә шуның истәлеген сөйлимен. Ауыл үрщей, аннан соң тағы киләләр. Житмешенще йылларда Татарстанның Аҡтаныш районының житәкщелегендә ҡунаҡҡа щыҡтыҡ татар теле уҡытущылары. Шуннан мин шушы тарихны искә төшөрдем. Иске Аҡтаныш ауылы минем жарщыҡларымның туған жирләре. Мәктәп директоры сөйлий: безнекеләр анда күщкән кешеләрне "жырткыщлар" тип әйткән ти. Ни өщен? Шул ҡәдәр урманны эшкәртергә, эщәр суларның шишмәсен эщәрлек хәлгә килтерергә, йуллар салырға. Шунан көлештек бу сүздән. Жыртҡыщ ҡына түгел, эщщән, ҡыйу.

Аҡтанышбаш ауылында мин сигез класс бөтердем, илле дүртенще йылны жиде класс бөтердем, сиксән бердә сигез класс ащылды. Ҡулымда ал тышлы китап, кеше һәр йаҡтан да гүзәл булырға тийеш, тигән китап. Парта артына утырып уҡыр вахытым үткән инде минем,тип уйлап, кеше йаңгылыша тигән. Утырғанмын ҡапщыҡлар өстөнә, шуып төштем, тәрәзәдән ҡарыймын, быйыл бездә Аҡтанышбашта сигез класс ащылған. Октябрь айы, килдем мәктәпкә. Озын тәнәфес вахыты, уҡытущылар бүлмәсенә индем, исәннәштем, шунан "мине сигезенще класҡа алмассызмы?" – тим. Мәктәп директоры: "Йуҡ, математиканан бик алға киттек, ҡыуа алмассыз"ти. Ә ул безнең ауылныҡы түгел, түрдә ултырған кеше, безнең директорһәр вахыт шунда ултырадыр ийе, аға мөрәжәғәт иттем. Мында бүтән уҡытущылар да бар: "Алайыҡ, уҡығанда бик тырыш ийе, бәлки, ҡуалыр"тиләр. "Йарый, килсен" тине. Аннан сигездә генә уҡысам, ике генә йыл ҡала бит туғыз белән унға тим, Ҡайынлыҡҡа киттем, унда унны бөтөрдем. Аннан соң шушы мәктәптә утыз жиде йыл хезмәт иттем. Гәрәйищ тырышҡанны күргәндер инде, мине эшкә щаҡырды. Йуғары белемне Башҡорт дәүләт университетында, татар теле факультетында алдым.

Ауылымны урап алған Йылға башы бар безнең. Суы бик әйбәт, хәзер инде анда шишмә булдырдыҡ. Районның бүтән ауыллары мында киләләр. Имам ҡортлоғо тип атала: Имам бабай анда умарта асраған, шунан шулай тип аталған. Шунан безнең эргәлә Бейек тауыбыз, колхоз ойошҡанда беренще колхозның исемен Бейек тау тип ҡуйғаннар. Артынан ҡойаш щыға. Шунан алтышынщы йылларда төзөлде Нефтекамск-Уфа йулы, аның теге йағында сазлыҡ. Ғомороҡ щоҡоробоз бар, бер ир белән хатын шул щоҡорда үзләренең мунщасына таш ташығаннар, аның төбөндә таш бар. Быларны эшләгәндә йәшен суҡҡан, үлгәннәр. Ғөмөрлөтә ғөмөрлө тип жылаған халыҡ, менә Ғомороҡ. Рәйес щоҡоро бар, ҡырҡ икенще йылны, ат арбасы ауып, малай ат астында ҡалып үлгән. Шунан щоҡор аталған Рәйес тип. Шушы Рәйес щоҡоро, аның төбөндә суы ла бар, ул ҡойа Мәтешкин щоҡорына. Ул күрше марий ауылы Щурмаҡҡа ҡәдәр төшә. Мында Матушкин тигән рус кешесе кирпищ суҡҡан. Безнең ауылыбызда кирпищ суға торған осталар да барлыҡҡа килгән. Күптән түгел мәщет ащтыҡ.

Күмерле йылғасы бар. Латип әрәмәсе бар, ул шунда мал асраған. Йылға башының теге йағындаЙалай щоҡоро бар, Йалалетдин исеменән. Ул ауылны хезмәтләндергән, тегәрмәне булған, су урғышы булған. Бағаналары әле дә исән.

Бездә йолалар онотолмаған, хайран быға сөйөнеүем. Туй йолаларын саҡлап ҡалғанбыз, суға барыу, май, бал ҡаптырыу. Элеккеләрдән киндер суғыу бәйрәме, мал суйыу, ҡаз өмәләре, ҡарға бутҡасы. Мәдәнийәт хезмәткәрләре зыйаратны жыйыштырырға өмә әйттеләр, ағащлыҡларда ҡазан астылар, бутҡа пешерделәр, жыйыштырып щыҡкан кешеләрне шунда щәй эщергә, бутҡа ашарға щаҡыралар. Колхозда эшләр башланып китсә, “Буразна бәйрәме” үткәрәбез. Трактарислар жыйылып басҡаннар, тракторлар аҡкош кебек тезелгәннәр басуға щығып китәргә. Тегеләргә, беренще буразна сызущыларға хәйерле йул теләп, изге сәфәр теләп озатабыз.

Тағын менә, кеше үлсә, ҡәбер ҡазырға ат белән ҡыщҡырып йөрийләр, ауыл буйлап, бармаған кеше ҡалмай ийе. Тыйулардан, ҡойаш байығащ,тырнаҡ кисергә йарамай. Бу эшне кещазна көн эшләргә кирәк. Бу жомғаға әзерләнеү була. Мәйет булған көнне идән, кер йумасҡа. Жыйназа (кәртә) ағащларын атларға йарамай. Ҡәберне үзен генә ҡалдырмайлар, тимер әйбер белән арҡылыға салып ҡуйалар.

Әзер өстәлебездә тош, чәк-чәк тора. Сыйыр бызаулағащтын, уғыз ашына жыйылыу, ул пешә сөттә, ҡызыл эремщеге эретелгән, уғыз майы да бар. Ҡабаҡ белән пешерелгән бәлеш. Туҡмащлы ащ, тәрилкәлә ит, бәрәнге, кәбестә, кишер. Төплөкәй пешерәләр (уғыздан пешерелгән). Талҡандан аш эшләйбез. Ҡаҡланған ҡаз, ҡаҡ эшләйбез. Элек ағащ ҡашыҡ тотток. Жамыйаҡ (күбәтә) – зур тарелкә. Миннекте пиннек тибез. Берсекөнгә тиләр бездә (иртәнән соң).

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ЙӘНИЕГЕТ АУЫЛЫ

Ниғмәтова Сәхибә Зәкирйән ҡыҙы, 1932 йылғы

Шушы Краснокама районы Йаңа Татыш ауылында тыуғанмын, шунда башланғыщ класты уҡыдым, анан житенще класҡа тиклем Иске Мошты мәктәбендә уҡыдым. Аннан Татарстанға щығып, сигезенсе кластан башлап урта мәктәпне Аҡтаныш мәктәбендә бөтердем.

Йаңа Йәнийегет ауылында илле житенще йылдан бирле йәшибез. Нищә йылға тула торғандыр, илле житенще йылдан башлап шушында килеп урыннаштыҡ та шуннан бирле эшләйбез. Иптәшем шушында үлде инде. Иптәшем был ауылныҡы түгел, Свердловск өлкәсенең Нижний Сергей районы Ракай ауылында тыуған, мине институт бөтергәщ, Алабуга институтынан шунда жибәрделәр эшләргә. Анда мин бер алты йыл эшләп алдым, шушы иптәшемде ощраттым. Ул студент ийе ул щағында. Агроном исемен алып щыҡты. Эшләргә мында ҡайттыҡ.

Ауыл исеменә бәйле төрлө риүәйәтләр булды инде, дөрөсен генә бик әйталмайым. Мында Йегет исемле кеше урыннашҡан, ул башта шушында торғащтан, шул йегет исемен ауылға биргәннәр тип сөйләштерәләр.

Асау исемендәге йылға бар. Ағидел йырағыраҡ инде, Иске Йәнийегеткә йаҡын ул. Безгә йаҡыны Асау йылғасы. Нәрсәдән килеп щыҡканын әйталмайым. Татыш йағында Кәлтәй тигән йылға бар ийе. Унан йыраҡ түгел, ике щаҡырымда ғына марий ауыллары бар, берсе Ҡырғыз, икенщесе Бөрнөш исемле. Мына алар шул Кәлтәй буйына утырғаннар. Аннан йыраҡ та түгел Ашайыш йылғасы бар. Йәнәсе лә бу йылға буйына ике кеше килеп утырғаннар, тамаҡ йалғап утыралар, берсе рус милләтенән була, берсе татар милләтенән була. Шуннан татар әйтә инде: “Аша, аша”, тип, ә рус: “Ешь, ешь”тигән. Мына шуннан исем ҡушҡаннар йылғаға Ашайыш тип.

Бу йаҡлар шишмәләргә бай түгел. Басыулар берсе лә исемсез түгел инде ул, мин үзем йалан-йапанда йөрмәгәщ, минең ҡарт гел Жәмигә барам әле тип гел исеме белән сөйләй торғайны, агроном булғащ,бөтен басыуларның исемдәрен белә. Мин үзем ҡызыҡсынғаным йуҡ. Жәмидә бещән щабалар, Жәмигә бещәнгә төштөләр инде, тип ул сөйләй торғайны, шул ғына хәтердә ҡалған.

Ауыл тирәсендә йаҡында ғына щын урманнар йуҡ, йыраҡкараҡ барырға кирәк, Саҡлау йағына. Саҡлау ауыл исеме. Рус ауылы, шул тирәләр урманға бай. Таулар йуҡ. Тигез, таулыҡлар йуҡ.

Милләтебез паспортта башҡорт булып йазылған. Шәжәрәләр булып тора. Бер-ике кешенең шәжәрәсен матурлап, бик зурлап үткәрделәр. Ҡаһиров Хәнифтең шәжәрәсен үткәрделәр. Анан соң Хайретдиновлардың шәжәрәсен үткәрделәр.

Донйала ниндәй йола бар, һәммәселә үткәрелә инде. Мәсәлән, туй мәжлесләре үткәрелә. Элек суғыш вахытындә хәйерще булдыҡ, туй йасарға мөмкинщелек тә булмады. Туй булған икән тип китаплардан уҡып ҡына белә торған ийек. Илле алтынщы йылда өйләнештек, бөтөнләй туй йасаманыҡ. Хәйерще булдыҡ. Аҡщабыз да йуҡ, бер нәрсәбез дә йуҡ, ирем йағыннанда йуҡ, минеңйаҡтан да йуҡ. Туйсыз ғына бергә йәший башлайыҡ тинек тә, февралнең икесендә загсҡа бардыҡ. Эпийгә тамаҡлар туйғащ, хәзер туйны зурлап йасайлар.

Инәкәй, әткәй тиләр, әткәй йағынан ҡартый, ҡарт этей, инәкәй йағынан жыраҡай, жыраҡ бабай була.

Сөт ризыҡларынан ҡатыҡ, эремщек, ҡаймаҡ, май, ҡызыл эремщек йасайбыз. Ҡортто мин ишеткәнем дә йуҡ ине, йасағаным йуҡ.

Ауыл халҡында ҡушаматтар сирәк-сайаҡ бар. Ҡартым йағынан ҡушаматты беләм. Ниғмәтовтарны Онҡотлар тиләр. Күп ашап, күп эщкәнгә микән онҡотлар. Иске Моштыда уҡығанда Хәсәннәр бик күп ийе. Аларны айырыр өщен ҡушаматтары бар. Урам Хәсән, уның әти-әнисе булмаған, кешеләрдә ҡунып йөрегән. Себер Хәсән, раскулачиванийе вахытында Себергә жибәрәләр, ул исән-сау әйләнеп ҡайта. Ни щурта Хәсән, ул

әйткән сүз сайын “ни щурта”тип сөйләгән. Писарь Хәсән бар, ул укый да, йаза ла белмәй. Матур костюмдар кейеп, түшенә авторучка салып йөрегәнгә шулай тип атағаннардыр.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ҠАБАН АУЫЛЫ

Шөғәйепов Нәсим Ғүмәр улы, 1928 йылғы

Йаңа Ҡабан ауылында тудым, үстем һәм мына шушы йәшемә ҡәдәр шунда йәшәймен. Ҡабан турында хәтсез беләм мин, шуның өщен сезне дә аның белән таныштырырға исәбем бар. Йаңа Ҡабан ауылы – Краснокама районында иң зур, иң тарихлы ауылларның берсе. Аның матурлығы турында, аның тарихы турында бер нищә сүз әйтмәй мөмкин түгел. Беренще, Ҡабан ауылы районда өщ кенә урта мәктәбе булған ауылларның берсе. Районда шушы нефтчеләр килеп, киң экономик һәм культура төзелешендә үзләренең өлөшен кереткәнгә ҡәдәр районда ике генә больница бариде, шуның берсеЙаңа Ҡабанда. Краснокама районында унлап почта бүлеге бар иде, шул унлап почта бүлегенең берсеЙаңа Ҡабанда иде. Урта мәктәпкә уҡытущылар ҡайдан ғына килмәйләр, Башҡортостан Республикасынан ғына түгел, башҡа республикалардан, башҡа өлкәләрдән дә уҡытущылар киләләр иде. Больница булғащ, врачлар, фельдшерлар һәм башҡалар, шулай уҡ төрлө жирләрдән килеп эшләйләр иде. Почта бүлегенә әле утызынщы йылларға ҡәдәр рус кешесе житәкщелек итте. Суғыш бөткәнгә ҡәдәр икенще кешеләр, икенще өлкәләрдән килгән кешеләр, мына шунлыҡтан Ҡабан ауылының халҡы да бер төрле генә түгел, төрле жирдән килгән халыҡ. Мына шунлыҡтан бәхәсләшеп киткән вахытта: “Син кем суң? Татармы суң син? Син башҡортмо?” тиләр минең үземә. Мин аларға шулай тимен: “Мин башҡорт, ләкин мин татар башҡорт. Ни өщен татар башҡорт? Щөнки башҡортща мин матур итеп сөйләй белмиймен, мин татарща сөйләймен. Мына шунлыҡтан мин башҡорт, ләкин татарща сөйләймен”,тимен. Мына шундый ҡызыҡлы һәм мауҡтырғыщ Ҡабан ауылы ул.

Йаңа Ҡабан ауылы бер мең сигез йөз ҡырығынщы йылдан төзелә башлай, аңа ҡәдәр мең дә жиде йөз дә житмещ бишенще йылларны Пугачев восстанийесын бастырғащ, андағы кешеләрне эзәрлеклей башлағащ, күрше Татарстаннан шушы безнең йаҡҡа Ағидел йылғасының уң йаҡ йарына, бик матур жирдә жәйрәп йатҡан Йаланлыкүл тигән жиргә, эзәрлекләүдән ҡащып кешеләр килә башлай, бер ун биш-ун жиде семйа килә. Бу урын бик уңайлы, мал йөретергә, пещән щабырға, иген игәргә жире, балыҡ тотарға күле бар. Ләкин бер оло ләкине бар. Беренщесе, Кама йылғасы белән Ағидел йылғасы ҡушылған жирдәрәк бу. Кама йылғасы буйлап, Ағидел йылғасы буйлап мында йәшәгән кешеләргә тынғылыҡ бирмәйләр. Икенщесе, су булған йылларны бөтен жирде су басып китә. Йыллар буйы интегеп төзегән, эшләгән эшләрне йуҡҡа щығара, хатта йортларны узып киткән щаҡлар да була. Ул вахыттағы йортларны күз алдына китерергә кирәк, хәзерге кеүек мөһабәт йортлар түгел бит инде, унан-мынан салынған йортлар. Бына шунлыҡтан мындағы халыҡ бу урынны ташлап китергә мәжбүр була, ә бу урынны Ҡабан тип исемләйләр. Ни өщен Ҡабан? Щөнки мында ҡабан дунғызлары бик ныҡ үрщегән була, ә ул щордо ҡабан дунғызлары халыҡ арасында шундый мөхәббәт ҡазанған була. Икенще версийа була, фарсы телендә уйылып төшкән жирне ҡабу тип йөреткәннәр, ә шушы ҡабудан Ҡабан килеп щыҡҡан. Былар версийалар инде икесе дә. Шулай иттереп, Ҡабан кешеләре бу бик әйбәт жир булса да, мыны ташлап китергә мәжбүр булалар һәм өщ-дүрт километр көнщығышҡа табараҡ Сирай тауы тигән жиргә күтәреләләр. Аның ҡырынан ғына су аға, бик матур, үзе матур жирдә урынлашҡан. Теге талап йөрүщеләрдән уже ҡурҡыныщйуҡ, су басыу ҡурҡыныщы йуҡ, рәхәтләнеп йәшә дә йәшә. Ләкин тағы бер ләкине бар, жир йуҡ. Мында урынлашҡан анан-мынан жыйылған халыҡны типтәрләр тип йөреткәннәр, ә урындағы халыҡ – башҡорт. Башҡорт халҡының жире булған, ә типтәрләрнең жире йуҡ.Интеккәннең суңында бер мең сигез йөз утыз туғызынщы йылны ҡыйыу, эшкәбатыр, башҡа нәрсәләргә ашҡынып торған бер нищә кеше Ырымбур ҡазна палатасына йөрей башлайлар һәм утыз туғызынщы йылны, былар үзләрен башҡорт тийеп, үзләренщә документларын да шулай әзерләйләр, жигерме сигез кешегә Ырымбур ҡазна палатасы жир бирергә ризалаша. Нийә Ырымбур ҡазна палатасы? Щөнки әле ул вахытта бу йаҡлар Ырымбур өлкәсенә кергән булғаннар. Бу жигерме сигез кеше Сирай тауынан километр йарым, ике километр йыраҡлыҡтараҡ төнйаҡҡа таба бара Таубаҡты йылғасының ике йарына урынлашырға рөхсәт алалар. Таубаҡты йылғасы көнщығыштан алып көнбатышҡа таба ағып китә, шушы йылғаның ике йарына урынлашырға мөмкинлек бирә. Ошо жигерме сигез кеше арасынан берсе Шәйәхмәт тигәне безнеңбабаларыбызның берсе була. Шулай иттереп, утыз туғызынщы йылны рөхсәт алалар, шушы жигерме сигез кеше барып, ҡарап сөйләшәләр, килешәләр һәм ҡырығынщы йылны йортлар төзей башлайлар. Мына шулай иттереп бу жирне Йаңа Ҡабан тиләр, тегесе Йаланкүл буйындағысы Ҡабан иде, Сирай тауына күтәрелгәне Ҡабан булып күтәрелде инде, ә жигерме сигез кеше күщеп ултырғаны – Йаңа Ҡабан. Мына шулай иттереп, Йаңа Ҡабан ауылының төзелеп китеүен, нигез салыуын бер мең сигез йөз ҡырығынщы йыл тип мин үзем әйтәм.

Мына минең күршем, дустым, класташым Сафи Шакирйанов бар иде. Без аның белән йыш ҡына ул турыда бәхәсләштек. Ул әйтә торғайны инде: “Ҡабан ауылының тарихы мынан башланмай ул, Нәсим. Ҡырым йаҡларынан булған икән ул Ҡабан ауылы. Мына аңа хәзер ике мең дә унынщы йылларны өщ йөз сиксән йыл”, тий иде. Ә ул вахытта безнең Йаңа Ҡабан ауылына йөз илле йыл иде.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ҠАЙЫНЛЫҠ АУЫЛЫ

Рамазанов Рәфит Мөхәмәтйән улы, 1950 йылғы

Безнең ауыл боронғо ауыл инде, ныҡлап мына шушы безнең Үле Танып буйына килеп урыннашҡанына йөз йылдан артыҡ була инде. Шул ауылыбызда, мин бәләкәй щаҡта истә, зур көймә бар ийе, шуңа ике ишкәкще утырадырийе, ул көймә щабып эшләнгән ул, Таныпта балыҡ күп ийе, тоталар ийе, без төшәдерийек балыҡщылар ҡырына, безгә бидрәләп биреп жибәрәләр ийе, кеше шул ҡәдәр бер-бересенә доброжелательный булған. Ащлыҡтан алып ҡалған шушы Танып. Шунан суң үлән, үсенте күп булған. Үләннәрҙән мына инде ҡаҡы, ирен йарғыщ, “мына мыны ашама, ирен йарыла” тиләр ийе, витамин булған инде. Аны безнең тирә-йаҡтан килеп ҡапщыҡлап ташығаннар, ащтан үлмәскә, ҡырғый суған, аны щаҡ ҡына салып болғатсалар, мына тигән шурпа булған. Халыҡ эшщән ийе, ауылда төрлө мал, ферма ҡарадылар, даже теге дунғыз да ҡарап алдылар инде бер уахытны, коммунислар ҡушыуы буйынща, тауыҡ фермалары бар ийе, ат бригады бар ийе. Атлар күберәк ҡызғылт төстә, йерән бейә тигәне истә ҡалған, алалы-колалы атлар йуҡ ийе. Шул теге башҡорт нейенән ҡалған тип уйлайым мин аны, мына башҡортларның шул ҡызғылт төстә булған атлары, йерән төстә инде.

Изге кешенең үлгәщтән дә изгелеге ҡала тиләр, анда әүлийә, әледә әүлийәмен тип йөрегән кешеләр бар инде, баралар аңа өшкөртергә, мына шунда Әүлийә исемле кешене күмгәннәр. Ул изге эшләр эшләп йөрегән, бөтен тарихын белмәймен, ана шул Әүлийә шунда жирләнгән, шунан анда ағаслар үсеп щыҡҡан, наратлар инде.

Бер ике йөз илле йыл бар ауылға, әүлиәгә дә ағаслары буйынща ике йөз илле йыл. Суңғы уахытны кешеләр бәләкәйләнә, зур булғаннар, шушыннан Илеш районы тип теге Андрейевка йағына уҡ белән атышҡан тип сөйләйләр инде. Таныпта мына балыҡ бөтте инде, Иделдән су кермәй, шул Иделнең кермәүе бик ныҡ ауылға зыйан йасай, ул болонлоҡлар сазлыҡҡа әйләнеп бөтте, дүнгәкләр. Зато ҡошлар, аҡҡошлар килеп шунда ойа ҡорып, бала щығарып йаталар инде. Мында шул щелән килә инде, йаратты инде, мында безнең быйаҡта Танып, теге йаҡта саз тибез, анда йыланнар, баҡалар күп. Йаз көнө шығырлап тора инде алар, туй сымаҡ, шунда бала щығарып ҡайтып китәләр инде. Танып арйағында, Таныпта инде, аҡҡошлар йөзләгән генә булмағандыр, бик күп килделәр инде аҡҡошлар быйыл. Ҡыр ҡазлары безнең тирәлә бик күренгәне йуҡ. Шул торналар килә, сазда инде алар йылан, баҡа ашай. Щәүкә йазға табан килә ҡарға белән, ҡарғалар, сайысҡаннар. Сыйырщыҡ әзәйә бара.

Элек су кергәндә, безнең Танып буйыннан-буйына ҡомайаҡ ийе, күмелеп йатадырийыҡ. Шул щағында ун метрлы бредин белән кереп сөзөп щығалар, ҡапщыҡ тутырып ҡайтып китәләр ийе. Бер сәғәт үтте, алар артыннан икенще кеше сөзәдерийе. Шунан теге зур көймәлә йөрегән кешеләр ташлап тартып щығаралар гел эреләрен генә, алар мына опто тигән балыҡ, бик шәп ийе инде ул, симез балыҡ инде, ҡорбаннар, щүкәләр. Ау саласың, анысы керә генә, ә жылым белән сөзәсең, шунан мурда электән килгән инде.

Мал торған урын – абзар; ашарға салған урын – утлыҡ; йәйге ащыҡ урын – утар; ишек алды – ихата; балта, көрәк һ.б нәмәләр саҡланған урын – ҡаралты-кура; мейес – мищ; мейес башы – өнәк; мейес арты – кәберткә; мейес болғай торған ҡорал – кисәү ағащы; көл сеперә торған ҡорал – пумала, икмәк щығара торған ҡорал – эпи көрәге.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

Мусина Әлфирә Тимерйән ҡыҙы, 1938 йылғы

Ауылның тарихын мин төптән үк белмим инде. Бабайлар, әбейләр сөйләүе буйынща, Иске Ҡайынлыҡ ауылыннан күщкәннәр, тип әйтәләр. Минең әнинең ҡартәнисе сөйләүе буйынща. Башта ауылда әз генә халыҡ булған инде, йөз утыз ғына кеше булған безнең ауылда, шунан артып киткән. Башта оло урам ғына булған, оло урам, урта урам, арт урам тип йөреттек инде без үскән щағында, безнең урамларның исемләре йуҡ ийе. Мин үзем йәшәгән урамның тарихын төптән үк беләм, щөнки хәлле генә крестйан булып йәшәгән ҡартәтәйнең әтәләре. Алар күп мал асрап, жирләре булған, хезмәтщеләр тотҡаннар. Шунан ҡурҡып, колхозлашыу вахытында малайын, безнең әтәйне, сигезенще йылғы әтәй, әтәйне башҡа щығарған. Безнең урам шунан башланған. Безнең әтәй күщкәнще, дүрт кенә йорт булған, шуңа Дүртөйле урамы тип йөреткәннәр безнең урамны. Шунан күщә башлағаннар, был урамда бит инде хәзер ирләр үскәннәр. Безнең урамнан ун алты кеше йәшләр булғаннар бит инде. Бәләкәй генә урамнан ун алты кеше суғышҡа киткән, шуның алтысы ғына ҡайтты. Ҡартәтәй әтәйне ашыҡ-пошоҡ ҡына башҡа щығарған, өй иске булған. Суғышҡа киткәндә без дүртәү ҡалғанбыз инде, әтәй өй салырға тип бүрәнә китергән, өй артында бүрәнә щерегән, без шул иске өйдә ҡалғанбыз, әни белән дүрт бала. Минең кеүекләр күп ийе, һәр бер йорттан өщәр-дүртәр балалар ҡалды теге ун алты суғышҡа киткән кешеләрнең. Безнең ҡартәтәйләрне, әтәйләрне бик маҡтағаннар инде, бик эшщән булғаннар. Алар ураҡҡа барғанда, пещән щабарға барғанда арбала щабата йасап йөрегәннәр, шундай эшщән булғанлыҡларын әйтәм инде. Шуңа аларны талмас тип атағаннар, талмас тип йөреткәннәр аларны. Ауылда шул ашлыҡ щәщеү, мал асрау, анан Редькино белән ике арада смола ҡайнатыу базы булған.

Безнең ауыл бик матур, бик әйбәт жирдә урынлашҡан, бу йаҡта Танып, теге башта Идел. Идел белән ике арада болон. Танып белән ике арада тағы бер күл бар. Йазғы ташыу вахытларында су бик шәп киләдерийе, безнең Әүлийә зыйараты тигән бик изге урыныбыз бар. Шул Әүлийә зыйараты тау башында урыннашҡан, әллә ҡайан күренеп тора ул, Нефтекамскинан щыҡҡащта күренә, ҡарасаң. Кем утыртҡанын әйтәлмәйем анысын, ул

бик изге урын булған. Анда бер ҡәбер бар ийе мин бәләкәй щаҡта. Элек бит инде бүрәнәдән бура йасап эшләгәннәр, тимер ҡуймағаннар, шул бура бар ийе, хәтерләймен шул бураны. Аны инде кешеләр, моғайын,йаңартып торғаннардыр. Анан мин күргәнем булмады, аның ҡырыннан бер бәләкәй генә шишмә аға тип сөйләйләр ийе, ул булдымы икән, анысын әйтәлмәймен, ә теге бураны мин беләм, бик изге кеше анда күмелгән. Әүлийә тауынан Андрейевка тауы күренеп тора, Щәке тауы, Андрейевка тауы тип сөйләйләрийе инде. Гражданнар суғышы вахытында аҡлар да китә икән, ҡызыллар да китәләр икән безнең ауыл арҡылы, шунан тауда тороп суғышҡаннар, кешеләр үлгән бит инде, кешеләр күмелгән анда, сөйәкләр щығадырийе йар буйына. Су ташҡан вахытта ҡырт кискән кеүек жар жимереләдерийе, жимерелгән сайын кеше сөйәге күренәдерийе. Шул кеше сөйәге күренгәщ, йамғыр йаумағандыр инде. Ҡартлар жыйылышып, шул сөйәкләрне жыйып, су сибеп, доғаларын уҡып күмә торған булғаннар, әле мин үскән щағында да, әбейләр жыйылышып барып су сибеп ҡайттыҡ әле тип сөйләйләр ийе. Шул су сипкәннән суң йамғыр йауадырийе, шуңа ныҡ изге урын булған ул. Тәбиғәт әфәттәре булып ҡына тора безнең тирәдә, Ҡайынныҡ ауылында андай тәбиғәт әфәттәре булғаны йуҡ, боз да суҡмай безне, жил-дауыл да жимермәй, әле Дүртөйле йағында урман ҡырылды, урман бик ныҡ ҡырылып китте, безнең ауылға тимәде, безне Әүлийә саҡлай тибез. Анан суң ауылның теге башында, безнең ауыл өщ километр озонлоғо, теге башында боз йауды бер йылны, бөтен баҡщаларны тигезләп китте, безнең зыйарат ощонда боз йаумады, без исән ҡалдыҡ. Әүлийәнең ағащын кисмәделәр, йарамай, изге кеше күмелгәнгә күрә. Бер йылны браконйерлар килеп бер нищә ағащын кискәннәр ийе, без бер әбей белән бардыҡ ҡарарға шул ағащны кискәннән суң, мына шундай наратлар кискәннәр, аның берәр щерегән жире булса, ул бер ике йөз, өщ йөз йыллыҡ булғандыр инде. Бер-ике быуынын ғына алғаннар браконйерлар, өске быуыннары ҡалған, даже өске быуынынан өй салырлыҡ бүрәнәләр щыгырлыҡ ийе. Теге әбей утырып жылады жәлләп. Ауылны сағынып ҡайтсаң, башта Әүлийә күренә, Нефтекамски йағынан ҡайтасың, Әүлийә күренә.

Әүлийәне төшкәщтендә анда иң беренще Убырлыкүл тип йөретәләр, безнең инәкәйләр анда тал төшерәләр ийе, тал үсәдерийе. Убырлыкүл тип шуңа аталған, анда бер кеше төшөп үлгән, инәкәй сөйләүе буйынща. Анан китә Кендеклекүл, Ҡыуалыкүл, Имәнле күл, ә күлләр арасында болонноҡ. Без үскәндә болонноҡлар ныҡ жәмне ийе, калхоз пещәнне шунан әзерләйдерийе, ныҡ әйвәт булып үсәдерийе, йаз көнө су басадырийе, Әүлийәнең итәгенә щаҡлы киләдерийе. Шунан су китәдерийе, су киткәщ, матур булып үлән үсеп, калхоз шунан пещән әзерләйдерие.

Танып йылғасы белән Щәщеле арасында бер түгәрәк күл бар, Түгәрәккүл тип йөретәләр, аның бер жиренән дә су кермәгән, су щыҡмаған, ҡоромай да ул. Шуның суының әйвәтлеге, без табаҡка керләребезне тутырадырийыҡ та уҡығанда, шунда күл буйына су кереп, аның ҡырыйында бер үлән булмас ийе. Шунда су кереп, баш йыуып ҡайтадырийыҡ, суы ныҡ әйвәт ийе. Щикәшкүле, тағын Шүкәлекүл, Үргелде, Байыш, күлләр күп безнең.

Саҡла урманы мына, быйаҡта уже сазлыҡ, ауыл бит инде тау башында булғащ, ҡырында болон, бер километр ары сазлыҡ, сазлыҡта Саҡла урманы. Анда жирек үсәдерийе, жиректән өй салдыҡ инде без йәш щағында. Ағасларның барысы да бар, бөтен жимеш бар,шоморто, баланы, гөлжимеше, бөтен ағас та бар бездә. Шул наратныӘүлийә белән сазлыҡ арасында Нуртдин бабай утыртҡан, ныҡ әйвәт булып үсте инде хәзер наратлыҡ.

Атай – әтәй, әсәй – инәкәй, өләсәй – ҡартый, олатай – ҡартәтәй (атай йағынан), өләсәй – йыраҡай, олатай – йыраҡбабай, һеңле – сеңле, апай; ҡусты – энем, апай; түткәй (әткәйнең сеңлесе), дүрнәй, дүрәтәй (инәкәйнең сеңлеләре, энеләре); ҡайны – әткәй, ҡәйнә – әнкәй; ҡайын сеңле (ирнең сеңлесе), ҡәйнеш (ирнең ҡустысы).

Боярышник – ҡамырлыҡ; шиповник – гөлжимеш; малина – ҡура жиләге; земляника – жир жиләге; клубника – баҡща жиләге; черемуха – шоморт; лягушка – баҡа; божья коровка – тәтәй ҡош; угол – пощмаҡ; хлеб – эпи; мешок – ҡапщыҡ; ведро – бидрә; шерстяные носки – ойоҡбаш; валенки – кейезитек.Щынайаҡ, щынайаҡ асты, щәйнүк.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ЯҢЫ МОШТО АУЫЛЫ

Шәйәхмәтова Наисә Әбүзәр ҡыҙы, 1950 йылғы

Йанауыл ауылында тыудым. Йаңа Мошто ауылында үстем.

Ауылның тарихы башҡорт ауыллары тарихы турындағы китапта ике генә жөмлә, йегерменще ғасыр башында барлыҡҡа килгән мөйөштә йазылган, бүтән нәрсә йуҡ. Безнең үзебезнең ауылда шушы ауылға күщкән кешеләр вахытынан уҡ йазып алынған. Безнең бик грамотный директорыбыз бар ийе, шуның тарафынан йазылған үзебезнең тарихыбыз бар. Бер мең туғыз йөз икенще йылларда ике ғәйлә Татарстаннан күщеп килергә жыйынғаннар бу йаҡтарға. Иске Мошто ауылы бездән ун ике, ун дүрт километр. Алар алданыраҡ килеп урыннашҡаннар. Шушы ике семйа килгән вахытта, быларның артынан килеп Иске Моштолар бик ныҡ ҡыйнап, алар кире ҡайтып киткәннәр. Фәтхейә исемле әбей ул вахытта ун биш йәштәге ҡыз булған, бер мең сигез йөз сиксән жиденще йылғы әбей ул, Кама тигән жирдә үлгән ул, йөз дә ун бер йәшкә житеп. Шул әбей сөйләгәне хәтеремдә ҡалған. Арттан килеп ҡыйнап, айағын сындырып, шунан бирле айағы аҡсаҡ ҡалған. Шунан соң, бер мең туғыз йөз сигезенще йылда, Татарстаннан Шәгәлей һәм Митшан тигән байлар ойоштороущылар булғаннар һәм мында беренще партийа халыҡ килгән, күпмелер кеше, былар арасында Зәйнетдин тигән кеше дә булған, ул зажиточный крестйан булған, урманщы булған. Икенще партийада миненжыраҡ әбейнең әтәсе, Шәйхәйдәр

ҡартлар килгән. Мына шулай ауыл ойошҡан. Ауылны ойошторған вахытта урман эше булған. Урманнар хәзерге кеүек булмаған. Бер мең туғыз йөз сигезенще йылдан ун жиденще йылға ҡәдәрурыннашып, өйләр төзеп, участокларын барлап, бер ниндәй эш белән шөғөлләнмәгәннәр. Соңынан мында ағащ төпләренән смола йасағаннар, анан соң ағащ күмере йасағаннар һәм күрше ауылның базарларына илтеп сатҡаннар. Күмер йамы мин белгәндә дә мәктәпнең спортзал урынында бар ийе. Ул землянка кеүек, астан йандырып күмер йасайлар ийе. Мин бәләкәй вахытта минең әбейдең өйө ийе бында, бу мәктәп урынында тәгәрмән ийе ул вахытта. Мына шулай халыҡ йәшәп киткән. Артыҡ ныҡ байлар булмаған. Миннеғәле тигән мулла булған. Өщ мәсет төзөгәннәр, ике мәщет эшләгән. Иң беренще ун алтынщы йылда мәдрәсә ащҡаннар, шәхси йортта. Ә мәктәп булараҡ ун сигезенще йылда ащылган, башта ике класс ащҡаннар, шунан тағы ике класс ащҡаннар. Ун сигезенще, йегерменще йылларда революцийа вахыты һәм граждалар суғышы ощоронда, мында өс йөз алтмыш хужалыҡ булған, меңдә жиде йөз кеше йәшәгән. Митшан белән Шәгәлей исемле байлар өщ кибет (лареклар) асҡаннар, шунда Василий тигән бер генә урыс кешесе эшләгән.

Утызынщы йыллар ахырында мәщетләрне кискәннәр. Бер мәщеттән правленийе, сельсавет һәм клуп эшләгәннәр. Икенще мәщетнең сүткәннәре – мин уҡыған мәктәп. Пристройлар белән төзеп-төзеп эшләнгән. Ул мәктәп утыз жиденще йылда төзелгән. Утыз сигезенще, утыз туғызынщы уҡыу йылларны мында жиде йыллыҡ мәктәп булған, ә алтмыш беренще йылдан сигез йыллыҡ мәктәп булды. Ә соңынан инде житмещ дүртенще йылда салынды бу мәктәп. Минязов Рим Кирам улы тигән директорыбыз йөреп бына шушы мәктәпне салдыртты. Анан тугыз йыллыкҡа әйләнде. Минең педагогик стажым бу мәктәптә утыз биш йыл. Шушы мәктәптә уҡыдым, шушы мәктәптә эшләдем мин. Минең балаларым да шушы мәктәптә уҡып щыҡтылар инде. Мин ун биш йыл йарым пенсийада. Мин пенсийаға киткәннән соң башланғыщҡа ғына ҡалдырдылар, анан бөтенләй йаптылар.

Бездә Камаш тип аталған йылға бар. Камалетдин тигән ҡарт шушы йылғала йәшәгән, хатын-ҡызлар кер щайҡау өщен басма салып биргән. Шул басманы салған өщен ул ҡартны халыҡ дошманы тип атҡаннар. Ул бик тура сүзле кеше булған ул. Зәйне кардоны тигән урын бар. Үзе урманны кисеп, өй салған. Әхмәт йаланы тигән йалан бар. Әхмәтдин тигән бер кеше йорт салып йәшәгән. Хәйдәр ҡойосы тигән ҡойо бар ийе, ул хәзер бөтте инде. Кешеләр малларына, атларына сыу эщереп китсен өщен Хәйдәр ҡарт ҡазыған, улйаңадан күмелде. Ҡараущы кеше булмады.

Безнең Бирге зыйарат һәм Арғы зыйарат бар. Бер кардон булған. Кардонда бабай ун жиде йәшлек Венера исемле ҡызы белән генә йәшәгән. Шуның ҡызы ун жиде йәштә генә үлгән. Иң беренще Арғы зыйаратына шуның ҡызы күмелгән, икенще безнең жыраҡайның әтәсе күмелгән. Ә нищәнще йыл икәнен әйтә алмайым.

Ике шишмә бар. Бер кем исем белән атамаған, уны Тау шишмәсе тип генә йөрөтәләр. Китә торган йулдан, әзерәк барғащтан, урман-таулар эщендә ул шишмә. Йөрейләр аңа, әле дә йөрейләр, машиналы кешеләр барып ала.

Дини бәйрәмләр үткәрелә инде. Мәсәлән, Ҡорбан бәйрәме, ғәйет уҡыулар була инде. Кищ утырулар элек, мине жырағәбей эйәртеп алып бара ийе, анда элек китап уҡыйлар ийе, “Йософ һәм Зөләйхә“,мин үзем әдәбийәт уҡыта башлағащ ҡына белдем аның әдәби әсәр икәнен. Ҡул эшләре эшләйләр ийе, шунда китап уҡыйлар, алай кеше сөйләү бер ниндәййуҡийе элек.

Безнең, ҡунаҡ килсә, иң зур бүләк, туйда лә шулай, иң зур бүләк – чәк-чәк, баурсакны бездә бик пешермәйләр, икенще районнарда пешерәләр, әнкәй пешерә ийе. Бөтен әйбер пешерә алам, чәк-чәк генә минең әйбәт щыҡмай. Тағын бәлеш бар. Бәлешне ит белән дә, ҡабак белән дә, төрлещә эшләйләр ийе. Гөбәдийә эшләйбез инде, ҡатлы гөбәдийә эшләп ҡуйам. Гөбәдийәне зур табаға эшләймен. Бик тәмле була.

Щынайаҡ әйтмиләр, жомро тиләр. Ҡалаҡны ҡашыҡ тиләр, безнең ауылда ҡашыҡ тиләр инде. Мищ арасын кәбәрткә тиләр, ә ҡайбер урында аны гөлбәш тиләр. Мендәр тибез. Йастыҡлар йуҡ хәзер, элек йастыҡтиләр ийе, ул минеңжыраҡәбейнеке дә бар ийе. Йастығы менә озон ийе ул, оло ийе. Хәзер бит йевропейский мендәрләргә күщтек бит.

Менә безнең элегерәк бар ийещибәр әбей, щибәр апа тип атайдырыйыҡ. Белмәйем, щибәр булды микән ул, әнкәй үрәткән инде. Аннан соң, бал әбей. Бал әбей бар ийе безнең, ул туған ийе, ул умарта тотҡандыр инде, күрәсең. Алма апа, аҡ әбей. Аҡәбей, бу дини, гел шундай чиста йөрей торған, йомшаҡ, тәртипле, тәрбийәле кеше, уҡымышлы дини йаҡтан аҡ әбей бар ийе. Дүртүткәй, бу минең, мәсәлән, эткәйнең апасы ийе. Элек шулай бар ийе, ә хәзер гел исем белән генә. Ҡода, ҡодағый. Бийанай тибез – свекровь. Бийатай, бийанай. Әткәй, әнкәй тип әйтәбез инде. Зуртүтәй бар. Дәү эти, зур эткәй, зур әнкәй. Төрлөщә, нищек үрәтәләр. Ә хәзер... Апа йуҡ, исеме белән әйтәбез инде. Сеңлем, энекәш бар инде. Безнең менә әдәби телдә уҡытыущылар, уҡыущылар сөйләшәләр инде.

Ҡортлоҡтип йөрөтәбез. Урман эщендә ҡортлоҡ. Ул колхоз умартасы булды. Аннан соң Сабанща ауылында бар ийе ҡортлоҡ. Анда Нурғәли тигән бабай эшләде. Анда йүкәлек буйдан буйға. Анда сарыҡ фермасы да бар ийе. Бөтөнесе бөтте бит алар. Бөтен нәрсә бар ийе. Менә бәләкәй генә Йанаулда да ҡуйан фермасы бар ийе, ат фермасы, сыйыр фермасы, амбар, ындыр табағы бар ийе. Бөтен нәрсә бар ийе. Пещәнлекләр бар ийе, һәр кемнең айырым пещәнлекләре дә бар ийе. Әммә элек ул пещән мәсәләсендә авыр ийе. Ҡул белән щабалар ийе. Ат белән тарттыралар ийе. Машиналар белән йөрөтәләр ийе. Моштола да амбар бар ийе, ферма да бар ийе. Бөтен гаражлар, бөтен нәрсә бар ийе мында. Хәзер йуҡ, берсе дә йуҡ. Онотолоп бөтте.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды)

ЯҢЫ НУҒАЙ АУЫЛЫ

Айытов Винарет Шамил улы, 1960 йылғы

Алтын туй йоласы ул кертелде бер тистә йыл ғына түгел. Бының изюминкасы нәрсәдә? Башта барып туған йылдары, тормош йулы, бөтен ауылдың тарихы, башҡа нәрсәләре йазыла. Шунан соң мәдәниәт йортына сәхнәгә щаҡырыла һәм торжественный рәүештә уларның тормыш йылларын сөйләп, бүләкләр биреп, шундай бер тамаша, соңыннан фотокарточкаға төшөү,мынә шундай бик матур йола бездә йәшәп килә, алтын туй йоласы.

Безнең клупта үрнәкле бийү ансамбле "Бәйрәм" бар. Алар республика смотрында, район смотрында һәр вахыт щығыщ йасайлар. Бездә фальклор коллектифы бар – "Умырзайа". Бик күптән йәшәп килә, ауылда ғына түгел, район, республика күләмендә щығыщ йасағаныбыз бар.

Сабантуйлар үткәрелә. Сөлге жыйыу үзе бер бәйрәм булып тора. Анда милли кейемнәргә кейенгән балалар, бизәлгән ат һәм ололар инде – гармунщылар. Безнең сабантуй һәр вахыт икегә бүленә – беренщесе балалар сабантуйы була. Аннан кире ололар сабантуйы. Һәм, әлбәттә, сабантуйның бизәге бына ошо бийү коллектифлары, жырщылар, фольклор ансамблләре инде. Мынә күп йыллар ат щабышын үткәрәбез.

Мәщетебез дә бар. Мәщетебез азаҡкы йылларда бик актифлашып килә. Ауылыбызда шәжәрә бәйрәмләре узғарабыз. Даими рәүештә узып тора, ул ауыл кимәлендә, район кимәлендә зур бер ваҡиға.

Ҡаз өмәсен йыш ойошторабыз.

"Ғайнан" ҡурайщылар ансамбле – район музыкаль мәктәбенең филиалы эшләп килә уңышлы ғына. Өщенще поколение ҡурайщылар. Алар республика конкурстарында гел призлы урыннар алалар.

Ҡул эшләре остасыларына йөрөү экскурсийаларын ойошторабыз.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Зәкиева Флүсә Ғәни ҡыҙы, 1938 йылғы

Ҡабаҡ тәкәсе ул ҡабаҡ белән дөгө йармасын ботайсың да, бына болай итеп кенә бөкләйсең. Безнең телдә ҡабаҡ тәкәсе, культурный пирожки инде.

Иптәшемнең сеңлесен мин ҡайынсеңлем тип йөрөттем. Атасы йуҡ ийе, суғышта йуғалған.Ҡайнанамны әнкәй тип йөрөттем. Иптәшем әнкәй тигәщ, мин дә әнкәй тинем. Электән ҡалған бит ул, хатынны алсаң, су теге йағыннан ал тип, шуға хатынның әнкәсе – жыраҡ әбей, ә әткәсе – жыраҡ бабай. Иремнең энесе йанағай була. Балалар өлкәнен дүрәтәй (ирнең өлкән ағасы) тиләр ийе, дүрнәй (өлкән хатын туғаны) тинеләр. Кещесен йәшәнәй, йәшәтәй тиләр. Оло ир кешегә абзый тиләр, әбей – ҡортҡа.

Суғым суйыуға бер атна-ун көн әзерләнәсең, эщәген жыуырға кеше щаҡырабыз, суғым суйыущы айырым кеше килә, бик жәмле була. Аш пещерәсең кищ. Мәжлес йасайсың.

Безнең ауылның халҡы ныҡ усал ийе. Татарийалар мыннан йөриләр ийе элек, алар исән-имен ҡайтып китмәнеләр инде, аларны дөмбәсләп жибәрделәр. Ауылда ун өщ атама бар. Суғыш вахытында хатын-ҡызлар тракторда йөрегән. Бер Тәһирә исемле ҡыз трактор белән китеп барғанда үлә. Шуға Тәһирә баҡсащы тигән урын бар. Бабай сады, Әзекәй урманы, Мансур йаланы, Йаҡуп сады, Ғәбдрәшит сады бар. Аҡ ҡына тигән жир бар. Аҡ төстә булғанға шулай аталған.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды)

Сөләймәнов Вәғиз Һәүбән улы, 1940 йылғы

Йаҡында Ағидел йылғасы бар, Ағиделнең бы йағында Нуғай ауылы булған. Ул ауыл сыу килгәщтән күщенә башлаған. Ҡартларның әйтеп йаздырыуы буйынща, бер мең дә сигез йөз дә ҡырыҡ дүртенще йылны дүрт охотник мында килеп щығалар, мында өщ шишмә ағып йата, урманныҡ, матур урын. Төн ҡунып китәләр мында, ҡайталар да сөйләйләр: Шул Нуғай ауылына шундай матур жир таптыҡ, тип. Мында электән урманныҡ булған. Шуннан был дүрт ғайлә, семйа килеп мында төпләнәләр, маллар үстереп, жир эшкәртеп, иген басыуы итеп, ағащыннан өй-ҡуралар салып, ауыл зурайғаннан зурайыуын дауам итә. Минем уҡыған буйынща, бер мең дә өщ йөзенще йылға ҡәдәре Нуғай тигән батыр булған. Ул – өндәүще, Ҡазағстан, Үзбәкстән йаҡларыннан килеп башҡортларның көтөүләрен апкитә башлағащтан, был Нуғай тигән кеше әйткән: "Сез безгә әйтегез, без бергәләп тормыш көтәйек, башҡортларға әгәр дә алар һөжем йасасалар, сез йардәм итәрсез. Сезгә һөжүм йасасалар, патшаға ебәрегез атны хәбәр итәргә, без сезгә йардәм итәрбез". Безгә бер кем дә йардам итмәс тийеп, безгә нащарлыҡ китермәс тип ризалашалар. Ә ул Нуғай тигән кеше бер мең дә өщенще йылны үлгән була инде, шуға ҡәдәре йәшәгән кеше ул. Бу ауылда ырыулар бик күп, аталмыш ыруҡлар бар, мына мин үзем щарлаҡ ыруғынан. Шәмси ыруғы бар, тәтәй ыруғы бар, мынна без үзебез Гәрәй ырыуыннан щыҡҡан кешеләрбез.

Шишмәләр бишәү булған, Күпер йылғасында ике шишмә бар. Байа әйтеп киткән өщ шишмәнең икесе исән, шул сыу белән әле без бөгөнге көнгә ҡәдәре ҡулланып киләбез, тәрбийәләп тоталар бөгөнге көнгә ҡәдәре. Аларны без үзебезсә генә атайбыз: Урта йылға, Хәтирә йылғасы тибез. Анның шишмәләрен тәрбийәләп тоталар. Уның йушҡыны бар, минераль тозлары булмаса, ул шишмә дә булмай. Маҡтап эщәләр инде ул сыуны. Шул сыулар белән без туҡланып үстек тә инде.

Халыҡ электән малщылыҡ белән шөғөлләнгән, жирләрне эшкәртеп, ашлыҡ үстергән. Умартащылыҡ белән шөғөлләнгәннәр, урман йаҡын булгащ, башта килгән кешеләр шишмә буйына өй салғаннар.

Йаңынан безнең йаҡка Татарстан йағынан бер нищә милләттәр килгәнлеген беләм, Мостафиндар, Ғатауллиннар бар. Алар Татарстандан тегеүщеләр булып килеп урынлашып, аларның ыруғлары таралды мында. Шулай итеп, Ҡазан йағыннан килгән татарларның ыруғлары ла бар. Улар малщылыҡ белән шөғөлләнгәннәр, суғыш бөткәннән соң колхоз жиренә әллә нищәмә йыллар трактор белән бер кешенең тиресләрен тейәп басыуларга түктеләр. Бик күп мал асраганнар, малщылыҡ белән шөғөлләнгәннәр.

Урманда безнең ҡатнаш ағащлар – жирек, ҡайын, ыршы ағашлары, наратбар, ә инде халыҡка йал итәргә ауылға йаҡын ғына, бер щаҡырым да йуҡ, әрәмәлек бар. Халыҡ унда жиләк, щитләүек жыйып ҡайта. Безнең ауыл тирәсендә Башҡортстанның көнйағындағы кебек шуа торған таулар йуҡ, шулай булыуға ҡарамастан, өщ шишмә булгащтын, шишмәнең йары булмай ҡалмай, текә-текә йарлары бар ийе. Шул йарларда без щангы шыуып үстек.

Шиповникты бездә гөлжимеш тиләр, бойарышник бездә ҡамырлыҡ ул, ул гөлжимеш кебек ауылыбызға терәлеп үсмәй, бер ун километрлар алыслыҡта үсә.

Безнең йаҡта электән боланнар, пошый тип әйтелә, без болан тип өйрәнгән инде, ул пошый бит инде. Шуннанхәзерге вахытта ҡабан дунгызлары күренә. Төлке, ҡуйан бар. Шуннан инде төлке, ҡуйан булған жирдә тәбиғәтне тазартыр өщен санитар бүре була бит инде. Ҡырғый жәнлектәрдән рыслар бар.Селәүщен тиләр микән, ҡырғый песәй микән. Ҡыр кәзәсе (косуля) бар. Хәзерге вахытта айыу күренә башланы. Аҡҡошлар күп безнең йаҡта. Сыйырщыҡ, ҡара ҡарға бар, сандуғащ, сабан турғайлары бар. Щәпщекне әйтеп торасы ла йуҡ, жәйнең ащҡыщы кәккүк бар.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ХАЖИ АУЫЛЫ

Әмиров Фирҙәүес Вара улы, 1952 йылғы

Мин Хажи ауылыннан, ул Ҡуйан сельсоветына керә. Мынан сигез километр. Шушы ауылда сигезне бөтердем, йаңадан Ҡайынлыҡ мәктәбен бөтердем. Татар теле һәм әдәбиәте уҡутущысы. БДУ-ны бөтердем.

Безнең ауыл урман эщендә булған, Илеш районының Хажи ауылыннан сигез семйа килеп безнең ауылға мең дә сигез йөз дә йегерме жиденще йылда нигез салғаннар. Бу Хажи ауылы Илеш районында хәзер йуҡ, ул Йаңа Айыу сельсоветына керә иде. Шушы сигез семйа бөтен мөлкәтләрен тейәп, бер километр йарым саз аша кергәннәр, шуннан кире урман эщендә өй сала башлағаннар. Тырыш халыҡ булған. Минем әткәй дә, әний дә Хажи кешеләре, аларның иске өйләре бар иде, ул иске өйне мең дә туғыз йөз алтмыш беренще йылда сүткәннәр, бу өйгә йөз йегерме йыл булған. Бағаналары ныҡ булған, шуны әткәй белән әний сатып алғаннар. Сәлим исемле ҡарт булған, ул Щумарға күщкән. Менә шушылай итеп Хажиға нигез салғаннар. Алтмыш туғыз йыл йәшим унда. Элекке клубын да беләм, мәщет зданийесы ине. Мең дә туғыз йөз илле алтынщы йылны булса кирәк,йаңа клуп салдылар. Ғөмер буйына ауылда фельдшерский пункт булды. Библийотека булды, китапхана.

Илеш йағында, без ҡыр йағы тибез, анда ныҡ ауыр булды йәшәүе. Анда утын булмады, анда ағащ булмады, бер нәрсә дә булмады. Алар безнең районнан ғөмер буйына ағащ ташыды. Щәғәт иртәнге жиделә тракторлары киләләр иде.

Ауыл халҡы колхозларда эшләде, иң беренще колхозлар мең дә туғыз йөз утыз икенще йылда эшләгән, ләкин колхозға керүще булмаған. Гражданнар суғышы вахытында ауылны аҡлар басып ала. Ауылда хужа булғаннар, мында Борхан мулла булған, уның малайы аҡлар белән китә һәм бер нищә кеше дә алар белән китә. Ҡызыллар килгәщ, ҡащырға мәжбүр булалар. Гражданнар суғышы тамамланғащ, ауылда Шафиҡ бай белән Вәли бай була. Уларның үзләренең магазиннары була, лафкалары була.

Ауылда башта уҡыған кешеләр йуҡ иде, бер Сәмиуә апа бар иде уҡутущы. Рус теленән ныҡ әйбәт уҡытты. Икенщесе – Салахов Сәғәсетдин, ул МГУ-га кергән булған. Ул районның госконтролнең председателе булып эшләде. Безнең район ғөмер буйы Ҡалтасы районына ҡарады. Мең дә туғыз йөз йетмеш икенще йылда ғына Краснокама районына күщте. Әйтергә кирәк, Ҡалтасы ауылы безнең ауылға ун сигез километр, ә Березовкаға щаҡлы житмеш бер километр. Ауылда колхоз төзейләр, Кәлтәйдә МТС була. Минем әткәй ғөмер буйына тракторщы булды, ике тракторист, ике плугар эшләде. Әтинең беләм НАТИ тракторында, илле дүрт тракторында эшләгәнен. Бөтөнесе дә күз алдымда, бүгенгедәй. Әтий дә сүйләйиде, безнең ауыл йағында нефтселәр суғышға щаҡлы да булған. Көз көне киләләр, ҡыш буйы эшләйләр, анан йаз көне ҡайтып китәләр иде. Безнең өйнең икенще йағында ғөмер буйы нефтяниклар йәшәделәр.

Ғәлмекәй тегәрмәне тигән атама бар, Теккәм йылғасы аға ауыл ҡырыннан, аның балыҡларының күплеге, ныҡ күп иде. Бик йыраҡта тегәрмән булған, аннан ҡалған. Көйек – урманның бер жире. Төкеш басыуы бар. Тегәрмән сырты да бар. Мәкше – кешеләрнең пещән щаба торған жирләре шулай аталған. Әри сазы бар, йылға аға,ғөмергә щыға алмаслыҡ. Озон күпер тигән жир бар, ул да сазлыҡ. Ҡорт баҡщасы тигән жир бар, ҡортка ловушка элгәннәр, күщ керсен өщен.

Ревалюцийаға щаҡлы күп кешенең өщ-дүрт атлары булған. Ҡалтасы районының Гәрәй басуында йөрөгәннәр. Басуны зурайттылар ғөмер буйы.

Тәтиҡош тибез бөжәкне, ҡойаш апай. Алла тауығы тиләр тағы. Кәтмән (тәпке) тибез. Йышҡыны ышҡы тибез. Ҡадаҡ – ҡазаҡты. Ҡайсы бер кешеләр апаны щәтәй тиләр көлеп, бер жирдә лә йуҡ. Тары йармасы күзләү тип атала. Щабрец үләнен күз үләне тиләр безнең йаҡта.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

Краснокама районы йәнле һөйләү теленең лингвистик үҙенсәлектәре

Телселәр билдәләүенсә, Краснокама районы ерле һөйләше тел билдәләре яғынан төньяҡ-көнбайыш диалекттың түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә ҡарай. Был һөйләш төньяҡ-көнбайыш башҡорттарының – йәнәй, гәрәй, уран, йәлдәк, ҡаршын, ҡырғыҙ, ҡаңны, шәмшәҙе, юрмый, байлар, бүләр – ырыу һәм ҡәбиләләренең йәнле һөйләү теле булып тора. Түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләше зонаһында шулай уҡ меңлеләрҙең – ҫарайлы-мең, ҡобау-мең, табындарҙың ирәкте ырыуҙары, балыҡсылар, ҡатайҙар һәм әйлеләр йәшәгән ауылдар бар.

Район һөйләшенең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәрен билдәләп үтәйек.

Вокализм системаһындағы диалект билдәләренән түбәндәгеләрҙе күрһәтеп үтергә мөмкин. Был өлкәлә киң таралған фонетик күренеш – сингармонизмдың боҙолоуы. Әҙәби телдә ө өнө буйынса күҙәтелгән ирен гармонияһы был һөйләштә боҙола, тик нәҙеклек гармонияһы ғына һаҡлана: *төлке – төлкө, төсле – төҫлө, өщен – өсөн, көтеү – көтөү.* Был күренеш эйәлек аффиксы ҡушылыу осраҡтарына ла хас: *көне – көнө, бөтөнөсе – бөтөнөһө, төрлесе – төрлөһө, өлөше – өлөшө.* Төрлө һүҙ төркөмдәренең һүҙ формалары яһалышында ирен гармонияһы боҙола*: бөтөрде – бөтөрҙө, йөрет – йөрөт, өщенще – өсөнсө, бөтеп – бөтөп.*

Ө – Ү. Айырым һүҙҙәрҙә әҙәби телдәге *ү* өнө һөйләштә *ө* өнөнә күсә: *гөмер – ғүмер.*

Е – Ү. Һөйләштә әҙәби ү өнөнөң е фонемаһы менән сиратлашыу осраҡтарына миҫалдар бар: *һөжем – һөжүм.*

Тартынҡы өндәр системаһында, ғәҙәттә, диалект үҙенсәлектәре киң урын ала, шуларға туҡталып үтәйек.

Был район ерлеге телендә *щ – с* өндәр күсеше продуктив фонетик күренештәрҙән һанала. Башҡа райондарҙа был сиратлашыу айырым информаторҙарҙың телендә генә сағылыш тапһа, бында һәр бер информаторҙың телмәрендә осрай, һәм әҙәби телдәге һүҙҙәрҙә *с* өнө килгән позицияларҙа һөйләштә *щ* фонемаһы килә:

– һүҙ башында: *щөнки – сөнки, щатлы – сатлы, щыҡҡан – сыҡҡан, щит – сит, щөнки – сөнки, щабынныҡ – сабынлыҡ.*

– һүҙ уртаһында: *акща – акса, бещән – бесән, кещазна – касаҙна, эщәк – эсәк, кещерткән – кесерткән,нищә – нисә, өщен – өсөн;*

– һүҙ аҙағында: *ағащ – ағас, өщ – өс, пәрәмәщ – бәрәмәс.*

Һүҙ формалары яһалышы һәм һүҙ үҙгәреү процесында *щ – с* сиратлашыуы һаҡлана: *алтынщы – алтынсы, бишенще – бишенсе, килгәщ – килгәс, төшкәщ – төшкәс.*

Билдәләнгән өндәр сиратлашыуы һүҙьяһалыш өлкәһендә лә сағылыш таба: *башҡортща – башҡортса, жырткыщ – йырткыс, мауктырғыщ – мауыктырғыс, мөмкинщелек – мөмкинселек, колхозщы – колхозсы, хәйерще – хәйерсе.*

Ж – Й. Әҙәби телдәге й өнө һөйләштә ж фонемаһы менән сиратлаша. Әҙәби телдә *е* өнө алдынан килгән *й* фонемаһы һөйләштә был һуҙынҡы өндө *и* фонемаһына күсертә. Миҫалдар: *жимеш – (й)емеш, жимер – (й)емер, жилкә – (й)елкә, житмеш – (й)етмеш, житәклә – (й)етәклә, жир – (й)ер, жиңел – (й)еңел, жибәр – (й)ебәр, жирек – (й)ерек.* Ҡалған осраҡтарҙа был ике өн генә сиратлаша: *жауап – йауап, жыйып – йыйып, жыуырға – йыуырға, жыраҡ – йыраҡ, жәй – йәй, жәнлек – йәнлек.* Фактик материалдар күрһәтеүенсә, *ж – й* сиратлашыуы һүҙ башында ғына күҙәтелә, тик айырым осраҡтарҙа ике нигеҙҙән торған ҡушма һүҙҙең уртаһында осрарға мөмкин: *гөлжимеш – гөлйемеш.*

С – Ҫ. Әҙәби телдәге *ҫ* өнө һөйләштә бөтә позицияларҙа *с* фонемаһына күсә: *асты – аҫты, баса – баҫа, ис – иҫ, иске – иҫке, кис – киҫ, китмәс – китмәҫ, үстереү – үҫтереү, урыс – урыҫ.*

С – Һ. Әҙәби телдәге *һ* өнө ерле һөйләштә *с* фонемаһы менән сиратлаша: *сөт – һөт, суғым суйыу – һуғым һуйыу, суғыш – һуғыш, суңғы – һуңғы, селәүсен – һеләүһен, сыу – һыу.* Был өндәр күсеше төрлө һүҙ формалары яһалыу процесында ла күҙәтелә: *йылғасы – йылғаһы, килсә – килһә, күрсәт – күрһәт, ҡарасаң – ҡараһаң, ярмасы – ярмаһы,ясай – яһай.*

Краснокама районы йәнле һөйләү теленең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәре үҙенә күршеләш урынлашҡан һөйләштәр менән уртаҡ билдәләргә эйә.

Һөйләштең лексик ҡатламы. Район ерлегендә киң ҡулланылған берәмектәр һөйләштең һүҙлек байлығын тәшкил итә. Ҡайһы бер һүҙҙәрҙе билдәләп үтәйек: *әнкәй, әни, инәкәй – әсәй, әткәй – атай, ҡартый, ҡартәтәй, ҡартый – олатай, ҡартинәй, дәүәней – өләсәй, йыраҡ әби – инәй, йыраҡ бабай – олатай (атайҙың туған ағаһы), сеңлекәш – һеңле, бийанай, бийатай, дүрәтәй (дядя), әткей – ҡәйнә, әнкей – ҡайны, ҡайныш – ҡәйнеш, ҡамырлыҡ – энәлек, шоморт – муйыл, гөлжимеш – әлморон, тәтикош, ҡояш апа, алла тауығы – ҡамҡа, абзар – аҙбар, ихата – ишек алды, мищ – мейес, кисәү ағащы – болғауыс, ышҡы – йышҡы, ҡадаҡ – ҡаҙаҡ, күзләү – тары ярмаһы, жамыйаҡ, күбәтә – ҙур тарелкә, пиннек – миндек, бәлүдә – сынаяҡ, мис – кәстрүл, ҡашыҡ – ҡалаҡ, кейезитек – быйма, пощмаҡ – мөйөш, эпи – икмәк, капщыҡ – тоҡ, бидрә – күнәк.*

Шулай итеп, Краснокама районы йәнле һөйләү теле төньяҡ-көнбайыш дилекттың айырылғыһыҙ бер өлөшө булып сығыш яһайһәм дөйөм башҡорт теленең байлығын һәм тарихи үҫешен билдәләүҙә мөһим роль уйнай.

КУШНАРЕНКО РАЙОНЫ

ИҪКЕ ҒҮМӘР АУЫЛЫ

Вәлиева Минзилә Тәлғәт ҡыҙы, 1961 йылғы

Шушы Иске Ғомәр ауылында тудым. Әти, әнийем шушы ауылда ғомер итә. Әти белән әнийем ғомер буйы терлекчелектә һәм төзүчеләр бригадасында этийем эшләде. Әти ғүмер буйы умартачылыҡ белән шөғөлләнде. Иске Ғомәр урта мәктәбен тамамладым. Без ғәйләдә өч ҡыз үстек. Барыбыз да шушы мәктәпне тамамладыҡ. Шушы мәктәптә күп йыллар Рәшит Ғатаевич Галин мәктәп директоры булып эшләде. Ул Бөйек Ватан суғышы ветераны, майор отставкада, ранениелары барийе. Мәктәпне уҡып бөтеп, китапхәнә техникумына уҡырға киттем. Китапхәнә техникумын, азаҡтан Чиләбедә мәдәнийәт институтын уҡып бөттем. Мәктәптә уҡытҡан уҡытучыларым әдәбийәткә, телгә мөхәбәт тәрбиәләнеләр, шунын өчөн дә мин китапхәнә, китап арасында эшләдем. Минең үземнең бер туған апам китап күп уҡый, китапхәнәне вис уҡып бөткән булғандыр ул. Ул Мәскәү өлкәсендә йәши, ул шунда китте. Сеңлем Зөлфирә ауылда ҡалды, бухалтер белемен алды Кушнаренко ауыл хужалығы техникумында.

Сиксәненче йылны эшкә ҡайттым Кушнаренко район китапхәнәсенә һәм шунда сиксән жиденче йылдан бирле йетәкче вазифасында эшлим. Шушы өлкәдә эшләгәнем өчөн миңә “Заслуженный работник культуры” исемен дә бирделәр. Андағы китапхәнәләр белән берлектә эшлим. Вәлиев Мидхәт Фуат улына тормошҡа чыҡтым, аның белән ике бала тәрбиәләдек: бер ҡыз, бер ул. Бөгенге көндә улым Сахалин өлкәсендә эшли, нефтяной институтны бөтте, ҡызым бөген ординатурада уҡый, алты курсын бөттө медицина институтының, Уфа шәһәренең, врач хөнәрен сайлап алды. Бу йылны ғына йөз йәшен тутырып, өч ай йәшәп, мулла булып эшләде, Фуат Шәйдулла улы мәрхүм булып китте. Ул жигерменче йылны ийе. Без этийемдең этисе, әнисе белән бергә йәшәдек. Ҡайнам 96 йәшендә мәрхүм булды, дүрт йыл элек, быйыл мына 7 августа этийне жирләдек. Тарихны, әдәбийәткә булған мөхәбәтне миңә мәктәп тәрбиәләде. Китап арасында эшләп, һәр вахытта ауыл китапхәнәләре белән үзебезнең йаҡларны, тарихны өйрәнеү өстендә күп эш эшләдек. Һәр бер ауыл китапхәнәсе реферат йазды ауыл тарихы буйлап. Хәзер инде ул заманда йәшәгән кешеләр ҡайберләре йуҡтыр.

Мин бу ауылдан житмеш сигезенче йылды чығып киттем инде. Мин бу ауылдан күптән киттем. Бу ауылда бик тыныч, бик тырыш, эшсөйән халыҡ йәши. Киленнәр килсә, алар берсе лә китми, матур итеп тормош ҡоралар, ғәйлә ҡороп, матур итеп йәшиләр.

Умартачылыҡ белән шөғөлләнеүче бар, басучылыҡ, малчылыҡ. Төп вахытлар мында йәшелчәлек тә барийе, хәзер инде ул йәшелчәлек һәр бер хужалыҡта бар. Элек ауылда колхоз баҡчасы барийе. Йаңы Ғомәр ауылында гел плодово-овощной сад булды. Бөгенге көндә мәктәп йабылды ауылда. Йәшләр, ир-ат күбесе Себердә эшли, хатын-ҡыз ҡулында бөтә донйа. Шулай за матур итеп Бишкәзә, Туҡмаҡлы ауылдарына автобус йөрөтә мәктәпкә балаларны. Мин шуны ғына әйтә алам инде, мин үзем ҡырҡ йылдан артыҡ бу ауылда йәшәмим.

Бына бездә бар “купы” тигән сүз. Чәшке асты, блүдә. Әтиләр мәшкәк тип сөйлий. Мында рядовкалар үсә, ахырысы, мин бу йаҡта грибы жыйғаным йуҡ, без үзебездә жыйабыз опяталар. Мин гел Кушнаренкола йәшәдем, үзәктә. Әти, әний исән, аллаға шөкер. Сеңлем шушы ауылда тора.

Мин төшкәндә ҡайнам, ҡайнатам барийе, житмеш йәштән дә өстәләр ийе. Шунын өчөн уның шәһәрдә йәшәгән апалары ҡаршы алдылар, мендәр төшерү булды, су йулын күрсәттеләр. Үзебезнең йаҡта бик матур итеп, жырлап үткән ийе, иптәшем йағында ла шулай матур үтте инде.

Су йулына алып бардылар, азаҡ шул суны алып ҡайтып, сыйлау булды. Хәзер төрлөчә үткәрәләрдер. Туҡсанынчы йылларда бик ауыр заманда чыҡтым мин тормошҡа. Ул заманда бөтәсе лә талонға ҡалған замандар ийе.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Ғүмәрова Минизилә Сәғит ҡыҙы, 1965 йылғы

Үзем мин мәдәнийәт йортында утыз дүрт йыл эшлим. Шушы мәдәнийәт йортын житәкләп эшлим. Безнең инде ауыл бик матур ауыл, бик бай ауыл. Без үзебезнең ауыл белән соҡланабыз, ғорурланабыз. Бик көп матур жирләре, көп ауылның. Безнең мына бик матур шишмә бар. Әле әзрәк инде ремонт кирәк.

Гумер шишмәсе тибез без аны. Мына әлеге вахытта әзерәк ремонт кирәк тигән кевек шишмәләргә, алла бирса. Сулары бик тәмле. Элек-электән бит инде менә шушы шишмәгә кейәнтәләп апалар, без әле йәш шакларҙа гел шунда суга бара торган ийе. Сулары бик тәмле була торган ийе.

Килен төшөргәндә су йулын күрсәтергә шишмә йулына баралар. Мына шушыны тергезү тигән нейендә без бик йанып торабыз тигән кевек. Алла бирса, барып щыгар. Шан безнең бик эшләп килгән йакшы мәщетебез бар. Халыҡлар йөрей, уҡусылар йөрей.

Бездә Ҡармасан тигән йылга бар. Бик матур, бик зур Ҡармасан йылгасы бар. Урманнар инде, безнең ауылда гына ул урманнар йуҡ. Бездә көрше ауылда, Йаңы Гумер ауылында, бик зур урман бар, бик матур.

Жиләкле алан тибез инде. Безнең мына Ҡазаҡлар тугайы тигән бер туғай бар инде. Ул бездә генәдер. Анда бит инде бик күп кеше мына жәй буйы жиләккә йөрейләр, пещәнлеккә йөрейләр. Ҡазаҡлар элек-электән килеп щыккан инде мына. Шушы атаманы атаганнар, Ҡазаҡлар тугайы.

Күлләр бар бездә. Мына урам Заозерный тип атала, Ташкент урамы ла, тиләр. Бездә үзенщәлекле ул, нитеп әйткән дә көп инде. Өшкүл тигән күл бар бездә. Ул нийә Өшкүл тип аталган ул, щөнки теге тоташҡан өщ күл бар. Шушылар тоташа ла йаз көне, су аҡкан щакта, мына шушы матур бер нейгә әйләнә.

Шуннан суң Ҡортлы күл. Анысы Ҡортлы күл тигәннәр, анда инде элек-электән, без белә торган идек, лечиться итәләр ийе апалар инде, шушында барып инде. Сөлек булган ул күлдә. Сөлекле күл булган унда. Шушы сөлеккә кереп, апалар айаҡларын лечить иткәннәр, тиләр. Шулай ишеткәнебез бар. Мәктәп күле бар тагы бездә.

Исем атау бар бездә. Айыулар бар, бүреләр бар. Букай да бар, кеше ҡурҡыта торган. Туңмуржа, китек ҡолаҡ, туҡран, баҡа, шыпшыҡ, ҡыргыз, йылан да бар, шиган бар, шәтәк, сәнәк, киндраш. Мына безне букайлар тиләр. Айыулар, бүреләр күп. Шәтәкләр, китек ҡолаҡлар, мыртыҡайлар, биктәр. Мыртыҡай – күп ашай торган кеше.

Боярышник – ҡамыр ашы, шиповник – гөлжимеш, малина – жиләк, ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – баҡща жиләге, черемуха – шомырт, муйыл; самец – силәзән, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күщемкүщ, ҡамҡа; угол – пощмаҡ, мөйөш, мешок – ҡапщык, хлеб – әпи, икмәк, әпекәй тиләр зурлабыраҡ; ведро – бидра, воробей – щыпщыҡ була.

Бабушка – әбей тибез инде. Мына бездә картинәй тиләр бит инде. Нәнәй күберәге. Дедушка инде безнең – бабай, ҡартәтәй. Мать – әней, инәй, әнкәй. Әннә тигән сүз дә бар. Атай кешегә әтәй, әттә тиләр. Ҡызларга апайым, туганым, сеңлекәш тә тиләр, сеңлем. Ирләргә энем, энекәш, туганым. Ололарга зурәтәй, абзыҡай, аҡ бабай, бабай, зурәнкәй, абзанкәй, аҡ әби, зурнәй, тиләр. Ойоҡбаш – жөн ойоҡбаш; бүрек, кәпәс, шапка – бүрек; слякоть – сазлыҡ, пычраҡ, мәте, йыпшыҡ; боҙ өҫтөнә ҡалҡкан һыу – рәшә; шәп аҡкан һыу – агым су.

Атлар бар кешеләрҙә, сирәк кенә. Ҡолон, алаша, айгыр, бийә, тай.Кыр жәнлектәре бездә, йомран, төлке бар. Карсак килеп шыҡты хәзер бездә. Ул төлкегә ҡатыш, ҡатыштырылган. Ситтән килгән. Төлкегә ошаган. Йәтчә бар. Су йәнлеге лә түгел инде. Ҡош-ҡортны буа ул шушы, ҡанын эсә. Ҡондоз, бурсук бар. Ҡуйан бар. Боланнар бар, пошый килеп шыга. Ҡабан дунғызы. Щелән, ҡыр ҡазы.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Садретдинова Гөлсинә Рауил ҡыҙы, 1958 йылғы

Крестйанин семйасында донйаға килгәнмен. Иске Гүмәр ауылында урта мәктәпне тамамладым, анан суң Башҡорт дәүләт университетының татар теле һәм әдәбийәте бүлеген тамамлап, шушы ауылда утыз биш йыл татар телен һәм әдәбийәтен укыттым. Хәзерге вахытта лайыҡлы йалдамын. Өч бала тәрбиәләп үстерзек иптәшем белән, алар Уфада йәшәйләр.

Гүмәр килеп утырған башта. Гүмәр ауыллары районда тагын килеп чыҡкас, безгә иске тип ҡушҡанлар, ә күрше ауыл Йаңы Гүмәр. Был ауыл бер мең жиде йөз утыз алтынчы йылда барлыҡҡа килгән.

Ҡармасан йылгасы булған. Йылга булган, тауы булган, ул тауза ҡарама агачлары күп үскән, хәзерге вахытта йуҡ. Ҡармасан исеме Благовар районынан килә.Казаҡлар тугайы бар. Без аны белмибез ни өчөн шулай тип аталганын. Өчкел, Мәктәп күле бар. Әүлиә шишмәсе бар, аның суы бигәйбәт, аны анализланылар.

Ҡаз өмәләре үткәрәбез. Ҡаз йолҡойбоз, тазартабыз. Өмә көнө ҡазлар бешереп ҡуйабыз, жыр-бийүләр була. Көтөбалған бәйрәм инде безнең. Сугым ашлары үткәрәбез. Кис ултыру, ҡул эшләре.

Туй йолалары. Ҡызны килеп сорайлар, никах үткәрәләр, анан суң килен итеп төшерәләр, мендәргә бастыралар. “Балдай татлы телле бул!” тип бал, майлар ҡаптыралар. Анан әпи ҡаптыралар. Су йулына матур бизәкле көйәнтәләр, чиләкләр белән баралар. Кейәүзең сеңлесе йәки апасы алып бара, ҡайтҡанда килен алып ҡайта. Ҡайткач, суны саталар. Ҡайткач, аҡча салып эчәбез. Суны түкмәчкә тейечтәр, бәхеттәре мөлдрәмә тулы булсын өчөн.

Боярышник – дүнәлә, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – баҡча жиләге, черемуха – шоморт, самец – ата, лягушка – баҡа, жаба – ғөбөрлө баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – күчмәкүч, угол – почмаҡ, мешок – ҡапчыҡ, хлеб – әпи, ведро – бизра, воробей – чыпчыҡ, бабушка – нәнәй, ҡартинәй; внук – ул, дедушка – ҡартатай, мама – әни, инәй; свекор – ҡайыната, свекровь – әнкәй, ҡайнам; носки – ойоҡбаш, шапка-ушанка – бүрек, слякоть – жипшек, боҙ өҫтөндәге һыу – туш, һыуҙың шәп аҡкан ере – шарлауыҡ, ағым; дождевой червь – селәүсен, паук – үрмәкүч, собака – эт, баласы – көчөк; двор – болдор, пол – идән, крыша – өй башы, подоконник – тәрәзә төбө, штора – штор, печка – мич, огурец – ҡыйар, морковь – кишер, труба (дымоход) – мөржә, ут болғаткыс – кисеү ағачы, чайник – чәйнек, ложка – аш ҡашығы, бал ҡашығы; блюдце – чынайаҡ асты, бәлүдә; тарелка – тәлинкә, кастрюля – мис, кәстрүл; сковорода – таба, майҙа бешкән икмәк – майаш.Иптәшемнең кесе туғанлары ҡәйнеш, ҡайынсеңлем, ололары ҡайнаға, ә хатын кеше ҡәйнегәш. Иптәшем сеңлемә балдыз тип өндәшә, ҡалғанларға – ҡәйнегәш.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ ТУҠМАҠЛЫ АУЫЛЫ

Алмаҡаева Тәслимә Ғәли ҡыҙы, 1943 йылғы

Иске Гүмәр ауылында тудым. Иске Туҡмаҡлы ауылына бер мең тугыз йөз алтмыш алтынчы йылда килен булып төштем.

Минең әнкәй, әткәй Иске Гүмәр кешеләре бит инде. Әткәй фин сугышында ҡатнашҡан. Шунан фин сугышынан йараланып ҡайтып, вахытында колхозның склатында эшләгән, шунан сугыштан алып ҡайтҡан чирләре белән ҡырҡ сигезенче йылда вафат булып китте. Әнкәй медицина өлкәсендә гүмер буйы эшләне. Ҡырҡ биш йыл стаж белән фельдшер булып эшләне. Шушы Иске Гүмәр ауылында, шунан әткәй үлгәч, ҡайнасын, ҡайнатасын ҡарар өчөн, элек бит инде без содержанийага китеү булмаған, әнкәй эштән чыҡҡан да, әткәйне, шунан әткәй үлгәч, ҡайна-ҡайнатасын ҡарарға, йаҡын ауылдан тип эш сораган. Шунан туҡсан сигез йәшен тутырып, туҡсан тугызынчы йәшенә чыгып, әнкәй дә баҡыйлыҡҡа күчте инде. Мин алтмыш алтынчы йылны килен булып төшкәс, ун дүрт йыл Иске Туҡмаҡлы мәктәбендә өлкән пионервожатый, библиотекарь булып эшләнем. Библиотечный техникум бөттем, анан сиксәненче йылына депутат итеп сайлап, ауыл советына секретарь итеп ҡуйдылар. Шунан 22 йыл ауыл советында эшләп, хаҡлы йалга чыҡтым. Әлеге көндә хаҡлы йалдамын. Аллага шөкер. Иптәшем Найил Ибраһим улы Кушнаренко районы Урал ауылынан ине. Ул автомеханик та булды, шофер да булды, шунан колхозның баш инженеры ла булып эшләне. Суңгы йыллары ауылга газ керетеү белән булып, газовик булып эшләп, баҡыйлыҡҡа күчкәненә биш йыл. Өч бала үстердек. Ике ҡыз, бер малай. Зур ҡызыбыз күрше ауылда, Ҡара Тәкә ауылында йәшәй. Ауыл хужалыгы институтын бөтерде, бухалтер сөнәрен алды. Улыбыз автодорожный техникумын бөтерде, Уфала йәшәй. Төпчөк ҡызыбыз йурист сөнәрен алды. Әлеге вахытта бер үзем йәшәп йатам. Балаларның ҡайтҡанын, киткәнен көтеп. Мәдәнийәт йортонда “Ак калфак” ансамбле төзелде. Шушы ансамблгә йөреп йатам.

Бешеренергә йаратам. Әлеге вахытта бит инде тормош иптәшем үлгәч, маллар тотмайым. Маллар тотҡан вахытта өй шартларында сырны да үзебез йасаныҡ. Твороклар үзебез йасыйбыз. Ҡатыҡлар хәр вахыт ойотоп торабыз. Шул инде. Ҡызыл эремчек тә эшләйбез. Аҡ эремчек тә йасыйбыз. Анан суң ҡара ҡарагат белән сары май йасыйбыз. Сары май йасап, ҡарагат салып, шушы ҡәдәр ҡыш көнө ашап туймаслыҡ тәмле әйбер.

Ҡамыр ашлары инде, ипине хәр вахытта ла бешердек. Әле лә бешерергә йөрөйем. Газда инде хәзер. Пичләрне сүттек инде, йуҡ хәзер пичләр. Бәлешен дә салабыз. Күмәчләрен дә бешерәбез. Аллага шөкер.

Ҡорт йасыйм мин. Ҡортно тик башкортлар кебек йасамайым. Башта ҡатыҡты ныҡ итеп аушатам. Ҡатыҡ ныҡ итеп аушай. Чүпрәп утыра инде. Шунан суң ҡайнатам. Ҡайнаткач, аның өстөндә су жыйыла. Шушы суны түгәм дә, йаңы ойотҡан ҡатыҡны ҡушам. Шул вобще тәмле була.

Безнең ауылда бит инде, ауыл жирендә, хәр ҡайда ла шулайдыр инде, кешегә исем атау бар. Мин килен булып төштем, хәзер минең иптәшем Найил, халыҡлар сөйләйләр, ней, Потап Найил, Шаука Найил, тагы кем әле Найилдәр, Кәзә Найил. Шунан уйлап тордом-тордом да, иптәшемә әйтәм: “Әллә ниндәй Найилдәр бар сездә, Кәзәсе лә бар, Шаукасы да бар, син ҡайнысы буласың?” тимен. Минең андый исемем йуҡ, ти. Алмакаевтан Алма тип кенә йөреттеләр. Шундай ҡызыҡлар. Ҡайнам белән 20 йыл йәшәнек, аллага шөкер. Бик тату йәшәнек. Теге тугыз баланан малайы бер бала ҡалган исән, сигезе үлгән. Шугалыр инде ... үзенең ҡызы кебек күреп шулай йәшәнек. Хәзер ауыл советына саҡырталар, минең барасым килмей, мәктәптә уңайлы бит инде, бала-чага белән генә, урам аша гына, мәктәп ҡырында торам. Шунан дежурный килә: “Килен, әйдә инде, председатель синән башка чыҡмас та”. Көн дә килә, ҡайнам әйтә мәрхүмкәйем: “Балам, бар инде лутче мин исән чаҡта, бер-ике йыл эшлә дә анан ташларсың”. Шунан эш башладым, эшләй башлап, ҡайна да үлеп китте. Сиксәненче йылда эш башладым, сиксән алтыла ҡайнам үлде. Ҡайнамдың ике йыл тигәне жигерме ике йыл сузылды. Жигерме ике йыл эшләнем.

Пешмән йылгасында, шушы йылга буйында ҡызлар кер йыуа, күрәсең. Туҡмап бит элек, ошолай сугып-сугып йыуалар. Шушыны үткән халыҡ күреп, Туҡмаҡлыга шушы Туҡмаҡ нигезендә исем ҡушканнар тип сөйләйләр. Бына шуны ла ишеткәнем бар. Йаңы Туҡмаҡлы инде. Бына Иске Туҡмаҡлынан айырылып барып утырганлар. Шунан Йаңы Туҡмаҡлы киткән.

Балыҡ бар. Шырлыҡ та бар. Ҙур балыҡ йуҡ. Ну, ҡармаҡ белән тоталар. Ҡызылҡанат, окунь, чабаҡ ниләре ... чабак балыҡлары тип тотоп ҡайталар. Хәзер Пешмән йылгасы бөтенләй бөтте. Мин килен булып төшкәндә Пешмән йылгасы шул ҡәдәр киң, мунсага шунан су ташый инек. Әле бөтенләй бөтте, китте. Бөтенләй әз генә.

Без бына Пешмәндең теге йарында торабыз, безнең шул Пешмән теге йагы Пешмән Муса тип йөретелгән. Безгә ҡаршы гына урам аша мәщет булган. Мәщет тип сөйләй торган ине ҡайнатам. Хәр бер теге бүленгән ауыл, хәр ҡайсының исеме, мәщете булган. Бищ мәщет булган ауылда.

Минең ҡартатай инде кулак булган тип сөйләйләр ине. Кулак баласы тип әйткән чаҡлары бар ине. Кулак булыу, аның ике-өс аты булган. Умартасы булган. Ул үҙе атҡа ултырып йөрмәгән, әней сөйләй. Атын жәлләп, сабатасын кейгән. Атын житәкләп алып ҡайта торган булган.

Минең ҡайнатамдың семйасында, гайләсендә биш малай, бер ҡыз туган. Минең иптәшем инде ... беренче тормош иптәше үлгәч, әтәй Урал ауылынан алып ҡайтҡан, эйәреп килгән малай иптәшем. Бына шушы биш малайының берсе генә сугышта ҡатнашмаган. Үзе теге ни тиләр бит ... труд, трудармийа. Үзе трудармийала булган. Иң ҙур малайы сугышта үлеп ҡалган, Хәмзә абзыҡай айаҡсыз ҡайтты сугыштан. Йөзей абый исән-сау ҡайтты. Бату абый исән-сау ҡайтты.

Угол – пошмаҡ, хлеб – ипей, әпәй, ведро – чиләк, ведра, воробей – чәпчәк, голубь – күгәрчен, сорока – сайысҡан була. Йабалаҡ бар бездә, үзебездә. Күгәрчен бар. Сыйырчыҡ. Ҡаргалар. Ҡозгон. Ҡарчыга. Төйлегән.

Мин инде ҡаргалар белән жәй буйына ... Алар йырлай, мин йырлайм. Утырткан әйберләрне вищ алып ҡына ыргытып. Шул ҡәдәр зыйан итәләр.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы яҙып алды).

Басыров Раил Әғләм улы, 1953 йылғы

Мына ошо ауылда тыуҙым, үҫтем инде. Минең әсәйем башҡорт осонан, ә олатайым тоже башҡорт осонан. Минең тамырҙар башҡорт тоҡомона барып тоташҡандар. Шуның өсөн әсәйем мине туғыҙынсы-унынсы класҡа, балам әҙерәк башҡортса өйрәнһен тип, башҡорт интернатына алып барып бирҙе. Шул Рәми Ғарипов мәктәбендә уҡып бөттөм. Беҙ үҙебеҙҙең класташтар менән актив ҡына осрашабыҙ, ҡунаҡҡа йөрөйбеҙ. Беләһегеҙ инде, Ҡоҙаҡаев Фәнил беҙҙең класташ. Йаңыраҡ улар китап сығарҙылар, уҡытыусылар, тәрбиәселәр хаҡында, кем ниндәй бейеклеккә йеткән, күтәрелгән.

Бына был ауыл Пешмән тигән ауыл, мәктәп ҡырында Пешмән йылғаһы бар, Пешмән Мусанан ҡалған булырға тейеш. Өс йылға бар бында. Кәрәкә йылғаһы бар. Халыҡ былай тип һөйләй инде, анда ҡара тәкә алып килгән кеше, ҡара тәкә һуйа ла, унан кәрәк була узаконить, шунан килә землемер и аға әйтә “к реке” тип әйтә. “Кәрәкә (к реке)” йылғаһы булып китә. Бына – Шырлыҡ. Ул Шырлыҡның легендаһын белмәйем инде, йылғаның исеме. Уның ауылы ла бар, бында биш-алты километр Шырлыҡ тигән ауыл бар. Элек урам тимәйҙәр ине, ос тиләр ине. Бына был башҡорт осо. Минең ике олатай ҙа башҡорт осонан килә ине. Иң ҙур урам. Иң ҙур көтөү ошонда инде. Был урам Йанған урам тип йөрөтөлә. Ул урамы менән йана. Типтәр урамы бар. Типтәр ҡойоһо бар. Бөтә ауыл шунан һыу ала торғайныҡ. Унда типтәрҙәр йәшәгәндәр.

Бер ҡыҙыҡ һөйләйем әле атыу. Ҡайтып киләм Уфанан. Өр-йаңы машина алғайным, Волга. Элегерәк ваҡытта. Бер ағай тора йулда. Ултырттым мыны. Ҡайҙа ҡайтаһығыҙ, тим? Иске Туҡмаҡлыға, тей. Исемегеҙ нисек? тип һорайым. Фәрит, тей. Белмәйемдер инде, тим. Фамилийағыз нисек, тим, фамилийаһын да әйтте. Белмәйем, тим, хәтеремдә йуҡ. Шунан был көлә. Һуң Таштый инде мин, ти. Фәрит ағай, нийә аны сразу әйтмәнегеҙ Таштый тип, һеҙ бит минең бу өйнөң бураһын бурағайнығыҙ. Мында ҡушаматһыҙ кеше йуҡ. Айыулар, ҡарға, чәүкә, бүре, төлкө, мәзин, кәмәли һ.б. бар.

Мин – нефтяник. Себерҙә эшләнем. Ҡыҙыҡ ниләр бар инде ул. Искә төштө. Минең олатайым атайға әйтә икән. Бар әле, кәзә Хөсәйендән шуны алып ҡайт әле тип йомошҡа ебәргән. Шунан атай барған да, бәләкәй инде ул, кәзә Хөсәйен ағай, бир әле, тигән. Бала саҡтан шулай ҡушаматтарҙы белеп үҫтем. Урта хәлле башҡорттоң унар мең аты булған.

Элек бында Пенза татарлары килеп утырғаннар башҡорттар ҡырына. Башҡорттарҙан ер һатып алып. Аларҙы йасаҡ татар тип йөрөткәндәр, йасаҡ түләп торғандар башҡорттарға. Йасаҡ татар. Шунан алар килеп ултырғас, башҡорт осо үҙенә була, типтәрҙәр үҙенә, мишәрҙәр үҙенә, татарҙар үҙенә була. Хәҙер башҡортса һөйләшкән кеше йуҡ бында. Ә ни өсөн? Сөнки башҡорттоң китабы булмай, бөтә булған китаптар Ҡазанда печатать ителгән, татар телендә. Шунан иң уҡымышлы кеше бында мулла. Ә мулла авторитет. Беренсе муллалар киләләр бында татарҙар. Уҡырға теләгән, белем алырға тырышҡан кешеләр мәсеткә йөрөп уҡыйлар. Алар татарса уҡыйлар. Шулайтып әкренләп-әкренләп күп кеше татарса һөйләшә башлай.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Лоҡманов Рәмил Шамил улы, 1958 йылғы

Шушы ауылда туғанмын. Мәктәпне шушы ауылда бөткәнмен, анан соң биш йыл Башҡорт дәүләт университетының геофагында уҡыным, уҡытырга ҡайттыҡ Картыкәй дигән ауылга, аннан соң бу мәктәптә уҡыттым туксан өщөнщө йылга хәтле, аннан соң икенще эшкә күщтек инде, азаҡы эш урыны хакимийәт башлыгы, хәзер пенсийада.

Ике балабыз бар, икесе дә Уфада торалар. Алар зур инде хәзер. Йәшләй өйләндек инде без. Бишенще курста өйләнгән идек. Малайга инде ҡрыҡ йәш була быйыл.

Әтейем Шамил булган, ҡартәтәй инде безнең Шәрипжан, ул сугышта үлгән, аның әтисе Локман хаким, безнең фамилийа шунардан, шунан Минсайап, аның әтисе Хисматулла, Хисматулланың әтисе Минлегариф, менә шуның белән безнең архивта туҡтаған. Мин үзем Рамил, малайым Руслан, аның малайлары Шамил белән Рамис.

Был ауылга гына хас бер легендасы бар инде, ни өщөн Туҡмаҡлы исеме бирелгән. Өщ йөз йылдан артыҡ бит инде нигез салынган. Пещмән дигән йылга ага безнең, шул йылга кеше исеме белән бирелгән, беренще мәртәбә ул килеп утырган. Аның ике ҡызы булган. Тирә-йакта бит инде ул ваҡытта ҡара урманнар, ҡызлар жиләк жыйа торган булганнар, бер көннө ҡызлар шыгып киткән дә урманда азашҡаннар, азашҡащ инде, мында бер өщ кеше килеп утырган булган инде, эзләп-эзләп ҡараганнар, таба алмаганнар, шуннан соң агашларга элеп ҡуйганнар менә туҡмаҡлар, башҡа суга торган туҡмаҡ түгел, жилдә шушылай иттереп туҡылдый торган туҡмаҡ, тирә-йагына инде ауылның, ҡызлар, туҡмаҡ тауышын ишетеп, может быть ҡайтырлар дип, шуга күрә безнең ауылдың ищеме Туҡмаҡлы дип атала башлаган инде. Ҡызганышҡа ҡаршы, ҡызлар ҡайта алмаган инде.

Безнең ауылда инде өщ йылга ага. Пешмән, шуннан соң Шырлыҡ дигән йылға агып төшә Шырлык ауылынан, шунан шушы ике йылга Кәрәкәй йылгасына ҡушылалар.

Пешмән менә беренче килгән кешенең ищеменән, Шырлыҡ ул Шырлыҡ ауылынан башлана ул йылга, вот Кәрәкә... Ҡартәкә ауылынан башлана ул, борголанып, кәкре булганға Кәрәкә дип атағаннардыр. Ул Кәрәкә безнең Ҡармасанга хәтле төшә, ә Ҡармасан Агиделгә бит инде.

Йәшелщә күле бар, йәшелщә баҡсасы булган, ул йасалма күл инде. Урман буйында Урман күле дибез инде. Ашы буйы дигән йалан бар. Бына безнең урам Көдөрөй урамы дип аталган, Ҡуйан осо, Төмән дигән урам бар биздә. Төмән ул бер исемдән, Төмән дигән кеше килгән, шуны шулай диләр инде.

Малина – кура жиләге, земляника – урман жиләге, клубника – жир жиләге, гриб – мәшкәк, дедушка – ҡартәтәй, бабушка – нәнәй, внук – оныгым; тесть, теща – әбей, бабай, быны без щит кешегә генә сөйләшкәндә минең бабай, әбей дибез, үзләренә әни, әти дибез; свекор, свекровь – ҡайнатай, ҡайна; братишка – энекәш, сестренка – сеңлекәш, сестра – апа, брат – абыйым, дядя – исеме белән зурлап эндәшәбез инде без обычно, Фанис абый. Вязаные шерстяные носочки – ойоҡбаш, варежки – бейәләй, валенки – пима, шапка-ушанка – бүрек, яҙғыһын боҙ өҫтөнә сыҡҡан һыу – туш, батҡаҡ – пыщрак, сорока – сайысҡан, соловей – сандугащ; самец, самка – инә, ата; паук – үрмәкещ, комар – щирки, лягушка – бака, черепаха – ташбака була.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Садретдинова Зилина Ғаббас ҡыҙы, 1956 йылғы

Үзем шушы ауылдыҡымын. Әткәй, әнкәйләрем дә шушы ауылданнар. Әнкәйем шушы үзәк урамдан, әткәйем башҡорт урамынан. Мына безнең ауылда башҡорт урамы бар, башҡортлар йәшәгәнлеген күрсәтә инде. Шунда уҡ йәшәдек. Шушында урта мәктәпне тамамладым, анан соң вожатый булып эшли башладым. Ситтән тороп Башҡорт дәүләт университетынын географийа факультетын тамамладым һәм кырк бер йыл шул үзебезнең туған мәктәбебездә эшләдем, директорның тәрбийә эшләре буйынча урынбасары булдым жигерме жиде йыл. Балалар белән жыр-бийү лагерларда эшләдек. Хәзер инде лайыҡлы йалдамын. Мына безнең мәдәнийәт йортонда “Аҡ калфак” фольклор ансамбле, жыр ансамблен ойоштордоҡ, шуның членнары булып торабыз. Фольклор, жырлы бийүләр, элеккеләрне өйрәнәбез, үзебезнең ауылдаштарыбыз алдында чығыш йасайбыз. Туймазыда конкурста ҡатнаштыҡ, БСТ-да күрсәттеләр, шунда бардыҡ. Былай күңелле йәшибез, йалда булсаҡ та. Корбан бәйрәмнәре мәсет йанында үткәрәбез шушы иптәшләребез белән. Урамға өстәлләр ҡуйып, пловлар бешердек. Корбан чалучыларыбыз да бар. Сағитов Фуат ике йыл тана чалды, шуларны ауылдашларыбызға таратабыз, балаларға уйыннар үткәрәбез. Үткән йылны сабантуй эшләдек. Үзебезнең ауылдашларыбыздан сабантуйға бүләк жыйыу йоласын эшләдек, барысы ла йардәм иттеләр. Шушы бүләкләр белән мәдәнийәт йорто йанында уйыннар ойоштордоҡ, көрәш безнең халыҡта борондон-боронға килгән. Көрәшне лә ойоштордоҡ, тәкә бирзе Сағитов Фуат абыйыбыз һәм алда кичке сабантуй булғач, матур утлар белән бийүләрне дауам итеп, шунан соң салют белән бәйрәмебеззе тамамладыҡ. Ауылда шундай матур бәйрәм үткәрдек. Ауылыбыз әле, аллаға шөкер, урта мәктәп булғач, врачебнайа амбулаторийа бар, балалар баҡчасы, ауылыбыз әле бик матур. Тарих музейыбыз да бар мәктәптә. Музейда ла материалдар жыйыуда ҡатнаштым мин. Мәктәпкә йардәм итеп торабыз.

Бер ҡыз, бер ул үстердек. Улыбыз Уфала йәший, педагогийа университетынын физика-информатика факультетын тамамлаған иде, институтта эшләде. Начальник информационно-вычислительного центра, шул үзәктә эшләде ул. Ҡызыбыз белән кейәүебез ауылдалар, уҡутыучылар, мәктәптә эшлиләр. Кейәүебез тарих, жәмғийәт уҡутыучысы, ҡызыбыз географийа, биологийа уҡутыучысы. Минең эшемне, географийа дәречләремде ҡызым алып бара, мин йардәм итеп торам аларға.

Йаңы Туҡмаҡлы белән Иске Туҡмаҡлы арасында Аккошлар күле бар, аккошлар төшәләр. Чынлап та, йаз көнө ун аккош килеп төшкән иде, шушы тирәгә таралып балалар чығаралар, әле китмәделәр әле. Шунан соң кыр үрзәкләре Печмән йылғасынын башында. Алар йөзәләр дә, күтәрелеп очалар да, шул тиклем матур. Йорт үрзәкләренә ҡарағанда бәләкәйләр. Чыйырчыҡтар килә. Мында төлкөләр бар, корсак диләр. Бик күпләр, кешенен тауыгына, бәрәндәргә хөжүм итәләр.

Эремчекләрне лә йасайлар, ҡызыл эремчек йасайлар. Ҡорот йасау бездә йук. Ҡымыз йасау да бар. Бездә Фаиль абый бар, ул ҡымыз йасай үзе. Ҡымызды йасай беләләр бында ла, но ат тотучылар сирәк. Сөт ризыҡларынан ҡатыҡ йасайбыз, ҡаймаҡ, май, майлар йазабыз. Элек бит шундай сауытлары булған, әйләндереп майны йазғандар, хәзер инде туҡмаҡ белән үзебезсә эшлийбез. Без сыйыр тотабыз әле, ике сыйырыбыз бар, сыйыр тотучылар әзәйә ауылда ла. Чөнки йәшләр эз, эш йук, ололар инде көтөү көтөп, малларны ҡарый алмый башлыйлар. Бабайым исән булғас, сыйер тотабыз әле.

Мәтрүшкәләр жыйабыз, йүкә чәчкәләре, жиләк йафраҡлары, ҡарлыған йафраҡлары. Шунан соң бәпкә үләне бөйөрләргә файдалы, спорыш дип атала ул русча. Туҡранбаш жыйабыз – ул клевер. Ул ҡанды чистартыуда файдалы. Без йәшәгән жирдә күп бит инде үләннәр. Мәктәптән безнең хезмәт иткән йал лагеренда дарыу үләннәре жыйа торған звенобыз да бар иде, бер звено дарыу үләннәре жыйа, бер звено чәчкәләр үстерә, бер звено йәшелчәләр үстерә, берсе басучылыҡта эшлий. Мына шулай звеноларға бүленеп, эшлий торғайныҡ мәктәптә эшләгәндә.

Ауыл жирендә чәчкәләр үстерәбез. Хәзер соңғы вахытта бик күпләп петунйа үстерә башладыҡ, рассадаларға ултыртабыз, астралар (ҡашҡарыйлар дип аталамы) үстерәбез, георгиннар.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

Әлимов Фаил Хәйернас улы, 1950 йылғы

Шушы ауылда тыуғанмын. Иске Туҡмаҡлы ауылы. Урта махсус белемлемен. Кушнаренко аул хужалығы техникумын тамамладым. Агроном хөнәре алып сыҡтым инде. Шушы ауылда йәшәп, шушы колхозда, үзебезнең колхозда эшләдем. Төрле вазифаларда. Хезмәт йулын шушы культура йортында, ауыл клубында завклуб булып башлағанием. Соңгы йылларда колхозда баш агроном булып эшләдем, пенсийага сыҡҡанцы. Ауыл, конечно, матур ауылларның берсе.

Шушы урманнар мына Кәрәкәйгә хәтле төшкән булғаннар, йылғаға хәтле. Шуннан соң мына, шушы урманнарны кисеп, басулар йасый башлагащ, безнең урман кещерәйеп ҡалды. Йаңа Туҡмаҡлы белән Иске Туҡмаҡлы арасында урман исеме – Оло Кәрәкә. Кеше Кәрәкәй булғандыр инде, Кәрәкәй йылғасына килеп терәлгән йерләре. Алары киселеп бөткән бит инде.

Тоттом бал ҡорто. Умарта, кәрәз, рам бит инде. Шуннан теге... зур рам бар бит инде. Шуннан теге нәрсә... магазин тиләр инде. Рам өстәп ҡуйасың бит инде. Балауыз. Дымарь. Щәщкә балы. Шуннан соң бит инде йүкә балы әзерәк ҡайсаҡта була торған иде. Йылына ҡарата гына. Шуннан үсемлекләргә ҡарап инде. Ҡарабодай балы. Донник балы. Ҡандала үләне инде ул донник. Көнбағыш балы. Ул щәщелә. Мал азығы культурасы булараҡ. Ул щәщкә аткас, ныҡ медоносль инде.

Ҡыр хайванларынан безнең йердә... Лось – пошый. Шуннан ҡабан дунгызы. Бүре – бик сирәк булған, хәзер йуҡ ул. Төлкө, ҡуйан – шулар. Андый йырткыщ хайванлар бик йуҡ. Айу да, фәлән дә.

Ҡошлардан инде, үрдәк, ҡыр ҡазлары, йаҡынырaҡ тирәдә була. Аҡҡошлар бар. Мына йул өстендә йөриләр. Щелән менә. Цапля. Алар сирәгерәк инде. Торналар килеп щыға ҡайщаҡта. Ҡарлуғащ. Күгәрсен. Йабалаҡ. Ҡарғалар. Ҡара ҡарға, ала ҡарға. Шәүкә. Шуннан ҡозғоннар менә күбәйзе соңғы нейләрдә.

Летучая мышь – йарҡанат, мышь – тышҡан, крыса – кусе или ҡомаҡ. Эт, песи. Без песи тибез. Бәшмәк – мәшкәк, гөмбә, мочалка – муншала, кисточка – пумала, мунсалағы полкалар – ләүкә, ковш – шүмеш, двор – ихата, лестница – башҡыш, крыльцо – болдор, дом – өй, йорт, сарай – абзар, курятник – кетәклек, насест – ҡунаҡша, половник – ужау, чашка – шәшке өсте лә асты инде, шынайаҡ, пиала да тибез; кастрюля – мис, печь – пиш инде бездә.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡызы яҙып алды).

Яҡупова Роза Әхмәт ҡыҙы, 1948 йылғы

Мин шушы ауылның мәктәбендә уҡып, анан ун беренче класны тамамлағандан суң, Уфада музыка педагогийа училищесын тамамладым. Анан уҡып чыҡҡаннан суң, үзебезнең ауылға ҡайтып, утыз жиде йыл буйына балаларға музыка өйрәттем. Үземдең тормош иптәшем шушы ауылда тыуып үскән Йаҡупов Камил Абдулхаҡ улы иде. Ул дүрт йыл элек мәрхүм булды, педагогийа фәне кандидаты иде, историк булды, бик йаҡшы уҡытучы иде. Ауыр чир безнең арабыздан алып китте аны. Өч бала тәрбиәләп үстердек, өчесе дә йуғары белемлеләр. Улым урманчы, ҡызым Римма провизор аптекада, төпчек ҡызыбыз Кушнаренко педагогик колледжында уҡыта.

Туҡмаҡлы тигәнгә инде бик күп легендалар йөрий. Ҡызлар адашып киткән дә, шуларны жыйар өчөн тукмак белән урманға чыкканнар, шуның белән дә бәйлиләр.

Мәннән чоҡоро дип әйтә торғайныҡ. Анан зыйаратҡа барғанда Мәннән тау, ул хәзер тәпәшәкләнеп бара, без бәләкәйрәк чаҡта бик бейек кенә күренә иде. Шул таулар тәмәнәкләнделәр инде, үрмәләп-үрмәләп менә торған идек, текә тау иде.

Типтәр чишмәбез бар безнең. Ул бер ҡайчан да тунмый, гел ағып тора, аны бик матур итеп ҡарадылар заманында. Матурлап ҡуйылған ул чишмә. Суы да бик йаҡшы, шунын өчөн электән без анда суға йөрөй идерек, бик йыраҡ ҡына безгә. Туҡтый-туҡтый, шунда бер ничә мәртәбә туҡтап утырып, хәл жыйып, без ҡайтҡанда бизрәләрдән түгелеп тә бөтә иде сулар да. Шундай саф сулы, салҡын Типтәр чишмәсе.

Бездә инде иген дә малчылыҡ. Умарта тотучылар да бар, элек хәр йортта бар иде умарта, күп булмаса да, хәзер күпләп асырыйлар. Бездә ҡуйан бар инде, бүре бар, төлкө, шунан пошой.

Боярышник – ҡамыр жимеше, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – баҡча жиләге, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, шерстяные вязаные носки – ойоҡбаш, варежки – бийәли, валенки – пийма, сосна – ҡарағай. Йүкә, имән, ҡайын, миләш үсә. Бездә балан да тибез, малан да тибез. Миндек тибез. Мама – әни, әнкәй, папа – әткәй, әтәй, бабушка – нәнәй, дедушка – ҡартәтәй; внук, внучка – оноҡ, оноҡач. Апа, абый, зурнәй, зурәтәй, аҡәбей, аҡбабай. Зурнәй, зурәтәй булса, әтисенен апасы, әтисенен абыйсы була, әни йаҡлап аҡәбей, аҡбабай. Бүтән ауылдан килә икән жингәчәй була, килен булып төшкәннәргә. Түтәй тиләр. Абый. Бер туғаныңа ғына абыҡай тип була. Энекәш, мырзам, ҡустым. Сеңлекәш ҡыз кешегә. Ҡайынсеңле, ҡайныш, балдыз. Олосо булса ҡайнығач, хатынның апасы.

Май ашы (бауырсаҡ), урама, ҡыстыбый, бәлеш, ләүешләмә (пирог). Ләүешләмә биик булмый, ә бәлеш ҡабарып тора. Ләүешләмә алма, жиләк, бәрәнге белән дә бар. Тутырған тауыҡ, ҡаймаҡ, күкей бутыйбыз да.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы яҙып алды).

ҠАРА ТӘКӘ АУЫЛЫ

Ғәзизова Рәзилә Ғилмразий ҡыҙы, 1961 йылғы

Илеш районы Сәмерйән ауылында тыуғанмын. Шунан Уфаға барып укырға кердем, Уфала эшләп, анда тормош иптәшемде очраттым. Анан ауылға ҡайттыҡ. Ауылға ҡайткач инде шушында эш башлап киттек. Башта мәктәптә эшләдем, анан мәктәптә эшләгәндән суң, балалар бәләкәй булыуға ҡарамастан, бик садиклар булмағач ауылда, мин соцработник булып урынлаштым. Соцработник булып әбейләр ҡарадым, жигерме йыл эшләдем.

Ике ҡызым бар. Икесе лә БГПУ тамамладылар. Икесе лә башлы-күзлеләр. Икешәр внучкаларыбыз бар. Иптәшем белән бына шулай йәшәйбез.

Бында бик уңған һәм булган халыҡ йәшәй. Безнең Ҡара Тәкә ауылы бигерәк тә уңған халыҡлар, һәр кемнең кулларынан килмәгән эше йуҡтыр. Бына мин шушы жигерме йыл әбейләр ҡарау эше вахытында гел бит инде ололарны ҡарадым. Ололар һәр барсы ла шунда эшләй колхозда, бөтөн тракторислар булды анда. Кайда ғына эшләмәгән кешеләр булманы. Врачлар барсы ла. Алар бына нык уңган инде. Булган халыҡ. Мәктәпне бөтөрзәләр, кәнешне. Ансын әйтергә түгел. Сигез йыллыҡ мәктәп бөтү аркасында безнең колхозларыбыз да таркалды бит инде. Балалар Туҡмаҡлыға йөреп уҡыйлар.

Боярышник – камыр жимеше, ул безнең урман башында бар; малина – курай жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – бакса жиләге, черемуха – шоморт, лягушка – бака, черепаха – ташбака, божья коровка – тәтәй кош, угол – почмак, мешок – капчык, хлеб – әпей, ведро – бидрә, воробей – чыпчык, шерстяные носки – ойекбаш, валенки – пима, варежки – бейәләй, перчатка – перчатка була. Мама – әней, инәкәй, әнкәй; папа – әткәй, әтәй; бабушка – нәнәй, дедушка – ҡартый, внук – онык, оныкач; свекровь – кайнам, свекор – кайната. Әбей, бабай, апа, сеңле, зүринәй, зүрәтәй, сеңлекәш, энекәш, бажа, балдыз. Дождевой червь – селәүсен, гриб – мәшкәк. Күтәрмә бит бында болдыр. Переулок проулок була. Тыкрык тип әйтергә тийешбез. Мочалка – мунчала, ковшик – чүмеч, чашка – чәшкә, заварник – парник, чайник – чәйнүк, ложка – кашык, чәй кашыгы, аш кашыгы, бал кашыгы тибез бәләкәйне; кастрюля – мис, печка – пич, тарелка – тәрилкә, пиала – ташкупа, дровник – утынлык, банный веник – миндек, половник – ужау, полотенце – тастамал, шторы – челтәр, пәрдә.

Бездә төлкө бар. Корсак бар. Төлкенең бер төре. Бәләкейерәк. Йәмсезерәк. Төлкө матур бит ул, ул пушистый шундый, ә корсак как-то йолкышырак. Эткә окшаган. Эттән дә йәмсез был.

Цыпленок – чебеш, утенок – үрдәк, гусенок – каз бәбкәсе, щенок – эт баласы, көчөк тә тиләр; жеребенок – колокай, теленок – бызау, ягненок – бәрән, свинья – дуңгыз, ачрамагач белмәйбез; крот – сукыр чычкан, крыса – кумак, индюк – күркә, лось – пошой, олень – болан.

(Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы, Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Фәттәхова Миләүшә Миңнемулла ҡыҙы, 1939 йылғы

Унынчы класны Иске Туҡмаҡлыда тамамладым. Шунан суң уҡырға мөмкинчелек булмағач, әткәй суғышта үлгән, биш бала, библиотекада эшләй башладым Ҡара Тәкә ауылында. Илле сигездән алтмыш алтынчы йылға хәтле библиотекада эшләдем. Алтмыш алтынчыдан алтмыш туғызға ҡәдәр ауыл советының секретары булдым Туҡмаҡлыда. Алтмыш туғыздан житмеш туғызға ҡәдәр опять библиотекада эшләдем, ҡызым туды да мында эшкә ҡайттым йаңыдан. Шунан суң житмеш туғыздан сиксән бишкә хәтле профсойуз председателе булдым колхозның. Сиксән биштән туҡсан өчкә хәтле ауыл советының председателе булдым, анан суң "Илеш" исемендәге колхозда профсойуз, унда уже колхоз зарплатасы белән. Ике мең дә беренче йылда эштән туҡтадым. Ҡырҡ ике йыл мында эшләдем.

Бәйрәмнәр үтеп тора бит инде, клублар үткәрә, ҡаз өмәсе, хәзер олоғайғач, бик йөреп булмай. Йәш чаҡта телевизордан киләләр ийе, общий өмәләр үткәрәдер ийек. Обычно ҡаз өмәсе, тула басыу. Тула ул затлы кейем саналадыр ийе. Без бит суғыш очор балалары. Ачлыҡ, йаланғачлыҡны анда халыҡ бик күрде. Хәр хәлдәгесә газетала йазалар бит, сығыш ваҡытында, шундай йауыз кешеләр ҡалған була, бездә лә шулай уҡ. Особенно әтисез балаларға көн күрсәтеү йуҡ ийе. Без бишебез дә үстек, апам житмеш жите йәшендә үлде, бер абый Ҡазағстанда сиксән бер йәшендә үлә, әле без ауылда өчәүбез: абыйыма сиксән өч, сиксән дүрт белән бара, мин сиксән ике белән барам, сеңлем әткәй суғышҡа киткән көн туған, сиксән белән бара.

Әнкәй-әткәй көнө-төнө эшләйләр ийе инде. Бер бидра өчөн ничә ай арыу эшләйләр ийе бит инде. Мына ҡырҡ житенче йылны уҡырға төштөм мин, ҡырҡ бала ийек бер класта, мына шул йылны ничәдер көн безгә әпәй бирделәр, аны кем әзерләгәндер инде, мына шул әпәй әле лә күз алдымда, без шуны дүрт күз белән көтәдер ийек, мына шушындый ғына телем белән арыш әпәйе бирәләр ийе. Ул да озаҡҡа сузылмады. Туҡмаҡлыға ҡушылғач, халыҡҡа иген бирелә башлады, анан илле дүртенче-илле бишенче йылларда икмәкне күрә башладыҡ инде. Халыҡ йаз көнө башаҡ жыйып, йортлары белән ҡырылған кешеләр булды. Шунан суң, мин бәләкәй булсам да бары да хәтердә, магазинға тары ҡайтардылар, шушы башаҡ жыйғанды итәләр дә тары бирәләр ийе. Суғыш бөткән көн, туғызынчы май, без сельсоветҡа ҡаршы торадыр ийек, анда бердән-бер телефон ғына бит инде, радио йуҡ. Мәктәптән жыйылдылар, күб итеп халыҡ жыйылды инде, уҡучылар, ул "Ура!" ҡычҡыралар бит инде, ә без, балалар, ултырабыз ҡарап, шунан бит инде ҡайтыучулар башланды. Хәр бер урамдан ҡайткан кешегә: "Безнең әткәйде күрмәнеңме?" – тийеп барадыр ийем, хәтеремдә. Мынан туҡсан жите кеше үлде.

Оло апа ғүмер буйы тимер йулда эшләде, алар бит инде гел күчеп йөрейләр, ә икенче абый армийадан уҡырға китте дә, анан целинаға киттеләр алар Караганда обласына. Мин унны тутырғанда ике абый да армийада. Әйбәт уҡый ийем, но уҡырға возможность булмады. Туҡмаҡлыла бишәү генә шул унды бөтөрдөк. Айаҡта чабата бит инде. Иртән барғанда йаз көнө жир тунған була, ә ҡайтканда эрей, ауылны чыҡҡанчы өшөй, анан ҡыза бит, шулай йөрдөк. Мына, шуның өчөн әйтәм, без барыбер исәнбез әле, рәхәттә йәшәгәннәр үлеп

бөтте инде. Ауылыбыз былай матур, халыҡ әйбәт йәшәй, ололар ғына ҡалып бара, конечно, но урамнарда асфальт, ут йана, газ йана, пенсийа килеп тора, магазиннарда бар бөтә нәрсә, былай тормош әйбәт, сүз дә йуҡ.

Элек балчыҡ чүлмәкләр ийе, шундай матур буладыр ийе, шуларға малан (балан) тутырып, өстенә ҡамыр жәйеп пичкә ҡуйадыр ийе әнкәй. Пичкә бәрәнгене ҡуйасың чуйын белән. Йағарға да эконом була, пешерергә дә эконом була. Бер ҡазан ийе бит инде анда, жиз самауыр. Аларға күмер йуҡ бит инде. Күмер булмағач, шул уҡ ҡазанда чәй ҡайната, шул уҡ ҡазанда сөт ҡайната, бутҡа пешерә. Хәзер газ йанып тора, электр йанып тора, урамна асфальт.

Биш-алты хатын Кушнаренға йөрөп эшләй, алты-жите ир-ат Туҡмаҡлыға барып, механизаторлар, эшләй. Ауылда шул магазин, клуп, библиотека, медпункт. Сельсоветта өчәү эшләйләр мында, шунан суң мәктәптә өчәү эшләйләр Туҡмаҡлыда.

Йәш ваҡытта йырлыйдыр ийек. Концерт ҡуйадыр ийек, башҡа ауылдарға ла йөрөдөк. Бөтә бәйрәмдәргә доклад белән концерт ийе, хәзер докладлар бөттө. Ул бизәйдер ийек клубларны. Клубларны жигерме икенче апрелгә Ленин портретын ҡуйып, тирә-йағына флаглар тезеп. Сайлауларны ла шулай үткәрә ийек. Элек бит мәктәптә үткәрә ийек сайлауларны. Сәғәт алты-ун икегә хәтле буладыр ийе бит инде сайлау. Сайлауларға кичтән барып ҡунабыз. Ун икедә генә ачабыз. Мына хәзер Ҡара Тәкәдән сайлау ауыл советына только бер генә бюллетень бирелә, ә элек Ҡара Тәкәдән сигез округ ийе ауыл советынан, райсоветҡа икәү ийе. Хәр бер округтан председатель, секретарь урынбасары, йартысы начальник буладыр ийе.

Безнең башҡорт теле кермәй ийе вообще. Хәзер программалар вообще икенче. Историйаны үзгәрттеләр, Сталинды бөтерер өчөн. Без уҡығанда ғадирәк кебек ийе, жиңел бирелә ийе уҡыу.

Иң беренче без алтмыш алтынчы йылны Уфаға бардыҡ ансамбль байанистов белән, шунан колхоздан байанислар ансамбле постойанно эшләп килде. Телевидениеға сиксән бер-сиксән икедә бардыҡ житмеш кешелек хор белән, бийүләр белән. Бийүләрне килеп өйрәтәләр ийе Фәхретдинов абый, үзенең байанисын да алып киләдер ийе инде, киемнәрен дә алып киләдер ийе, 12-шәр пар ҡызлар, егетләр башҡорт, татар бийүен дә бейейләр ийе. Сиксәненче-сиксән икенче йылларда үзешмәкәр түгәрәкләргә ныҡ иғтибар бирделәр, колхоздан түләп, репетицийаға килгән кешеләргә көнөнә 2 тин йазадыр ийек.

Әйбәт йәшәйбез бит. Пенсийа килеп тора, газ бар, телевизор бар, интернет бар. Минең внугым Йапонийала, аның белән сөйләшер өчөн специально интернет кереттердем. Уҡырға тип китте лә бер йылға. Минең жибәрәсем килмәйдер ийе, шунан миңә Себергә китте тийеп, дүрт ай Себердә тип йөрөдөм, нийә звонить итмәйсең, звонить итәм, алмый, тимен. Нәнәй, мин бит Йапонийада, ти. Мына шунан чир башланды бит инде, мартта, апрелдең башына уҡыудары бөттө дә, уже сыға алмай. Ун беренче майда эшләй башлады, хәзер эшләй үзенең уҡыуы буйынча.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Кушнаренко районы йәнле һөйләү теленең лингвистик үҙенсәлектәре

Башҡортостан Республикаһының Кушнаренко районы халҡы үҙенең ерле һөйләш билдәләре буйынса түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә ҡарай. Был һөйләш төньяҡ һәм төньяҡ-көнсығыштан ғәйнә һәм танып ҡәбиләлре менән сиктәш, көнсығыштан – дим һөйләше, көнбайыштан татар теленең урта диалекты менән бәйләнештә йәшәй. Үҙенең биләгән территорияһы яғынан башҡорт теленең һөйләштәре араһында түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләше иң ҙур һөйләштәрҙең береһе һанала. Был һөйләш үҙенең тел үҙенсәлектәре яғынан күрше һөйләштәргә яҡын.

Кушнаренко районы халҡы йәнле һөйләү теленең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәрен билдәләп үтәйек. Һуҙынҡылар системаһында күҙәтелгән диалекталь билдәләрҙән әҙәби телдәге сингармонизм законының боҙолоуы күренә. Әҙәби телдәге ө фонемаһы аша барған ирен гармонияһы һөйләштә даими боҙола: *бөгенге – бөгөнгө, бөтте – бөттө, бөтерер – бөтөрөр, йөрөйем – йөрөйөм, көне – көнө, көтеп – көтөп, сөлекле – һөлөклө, өсте – өҫтө, төштем – төштөм, шөкер – шөкөр.* Шулай уҡ айырым осраҡтарҙа артҡы рәт һуҙынҡылары гармонияһының боҙолоу осраҡтары бар: *йелга – йылға, ярдәм – ярҙам, китапхәнә – китапхана.* Һүҙҙә күҙәтелгән артҡы рәт гармонияһы һөйләштә алғы рәт гармонияһына күсә: *бәйрәмнәр – байрамдар.* Айырым осраҡтарҙа аҙаҡҡы ижектәге һуҙынҡы өндөң төшөп ҡалыуы күҙәтелә: *тергезү – тергеҙеү.* Шул уҡ күренеште һүҙ уртаһында ла күҙәтергә мөмкин: *укусылар – укыусылар.*

Тартынҡы өндәр системаһында һөйләш билдәләре күберәк сағылыш тапҡан.

С – Һ. Башҡорт әҙәби теленә ҡараған һүҙҙәрҙә*һ* өнө килгән бөтә позицияларҙа тиерлек һөйләштә *с* фонемаһы ҡулланыла:

– һүҙ башында: *сары – һары, сиксән – һикһән, сирәк – һирәк, сыйлау – һыйлау, сөлек – һөлөк, сөнәр – һөнәр, сөт – һөт, сәнәк – һәнәк;*

– һүҙ уртаһында: *бурсук – бурһыҡ, ҡайсы – ҡайһы, сиксән – һикһән, туҡсан – туҡһан, ясаҡ – яһаҡ, яса – яһа;*

– һүҙ формалары яһалышында сиратлашыу күҙәтелә: *баласы – балаһы, быуасы – быуаһы, өмәсе – өмәһе, шишмәсе – шишмәһе, булсын – булһын, күрәсең. – күрәһең;*

– һүҙҙәр яһалышы процесында ла был өндәр күсеше урын ала: *йәмсез – йәмһеҙ, аяксыз – аякһыҙ, ташсарай – ташһарай.*

С – Ç. Әҙәби телдәге ç өнө ерле һөйләштә с өнөнә күсә. Был фонетик күренеш ç өнө ҡулланылған бөтә позицияларҙа урын ала: *иске – иçке, исән – иçән, өстәл – өçтәл, сайыскан – һайыçҡан, тастамал – таçтамал, урынбасар – урынбаçар, үстерзек – үçтерҙек.*

З – Ҙ. Шулай уҡ һүҙҙең төрлө позицияларында әҙәби телдәге *ҙ* өнө урынына һөйләштә *з* фонемаһы килә: *азашкан – аҙашкан, ауыз – ауыҙ, бизә – биҙә, башлы-күзле – башлы-күҙле, зур – ҙур, ҡаз – ҡаҙ, ҡызыбыз – ҡыҙыбыҙ, ҡондоз – ҡондоҙ, үзебез – үҙебеҙ.*

Ж – Й. Айырым һүҙҙәрҙә әҙәи телдәге й өнө урынына һөйләштә ж фонемаһы ҡулланыла: *жыр – йыр, жыйабыз – йыябыҙ, жул – йу(ю)л, жәлләп – йәлләп, жәмғийәт – йәмғиәт, Шәрипжан – Шәрипйән.*

Фактик материалдар күрһәтеүенсә, Кушнаренко районы халҡының йәнле һөйләү теленең фонетик билдәләре дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалектын сағылдыра.

Ерле һөйләштә ҡылымдарҙың күплек формаһы *-лар/-ләр* ялғауҙары ярҙамында яһала. Миçалдар: *сөйләйләр – һөйләйҙәр, эшләйләр эшләйләр- эшләйҙәр, башлағанлар – башлағандар, барғанлар – барғандар, уҡыйлар – уҡыйҙар.* Исемдәрҙең күплек мәғәнәһе *-лар/-ләр, -нар/-нәр* ялғауҙары менән белдерелә: *егетләр – егеттәр, ҡызлар – ҡыҙҙар, ҡазаҡлар – ҡаҙаҡтар, уйыннар – уйындар, урманнар – урмандар.*

Кушнаренко районы йәнле һөйләү теленең лексик үҙенсәлектәре. Ерле һөйләштең һүҙлек байлығы төньяҡ-көнбайыш диалектының айырылғыһыҙ бер өлөшө булып тора. Уның лексикаһы түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә хас берәмектәр менән белдерелһә лә, үҙ ерлеге өсөн генә хас һүҙҙәр булыуы күренә:әбей, ҡартинәй, нәнәй – өләсәй, бабай, ҡартәтәй, ҡартатай, ҡартый – олатай, әней, әннә, әни, инәй, инәкәй, әнкәй – әсәй, әтәй, әттә, әткәй – атай, апайым, туғаным, сеңлекәш – һеңле, апай – апа, энем, энекәш, туғаным – ҡусты, зурәтәй, абзыҡай, аҡ бабай, бабай – ағай, зурәнкәй, абзанкәй, аҡ әби, зурнәй – инәй, ҡайыната – ҡайны, ҡәйнә – әнкәй, ҡайнам, ейән – оныҡ, оныҡач, ҡайынсеңлем – бикәс, ҡайнегәш – ҡайынбикә, кисеү ағачы – былғауыс, мәшкәк – бәшмәк, дүнәлә, ҡамыр ашы – энәлек, гөлжимеш – әлморон, шоморт – муйыл, күчмәкүч, күшемкүш – ҡамҡа, почмаҡ, пошмаҡ – мөйөш, ҡапчыҡ – тоҡ, әпи, әпекәй – икмәк, бизра – күнәк, чыпчыҡ – турғай, әпи, әпекәй – икмәк.

Кушнаренко районы ерле һөйләше лексикаһы бик бай. Башҡорт әҙәби телендәге һүҙең һөйләштә бер нисә варианттa ҡулланылыу осраҡтары бар.

САҠМАҒОШ РАЙОНЫ

ИМӘНЛЕҠУЛ АУЫЛЫ

Моратова Фәһимә Рәил ҡыҙы, 1966 йылғы

Бу Имәнлеҡүл ауылының ултырышы ун сигезенсе жиллар урталарына туры гилә. Иң беренче Йәлдәк ырыуынан Сынтимер баба үзенең малайы Байгилде белән имәнле ҡултыҡ (чоҡор), имәнләр, ҡайынлар үскән жиргә гилеп ултырғанлар. Шушу өчен алар исемен биргәнләр инде, Имәнлеҡул диеп. Ҡайынлар, имәнләр ултырған чоҡорға килеп урынлашҡанлар. Әлеге уаҡытта өч нәсел кешеләре йәшәйләр. Сынтимер, Байгилденән киткән өч нәсел: Салауат, Морат, Назарғол. Шушу өч нәсел кешеләре әлеге уаҡытта йәшәп киләләр. Аларҙан суң инде ун житенсе йылдар аҙағында Чаҡмағоштан килгәнләр Шариповтар (мулла булып), ун туғызынчы йылдар азағында Иләкшейҙе (күрше ауыл) ауылынан Азметовтар килгәнләр. Безнең Имәнлеҡул ауылы үзәк тип санала. Йанындағы Иләкшейҙе, Бишҡурай, Ҡара зирек, Яңы Ҡото, Ҡарғалы, Суртанбаш ауыларында Йәлдәк ырыуы кешеләре йәшәгән дип әйтәләр инде. Шушу Йәлдәк ырыуы тип беләвез.

Салауат, Морат, Назарғол нәселе дип йөрөтәләр шушу кешеләрнең балаларын. Үземдең ирем – Морат нәселенән (Моратовтар). Назарғоловтарҙың, Салауатовтарҙың шәжәрәләре үзгәреп бөттө инде.

Ауылдын уртасынан Йәшел таш дигән йылға аға. Йылға буйында йәшел ташлар вар, шуға күрә шу атаманы виргәндәр. Таш исеменән алынған. Кешеләр аны мунча ташы итеп тә ҡуйалар. Саф (Чиста) шишмә вар, элек аны Фазулла шишмәсе дип йөрөткәндәр. Фазулла дигән мулла шишмәгә йаҡын йәшәгән, аны тазартып, ҡарап торған. Имәнлар, усаҡлар, ҡайынлар. Урман беззә бөткән. Әлеге уаҡытта урман быуасы вар, анда күберәк йәшләр йал итә.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Хафизова Розалия Лиф ҡыҙы, 1967 йылғы

Щука (суртан), ҡызыл ғанат, ташбаш тоталар күбенсә. Чатра, Сирәк ҡайын, Өч ҡайын басулары вар.

Өч ҡайын басыуы. Суғыш жылларында ҡайынлар киселгән, шунан өч кенә ҡайын тороп ҡалған. Хәзер ул урында ҡайынлар күбәйде инде.

Башҡортостандың атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре Саптаров “Йалан башҡорттары” бейеүен салып киткән (Был йаҡ йалан йағы булғач). Бейеүҙе сәлтәп бейейҙәр. Эшләп арығандан суң, үз-үзенә селтәү (жил булсын өчен).

Ҡырларында ураҕ урамын,
Тауларыңа төшөп ҡунамын,
Шифалы ла сезнен шишмә суы.
Синең шишмә суыңдан
Хәлләр ала минең талған беләгем.
Зур йатулы Зирәк буйлары,
Киң туғайлы Кеүәш битләре.
Киң ҡоласлы Чатра йаланлары
Бөзрә таллы, таллар итәге. *(Нәжим Моратов язып ҡалдырған китаптан).*

Йөздә биш йәшкә житеп үлгән әвейзен шиғыры бар...

Төш (чәк-чәк) бешерәвез күбенсә, бәлеш. Безнең халыҡ берҙәм. Элек-электән берәй бәйрәм вулса, жиелып йаланға чығып китәр вулғандар. Ашҡа туҡмач салып пешерәбез.

Ҡырсыҡ, ҡыр кәзәче, ҡабан, борсоҡ. Ер еләге – жир жиләге, әлморон – ҡырағай роза, ҡурай еләге – ҡура жиләге, баҡса еләге – баҡча жиләге, муйыл – шоморт, баҡа – баҡа, терпе – терпе, тоҡ – ҡапчыҡ, икмәк – әпий, күнәк – биҙра, турғай – чыпчыҡ, өләсәй – ҡарт инәй, апай – абзыинәй, атай – ҡартәтәй, әсәй – әней.

Көнкүреш әйберләре: ултырғыс түшәге – япма, тәҙрә – тәрәз, туҡмасты уҡлау менән йәйәләр, тәпке – кәтмән, әйберҙе келәттә саҡлайбыз, быҙыуламаған һыйыр малы – тана, брәнләмәгән сарыҡ – бүлтерек, ат төҫтәре – жирән ат, күк ат, ҡоба (серый) ат, себен – чебен, мейес – мержә, миш, ҡағыҙ – ҡиәғәс, су керәбез, мунса керәбез, сынаяҡ аҫты – шәшкә асты, сынаяҡ – йомро.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

ҠАРАЙЕРЕК АУЫЛЫ

Ғафаров Радик Мәксүдәт улы, 1964 йылғы

Безнең малайларны Ғафурила: “Әйҙә урманға, муйыл жыйарға, муйыл ащарға,” – тип алып киткәннәр. Бәтәщ, былар уйлайлар вит инде муйыл ниндәй яхщы әйвер икән тип, тәмлеме икән, дип. “Барҙыҡ, шаҡ ҡаттыҡ, – дей – барсаҡ, шоморт ашайлар. Шоморт дип әйтсәләр, бармай инем,” – дей.

Ҡарғалыны әйтәләр вит инде күшелгән тиеп. Бына безнең Әхияров Әғләм уҡытыущы ине, ул сөйләй ине, бу Ҡарғалы сүзе Ҡарғаулы сүзенән алынған тиеп. Пожарлар постойанна буған ауылда, шунан күшкәндәр икенше урынғараҡ, тағы пожар шыҡҡан, тағы шулай. Шуға Ҡарғаулы ауылы бу тигәнләр.

Бер ҡушамат ике гешедә булмай. Бына берәүзе Хамитжан тизәр ине: Төлкө Хамитжан, Шайтан Хамитжан... Шулай күп кенә клищка ине вит инде.

(Ҡарабаев Мөнир Изел улы, Хужәхмәтов Айнур Оскар улы яҙып алдылар).

Нәбиуллина Гөлсәсәк Хәмбәл ҡыҙы, 1956 йылғы

Ҡушаматтарзан бүре нәчеле – Агадуллиндар (әһәйләр), Мүкләкләр, Ҡыйыҡ (ҡыйыш дигәнде аңлата), һәр бер гешелә вар ҡушаматтар. Урамнар: Полевая (официаль исеме), Чукеч урамы, Мәчет, Зыйарат урамы вар.

Әлморон – гөлжимеш, муйыл – шоморт, мөйөш – пөчмак, тоҡ – ҡапчык, икмәк – әпи, күнәк – силәк, турғай – чыпчык, өләсәй – нәней (әсәйҙеке), ҡәрсәй – ҡартинәй, олатай – ҡартәтәй, әсәй – инәкәй, әнкәй, һеңле – сенлем, ҡусты – энекәш, энем, ағай – абзый, ағай – абый, зур әтәй, батҡаҡ – ләпек, бычырак (грязь), кибет – ләүкә, туалет – әбрәкәй.

Сыйыр сөтөнән каймак, эремчек, әйрән эшләйбез.

Тукмач, борщ, борчак ашы, дөгө белән аш бешерәбез, пиләмән эшләйбез. Бишбармак бечерәбез, йомороға салып бирәбез.

Безнең әниләр уаҡытында, башта ирҙәр суя, ҡатынлар эчәкләрзе сайа, анан чуң бер шәшкә чәй эчеп таралычалар, кискә жыйылып ҡунаҡ булалар. Хәзер инде ул йола бөттө. Итте бер сауытка айырым-айырым салып бирәләр.

Зәңгәр (синий), йәшел (зеленый), ак (белый), көрән (коричневый), сары (желтый).

Песи койрого, алабута, лебеда, кечерткән, кузганак (одуванчик), әрем.

Мунча баравыз, керабез, себертке менән чабынавыз, су керавез.

Ҡыз озатыу йоласы. Башта соратып киләләр, анан никах (мулла чакырзык). Туйҙа кыз йәшереү йоласы. Берәй туганына ач ашаталар. Килен булып тошкәс, су йулын көйәнтә белән күрсәттеләр (алдан ук колонка турында сөйләшәң). Суны сатып бирәләр, бүләк биргәч, суны тултырып бирәләр.

Помидор, кыйар, болгар борочо, укроп, кинза, редис, чөгөндөр үстерәбез.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡыҙы яҙып алды).

Рахманова Рәзифә Мөбәрәк ҡызы, 1942 йылғы

Без шәлләр, тапочкалар бәйләп, пийма басып, кис ултырыуларҙы күрсәтәбез.

Бәлешләр, тәйикмәкләр, чәк-чәк, өчпөчмаҡлар пешерәбез. Тукмачты басып, жәйеп, кисеп пешерәбез.

Сынайаҡ менән сынайаҡ асты шәшке менән бәлүҙә тип атала.

Зур тимер сауыт табаҡ, ит тәрилкәсе, ҡоштабаҡ тип атала.

Шушу урам икегә бүленгән: башҡорт осо, типтәр осо.

Әғәҙуллиндарҙы Әһейләр йәки бүреләр, Хәмәдиновтарҙы ҡуйанлар, Айуповтарҙы айыу тизәр.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Әхмәтов Рәис Ғәйнел улы, 1962 йылғы

Дүртле, Айра, Сигезле (дүрт пар бер-берсенә ҡаршы сығып бийий).

Бармаҡ исемнәре: баш бармаҡ, имән бармаҡ, эти, әни бармаҡ, күрсәтмә бармаҡ, сәнти бармаҡ.

Кешенең тән ағзасы атамасы: чәлтер, балтыр, табан асты, жилкә.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Әхмәтова Рәшиҙә Риф ҡыҙы, 1967 йылғы

Ҡайын, йүкә, усаҡ, өрәңге (клен), тал (ива), өйәнке (тополь), зирек (ольха) ағаслары үсә.

Төлкө, ҡуйан, пошой (мышы), бурсыҡ кеүектәр бар.

Ҡамҡа – камкатун, бәбәк, мөйөш – пөчмәк, өләсәй – нәнәй, ҡарт инәй, ҡарт нәнәй, олатай – ҡартәтәй, әсәй – әни, инәкәй, апай – апайым, олатай (атайҙың ағаһы) – чибәр әтәй, абзәтәй, әсәйҙең апаһы – чибәр инәй, батҡаҡ – мәте, ләпек, бысраҡ, шаршы, һеүән – гөрләүек, боҙ өҫөндәге һыу – шәр, яҡын дуҫ – кемәй

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

Ғәлиева Дилә Фазылйән кызы, 1964 йылғы

Мең йыллар элек мында гел зирек ағачы үскән, ҡара урман вулған. Әсфәндиәров китабында мең йете йөз илле өсөнсө йылдарға тап килгән ди, ә безнең ауыл аҡсаҡаллары алай димәйләр, мең йыллар элек самачы барлыҡҡа килгән, мыны зыйараттағы боронғо ташлар ҙа дәлилләй.

Безнең ауыл эргәсендә зур түгел Ҡарғалы жилғаһы аға, Ҡарғалы ауылынан ағып килә.Кәбән тауы вар, кәбәнгә оҡшап ултыра. Борхай тауы, Борхай дигән абый бер үзе генә урманда йәшәгән, анын малайы ғына ҡалды. Шәй шишмәсе вар. Хәзер ҡороп бөткиндәр, урамларға су гереткәс, шишмәнән эсмәйбез.

Дыуан, йелдәк, йылан ырыуы вар.

Урамнар: Азатлығ урамы, Жиңеү урамы, Чүкеш урамы, Башҡорт осо урамы.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡыҙы яҙып алды).

ҠАРҒАЛЫ АУЫЛЫ

Ихсанова Гөлсәсәк Камил ҡыҙы, 1975 йылғы

Килен мин Ҡарғалының. Баланлы да зире вар, барба белән шыуалар...

Барба эс(е)нә утырған инем – бер аҙым да барманы... Шулай тип жырлайбыз. Бер мең туғыз йөз етмеш бишенче йылда туғанмын.

Был ауылдың атамасы ун сигезенсе гасыр азагындагы документтарҙа күп очрый. Бер документта, ауылға мең ете йөз туҡсан икенсе йылда нигез салынган, тип йазыла. Әммә ауылдың бынан күпкә алда барлыҡка килеүен раслаучы документтар за вар. Ҡарғалы ауылына ҡағылған беренче документ мең ете йөз ун икенсе йылға ҡарый. Шошы ауыл кешесе Сөйөрөмбәт Йусупов шошо уҡ ауылда йәшәгән Рәжәп Мәмбәтовтан йөз ҡырҡ сум акча алыуга расписка бирә. Сөйәрөмбәттең порущителе итеп әтейсе Юсуп Тулаев тип йазыла. Икенче документта исә Рәжәп Мамбетов үзе уллары белән бурысҡа аҡча алып торғанын йаза. Бу бер мең ете йөз ун икенсе йыл тип йазылган. Ә бит быға ҡәзәр ауыл булған. Щөнки ауылдашынан тип йазылган, беренченән. Икенченән, бу кешеләр бер-берсен йаҡщы белгән, бергә-бергә озак дәүерзәр бергә йәшәгәнләр. Таныш булмаган кешегә шул тиклем акча биреп булмай. Щөнки ул заманда бу бик зур сумма булған. Йыллыҡ салым ун тиендән утыз тиенгә ҡәзәр булган ул уаҡытта. Ә иң яҡшы ат өс сум тирәсе торған. Тимәк, бу бер йөз ҡырҡ сум акчаға бер көтөү мал алып булған. Бер мең сигез йөз ҡырҡ беренче йылда исәп алғанда Ҡара Зирек тә, Ҡарғалы да Ырымбур губернасының ун икенсе һанлы башҡорт кантоны составына керәләр. Ҡара йелан волостенең бу ауыллары исемлектә башҡорт ауыллары булып санала. Ләкин мында алты-өс кенә башҡорт була Ҡарғалыда, исәпкә кертелә. Ә татарлар күберәк була. Шулай барысы да, зирләрде биләү шарты белән килешенгәс, башҡорт булып китәләр. Берәй суңыраҡ уларзың йер хужалары булмаған өлөшө бобыль тип атала. Йәғни раньше был, электән үк зирҙә йәшәгән тигәнде аңлата. Соңыраҡ кушенеп килеүсе ҡазан татарлары һәм ширмещләр губерния кәнселяриесында айырым дәфтәргә исәпкә алынып, йасаҡ түләүзәргә мәжбүр ителәләр. Һәм шошо "дәфтәр" сүзенән "дәптәр", суңынан "тәптәр", һәм суңыраҡ типтәр сүзенә әйләнә. Тимәк, типтәр тигән йаңы сословие варлыҡҡа килә. Бер мең сигез йөз ҡырҡынщы йылның утызынщы майында исәп алыу уаҡытында типтәрләрнең бер мең биш йөз сикщәненсе – бер мең алты йөз ҡырҡынчы йыллар арасында уҡ, мәсәлән, Ҡарғалыға утыз сигез геше, Ҡара Зиреккә йегерме жите геше кущеп килгән тийеп әйтелә. Бер мең жите йөз алтмыш иkенще йылдан өсөнсө ревизия уаҡытында өс кенә типтәр йазылган булса, бер мең жите йөз туҡсан бишенще йылда туғыз башҡорт, йетмеш жите типтәр, бер мең сигез йөз ун житенще йылда дүрт башҡорт, житмеш ике типтәр, бер мең туғыз йөз илле туғызынщы йылда утыз өс вотчинник, 140 типтәр учетҡа алынған. Бер мең туғыз йөз йегерменще йылғы переписта алты йөз ун сигез типтәр тип йазылган. Ҡарғалыга Сембер, Пенза, Тамбов йаҡларынан кушеп килгән йегерме жите татар хәрби мишәр сословиесына кертелә. Хәрби сословиеда торғандар йасаҡ түләүзән азат ителгән. Мишәр полклары составында алар Россиядың көньяҡ щиктәрен саҡлағандар. Рус дәүләте алып барған суғыщтарза ҡатнашҡандар. Мәсәлән, бер мең сигез йөз ун иkенще йылда Ҡарғалы гешесе Габделсадик Хөрмәтулла улына Кутузов ҡулынан бүләк тапшырылған. Шулай ҙа бер мең биш йөз сикщәненще – бер мең алты йөз ҡырҡынщы йыллар арасында барлыҡҡа гилгән тиелсә дә, бер ни билгеле булмаса да, йаҡындыр шошо йылларға. Ауылда йөзнең өскө йағына шығып мәрхүм булған дәүере өшөн уҡымышлы, байтаҡ йыллар ауылда староста, мулла уазифаларын башҡарыущы Хәмитжан бабай сөйләүе буйынча, ауылға Пенза йаҡтарынан чуҡынызырып ҡачудан ҡащып килгән Ипле Әмин тигән кеше үзенең ике туғаны белән нигез сала. Әлеге уаҡытта Саҡыйаҡ басыуы тип йөрөтөлгән урынға нигез салалар. Ә күпмедер уаҡыттан суң Ураҡщы ҡулы тигән жиргә күщә, шунда ауыл ҡора. Бу жирдә ауыл мең сигез йөз ҡырҡынщы йылларза да була әле. Өщөнщө мәртәбә әлеге урынға ауыл ун сигезенсе ғащыр азагында-ун туғызынщы ғасыр башында күсеп ултыра. Ике урам була; өскө һәм асҡы урам. Бер мең туғыз йөз йегерме беренще йылғы ащлыҡтан суң өскө урам халҡының исән ҡалған өлөшө асҡы урамға күщә. Ҡайы берләре ауылды ташлап шығып китәләр. Утызынщы йылларда коллективизация уаҡытында колхоз төзөлә һәм "Ударник" тип исем ғушыла. Бөйөк Уатан суғышы бөткәщ, Ҡарғалының "Ударник" колхозы һәм Ҡара Зирекнең "Кызыл Әлам" колхоздары берләштерелә һәм "Победа" исеме бирелә. Бу мәғлүмәтләр Башҡортостанның атҡазанған мәғариф ветераны Әхийәров Әғләм Әхләметдин сөйләгәндәрзән йазып алынды.

Ауылда өй щикщән бер. Унысының йартығында йәшәмәйләр инде. Йәштәр урамы... Шунан Шишмә урамы... Социалистик Хезмәт геройы анда йәшәгән. Хәмитйән Зарипов урамы главный урам анда. Тыҡрыҡтар йуҡ, булса да исемләре йуҡ.

Уралтау тидәр. Шунда суғышлар булған, Әүлиә ҡәбере вар.

Бәлүли – сәңгелдәк, башалтай – ойоҡбаш, иренеү – йыбаныу, салбар – щалбар, күлдәк – күлмәк, кепка – кипке, быйма – пийма, муйынсаҡ – төймә, ҙур ҡоймаҡ – тәйикмәк, һыулы (жидкий) умас – ҡашыҡ шумар, былғауыс – кисаугащ, миндек – сепертке, йыуғыс – мунчала, иңкеш – шөпшә.

(Ҡарабаев Мөнир Иҙел улы яҙып алды).

СЫЙЫРЫШБАШ АУЫЛЫ

Мусин Риф Ибраһим улы, 1939 йылғы

Өщөнщөлә укығанда бер апай гилде ла. Ул да Мусина, мин дә Мусин. Шунан безнең бийеүгә, йырлауға осталығына озон тәнәфистә жыйа ла өйрәтә. Шуннан бер пьеса әзерләйбез. Бер-ике гөн репетисийа йасанык та ыспиктакель уйнайбыз. Мин бавай ролендә. Шунан бирле бавайзарзы күв уйнайым. Бавай ҡушаматлы булдым.

Сиксәнне тутырзык бына.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ТУЙЫҘЛЫ ҠОШ АУЫЛЫ

Мөхәмәтдинова Сажида Сиражетдин ҡыҙы

Ҡайа йәш саҡтар... Сез үзегез кем буласыз соң? Сезгә уңышлар теләйбез. Исәнлек-саулыҡ, сәләмәтлек. Бер ниндәй карона да эләкмәсен, уңышлыҡлар булсын...

Ҡонғорща тауы вар. Икенче төрлө Ҡонғорща тауы тив атала. Ҡонғорща тигән кеше йәшәгән. Урман эщендә йәшәгән ул. Кемнер ҡарғаған килеп сыға инде. Бүре щоҡоро, Айыу улағы, Бүре ҡулы...

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ҮРГЕ АТАШ АУЫЛЫ

Йәғәфәрова Әнисә Мансаф ҡыҙы, 1962 йылғы
Имаева Ильмира Өлфәт ҡыҙы, 1970 йылғы
Шагиева Наилә Йәмил ҡыҙы, 1961 йылғы
Исаева Рива Рифкәт ҡыҙы, 1971 йылғы

Йәғәфәрова Әнисә:

Шул ауылда тыуып үстем, анан шушы Имәнле Ҡул мәктәбендә туғыжынчы-унынчы синыфта уҡыдым, анан Ҡазан дәүләт университетына барып, журналистика факультетын тамамлап, шушы үзебезнең Чаҡмағош гәзите “Игенче”гә эшкә ҡайттым. Анан Дүртөйлө шәһәренә барып ғаилә ҡорҙоҡ, шунда йәшәп, барыбер ҙә Чаҡмағошҡа йөрөп эшләдем. Анан “Өмөт” гәзите барлыҡҡа килде. Республикала шуны биш районға собкор булып эшләдем. Анан “Толпар” журналын бастырыуҙа өлөш иттем инде. Хәҙер хаҡлы йалдамын, туған нигеземдә йәшәйем, ғаиләм белән. Тарих белән ныҡ ҡызыҡсынам, мин үзешмәкәр. Бала щаҡтан шиғырлар йазырға йараттым, ауылымның һәр бер кешесеннән бер роман йазырлыҡ тарих ийе. Шулар белән ҡызыҡсындым щабый щаҡтан. Өтейем дә жәтим, әнейем дә жәтим, бездә әбиләр күп була торған ийе. Шуларҙың һәр берсенең сөйләгән сүзләрен башыма сеңдерә барғанмындыр инде, әле хәтергә төшөрөп шуларны ҡеғаз битләренә төшрәм инде шулай.

Имаева Ильмира:

Мин дә шул ауылда тыузым-үстем, мәктәпне тамамлағас, Уфада торговой училище бөтөрзөм башта инде, шул. Анан переквалификация үттем инде, әле клубта эшләйм, шул. Ғүмер вуйы шунда йәшәдем инде, нәрсә сөләйм. Ике бала үстерҙек, ғаилә ҡороп, өйләр салып, шунда йәшәп йатабыз ауылда.

Шагиева Наилә:

Мин тоже шул ауылда тыуып үстем, бер ҡайа чыҡманым, утыз биш йыл балалар баҡчасында эшләп, хаҡлы йалға чыҡтым. Әле клубта халыҡ театрында эшләп йөрөйөм.

Исаева Рива:

Мин шушы районның Тамйан ауылында тыуып үстем. Туҡсан беренче йылны направление белән Аташ ауылына эшкә килдем, китапхәнәгә. Китапхәнә техникумын бөткәннән соң ике мең ун сигезенсе йылға хәтле анда ғына эшләнем, ике йыл мында ла эшләйм, ике библиотеканың эшен алып барам инде бергә.

Йәғәфәрова Әнисә:

Йәлдәт тигән сүз – Тау иле тигәнде аңлата. Шәжәрәдә – Йәлдәт ырыуы. Безнең йанда таулар бар ул. Бына Таштау тигән жир бар. Элек боронғо заманда шунда Таштау тигән шәһәр булған дип әйтәләр. Мең биш йөз илле нищәнще йылдарҙа инде. Ә асҡы өлөшөндә, итәгендә, биш Аташ ауылы бар тей, аны архивтан ҡараҙылар. Миңә хәбәр итәләр инде. Ә *күгәщ* һүзе ул “койаш батшасы” тигәнне аңлата дип әйтәләр. *Койаш йылға* безнең бар, Аташны бормаланып аға торған йылға ул. Аның тирә-йағында шишмәләре күп. Жидигән шишмәсе бар, Ислам ҡойосо бар. Аҡйар ҡойосо бар. Безнекеләр бит Тамбовтан килделәр, минең ата-бабалар, менә щуҡындырыуҙан ҡащып. Алар килгәс, шул шишмәне күреп ҡалалар. Анда шифалы су ул. Әле аны бына йаңырттыҡ без шушы йылларҙа ғына. Анан менә үзебеззең минең тыуып үскән ощомда, Илмира ла шул ощтан, Төмән ощо ҡызлары без, анда безнең Йар ҡойосо вар. Аның да сыуы шифалы, дей. Баҡща буйында ла, менә Ҡощ буйындағы сыуалар – бөтөнөсө шул ҡәҙәре шифалы сулар. Менә без Хәйҙәр абый Басыров белән щығарған идек “Щаҡмағощ тупрағында туған” диган кешеләрнең энциклопедийасын, шунда безнең Аташ

ауылынан алтмыш ике кеше кергән, шуларны ҡарадым да менә шул Кеүәшнең сыуынандыр кешеләрнең шул хәтле аң-белемләре, дип уйладым. Щөнки ир-атлар гел физиклар, математиклар анда, ә ҡатын-ҡызлар менә аҡ халатлы фельдшерлар, вращлар щыҡҡан.

Бына безнең Аташ тарихына килсәк бит инде, тарих бит инде үткәннәрҙән үщ алыр өщөн йазылмай, ә үткәннәрҙән йаңғышларны төзәтеп, анда үзеңнең белгәннәреңне, өлкәннәрҙән сорап алып, шул бер ниндий нәтижәһе килер өщөн йазыла. Шуың өщөн менә безнең Аташ ауылы ул Әсфәндиәров китабында теүәл датасы күрсәтелмәгән, ҡащан барлыҡҡа килгән. Мең алты йөз алтмыш беренще йылны йәлдәк ырыуының башҡырты Аташ Тинкеев белән Солтанбәк Мәтков шошо Аташ ауылына Борай районы Алдар ауылынан мищәрләрне кертә, жиргә. Ә аңа ҡәҙәре мең ике йөз ҡырҡынщы йылны безнең Аташ аулында кешеләр йәшәгән ҡәбиләләр билгеле, щөнки анда элек борынғы заманнан ҡалған ырун язуылы биик таш булған. Безнең көтөүлегебездә. Соңынан аны йәшен атҡан дип әйттеләр инде. Бына шундай сүзләр бар, ул борынғы йазыулар, ырун йазыуы белән йазылған.

Әркәнәй урамы бар. Мең һигез йөз ҡырҡынщы йылны дин башлығы килә, Аркадий. Әбиләр сөйләүе буйынща. Ул үлә, но безнекеләр бит чуҡынырдан ҡащып килгән халыҡлар бит. Аның ҡәбере дә билгеле иде, дей. Кищә дә сөйләшеп алдым бер апа белән. Шул Әркәнәйгә кешеләр Аркадий дип әйтәлмәй бит инде, мосолманнар. Әркәнәйгә әйләнеп киткән. Мостовая тип атала, халыҡ телендә Әркәнәй. Әркәнәй ныҡ зур урам булған ул. Беззең төмәннәр килеп ултырған иң беренще. Мең сигез йөз утыз өщөнчө йылны йегерме өщ ғаилә, йөз зә дүрт кеше.

Ғәбделбари Исаев суғышта ҡатнаша, йаралана. Йазмышы ҡызғаныщ. Бәхтизиндәр икегә бүленәләр. Бересе командир. Юныс Бахтизин. Нәбәкәй Бахтизиндың ун ике баласы вула. Аның иң зур улы мең сигез йөз илле туғызынщы йылны Уфаға күщеп китә. Аның энесе Йуныс була, айаҡ кейемнәре тегеп, Аташта беренще мәктәп салдыра. Шул ҡәҙәре көщлө нәсел була алар. Аларның, шул Юныcның ҡызы, беренче опера жырчысы – Әминә Бәхтизина. Аннан Мәрйәм Бәхтизина булған, шул нәселнән. Ауылның исеме дә шуннан алынған. Мең туғыз йегерме бищенче йылны шушы Имаметдин Бәхтизин ищемен ҡушалар, щөнки аны аҡлар атып үлтерә. Граждандар суғышы уаҡтында.

Светлана Арғынбаева нәселе безнең ауылдан.

Имаева Ильмира:

Убалар өстө, менә басыу ийе. Берсе үлсә, элеккеге уаҡытта барсын күмгәннәр әйберләре белән бит инде. Безнең шунан алынған ҡазылмалар музейҙа, Уфада бар, шул Аташтан алып киткән. Басыу Убалар, тип айталар. Именно шушы кешеләрне шулай күмгәннәр. Берсе үлсә, тотош семйалары, йәшәйеш әйберләре белән инде, нәрсәләре бар. Шундай ҡазылмалар килеп-килеп щыҡҡан инде. Музейға алғаннар аны, Уфаға, Краеведческий музейға. Бөтөн нәрсәләре шул гөйө саҡланған.

Минең ағам Имаев Илсур нейҙә эшләй, филармонияда артист.

Бездә халыҡ ныҡ уңған, актив, менә әле үз инициативалары белән щиттә йәшәгәннәрҙән аҡщалар жыйып, зыйратта йаңы йорт тергезделәр, бащланғышларҙы элеп алып, инде эшләргә генә торалар. Уфанан ҡайтҡан депутатның нейе, абыйсы, Бигнов Рауил, ул башлап йөрөй, берсе мәщет башласа, берсе йорт тергезделәр әйвәт итеп, кирпештән.

Бездә изәннәрне лә аҡҡа буйайлар бит. Электән шулай килә. Инәйем дә шулай дей. “Йуҡ, сары буйау кертмә изәнгә, аҡны буйарсың”, – дей. Уңған, чиста халыҡ инде.

Анда элек шарлама булған.

Бы йаҡта шул ҡәҙәре зур ағащлар булған, шуларҙан йортлар салып кергәннәр. Бищ ағащны ҡуйҙыҡ та, төзөп керзек йортно, дип сөйләделәр. Ҡайынлыҡта ҡайын ағащлары күп булған. Безнең Тәүәкәлҡол щоҡоро ла вар әле. Безнең бавайлар килеп ана шунда ултырған. Әрүәхләрның ултырған урынында, ә менә зыйрат ҡалған бит инде. Безнең бабайлар килә мең сигез йөз утыз өщөнщө йылда. Киләлмай тора башта Дүртөйләлә, бурлакларҙан ҡурҡалар әле. Ҡарыйлар, әкрен генә киләләр тағы.

Менә щищмәнең һыуы бит инде шифалы, шуны беләсебез. Ашҡазанға әйбәт дип сөләгәннәр ине вер. Тамаҡны шештермей ул, ҡыш көнө эщәсең. Шунда барып эщәк йыуаҙырыйыҡ элек. Хәзыр йыумайлар инде, матур итеп эщләп ҡуйғащ. Ҡул өщөмәйеҙерейе шунда. И туңмайыҙырыйы инде ҡыш ҡыш көнө. Ниндий үзенең сыйфаты булғандыр инде. Аны нефтяниклар аҡща бирҙе лә шуны матурлап ҡуйған булдыҡ. Бөтен кшә шунан су ала, тирә-йағ аулларҙан да гилә. Унан щыҡҡан щищмә ныҡ шәп аға ул. Су асты бер ниндий шарлауығы барҙыр дип, төптән, ныҡ ағым белән килгән кеүек, ныҡ шәп аға ул. Кинәт кенә килеп аға, тиз-тиз генә ул.

Исаева Рива: Безнең Гареев Заһит бар бит әле. Полковник, тоже Аташ ауылыннан. Бигнов Рамиль, депутат. Тоже безнең ауылдан. Мәщет салдырҙы әнисе исеме белән – Бибинур мәщете. Аның бащланғысы белән салынды. Йырщыларыбыз вар. Зөлфиә Шакирова безнең ауылныҡы.

Шагиева Наилә: Беззең ауыл халҡы шундай менә берҙәм инде, бер әйбер сыҡща, сүз элеп алалар, уже эшләйләр шуны.

Сәләх ҡарт өйөн женле өй диәләр ине бит инде.

Аш-һыу. Зур бәлеш, туҡмащлы ащ, өщпощмаҡ, уаҡ бәлеш, бәрәңге пирогы.

Аташта шундай әйтем бар, бөгөн бәрәңге пирогы ғына бешереп ашай торған көн был тип. Башҡа исемдәре: бөккән, төрбә. Умас (щумар) бещерәбез. Гөмбә, мәшкә – бәшмәк. Чертополох – шайтан тайағы. Кәстрүл – мис, бал ҡалағы – ҡашыҡ. Биҙрә – ведро. Күгәүен – кигәүен, щиркәй.

Абзар – мал һарайы, мунща, сандыҡ – сондоҡ. Сондоҡ сатыу.

(Ҡарабаев Мөнир Иҙел улы, Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алдылар).

Латыпова Фәриҙә Нәүфәл ҡыҙы, 1956 йылғы

Бәләкәйҙән үк шушу ауылды йаратып үстем, әнкәй ҙә безнең сәхнәлә жырлай торғайны. Йаңы Ҡото ауылына ғына хас жырҙар вар. Әсмә Үтәкәева (мәрхүм) жыр йазған "Ҡото урмандары" дигән, шу жырҙы безнең бөгөнгө гөндә лә йегеттәр вокал ансамбле жырлай.

Шунан суң, безнең элек-электән Йаңы Ҡото биләмәсендә дүрт ауыл: Бәләкәй Чупты, Бикмәт, Тамйан һәм шушу Йаңы Ҡото ауылы. Безнең район бик көчлө үҫеш алған, бына шушу балаларны элекке әби-бабайларыбызнын шушу жырларын, биүләрен һәр уаҡыт сәхнәлә күрсәттек.

Без каз өмөсе йоласын республика күләмендә биг матур иттереп күрсәттек, балалар белән йыл да ҡарға буҡкасын үткәрәбез, йаҙ гөнө (ҡыҙыҡ, бар-йуҡлыҡтан түгел, балалар шушуны белеп үссенләр диеп) сабантуй бәйрәмләрен дә без фольклорный иттереп, концертларның азағында һәр бер йаңы күренеш күрсәтеп, кәкүк сәйе (йаланларза үскән тәмле үләнләр сәйе). Ҡарға буҡкасын урамлар буйлап ҡына үткәрәбез. Шулай уҡ урам бәйрәмләре лә була, һәр кем үзенен ҡапҡа төбөн матур иттереп бизәй ҙә, кем нәрсә пешереп, азаҡтан жийылып бер урында бөтөрәбез. Пылау пешерәләр бит инде күбенсә.

Бәйрәмдәрҙә иң беренсече чәк-чәк (чәк-чәкте оста пешерәм, балаларымды ла өйрәттем), дөгө вәлеше (курага, йөзөм ҡушылған), бәрәнге, ит бәлеше, бәрәнге төрмәсе, балан, алма бәлешләре бешерәбез.

Ата-бабаларнан ҡалған чәк-чәкте күп осораҡта пешерәбез. Бөтөн хыйалым – талҡан пешереүҙә. Ҡызыл эремчекте ҡатыҡ салып йасайым.

Безнең ауылда умарталыҡ көслө түгел. Ауыл өстөндә умарта тоҡкан кеше вар, үзләре өчөн генә.

Безнең ауылда шушу ағаслар: ҡайын, имән, зирек, зелпе (айыу баланы), тал, нарат (ҡарағай), шырчы, усаҡ үсә.

Слякоть – жепшек ҡар, быстрина – тизлек, вода течет – һыу тиз аға, ҡызыу аға, ташҡын, йырғанаҡ.

ЯҢЫ ҠОТО АУЫЛЫ

Шәғәпова Рида Рәис ҡыҙы, 1952 йылғы

Быны инде ҡашмау асты, йаулыҡ астынан кейгәндәр. Мына бу йаулыҡ кемдең француз йаулығы булмаған, шундай йаулыҡ сатып алып бәйләгәндәр.

Бу инде йаулыҡларға ниндәйзер бизәнгес ҡуйылған, мына шундай ҡызыл таш и тәңкәләр, мында или йеп болған или резинка ғуйылған

Ҡашмау миндә. Мәрйәнләр бар, латун тәңкәләр ике рәт төшкән, арт йағында ырыу билгесе йарты ай бар, астараҡ шушундый формала икенче тамға вар.Мин Ҡото ғарттың Айтаҡлы нәселенән, энки гилә Ураз ай нәселенән.Ҡото ғарттың жите улы вулған. Безнең ауылыбызның шәжәрәсе Академия наук, тарих, тел институтында Ғайса Хөсәйеновта. Анда тағын бар мең алты йөз сиксән сигезенче йылғы Иван һәм Петр Алексеевичтарҙың жиргә жалобный грамотасы, то есть Петр I, анда күп жирләр керә: Саҡмағош, Дүртөйлө, Бүздәк, Баҡалы (йылан ырыуҙары), Туймазы (Сәрмәсән, Асылыкүл, Кеүәш йылғасы буйлап) районлары кергән.Боронғо башҡорт жирләре болған. Мына минең этәй инде ғәрәпсә башҡорт телендә уҡыған, анан суң латинса уҡыған, анан суң рус алфавитына күчкән. Рус алфавитына күчкәндә татарға керетәләр.

Һеләүһенде бездә селәүсен диләр.

Тирес ҡорто дигән нимәкәй бар. Тычкан тибеҙ, крысаны ҡомаҡ тибез, тағы бер исеме бар аның.

Ҡамҡаны кейәү ҡошо диләр. Әйтеме лә бар аның очҡан чаҡта. Башалтайҙы башай диләр, ойоҡбаш диләр.

Иван-чай бездә күп үскән, шуны сатҡандар. Башҡортча исләмәйем. Анан суң Зөләйха инәй йөз дә утыз ике үлән йыйған, шуның менән дауалай белгән. Хатта рактан дауалай белгән.

Әткәй, бәләкәй чаҡта әсәй ди инем. Уҡый башлағач, энкәй ди башладым.

Бездең йаҡта аға-әбей бар. Әтисенең ағасының ҡатыны аға-әбей була.

Шул күршелә йаңы килен булып төшкән килен бар ине. "Эй, аға-әбейгә ышанам," – дием. Икенче гөндө инеп: "Ниңә, ағы китмәгән бит әле,"– ди. Мин әйттем: "Бездә шулай дип әйтәләр," – дип.

Ә ҡартинәйде килен енгәсәй ди.

Исем менән өндәшә торған идек. Ҡәйнеш дип әйткәндәрен беләм инде. Бажа, ҡәйнеш, ҡода, ҡодаса, ҡодағый, балдыз, ҡәйнә дип. Ҡайнаға бар.

Иптәшемдең эниләрен ҡарт инәй дип, исемләп йөрөтә инек, Гөлфарадис инәй дип, Зөләйха инәй дип. Шулай ҡалған хәтердә.

Сынаяҡ диләр бездә. Ҡупы диләр. Түңәрәк формала сауыт. Инәйдең алтындан йалатылған ҡупы вар ине.

Талҡан эшләй иде. Мин уға талҡан тартышҡанды исләйем әле. Тегермән бар иде, икәүләшеп тарта идек. Сары май салып эшләй иде, самауыр менән йырлатып сәй эсә торған идек.

Миндекте мунча себеркесе диләр.

Татарстан "Татарлар" Кийамов алып бара, көн дә бирә торған "Тайану нокта"сында сезнең Северо-Запад Башҡортостанда йөрүегезне хурлап күрсәттеләр. Северо-Западный диалект йуҡ, алар безнең татарлар, безнең жир, заманында "Татар-башҡорт" республикасы гешеләре дип әйттеләр. Башҡортлар риза булмағач, татар-башҡорт республикасы ойешторолған мең туғыз йөз ун туғызынчы йеллар тирәсендә. Шуңа күрә безнең йаҡтағы башҡорт кешесен үзләренеке дип, хәзер сәхнә артислары-биючеләре йөри. Сездән алда Татарстанда

ауылдан ауылга үзегезне "татар" дип киләсе ел сан алуда күрсәтегез дип. "Тайану ноктасы" тапшырыуында әгәр дә Северо-Запад Башкортостанның үзләрен башҡорт дип йазсалар, татарлар Российадә беренче урында хисап саны буенча былмайасак диделәр. Аннан алар бер ничә йел элек Ырымбур сарайеннан элекке перепись йазуларын алып киткәннәр. Кийамов "Татарлар" передачасында бер депутат әйтте: "Әгәр татар сүзе керсә киләсе хисап алуда, ул кешеләр татар кешесе булып чутланайычаҡ, перепись ... шулай эшләгән, алар эшләгән. Анда да байа башҡорт дигән кешеләр бар".

Түбәнге Ағиҙел башҡорттарына Ҡаңлы, Йылан ырыу башҡорттары ла керә.

Саҡмағош районы Яңа Ҡоты ауылы. Ҡаңлы ырыу башҡорттары. Мин атайем уҡытусы Шаһапов (Шагапов) Рәис Гимай улы (19.12.1921 йелгы) яздырганнарның ике меңенче йелда йазам. Шулай уҡ мең сигез йөз туҡсанынчы йелгы ҡартинәй Мәликә Кадыр ҡызы (Баҡалы районы Ҡамай ауылы) үрәткәннәрне. Телдән телгә килгән борыңгыдан беҙ Йаик (Йаык дип әйтә иделәр. Ык йелгары Башҡортостанда күп) буеннан күсеп килгәнбез. Уларның күршеләре Әй, Үсәргән башҡорттары булған. Йер ташлы булганга, күсеп киткәннәр. Сәрмәсән буйлап (Ҡаңлы күле йылға башында), Асылыкүл, Кандыра күл (Бер суғышта урыслар дыра һүзен ҡушҡаннар), Күәш (Куваш, алар аны Куйаш (Ҡойаш) дигәннәр) буйлап Урал тауларына ошатып, Көнгөрсә калкулыгына Айкүлгә йаҡын урынлашҡаннар. Маргаш (Мәргош, иске карталарда Мәрйән) Коралловая река дип язылған йелгасы буена утырғаннар. Башта йелга башында Кото, Мәрғош белән Күәшй елгалары киселешендә Иске Коты, аннан Маргаш уртасына Айкүлгә йаҡынырак Арйак чишмәсе ҡырына урнашҡаннар. Йаңа Ҡото.

Шәжәрә бар мең алты йөз ҡырҡынчы йылгы, Академия наукта (Тел, тарих институты) Ғайса Хөсәйенов мең туғыз йөз житмесенче йылларда уҡытыусы Бадертдинов абыйдан алып китте. Тағы тастымал, шаршау да ҡаңлы башҡорттарыныҡы тип ун сигезенче гасырныҡы. Ҡаңлылар, бөрйәндәр, үсәргәннәр белән йәнәшә йашәгәннәр Урта ғасырда, суғышларда бергә булғаннар. Шәжәрә – тарихи шәжәрә.

Ҡаңлы ырыуы башҡорттары "на свое вотчинные земли получили жалованную грамоту от 19 ноября 1791 (или 1688) г. от царей Ивана и Петра Алексеевичей (соңраҡ Петр I булып китә)". Ҡаңлы волосты барлыҡҡа гилә. Анда хәзерге Дюртөйле, Кушнаренко, Бүздәк, Туймазы, Саҡмағош, бер өлөшө Илеш районы, Бөре, Борай, Мишкә районнары, Уфаға .... булған. Замана үтеү белән, законнар, батшалар алышынуы белән бүленгәннәр. Аннан барлыҡҡа килгән Йәлдәк волостына кергәннәр. Ырыуын белмәгәннәр, Йәлдәк волосты башҡорттары дип аталған. Аннан Имәнлекул волостына кергәннәр (Дубовая долина).

Мең туғыз йөз ун етенче йыл Башариев Р.Ф. анда Саҡмағош районы Йылан, Ҡаңлы ыруылары дип күрсәтелгән.

Атай (әтәй, әйткәй дә дип әйтәбез) Учительский институтта уҡыған, уҡытыусы, унда Ҡаңлы ыруы буйынса курсовой эш язған.

Ырыуым –ҡаңлы башҡорт. Тамға – йарты ай. Ҡошом – аҡ торна.

Ҡаңлы (ҡаглы) боронғо печенегтардың үз исеме, тюркоязычные племена.

Ҡаңлы ырыуы йөрәк йөрөгән.

Без бер сүзне башҡортса да, татарча да, йартысы башҡортса, йартысы татарча итеп әйтәбез.

Әтәйнең олы инәсе – ҡартинәй Зөләйһә инәм. Ул ун дүрт йыл мәдрәсәдә уҡыған, табиб, үлән белән дауалаған. Тирә-йаҡта бик билгеле кеше булған, йаҡшы аттарда ғына килеп алғаннар, йөз утыз ике үлән үзебезнең урманнан йыйған, рактан да терелтә белгән. Йөз йегерме йылға йаҡын йәшәп мең туғыз йөз ҡырҡ өчөнчө йылда үлгән (1825 йылғы). Аштан ҡайтып Гимад улына үлем түшәгемне сал дигән, йаҡшы кейемнәрен кейеп йатҡан да шунда уғ үлгән.

Зөләйһә инәйнең ҡашмауы булған – уртада ике рәт алтын тәнкә или йеҙ тәңкә булған. Тәңкә башта күкрәксә, анан түшелдерек – аҡса, асыл ташларыннан торған. Ул үлгәндә бер ҡызыл таш ҡына уртада ҡалған. Ҡалғаннары урынында йеп ҡалған, йепне тотоп нәрсә булған – тарихны сүләгәннәр. Безнең таш, ҡызыл асылташ, уртала торған. Күлмәк өстөннән, ҡамзул өстөннән "һаҡал" – селтәр "трапеция" формасында мәрйәндәрдән, аҡсалардан торған. Уртада бер ҡызыл асылташ – ыру билгесе булған, шуңа ҡарап ҡайа икәнен белгәннәр.

Болғар белән (шулай әйтә иделәр татарларны) суғышҡаннар жиргә була, бирмәгәннәр. Бирсәләр дә, ҡуртымға йегерме дүрт-егерме биш йылға ғына.

Йылан ырыуы. Ҡартинәй ун бер йыл мәдрәсәдә уҡып йазу алған мөғәллимә, математика, тәбиғәт уҡытырға. Ул мең туғыз йөз сиксәненче йылны мәрхүм булды, туҡсан дүрт йәшендә. Абыстай гел башҡорт кейемендә генә уҡытты, без шулай йөрөдек дип. Ҡашмау, квадрат формасында түшелдерек. Зәңгәр, күк күлмәк кейде, ырыу гүлдәге дип.

Йылан ырыуы Сөн йылгасы, Базы йылгасы буйлап хәзерге Илеш, Баҡалы районлары. Түшелдректә ырыу ташы – зәңгәр-күк асылташ, уң йаҡта өстә былған. Ҡартинәй йаттан көйләп "Урал батыр", "Саҡ-суҡ", "Таһир-Зөһрә"не белә иде. Ҡурайда уйнай иде. Ҡурайда хатын-ҡыз ғына уйнаған. Дүрт төрлө ҡумызда уйнай иде. Аның Шәрәфи абыйының улының улы жырчы Рифат Шәрәфетдинов филармонийада эшләй – йырлай, ҡалғаннары математиклар.

Бездә *б* хәрефе урынына *п*-ны әйткәннәр. Шуңа күрә Шаһап, Шаһаб түгел. Шаһап ҡарт – әтәйнең ҡарт атасы. Шаһап ҡарт, Баҡалы йаҡлап башҡорттарны чуҡындырып килгәндә, алтмыш ауылны күтәргән, шуннан чуҡындыруны туҡтатҡаннар. Шаһап ҡарт хажға киткән. Шуннан ҡайта алмаған (аңа илле йаш була). Ул киткәч, патша эзәрлекли башлай. Бу икенче историйа инде. Шаһап ҡартның кибете булған, ул уаҡ сауҙагәр булған.

Ауыл бай булған, эре сауҙагәрләр дә булған. Алар су йулы белән Нижний Новогородҡа тиклем, Каспий диңгезенә барып икмәк, эпи (бодай, арыш, арпа, май) сатып, товар алып ҡайтып сатҡаннар.

Ҡаңлы бабай булған асаба башҡорт, балам да булыр асаба башҡорт дип биш йаштән үк үрәтәләр иде. Жир бирмәгәч, ҡотыларға жыр чығарғаннар.

Үзем турында:

Шаһапова Рида Рәис ҡызы (06.06.1952). Яңы Ҡоты ауылында туып, ауыл мәктәбен тамамладым. БДУ физика факультетында "Радиофизика и электроника" специалисында уҡыдым. Ғилми эш: электромагнитные поля, волны, высоко-сверхвысокочастные генераторы ярдамында нефть сығарыу. Кандидат технических наук. Уҡығанда геофизикада уҡыдым. Тағы да: политология, бух.учет и экономика, Исламский институтта уҡыдым. Физика, высшая математика уҡытттым.

Заслуженный изобретатель СССР дигән нагрудной знак бар. БГУ-ла ҡырҡ йыл эшләнем.

1. Саумысыз дип әйтәләр, исәнмесез түгел.
2. Марғошны (йылға) – Марғыш дип әйтәләр.
3. Мис (печь), эпи (хлеб), ындыр – баҡса, атай, әтәй, инәй, олоәсәй, апай.
4. Ҡысҡыс, табағас, ҡоймаҡ, тәйекмәк; аға-әби, ағайның хатыны; арйаҡ; арҡасы; арҡабасуы.
5. Белмәйем, бармайым, килмәйем, кирпес, үрәтәм, ауылҡайым, апайым (бәләкәс кеше).

Ҡорот эшләгәндәр, ыслағаннар зирек (ағач) йағып, аҡыҡ бешеү (красили "агат"), ҡалай мич (салам яғырға).

Шәжәрә йазучы Иске Ҡото кешесе Мөхәммәт бабай йазып ҡалдырған. Мең туғыз йөз ҡырҡ сигезенче йылғы, мең туғыз йөз йегерме дүртенче йыл йетмеш алты йашендә мәрхүм була. Шәжәрә Ҡото баба тарихы тип атала.

1. Туй йоласы айырыла.
2. Ҡәнифә йулы вар, тарихы вар.
3. Ирәндек тауы – Йерән ыҡ тауы дип әйткәннәр. Йерән таш – красно-коричневый, йашма.
4. Шаһап ҡарт Ауш тауға (Учалы районы) сәхәбәгә зыйарат ҡылырға барған йыраҡ ҡына туған туры килгән, элекке заманда.
5. Шәжәрә Ғәли бабадан башлана. Ул хан кебек, дин әһеле "шәйех" булған, башҡортларны берләштереп йөрөгән, күрәзәче дә булған.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡызы яҙып алды).

Шәйәхмәтов Рәшит Жәмиғнур улы, 1955 йылғы

Ҡото ауылы бик бай тарихлы. Етмешенчесе жылларҙа Ҡото ауылының шәжәрәһен Мөхәмәтмулла дигән ағай алып бара. Шунан суң был шәжәрәне Бәҙретдинов Дәүләтхан бавай, уҡытыучы ул, дауам итә. Ул мәрхүм булғач, был эш туҡталып торҙо. Шәжәрәне Ҡазандан килеп алып китәләр, күсермәсен ҡалдыралар. Шул күсермәне дүрт уҡытыучы: Әнүәр Бакиевич (үҙе Уфаға барып, БАССР уаҡыты, Дәүләт архивынан мәғлүмәт алып ҡайта), Марс ағай, Сарваретдин ағай, Зөлфиә апа Исмәғилевна шушы тарихны бөгөнгә ҡәҙәр йеткерҙеләр. Бөгөнгө гөндә был шәжәрә музейҙа саҡлана. Әйтергә кирәк, уаҡыт үтеү белән ул тарих йуйыла вара, шәжәрәне дауам итер кирәк, йәштәр быны белергә тейеш. Үзебеззекеләр онотола бара.

Ауылда Марғош исемле йылға аға. Исеме ҡайҙан икәнлеген белмәйем, китапларда ла йуҡ был турала. Бик күп урманлыҡтар бар: Ҡайынлыҡул, Нөркәҡул, Наратлыҡул.

Күҙлетау вар, ул безнең ауылға табан ҡарап тора, кеше күҙенә оҡшаш бер йере вар уның, унда үлән үсмәй. Биштәкә тигән урын бар. Ул урын эргәһендә күлдә (болото) биш тәкә бата, шунлыҡтан шундай исем ала. Ә бына Айкүл – бик матур гүл, анта ауылдың киленләре, ҡызлары кер йыуыр булғандар. Кисен айҙың отраженияһы күренеп тора.

Күрше Тамйан ауылы вар, уларҙы Балчыҡ нәселе тейҙәр. Улар бер төрлө ҡараҡ халыҡ. Беҙҙең ауылда Типтәрләр нәселе бар.

Беззең ауылда халыҡ күберәк хатта күршеләрен дә “аға”, “инә”, “ағинәй”, “аҡбабай”, “зүрнәй”, “зүрәтәй” тип йөрөтәләр. Ейәнсәрҙәрҙе “онуҡ”, “онуғым” тип йөрөтәбез. “Янағай” – килен булып төшкән ҡыз ирҙең әсәһенә шулай өндәшә. Ҡатындың кесе туғандарына “балдыз”, “ҡәйнеш” тийзәр.

Бер уҡытыучы охотник ине. Бер заман ҡыр үрзәкләренә охотаға вара, бер нисә үрдәк атып ала. Ә был үрзәкләр кеше үрзәкләре менән бергә йөрөгән булган була. Ҡатынына алып ҡайта: “Мә, тазарт,” – тей. Шунан ҡатыны аптырай икән: “Ҡыр үрзәкләре лә тамғалы була микән?” – тип.

Ауыл ситендәге урманда йыш пошойҙар (мышы) күренә башланы. Шулай уҡ ҡыр кәзәче (косуля), төлкөләр, рысь күренә. Йылға ярында бобрҙар, ондатралар йөрөй.

Файҙалы үсемлектәрҙән ҡура жиләге, жир жиләге, сары мәтрүшкә, шоморт, гөлжимеш (шиповник) йыйабыз.

(Бәхтейәрова Әлфирә Нурислам ҡызы, Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡызы яҙып алдылар).

Шәйәхмәтов Урал Йәмиғнур улы, 1962 йылғы

Стәрлетамаҡта мәҙәниәт техникумын бөтөргәс, щиксән икенще йылдан вирле эшләйем. Ун алты йыл мәктәптә дә эшләп алдым, музыка уҡытыущысы буйынса инде, балаларға белем бирҙем инде. Ҡабаттан бында

ҡайтып эшләп йөрөйөм инде. Бында инде шошо үзебез үткәргән чараларҙа тырышабыз инде күберәк шошо элекке ғөрөф-ғәҙәтләрне бастырырға йаңыдан, йәшләргә, уҡыучщыларға, балаларға шуларны аңлатырға йаңынан. Төрлө түңәрәктәр алып барабыз. Түңәрәкләрҙә шағыла инде күберәк үзебезнең туған йаҡ, үзебезнең нәселебеҙ, шәжәрәләр турында аңлатырға тырышабыз. Алар аңлап үсһен, тибез инде, шушы инде безнең бөтөн маҡщатыбыз.

Бына, мин, нисек кенә әйтәйем инде, әле генә сөйләп киттек бит инде, минең ағай сөйләп ултыра, шушы бер үк низән киләбез инде, шушы ауылыбыззың исеме Йаңы Ҡото тип атала бит инде, шушы безнең килеп тоташа инде, Ғәли атлы кеше тип әйтәйем инде, ул булған инде, ошуңарҙан киткән-киткән, шошуларҙан инде, мин ырыу тигән, безнең, нисек кенә әйтәйем икән инде, быныһына мин бик төшөнөп бөтәлманым инде, үҙемнең теге ниләр буйынса, шәжәрә ете быуунан артығын беләм инде. Шошо Ҡото ауылының нейенә килеп тоташабыз инде үзебеззең ырыуларға, нәселенә инде.

Тылат тауы. Был инде, мының инде үзенең дә тарихы бар, үзенә гүрә инде. Саҡмағош районға табараҡ, биш километр самасы, быйаҡкараҡ кереп инде, урман башындараҡ инде ул, исеме шулайыраҡ килеп щыҡкан, тибез инде без. Элекке үзебезнең оло быуын гешеләренән ишетеп беләбез инде. Ат йегеп барған урманға инде, бер ағай булып щыға инде шул, атын тыйа алмаған инде ул, теге теле ниткән булған инде, хаҡауыраҡ, теге, булғандыр инде, "Тыр-р, ат" тип әйтмәгән, "Тыл, ат" тигән, и шошуңарҙан атама киткән тиб әйтәләр инде.

Айкүл күле.Шунан йаҡын ғына инде әле безнең быны, күптән инде безнең, тоже километр ғына ситтәрәк, Айкүл тигән күлебез бар инде. Был, нәрсә инде, был Айкүл инде безнең тоже шошуындайыраҡ бер нейе вар инде, дөрөстөр инде, дөрөс булмаса, был исем ҡушылмас иде. Бу инде, арып-талып инде бына шул, ҡайтып барыущылар булған инде, ҡайҙандыр, урманданмы или йаланданмы икән инде. Күргәндәр инде: "Ай, күл", – тип теге, шул хәтле теге тирләгән булғаннарҙыр, йәй көнө булғас инде. Бына шошондай атамасы бар, тип сөйләйләр инде. Был инде безнең үзебезнең ауыл советының тибез инде как йөзөк ҡашы сымағыраҡ тора инде был күл. Заманында инде безнең, бында инде, безнең колхоз щағында, колхоз әле инде без МТС-ка, центральный МТС-ка ҡарайбыз инде, беззең ни, үзебеззең ней инде. Беззең колхоз заманында беззең атаҡлы колхоз рәйесебез бар иде – Йосопов Мәмдүх Назиф улы. Ул инде йегерме йылларҙан артыҡ беззә колхозны йетәкләне, ныҡ алдынғы булды. И инде ул шушы күлне, тирә-йаҡларын ағастар белән әйләндереп алырға, матурларға ныҡ үзенең көсөн салды. Бик матур унда аҡсарлаҡтар йыл һайын килә ине инде, нейләр, аҡкоштар, йыл сайын инде, бик күңелле матур инде, урыныбыз бар шушы.

Бына Айкүл урамы, мин үзем шушы урамда торам. Как раз беззең шул йаҡта булғас инде, шушы атама беззең урамға бирелде. Марғыш урамы вар. Бына безнең ауылға кергәндә, йылға, кескәй генә инеш инде ул. Хәҙер инде ул нитеп бөттө, урамға ла Марғыш исеме бирелде, бына шушыға нитеп инде. Шунан безнең колхоз бай щаҡта дийәйем микән инде, элегерәк инде, колхоздың баҡщасы бар иде, баҡща. Колхоз анда йетештерә ине ҡыйар ҙа, нәрсәҙер, еләк-емештәр, мына бында инде, колхоздыҡы булғас инде, баҡща, баҡща бар ине вит инде, шуны Баҡща урамы тиләр инде, бер урамды шулайтып атанылар инде.

Бер уаҡытты инде, шошо бик ҡызыу уборка ощоронда инде, комбайнерлар, игенселәр бит инде суңға хәтле эшләйләр бит инде, пошти төн уртасына хәтле, и беззең бер инде, йашерәк сағы булғандыр инде, эштән ҡайтҡан да инде, комбайндан инде, ҡайтып ашағас инде, йатҡан да инде йоҡларға тип, өщ минуттан инде нисектер уйанып, нәрсәҙер, ней, сығып киткән инде. Анда иртә йаҡтыра бит инде йәй гөнө. Идарада иртән әзерәк кенә йыйылыш булып ала вит инде. Был төшкән, әҙерәк кенә йаҡтырған бит инде, был конторға кергән, тей, бөтәсе бүлмәлә утларҙы вис ҡабыҙып ҡуйған дей. Һәм берсе лә йуҡ, ниңә берсе лә йуҡ икән, сәғәт бит инде, йаҡтырҙы бит инде тип әйтә, тей. Уже бында кигәндәр.

– Нәрсә эшләп йөрөйсөң бында? – тигән ҡарауылсы.

– Бына бит йыйылышҡа килмәйләр һаман.

– Әле вит төн генә, йаңа ғына вит әле.

– Иртә тип уйлағайным.

Бу инде, бик элекке түгел инде. Шул инде, без алтмыш икенще йылғылар, беззең заман кешесенән щыҡкан. Магазиннарҙа сатыуҙа бит инде кока-колалар барлыҡка гилә башлаған уаҡыт, берәү беззең ауылдан, бик щығып йөрөгән кеше түгел инде ул, бик щиткә инде, ул шушы ауылдан ситкә инде ул, шәһәргә лә, район үзәгенә лә бик сирәк кенә барған кеше булғандыр инде, үҙенсә. Бу барған да инде шунан теге ниткән инде, сатып алған инде "Миңә фәлән әйбер бирегез, фәлән әйбер бирегез, – шунан соң – Соса-соса ла бирегез", – тив әйтә ти. Тышына "соса-соса" тип яҙылған вит инде. Күп кенә йәбәшеп йөрөдө шушы исем".

Бында Ағзәмовлар бар, Ағзәмовтар нәселенән әле бында, внущкасы да бында эшләп йөрөй, атайзары бында тора, энекәщләре. Ағзәмовтар нәселе бында күберәк, шунан соң инде тағын Шагаповлар күберәк, шушылар инде. Фатыховлар тигән, элег-электән күберәк таралғаныраҡтар.

Әсәй – әнкәй, атай – әткәй, олатай – ҡартәтәй, өләсәй – ҡартинәй, нәнәй, ҡайынбикә – алмапа, сибәр апа, балдыз, ҡәйнеш, ҡайнаға, ҡайынсеңле, һеңле – сеңлекәш, ҡусты – апа, һеңле – апайым, ағай – абый, апай – апа, туған апа, туған абый, сибәр апа, сибәр инәй, сынаҡ аҫты – шәшке, бәлүдә, ҡаҙан – ҡазан, сүмес – щүмещ, ижау – ужау.

Күтәрмә, щолан, оло йаҡ, бәләкәй йаҡ, тәрәзә, пищләр, унын арты – кәбәркә (стена менән мейес араһы), мищ – печка, былғауыс – кищауғас, көрәк, щүкещ, сәнәк, щалғы, бура күтәреү, изән, түшәм, түбә – крыша, мөржә торбасы. Щалбар, күлмәк, бүрек, кипке, түбәтәй, пыйма. Ҡызыл ҡар яуғас, ҡырпаҡ ҡар, яңа ҡар, ҡышҡы һәм йәйге селлә, ләйсән ямғыры, салауат күпере – йәйғор. Рыбы – ташбаш, этней – ата балыҡ. Болан – пошой, йомран, бобер, ҡабан дуңғызы, аҡкош, сабан турғайы, ҡарлуғащ, ҡозғон, ласын, ҡарщыға, ҡыр өрҙәкләре,

ҡапҡан, ҡурай жиләге, шыршы – нарат, муйыл – ҡара миләш, усаҡ, зерек, тал, саған, кәбестә, тигәнәк, пещәй борсағы, ҡойма, щийә, баҡа үләне.

(Ҡарабаев Мөнир Иҙел улы, Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алдылар).

Саҡмағош районы йәнле һөйләү теленең лингвистик үҙенсәлектәре

Саҡмағош районының йәнле һөйләү теле Башҡортостан Республикаһының төньяҡ-көнбайыш һәм көнбайыш төбәгендәге Яңауыл, Краснокама, Ҡалтасы, Илеш, Баҡалы, Кушнаренко, Благовар, Бүздәк (урта һәм төньяҡ өлөшө), Шаран, Туймазы, Бәләбәй, Йәрмәкәй, Бишбүләк (Дим буйынан башҡа өлөшө) райондары халҡының һөйләү теле менән бер рәттән түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә ҡарай. Һөйләш һүҙ башында йомшаҡ *ж* өнөнөң ҡулланылыуы менән характерлана. Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә башҡорт әҙәби телендәге ижек башы *й* фонемаһы урынына ла был өн килеүе мөмкин. Һүҙҙәрҙең төрлө позицияларында әҙәби *с* өнө урынына йомшаҡ *ш* фонемаһы йыш ҡулланыла. Айырым һүҙҙәрҙә шулай уҡ *с* фонемаһы аффрикат *ч* өнө менән сиратлашыуы күҙәтелә.

Билдәләп үтелгәндәр дөйөм фонетик күренештәр булып тора. Хәҙер ерле һөйләштең фонетик һәм морфологик билдәләрен конкрет тел факттары нигеҙендә биләләп үтәйек.

С – Һ. Әҙәби телдәге *h* өнө һөйләштә *с* фонемаһына күсә. Был фонетик күренеш һүҙҙең төрлө позицияларында урын алған:

– һүҙ башында: *соң – һуң, сеңдер – һеңдер, суғыш – һуғыш, сигез – һигеҙ, сөйлә – һөйлә;*

– һүҙ уртаһында: *туксан – тукһан, сиксән – һикһән.*

Морфология өлкәһендә лә биләләнгән фонетик күренеште осратырға мөмкин. Был күсеш төрлө морфологик каттегориялар яһалышы барышында күҙәтелә:

– хәбәр һөйкәлешенең икенсе зат формаһы: *үтәсең – үтәһең, быуасың – быуаһың;*

– ҡылымдың бойороҡ һөйкәлеше ҡылымы: *булсын – булһын, эләкмәсен – эләкмәһен;*

– ҡылымдың шарт һөйкәлеше яһалышында: *үтсә – үтһә, барсак – барһак, әйтсә – әйтһә;*

– исемдең эйәлек категорияһы формаһы*: шишмәсе – шишмәһе, атамасы – атамаһы, бересе – береһе.*

С – Ҫ. Башҡорт әҙәби теленең үҙенсәлекле *ҫ* өнө Саҡмағош районы халҡының йәнле һөйләү телендә *с* фонемаһы менән сиратлаша: *нәсел – нәҫел, усак – уҫак, эсе – эҫе, оста – оҫта, аскы – аҫкы, өскө – өҫкө, үскән – үҫкән.*

Ч – С. Билдәләнгән өндәр сиратлашыуы был һөйләштә һүҙҙең төрлө позицияларында күҙәтелә. Шулай уҡ һүҙъяһалыш барышында ла был өндәр күсеше сағылыш тапҡан:

– һүҙ башында: *чара – сара, чыга – сыга, чит – сит;*

– һүҙ уртаһында: *мунча – мунса, ничек – нисек, Күгәрчен (районы) – Күгәрсен, көчлө – көслө.*

Айырым осраҡтарҙа һүҙҙең форма яһалышында *с – ч* күсеше күҙәтелә: *булмагач – булмагас.*

Төрлө лексик-грамматик төркөмгә ҡараған һүҙҙәрҙең яһалышында билдәләнгән өндәр күсеше урын ала: *башкортча – башкортса, татарча – татарса, үзенчәлек – үзенсәлек, күкрәкчә – күкрәксә, укытыучы – укытыусы.*

Щ – С. Райондың ҡайһы бер ауылдарында, атап әйткәндә, Яңы Ҡото һәм Үрге Аташ ауылдарының йәнле һөйләү телендә *с* өнө урынына *щ* фонемаһы ҡулланыла. Был күсеш һүҙҙең тамырында ла, уның төрлө формаларында ла күҙәтелә. Тамыр һүҙҙәрҙәге күсешкә миҫалдар: *щит – сит, щык – сык,кущ – кус, ищем – исем, өщ – өс, акща – акса, ущ – ус, щыгар – щыгар, агащ – агас, мәщет – мәсет, щөнки – сөнки.* Форма яһалышта һәм һүҙъяһалышта был өндәр сиратлашыуы түбәндәгесә алып барыла: *мейщще – мейессе, йырщы – йырсы, кызганыщ – кыҙганыс, кыркынщы – кыркынсы, беренще – беренсе, щабый щак – сабый сак, байыгащ – байыгас, ащлык – аслык,нищәнще – нисәнсе, укынмайынща – укынмайынса.*

Щ – Һ, Ҫ. Бик үк йыш осрамаһа ла, ерле һөйләш үрнәктәрендә әҙәби *һ, ҫ* өндәренең *щ* фонемаһы менән сиратлашыуы күҙәтелә: *щин – һин, бащыу – баҫыу.*

Ж – Й. Башҡорт әҙәби теленең *й* өнө был ерле һөйләштә *ж* фонемаһы менән сиратлаша. Был фонетик күренеш күпселек осраҡта һүҙҙең башында, тәүге ижектә, осрай. Миҫалдар: *жәй – йәй, жил – (й)ел, жилга – йылга, жыр – йыр, жөгөрҙөм – йүгерҙем, жәтим – йәтим, жилкә – (й)елкә, жөрө – йөрө, жук – (йу)юк, жирән – (й)ерән, Жиңеү урамы – (Й)Еңеү урамы, жир жиләге – (й)ер (й)еләге, жит – (й)ет.* Ҡушма һүҙҙең икенсе компонентының әҙәби *й* фонемаһы һөйләштә *ж* өнөнә күсә: *Хамитжан – Хәмитйән.*

З – Ҙ. Башҡа төрки телдәрендә бик үк осрамаған үҙенсәлекле *ҙ* өнө Саҡмағош районы йәнле һөйләү телендә *з* фонемаһына күсә. Был сиратлашыу һүҙҙең төрлө позицияларында күҙәтелә:

– һүҙ башында: *зур – ҙур;*

– һүҙ уртаһында: *кызыл – кыҙыл, изән – иҙән, азак – аҙак, бызау – быҙау, хәзер – хәҙер, тизлек – тиҙлек;*

– һүҙ аҙағында: *яз – яҙ, йөз – йөҙ, сигез – һигеҙ, сүз – һүҙ, без – беҙ.* Ләкин ҡайһы бер һүҙҙәрҙә был сиратлашыуҙың булмауы, әҙәби телдәге ҙ өнөнөң һаҡланыуы күҙәтелә: *йыуаҙырыйык, уңмайыҙырыйы, балаларсыҙ, сауҙагәр.*

Ҡайһы бер һүҙҙәрҙә әҙәби телдә күҙәтелмәгән ирен гармонияһы йәнле телмәрҙә барлыҡҡа килә: *жөгөрҙөм – йүгерҙем, балаларсыҙ – балаларһыҙ.*

Миҫалдарҙан күренеүенсә, Саҡмағош районы халҡына йәнле һөйләү теленең фонетик төҙөлөшөнө дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалекттың үҙенсәлектәре хас булыуына ҡарамаҫтан, был ерле һөйләштә генә урын алған күренештәр күҙгә ташлана.

Һан категорияһының күплек мәғәнәһен белдереүсе аффикстарҙан *-лар/-лəр* варианты ҡулланыла. Миҫалдар: *шиғырлар – шиғырҙар, йыллар – йылдар, уңышлыклар – уңышлыҡтар, караҡлар – ҡараҡтар, имəнлəр – имəндəр, таллар – талдар.* Күрһәтелгән ялғауҙар, исем һүҙ төркөмөнән тыш, ҡылымдарға ла ҡушылып, күплекте белдерә: *биргəнлəр – биргəндəр, йəшəйлəр – йəшəйҙəр.* Шулай уҡ күплек мәғәнәһен белдереүҙә һөйләштә *-нар/-нəр* ялғауының ҡулланылыу осраҡтары бар: *уҡыганнар – уҡыгандар.*

Килеш формалары яһалышында әҙәби тел менән сағыштырғанда ерле һөйләш үҙенсәлектәренең булыуы күренә. Төшөм килеш мәғәнәһе *-ны/-не ялғауҙары менән бирелә: мəктəпне – мəктəпте, шуларны – шуларҙы, кҮземне – кҮҙемде.* Урын-ваҡыт килеш -да/-дә менән белдерелә: *колхоздарда – колхоздарҙа, идарада – идарала, балнисада – больницала (дауаханала).*

Йәнле һөйләү теленең лексик үҙенсәлектәре. Саҡмағош районы халҡы теленең ерле һөйләш билдәләре дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалектын сағылдыра. Уның һүҙлек составына ла шул уҡ күренештәр хас. Был район ерлегендә ҡулланылған лексик берәмектәрҙең ҡайһы берҙәренә туҡталып үтәйек.

Һандыҡ – сондоҡ, миндек – сепертке, йыуғыс – мунчала, иңкеш – шөпшә, муйынсаҡ – төймә, иренеү – йыбаныу, ҙур ҡоймаҡ – тәйикмәк, ҡамҡа – камкатун, бәбәк, мөйөш – пөчмәк, өләсәй – нәнәй, ҡарт инәй, ҡарт нәнәй, олатай – ҡартәтәй, әсәй – әни, инәкәй, апай – апайым, ағай – абзый, олатай (атайҙың ағаһы) – чибәр әтәй, абзәтәй, абый, зур әтәй, әсәйҙең апаһы – чибәр инәй, батҡаҡ – мәте, ләпек, бысраҡ, боҙ өҫөндәге һыу – шәр, яҡын дуҫ – кемәй, сынаяҡ – шәшке, йомро, кибет – ләүкә, сынаяҡ аҫты – бәлүҙә, шәшкә асты, күнәк – силәк, турғай – чыпчык.

Шулай итеп, Саҡмағош районы йәнле һөйләү теле башҡорт әҙәби теленең төньяҡ-көнбайыш диалектының түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенә ҡарай. Халыҡтың ерле һөйләше диалекттың бөтә үҙенсәлектәрен үҙендә сағылдыра.

ТӘТЕШЛЕ РАЙОНЫ

АРТАУЫЛ АУЫЛЫ

Хөснуллин Насибулла Хәбибулла улы, 1955 йылғы

Тәтешле районының самый северный ауылынан, полтора километрдан Пермь өлкәсе башлана, Артауыл. Элгәре Уртауыл тип йазалар ийе, суңыдан “а”-ға күщте “у”-сы. Шунда туып үстек. Ике йылдан бу ауылға йөз йыл була, егерме икенще йылны Артауылға, ул Әҡсәит ауылына күщеп щыҡҡан, ике йылға арасында, шуңа Урта ауыл. Бер генә милләт халҡы йәшәй, хәзер төрлөләнә, күпләре ҡайтылар Үзбәкстаннан, кийәүгә щыҡҡан элек, ҡырығынщы-илленще йылларны күп щығып бөткәннәр. Шуңарға безнең тел төрлөгө дә бер генә, сөйләштең дә. Әҡсәит мәктәбе районда иң зур урта мәктәп булған, татар теле белән уҡыдылар. Мына мында зур-зур ауыллар йаҡын тирәлә, бары да килеп, татар телен анда уҡығаннар. Тәтешледә русча уҡытҡащ, Тәтешлегә анда бармағаннар. Пермь өлкәсенә китеп уҡыйлар ийе татар мәктәпләрен бөткәннәр. Тел бер генә безнеке. Минең әнкәй уҡыған латин алфавиты белән, бу утызынщы-ҡырығынщы йылларны, шуға ул немецча әйбәт уҡыйдыр ийе, латинса әйбәт ниткәщ.

Мин егерме биш йыл Татарстанда тордом, анда зур спортта булдым, мин өщ тапҡыр Российа чемпионы и этап кубка Европы өщ тапҡыр, этап кубка мира жиңдем, мастер спорта международного класса жиңел атлетика, йүгереү буйынща. Бик күп йөрөргә тура килде, сигез тапҡыр ғына мин Францийада булдым. Хәзер мында ҡайттым бер йегерме йыл инде, мында эшләдем начальник отдела булып, молодежь спорты, колхозда председатель булып эшләдем Әҡсәиттә, жиде ауыл, шунда биш йыл эшләдем мин, ә хәзер спортивный комплекста.

Үземнең ата-бабаның тарихларын өйрәндем, мин аны бик йаҡшы беләм. Бик зур итеп мында без шәжәрә үткәрдек. Әле мына тел буйынща киткәщ инде, әле мин йөрөп ҡайттым Аҡтанышта. Бер атна элек Татарстан үткәрде презентацийа китап “Татары Уфимского уезда” тигән. Анда бик зур академиклар, ученыйлар килгәйне Татарстан йағынан да, Башҡортостаннан да. Мына мин илле бишенще йылны тудым, алтмышынщы йыллардан башлап, хәтердә ҡалған, күршедә генә минең бер йөз йәшлек әбей бар ийе, ул уҡымаған да, белеме дә йуҡ, мәктәпкә дә йөрөмәгән, шушы уҡ мин сөйләшкән телдә сөйләшә. Безнең туған тел төбәктән килгән ата-бабаныҡы, нисек сөйләшкәннәр, бүген дә без шул телдә сөйләшәбез. Әткәй, әнкәй тибез инде без дә. Бабушка, дедушка – зурнәй, ҡартәтәй. Бабай, әбей тигән сүз йуҡ ийе элек. Аны мог сказать кийәүләре ҡызының әтәсенә, ололап әйткәннәр инде или кийәү ҡызының инәсенә әбей тиеп. Килен эткәй, әнкәй тип.

Безне уҡыттылар бик уважайемые учителя. Әнғәм Атнабайев мына шунда уҡыған, Әҡсәиттә. Ул йаҡтан күпләр щыҡҡаннар, уҡығаннар.

Безнең тигезлек. Әрей тауы бар, Әрей йылғасының уңайында. Бездә зур таулар йуҡ инде. Туған ауылда мин белгәндә ҡырҡ ҡына өй ийе. Түбән ощ чишмәсе, Йуғары ощ чишмәсе шулай тип кенә әйтеләдер инде. Балыҡщылыҡ Әрей йылғасында элек ниткәндәр инде, күпләре шуның белән выживали. Төрләре: ҡызылҡанат (красноперка), ташбаш (голавль), бәрде.

Һәр бер хужалыҡта атлар бар, йөзәр ат була обычно зур хужалыҡта, алар тяговый. Шулғанда ғына ҡымыз белән шөғөлләнәләр. Олоғайғащ, атны иткә жибәрәләр. Элгәре кеше ат ҡарап, симертеп суйалар ийе. Семйала кеше күп буладыр ийе, балалар. Башмаҡ ҡарап ниткәнще, аттың бит массасы зур. Хәзер ат ҡарап суйыу бөттө.

Безнең йаҡта ыршшы күп инде, аҡ ыршшы (пихта), ҡара шыршы (ель), ҡайын, ҡарама, элмә. Ҡарама сорныйраҡ, ул үсә любой жирдә. Элмәдән, например, дуға бөгәләр, тәгәрмәщ йасыйлар, тәртә шунан йасыйлар бит инде, щана бөгәләр элмәдән. Ҡайын хрупкий, аны бөгөп булмай, ә элмәне бөгөргә була, аны ҡыздыралар да парда, специально шунда парлы пищләр була инде, хәзер күпләр заводской инде. Элек ауыл хужалығы ныҡ булғащ, бер заман булып алды разнообразие, һәр берсе үзенең шөғөлө белән шөғөлләнә, кемдәр нәрсәдер эшләп, сатып нитәдер ийе, хәзер тегеү эше белән бик нитмәйләр, бөттө. Ул алтмышынщы-житмещенще более развитый була. Тун тегәләр ийе, кийездек басалар ийе, балас суғалар ийе. Элек щыпта суғалар ийе, йүкәдән суғып, йүкәне төшереп, ул как изоляционный материал, аны заводларға жибәрәләр ийе әйбер төрөргә. Хәзер бит төрәләр пленка белән, элек шундай ней белән төргәннәр металлический әйберләрне, хрупкий әйберләрне, упаковка кебек, упаковочный булған бит инде. Элек бик күп итеп салып, заготавливать итәләр ийе, хәзер улар бөттө, кимеде бит инде. Элек май да йазалар ийе ҡул белән, ә хәзер бар да автоматизированный, машина белән. Хәзер музейда ғына ҡала ҡарарға. Хәзер щабыу да бөттө ҡул белән.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

АУЫҠ-БҮЛӘК АУЫЛЫ

Харисов Рафаил Тимерғәзе улы, 1940 йылғы

Ауыл бер мең туғыз йөз йегерме беренще йылны барлыҡҡа килгән, ащлыҡ йылында. Бүл-Ҡайпан ауылынан күщеп килгән, Бүл-Ҡайпан ауыл пищункасы тип йөртәләр ийе аны. Күщенгән ауылларны пищунка тип йөртәләр. Ауыл зур түгел, анда йөз дә алтмыш ике кеше, тирә-йүндәге ауыллар бөтте. Безнең ауыл йәшәп ҡалды халыҡның тырышлығы арҡасында. Ауылның тирә-йағы урман. Ауыҡ тигән сүз, урман арасы бит анда, ауыңҡы урын ул, шуңа ауыҡ тигәннәр, ә бүләк тигән сүзе – Бүләгарт-Ҡайпан исеменән щыҡҡан.

Хисам сайлауы тип йөрөтәләр ийе элек күщкән кешеләрне, Хисам ҡарт щәщкән булған болоннарда. Ниғәмәтжан сайлауы тип йөрөтәләр ийе минең ҡарт әтәйнең. Харис ҡайыннығы әле дә бар. Шунан Ҡомар тау бейек урын, пыщыраҡ вахытта арба ауа. Урысбаш тигән болон, безнең ауылнан Йекатерина йулы үткән, ул йаҡта болон, шунда ниндәйдер урыс үлгән, тиделәр инде. Ауыл күщкәнще үк аталып йөрөгән элек-электән.

Ауыл тирәсендә уаҡ ҡына йылғалар, Ауыҡ йылғасы, Ауыҡ щоҡоро тигән щоҡор бар. Именно шунда урман щығарғанда ауып киткән ағащ сүрәп. Ауылның да исеме шуға Ауыҡ.

Бездә Фазыл заты тиләр инде, зат именно. Фазыл бабай булған, шуның балалары иң беренще күщеп килгән ауылға йегерме беренще йыл. Батшанан бүләккә бирелгән жирләр булған ул, шул бабай бай ғына знаменитый кеше булған, Фазыл ҡарт. Балаларын күщереп утыртҡан, Ғаббас, Ғаффас башта икесе күщеп утырған, шунан ауыл үсеп киткән.

Шишмәләр күп безнең ауылда. Хөрмәт шишмәсе тиләр ийе, Хөрмәт абый ҡараған инде. Салҡын шишмә.

Торна болон тип йөрөтәләр торналар төшә торған урын, шунан Ҡара зирек баш, болон исеме. Бодомбаш – Бодом йылғасының башы. Бодом йылғасы бар безнең, Щоҡор ауылына бара ул, Әригә ҡушыла, ул Бодом как раз Ауыҡта башланған.

Пошой, төлкө, ҡуйан, бүре, айыу да килеп щыҡҡылай, ҡабан дунғызлары, көртлөк, йыланнар бер нищә төрлө. Ҡара йылан, баҡыр йылан.

Бездә щабата йасайлар ийе суғыштан суңғы йылларда, щабата сатып көн күрәләр ийе, аҡща эшләйләр ийе шуның белән. Урман арасы булғащ, йүкә бар. Ҡап суғалар ийе, лента, аны ҡап тиләр. Лентаны щанаға салалар, шул лента өстөнә утырып йөрөйләр ийе. Шуларны саталар ийе. Шунан туғын бөгәләр ийе, тәгәрмәщ, арба тәгәрмәщләре. Ҡарамадан бөгәләр ийе аны. Щана башлары. Урманда ниндәй эш эшләйләр, шундай эшләр белән шөғөлләнгәннәр. Иң беренще пилорама кебек циркульный бездә барлыҡҡа килде, әле ул утызынщы йылларда.

Атай – әтәй, әсәй – инәй, өләсәй – ҡарт инәй, олатай – ҡарт әтәй, ағай – абый, ҡусты – энекәщ, кәләштең ҡустыһы – ҡәйнеш, кәләштең сеңлесе – ҡәйнегәщ, кәләштең ағасы – ҡайнаға. Ҡышҡы баш кейеме – бүрек, ҡышҡы айаҡ кейеме – кейездек (кейез итек), боз өстөндә ҡалҡҡан су – туш. Ат йәше – көлөкәй (йаңы тыуған), ҡолон, тай, ат, бейә, айғыр. Ат төсө: тимеркүк (ала), жирән, туры. Умартасылыҡҡа бәйле сүзләр: өрдөргөщ, стамеска, күзлек, күщ. Табан, щабаҡ, шүкә, шамбы, ҡара балыҡ, аҡ амур. Боярышник – ҡамыр жимеше, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡура жиләге, земляника – жир жиләге, черемуха – шомырт, божья коровка – ҡызыл ҡорт, угол – пощмаҡ, мешок – ҡапщыҡ, хлеб – эпей, ведро – бидрә.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

БҮЛ-ҠАЙПАН АУЫЛЫ

Ғарифуллина Лифүзә Ғәндәлиф ҡыҙы, 1953 йылғы

Ҡайпаннар арасында иң йәш ауыл безнеке, аңа бер мең жиде йөз житмеш өщенще – житмеш бишенще, сиксәненще йылларда нигез салынған булырға тейеш, щөнки Әсфәндийәров китабында бишенще ревизийада ғына аның исеме барлыҡҡа килә, ә аңа хәттек исеме булмаған. Безнең ауыл ике өлөштән тора: бер йаҡта башҡортлар йәшәй, икенще йаҡта мишәрләр йәшәй. Мишәрләр ҡайдандыр килгән кешеләр, килмешәкләр. Башҡортлар аларға жиргә рөхсәт биреп кереткәннәр дә, шулайттырып ауылда йәшәп киткәннәр. Ауылда ике зыйарат, бересендә башҡортлар, бөгөнге көнгә хәттек шулай, башҡортларны айырым күмәләр, мишәрләрне айырым күмәләр, ике зыйарат ауылда. Вахытында ике мәщет булған, бересе башҡорт мәщете, икенщесе мишәр мәщете булған. Дингә ҡаршы политика башланғащ, утызынщы йылларда башҡорт мәщетеннән мәктәп йасағаннар, ә мишәр мәщетенең манарасын кисеп, клуб йасағаннар.

Мишәрләр белән башҡортлар суғышып йәшәгәннәр. Хәзер андый суғышыу йуҡ инде, ну заманында суғышып йәшәгәннәр, ауыл уртасында ҡапҡа булған. Ауыл щитендә ике йаҡта да ҡапҡа булған, ауыл ҡапҡалары, ауыл уртасында ҡапҡа булған. Мишәрләрне үз йаҡларына щығармағаннар, ә башҡортлар хужа булып, мишәр йаҡҡа щығып йөрөгәннәр, даже ҡызларын да үзләренә ала алғаннар, но үзләренең ҡызларын мишәр йегетләренә кейәүгә бирмәгәннәр. Мына шулай йәшәгәннәр ун туғызынщы ғасырларда. Йегерменще ғасырларда андый нәрсәләр бөтә, но барыбер мына шул ғөрөф-ғәдәт заманынан килгән ғәдәт әле дә бар. Мишәрләрне мишәр зыйаратына күмәләр, башҡортларны башҡорт зыйаратына күмәләр, атамалар да: Мишәр басыуы тигән басыу бар, Салҡын шишмә, мишәр зыйараты, Мишәр ҡулы, мишәр ҡорт баҡщасы. Мишәрләр йәшәгән жирдәге исемнәргә шул мишәр сүзен ҡушҡаннар.

Минең үземнең әтәй башҡорт, ә инәй мишәр ҡызы. Инәйнең сөйләүе буйынща, мишәрләрнең килеше, Уразмәт тигән кеше килгән, уҡытыущы, мөғәллим булып, шунан безнең ауылға килгәщ, мәщеттә мөғәллим, мулла булып эшкә урыннашҡан инде. Шунан нәрсәгәдер шушы жирле халыҡ белән ызғыш килеп щыҡҡан да Уразмәтне ауылдан ҡуғаннар, Тәтешле районцентр безгә биш километр, шул Тәтешленең теге йағында, икеме-өщмө генә километр йыраҡлыҡта ул барып урыннашып, шунда балалары белән йортлар салып йәшәй башлаған. Шундағы жирле халыҡ Уразай килде тигәннәр, ә анда удмуртлар йәшәй, бөгөнге көндә дә. Шунан шушы ауылға исем бирелгән Уразгилде, Уразай килде, бөгөн дә ул ауыл бар. Зур матур удмурт ауылы, Уразгилде.

Ауылға йаҡын ғына Бәрмеш тигән урман бар. Шул Бәрмештән Бәрмеш тигән йылға башланып китә, ул Тәтешлегә таба аға. Ә мына быйаҡҡа Бодомбаш тигән урын бар безнеке. Бодомбашта жиләк жыйабыз, гөмбәләр күп, имәнлек, ҡайынлыҡ, бик матур урман инде. Шул Бодомбаштан Бодом йылғасы быйаҡҡа таба аға. Шунан

Әрибаш тигән урын бар, Әри йылғасы шунан башланып китә. Бүл-Ҡайпанның ауыл эщеннән аҡкан йылға Суйырым тип атала, сыу йырымы. Райондағы иң зур билдәле йылғалар безнең ауылдан башланып киткән: Әрибаш, Бодомбаш, Бәрмеш, ә ауылдағы Суйырым.

Шунан бездә урман күп булған бит инде, шул урманны тазартып сөрөнте жирләр йасағаннар иген игеү өщен, шуның өщен кем тазарткан, шул жирне күпщелек йандырып эшләгәннәр, ағащны төпләп йандырып эшләгәннәр, шуның өщен ул жирләрне көйөклек тип атайлар. Фәтҡулла көйөк, Әмерхан көйөк, Йосоп көйөк. Шул Фәтҡулла көйөк тигәне минең прадедушканың жире, бөгөнге көндә жиде-сигез гектарлы жир, бик матур ғына түгәрәк аланлы жирдә.

Шунан ащыу тип атайбыз, әрәмәле ащыу, әрәмә йуҡ жирдә, йылға, йә шишмә буйы, күпщелек ул туғайлар, анда көтөү йөрөй. Көтөүне ҡайда ҡыуабыз, ащыуға ҡыуабыз. Ул ауыл сайын бар. Щийәлетау бар, Щийәтау шишмәсе тигән жир бар. Шунан Батҡаҡсаз шишмәсе бар, анысы ауыл уртасында, мәктәп ҡырында. Жәй көнө әз генә йамғыр йауды исә, сазлыҡҡа әйләнә инде, шунда шишмә лә аға. Шунан Әсләмҡул, Ҡарағатлыҡул. Шунан Песоктау тигән тауыбыз бар, аннан песок щығаралар, бөгөнге көндә уже карйер, тауның ощлары бөткән инде. Бик матур, ҡыш көне бала-щағалар щана шыуарға баралар, ауылға жиде йөз-сигез йөз метр йыраҡлыҡта, ауылның иң зур точкасы. Ауылның эщендә Мәщеттау тигән тау бар, шул ауылны икегә бүлеп торған ҡапҡа Мәщеттау турысында булған. Башҡорт мәщете шул тау өстөндә утыра. Бөгөнге көндә дә йаңы мәщет Мәщеттау башында утыра.

Шунан ике ауыл йаҡын ғына, Йаңы Ҡайпан белән Бүл-Ҡайпан арасы ике генә километр. Ике арада Бүләктау йата инде. Безнеке ауыл Йаңы Ҡайпаннан күщенгән. Элек ололар бер ҡащан да Бүл-Ҡайпан тип сөйләшмәгәннәр, Бүләгарт тип сөйләшкәннәр, Бүләк арты ауылы. Шул бүләк подарок тигән сүздән алынмаған, ә бүленгән тигән сүздән алынған, бүлеп торған. Бу ауылның кешеләре жирләр ҡысығайа башлағащ, тау артына күщенеп йәшәй башлағаннар. Ауыл шулай барлыҡҡа килгән. Анан әкрен-әкрен Бүләгарт Бүл-Ҡайпанға әйләнеп киткән. Ауыллар арасында иң йәше булса да, иң зур ауылға әйләнеп киткән суңынан. Колхоз центры бездә, иң зур мәктәп Бүл-Ҡайпанда булған, ауыл мәдәнийәт йорто тағын бездә булған.

Ҡаз, үрдәк ҡарағаннар, сарыҡларны күпләп ҡарағаннар, оло терлеклер ҡарағаннар. Шул игенщелек, малщылыҡ белән шөғөлләнгәннәр. Безнең йаҡта йүкә урманнары күп бит инде, шуның өщен йүкәнең корасын алып, сыуға салып, йүкә төшөргәннәр дә, шунан щабата да үргәннәр, баулар ишкәннәр, ҡапщыҡ кебек нәрсәләр эшләгәннәр. Урманнарда кейек атҡаннар бит инде, аущылар йәшәгәннәр, ауылда бик күп кеше аущы булған. Ҡыш көнө аущылыҡ белән шөғөлләнгәннәр, ауға айлар буйына щығып киткәннәр. Бүре ауларға Борай, Щурай йаҡларына хәттек барып житкәннәр.

Шурпа пешергәннәр, шурпаға төрлө ит салырға тырышҡаннар: ҡаз, ат ите, сыйыр ите. Сарыҡ итен жәй ашағаннар, жәй көнө суйғаннар сарыҡны, ҡыш көнө сарыҡ ашамасҡа тырышҡаннар. Шунан бәлеш ҡуйғаннар, бәлеш малның эщәкләренән эшләнгән. Эщәкне бик йаратып ашағаннардыр инде, мына Татарийада эщәк ашау йуҡ, ә бездә мына эщәк ашайлар. Балан бәлеше салғаннар, анысы сладкий бәлеш булып исәпләнгән, бал белән сыйыҡлап эшләгәннәр. Бәлештән суң ит щығарғаннар. Итне төрлө пешкән йәшелщәләр белән бизәп щығарғаннар: бәрәнге, кишер, шалҡан, тощторма, кәбестә. Анан инде щәй. Щәй ҡырына бауырсаҡ пешергәннәр, жиләкле май йасағаннар, ҡызыл эремщек йасағаннар, бал, кәрәзле бал ҡуйғаннар.

Эщәктән бәлеш салғаннар. Аны ҡунаҡ килгәнще ҡыш көнө йамап туңдырып жыйғаннар бәлешне тышта. Ҡыш көнө йасап туңдырып ҡуйғаннар, туңдырғащ тыщҡан кергән тегенең эщенә. Шунан тыщҡанны килеш керткәннәр дә, ҡунаҡлар алдына эретеп утыртҡаннар. Шунан бересенең ауызына эләккән: “Щыҡылдамаҡ ийе, барыбер ашим тигәщ, ашим!” тип ашай ти инде теге мишәр бәлешне.

Сауыт-сабалар күпщелек безнең йаҡта элек-электән йандырып эшләнгән ҡызыл балщыҡтан щүлмәкләр булған. Щүлмәк, ҡоштабаҡ. Мин бәләкий щаҡта ҡартыйлар, жәй көнө холодильник йуҡ ищ инде, ҡар тутыралар ҡарбазға. Ҡарбазға ҡар тутыралар да өстөнә ҡалын итеп салам салалар, салам өстөнә айыртылған ҡаймаҡ, ҡатыҡ, сөт, ҡоротларны шул щүлмәкләргә тутырып тегендә ҡар эщенә тығалар ийе. Жәйпеш, щынайаҡ икесе бергә – тустаҡ. Щәйнүк, самауар, бал ҡалаҡ, аш ҡалағы, аш щүмещ (половник), щүмещ (ковш), гөлмищ (мейес артындағы жир), ҡашийаҡ (йыуа торған сауыт-саба урыны), кәжүнкә (әйбер саҡлай торған жир), күтәрмас (ишек алдының асты).

Нуртдинов Раул абый, минең туғаным, өщ туғанбыз. Бик күп архивларда булған да, безнең нәселнең гәйнә башҡортлары йағынан килгәнен белгәннәр. Минән сорадылар исә син кем тип, мин туп-тулы иттереп башҡортмон тип әйтә алам. Йәһутди, Шәрифҡол, Әмир тигәнне мең сигез йөз ун икенще йылны быйаҡҡа Ҡайпан жиренә китереп утыртҡаннар, утыз биш ғайләне китереп утыртҡаннар, шунан Ғөмәр, Әхтәметдин, Фәтҡулла. Фәтҡулла тигәне, Әхтәметдинов Фәтҡулла булған, ул Тәтешле волыстеның старшинасы булып торған, аны удмуртлар ағыулап үтергәннәр мең туғыз йөз жиденще йылны. Шунан минең ҡартәтәй Ғарифулла, анан минең әтәй Ғәндәлиф. Нуртдинов Рауил абый шушы шәжәрәне бирде инде миңә.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

Ситдиҡов Фиҙәрис Хөсәйен улы, 1947 йылғы

Мин Бүл-Ҡайпан ауылында тыудым. Шунда сигез класны бөтердем, шуннан Аҡсәйет мәктәвендә ун беренще класны бөтердем. Аннан Дуван ауыл хужалығы техникумында уҡыдым, армийадан ҡайтҡащ инде, агроном буйынща. Уҡыуны бөтергәщ, алтмыш өщөнщө йылдан алтмыш алтыға тиклем завклуб булып эшләдем, шуннан армийаға киттем, анда ул вахытта өщ йыл ийе, армийаға барғащ, ике йылға әйләнде бит инде,

шуннан мин ике йыл да ике ай йарым хезмәт итеп, алтмыш туғызынщы йылның йанварь айында ҡайттым. Шуннан ҡайтҡащ, мине комсомол секретаре итеп сайлап ҡуйдылар колхозға, партийаға алдылар, завпарткабинетом итеп ҡуйдылар, шуннан партком председателе булып эшләдем, аннан соң сиксән беренще йылны фермаға завферма итеп ҡуйдылар. Бик ауыр заманнар ийе колхозда, шул вахытта мин өщ йыл эшләп алдым, шуннан сиксән дүртенще йылны партком секретаре итеп сайлап ҡуйдылар, колхоз айырылды ул вахытта безнең, икегә бүленде: Ленин колхозына, Салауат колхозына, аннан сиксән дүртенще йылдан башлап партийа бөткәнще, жиде йыл эшләдем. Ике меңенще йылда килдем мында райцентрға эщкә, коммунальное хозяйствоға. Анда эшләп, пенсийаға щыҡтым. Хәзерге вахытта әби белән икәү йәшәп йатавыз, ике бала үстерәвез, алар айырымнар.

Бул-Ҡайпан ауылының исеме аның, мин белеүемщә, безнең ике ауыл арасында, менә әле ике оло йул үтә, Куйада тигән Пермский обласҡа барабыз, шул Аҡсәйет ауылына барғанда тау бар, Бүләктау, Ҡайпан жийыны тигәннәр, ана шул йағы безнең Бүл-Ҡайпан ауылы. Шул Бүләк арты тауы тип йөрөткәннәр аны башта, хәзер ҡысҡартылып Бүл-Ҡайпанға әйләнгән. Электән Бүләк тауының бер йағы Йаңа Ҡайпан, бер йағы Бүл-Ҡайпан булып тора шул тауда.

Безнең Бодомбаш тигән жир бар, бәләкәй болоннар бар ийе, электән пещән щабалар ийе. Усаҡлыҡ тиләр ийе, усаҡлар үсә ийе анда барсаң. Майлы ҡул тигән жир бар, берәү пещән щабарға барған да, мыңа өйөннән май апкилгәннәр күпмедер өлөщ, шул нийә әз генә май апкилдегез тип шул майды бәреп тапалаған шул урында, шуннан ҡалған. Борсоҡ тау бар ийе, шунда без жиләк жийырга йөрөй торған ийек, шул зурнәйләргә ийәреп. Анда бик матур пещәнлекләр бар ийе, шунда ауыл халҡы, колхоз жийылып пещән щабалар ийе көннәп-көннәп, аш-сулар пешереп, гармуннар уйнатып, шулай тип зурлап эшләйләр ийе өмәләрне. Ауылның уртасында Мәщеттау бар, элек тә мәщет булған анда, революцийанан соң шул мәсетне кискәннәр, әле йаңадан мәщет төзеп ҡуйдылар анда, бер жигерме йыл тирәсе хәзер була. Мәщеттауда бөтен ауыл халҡы, балалар жийылып сана шыуа торған ийек электән. Шишмәтау тийдер ийек, бына үзебезнең ощта ийе, анда түбәндә шишмә бар ийе бик тәмле сулы, шишмәсе бар әле дә. Бодом тигән йылға бар, шул болоннан щыҡты микән ул.

Атлар тоталар ийе, хәр ауылда конюхлар бар ийе, хәзер бер генә ауылда бар, менә Йаңа Ҡайпан тигән ауылда ғына ҡалды атлар.

Бездә менә мийещ артын “гөлмеш” тиләр. Гөл кебек булған, менә без дә гөлмеш тибез, менә минем хатын Ҡащаҡтан, анда “щараща”тиләр, без “монща щоланы”тибез. Тағы “кәберткә” тиләр. Менә бездә “щәйнүк” элек “щурнай”тийдер ийек, мийещ алдына ҡуйғащ, ут белән ҡарайғандыр инде ул, шуға щерныйдан әйләнгәндер, ахыры. Монщала жыуына торғанны “шырамта” тибез. Суға салып, мунщала йасап, жүкәдән эшләнә бит инде. “Жәйпещ”тибез блюдцены, щоланны “кәжүнкә” тибез, “күбәтә” – аш сала торған тәрилкәләр.

Менә хәзерге вахытта иван-чай жийавыз, үзебез жийавыз, үзебез щәйен эсәбез өйдә. Мәтрүшкә жийавыз, ҡызыл клевер жийавыз дарыуға. Щалғы тибез, тырма, сәнәк. Ҡаты ҡорт бар, ҡара, бер төрлө бәләкәй тараҡан кебек. Ҡарт алаша – оло атны әйтәләр. Ҡаз пипийе, үрдәк пипийе тибез. Нәрсә тимәйбез, нәмә тибез.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

ГӘРӘБАШ АУЫЛЫ

Ғайсин Инзәлиф Хәлил улы, 1951 йылғы

Мин мында, Тәтешле районында Гәрәбаш исемле ауылда, тыуып үстем. Сигезенще класка хәтлем унда укыдым, ә унынщы класка Тәтешлегә килдем укырга. Әти минең башҡорт тип йазылган, Оренбург обласенән, ләкин телен татар тип йаззырткан. Гәрәбаш ауылы – Гәрә исемле йылга бар анда, йылга башлана, щоның ощен исеме лә Гәрәбаш тип аталган. Ауылга заманында удмуртлар килеп урыннашкан, мең туғыз йөз туксанынщы йылдан алып нищектер әйләнгән ул татар ауылына. Мин укыган идем анда татар теле, татарща укып бөттек без мәктәптә. Ауыл бик зур ийе ул заманында, анда бер өс йөзләп хужалыҡ бар ийе, ә хәзер әз инде, балалар да йук инде зур мәктәптә, мәктәп буш, күрше ауылга йөрийләр барсы да. Былтыр, йегерменще йылны, ун сигез кеше үлгән, бер бала тумаган, ауыл бөтеп бара. Шундый зур ауыл ийе, һәр класс йегермешәр, утызар бала укый идек. Ауыл мең туғыз йөз ете йөзөнще йыллар тирәсендә барлыкка килгән. Бер мең туғыз йөз алтмыш жиденще йылдан эшкә щыгып киткән ийем, анан суң ауылга кайтып-китеп кенә йөрөдөм инде.

Ауылда Ҡалмыйатау бар ийе, Йейәнщектау бар ийе. Шундый бер-ике генә тау ийе инде, ауыл урман ҡырында ғына тора. Йейәнщектау йәнщелгән кебек тау иде, хәзер бөтерелгән, трактор белән тигезләп куйдылар бит инде, әкренләп кенә барсын да йукка щыгаралар инде, басуларны бөтерәләр. Басулар йасаганнар ийе, хәзер алар да бөтеп бара инде, әле инде эшщеләр бар, фермалар эшли. Президент килеп йөрөгән иде, халыкны бик матур тип әйтеп йул йасаттырды, шундый халык эшщән тийеп. Ауылда умартащылар күпләр.

Сөйләшү безнең шул бер төсле инде, бөтен Тәтешле районы белән, барыбыз да берсә сөйләшәбез. Әти, әни, әнкәй, инәкәй, әткәй, абый, апа, энекәш тип әйтәбез. Уктучыларга “абый” тип өндәшә ийек. Ҡустым – дустым була. “Икмәк”не бездә “әпи” тиләр, “прокурор”ны “пракарул”.

Үзем Себердә эшләп кайттым, утыз жиде йыл Себердә, Нижневартовск йагында. Күп кешеләр белән күрештек инде, башҡортлар, татарлар без бергә йәшәйдер ийек заманында, әле лә бергә йәшәйбез инде. Татар-башҡорт ойошмалары күпләр анда. Мәсәлән, безнең бар ийе “Курай” жәмгийәте. Уральский лесотехнический институтны бөттем мин. Лесозаготовитель, нефтяникларга урман кисәдер ийек инде йулны ащар ощен.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

Ҡарабаева Резида Хәким ҡыҙы, 1966 йылғы

Гәрәбаш ауылында туып үсеп, шунда үз ауылымда әлегә ҡәдәр йәшәп йатабыз. Мең дә туғыз йөз сиксән өщөнщө йылны урта мәктәпне бөттөм. Урта мәктәпне Шулған ауылында бөттөк, безнең сигез йыллыҡ тип атала иде ул вахытта. Анан суң Щаллы педагогийа училищесына уҡырға кердем, аннары заочно уҡып бөтерергә тура килде. Шулай итеп, мин мең дә туғыз йөз сиксән дүртенще йылны үзебезнең сигез йыллыҡ мәктәпкә эшкә урынлаштым. Анда рус теле уҡыттым, анан географийа белән төптән киттем. Башҡорт дәүләт университетында географийа факультетын тамамладым. Шулай итеп, географийа уҡыттым ауылда, ике мең ун икенще йылда английский уҡыттым, английскийға переподготовка үтеп, инглиз телен уҡыттым ауылда да. Әлеге вахытта Шулған урта мәктәбендә эшләйем. Үзебезнең мәктәп бөткәщ, бу мәктәпкә эшкә килдек, күщтек. Балалар да килде, үзебез дә эшкә килдек. Шулай итеп, бу мәктәптә әлеге көндә эшләп йөрейем. Крайны өйрәнеү бәләкәй щаҡтан уҡ булды, бәләкәй щаҡтан уҡ ҡызыҡсына ийем, әнкәй белән урманға йөрергә йаратадыр ийем. Безнең ауыл урман буйында, Гәрә буйында. Мына ауылның да исемен әйтеп китәм Гәрәбаш. Ул Гәрә йылғасының башында урынлашҡан, шуның өщен аны Гәрәбаш тип атағаннар. Ҡайан килгән суң бу гәрә тигән сүз? Бу Гәрәй тигән кешенең, ул жир биләүще булған, аның жирлекләре булған безнең йаҡта. Шулай итеп, безнең ауылға Гәрәбаш тигән исем биргәннәр инде. Башта ауыл төрле жирдә салынған, Байсит, Йансит тигән кешеләр килеп, Туҡмырзалар килгәннер инде. Алар шулай салып киткән. Шулай итеп, ауыл Гәрәй йылғасынын уң йағында, сул йағында булған, әлеге вахытта Гәрәй йылғасының сул йағында йәшәп йатабыз.

Безнең ауыл ҡатнаш ауыл тип әйтергә кирәк. Төп удмуртлар булған, башҡортлар, татарлар тибез инде, шулар ҡатнашып киткән ауылда. Мына зурнәйем, әнкәйемнең инәсе, Ҡушаш тигән ауылныҡы булған, Ҡалтасы районы. Әнкәй әйтәдер ийе, мин бәләкәйрәк инем ул вахытта, аңлап житә алмағанмын: “Без башҡортбыз”, – тип әйтәдер ийе инәй, тип әнкәй сөйләйдер ийе. Действительно, зурнәйнең щын башҡортларның национальный кийемнәре бар ийе, ул бай ҡызы булған, шундый матур национальный костюмнары бар ийе, ул бөгөнге көнгә ҡәдәр саҡланмаған. Апа үзэшщәннәргә эйәреп, концерт ҡуйып, шулай тип оло апам аны жуғалтҡан. Бөтен кийемнәре бар ийе инде. Шул удмуртлар әйтәләр инде, ололар безнең ауыл аша әбей патша йулы үткән тип, Екатеринаның йулы үткән, тиләр, аны ололар, шунан үткән, мына шулай үткән, тиләр. Ул, моғайын, шул Екатеринаның йулы үткән өщен дә салынғандыр, йул ҡараущылар булған анда, шул күперне саҡлап, күперне ремонтлап торған Гәрәй исемле кеше тигән факт та бар ул бездә. Шуның исеме белән дә алынған, тиләр инде. Шунан Шулғаннан килгән Ҡазанбайның улы безнең Гәрәбашта шушы йул саҡлау өщен малайын шунда урынлаштырған булған. Шунан суң мына аның Ҡазанбай чоҡоро тигән чоҡоро бар шушы урман эщендә, Ҡозаш тигән ауылға безгә турыдан щығарға була, анан бәләкәй щаҡта йөрейдер ийек, мин ул чоҡорно күргәнем дә бар. Әнкәйдән сораша торған ийем инде, гел жәйәү йөрейдер ийек без әнкәй белән, мин бәләкәй щаҡтан уҡ эйәреп йөрей ийем әнкәй артынан, томонимиканы шунда сорашадыр ийем, бөтә нәрсәне сөйләп торадыр ийе ул. Шулай итеп, шунда уны үтергәннәр, бу Ҡазанбайны шушы чоҡорда, әнкәй сөйләйдер ийе инде, әнкәй әйтәдер ийе, инәй сөйләй тип, әнкәйнең инәсенән тороп ҡалған бу сүзләр. Зурнәй ул мең дә сигез йөз туҡсаннар тирәсе булған, оло кеше булған инде. Мына шулай итеп ауылнын тарихында инде удмуртлар, башҡортлар, татарлармы тийәйем инде, шулай тип ҡатнашып киткәннәр инде. Телдә безнең әзрәк ҡай бер сүзләр удмурт сүзләре дә килеп щыҡҡылай, буғай, но күберәк башҡортщараҡ сөйләшәбез. Ти, бармай, ҡайтмай – алар инде безнең башҡорт сүзләре. Мәктәптә эшләгәщ, үзем кещкенә музей да барлыҡҡа килтергәйнем, шунан тарих, крайны өйрәнеү түгәрәге эшләп килде, балалар белән эшләдек, уҡыущылар белән, үзебезнең ауыл уҡыущылары белән, шунда дәресләрне дә үткәрәдер ийем, аларға бик ҡызыҡлы була торған ийе. Шунан төрлө конкурсларда, район конкурсларында балалар эзләнү эшләре алып барды, шунда ҡатнашып, тоже урыннар аладыр ийек, балаларда шулай ҡызыҡсыныу бик булды инде. Шунан бу мәктәпкә күщкәщ, туҡталып китте бу эшем, но халыҡ алдында инде әлеге вахытта, шәжәрә бәйрәмнәре булса инде, анда эшләйбез инде, анда ҡатнашам. Минең әлеге вахытта бианам (иремнең әнисе), утызынщы йылғы, унда бик күп информацийа. Әнкәйнең инәсе – зурнәй. Апа, абый – сестра, брат. Бәләкәйрәк апай, апаҡай, сеңлекәш.

Бөгөнгөсе көндә Гәрәбаш ауылы зур ауыллардан щутлана районда. Шул малщылыҡ белән шөғөлләнәләр, умартащылыҡ белән шөғөлләнәләр, без үзебез дә умартащылыҡ белән шөғөлләнәбез. Ирем бик күп йыллар умартащы булып эшләде, мына минең зурәтәйләр умартащы булғаннар төптән. Минең зурәтәй Тимербай исемле булған, атлар ҡараған. Бер бабай әйтәдер ийе инде ауылда, мына Тимербай абзыйның атларын суғышҡа алып киттеләр тип, атлар күп ҡараған ул и умартащылыҡ белән, ҡорт тотҡан инде ул. Бездә умарта тотабыз тимәйбез, ҡорт тотабыз тип сөйләшәбез. Инструментларны өрдөргөщтө инде дөмәр тибез, аларны русча ҡатыш әйтәбез, умарта инде, рамнар, кәрәз барыбер, сикәсе тибез балның, перга ул.

Мына безнең ауыл күберәк шәнгә пешергән – шанежки, шунан тәйикмәк тибез, ҡалын итеп, тәмле итеп тәйикмәк пешергәннәр, бәләкәйе ҡоймаҡ, ҡыстыбый инде, талҡан, баурсаҡ, төш тиләр, төрлө пироглар, төрмә тиләр ийе, бәрәнге төрмәсе, ҡызыл щөгөлдөр төрмәсе. Сөт ризыҡларынан шул ҡатыҡлар эшләгәннәр инде электән, ҡорот бездә бик эшләү булмаған микән, ҡызыл эремщек эшләү. Гөмбә, мәшкә тиләр. Гөрөждә тибез, әтәщ гөмбәсе дә тиләр, ана шул сухие грузди, майлы гөмбә тибез, волнушки жыйалар ийе элек әнкәйләр, шунан ҡайын гөмбәсе тидер ийек без. Ауыл арасында да айырма бар. Безнең ауылда өщ төрле сөйләшәбез, интонацийа тоже айырыла. Бездә ти, ищ бар, бит урынына ищ ҡуйабыз.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ КҮРҘЕМ АУЫЛЫ

Атнабаев Мәғдән Ҡасим улы, 1932 йылғы

Тәтешле районының Иске Күрдем ауылында тыуып үскәнмен. Мең дә сигез йөз дә утыз өщенще йылны Иске Щокор ауылынан бабайлар ҡара урман эсендә йалан күргәндәр дә ҡайтып: “Урман эщендә йалан күрдек, шушында кущеп утырайыҡ!” – дигәннәр. Иң беренще исеме Йалан Күрдем булған, ана тора бара Күрдем булған, шунан бер Йаңы Күрдем барлыҡҡа килгән. Мынысы Иске Күрдем, тегесе Йаңы Күрдем булып киткән. Алары бергә ҡушылғащ, Иске Күрдем тороп ҡалды.

Әтийебез Атнабайев Касим суғыш вахытында вафат булды. Әтейдән сигез бала тороп ҡалдыҡ. Дәү әтийебез Дәүләтхужа беренщеләрдән булып Чокор ауылынан кущеп килгән кеше булған. Чокор ауылы бу Ғәли Чокоройдың туған ауылы. Анардан ун ике-ун өщләп ауыл кущеп щыҡҡан, элек ауыллардан кущеп щыға торған ғәдәт булған инде. Иске Чокор ауылынан кущеп щыгып, шунда килеп утырғандар. Мең дә сигез йөз дә утыз өщенще – утыз бишенще йылларда Күрдем ауылы зурайа башлаған. Әммә ләкин мең дә сигез йөз дә сиксән тугызынщы йылға щаҡлы Күрдем ауылында мәщет тә булмаған. Туған балаларны да, никахларды ла теркәргә, үлгән мосолман ҡәрзәштәребезне жирләргә, теркәргә мөмкинщелек булмаған. Бар да Чокор ауылында булған. Әтисе вафат булгащ, Ғәли Чокоройныкы кеще улы Ғәрифулла Кейеков Күрдем ауылына кущеп килә. Мең дә сигез йөз дә сиксән тугызынщы йылны шунда мәщет төзеп, үзе имам булып, Күрдем ауылында хезмәт итә. Ғәли Чокорой – Башҡортостанда, ошо тирә-йаҡҡа даны таралған данлыҡлы шәхес. Аның кеще улы әтисенең эшен дауам иттереүще, инде алып барыущы Ғарифулла Кейеков була. Ул да шағир, мәғрифәтще шағир була. Имам ахун була, зур дәрәжәлә. Әммә ләкин мең дә тугыз йөз дә ун сигезенще йылны революцийа вахытында Ғарифулла Кейековны үз йортонда щапҡылап үтерәләр. Шул вахыттан суң ауылыбызда мәщетләр ащыу тыйыла бит инде. Мәщетләрне бөтөрәләр. Әммә ләкин ауылыбызда, мең тугыз йөз туксан жиденще йылны нигез салынып, ике мең дә өщенще йылны мәщет асылды. Аның башынан азағына хәтле миңә йөрөргә насип булды. Бары, ул мәрхүм инде, Әбулкарам Ҡасим бабай белән икәүләп мәщет төзөдөк. Һәм Ғарифулла Кейековның мәщет урынында мәщет төзөдөк. Мәщетебез бөгөнгө көндә эшләп килә.

Безнең ғайлә мәсьәләсенә килгәндә, өлкән абыйым Әнғәм Атнабайев – Башҡортостандың халыҡ йазыущысы. Данлыҡлы шәхес. Без аның белән ғорурланабыз. Тәтешле районы абыйым исемендә, Атнабайев исемендә премийа булдырды. Беренщеләрдән булып сеңлемАтнабайева Зинира Касим ҡызына бу бүләк бирелде, премийа. Бик күп кенә кешегә премийа бирелде. Абыйым туксан туғызынщы йылны вафат булды. Аның Күрдем ауылында һәм районда шәхси музейы булдырылды. Ауылыбыздың уҡытыущысы Фидалийа Хабийевна бына безнең алдыбызда утыра. Бик зур рәхмәтлебез ғайлә исеменән дә, бөтен туғаннар исеменән дә, щөнки Атнабай музейын Күрдемдә булдырыуга ифрат көщ салды. Бу музейға мин дә ҡулымдан килгән щаҡта йардам иттем, эле дә йардәм итеп киләм. Шәжәрәбезне төзөп ҡуйдыҡ, аллаға шөкер. Атнабайев шәжәрәсен дә төзөп ҡуйдыҡ. Бына шулай итеп Күрдем ауылы, Тәтешле районы үзенең уллары, ҡызлары белән, данлыҡлы шәхесләре белән ғорурлана, маҡтана, маҡтала. Атнабайев премийасы хәзер Башҡортостанда түгел, тирә-йаҡҡа таралды. Бына бөгөнге көндө йылның йылында Күрдем ауылында, Атнабайевтың туған ауылында, шиғриәт фестивале була. Шунда йәшләребез, балаларыбыз шиғриәт сөйгән, йараткан кешеләр үзләре йатлаған шиғырларын сөйләп, гран-прилар йаулап, балаларыбыз урындар биреп, бик матур фестиваль үтә. Һәм шушында инде премийалар бирәләр йылның йылында. Ике мең ун беренще йылны миңә лә премийа бирелде, аллаға шөкер. Бына күкрәгемдә аның билгесе тора. Бу бына быйылғысы йылға премийаға, әле шутлап утырдыҡ, алты-жиде кеше бер урынға тәҡдим ителгән. Аны бит барсына биреп бөтөреп булмай, шулар арасына кемгәлер, бынамын дигәненә сайлап бирергә кирәк. Бәлки ике кешегә биреп ҡуйырлар.

Районыбызға килгәндә, ауылыбызға килгәндә, мин ғорурланам, ғөмер-ғөмер шушында тыуып үскәнмен, шушында эшләнем. Ауыл халҡы белән ғорурланам, мәктәбем белән ғорурланам. Шунан тыуып үсеп щыҡҡан шәхесләрем белән ғорурланам, районыбыздан щыҡҡан Хәниә Фәрхи, Салауат Фәтхетдинов, Әнғәм Атнабайев, Зинира Атнабайева кеүек шәхесләр белән маҡтанабыз.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

Мостафина Фидалиә Хәби ҡыҙы, 1947 йылғы

Мин щыгышым белән Аҡсәйет ауылынанмын, шушы уҡ районныкы. Күрдемдә бына ҡырҡ тугыз йыл йәшим. Үзем Ҡазан дәүләт педагогийа институтын тамамладым. Татар теле һәм әдәбийәте факультетын. Шушы Күрдем урта мәктәбендә гомерем буйы минең эпийем – татар теле һәм әдәбийәтен балаларға уҡытыу булды. Ҡазанда уҡыған вахытта уҡытыущыбыз әйтә торған иде: “Сез Башкирийаның төнйағынан килдегезме?”. “Әйе, без төнйаҡтан килдек”. “Ҡазанға салып ҡайнатырға кирәк әле сезне татар йасар өщен әле”. Щынлап та, без саф татарща сөйләшергә белмейбез. Мына безнең мындағы диалект. Татарларның сөйләүе белән безнең Күрдем халҡынын сөйләме арасында жир белән күк арасы. Эйе.

Мына минең кулымда Ғәли Щокоройның улы Ғәрифулла Кейеков турындагы мәғлүмәтләр. Ул “Урман башҡортлары” дип йазған мына шушы “Хәҙрәт шишмәсе йәки Күрдем шишмәсе” дигән китабында. Мына шул китап щыҡты. Эйе, щынлап та, безнең Күрдемгә Иске Щокор ауылынан килгән халыҡ. Без Гәрә башҡортларына керсәк тә, без Гәрә башҡортлары түгелбез, былай ғына әйткәндә. Без Ирәкте ырыуы башҡортлары, халҡыбыҙ ирәкте ырыуынан килгән. Ә жирләр Гәрәнеке булыу сәбәпле, без Гәрә ырыуы

башҡортларына кергәнбез. Безнең жирләр электән былай булмаған, урманнар булғаннар. Ҡара урманнар арасына килеп халыҡ урынлашып, урман кисеп, ҡортщолоҡ белән шөғөлләнеп, анан игенщелек белән шөғөлләнеп, малщылыҡ белән шөғөлләнә башлый халыҡ. Шулай итеп донйа ҡороп киткәнләр. Мына без Ҡазан педагогийа институтында уҡығанда ла тарихҡа басым йасап күп өйрәндек. Без телебезне, ғөрөф-ғәзәтләребезне, мәдәнийәтебезне белергә тейешбез. Әгәр без бына шушыны белсәк, төнйаҡ башҡортлары – Ғәли Щокорой нәселе башҡортлары – үзебезнең тарихыбызны, үзебезнең телебезне – башҡорт телен саклап ҡалыр идек. Безнең щынлап диалект бик үзенщәлекле: бармайым, ҡайтмайым, килмәйем, әйтмәйем. Без саф татарща сөйләшә белмейбез. Мин татар телен уҡытсам да, бер үк вахытта мин алып бардым өстәмә дәресләр. Факультатив дәресләр бирәләр иде башҡорт телен үзләштерергә. Шунан факультатив дәресләрдә башҡорт телен балаларға сөйләй торған идем. Шунан Башҡортостан мәдәнийәте, әдәбийәте һәм тарихы махсус уҡытылды мәктәптә. Дәрес бөтер алдынан күпмедер вахыт ҡала. Мин былай да йазыущыларның ижад йемешләрен күп белә идем, күп житкерә идем балаларға. Дәрес бөтер алдынан бына, балалар, Мостай Кәримдең бына шушындай китабы щыҡҡан. Үзенщәлекле әсәр – уҡығыз, безнең китапханага шушы ҡайтты. Дәрес бөтер алдынан кимендә биш минут ҡала мин балаларга йаңы щыҡҡан башҡорт йазыущыларының китаплары турында житкерә идем.

Мында үзенщәлекле, эшсөйәр халыҡ йәши. Ике мең алтынщы йылны “Ауылым тарихы – халҡым йазмышы” дигән китап щыгардым. Мин үзем хәбәрще дә, ауыл хәбәрщесе. Әле “Тәтешле хәбәрләре” гәзитендә житмеш биш йыллыҡҡа бағышланған конкурс ойошторолдо. Халыҡның батырлығын тасуирлап күп әсәрләр йаздыҡ, проза әсәрләре, шиғырлар да щыҡты ул. Мына шушы конкурста мин икенще урынды алдым. Халҡыбызның үткән хәл-ваҡиғаларын, тарихи фактларны тасуирлап “Без – утлы йыллар балалары” дигән темаға мин беренщесен йаздым, ә икенщесен “Йаралы салдатлар”, щөнки безнең коллективта, уҡытыущылар коллективында сугыш ветераннары ифрат та күпләр иде. Бына миңә алар белән бергә эшләргә тура килде. Хәзер безнең ветераннар бөтте. Ауыл советы территорийасында да, мәктәптә дә бер сугыш ветераны да ҡалмады. Тыл батырлары әле бар әле. Йегерме биш кеше.

Зыйарат йанында ауылның көнщығышы өлөшендә Баутдин тауы бар. Үзенең матурлығы белән ул күпләрне җәлеп итә. Бында наратлар үсә, жиләкләр ҡызарып бешә. Баутдин бабайға жирләрне шушынан бирәләр. Тау итәгендәге шишмәсе дә һаман ауылдашларны тәмле суы белән сыйлый. Бына шушы шишмәне хезмәт ветераны Фирдинант Нурмухаметов ҡарап тора бөгөнге көндә.

Бына Тегермән быуасы булған. Ул быуа хәзер йуҡ инде. Ләкин анда аҡҡошлар килә иде, ҡазлар килә иде, ҡыр ҡазлары, ҡыр урдәкләре килә иде. Быуаның суы бысрагащ, аның йанында булды ферманыкы сыйыр утары. Шунан аны быуып жибәрделәр дә, бына эшкыуар Ибатуллин Камил Тәтешленеке шушы быуаны ҡабаттан йаңартып эшләп йата бөгөнге көнне. Ҡабаттан йаңартып, йаз көнө аны әйбәтләп, тәртипләп, матур итеп эшләйәщәкләр. Шушы быуаға ҡойа инде безнең шишмә сулары. Шишмә сулары шунда жыйыла-жыйыла Әри йылғасына ҡушыла.“Әри буйы кищен-иртән томанлы була икән, бик сағынсаң, бик саргайсаң, Әри буйына кил, иркәм” – дип Фәридә Ҡудашева жырлый торған иде, безнең халыҡ артискасы. Шулай иттереп, безнең шушы Күрдем сулары Идел йылгасына барып ҡушыла. Бына без шундай төбәктә йәшәйбез. Безнең мында шишмәләр ифрат та күп. Халыҡ аларны ҡарый, саклый.

Көнкүреш атамалары: табак (ләгән), тобагащ, кәсәү, соскы, тустаган, йомыры, самауар, щәйнүк, комган, күмер щүлмәк, киле, шырамта, минлек (идән себерер өщен), бизмәк, өстәл, сике, тоба, тоштабак, тәмәке, түшәк – йастык, ашйаулык, бишек, галош, щабата.

Сугыш щагындагы аш-суга бәйле сүзләр: умащ, кещерткән ашы, щерек бәрәңге күмәще, кәлжәмә, бәрәңге, кишер щәйе, алабута күмәще, щүген йаргыщ, кузгалак, көпшә, какы, жөнлекәй, бал, тары йарма, шомырт, балан, миләш, жиләк, он, көнбагыш, бавырсак, бәлеш. Болар, үләннәр дә халыкны ащтан алып кала.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

Әхмәтйәнова Альбина Нәзиф ҡыҙы, 1970 йылғы

Мин китапхана техникумында уҡыдым, сиксән икенще йылны мәктәпне бөттем. Шунан сиксән туғыздан башлап, шушы район китапханасында хезмәт итәм. Бер улым бар – Арыслан. Иске Күрзем ауылы. Мин ишетеүемщә, безнең мында урман булған, шул урманда килеп, берсе урын тапҡан да ҡыщҡырған, ти: “Менә күрдем, буш урын күрдем”. Ана шунан.

Күрдемдә Жидекүзле чишмә бар. Ул данлыҡлы Әтнабай чишмәсе тиләр инде. Хәзрәт чишмәсе тип ҡулланалар. Суы аға торбадан, Жиде күзле торбадан, һәр берсе исемле, Мөхәббәт берсе.

Без пешерәбез баурсаҡ, шәнгә. Шәнгәгә салабыз бәрәнге, безнең Тәтешле шунын белән данлана, Тәтешле шәнгәсе тиләр бездә, өстөнә шуның йоморҡа йағалар. Беренще ҡамыр, ҡамыр өстөнә пешкән бәрәнге боламығы, өстөнә йоморҡа йағалар, пешкәщ, шәнгә дип атала инде ул. Тош – ул шул баурсаҡ инде, чәк-чәк тә тиләр, аның компоненты шул уҡ инде ул: йоморҡа, он, сода. Сөттән без эремщек, безнең йаҡларда ҡорот-фәлән йуҡ инде ул. Шунан сыр эшләй башладыҡ хәзерге заманда, йогурт-фәлән эшлийбез, май, ҡатыҡ, ҡаймаҡ, асы ҡаймаҡтан сгущенка эшләйләр ҡайсы бер хужабикәләр.

Ваҡ бәлеш пешерәбез мына, өщпощмаҡ, зур бәлеш, ҡабаҡ бәлеше. Шунан безнең йаҡларға хас ҡарабодай белән эщәк бәлеше. Ҡарабодай, эщәк, ливер инде ул, суған салып, приправа салып, бик тәмле килеп щыға. Ҡай бер йаҡларда ит белән итәләр, дөгө белән бирәләр, ә безнең йаҡта ҡарабодай белән пешерәбез, ҡабаҡ бәлешләре. Чашка – йоморо, блюдце – щынайаҡ, ложка – ҡалаҡ, щәй ҡалағы, зурысы – ҡашыҡ. Тарелка –

ҡоштабаҡ та тибез без зур әйберләрне салғанда. Ул эмаль посуда ла булырға может. Без гөмбә тип сөйләшәбез. Төрләрен русча ғына әйтәбез.

Төлкө бар, бүре бар, рысь сирәк, хәзер бездә пошой бар, айулар күбәйде бездә хәзер, айу басты Тәтешле йағын, ойа ҡордолар бөтенләй. Электән андый айулар булмаған, айулар килеп щыҡҡаннар, бына аларны атырға-фәлән, тийергә йарамай, шуңа бөтен кеше жиләккә лә барырға ла бик хәзер атлығып бармый, гөмбәгә барырға да бик атлығып бармый, ҡурҡалар. Ҡабан дунғызы бар.

Миләш, ҡайын, шоморт, ҡызыл шоморт бездә бар, йүкә, нарат. Малина – ҡурай жиләк, земляника – жир жиләк, клубника – ҡайын жиләк, мешок – ҡапщыҡ, угол – мөгөш, свекла – щөгөндөр, хлеб – әпи, носки – ойоҡбаш, платье – күлмәк, брюки – щалбар, шапка – башлыҡ.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ ҠАЙПАН АУЫЛЫ

Зыятдинов Фәнис Фәйзелғаян улы, 1954 йылғы

Жиләк тау, Хәсән тау, Уйын тау бар. Уйын тау инде элек ҡайпан жыйыннары үткән урын безнең. Шунан Таштау бар, Щермышҡаш, Балталы имән. Балталы имән – безнең боронғо башҡортлар балта бәреп жыйын вахытында уйнағаннар, самый әйвәт уйыннары шулай булған инде. Балтаны бәреп имәнгә, ул обязательно ҡазалып ҡалырға тейеш. Шунан балталы имән хасил булған. Аның уртасында курган бар рукотворный, жыйыннар вахытында шунда комиссийа булдымы икән, үзләренең түрәләре күренеп тора торған жир. Анан суң Биклебайтау дибез. Биклебайда да рукотворный ней бар. Мына шул курганнар безнең иң боронғо башҡортларның жыйылып жыйыннар үткәрә торған жире дип исбат итәбез. Щөнки Биклебайда шул курганны алтмыш өщенще йылны ҡазыйлар, анан щыға ат скелеты, кеше скелеты, бөтен нәрсәсе белән бергә күмелгән. Әхмәтғәли бабай әйтә ийе, Кушнарен щороноҡо, щөнки ат белән бергә күмгәннәр бит инде. Мин үземнең щын башҡорт икәнемне шәжәрә үткәрә башламайынща белмәй ийем, йарай мына, алланың рәхмәте, шәжәрә нейе щыҡты безнең Башҡортостанда. Шунан инде күз салсам үзебезнең нейгә, ул вахытта әле оло туғаннар да исән ийе, оказывается, бүгенге көнне ун беренще буынны беләм, внук ун беренще буын. Күщәрбай, Эткөсөк, Латып, Лаплатып, Дәүләтбай, Хөсәйен, Тәзрийән, Фәйзелғайан, Фәнис, Динис, Алмас – мына ун бер буын. Шуңа күрә бер ниндәй щиксез рәхәтләндереп бу авзый башҡорт, йәмле башҡорт дип әйтәләсез миңә.

Өлнөш йылғасы бар безнең. Шунан суң Ура йылға, Щоманлы, Мәршәби, Ҡарауыл. Ауыл икегә бүленгән, озон урам ике километр, шунан икенще өстәгесе щаҡ ҡына кәмерәк – Йәшләр урамы дибез инде. Анысы әле мына илле-алтмыш йыл элек кенә хасил булды. Шушы ауылда өщ йылға, йылға дип инде, инешләр инде алар. Бәләкий йылғалар инде. Хәсән шишмә, Кәлми шишмә, шунан суң Зыйарат шишмә дибез, мына зыйараттың ҡырында бик тәмле су. Тегермән шишмә, тегермән дә булған бит инде бездә, хужасы урыс булған, кем икәнен белмим.

Мин әле суңғы ун биш йыл үзебезнең тарих белән ҡызыҡсына башланым. Аңа ҡәдәр нәрсә биргәннәр, шуңа риза булып йөрөдем. Ҡазый башлағанийем, оказывается, без вообще щутный халыҡ, иң беренщеләрдән халыҡ.

Арба, щана, щабата эшләйләр. Ағас эше, в основном, урман башҡорто булғас. Әлегә ҡәдәр щабата кейделәр, уңайлы дип, безнең бабайлар. Ҡасим бабай барырға булды исә берсен аса, берсен кейә, еппәрә, айаҡ табанны ауырттырмай дип. Кейездек басалар. Мин үзем туғын бөккәнем бар жәй көнө, бабайлар әйтәләр ийе: “Оландар, сез безгә булышасыз, мин сезгә иң беренще итеп матур итеп щана эшләп бирәм”. И, действительно, щанасын өстөрәп керә бабай.

Анан безнең жирләребез Пермь өлкәсендә, Көнгөргә ҡәдәр бит безнең Ҡайпан жирләре фактически. Шәрип абзый саткан, Кейековларның бересе, действительно, төрлө щаҡ булған безнең арада да, ҡызып киткән. Бересе нығыраҡ ирсәйеп китте исә, итәгенән тартҡаннар, үз-ара ҡан-ҡойошҡа әйләндермәйенщә, йетте дип. Шулай йәшәгәнбез.

Бөркөтлө ҡарағай, мына дүрт кеше ҡолащлы ҡарағай бар ийе. Мулла ҡул бар, бер мулла руслар белән связда торған, зыйаны күп булған, дип әйтергә кирәк. Урысҡа саткан инде, дөрөсөн генә әйткәндә, Шәрипләр белән бер нейдә булған. Безнең халыҡ диким халыҡ, мыны тотоп нейткәннәр инде.

Ике урын билгеле: бересе Иске Ҡайпанның өскө жирендә, Йаңы Ҡайпан басыуында, бу Алыплар зыйараты дигәннәр. Зур кәүдәле кешеләр дип әйтәләр инде. Щоҡоройның йөз алтмыш йәшен без уздырдыҡ, аны утыз жиденще йылдан тыйғаннар бит инде, халыҡ та ҡурҡа. Шәүкәт абый әллә нищә мәртәбә ғорурланып сөйләгән дә, мының башына биргәннәр. Шунан без йубилейын үткәрдек, Щоҡорға килеп. Уҡыущыларны йөрөтә башладыҡ, мына безнең бөйек шағирыбыз булған, балалар, дип, йыл да киләбез. Карточкаға төшөрәм, үзем зыйараты ҡырында бөтөнесен бастырдым. Ауыл ощонда, Фирдәүес абыйның мунщасында, Илгиз белән фото эшләп утырабыз, малайлар бар, ҡызлар йуҡ. Әле дә ул фото бар, күрсәтәм: “Абый, без анда бар инек”, – диләр ҡызлар. Аптраш, мин аны бер нищек тә аңлата алмайым.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ЙОСОП АУЫЛЫ

Сәғиева Рәмиә Батыр ҡыҙы, 1951 йылғы

Йосоп ауылында Ғәли Щоҡоройның нәселеннән күщеп килгән кешеләр йәшәгәннәр. Бик ҡарт түгел ул, әллә ниндәй аның зур таулары, йылғалары да йуҡ. Тигезлектә генә мул уңыш үстереп ауыл хезмәткәрләре матур итеп кенә йәшәп йатҡаннар. Малщылыҡ, аущылыҡ белән шөғөлләнгәннәр. Уйсыу жирләре белән бик матур Сахалин дигән жир бар. Ул ауылдан әзерәк йырағыраҡ, бик ундырышлы булған. Басыулардан жиде-сигез центнер ашлыҡ алған вахытта, анда инде ун биш-ун жиде булған. Шунан Ҡуйан ҡул дигән урын бар инде. Анда элек ҡуйан ҡарағаннар.

Безнең ауыл урман арасында утыра, бер йаҡтан шыршылыҡ, аны мына тәбиғәт шул хәтлем оста итеп өләшкән, бер йаҡтан шыршы, икенще йаҡта ныҡ матур ҡайыннар, шундай баһадир матур ҡайыннар. Бер йаҡтан йүкәлек, усаҡлыҡ. Шушы үзенең тәбиғәте белән дан тота торған ауыл.

Шунан безнең ауылға кергәндә Пыщраҡ күпер дигән жир бар. Ул ауыл жирендә элек ат арбасы белән генә йөрөйләр ийе, әзерәк кенә уйсуыраҡ жир булғащ, үтеүе ҡыйын, пыщраҡ буладырийе, шуңарға ла Пыщраҡ күпер дип атала.

Ике шишмә бар ауылда, бересе Мәғсүм шишмәсе дип әйтәләр ийе, аның өйө ҡырында, анан соң Батыргәрәй шишмәсе, ул уҡытущы шишмәләрне тазартып йыл сайын, матурлап торадырийе.

“Киндер күлмәк” дип атала бу, минең ҡартыйым Рәйханаға бағышлана. Рәйхана ҡартый Әхүнйән хәзрәтнең ҡызы, ә Әхүнйән хәзрәт Ғәли Щоҡоройның улы. Мин аның бишенще быуыны булам.

Мына ҡартыйым дигән сүз. Без ҡартый, ҡартатый дип үстек. Шунан иске дип йөрөткәннәр, күлмәк итәген йыртҡаннар да, кискәннәр дә бала төргәннәр. Бала искегә төрөлгән дип әйтәләр ийе (пеленка). Шунан щынайаҡ сөрткөщ диләр ийе, щынайаҡ дип әйткәннәр инде. Шунан безнең заманда әткәйләрнең, әнкәйләрнең бер туған абыйларына тәтей абый, щибәр абый, дәү апа тейдерийек.

Без үскән ваҡытта иң тәмле аш-суларның бересе үрә дип аталадырийе. Ул тары йармасыннан пешерелә, ҡаз ите салына. Шунан бәлеш, эщенә ҡабаҡ салалар, йөзөм жимешләр белән, икенщесе иттән, эщәктән була.

Щынайаҡ, жәйпеш, йамайаҡ, күбәтә (тимердән бәләкәй табаҡ), аш щүмеще, щүмещ, сәй ҡашығы, бал ҡашығы, ҡазан, щүлмәк (балсыҡтан).

Борондан килгән шөғөлләр йуҡ инде. Элек без бәләки щаҡта лента суғыу бар ийе. Йүкәне алып эшкәртәләр, анан ҡайтарып ҡороталар, шунан бүлгеләйләр. Ҡапщыҡлар эшләгәннәр инде.

Шиповник – гөлжимеш; земляника – ҡайын жиләк; черемуха – муйыл, шоморт; лягушка – баҡа, тәлмәрйен; черепаха – ташбаҡа; угол – мөгөш, пощмаҡ; мешок – ҡапщыҡ; хлеб – эпей; ведро – бидрә; шерстяные носки – ойоҡбаш. Ҡышҡы кейем: тун, башлыҡ, бүрек, кейездек (валенки). Туш – боҙ өҫтөндә ҡалҡҡан су.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ҠАШҠАҠ АУЫЛЫ

Йосопов Кларик Солтанғәли улы, 1949 йылғы

Ҡашҡаҡ ауылында сигезенще класс бөтөрдөм, анан суң технический училищеда уҡыдым, бүтән жиргә барырға мөмкинщелегем булмады. Мин ҡартыйымда ғына үстем, әнийемнең әнисендә генә, ун айлыҡ щаҡтан тороп ҡалғанмын шул килеш. Суңыдан армийада булдым. Армийадан ҡайтҡащ, техникум бөтөрдөм, ауыл хужалығы техникумын, агроном. Шунан колхозда тракторист булып эшләй башлағайным, анан учетчик булдым, анан бригадир булып эшләдем. Шунан суң ауыл советында эшләдем. Шушы вахытта подшкола Свердловский высшей партийный школаға уҡырға кергән ийем, бармадым өщөнщө курсты. Аны, может, үзем дә дөрөс эшләмәгәнмендер, мәктәптә лә әйбәт уҡыдым, шунан ауыл хужалығы техникумын красныйға бөттөм. Тарих белән ҡызыҡсыныу минең бишенще кластан башланды уҡығанда. Суғыш ветераны Ахметов тигән уҡытущы бар ийе, тарих уҡытущысы. Тарих башланадыр ийе Египеттан, боронғо заман тарихлары, шуларны уҡыйбыз бишенще класта. Ул: “Үзегезнең тарихны да ишетеп булса да әкеренләп өйрәнегез” тине. Шул минең ҡолаҡҡа кереп ҡалды, мин шушыннан башлап бөтөн тарихны, шушы ауыл ҡайан барлыҡҡа килгән, ни өщөн гәрәй ыруы, Урмангәрәй ыруыбыз. Үземнең ауылымның хәзерге заманда шәжәрәләрен йазып бирәм кешеләрнекен. Мынау йаҡта Шулған, шунан был йаҡҡа килсәң, бөтөн нәрсә дә шушы Гәрәй исеменә бәйләнгән. Мына Йанауыл районынан йылға төшә, мына ул да Гәрәй йылғасы, Ащйылғаға ҡәдәр Гәрәй ыруы бара. Безнең атамаларда Гәрәй йаҡ, Гәрәтау, Гәрәй йылғасы, ә Ҡашҡаҡ үзе мең дә алты йөзөнщө йылдағы перепись населенийеда бар, элекке бабайларның сөйләүе буйынща. Әйтергә кирәк, мынан биш километр дальше шушы Гәрә буйында урынлашҡан Алдар тигән ауыл бар, Иске Алдар тип атала хәзерге заманда. Шушы Алдардан Бидергәй тигән кеше ике малайына, даже өщ малайынамы икән жир биргән. Шулғанға мына килсә берсе, шунан бер малайына Гәрәнең сул йағында биргән урын, тау башында, шуңа Тау ауылы бар анда. Шунан мына шушы безнең ауыл Ҡашҡаҡ. Бидергәй тигән кешенең булыуынанмы икән, шул урынның атамасы бар Бидергән.

Минең алтмыш биш атама бар, басу атамасы, мин жыйдым барысын. Шуннан инде йаңадан жыйған әйберем, ауыл зур булған, йөздән артыҡ ҡушаматы бар кешенең, ҡабатланмай торған. Шушы ҡушаматлар ҡайсысы бишенще быуынға ҡәдәр килгән, шуларның барысын да жыйып, мына теркәп барам инде мин аны. Именно нащарлыҡ өщөн түгел. Например, ҡайадыр ун зат бар ауылда, иң зурысы Хужағол заты.

Зур әнийем тидер ийе, без бит инде шуңа татарща сөйләшәбез, потому что без татарща уҡыдыҡ, бөтөн дәреслекләр Ҡазаннан ҡайтҡан безнеке. Мин илле алтынщы йылны уҡырға кердем, илле сигезенще йылны

Базийанова Асийа исемле апа килде Кушнаренко районынан, Уфада педагогический училище бөтөп килгән ийе безгә. Ул безгә беренще Уфаның нищек икәнен сөйләде, үзе Башкирийада торабыз, потому что йул йуҡ Уфаға, тимер йул белән Свердловский, Ҡазан арҡылы йөрөдө кешеләр, мына мында бөтөнләйгә йул булмағанға, ә республика безнеке бит инде. “Башҡортостан пийонеры” тигән гәзит бар ийе, мин өщөнщө класта алдырадыр ийем, “Ағизел” журналын бик күп ғүмерләр алдырдым. Үземнең дүрт балам бар, ҡызым англо-башкирскийда, Бирскийда, шушы БГУ-ның филийалына керде дә, ана шул “Ағизел” журналын тағы алдырдыҡ дүрт йыл рәттән. Хәзер Себерзә йәшийләр инде, английский уҡытты, хәзер завуч, замдиректора по воспчасти. Икесе уҡытущы, ике ҡызым. Берсе әле балалар баҡщасында эшләй Тәтешледә. Кәләшем дә уҡытущы шушы, үзебезнең мәктәптә эшләп щыҡты.

Ҡашҡаҡ Бидергәй тигән жирдә утырған, ләкин мында жил тындырмаған, тигезлектә һәр вахытта жил искән, быларның йортлары жимерелеп, ана шулай шушы ике ауыл арасында Драж тигән жиргә килеп утырғаннар, анда да озаҡ тормағаннар. Шушы сазлыҡ, ә безнең ауыл тирәсе сазлыҡ, мына бу урында сазлыҡ, шунан ҡашлыраҡ жиренә, ҡалҡыуыраҡ жиренә утырғаннар. Ҡашлаҡ тигән сүз бар. Ҡашлаҡ – бийиклек, ҡалҡыулыҡ тигән сүз, ҡалҡыу жир. Йазыла торғащ, Ҡашҡаҡҡа әйләнгән инде. Варйады йылғасының буйына утырған, Мишйады беренще исеме булған аныҡы, шушы Мишйады йылғасы буйында утыра. Бу Мишйады йылғасы шушы Гәрәй йылғасына ҡойа, безнең Гәрәгә бер километр бармы, йуҡмы ауылыбыз.

Шунан атамасы Йәрмийә тигән урын бар, Дүртөйле районында Йәрмиә тигән ауыл бар. Элек бер үткән щағында кереп ҡарағайным, мәктәпләрендә кеше булмады, ауылларының атамасы ҡайан килеп щыҡты икән тигән нәрсәне исәпкә алырға уйлаған ийем инде, бездә дә Йәрмийә тигән урын бар тип. Былай алтмыш биш атама бар ауылның жирлегендә. Тәкмәнтау, Дыражтау тибез. Дыражтауның исеме дорж тигән бер төрлө щаға торған ҡорт булған, шушы тауда ғына йәшәгән, шушында мына, шуның өщөн шуны Дыражтау тигәннәр. Һәр вахыт быларның атларын ҡорт щаҡҡан, алар щаҡса, атлар үлгән булған. Ә ул анда ла килеп утырып ҡараған, шунардан ҡурҡып киткәннәр безнекеләр шушы урыннан.

Ҡайын жиләге – земляника, жир жиләге – клубника, шоморт – черемуха, ҡурай жиләге – малина, мөгөш – угол, тустаҡ, жоморо – чашка, жәйенкә – блюдце. Әбийләр, бабайлар тарелканы таштабаҡ тиләр ийе, ҡалай тарелка ла бар ийе электән, алюминийдан.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

САРАШТЫБАШ АУЫЛЫ

Шарыгин Әрхәм Малик улы, 1944 йылғы

Бер мең туғыз йөз бишенще-алтынщы йылда төзөлгән. Йанауыл районы Ҡызыл Йар дигән ауылдан күщеп килгәннәр. Сораштырып килгәннәр дә урман эщендә урын алғаннар.

Безнең данлыҡлы Уара тауы бар, аның башында самолеттарға йул бирә торған майак бар ийе. Беренще май, туғызынщы май бәйрәмдәрендә бөтен ауыл халҡы шунда тауға менеп бәйрәм итәдерийе, гармуннар белән, ҡызлар-йегетләр. Үзе урман эщендә ул. Ҡырында Кеще Уара тауы, анан Жидегән тауы бездән йыраҡ түгел, жиләклеккә йөрөйбез. Жиде түбә булған өщен Жидегән диләр. Йылғалар йуҡ бездә, өщ-дүрт шишмә бар инде. Аҡ шишмә диләр, тирә-йағында аҡ балщыҡ аның.

Безнең ауыл – гармунщылар ауылы, бөтөн йегетләр дә гармунда уйнай, жырлыйлар. Уңған халыҡ йәшей бездә. Буыннан буынға килгән, минең эткәй уйнаған, минең абый уйнай, мин уйнайым.

Ауыл зур түгел, йөз йегерме йортлоҡ ҡына, инде хәзер кәмеп баралар. Безнең ауылда ике нәсел халҡы йәшәй: Шариға нәселе дә Усман нәселе. Ике нәселдән тора безнең ауыл.

Миләш, балан, усаҡ, йүкә, шоморт, ҡайын, ҡара шыршы, аҡ шыршы, имән, зирек үсә. Әсәй – әнкәй, атай – эткәй; өләсәй – зурнәй, олатай – зур этәй; ҡусты – энекәщ, һеңле – сеңлекәщ; ағай – абый; апай – апа. Гөлйемеш – гөлжимеш; ҡурай йеләге – ҡура жиләге; йер еләге – жир жиләге, ҡайын жиләге; баҡса йеләге – виктория; муйыл – шоморт. Мөйөш – пощмаҡ; тоҡ – ҡапщыҡ; икмәк – эпи, икмәк; күнәк – бидрә; турғай – щыпщыҡ.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ТАШКЕНТ АУЫЛЫ

Кашапова Рәшиҙә Ғәлиәкбәр ҡыҙы, 1957 йылғы

Күрдемдә үстем дә, мында килен булып төштөм дә шушында йәшәдем инде. Утыз биш йыл эшләдем, стажым бар шушы мәктәптә, башланғыщ кластар уҡытыущысы. Башҡа профессийам йуҡ. Шушы йортта ҡырҡ ике йыл йәшәдек.

Бауырсаҡ тимейбез без – тош тибез. Зур бәлеш пешерәбез – ит бәлеше, ҡаз, үрзәк итләренән дә пешерәбез, тауыҡ итенән дә пешерәбез бәрәнге белән, ә был эщәк бәлеше тип әйтәбез инде, без аны ит бәлеше тип йөретәбез. Анда без йарма салабыз, дөгө йармасы йәки ҡарабойдай йармасы. Ҡабаҡ бәлеше лә пешерәбез, аш пешерәбез, туҡмащ инде күберәге. Бездә нәзек итеп кисәләр туҡмащты. Ашҡа өщпощмаҡлымы, дүртпощмаҡлымы, ромбикмы итеп ҡамыр да салабыз, балалар, оноҡлар шулай сорыйлар. Икмәк – ипи. Ипине бешергәщ, аның ҡамырын ҡалдырасын, шул ҡамырны холодильникка ҡуйып торабыз инде, ә икенще ипи салғанда башта шул ҡамырын салабыз, ащытҡы тип әйтәбез инде, шунан соң әз генә дрожжины, мин күп

салмайым, әз салам. Дүртебезгә бер ипи, шул дүрт ипигә бер аш ҡашығы тулар-тулмас ҡына салам, ә ащысын күберәк салырға тырышам. Шулай итсәң, тәмлерәк була.

Шәнгә тип әйтәбез, тош, бауырсаҡ тип тә әйтәбез, өщбощмаҡ, ҡыстыбый пешерәбез бәрәнгедән, төрлө пироглар пешерәбез инде – балан салып та пешерәбез, баланны элек әнкәйләр пешерә торғайны. Балан күп, кешенең хазер үзенең баҡщасында инде баланы. Элек Әри буйына да барып жыйып ала торған инек.

Ҡаз, үрдәк, тауыҡ – үзләрен үстермәйбез инде хазер, сатып алып ҡына ҡарайбыз да жәйгедә. Суйғанда былай өмә итеп суйабыз. Ҡаз өмәсен үткән йыл уздырдык. Быйыл үзебезгә йегерме үрдәк суйдыҡ, анда ла өмә йасап суйдыҡ, дусларны щаҡырып. Алдан әзерләнәбез инде, өщпощмаҡ, бәлешләрне алдан әзерләп ҡуйабыз да, шул көннө хужабикә үзе бик йолҡалмай инде, хужабикә өстәл әзерләй. Жыйылып ултырғанда жырлайбыз инде шунда. Таҡмағын әйтәбез, күберәк халыҡ жырларын – “Алмағащлары”, “Күбәләгем”, “Тал бөрөсе”, “Жомга”. Йылғаға төшәбез көйәнтәләп. Мал суйғанда ла шулай, ҡаз өмәсендә генә түгел, мәсәлән, үгез тибез инде, тана тибез мал суйғанда. Кешеләр әле мал ҡарайлар ауылда, ат та тоталар. Ат тотҡан кешеләр күп икән хазер, әлдә бар әле.

Әткәй-әнкәй тибез без, хазер йәшләр әти-әни тиләр инде, без әнкәй-әткәй тип үстек, ә безнең балалар безне әти-әни тиләр. Дәү әни, дәү әти тиләр оноҡлар. Зур әти тип тә әйтәләр, зур әни, зур инәй, нәнәй тип тә әйтәләр. Бер туғаннар абый тиләр олосын, апай тиләр кещерәген. Братишка – энем. Сеңлесе булса да апай тиләр, малай булса да апай тиләр. Оло әбейләргә – апа, әби. Зур абый тибез абыйны, иң олосо бездә абый. Оноҡлар зур абый тиләр. Ҡайны, ҡәйнә – килен кеше әти, әни ти. Мин килен тип әйтәм инде, кейәү тип әйтәм, миңә әни, тиләр. Ҡода, ҡодагый шул уҡ ҡала. Миңә жиңгәй тип әйтәләр, ҡайсы апа тип әйтә. Башҡа кеше килен тип әйтмәй, мин генә әйтәм, ащыуланмайлар исемләп әйтмәсәм дә. Жизнәй, ҡәйнеш, ҡайнаға, балдыз.

Урманда ылыслы ағаслар да үсә, йапраҡлы ағаслар да күп. Нарат, шыршы. Ҡурай жиләк тә бар, жир жиләк тә күп, ҡайын жиләге дә бар. Төрлесе бар. Бөрлөгәннең ҡарасы ла, ҡызылы ла бик сирәк.

Килен төшсә, ауылға көйәнтә белән, бидрә белән шишмә йулын күрсәтәбез. Щиләк тә тимәйбез, күнәк тә тимәйбез – бидрә бездә. Урыстан алғанбыздыр. Шишмәгә йул булмағанда ҡойоға алып барабыз.

Сүмес – щүмеш, ашты аш щүмеше белән алабыз. Ҡалаҡ – бал ҡащығы, щәй ҡашығы. Сынайаҡ – йомро тип әйтәбез. Сынайаҡ асты – жәйенкә тип тә, тәрилкә тип тә әйтәбез. Солан – кәжүмкә – аш-су урыны, келәт – мал азығы урыны.(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

Кашапов Фидаил Әхмәт улы, 1951 йылғы

Ауылда башланғыщ мәктәптә уҡыдыҡ. Дүрт йыл Йосоп сигез йыллык мәктәбендә, ике йыл Күрдемдә урта мәктәптә уҡыдым. Без туғыз бала үстек инде. Әтей – суғыш инвалиды. Армийадан ҡайтҡащ, нефтяникларға эшкә кердем, шул урында ҡырҡ ике йыл эшләп, йалға щыктым. Йалға щыҡҡащ, староста итеп ҡуйдылар. Бөтен эшләр минеке инде ул, старостаныкы. Ауылдағы бөтен ойоштороу эшләре инде. Әле ун йыл буйы йөреп, ауылға хатле йул салдырзым. Мынау төшә торған йулдан салдылар инде. Ауылға йөрей торған түгел ине йул. Ауылда ни бөтен тәртип эшләре, щүп-щар йыйыштырыу – старостаның эше. Ауылда кеше әз хазер, йәшләр аңлай, теге йул булмағащ, мәктәп автобусы йөрергә булмағащ, кемнең балалары бар, үзәккә күщтеләр инде.

Без Гәрә ырыуынан булабыз. Безнекеләр Бирскка барып рөхсәт алып, Бирск уйезды булған бит инде, уйездан рөхсәт алып мында, бу урынга күщкәннәр. Шунан бер кеше Ташкент шәһәрендә булған, ауылға исем ҡушайыҡ тигәщ, Миңле баштан исеме булған ауылның, Миңнулла булғащ беренще күщкән кеше, теге кеше Ташкент шәһәре исеме лә матур, йылғасы да ташлы, шул Ташкент тип ҡушайыҡ тигән дә, шул Ташкент исеме шунан килеп щыҡҡан.

Йылғаның исеме Борғын булырға тейеш, ә хазер уны Гондырькага әйләндерделәр. Бездән ун километрза ауылдың исеме Борғын булған. Мында да Борғынбаш, тегесе дә Борғын булған. Ә йылғаның да исеме Борғын булған. Хазер килеп карталар төзегән щаҡта Гондырькага әйләндергәннәр. Ул Борғыннан алынған. Унда удмуртлар булған, ә ғондор удмуртча айыу тигән сүз. Үгез ауылы бар, Айыу ауылы, Ҡуйан ауылы.

Уғара тауы – уҡ ара, ике таудан бер-бересенә уҡ белән атышҡандар, тип әйтәләр. Безнең ауылда ныҡ зур шишмәләр йуҡ. Нурийа шишмәсе тип йөретәбез. Үзенең хатынының исемен ҡушҡан да инде.

Халыҡның күбесе малщылыҡ белән шөғөлләнә, колхоз бар иде ауылыбызның. СССР щагында ул һәйбәт эшләде.

Ауылыбызда унган халыҡ йәшәй, хезмәт алдынгылары күп, дүрт кеше атказанган исеме алды, Хезмәт Кызыл байрак ордены, Салауат Йулаев ордены, Почет билдәсе ордены алган ауылдашлар бар.

(Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы яҙып алды).

ҮРГЕ ҠОҘАШ АУЫЛЫ

Талипова Венера Зариф ҡыҙы, 1959 йылғы

Мин Түбәнге Ҡодаш ауылында тыудым, электән ике Ҡодаш ийе инде ул, хәзер ҡушылып бөтте – Түбән Ҡодаш, Йуғары Ҡодаш, хәзер Йуғары Ҡодаш. Халыҡта Түбән, Йуғары барыбер онтолмай, шулай дип сөйләшәбез. Түбәнге Ҡодашта начальный школа ийе инде анда, без өщ класс укыдыҡ, адаҡ мендек Йуғары Ҡодаш мәктәбенә, анда унны бөтереп, уҡырға щыгып киттек инде Уфаға. Медицинское училище бар ийе элек, при мединституте, мин зубной врачҡа уҡыдым.

Минең эти Йанауыл районы, элек менә бу Тәтешле белән Йанаулны ҡушҡан арада эти мында эш белән килгән дә инде ул, шулай тороп ҡалған. Башта районнарды ҡушҡаннар, анан айырғаннар, шундый вахытта Тәтешле районына килеп эләккән эти. Шунлыҡтандыр эти-әни дип үстек, күбесе әнкәй-әткәй дип эндәшәләр ийе әниләренә, этиләренә. Безнең ощта без генә шулай сөйләшкәнбез кебек ийе инде. Минең дәүәниләрем, дәүәтиләрем булмады, безнең әниләр оло йәштәгеләр ийе инде, шуның өщен безнең әнинең апасы, жиденще йылғы, нәнәй дип үстек без аны, ул безнеңщә сөйләшә ийе.

Безнең ауылдан йыраҡ түгел Әрий йылғасы бар, Ҡодаш йылғасы ағып төшә Әригә инде. Үзебездән йыраҡ түгел генә Көнкүрмәс, Зур Көнкүрмәс дип сөйләшәбез, анда таулы жир үзәне инде, күрәсең, ҡойаш төшмәгәнлектән әйтелгәндер инде. Китектүбә дибез инде, Ҡодашның икенще йағында, анда песщаный жир инде, бик матур ғына жир. Шалҡантау дип сөйләшәләр Йуғары Ҡодашлар, ул йаҡларны мин бик белмәймен.

Безнең ауылда хәр вахыт ун дүртенще майда, искещә беренще майда, халыҡ щыға торған ийе басыуға, бала-щағаларды жийып, хәзер дә йәшләр щығалар алар, үлән алып ҡайтып, шул үләнне тондороп инде мунща кереп, шуның белән ҡойоноп, щәщләрне шуның белән щайҡатсаң, щәщ әйбәт үсә дийеп, щәйнүк белән щәйләр эщеп, менә шушы бар ийе инде. Халыҡ щыға торған ийе – оло йәштәгеләр дә, йәшләр, бала-щағалар да, аннан инде ул күщте йәшләрнең басыуға щығып шашлыҡ ашауға инде.

Без “ләпек” дибез, ул йул пыщрағы, йәбешеп торған пыщраҡ: “Уй, ләпеккә буйалғанбыз”, бала-щағаға: “Уф, ҡарарлыҡ та түгел, өстең ләпекле” дибез. Тағы “кыйышыу” дибез – тиз генә эш эшләүнең мәғәнәсе инде. Безнең ишеү “апай” дигән сүз бар, бәләкий кешегә, кеще йәщтәге кешегә, сеңлегә, энекәшкә без барсына да “апай”, “апаҡайым” дип эндәшәбез. Түтәй дигән сүз бар, мынсы оло кешегә, апаға. Аби кешегә аби дип кенә эндәшәбез. Бездә “зурнәй”, “зурәти”, “дәүәти”, “дүрәтәй”, “зурәтәй”, “дәдәү” дигән сүзләр бар. Бал тотҡан кешеләрне, ҡортщолоҡ белән шөғөлләнгән оло йәштәге бабайларны “бал бабай” дип сөйләшәдер ийек инде.

(Зөбәйерова Ҡәзриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

ҮРГЕ ТӘТЕШЛЕ АУЫЛЫ

Шәйехова Светлана Вәсих ҡыҙы, 1972 йылғы

Мин Өфө сәнғәт училищесында жыр бүлегендә уҡып щыҡтым дүрт йыл, туҡсанынщы йылдан башлап туҡсан дүрткә хәтлек вокальное отделенийе, Флюра Нугумановада, вокал бөтердем. Шунан суң Уфада эшләдем, администрацийа Уфимского района.

Мама, папа – әнкәй, әткәй, әни, әти. Бабушка, дедушка – зурәнкәй, нәнәй, зурәтәй, дәүәтий. Младший брат – энекәш, сестренка – сеңлем. Апай тип әйтәбез независимо малай кешеме, ҡыз буламы.

Безнең бәлеш, ҡыстыбый, шәнгә – иң йараткан блюдолар. Как второе да бар, үзенең ҡамыры да бар, шунда бәлеш эщендә. Ашны пешерәбез, тәмне бульон, тауыҡ пешкәнме, ваҡ итеп туҡмащ турап, отдельно пешерәбез овощтарын: шалҡан, бәрәнге, кишер, кәбестә. Аны бер жиргә ҡуйабыз, шурпаны бирәбез и туҡмащ ҡына, ҡул белән кисәбез аны, йомортҡаға ғына басҡан сап-сары. Первыйға ашны бирәләр. Безнең туҡмащ кисәбез дә, отдельно овощлар и шурпа, ит белән бергә овощларны тултырып ҡуйалар. Ҡөрән уҡытып алсаң да, туған көндә дә ул блюдо сохраняться итә ул.

Дарыу үләннәре жыйған кешеләр бар. Ромашкалар бик жыйып йөрейләр, живой антибиотик тийеп. Үзләрен ҡарайлар үләннәр белән.

Безнең бер ҡызыҡ ней бар. Әйтәләр бит инде, Старый Новый год, шуның кебек безнең беренще май бар, безнең тринадцатого майа, значит, искещә первое майа. Шул көнне бөтен кеше жыйырға тейеш йәшел үлән. Ул вахытта ҡайын да распускаться итә, шул ҡайынның йафраҡларын жыйып ҡуйалар, кищерткән (крапива), бик күп ул үләннәр. Шуларны жыйып, алып ҡуйалар киптереп, бөтен дауа мына, ҡыш буйына шуны эщәләр. Үзем дә шулай итәм йыл да. Шуны ныҡ целебный тиләр. Йыл да шуны эшләйбез.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡызы яҙып алды).

ШУЛҒАН АУЫЛЫ

Ҡашипов Илдар Фәзиф улы, 1964 йылғы

Шулған ауылынан, алтынщыға тиклем мәктәптә уҡыдым анда. Уфада Альмухаметов интернатын, азаҡ Челябинский институт культуры бөтердем. Клуб эшенең методист-организаторы. Әле бында ДШИ-да, Тәтешледә.

Ауылда ағащлар үскән таулар башында, ул торған щоҡорда, ағащларды кискәннәр, “шулдырғаннар” тигәннәр асҡа, Шулған исеме шуннан. Бик боронғо ауыл. Гәрәй йылғасы бар, Гәрә тип йөретәбез. Гәрәй тигән кеше булған, Гәрәй быуыны. Мин талҡан ыруыннан үзем. Безнең Тәкмән тауы бар инде, анда электән крепость булған, тиләр. Суғыш булған, гражданнар суғышында шул тауда суғышҡаннар инде. Акуп тау бар, окоплар булған анда. Нәнәй сөйләйдер ийе, бер аҡлар килеп керә, ти, бер ҡызыллар, мин йәшмен, ти, миңә тимәнеләр, ти. Ауыл йанған безнең, революцийадан соң. Шишмәләр ныҡ күп: Арйаҡ шишмә тиләр берсен, Изге шишмә, Тау шишмә, Суыҡ шишмә. Ныҡ полезный сулары. Ферма бар, биш мең баш мал бар. Колхоз бар.

Элек, мин армийанан ҡайтҡащ, сиксән дүртенще йылда, таҡмаҡ әйтешәдер ийек, йәшләр арасында. Безнең менә әле конкурслар бара – “Гәрә моңнары”, мәсәлән, шунда бер жыр обизательна башҡорт халыҡ жыры. Мин композитор, үзем йазам, үзем жырлайым. Ике альбом щығардым. Элек башҡортса китаплар күп уҡыным.

Бездә кыстыбый, бәлеш бешерәләр. Ҡунаҡлар килгәщ тә аш бирәләр. Соңынан зур бәлеш, шуннан ит щыға, аннан соң щәй бирәләр.

Апай, сеңлекәш, энекәш тибез, сеңлекәш – ҡыз йағына, энекәш – ир йағына. Туғаным тип өндәшәләр. Тәтәү, нәнәү (дедушка, бабушка).

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

Усманов Наил Нәкип улы, 1963 йылғы

Шушы Шулған ауылында туғанмын. Сигез класны шушы мәктәптә уҡыным. Сигез класны тамамлағащ, Бәләбәй педагогийа училищесына башланғыщ класлар уҡытущысы булып кердем. Аны бер мең туғыз йөз сиксән икенще йылны бөтереп, шушы үзебезнең Тәтешле районы Кәлтәү урта мәктәбенә эшкә ҡайттым. Анда ике ай эшләгәннән суң, Совет армийасына щаҡырылдым. Армийада хезмәт иткәннән суң Башҡорт педагогийа институтына заочный бүлеккә кердем инде, башланғыщ класлар бүлегенә. Аны уңышлы тамамладым, шушы мәктәптә башланғыщ класлар уҡыттым. Анан суң тарих һәм жәмғийәт белеме уҡытущысы житмәгән ощраҡлы мин йаңынан переквалификацийа үттем, историйа һәм шул жәмғийәт белеменә йаңынан бер өстәмә диплом алдым һәм инде ауыл тарихы белән ҡызыҡсына башладым. Бу эш мине бик тә ҡызыҡсындырды инде, щөнки күп мәсәләләр туа башлады: “Без кембез, ҡайанбыз? Ауыл ҡайан барлыҡҡа килгән?”. Мыңа этәргещ булып, минең остаздарым – шушы ауылда тарих һәм географийа уҡытҡан уҡытущылар, ул – Фаршатов Рәшит Салих улы һәм Шафиҡов Зыйа Зариф улы. Алар белән мин һәр вахыт киңәшләштем. Иң зур эшләгән эш инде – мына алтмыш йәшенә хәтер китабын жыйдыҡ ауылдашларны. Ул вахытта да, йаңадан да төптән бөтен нәрсәне ҡарап щығарға тура килде, сораулар күп булды бит инде. Шуңа инде без, иң беренщенән, Әсфәндийәровтың китабына тайанабыз, Салауат Хәмидуллинның “Гәрәй ырыуы” тигән шушы жыйынтығы. Шушы жыйынтыкта безнең ауыл кешесе Гимайев Зариф бабайның шәжәрәсе бар, ун биш быуынға тиклемге. Шушы бөгөнгөсе көндә инде мына шушы научный щығанаҡлар тибез инде, шулар белән эшлийбез, кемнәрнедер табабыз, кемнәрнедер эзләргә туры килә. Безгә бик йаҡшы йардәмще булды инде башархивның интернетта порталы ащулыуы.

Ғалимдар Шүлгән тиләр бит инде. Ни өщен Шулған? Мына ҡаршығызда Кәбәнтау бар, теге йаҡта безнең Кәтмәнтау. Элекке кешеләр, белеүебезщә, тормош көтөү жайлы булыу өщен йылға буйына урынлашырға теләгәннәр, щөнки мал ҡарарға, ҡош-ҡорт ҡарарға кирәк. Ғөмүмән, йылға йәшәү щығанағы булып тора. Шунан жил-дауылдан саҡлый, мына шушы таудан ағащларны шудырып төшөрөп, өйләр ҡорғаннар, йортлар салғаннар, донйа көткәннәр. Шуның арҡасында Шулған сүзе барлыҡҡа килгән. Башҡа щығанаҡлар, уны ҡәтғи кире ҡаға торған выводлар йуҡ. Әле без ауылдың уртасында торабыз. Ауыл киңәйә-киңәйә барып, бу ощлар бөтенләй булмаған, анан суң теге йаҡка зурайып барып, ауыл мына шушы бөгөнгөсе көндәге формаға килгән. Ауылның тарихы бик бай. Шушы уҡ “Гәрәй ырыуы” китабында тарихи щығанаҡлар бар инде, безнең ауылда Пугачев востанийесында ҡатнашҡан Йомаҡай Асҡаров тигән үзебезнең геройыбыз бар. Мына бөгөнгөсе көндә инде аның турындағы щығанаҡлар табып бөтерә алмайбыз әле. Шунан ауылда бик ҡурҡынысщ пожар булған утызынщы йылларда. Ауылның ике мәщете булған. Без әле шушы элекке почти мәщет урынында утырабыз. Пожар вахытында йартысынан күберәк өйләр йанып бөткән. Ауыл халҡы ҡащып ҡалған. Ҡалған йортларда йәшәп киткәннәр, ә ҡалғаннарын йаңыдан, ауырлыҡ белән йаңыдан тергезеп донйаларын, шулай йәшәргә туры килгән инде. Ауылны, ғөмүмән, икегә бүлеп әйтәбез, мынсы түбән ощ тибез, мынсы – йуғары ощ. Бөгөнгөсе көндә мына шушындый формада инде безнең ауылдың төзөлөшө, структурасы тийәйек. Халыҡ составына килгәндә хәзер ауылда ҡатнаш, бөтен төр милләттәре лә күп ауылда.

Кәтмәнтау кәтмән тигәннән, безнең йаҡта тяпка – кәтмән. Ул тауға, мин историк булып эшләгәндә, ун йыл элекме икән башкирский геологический ней бар бит, дүрт ир кеше килде инде. Улар килделәр дә, унда картала бар икән аларның как это объект культурного наследийа шушы жир. Улар миңә картадан күрсәткәщ, мин сразу аңладым да, ул тауға алып бардым. Тауға бардылар да улар, әйләнеп ҡарап йөрөдөләр. Действительно, шунан гончарное изделие тибез бит, шулар йуҡ микән тип, шундай щүлмәк ватыҡлары, нейләр эзләп йөрөйләр. Төрткөләп йөрөгән арасында шундай нейләр килеп щыҡҡащ инде, уларға бөтенләй ҡызыҡлы булып китте инде, но улар сорау бирделәр шундый инде: “Унда ҡәберлек йуҡ инеме?”. Үлгән кеше, ҡәберлек анда щыҡмады, ауылның мына тоштараҡ инде, бу тирәдәрәк щыҡты инде, тапҡан ощраҡлары булды. Мына шундай тарихи объект булып ҡуйа шушы Кәтмәнтау. Андый топомнимикаға ауыл бик бай. Теге йағын әйтәләр инде Ҡолаҡтау. Һәр тауның, таущыҡларның үзләренең исемнәре бар.

(Ҡотлоәхмәтова Эльнара Рафиҡ ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢҒЫҘНАРАТ АУЫЛЫ

Хәкимова Рафиға Фәрхетдин ҡыҙы, 1944 йылғы

Дүрт йыллыҡ мәктәп үзебезнең Йалғызнаратта, шуннан Тибиль дигән участок бар ийе, безгә биш щаҡрым, аннан жиденще класҡа щаҡлы анда уҡыдым. Аннан соң кийәүгә щыҡтым мында Тәтешлегә, шуннан Бүл-Ҡайпанда вещерняйа шкула бөтердем ун бер класс. Ауылда дайарка булып эшләдем, мында килгәщ пекарняда эшләдем. Пекарняда мастер булып эшләдем.

Басыуда ике нарат үсеп утырған, шуннан берсе йуҡҡа щыҡҡан, аннан берсе генә ҡалғащ, шундый исем биргәннәр ауылға. Шуннан Хәмит ауылы да диләр ауылны, Хәмит исемле кеше иң беренще килеп төпләнгән мында. Йалғызнаратта Изге шишмә бар, өстә бер ҡәбер тора, шул ҡәбердән төшкән кебек, кеше баҡщасында инде ул ҡәбер – Әүлиә ҡәбере дип әйтәләр ийе, без бәләкәй щаҡта сыулы ийе, шул суы да бөтмий, инде матур итеп кәртәләп алғаннар.

Элек жир үлщәп йөрөгәннәр инде, кеше килгән булған, бик ныҡ бийек тау бар ийе, Зиннәмер (Землямир) тауы диләр ийе. Берәү килеп жир үлщәп йөрөгән дә, шулайтып аталып ҡалған тауы. Пышҡарыш йылғасы диләр, әле дә бар. Михайловка дигән урыс ауылы бар ийе, шул рус ауылы йанында күл кебек буа бар – Михайловка буасы диләр. Ана Рәлдегә щыҡҡан щаҡта шунда жиләккә барабыз, Рәлде басыуына. Ул Рәлде ауылы бөтте инде. Ҡарағай урманы бар, Имәннек, Түңәрәк йалан бар. Элек гел шунда йөрийдер ийек, Түгәрәк йалан дип, жиләкле лә ийе, уйнарға да йөрөнек, йәшләр, йегетләр, ҡызлар шунда баралар ийе.

Ҡаз өмәләре буладыр ийе, без бәләкий щаҡта уҡ барадыр ийе. Орщоҡ бәйрәме диләр, күбитеп әбиләр жийылыша да орщоҡ өрлийләр әбиләр, без менә щырлап торабыз жипләрен.

Өщпощмаҡ пешерәбез, ваҡ бәлеш пешерәбез, оло бәлеш, йөзөм бәлеше дә пешерәбез, ҡабаҡ бәлеше (курага, йөзөм, дөгө, ҡабаҡ). Ҡуллама пешерәбез шурпа белән, өлөш дип тә атала, бер кисәк ҡара ит, бер кисәк ҡаз ите, шуннан соң уртаға йарған бәрәңге, бер кишер, әз генә кәбестә. Һәр кемгә үзенә шулай.

Икмәкте эпи, эпәкәй, ҡайсы кеше күмәщ, ҡалащ диләр. Тәлинкә дибез, ҡоштабаҡ – аш тәлинкәсен, щәйгүн дибез. Сары мәтрүшкә жийабыз, йүкә щәщкәсе.

Әти, әни, зурнәй, зуртәй, ҡартый, ҡартәтәй, сеңлем, апай, әбекәй дибез. Килен килсә, щибәр жиңгәй, күршегә щибәр әбей, ағәвей, аҡ бавай дибез. Ат тотҡан кешене "атлы бавай", ҡорт тотҡанны "бал бавай" дибез.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ ҠАЙПАН АУЫЛЫ

Мәғзүмов Әнәс Фәтхи улы, 1956 йылғы

Ҡащандыр мең биш йөзенще йылдан алдараҡ, диләр инде, Ҡазан йағынан Ҡайпан бабай килгән, Ҡайбыщ районынан килгән ул. Ни өщендер батша безнең йаҡтан жир биргән бик күп итеп. Ул семйасы, туғандары белән урыннашҡан. Ҡайпан ауылы әлеге вахыттағы Бодом йылғасы буйында булған, хәзер анда ауыл йуҡ. Ул Тәтешлегә удмуртларға жир биргән, бу Ҡайпан бабайның ҡызлары ғына була, малайлары булмый. Шунан ул удмуртны усыновить итә, аның документы Уфада архивта бар. Безнең историк, табып тотоп ҡарадым, диде инде. Жир бирә и үзенә малайлыҡҡа ала мыны, но удмурт була ул. Бу Ҡайпан бабайдан Чернушки йағынан да бик күп урыслар жир сорап киләләр, бу бирмәй жирне. Беляшка дигән йылға бар, шуның буйында Беләш ауылы бар. Анда элек бер нәмә дә булмый, шушы урыслар кереп сораусыз, рөхсәтсез шунда төпләнә башлыйлар. Мының кешеләре беләләр, урыслар шунда төпләнә башлыйлар дип. Шушы Ҡайпанлылар, ун жиде кеше урманда заческа йасап китәләр тегендә, шушы урысларны вис суйып, үтереп жыйалар. Тороп ҡала бер маржа әбей, бер бәләкий генә ҡыз, ҡыш көнө йөрей торған щананы ҡаплап ҡуйған булалар жәй көнө, алар шуның астына кереп кенә тороп ҡалалар. Жандармерийа эзләнә торғащ, заческаға йулығалар, ул Ҡайпанға китереп щығара. Шушында ун жиде барғаннарны арестовать итеп, сөргөнгә йебәрәләр, алар анан бересе дә ҡайта алмый, анда үләләр, ҡайберләренең балалары ҡайта инде. Ҡайпан бабай бит инде теге урысларға жир бирми, урыслар килеп ут төртөп йандыралар шул Ҡайпанны. Бер мәртәбә йандыралар, бабай бирми, аның кешеләре дә бирми. Икенще ҡабат йандыралар, шунан мәжбүр булалар теге урынны ташлап күщергә. Шушы Бодом йылғасы буйында өскә таба ғына менеп утыралар, Йаңы Ҡайпан. Тегесе дә Ҡайпан булғащ, мынысына Йаңы Ҡайпан дип бирәләр инде. Өщенще тапҡыр йандырғащ урыслар, бу ащыулы урын дип, ташлап китәләр Сикәр йылғасы буйына. Анысын Иске Ҡайпан дип атайлар. Ә шушы Йаңы Ҡайпанның көнйағында тау, анда наратлыҡ, Ходай тәғәлә бүләк итеп биргән дип йөрөтәләр инде. Кешеләр шушы наратлыҡты кисеп, өйөп бөтөрәләр. Бүләк тау дип йөрөтә башлыйлар. Ауыл зурайғащ, теге йылға буйына да күщеп утырайыҡ әле дип, Бүләк тау артына күщеп утыралар да, Бүләктау арты ауылы була. Мин белгәндә Бүләк арты ийе ул, сельсоветлар ҡуйа башлағащ, Бүләгарт түгел, Бүл-Ҡайпан дип күщерделәр. Безнең ауылға килгәндә инде, мының шишмәләре күп, жиде шишмәсе бар аныҡы. Иң беренще күщеп килгәндә ҡайпанлыларны Ноғай хан затынан булғащ, нуғайлар дип атағаннар. Алап күщеп килгәщ тә, шушы бер шишмә буйына утыралар, ул әле дә Нуғай шишмә дип атала. Шунан ауыл әкренләп кенә зурайа инде, аның ҡырында йылғасы бик әйбәт – Зирекле йул йылғасы. Шуның буйында песок щыға, элек бит хатын-ҡыз изән йыуырға, стеналар йыуырға песок тотҡан, анысы Песоктау дип атала инде. Ауылның ощонда, Зирекле йул буйында быуа быуалар электән, бик боронғодан килгән, балыҡ үрщетәләр, шуңа Балыҡ быуа дип йөрөтәләр. Аның ҡырындағы шишмә – Балыҡ шишмәсе. Тағы бер шишмә – Бәйрәм тау шишмәсе. Халыҡ шушы тауда бәйрәмләрне үткәрә торған булып китә, аның ҡырында мәщет салалар да, ауылның уртасы булып, Бәйрәм тау шишмәсе. Электән шушы Бүләгарт ауылын, Йаңы Ҡайпан, Бәдрәш ауыллары белән берләштергән шишмә бар бик бороңғодан килгән – Изге шишмә. Әле дә ауыл халҡы саҡлап тота, су алырға баралар. Шунан бер Әпәләй дигән абзый бар, аның исемендә шишмә бар, Әпәләй шишмәсе. Аның басыуы ҡырында ғына йылға ағып йата и шишмә, аны ҡороп, төзөкләндереп торған була, шуңа Әпәләй шишмәсе. Анан тағы урманда шишмә бар. Пещән щапҡан вахытта бер Тәскирә исемле апай урман эщендәге шишмәгә су эщәргә төшә, су эщкәщ, башы әйләнеп китәме, нимәдер була, йығыла шишмәгә. Элек урман шишмәсе дип кенә йөрөткәннәр, ә бу апай йығылғащ, иптәшләре төшөп алып

ҡалалар, ә исеме ҡала инде. Ауыҡ йағынан килгән Бодомбаш шишмәсе. Бу бодом алынған “озон” дигән сүзнән. Элек мына шушы ҡайпанлыларның сүзенән килеп щыҡҡан дип аңлаталар инде.

Мин Ҡайпан ауылында торсам да, минекеләр мең сигез йөз ун икенще йылны Барды йағынан килгәннәр, Щәңкә заты мин. Безнең Ҡайпанда Нуғай заты бар, иң беренще ноғайлар килгән бит инде. Ҡырғыз заты бар. Бу былай булған: ана шул Киргизийада бер-ике кеше була да, шулар Киргизийадан балалары белән ҡайтып жыйылалар, аларға ауылда “ана теге ҡырғызлар” и Ҡырғыз заты ҡалды мына.

Ҡайпан бабай аущы булған үзе, даже бер щығыуында туғызар бүре атҡан, аның балалары шулай иткәннәр. Алар өй салыущы, балта осталары булғаннар.

Изге шишмә буйында ауыл халҡы бәйрәмнәр ойоштора башлыйлар, удмуртлар, марийлар белән ощрашып төрлө щаралар үткәрәләр. Мына безнең Тәтешле районы удмуртлары Чернушки йағындағы удмуртлар белән туғаннар, ҡунаҡҡа барышалар. Тегеләр килгән вахытта шушы шишмә буйында ашап-эщеп, жырлап-бейеп алғаннар, былар тегендә барғанда. Килеп ҡунаҡ булалар да, шишмәгә баҡыр аҡща бәрәләр. Ощрашып туҡтап киткәннән суң, аларның йуллары унған, шуңа атағаннар инде Изге урын дип.

Элек ныҡ көщлө бураннар булған – Нәби бураны диләр инде. Шушы Тәтешленеке Нәби исемле абзый ауылны щыҡҡан да азашып туңып үлгән. Аның ҡәбере әле дә бар шушында, шишмәдән йыраҡ түгел, бер илле метр. Аны тапҡаннар да йаз көнө шул уҡ урынға жыйғаннар, буранны Нәби бураны дип атағаннар, Нәби зыйараты, ә шишмә Изге шишмә ҡалған инде анысы. Көщлө буран – Нәби бураны диләр бездә.

Ауылда Заводскайа урамы бар, бу ауылның теге йағында тау бар. Бу тауның балщығы әйбәт булған, кирпищ суҡҡаннар. Халыҡ мыны үзе ойошторған, һәр вахыт шунда кирпищ суҡҡаннар. Кирпищ кәрәк булған пищкә, тирә-йаҡҡа ҡарағанда мының әйбәт булғандыр инде кирпищы. Завод дигәннәр мыны халыҡ, завод утырған тау.

Утрау йылғасы да бар. Урман эщендә бер тау бар, шул тау башында ғына ағащлары йуҡ. Сүз шуннан килеп щыҡҡан инде: урман кисергә барған кешеләр шушында туҡтап йал итә торған булғаннар, йаз көнө, ҡыш көнө булса да ҡойаш ҡарай, йылына торған урын. Утыра торған урын бар бит дигәннән утырау дип китте.

Атай – этәй, әсәй – инәй, олатай – зур этәй, өләсәй – зур инәй, ағай – абый, апай – апа, ҡусты – энекәш, һеңле – сеңлекәш, ҡайны – бабай, ҡәйнә – әби. Йер еләге – жир жиләге, ҡайын жиләге; муйыл – шоморт; божья коровка – ҡызыл ҡорт; мөйөш – пощмаҡ; мешок – ҡапщыҡ; икмәк – эпей; ведро – бидрә; воробей – щыпщыҡ. Ойоҡбаш; бүрек, башлыҡ. Боз өҫтөндә ҡалҡҡан су – туш. Жәйпеш, йоморо, ҡалаҡ, тәлинкә, таба, тағараҡ (кер йыуа торған), щәнщке (вилка).

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

Шакирова Фәйрүзә Сабит ҡыҙы, 1959 йылғы

Ауылның тарихы бик боронғо да булырға может, ул хәтлек тә булмасҡа, мең дә жиде йөз илленще йылларда уже безнең ауыл йөз илле кешедән торған. Йөз илле ир-ат. Ауыл ике тапҡыр йанып, өщенще ауыл. Минең үземнең щығыш гәйнәдән, Әржән дигән ауылдан, мең жиде йөз житмеш өщенще йылны жиденще быуын ҡартатай Йамалетдин килгән. Ғүмер буйына безнең ауылда нәселне щәнкәләр, килмешәкләр диделәр, потому что гәйнәдән килгәнбез. Минең зурәтәй мең дә жиде йөз туҡсан жиденще йылны йорт салып щыҡҡан, өйләнгән, беренще хатынынан дүртәү ҡызлары, ике малайы үлгән, бер ҡызы үлгән. Шунан икенщесенән тағын минең зуринәйләр, туғанлар жыйынсы ун ике бала була ҡартәтәйнеке. Йегерме биш йыл Питерда хезмәт иткән. Тәтешле волостенда писарь булып эшләгән, мең туғыз йөз йегерменще йылны үлә инде. Суңғы төпщөк малайы мең туғыз ҡырҡ бишенще йылны Бөйек Ватан суғышында Польша жирендә һәләк була. Дүрт баласын: Фатима әбей, минең зурнәй, Бибиғәшийә, Хәзетдин дигән улы, раскулачивать итәләр. Икесе Хакасийада сөргөндә үлеп ҡалалар, икесе ҡайталар инде. Семйа бөтөнөсөн дә күрә инде: раскулачивание, Бөйек Ватан суғышы. Безнең йорт хатын-ҡызларға нигезләнгән. Йегерменще йылны ҡарт зурәтәй үлгән, ике хатын утыз беренще йылға щаҡлы донйа көтә. Шунан суң ҡырҡ дүртенще йылны зурнәй, ҡырҡ өщенще йылны зурәтәй үлгәщ, Аҡсәйеттән зурнәй ҡайта, дүрт баласы белән. Зурәтәй йағыннан Аҡсәйетләрбез, алар мулла заты: Мөхәмәтшакир, Мөхәмәтхади, Мөхәмәтзакир. Алар тегеүще, күпщелек ҡызлар сабантуйға щыҡмағаннар, йөз ҡойашта йана, йәмсез булабыз дип. Йегетләр инде бүрек, тун тегеп, тире йезләп йәшәгәннәр инде. Ҡайпаннар игенще, йегермешәр сыйыр, икешәр йөз сарыҡ тотҡан, даже зурәтәйнеке дөйәсенә щаҡлы булған. Бөрәгә көнөнә барып ҡайта ийе алты ат белән. Шул заманда алты ат йегеп Бөрәгә көнөнә барып ҡайтырға, машина түгел ищ ул. Рус телен, ғәрәп телләрен бик йаҡшы белгән.

Безнең ауылның урыннашыуы шул, йылғалар, шишмәләр күп. Бодомбашны Бодом дибез инде, Бодомбаш зур ғына йылға, Әригә төшә, Әри Буйға төшә, Буй Камаға, мына шушы Камский бассейнға керә инде ул. Күзләү дибез. Жиде шишмә щыға, шунда аҡкошлар бала щығарып йаталар инде.

Ауылның тарихы башҡа ауылларныҡы кеүек инде. Гражданнар суғышы үткән, хәзерге вахытта бик күп гильзалар щыға, анда йазылған “made in USA”, американский гильзалар. Гражданнар суғышынан ҡалған нәрсәләр бик күп щыға инде.

Заводтау кирзавод булған, ҡызыл балщыҡ щыға. Шунан Өфимка, анда сазлыҡ ул, торф щыға, өф дип һауа щығарып утыра да, анда уаҡ пемза щыға, уаҡ ҡына күзле ап-аҡ таш, аның белән идән йыуабыз. Анан бездә ике төрлө зирек ағащы үсә: бересе ҡара төстә, икенщесе аҡсылыраҡ, шуңа Ҡаразирекбаш диләр. Щирмешарҡа, шунда марыйлар утырған булғаннар. Өщ ауыл арасында безнең Ҡайпанды банди Ҡайпан диләр, төннә тегеләргә барып бөтөнөсөн бергә ҡуып, шунан жир грамотасын алып ҡалыр өщен ҡызларын алып ҡалалар.

Аның исеме Атнаки, суңынан Фәхрижамал дип иман китереп, исем ҡушып, аның хәзер нәсел-нәсәбе Йаңы Ҡайпанда, Мустафиннар инде ул әбейнеке.

Бар инде безнең Хажи шишмә, Ғәли Щоҡоройдан ҡала икенще хажи, Беләғетдин хажи, минең прабабушканың бер туғаны, ҡарт зурнәйнеке, абзыйсы була, аның шишмәсе. Шишмәне ҡазып, шул ҡиблаға аға инде. Ул шишмәне щирләгәндә бисмиллә итеп алырға, эщ ауыртканда шушыны эщәргә, диләр.

Ошо тау Ҡалатауға щаҡлы щыҡҡан, шунда валлар эшләгән булғаннар, шул валның ҡалдығын Ошотау дип йөрөтәбез, анан Тирәнҡул, икесенең арасында Тозлокул. Ул бөттө инде хәзер, күмелде. Шул күлнең буйында Исәнханға килгән ҡунаҡлар уҡ атып, йал итеп, Тозлокүлдә йатҡан булғаннар.

Алладин Биктуғанов, Йаңы Ҡайпан кешесе, Минзәлә төрмәсендә йазалаудан суң үлә. Ғәйләсе булмый, нәсел-нәсәбе ҡалмый инде. Атаманға щаҡлы барып житә, полковник, хәзергещә әйтсәк инде. Салауатҡа ҡушылып, Пугачев йауында ҡатнашҡан кеше. Минзәлә төрмәсендә үлә.

Мең сигез йөз ун икенще йылны Йаңы Ҡайпан, Иске Ҡайпан, Ҡарман дигән ауыллардан дүрт кеше ҡатнаша.

Ураза житә башласа, элек зурнәйләр шоморт майы эщләйләр ийе, шомортно ҡоротабыз жыйып, шунан суң тегермәннә тарттыралар. Шул онно сары майға, бер ҡат май, бер шомортно жәйәләр, бер ҡат май, шулайттырып ураза вахытына әзерләп ҡуйалар ийе. Жиләк май әзерләйләр ийе. Ҡызыл эремщек, ҡызыл эремщекнең уртасына щоҡор ҡуйалар, шуңарға аҡ май салалар, май белән эремщекне бергә алып ашайсың.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ЯҢЫ ҠОҘАШ АУЫЛЫ

Хәсәнова Олийә Закир ҡыҙы, 1949 йылғы

Ауылым Рәлде Ҡодаш йәки Йаңы Ҡодаш дип атала ул хәзер. Кешеләр телендә Рәлде Ҡодаш, былай Йаңы Ҡодаш. Өщенще класҡа щаҡлы анда уҡыдым, ике класны бөтереп, өщенще класҡа мында, Тәтешлегә күщтек. Йуғары Тәтешлегә әтийемне айэрадром начальнигы итеп назначить иттеләр. Илле сигезенще йылдан башлап Тәтешле айэропортында үстек, йәшәдек. Үземнең ауылымны, Рәлде Ҡодашымны, бөгенге көнгә щаҡлы йаратам, ул ауыл бөтте, йулы булмайынща, элек зур, йул өстөндә торадыр ийе ул ауыл, анда Екатеринский тракт, Хәмит ауылы белән Әрибаш арасында булган. Ауылның ике ҡапҡасы бар ийе, кергәндә бер ҡапҡа ийе, ауылдан щығып киткәндә икенще ҡапҡа ийе, ҡапҡалы ауыл ийе бу. Без, бала-щагалар, шул ҡапҡаны ащырға йөрийбез, ә шоферлар безгә тийен аҡща сибәләр ийе. Шул аҡщаны жыйып, аннан жыйылышып киноға барабаз, биш тин кино ийе. Клубта кино ҡараныҡ, ике этажлы, өстендә правление колхоза, ә аста клуб ийе. Нащальный школасы бар ийе, беренщедән дүртенщегә щаҡлы, шуннан базар бар ийе, магазин алдында бер өстәл бар ийе. Зур ауыл ийе, бай ауыл ийе. Ҡортщолар ауылы ийе, өщ ҡорт баҡщасы бар ийе. Тағын ҡуйан фермасы бар ийе, без бәләкәй щаҡта бөткән ийе, урыны ғына ҡалған ийе, без шул Ҡуйан йаланына жиләккә йөрийдер ийек. Анда ҡайын жиләк бик зур булып үсә торған ийе. Ауыл бөтте, эше булмады, шуннан киресен йул аннан узмады, икенще йаҡтан бөтерделәр. Кешеләр инде ҡыш булса, ҡар йауа башласа, һәр йортта ат бар ийе, аның щанасы белән алар йул ащалар ийе. Йуғары белемне бик күп кешеләр ийе, фронтовиклар, интеллигенцийа, нефтяниклар бик күп булды ауылда. Йаңы Ҡодашныҡылар Себергә нефтяниклар булып балалары щыгып китте, шуннан әниләрен мында Тәтешлегә күщерделәр, йул булмағащ ҡайтырға. Заманында фельдшерский пункты бар ийе, аны йаптылар бит инде, школа да йабылды. Бик матур ауыл, шундый равнина, зур ферма бар ийе, мал фермасы, конюшнайа бар ийе. Минем апалар, исләйем, киндер тасмалар суғалар ийе, ҡызлар үзләренә бирнә сондоҡ тултыралар ийе. Шунда үзләренә ашйаулыҡлар щигеп, бәйләм бәйлиләр ийе. Менә мин үземнең оло апаларымнан исләйем, апабыз үзе щищкәләр йасайдыр ийе, төшөрәләр дә шуннан щигәләр ийе, мулина белән. Аннан киресен, орнаментлылары да бар ийе. Миңә алтымы-жидеме йәщ ийе микән, менә минем дә щигәсем килә бит, ә энә йуҡ щигә торған, шуннан зур апамның, минем ике туған апа, шуның энәсен урлап алып щығып, щигеү щигә башладым. Шуннан әни күрде лә мыны: “Ҡайан алдың бу энәне?”, хәзер әйтмәйем бит инде апаныҡын урланым дип, апа бирде, димен. Ә апаның энә йуғалған, ул вахытта бит дефицит, шуннан әни мине ҡайышы белән ҡулға суғып-суғып, кирегә итеп бирдем.

Шуннан инде мында айэродромға илле сигезенще йылды килдек, бик матур урын ийе. Һәр көннө әбиләрне китерәләр бит инде, то буран, то йаңғыр, самолет килмәй, анда гостиница йуҡ. Үзебез генә йоҡлаған кищләр булмағандыр, алар бездә булдылар.

Әти сугышны үткән, мал суймыйдыр ийе, ике ҡабат үлемнән ҡалған. Беренщесенән танкистом щығып киткәннәр командиры белән на разведку, полк под Москвой китеп, берсе дә кире ҡайтмаған, шуларның арасынан әти ҡалған. Әти бәләкәй щағында самолет эшләгән, уның мечтасы булған. Йанауылда айэродром булған, Марина Роскова әтинең руководителе булған, ун сигез йәше тулғащ, мында айэроклубта заниматься иткән. Ә былай ауылда дусы белән икесе самолет йасаганнар. Ул самолет, ҡыш көнө азбар башына мендергәннәр мыны, баҡщаның ощона щаҡлы ощҡан. Шуннан ҡырҡ өщенще йылда уҡуға жибәргәндәр Иркутскҡа, иртә белән борттехник, командир, летчик, әти киткән, өщесе, ә иртән таң белән ҡайтсалар, ищекне ащып жибәргәннәр казарманыҡы, тегеннән вис йылға кебек ҡан, самурайлар вис казарманы кисеп щыҡҡаннар. Ҡан күрәлмыйдер ийе әтийебез безнең.

Биш бала үстек без, старший абыйым военный, мин дә имейу звание – старший лейтенант милиции, первайа женщина-офицер милиции Татышлинского района, шуннан икенще, өщенще сеңлем уктущы, аннан энекәшебез, ул автодорожныйды бөтте, бәләкәс сеңлекәшебез дә военный майор.

Ауыл ун туғызынщы ғасырда барлыҡҡа килгән. Михайловка дигән ауыл бар ийе, анда поляклар да бар ийе, аларның урамнары тратуар таҡтадан ҡуйылған ийе, тәгәрмәннәре бар ийе. Менә бу Тәтешле районы, Балтащ, Борай районнары, анда вышего кащества он щығадыр ийе.

Ә минем ҡартәтәй тыуған Тауауыл Йанаулныҡы, ул Николай второйда конюхом служил, Михайловкадағы урыслар белән сөйләшер өщен ҡартәтәй рус телен белгән. Пожарник итеп ҡуйғаннар. Шундый әйтеме бар ийе: “Хәзер, балам, щәйемне эщеп бөткәщ тә барымын пожарны тушить итәргә” дигән. Бу безнең ҡартәтидән ҡалған. Әле дә ҡулланыла, ашыҡҡан кешегә андый-мындый сүз әйтелсә, шулай диләр.

Элек эти-әниләр өщ көнгә ҡунаҡҡа китәләр ийе, көз малларны суйғащ, бер туғанынан икенще туғанына, бер ауылдан икенще ауылға өщ көнгә киткән вахытны өйдә аулағөй була торған ийе. Анда төрлө-төрлө уйыннар, конкурслар, ҡызлар-йегетләр бергә, шул дүрткә-бишкә, иртәнгә щаҡлы ашлар пешереп, пищләр йағып, шул вахытны йегетләр ҡызлар сайлағаннар. Күп вахытны ҡызларды урлап та апкиткәннәр.

Ҡарға буҡкасы, йаңғыр йаумай торса, уйыннар үтә ийе. Анда эшләп ҡайтып кешеләр, йәшләр, клупка щығалар ийе, байанисларыбыз бар ийе, гармунщыларыбыз, анда оло абыйлар, безне, бала-щағаларны, бийетеп.

Ауылда шишмәләр бар ийе, кеше исеме белән йөрийдер ийе: Хәжәр шишмәсе, Хәжәр апа башҡорт ҡызы ийе, аны Свердловскийдан Ғәлихан абзый алып ҡайтты, без үзебездән ололарға “абзый” дибез, а без үзебезнең абыйны “абый” дибез. Сәйет шишмәсе, Хәсән ҡапҡасы диләр ийе, ҡапҡа бар ийе ауылдан щығып киткән. Кем ҡарай, шуның исемен биргәннәр. Ҡуйан йаланы бар ийе, анда ҡуйаннар ҡарағаннар. Безнең ауыл ощонда, урманлыҡта, анда бик зур ағащлар, шунда вышка бар ийе, шул вышкаға минем бәләкәй щаҡта менгән булды абый белән. Әнә шул вышка суғыш вахытында ориентир булған.

Әни беренще булып ауылда булмаған ҡыйар утыртты, помидор утыртты. Сәрви ағащы, шуның щищкәсен жийып безгә бала-щағаларға дарыу йасайдыр ийе. Шуннан айэродромға килгәщ, урыслар белән ҡатнаша башладыҡ бит инде, алар мәшкә (бәшмәк) жийалар ийе.

Ауылда ҡортщолоҡ бар ийе. Ҡорт сарайын ҡышҡы “омшанник” диләр, ҡорт жийа торғанны “тубал”, “айырғыщ” диләр.

Иң зур абзыйны “зур абый” дибез, аннан икенщесе “шәкерт абый”, уҡығанды. Хатын-ҡызларға “түтәй”, “сеңлекәш”, туған-тумаларына “энекәшем”, “апайым” дибез.

Ауылда бар ийе кендекәйләр – кендек әбиләре. Үземнең кендекәйнең исеме белән соңыдан миңә әйтә башладылар, ошаған ийем. Минем исемем Олийә, нәрсәдән щыҡҡан – этийем армийада служить иткән щағында мының зампалитлары булған, дагестанец, шуның ҡызы Олийа булған, бик щибәр булған, эти әйткән инде: “Минем ҡызым туса, мин аға Олийа исеме ҡушам” дигән. Аңлатмасы Олий – оло, высшайа дигәннән. Балалар мине “дәүапа” диләр, ә аларның балалары “зурәбей” диләр.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

Тәтешле районы ерле һөйләшенең лингвистик үҙенсәлектәре

Тәтешле районы халҡының йәнле һөйләү теле диалекталь үҙенсәлектәре буйынса төньяҡ-көнбайыш диалекттың танып һөйләшенә ҡарай. Был һөйләш үҙенең тел билдәләре яғынан сиктәш урынлашҡан һөйләштәргә бик яҡын, ләкин йылдар дауамында ошо ерлектә формалашҡан телдәге үҙенсәлектәр уны район территорияһы аша ағып ятҡан йылға атамаһы бирелгән һөйләшкә, танып һөйләшенә, индереп ҡарарға мөмкинлек биргән.

Һөйләштең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәре. Һуҙынҡы өндәр системаһында диалекталь күренештәр киң таралмаған, был һөйләш составына ингән башҡа райондарҙағы кеүек үк, сингармонизм законының боҙолоуын билдәләп үтергә мөмкин. Миҫалдар: *бөттек – бөттөк, төсле – төҫлө, бөтен – бөтөн, йөрейем – йөрөйөм, төрле – төрлө, өщен – өсөн.*

Тартынҡы өндәр өлкәһендәге фонетик күренештәр. Константизм системаһында диалекталь күренештәр, башҡа һөйләштәрҙәге кеүек үк, ошо район ерлегендә лә киң таралыш алған. Был өлкәләге мөһим фонетик күренештәрҙән түбәндәгеләрҙе билдәләп үтергә мөмкин.

Щ – С. Әҙәби телдәге *с* өнө һөйләштә *щ* фонемаһына күсә. Был өн сиратлашыуы айырым ауылдарҙың йәнле һөйләү телендә осрай һәм һүҙҙәрҙең төрлө позицияларында күҙәтелә:

– һүҙ башында: *щабата – сабата, щабыу – сабыу, щана – сана, щоҡор – соҡор, щигә – сигә, щәй – сәй, щәщкән – сәскән;*

– һүҙ уртаһында: *акща – акса, мәщет – мәсет, ащыҡ – асыҡ, щищкә – сәскә, эщәк – эсәк;*

– һүҙ аҙағында: *этәщ – этәс, өщ – өс, кергәщ – кергәс,күмәщ – күмәс, ҡалғащ – ҡалғас, умащ – ыумас.*

Шулай уҡ был өндәр сиратлашыуы һүҙ яһалыу процесында күҙәтелә: *игенщелек – игенселек, малщылыҡ – малсылыҡ, умартащы – умартасы, күпщелек – күпселек, эшщән – эшсән.*

Ç – С. Әҙәби телдәге *ç* өнө һөйләштә *с* фонемаһына күсә: *басыу – баҫыу, ҡысығая – ҡыҫығая, урыс – урыҫ, өстөнә – өҫтөнә.*

З – Ҙ. Башҡорт әҙәби телендәге *ҙ* өнө һүҙҙең төрлө позицияларында һөйләштә *з* фонемаһы менән сиратлаша: *азан – аҙан, без – беҙ, зур-зур – ҙур-ҙур, изән – иҙән, күз – күҙ, кәрәз – кәрәҙ, ҡызылканат – ҡыҙылғанат, ҡызыҡ – ҡыҙыҡ, сазлыҡ – һаҙлыҡ.*

Ж – Й. Йәнле һөйләштә *ж* өнө әҙби телдәге *й* фонемаһы менән сиратлаша. Был фонетик күренеш, ғәҙәттә, һүҙҙең башында күҙәтелә: *жайлы – йайлы, жел – йел, жукә – йүкә,жыйын – йыйын, жыр – йыр, жәйәү – йәйәү, жәй – йәй.*

П – Б. Яңғырау өндәрҙең һаңғырауланыуы төньяҡ-көнбайыш диалектта урын алған үҙенсәлекле фонетик күренештәрҙән һанала: был өндәр сиратлашыуы тик айырым һүҙҙәрҙә генә осрай: *пещән – бесән, пешер – бешер, пыщраҡ – бысраҡ.*

Д – Ҙ. Әҙәби телдәге *ҙ* өнө һөйләштә *д* фонемаһына күсә: *гәдәт – ғәҙәт, мәдәнийәт – мәҙәниәт, ҡайда – ҡайҙа.* Был күсеш төрлө һүҙ формалары яһалышында ла күҙәтелә:

– ҡылымдарҙың үткән заман формаһы яһалышында: *кердем – керҙем, бардым – барҙым;*

– төшөм килеш формалары яһалышында: *йәшләрде – йәштәрҙе;*

– исемдәрҙең урын-ваҡыт һәм сығанаҡ килеш формалары яһалышында: *конкурсларда – конкурстарҙа, балаларда – балаларҙа, эшләрдә – эшләрҙә, дәресләрдә – дәресләрҙә, ауыллардан – ауылдарҙа, туйда – туйҙа.* Шулай уҡ *ҙ* өнө, әҙәби телдәге *н* фонемаһы менән сиратлашып, төрлө һүҙ формалары һәм яңы һүҙҙәр яһалышында ҡатнаша: *башладылар – башланылар, төзөдөк – төҙөнөк, ҡарадым – ҡараным, уҡыдым – уҡыным, яңыдан – яңынан, шишмәдән – шишмәнән.*

Миҫалдарҙан күренеүенсә, *д* өнө төрлө грамматик категорияларҙың формалашыуында ҡатнаша һәм бер нисә өн менән сиратлашып килә.

Тәтешле районы ерле һөйләшенең лексик ҡатламы. Район теленең лексикаһын тикшергәндә туғанлыҡ-ҡәрҙәшлек терминдарына һәм көндәлек тормошта актив ҡулланылған һүҙҙәргә иғтибар ителде: эти, этиэтэй – атай, эни, инэй – әсәй, зурнэй, зәрнэй, нәнәү, зур инэй, ҡарт инэй – өләсәй, ҡартый, зуртэй, тәтәү, зур этэй, ҡарт этэй – олатай, абый – ағай, апа – апай, энекәщ – ҡусты, сеңлекәш – һеңле, ҡәйнегәщ – бикәс, бабай – ҡайны, әби – ҡәйнә, эпей – икмәк, шоморт – муйыл, ҡызыл ҡорт – ҡамҡа, пощмаҡ, мөгөш – мөйөш, ҡапщыҡ – мешок, щыпщыҡ – турғай, йомро – сынаяҡ, жәйенкә – сынаяҡ аҫты, кейездек (кейез итек) – бойма, ҡамыр жимеше – энәлек, гөлжимеш – әлморон.

Шулай итеп, Тәтешле районы йәнле һөйләү теле төньяҡ-көнбайыш диалекттың һөйләш үҙенсәлектәрен тулыһынса үҙендә сағылдыра.

ТУЙМАЗЫ РАЙОНЫ

БИШҠУРАЙ АУЫЛЫ

Кәримова Рәзилә Минша ҡыҙы, 1954 йылғы (Ярмунсы ауылында тыуған, 1977 йылдан Бишҡурай ауылында йәшәй)

Сираева Клара Нәжәп ҡыҙы, 1954 йылғы (Бишҡурай ауылында тыуған)

Әхмәтйәнова Сәлимә Хафиз ҡыҙы, 1947 йылғы (Ҡандракүлдә тыуған, 1966 йылдан Бишҡурай ауылында йәшәй)

Ғайнанов Замир Нәжәп улы, 1957 йылғы (Бишҡурай ауылында тыуған)

Хәзиев Әхәт Шәриф улы, 1939 йылғы (Бишҡурай ауылында тыуған)

Ғилмиәхмәтов Мәхәсим Мәсәлим улы, 1953 йылғы (Октябрьский ҡалаһында тыуған, 1978 йылдан Бишҡурай ауылында йәшәй)

Хәбибуллин Флүз Ниғмәтйән улы, 1943 йылғы (Бишҡурай ауылында тыуған)

Бишҡурай дигән ауыл Бишҡураз дип аталған элек. Биш семья килеп шушында урыннашҡан, өщөсө татар, икесе марый булған, мына шуннан Бишҡураз дип аталған, шунан соң әйләнгән инде ул Бишҡурайға. Шуны мына күптәннән инде шулай дип әйтем бар, сөйләү бар. Биш әтәщ дип тә әйтәләр аны, биш әтәщле хозяин булғандыр инде, күрәсең. Ҡура йорт дигән сүзне аңлата бит, мына биш ҡурай – биш ҡура. Мына шуңардан инде Бишҡурай дигән атама шунан килеп щыҡҡандыр, дигән аңлатма бездә.

Ҡарағыл тау, Нуртат тау, Нарат тау, анан Иштуған тауы, аннары соң Щийәле тауларыбыз бар.

Ауылны икегә бүлеп тора Нарат тау. Ауыл башланған жир Ҡарағыл тау буйыннан, шунда шишмәсе дә бар аның бик матур. Шишмәсе – Өйәңке шишмәсе дип аталадрийе элек, хәр инде анда суға йөрөгән кеше йуҡ. Фазыл шишмәсе бар мына безнең тал арты йағында, тал арты урамында, ауылнан щыҡҡандан соң.

Тәтәй күпер безнең бик матур. Екатерина батша үтергә тейеш булған, шуңа йул әзерләгәннәр. Ике күпер салып ҡуйғаннар. Екатеринаны көткәннәр, мында йуллар әзерләгәннәр, анда ике абсолютно идентичный ике күпер, берсе Жәммәт дигән ауылда урман эщендә и бездәгесе. Тәтәй күпер дип атадылар инде, щөнки матур итеп йасалған, шуңа күрә Тәтәй күпер.

Ҡарағыл тау – ҡараулы булғандыр инде, анда ниндәйдер вышка урыннары тавалар ийе балалар, зур болтлар. Бийек тау йыраҡтан күренә, анда менсәң, бөтөн донйа күренә, күрәсең, пожар буйынщамы или кемдер килгәнне ҡарап торорғамы, ҡарау торғаннар анда.

Щийәле тау – щийә үскәнгә, ҡырғый щийәләр күп анда.

Йабалаҡ бар анда, Пошой күллеге – мына шундый нейләр бар анда.

Шунан Тимерле ҡул, мына безнең ауылны су эщерә торған Тимерле ҡул шишмәбез бар.

Мөрсәлим суы мына безнең, без бәләкий щаҡтан уҡ шул Мөрсәлимнән фләк белән сулар ташый торғанийыҡ. Мөрсәлим дигән кеше ҡарап йөрөгән ул шишмәне, шуңа Мөрсәлим шишмәсе.

Рәхмәт шишмәсе дә бар, су биргән өщөн, эщергән өщөн рәхмәт әйтеп халыҡ Рәхмәт шишмәсе дип атап матурлап ҡуйдылар инде. Киленнәрне су йулы күрсәтәләр бит инде шул шишмәдән.

Урыс ҡурғысы шишмәсе. Урыс, дине христиан булған, тау башына жирләгәннәр. Революция ваҡытында, ҡарт әтей әйтә торғанийы, бер йаҡтан аҡлар килеп керә, ҡызыллар щығып китә, гел шулай булғаннар. Тау буйында гел щоҡорлар, воронкалар булған, атышҡаннар. Ҡарт әтей: "Без бәләкий щаҡта базға да төшөп ҡащадрийыҡ", – ди. Шундый хәлләр булған революция ваҡытында. Тағын безнең ҡәберлек бар, шушы мәщет ҡырында. Анда кемнәр булғандыр инде, революционерлар булғандыр, аҡлар ваҡытында. Ун сигез красноармеецларны үтергәннәр. Шунан безнекеләр шушы күл буйындамы икән инде ул, ҡайсы тирәдә булғандыр, аларны вис сөйәкләрен жыйып, мына шушында ҡәберлеккә күмгәннәр. Без шушы мәктәптә уҡыдыҡ, без шул ҡәберлекне тәрбийәләп тордоҡ. Әлегесә көнгә хәтлем тәрбийәләйбез.

Фәхрәй тишеге. Уфадан килгән йулда уң йаҡлап ҡала, эщкә кереп китәсең таш астыннан. Фәхрәй исемле кеше үзенең биләмәсендәге шушы шишмәнең суы бик шифалы икәнен белеп алған да, халыҡҡа сатып йатҡан. Үзе бик ҡарын кеше булған. Щынлап та төрлө ауырыулардан файдасын күргәщ, кешеләр ала торған булған. Хәзер мәмерйәсенә инеп булмый, шишмәсе дә аға, конечно, анда эщкә үк кереп булмый, ҡырыйыннан ғына су алып эщеп китәбез.

Яуғащы башы дигән урын бар безнең. Яуғащы – значит шунда Салауат Юлаев ваҡытында шулар килеп, преследовать итә башлағащ, шунда ҡащып йатҡандар, дип сөләйләр. Мына шушы Фәхрәй тишегенең эщендә йатҡаннар. Яуғащы, йау ҡащты дигән, йау ҡащҡан, аны эзәрлекләп килгәннәр дә, шунда ҡащып йатҡан булғаннар.

Борон заманда бер мосафир әүлийә дә килеп щыҡҡан булған. Киләщәктә ул халыҡҡа кеше йөрөр тартма (телевизор), сымнанкилгән тауыш (радио), осор тимер ҡош (самолет), йер майы белән туҡланып көн-төн эшләр тимер ат (трактор) и башҡа турасында сөләй.

Әүлийә шишмәсе дә бар, ул инде шифалы шишмә. Анда барабыз, әбейләр намазлар уҡыйлар, аҡщалар салабыз, теләкләребез теләйбез, ул бик күптәннән килгән. Ҡәбере бар өстө башында аның, шул әүлийә булған инде ул. Ул бер оло ғына кеше булған, ҡәберен дә аның матурлап торалар инде.

Бүре ҡулы – аусы белән бүре булған. Элек бүре күп булған ул.

Вилка аҡланы, развилка дороги дигән өщ йул щаты Алмашҡа, Щарлаҡҡа, Теләүлегә йөрөй торған булған.

Щитәнле күл, элек щитән белән әйләндереп алған биләмә булған.

Таш мейещ шишмәсе. Үткәүел йышҡын. Кейәүле щоҡор. Тирән щоҡор.

Ҡырғыз жары диләр ауыл башланған щаҡта. Ауыл ул баштан башланған да, бу башы бөткән, тегеләйрәк күщкән. Бу жар барлыҡҡа килгән дә, ауыл нийәдер ул ҡырғызны ауылға кертмәгән, ул йарның икенще йағында өй салып, шунда йәшәп торған. Шуннан Ҡырғыз жары диләр инде.

Нарат, ҡайын, щаған, щыршы, шомырт, ҡарағай, ҡарама, зирек, зелпе, йүкә, балан, миләш үсә. Столярный эшкә йараҡлығын сөйән дип йөрөтәләр.

Этләй, күтәй, ҡызыл ҡанат, алабуға, щуртан балыҡлары бар.

Ҡабан дуңғызы, ҡуйан, төлкө, пошой, селәүщен, ҡыр кәзәсе, бурсыҡ, йомран, көзән, әрлән.

Сандуғащ, ҡыр үрдәге, ҡыр ҡазы, аҡҡош, ҡызылтүш, үрмәләщ, песнәк, щыпщыҡ, ҫайыҫҡан, сыйырщыҡ, ҡарлуғащ, бөркөт, тилегән.

Шиповник – гөлжимеш; боярышник – ҡамыр жимеше; земляника – жир жиләге; клубника – баҡща жиләге; черемуха – шоморт, муйыл; смородина – ҡарлыған; малина – ҡурай жиләге; ежевика – ҡара бөрлөгән.

Отец – әткий, мать – инәкий; дедушка – ҡарт әтәй, бабушка – ҡарт инәй; родная сестра отца – зур инәкәй, родной старший брат отца – зур әткәй; брат отца – бәләкәй абый; младший брат – энекәщ, апайым; младшая сестра – сеңлекәщ, апайым; младшие сестры мужа – ҡайынсеңле; младшие братья мужа – ҡәйнеш; старшие братья – абзыҡай, аға; старшие сестры – түтки апа; обращение незнакомому человека мужского пола старшего возраста – ағай, абзыҡай; обращение незнакомому человека женского пола старшего возраста – апа.

Йомро, жәйпеш (блюдце), ҡалаҡ, ҡашыҡ (ағастан), щәй ҡалағы, ужау, щүмещ (ковшик), щулпы (дуршлаг), баҡращ (половник); мищ (печь), гөлбәщ (задняя сторона печи).

Пощмаҡ, ҡапщыҡ, ипи, бидрә. мунщала (мочалка), себерке (венник).

Божья коровка – Сания апа, тәтәй щебен. Сания апа, ощ, ощ, кейәүең килә ҡамщы тотоп, диләр.

Бишҡурай ауылында һөнәрщеләр күп булған, тегермән тотҡан кешеләр булған. Бишҡурайның үзендә өщ су тегермәне булған, халыҡ шунда барып тегермәндә ашлыҡларын тартҡаннар, файзаланғаннар. Бик оста тимерщеләр булған – Хижжәт ҡарт, Ағзам ҡарт, алар бер туғаннар. Алар тимерне сваркасыз йәбештереп эшләгәннәр, шундай һөнәр эйәләре булғаннар инде. Балаларға ун минут эщендә коньки йасап биргән ощраҡлары булған. Пима басущылар, жөн тетүщеләр булған. Мына Музафаров Карам дигән абзый жөн тетәдрийе. Шуңардан пима басҡан, эшләпәләр эшләгән, тула басҡан. Мына шул абзый ат арбасына тәгәрмәсләр эшләп, һөнәр эйәсе булған.

Шунан Хәбибуллин Ниғматжан жөн тетә торған аппарат тотҡан. Шунда жөн теткәннәр, ул пима басты.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

БУЛАТ АУЫЛЫ

Хәбибуллин Марс Хубайбулла улы, 1937 йылғы

Бишҡурай белән Булат ауылы арасында Буҡай дигән ауыл бар ийе. Буҡай дигән ауыл бер мең дә жиде йөз житмеш нищәнче йылларны урыннашҡан. Анда башҡорт ауылы булған Буҡай. Шунан бер мең дә сигез йөз сиксән жиденще йыллар булғандыр йәки бер мең дә сигез йөз жиденще йыллар булғандыр, Татариядан бер нищә ғәилә киләләр Буҡай ауылына, башҡорт ауылына. Татарияда анда йер ҡысыҡ булған, башҡортларда йер күп булған. Шунда килеп бер урам булып татарлар урыннашалар. Шунан бер нищә йыл бергә йәшәгәннән соң, элек бит батша заманында йер реформасы булған, шул йер бүлергә барғащтын, скандал щыға теге төп йорт Буҡай кешеләре белән күщеп килгән татар ғәиләләре арасында бәхәс щыға йер өщөн. Тауышланып китәләр. Тауышланып киткәннән соң бу Татариядан килгән татарлар бит үзләре бер урам булып утырған бит инде Буҡай ауылында, хәзер тауышланып бергә йәшәп булмай бит инде. Шул татарлар Булат ауылына күщәләр бер километр былай. Алар бер мең сигез йөз туҡсанынщы йылда күщәләр Булат ауылына. Һәм Булат шул ваҡыттан айырым йәшей башлай, анда беренще Булат дигән бабай күщенеп килә, һәм шуның исемен йөрөтә. Буҡай ауылы башҡорт ауылы булса да, Татария йаҡын булғащ, алар башҡортса сүләшмәделәр, татарса сүләштеләр.

Безнең Инеш йылғасы бар, шул аға инде. Урманнар бар инде, таулар. Борщыҡ тауы бар, борщыҡлар күп булған, шуның белән Борщыҡ тауы дип аталған.

Анан Йөрәк тауы бар, ул ике йаҡта да тау һәм уртада да тау жөрәк кеүегерәк булып ултыра.

Кәжә тауы бар, элек көтөү бит инде, көтөү көткәндә кәжә бит инде тау йағын йарата, тауға менә.

Шәмси шишмәсе дип аталадрийе элек, шунан бер ваҡытны безнең ил монголлар белән дуслашты. Шунан монголлар Ленин исеме колхозға ҡунаҡҡа йөрөнөләр, безнең колхоз "Ленин йулы" бит инде. Монголлар безгә ҡунаҡҡа килделәр дә, монголларды шунда алып барып сыйладылар да, шунан Монгол шишмәсе булып китте Шәмси шишмәсе.

Утызынщы йылларны колхоз ойошторҙолар инде, колхозға керттеләр халыҡны. Байларны, муллаларны репрессировать иттеләр. Бу урынға күщкәщтен, безнең ауыл мәщетләр салдылар бит инде, шәкертләр уҡыттылар мәщеттә.

Тирән щоҡор бар, Мулла бабайы дигән урман бар безгә биш-өщ километр.

Суғыш щыҡҡанщы бездә ике йөз йетмешләп кеше бар ийе, суғыш башланғащтын, суғышҡа йетмешләп кеше китте. Шуның йегерме бере суғыштан әйләнеп ҡайта алманылар, ун ике кеше йәрәхәт алып ҡайтты.

Ауыл халҡы малщылыҡ белән шөғөлләнгән. Йер сөргәннәр, щәщкәннәр, утыртҡаннар.

Нарат, ҡайын, усаҡ, имән, щаған үсә. Пошой, бүре, ҡуйан, төлкө бар.

Шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – баҡща жиләге, угол – пощмаҡ, божья коровка – алла бабай тараҡаны.

Отец – этий, мать – инәкий, бабушка – ҡарт инәй, дедушка – ҡарт этей; тесть – бабай, теща – әбий; младший брат – энекәщ, апайым; младшая сестра – сеңлекәщ, апайым; старший брат – абзыҡай, старшая сестра – апа.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ИМАНҒОЛ АУЫЛЫ

Бәхтийәров Рафаил Мирғәли улы, 1950 йылғы

Бына Иманғол музейы инде. Биш-алты йыл элек ҡызыҡһына башланым. Иске әйберләр күрә башлыйсың.

Туғандар шәжәрәсе бына. Бикмет Бигашев дигән кеше булған. Туғыз нәсел бар. Безнең ун биш нәсел бар.

Башҡортлар килгән. Нурикәйдән киткән инде. Әсфәндиәров китабы буйынща.

Бәбекәй мең сигез йөз туксан икенще йылғы, Нурикәйзән кәләш алған. Үлеп киткәщ, ҡатынын энесе алған. Элек шулай булған иде.

Шәжәрәне үзем эшләнем. Бахтийар татар булған. Ҡазан йағынан күщкәнләр. Нуркәй – нигез салған. Бында күщкәндәр дә, Яңы Нөркәй дип атағандар.

Мулла булды. Ике ауылға имам булып йөрөнө. Ғәфүр Зарипов дигән кеше. Пленға эләккән. Нимессә өйрәнеп ҡайтҡан.

Йосоп дигән кеше. Йосоп Фаррахов колхоз өсөн күп эшләне.

Иманҡол соҡоро бар. Тарихтарҙы төҙөйөм.

Шәмсиә аҡланы – шулай кеше булған. Анда бесән сапҡан.

Хужабай жире – Хужабай тигән кеше булған.

Барый хуторы бар. Аның тәресе булған.

Тәрәнтә аҡланы – Петр (класташ) жире. Бесән саба иде.

Хөснийә ҡойосо бар иде. Бөттө.

Йософ ҡойосо бар иде. Ҡороно.

Бәрей тыҡрығы – халыҡтан ары йөрөдө, өйө лә ауылдан ситтә иде.

Иманғол переписта баш ғаилә дип бирелә. Бабайлар әйтеүе буйынща, мең туғыз йөз ун сигезенще йылдан сүз бар. Анда ауыл булған. Кейектамаҡ дигән ауыл бар. Улар бер ауыл булып йәшәгән. Бер мәктәп, бер колхоз.

Нәселдәрҙе ҡушсаң, бересе-бересе ҡушылып киткән. Музейға киләләр. Ҡарайҙар.

Асфандияров китабы буйынща, Башҡорт хуторы булған, диләр. Гражданлар суғышында штабҡа Иманғолда алып килгәнләр. Значит, анда Иманғол ауылы булған. Ҡаран Бишинденән йегерме ғаилә килә. Гражданлар суғышына тиклем ауыл булған. Бер-бересенә бөтөсө туған. Шәжәрә эшләдем.

Биш хутор дигәнендә перепись буйынса Фаррахов дигән бай кеше булған. Бишиндегә күщкән. Шунан кире Иманғолға килгән. Бында йәшәгәс, кире киткән. Шунда ул ҡалған. Балалары ҡалған. Тимербай, Тимерхан улдары. Мең туғыз йөз ун житенще йылда переписта, мең туғыз йөз йегерме бищенще йылда переписта улар йуҡ.

Бабыҡай минеке дә бар. Шулай төзөйөм инде шәжәрәде.

Төрлө әйтемләр бар. Башы йомро диләр – тиз генә үз йағына алдырған кешегә. Ауызынан йел алсын, диләр. Ат дағалағанда баҡа ботон ҡыстырған – файзасы булмаса да, эштә ҡатышып йөрөгән кешегә әйтәләр. Йаҡты күздә йөрөйләр, диләр. Суғылып щыҡ, диләр. Тәртәгә тибеү – тыңламау.

Ике ҡызыҡ хәл сөйләйем әле.

Хөснитден абзый бар. Фәхерғәләм ҡатыны. Аусы иде. Мунщада ҡаты инә иде. Нисек мунса керәсең, дип сорай идек. Аузан ҡайттым да, ди. Мунща төшәм, ди. Щабынам, щабынам, ди. Табанға үтмей, ди. Эй мунща булмады, дисәм, эсе салмағанмын, ди. Мәрәкә кеше иде.

Рәшит абый бар иде. Элек клубҡа киткән. Иптәштәре ҡыззарды алып бөткән, ти, озатырға. Был үзе ҡалған. Бер йер бар иде. Йен-пәрейләр йөрөгән йер. Рәшит гармун тотҡан да, киткән. Ҡараса, арттан бер нәмә килә, ди. Ҡурҡҡан. Айаҡтар эшләмәй, ди. Теге нәмә килеп тотто, ди. Әбей булған. Хөснитден ағайҙың өйөндә туй булған, эсеп ултырған да. Иптәш тап, дигән. Әбейе йалан айаҡ щығып киткән.

Ҡушаматлар бар. Бүре дигән кеше бар. Ҡомсоз булған. Саран булған. Мөғәллим дисәң, кеше аңламый. Пәрей Харисы дигән кеше, гел йанғызы йөрөгәщ. Бурсыҡ дигән кеше. Тәпәш, йыуантыҡ кеше.

Азбар эйәсе булған. Сыйыр бызауласа, ишек шаҡыған. Өй эйәсе бар. Сөйлийләр иде. Зур су булмағащ, су инәсе йуҡ.

Имән күп булған. Икенсе версия бар. Имән атамасынан ауыл сыҡҡан диләр. Усаҡ бар. Өй усаҡтан төзөйләр иде. Йерек бар.

Чүмәлә – стог сена.

Ҡазан. Щүлмәк. Ҡуштабаҡ. Мийщ – мейес. Түшәм. Идән – иҙән.

Азбар. Сәнәк. Көрәк. Пыщҡы.

Щүмещ. Баҡращ – половник. Йомро – стакан.

Ҡарлыған – смородина. Бәрәңге. Щөгөлдөр. Нарат – шыршы. Щетләүек.

Уйындар бар. Клюк уйыны. Метр на метр сызасың. Биш-алты йегет уйнай. Бәреп уйнайың. Туп ташлап, бита бәрә инде. Кем өлгөрә, жиңә.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

КЕНДЕКТАМАҠ АУЫЛЫ

Хәлиуллин Наил Кәшмулла улы, 1958 йылғы

Беззең ауыл Туймазынан йегерме чаҡрым, Өсән йылғасы буйында урынлашҡан. Кендек белән Өсән йылғасы тоташҡан урын, шуға күрә ауылдың исеме – Кендектамаҡ. Ауылдың исеменең сығышы турында версиялар күп кенә, ләкин иң дөрөс варианты: бер мең биш йөҙ дә туҡһан алтынчы йылда безгдең ауылдан үткән татар ғәскәре. Шулар Өсән йылғасында ҡунғандар һәм үҙҙәрен Һуҡундыҡ дигәндәр. Шул сүз трансформация белән кендеккә барып эләккән. Кендектамаҡ йылғасының ҡушылған йере кендек һымаҡ. Бер мең дә жите йөз сиксән өсөнчө йылда ясачные татары дигән халыҡ килеп ултырғандар безгдең ауылға, ләкин ауылдың зыйаратында мең биш йөз туҡһан алтынчы йылдағы таштар бар, шуңа күрә быға хәтлем кешеләр йәшәгән бит инде. Документҡа тик бер мең жите йөз сиксән өсөнчө йылда ғына ауыл төзөлгән, дип йазғандар.

Безгдең ауылдан чыҡҡан полковник ауылдың тарихы белән ҡызыҡсынған, үзенең ике томлы китабын әзерләгән. Ләкин аны бастыра алмаған, үзе үлгәч, йазмалары йуғалған. Уның ҡалған туғандары сүзләре буйынча, шушы сөйләгән дәлилдәр дөрөс. Өсән йылғасының исеме бәлким рус йәки чуаштарҙан килеп чыҡҡандыр.

Бер мең туғыз йөз йегерменче йылдарҙа ауылда халыҡ һаны сигез йөз кеше булған. Барсы ла мосолман, ауылда ике мәчет булған. Улар йер эшкәртеү, малчылыҡ белән шөғөлләнгән. Революциянан суң бер мең туғыз йөз утыҙынчы йылда колхоздар төзөлә. Колхоздың исеме "Өч ҡайын" була. Беренче председателе Шәғәбутдинов, анан суң Хөсәйен абзый булған. Бер мең туғыз йөз илле икенче йылда Ғәрәфутдинов Сабир абзый председатель була. Ул ваҡытта Яңы Суҡкул ауылында "Яңы көч" дигән колхоз була, Муса ауылында "Урал" колхозы була. Ошо өч колхоз бергә ҡушылып "Өч ҡайын" исемен алалар. Азаҡ туғыз колхоз бергә ҡушылып, "Большевик" колхозы барлыҡҡа килә.

Кендектамаҡ ауылында ике мең ун икенче йыл мәсет төзөлдө. Минең этийем дә, әнийем дә намаз уҡығандар. Мәчеткә һәр халыҡ йөрөй, һәр бәйрәмдәрҙе үткәрәбез. Ҡорбан, Мәүлит, Жомға бәйрәмдәрен үткәрәбез. Балаларға исем ҡуштырабыз. Баланы айағы белән ҡиблаға ҡаратып йатҡырасың, этий-әнисен ҡотлайбыз. Әл-Фатиха сүрәһен уҡып башлайбыз. Башта баланың уң йаҡ ҡолағына азан әйтәбез, анан суң исемен әйтәбез. Сул йаҡ ҡолағына кәмәт сүзләрен әйтәбез. Кәмәтте ҡысҡа ҡына уҡыйҙар. Баланың исемен өч тапҡыр ҡабатлап әйтергә кәрәк. Баланың этий-әнисенә теләктәр әйтәбез, шулай уҡ туғандары бүләк бирә, үз теләктәрен йеткерәләр.

Ҡорбанға сарыҡ, кәжә, ҡуй, сыйыр, дөйә малы йарай. Бер кешегә бер сарыҡ ҡуйыла, ә сыйыр булса, биш кешегә, дөйә булса, жите кешегә. Сарыҡ алырға хәле булған һәр бер кеше, ир-ат булсынмы, ҡатын-ҡызмы, ҡорбан чала ала. Сарыҡ малы бер йәшлек, йаҡшы ашатылған, бөтөн йере сау булырға тейеш. Ҡорбан чалғанда Ғәйет намазы уҡыла. Ҡорбан өчкә бүленә. Бересе хужаның үзенә, икенчесе туғандарына, өсөнчө өлөшө тәхирләргә бүленә.

Никах үткәргәндә без йәштәрҙән шаһәдәт әйттерәбез. Баштан ҡыз кеше үзенең ризалығын бирә, шунан кейәү кеше. Азаҡтан туғандары даһәр бирә. Ике ир-ат, бер ҡатын-ҡыз шаһит була ала. Улар йәштәрҙең ризалығын ишетеп ултырырға тейештәр. Үзем бер мең туғыз йөз сиксән өсөнчө йылдың апрелендә кәләш алдым. Мин ҡатынымды урлап алып киттем, аның этийләре ҡыздарын миңә бирмәйем тигәйнеләр. Бер ауылға барып тора башладыҡ, анан суң ата-әсәһенең ризалығын алдым.

Кендектамаҡ ауылында "Саумыһығыҙ, ауылдаштар!" кеүек халыҡ бәйрәмдәре, осрашыуҙар ғаиләләрҙә үҙ-ара татыулыҡты, быуындар бәйләнешен нығыта, ауылдарға йәм бирә.

Ауылда Түбән оч, Арйаҡ-Кендек йылғасының арйағында Чуаш урамдары бар. Ауылыбызда элек чуаштар булған. Безгдең нәселебездә Ҡазан татарҙары диләр.

Шиповник – гөлжимеш, земляника – жир жиләге, клубника – баҡча жиләге, малина – ҡурай жиләге, черепаха – ташбаҡа, лягушка – баҡа, божья коровка – Антон бабай ҡондозо, бабочка – күбәләк, слякоть – батҡаҡ, колодец – ҡойо, угол – почмаҡ, шәп аҡҡан һыу – урғылып аҡҡан су, йырғанаҡ.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

КӘКРЕБАШ АУЫЛЫ

Сафуанов Әнәс Мосағит улы, 1938 йылғы

Кәкребаш – кеше исеме ул. Без бәләкәй щағында Хәмзә дигән кеше, кәкре башмаҡлы кеше килгән, дип аңлатаҙыр ийе. Кәкре башмаҡлы кеше, жәнәсе. Шунан икенщесе, безнең мына туғай, Тимер Арслан йараҡкан

туғайлар – кәкре-бөкрө. Шуңардан щығып дип оло кешеләр аңлатаҙыр ийе безгә. Соңодан бынау Әсфәндийәрофтан килеп щыкты, Кәкребаш кеше булған, дип. Ул ҡыр йылан кешесе, мында күщеп килгән, оброктан ҡащып. Шунан урманны кисә-кисә кергәннәр ҙә, шунан ағащларны төпләп, щәщеп, утыраҡ тормошно беренще тапҡыр башлаған кеше Кәкребаш мирза. Улар икәү булғаннар – Кәкребаш һәм Исмаил. Екатерина указы буйынща, башҡортланы крепостной итәргә йарамаған, аларны щуҡындырырға ла йарамаған, башҡортларға тейҙермәгән ул, аларға льгота күп булған. Кәкребаш шунда ултырған. Шунан ҡалған нәсел инде без.

Ҡызыҡсынып китеп шәжәрә мәсьәләсе, нәсел мәсьәләсенә кереп кителде инде. Шулай итеп шәжәрә төзөргә туры килде инде, башладым инде. Ул шәжәрә төҙү шул хәтлем мауыҡтырғыщ, аңардан щығып китеп булмай бер нищек тә. Шунан, шәжәрә төҙүнең ике йағы бар: шәжәрә бит инде илнең тарихы, ауылның тарихы, безнең ата-бабалар тарихы.

Икенщесе – шушы шәжәрә төзөгән ваҡытта ғөрөф-ғәҙәтләргә кереп китергә туры килде. Фольклор, ғөрөф-ғәҙәтләр жыйылды. Ғөрөф-ғәҙәтләр шул хәтлем күп, арыу ғына ғөрөф-ғәҙәтләр онотолған, жуҡҡа щыҡҡан булып щыкты. Бик ҡызыҡ булды ул.

Бында йалан щәщкәләре бик күп инде ул. Ҡоңғороу щәщкәнең төрлөсө бар, зәңгәре бар, алсу төстәгесе, алар барсы ла бар. Кәкребаш йағының данлыҡлы ландышы. Урман эщендә ап-аҡ булаҙыр ийе. Без бәләкәй щағында шуны жыйып, бәйләп, тасҡа салып, жәйәүләп жалан тәпи Туймазының базарында сатып, китаплар, дәфтәрләр алаҙыр ийек. Жаланға щыҡҡащ, ҡузғалаҡ, йуа, ҡымызлыҡ ашыйбыз. Кәзә саҡалы – бик опасный үлән. Шунан соң ҡамыш төбө ашайбыз. Йаз көнө умырып ала, шуларзың тамырлары өлгөрә, өлгөргәщ, ул крахмалға әйләнә, барабыз да шуны кисеп алып, әрщеп, шуның крахмалын суырып, уртасы ҡаты аның. Ҡамыш тамыры ул особый, ныҡ таралып пешкән бәрәңге шикелле крахмал ул. Ап-аҡ төстә була ул әрщегәщтен. Әкренләп житешә ул жәй уртасына. Аның житешкәнен көтмәйбез, барабыз да, жыйабыз да, ущаҡ жағып ущаҡта пешерәбеҙ. Пешкәщтен әрщеп, эщен ашыйбыҙ инде.

Һәр атаманың үзенең тарихы бар. Бына беҙнең "Щәщкә бәйрәмен" Үәли әрәмәсендә үткәрәләр ийе. Үәли бай булған. Аның жире булған ул.

Кәрим туғайы бар. Кәрим бай, атаҡлы бай, аның үзенең туғайы.

Шунан соң, Ғәбит байы. Мынсы да шул кеше белән бәйле инде. Таулы-щоҡорло жир, аның пещәне әйбәт була. Ғәбит байы ғына диләр аны. Уйсыу жир. Жиреклек урманы бар. Ҡаршы йаҡта – усаҡлыҡ.

Уртатау жаланы бар. Аның пещәне шәп була. Уртатаузың уртасында йуалыҡ, ҡузғалаҡ. Шунан соң, Маржа сабыны. Байар жире. Фин байары булған мында, үзе йәшәгән Петербургта, жире мында булған аның. Ул мирас буйынща килгән. Ул бик ҡызыҡ ул. Байар жиренең иң ҡызығы шунда, коллективизация башланғащтын, щуалыщ ваҡытында талап, алып бөтөргәннәр. Шунан байар хатыны Калининға барған. Калинин тегенән указ жибәргән: "Бу подданный, быны энәсенә лә тийәргә йарамай". Финский подданный бетмәгән булған. Бөтөнөсөн кире биргәннәр. Бер ломын табалмағаннар, шуны таптырған теге.

Щуҡынмыш туғайы, унын ике төрлө аңлатмасы бар. Берсе – урыс жире булған, щуҡынған урыс жире. Шунан икенщесе – без белгәндә ул Ыҡ аша илле-алтмыш метрға керҙе беззең йаҡҡа, теге йаҡта утрау булып ҡалды ул татарларға. Шунда инде, йәнәсе, кергәщтен теге бай щуҡынған икән, Татарстанға китте минең жир, дип әйткән, имеш. Шунан ҡалған.

Фронтон – өйнөң йөзө. Мин инде мансарда белән йасадым. Матща, түшәм, тәрәзә, диләр бездә. Гөбө. Жегерләү щығыры. Орщоҡ. Сөлгө. Әбекәйнең станы бар ийе. Ҡара Зиректә инде. Мин суҡҡанын ҡарап торадыр ийем. Шүре. Жолпо. Таралып киткән кешене жолпо кеүек, диләр. Бәрәңгенән кәкре пешерәләр. Иң исән ҡалдырғаны – ҡатыҡ. Шунан соң бәрәңге, пищтә тәгәрәтеп пешергән бәрәңге. Суда пешергән бәрәңге. Тоз. Шунан талҡан. Дур инәй – тетя, со стороны отца. Дур инәй шуның белән тартып ултырғаны хәтердә. Дур әтәй – дядя, әткәйнең абзыйсы, со стороны отца. Абзыҡай – әнкәйнең абзыйсы, со стороны матери. Әнкәйнең абзыйсы бар ийе – Шәрифйән абзыҡай. Түтәй – әнкәйнең апасы, со стороны матери. Бианай, биатай дип килен кеше әйтә. Ҡәйнеш дип ир-ат жаҡлап әйтәбез, шурин. Ҡатын йағынан йанағай дип әйтсә – жиңгәщәсе әйтсә, ул – ирҙең ҡустыһы була. "Йанағай – йарты ир, ир булмаса – бөтөн ир". Боронғодан ҡалған сүз. Аның мәғәнәсе бар.

Урам исемдәре бар: Төбәк, Түбән ощ, Жуғары ощ, Арйаҡ, Бу йаҡ.

Иске зират әле дә бар. Дур әтәй әйтәдер ийе, щирмещләр зираты, дип.

Ат йеккәндә иң башта тәртә. Тәртәдә була түшлек. Түшлекнең арт жағында арҡалыҡ. Тоже ҡайыш шушындый. Ыңғырщаҡ аша ҡуйыла торған ҡайыш. Иң беренще жөгән инде, билгеле. Жөгәнгә ҡарап кешенең престижы. Тәңкәле жөгән. Мунщаладан үрелсә, ул ноҡта була. Ул иң булдыҡсыз кешенең була ул. Ноҡта белән генә аның аты, ноҡта белән генә, диләр, ул пүштәк кеше. Ә теге тәңкәле, төрлөщә тәңкәле, ыңғырщаҡ та тәңкәле, ҡамыт, дуға, ауызлыҡ, түшлек, аны бауырлыҡ та диләр. Кашауайлар булды. Ул байларский. Колхоз председателе тарантаста инде. Первый секретарь Хабибуллина килде. Без жыйылдыҡ ресорлы арба күрергә, тимер ресорлы, мына шундай крылосы да бар. Шундый ат белән килеп туҡтаҙы. Атын бәйләҙе. Без сырып алдыҡ та ҡарайбыз. Ҡарале, селкетеп тә ҡарайбыз тегене. Первый секретарь. Без брищка белән бәрәңге ташыйдыр ийек. Ике ат жигелә анда.

Щана, утын щанасы бар, үрәщәле щана бар ийе. Аның арты йуҡ үрәщәле щананың, ул базарға-мазарға йөрөй торған, әйбер төйәп. Утын щанасы бит инде бынаулай жәйенке. Ә үрәщәленең артҡа табан килә, алғы йаҡ ҡаплаулы. Ҡунаҡҡа байлар инде, бай дип инде, важныйыраҡ кешеләр инде кашовка белән. Безнең Шәрифйән абзыҡайлар киләдер ийе Татарийадан Ҡара Зиректән, тун, толопта. Ул толоп белән өшөрлөк булмай, аның жаҡасы бына шундай бейеклектә. Төп без белгәндә оло йәштәгеләр, щикмән тулаҙан, аның өстөнән

киндер ыштан. Щикмән, аҡ ыштан, аның өстөнән киндер ыштан, тула ойоҡ, щабата – хәзер дә хәтердә. Щәкән жиле диләр ине северный жилне. Эх, Әхмәтжән, Щәкән жилләре дип барған икән, дип. Татар Щәкәне мында, Рус Щәкәне былайыраҡ. Ҡулға – бәйләнгән бейәләй. Башҡа кийәләр дәрәжәсенә ҡарап, байлығына ҡарап. Мескен бүрек кейгән дигән сүз дә бар ийе.

Безнең әбекәй тапҡыр сүзле ийе, тапҡыр сүзләрне әйтәҙер ийе гел, "Айағың тәпелдәмәсә, ауызың щәпелдәмәй", – дип. Элек шулайыраҡ ийе шул. Әзерәк щинай башласаң, нитә башласаң инде, "Элгәре бу сирле ийе, быҙау тибеп үтерҙе", – дип үртәп әйтәҙер ийе.

– Үтерҙе тип ҙ менән әйттегеҙ. Ҙ өнө һаҡланған тип әйтергә буламы?

– Ике төрлө әйтелә. Андый сүләшеү ҙә бар, быңдай сүләшеү ҙә бар. Ҙ өнө лә, з өнө лә бар. Бездә башҡортлоҡ, башҡорт теле нык саҡланған. Без Татарстан белән ҡырыйҙа булғащтын, Кәкребаш ауылы татар ауылы булып хисаплана. Әммә ләкин мына сүләшеүҙә нык башҡорт йолалары, башҡорт сүзләре күберәк. Сүләшеүҙә. Бармайым, ҡайтмайым, эшләмәйем, күрмәйем, белмәйем.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Төхвәтуллина Зөләлә Рәис ҡыҙы, 1967 йылғы

Ҡаз өмәсенән тыш без йаңа "Кар суы йоласын" күрсәттек. Буразна бәйрәме, Сөмбелә бәйрәмнәрен бик гөрләтеп үткәреп жибәрдек безнең мәдәнийәт йортонда. Былай эшләр гөрләп бара. Үткән йыл Шәжәрә бәйрәме үткәрҙем. Республика күләмендә булды инде ул. Әлеге уаҡытта инде мин башҡорт милли кейеме буйынса Ҡусҡар бәйрәме мастер-класс әзерләп йөрүем. Күп уйлаҙым. Матур бәйрәм булащаҡ инде. Мин инде бу бәйрәмне төнйаҡ-көнбатыш башҡортлары белән тәмамларға жыйынам. Мин үземә лә костюмдар тектерәм, үзебеззең йаҡ башҡортларының. Һәр берсенең костюмын күрсәтеп, сөйләп үтергә ийе. Шуға нык әзерлек бара бүгенге көндә. Эшләгән эшләр ҙә күп инде ул.

Мәҙәнийәт йортонда эшләү дәүерендә бик күп йолалар үткәрелде. Алар ғөрөф-ғәҙәтне йәш буынға өйрәтергә һәм боронғо йолаларны саҡлап ҡалырға тырышыу сәбәпле үткәрәбез инде.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ҠАНДРА АУЫЛЫ

Абрарова Миңнезадә Шәмсетдин ҡыҙы, 1938 йылғы

Уфа районы Нөрлө ауылында тыуҙым. Ҡәдерле әтийем – суғыш ветераны Шәмсетдин Сәфиуллин бер мең туғыз йөз ҡырҡынчы йылда вафат булу сәбәпле, дүрт баланы әнийем үзе генә үстерде. Бала чағым ауыр суғыш йылларына тура килде. Туғыз йыллыҡ мәктәпте тамамланым. Туймазы районына бер мең туғыз йөз сиксән өчөнчө йылда килдем. Ҡандра ауылында мал симертеү комплексы асылған иде, шунда ғаиләм белән эшкә килдек. Туған ауылымда аллергия белән интектем, аллергиянан ҡасып килдем. Комплекста мал симертеү операторы булып эшләдем. Бер мең туғыз йөз туҡчан өчөнчө йылда хаҡлы йалға чыҡтым. Хәзерге көндә төрлө түңәрәкләргә йөрөйем, "Хазина", "Умырзая" ансамблдәрендә жырлайбыз. "Туймазы хәбәрләре" дигән гәзиттә шиғырларым басылып тора.

Алдан Ҡандра-Ҡотойда йәшәнем, хәзер Ҡандрала торам. Күрсәтерлек йерләребез күп. Йәрмөхәмәт басыуында Ташмич дигән шишмә бар. Өч урындан су аға. Үзе мичкә оҡшап тора. Ҡандра-Ҡотой ауылына Татлыбай шишмәсе килә. Бик матур йерләрдә торабыз. Ҡотой ауылын икенче туған ауылым дип йөрөтәм.

"Башҡортостан"дигән шиғырым бар.

Башҡортостан дигән илем бар,
Анда татыу барлыҡ халыҡтар.
Башҡорт, марий, рустар, татарҙар,
Берсен-берсе дуҫ дип таныйҙар.
Ҡатнаш ғаиләләр бихисап,
Уй, хыйалдар бергә, эш уртаҡ.
Аларҙан туған сабыйҙар ҙа
Бәхетлеләр булыр, табыр үз йулдарын.
Тик именлек булсын илемдә,
Имен илдә бәйрәм, эше лә.
Күңелендә жырлар булғанда,
Жырлай-жырлай эшләй кеше дә.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

Байбурина Гөлнур Мөдәссир ҡыҙы, 1967 йылғы

Бүздәк районының Зур Өштөбә ауылында тыуҙым. Был ауылға килен булып төштөм.

Утыз өч йыл тәрбийәще булып эшләгәннән соң, мине Татьяна Анатольевна мәдәнийәт йортына чаҡырып алды. Өч йыл шушы клубта эшлим, шушы ваҡытта спектаклдәр ҡуйдыҡ, Мостай Кәримнең йөз йыллығына "Ай тотолған төндә" спектаклен әдерләдек. Мин бында Тәңкәбикә ролен башҡардым. Миңә хатта Байбисә дип

ҡушамат та ҡуштылар әле был спектаклдә чығыш йасағаннан соң. Халыҡ ныҡ йылы итеп ҡабул итте. Ауыллар буйлап та йөрибез. Эштә ҡызлар ныҡ йардам итте. Шушы спектаклне башҡарып чығардыҡ һәм конкурста лауреат булдыҡ.

Шушылай спектаклдәр ҡуйасы килеп китте, аннан инде фольклорны да ташлайсы килми.

Без бердәм, бик тату. Бер конкурстардан дә читтә ҡалмыйбыз, һәр ваҡыт урындар һәм дипломдар белән ҡайтабыз.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

ҠАНДРАКҮЛ АУЫЛЫ

Баһауетдинов Раян Талбетдин улы, 1952 йылғы

Үз ихатамда ике музей бар. Беренче музейҙы ачып жибәреүдә Гашимов Фәсим белән Фәтхисламов Иректең йардамы бик зур булды. Без өч класташ, өч таған, өч айаҡ. Без бер-беребезгә һәр саҡ йардам ҡулы сузабыз. Фәсимдән мин йүнәлеш алдым, күп әйбер алдым. Читтән ҡайтҡас, туған йаҡты нығыраҡ сағыныуым сиҙелде.

Музейҙың беренче мөйөшөндә балыҡчы ҡоралдары. Иң беренче ат ҡылынан эшләнгән ҡармаҡтар бар. Шунан суң, ҡурғаштан ҡойолоп эшләнгән йатҡырма дигән алабуға, шүкә ҡармағы бар. Барысы ла ҡулдан эшләнгән. Балыҡтан тыш, ҡуйанға, бурсыҡҡа, бүрегә ҡапҡандар бар. Киләһе мөйөчтә эш ҡоралдары китә. Утыз биш төрлө балыҡ сөнәренә кирәкле ҡомартҡылар бар. Унан тыш, ағач эшкәртеү буйынча инструменттар, революцияға хәтлемге дюймовый ачҡыслар бар. Ул ачҡыстар хәзер ҡулланылмай, безгә Американан килгәндәр. Американа үлчәү берәмеге дюйм булған. Шушы ачҡыстарҙа йылы, ҡаласы йазылған. Шунан, уң йаҡҡа табан жите метрлы балчыҡ көршәге бар. Сауыт-сабалардан май, эремчек, ҡаймаҡ саҡлағыс сауыт бар. Без уны май чаҡлағыс, чиләк, дип йөрөтәбез. Элек шул ағачтарға сөт азыҡлары салып, баҡа төшөрөп базда саҡлағандар. Биш литрлыҡ чәйнүк бар. Бер кинофильм ҡараныҡ, унда Бөтөн Донйа суғышында салдат атакаға бара, сул йағында шул чәйнүк эленеп тора.

Бездә балаларды йоҡлай торған урынын бәллү диләр, ә арбаға салып йоҡлата торғанын чәңгелдек диләр. Элек чәңгелдәктәргә пружиналар бик ҡиммәтле булған, шуға минең әтийем пружинаһын ағачтан эшләне. Ул сына дип тә ҡурҡмайһың, бик ыңғай тирбәлә.

Музейҙың киләһе мөйөчөндә тимер йоҡлағыч, анда парчалы әйберҙәр, меңдәр тышлығы, ковер бар. Иң суңғы мөйөштә Ленин бабайдың бюсты тора, пионер галстуктары, мизалдар һәм ҡанлылардың йылы бүреке, күшәге, сырған чалбар, кәжән, ойоҡ, чабата эленеп тора.

Икенче музейҙа мич, мич алдында ҡомған тора. Мичтең ауызы, эчендә ипи пешерәбез. Инвентарҙан күмер тарта торған, соҫҡо, ут торонбаш, кисәү ағачы, табағач, чәй ҡуйарға таш бар. Мичтән йылы чыҡмас өчөн йүшкәсен тартып ҡуйалар. Мичтең йүшкесен йапҡач, өстөнә менеп сөйәк жылытҡандар. Мич өстө жылы була. Стенала сауыт-сабалардан йулпыч, иләк, ҡалайҙар бар. Йулпычҡа он салып индергәндәр. Түрҙә чәңгелдек эленеп тора. Пружинаһы ағачтан эшләнгән. Башта иң сифатлы, ҡыйбат әйбер – чүрлек йата. Сундуҡта иң затлы әйберҙәр саҡлана. Иртән уйанғач, кешеләр меңдәрен балалар тапамаһын өчөн киштәләргә алып ҡуйғандар. Ипи пешерсәләр ҙә, песи менмәсен дип, шул кәштәләргә ҡуйғандар. Музейҙың йартысын шаршау бүлә. Унда әүернә – минең тамғам төшөрөлгән. Өстәлдә чәй эчә торған чынайаҡ, чынайаҡ асты ултыра. Музейҙан чығып барғанда йүкәнән үрелгән бау эленеп тора. Элекке пальто, шуба, эшләпә.

Ихатамда ҡулдан эшләнгән чана бар. Шушы чана белән ҡыш көнө бәләкәй чаҡта утын, салам, печән ташый торған идек. Бездә ат булманы, үзебез ташыныҡ.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

Гашимов Фәсим Шәмсимөхәмәт улы, 1953 йылғы

Ҡандры ауылында тыуҙым. БДУ-ның тарих факультетын беттем. Күп йыллар мәктәпләрдә тарих, география фәннәренән уҡыттым. Азағынан инженер да булып эшләдем. Уникаль хәл – Ҡандрыкүлнең дирекциясы төзөлдө, мин шунда директор булдым. Тәбиғи парк итеп эшләтүгә мин ирештем. Машиналар алынды, үзенең базасы булған, андый ис китмәле шәп парктар йуҡ әле безнең республикада.

Ҡандракүл ул боронғо Ҡанлы волосе территориясында урынлашҡан. Ҡанлы волосе элек-электән булған. Ҡанлылар алар урта ғасырның иң көчлө дәүләтләренең берсе булған. Оғузлар һәм уғырлар, ҡыпчаҡлар. Башҡортостанда бит инде бик күп милләт халҡы йаший. Алтай, Урта Азиянан бик күп халыҡлар күщкән. Суңынан алар барсы бергә дуслашып, берләшеп, бер милләт булып ойоша. Бер генә милләтнең дә чиста бер халыҡтан килеп щыға алмаған. Әле лә шулай. Движение була ул.

Рус милләте – ул иң йәш милләтләрнең берсе булып санала. Төрки халыҡларының влияниесенда. Культурала һәр бересе конкурировать итә. Һәр бер халыҡ үзенең ғөрөф-ғәдәтләрен дауам итергә тырыша. Хәзер глобализация бара. Инглиз, ҡытай телләре ныҡ тарала. Жәмғыйәт ныҡ алға китә. Ҡайсы ил экономик, культура йаҡтан алға китә – шуныҡын ҡабул итергә тырыша. Бөтөн донйада алға китеш бара.

Ҡанлы волосе төзөлә. Ул ун туғызынщы ғасырға щаҡлы килә, анан соң Рус дәүләте бу волостларны бөтөреп, йаңа административный территориялар йасый. Без иң беренще Ҡандра районы булғанбыз, хәзер инде

без Туймазы районы булып йөрийбез. Һәр ваҡытта ла шулай үзгәрешләр барған. Тимур Алтын Урҙаны тарҡатҡан. Ул кинәт һөжүм итә.

Алтын Урҙа йулы Шишмә районына тиклем үтә. Туҡтамыш Ҡандрыкүл һәм Аслыкүл тирәләрендә үзенең ғәскәрләрен Тимурға ҡаршы жыйа. Тимур үзе ике йөз илле меңләп кеше белән килә, ә мында йаҡынца шул уҡ хәтле кешене Туҡтамыш хан мобилизовать итә. Алар Ҡандракүл йанында барсы да жыйыла инде. Урта ғасырның иң зур суғышы була. Тимур жиңә. Тулысынча жиңеп бетерә алмый, Ҡандракүлнең исеме Хан тора дигән сүзгә тура килә. Ҡартлар әйтеүенщә, элек бында хан торған. Без әле Ҡанлының ҡыр территориясында утырабыз.

Иң зур суғышларның сүзлеге бар, Тимурның суғышы анда "ҡыргел суғышы" дип кертелгән. Бу Шарафутдин абзый язып барғанлыҡтан, иң беренсе стычка безнең Ҡандракүлдә башлана.

Инглиз сүзлегендә "ҡыр күле суғышы" дип кергән, ә безнең илдә исә "ғыргел" дип атала. Ҡанлы волосы элек-электән булған. Ҡаған дигәнде аңлата. Ҡан хан дигән сүзгә ныҡ йаҡын. Европада "ураҡан" сүзе бөтенләй булмаған, Американы асҡаннан соң ғына, был сүз индеецлардан килеп, артабан да тарала башлаған. Ураҡан – жил Алласы дигәнне аңлата. Уғырларда Хан, Ҡаған сүзе бик боронғо булып йөрий. Без, хәйерле иртә, дип әйтсәк, индеецлар, хәйерле таң, дип әйтә. Безнең лингвистик бәйләнеш бар. Ҡыпщаҡ теленең роле ныҡ зур. Башҡорт, татар телдәре барсы да ошо төркөмгә керә. Был ике тел бер-берсенә бик ныҡ йаҡын. Дөйөм төркилек була.

Баймаҡ районында ҡазаҡлар белән бәйләнеш күренә. Тәбиғи лә, тел йағыннан да. Башҡорт менән татар теленең тамырлары элекке быуыннарға барып тоташа.

Менә бездең ауылда Эт имгән нәселе бар. Зәки Вәлиди үзенең китапларында сак халҡы турында йаза. Бына әле соңғы йылларда ғына Ҡазахстанда алтын кеше таптылар. Алтын кийемдә, суыҡтан табып, реконструкция йасалды. Зәки Вәлиди, сак халҡы ул – Эт имгән нәселе халҡы, дип аңлатма бирә. Эт культы булған, аларны йәберләргә тырышҡаннар. Сак халҡы зәңгәр күзле, сары сәсле, аҡ тәнле булғаннар. Әйткәндәй, Белорет районында ла шундай кешеләр бар. Шушы исем буыннардан буыннарға щаҡлы килеп, Белорет районының Әбсәләм ауылы – Эт имгән ауылы дип башҡорт фольклорына да ингән. Бу ҡыпщаҡлар аша килеп кергән. Сак халҡы шулай таралып, башҡортлар һәм ҡырғызлар арасына да кереп киткән. Әйткәндәй, ул Европада ла ныҡ таралған. Шуға ла инглиз теле сүзләре белән ҡайсы бер татар сүзләре ныҡ оҡшаш.

Ул йаҡта культура күпкә көщлөрәк булған. Татар белән башҡорт телен берләштерергә лә теләмәгәннәр, шулай да аларның айырмасы бик ныҡ зур ул.

Башҡорт халҡы элек-электән булған, үсешкән, төрлөләшкән.

Безнең элек Ҡандрыкүл тирәсендә ҡуллар булған. Һәр бер ҡул үзебезнең ауыл кешеләренең биләмәләре булған. Бурай, Буранғол, Мин ҡулы бар.

Ҡул дип атала, щөнки ҡул кебек биләмә. Гәрәй бүләге бар.

Язы дигән сүзгә иғтибар бирер кәрәк. Мәсәлән, Туймазы, Уязы, Ауырғазы, Көйөрғазы. Был боронғо төркилектән килә.

Тоймаҡ – башҡорт сүзе, татарларда йуғ ул.

Сөн йылғасы. Ҡомнар дигәнне аңлата.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

Зиннуров Тәбрик Хәбип улы, 1950 йылғы

Иң беренче үзем бенән таныштырып үтәйем. Таныштырыуҙы ошо әйберҙән башлайыҡ. Бына бында йаҙылған бөтәһе лә. Тәбрик хәҙрәт Зиннуровтың шәжәрәһе. "Башкиры рода Канлы". Был әсәйем йағынан шәжәрә.

Икенсеһе атайым йағынан. Ошонан киләбеҙ инде. Усман дигән кешенән. Быйыл беҙҙең ауылға өс йөҙ йегерме йыл була. Ошо байрамды матур итеп үткәреп йебәрергә кәрәк. Беспартийный. Ҡарт та, йәш тә түгелмен әле мин. Сығышым менән Ҡандрынан булам, Ҡанлы башҡорто мин. Атайым дә, әсәйем дә башҡорттар. Беҙ үзебеҙҙең башҡорт икәнебеҙҙе бала саҡтан белеп, тойоп үҫтек. Нәҫелем – Ҡанлы. Мин был ауылдың хәҙрәте булам.

Ауылыбыҙ Ҡандракүл тип атала бит инде. Бында өс төрлө вариант йөрөй. Беренсеһе, имеш, бында Хан торған. "Хан тора" тигән һүҙҙән алынған. Туҡтамыш хан. Икенсеһе, беҙҙең элекке өйҙәрҙең бүрәнә араларына ҡандраҡ ҡуйалар (мүк). Ана шул исемдән алынған. Миңә Ҡотой ауылынан Флүр ағай, "ҡыуандыра" һүҙенән алынған, тип әйтте. Балығын да, мүген дә биреп ҡыуандыра. Мин дә был вариант менән килешәм, сөнки беҙҙең олатайҙарыбыҙ бер ваҡытта ла ла, күлгә керәбеҙ, тип әйтмәнеләр. Улар һәр ваҡыт, Ҡандрыға инәбеҙ, тип һөйләне. Иң беренсе ауыл беҙҙең "Пятачок" тип йөрөтөлә. Ауыл икегә бүленеп йәшәй. Мәсет төҙөнөк. Уны элекке иҫке урынына һалдыҡ. Бер мең туғыҙ йөҙ утыҙ һигеҙенсе йылда мәсетте йемерәләр, шунда минең өләсәйем нигеҙҙең ташын булһа ла ҡалдырыуҙарын һорай. Мин унда ултырырмын, ти ул. Ул таш беҙҙең ҡапҡа алдында торҙо. Йаңы мәсетте һалғанда, шул ташты мәсет аҫтына керетеп һалдыҡ инде. Әйткәндәй, беҙҙең ауылыбыҙҙа йылғалар йуҡ. Серекҡүлдән генә төшә. Күпере бар, шунан һыу ағып төшә. Исеме йуҡ инде ул. Ҡотой ауылы йағынан ваҡ-төйәк шишмәләр ағып төшә. Улар күлгә килеп ҡушыла. Элек Кендек күлдән ағып йатҡан. Кендек тип аҡҡан йерен йөрөтә торған инеләр, һуңынан быуып күмелде инде ул. Тәрәнлеге лә һайыҡты, һуңынан төшөрҙөләр. Беҙҙә Пистолет баҫыуы бар, ул ысынлап та пистолетҡа оҡшаған. Шунан беҙҙә

Ҡырҡ бер бағана баҫыуы бар. Кем һанағандыр инде, уныһын белмәйем. Тағы ла Оло баҫыу, Арба ҡулы, Сана ҡулы баҫыуҙары бар беҙҙә.

Беҙҙә иң оҙон урам Озерная тип атала. Башҡортса Күл урамы була. Шунан Яңы урам бар, мин уны Яй килде урамы тип әйтәм, сөнки ферманан ҡайтырға йай килде, уңайлы.

Ауылыбыҙҙа һәр береһенең ҡушаматтары бар. Мәҫәлән, Бычок, Хутор, Утка. Был исемдәр йуҡтан ғына алына ла ҡуйа. Мәктәптә уҡығанда, физкультура дәресенә сыҡҡас, тау буйына алып сыҡҡас, бер бала быҙауға атланған. Бына хәҙер һиңә быҙау тип әйтәбеҙ инде, тигәндәр, шунан Бычок ҡушаматы киткән. Хәҙер ул йегет тә күптән үҫте инде, ҡайһы саҡта Тана тип тә көләп ҡуйалар.

Балаға исем ҡушҡанда Сәнә доғасы уҡыла, шунан Салауат әйтелә. Уң ҡолағына исем-шәриф әйтелә. Мин инде өс мәртәбә әйтәм дә, өрәм. Һуңынан сул йағына әйтәсең, аҙаҡ изге теләктәр йеткерелә. Был Ибраһимдан килә (Авраам). Ҡорбанға йараҡлы хайуандар – кәзә, сарыҡ, дөйә, сыйыр. Бер һүҙ менән, ике тойаҡлы хайуандар. Сарыҡ мотлаҡ бер кеше исеменән генә салына. Сыйырға, дөйәгә йете кеше ҡушыла. Һуңынан ҡорбан таратып бирелә. Ҡорбан да ике төрлө була. Нәзир ҡорбаны була, ул ашалмай, күрше тирәләргә һәм мохтаждарға таратып ҡына бирелә. Беҙ һәр ваҡыт Ҡорбан ғәйеттәре үткәрәбеҙ, халыҡ күп йыйыла.

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

Нәфиҡова Әминә Сабир ҡыҙы, 1941 йылғы

Сығышым менән ошо Ҡандранан сыҡҡан, Әйтәктамаҡ ауылы. Килен булып төштөм. Уҡыманым, белемем йуҡ.

Тарихы буйынса, бында ике йөздән артыҡ өй булған. Мин бер мең туғыз йөз алтмыш беренче йылның туғызынчы майында күщеп килдем. Бөтен өйдә дә йәшләр дә, ололар да бар иде. Ауыл гөрләй иде. Элек ауыл йанғащ, бында күскәннәр. Иң беренще бер генә йорт булған инде ул. Безнең йорт бик зур булды, ул кулаклардан алып салынған. Бер йағында ғына дүрт тәзрә иде. Иң оло өй безнеке булды. Кистәрен бөтөн ауыл безгә килә иде. Әбиләр шунда таҡмаҡларын да, мөнәжәтләрен дә әйтә иделәр. Шунан бейеп тә алалар иде. Мин шуңа да мөнәжәтләрне белеп үстем. Мөнәжәт көйгә салынмый, былай ғына әйтелә ул.

Без табында иң беренсе туҡмаслы аш бирәбез, аннары ит белән бәрәңге, шуннан бәлеш. Азаҡ чәй, компот. Бәлешнең дә төрлөсө була. Рис, изюм белән. Элек безнең әнийләр икенчеләй әзерләгән. Иң башта ҡаз итен тураған, ҡазанға салып, жиңелчә издергән, азағынан ала, ул йомшара. Шунан шушы шурпада рисын бүрттерә. Аннары рисы белән итне болғап, ҡамыр эсенә тутыра. Өстөнә өрөк сибәбез инде. Элек гөбә дигән нәрсә булды. Майны шунда туңдыра идек. Ит бәлешен дә шулай әзерләп була. Бәрәңгесен ҡайнар суға саласың да, күбекләнә башлағач, ит менән аралаштырып, щығарып ҡуйасың. Бер нәрсә дә булмый. Сәйгә без гөбәдийә әзерлийбез. Ул рис менән була. Иң башта рисны бүрттерәсең, жимещен йыуасың, икесен бергә бутыйсың. Азағыннан ҡамыр өстөнә жәйеп салып, өстөнә шикәр, сары май салып, бешереп ҡуйасың.

Сөт аҙыҡтарынан: ҡатыҡ, эремщек, ҡорот, май иретәбез. Ҡызыл эремщекне әзерләр өчен эремщекне ҡайнатып алыр кирәк. Эремщеге төшә бит инде. Икенче кәстрүл алып, шушы сыуын алып, эремщекне суы бөткәнще ҡайнатабыз. Сөтнө башта ҡабартып чығарам, азаҡ күкәй белән ҡатыҡ салып, ныҡ ҡына болғатсаң, эремщек була. Ҡайнатсаң – ҡызыл эремщек була. Эремщектән пирожкилар пешерәбез, бик тәмле була.

Скалка – аҡлау, табаҡ – табаҡ, кәстрүл – мискә, щәркә – ағачтан ҡорып йасалған сауыт, чашка – йомро, ҡалаҡ – аш ҡашығы, чәй ҡашығы, сәйнүк – щәйнүк, сүмес – аш, су щүмесе, мейес – мөржә, пич. Кисәү ағасы – мейес болғатыу тайағы.

Нindий төш күрәбез, шуңа йурыйбыз. Ышансаң – тап килә ул.

Үтеп барған ҡара песигә хәйерле йул теләр кирәк, ҡаршыға эт осраса – уңышлы була. Песи – безнең өсөн дошман.

Корова – сыйыр, быҙау – бызау, үгеҙ – үгез, һарыҡ – сарыҡ, тауыҡ – тауыш, себеш – чебеш.

Мәүлит бәйрәме үткәрәбез, бик күңелле үтә ул. Ул Мөхәммәт пәйғәмбәрҙең тыуған көнөнә бағышлап үткәрелә. Рәбиғәл-әүүәл айының ун икенще кищәсендә үткәрелә. Шуңа арнап йыл сайын Мәүлит үткәрелә. Мөнәжәтләре дә бик күп аның.

Рәғәип кисәһе лә үткәрәбеҙ. Кисен башлана, икенсе көнөнә көнө буйы дауам итә. Айат уҡып, бында шундай мөнәжәтләр әйтәбез:

(Саникина Сулпан Рауил ҡыҙы яҙып алды).

ТУҠМАҠ-ҠАРАН АУЫЛЫ

Вәлиуллин Әмир Шайсолтан улы, 1938 йылғы

Туҡмаҡ-Каран ауылында туғанмын. Анда башланғыщ мәктәпне бөткәщ, Аблайның жиде йыллыҡ мәктәбен бөтөп, аннары Октябрьскиҙа ун класын бөттөм илле алтынщы йылны. Уфада электромеханический техникумды бөтөрдөм. Төрлө урында, төрлө должностә эшләргә туры килде. Туҡсан сигезенще йылдан бирле пенсиядә, ауылға күщтем, ҡайттым.

Халыҡның эщкән суы Ҡаран шишмәсенән булған, аның щыҡҡан жире тау башы туҡмаҡ кебек булған, шуңа күрә Туҡмаҡ-Ҡаран дип атағаннар ауылны. Анда башҡортлар, татарлар йәшәгәннәр инде. Башҡортлар нигез салған. Татарлар бер мең жиде йөз утыз туғызынщы йылны договор белән кергәннәр, сентябрь айында

эшлекле татарлар, тегүщеләр, сауҙагәрләр һәм башҡа һөнәрле татарлар килгәннәр. Ауыл зур түгел ийе, безнең ауыл илле дүрт йорттан килә. Ауыл бәләкәй безнең. Безнең ауыл бик матур урында урынлашҡан, болонлар, урманлар, жиләк-жимеш күп, ҡымыз йасағаннар. Безнең ауыл бик күренекле булған. Шуның өщөн Уфадан йазущылар утызынщы йылларда семьялары белән килгәннәр йал итәргә, ҡымыз эщәргә. Сәйфи Ҡудаш, Ғайнан Әмири, Шәрифйән Ченбарисов. Ауылда йәшәп, ауыл халҡына йәрдам итеп йәшәгәннәр. Ауыл халҡының кереп ҡалған историясенә: Ҡымыҙ өйө арты дип йөрөйләр болонларны. Анда атларны асрап, шунда ҡымыз йасағаннар утызынщы йылларда, әле алтмыщынщы йылларда йасыйлар ийе, мин беләм, барып ҡымыз эщеп йөрөйдер ийек. Халыҡ без үскән ощорда йортларда йәшиләр иде, салам түбә белән йабылған барсы да, ихаталар щитән белән уратылып алынған ийе, урам йаҡлар таҡта ҡойма, ә ихаталар, башҡа йерләр щитән белән.

Ауылның мәщете лә бар ийе заманында. Ул мәщетнең манарасын утыз жиденче йылны кискәннәр. Халыҡ ҡаршы килеп жыласа да, бер нәрсә дә эшләй алмаған ауыл халҡы. Аннары анда клуп йасадылар. Мына клуп булған щорно мин йаҡшы беләм. Анда спиктәкләр ҡуйып, кинолар ҡуйып йөриләр ийе. Без үскәндә, бәләкәй щаҡта.

Печка – мищ, ул кирпищтән. Ипи пешерергә, ущағы бар, ҡазан. Ул ҡазанда аш пешерәләр ийе. Шул уҡ ҡазанда йаңадан щәй дә ҡайнатып алалар ийе. Самауыр бар ийе. Күмер булды, ағащ күмере. Ҡалайдан йасалған сауыт бар ийе ҡапҡащлы. Шунда күмер жыйалар ийе. Көл жыйалар ийе. Ансы йорт сайын задание.

Щабата кейдек. Күтәрмәле щабата, пима булды. Әткәй безнең бик хәстәрле ийе. Бик тырыш кеше ийе. Барыбызға ла итек бастырып, йыл сайын ике кешегә тун тектерәдер ийе. Өс-баш былай бар ийе. Безнең әткәй суғыш уаҡытында Польшада булған. Ул шунда бик ғәжәйеп бер техника күргән. Шуны исендә ҡалдырып, төзөлөшөн өйрәнеп, суғыштан ҡайтҡащ тегермән йасый. Бу тегермән гел ағащтан ғына булса да, бик әйбәт килеп щыға, ике ат, вертикаль тәгәрмәщтә зур, алмаш-тилмәш тупсаға басып торалар, шулай иттереп теге механизмны хәрәкәткә килтерәләр, тегермән эшли башлый. Бу тегермәнгә йөрүще кеше күп булған йаҡын-тирә ауыллардан. Колхозға кергәщ, бу тегермән йуҡҡа щыға. Суғыш ощоронда ҡартлар, хатын-ҡыз көщө белән Өсән йылғасын буып тегермән салғаннар. Бу тегермән салуҙа күп жиһаз Исламов Сәләхетдин ҡул астында эшләнгән. Ул бик йахшы һөнәрще булған. Шуның белән ауыл халҡы интегеп тегермәнгә башҡа йергә йөрөмәгән. Үзебезнең ауылда тегермән булған. Суғыштан соң өщ ауыл Туҡмаҡ-Ҡаран, Аблай, Бәтке колхозщылары көщө белән Ыҡ суындағы буаны бикләтеп, нығытып электр станция төзөдөләр. Аларын мин йахшы беләм. Өщ ауылда да электр лампочкалары йана башлады. Бу Аблай электр станциясы турында бер мең туғыз йөз ҡырҡ сигезенче йылның алтынщы ноябрендә журналист Бикбай бик зур статья йаза. Ул йаҡтыртып китә ауыл тормошон, шулай уҡ колхоздағы йаңалыҡнарны йазып китә. Бу гәзит әле бездә саҡлана. Бар ул, бик зур статья. Бына шундай хәлләр.

Безнең бабайлар, аҡ бабайлар башта Сыған буйына утырғаннар, Сыған дип аталына Кәкребаш белән Туҡмаҡ-Ҡаран арасында, ике шишмә арасына утырғаннар, ул архив буйынща Ғауыл дип аталған. Шунан алар йаңадан күщкәннәр Ҡаран шишмәсе ҡырына. Ҡаран шишмәсе ҡырында бер аз йәшәгәщ, аны ауыл халҡы хәзер ул урынны Иске йорт дип йөрөтә, аның без үскәндә баз урыннары, йорт урыннары билгеле ийе, күщеп ултырғаннар Өсән буйына. Өсәннең Ыҡҡа ҡушылған тирәсенә утырып, шунда Туҡмаҡ-Ҡаран ауылы барлыҡҡа килгән инде.

Минең белгәнщә, мин – Рәхимҡол нәселе, Миңлеғол бабай – аҡ бабайларыбыз, аннары Рәхимҡол, аннары Вәлиулла, бу минең бабам була инде. Без башҡортлар, Ҡырғыз ырыуынан. Рәхимҡол бабайның жиде улы була. Алар бары да Туҡмаҡ-Ҡаранда урнашҡан булалар. Ул жиде улының да минең щерновикта шәжәрәсе бар. Ә шәжәрә төзөдөм шуның Шәрифулла улына, Вәлиулла улына. Ә Вәлиулла минең бабам була, әткәйнең атасы.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Насыров Әҙип Ғабдулла улы, 1951 йылғы

Бу Туҡмаҡ-Ҡаран ауылы үзе бер колхоз булып, элек шулай булған бит инде, бик күп маллары булған, тормошлары әйбәт булған. Шуға бик шатланған, ауылда балаларның тамаҡлары туйыр, дип килгән, щөнки аларның шишмәләре бар, бик матур, тәмле сулы шишмәләре булған, ике йылға ауыл ҡырыйында аға. Ҡиблаға ҡарап аҡҡан Ҡаран шишмәсе. Тирә-йаҡта ауыллар ҙа күп булған, урманнар, имән урманнары, ҡайын урманнары. Элек бит инде әрәмәләр Ыҡ буйында, тал-щыбыҡ, утынға интекмәгәннәр, суға интекмәгәннәр. Мына минең әтийемнең абзыйы председатель булып торған суғыш ваҡытларында. Халыҡны ащ тотмаған. Атлары күп булған, тауыҡ фермалары булған. Үзләренең тимерщелеге, ындырлары ашлыҡ суға торған. Шул хәтлем бай йәшәгәннәр, бай тип, мул йәшәгәннәр. Халыҡ ащтан интекмәгән ул ваҡытта, суғыш ваҡытында. Әтийем сөйләүе буйынща, йегерме беренче йылларны бик алый уҡ булмаған. Бик тарҡау ваҡыт булған йегерме беренче йыл. Күп семьялар ащлыктан үлгән. Әтийемнең бер энесе, бер абзыйсы ащлыктан үлгән. Әбекәй шулай ризыҡ эзләп щығып киткән ваҡытта алар көтөп өлгөрмәгәннәр шулай. Бабҡам ауыр щирләп шул уҡ йылны китеп барған. Бабҡам – әтийемнең әтисе Ғәбделнасир. Бабаҡай дисәң дә була.

Шишмәләр күп булған. Ул уаҡытта, алтмышынщы йылларны бездә сарыҡ бик күп ийе. Шуңа шишмәләр ҡырыйындағы ағащларны ҡороткащ, шишмәләр ҡородо. Күп шишмәләр ҡороған, бәләки шишмәләр. Сығын тауы бар, безнеңщә Сығын тауы, диләр. Сығын урманы, дибез инде, Саҡлау урманы. Анда ҡайын урманы, әрәмәлек инде. Саҡлау, щөнки ул ваҡытта Саҡлауға щаҡлы, басулыҡ булған, посадкалар утыртҡанщы басулыҡ булған. Элек бит инде басуларға керергә йарамый. Щоҡор буйлап ҡына кереп көтөүлекләрне шунда топлаған булғаннар. Ул ҡайынлыҡ әле ҙә бар бик матур. Гөмбәләр жыйабыз анда. Гөмбәләр бик күп. Ҡара грузь, аҡ

грузь, ҡоро грузь. Элек жыйадыр ийек волнушки, сыроежкиның йегерме дүрт төрлөсө бар. Аны жыйадыр ийем. Щоҡорлар зерә күп. Безнең элек тауыҡ фермасы бар ийе, ныҡ щоҡор ҡырыйында ҡалды. Сығын щоҡоро өщ километрға сузыла. Шаран районына щаҡлы барып теркәлә аның башы. Ҡоро щоҡорлар ике йаҡҡа йарылып киткән ине. Хәзер ошо посадкалар саҡлый. Нарат тибез, шыршы бар, ансы елка. Шоморт бар. Ҡарама бар. Ҡарама Ыҡ буйы, Өсән буйында зерә күп. Өсән буйында усаҡ, ҡарама, эт шоморто күп. Өсән йылғаһының тарихын әйтәлмайым.

Боярышник – ҡамыр жимеше тибез инде, шиповник – гөлжимеш, земляника – жир жиләге. Ҡайын жиләге бар. Уның аромат икенще. Ҡайын тирәсендә генә үсә. Мин һәр ваҡыт жыйып апҡайтам. Клубника – баҡса жиләге тибез. Ул безнең үзебез ултыртҡан жиләк бит инде. Черемуха – шоморт, лягушка – баҡа тибез, жир баҡасы бар безнең, бәрәңге щоҡоғанда килеп чыға, су баҡасы бар, ул йәшкелт, теге кисләрен жырлай торған баҡа анысы, змея – жылан, тузбаш жылан бар ишек алды тулы. Ҡойашларға щығып, жылынып йата таш өстөндә. Ҡара жыланны күргән йуҡ. Әйтәләр, бар дип. Отец – беззә этийем диләр. Минең баллар этийем диләр. Ә мин эткәй дип өйрәндем. Мать – әнийем, әнкәм, дедушка – бабҡай, бабыҡай, бабҡам – минең бабайым, этейҙән өлкән кешегә абзыҡай, дибез, тетя – түткәй диләр, түтәй тибез, апа ла дип әйтәбез, бабушка – әбекәм, әбекәй, әбекәйем,килен кеше ирнең этисенә этей, эткәй, әнисенә әнкәй, ди, братишка – эне, быстрина – ағым су, дип әйтәбез.

Безнең бер абзыҡайыбыз бар ийе. Ул шәжәрә төзөгән. Әнкәйемнең әнисе йаҡлап бу. Шул Ләбиб абзыҡайның үрнәк булып торзо безгә. Минең инде күптән үземнең бар ийе, этийем әйтәдер ийе, улым, син жиде быуынны белергә тийешсең. Аны балларыңа ла әйтеп ҡуй. Мин аны истән щығарманым. Мин өщ быуыннан алып төзәй башладым. Былтыр бик күп йөрөргә туры килде. Мин таптым өщ йөз зә алтмыш кеше. Безгә килеп йөрөгән кеше эткәйнең иң оло апасын, Латифа исемле, мин аны табалманым. Бу шәжәрә ағащының тамыры башлана Ғәбделвәлинән. Ә бабҡам Ғәбделнасир, аның туған йылы ла бар. Аның ике хатыны булған. Алар ун ике бала булған. Шуларны эзләп йөрөдөм архивларда.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ТУҠТАҒОЛ АУЫЛЫ

Фазуллин Әдүнис Мөсәғит улы, 1946 йылғы

Туҡтағол ауылының тарихына килсәк, Әнүәр Әсфәндийәровның йазмалары буйынща да, Башҡортостан Республика архивының белешмәләре буйынща, ул бер мең жиде йөз илле икенще йыл булып күренә. Ике мең йегерме икенще йылны ике йөз житмеш йыл була ауылға. Ауылның тарихын мин ул ҡәҙәре бер нещкәлекләренә барып житә алманым. Мына ул булған башҡа урында Иске ауыл дигән. Бабайларның сөйләүләре буйынща, бер урын булған анда йаланнан щығып, мында күщеп ултырғаннар. Ауыл ике өлөштән торған. Тау урам дигән урам – ул Типтәр урамы дип йөрөйдрийек. Анда инде типтәрләр килеп ултырған булған, жир алып мында Иван Грозный заманындағы ҡуылғаннар килеп ултырып. Бу йаҡлары башҡорт булып йөрөгәннәр, мына без үзебез башҡорт булып йөрөйдрийек. Минең жиденще буын, ул бит перепись населения бик ҡызыҡлы нәрсәкәй: бер переписта ауыл татар дип йазыла, бер переписта башҡорт булып бөтә. Шуның өщөн анысы безгә ҡараңғы, әммә ләкин мин үзем уҡырға кердем мең туғыз йөз илле өщөнче йылны беренче класҡа, без уҡыдыҡ гел татарща иттереп, унны бөткәндә дә татарща бөттөк. Без химияны ғына рущща уҡыдыҡ. Мин үзем аграрный университетҡа кердем, анда химияны бишкә, ә физиканы татарща уҡыдыҡ без, татар китаплары белән. Баш ҡалабыз Ҡазан дип уҡырға туры килде. Без инде нәрсәкәй, ниндәй китап биргәннәр, шуны уҡығанбыз, сайлап алырға мөмкинлек булмаған. Физиканан еврей уҡытыущы ҡабул итә, мин татарща ғына сүлим бит инде, өщлө ҡуйды ла щығарып йебәрде инде.

Тарихи йаҡтан бик бай ауыл бу, аның хажға йөрөүщеләре дә булған, сәүдәгәрләре дә булған. Революциядан соң кеше бик кәмсетелмәгәннәр инде, бер-ике ғаилә генә тарҡалған, күпләре күщеп китәргә мәжбүр булғаннар. Безнең ауылдашлар утыз алтынщы йылларда Приморский крайға бик күпләп күщеп киткәннәр, Баймаҡ районына күщеп киткәннәр.

Әле бүгенгесе көндә Киров шәһәрендә йәшәй безнең мең туғыз йегерме алтынщы йылны тыуған Абудуллин Тимерйән дигән абый. Ул ун жиде йәшендә суғышҡа китә ҡырҡ өщөнщө йылны, суғышны ике миҙал, орден белән тамамлап, Ленинградның Киров исемендәге медицина академиясында уҡып бөтә. Фәнни эшкә кереп, доктор медицинских наук, заслуженный врач Российской Федерации, лауреат государственной премии СССР. Киров шәһәрендә ул секретный Министерство оборонының академиясында начальник була, генерал-майор. Әле исән, сәләмәт тормош алып барған кеше. Дүрт кеше Ленин ордены белән бүләкләнгәннәр безнең ауылда.

Щағыу тауы бар. Шар таулары дип аталған урыннар бар. Кәжә тауы текә генә урын инде. Шифалы шишмә тауы. Ул ултырған булған Нөгөш буйында Туҡтағол-Нөгөш дип аталған ул ауыл. Йанғаннар, аннан мында килеп күщеп утырғаннар. Щоҡор-щаҡырлар бар инде, Кәдеш щоҡоро, Арҡылы ҡул. Исемләрен ни өщөн икәнен кем белә инде, ата-бабадан күщеп килгән инде.

Революция ваҡытларында мында аҡлар да килеп кергәннәр, талап киткәннәр. Ҡызылдар да килеп кергәннәр, талап киткәннәр, щөнки мында бер ун ике километрдан Казнаковка дигән ауыл бар, йул Ҡазанға табан киткән булған. Ауылдан күп кенә кешеләр суғышта ҡатнаша өщ йөз иллеләп, әлеге көндә өщ йөз илледән бер абый ғына исән инде. Ҡалғаннары йартысы йатып ҡалғаннар, йартысы ҡайта инде. Ә Башҡорт кавалерия

дивизиясында старший политрук була Ғәрифуллин Ғелми. Ул Шайморатов белән бер вак̣ытта, бер көннө һәләк булалар.

Икенщесе Ғайсаров Юныс Харис улы, беренще колхоз председателе, комсомолның йуғары мәктәбе директоры, аннары Ленин музейы директоры булып эшләй. Суғышта старший политрук булып, өщ орден алып, Смоленскийда к̣ырк̣ алтынщы йылны бер бандит формированиясы белән алышк̣анда һәләк була, суғыштан исән щыға.

Өйәнке, нарат, щыршы, к̣айын, усак̣, ситләүк ағаслары, миләш, щаған, йүкә үсә.

Бездә Бәләкий Нөгөш, шунан мында бер бәләкий генә йылғащык̣ бар инде, аның исеме дә йук̣.

Бүре, төлкө, бурсык̣, к̣уйан, енот, су к̣ондозы, йомран, әрлән, сусар (рысь) бар.

Ак̣ эремщек, к̣ызыл эремщек, к̣атык̣, ак̣ май, сары май, кәзә сөтөннән – к̣ымыз, сарык̣ сөтөннән брынза да йасайлар.

Бәлеш, к̣ыстыбый, тәбикмәк, к̣оймак̣, кәкре (бәрәнге белән пирог), щәк-щәк.

Угол – пощмак̣; мешок – к̣апщык̣, ток̣; хлеб – икмәк, ипий; ведро – бидрә; воробей – щыпщык̣; боҙ өҫөндә к̣алк̣кан һыу – шәр; остров – утрау; салауат күпере – салауат күпере;

Һунарсылык̣: к̣апк̣ан, тозак̣ (петля).

Балык̣сылык̣: ау, йәпмә, морза, дөмбөрө, щәнщке.

Балык̣тар: щуртан, алабуға, к̣ара балык̣, йоморк̣ай, щабак̣, к̣орбан балығы, табан, шамбы, шыртлак̣а.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ТҮБӘН БИШИНДЕ АУЫЛЫ

Ғиззәтуллин Шамил Ғәзизулла улы, 1942 йылғы

Ауылның аңлатмасын әйтәм. Бөтәсен дә сорай инем. Бер кем дә дөрөс йауап бирмәне. Йетмешенще йылларҙан. Перепись населения булды бит. Туймазы районында булды мына. Мин инспектор по статистике переписи инем ул вак̣ытта. Мин аны үткәреп, автобуск̣а ултырып, Уфаға барып, Цюрупала сдавать иткән кеше.

Сиксән йетенще йылда экспедиция буйынща бөтә китаплар бар. Шушы к̣ырк̣лап руннар бар. Әйле, Дыуандан, Йыланлынан килгәнләр. Без – Әйлеләр. Есаул ауылын обосновать итәләр. Арслан ауылы ла Бишинденән сык̣кан. Был руннарҙы ук̣ыр кәрәк. Аны асып ук̣ыр кәрәк. Бер китап бар. Ну анда тулы түгел. Мин барысын да тулыландырып малайларыма к̣алдырам. Оло малайыма, тултырып, илле йыллығына бирҙем.

Китапта барысы ла бар. Договорлар килтерелгән, архив материаллар. Перепись материаллары бар. Мына К̣орғәле Алтын Урҙа вак̣ытында йәшәгән кеше. Анан китә-китә килеп щыға Бикташ бабай. Аның внуклары Бишиндене обосновали. Бикташ бабай Сармат малайы, малайлары, ул Әй буйларына йак̣шы тормош эзләп щығып китәләр. Төрлө нәмә күргәндәр. К̣азанға барғанлар. Ханлык̣к̣а барғанлар. Кире к̣айтк̣аннар. Бикташ бабай был китаптарҙа мең бищ йөз дә илле бищенще йылда асаба башк̣ортлар менән договор төзөгәннәр. Улар алдан да килгәнләр. Туймазыла ауыллар күп булған. Әйле башк̣ортлары килеп йәшәй башлағанлар. Күптәр күпне белмиләр. Башк̣ортлар обосновали. Спорный вопрос ул. Әйле волосы бит анда обосновали. К̣ол Ғәли әйленеке. Алар инде барып тоташа.

Әйленән килгән бер нәсел. К̣азантамак̣ ауылы йырағырак̣ ул. Без анан килгәнбез. Ук̣ытыущылар булды, китап йаздылар. Ғәйнетдинов йазды инде. Әммә эшләр тик автобиография кеүек. Минең Сәлихә әнейҙең йак̣ынлары әйленән килгән. Советты ойошторған кеше. Сталин вак̣ытына йәшәгән кеше.

Ауылның тарихы тауларға тартылып тора. Без тау арасынан генетически. Дыуанлар ана средний тауларҙан. Беҙ тауларға тартылғанбыз. Мына шул тәбиғәттә белгертәләр инде. Мин малайыма к̣алдырам. Тышк̣а щык̣сам, йә азербайджанса, йә русса сөйләшәләр. Татарса белмиләр. Ата-бабаларын белмиләр. Шуға мин йегерме биш нәселне эшләдем. Минең балалар мыны беләщәктәр. Был ауыл шәжәрәсе. Был четвертый номер шәжәрә. Рәшидә ханым килгән ине, аны иске вариантын күрсәттем.

Суфиян Сафуанов мына йазған, дөрөс түгел. Мин материалдан выкопал. Шамиғол шәжәрәсе зур бит ул. Бына бу папкады сирәк асам. Мына бу – Бишинде ауылы шәжәрәсе. Бөтөн ауыл бер кешенән щык̣кан. Бикташ бабаның балалары таралған. Революция була, кемгә нәрсә бүленеп бирелә шулай. Мына таблица эшләнем.

Был китап – алмаштырғысыз материал. Бикташ, мына Сәрмәт, Сәрмәттең балалары –Мораҙым һәм Әмир. Китаптарҙа Ресмәт тип йазалар. Дөрөс түгел ул. Бикташ – К̣әзермәт – К̣олғәзей – Мандык̣ай – Ниғмәтуллиндар сыға анда. Ауылғазый һ.б. Китә-китә, китә-китә бабайларның тамғалары бар. Мандык̣айҙың мына. Башк̣ортлар бит азак̣ к̣ына килеп к̣ушыла.

Безнең ағащ – к̣арағащ. Тамға – тарак̣. К̣ошо – к̣арағош.

Мосолман диненә күщкәщ, щәщтәрен кищкәнләр. Исемдәр шундый көщлө. Мына указлы муллалар. Мына красная линия, ихаталар ултыра. Указлы муллаларны аталар бит инде.

Түбән Бишиндегә төшеп китә Таймаск̣а. Бүздәктә Нөгөш буйында Йәрмөхәмәт ауылына төшөп китәләр. Договор төзөйләр. Анда к̣арт булған. Малайлары кире киткәнләр. Таймаслылар килеп щыға. Тарих ул к̣ызык̣ нәмә ул.

Мин ашығам, но йарзамщылар йук̣. Тасмас, Тойғон, Муртаза, Бикташ булған. Был ун сигезенще-ун туғызынщы быуаттарҙа йәшәгән. Тойғоннан ике малай килә. Ғизәтулла, Ниғмәтулла. Анда номерлары бар. Ревизская сказкаларҙа вис бар. Анда бар ҙа бар. Мына ауылның тарихы. Мына алар кире әйләнеп к̣айтк̣анлар.

Бикташның Ибрай дигән малайы нәнәй йеренән бер группаны алып ҡайта. Бүздәк районында бер ауылны обосновали. Малайлары безнеке, асаба. Улар бик актив булышалар, йерне эшкәртәләр.

Йер-сыу атамаларына килгәндә. Урам исемдәре – Ишәле щоҡоро, Ишәй бабай указлы мулла. Мораҙым дибез, Мораҙым йере булған. Самсоҡ сыуы булған.

Биш инә дип йөрөтөлә, бишәү инә – биш инә. Инеш – ул источник. Улар ҡушыла. Йылға ҡушыла. Бишинде ауылның исеме килеп сыға. Бишәү ингән – инеш барлыҡҡа килә. Биш источник бар – Самсоҡ һыуы, Моңло ҡамыш, Мораҙым, Ҡаран, Бишинде йағынан килә, Иманғолдан килә. Мына ҡушылып, Бишинде инеше барлыҡҡа килә. Ауылдың исемен шунан ҡушалар. Түбән Бишинде ҡырҡынсы йылдан ҡушыла. Үрге Бишинде йегерменще йылларда барлыҡҡа килгән. Минең фараз дөрөс, дип исәпләйем.

Ул исем ҡайһы ваҡытта ҡушылған. Ул Чингисхан бүлгәндә бирелгән. Административное деление булған ул. Аның өщөн урман, тау, ҡалҡыулыҡтарға исем бирелә. Анда карта йуҡ. Бүлеп бирәләр. Йылға аға бит инде. Йул йуҡ. Йылға буйынща сәүҙә иткәнләр. Билдәләгәнләр.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ҮРГЕ БИШИНДЕ АУЫЛЫ

Раупова Нәжибә Мырҙагәрәй ҡыҙы, 1941 йылғы

Бер генә урам бездә. Йул ғына бүлеп тора. Был йаҡ – Бишинде, был йаҡ – Ҡаранды. Йылға бар. Шишмә бар. Бик матур ауыл. Файзалы шишмә бар. Кешеләр килеп су алалар. Фәррәх Йосопов дигән кеше лесник иде. Анда ағас йуҡ ине. Хәзер ағас күп, жиләк күп. Быйыл жигерме бизрә жиләк йыйдым. Урманда гөмбә үсә. Бында тыуып, бында үскәнгә йаҡын. Сабантуй булды.

Бабайлар буйынща, Айыу басты дигән ҡушамат бар. Даутовларның ун ике баласы бар. Даут – соҡор тауыҡ, дип үсекләйләр иде. Минжан, Унжан, дип балалары атта жөрөр өсөн әйтәләр иде. Атайым лесник ине, Урмангәрәй, диләр иде.

Бәрәмәщ тауы бар, бәрәмәщкә оҡшаған. Ҡызлар тауы бар. Тигез генә урын. Уйын була иде. Суыр тауы бар. Суыр тауында сусуырлар сайрый иде.

Элек “Ҡарағош йауы” дигән китап бар иде. Анда вис тарих бар иде. Граждандар суғышы турасында. Элек уҡытыущым уҡыған иде.

Элек бай колхоз булған ул. Умартасы да булған. Тукай колхозы. Суғыш ваҡытында ике шәп айғырны алып киттеләр. Без икенщедә уҡый инек. Ҡашҡар иде. Суғыш ваҡытында суған килтерәләр иде. Биш йәшлек бала бит инде, әнкәй менән бара идек. Машина күрдем тәүгә. Килтерәләр иде. Әткәй суғыш башында киткән, ун йылдан ҡайтты. Разведчик булған. Командирдары тезгән дә атҡан. Пленға төшкән. Йафаланған иде.

Ҡаранды әйтәләр инде, ҡара урман булғас, Ҡаран дип әйткәнләр. Ҡаран Бишинды.

Ширмищләр булған, сувашларны шулай дигәнләр. Мари ҡызын берәү ауылдан урлап алып ҡайтҡан. Дүрт әбей – ширмищләр, шулар арҡасында Ширмищ дип атаған. Биш бабайзан беләм иде. Бишесен дә беләм.

Әнкәйем ураҡ урғанда урманда йаулығы төшөп ҡалған да, кире алам дисә, йылан мөгөзөн ҡалдырған. Ғаиләсе зур булған. Бер кеше йыланды үлтергән, суҡҡан икән, ҡабығы төшкән. Шунан суҡырайа. Йылан ҡабығынан кеше суҡырайа. Әткәй элек суғышҡа киткәндә өйзөң тотҡасы да булманы. Элек бикләнмәде өйләр.

Йылан ағас башында балалар тузыра икән. Атыу балаларын ашай икән.

Әнкәй әйтә иде, ағымға ҡаршы йөзмәгез, дип, ҡанатығыз тала, дип.

Ике апам үлде ауырып. Суғыш башланғанда дүрт ай булған. Керосин лампасы була иде. Йандыра идек. Щабата йасарға өйрәнде әнәкәй жилый-жилый.

Ҡызлар киләләр иде аулаҡ өйгә. Төнгә жыйыла иде.

Калинка, калинка моя,

Синең ыштанын ҡайда, дип жырлыйлар иде.

Ҡышын бәрәнге алалар иде. Жәйен йаланда эшләп ваҡыты булмаған. Бәрәңге тәмләнгән була иде. Тире өстөндә йоҡлай иде. Кейем киндерзән иде. Һәр кем киндер үстерә иде. Мәк үстерәләр иде. Зепе тамыры (ко́рень бересклéта) ала идек, шуны сдавать итсәң, керосин, бензин бирәләр иде. Бесән жыйа идек. Атлар суғышҡа киткән, үгезләр менән эшләгәнләр. Бер үгезнең ҡойроғо йуҡ иде. Йәнләре көйөп сындыралар иде.

Әткәйем лесник булды, ағас кисергә ҡушмайлар иде.

Ышаныулар бар. Йамғыр, ҡар йауғанда теләктәр теләйбез. Йен-пәрейгә ышанабыз. Азбар эйәсе бар.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Сафина Рәғинә Зөфәр ҡыҙы, 1956 йылғы

Маржа үлгән жалан бар. Ике версия бар. Суғыш ваҡытында бер маржане үлтергәнләр. Берәү версиясы – ул урманда азашҡан.

Мулла ҡыуағы бар. Мулла барып уҡығандыр инде.

Сайыщҡан ҡыуағы бар, сайыщҡанлар күп.

Типтәрләр Жәнәй дип йөрөткән. Әй йылғасы буйынан килеп ултырғанлар. Бишинде йылғасы аҡҡан бит иде. Ҡушаматы – Жәнәй. Биш ғаилә килеп ултырған. Урта һәм Үрге Бишиндегә бүленгән. Күсеп килгәндәр налог түләгән. Биш ғаилә – Бишинде инде. Шуға әйткәнләр. Бөтөн Бишинде туған. Безнең ауылда.

Бишинде, Бишинде,
Биш йеренә тишелде, диләр иде.

Кәкре – ул ризыҡ, шулай диләр. Бәрәңге менән ҡамырға урайсың. Щүмещ. Ипий – икмәк.

Әнекәй. Әтекәй. Әнейем. Дуринәй. Дуритәй. Түткей – апа (ҡатын-ҡыз) уҡытыусы. Абзыҡай (ағай). Апай – бәләкәй кеше. Апа – оло кеше. Үскәнем, диләр.

Сыйыр бызауласа, азбар эйәсе ишек шаҡый, ди иделәр. Барыбер ышанабыз иде. Мунса эйәсе бар иде. Ун икенән суң мунса бармыйбыз. Ҡойаш байығас, быщраҡ суны түкмәгез, диләр. Ҡунаҡка киткәщ, өй жыйыртырмайбыз. Баш кейемен өстәлгә ҡуйырға йарамай, диләр.

Жиләк, щийә жыйабыз. Щәтлеүек бар. Шоморт, миләш жыйабыз. Балан бар. Ҡаҡ ҡойабыз. Ҡорот ҡойабыз иде. Домашний сыр йасай идек.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ӘТЕК АУЫЛЫ

Яушев Даим Ғәни улы, 1938 йылғы

Әтек ауылы Төпкөйлө дигән ауылдан күщкән, анан Үрмәкәй ауылынан, Бикмәт ауылынан күщеүщеләр бар өщ-дүрт семья. Бу Лениннның жир бирү крестьянға декретына йарашлы рәүештә оло ауылларда семьялар ишәйә, башҡа сығарға мөмкинселек йуҡ, жир житмәй, сөнки семьяда хәзер ата-ана да бар, өйләнгән бала да бар, аның да баласы бар, ишәйеп китәләр. Мына шуңардан сығып, Ленин декреты буйынса жир бирү кампаниясы башлана. Бу ауыл йегерме икенще йылда күщкән дигән, аның күщеүе ун сигезенще йылларда уҡ башланған, бер йылда өй төзөп булмый, ҡола йаланда килеп. Бу Бүздәк волос әмере белән шушы жир бирелгән, Төпкөйлөдән Әтеккә ҡәдәр, анда турыға биш кенә щаҡрым. Версия бар инде "атыҡ" дигән башҡорт сүзеннән дигән. Уҡның ату-барып житү арасын "атыҡ" дип әйтәләр башҡортлар, әгәр сын булса. Ололардан ишеткән версия. Шәйсолтан Әмиров бар ийе, заманында колхоз председателе, суғыштан ҡайтҡан ветеран, аңардан ишеткәнем. Миңә ун дүрт йәш ийе Әтеккә күщкән щаҡта Төпкөйлөдән, ун бишләп семья күщеп шунда утырған, жир алғаннар. Муса Сиражиның атасы күщмәгән нишләптер, аңа да жир бүленгән булған. Аның ҡырындағы жирне ике күршесе бүлеп алған да алар суғыш ваҡытында шунда соло, бодай щәщәләр ийе, колхоз ашлыҡ биргәнсе шушы ашлыҡны үзләре суғып ашатырлар ийе. Шушы Әтек бик тәртипле ауыл әле дә, бик төзәк ауыл, сөнки газ керде анда, бәләкәй ауыл булса да. Бөгөнгө көндә утыз бер йорт бар анда, ул без белгәннән үк щущҡащылыҡ белән шөғөлләнделәр. Суғышҡа китүщеләре бар, шуңарға матур стелла төзөдөк. Суғыш ваҡытында ун ике-ун өщ йәшлек малайлар ат-үгезләр жигеп шул колхозны алып бардылар. Былар ветеран тыла дип атала инде. Бик актив, бердәм, сәмле халыҡ. Халыҡның бердәмлеге арҡасында әләк-сәләк йуҡ. Мына Әтек ауылы төрлө фамилиядағылар бер кеше дә репрессияға, төрмәгә эләкмәде ул ауылдың. Дуслыҡ, татыулыҡ, бердәмлек.

Дүрт ғаилә ҡырҡ икенсе йылны Саратов өлкәсенән немецтар килеп урыннашты. Хәйбулла абый ҡырыйында землянка ҡазып, шушыларды урыннаштырды Әтек халҡы. Анан соң бер ғаиләде фермаға ҡарауыл йортона урыннаштырып, шунан әкренләп йорт салып йәшәделәр. Минем белән Фриди (ул Фридрих булғандыр инде), жиденчегә хәтлем бергә уҡыдыҡ Ярмунчыда, Фридрих Кауфман. Бер мәлне "Правда" газетасынан күрсәм, Фридрих Кауфман – Новосибирскида доктор математических наук. Без уҡығанда, уҡытыущылардан алда бөтөн математиканы эшләп бөтөрөп барадирийе уҡытыущылардан алда. Олораҡлары колхозда йегелеп эшләделәр, шунан өй салып керделәр. Шушыларны немец дип ҡарау түгел, үзенеке итеп ҡабул иткән халҡы, тағы ла ғәделлек, кешелеклелек.

Туҡмаҡ-Ҡаран дигәне ана шул Ново Арсланнан бер мең туғыз йөз йегерме алтынсы йылны күщеп, Бүздәк волосында ауыл булып теркәлеүе йегерме алтынщы йылны. Туҡмаҡ-Ҡаран дип бер мең туғыз йөз йегерменсе йылда Меңталда Ново Арслан дигән документта илле алты йорт булған. Ново Арсланнан күщкән бер мең сигез йөз сиксән сигезенще йылны. Арслан алты щаҡрым Меңталдан. Туҡмаҡ-Ҡаран ни өсөн, ҡаран – су дигән сүз, туҡмаҡ – ҡарнғынан щыҡҡан соҡор. Тәү ваҡытта ун биш ғаилә, анан соң күщә-күщә йегерме алтыға әйләнде, айырым колхоз булды.

Ҡырҡ жиденче йылны Шәйсолтан абзый председатель, өщ ауылға сабантуй йасадылар. Иң ащлыҡ, ҡоролоҡ, безнең айаҡлар шешә торған щаҡ. Үлән ашап, тегеләйтеп-былайтып, без инде ул саҡларда шул рахит үсә торған иде. Суғыштан алда тыуғаннар күп, бәләкәй ауыл булса да. Ҡырмысҡа ойасына ҡайын кисәгенә Мәрфуға ҡортҡаның француз йаулығын бәйләп флаг итеп ҡуйып, сабантуй йасадылар. Бер сарыҡ суйдырды, бер мищкә бал ҡойдорған, сарыҡны хәзер бүлеп пешерделәр. Бала-щаға туҡ, әзерәк ит тә бирәләр, безнең әткәйләр суғыштан ҡайтҡан, дүрт-биш ир дә бар. Шушылайтып бәләкәй генә ауыл, сабантуй йасап, халыҡның күңелен булдырды.

Ауылыбзның жәме – Ҡаран дигән суыбыз бар, шунан бер йарты щаҡрым ғына бер шифалы шишмә төшә. Һәр йылны киләләр шушында жәй көнө июлдә сәғәт суҡҡан көндө лә, июлнең жидесе ул фактически июлнең ун сигезе булырға тейеш Ленин күщергән стиль белән, жиденче июнь дип ҡалдырғаннар инде, иң озон көн. Бер уннап ауылдан жыйылалар, урман арасында самауырлар ҡуйып, ҡөрән уҡып, доға ҡылып, мәйдән йасайлар инде. Изге урын дип атадылар. Өстөндә әүлийә ҡәбере бар.

Боярышник – ҡамыр жимеше, шиповник – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләк, земляника – жир жиләге, клубника – баҡща жиләге, черемуха – шоморт, самец – ата, лягушка – баз баҡасы, жаба – саз баҡасы, черепаха – ташбаҡа, угол – пощмаҡ, мешок – ҡапщыҡ.

Отец – әткий, мать – әнкий; бабушка – ҡарт инәй, дедушка – ҡарт әтәй; старший брат отца – зур әтәй; родной старший брат – абзый, сестра – апаҡай; младший брат – энем, апайым, младшая сестра – сеңле, апайым; обращение незнакомому мужскому полу – абый, обращение незнакомому женскому полу – апа; сестра жены – ҡәйнегәщ, брат сестры – ҡайнаға, младшая сестра жены – балдыз; младший брат жены – ҡәйнеш.

(Йомағужин Айҙар Ғариф улы яҙып алды).

ЯПРЫҠ АУЫЛЫ

Хаматшина Гөлфиә Рәшит ҡыҙы, 1961 йылғы

Туймазы районы Япрыҡ ауылының тарихы. Бу йаҡларда Яппар исемле кеше йәшәгән. Асаба башҡортларынан булған ул, аның жирләре урыс патшасының грамоталары белән расланған булған. Ыҡ йылғасы буйлап жәйелгән иркен йаланнарға, жиләкләргә бай урманнарға, жиләк-жимешле туғайларға, судағы бихисап балыҡҡа хужа булған Яппар. Ыҡы – өлөшө дигәнне аңлата. Кемнеке дип сорасалар, Яппар өлөшө, Яппарыҡы дип әйтә торған булғаннар. Тора-бара Яппарыҡы, Яппарыҡ, Япрыҡҡа әйләнеп киткән. Ғаилә ҡороп жибәргән Яппар. Юлыш исемле улы тыуған. Йыллар үтә торған. Яппарның нәселе күбәйгәндән-күбәйә барған. Асаба башҡортлары үзләренең жирләренә щуҡындырыуҙан ҡащып килгән Ҡазан кешеләрен керткәннәр. Шулай итеп Ҡазан кешесе урамы барлыҡҡа килгән. Тора-бара Ҡазан урамына әйләнеп киткән. Типтәрләр үзләре бер урам булып утырғаннар. Ул урам аша Уфа-Бөгөлмә тракты үткәнлектән, Уфа урамы дип йөрөткәннәр. Уфа урамынан Екатерин йулына щығасың. Екатерина патша килә дип, безнең боронғо бабаларыбыз таштан йул салғаннар, ике йаҡлап ҡайыннар утыртҡаннар. Әби патша килеп житә алмаған безнең йаҡларға. Ә йулы Екатеринаныҡы булып ҡалған. Ғасыр артынан ғасырлар үткән. Көз санын исәпкә алып торғаннар. Башҡортлар, татарлар, типтәрләр оло бер ғаилә булып йәшәгәннәр. Ыҡ йылғадан балығын тотҡаннар, урманынан жәнлеген аулағаннар, мал-туар асрағаннар. Әлеге көндә Пожарка тауы дип аталған тауның исеме Сыйыр биргән тау дип атала. Инде йасаҡҡа бирергә сыйырлары да бөткәщ, кәжәләрне жыйғаннар йасаҡҡа. Менә шушы урын Кәжә биргән тау дип аталған. Хәзер без аны Кәжә тауы дип йөрөтәбез.

Яуғара тауы. Япрыҡ ауылының көнйаҡ-көнщығыщына таба ике километр щамасы китеп таулар тезмәсе башланып китә. Шул тауларның иң бийиге Яуғара тауы дип атала. Бу тау көнщығыштан көнбатышҡа табан сузылып йата. Аның битләре ике йаҡлап та урман белән ҡапланған. Тауның өстө көтөү көтәрлөк киң йалан булып йата. Аның көнщығыш башында зур булмаған күл дә бар иде. Бу тау ҡырында тағы шундый уҡ тау сузылған. Бынсы Бала Яуғара дип йөрөтәләр. Аның икенще атамасы Эскерт тау булыр. Бу таудан көнщығышҡа таба тағы бер түгәрәк тау бар, аны Кибән тау дип атыйлар. Яуғара тауының өстөнә менеп ҡарасаң көнбатыштан башлап, ғади генә күз белән күреп бөтөрмәслек булып үзебезнең һәм Татарстан жирләре жәйелеп йата. Көнйаҡтан төнйаҡҡа сузылған үзәне бик йыраҡларға Щәкән йаҡларына китеп йуғала. Көнщығыш башынан ҡарағанда да шундый уҡ күренеш. Нәҡ менә шушы тирә-йаҡны бик йыраҡлардан күзәтергә уңайлы булыуы белән боронғо бабаларыбыз йау басҡынщыларының килеүләрен, йау щабыуларын шушынан килеп күзәтә торған булғаннар һәм шушы йау килеүен ҡарап тороу, йау ҡарау, тора-бара йауҡара, Яуғара булып тауның атамасы ҡалған.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Туймазы районы йәнле һөйләү теленең тел үҙенсәлектәре

Телсе-диалектологтар Туймазы районы йәнле һөйләү телен төньяҡ-көнбайыш диалекттың түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләше составына индерәләр. Был һөйләште йөрөтөүселәр төньяҡ-көнбайышта түбәнге ағиҙел (йылан, йәнәй, гәрә, ҡаршын, ҡырғыҙ һ.б.) һәм ыҡ (бейләр, юрмый, буляр һ.б.) этнографик төркөмдәренә ҡараған боронғо башҡорттар һанала. Был ерҙәрҙә йәшәгән башҡорттар элек-электән башҡа диалект һәм һөйләштәрҙе йөрөтөүселәр менән тығыҙ бәйләнештә булғандар. Быны күрһәтеүсе күп кенә факттар бар. Көньяҡ һәм көнсығыш башҡорттары ырыуҙары менән бәйле топонимдар хәҙерге көндә лә осратырға мөмкин. Мәҫәлән, Ҡыпсаҡ, Ҡатай, Табын, Тамъян атамалары. Шулай уҡ ҡайһы бер тамғалары һәм диалект үҙенсәлектәре йәһәтенән түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләше күрше дим һөйләше менән уртаҡ билдәләргә эйә.

Туймазы районы ерле һөйләшенең фонетик һәм морфологик билдәләре. Теге йәки был һөйләштең тел үҙенсәлектәре, ғәҙәттә, һүҙҙәрҙең фонетик төҙөлөшөндә асығыраҡ сағылыш таба. Район йәнле һөйләү теленең фонетик үҙенсәлектәре түбәндәге өндәр сиратлашыуында күренә.

Вокализм өлкәһендә диалект үҙенсәлектәре, ғәҙәттә, киң урын алмай һәм, был билдә Туймазы районы ерле һөйләшенә лә хас. Һуҙынҡы өндәрҙә һөйләш билдәләре түбәндәге фонетик процестарға урын ала.

И – Е(Е). Айырым осраҡтарҙа һүҙ башындағы әҙәби телдәге *й* өнө һөйләштә *ж* фонемаһы менән сиратлашҡанда йәнәш тороусы һуҙынҡы *э(е)* өнө һөйләштә *и* фонемаһына күсә: *жир жиләге – (й)ер (й)еләге, жите – (й)ете, жиңә – (й)еңә, житә – (й)етә.*

У – О. Әҙәби телдәге о өнө һөйләштә у фонемаһы менән сиратлаша: *соң – һуң, борщыҡ – бурһыҡ.*

Йәнле һөйләү телендә ҡайһы бер һүҙҙәрҙең төрлө позицияларында *ы* өнөнөң төшөп ҡалыуы күҙәтелә: *буын – быуын, йуа – йыуа, су – һыу, мал-туар – мал-тыуар, сын – ысын.*

Арттҡы рәт гармонияһының ерле һөйләштә алғы рәт һуҙынҡылары гармонияһына күсә: *бәйрәмдәр – байрамдар,* ә арттҡы рәт гармонияһы – ирен гармоняһына: *коңғороу – ҡыңғырау.*

Һөйләш үҙенсәлектәре консонантизм өлкәһендә киңерәк урын алған. Был өлкәләге фонетик процестарҙың түбәндәгеләрен билдәләп үтергә мөмкин.

Щ – С. Әҙәби телдәге *с* өнө һөйләштә *щ* фонемаһы менән сиратлаша. Миҫалдар: *акща – акса, щийә – сейә, мунща – мунса, нищә – нисә, мейещ – мейес, киткәщ – киткәс, кущә – күсә, щумещ – сүмес, тимерще – тимерсе, икенще – икенсе.* Фактик материалдар күрһәтеүенсә, с – щ өндәре сиратлашыуы һүҙҙең төрлө позицияларында, шулай уҡ һүҙ һәм форма яһаусы ялғауҙар ҡушылыу процесында ла күҙәтелә.

С – Һ. Был өндәр күсеше төньяҡ-көнбайыш диалектында киң таралған фонетик процестарҙан һанала. Башҡорт әҙәби теле һүҙҙәрендә һ өнө килгән бөтә позицияларҙа тиерлек һөйләштә с фонемаһы ҡулланыла:

– һүҙ башында: *сары – һары, сиксән – һикһән, сирәк – һирәк, сыйлау – һыйлау, сөлек – һөлөк, сөнәр – һөнәр, сөт – һөт, сәнәк – һәнәк;*

– һүҙ уртаһында: *бурсук – бурһыҡ, ҡайсы – ҡайһы, сиксән – һикһән, туксан – туҡһан, ясак – яһаҡ, яса – яһа;*

– һүҙ формалары яһалышында сиратлашыу күҙәтелә: *баласы – балаһы, быуасы – быуаһы, өмәсе – өмәһе, шишмәсе – шишмәһе, булсын – булһын, күрәсең. – күрәһең;*

– яңы һүҙҙәр яһалышында был өндәр күсеше урын ала: *йәмсез – йәмһеҙ, аяҡсыз – аяҡһыҙ, ташсарай – ташһарай.*

С – Ҫ. Әҙәби телдәге *ҫ* өнө ерле һөйләштә *с* өнөнә күсә. Был фонетик күренеш *ҫ* өнө ҡулланылған бөтә позицияларҙа урын ала: *урыс – урыҫ, иске – иҫке, исәп – иҫәп, өс – өҫ, өстәл – өҫтәл, сайысҡан – һайыҫҡан, тастамал – таҫтамал, үстерзек – үҫтерҙек, нәсел – нәҫел.*

З – Ҙ. Әҙәби телдәге *ҙ* өнө килгән осраҡтарҙа һөйләштә *з* фонемаһы килә: *без – беҙ, йөз – йөҙ, сигез – һигеҙ, азашкан – аҙашкан, ауыз – ауыҙ, бизә – биҙә, ҡузгалаҡ – ҡуҙғалаҡ, башлы-күзле – башлы-күҙле, зур – ҙур, ҡаз – ҡаҙ, ҡызыбыз – ҡыҙыбыҙ, кондоз – ҡондоҙ, үзебез – үҙебеҙ, ҡызыҡ – ҡыҙыҡ.*

Ж – Й. Айырым һүҙҙәрҙә әҙәи телдәге *й* өнө урынына һөйләштә *ж* фонемаһы ҡулланыла: *жалан – йалан, жөрөтә – йөрөтә, жыр – йыр, жыйабыз – йыябыҙ, жул – йу(ю)л, жәлләп – йәлләп, жәмғийәт – йәмғиәт, жукка – йуҡка, жигерме – йегерме.*

Туймазы районы йәнле һөйләү теленең морфологик үҙенсәлектәре түбәндәге һүҙ формаларында сағылыш таба. Һан категорияһының күплек формаһы *-лар/-ләр* ялғауҙары ярҙамында яһала: *аҡлар – аҡтар, татарлар – татарҙар, монголлар – монголдар, әйтемләр – әйтемдәр.* Шулай уҡ *-нар/-нәр* аффикстары менән яһалғандары ла ҡулланыла*: урыннар – урындар, урманнар – урмандар, килгәннәр – килгәндәр.*

Район ерле һөйләшенең лексик үҙенсәлектәре. Туймазы районы йәнле һөйләү теле дөйөм түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенең билдәләрен сағылдыра. Шулай уҡ ҡайһы бер лексик берәмектәр район ерлегендә генә осрай.

Әткий, этийем – атай, энкий, энкәм, энийем, инәкий – әсәй, ҡарт инәй, әбекәм, әбекәй, ҡарт инәй – өләсәй, ҡарт әтей, бабаҡай, бабыҡай, – олатай, зур әтәй, абзыҡай, зур әткәй – олатай (атайҙың ағаһы), түткәй, зур инәкәй – инәй

абзый, бәләкәй абый – ағай, апаҡай – апай

энем – ҡустым, сеңле – һеңле

бабай – ҡайны, әбий – ҡәйнә

ҡәйнегәщ – ҡайынбикә, ҡайын сеңле – бикәс

Антон бабай ҡондозо, алла бабай тараҡаны, Сания апа, тәтәй щебен – ҡамҡа

ҡабан дуңғызы – ҡабан, ҡыр сусҡаһы, песи – бесәй

ҫайыҫҡан – һайыҫҡан, сыйырщыҡ – сыйырсыҡ

гөлжимеш – әлморон, ҡамыр жимеше – энәлек, шоморт – муйыл, ҡарлыған – ҡараған, нарат – ҡарағай

пощмаҡ – мөйөш

ҡапщыҡ – тоҡ, ипи – икмәк, бидрә – күнәк, йомро, жәйпеш сынаяҡ аҫты, ҡашыҡ (ағастан) – ҡалаҡ, щәй ҡалағы – балғалаҡ, ужау – ижау

мунщала – йыуғыс, себерке – миндек

Миҫалдарҙан күренеүенсә, туғанлыҡ-ҡәрҙәшлек терминдарының һөйләштә бер нисә варианты ҡулланылыуы күҙгә ташлана.

ШАРАН РАЙОНЫ

ЙОМАҘЫБАШ АУЫЛЫ

Имамиев Илшат Ғаязетдин улы, 1966 йылғы
Фәхретдинова Лия Октябрь ҡыҙы, 1969 йылғы (фотола – уңда)
Шәрифуллина Дания Динислам ҡыҙы, 1966 йылғы(фотола – һулда)

Имамиев Илшат: Безнең ауыл биг зур ауыл санала инде ул. Әлеге уаҡытта ла. Бер инеш буйына урынлашҡан ул – Үрҙәк йылғасы исемле йылға вуйында. Озон ғына ауылдан тора. Үзәк урам бар. Шаран йаҡын булғастын Шаран урамы вар. Шаран йағына төшә торған йул. Мәктәп урамы вар. Шуннан Арйаҡ йылға урамы вар. Шундай урамнар бар. Электән исемләп килгән мәзәк-мәзәк ауыл телендә ҡалған тыҡрыҡлар бар. Саңрау тыҡрығы дигән вар, Йомран тыҡрығы дигән вар. Ҡотолдоҡ урамы ҙа вар. Шундай ҡызыҡ-мәзәкләр бар. Анысын ҡызыҡ ҡына итеп сөйләләр инде нигә. Төп йорттан йорт бөтөрөп йәшләр щыып китә ҙә бийанай, бийатайларҙан щығып киткәщ ни, киленләр үзләренең теленә кертеп ҡалдырғанлар ҙа, Ҡотолдоҡ урамы тип ҡызыҡ-мәзәк кенә булып ҡалған. Ыщынбарлыҡта ул Мәктәп урамы санала.

Саңрау тыҡрығы дигәннән, анысы ҡолаҡка ҡатыраҡ бер әбей йәшәгән дә, шуңа күрә ул урамны ҡушҡаннар. Йомран тыҡрығына ауылның үзәк урамыннан безнең Түбә дип йөрөтәләр басыу яғына үткән урамнарда, шул түбәдә йомраннар бик күп йәшәгән.

Шәрифуллина Дания: Бына безнекеләр, ҡайнана менә ҡайната менән Шәрәпләр. Аларның Шәрәп тигән йаҡын кешеләре булған. Минең иптәшемдең ҡушаматы иде – Тартай, матур ғош исеме белән, шулай ҡызыҡ ҡына, бар шундыйлар. Телгә шәп ине улар, матур сөйләйдәр иде.

Фәхретдинова Лия: Беҙҙе ир йаҡлап Шанхай тиҙәр. Һаман шулай тиҙәр.

Имамиев Илшат: Мин үзем Әкрен Шәрәфи оноғо. Әкрен Шәрәфи тип йөрөтәләр ине инәй йаҡлап ҡартатайны. Әтей йаҡлап Ҡайнар Кәрим оноғо. Ҡайнар Кәрим щыҡҡан минең әтийнең инәсенең булған бер туған энесе. Ул асылмалы күперҙән атка атланып щығып йөрөгән булған. Бер йаҡлап мин Ҡайнар, бер йаҡлап Әкрен.

Шәрифуллина Дания: Элек бар иде инде, хәҙер мәрхүмләр, бабайлар бар иде. Бер Оҫтамулла бабайыбыз вар ийе. Безгә йаҡыныраҡ ҡына туған тейешле. Мына шул бавай, элек бит инде костюм булмаған, әбей әйткән дә мулла булып йөрөдө иде, мәрхүм Суфиян бавай ине. Әбей әйткән быға: “Ҡарт, бар шәһәргә, гордҡа, берәр костюм тектереп апҡайт үҙеңә”. Бавай гиткән. Костюмға тигән аҡщаны кеҫәсенә лә алып киткән һәм костюмға заказны биралмаған, бер служак үзенең иптәшен ощраҡкан, суғыш ветераны ине бавай. Һәм бергә былар арыу ғына төшөрөп, теге аҡщаны йуҡҡа щығарып, бавай ҡайтҡан. Ҡайтҡан да хәҙер теге, ищеү, урамда тотоп алып, штраф сәпәгәндәр. Милиция штраф ҡийағазын кеҫәсенә биргән мының, бавай, шул уаҡытта китереп түләмәсәң, дип. Бабай штраф ҡийағазын түләп, кеҫәсенә тығып ҡайтҡан да әбейгә күрсәткән. “Бына ҡийағазы, костюмға заказ бирдем, ҡайтҡащ, фәлән уаҡытта барып алам”, – дип. Шунан әбей көтә икән, көтә икән, тағын бер штраф килеп төшкән. “Бына, килеп алырға ғушҡаннардыр иде”, – дип бавайға әйткән. Хәҙер “Әткәй, син нәрсә алдаштың безне, бу вит сиңа штраф ҡийағазы, нәрсә, былай иттереп оло башың белән”, – дип малайы әрләп бөткән, малайының ғайтҡан щағына тура гилгән. Бик ҡызыҡ итеп сөйләй иҙерейе Рәшиҙә эттәй, бабай үҙе лә бик ҡызыҡ кеше иде, мәрхүмнәр. Мулла булып йөрөдө ауылыбызда бер нищә йыллар.

(Ҡарабаев Мөнир Иҙел улы яҙып алды).

КҮГӘРСЕН-БУЛӘК АУЫЛЫ

Зайдуллина Зинфира Зариф ҡызы, 1931 йылғы

Мин ҡырыҡ алтынчы йылны уҡырға кердем суғыштан соң, без ул сағында параллель йегерме икешәр бала уҡыдыҡ. Төрле ауылдан килгәннәрне әйтеп үттек инде, безнең ауылның уҡытыучыларымы, ауылымы, үзенә тартып торған һәр уахытта, безнең ауылны элек тә йаратҡаннар ул, әле ҙә йараталар, уҡыучыларның өстендә инде сәләмә генә кейем, шулай булса да, бер-берсенә кейемнәрен бирешеп булса да, мәктәптән һәр йылны уҡыуны ҡалдыртмайлар иде инде. Сигез йәштән уҡырға кергәннәр бар ийе, но аларның өс-башларына былмағанға сигездән кергән уҡыучылар быладыр ийе. Айаҡларда чабата, йаҡшыраҡ кешеләрдә тула ойыҡ, тула ойыҡ булмаса, аңа чүпрәк урап былса да, мәктәпкә ата-инәсе озатҡан. Жиденче класны мында бетергәннәр инде. Бохара дигән кечкенә ауыл да вар ийе, анда дүртенче класс, анан соң жиденчегә мында килеп, жиденчедән соң Зиреклегә килдек. Зирекле мәктәбендә... Күгәрчен-Буләк ауылында башланғыч белем алсаҡ та, бездә әле ул белем генә аз былған икән. Шуңа Зиреклегә вардыҡ, жиденчене мында бетергәч, сигезенчене анда. Корень квадрата из двух дигән сүзне бер нәрсә белмәйбез, бер нәрсә белмәйбез. Тригонометрийаләр алар бездә татарча былған, анда бөтен фән русча. Без әле тиз генә алар артынан ҡыуып житәлмәдек.

Бездә ул мында “биш”кә генә уҡысаҡ та, тегендә без көчкә генә “өч”легә бардыҡ, әле “ике”ле дә эләгәдер ие. Баштағы уаҡытта инде. Йаңаҙан әкренләп алар артыннан ҡыуып життек без. Бәй, шулай былмай, унынчы класны бетергән бер йәш кенә ҡыз бала уҡыта безне, аны малайлар гел санламайлар, тауышланалар, чабалар, чығып китәләр, йөгөрөп керәләр. Ул ҡыз бала аларны тыйалмай, йегерме ике бала, аның икешәр класс утырған балалар да была. Ул малайлар алар гел әтәй булып беткән дийерсең, зур гәүдәле шундый. Ана шул рус теле

ягынан без ҡалыштыҡ, былай Зиреклегә барғачтын алай тәртипсезлек былмады. Сәғәт дүрттә торып, бер сумкаға мына шулай ипи салабыз йаулыҡҡа төрнәп, уҡыу әсбаплары. Шулай иттереп, бураннарда китәбез. Бер уаҡытны шулай хәл былды, бер генә ҙә былмаҙы әле ул. Хәзер барабыз-барабыз, эй мыннан уҡ ҡар, буран. Хәзер йөрҙөк, йөрҙөк тә, эй, әйбәт былды, хәзер килеп життек, тибеҙ, ут күренә. Ут күренсә, үзебезнең Күгәрчен буйлап былған, йөрөй-йөрөй таң атҡач ҡына күрдек.

Анан тағын берсендә буранда йөрөйбез-йөрөйбез, хәзер йаҡтыра башлады. Ҡарасаҡ, шунда Торф жире бар безнең, Салҡын шишмә дигән жирдә, шул чоҡырға менә шулай итеп кенә туҡтағанбыз. Ничек, ҡайсыбыз ғына гүргәндер. Шул чоҡырға төшсәк, безне тапмайлар иде.

Анан үземнең бала чаҡтағы тағы бер нейне сүләп китәйем әле. Хәзер ун йәшләр чамасы, инәйләргә эйәреп бардыҡ та, инәйләр ураҡ ура, безгә көлтә бәйләргә үрәтеп бирделәр дә, без көлтә вәйләйбез. Безнеке килеп чыҡмай, йә әрләйләр, йә безне эштән туҡтаталар, эштән туҡтатсалар, без риза түгел инде. Бәй, хәзер, күрәсең, теге көлтәләрне әйбәт бәйләмәй башлағанбыздыр, хәзер мин бәләкәйерәк, башҡалар зурыраҡ, бүтәннәр ҡайтып киткән, мин утырып ҡалғанмын, йоҡлап киткәнмен чимәлә төбөндә. Хәзер инәйләр киткән, мине мында эзләгәннәр, ҡайтып киткәндер, дип уйлағаннар. Хәзер бер заманны тауышҡа әйләнеп ҡарасам, инәйләр иртән ураҡҡа килгән. Мин урманны әйләндереп алған нейдә бер үзем ҡунғанмын. Ә йоҡлағачтын, ҡурҡа белмәгәнмен, менә шунсы былған. Инәйләр шаулашып килгәнгә мин уйандым. Эй инәйләр шатланды инде, балам исән икән, дип. Андый хәлләр былғалайдыр ийе инде ул. Ул ураҡ урыулар, ҡулны кисеүләр, безнең заманға да эләкте. Бәй, утыз туғызынчы йыл бит әле әйбәт уаҡыт түгел, әле бит ике мең ничәнче йылны ғына чын донъяны күрә башладыҡ. Шуңанчы бит без дойарка былып та эшләдек, кем ҡайда эшләсә дә, менә почтальонка былып эшләй, аның өчен зур сумкалар күтәреп йөрөйләр бит инде, ә без ике километрны тегендә барып, өч тапҡыр барып, ун сигез сыйырны ҡул белән сауабыз. Аннан соң машинный дойка былғачтын, утыз-ҡырҡ, иллегә житте. Шул уаҡытта без районда иң беренче былдыҡ, валовый надой дейләр инде, группаға күпме сөт саласың, бер сыйырға туғыз йөз центнер сөт сауғанбыз. Анда инде, барсы айағөстө ҡул чаптылар, айағөстө басып. Без дүрт доярка “Тандем” дигән аппарат белән эшләдек. Барыбер безнең алдынғы дойаркалар булса да, колхоз алдынғы булып чығалмады безнең. Нәрсәдер мешать итте безнең колхозға. Шуның өчөн дойаркаларны да бик өнәмәделәр шикелле. Бигрәк игенчелеккә ныҡ тотындылар, сөткә түгел, игенчелеккә. Иң беренче “Машина – сыйырларға!” дигән лозунгы чыҡты, аның белән сыйырларны туйдырдыҡ, йарай йылы йылы белән, ҡайсы бер йылларны эй интектерәләр ие, сыйырларға ашарға былмайдыр иде. Өйдән алып килердәй быладыр иек, но өйдә дә шул чама, ансы да бик былмай. Шулай иттереп ғөмерләр үтте, балалар да үсте. Аллаға шөкөр булдыҡ.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды)

Садретдинова Мәсғүдә Сәғәди ҡыҙы, 1941 йылғы

Шушы Күгәрченнеке мин, Күгәрчен-Бүләкнеке. Тормошҡа шушында чыҡтым, өч улыбызны үстердек, алар семйалылар. Мин, читтән торып, Башҡорт дәүләт университетының химия и биология факультетын тамамладым, шунан алтмыш беренче йылда уҡытырға башлаған идем мин, пенсийаға чыҡҡанчы бер жиргә дә гитмәй шушы ауылда эшләдем. Шунан шушы уаҡыт эчендә, жиде йыл директор булдым, йегерме биш йыл мәктәпнең завучы былдым, директор урынбасары былып йөрөдем. Балаларны бик йараттым, менә Зинфираның, мында килгәч, Зәйтүн дигән улы минең класта, мин аның класс житәкчесе, документ тутырырға гирәк, шуның хәзер Зинфира алып чыҡты балаларның тыуыуы турында таныҡлыҡларын. Хәзер ҡарайбыз, Зинфираның иптәше Караматулла исемле иде, ул мәрхүм инде, хәзер отчествосын йазғаннар Караматуллиевна, Карамович, Караматуллиновна, биш балаға биш төрле отчество йазғаннар. Шулай эшләгәннәр инде менә. Бу, конечно, дөрес эш түгел, но ничек кенә былсын да, балалар йаҡшы уҡыдылар, тәртипле былдылар, эшче семйа бу, ауылда абруйлы семйа, балалар барсы да Октйабрьскийда, һәр берсенең эш урыны вар, эшләйләр, семйалылар, без инде, уҡытыучылар былараҡ, балаларның йазмышы шундый былғанға, шатланып йөрөйбез инде.

Тарихи йаҡтан, менә оноттым инде авторын, бар иде бит Башҡортостанда Әсфәндийәров, аның хезмәтләрендә ун алтынчы-ун житенче йылларда барлыҡҡа килгән, дип телгә алына. Ана шушы минең инде бианай, иптәшемнең инәсе, Азнаҡай районынан, Ыҡ буйында сәнәк суғышы диләр вит инде, восстание уаҡытында былған бит инде, менә шушы нидән үтеп килгән, үтеп киткәннәр инде, анда һәләк былған кешеләр дә былған, безнең ауылға да ҡағылған бу сәнәк суғышы дигән әйбер. Халыҡ менә мин үскәндә, мин белекейерәк чаҡта, баҡча артында, арыш иде, элек инде сөренте жирне пасечный земледелье диләр бит инде, ағачны кискәннәр, ағачны яндырғаннар, бу урын ачыҡлы булып ҡала, көле белән жирне ашлағаннар, һәм шушы белекей-белекей генә участоклар һәр бер гешенең жире былған бит инде алар. Ғөмүмән, ауыл күбесенчә игенчелек белән шөғөлләнде инде, бар нәрсә дә былған инде, ҡырыҡ беренче йылны, менә мин туған жылны, миңә ҡырҡ көннөк чағында, хәбәр килгән, эткәй суғышҡа алынған, без инде этәй дигән сүзне бер кемгә дә өндәшеп былмады. Биатай кеше дә үлгән ийе суғышта, без абзыҡай белән икәү иек, абзыҡайым үлде инде. Ун бер йыл былды. Үзем дә сиксәнгә етәм инде, егерме беренче йылда, Алла бирса, май айында. Иптәшем белән йәшәйбез, аңарға сиксән өч йәш, Ҡабышев Анвар, өч малай үстерәбез, үстердек инде, хәзер алар барсы да үзләре этәй-инәйләр, оноҡчыҡлар бар хатта, байбыз, жегермегә житте Ҡабышевлар, ишәйдек.

Менә топонимиканы мин районға, без бит инде слетлар үткәрәдер иек, шунда без алып бара торған идек, мин аны бирдем, йуғаттым дигәндәй, Шарифуллин Зәйнулла дигән абзыйдан йазып алдым. Менә Торна тауы дибез, Мурзахан күпере дигән бар, Мурзахан салғандыр инде ул күперне, суғыштан соң салғандыр инде. Фиткә

урманы. Фиткә урманы менә Зирекле белән Күгәрчен арасында зур былмаған урман вар, шунда Федор дигән алпауыт йәшәгән, шуны раскулачивать иткәчтен, шуның йортларын алып, безгә мәктәп итеп салғаннар. Без шул Фиткә ҡартның йортында башланғыч белемне алдыҡ, һәм безнең вит әле бу ике этажлы бер кемгә дә кирәкмәгән ташландыҡка әйләнгән хан сарае кеүек мәктәбебез йабылды, бу йөрәкне әрнетә торған, минем ҡаршыда ғына ул, мин аңарға ҡараған сайын ачыуым гилә, бәй, зав. участок былып эшләдем, баҡчаны шушы ғул белән утырттыҡ Тимержан Нургалиев белән алмаларны-ниләрне, ҡарлығанны, бөтен әйвер дә вар баҡчада, хәзер ташландыҡ инде, мәктәп тә ташландыҡ.

Былай Аржаҡ урамы дибез инде без, Ар жаҡ. Мынсы Мәктәп урамы дип йөрөтәбез инде.

Тау шишмә дигән вар. Шәкән тауны Күрәзәле тау диләр аны. Шуның тишеге вар ие, балалар белән экскурсияға төшәдериек без анда, шул тауға менеп, Күрәзәле тауның ҡыуышына керәләр ие. Аны менә безнең Заитныҡы сайғаҡларын тикшерде, кәжәләр сыман хайуаннар бар вит инде. Шуларны тикшереп, аның труды чыҡты. Сайғаҡлар бар, күргәннәр.

Ҡыуыш – ул пещера инде. Әйтерсең дә, чынмы-ялғанмы, шунда зур ташта чоҡыр бар, как будто Салауат шул чоҡырға басҡан, оло ташы иде инде ул, анда Тәрәзәле тауы ҡырыйында шишмәсе бар аның, бик матур ул, Ыҡ буйында ул. Тәрәзәле тауы ҡырыйынан шишмә ағып чыға. Аны, имеш, ҡачҡыннар оло таш белән бастырып ҡуйғаннар, үзләре кереп ҡачҡаннар да йаңыдан йабып ҡуйғаннар. Как будто ишек сымағ итеп, дип сүләйләр инде.

Менә мин биология уҡытҡач, Павлов, Сеченов эшләрен өйрәнгәчтен... Баштараҡ бәләкий малай әйтә, син дәрестә, ди, аңлаттың, ди, Алла йуҡ, дип әйттең, космосҡа менделәр, күрмәделәр, гидронавтар сыуға төштөләр, күрмәделәр, унда да йуҡ, сулда да да йуҡ, хәзер нийә Ҡөрән ашына барасың, ди. Син бит, ди, Алла йуҡ, дип өйрәткән идең безне, ди. Менә шуңа ырымнарға, йорт эйәләренә, абзар эйәләренә ышанмайым. Сыйыр бар, өчтә дә чығасың, сыйыр бызаулады микән дип чығасың бит инде, бер дә аның ише әйбер күрмәдек, күренмәде, күрмәдем мин. Андый өрәкләргә ышанмайым. Сыу инәләренә дә ышанмайым, ышанмадым да, күрмәдем чөнки, үзең күрмәгән әйбергә ничек ышанасың.

Сынамышлар инде, бер жулға чыҡҡач, кире өйгә керсәң, йул уңмай, дигән әйбер вар. Минем уртанчы улым Салауатым әйтә, миңә, ди, ҡара песи очраса, минең йулым лучше уңа, ди. Ҡара песи чыҡса, йул уңмай, диләр бит инде.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды)

САЛМАЛЫ АУЫЛЫ

Миңлеғәлиева Гөлсинә Шәрипйән ҡыҙы

Без төньяҡ-көнбайышның диалектындабыз бит инде. Ней буйынча да, теге, фән буйынча да шулайтып йөрөтәләр вит инде. Шуға гүрә инде безнең диалект, теге, башҡорт теле белән татар теле бик оҡшаш, шуға күрә инде телебез безнең ауылда вит инде йөрөтәләр, татарлар тисәләр дә инде, фән буйынча башҡорт диалектының бер төрө тип йөрөтәләр бит инде. Шуға күрә бездә, әйтеүемчә инде, башҡорт телендәге сүзләребез бик күп. Шул хаҡта үзебезгә жирле сөйләш буйынча да хас сүзләребез вар.

Бына, мәсәлән, бездә ишек тибез, күтәрмә, басҡыч төбө тип тә йөрөтәбез. Мәсәлән, сөт өстө тибез, ҡаймаҡ тип тә йөрөтәләр бит инде. Без шунан, мәсәлән, без бармайым, ҡайтмайым дип әйтәбез инде. Әгәр бына татар телендә сөйләшсәк инде, мин бармим, ҡайтмим тип әйтергә тейеш. Мин килмим, мәсәлән. Бына шундай сүзләребез дә бар вит инде. Анан апкиләм тибез бит инде. Без инде алып киләм сүзен дә инде үзебездең жир сөйләшкә хас сүздәр йанына керетәбез.

Бездә черёмуханы шоморт, ә башҡорт әҙәбиәтендә без аны муйыл тип өйрәнәбез. Шиповник шул уҡ гөлжимеш тибез инде без аны. Малинаны ҡура жиләге тип йөрөтәбез. Земляниканы жир жиләге, ә клубниканы аны без теге клубника дип теге рус телендә алайтып йөрөтсәләр дә, жиләк кенә тибез, баҡча жиләге тип йөрөтәбез. Ә айырым жир жиләге тип әйтмәйбез. Божья коровканы күсмәкүс, ҡамҡа, тәтәй тауыҡ.

Уголны без почмаҡ тибез. Мешок – ҡапчыҡ. Тоҡ тимәйбез инде.Хлеб – ипий, ипей тип тә әйтәләр инде. Ә теге бына эни, эней тип тә йөрөтәләр бит инде. Бында шундай элегерәк бына безнең әпкиләм, эти, әниләр, инәй иип йөрөткәндәр. Ә хәзер инде эни тиләр. Биҙрәне менә биҙерә. Безнең сөйләштә биҙрә. Ә воробей бына чыпчыҡ. Бабушканы ҡартинәй тип йөрөткәндәр, ә дедушканы – ҡартәтей, ҡартатай.

Нәселгә, без ауылны бүлеп йөрөтмәйбез. Безнең ауыл бер бөтөн булараҡ күренә. Теге без инде бүлсәк тә инде урамнарға ғына бүлеп йөрөтәбез. Менә Валиевлар, теге ниндәй фамилиялы кешеләр күпләр, бездә шуларға әйтеп йөрөтәләр инде. Мустафиндар ғаиләсе, Валиевтар ғаиләсе, Ғиниәтуллиндар ғаиләсендә тип йөрөтәләр инде. Күберәк теге шул фамилиялы кешеләрҙе, теге берничә ғаилә булса, шулай була.

Сеңлем тибез, сеңлекәй. Ир туғанға энекәш, энем. Минең энем тизәр инде. Атасынан өлкән вулғанды дуратай, дурәти, дурәтки, дурәнки тип әйтәбез инде. Даже дуриней, дуратый тип йөрөткәндәрен ишеткәнем вар кешеләрҙән.

Носкины бездә жөн носки тип тә йөрөтәләр, теге бәйләнгән носкилар була инде жөн носки, ойоҡбаш тип тә йөрөтәбез.

Ҡаймакты сөт өстө тибез без аны. Чынаяҡ тип тә йөрөтәбез. Кружка тип тә йөрөтәләр вит инде. Чынаяҡ асты, тәрилкә тибез без. Ҡоштабаҡ тибез аш тәрилкәсен. Баҡрач тибез инде. Ул ней теге ашны бүлә торған – половник. Без аны, ковшты, чумеш тибез инде.

Мал асыраған кешеләр күберәк беләдер инде. Но тана малы тибез инде без, тана – йәш сыйыр малын әйтәбез инде. Шунан ни булса, үгез тибез инде, шунан бызау инде. Күберәк ҙ хәрефе менән әйткәндәр дә бар инде – быҙау. Шулай уҡ тауыҡ, әтәч, шунан ҡаз, үрдәк тип тә әйтәләр, үрҙәк тип тә. Үрҙәк тип кенә әйтмәйзәр менә ачыҡ итеп. Ә теге әйтешкә китеп үрҙәк.

Бездә инде, мәсәлән, ике урамны айырып аға бәләкәй генә йылға инде. *Инеш* тип йөрөтәбез без аны. Безнең бер чоҡор бар тағын, әзерәк кенә менгәч. Была шундай чоҡор булып тора инде анда. Анда безнең шишмә. *Салкын шишмә* тибез без аны. Шишмә сыуы ағып йата. Шунан инде *Ҡайраклы* тауы тауы вар бездә. Анда теге ҡайраҡ тапҡандар шикелле. Теге жир эшкәрткәндә бәләкәй нindәйзер бер тимер әйбер төшөп ҡалғанмы ул. Әллә шуның артынан инде ҡайраҡ тип атағандар. *Ҡайраклытау* тибез. *Ҡайраклы йылға* тип тә йөрөтәбез. Шунан бездә бит инде иң ҙур йылға – Сөн.

Ну, безнең әнки игеҙ ул, бик сабыр кеше булды, аҡыллы геше вулды тормошта. Кеше арасында да ул һүзчән булмады. Ул кеше белән булашырға йаратмады. Шуға да безне шуға күреп өйрәтәдер ине. Кеше белән булашмасҡа, һәр уаҡытта да аҡыллы, сабыр булырға. Эйе, сабырлыҡ төбө – сары алтын, тейә ине. Шулайтып әйткәндер ине, шунан түземле булырға, шунан безне инде эшне жиренә житкереп эшләргә өйрәтте была. Инәйемдең был өйрәтеүе инде. Эшне эшләп бөтөрмәй пока туҡтамачҡа, шул жиренә ҡәдәр эшләргә ғуша иде.

Хәзер вит инде теге без инде ауыл баласы, ауыл кешеләре нисек тә күберәк алар хәзер рус телен күберәк ғулланалар вит инде. Ҡуллана башладылар. Была ычынлап та, безнең телебез әкренләп инде, мин инде ҡурҡам теге йуҡҡа чыҡмача йарар иде. Ауыл жирендә йәшәсәк тә күберәк инде рус сүззәрен ҡыстыралар, была диалогтарда балалар да, өлкәндәр ҙә шулай булып баралар вит инде.

(Вәлиева Гөлназ Даурат ҡызы яҙып алды).

Ғиниәтуллина Миләүшә Рифғәт ҡыҙы, 1957 йылғы (фотола – уңдан икенсе)
Ханнанова Зилә Хазинур ҡыҙы, 1963 йылғы (фотола – һулдан икенсе)
Халисова Эльвира Сабирйән ҡыҙы, 1965 йылғы (фотола – һулда)

Ауыл – татарчасы Чалмалы, башҡортчасын Салмалы. Мында күп версийалар бар инде. Мына безнең шушы ауылның тарихын өйрәнгән үзебезнең өлкән уҡытучыбыз Әлфидә Шамсивалиевнаның җыйған материаллары буйынча инде. Мында сатып алыу эшләре белән шөғөлләнеп үткән кешеләр, ылаулар үтеп барғаннар ауылдан. Шул ваҡытта, мында ағайлар башларына үзләренең кейемнәрен урап, чалма итеп урап, бура бурайлар икән. Шуннан: “Ағайлар, бу ауылның исеме ничек?”, – дип сорағаннар инде үтеп барған кешеләр. Былар балта тауышы белән ишетмәгәннәр дә, шуннан икенче бер йулчының кешесе әйтә икән: “Чалмалылар бит былар. Күрмисең мени, башларына чалма урағаннар”, – дигән. Шуннан килеп чыҡҡан дип тә исәпләйләр. Шуннан соң инде, тағын бер ний бар, ансы бер нигә кермәгән. Менә мыннан хәзер Тегермән йылға дигән. Хәзер инде ний... Нәрсә әле? Ҡайратлы йылғасы. Барып төшә Сөн йылғасына ҡушыла. Шул урындағы басу менә ничектер, чалып алынған кебек инде. Менә теге бәйләм бәйләгәндәге кебек. Шуннан да килеп чыҡҡан дигән уйдырма бар инде. Шул ике төрлө.

Тегермәннәр булған инде элек, суы да күп булған. Хәзер суы да сайыҡты, ауылны инде, анда чоҡор безнең бар, дальшераҡ инде, басулар артында. Ҡайраҡлы чоҡор дип атала. Шул исем белән йылғаның атамасы хәәр (хәзер) Ҡайраҡлы дип атала.

Ҡайраҡлы чоҡор ҡайраҡ дигәннән. Менә нәрсәнеҙер ҡайыра ул. Үткерләү дигән бер шундай материал булған инде. Чалғынымы, нәмә. Менә шуның формасын хәтерләтә ул, чоҡор. Шуңа күрә менә ул Ҡайраҡлы дигән чоҡор атамасы. Ташлар да бар анда. Ул, может, бәлки, элек ҡулланғаннардыр инде, ташлар белән дә. Ә формасы буйынча инде... аның әзерәк мынаулай теге, ҡыйыҡыраҡ формалары да була. Төрлөчә инде, менә таш ничегерәк ҡулланғаннар, элек шулайыраҡ. Менә шундай атама булған инде.

Башҡорт басуы бар. Бик точно ғына белмәйбез инде. Шаран йағынан ауылға кергәндә, бер басу бар бит. Оло да түгел инде ул. Аны без үскәннән бирле, элек-электән башҡорт басуы дип нитәләр. Электән ҡалған ний буйынча, анда элек башҡорт зыйараты булған ул урында. Соңонан башҡорт басуына әйләнеп киткән, ә атамасы шул килеш ҡалған инде. Башҡорт зыйараты дигәннәр башта. Шунан инде, басу булғачтын, башҡорт басуға әйләнде. Шуны башҡорт басу дип йөрөтәләр инде.

Анда элегерәк кешеләр, менә, ныҡлап сөрөлгәнче, зыйаратларның ташлары да булған. Аны ҡырыйға алып ҡуйып торғаннар дип тә сүләйләр иде. Бу жирләр башҡортлар җире булғаннар иде башта, шуннан татарлар килеп, сатып алғаннар җирләрне. Элек типтәрләр килгән мында, әйеме? Татарлар, типтәрләр, сатып алынған. Башҡортлардан сатып алғаннар.

Башҡорт халҡы мында. Башҡортлар да бар инде, бар инде. Башҡортлар инде хәзер, теге, кем килен булып төшкән, кем ҡайан килгән.

Безнең Чалмалы ауылының төзөлөүенә өч йөз дә утыз йылға йаҡын, әйеме? Өч йөз илле булды инде. Хәзер өч йөз җитмеш-өч йөз сиксән йыл бар инде.

Атамалар бар инде. Ний, Торна ҡуағы бар инде Арйаҡта. Су уртасында ул. Тоже сазлыҡ. Торналар килгән анда. Ул сазлыҡлы урын. Элек күпләпдер инде. Ул теге хәзер ауыл хуҗалығы эшләнә, актив ваҡытында бик булмадылар. Хәзер бит инде андый ҡошлар да күп безнең тирәдә дә. Нийләр, чиләннәр-фәләннәр инде шундай. Сазлыҡ ҡошлары күбәйделәр тоже. Ә шул ҡуаҡлар үзләре хәтерләткәнме или торна үзләре булғанмы, әйтергә ауыр. Но торналар булғандыр инде. Торналар ҡуаҡҡа ҡунмый ҙа инде ул. Ә Торна дигәннәр.

Аннан Аҡлан күле. Аҡлан күле Дүрмән яғында инде ул, Чалманда түгел. Дүрмән – күрше ауылы. Элек колхозның умарталары шунда торазыр ийе. Шуның белән умарталыҡ инде.

Тағын безнең Дүрмәндә ҡайынлыҡ бар. Урманнан ҡалған урын, сабантуйлар була. Элек аны адаштыра торған дип тә әйтәләр ие. Анда да тоже кешеләр күмелгән урын булмазы микән дип әйтәләр бит инде. Яңылыштыра торган җире бар аның шундай. Серле җире бар.

– Һез һөйләгәнде без азактан ҡағызға төшөрәбез, шунда ҡайһы саҡ һорау тыуа: ҡайһы бер һүззең азағында булмазы тиһегезме? з-мы, д-мы ҡуйырға? Әйткәндә з ҡушыңҡырап ебәрелә. з менән д араһы. Булмазы һымағырак, эйе бит?

– д ҡуябыз. Булмазы. Менә мин д дип сөйлийм үзем, минең әзерәк теш кенә ней. Ә безнең местный халыҡта диалект буғай ул сездә, әйеме? Менә ҡызым дип сөйләйдер ийе Вәсимә апа. Ҡызым. Вәсимә апа шулай дийер изе.

Менә безнең Земфира худрук, үзе Татариядан, безгә көлә инде: эпкиләм, эпкитәм, дип сөйләйсез, ди. Алып киләм, алып китәм димәйбез без, эпкиләм, эпкитәм безнең менә. Ә аларныҡы – алып киләм, алып китәм. Ашығып сөйләү түгел, безнең сөйләшеү шулай.

Не знаю дигән – белмәйем. Белмәйем, бирмәйем, бармайым. Шулай безнең башҡортларға тартымыраҡтыр ул сөйләшеү. Андый ғына диалект бөтөн ... бар бит инде ул. Бер төрлө сөйләйбез, ә язу икенче төрлө языла. Андыйлар бар инде, һәм д белән з да бар. Прослушивается, бар. Ул теге мин читтән килгән кеше булараҡ, ул миңә вабще ташланазыр ийе башта шулай, д белән з, з белән д, бармайым, ҡайтмайымлар.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡызы язып алды).

Ғиниәтова Әлфидә Шәмсивәли ҡызы, 1930 йылғы

Мөрәй ауылында тыудым. Мең туғыз йөз илленсе йылда пионер-вожатый вулып килдем. Туҡсан йәшемне балалар, ауыл советы үткәрделәр. Әткәй ат белән алып килде. Ауылга утын килтерәләр иде анда. Әткәй: “Ий, кызым, фәҡир генә ауылга гилдең,” – тине. Эщтән уйлып куйдым: “Бер йыл ғына эшләйем дә, китәм,” – тинем.

Был ауыл тарихына инеп киттем. Бәләкәй ауылда. Ике ай булганда, бер абзый гилде. Шәм йактысында укып ултыра идем. “Нийә караңғыда укыйын? – ди. – Әйдә сельсоветка, анда утызлы лампа вар – китапны ҡыщҡырып уҡырсын”, – дине. Минә ҡызыҡ вит инде. Кереп алды. Аларға повесть уҡыным. Апай: “Йарый, син йал ит, без атларга су эщерәбез,” – дип шығып киттеләр. Ҡарасам, атлары күренмей. Тәмәке тарталар. Йаңынан кергәщ, тәнәфеш уаҡытында ауыл тарихын сөйләйләр. Бер мулла турында сөйләйләр. Тамйан ауылынан иде. Беренше укытыущы булды. Аның улы Әшрәф турасында. Мулланы нисек үлтергәнләр. Тамйан ауылынан булыуын сөйләйләр. Әшрәф исән булса, Сталинградта булыр иде. Безне күтәрер иде. Эх, суғышта үлде шул, диләр. Йетмеш йыл йәшәдем.

Абзый тарих сөйлей иде. Немец телен бирделәр. Бәйләнешне өзмәнем. Сәнәк суғышы булган. Ҡарағош (бөркөтләр) башҡортлар Миңзәлә өйәзендә кулакларға суғышка күтәреләләр. Сәнәкләр, балталар белән халыкны күтәртәләр. Бер мең туғыз йөз йегерменсе йылда укытыущыларны, комсомолдарны үлтергәнләр. Башҡортлар аларны ҡарағош дип йазганлар ине. Укытыущыны шуны үлтергәнләр. Ул халык өщөн тырышкан. Тамйан ауылдан. Бикшурин Миргәлишир. Анын атасы Камалетдин. Указный мулла булып килгән. Башлы булган. Татарстанда, Төркиәлә укый. Батша системасына каршы була. Тискәре йакларын белә. Укытыушы булып эшләй. Бер мең туғыз йөз ун бишенсе йылда Миргәлишир шушы ауылда үскән Рамазан Латип байза батрак булып ун ете йыл эшләй. Мунща күтәрә. Ул йазырга өйрәнә. Аңа карап. Бер мең туғыз йөз ун бишенсе йылда мәзрәсәгә алып ғайта. Арифметика, тарих фәнләрен өйрәтә. Мәзрәсә школа дип атала башлай. Үзенән уга акша тулей. Гражданлар суғышына Рамазан китә. Халык аны үз итә. Йарата. Әтисе белән спорга инә. Халыкка йарзам итә мулла. Йарлылар арасында, байлар арасында спор булган. Мең туғыз йөз йегерменсе йылда Мәләүез өйәсендә тыуа банда. Улар ауылга керәләр. Аклар да бандага кушыла. Зур көщкә әйләнәләр. Ауыл советы кащкан. Мулла: “Син йәшеренеп тор, мин калам,” – дигән. Аллах кушкан, йарамас эш булмас дип, калган. Абзыйлар кемдәр үлтергәнен әйттеләр анда. Китап йаздым бит инде. Китап йаз, тинеләр. Мин йаздым. Шул кулакларның внуклары ауылда йәшәйлар, аларның исемләрен йаза алмыйым, дип йаздым китапка. Русша йаз дигәсләр, русша йазырга тырыштым. Аларның ни гайебе булсын инде. Аның малайы Зариф, Миргәлиширның малайы Әшрәф бик зихенле булган. Ауыл советы секретары булып эшләгән. Ибрахим Абдуллиндың “Ҡош юлынан барам” китабында “Япраш Әшрәф” дигән хикәйәсе бар. Халык телендә Йалпаш диләр. Мин әнә шул Әшрәф түгел микән, дип уйладым. Ошо Бикшурин Әшрәф турасында. Армийага бара. Ибрахим Абдуллинды белгән. Рус телендә акцентсыз сөйләшә. Башкорт, чуваш, мари телендә йакшы сөйләшә. Гармунда уйнай. Советта эшләй вит инде. Гәзелсезлекләр була. Уфанан килгән ревизорлар хата таба алмаган. Мең туғыз йөз туксан туғызынсы йылда Чалмалыла эшләгән Бакалынан секретарь Андреев Андрей Васильевич. Үлгән уаҡытта уллары Валентинга и Алексей (Самарада йәшей) усыйат калдыра. Әшрәф турасында сөйләгез, дигән. Улар килгәнләр. Акшишмәдә Миләүшә тигән укытыусыга осраганлар. Сәлимгәреев Айрат сельсоветта эшләй иде. Уллары гилде. Шуга жибәргән. Улар килгәщ, сорайлар. Әшрәфне беләләр микән дип. Докладта мин сыгыш йасаным. Беренсе майза сөйләдем, динем, китап йаздым. Шунан Бикщурин зыйаратында булдылар. Кәнәгәт булдылар. Администрация менән бәйләнешкә инде. Әшрәфнең туганы вар. Әнисе исән ине. Бер йарлы йегет Гәмликамал мулла катынына ингән. Өс малай булган. Тәлгәте әле исән ине. Аның туганы бар, динем. Инә бер, ата башка. Шунан звонить итеп, улар килгәнләр. Уларга бардык. Хәмдиә дигән катыны каймак айыртып, йаңы әпей пешереп алган иде. Валентиндың улы алып килгән машинала. Валентин майор, көнсыгышта хезмәт итә.

Алексей Воронежда партком секретары. Библиотекарь Рәзифә, сельсоветтан Наилә, Фәниә һ.б. кунаҡ иттек. Күңелләрен күрергә тырышабыз. Бейенем-бейенем дә, сорай Валентины: “Сез замужеммы?” – дип. Эх, жаль, ди. Алып китер инем дип. Ирем менән Чалмалыла укыганлар. Бер мең туғыз йөз-бер мең туғыз йөз ҡырҡынсы йылларда. Шушы урында элек бергә йәшәгәнләр.

Кищ ултырыу, аулак өй, әбейләр щыуагы. Әбейләр щыуагында конкурс вулды. Нардуганны күрсәттек. Элек картинәйем, анын инәсе Ишбикәне башкорт йагынан алып кайтканлар. Бала сатыу вар иде. Конкурслар үткәрә идек.

Сатылган баланың әнисе Ишбикә була. Бер бала тыуа, үлә, икенсе бала тыуа, үлә, өсөнсө бала тыуа, үлә, дүртенсе бала тыуа. Бала тапканда кендек әнисе, бала сатам, тип кыскыра. Шуны сатып алалар инде.

Асмандиярова Ләйсән. Йола күрсәтәбез. Кендек әвей шакыра. Киленде шакырам. Өш баланы күмделәр, бынысы да йәшәй микән, тип кайгыра. Кендек әвейе кыскыра. Әти-әнисе килә. Сарык бирәм ди. Алайык инде баланы, диләр. Бызау бирәм, дийем. Тастамал аша, теләкләр теләп, баланы бирәбез. Шунан бәбей ашы килтерәләр. Баланы күтәреп, әйзә, рәхим итегез, дип әйтә. Жырлайлар, бейейләр. Кендек әвейе азак: “Йолада халыкның ынжы мәржене күренде,” – дип әйтә.

Әлфидә апа вис сценарийнарны шигырга сала. Китап бастырырга инде. “Башкортостан кызы” журналында конкурс бара иде. Алйапкыс конкурсы иде. Без алйапкыщ байрамы үткәрдек. Ун сигез алйапкыщ тектек. Магазиндарда тукыма йук ул уакытта.

(Хужахмәтов Айнур Осҡар улы яҙып алды).

ТҮБӘНГЕ ЗӘЙЕТ АУЫЛЫ

Абдуллина Зилара Фәнис ҡыҙы, 1979 йылғы (фотола – һулда)
Зәлилова Зөлфиә Кәшиф ҡыҙы, 1965 йылғы (фотола – уңда

Зәйет тигән абзый килеп ултырған да, беренче ултырып йәшәп киткәч, Зәйет тигәнләр.

Тау исемләренән күрше ауылда Шәкән тауы вар. Урал тауы итәкләре, ул мынан Баҡалыға чаҡлы вара. Тәрәзәле тауы вар, аның бик матур ташлары вар, эченә кереп булған, хәзер жимерелгән, ташлар йулды бикләгәнләр. Бу мәмерйә түгел, тәрәзә гебек эшләнгән. Специално суғыш уаҡытында йул булған. Минең үзем дә кереп ҡараған вар. Ыҡ йылғасы бүлә безне. Ыҡ йылғасы аша Татарстан. Тормош иптәшем шушу ауылдыҡы. Мин Уфадан, педучилищенан ҡайтып кергәндә, гармунда матур уйнағанына ҡызыҡҡанмын. Анын белән утыз дүрт йыл ғүмер итәбез. Азат та шушу ауылдыҡы, механизатор булып эшләде.

Азат белән ике йыл дус булып йөрөдөк. Мең туғыз йөз сиксән дүртенче йылды мин Уфа пеучилищеһын тамамлап ҡайттым да, ауылға эшкә ғүҙылар. Ике йылдан эти-әнигә соратырға килделәр. Башта этисе менән үзе керҙе. Беҙ аш әҙерләнек. Башта мин этигә кейәүгә чығам тип әйтергә ғурҡтым.

Йегерме алтынчы декабрь килделәр. Никах ашы булды. Апалар ашҡа алды. Икенче көнгә загс булды, бөтөн коллектив килде, бик күңелле момент булды. Матур никах көнө истә ғалды. Ул көндө бик сыуыҡ иде, машиналар ҡабынмаған, миңә, усал килен буласың, динеләр.

Шаранда фольклор группасы “Нағыштар”ҙа ҡатнашам, ә мында үзебездә “Сәрбиназ ҡызлары” группасында ғатнашам. Кәрәк булса, тиз генә фольклор ойошторабыз, кәрәк булса, “Сәрбиназ ҡызлары”нда жырлайбыз. Группаның исеме “Сәрбиназ” йырҙан алынған. Ҡатын-ғыҙ исеме.

Былтыр кәкүк чәйе үткәрҙек. Көҙ көнө бәрәнге бәйрәме үткәрҙек. Сәр бересе бәрәнгенән әйберҙәр бешереп алып килә. “Сәрбинәз ҡызы” йыры белән башлап ебәрҙек, бәрәнге тарихын әҙерәк сөйләдек.

Ашамлыҡларҙан бәрәнге ҡыстыбыйы, бәрәнге пилмәне, өчпочмаҡтар бешерәбез.

Ҡыстыбыйҙың ҡамырын ике йаҡтан йоҡа ғына итеп жәйеп, уртасына бәрәнге салабыз.

Мин үзем базарҙа саүҙа итәм, өс сыйырым вар. Ике төрлө эремчек эшләйем. Аҙна башында сөттө ойотоп, газға ултыртып ҡуйыртам. Был сей творог була .

Ә бешгәнде эшләр өчөн ҡатыҡты ойотам, сыворткa салып эшләнә. Ҡыҙыл эремчек тә эшләйбез. Ҡаймаҡ, сөт өстө йасайбыз.

Ҡаймаҡты матур итеп йазып төшөрәсең, шул аҡ май була.

Ҡызыл эремчекле май. Мәсәлән, ун литрлыҡ мичкәлә сөт ҡайнап, сыуыныр хәлгә житкәс, саласың аға тәмле ғатыҡ, ике жомортка һәм әйбәт итеп эремчек төшсә, сары сыуы өскә чыға. Эремчекте болғата-болғата ун ике сәғәт ҡайнай. Суы бөтсә, шәкәр саласың. Ҡызыл эремчекте алып, әзерәк киптерәсең, мийечкә ҡуйып, аны мясорубканан айыртасың. Бер йасағаным булды, эткийҙең апасының төйә торған әйбере – киле (ауыр) булды, шуны төйөп, он дәрәжәсенә йеткерәсең, май, шәкәр салсаң, настоящий эремчек була.

Шишмәләрҙән бездә Тупый шишмәсе вар, Йуғары шимәсе вар.

Тана – ул йәше тулған сыйыр, инәй – төткәй, энәлек – ҡамыраш, әлморон – гөлжимеш, муйыл – шоморт, ҡамҡа – тәтәй чебен, мөйөш – почмаҡ, икмәк – эпи, күнәк – чиләк, өләсәй – әбикәй, олатай – бабыҡай, турғай – чыпчыҡ, әсәй – әни, атай – этки, ағай – абый, апай – апый, ҡусты – энекәч, үскәнем, башалтай – жөн носки, шапка – бүрек, алабуға, карась, шүкә эләккәләй.

Мәтрүшкә, тысячелистник (мең япраҡ), әрем, ромашка, эскәмйә – урындыҡ.

Безден килен, энекәштең хатыны, Торбой ауылынан, ул чәй тәрилкәсен бәлүдә ти, ә бездә тәлинкә.

Миештән пешкән азыҡты гөлбәштә менән алабыҙ, ә килен уны табаға ди.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡыҙы яҙып алды).

Закирова Вәсилә Ләбип ҡыҙы, 1961 йылғы (фотола – һулда)

Безнең бында гүберәк килеп ултырғаннар. Юғары Шишмә тигән жер вар. Шул шишмә буйында иң элек урам башланған. Сулы урын дип шунда башланған бит инде. Шуннан вит инде безнең ауыл ул жыйыла килгән. Элек безнең завод булған, баҡыр щығарғандар. Әле мына мин бәлкәй щаҡларда ла анда торф вар ине. Анда су жыйылса, яҙ көнө үк суу жып-жылы вула иҙерейе. Завод щоҡоро дип йөрөтәләр инде уны. Унда промысел булған. Төрлө ағащ әйберләр эшләгәннәр. Мең жете йөз сиксән беренще йыл микән, безнең тарих башланған.

(Ҡарабаев Мөнир Иҙел улы яҙып алды).

Зарипов Рәмил Мәсғүт улы, 1947 йылғы

Был жирлектә йәшәдем. Әтәй-инәй дә бында йәшәде. Ситтә бер кайда ла йәшәмәдем. Бер инде щиттә лесничество системасында эшләдем. Күп эштә эшләдем: склад мөдире, бухгалтер, экономист, центр. Зерноскладта эшләнем. Зав.фермы вулдым. Ун сигез йыл заготовка буйынса эшләдем. Ҡырҡ бер йыл эшләдем. Ун биш йыл пенсийала инде.

Ишетеү буйынса ғына. Заһит килеп ултырған. Шунан зурайган. Мин историк түгел. Зур ауыл. Тощно белмәйим. Әмир Мирхәтович белә иде. Ул мәрхүм инде. Биш йыл инде. Ул сөйләгән вар инде.

Сталин колхозы уаҡытынан алып тарихты беләм инде. Элек колхоз шул ине. Хәзер тарҡалды. Частниктар алды. Альбер Нуриманович ун бер йыл эшләде вездә. Әрмәндәр сатып алды. Икенсе йыл үз йегетебез эшләй вашлады. Закир хужалығы тарҡалғанды, биш мең гектар йер эшкәртелде. Әле өс йөз гектар сәсте. Частный инде. Бу ун биш йыл коллективное хозяйство йук. Абзай ауылы фермаларын сүтеп бөттөләр.

Актаныш йылгасы икенсе йаҡка аға. Мөслим ауылынан йылгасы Минзәлә кырына тиклем агып китә. Сөн йылгасы ага бездә. Оренбург границасына тиклем. Балыклар жәйен, щукә, алабуга, ныкты вар. Ҡармаҡ менән тоталар. Бәләкәй йылга ул. Агидел кевек түгел. Ыҡ таза йылга. Татарстан, Башкортостан границасында ага вит инде. Күпер йаны салынды. Элек анда ғуйы урман булған. До сих пор кайынлык дип атада. Болонлоҡтар элек булмаған. Татария урманы шунда. Шунда болонлоктар гүп инде. Безнең жирдә Татария урмандары урынлашкан. Кире кайтарырга ине.

Лесничествода эшләгәс, беләм инде. Мышы бездә мышый. Элек күп ине. Уларҙы истреблять иттек. Ущерб күп ине, сыуыкта улар агас ашай. Агас йакшылап үсмәй.

Косуля тибез. Олень инде ул. Кәзәнең бер төрө ул. Кабандар вар. Улар гүп ине. Африка чумасы дип, истреблять иттек. Бүреләр сирәк килеп шыга. Истреблять ителәр. Төлкө вар. Барсуктар гүп. Енот бар. Янут инде. Шакмагош йагында айыу күргәнләр. Бездә айыу йук.

Таулар вар. Урал итәгендә Щәкән таулары вар. Кызык формада. Элек анда дингез вулган, диләр ине. Анан китә, равнина китә. Какой-то шунда калгандыр инде. Шулай уйлыйбыз.

Иң беренще ултыртылган нараттар күп. Сафуан абый ултырткан. Төп хужасы Ленинградтан булган. Ул гушкан. Уларзы элек кистеләр инде. Аларга йөз йыл инде.

Элек западтан болот күренсә, йамгыр йауа иде. Хәзер улай түгел. Йаумай үтеп гитә. Хәзер интернет заманы вит инде. Климат нык үзгәрзе.

Пощмаклы буралар эшләй инек.

Комсомольскайа урамы бар. Иң беренсе Трудовой урамы. Хезмәт урамы.

Советская урамы. Центральная урамы вар.

Горный урамы вар. Аста. Йылга буйы урамы – Речная урамы вар.

Ат менән кызыксындым. Чистокровный атлар йук.

Йәшне айыралар тешенән. Элекке бавайлар тощно әйтәләр ине: алаша, тай, ҡолон, йылҡы – сугым аты диләр, аҡ ат диләр, йүгән, муҡта, арҡалыҡ – түшлек, ыңғыршак, дилбегә, тәртә вар, дуға ҡуйабыз

Арба төрләре йуҡ. Жөк атын булса жөк.

(Хужахмәтов Айнур Осҡар улы яҙып алды).

Нуриева Гөлсинә Ғәтүф ҡызы, 1968 йылғы (фотола – уртала)
Ғарифуллина Гөлнара Ғәтүф ҡыҙы, 1970 йылғы (фотола – һулда)

Төп Күгәрсен Бүләк ауылынанбыз, әлеге уаҡытта инде Зәйет ауылында йәшәйбез, Кейәүгә чыҡканнан бирле. Шушында Зәйеткә кейәүгә чыҡтыҡ. Бу безнең "Сарбиназ" ансамбле, безнең тағы "Зөбәржәт" тигән ансамбль бар, анда инде без төрлө йолалар күрсәтәбез. Йолалар шул уҡ инде ул.Ҡаҙ өмәләре инде, сабантуй өмәсе, алар бар жирдәдә вар, аларны да үткәрәбез инде. Ҡарға буҡкаһына чығып йөрибеҙ инде. "Шишмә" бәйрәме ансы инде современный бәйрәм дийеп әйтәйемме инде. Ансы инде шишмәгә дан йырлап, сөйләп, сыуны маҡтап, шишмәне матурлап, ошолай итеп үткәрәбеҙ инде. "Шишмә" бәйрәме дийеп атала. Боронғодан шишмә турында ҡалмаған инде. Жырлар ҡулланабыз, шиғырлар, бийүләр. Тәбиғәтте саҡлау, суны, шишмәләрәбез гөрләп ағып торсон – шундай маҡсат менән. Кеше арасында тәрбиә үткәреү. Алайса бит инде ҡайсы бер уаҡытны уйламайча пычырата башлайлар. Су бит инде ул – йәшәү чығанағы. Шул маҡсаттан үткәрелә. Доға укып йөрөгән әбиләрне чаҡырабыз, бар вит инде андый әбиләр, шуны уҡып башлайбыз. Систа

су алабыз, доға укыганнан соң, аннан соң чәй ҡуйабыз инде. Чәй ҡайнағанчы инде шишмә вуйында жырлар, уйыннар төрлө уйнайбыз. Балалар ҡатнашалар. Алар сөйлиләр су турында. Соғодан бергә шишмә сыуы белән чәй эчәбез. Ололарға сүз бирелә. Алар инде сөйләйләр, ниндәй исемнәр шишмәнең, ниндәй шишмәләр булган. Бездә инде шишмәләр күп булган, су астында ҡалғаннар. Шулай бара. Төрлөчә йазалар, Зәйет, шулай *һ* хәрефе төшөп ҡалған, башта Зәһит балалары дийеп атағандар. Булғандыр инде ул элек. Октябрьский йағында Зәйет тигән ауыл вар. Менә шул ике ауылны бәйләйләр. Менә шул ике ауыл инде.

Менә шундый сүз ишеткәнем бар ололарҙан. Мыны элек-электән санағаннар инде башҡорт ауылы диеп. Башҡорт ауылы, әммә типтәр татарларын кереткәндәр, и шуннан суң менә бездә башҡорт урамы ла булған, татар урамы ла. Башҡорт менән татар бергә йәшәмәгән, безнең зират та икәү. Может аптырайлар инде. Менә безнең ауылда ике зират. Берсе татар, икенчесе башҡорт зираты, берсе түбәндә. Инде хәзер иғлан, тора-бара инде, аралашып беткәннәр, ҡушылып беттеләр. Урамға ҡарап күмәләр. Ҡайсы урамда йәшәй, йәки кемнең туғаны, ҡайсы зиратҡа күмелгән. Шулай вара. Анда башҡорттар. Шәжәрәбез йуҡ. Апайыбыз тикшереп йөрөгән ине. Безнең әнкәй сөйләү буйынча, аның нәселе Татарастан йағынан килгән диеп. Шунда мулла булған, хатын алған и малайлары күп тыуған, шулай нәсел таралған. Әткәй йаҡлап безнең инде әз, этикәй ул үзе Күгәрчен районы. Инәкий, инәки дийеп әнине әйтәбез. Әпекәй, әпеки тип әпине әйтәбез. Күгәрчен Бүләкне башҡорт ауылы дип йөрөтәләр, хәзер без инде күбрәк мәктәптә телен уҡығач, беҙ, беҙҙең дип сөйләшәдрик, хә инде күбрәк тел барыбер әзрәк, безнең телдә әле дә вар, шулай сөйләшәбез. Бармайем, ҡайтмайем, шулай дип сөйләшәбез, эшләмәйбез, шулай диеберәк дигән сүзләр бар телдә. Бармады. Менә минең элекке сөйләшеүем, әйтеп торам, элек *ҙ* да бар иде, *беҙҙең* дип әйтә идек күбрәк. Китәр ийе дийеп тә әйтәбез. Төрлөчә инде. Обычно *һыйыр* тип тә ебәрәләр ине, шуға *бармайбыҙ, ҡайтмайбыҙ.*

Урамнар Центральная, Советская, Клубная, теге башта ней Горная дип ҡушҡаннар, ә халыҡ Мәтрүшка дип йөрөтә. Мәтрүшкә урамы дип йөрөтәләр. Шунан соң Йаңа урам бар, мин башта аптырай идем ниңә йаңы урам, менә сез төшкән урам, Йаңа урам дийеп атала. Киләм дип обещать иткән иде, килмәде, ул килсә тарихын сөйләр иде да соң. Ничәнче йыллардыр былды икән, күптән инде ул, оказывается, зиратта пожар былған, теге йағындараҡ, урамы белән йанып беткәннәр, бу сорау бирде, нийа башҡорт зираты ауыл уртасында былған, оказывается, ул уаҡытта урам былмаған, шул пожардан соң йаңы урам төзөгәннәр, теге башҡорт зираты да ауыл уртасында ҡалған да, и аны Йаңы урам дип йөрөткәннәр. Хәзер инде Прудовая дигән исеме инде. Ә былай Йаңы урам. Теге астараҡ урнашҡанға инде Речная диләр, ансы Комсомол, йаңы урам инде, Йәшләр урамы инде, бүтән алай йуҡ.

Без клубка чығадыриҡ та инде современныйға табан барған уаҡыт. Кинобудка вар иде, кинобудкадан киномеханик, ул уаҡытта усилителлар йуҡ бит инде, музыка ҡуйса бийейбез, шул современныйға, музыка ҡуймаса, утырабыз-утырабыз да инде, байанисҡа йөгөрәбез инде, бийейбез, байанға бийедерик инде рәхәтләнеп. Уйыннар уйнай идек, дүртле бейей идек, ҡапма-ҡаршы басып бейейдерик инде. Дүрт кеше тотоношоп, дүрт мөйөшкә баса да, ҡуллар белән звездочка йасайбыз да, музыка буйлап әйләнәбез. Беренче элемент ул, икенче элемент бара круг белән бер яҡҡа әйләндек, звездочка йасап, икенче йаҡҡа барғанда инде ҡулны жибәреп, икенче йаҡҡа табан әйләнәбез, атлап барабыз. Йаңасы шул элемент үткәч, басабыз, менә шулай ҡулларны күтәреп, тыпырдап бейеп торабыз. Тыпырдап бейеп торғаннан соң, мынсы өченче элемент, дүртенче элементы инде, ике йаҡта ҡала, ҡул чабып торабыз, ҡапма-ҡаршы ике ҡултыҡлашып әйләнәләр. И бу тағы кире шулай вашлана. Әйләнгәндә ҡалған кешеләр инде тағын, икесе әйләнә, тегеләре ҡул чабып тора. Һәм соңодан бейеүне бетергәндә инде, бергә бетерәбез, бергә парлашып, ҡул тотонып, дүртәү бит инде, ә мында инде ике генә геше тотоношып бейеп тора да, ике парға әйләнә инде. Бер ничә ҡат ҡабатларға была, әйләнәбез-әйләнәбез дә. Уйыннар инде ул без үскән уаҡытта уйнамайдыриҡ инде клубларда, йуҡ. Парлар, ялғыз бейеүләр әнә шулай бейейдерик. Менә элек халыҡ тыпырдатып бейей иде байанға, без дә бейейләр идек, белекей ауылларда, ә менә Оло Зыйыҡҡа менәдерик, анда сирәк иде. Заманына ҡарап инде, мында инде оло клуб былғач, кешеләре да былған инде.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

ШАРАНБАШ-КЕНӘЗ АУЫЛЫ

Сәлимова Тәкмилә Мәзит ҡыҙы, 1948 йылғы

Мин инде шул бәләкәй щаҡта белеп үстем инде, бәләкәй булсам да. Элек эпий жоҡ ийе. Эпий әз бирәләр ине вит инде. Кәлжәмә бәрәнге жийа идек, шул кәлжәмә бәрәнгене киптереп, шуны көлщә итеп ашай торған инек. Бул кәлжәмә инде ул. Бәрәнгенән ҡыш көнө сыға ла инде жир астынан, мына шуны жаз көнө жиеп кәлжәмә йасап ашатаҙыр инәйебез. Мин шуларны башымда беләм. Щабата киеп мәктәпкә варыр инек, аға ла эләктем әле мин. Айаҡҡа галыш йуғ ине инде ул, суңынан ғына галушлар гилеп щыҡты. Ауыр уакытлар күп булды инде. Өскә жунле кием былмады. Безнең әткәй суғыштан ғәрип булып ҡайтты, уҡырға жибәрмәде, шунын белән ғалдым уҡый алмайынча. Бер ғулы йуҡ ийе, ҡулсыз булып ҡайтты суғыштан. Шул әткәйгә йардам итәвез тип, бещән ташып, утын ташып үткәрдек инде вәләкәй щағымдан уҡ. Көщ етә башлағастын, утын ташыныҡ.

Фермада эшләдем инде, ун жите йыл сыйыр саудым ҡул белән, анан апаратҡа күчтек. Жигермешәр сыйырды ғараныҡ. Ауыр уаҡытлар күп вулды. Йарай, хәҙер магазин тулы продукты, элек безгә әпине лә чутлап ҡына бирәләр иде, ә дойаркаларға күберәк бирделәр.

Биш бала үстерзем, аллаға шөкөр. Барсының да семйасы вар, хәзер үзем жәтим ғалдым, бавай гитте. Хәзер, аллаға шөкөр, ожмахта йәшийбез, бөтөн әйвер вар магазинда, элекке гебек түгел.

Оло ҡызым Эльмира, уҡытыучы вулып эшләй, икенче ҡызым Әлфинә, өчөнчө ҡызым Клара, медик вулып эшләй, дүртенсе ҡызым Эльвира, магазинда эшләй. Малайымдың исеме Фидан, ул Ҡазанда.

Безнең инәй элек күлмәкләр, киндер штандар тегә ине, үзенен терәше вар ине, станогы. Инәй безгә тегеп вирде. Элек инәй бозайларзы йарғыштан (ҡул тирмәне) йарып әпи салды.

Бер сыйырыбыз вулды, майы безгә эләкмәне, сдавать иттек. Безнең эти суғыштан ҡулсыз вулып, йараланып ҡайтты.

Әлморон – гөлжимеш, малина – ҡурай жиләге, земляника – жир жиләге, клубника – баҡча жиләге, черемуха – шоморт, лягушка – баҡа, черепаха – ташбаҡа, божья коровка – алабабай, угол – почмаҡ, хлеб – әпи, бабушка – әби, дедушка – бабай, мать – әни, инәй, кесе ҡыҙ туған – зуры – апа, бәләкәйе – апай, өлкән инәй – әби, ҡарт инәй (туғандар), шерстяные носки – носки бәлип кейәм дибез, шапка,ушанка – шапка.

Ун жыл тирәсе, ҡызыҡсынып, мәчеткә йөрөй башладым. Буш уаҡытларҙа доғалар йатлайым. Инәйем намаз уҡыны. Мәчеттә ике туғаным эшләй. Ҡорбан ащлары үткәрәбез.

Безнең әткийзең алты бала, аның тағы биш туғаны вар. Безлекеләр дүртәр-бишәр бала.

Без төп Кенәз ауылыныкы. Без төп башҡорттар. Башҡорт ауылы, зур башҡорт ауылы ине, хәзер бәләкәй.

Сәйет тауы, Шаран, Тимерза йылғасы вар. Шишмәләрҙән:Нурлығайан бавай шишмәсе, Йуғары, Түбән шишмә.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡыҙы яҙып алды).

Зиялетдинова Гөлүсә Фатиховна, 1942 йылғы

Мин бында йәшәйем инде. Мөслим районы Иске Ҡарамалы ауылында туғанмын. Йете класс уҡыным. Мең туғыҙ йөз алтмыш бишенсе йылдан фермада эшланем. Утыз биш йыл эшләдем. 1962 йылда кейәүгә сыҡтым. Биш бала үстердем. 1953 йылдан йәшәйем ауылда.

Арсы тауыбыз, Сәйет тауыбыз вар инде. Таулар күп. Тау арасында йәшейбез вит инде. Жылгадан Шаранбаш аға. Быуабыз вар. Ищемен белмәйем. Үрсетәдәр балыкларны. Исемләрен белмийм.

Урамдар вар. Национал урамы, Туҡай урамы инде.

Ферма бөттө. Дойарка булып эшләнем.

Щирки дигән сүз вар. Йабалак, Сундук. Щирки нимәне аңлата. Атасы щирки, щирки дип сөйләгән дә. Йабалаклар вар. Сундуклар. Бер мәмерйә вар. Исемен белмийбез инде. Серкә басуы, Меция басуы вар. Ағаш клуб бар. Баяншылар бар иде.

Шаранбаш йере бик талантлы иде.

Ижау – баҡраш, картуф бәлеше – бәрәңге тәкәсе, мейес арты – шөлбәш, сынаяҡны – йалпыш, сынаяҡ аҫты – шынаяҡ асты, ҡаймаҡ – сөт өстө, ҡарағат – ҡарлыған, ҡызыл эремсек – ҡызыл эремсек, ҡорот – ҡорт. Йомшаҡ эшлийләр. Тоз белән бутап киптерәбез. Ашҡа ҡатыҡ салабыз.

(Хужахмәтов Айнур Осҡар улы яҙып алды).

Шәүәлиева Земфира Рәсим ҡыҙы, 1961 йылғы (фотола – уңдан икенсе)
Миниәхмәтова Рәүзилә Харис ҡыҙы, 1962 йылғы (фотола – һулда)
Шайхуллина Зөлфиә Мөхәммәтхәбиб ҡыҙы, 1963 йылғы (фотола – һулдан икенсе)

Элек чалма кийеп йөрөгәндәр, ауылға чалма кийгән кеше гилгән. Легендаларға тайанып, үтеп китеүселәр йөрөгәндәр ине, теге чалма кейеп, башларына чал кейеп йөрөгәннәр, улар бура бурап йөрөгән. Шунан быларҙан һораганнар был ниндәй ауыл тип, "Чалмалылар" тип әйткәннәр былар. Баш кейеме булған шулай.

Арйаҡ тип йөрөтәбез бынау урамды, русса Заречный. Беҙ Арғы йаҡ, тип сөйләйбез. Центральный урамды Үзәк урам, анда Молодежный сыкты, Школьный вар.

Ҡайраҡ йылғаһы. Басуны сөргән уаҡытта ҡайраҡ тапҡанлар. Ҡайраҡ ауылы йанында урынлашҡан. Беҙ шулай тип йөрөтәбез. Бына башҡорт зыйараты бар, ул зыйарат инде унда сәсеүлек, Пугачев восстаниесы үткән, кешене ҡырғандар вит, шунда восстаниела үлгән кешеләрҙе шул зыйаратта йерләгәндәр, тигән фекер бар инде.

Элегерәк әйтәләр ине, кем шул басыуҙан таш алып ҡайтҡан өйгә, йәшәй алмағаннар. Шул бер мистика тип. Үлек йылғаһы йанында бер Сөләймән исемле ир төшкән, магазиндар булмаған вит инде. Анда, ҡайтышлай, буранда аҙашҡан. Ул шунан тегеләйгә барған, былай барған, йулға сыға алмаған. Хәҙер шулай буран сыҡһа яҙ көнө, Сөләймән бураны тейҙәр.

Безднең Бикмәт чоҡоро бар иде, ул свалкы, Дүрмән, Чалма ауылдары даже Туймазынан йулдан үткән кешеләр сүпләрен ташлап китәләр, бына без былтыр ул жерне тигезләп, чистартып ағашлар ултырттыҡ. Әлеге уаҡытта ул свалкы бөттө. Нишләп Бикмәт соҡоро тигәннәрзер, белмәйем инде, ну анда ағашлар ултырттыҡ. Унда урман була, алла вирсә. Төрлө ағаслар, меңгә йаҡын саженцы ҡаҙып алып ғайттыҡ. Нарат алып ҡайттыҡ, миләш алып ҡайттыҡ, гөлйемеш алып ҡайттыҡ.

Бына мин бәләкәй саҡта ул Бикмәт соҡоронда шишмә вар иде. Аның сыуы ныҡ шифалы, беҙ бара торған инек шул шишмәгә. Зурая-зурая, йар ишелеп жулға варып китте.

Йыуғыс – мунчала. Йүкә ағачынан эшләнә.

Бәлеш, кәкре (бәрәнгене тӊәрәтеп жәйәсең, ҡаплап йабасың. Ҡамыры су белән күкәйҙән йасала), тәбикмәк (большие блины), өчпошмаҡ, чәк-чәк белән ҡаршылайбыз ҡунаҡты. Сыйыр ачырағас, ҡатығын да, ҡызыл эремчек тә, ағын да йасайбыз.

Мең туғыз йөз сиксән туғызынчы йылда безнең Чалмалы ауылында бәйрәм узғарҙыҡ. Мине чаҡырҙылар бәйрәмгә. Ҡарт инәйҙән ҡалған ҡызыл алйапҡыс кейҙем.Талҡан пешереп, урам бәйрәме үткәрҙек. Шул йылдан бирле фольклор коллективында ҡатнашып киләм. Шул уаҡытта, Римма Вахитова өйрәткәнчә, буза йасанылар. Ирләр күберәк эчеп бөтөрҙөләр.

Энәлек – ҡамыр жимеш, әлморон – гөлжимеш, ҡурай еләге – ҡурай жиләге, ер еләге – жир жиләге, муйыл – шоморт, ата мал – ата (айғыр, тәкә), ҡамҡа – алтын (тимер) ҡапҡа, мөйөш – почмаҡ, турғай – чыпчыҡ, өләсәй – әби,ҡарт инәй, нәнәй, олатай – бабай, ҡартатай, күнәк – чиләк, әсәй – әни.

(Әширова Гөлсәсәк Әхәт ҡызы яҙып алды).

Лоҡманова Диләрә Рафик ҡыҙы, 1961 йылғы

Мин Узбекистан шәхәрендә туғанмын. Хәзерге уаҡытта Шаранбаш-Кенәздә торабыз, мең туғыз йөз туҡсан бишенче йылны ҡайтҡан иек, шушыннан быйаҡ шушы Шаранбаш-Кенәздә йәшәйбез инде. Узбекистанда эшләдем медработник, средний персонал буйынча эшләдем, мында инде телятница булып эшкә ғайтып урнаштым, телятница итеп Фәнүс абый алды безне, Садыков Фәнүс абый. Передовая телятница булдым, Аллаға шөкөр, аннары соң бригадир булып эшләдем, Аллаға шөкөр. Хәзерге көндә пенсийадамын, пенсийа алып йатабыз, аллаға шөкөр.

Шаранбаш-Кенәземне йаратам, безнең Шаранбаш-Кенәз халҡы да әйбәт, матур жирдә урнашҡан, бик боронғо ауыл. Минең предкаларым бу йаҡтан, әниләремнең әниләре, әтиләре Фәхрулла Яруллинлар. Фәхрулла ҡызы, минең мама, Сажидә апа ғүмер буйы магазинда эшләгән, шушы Кенәз ҡызы инде.

Электән үк инде, бәләкәй чаҡтан уҡ. Ҡайттыҡ. Алтмыш сигезенче йылны ғайтып, унынчы, әй, сигезенче класны бетереп, йаңадан Узбекистанға гиттем, йаңадан ҡайттым мына, туҡсан алтынчы йылны, туҡсан бишенче йылларны.

Башҡорт ауылы булып хисаплана, әйе, документ буйынча. Башҡортлар вар инде, менә только алар татарлашып киткәндәр инде, ауылда татарса сүләшкәч. Бар, башҡортлар да вар. Мин үҙем башҡорт дип йазылған нейҙә. Башҡорт дип йазылған, минең нейҙә башҡорт дип йазылған, метрикада. Шәжәрәбеҙ бар, шәжәрәм минем Шаранда, Әнисә апада, минем үземнең әни йаҡлап шәжәрәм бар, ә эти йаҡлап Үзбекистанда шәжәрәм. Әнисә апа Назмутдинова, Бәдретдинов Рәшит абыйлар – вот алар йасатҡаннар шәжәрәм шул йаҡта. Шәжәрә безнең ничәнче быуынға дисәм икән?.. Баллар, балларның баллары ... всё. Ҡартәтәйләр, ҡартәтәйләрнең ҡартәтәйләре шәжәрәгә йазылғайны. Әнисә апалар төзөттөләр ул шәжәрәне. Мин үзем уҡыдым инде, хәзер мин аны бик хәтерләмәйем.

Шаранбаш-Кенәздә шишмәбез бар, тауларыбыз бар. Әби тауы дип атала инде. Нейә мына беләбез дә Ҡороч икәнен... Арҡылы йылға, беззең анда нейләр вар ийе, карда, йыраҡ карда, Арҡылы йылға кардасы. Ферма ваҡытында беззең кардабыз вар ийе анда. Арҡылы йылға кардасы диәдер ийек. Карда – ул сыйыр сауылған... сыйырларны урнаштырып... теге ... летний карда дип атала инде. Ферма шулай күчеп барадыр ие. Арҡылы йылға... аны да электән оло кешеләребез ҡушҡан инде, йылғасы арҡылы булғандыр инде. Бик аңлата белмәйем ансын инде.

Шишмәбез бар мына бында. Юлай абыйның шишмәсе дип атала. Башҡорт уҡытучысы Сафаров Юлай абый төзөгән, әйләндереп алған. Шуның исемен ҡуйдыҡ инде. Жырлары вар, язылған язулары да вар, мына оноттом инде нейләрен. Юлай абый исән түгел, ул бездә математик булып башҡорт яғынан уҡытырға гилде.

Быйыл баҡалар да йуҡ вит әле алар. Йуғалдылар. Бер дә ҡычҡырғаннарын ишетмәдем баҡаларның. Алар матур итеп ҡычҡыралардыр ийе безнең артта, йуҡ, быйыл йуҡ.

Икмәк дибез. Бодай, арыш. Өстәлгә пешкәнне әпәй дибез. Икмәк – менә бодайлар... икмәк суҡтыҡ, дибез. Ҡартыйлар, икмәк суғадыр иек, дип сөйләйдер ие. Шуны, амбарға салғанны, икмәк дип әйтәләр ие. Ҡышҡы ризыҡ – икмәгебез тулды амбарыбыз, дип ҡартый сөйләйдер ийе шулай.

Күнәк – чиләк, турғай – чыпчыҡ, әсәй – әней, әнкәй, атай – әти, әткәй, өләсәй – ҡартинәй дип, безнең йәштә ҡартинәй, ҡартәтәй дип йөрөтәдер иек, хәзер балалар нәнәй дип йөрөтәләр. Безнеке – ҡартинәй, ҡартәтәй. Аларны инде оло ҡартый, оло ҡартәтәй дип йөрөтәдер иек. Ә әнейләрнең, этиләрнең апалары булса, зур әней, зур әтей, зур абый дип йөрөтәдер ийек. Менә Роберт абый вар, мин аны зур абый дип йөртәм инде, абый дип йөртәм.

Ҡусты – апайым. Апайым дим инде. Бәләкәйерәк буса инде, апайым дип йөртәм, жиңел әйтергә. Ә сүз сүләшкәндә инде энем дип сүләшәм инде. Энем дип. Ә үзем апайым дип әйтәм. Минең апайым менә шулай, дип сүйләйем. Сеңлем. Сестренкам – сеңлем. Еҙнәне жизнәй дибез, еңгәне – жиңгәсәй. Ә иптәшемдең сеңлесен – ҡайынсеңлекәш тиебез, ҡайнапа дибез оло булса. Ҡәйнештәр, балдызлар бар, ҡәйнеш, балдыз дибез. Алар миңә жиңгәсәй диләр инде. Мин иң оло жиңгәсәләре булғач, оло жиңгәсәй дип әйтәләр миңә. Минән бәләкәй икәү вар, аларны бәләкәй жиңгәсәй диләр.

Мин бәлеш бешерәм, өчпосмаҡ бешерәм, уаҡ бәлеш бешерәм, чәк-чәк бешерәм. Аш, туҡмачлы аш йаратабыз инде. Бишбармаҡ бешерәбез инде менә. Башта итен айырым бешерәм. Ныҡ таралып беткәнче бешерәм. Аннары ҡамыр басам күкәйгә и ромбик кисәм дә, тонкий-тонкий ғына менә шулай-шулай ромбик, уаҡ ҡына итеп. Ҡайнатып алып отдельно, олы табаҡҡа салам, туҡмачны салам да өстөнә пешкән итне салам.

Бишбармаҡ шулай бешерелә. Картуф йуҡ. Картуф салмайым мин. Түлке ит белән генә. Шурпасын отдельно салам, кем отдельно ашайсы килсә, уртаға ике кәсәгә ҡуйам. Мин шулайтып пешерәм үземчә.

Без чәк-чәкләрне бешерәбез. Беззең күршедә Шакирова Эльвира дигән килен вар, хәзер бианалары йуҡ инде аның, оста бешерә чәк-чәкләрне. Матур итеп, уағын да, эресен дә. Бөтөн нәрсәне бешерәбез инде үзебезнең милли азыҡларны. Туған көн үткәрсәк, аш-су, ҡаз өмәләрендә, ирҙәк өмәләрендә тәйикмәкләр бешерәбез. Оло блины дип атала инде русчасына. Ҡоймаҡ түгел, олы тәйикмәк була инде. Сөткә йасайбыз, табаға салып бешерәбез, олы ҡоймаҡ инде. Олосо, табаға салып бешерәбез. Тегесе оладушки дип атала вит инде, уаҡ тәйикмәк, ҡоймаҡ. Һәр уаҡытта бешерәбез. Ҡаз өмәсе, урҙәк өмәсе булса, беренче безнең өстәлгә шул килеп утыра инде, тәйикмәк. Башта мин суға ғына туғалап ҡуйам, отдельно, күкәй сытып. Ике генә күкәй сытам да дрожи салып, суға ғына туғалап ҡуйам, ҡуйы иттереп. Аннары сөтне ғайнатам да ҡабарғачтын, сыйыҡлайым, сөтне ҡайнатып. Ҡайнар гилеш салам да. Ул ҡабарып менә. Ҡабарғач, олы табаға салып бешерәбез. Бәләкәй табағач белән тотоп бешерәбез инде. Йоҡа тәйикмәк. Ансын да бешерәбез. Аны творог менән урайбыз. Олы тәйикмәк ныҡ ҡалын була, матур. Чүпрә салына, бынысына чүпрә салмайым мин. Йоҡасына чүпрә салғаным йуҡ. Тәйикмәккә салына. Хәзер ҡолмаҡ жыйдыҡ, үзебезнең ҡолмағыбыз бар. Дрожи сатып алмайбыз, ҡолмаҡтан чүпрә йасайбыз.

Үзебез эшләйбез ҡолмаҡтан. Магазиндыҡын ҡулланмайбыз. Мына хәзер жыйдыҡ күршеләребез белән, бергә бүлешәбез, йасайбыз да ул чүпрәне үзебез. Чүпрәне ғайнатам, чәчкәсе белән бергә ҡайнатам да сөзәм. Сөзгәс, ҡайнар онно салам, он салып ботап ҡуйам да... Алдан ипи салған ачы ҡамыр ҡала. Ипи салабыз да, әзерәк-әзерәк ачы ҡамыр ҡалдырабыз. Шул ачы ҡамырны салып, ачытабыз. Беҙҙә ачы ғамыр. Ачы ғамыр ҡалдырабыз. Бидрәдә, кәстрүлдә шулай әз генә ачы ҡамыр ғалдырабыз да шул чүпрә белән бергә ачытабыз. Чүпрәгә салып, шул ачый, чүпрәсе тәмне була. Аннан соң, чүпрә искермәсен өчөн песок салып торабыз, озаҡҡа чыдасын өчөн. Онно ҡайнарламайым, ҡолмаҡ ҡайнап чыға бит инде, сөзәбез дә чәчкәсен алып, шуңа сразы он салып ҡуйабыз. Ҡайнар гилеш салабыз. Әзерәк жылымса булғачтын, әзерәк ачы ғамыр, ипийдән ҡалған ачы ғамырны салып, ҡабартабыз аннары соң. Ҡабара. Мин шулай эшләйем. Дрожи салмайым.

Сөттән сырлар йасайбыз, эремчек төшөрәбез. Сөт вит инде ул, ҡамырларға да ғушабыз. Иртән боҡасын бешерәбез. Өйрәнелгән, ғәдәткә кергән сүз инде төшөрәбез дип. Электән килгән, төшөрәбез эремчек, дип. Ҡатығын ойотам да ҡорт йасайым инде. Ҡорт йасайдыр ием постоянно. Таҡталарға жәйеп киптерәдер ием балларға. Внуклар-внучкалар алып китәләр ие. Ысламайым, мин ҡойашта, марляны йабып өстөнә, ҡойашта ғына киптерәдер ием. Ҡатыҡны сөзәдер ием дә, тегелгән ҡапчыҡ бар, бәләкәй генә материалдан тегеп ҡуйдым, ике ғат, шунан сөзәбез. Без эшләйбез ҡызыл ғатыҡ. Чөгөндөр салып эшләйбез. Пешереп, чөгөндөр салабыз. Ойотабыз шулайтып. Ҡызыл эремчекне озаҡ итеп ҡайнатабыз. Бер нәрсә дә салмайбыз. Песок салып, тоз салып та бешерәбез. Озаҡ итеп ҡайнатып, ҡузғап, ҡузғап торғач, йәбешмәй, уаҡланып, тәмле генә эремчек була. Баллар, оноҡлар йаратып ашай инде. Нәнәй, дип сорап торалар. Хәзер инде сөт кәмеп килә.

Ауылда мәктәп йуҡ. Мына бит шушында мәктәп ие, бу мәктәпне бөтөрдөләр бит инде. Мичуринда безнең мәктәп хәзер. Балалар йөрөп уҡыйлар. Автобус килә, балаларны алып китә, китереп ҡуйа. Бында хәзер лагерь иде, пока быйыл коронавирус булғач, лагерь йуҡ инде. Садик булды, садик та бөттө. Йуҡ шул, садик та булса... Клуб мына мында, аста. Әлегә йуҡ инде. Йөрөргә кирәк. Элек бар ие, йөрөйдөр иек без. Концертлар ҡуйып йөрөйдөр иек.

Мин Шаранбаш-Кенәздең бер жырын ғына жырлап бирәргә могу. Боронғо йыр ул, беззең бер артист килеп, онотам мына хәзер “Шаран буйлары” дигән. Бер артист үзе йазып киткән. Исемен оноттом инде, беләдер ийем мин аны. Без әле анда уҡып йөрөйдөр ийек. Тырбыйға концерт менән килде дә ул, Тырбыйда концерт булды, шул жырны йазған.

(Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы яҙып алды).

Шаран районы ерле һөйләшенең лингвистик үҙенсәлектәре

Башҡортостан Республикаһының төньяҡ-көнбайыш һәм көнбайыш төбәгендәге Яңауыл, Краснокама, Ҡалтасы, Илеш, Баҡалы, Саҡмағош, Кушнаренко, Благовар, Бүздәк (урта һәм төньяҡ өлөшө), Шаран, Туймазы, Бәләбәй, Йәрмәкәй, Бишбүләк (Дим буйынан башҡа өлөшө) райондары ауылдары халҡының һөйләү теле түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләше тип билдәләнә.

Түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләше төньяҡтан һәм төньяҡ-көнсығыштан – ғәйнә, танып, көнсығыштан – дим һөйләштәре, көнбайыштан татар теленең урта диалекты менән сиктәш урынлашҡан. Территориаль йәһәттән ул башҡорт һөйләштәре араһында айырыуса киң ареалда таралған һөйләштәр рәтендә тора. Түбәнге Ағиҙел-Ыҡ буйы һөйләү теле үҙенең диалекталь билдәләре буйынса күршеләгә дим һөйләшенә, шулай уҡ танып һәм ғәйнә һөйләштәренә яҡын булыуы менән характерлы.

Шаран районы халҡының ерле һөйләшендә күҙәтелгән ҡайһы бер фонетик үҙенсәлектәргә туҡталып үтәйек. Консонантизм өлкәһендә күҙәтелгән фонетик процестарҙың түбәндәгеләре киң таралған. Башҡорт әҙәби телендәге һүҙ башындағы *с* өнө урынына һөйләштә *щ* фонемаһы килә: *бәләкәй щаҡ – бәләкәй саҡ, щана – сана, щоҡор – соҡор, щыҡ – сыҡ, щәйщ – сәй эс, күщ – күс.* Ошондай уҡ фонетик күренеш һүҙ уртаһында ла осрай: *аҡща – аҡса,бер нищә – бер нисә, баҡща – баҡса.* Айырым осраҡтарҙа һүҙ урталарында *ҙ* өнө урынына һөйләштә *з* өнө ҡулланыла: *мәзәк – мәҙәк, ҡызыҡ – ҡыҙыҡ, хәзер – хәҙер, йозаҡ – йоҙаҡ.* Һүҙ аҙағында ла был күренеште күҙәтергә мөмкин: *ҡаз – ҡаҙ, аз – аҙ, без – беҙ, йөз – йөҙ.* Һүҙҙең төрлө позицияларында әҙәби телдәге *һ* өнө урынына *с* фонемаһы йөрөй: *сарыҡ – һарыҡ, сыу – һыу, саҡлау – һаҡлау, син – һин, тирәсе – тирәһе, исән –*

иçән, кайсы – кайһы. Эйәлек категорияһының III зат формаһы аффиксы *с* өнө менән яһала: *йылгасы – йылгаһы, капкасы – капкаһы, коймасы – коймаһы, каршысы – каршыһы.* Башҡорт теленең үҙенсәлекле өндәренең береһе булған *ç* өнө урынына күп кенә осраҡта *с* өнө килә: *ис – иç, дус – дуç.* Күберәк һүҙ башында *й* урынына *ж* фонемаһы ҡулланыла: *жер – (й)ер, жен – (й)ен, жите – (й)ете,жылылык – йылылык.*

Түбәнге ағиҙел-ыҡ һөйләшенең вокализм системаһында әҙәби тел менән сағыштырғанда ҙур айырмалыҡтар күҙәтелмәй. Фактик материалдарҙы анализлау түбәндәге күренештәрҙе билдәләргә мөмкинлек бирҙе: *а* урынына *ә* фонемаһы килә: *бәйрәм – байрам.* Төбәү килеш формаһы яһалғанда сингармонизм законы боҙола һәм нәҙек нигеҙгә ҡалын ялғау ҡушыла: *миңа – миңә.* Урын-ваҡыт килеш формаһында ла шул уҡ күренеш күҙәтелә: *бәйрәмнарда – байрамдарҙа.*

Ҡайһы бер морфологик үҙенсәлектәрҙе билдәләп үтәйек. Был һөйләштә һан категорияһының күплек аффиксының түбәндәге варианттары ҡулланыла: *урман+-нар,дус-туган-+нар, ис+-ләр, сандугащ+-лар, мал+-лар.*

Хәбәр һөйкәлешенең үткән заман формаларының яһалыу үҙенсәлегенә миçалдар:

– билдәле үткән заман: *кәмеде – кәмене;*

– билдәһеҙ үткән заман: *щокотканнар – сокоткандар;*

– билдәле күптән үткән заман формаһы: *сөйләйдәр ийе – һөйләйҙәр ине, бәпкә саклау бар ийе – бәпкә һаклау бар ине.*

Шаран районы ере һөйләшенең лексик үҙенсәлектәре. Был районда ҡулланылған һүҙҙәрҙең күп өлөшө башҡорт әҙәби теленән айырылмай. Айырым лексик берәмектәр фонетик төҙөлөшө буйынса ғына айырыла. Башҡорт әҙәби теле менән мәғәнәләре буйынса тап килмәгән һүҙҙәрҙең ҡайһы берҙәрен билдәләп үтәйек.

Туғанлыҡ-ҡәрҙәшлек терминдары: *әсәй – әней, әнкәй, атай – әти, әткәй, өләсәй – картинәй, кусты – апайым, энем, еңгәй – жиңгәсәй, бикәс – кайынсеңлекәш, бикә, кайынбикә – кайнапа, бабай – дуратай, дурәти, дурәтки, инәй – дурәнки.*

Көнкүреш әйберҙәре: *миндек – себертке, йыугыс – мунчала, ток – капчык, эскәмйә – урындык, ижау – бакраш, мейес арты – шөлбәш, сынаяк – йалпыш, сынаяк аçты – шынаяк асты.*

Ризыҡ атамалары: *коймак – тәйикмәк, икмәк – әпи, каймак – сөт өстө, картуф бәлеше – бәрәңге тәкәсе*

Тәбиғәткә ҡараған атамалар: *карагат – карлыган, энәлек – камыраш, әлморон – гөлжимеш, карагас – карагай, карагай – нарат, тургай – чыпчык, камка – тәтәй чебен.*

Шулай итеп, Шаран районының ябай һөйләү теле төньяҡ-көнбайыш диалекттың үҙенсәлектәрен тулыһынса сағылдыра. Ерле һөйләш билдәләре телдең фонетик төҙөлөшөндә тулыраҡ урын алған.

ЯҢАУЫЛ РАЙОНЫ

Яңауыл районы – Башҡортостан Республикаһы составындағы административ-территориаль һәм муниципаль берәмек. Районның административ үҙәге – Яңауыл ҡалаһы, ул Өфөнән 204 км алыҫлыҡта урынлашҡан. Башҡортостандың төньяҡ-көнбайышында урынлашҡан, көнбайыштан Удмурт Республикаһы, төньяҡтан Пермь крайы менән сиктәш. Районның майҙаны 2176 км² тәшкил итә.

Бөтә Рәсәй Башҡарма комитеты ҡарары нигеҙендә 1930 йылдың 20 авгусында Башҡорт АССР-нда 48 район төҙөлә, шулар араһында Яңауыл районы ла була. Яңауыл районы составына Бөрө кантоны волостары инә. 1935 йылдың 31 ғинуарында районның бер өлөшө Тәтешле районына тапшырыла. 1963-1965 йылдарҙа Ҡалтасы һәм Краснокама райондары Яңауыл районы составында була. Районға 1 ҡала советы һәм 18 ауыл советы биләмәләре инә.

Файҙалы ҡаҙылмалары – нефть (Игровка, Вояҙы, Сытырман, Байсар, Львовка ятҡылыҡтары), кирбес сеймалы (Беүә, Яңауыл ятҡылыҡтары), ҡом ҡатыш ҡырсынташ (Атлығас ятҡылығы). Район сәнәғәт һәм ауыл хужалығы йүнәлешендә үҫә. Нефть ятҡылыҡтары "Краснохолмскнефть" НГДУ-һы тарафынан эшкәртелде. Төҙөлөш материалдары йетештереү һәм ауыл хужалығы сеймалын эшкәртеү предпрятиелары Яңауылда тупланған. Ауыл хужалағының төп тармаҡтары: игенселек, картуф һәм йәшелсә үҫтереү, һөт һәм ит өсөн һыйыр үрсетеү, сусҡасылыҡ. Умартасылыҡ үҫешкән. Район биләмәһен Ҡазан-Екатеринбург тимер юлы һәм Өфө-Яңауыл автомобиль юлы киҫеп үтә, Ҡарман ГРЭС-ы урынлашҡан.

Районда 21 дөйөм белем биреү учреждениеһы, 72-се һөнәрселек училищеһы, балалар сәнғәт мәктәбе, 29 дөйөм китапхана һәм 52 клуб учреждениеһы эшләй. Урыҫ телендә "Янаульские зори" (айға бер тапҡыр уның башҡорт телендәге ҡушымтаһы "Йыйын" 2016 йылдың 1 июленә тиклем сыға) һәм татар телендә "Яңауыл таңнары" гәзиттәре сыға. 1993 йылдан "Яңауыл телевидениеһы һәм радиоһы" эшләй.

АСАУҘЫБАШ АУЫЛЫ

Әғзәмова Илүзә Фәйзи ҡыҙы, 1955 йылғы

Туған ауылым – Асаудыбаш ауылы. Ауыл зур ҙа түгел, бәләкәй ҙә түгел, бай ҙа, хәйерще лә түгел. Әллә кемдәр ҙә щыҡмаған, нащар кешеләр дә йуҡ, бик матур ғына, дус ҡына йәшәп йаталар. Урмандарҙы әрщеп, су йағына килгәнләр. Нәсел башлары йәшәй башлыйлар. Бер зур шишмә ауылда бар. Аны баҡщаға ла сибәбез, мал да ҡарыйбыз, кер дә йыуабыз, эщәбез дә. Әлегә щаҡлы сылтырап ағып тора. Ауыл бөтә, дип тә әйтеп булмай, үсә, дип тә әйтеп булмай. Ин беренще мәктәп бездә йабылды. Урта йыллыҡ мәктәп иде. Шәп мәктәп иде. Бай тарихлы иде. Йәштәр шишмәне тазартып тора иде. Тағы ла шишмәләр бар. Салҡын шишмә бар. Анда заманында сөт заводы иде. Сөт, май сдавать итәләр иде. Без бәләкәй щаҡта. Хәзер ҡараулы түгел инде. Нефтяниктар да бездә башланды. Мең туғыз йөз алтмыш сигезенще йылдан башланып китте.

Ҡартәтийемде раскулачивать иткәнләр. Бик бай булған, аҡыллы булған. Элекке халыҡ йаратып сөйлий иде. Әнкәйем "Зингер" машинасында тегеү теккән. Изәнгә, түшәмгә тиклем роза щәщкәләре үстергән, диләр. Ул эшен бөтөрмөйщә, саулыҡ бирмәгән. Бөтөргәщ кенә, кеше менән сөйләшкән булған. Дәүәтийем бик тырыш, хәлле кеше булған. Тырышҡан. Бер дә йуҡка эксплуатировать итмәгән. Нәнәйемдәрҙә йалщы булып эшләгән. Әбейемдәрҙә бер туғанлар булып йәшәдек. Ҡунаҡка килеп, икене-берне ҡунып китә торған. Өйнө ун йетенще йылда бөтөргән. Советлар килгәщ, ҡыуып щығарғанлар. Бер әйберен дә алмаған, бирмәгәнләр. Сөргәнләр аны, әбейемләр иске өйдә балалары менән йәшәгән. Дурәтәйнең ҡайда үлеүе билдәле түгел.

Әтийем кулак баласы булып, ҡырҡ беренще йылда суғышҡа алынмый. Ҡырҡ икелә алалар суғышҡа. Гел алғы линияларда йөрөй. Йырлап-бейеп йөрөгән кеше. Исән ҡайта. Озак йәшәмәде. Мин бишенсе класта уҡығанда үлеп ҡалды. Илле дүрт йәшендә алған сирләренән бөйөр, бауырларына сыуыҡ тейеп, үлеп китә. Орден-мизалдары бар, зур кеше була торған кеше булған. Әммә кулак малайы дип, үстермәйләр.

Мин илле бишенще йылда тыудым. Башланғыщ мәктәпте бында уҡыным. Анан инде укытыуцы булып эшләнем. Ситтән тороп Башҡорт дәүләт университетын тамамланым. Сәйетбатталовтарҙа, Зәйнуллин ағайҙарҙа уҡыным. Поварисов ағайға диплом эше йаздым.

Ауыл нищек килеп щыҡҡан легенда бар. Искә төшөрөп ҡарармын.

Минең ҡарттәтийнең сүзе бар иде. Был донйала бер ниндәй ҙә аламащылыҡ эшләмәскә кәрәк, бумеранг, диләр бит иде. Донйа ҡуласа, әйләнә дә бер баса, диләр. Бер шулай уҡыудан илап ҡайтҡан идем. Обижать иткәнләрдер. Шулай ҡартнәй: "Ултыр", – тиде, – иң беренще стойащий кеше әйттеме, стойащий кеше әйтсә, уйла, нестойащий кеше әйтсә, төкөр". Ул ниндәй кеше булғандыр инде стойащий. Улар минең тормош девизым инде. Ҡәрттәй тик аны әйтә иде. Гел русща ҡушып сөйләйләр иде. Төннә йоҡласа сөйләнә иде. Мин тыңлап ғыж-ғыж көлә идем. "Эй, – дигән була, – по дворам санайым, бөтөн кеше үлеп бөткән". Мин "по дворам" тигәнне аңламайым. Староста булғащ ҡарттәй, русса белгәндер иде.

Нәнәй ғәрәпщә йаза иде. Минең исемде йазырға өйрәтә иде. Ошо йаҡтан йазасың, дип. Намазды уҡый иде. Намаз уҡығанда тәзрә пәрзәләрен йаптырып, утты ҡабызмайса ҡащып уҡый иде. Китаптары бар иде. Ҡарттәй ғәрәп китабын, латин нейен ижекләп уҡый иде. Подписты русса "Зариф" дип уҡый иде.

Бәйет сөйләй иде. Бәләкәй щаҡта йаззырдылар, без үлгәщ, уҡырсығыз, дип, жылый-жылый йаззырғанлар иде. Зур дәфтәргә йазған идем. Кеше тормошонда ҡайғы-хәсрәт була икән, аға бәйет йазғанлар. Ошо бәйетләрне нәнәй йазған инде.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

АХТИЯЛ АУЫЛЫ

Фәттәхова Зилә Мазһар ҡыҙы, 1948 йылғы

Мин Әхтийәл ауылында тыуып устем. Ауыл бик зур ауыл түгел. Шуға күрә без сигезенще кластан Яңауылда уҡый башланыҡ. Ауылда, әлбәттә, теге күбесе әткәй-әнкәй йағынан Ҡазанда финанс университетын бөтөргән. Әткәй беренще кеше булып тора. Аның балалары ла укытыуцы була. Сунан суң күбесе нефтяник булып эшлийләр.

Ауылда шишмәләр күп. Уратып алғанлар. Ауылның уртасынан аҡкан шишмә бар. Ана колонка ҡуйдылар. Шишмә сыуын эсәбез. Көнө-төнө аға. Тәмле шишмә. Бездә йете шишмә бар. Исемдәре йуҡ. Шәмсиә шишмәсе бар. Ул ауыл уртасында түгел, ауыл ситендә аға. Исемен белмәйем ҡайҙан икәнен. Ауылды тазартып, шуны ҡарап торалар инде.

Ауыл ике өлөщкә бүленгән. Бер йаҡ ауылдың башы башҡортлар. Анда йылға башынан был йағында татарлар. Шулай йазылған. Әлегә шулай ҡәзәр, мин татарлар ауылында тыуҙым. Күпер аша сыҡкас – башҡортлар. Анда тик башҡортлар. Документально шулай. Без бер төрлө сөйләшәбез. Барыбер. Үзебезнең телдә сөйләшәбез.

Мең туғыз йөз илле сигезенще һәм алтмышынщы йылдарҙа колхозды Шайморатов тигән председатель йетәкләне. Легендарный председатель, кешелекле. Бәләкәй щаҡта хәтерҙә ҡалған. Ул заманда йәшәргә кәрәк булған. Бөтөн басыуны бөтөрөп мәк щәщтерҙе. Анан йыйып, тоҡка тултырып, сдавать итә идек. Вагон менән әллә ҡайҙа китә иде. Без белмәйбез инде. Коммунист булманы, анда бер честный кеше, билеты йуҡ, но честно инде. Семьяла без йете бала, әткәй шул мәкте вагонға тейәп китә. Шунан ун биш көннән ҡайта иде. Әнкәй сөт сатып ҡына шулай йәшәйбез. Әткәйнән күщтәнәщ көтә идек. Тоҡсайын ащып ҡарасам, тулы аҡща. Мәкте саткан. Нищек йебәрәләр икән, нищек ҡурҡмайлар икән. Анда урлау ҙа булманы. Шайморатовҡа теймәй тапшырып ҡуйа идек. Фин, Бөйөк Ватан суғышында ҡатнашкан әткәй. Йараланып госпиталдә йатып, уң ҡулы пуля менән йараланып ҡайта. Эшләне колхозда.

Ауылның төрлө хәлләре була бит инде. Һәр бересенең атамасы, ҡушаматы булған. "Бәләкәй" – без. Әткәй фин суғышында, был суғышта ла саңғыла йөрөгән, разведчик булған. Кличкасы "разведчик" булған.

Ауылда бик ҡаты уҡығанлар. Зур китапхана булған. Сәхнәлә жырға оста халыҡ йәшәне. Булдырдылар инде. Шул ауылдан щыҡкан биш-алты кеше театрҙа уйнап йөрөйбөз. Шуларның икәүсе – атҡазанған мәҙәниәт хезмәткәре. Мәҙәниәткә бәйле кешеләр.

Ыспыкулянт диләр ауылны. Көнләщеп. Вис базарға килтереп сатканлар, шуға.

Биздергән тауы бар. Ул бейек иде, хәзер бәләкәйләнеп бара.

Йаңы ауылға йаҡын, шуға бөтмәй. Йаңы ауылларға йаҡын, шуға. Ике урам бар. Зур урам. Яңауылға йаҡын булғанға күрә. Мәктәп саҡлана. Башланғыщ мәктәп. Мәщет бар хәзер. Манара менән мәщет эшләнеләр.

Ышаныуҙар, андай нәрсә йуҡ. Атларның йалын үрә, диләр иде. Азбар эйәсе, дип. Ат көтөүендә бер айғыр ҡалдыралар иде. Әхтийәл ауылында бер абзыйҙың ҡара айғыры бар иде. Көтөүне щиткә жибәрмәй. Айғырлар суғыша. Конкуренция бар. Тәбиғәте шулай. Икенще айғырның түшен тешләй. Тамырына эләгә и ул түлсез ҡала. Конкуренция бөтә.

Ауыл жигетләре, ауыл ҡызлары улар бик хәләтле була. Бында ғына ултырғанлары ла. Йазыуцылар да щыҡкан.

Мейщ – мейес. Мис – кастрюль. Щиләк – ведро, бизрә лә диләр. Айырма йуҡ бездә. Күбәтә – тарелка.

Тустаған – чашка. Йомро – чашка. Бал ҡашығы – балғалаҡ. Аш ҡашығы – ащ ҡалағы. Щүмещ – баловник. Табаҡ – ҙур кастрюль. Изән – пол. Түшәм – потолок. Түбә – крыша.Торба – труба.Щолан, кәлиткә – солан, ащ саҡлана. Кәлиткә – ворота. Келәт – щолан. Летний дом йуҡ. Веранда дигәне икегә бүленә. Ищек йағына щыҡканы – кәлиткә, тышҡа щыға торғаны – щолан. Ҡар базы – погреб. Минлек – миндек.Әләүкә, щараща – әләүкә. Мунщала – йыуыныу әйбере. Щараща – предбанник. Ищағау – двор, ищек алды. Абзар – сарай. Абзар түбәсенә бещән салалар.

Сәнәк. Көрәк. Тырма. Кәтмән. Баҡща – баҡса. Бәрәңге баҡщасы, алдында йәшелсә баҡщасы, йемещ-жиләк баҡщасы бар. Өс төрлө инде.

Гөмбә, мәщкә (бәшмәк), балан жыйабыз.

Апа – старшая сестра, братишка. Нәнәй, ҡаратый, зуринәй, дуритәй, инәкәй, әней (әнкәй) – бабушка, дедушка. Килен – невестка. Ҡәйнеш – шурин. Ҡоҙа-ҡоҙағый. Бинай – ҡәйнә дип әйтмәйләр, битай, бинай диләр. Әбей, бабай дип әйтәләр – йегет йағынан ата-әсәһе.

Ойоҡбаш, нәски, жөн ойоҡ. Тула ойоҡ – гольф ойоҡ. Ҡысҡа ҡуныслы ойоҡ бар. Күлмәк – рубашка. Йаулыҡ. Бүрек. Түбәтәй. Эшләпә. Бейәләй. Мамыҡ шәле саман бар.

Ризыҡлар исеме. Әпәй – икмәк. Сөт өстө – сметана. Ҡызыл эремщек. Әйрән – майлы өлөшөнән эшлийләр. Ҡорот йуҡ. Щәңкә эшләйләр. Өстөнә бәрәңге салып. Ҡыстыбый. Бөкә – ваҡ бәлеш. Кәбестә бөкәсе эшлийләр. Ашағанда ғына ҡырҡып уртаға май салып ашайлар. Бауырсаҡ бездә йуҡ. Көләщә – көлсә. Ҡоймаҡ бещерәбез. Тәйикмәк. Тоҡмащ – туҡмас. Бишбармаҡ. Һалма йуҡ.

Бөрлөгән – ежевика. Миләш бар. Шоморт. Гөлйемеш.

-ищ, -лар, -ләр диләр. Башҡорт һәм татар сүзләре айырым. Без башҡорт гәзитләрен рәхәтләнеп уҡыйбыз. Ауырлыҡ йуҡ.

Башҡортлар безде бында башҡортлар дип таныйлар. Ситтә безде татар диләр.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ВОТЯК УШЪЯҘЫ АУЫЛЫ

Абдиев Валентин Ғарифйән улы, 1948 йылғы

Удмуртская Ошья, вотятская "вятка" сүзенән килеп щыҡҡан. Без Иван Грозныйның крещение ваҡытында, крещиться итмәс өщөн ҡащып, үзебезнең динне язычествоны саҡлап ҡалыр өщөн был йаҡҡа безнең предкалар ҡащҡаннар.

Анда үстем, Вәрәшбаш мәктәбендә сигез класс бетердем, аннан Бәдрәштә механизацияға тракторисҡа уҡыдым, ике йыл службада булдым. Сельхоз рабочий булып эшләдем, аннан пчеловодствоға күщтем.

Әри ҡорто – трутень, ана ҡорто – матка, битлек – сетка, төтөннәй торғаны – дымарь рус сүзенән щыҡҡан. Алып ҡайтҡан пыльцалары – сикә тип атала инде. Прополис ташыйлар – ҡара балауыз, тиләр ҡайсы берәүләр. Сиксән икенще йылда башлаған идем, әле дә шөғөлләнәм. Хәзер үземдә өйдә тотам, ун биш баш.

Город Мужгай йаҡтан килгәннәр ауылға, Айбүләк байы, шул күщеп килгәщ, урыннап-урыннап биреп щыҡҡан, урман булған. Кантон тигән жир булған, Ошья йылғасы бар Пермь крайыдан башлана, шунан безгә килә, аннан притогы бар – Ҡалатмыш тигән жылға. "Ҡалыҡ муш" тигән сүздән дә бәлки щыҡҡандыр, "муш" дигәне "ҡорт" тигән сүз удмуртща, "ҡалыҡ" – халыҡ, халыҡ ҡорто, бәлки. Соңыдан башта шул ике зат нигезләнгән, аннан татарлар килгән, суғышҡа щаҡлы дүрт-биш ғаилә урыслар да йәшәгән безнең ауылда. Ун дүрт шишмә бар. Урман эщләрендә мальский речушка, Утлы шишмә, Бүрәнәле жылға, Болонло жылға, урманның исеме Арҡа, русща "роща" була. Бузара тигән приток бар, хайвандан әйтелгән, норканы бузара тигәннәр инде ул.

Перепеч бар бездә, шәңгә кебек, бәрәңге, йоморҡа белән эшлиләр, ҡамыры йоҡа. Ҡыстыбыйға ит түшен ҡушабыз, урап эшлийбез. Ҡаннан колбаса эшлийбез. Рис йармасын пешекләйсез, ҡанны саласың, эщке майын уаҡ ҡына, су салып тутырасың. Мейещ эщендә пешерәбез, эщәкне тутырырға йарамый, тишелә.

Атай, анай, тиләр бездә. Перещ атай (олатай атай йағынан), пепи, писәй (өләсәй атай йағынан), чужатай (олатай әсәй йағынан), чужанай (өләсәй әсәй йағынан). Йекә (ҡусты), дөдө (һеңле), апай (апай), абзий (абзый, ағай).

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

ВОЯҘЫ АУЫЛЫ

Дәүләтова Әнзимә Сәғит ҡыҙы, 1953 йылғы

Мин Яңы Уртауыл ауылында тыудым. Хезмәт йулын Вояды ауылында башлап жибәрдем, хәзерге көндә лә Вояды ауылында йәшәйем. Мең дә сигез йөз дә утыз дүртенще йылда барлыҡҡа килгән. Күп кенә ауыллардан Кумово, Карманово, Ишеммитово, Куюково, Үрдәк, Краснояр ауылларынан килеп урыннашҡаннар. Башта башҡортлар килеп урыннашҡан, аннан төрлө милләтләр килә башлаған инде. Животноводство, растениеводство, садоводство белән шөғөлләнделәр. Бездә арбуз, шалҡан үстергәннәр, һәр бер ауылда баҡща бар ийе элек. Жиләк, крыжовник, виктория, ҡура жиләге (малина), ҡарағат, алмалар күп үстерделәр. Ҡортщолоҡ, терлекщелек (мал асрау) бездә ныҡ алға киткән ийе. Суғыш ваҡытында бездә хатын-ҡызлар бик күп роль уйнаған. Бездә тракторискалар булған: Гусманова Ширин дигән апа Асравовна, Шайдуллина Нажия апа, Валиева Мамилә апа. Аны соғыштан соң Смоленский обласҡа жибәргәннәр. Ул күп төрлө медалләр белән бүләкләнгән кеше. "Салауат" тигән колхоз да булып алған, "Буйский", "Воядинский" тигән дә булған. Бездә бәрәңге дә күп утырталар ийе басуға. Шуны мәктәп балалары шул бәрәңгеләрне щығарып, эшләп үсте. Щөгөндөр дә үстерәләр ийе. Безнең тирә-йаҡ ғөмөргә шулай ийе. Ҡара миләш үстерәләр ийе, уны балалар сентябрь айында ҡапщыҡлап жыйалар ийе. Безнең ауылға күп кенә сельсовет ингән: Ҡарманаҡтау, Туртиҡ, Щангакүл ауыллары. Башта безнең ауыл советы Воядыда булмаған, Туртиҡ ауылында булған, соңыдан күщкән. Туртиҡ ауылы зурыраҡ булған, анда бездә булмаған мәщет тә бар анда. Ҡәберлек тә бар зур итеп эшләнгән. Үзенең динлелеге белән дан алған ауыл. Шул мәсетне соңыдан мәктәп итеп тоттылар. Бер нищә йыл элек шушы мәщетне төзөкләндереп, йаңы ике ҡатлы мәщет булып тора. Безнең аша Ушья уза инде. Хәзер шуны ике йаҡтан буып балыҡ үрщетәләр, балыҡ тоталар.

Төрлө бәйрәмнәр үтеп кенә тордо. Әле клуб бар, садик бар. Мин үзем ун йыл клубта эшләдем, йегерме бер йыл балалар баҡщасында мөдир булып эшләдем, хәзер хаҡлы йалдамын. Элек Урманға барып Ҡарға буҡҡасы үткәрә торған ийек. Без бөтә район белән Марат шишмәсенә барып балаларға сабантуйлар узғардыҡ. Безнең Щаға күл ауылында нефтянниклар бар, элек нефтяниклар безгә ныҡ итеп булышалар ийе.

Йарамаған йолалардан – безнең йаҡта ҡапҡаны ащып ҡуйырға ҡушмайлар, мәйеткә була, тип әйтәләр. Өстәлеңне жийыштырмай китергә ҡушмайлар.

Үзем пироглар пешерергә йаратам, чәк-чәкләрне үзем пешерәм. Сатып алмыйм, үзем уйлап щығарам рецептларын.

Әтәй, инәй, тип әйтәбез. Ҡартый, ҡартәтәй, дурәтәй, дүрәткәй, щибәр апа, оло апа, тиләр инде. Йәш әбей, йәш нәнәй, тип үстеләр балалар миңа. Алма апа, Тәтәй апа, тиләр йаҡыннарға.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

ВӘРӘШ АУЫЛЫ

Солтанова Адалина Алмаз ҡыҙы, 1963 йылғы

Мин Яңа Уртауыл ауылында тыуып үсеп, шушында белем алдым. Тормош иптәшем Вәрәшнеке. Вәрәш ауылы шул менә шул Вәрәшбаштан килгән йылға булған бит инде, ауыл исемен дә Вәрәш ауылы тип биргәндәр инде. Вәрәш йылғасына безнең ауылда шишмәләр дә бар: Изгеләр шишмәсе бар, Фазыл шишмәсе бар, Бәдрей шишмәсе бар. Бөтен ауыл, район йөрөй Фазыл шишмәсенә, иң йаҡшы шишмәләрнең берсе. Шушы шишмәне исследовать иткәннәр, күп кешеләр килә. Суған тау бар, анда суған үстерделәрме икән. Әкәмәт тау, матур дигәннән. Щаған тау бар, щаған үскәндер инде анда. Шүкәй тау, Өрйаҡ тау, Яҡуп тау бар. Атщыллыҡ бездә, сарыҡщылыҡ, әле мына уйлап ҡарайбыз ҡымыз эшләргә дип, мин үзем бер атны сауып, Яңауылда ҡымыз алып ҡайтып, ҡымыз эшләп, эщеп ҡараным. Бик файдалы икән. Мин Тәтешлегә барып нищек ат сауырға өйрәнеп ҡайттым. Сарыҡ үзебез тотабыз, фермер инде без. Сарыҡ ите ашыйбыз, ат ите ашыйбыз. Внучкаға ат жене ҡағылды, шул турында, аның бөтен рәсеме дә шундай. Йаңы йылға ат, уйынщыҡ ат алып ҡайттыҡ. Без үзебез ҡуйан үрщетәбез, ҡуйан ите ашыйбыз. Жәйгелектә ике теплицада ҡыйар, помидор үстерәбез, ҡышҡылыҡта ҡуйан тотабыз. Атларны күптән тотабыз, эшкә жигә торғаннары бар. Перьмнан алып ҡайтҡаннары да бар.

Элек мәктәптә уҡығанда мин Нәүрүз бәйрәме үткәрәдер ийек балалар белән, Сөмбөләне үткәрәдер ийек, Ҡортлар көнө үткәрәдер ийек йаз көнө, умарталар эшләп балалар белән.

Төрлө итләрне ҡушып үзем бишмармаҡ пешерергә йаратам инде. Салма белән эшләйбез. Ҡазылыҡ, ҡазы эшләйбез, атның итен генә кисеп алабыз да, шулай озонща итеп тозлап киптерәбез, йараткан ризыҡларның бересе.

Щәйне щәй тарелкасы белән эщәбез, йоморо, тибез тағы, тустаған. Щолан, тибез, мунщаның керә торған жирен щараща, тибез бит инде. Кәриткә, тибез тағы щоланны, ишек алдын.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

ВӘРӘШБАШ АУЫЛЫ

Нарисламова Рәзилә Хәфиз ҡыҙы, 1954 йылғы

Мин Байғужа ауылында туғанмын. Ике айлыҡ щағымда Яңауылға күщеп килгәннәр инде минем әнкәйләр. Яңауылда уҡыдым, Яңауыл поселыгы иде ул ваҡытта, средний образование алдым, ун класс образование белән мине эшкә жибәрделәр. Башта Йөзбулды дигән ауылда эшләдем, аннан житмеш өщенщө йылда Вәрәшбаш ауылында эшләдем. Щиттән торып Бөрө پединститутын бетердем, рус теле хәм әдәбиәте уҡыттым, аннан соңғы йегерме сигез йылда мәктәп директоры булып эшләдем.

Әле Вәрәшбаш ауылында йәшәп йатам. Вәрәш йылғасының иң башында шушы ауыл. Йылға буйында бик күп шишмәләр бездә. Базар шишмәсе, тиләр, берсен беләм менә. Элек жийәү йөрөгәннәр Яңауылға базарға, шул шишмә ҡырыннан узып йөрөгән булғаннар. Ана шуға Базар шишмәсе тигәннәр инде. Харис шишмәсе тағы бар, Харис исемне кешенең айаҡ ощонда, ул кешенең өйө. Шуға аның исемен бирәләр инде. Аннан Салҡын шишмә дигән шишмә бар анда, суы бик салҡын булған. Әлби тау, Сыртлан тигән тау бар. Арҡа тигән жир бар, анда урманы да бар, йаланнары да бар, йаланында пещән щабалар. Тирәнҡул тигән жир бар. Айыу күл диләр тағы бер жир бар, аны элек эшкәрткәннәр, хәзер шул пещәне бар инде. Базар тауы, тиләр инде, ана шул шишмә ағып йатҡан жирдә. Бездә жиләкләр күп инде, гөмбәләр, щитләүек. Иван-щайды болан ут, тиләр бездә, болан ашый аны. Хәзер безнең ауыл бәләкәйләнде инде ул. Анда йегерме дүрт кенә хозяйство хәзер, кеше торған. Бал ҡортлары тоталар. Ҡорт тотҡан кешене ҡортщо, тиләр.

Тәрилкәне тәлинкә тибез, щәйнүк, щәй тәлинкәсе, тустаған да тиләр ийе инде.

Дүрәтәй, дүрнәй, тидер ийек. Ағәвей, йәшәвей, щибәртәй, жизнәй, апай (бәләкәй кешегә) тиләр инде. Төшө телле – иркәләп сүйләмәгәнне тиләр.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

Зиннәтова Рәилә Рәис ҡыҙы, 1959 йылғы

Мин Иглин районы Үктәй ауылында туғанмын. Тормошҡа Яңауыл районы Иске Алдар ауылы йегетенә кейәүгә щыҡтым. Мәсағүт мәктәбендә ғөмөр буйы уҡыттым инде. Ул километр йарым ғына безгә йаҡын ғына ауыл. Мәсағүт мәктәбендә уҡытып, пенсияға щыҡтым. Быйыл жәй көнө минең бу йаҡларға килен булып төшөүемә утыз дүрт йыл була инде. Шунан мында килеп төшкәщ, минең сүләшеүгә ҡайбер щаҡта: "Ҡара, ҡызыҡ сүзләр әйтеп ҡуйасың", – дип әйтеүщеләр була торған иде. Хәзер мин дә алар кебек сүләшә башладым инде. Мин мөйөш дип әйтәм, былар пощмаҡ дип әйтә. Шунан соң щараща диләр, предбанник була инде, кәжүнкә (запаслар тора торған жир) минең өщөн йат сүзләр. Шунан соң, мин бауырсаҡ димен, былар тощ тей.

Мойол дип әйтәм мин, былар шоморт дип әйтә. Паспортта мине татар тип йаздылар, татар жыйыннарына барыр өщөн делегат та кәрәк бит инде, мине апара торғаннар ийе.

Мәсәғүт турында әзерәк кенә сүз әйтергә кирәк инде. Мәсәғүт ауылының нигезен Алдарның уллары сала. Бу Алдар үзе Гәрәйнең малайы була. Шул Алдарның Мәсәғүт тигән малайына жирләрне бүлеп бирәләр. Алдар тигән ауыл исеме тороп ҡалған инде. Шушы Иске Алдар булып ҡалған. Жир житми башлағащ, күсенеп киткәннәр дә Яңы Алдар тигән ауыл да барлыҡҡа килгән. Менә шулай атамасы. Беренще ревизский сказкалар бит инде мең жиде йөз ун туғызынщы йылда булған. Шунан мең жиде йөз ҡырҡ дүрттә икенщесе булған. Бында башҡорт халҡын ревизия йасамағаннар. Перепись населенийы булмаған инде. Шунан өщөнщө ревизия булған ул мең жиде йөз алмыш жиденще йылда. Ул үзенең эщенә алған көнбатыш башҡортларны ғына, көнбатыш волосларны ғына. Дүртенще ревизия мең жиде йөз сиксән икенще йылда бөтөнләй саҡланмаған, йанғандыр инде. Шунан соң иң безгә билгелесе Мәсәғүт ауылы, Алдар ауылы турында мең жиде йөз туҡсан бишенще йылғы ревизскийы сказкаларда ғына күрсәтелә башлаған. Ни өщөн анда милләтне бик йазмағаннар, патша хөкүмәте ҡурҡҡан инде – татармы ул, башҡортмо ул, удмуртмы ул, милләтне билгеләмәгәннәр, ҡурҡҡанлар востанийылар, бунтлар булыр, ғауға щығар тигән исәптән. Щуңа күрә күрсәтелмәгән дә әле анда башҡортлар тийеп. Ә менә соңғы ике мең унынщы йылғы халыҡның исәбен алыу буйынща, Мәсәғүт ауылында туҡсан биш йортта йөз дә житмеш жиде кеше йәший, тип билгеләнә.

Ауыл бик зур түгел. Аның мәктәп тарихы бик истәлекле инде. Шуны әйтеп китәргә кирәк. Иң беренще булып мең дә туғыз йөз ун сигезенще йылда договорной мәктәп барлыҡҡа килгән. Шул беренще мәктәптә Мәсәғүт ауылының уҡытыущысы булып данлыҡлы Илдар Юзеевның әтисе Ғәфүр Юзеев килеп уҡытҡан безнең ауылда. Мулла йортонда уҡытҡаннар инде, Лотфой мулла йортонда, Әйүп ҡарт йорто арууыраҡ булған, шунда балаларны уҡытҡаннар. Әти-әниләре уҡытыущыға кем борщаҡ биргән, кем арпа биргән стаканлапмы анда, кем симищка биргән. Шулай булған инде. Шунаң соң мең дә туғыз йөз дә йегерме туғызынщы йылда совет власы йаңа мәктәп зданийысы төзөгән инде. Ул башланғыщ мәктәп булған. Утыз туғызынщы йылда ул жиде йыллыҡҡа әйләнеп киткән алтмыш беренще йылға хәтле. Анан соң житмешенще йылларда урта мәктәпкә әйләнгән. Әле бөгөнгө көндә йаңадан туғыз йыллыҡҡа әйләнде инде. Мәктәптә балалар әз. Безнең мәктәпнең тарихы йөз дә биш йыл була икән быйыл. Аны йуғалтмасҡа кирәк ийе мәктәпне. Мәктәп йөрәсөн ийе. Безнең бик нык күренекле кешеләрне уҡытып щығарған мәктәп. Әйтеп китәргә кәрәк инде, нейне, суғыш ветераны директор булған безнең Саяпов Рәфҡәт абыйны. Аның бер генә бөртөк ҡызы булған Алсу Рәфҡәт ҡызы, ул иҡтисади фәннәр докторы, Мәскәүдә йәшәй, МГУ-да уҡыта. Илле беренще йылғы ул Алсу Рәфҡәтовна. Йортно сатмады, жәй көнө отпускы ваҡытында йортона ҡайтып китә Алсу Рәфҡәт ҡызы. Ул баштараҡ БДУ-ла ла уҡытып киткән ул. Анан Мәскәүгә киткән. Шунан тағы безнең Рәдиф Тимершин инде, күренекле Рәдиф Тимершиныбыз – безнең Мәсәғүт ауылыныҡы. Бик юмористик, күңелгә йатышлы, тиз йатланыла торған, истә ҡала торған шиғырлары белән бит инде, әйме. Ғөмөрө озон булмады инде, үлеп китте, туған ауылында жирләнде ул. Мәсәғүттә жирләнгән. Менә шундыйыраҡ инде. Мәктәптәге үткәрелгән щараларында ҡатнашырға тырышам. Уйыннарда ҡатнашып йөрибез. Ике ҡыз үстердем инде.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ИҪКЕ ҠОҘАШ АУЫЛЫ

Әхмәҙуллин Рәшит Хаммат улы, 1951 йылғы

Иске Ҡудаш ауылының биш йөз йыллыҡ тарихы бар. Мең дә биш йөз ҡырҡ йетенще йылда дүрт ғаилә урман кисеп, жир-йорт ҡазып йәшәй башлай. Усаҡлы йалан бик зур була. Айыулар күп була. Айыулар зийан килтерә башлағащ, щиткә китәләр. Тағы китәләр. Чиста сыулы йергә баралар. Башҡорт ҡабиләләренән рөхсәт алып, йәшәп китәләр. Ун житенще-йегерменще йылларда мең кеше йәшәгән була, бөгөн өс йөз тирәсе. Ауылдан күп щыҡҡан кешеләр бар. Ауыл тарихы зур була. Халыҡ Ҡазанға ынтылған. Ҡазан-Свердловск поезд йөрөй башлай. Анан суң Березовка-Ҡазан теплоход йөрөгән. Су йулы ғүмерлек ҡалған. Березовка ул анан илле щаҡрым Яңауылдан, ауылдардан йегерме километр. Күберәк кешеләр анда йөрөгән. Бу китапның авторы әтийнең энесе була ул. Ун өщөнщөлә тыуған. Ҡазанда уҡыған. Совет төзөлөшө буйынща уҡыған. Рабфак йапҡащ, Ҡазанға киткән. Совет төзөлөшө институтын йапҡащ, Свердловскиға күщә. Пединститутты уҡып бөткәщ, бында уҡытып, ҡырҡынщы йылда армияға китә. Суғыш башланғащ, ҡырҡ беренще йылда китә. Владивостоктан Западный фронтҡа күщәләр. Әтийсенә хәбәр йеврә. Яңауыл аша үтәбез, дип. Әтийсе ашарға алып барып, малайын күреп ҡала. Без вести пропавший инде. Аның энесе ҡулсыз ҡалып, районда военный отделда эшләй. Аның әйтеүе буйынща, эшелонда китеп барғанда уҡ бомбить иткәнләр. Суғышҡа керергә тейеш булғанлар.

Әсфәндийәров китабында әйтелә, беренще урынлашҡан кешеләр, дип әйтелә. Дүрт ғаилә килә. Өйләндерәләр. Күрше ауылдар менән ҡозалаша. Архивтарҙа информация йуҡ.

Ауылда ныҡлы кешеләр йәшәй. Революцияға диклем. Бер-нищә мулла булған. Указный мулла булған. Кеше күп булғас. Коллективизация башланғащ, ҡарар щығаралар, байҙарҙы тәртипкә килтерергә. Шунан башлана инде раскулачивание. Бездә ауылда утызынщы йылларда башлана. Бына миңә ҡағылған нәселде ҡарасаҡ та. Унан алда зурыраҡ информация әйтәйем әле. Яңауылда жите йөзгә йаҡын кеше документально репрессияға эләккән. Күбесе ике тапкыр эләккәнләр. Утызынщы-утыз беренще йылларда сөргөнгә йебәргәндәр ҙә, өс-дүрт йылға ғына быларҙы эшкә йеккәнләр. Утыз дүртенще-бишенще йылларда кире ҡайтҡанлар.

Йаҥынан тормош ҡора башлайлар, утыз житенще йылларда тағы ла ҡатыраҡ закон сығаралар. Иҥ йуғары жаза – үлем. Ун йылдан да йуғары бирмәйләр. Безнеҥ әнкәйләр йағынан була инде. Ауылға нигез салған өщ туған затынан, ул ваҡытта исәнләре пощти йарты ауылны алып тора затлары. Йосоп балалары Әхмәтсафа, Әхмәтхафиз, Әхмәтхарис, Әхмәтнәби. Әхмәтхафиз бай мулла, Әхмәтнәби указлы мулла, Әхмәтхарис мулла икенще урамда була. Утыз житенще йылда дүртесен дә алып китәләр. Ғаиләләре тороп ҡала. Үзләре генә тороп ҡала. Ноябрь айында. Утыз сигезенще йылда январь айында өщ көн ара менән аталар. Минеҥ дуритәй Әхмәтсафаны бына әйтәм инде русса "Согласно материалам архивных делов №13465 республиканского архива, Юсупов Ахматсафа Юсупович 1877 года рождения, 30 ноября 1937 года, решением особого совещания НКВД АССР приговорен без предъявления обвинения к 10 годам исправительно-трудовых лагерей, умер в местах завода 30 января 1939 года в Черниговском, одном из заводов".

НКВД-ға ла йөрөнөм, ФСБ-ға ла йаздым, прокуратураға ла йаздым. Үлгән кешеләрнеҥ хисабын йазып бармағанлар. Анбарный книга ла йуҡ. Ошо йауап килде, документально алып барылмаған. Бына список, Йосопов Әхмәтнәбиҙән конфисковать ителгән список, наименования. Карандаш менән йазылған булған. Аны күзлек кейеп копировать итеп йазырға ғына ҡалған. Көнө буйы ултырҙым ошоно күщереп. Уҡырлыҡ түгел. Реабилитация башланды бит инде. Выплаталар түләнде. Шул ваҡытта ла бардым мин. Минеҥ Әхмәтсафа дуринәйе тере иде. Йазылған иске ғәрәп шрифты менән. Бер пенсионер булған анда. Инвалид кеше ул. Ул среда көнө генә килә, бер көн генә. Бер-ике сәғәткә. Килегез, тинеләр. Килдем, документты алды. Шул ҡәзәр аптыраны. Списокта хатта озон ҡуҥыслы ойоҡбаш, шундай нәрсәләрен дә теркәгәнләр анда. Аны йазырға кәрәк бит инде. Утызынщы йылды дуритәйҙәрҙе раскулачивать иткәс, бөтә йортларын мәктәпкә биргәнләр, ҡалғанын бер кемгә лә бирмәгәнләр. Әткәйем и әнкәйем йәш щаҡта ике өй аша ғына йәшәгәнләр. Әткәй ун дүртенще йылғы, әнкәй ун өщөнщө йылғы. Дус булғанлар. Әткәйҙе йебәргәнләр Ленинград өлкәсенә Истомскийға. Карьерҙан таш щығарырға. Әнкәйгә ул щаҡта ун алты йәш. Дуритәй менән дуринәй никах уҡыталар. Истомск границасына никахлы булып ҡайталар. Әткәйҙе утыз икенще йылда армияға алалар, Ҡызыл армияға. Өщ йыл хезмәт итә, анан ҡайта. Утыз алтынщы йылда абый тыуа. Фин суғышына алалар. Фин суғышында йыл йарым йөрөп ҡайта. Ҡыш көнө сыуыҡта саҥғыла йөрөтәләр. Мин Санкт-Петербургҡа йөрөйөм лечениеға. Действительно, ул сөйләгән йерләрдә сазлыҡ, урман йуҡ. Ваҡ төйәк ағаслар үсә. Ҡырҡ беренще йылда суғышҡа алалар. Нищек белгәнләр микән. Ул япон границасына инә. Япон суғышында ҡатнаша. Ҡырҡ алтынщы йылда ғына ҡайта. Анда сыуыҡ, ди. Нарядҡа барғанщы, Сталинскийҙы бирәләр иде, ди. Өщ рядовой һалдат и бер разводящий – дүрт кешегә бер йарты араҡы бирәләр иде, ди. Әлбиттә, столовыйҙа ашайбыз да, ди, шунан кищкә ҡайтып, кищкә нарядта тора идек, ди.

Бер случай инде ул. Январныҥ йегермеләрендә, ди, столовыйға индем, ди. Повар таныш иде, ди. Ул да безнеҥ йанда ултырды, ди. Бергә эстек, ди. Ҡайттыҡ, йоҡларға йаттыҡ, ди. Шунан столовойҙан повар жылап төштө, ди. Бәй, аптыраным, ди. Йегетләр ҡайҙа, дип сорадым, ди. Барса, һалдаттар мәйет кроватларында йата, ди. Әткәй тоже щирләй. Мин һушыма килгәндә, ди, алмағащлар щәщкә ата иде, ди. Суғыщ барғанда һалдатты өщ ай лечить иткәнләр. Шундай диверсия булғандыр инде.

Абыйымдыҥ китабында бар. Тыуған ауылым Иске-Ҡудаш турасында өзөк килтерәсе килә: Ул Байғужа ғәүжирәтенеҥ төнйаҡ щиге Свердловск-Казан тимер йулыныҥ уртаһы булған Яҥауыл станциясынан йегерме ике километр йыраҡлыҡта көнйағында урынлашҡан. Ауылныҥ көнсығышынан көн менән төн сузылған Мәүлихә тауы. Үзенеҥ бейеклеге менән данлы. Ауыл өстөнә һәр кем менеп ҡарай.

Щийәле тау бар. Аҥа ауылдан бейек булып күтәрелеп тора. Анда жиләк баҡщалары урынлашҡан. Бер генә урында ул. Дикий щийә үсә торған иде.

Уржый йылғасы бар. Ауылны элек республикаға бүлгәнсе, бүлгән ваҡытта ике ауылға бүленгән булған. Иске Уржа һәм Яҥы Уржа Иске Ҡудаш ауыл советына ҡараған булған. Утызынщы йылларда ауылдарҙы төзөй башлағащ, шул йылғанан ике граница ҡуйып, марилар Ҡалтасы районына ҡала. Иске Ҡудаш ауылы Яҥауыл ауылына ҡала.

Әле халыҡ килгәнще алар ау, балыҡ менән көн итәләр. Йылғада улар, ошо Уржыйда жимеш ҡапҡащын күрәләр. Алар бында берәү ҙә йәшәмәй, дип уйлайлар. Йуғарыла ауылдар барлығын күрәләр һәм аралаша башлайлар. Ул ваҡытта күсеп йөрөүщеләрҙе эзәрлекләгәннәр. Анда урыслар, марилар, татарлар күсеп килде, дип әйтмийләр. Улар шулай ҡалалар.

Тағы бер тарихи ваҡиға бар. Бер меҥ жите йөз ҡырҡ житенще йылны бер нищә ғаилә икенще ауылға ике километрға Яҥы Ҡудаш ауылына күсеп китә. Беҙҙеҥ ауылда нефтяниктар эшләй башлағас, беренсе скважина Яҥы Ҡудаш ауылы һәм Ҡудаш ауылы уртаһында, анда беренще промысел НПО "Краснохолмскнефть" була. Шунда илле икенще йылда була ул. Шунда нефтяниктар быуа быуып су алалар. Көнләрҙән бер көннө водокачкаға төшсә, сөйәкләр йата. Был ҡайта иптәшләренә әйтергә, шунан иптәшләре зурыраҡ кешегә әйтә. Улар Уфаға йеткерәләр, Уфанан археологический музейға йеткерәләр. Был була меҥ туғыз йөз алтмыш икенще йылда. Шунан инспекция килеп, раскопкалар эшләп, мамонт скелеты була. Архивта Уржый йылғасынан сыҡҡан Иске Ҡудаш ауылынан. Ленинградҡа ла алып барҙылар. Республикала щыҡты. Ауыл данлыҡлы инде. Шундай ваҡиғалар ҙа булған. Шулай башҡа ваҡыттарҙа ла тапҡанлар. Шундай сөйәкләр күп тапҡанлар. Хатта малайҙар маҡтанған, заготовителгә күпме сөйәк тапшырҙым икән ул, дип.

Ауыл йерендә колхоз төзөлә. Ныҡ эшлийләр. Беренсе Ленин орденын Зыев Зариф абый ала. Ауылда Советтар Союзында ғүмерендә колхозщылар съезында була. Беренседә Әхтийәл ауылынан Хәсбутдиновлар, өщөнщөсөндә Иске Ҡудаш ауылынан механизатор Нәбиев Рәүеф, Сибәденән Рәфис Исмәғилов ҡатнаша. Дүртенщесендә Кашапов һәм Ленин исемле колхозынан ветеринар – мин ҡатнаштым. Китап бар. Ике меҥ өщ

йөз делегат арасында мин бер үзем ветеринарный врач булдым. Агроном, зоотехник, финансист, колхоз председателе. Мин үзем. Нисек эләккәнмендер. Мәскәүҙә Михаил Сергеевичты тыңланым. Бер мең туғыз йөз сиксән сигезенще йылда март айында бына шул съезда уҡ Прибалтиканан, Украинанан килгән делегаттар аңлашмаусанлыҡ, выступлениеларында килешмәүщәнлек бар иде. Безгә телефон менән файзаланырға була, дип әйттеләр. Тафибат ағай семьясы менән тормай ҙа иде. Телефоннан ҡайҙалыр звонить итергә кәрәк, мин туғанларға звонить итә идем. Ул конный дворҙан булһа ла звонить итә иде. Ҡызыҡ кеше иде. Телефонды набирать итсәң, сразу бара иде. Съезд бөттө, телефон йуҡ уже. Ҡайттыҡ. Йуҡ.

Суғыш ваҡытынан суң ауыл хәйерще булған бит инде. Рафи апа инде. Ире суғышта үлеп ҡала. Иске йорт алып ҡайталар. Күпмесе сыймай, ҡалдырып торалар. Рафи апа, урламасындар дип, тышта йоҡлай. Бер заман Хәким бабай көтөү көткән була. Урам буйлап бара икән, урамда койка тора, ди. Рафи апа йоҡлап йата, ди. Рафи сеңлем, тор, атыу үгез сөзөп китәр, тигән. Рафи апа торған да, ди, ох, щуҡынған, Замиржан менән Ғабдулхайҙың ғына эше инде ул, дигән. Күршесендә йәшләр йәшәгән. Элек шулай сүтә торғанлар иде. Туалетты йә бүрәнәне. Шайарып шулай. Иртән торсаң, туалет йуҡ була ла, иртәсенә кире килтерәләр. Ҡызыҡ булған шулай.

Иске Ҡудаш ауылында тыуған бер мең туғыз йөз утыз алтынщы йылда Ҡайын Хәтфетдинов тигән кеше. Ул безнең нәселгә инә ул. Иске Ҡудашты бөтөп, военный училищеға инә. Командир роты була. Бер мең туғыз йөз алтмыш сигезенще йылда Вьетнамға йебәрәләр. Ракетный комплексты Вьетнам салдатларына күрсәтергә. Унда булып, президент менән ощрашып, наградалар алып. Хо Ши Мин менән. Вьетнам турасында да, пельмен бешерергә өйрәтә. Аның да өлөшө бар. Америка ракеталарын ҡолатып төшөрә. Был хезмәтемде бүләк итеп бирәм. Бына былар көндәлеге. Бала щаҡтан йазған хезмәте был.

Бында ун сигез шәжәрә.

Бер ваҡыт Мөғәллим әбей аулаҡ өйҙө ҡарап тороп ҡалған. Ишек шаҡығанда ҡызлар базға төшкәнләр. Бер ҡыз базға ҡолап төшә. Нимә булды, дип сораған, урыным ғына сынды, дигән. Ҡызлар көлгәнләр дә әбей белеп ҡалған, әәә, сез бындамы ней, дип ҡысҡырып йебәргән.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ЙӨГӘМЕШ АУЫЛЫ

Дауытова Зилара Фәүзи ҡыҙы, 1958 йылғы

Мин Түбән Щат ауылында үстем. Хәзерге көндә Йөгәмәш ауылында. Без инде Щатта үстек. Минең туған ауылым белән килен булып төшкән жирне йегерме километр ара йыраҡлығы, силсәүитләр айырым инде. Бала щаҡ су ҡойоноп, эш белән, пещән жыйып, бала ҡарап үтте.

Атамалар бик күп. Бында Йөгәмәштә жирле халыҡ, ис китмәле, иң зур бай тарихлы – ул Йөгәмәш. Шушы силсәүитләргә ҡарағанда. Бөгөнгө көндә менә йегерме каналны бушлай ҡарайбыз. Шушында легендар тау, Ҡалатау бар. Ҡалатау өстөндә телевизион вышка бар. Шунан соң, ул шишмәләр! Һәр бер тау итәгендә шишмә йата. Әле соңғы йылда ғына менә Хәйретдин тауында жиләк-жимешкә йөриләр икән – шунан су эщәләр. Анан соң Ҡәүи шишмәсе, Илүс шишмәсе, Ташлытау башында да Аҡ шишмә, Салҡын шишмә. Нинди генә шишмәләр йуҕ ул. Ис китмәле матур ауыл. Матурлайлар инде ауылны. Әзерәк кенә кеше саны кәмей инде. Шулай ҙа йортлар ҙа бөтөрөп йаталар. Шулай ҙа йәшләр дә киләләр, щөнки безнең трасса үтә. Яңауылға йаҡын. Тәтешле йағы ҙа йаҡын. Бик ихтирамлы жирдә йәшәйбез. Ул Хәмидә тауы. Һәр берсе исем-атамалары кеше белән бәйле. Ул Ҡалатау.

Минең ныҡ әйтәсем килә Йөгәмәш тау турында. Тауның күле булған, ул ҡороған, диләр.Шул күл урынында хәзер ҡамышлар, нейләр. Элек вышка булған тимер. Шул вышка йуҡҡа щыҡты менә. Шул вышканан ҡарасаң, бөтөн тирә-йаҡ, хәттә Балтащ, Борай районнары күренгән. Шушы тау турында безнең йаҡташ йазущыбыз Илдар Юзеев йазып щыҡты. Мыны ул Ғашиҡлар тауы дип атаны. Ғашиҡлар тауы дип атап, менә шулай дип йазған Илдар Юзеев, башҡа йаҡларҙа белмим нищектер, дей, безнең йаҡларҙа ғашиҡлар үзләренең мөхәбәтләрен тау башына менеп әйтәләр, дей. Үзләре тау башынан тыуған йаҡларға ҡарап, үзләренең мөхәбәтләрен аңлатып, мәңге ташлашмасҡа сүз ҡуйышалар. Әгәр ҙә кем дә кем шушы антны боза икән, йә ауырый, йә үлә. Менә бу щынлап та тәбиғәт белән кеше арасындағы бәйлелек. Легенда буйынща, шушы тауның күлендәге пар үрҙәкнең берсен бер аущы атып ала да ҡайнатырға сала. Үрҙәк күпме ҡайнаса да пешмәгән. Пар үрҙәкнең икенсеще сарғайып үлгән, ә кешеләр дә шулай мөхәбәтләре тәбиғәткә тиң. Икесе дә йәнәш ҡуйарлыҡ, дип әйтәсе килә инде. Ул тау турында тағы былай дип йаза Илдар Юзеев, былай дип ул хикәйәне бөтөреп ҡуйа. Аущы алып ҡайтып салған үрҙәкне, ҡайнатҡан, ҡайнатҡан, ни ғәжәп, теге үрҙәк ощоп зәңгәр күккә күтәрелгән. Менә без кемләр, без – Йөгәмәш тау үрҙәкләре. Менә без ниндий йаҡтан, дип әйтеләә.

Күңелгә тийгән бер тарих турында сөйләймен. Безнең Йөгәмәш ис китмәле бай. Репрессия ваҡытларында сиксән йәшлектән ашыу ҡортҡалар әйтәләр безнең күз күреме жир генә әле ике йөз йыл шушы ауылға, ә дүрт йөз йыл барҙыр дигән. Исәпкә алсағыз, бөгөнгө көнгә ҡәҙәр балта осталары, кейез итек басущылар, матур итеп бизәкләп тәрәз рамнарын, көйәнтә, сандыҡлар, мищ щығарыущылар белән дан тотҡан ул безнең Йөгәмәш ауыл. Ауылыбыздан әле соңғы йылларда ғына өщ ғалим, биш йуғары категориялы ващ, фән эшлеклеләре, эшҡыуарлар, атҡазанған хезмәткәрләр, данлы эшщеләр ауылыбызның данын күтәргән. Димәк, шундый эшлекле кәсеп, шөғөл иткән буыннан килә. Бик эшлекле, булдыҡлы кешеләр белән дан тотҡан ул Йөгәмәш ауылы. Ауыл тарихында мәңгелек булып ҡалған ҡарабайлар, тараҡаннар, сарманнар, мөҡәйләр, хисаметдин һәм үәлиләр

аларның нәсел-ырыуы мең дә жиде йөз сиксәненче йылларға барып тоташа. Иғтибар итсәгез, тирә-йакта дан тотҡан Шәңгәрәй мулла – Ҡарабайлар нәселенән. Менә мин килгән уаҡытта Шәңгәрәй мулланың улы Кирам менә шулар буыннан-буынға эшлекле булғаннар. Ҡарабайларның бер нищә туғаны Таджикстанға щығып киткән. Бер улы белән миңә осрашырға туры килде. Бынан ун биш-йегерме йыл элек. Ул ҡайтҡан туған жире белән бәхилләшергә, сиксәннән ашҡан. Ул уҡыған, интеллигентный кеше булған. Мәҙәнийәтле булыуы бер дә кәмемәгән, төп-төз матур булып ҡайтҡан, тик бабай булып ҡайтҡан. Тағын бер туғаны бөтөн байлығын ҡойоға ташлап щығып киткән, шул ҡойо урынын да беләм. Ә инде Ҡарабайның тағын бер туғаны бар байлығын ҡалдырып, бөтөн булған китапларын ат арбасына төйәп, таң алдынан щығып киткән. Хәзер мин уртаҡлыҡны әйтәм. Берәүне ауылдан ҡыуалар, аның ашарына йуҡ, кийәренә йуҡ, ул белемгә ынтыла, китап тейәп, щығып китә, берәүне ҡазанға салалар, үрҙәкне, ул зәңгәр күккә күтәрелә. Безнең ауыл – бик бай ауыл. Әйтәсе килә, нәтижә йасап ҡуйасы килә. Бу Йөгәнбаш нищек килеп щыҡҡан. Халыҡ бит белгән. Эшлекле халыҡ урын эзләгән. Эзләгән ваҡытта суын да ҡараған, урманын да ҡараған, бездә бөтөн нәрсә дә бар. Таулар да бар уратып алынған. Ис китмәле. Килегез әле жәй көнө сез. Шунда йөгән башы тапҡаннар. Менә безнең музей да бар. Шунда йөгән башы эленеп тора. Шунан соң халыҡ бында йәшәргә була. Бында электән йәшәгәннәр. Шунан баштараҡ: Ҡайсы ауыл? Йөгәнбаш ауылы. Азаҡ Йөгәмәш ауылы булып киткән ул. Шунан соң, йазып ҡуйдым әле: Күпне күрде йөргән баш,

Шомарҙы бит йөргән таш.
Илсез-көнсөз йөзәмәдек,
Ҡулда булды йөгән баш.
Без бит әле – Йөгәмәш,
Йөгән башын тотҡан кеше
Илсез, көнсөз көнләмәс!

Боярышник – ҡамыр жимеш. Шиповник – гөлжимеш. Черемуха – шоморт. Клубника – жир жиләге. Земляника – ҡайын жиләге.

Дедушка – бабай, ҡартәтәй, зурәтәй. Бабушка – зурнәй, зурнәкәй, нәнәй. Бианай, биатай инде ул былай. Алай дип әйткәнне йаратмайлар. Ә былай әнкәй тибез. Ҡайнаға (ирнең ағасы), балдыз, ҡайынсеңел (ирнең бер туған сеңлесе).

Боҙ өҫтөндәге һыу – туш.

Божья коровка – ҡанға пипи. "Ҡанға пипи, ощ, ощ, кейәүең килә, Ҡанға пипи, ощ, ощ, кейәүең килә", диләр. Оща да китә.

Деңгәзәй – уф, аллам, бигерәк йәмсез сүз белән әйтәбез: усыраҡ әтәщ.

Улитка – әкәм-төкәм. "Әкәм-төкәм, өйөңнө жимерәм, мөгөзөңнө щығар", дисәң, ул мөгөзөн щығара.

Ҡырмыҫҡа – ҡырмысҡа. Йыланнар бездә йуҡ ул. Ежик – керпе.

Щыпщыҡ, песнәк, өкөләр, суҡыр тыщҡан. Суҡыр тыщҡан бигерәк ныҡ таралды. Лягушка – баҡа. Паук – үрмәкүщ. Бурсыҡ бар, тейен, ҡуйан.

Имән, йүкә, ҡарағай, жирек, щаған.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

КИҪӘКҠАЙЫН АУЫЛЫ

Ахкямов Рәмил Муллый улы, 1951 йылғы (фотола – уртала)

Мин үзем Кисәкҡайын ауылында тыудым, үстем, уҡыдым. Пенсиядамын. Йуғары белемләрне сит обласларда алдым. Техникумды Красноусольскийда Свердловская обласында уҡыдым, институтны Ижевскийда, Удмуртия СПК-сында уҡыдым. Эшләү – Башкирия территориясында. Шулай килеп щыҡты инде. Суңғы ваҡытта, пенсияға сығыр ваҡытта, коммунальное хозяйство белән йетәкще иттем, зур ғына организацияда. Пенсияда уже ун йылмын. Пенсияға щығып, сразу өйгә ҡайтып китмәдем, өщ йыл йарым эшләдем еще. Пенсияға щыҡҡащ инде, өйдә аурыраҡ булды, иркен тормошҡа өйрәнеүе. Бер көннө утырамын нийдейдер эш табырға. Компьютер заманнары бит инде хәзер. Ауыл буйынща бер ниндий группа ащу турында уйлап йөрийдириийм. Компьютерда утыра торғащ, килеп щыҡты әзер группа. "Земляки: Кисак-каинцы" дигән. Бу ваҡиғаға уже жиди йыл ваҡыт үтте. Шунан суң йарты йыл уйланып йөрдөм-йөрдөм дә готовиться итеп, шунан шушы группаға кердем. Аның администраторы бөгөнге көндә – Шәйхутдинова Зинфирә Фәтих ҡызы инде. Ә мин аларның права рукалары. Организацияда главный инженер күберәк эшләй тигән кеүек. Мин дә инде, хәзерге тел менән әйткәндә, супер модератор. Бөтөн нәрсәне контролировать итү минең өстә. Хотя администратор үз иптәше белән бергә өсәүләп ишлийбез инде. Бөгөнге көндә группада өщ мең дә алты йөзләп фотография бар. Ул фотоларны ысыннан бүлгеләнем төрле ваҡиғаларға, төрле историяларына ҡарап, где-то алтмыштан артыҡ группаға. Теге былай ғына әйткәндә киш-миш түгел инде. Бөйөк Ватан суғышында үлгәннәре бер альбомда, исән ҡайтҡаннары бер альбомда, мәктәп тормошы отдельно альбомда, колхоз тормошо отдельный альбомда. Шулай бүлеп щыҡтым. Ауыл историясы отдельный альбомда. Мәщет турында альбом. Ауылда безнең зур ғына мәщет бар. Һәр бер альбомға группалағы кешеләр фотолар өстәп баралар. Мин аларны контролировать итеп барам инде. Йегерме житенще январь көнне безнең группаға жиде йыл булды. Мин шунын алты йыл йарымын хезмәт итәм инде. Өщ меңдән артыҡ фотоларны жыйу жиңел түгел. Алар исторический фотолар. Мин биш-алты йыл инде өйдән-өйгә йөрөп, фотоларны жыйып, аларны урнлаштырып,

үзебезнең ауылдашларны күрше ауыллардан табып, күрше городлардан табып, шушы фотоларны табып урнлаштырып торам инде. "Одноклассники"ның администраторының нәтижәсе буйынща, безнең группа матур, уңышлы, аңлайышлы группа. Үзебезнең эшкә үзебез ҡыуанып барабыз. Тынысланырлыҡ вағыт йуҡ. Эшләргә дә эшләргә. Бер үк ваҡытта видеолар да урнлаштырып барам. Суңғы ваҡытта видеолар төшөрәмен. Йегерме биш видео бар. Ул видеоларның иң искесе туҡсанынщы йыллардан башланған. Ҡырҡ йыл элек төшкән видеолар да урнлаштырылған. Ул ваҡытта видеолар щыға ғына башлаған иде. Әле күптән түгел үзем Бөйөк Жиңүдең житмиш биш йыллығына бағышланған дүрт сәғәтлек видео эшләдем. Ул видеода ун биш кеше ҡатнашты. Видео безнең бер Кисәкҡайын ауылы ғына түгел, ул киң күләмдә алынған. Безнең ауылға, Ҡарман ГРЭС-ы төзөлү сәбәпле, өщ ауыл халҡы күщте. Күрше ауылларға да күщтеләр. Аларны бит обижать итеп булмай. Кемдер исә безнең Кисәкҡайын ауылында шофер булып эшләгән икән, кемдер суғыштан ҡайтҡан, мин аны, Кисәкҡайын кешесе суғыштан ҡайтҡан тип, Кисәкҡайын альбомына ҡуйа алмайым, уларның альбомына ҡуйам инде. Тракторист булып эшләгән икән Ҡызыл Ярдан килгән иптәш, аны мин Кисәкҡайынныҡы тип атап әйтәлмайым, үзләренең альбомына ҡуйам. Дүрт сәғәтлек видеода ун биш кеше ҡатнашты. Өйдән-өйгә йөрөдөк. Аны декабрь айында ғына урнлаштырдым. Анан жәй көне почти бер сәғәтлек видео эшләдем. Шушы Кисәкҡайынның бөтөн урамларын, тыҡрыҡларын төшөреп урнлаштырдым шушында. Күптән түгел мәщеттәге мулла абыйның сөйләүен дә урнлаштырдым. Ул йәшләрне тәрбийәләү темасына сөйләгән иде, мин аны видеоға төшөреп урнлаштырып ҡуйдым. Киләщәктә мәктәпнең, Кисәкҡайын мәктәбенең, историясын искә төшөреп, исән уҡутущылар белән ощращып, видео төшөрергә инде, мәктәп турында.

Мин үзем Яңауылда йәшәсәм дә, азна сайын ҡайтып йөрөйем. Мында минем бер туған энекәш йәшәй бер үзе генә. Аларға өйөн жыйыштырырға, продуктылар алып ҡайтырға. Әзерәк группасы да бар аның, шуға сирләй дә бит инде. Шуға йәрдәм итеп йөрөйем. Ауылда мин постоянно буламын. Эшләгән ваҡытта "Заслуженный строитель" тигән Почетная грамота бирделәр. Минем әтей "Заслуженный механизатор БАССР" булған. Без бер семьядан ике заслуженный работниклар булып саналабыз районда. Тик йатып булмай бит. Халыҡ арасында эшләй торған эштә эшләгәс. Мин өщ төрле организацияда эшләдем. Эштән туҡтағащ, тик торасы килмәй, группалар ащтым мин Одноклассникида. Бөгөнге көндә минем жиде группа ащылған. Шушы жиде группаның биш группасы Российкий масштабтағы интернетта утыра. Былары подготовительный периодта, Российский масштабҡа кереп китмәде.

Мин үзем бывший коммунист. Бөгөнге көндә бер партияға да подчиняться итмәйем. Барсын уважаю. Ғөмергә МТС системасында эшләгәнмен, шуға мин МТС системасын изучать итәм ныҡ ҡына. Музей боевой славы бар безнең районда. Коммунислар партиясына ҡоролған инде ул. Аларға группа ащып бирдем и помогать итәм инде. Тик тормасҡа үземә-үзем эш табып тик торам инде. Булған группаларны ащмайым, өстәп, матурлап алып барырға ғына исәп бар инде. Әле суңғы ваҡытта, ҡыш эш бөткәщ инде, частный домда йәшәгәщ, жәй көне эш бар ул, ҡыш көне тяжело, тәзрәнән генә ҡарап йатып. Скучно. Видеолар эшләй башланым. Мин бик йаратам путешествовать итергә. Бәләкәйдән үк йаратадырыйем. Йылға буйларына төшеп йөрергә, басуларға барып, зурайа башлағащ, заграницаларға щыға башланым. Бөгөнге көндә үзебезнең бывший СССР-ның республикалары белән утыз илдән артыҡ илдә булдым. Фотоға төшерәм. Бу фотоаппарат минем дүртенще. Өщне туздырдым инде. Видеоға төшөрәм, фотоға төшөрәм. Суңғы ваҡытта бер төрле программа изучать иттем дә видео эшләймен. Шунда үзем төшерәм видеолар. Фотоны да движениеға китерәм. Бик матур-матур ғына ниләр щыға. Фотоны әйләндереп, компьютердан ҡарап утырғанщы, былай күренеп тора, асларына йазып ҡуйасың ниндий город, нииндий йердә. Күп йөрөдем. Әле барасы жирләр бар. Әйткәнләр иде Америкада булдыңмы дийеп, мәктәптә уҡущылар белән осращҡанда. Америка территориясында тоже булып ҡайттым. Кубада булдым, девятнадцатый годта. Америка материгы. Ун ике сәғәт оща самолет.

Видеоларда минем политикаға артыҡ кермәймен. Халыҡны матур итеп тәрбийәләү, тарихҡа. Мәщет ащылу тарихы төшөрелгән бит инде. Ауыл советы тарихы бик әз йазылған, уны күбәйтергә кәрәк. Анан суң безнең силсәүит территориясында суғыш ваҡытында детдом булған. Яңауылда алар өщ төркөм булған. Иң зуры бездә булған. Бәдрәштә. Шул детдомның историяларын интернетҡа ҡуйдым. Оригиналь альбомны таптым музейдан. "Одноклассники"да ошы сүзне жыйсағыз, килеп щыға инде. Одноклассники"да йәшләрне мин артыҡ ҡуймайым. Алар үзләрен үзләре ҡуйырлар. Олораҡ поколениены ҡуйам. Одноклассники арҡылы ҡайбер семьяларның биш поколениесын белергә була. Кемдән кем тыуған – барысы да.

Ауыл урамлары. Советлар Союзынан ҡалған Ленин урамы бар. Бар Түбән ощ, Йуғары ощ, дип сөйләшәбез. Бәләкәй урам, Ферма урамы, дип сөйләшә идек. Ауылыбызның озонлоғо ике километр. Туп-туры ул. Быйағынан, Янбарыс йағынан, ҡарайсың, тимер йулынан үткән поезд күренә. Суңғы ваҡытта водокачка, по-моему. Ике километр ауыл буйлап, тағы ике километр барған су йулын күрергә була.

Поезд бездә ун дүртенще йылдан уҡ йөрөй башлады. Шуңарға безнең халыҡ поезға утырып тегендә-мында йөрөй. Тиме йулы белән барырға безгә жайлы. Безнең халыҡҡа Уфаға барырға ауыр. Шуға шағирлар, жырщылар – барсы да йә Ҡазанда, йә Свердловский йағында. Безнең земляклар Уфа йағында бик әз.

Без бәләкәй щаҡта Ҡазан йағынан итек басущылар килә иде. Өйдән-өйгә йөрөйләр иде. Анан суң тегүщеләр йөрөйдерейе. Тун тегәләр иде. Бар да Ҡазаннан киләләр ийе. Башкирия территориясына кереп, итек басырға, тегү тегеү эшләрен алып барырға. Безгә Уфадан килмәгәнләр, потому что Уфадан ул ҡәдәрем килеп булмай иде. Ул Уфаға бару ул – вообще... Ат белән йөргәнләр.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡызы яҙып алды).

Фәхретдинов Зифил Заһир улы, 1959 йылғы

Кисәкҡайын ауылында тудым, шушында сигез класны, мәктәпне тамамладым. Шушында эшкә ҡайттым. Ике мең дә алтынщы йылға тикле шушы туған колхозда эшләдем. Аннан биш йыл Дәүләкән районында ОПХ Казангуловскоеда директор булып эшләдем. Шунан йаңыдан был йаҡҡа ҡайтып, Орловка йаҡларында бер дүрт йыл эшләп алдым. Хәзер пенсияға щыҡтым. Но әле эшләтәләр. Мунщада директор булып торам. Тыуған жирем шушында, йәшәгән өйөм шушында, Кисәкҡайындан ҡайда ғына китсәм дә, әле дә шунда йәшәйем. Мында тыуған кешеләрне, мында йәшәгән кешеләрне, мында эшләгән кешеләрне бик әйбәт беләм. Сөнки эткәй ғүмер буйы бригадир булып эшләде, ауыл советы председателе, суңыннан имам хатиб булып уҡыды мәщеттә. Мин аңа эйәреп йөрөйдерейем, утырып йөрөйдерейем. Басуларда, халыҡлар ҡырында. Шуңалыр инде профессияны да ауыл йерен сайладым инде. Агрономлыҡҡа уҡып щыҡтым да шушында ҡайттым.

Эш буйынща да инде мин, агроном булып уҡысам да, шул бер дүрт йыл агроном булып эшләдем дә, шунан зам булдым, партком секретары булдым. Шуннан суң, партия бөткәннән суң, председатель заместителе – урынбасары (бик йәмсез инде), аннан суң сигез йыл председатель булып эшләдем. Шушы дәүердә генә шәжәрә белән, тарих белән дә, эш буйынща да туры килде инде өйрәнергә. Иң беренче тарих буйынща безгә килделәр, бу туҡсанынщы йылларда. Килделәр профессор Әсфәндияров. Шуннан суң бәйетләр өйрәнергә фамилиясы истә ҡалмаған, Юлай Гайнетдинов килде. Халыҡны шушында жыйып, ул алып килгән иде Кисәкҡайынның тарихын. Ревизские сказки буйынща төзөгән иде, группалаштырған иде. Мына сез ҡарағыз, үзегезнең эткәгезне, ҡартәтәгезне – кемне беләсегез, астан менсәгез, үзегезнең быуынларны эзләп табасыз, тине. Беренче ауылға бөтөн халыҡны жыйдыҡ. Фойеға ул алып килгән нейләрне йәбештереп ҡуйдыҡ. Кеше щыҡты, ҡарады, танышты. Минем ныҡлап шәжәрә белән ҡызыҡсына башлауым шошынан барлыҡҡа килде инде. Минем эткәй, шунан суң, ул ваҡытта ауыл мулласы инде, Низамов Хәсинйән бабай, безнең ҡартәтәйләр бер туған булған. Алар сүләп китә инде Фәррәхетдин, Фәхретдин, Низаметдин, Хөснетдин, Нуретдин, аларның әтәсе булған Фәрүәзитдин, Фәрүәзитдиннең әтәсе булған Ғәли. Ғәлидән суң алар белмәйләр иде. Мин шул астан ҡарадым да барып щыҡтым инде шул Исәнғол тамырына. Мин туғызынщы быуын, минем малай унынщы быуын, оноҡлар уже ун беренче быуын. Фәрүәзитдиннең әтәсе – Мөхәммәтғәли. Мөхәммәтғәлинең әтәсе – Бәхтийәр, Бәхтийәрнең әтәсе – Өмөтҡол, Өмөтҡолноң әтәсе – Исәнғол.

Ауылның исеме ҡайан килеп щығыуы. Бабайлар сөйләйләр, безнең йаҡларда ҡара урман булған. Шул уҡ ваҡытта ҡайынлыҡлар да булған. Безнең ауылды, йәнәсе, шул ҡайынлыҡны төпләп, йандырып или пожардан суң йанып киттеме икән, или йандырып төпләделәр микән? Ҡайын кисәк исеменнән килеп щыҡҡан инде. Әсфәндияровның китабында да бар. Унынщы ревизия буйынща интернетта щыҡты. Кискән ҡайын буламы ул, ҡайын кисәге булғанмы? Однако шул ҡайын белән бәйле. Тарихына килгәндә шул инде.

Бабайлар атаған йалан исемләре дә бар инде. Сарысаз. Бещән щаба идек. Сарыҡ көтөүен көтә идек – Аптал йаланы. Кеше исеме белән бирелгәндер инде ул. Ҡарман ауылы белән ике арада – Ишмәкәй басуы. Анда уңдырышлы туфраҡ. Игеннәр ишелеп үскәнгә Ишмәкәй дигәнләрдер инде. Ауылдан йыраҡ түгел – Жидусаҡ басуы. Мин эшләгән щағымда да өс ағащ исән иде. Хәзер инде бөтте инде анда. Анда урнлашҡан булған бер ауыл, шунда ашлыҡ суҡтыра торған булғанлар.

Бәҙрәшбаш йылғасы. Бәҙрәшбаш ауылында шишмә бәреп щығадырыйе. Без аны уҡущылар щағында уҡ экскурсияға да алып барып күрсәттеләр. Безнең биология уҡытыущысы инде. Бәҙрәшбаш йылғасы Бүә йылғасына ҡойа иде. Бүә йылғасы бөгөнге көндә Кармановское водохранилище. Бүә йылғасын буып, электростанция төзөдөләр бит инде. Буй йылғасы. Зур ғына йылға инде. Ауыл бик зур ийе. Аның жирләре зур ийе. Мына эткәй бригадир булып эшләйдерейе. Хәзер анда сад-огородлар. Элек анда Ҡызыл Яр дигән ауыл бар ийе. Мына шул Бүә йылғасы күпердән щығып өскә менеп китәдерейек, шунда безнең басулар бар ийе. Анда бещән щабалар иде, мин ийәреп йөрөй торған идем. Янбарыс ауылының күпмелер өлөше, ауылның бащланғыщ щалущылары микән, былар Ҡазан шәһәрен Иван Грозный алғащ, щуҡындырылудан ҡащып, шушында килеп утырғаннар. Йәнәсе, безнең бабайлар сөйләүе буйынща инде, алар йылғадан ағып төшкән. "Иван Грозный щуҡындырыуыннан ҡащып килдек, зинһар, безгә рөхсәт итегез утырырға". Алар рөхсәт биргәннәр, шул ауылның границасы, элек ауыл ҡапҡасы булған. Безнең Кисәкҡайын жирләре Янбарыс ауылының суңғы өйөнә терәп безнең жирләр инде. Тимәк бу Кисәкҡайын жире булған. Бабайлар урнлашырға рөхсәт биргәннәр.

Ҡарман ауылы бороңғо. Бороңғо ғына түгел инде. Ҡаһарман исемле Кисәкҡайын ауылы кешесе, йәнәсе, ул бик буйныйыраҡ булған. Тәртип бозущыраҡ кеше булған. Аны башҡа щығарған кебек, йыраҡҡараҡ алып барып урнлаштырғанлар. Шунан киткән, Ҡаһарман исемле кешедән Ҡарман ауылы киткән.

Мына без утырған урам – Никкилдем урамы. "Ник килдем". Бында барысы да күщенгән. Ҡызыл Яр ауылы, мына мында Үрдәк ауылы. Ике ауылдан килеп утырғанлар. Ике йаҡтан урам бит инде, бу – басу. Йалан дип әйтеп була. Бер нәрсә дә йуҡ, былар килеп утырғанлар. Ә элек бик ҡарлы буладырыйе. Ҡар өйөп китә бит инде. Быларның ҡапҡаларын да өйөп китә. Щоланларын да өйөп китә. Былар щығалмай бит инде. Шунан әйткәнләр инде – ник килдек без бу жиргә. Үзебезнең йәшәгән жиргә житәме суң инде, дип. Шуннан – Никкилдем урамы. Йылға буйы урамларын – Непроха диләр. Анда үтеп булмайдырыйе. Непроходимый урам. Динараның ҡартасы йәшәгән урам – Шишмә урамы.

Безнең ауыл эщендә генә дүрт шишмә бар. Шишмәләр бик күп ийе инде. Тартар йаҡлап шишмәләр күп ийе. Шишмәләр бөтте, щөнки водозабор төзөлде. Хәзерге көндә, нищәнще йылда, бер ҡырҡ йыл Кисәкҡайын водозаборы төзеп, Яңауыл шәхәренә су качать иттеләр мынан. Шунлыҡтан инде шишмәләр ҡородолар. Түбәнгәрәк киттеләр инде. Безнең аста ул диңгез микән, күл микән. Бөтә торған су түгел инде.

Гриб – гөмбә. Белый гриб – аҡ гөмбә. Картофель – бәрәңге.

Сосна – нарат. Осина – ущаҡ. Пихта – аҡ шыршы. Ива – өйәңке. Рябина – миләш.

Кастрюля – мис. Баня – мунща. Вьюшка – йүшкә. Место для умывания – гөмбәш. Мочалка – мунщала. Банный веник – миллек. Место для хранения вещей – кәлиткә.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

ҠАРМАН АУЫЛЫ

Ғафарова Зөһрә Мәғруф ҡыҙы, 1946 йылғы

Радик Гәрәев исемендәге мәктәптең директорымын.Русса уҡыным. Рус мәктәбендә уҡыттым. Үҙ телемдә сөйләргә, аралашырға хыйалландым. Бирск пединститутының инфагын бөтөрҙөм. Йетмеш беренсе йылда өщөнщө мәктәпкә килдем. Анан ике мең алтынщы йылда пенсияға сығып киттем. Алтмыш йәшемде тултырып. Ул мәктәптә Радик Гәрәев уҡыны. Шунан Салават Әминев уҡыны. Беренсе медалист безнең мәктәптә. Санкт-Петербургта, элек Ленинградта ракетный заводтың директоры булды. Шундый зур-зур кешеләр щыҡҡан. Радик Гәрәев инде мәктәп эргәсендә торҙо. Йырлап-бейеп, шулай итеп йәшәгән йегет. Атасы-әнийсе лә йырлайлар иде. Гармун тотоп, әйҙә Хәсрәтбикә менән бергә йырлайыҡ әле, дип әйтәләр иде. Бәләкәй генә йортта торалар иде алар. Легендарная щкола булды. Йыш мәктәпкә килә иде. Арслан ағайҙың китабында бар иде ул. Яңауылның үзәге булған, диләр. Урманнан алып күщеп килгәнләр. Бер бай ике малайы менән күщеп килгән. Исемен белмәйем. Салынған дүрт йорт. Шунан йәшәп киткәндәр. Анан Бухаровтар киткән. Бухаровтар йәшәгән. Безнең мәктәпнең урынында. Архив документларында аларның ике йорто булған. Ат сарайы, мунчасы. Аларны раскулачивать иткәнләр. Сөргөнгә. Өйләрен безгә мәктәп итеп биргәнләр. Без шул мәктәптән башлағанбыз инде уҡытырға. Өщөнщө мәктәптә. Аларның йортонда дүрт-биш класс булған. Анан мәщет тә булған, бер-ике класс. Анан сиркәү бар. Анда уҡыйлар. Мин үзем уйлайым, бик легендар булған. Сыуаштар, марилар, башҡортлар, урыслар уҡыған. Элеваторҙа, консервзаводта эшләгәнләр. Маслосыр заводында эшләгәндәр. Шәп балалар щыҡҡан. Хезмәттә үскәндәр. "Уран" тигән китапта Фәрит Зыевич йазған, анда йазылған, Ҡарман башланған кещкенә ауылдан. Ике йорттан анда. Ҡарман тигән кеше күсеп килгән. Ҡарман тигән кеше башлап йебәргән. Безнең замандарҙа зур ауыл иде. Нефтяниктар эшләне. Кармановский ГРЭС барлыҡҡа килде. Шул Ҡарман халығы ҡулларында ла, телләрендә лә бар, дип әйтәләр. Йең сызғанып эшлий. Колхоз ваҡытында колхоз урынлащтырғанлар. Аҡтар-ҡызылдар үткән. Әнкәйем сөйлий иде, ҡартәтийемнең баҡщасында зур котлован булған, анда Чапаев йәшенеп ултырған, дип сөйлий иде.

Бездә башҡортлар әсәй диләр, оло әсәй диләр, атай диләр, татарлар әйтә, дәүәней диләр, әтей диләр, Ҡарманлар шартлатып әнкәй, әткәй, ҡартый, ҡартәтей диләр. Ошо йердә әйтәләр. Ҡарманлар күп йөрөгәнләр сәүҙә итеп. Бына йаҡында Никольская бар, Инйар булған элек. Революция ваҡытында мариларҙан тәңкәләр йыйып, Саратовҡа алып барып сатҡанлар. Күбещенсә, көмөш тәңкәләр булған. Балаларына биргән тәңкәләре саҡлана. Саратов, Ҡазан бәйле булған. Без бәләкәщ щаҡта ҡартәней сепарат айыртып, йоморҡаларын жыйып, йетмеш бер поезына ултырып, щығып китә. Шул көндөз ҡайтып килә иде. Йоморҡаларын сатҡан, майын сатҡан. Ирләр дә, ҡатынлар да шәп булған.

Әткәйләр әйткәнщә, күрше ауылдар әйтәләр, ти, Ҡарманлардың ҡулларында ла бар, телләрендә лә бар, дип. Элек ныҡ жырлыйлар иде. Анан оло урам менән барғанда, мәщет бар иде. Озаҡ сүтмәнеләр аны. Иске иде. Мулла ла йуҡ иде. Гел барғанда аны урап, эщенә инеп үтә идек. Төшөңә ауыл инсә, ин беренще мәщет инә иде. Религия ла көщлө булған анда. Баш ауырта, тисәң, ҡартыйлар тиз генә уҡый да иде, баш ауыртмай иде. Ҡарман ауылы шундай уңған кешеләр инде. Тик сатҡанлар, колхозда эшлийләр. Поезда йөрөп. Колхоз көщлө иде.

Ҡушаматлар буйынща инде. Безде "Бүреләр" дип йөрөтәләр иде. Безнең ҡырҙа торған "Туҡ бызаулар". Әнкәй әйтә иде. Председатель төн йөрөй, ди: "Туҡ бызау, сыҡ сайлауға". Пожарный команда төндә йөрөй иде, ди: "Туҡ бызау, сыҡ, Бүре бабай менән бар", – дип.

Ҡартатайны өйләндергәндә өйләрендә торбалары ватылған, лампа торбасы тиз шартлай торған иде. Ҡартнәйҙе жибәргәндәр, иренең братишкалары, "Бар ана аларға, анда лампа торбасы була торған", – дип. Киткән шул өйгә. Барып ингән дә: "Исәнмесез, сездә торба була дип әйтәләр иде", – дигән. Тегеләр ашап ултырғандар инде, көлөп жибәргәнләр. "Бездә торба булмай, бездә торва була", – дип әйткәндәр.

Суғыш ваҡыты бик ауыр заман булған. Ҡарманнан күп кеше киткән. Заманына ҡарата өйө, өйөнә ҡарата көйө. Без үскәнщегә тиклем сөйләй торған идек. Гел искә алғащ та илағылар килә.

Аҡҡош ощар жөнөн ҡойар,
Аҡҡош жөнөн кем йыйар?
Щит йерләрдә вафат булсам,
Жыназа уҡып кем жыйар?

Мына шулай ныҡ сағынып, илап йөрөгәнләр. Әткәй мең туғыз йөз утыз туғызынщы йылда киткән, мең туғыз йөз ҡырҡ алтынщы йылда ғына ҡайтып кергән. Барысы да суғышты күргән. Бабруйскиҙа армияға алынған. Под Брестом, шунан башланған. Анан щаҡ ҡайтып килгән. Бухаровларның бересе репрессированный булған, анан жигерме йылға йаҡын йөрөп ҡайтҡан. Репрессиянан суң сразу штрафбатҡа алып киткәнләр. Анда йуғалып йөрөгән, хат килгән йуғалған тигән. Эт күрмәгәнне күргәнләр.

Йен-пәрейләр турасында мына әнкәй сөйлий иде. Бер көн барып керзем Василә апаға, ди. Ул әйтә, ди, ана су, өй эсендә су, ди, анда өйрәкләр йөзөп йөрөй, ди. Мин ҡарайым, ди. Ысын йөзөп йөрөй, ди. Уже йуҡ, дигән

икән, итек муйыннан салынған, ди. Өйрәкләр йуҡ, ди. Элек сихыр менән булашҡанлар инде. Элекке кеше көщлө булған инде. Хәзерге заманда йуҡ инде.

Элек ҡартәтийҙең башы ауырта торған иде. Ҡартый әйтә иде, ҡартәтийҙең башы түңкәрелгән, дип. Тастамалды урай ҙа сөй ҡаҙа иде. Башты ҡыса ла инде тастамал. Шунан суға иде. Баш ауыртыуы туҡтай. Тауыҡ майын килтерә лә башына сала иде. Әллә нимәләр эшләй иде. Чистый хәлем булды хәзер, Камаринға хәзер бейейем, дип китә ҡартәтий. Мин бала щаҡта аңламай идем. Хәзер аңланым. Көнө-төнө йөрөп арыған инде.

Кешеләр киләләр дә ҡартәтийнән сорайлар иде. Май бир, дип, щәй бир, дип. Тоз бир, дип. Ҡәртий әйтә иде: "Эй хәйерщеләр, тағын кергән булғандар, әллә бында Андрей ҡазнасы бар микән?" – дип әйтәләр иде.

Мәктәпкә йаҡын торған Рафиҡова апа бәйет әйтә иде. Мәүлид байрамдарында анда.

Уфанан бер одноклассниғымны күргән идем. Жәмиләгә и Рәмилгә уже сиксән йәш. Әйтә, ди, кем мине элек аулаҡ өйҙә арттан ҡощаҡлап йата иде әле ул, дип. Исләп көлгәндәр.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

ПРОГРЕСС АУЫЛЫ

Шәкиров Халфин Шәйгәрәй улы, 1957 йылғы

Прогресс ауылына Ҡарман ГРЭС-ы төҙөлү сәбәптә Бәҙрәш ауылыбыздан күщтек. Алтмыш сигезенще йылны дүртенще ноябрь көннө. Шунан башлап Прогресс ауылында йәшәймен. Алай армияҙан ҡайтҡащ Ҡарман ГРЭС-ында столяркада эшләҙем. Анан училищеда физвоспитание буйынща бер йыл, анан йаңаҙан ГРЭС-та. Анан суң ауылға ҡайттым и ауылдан эштән дә щыҡмадым, былай ғына әйткәндә, эшләҙем. Ауыл советында, колхозда. Колхоз ойошторылды. Ҡарман ГРЭС-ы безнең колхозға ферма төҙөп бирде. Ике йөз илле баш сауым сыйыр, йөз баш ат ҡаралды. Мең йарым гектар йер бригадаҙа эшкәртелә иҙе. Уражайлар әйбәт булды, халыҡ ҡәнәғәт булаҙырыйе. Хәзерге көндә, шулай уҡ, безнең ауыл ҡырындағы жирләр эшкәртелә. Хәзерге ваҡытта колхоз түгел инде. Конкретно – СПК. СПК – фермерский хужалыҡ кеүек инде.

Ауылда йәшләр бар, алай теге йәш балалар әзерәк, но бар. Мәктәп бар. Училище шулай уҡ. Участковая болница төҙөлде. Участковая болницада житмеш биш кеше кереп йатырлыҡ. Клуб төҙөлде. Клуб сиксәненще йыл ачылды. Больница житмеш алтыларда, мин армияҙан ҡайтҡащ, житмещ сигезләрдә ачылды. Мин житмещ биштән житмещ житегә тиклем хезмәт иттем. Хезмәттән ҡайтҡащ, больница ачылған ийе. Бөгөнгө көндә халыҡларны лечить итәләр, но элеккещә йатып түгел инде.

Ауылда ҡушаматлар бар. Үземдең әтәйгә бирелгән – Оло ҡош. Оло ҡош тип биргәннәр, ул ваҡытта (ул суғышҡа киткәнще) ул ун алты-ун жиде йәшлек жигет атларны фронтҡа әзерләгәннәр. Шул ваҡытта бер атны жиңә алмағащ, әтәй узып барған да, шул ат өрәткәндә ҡырында торған кешеләр узып барышлай туҡтатҡаннар да, әтәй йаҡшы атҡа атланып китеп, атны күз ачып-йомғанчы буйсындырып биргән. Шуңа күрә, атны оло ҡош басҡан кеүек басты, тийеп исем биргәннәр инде. Әйтергә ҡыйынырaҡ инде, кешеләрдә бар инде ул ҡушаматлар. Йуҡ, кеше ащуланыр. Кем әйткәнне беләләр, ащуланырлар. Мынсы үзебезнең әтәйнеке булғащ, шуңа әйттем инде.

Электән килгән ғөрүф-ғәзәт буйынща ышаныслар бар. Элек аларны буйсондырырға порох йандырғаннар. Шуңа, хәзерге ваҡытта ла, ҡайбер кешеләр шундайны файдаланалардыр инде.

Легендәләр, риүәйәтләрне белмәйем, литература белә шөғөлләнмәдем.

Братишка – эне. Сестренка – сеңле. Брат – абый. Сестра – апа. Жена брата – жиңгәй. Сестренка жены – балдыз. Бабушка – ҡартый. Прабабушка – олы ҡартый.

Шапка – бүрек. Обувь – айаҡ кийеме. Лужа (после дождя) – йамғыр суы.

Земляника – ҡайын жиләк. Смородина – ҡарағат. Малина – ҡурай жиләге.

Жук – ҡоңғыз. Кузнечик – щикерткә. Все насекомые – ҡорт. Улитка – әкәмтөкәм.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

СИБӘҘЕ АУЫЛЫ

Фазылова Римма Фани ҡыҙы, 1952 йылғы

Ауылның тарихын уҡып белмәйбез. Әсфәндийәровтың китабының бишенсе томында Йаңауыл турасында йазылған бит инде. Беләм инде мин ҡартатайның, нәнәйләрнең сөйләүе буйынща ғына беләм инде. Мин нәнәйләр ҡулында үстем. Нәнәйем мең сигез йөз туҡсан житенще йылғы иде, ҡартәтей мең туғыз йөз өщөнщө йылғы иде. Шушы кешеләр ҡулында үстем инде. Искә төшкәнләрне әйтеп бирә алам инде.

Сибәдә ауылына күщеп килгәнләр Юғары Щат ауылынан ике ғаилә. Алар артынан йаңылар килә. Урман булған бит инде. Айыу-бүреләр бик күп булған. Бик алжып килгәнләр былар. Уларны атҡанлар. Ҡызыу ғына йылға булған инде. Быға Бәймән дип исем ҡушҡанлар. Йал итеү урынын аңлата икәнен. Ауылның был йағынан аға бит инде. Аның үзенсәлеге шунда – урман эщенән жите шишмә сыға, шунан Бәймән йылғасы барлыҡҡа килгән. Анан тәгәрмәщ салғанлар, икесе быуа астында ҡалған. Су менән питать итеп тора инде шул. Салҡын сыуҙы йүгереп сыға торған идек. Икенщесе Кәрәүәде йылғасы аға. Исеме ҡызыҡ бит инде. Ул тигезлектә аға, таулы-щоҡорло урында ауыл. Ул шулай тигез, боролоп аға, урғыла-урғыла, кәрәүәде барлыҡҡа килә лә, шуға

Кәрәүәде дип исем ҡушҡанлар. Нәнәй сөйләүе буйынща. Хәзер сыулары аз инде. Ике йылға арасында йата ауыл.

Ауылға иң беренще Сибәде тигән кеше килгән. Сибәғәтулла булған, аны Сибәде, Сибәде дип, шулай тороп ҡалған. Ауылыбыз бик матур, ике тип-тигез урам. Заманында ауыл зур булған, колхозлащыу осоронда ауылда үзендә Бәймән колхозы барлыҡҡа килгән. Ике мәщете булған, өс тирмәне булған. Инйарға йөрөгәнләр купецтарға. Базарға Ғундырға йөрөгәнләр. Ғундыр базарына йөрөгәндәр. Шунда йөрөп сатыу иткәндәр. Айыу-бүреләр бик күп булған инде.

Йылғалар ҡаты көщлө булған балыҡҡа. Балыҡщылыҡ менән щөғөлләнгәнләр. Киңлеге лә ней түгел, йарлары текәрәк инде, дөмбөр менән, йә булмаса йәтмә менән, ағас осонан ике бизрә балыҡ йыйып ала идек. Балыҡ ала идек.

Ҡызылғанат. Иң күбе ҡарабалыҡ, сөйәксез балыҡ инде. Аны ҡазанға салсаң да сикерә иде ул. Тәңкәсез. Щука хәзер йуҡ.

Әзәйгән диләр хәзер. Йете шишмәнән килгән йылға ул. Бишесен күргән бар ул ҡартәтей менән. Ысын урманнан щығалар. Тегеләре, тегермән булғащ, быуа астында ҡалған. Тегермән шишмәсе дип йөрөтәләр инде бер шишмәне, аның астынан щыҡҡас инде.

Тағын ҡартәтәй бик ҡызыҡ иде, биографиясы тарихи инде. Бик хәлле ғаиләлә үсә, иртә йетем ҡала. Әткәсе үлгән ваҡытта ун өщ йәш була, шунан инде ат фермасы, сыйыр фермасы, ике ҡатлы йорт, мал-тыуар күп була инде. Жирлектәре күп була аның. Нимә эшләтәсе инде. Сабый балаға инде. Аны ун өщ йәшендә өйләндерәләр. Байғужа ауылына татарлар килеп урынлашҡан була бит инде. Байғужа волосының старостасының ҡызын урлап киткәнләр булған. Анда ат ҡараҡлары күп йәшәгән. Гел Оренбург йағына щығып китә булғанлар. Нәнәй бик щибәр булған. Нәнәйне урлап киткән Нурлыҡай тигән билдәле атаман, ат ҡарағы. Өйләренә кертмәгән бер кемде, щығармаған, өщ айлап торған. Нурлыҡайны щығып торған ваҡытын көтөп торғандар ҙа, өйнө саҡлап торған кешеләре булған, Инйар куртниклары килеп, уларҙы ҡурҡытып, алып ҡащҡаннар ҙа атҡа салып нәнәйҙе. Байғужаға алып ҡайтмағандар, тура Сибәде ауылына алып та киткәндәр. Бына ошо ун өщ йәшлек малайға, мына синең ирең була, дип ултыртып та ҡуйғанлар. Тегесе маңҡасын ҡатырып, бозға туңып ҡайта. Жите йәшкә өлкән булған. Ун алты йәше тулғащ, ҡартәтәй щығып китә. Мин аны Кащей, Кащей дип әйтә идем. Бармаҡлары озон, зур иде. Атын өскә бәйләп щығып китә. Ун туғызынщы йылда Бирский йағына. Ҡызыл армия йыйған булалар. Аның сөйләүе буйынща. Анан ҡайта ул дүрт йыл үткәщ кенә. Йыл йарым тора. Йегерме бишенще йылда военкоматта йазылған була. Азаҡ Гражданлар суғышына алына. Анан йегерме йетенще йылда ғына ҡайта.

Нәнәй инде бай баласы була бит инде. Йегерме сигезенще йылда ҡайта ла туғанларына әйтә. Вис малларығызны таратығыз, дип. Малларны вис таратып бөтөрткән. Донйа туда идет, дип. Шулайтып таратып бөтөрткән, үзенекен дә таратып бөтөрткән. Аның абзыйы була инде. Ул жәлләгән инде, бирмәгән. Малларын фәләнләрен алып киткәнләр, ун көн эщендә атҡандар инде. Бөтөн семьясын раскулачивать иткәнләр. Бәләкәй балаларын нәнәйләр алып үстергәндәр инде. Бик ҡызғанышщ итеп сөйлий торғанлар иде.

Анан ҡайтҡащ, фин суғышына баралар иде. Шунан ҡырҡ беренще йылда йегерме житенще июндә суғышҡа алына ла, сигезенсе августа ғына ҡырҡ бишенще йылда ғына ҡайта. Өщ көн суғышта өщ тапкыр контузия ала. Суғыш башланғандан алып кавалерист була. 33-й гвардейский кавалерийский полк Граждандар суғышында, 79-й гвардейский кавалерийский полк Бөйөк Ватан суғышында. Шушындый суғышларда ҡатнаша.

Алардан истә ҡалған ауыл атамалары. Ауыл ҡырынан тауҙы Бурсыҡ тауы, диләр иде. Ваҡ ҡына ташлы. Аның түбәсенән малайлар сана шыуалар иде. Ташлы бит инде. Анда бер малай айағын да сындырҙы. Текә тауы. Был тауҙа бурсыҡ күп йәшәгән. Бик күп аулағандар. Аны ҡыйбат хаҡҡа Ғундырға барып сатҡанлар. Байларға – аның майын. Бәләкәй щаҡта саҡ ҡына сирләсәң, бурсыҡ майы сөртәләр иде.

Артлытау бар. Урман иде. Бурсыҡ тауын артынан узып китә. Арҡылы йатҡан була инде. Шулай атайлар.

Күп үстергәнләр житен. Колхозлащыу ваҡытында. Анан зәңгәр щәщкәле. Ис китмәле матур инде. Гел нәнәйне ҡушалар иде, көлтәләр нейтә иде. Бещән эщенә житен салып тастамалдар суғалар иде. Мин нәнәйнең эргәсендә йөрөй идем.

Бер зыйарат бар. Берәү. Ыршылар үсә иде. Ҡартәтийҙең әткәсе була инде Зариф. Ҡәберендә йата тегермән ташы. Аның менән булышҡащ. Элек ҡорт ҡарыйлар иде. Зыйаратҡа умарта илтә иде. Ҡартәтий нишләптер анда ҡуйа иде. Кешеләр – урманға. Зыйарат астында урын бар, тегермәне булған анда. Сазлыҡ анда хәзер.

Шишмәләр бар. Кәрәүәде шишмәсе бар.

Ауыл данлы ауыл инде. Заманында күп гармунсылар була. Ҡартәтий Карамов Зариф гармун эшләгән. Бала ваҡытта ун ике-ун биш кеше гармун тарта иде. Эшкә йегәрле халыҡ инде. Сатыу итергә йараҡтандар. Тимерлектә эшлий иде. Тимерще булған иде. Келәт тигән йере бар иде. Ҡазан, сөйөн, самауыр бар иде. Өс суғышта булған, йаралары булмаған, теш ала иде. Плоскогупцы менән тартып ала иде. Тимердә ҡыззырып. Өщ контузия алған. Ағас эше менән дә булашҡан. Госпиталдә йатҡанда санитарка булып та йөрөгән. Ике ай. Декабрдән февралдән. Айағы кемдең тартылған, кем сызлана, ҡартәтийгә килә, кем баласының эсе ауырта, анда нәнәйгә киләләр иде өшкөртөргә. Алты айҙан аның ҡулында үскәнмен. Суғыштан суң ғәрип кешеләр күп була. Өйҙә тимер мейещ йанында ултыра торғандар иде. Ҡартәтий авторитетлы кеше булған инде. Истә ҡалған. Кемдең айағы протез менән, жиңе кесәсенә тығылған, Ғәлинур абыйның күзе Кутузов кеүек повязка ҡуйылған. Бер абзый килә иде, исеме истә ҡалмаған, ике айаҡсыз иде ул. "Вечный зов"ны ҡарағащ, мин илай торған идем. Андағы Димьян кеүек. Нәҡ шулай каталка, срезда эшләнгән тәгәрмәйләр, ағащ менән этеп йөрөтә ийе.

Ҡартәтий тимерҙән ҡырщау эшлий иде. Бөтмәсен өсөн. Ҡалай тығып бирә иде. Ул ағайлар суғыш турасында сөйлийләр иде. Ғәрипләр иде. Тыңларға бирмәйләр иде. Мин шаршау артынан, ҡыҙыҡмы, ҡыҙыҡ түгелме, тыңлай идем. Аңлайыммы-аңламайыммы, тыңлайым. Жыйын үткәргәннәр иде. Нәнәй "Жирән ҡашҡа"ны жырлай иде. Башҡорт жыры, ди иде. "Рамай", элекке "Шахта" жырларын жырлайдар иде. Бик матур жырлый иде. Башҡорт жырларын жырлауы ауыр, ди иде.

Хәҙер балалар музыкальный школаларны бөтәләр, уҡыйлар. Элек гармунда уйныйлар иде. Талйанда, саратский гармунда уйнай иде ҡартәтий. Балалар килә иде өйрәнергә. Безнең ауыл бик данлы ауыл иде. Бар инде. Йөз генә. Колхоз алдынғы иде. Дәртле халыҡ бездә.

Айыу алып ҡайтҡанын күрмәнем. Тимер әйберләре, балыҡҡа йөрөй торған әйберләре, эш әйберләре айырым тора иде. Йәтмә тотоп балыҡ тота иде. Комбайн тәгәрмәйләрен ыщҡындырып, йомшартып, ҡаты йепте смалаға буйап тота иде. Йәтмәгә. Бурсыҡ алып ҡайтҡанын күргән булды.

Без ауылда биш ҡыз сығабыз бит инде. Иң башта китаптар бирәләр. Клуб эргәлә бит.

"Сәскә уйыны". Кругҡа нисәлер кеше йыйыла һәм щәщкә йыйа. Кругта шулай бейеп сыға инде.

"Сигез уйыны" бар иде. Бында бер пар, тегендә бер пар. Шулай сигез басалар да, ниндәй движение менән ҡаршы барасың, анда ҡапма-ҡаршы кем ҡабатламай, йеңеүсе була инде.

Йалғыз бейеү. Йалғыз бейей инде. Бездә Фәтхиә әбей бейей инде. Туҡтамай.

Ҡызлар, йегеттәр айырым ултыра иде. Кем кем менән генә ултырасы килсә, "Ҡолаҡ әйтеш" уйнайлар иде. Оҡшаған йегетте йанға ултыртыу өщөн.

Бала-щағалар мейщ башына менеп йатып йоҡлайлар иде. Әпәй алам да тиз генә менеп ултыра идем.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

СӘЛИХ АУЫЛЫ

Сафин Нәркис Тәнғим улы, 1977 йылғы

Мин Сәлих ауылынан. Ауыл тарихы турына килгәндә инде. Сәлих исемле кеше килгән. Башта инде бер нищә генә семья булса, азаҡ Сәлих ауылы үсеп киткән, дип әйтергә кирәк. Шундай мәғлүмәтләр бар. Әлбәттә, йазылған инде ул Гәрәй башҡортлары, дип. Сәлих ауылы элек-электән бай ауыл, дип әйтергә кирәк. Ни өщөн тигәндә:

Сәлих ауыл – бай ауыл,
Ҡапҡа сайын ҡарауыл.
Аш артынан щәй эщмәгәщ,
Ниңә кирәк самауыр. Ул бит инде бер дә йуҡтан ғына андый әйтеү ҡалмаған бит инде ул. Ололар сөйләүе буйынща нитсәк, күрше-тирә ауыллардан безнең ауылға шулай ипи ашарға киләләр, дип сөйләгәннәрен ишеткәнем бар. Ауыл инде бай булған дигәннән. Әпәйне былай ғына ашап булмай. Безнең ауылда инде бик күп тегермән булған, диләр. Йаңлышмасам, дүрт тегермән, диләр. Мәщет тә булған, дин тотҡаннар. Әнинең сүләүе буйынща инде, зурәтәйнең Сафа ҡартның бал ҡортлары бар ийе, ди. Нищә баш икәнен ул әйтмәде. Бал айырҡан ваҡытта бөтөн күрше балларын щаҡырып сыйлай торған ийе, ди. Элек-электән Сәлих ауылда бөгөнгө көндә ҡорт ҡараущылар бик күп. Зурәти ҡарағащ бит инде, минең дә ҡарайсы килә.

Ҡортщолоҡ буйынща сүзләр: дымарь – төтәткещ, төткөщ. Күщ тота торған – тубал. Йүкә балы, щәщкә балы, ҡарабойдай балы.

Бында колхоз бар иде, инвестор сатып алды. "Восток" колхозы бар инде.

Йылҡы малына ҡағылышлы сүзләр – тай, көлөкәй, айғыр, алаша, бейә. Жирән ат, щал ат, ҡара ат. Тәгәрмәс, дуға, тәртәсе бар инде, ноҡтасы, дилбегә, ҡамыт, арҡалыҡ, ауызлыҡ, жөгән, тибез.

Мәрхәб шишмәсе бар. Нурлығайан, Залиф, Салҡын шишмә, дүрт шишмә бар инде бездә.

Бездә Ҡазаҡ әрәмәсе бар. Бу Йөгәмәштән щығып, Тау йулы белән барғанда безнең йаҡҡа Сәлихкә таба төшөп китә инде. Ҡазаҡларның дөйәләре дә булған, атлары да булған, дип сүләделәр. Шушында Ҡазаҡ әрәмәсендә күпмелер йәшәп йатҡаннар. Алар киткәннән соң, шушы урынны Ҡазаҡ әрәмәсе, дип атағаннар. Анан соң, тауларға килгәндә, Сөзәктау бар инде, Йөгәмәштау. Йөгәмәштау безгә йаҡынраҡ та әле. Сәлих ауылында Шаршады аға. Ҡыдращ, Тирәнкүл дигән буалар бар. "Сағыш" дигән шиғырым бар:

Йөрәк тулған сағыш белән,
Дуслар, инде нишләргә?
Йазмышым бит ташлады
Мине йыраҡ Шишмәгә.
Белсәгез сез сағышларның
Нинди ащы икәнен,
Щит жирләрдә кешеләрне
Йазмышлар йөрөткәнен.
Әнийемнең иңдәрендә
Щелтәрле зәңгәр шәле.
Сәлих ауылы өйләрен
Сағынып ҡайттым әле.

Ауыл урамнары буйлап
Гармун уйнап үтәмен,
Сағышларны шулай ҡайщаҡ
Бер таратып үтәмен.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ТАРТАР АУЫЛЫ

Гайсин Фәғиз Ғосман улы, 1951 йылғы

Тартар ауылында тыуғанмын, шушында йәшәйем.

Мин ҡырҡ йыл Мәскәүдә йөрөп ҡайттым. Тартарға. Весының был йаҡка тартар ҡошон салсаң, был йаҡка Тартарияны салсаң, Тартария СССР-ға ҡарағанда ла зурыраҡ, зур жир биләп торған инде. Путин Шәймиевҡа китап-атлас бүләк итә. Бөтөн илләр был тирәлә Тартар жирләре тип белгәннәр. Тартар ауылы – иске ауыл. Сезгә сөйләрләр мында. Әйтәләр, Кисәкҡайын беренще барлыкҡа килгән, тийеп. Или Бәдрәш – зур ауыл, алар әйтәләр Бәдрәш ауылы, тип, зур ауыл. Хәзер ул йуҡ инде. Мең дә жите йөз дә туксан бишенще йылда Тартарда булған йегерме дүрт өй, Кисәкҡайында булған йегерме алты өй, Бәдрәштә булған утыз ике өй, йорт, хужалыҡ. Ҡайсысы аларның ҡайан щыкҡан – вопрос.

Урманларны кисәләр, тип Тартарға бер нищә семья щығарып ултырткaннар. Шундай легенда бар инде. Бында элекке колхоз председателе ултыра. Ул әйтер. Мына Тартарның жирләре Янбарыстан алып, йылға буйлап, йылғаның теге йағында да Тартар жирләре булған. Безнең ауылдан щыкҡан Исхаҡ ауылы. Тартардан щыкҡан, алар беләләр, что алар Тартардан щыкҡанлар. Безнекеләр элек әйтәләр иде, "Исхаҡ ауылы Тартардан щыкҡан", тип. Алар үзләре дә Тартардан щыкҡанын беләләр. Йылғаны Бәдрәшбаш йылғасы тиләр. Алар Тартардан булып, Бәдрәш йеренә барып ултыра алмайлар. Барып ултырып ҡара, например, Шаҡа жиренә. Йуҡ. Улар, значит, үзләренең жирләренә барып ултырғанлар. Алар безнең ауылдан щыкҡанлар, шулай Тартар ауылы бәләкәй ҡалған. Документально тигез ауыл булғаннар. Уртауылға тиклем бөтөн жирләр Тартарныкы. Шул саҡлы жирләрне биләп тора бәләкәй генә ауыл. Без бәләкәй щаҡта ла бөтөн жирләрне без обрабатывали. Ул жирләр Тартарға ғараған.

Айыутөбәк. Урман Прогрессның йағында. Хәзер унда ферма ултыра. Торна йалан тейдерейек. Торна йалан – шундай жәмле урын булған. Анда торналар төшкән. Шуңа Торна йаланы тигәнләр. Бик жәмле урын булған. Аҡкошлар килгән. Без әткәй белән йөрөгән щағымызда, әткәй анда туктап, ҡайтҡан щағымызда пещән-фәлән сабып алып ҡайтабыз инде. Торна йаланында туктап, атны туғарып, сәй эщмәйенщә ҡайтмайдырыйе бер ваҡытта да. Ҡарағаты бар аның. Төбөнә кереп китеп, ҡарағат алып щыға, йафрағын. Сәй ҡайнатып, ауылға ғала өщ-дүрт километр йул. Хәзер анда ферма тора. Айыу төбәк. Анысы дальше. Анда без бещән щабадырыйек. Безнең ауыл кешеләренә жир биргәндә, Айыу төбәктә безгә бирәләр ийе. Айыулар булған инде ул. Хәзер дә бар.

Кәртәгәр бар ийе. Ни өщөн Кәртәгәр, анысын белмәйем. Жир инде ул, урманмыдыр.

Утаркүл. Ҡорт баҡща. Мында ҡорт баҡщалары булған. Ҡорт баҡща – пасека.

Уртакүл. Анда зур күл булған. Былар барысы да Тартар жирләре. Мин килгәндә мында күлләр бар ийе, ти.

Ҡушаматлар бар инде ул. Йабалаҡ. Оло, зәңгәр күзле булғанға.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

Хашимова Светлана Фәнил ҡыҙы, 1958 йылғы

Город Березовск Свердловская областа тыуғанмын. Әнкәй мына Тартарҙан сығып киткән инде шул Свердловская облаҫка эшләргә. Әткәй Илештән. Илеш ауылы жигете белән Тартар ҡызы Свердловскийда осрашҡаннар да мин тыуғанмын. Анан суң әнкәй сирләгән дә врачлар әткәйгә әйткәннәр: "Вези свою жену на родину умирать", – тип. "Илешкә ҡайтмайыҡ, анда сине килен итерләр, әйдә синең туған йағыңа ҡайтайыҡ", – тигән дә, ана шулайттырып менә Тартарға ҡайтҡанбыз инде. Аллаға шөкөр, Тартарға ҡайтҡас, әнкәй тағы ике бала тапҡан. Терелеп киткән.

Хәзер, пенсияға щыкҡас инде, шәжәрәләр белә шөғөлләнәбез. Мына библиотекарь Гүзәл килде дә бер көннө, ун өщөнщө йылда инде ул: "Света апа, выступать итергә кирәк шәжәрәләр турында, килегез әле", – ти. Мин: "Уфф, йуҡ. Бер жиргә йөрөйсөм дә килмий, щығасым да килмий, барасым килмий", – тийем инде. Но настояла, бер йарты сәғәт ултырғандыр, щығып китмәне инде. Ҡайан беләм мин шәжәрәләрне? Желание, стремление булды инде. "Мына Фәғиз абыйда бар ул", – ти. Фәғиздә ревизские сказкалар булған. Икебез осраштыҡ та, шул ревизская сказкаларны изучать итеп, ана шулайтып заниматься итеп киттек инде. Хәзер щиргә әйләнде инде ул шәжәрәләр менән шөғөлләнү. Күп конкурсларда ҡатнаштыҡ инде по республике. Гайнан Амири шәжәрәсен төзөп беренще урын алдым. Былтыр йегерменще йылда суғышҡа арналғанында икенще урын алдыҡ.

"Уран" китабында быуынды документально доказанныйларын ғына алдыҡ без. Ырыуыбыз – уран. Әткәйнеке – йылан. Әткәйнең йағынан да шәжәрә йаздым. Ҡыз фамилиям – Габидуллина. Племяннигым обращаться итте дә, әткәйләр йағынан китап щығардыҡ. Фәғиз белән дә күп йөрөдөк инде, әбейләр, бабайлар ҡырында. Илеш йағында да күп йөрөдөм.

Башкирские звуки чувствуется инде менә. Теге йаҡта да, был йаҡта да. Әйтәләр инде "Без татар" тип, но некоторые звуки истинно башкирские. Шәжәрә белән заниматься иткәндә бик ҡызыҡ килеп щыҡты инде. Шул ревизские сказкаларда минем далекий ҡартәтейем инде, Уразгилде исемне килеп щыҡты. Тартарда иң беренще кеше булған ул Уразгилде. Хәзер мыны Уразгилдене шул Ревизские сказкаларға Килде тип йазғанлар. Ниңә Килде тигәнләр? Уразгилде – Гилде, сокращать иткәннәр. Шушы сокращениеларға күп ощрадым инде. Гилде тип әйтеүе ҡыйын бит инде, шуға Килде тигәннәр, оглушили. Аның балалары, допустим, Арслан Килдин. Мына шундый фамилия киткән. Ә ул Уразгилдене, Кисәкҡайындың шәжәрәсе бар бит инде, минең ҡартәтейләр тезелеп киткәннәр. Сельсовет председателе бар бит, шушыларның потомыгы инде. Шул сельсовет председателе менән дүрт туғанбыз. Шушы исемнәрне инде ике шәжәрәдә ощраттыҡ инде Фәғиз белән. Бу точно безнекеләр инде. Ладно урысларның Сергей малайы Иван, Иван малайы Сергей тиләр бит инде, ә мында бит Уразгилденең әтәсе Нияз булған, малайы Мустафа булған. Шул Мустафаны Мустафа Килдин тип йазғанлар инде Ревизский сказкаға. Арыслан. Арыслан мына шул Тартар ауылында сказкоподатель булған. Ул сказкоподатель кеше алдында ревизияны тикшерәләр дә, "Дөрөс" тийеп тамғасын ҡуйған инде. Мына шундай тамға инде. Әбейләр, бабайлар белән осрашып йөрөйбөз бит инде Фәғиз белән. Прогресс ауылына бардыҡ инде. Ситдиҡа әбейгә бардыҡ инде. Ул Тартарныҡы. Бәдрәшкә кийәүгә щыҡҡан инде. Сөйләндереп ултырабыз инде, сез безне сөйләндергән кебек инде. "Мына шулай инде, басуға барадырейек, тегеләй итә идек, былай итә идек", – тип сөйләй. Фәғиз әйтә: "Ҡайан белә идегез ҡайсысы сезнең жир?" – тип. "Тайаҡ ҡазыйлар иде, без шунда тамғаны ҡуйадырыйек", – ти инде. "Ниндәй тамға ҡуйа идегез?" – тип мин аҡ ҡыйағыз бирдем дә инде Ситдиҡа әбейгә. Точно шул уҡ тамғаны ҡуйды, мына бер мең сигез йөз ун алтынщы йылны Арслан бабай ҡуйған бит. Точно шул уҡ тамғаны Ситдиҡа әбей ҡуйды. Ике мең ун икеләрдә ҡуйды.

Безнең бу тирә-йаҡта знаменитый юртовый старшина булған – Дускаев. Дускаев фамилиялы. Шул бер мең сигез йөз утыз дүртенще йылда, бөтөн бу – Кисәкҡайын, Тартар, Бәдрәш ауыллары шул Дускаевҡа подчиняться иткән. Бу ауыллар зурайғащ инде, бүтән йаҡҡа ла щығып киткәннәр. Бу йағына да щығып киткәннәр. Дусай шишмәсе бар безнең Бәдрәш-Аҡтауда тигәнләр инде. Ул исем инде, безнең именно Тартардан щығып киткән кешенең исемен биргәннәр инде. Безнең Тартарда ҡалғаннар, Дускаевларның потомоклары, алар Дускаев фамилиясы йөрөтмиләр. Ә тирә-йаҡҡа щығып киткәннәре Дускаев фамилиясын йөрткәннәр. Шул безнең Дускаевлар микән тийеп инде, изучать итергә булдым, күп ултырдым. Доказала, мына был Яңауыл районында күпме Дускаевлар бар, алар барысы да безнең Тартардан щығып киткән кешеләр.

Тартар – ҡош. Тартай. Дергач. Тартай бураға килеп ултырған да ҡыщҡырған. Ул ҡош кеше ҡырына килмәй ул.

Может Бәдрәш зурыраҡ булғандыр инде ул. Янбарысҡа кеше килә башлаған бит инде менә. Анда асабалы башҡортлар да йәшәгән. Иван Грозныйдан ҡащып кигәннәр дә йәшәгән. Өй төзөй башлағаннар да, мында имәнлекләр булған. Шул имәннәрне кисеп өй төзөй башлағаннар. Бәдрәш кешеләре күреп белгәннәр дә, ана шул Уразгилденең әтәсендер инде, может ҡартәтәләрендер, аларны мына шул Тартарға китереп ултыртҡаннар инде. Охранять тип әйтергәме инде? Бәдрәшбаш тип ҡушмағанлар бит ауылның исемен, если Бәдрәштән щыҡҡанлар, ә Тартар тип ҡушҡанлар. Тартар Кисәкҡайындан щыҡмаған. Без бәләкәй щаҡта, колхозлар бит инде, бәрәңге урлыйлар ийе, щөгөлдөр урлыйлар ийе, шулайтып йөрөйләр ийе бит. Безнекеләр, Тартарныҡылар, никогда друг друга не выдавали. Ә мына Кисәкҡайындыҡылар бер берсенә докладывали. Шундай бердәм ауыл, тип әйтәсе килә Тартарны.

Минең нәнәй мең туғыз йөз ун өщөнщө йылғы. Ун жите йәшендә килгән. Мулла ҡызы булған. Грамотный булған. Ликбезға жибәргәнләр мыны. Тартарға жибәргәнләр аны. Шул күлдә аҡҡошлар йөзөп йөрий ийе, ти нәнәй. Минең ҡәртәтәй – первый председатель колхоза Тартарда. Элек бит һәр бер ауыл колхоз булған. Ә Сабир ҡарт инде председатель булған, нәнәй беләң танышҡанлар да инде өйләнешкәнләр. Бик матур жирләр булған. Суңынан бит инде, Советлар Союзында жир дә жир, басу кирәк булған. Ағасларны кисеп, ана шулайтып, басуға әйләндергәнләр инде.

Әнкәй ниңәдер инде шишәмбе көнө тырнаҡ кисергә жарамай, кер жыуырға жарамай, идән жыуырға жарамай. Мына әллә кем шишәмбе көнө идән жыуған да, тырнаҡ астына шырпы кергән, тийеп сөйләйдерийе.

Ҡушаматлар бар, но хәзер современный.

Тартарны шүрәле ҡарғаған, ти. Шуны иптәшемә сөләдем инде. Ул Әбйәлилнеке инде. Ул, йабалаҡ ул, ти. Мына шунан алынған ул, тип аңлатты.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

ТАУ АУЫЛЫ

Ибраһимова Рәхилә Рәхимйән ҡыҙы, 1951 йылғы

Тау ауылында тудым, хәзерге көндә шунда йәшәйем. Туған ауыл! Ауыл ауыл бит инде. Менә шундый сүзләрем беләң башлайым әле:

Тау башына салынғандыр безнең ауыл,
Бер шишмә бар. Йаҡын безнең ауылға ул.
Ауылыбызның йәмен, суының тәмен беләм,
Шуңа күрә сөйәм жаным, тәнем беләң.

Менә нищә йыл йәшәсәк тә, йәш щаҡтан уҡ инде эткәйем әйтә торған ийе, ауыл мең дә жиде йөзөнщө йылны башланған, дийеп. Зур әтәйләр әйткән инде, аңардан алда, дийеп. Безнең ауылдан шушы Ямаҙы ауылына күщкән мең дә жиде йөз илле бишенще йылны өщ кеше – Бәйез, Йәрмөхәмәт һәм аның хатыны Туктафийә. Ул хатын ауырлы була. Ана шунда бер нарат әл дә тора. Шунда ул хатын, бу йаҡлап бит ҡара урман була, шунда бәбәйләй. Шунан ниндәйҙер сәбәб белән Ямаҙы дийеп әйтәләр дә, Ямаҙы дийеп китә инде бу ауыл. Безнең ауылның өс зыйараты бар. Иске йорт тигән жир бар таулар ҡырында. Иске йорт. Ул без үскәндә инде йуғ ийе. Ауыл бы таба күщкән. Ул зыйарат без үскәндә ташлары барсы да бар, искещә йазылғаннар ийе. Ул ваҡытны әле без хәреф танымағащ, нитмәдек. Шунан ауыл әзерәк төшөп, йылға буйына төшөп урнашҡан һәм зыйарат уртаға ҡалған. Бында изгеләр зыйараты фәлән, дийеп әбейләр сөйләйләр ийе инде. Ауыл тирәсе ныҡ урман белән булғащ, Айыубатҡаҡ тигән жир бар. Айыубатҡаҡ. Айыу батҡан. Айыу батырлыҡ жир булғащ инде ул.

Мең дә сигез йөз алтмыш беренще йылғы булған зур әтәй, алар инде белмәйләр әле бу айыуны, әйме. Аларға легенда булып килгән бит инде, сөйләгәннәр генә. Шунан соң, бай Федор дигән алпауыт булған бездә, Шадрин. Ул Уфадағы теге Карл Маркста йазылған, архифтан алынған, шунда йегерме беренще ней булып безнең Шадра бай тора. Бу Шадрин Федор була. Ул безнең Гәрә йылғасында хәзер буа буып, зур су була бит инде ул, әйме, аҡкошлары да була аның, хәзер балыҡ үрщетә ул кеше. Нищек дип әйтәйем? Кисәкләп-кисәкләп эшләгән. Зур тегермәне була бу кешенең. Ҡайан килгән инде? Оло кешеләр бит инде, Финляндия йағынан килгән, ди. Безнең йаҡ кешесе булмай был. Шунан соң нейләрне корщевать итеп, игенщелек белән шөғөлләнә башлай. Шунан соң ул игеннәрне нейгә Никола-Березовкаға илтеп, Кама йылғасында озаталар. Ҡайа озатҡаннарын аның бер кем дә белмәйбез инде. Материал бик күп. Шунан соң революция башланғас, бу алпауыт китә. Киткән щағында нейләрен, жирлекләрен, атларын алып китәлмәй бит инде. Бер менә Ғәлимә исемле әбей бер мең туғыз йөз туғызынщы йылғы ийе ул, әтәйгә эйәреп төшкән инем, диде, бер щүлмәк алтынмы инде ул анда шуларны тегермән артына ташлады, дийеп әйтә ул ҡортҡа, әйме. Ә нейләрен, хәзер Нуртдин дигән кешегә ҡуйа бу атларны. Анан граммофон дип атала. Менә әнкәй минең бер мең туғыз йөз ун жиденще йылғы ийе, әнкәй әйтәдер ийе, Нуртдин ҡарт граммофон уйнатадыр ийе иртән, ауылға граммофон уйнатҡан, теге байныҡы ҡалған. Шунан соң хәзер колхозлашыу щорлары башланғащ, бу Нуртдин бабайны раскулащивать итәләр. Бирскиҙа ана теге общий төрмәдә үлә ул. Аны алырға баралар, саҡал-мыйыҡ басҡащ, танымайлар ҡызлары.

Ауылда инде элек бит инде, урман нейе булғащ, безнең ауылны әйтәләр инде Аҡсәйеттән килгән дийеп. Аҡсәйет ауылынан. Ырыуы Урман Гәрәй була инде. Уран эщендә Урман Гәрәй ырыуы. Бында башҡортлар Мийәс йағынан киләләр. Ғәли Щоҡорой бит иң беренще Йөгәмәштә уҡый. Ул бер мең сигез йөз йегерме алтынщы йылғы. Йөгәмәштә уҡый. Шунан соң, ул әйтә, Мийәс йағынан килгән башҡортлар урыннашҡан бы йаҡта, аның китабы бар, әйме. Хәзер бит инде аралашҡаннар ауыллар. Ауылда жир житми башлай кешеләргә. Ҡушҡапҡа дигән жирләр бар, әйме. Ике йаҡҡа айырылып киткән инде ул. Ҡапҡа торған жир хәзер. Ике йаҡҡа киткән йул. Берсе Йамаҙыға таба төшә, берсе Тек таба, әйме. Яланғащ тау бар. Яланғащ тауда суғышҡаннар инде аҡлар ҡызыллар килгәщ инде, бүрәнә тәгәрәтеп суғыштылар, дийеп әйтәләр инде. Ә быйағы гел ҡайынлыҡ булған, анда дегет ҡайнатадыр ийек, дийеп әйтә инде ололар. Ауылда инде балыҡ сатҡаннар инде. Балыҡ төрлөсө бар инде – алабуға, щуртан.

Әткәйне Сәлихов дийеп йөрөтәләр ийе. Бик аҡыллы ҡарт булғандыр инде. Барсы да щәщ алдырырға килерләр ийе. Әнкәйем бик эшщән ийе инде. Үзлегемнән уҡырға өйрәндем мин. Инде Рәхиләне тыңларға барабыз, диләр ийе. Поэмалар, ниләрне сәхнәдә нәрсә эшләп сөйләп йөрөгәнмендер инде. Клубта эшләгәщ, бөтөн нәрсә дә булды инде.

Искещә ун дүртенще майға тиклем инде ул үлән жыйарға щығып китәбез. Нинди үләннәр бар, үзебезнең йаҡныҡы, әремнән башлайбыз, әрем, баҡа йафрағы. Ҡымыз үләне бар. Ул исле, тәмле. Аны без кийемгә ҡуйабыҙ. Ашауға без әз ниттек инде. Ҡаҡы, балтырған, йуа. Мәтрүшкә күп. Аның сарысы да, зәңгәре дә бар. Барсағыз, щәй эщереп йебәрербез. Күп әзерләйем мин аны.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ЯМАҘЫ АУЫЛЫ

Исламова Адиса Моталлап ҡыҙы, 1947 йылғы

Шушы Ямаҙыда тудым, әле дә йәшәп йатам. Әтей, әнейләр дә шушы Ямаҙы кешеләре инде. Шушы бөтөн нәселләре белән. Әтей Ғәбделбәйез нәселенән. Әней Йәрмөхәмәт нәселенән. Икесе дә сиксән йәшне узып йәшәделәр. Мин шушында тудым, шушында үстем, шушы мәктәпне бөтөрдөм, шунда утыз сигез йыл уҡыттым. Рус теленән уҡыттым. Бирскиҙа уҡыҙым.

Ямаҙы дип Рәхилә Ибраһимова сөйләде инде, күщеп килгәннәр Тау ауылдан дийеп. Башта ауыл Яманлы дип аталған, "йаманлы" сүзенән. Шунан тора-бара теге м, н, л диссимиляция, ассимиляция тибез бит инде, әйтергә дә жайсыз "йаманлы" дигән. Анан соң "йамаҙы" дигәннәр. Мыны Тәтешле районында бер мулла шушы тарихны йазып ҡалдырған, белгән кеше. "Йаманлы урын"нан "йамаҙыға" әйләнгән. Ана шулай итеп, мең жиде йөз туҡсан бишенще йылны менә шушы Ғилметдинов абыйның китабында беренще Башҡортостанның переписенә безнең Ямаҙы ауылы кергән ун хужалыҡ белән.

– Ҡариҙел районында Ямаҙытау һыҙенең килеп сығышы "ямау" һыҙенә барып тоташа.

– Ул вариант бында да бар. Эйе, абыйның китабында да бар. Бында шул "йамау"ҙан Ямаҙы килеп щығыуында. Тағы нәрсә дийәйем. Гәрә йылғасы инде шушы. Бик ҙур ийе ул элек. Йардан сикереп су керәләр ийе, мин беләм әле. Хәҙер бетте инде, ҡородо.

Өщҡон былай булған. Өщ хужалыҡ колхозлар ойоша башлағащ, үзләре йасағаннар бер колхоз, копературатиф, Өщҡон дип атағаннар. Ул бабайны Дәүкәй диләр ине, даже мин дә беләм. Дәүләтгәрәй булғандыр инде ул.

Торноя – ансы ферманың алдындағы болон.

Сигмән буй, Сигмән шишмәсе бар, Щытырман йанында инде ул. Бик зур шишмә ул. Шуның йылғасы ағып килеп төшә Бәймәнгә. Бәймән йылғасы ҡушыла Гәрәгә. Бәймән йылға.

Армазар ас – Андреевка менә мында удмурт ауылы бар. Ҡайан килеп алар ниткәннәрдер инде. Минең ҡартый сөйләйдер ийе. Анда Андреевка белән Мәғәзи тауы. Шунан соң шушында урын бар. Ана шул жир өщөн сәнәкләр белән, балталар белән суғышалар удмуртлар белән безнең йамадылар, дидер ийе. Аларны ар диләр ищ.

Зәбидә шишмәсе – әле эшләтте бер ҡыз. Йөгәмәшнеке.

Таш ҡәбер. Ана анда Щиған щоҡоро бармы? Аның да шишмәсе бар. Бөтөн халыҡ шунда суға йөрөй. Мынсын ҡартый сөйләгән версия инде. Щиғаннар шунда килеп йата торған булғаннар. Ул бик матур жир ул. Быйаҡтан да тау, быйағында да тау. Шунда таборлары белән йатҡан щаҡта быларның теге бароннары үлә. Шунан хәзер, был йаҡтан Ямаҙы йулы, әйме, мында Ямаҙының ҡәбере дә йыраҡ түгел. Ямаҙы зыйаратына жиймайынща, мының үзенә йасайлар. Аның ташы да бар. Зур таш ҡуйғаннар. Бер йылны миләш булмады бер жирдә дә, ҡызыл миләш инде. Без бер апай белән тапмабыз микән дип ҡарағайныҡ, миләш үсеп утыра. Кердек шул урынға, сөрөлмәгән инде ул. Ҡарасаҡ, мынау хәтлем таш тора. Нищек щығып киткәнне сизми ҡалдыҡ. Ана шул Таш ҡәбер тип атала ул. Баронны жыйғаннар шунда. Щиған щоҡоро бар шунда.

Бесәнлекләр бар. Ҡазаҡ щоҡоро, диләр. Балатайҙан да щабалар инде. Балатай – тау ул. Таулар рәтләп торалар алар. Беренщесе – Балатай, алар тезелеп торалар, аның шишмәсе дә бар. Икенщесе Урта Көйөк дип атала, жиләклек инде анда, жирекләр, ниләр үсә инде. Анан соң Муҡсаз, Муҡсаздан соң – Буртау, анда аҡбур ташын ташығаннар. Менә әле без үскән щаҡта да элек йуҡ ийе бит инде мищ ағартырға аҡбур. Ҡызыл балщыҡлы аҡ ней ул таш. Анан нигезгә салырға да шуны алып ҡайта торған булғаннар ат белән тарттырып. Шушыларны алып ҡайтып, мунща мищенә шуны салып, шунан соң аның ҡызыл балщығы төшөп бөтә, мынсын тартып алып шул аҡ нейсен, төйөп, иләк белән иләп, шуның белән мищ ағарталар ийе. Буртау ансы. Шуның астында Тирәнтуғай бар. Ул бик тирән. Шунан соң Щийәтау. Щийәтауда мынау хәтлем генә щийәләр үсәдер ийе. Әле дә бар.

Элек ҡаз өмәләре үткәрәдер ийек. Тирес бастылар. Безнең күрше әби ике ҡыз үстерде ул, алар тирес басалар ийе. Без дә басадыр идек аларға кереп. Щоҡойлар щоҡорно, шуңа тиресне тутыралар, су салалар, салам салалар, ҡалыбы бар, ҡалыпҡа тигезләп салып, аны тигезләп, ауыр эш инде ул, үлән өстөнә салып шул кибә. Кипкәщ, шуны йағалар ийе. Аның төтөн исе тәмле булып тора инде ҡыш щыҡҡанда. Уны мищкә йағалар, жылытырға өйнө. Утын урынына. Сәмәннән бездә клуп салдылар. Ҡызыл балщыҡтан. Бик зәһәр колхоз председателе бар ийе безнең – Гарипов Мәжит абый. Борай районыныҡы ине ул үзе. Хатыны да бездә биология уҡытты – Хәлимә апа мәрхүм. Ул менә ҡайда нәрсә эшләргә була, шуларны эшләде инде. Жиләк баҡщалары гөрләп торадыр ийе, гөрләп. Аның үзенең ларегы да бар ийе. Малина саталар ийе. Теләйсең, жыйып аласың да түләп аласың, ҡарағат, менә шушы викториялар. Ис киткещ инде. Мынау тау башында ийе ул, Әбүбәкер абый ине ҡарай торған кешесе, Әбүбәкер баҡщасы тигән исеме дә бар инде аның. Хәзер Әбүбәкер тауы инде. Шунан соң, шушы йуҡ ҡына жылғаны буып, балыҡлар жибәреп, әллә нинди зәңгәр ҡанатлы балыҡлар йөзөп йөрөйдөр ийе. Йәшелщә баҡщасы, ул кәбестәләр, ул нейләр. Шундай кеше булды ул.

Тән өлөшләренең атамалары – баш, ҡаш, керфек, танау, борон, ҡулбаш, беләк, терсәк.

Бармаҡлар – башбармаҡ, имән бармаҡ, урта бармаҡ, атсыз бармаҡ, щәнще бармаҡ.

Айаҡ өлөшләре – табан, балтыр, тубыҡ, йанбаш, тез.

Бауыр, бөйөр, йөрәк, эщәк, суҡыр эщәк. Мал суйғанда эщәкне йуалар бездә. Шушы Гәрәлә йуалар. Йылғада щиста була инде. Эщәк тутырған кешеләр бар. Ат эщәгенә тутыралар.

Бездә щиста башҡортлар бар. Дүртәү генәләр алар. Даутова Нурия апа бар ийе, шунан соң Гөлнараның әнисе Рәсимә апа. Бик матур жырщы инде. Кушнаренканыҡы. Шунан соң Гөлщирә Шакрисламова Әбжәлилнеке килен, тағы Ғәлиә Сәлимовна башҡорт теле уҡытыущысы, университет бөтөрдө. Алар үзләренең телләрен саҡлап, үзләренщә сөйләшәләр, сәй икән сәй.

Халыҡ таза булсын, исән булсын. Ауыл бөтмәсен. Житмешенще йылны перепись үткәрдем мин ауылға. Ун бишенще гвардән йегерме икенще январгә хәтлем йөрөдөм инде. Бында знащок бирделәр. Удостоверенийы бирделәр. Безне уҡыттылар жыйып. Нәрсә дип указанийы бирделәр? Фамилия, исем, ҡайда туған, ҡайщан туған, әйме. Национальность хәзер сорап фәлән тормаң, дип. Бик ныҡ нитсәләр генә әйтергә инде. Родной язык, национальность йазасыз башкир, башкирка, родной язык – татарский дип йазасыз тиделәр. Без шулай йаздыҡ. Ул ваҡытта туғыз йөз нищә кеше йәшәгән. Шуларны ана шулай йаздыҡ. Ана шулай дип йазырға ҡушҡащ, без шулай йаздыҡ. Выступать иткән кешеләр булды. Ниндәй ни ул? Нәмәкәй ул? Житмешенще йылғы перепистә.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

Әхийәртдинова Фидәниә Ҡәнәфиә ҡыҙы, 1948 йылғы

Мин Борай районынан Яңы Бикмәт дигән ауылдан. Әлеге көндә бер меӊ туғыз йөз алтмыш туғызынщы йылдан башлап Ямаҙы ауылында йәшәймен инде. Илле бер йыл бында йәшәгәнебезгә. Әткәйем суғышта булды. Без алты бала, күп балалы семьяда тәрбийә алдыҡ. Әткәйебез ғәрип булғащ, бөтөн эшләрне лә безгә башҡарырға тура килде. Белемем буйынща Бөрө педагогия институтының биология факультетында уҡыдым. Ике ул үстердек. Иптәшемә бик ауырға тура килде. Бик ауырлыҡларны күрде. Балалар, рәхәтләнеп басуда эшләй торған эш сайлағыз, дине. Ике улыбыз да нефтяник, алар хәзер Сургутта эшләйләр.

Аш-су инде, бездә аш пешерәләр, туҡмащлы аш. Ә былай кискән туҡмащ инде. Шунысы белән айырылып тора, мында щөгөндөр суы ащытып, компот урынына шушы щөгөндөр суын бирәләр ийе. Безнең өщөн ул бик йат булды инде ул щөгөндөр суы. Аны әпәйнең апарасын салып ащытып, марляға төрөп саласың да ащытып, щөгөндөрнө пешереп турап саласың, шикәр саласың да, ул шунда ащый, аны сөзөп, компот урынына ҡунаҡ ашына шуны әзерләп бирәләр ийе инде. Тәме әзерәк квас кебегерәк. Ул ашҡазаннарын эшләтеп жибәрә. Шул йағы белән ул айырылып тора. Бәлеш пешерәләр, ит, эщәк бәлеше пешерәләр. Мал суйғащ, эщәкне жуып, бик зәһәр иттереп, аны бүрттерәләр. Шул бүрттергәннән соң, аны ит турағыщтан щығарып, йарманы тағы бүрттереп аласың да, шуның икесен бергә ботап. Бу Ямаҙының ҡунаҡ ашы инде ул, бик тәмле ҡунаҡ ашы ул. Бездә аны балан ҡатламасы дип әйтәләр инде. Һәр дворда балан үсә. Безнекеләр соҡланып ҡарайлар ийе. Анан соң шәңгә бәрәңгедән, ащы ҡамырдан пешерелә. Тайикмәк пешерәләр, тары тайикмәген пешерәләр. Хәзер инде тарының үрәсен диләр, тоз салмыйынща ғына бүрттерәләр дә он белән ҡушып, дрожжи салып, тайикмәк бешерәләр. Мына ҡунаҡ ашы шул. Бауырсаҡ – ул тощ.

Хәзер ҡунаҡҡа заманща инде. Винегрет. Өлөш. Төщө торма. Кәлигә, диләр инде. Торма. Бу йаҡта шулай.

Әпийне үзебез салдыҡ. Ащы ҡалдырабыз инде әпийне салған ваҡытта. Щөпрә, дип әйтәләр. Шул ащыны ҡалдырабыз щиләк төбөндә. Шуны ишләп, су белән изеп ҡуйабыз. Анан соң шуңа әзерәк кенә тоз салып жибәрәбез, шикәр салып жибәрәбез. Берәр ҡашыҡ май-фәлән салып жибәргән щаҡлар да бар инде. Анан он белән басабыз. Элек без аны ҡул белән басадыр ийыҡ. Ҡул белән басасың. Мында ҡамыр йәбешмәслек булғанщы. Шулай итеп басасың инде. Ҡул чип-чиста ҡала. Ҡамыр аста ҡала. Шул ваҡытҡа хәтле бассаң ғына, изсәң генә инде, ансы басу дип атала, шул ваҡытта ғына әпий ҡабарып, матур булып пешә, уңа. Шунан соң ҡомалаҡ. Ҡомалаҡ суы сала торған ийыҡ. Әпине ҡабартадыр ийе. Ә соңыдан инде – дрожжи, дрожжи, дрожжи.

Ҡомалаҡны аны жыйарға кирәк. Киптерәбез, ҡайнатабыз, суын сөзөп, он белән туғлап, салҡын урынға ҡуйабыз инде.

Ужау, диләр сүмещне. Жәйпүш, ҡоштабаҡ, диләр мында.

Мындағы халыҡлар башҡорт дип атала. Мында йомшаҡ сүләшеү.

(Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы яҙып алды).

ЯНБАРИС АУЫЛЫ

Нуриәхмәтов Шәмсиәхмәт Миңлемәхәмәт улы, 1935 йылғы

Ауылымдың тарихын, Янбарыс ауылының тарихын белмәйем мин. Суғыш осронда ниткәс, ауырлыҡларны, нейләрне аларын беләм инде бөтөнсөн дә. Суғышҡа киткән кешеләрне беләм бөтөнөсөн дә. Шафиф Ҡасим председатель ийе. Ул ваҡытта бит инде аслыҡ заман. Ат белә йөрөйҙөрейе. Бригадирларны беләм. Хатын-ҡызлар бригадир ийе. Хаҡимов, йегерме дүртенсе йылғы, әле мына күптән түгел генә вафат булды. Фәүзиә. Ул агроном булып эшләне. Аннан кире суғышта ҡатнашҡан Ситдиҡова Мамдуха апа эшләде бухгалтер булып колхозда. Мин йеде йәштә генә идем. Үгеҙ белә тырма тырмадыҡ ужымны. Ауырлыҡлар әләкте инде. Ҡатын-ҡызлар ураҡ уралар ийе. Мин йеде йәштә ат йегеп, көлтә бауы сығардым шуларға. Атҡа тейәйем дә арбаға, су салып таратып сығам шуларны. Утыҙар сутый, иллешәр сутый ураҡ уралар ийе ҡатын-ҡызлар. Бөтөнөсөн дә беләм. Инәй мәрхүм... Әткәй суғышҡа китте, инәй ауырлы ийе. Ҡырҡ беренсе йылны басуда бәбәйләп ҡайтты. Менә уйлап ҡарасаң...

Минем ҡартый бар ийе. Бер шишмәне без тазартадырыйек. Астыннан щығадырыйе, урғылып щығадырыйе. Әле дә шишмә әйбәт әле. Таза. Шишмәнең исеме йуғийе. Ҡартый ул да белмәй. Бер артист, Нәфисә шишмәсе, дип, ҡайан тапҡандыр, шундай исем биреп киттеләр. Бик таза, әйбәт шишмә инде.

Ҡушаматлар ҡайсысында бар инде. Мин – Шәмсиәхмәт, мине Шәмси генә диләр. Шундай исемләр бар инде.

Ышаныслар бар инде. Мин белмәймен артыҡ.

Таҡмаҡларны онотып бөтөрдем инде.

Мать – әнкәй, инәкәй. Отец – әткәй. Свекровь – әнкәй. Тесть – бабай. Теща – әбей.

Носки – ойоҡбаш. Валенки – кейез итек, ҡата. Варежки – жөн бийәләй.

Лужа – ҡар суы. Размякшая от воды почва – ләм, быщраҡ.

Волк – бүре. Кабан – ҡыр щущҡасы. Заяц – ҡуйан. Лиса – төлке. Белка – тийин. Лось – пошой. Рысь – рысь.

Паук – үрмәкүщ. Дождевой червь – селәү.

Жырлар бар иде лә ул. Матур жырлаған жырщылар да бар ийе. Хәзер үлеп бөттөләр инде.

Йолалар ней... без башҡортща инде. Башкирияда бит инде. Башҡорт дип йөртәләр инде. Бөтөн йолаларны үтәйләр. Мына ҡаз тотҡан кеше ҡаз суйа. Туй йолалары бар. Әйбәт. Элеккещә. Элек жыйылышып нитәләр ийе. Туған-тумалары белә аш итәләр ийе.

(Акилова Мөнирә Фәтих ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢЫ УРТАУЫЛ АУЫЛЫ

Әминева Гөлсинә Ғариф ҡыҙы, 1951 йылғы

Мин Яңа Уртауыл ауылында туғаммын, әнийем – уҡытущы, әтийем – механизатор. Шушы ауылда уҡыдым, сигезне бетергәщ тә Бәләбәй педучилищесына кердем, ул булды алтмыш алтынщы йылда. Ленин бавайның йөз йыллығында житмещенще йылда уҡыу бетердек. Менә безнең был педучилище бетергәнгә илле йыл болды. Аннан Бирский пединститутын бетердем, ансын житмеш сигездә, филология буйынща.

Житмещ өщтә мәктәп ащылды безнең, житмещ өщкә ҡәдәр мин башланғыс мәктәптә күрше ауылда Сандуғащ ауылында уҡыттым. Шул мәктәп ащылған йылдан башлап мине шушы ауыл тарихы ҡыҙыҡсындырды. Мине вожатый итеп билгеләделәр дә, вожатый булсам да, рисование, пение фәннәрен уҡыттым инде мин, шуңа гел тарих белән ҡыҙыҡсындым. Ауылдағы бөтен әвийләр, бөтен бавайлар белән мин ощращып щыҡтым. Сиксән өщөнщө йылдан башлап мәктәптә музей ащырға уйладыҡ инде, йыл башында уйладыҡ, йыл ахырына музейны ащтыҡ. Мына шушылай иттереп шушы әвийләрнең һәр ҡайсысы минем подружкама әйләнделәр алар. Бер үзем йөрөмәдем бер ҡайщан да, бер-ике бала ийәртеп йөрөдөм. Мин генә ищетмәйем бу сүзне, алар да ишетсеннәр, алар да белсеннәр дигән маҡсат белән мына шушы әвийләргә йөрөдөм. Әвийләрдән ишеткәнем, белгәнем буйынща инде ауыл тарихын теркәдем. Ҡызғаныщҡа ҡаршы, архивҡа бара алмадым, бармасам да, шәжәрәм бар. Уран башҡортларына бирдем мин ул шәжәрәне, материал тупланды инде, ҡызғаныщҡа ҡаршы, китап ҡына щығара алмадыҡ.

Ауыл тарихына килгәндә, безнең ауыл мең дә сигез йөз ҡырҡ жиденще йылда ауылға беренще нигез салущылар килгән, бабайлардан ҡалған сөйләм буйынща, бер нисә ғаилә алар килгәннәр Иске Уртауылдан, шундый ауыл бар безнең, Кисәкҡайын белән Яңы Уртауыл арасындағы ауыл, зур ауыл ул. Анда килгән беренще Ахмадеевлар, Рахмангуловлар, Сиразетдиновлар, Ибрагимовлар, бер нищә ғаилә. Мында урман булған бит инде, тау итәгендәрәк, йантайыбыраҡ торған урынға килеп ултырғаннар. Урманны йандырғаннардыр, шуннан щыҡҡандыр "йантыҡ" дигән сүз, мин инде балаларға "йантайыбыраҡ ултырғанға" дип әйтәм. Ауылдың исеме Янтыҡ булған. Соңыдан Яңа Уртауыл, Иске Уртауылдан Яңа булып щыҡҡан. Ил тарихында ниндәй үзгәрешләр булса, барсы да безгә ҡағылған. Безнең башта ауыллар Ассинский уезға ҡарағаннар бит инде, Пермский область. Волость создана ун сигезенще йылдың сентябрендә, бу ауыл центр булып исәпләнә. Мында ун туғыз ауыл кергән, улар Пермский область, Ассинский уезға ҡарағаннар бит инде. Шуннан бары йегерме өщөнщө йылда ғына алты ауылны берләштереп, алты сельсоветны берләштереп, йегерме өщөнщө йылда оконщательный Новоуртаульский сельский совет депутатов трудящихся төзөлә. Башы шушыннан башлана инде. Аннан соң ауылда безнең ғөмөргә тәртипле халыҡ булған, культуралы, эшщән халыҡ булған.

Мөнир тауы, тибез, Мунировлар бу ущастокка хужа булғаннар. Бу тауның итәге мына шушылай ат дағасына оҡшап тора. Шушы ат дағасына Мөниров абзый ғөмөргә арыш щәщкән. Ниндий генә йылда булса да, арыш уңа торған булған. Кемнәр ауырыраҡ хәлдә, йәрдәм итә торған. Ул безнең иң йәмле жиребез Саҡкат тауы жирендә. Саҡкатны кеше исеменән дип әйтәләр аны, Бүә йылғасы буйында инде безгә щыҡҡанда Мөнир тауы ҡала. Ауыл буйлап бер йылға аға, ул йылға Вәрәш йылғасы дип атала, мына шушы Вәрәш йылғасы Бүә йылғасына ҡойа. Вәрәш йылғасынан дүрт шишмә ағып щыҡҡан, шишмә йылғасы щиста булалар, шунда урнашҡаннар беренще килгән ата-бабаларыбыз. Ауыл шуннан буйдан буйға озон булып киткән. Хәйбә шишмәсе, Хажи щоҡоро, Ғәли щоҡоро – ул щоҡорлар да шишмә буйынан щыҡҡан бит инде. Халыҡ шул шишмәләрдән ҡойо формасынан йасап су эщеп йәшәне инде ғөмөргә. Буа буйына төшәбез, буа буйында йал итәбез, үзебезнең йаҡтағы буаға да барабыз. Суғыш башланғанда да безнең буа буйында буа арҡылы Яңауылға мост төзөгән ваҡытта суғыш башланған. Бу Янтыҡны мына боронғо төрки теленән алынған, тип Н.Фаттахов күрсәткән, "щағыл" дигән мәғнәне йөрөткән. Ул – ис китмәле кеше, "Человек года" булды туҡсан икенще йылда, йалғышмасам. Ғәйнан Әмири безнең ауылдан щыҡҡан. Имеш-мимешләр буйынща, имеш, килгәннәр дә дүрт кеше ауылға Яңы Уртауыл йағыннан, тау башына менгәннәр дә, ҡайда барабыз тип түбәтәй ырғытҡаннар да, безнең йаҡҡа килеп төшкән дә, шул түбәтәй йағына шулайттырып килгәннәр Ахмадиевлар. Бу инде бабайларның сөләгән сүзе буйынща. Халим Әмиров бар безнең ауылдан, ул Ғәйнан Әмиринең ике туғаны булып щыкты.

Безнең ауылда уҡырға теләгән кешеләр күп булған. Шушы кешеләр щығып киткәннәр бит инде ауылдан, аларның күбесе онтолоп киткән. Мең сигез йөз илленще йылда йөз дә туҡсан жиде кеше булған ауылда, йегерме ике двор булған. Илле туғызынщы йылда өс йөз ун сигез кеше булған, ғаиләләр зур булған, илле биш двор булған. Ауыл тарҡала тип әйтә алмыйбыз бер нищек тә, йәшләр ҡалалар, Молодежная урамы да барлыҡҡа килде хәзер. Йәшләр ҡалырға тырышалар, эшләйләр. Себергә, Яңауылға күп йөрөйләр, тырышалар йәшәргә.

Тәбиғәт бездә ис киткещ. Менеп бассаң Булатйылға йағынан, машина белән ҡайтҡанда без туҡтап ҡарап китәбез. Алтмыш дүрт, алтмыш бишенще йылларда тау башына таш йортлар төзөнөләр, башта өщ таш йорт төзөдөләр, аннан соң клуб төзөлдө, мәктәп төзөлдө житмеш өщөнщө йылда. Мәктәптә өщ йөз сиксән бала уҡыды башта. Мына мәктәпнең ащылған ваҡытында мин уже ҡайттым мында, краеведение, музей төзөү

турында уйладым. Хәзер бик матур музейыбыз бар. Соңыдан методисларға связға щығып, центр туризмыға материаллар алып бара башладым. Иң беренще материалларымның берсе "Диалекты северо-западных башкир" тип атала. Үзебезнең сүйләм турында йазырға тырыштым. Бәләбәйгә уҡырға барғанда мине тайгадан килгән кеше тип күрделәр. Башҡортостандың ощонан булғанғалыр хәм сүйләм телендә үзгәрешләр күп: бармайым, китмәйем, ҡайтмайым, килмәйем, аннан соң "күбәтә" (тәрән шәшке, аш тәрилкәһе) дисәм, "Нәрсә ул?" диләр ине. Киртә (ҡойма) бездә.

Зурәнкәй, әткәй, әнкәй, ҡартыҡай, нәнәй – бына безнең телләр. Әбзәткәй, әбзәнкәй (ҙурлап әйтеү). Мине артта ҡалған кеше тип күрделәр ийе, белмийләр тимер йул буйынан шундый сүйләш белән килгәнне. Шуларды бер жыйып бында алып килеп күрсәтәсем килә. Шуннан башлап ҡырҡ ике йыл мин уҡытыущы.

Йыл да Ҡарға буҡкасын үткәрәбез. Ул икенще майда үткәрәдер ийек, щөнки беренще майдан демонстрация була торған иде. Шуннан соң бәләкәйдән ун туғызынщы май – Пионер бәйрәме, костерлар ҡороп, шул костерлар ҡырында төрлө үзебезнең һөнәрләрне күрсәтеп үткәрә идек.

Шундый тыйыулар бар: йанған өйнөң урынына йаңадан өй салыр алдынан, жирне әйбәт итеп эшкәртеп арыш щәщергә кирәк, шуны урырға, жыйырға, аннан кире генә өй төзөргә була. Бу ололар сүзе. Песийгә айаҡ белән тибергә йарамай, мәсәлән.

Ҡунаҡ килсә, бәлеш белән ҡаршы алабыз, аш, өлөш, ит турап ҡуйабыз. Ваҡ ҡына итеп бәрәңге, ҡабартып рис ҡушабыз, шулай итеп ваҡ бәлешне матур итеп пешерәбез. Аннан соң ҡыстыбыйны йараталар, шәңгә аннан соң. Ҡоймаҡ, табикмәк (ҙур ҡоймаҡ) эшлийбез. Ҡабаҡ бәлешен дә эшлийбез, йөзөмнәр, өрөкләр салып. Чәк-чәкне ауылда осталар ғына эшлий, бөтөн кеше дә эшлий алмый. Бик оста итеп йоморҡадан ғына эшлийләр, майын эретә белергә кирәк, әйбәт итеп турай белергә кәрәк. Тош – чәк-чәк (уртаса), шишара (ҙуры) тибез. Әпәкәйен дә үзебез пешерәбез. Әпийгә безнең айырым ҡараш. Идәнгә төшөрсәң, башҡа күтәреп, үбеп, "бисмилла" әйтеп, өстәлгә ҡуйырға кирәк.

Ауыл турында мәғлүмәт күп миндә, китап ҡына щығара алмайым.

(Зөбәйерова Ҡәҙриә Хөрмәт ҡыҙы яҙып алды).

ЯҢАУЫЛ ҠАЛАҺЫ

Минязов Фәрит Зыя улы, 1939 йылғы

Институтты бөткәс, главный зоотехник булдым. Колхоз "Искра". Азаҡ "Правда", "Колхоз им. М.Горького" председатель колхоза булдым. Анан суң начальник сельхозуправления өщ йыл. Азаҡ председатель райсовета. Ике созыв буйынща эшләдем. Яңауыл маслосыркомбинаттың генеральный директоры. Республикала шундый туғыз комбинат иде. Беренщедә Туймазы иде. Икенщедә – Яңауыл. Верховный Совет депутаты идем.

Элек Уфаға йул йуҡ иде. Элек Уфа – Пермь – Яңауыл самолет йөрөй иде. Ҡазанға сигез щәғәт йул. Мәктәптә уҡыныҡ. Телебез йә татарща түгел, йә башҡортса түгел. Русса белмәдек. Диалект шулай иде. Сөйләшеү шундый.

Кинйәғол бабай ауылға нигез сала. Кисәкҡайынға. Миәс йаҡларынан килә. Ул килгәндә аунап йатҡан ҡайын ағасы йатҡан. Аны йәшен атҡан булған. Иң алда Кисәкҡайын диләр. Ҡарман ГРЭС-ы 10 километр йаҡын. Анда бер суткаға туҡсан центнер мазут йағыла иде. Мәскәүдән йағыулыҡ килә иде. Крупный ГРЭС иде.

Бу диалектты бер кем үзгәртә алмай, ғалимлар әйтә иде. Чисто башҡортсаға күщергә. Мәктәптә ике дәрес башҡортса уҡыталар. Китап йаздым. Бүләк итәм мына. Кисәкҡайын турасында. "Кисак-Каин–началоначал" дигән. Хәзер аңлатам. Мең жите йөз йетмещ туғызынщы йылда барлыҡҡа килә. Кинйәғол бабай килеп ултыра. Кинйәғолдан килә Ғариф, Халиҡ, Ғәмбәр, Бәкер. Бәкер турасында күп йазыр кирәк.

Бәкер бара Иван Первыйға Мәскәүгә. Иван Грозныйҙыңҡартәтәсенә. Иван Калитаға. Бара ни өщөн инде? Пермлар Кисәкҡайын крестьяндарыныңйерен тартып алырға киләләр. Суғыш китә. Башҡортлар күп үлә. Кисәкҡайынның. Пермлар ҡыщҡыра. Башҡортларның ҡалпаҡлары төшөп ҡала. Алар ҡыщҡыра, вот бескалпачные башкиры, дип. Шунан түбәтәйсез дигән исем тороп ҡалған. Ҡайза ғына районда,любой жирдә щиттә безне "Кисәкҡайын түбәтәйе" диләр. Бәкер ана шулай Иван Первыйға бара, суғыш була. Документ алып ҡайта. Иван Калитаның подписы менән. Ул әйтә, син можешь быть государева служивом человеком, вот дословно әйтәм. Бәкер әйтә, почему бы нет, мин могу, ди. Вот тебя направлю удельным князем Нукратных земель, ди. Ул Киров өлкәсе хәзер. Ул Камаға аға торған йылға Нукрат. Анда әле лә Киров өлкәсендә башҡортлар йәшәй. Анда аны белгән кеше йуҡ. Республикала да. Киров өлкәсендә башҡортлар бар икәнен. Эй, йән көйә. Тарихсылар да белмәй. Бу картаны эшләгәндә йегерме жите быуын килеп щыҡты. Уны белгән кеше йуҡ.

Бәкер Камбарка дигән станция бар бит инде. Ул өйләнгән була. Рәхимә апаға. Ике малайы була. Анда алып китә. Ҡатыны ҡала, сағынам, ди. Нисек ҡайтам, ди. Малайлары ла ҡайта. Бересе Кисәкҡайында йәшәй. Бересе әнәсе йанында ҡала.

Кисәкҡайын бөтөн жирдә, тирә-йаҡ ауылдарның төбөндә йата. Архивтан алынған материалдар. Бөтөнөсө дә төнләр буйы йыйған материалдар. Әсфәндийәров менән дус булдыҡ. Квартирасында булдым. Ул ученый бит инде. Сораулар бирә идем. Ул аңлата иде. Быны былай, дип, бынысы былай, дип. Настоящий кеше иде ул. Китабымда ла аның турасында йаздым. Китапны бирәм сезгә. Пермь крайында, Татарияға, Асҡынға күщәләр. Шу формада инде. Архивный материалдар инде. Бына шушы формада инде мына. Мына шулай "Кисак-Каин – началоначал" дип атала. Бөтөн ауылдарның төбөндә йата.

Китап үземсә килеп щыкты. Великий ғына ученыйзар больницала йатҡанда оценка бирделәр. Депутаттарҙы на Ленина дауалайзар бит инде. Оценка бирделәр.

Суңғы ваҡытта Аллаһы Тәғәләгә ышана башланым. Кисәкҡайын ауылының эсендә аттар менән йөрөтмәйләр. Щиттәр узып китсен, тик ауылға кермәсен. Ҡоҙащ дигән ауыл бар. Улар – Арща татарлары, килеп ултыралар. Уларны ауыл аща үткәрмәгәщ, мең туғыз йөзөнщө йылда ут төртәләр. Ике йаҡлап төртәләр. Кинйәғол бабай салдырған мәщет, ике этажлы иде ул. Мин тыуған йортта тора ийе. Мәсет бүрәнәнән эшләнгән, общивать ителгән. Ут мәсеткә ҡапмай. Ут уза ла дальше өйгә китә. Мәщет саҡлана. Мин бәләкәй идем. Шул тирәдә йәшәй идем. Шундай нескәлекләр бар.

Мраморный доска эшләттем. Бәкерне индерзем. Кисәкҡайында Ғәбдрәхим ишан була. Знаменитый ишан була. Нишләптер башҡорт йегетләре тарихны белмәйләр. Яңауылда, Стәрлебашта мәҙрәсә була. Мәҙрәсә Кисәкҡайында була. Абзыйҙар килә лә ҡайтып китәләр хәзер. Ә бында муллалар йәшәй, өщ йыл йәшәйләр. Хәзрәтләр дүрт йыл, ишанлар жите йыл йәшәйләр. Ҡайтмайынса йәшәйләр. Атларын йалщылары ҡараған. Азбары булған. Иске Тазлар ауылында Борай районына бардым. Анда Ноғман ишанды ололар беләләр. Балалары ҡалмаған. Кәләш алмаған микән.

Полтора километр булған тура салынған урам бар. Боронғо. Ҡарттар салдырған. Тар да итмәгән. Тепличный комбинат барлыҡҡа килде. Үзем ойоштордом инде. Бездә бишенсе зыйарат эшләп килә.

Миндәге информация бересендә лә йуҡ. Еще китап щығардым. Мин бик ат йараткан кеше. Районда ат сабышларын ҡарай идем. Рахимов компьютерға йазған, сезнең кеүек сабантуйҙы ойошторған Зиевич кеүек кеше булмады, дип йазған. Шәп ойоштора торған идем сабантуйҙы. Әсфәндийәровтың рецензиясы бар иде. Тарихи инде.

Рецензия белән йазылған китап ошо берәүдер инде ул. Темәнтәй дигән ҡарт Кисәкҡайындың иң бай кешесе була. Белоруссияла карапта йегерме биш йыл моряк булып служить итә. Аҡса туплай. Бөтөн туғанларына аҡща өләшә. Йаңы өй салығыз, дип. Бөтөнөсөнә аҡща өләшә.

Кисәкҡайын зур ауыл,
Батырларға бай ауыл.
Түбәтәйсез, дисәләр дә,
Бар йаҡҡа данлы ауыл.

Бу шәжәрә минең хезмәтем түгел. Мәҙрәсәдә уҡыткан муллалар эшләй. Бында мин дә йазғанмын, минең заслугам түгел, дип.

Тағы да район турасында китап щығардым. Сезгә йазып бирермен.

Мин кищ менән гармун тотоп щыға идем клубҡа. Ҡызларны бейетергә. Щыҡмасам, ҡызлар килә иде. Бейетергә щыҡсын, дип.

Аулаҡ өйләр була иде.

Апағыз белән танышыуымның нейсе шул булды. Гармонист идем. Ике йәшкә зурыраҡ, Тетущинский агрономический техникумды бөтөргән иде. Ҡазанна. Ул ҡайтып агроном булып эшләде. Без йәшәп киттек. Йөрөнөк без ун йыл. Илле сигез йыл йәшәдек. Кисә годовщина булды. Бер йыл булды. Фәридә иде. Кисә мулла килде.

Исмаил Тасимов Екатерина Втораяға бара да, әйҙә горный техникум ащайыҡ, ди. Екатерина Вторая, аҡща йуҡ, ди. Тасимов, үз аҡщама асам, ди. Йәшәргә аҡща табам, ди. Шулай Пермда медь табыла. Горный институт бар Питерза. Хәзер аның исемен йөрөтә.

(Хужахмәтов Айнур Оскар улы яҙып алды).

Яңауыл районы йәнле һөйләү теленең лингвистик үҙенсәлектәре

Яңауыл районы ерле һөйләш билдәләре буйынса башҡа күп кенә райондарҙы үҙ эсенә алған төньяҡ-көнбайыш диалектының ағиҙел-ыҡ һөйләшенә инә. Был һөйләшкә Башҡортостан еренән ситтә урынлашҡан тарихи башҡорт ерҙәре, йәғни күрше Татарстан Республикаһының Аҙнаҡай, Аҡтаныш, Минзәлә, Мөслим һәм башҡа райондарында урынлашҡан ауылдарҙың йәнле һөйләү теле инә. Билдәле булыуынса, һаналып үтелгән территориялар 1919 йылға, БАССР төҙөлгәнгә хәтле, Өфө губернияһының Бөгөлмә, Алабуға, Минзәлә өйәҙҙәре составына ингән.

Яңауыл районы йәнле һөйләү теленең фонетик һәм морфологик билдәләрен ҡарап үтәйек. Был ерлектә лә һуҙынҡы өндәр системаһында диалект күренештәре киң сағылыш тапмаған. Был өлкәләге күҙәтелгән фонетик күренештәрҙән түбәндәгеләрҙе билдәләп үтергә мөмкин.

Әҙәби телдәге *ө* өнө аша барған ирен гармонияһы һөйләштә боҙола. Был күпселек осраҡта һүҙ формаларының яһалышында осрай: *бөтен – бөтөн,бөтте – бөттө, йөре – йөрө, йөрөйем – йөрөйөм, көне – көнө, төзөлде – төҙөлдө, өлөше – өлөшө, төрле – төрлө, өшеп – өшөп.*

Айырым һүҙҙәрҙә әҙәби телдәге алғы рәт һуҙынҡылары гармонияһы һөйләштә алғы рәт һуҙынҡылары гармонияһына күсә: *бәйрәм – байрам, йәрдәм – йарҙам, сәүҙә – сауҙа.*

И – Э. Әҙәби телдәге беренсе ижек е(э) *өнө* һөйләштә *и* фонемаһы менән сиратлаша: *жир – йер, жиде – йете.*

О – У. Айырым һүҙҙәрҙә әҙәби *у* өнө һөйләштә *о* фонемаһына күсә: *соң – һуң, ҡоңғыз – ҡуңғыҙ.*

Шулай уҡ *ү* һәм *ө* фонемаларының үҙ-ара сиратлашыу осраҡтары күҙәтелә: *ғөруф – ғөрөф, ғөмер – ғүмер.*

Тартынҡы өндәр системаһында һөйләш билдәләре киңерәк сағылыш тапҡан. Билдәле булыуынса, диалектты күрһәтеүсе төп фонетик күренештәр тартынҡы фонемаларҙың сиратлашыуында урын алған. Асыҡ күренеп торған һөйләш үҙенсәлектәре түбәндәге фонемалар күсешендә билдәләнелә.

С – Һ. Башҡорт әҙәби телендәге һ өнө һөйләшт с фонемаһы менән сиратлаша: *баласы – балаһы, китсәм - китһәм, сибә – һибә, сигез – һигеҙ, сөйлә – һөйлә, сөт – һөт, сүз – һүҙ, турасында – тураһында, укысам – укыһам.*

С – Ç. Әҙәби теле һүҙҙәрендә ниндәй поззицияла *ç* өнө килә, һөйләштә шул позицияларҙа *с* фонемаһы ҡулланыла: *басты – баçты, иске – иçке, нәсел – нәçел, исән – иçән, йәмсез – йәмһеҙ, исләп – иçләп, төс – төç.*

З – Ҙ. Бөтә позицияларҙа тиерлек әҙәби телендәге ҙ өнө урынына һөйләштә з фонемаһы ҡулланыла: *зур – ҙур, базар – баҙар, хезмәт – хеҙмәт, кызыл – кыҙыл, коза – коҙа, тоз – тоҙ, казы – каҙы, үзем – үҙем, яз – яҙ, өзөк – өҙөк, кымыз – кымыҙ.*

Щ – С. Әҙәби телдәге *с* өнө йәнле һөйләү телендә *щ* фонемаһы менән сиратлаша. Был фонетик процесс һүҙҙең төрлө позицияларында бара:

– һүҙ башында: *щаба – саба, щакрым – сакрым, щибәр – сибәр, щит – сит, щыккан – сыккан, щукы – сукы, щәй – сәй;*

– һүҙ уртаһында: *акща – акса, бакща – бакса, бещән – бесән, мунща – мунса, нищек – нисек, мәщет – мәсет, нищә – нисә, үрщет – үрсет, әрще – әрсе, ущак – усак;*

– һүҙ аҙағында: *алмағащ – алмағас, кищ – кис, күщ – күс.*

Ҡайһы бер осраҡта бер үк һүҙ эсендә ике күсеште күҙәтергә мөмкин: *күщтәнәщ – күстәнәс, өщөнщө-өсөнсө, щәщкә – сәскә, эщмәйенщә – эсмәйенсә.*

Һүҙ формалары яһалышында был өндәр күсеше күҙәтелә: *башлағащ – башлағас, беренще – беренсе, бөтөргәщ – бөтөргәс, булғащ – булғас, сигезенще – һигеҙенсе, йөрөүще – йөрөүсе.* Һүҙъяһалыш барышында сиратлашыу һаҡлана: *аущы – аусы,уйынщык – уйынсык, язущы – яҙыусы, укытущы – укытыусы.*

Ж – Й. Әҙәби теле һүҙҙәрендәге *й* өнө урынына ерле һөйләштә *ж* фонемаһы ҡулланыла. Билдәләнгән өндәр күсеше, ғәҙәттә, һүҙ башында күҙәтелә: *жыйын – йыйын, жыр – йыр, Жәмилә – Йәмилә, жәй – йәй.*Әҙәби телдә *й* өнөнән һуң *е(э)* фонемаһы килһә, һөйләштә ул *и* өнөнә күсә: *жигет – (й)егет, жите – (й)ете, жир – (й)ер, жимеш – (й)емеш, жибәрмәй – (й)ебәрмәй, жиңгәй – (й)еңгәй.*

Миçалдар күрһәтеүенсә, Яңауыл районы ерле һөйләшендәге фонетик процестар дөйөм төньяҡ-көнбайыш диалектына хас һыҙаттарға эйә.

Яңауыл районы йәнле һөйләү теленең лексик үҙенсәлектәре. Был район ерлегендә ҡулланылған лексик берәмектәрҙең айырым төркөмдәрен билдәләп үтәйек: әнкәй, инәкәй – әсәй, әткәй, атай – атай, әнкәй, бинай – ҡәйнә, бабай – ҡайны, әбей – ҡәйнә, эне, апа, йекә – ҡусты, сеңле, дөдө – һеңле, абый, абзий – ағай, апа – апай, жиңгәй – еңгәй, ҡартый, нәнәй, ҡаратый, зуринәй, чужанай (әсәй яғынан)– өләсәй, олы ҡартый – ҡарт өләсәй, дуритәй, перещ атай (атай яғынан), чужатай (әсәй яғынан) – олатай, щикерткә – сиңерткә, ҡорт – бөжәк, экәмтөкәм – ҡусҡар, керпе – терпе, ҡанға пипи – ҡамҡа, гөмбә – бәшмәк, бәрәңге – картуф, нарат – ҡарағай, әпәй – икмәк, сөт өстө – ҡаймаҡ, көләщә – көлсә, тәйикмәк – ҡоймаҡ, тоҡмащ – туҡмас, мейщ – мейес, мис – кәстрүл, щиләк, бизрә – күнәк, күбәтә – тәрилкә, тустаған, йомро – сынаяҡ, бал ҡашығы – балғалаҡ, аш ҡашығы – аш ҡалағы, мунщала – йыуғыс, миллек – миндек.

Район йәнле һөйләү теленең һүҙлек составы был диалектҡа ҡараған һөйләштәрҙән күпмелер кимәлдә айырыла, ҡайһы бер туғанлыҡ-ҡәрҙәшлек терминдарының бер нисә вариантта бирелеүе үҙенсәлекле күренештәрҙән һанала.